βιβλιοπωλείον της ΕΣΤΙΑΣ
ιστορία & πολιτική

ΠΕΤΡΟΣ Θ. ΠΙΖΑΝΙΑΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Από το 1400c. έως το 1820

Σειρα: Ιστορια και Πολιτικη
Διευθυντης: Ν. Ε. Καραπιδακης

Πρώτη έκδοση: Δεκέμβριος 2014
Δεύτερη έκδοση: Μάιος 2015
Τρίτη έκδοση: Νοέμβριος 2018
Τέταρτη έκδοση: Μάρτιος 2020
Πέμπτη έκδοση: Ιανουάριος 2021

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"
Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Βουλής 14, Αθήνα 105 63. Τηλ.: 210 3213 030

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
Διδότου 19 & Δελφών, Αθήνα 106 80. Τηλ.: 210 3213 704

www.hestia.gr • info@hestia.gr
Εκδόσεις Εστία

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΟ 1400c. ΕΩΣ ΤΟ 1820

ΠΕΤΡΟΣ Θ. ΠΙΖΑΝΙΑΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Από το 1400c. έως το 1820

ΠΕΜΠΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
ΑΘΗΝΑ 2021

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ

Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.

Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912. Παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος – Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1988.

Κίνηση των τιμών στην Ελλάδα, ιθ΄- αρχές κ΄ αιώνα. Πειραιάς, Πάτρα, Ερμούπολη (μαζί με τον Γιώργο Μητροφάνη), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991.

Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Χρόνοι των ανθρώπων. Θεωρήσεις για την ιστορία, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός (εισαγωγή-επιμέλεια), Κέδρος, Αθήνα 2009.

The Greek Revolution of 1821: A European Event (ed.), The Isis Press, Istanbul 2011.

ΔΟΚΙΜΙΟ

Ο μαρξισμός της ιστορικής σοσιαλδημοκρατίας, Πολύτυπο, Αθήνα 1987.

ΟΦΕΙΛΕΣ ΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το βιβλίο αυτό στην αρχική μικρή του έκταση προοριζόταν για εισαγωγή σε ένα άλλο βιβλίο, για την Ελληνική Επανάσταση. Στην πορεία της σύνταξης ξεπηδούσαν ερωτήματα που ήταν τόσο ισχυρά, τόσο ενδιαφέροντα, ώστε χωρίς να το συνειδητοποιήσω πλήρως άρχισα την έρευνα για την ιστορία των Νέων Ελλήνων. Κατά τη διαδικασία αυτή που ξεκίνησε σε ανεξερεύνητα ή γνωστά αρχεία, διασταυρώθηκα ξανά με τους δημιουργικούς αν και παραγνωρισμένους ιστοριοδίφες του μεσαιωνικού και του Νέου Ελληνισμού, τον Κωνσταντίνο Ν. Σάθα, τον Κωνσταντίνο Δ. Μέρτζιο και τόσους άλλους.

Για την έρευνα της ιστορίας των Νέων Ελλήνων στηρίχθηκα σε έναν πολύ ισχυρό σκελετό, μια ιστοριογραφία με τη δική της ιδιαίτερη ιστορία, που ξεκίνησε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Χωρίς αυτές τις μελέτες, όπως και χωρίς εκείνες με τις οποίες διαφωνεί κάποιος ριζικά, οι δικές του θέσεις θα πάσχουν από μερική αμνησία. Θα θυμίσω στον αναγνώστη εκείνους που αφιέρωσαν σημαντικό μέρος της ζωής τους στην έρευνα της ιστορίας των Νέων Ελλήνων. Ήχοι ή βασικές θέσεις του έργου τους ενσωματώθηκαν σε αυτό το βιβλίο, ενώ άλλοτε αποτέλεσαν αντικείμενα κριτικής, και ενίοτε απόρριψης. Πρόκειται για τον Ιάκωβο Ρίζο Νερουλό και τον Αλέξανδρο Σούτσο, τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, τον Γιάνη Κορδάτο, τον Σεραφείμ Μάξιμο, τον Κωνσταντίνο Θ. Δημαρά, τον Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, τον Νικόλαο Γ. Σβορώνο, τον Απόστολο Βακαλόπουλο, τον Άλκη Αγγέλου, τον Φίλιππο Ηλιού, τον Λέανδρο Βρανούση, τον Αλέξη Πολίτη. Φυσικά αυτούς με τους οποίους οι σχέσεις ήταν πιο προσωπικές, τον Δημήτρη Χατζή, τον Γιώργο Λεονταρίτη, τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο και τον Σπύρο Ι. Ασδραχά. Τον τελευταίο ειδικότερα, τον ευχαριστώ θερμά για την τολμηρή και γενναιόδωρη στήριξή του όταν ήμουν νέος ερευνητής.

Ακόμη οφείλω να ευχαριστήσω τις φίλες, τους φίλους και συναδέλφους για την πολύπλευρη βοήθειά τους. Τον καθηγητή Νίκο Καραπιδάκη, που είχε την υπομονή να συζητήσουμε επανειλημμένα τα ποικίλα ερευνητικά ερωτήματα, και που ενέταξε το βιβλίο στη σειρά την οποία διευθύνει στις εκδόσεις Εστία. Τον αναπληρωτή καθηγητή Κώστα Αγγελάκο, που οργάνωσε τη δημόσια παρουσίαση των πρώτων πορισμάτων αυτής της έρευνας και μου επέτρεψε να τα δοκιμάσω σε ένα μορφωμένο κοινό. Την επίκουρη καθηγήτρια Σοφία Λαΐου για την κρίσιμη βοήθειά της σχετικά με όλα τα ζητήματα της οθωμανικής ιστορίας. Τον επίκουρο καθηγητή Νίκο Ροτζώκο και τον λέκτορα Διονύση Τζάκη για τις σημαντικές παρατηρήσεις τους σε πολλά κεφάλαια του βιβλίου και για τις γόνιμες συζητήσεις. Τον Διευθυντή ερευνών Παναγιώτη Μιχαηλάρη για τη γενναιόδωρη προσφορά των βενετικών αρχείων του. Την ερευνήτρια Μαρία Συναρέλλη για τις συζητήσεις σχετικά με την ανάδυση των Νέων Ελλήνων τον 17ο αιώνα και την ελληνική ιστοριογραφία. Την επίκουρη καθηγήτρια Φωτεινή Βάκη για τα δημιουργικά σχόλιά της γύρω από ορισμένες έννοιες του Διαφωτισμού. Τον αναπληρωτή καθηγητή Γιάννη Κόκκωνα για τις παρατηρήσεις του στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου. Τον αναπληρωτή καθηγητή Κώστα Σμπόνια, την ερευνήτρια Emeri Farinetti για την πολύτιμη βοήθειά τους στη χαρτογραφία που περιλαμβάνεται σε αυτό το βιβλίο. Την καθηγήτρια Τζελίνα Χαρλαύτη για τις διευκρινίσεις σε ζητήματα της εμπορικής ναυτιλίας. Τη Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, διευθύνουσα

του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, που με βοήθησε να ανακαλύψω τον δαιδαλώδη κόσμο των δικαιοπρακτικών εγγράφων της νεότερης περιόδου. Την παλαιά συνεργάτρια φιλόλογο Θεοδώρα Μανωλοπούλου, την εξαιρετική μεταπτυχιακή φοιτήτρια Νικολέττα Ρούσσου, τον πολυτάλαντο δάσκαλο Βασίλη Αρβανιτάκη, για τη βοήθειά τους στην αρχειακή έρευνα σε ορισμένα κεφάλαια. Τέλος, αλλά εξίσου σημαντικό, ευχαριστώ πολύ τη φιλόλογο Δώρα Καραφύλλη για την εξαιρετικά φροντισμένη επιμέλεια του βιβλίου.

Στη γυναίκα μου Αλίκη Βαξεβάνογλου
και στον γιο μου Στέφανο Πιζάνια.
Για το μέλλον

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΩΝ ΙΣΧΥΟΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΣΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

Από το 1780 έως το 1820

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9
Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΤΡΟΠΗ
Από το 1780 έως το 1820

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η Μεσόγειος είναι η θάλασσα μέσω της οποίας επικοινωνούν οι απολήξεις των τριών από τις πέντε ηπείρους του πλανήτη, η ευρωπαϊκή, η ασιατική και η αφρικανική. Στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου γεννήθηκε και αναπτύχθηκε μια μακρύτατη ιστορική παράδοση αυτοκρατορικών εξουσιών, παράδοση κατάκτησης του γνωστού κόσμου, του κόσμου που ήταν νοητός. Νοητός, με έναν ορίζοντα διαρκώς διευρυνόμενο ως προς τα πολιτικά χαρακτηριστικά, δηλαδή την οργάνωση της αυτοκρατορικής ισχύος, την έκταση του κατακτημένου εδάφους, τους πληθυσμούς στους οποίους κυριαρχούσε η κάθε αυτοκρατορία. Αιγύπτιοι, Χετταίοι και τελικά Πέρσες ήταν οι πρώτοι που επιδίωξαν να ολοκληρώσουν την αυτοκρατορική κυριαρχία σε όλο το τόξο που συγκροτεί την ανατολική Μεσόγειο, από τον Νείλο έως τις δυτικές ακτές της βαλκανικής χερσονήσου. Οι Αθηναίοι κυρίως, μαζί με τους Σπαρτιάτες, σταμάτησαν την επέκταση των Περσών στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Οι επιτυχίες τους, μεταξύ άλλων, τους επέτρεψαν –ιδίως στους δημιουργούς της πολιτικής δημοκρατίας, της φιλοσοφίας και των επιστημών– χάρη σε περίπλοκες στρατηγικές συμμαχίες με άλλες ελληνικές πόλεις, αλλού να επεκτείνουν τις παλαιές εποικίσεις και αλλού να υποτάξουν καίριους παράλιους τόπους της ανατολικής μεσογειακής λεκάνης.

Οι πρώτοι που ενοποίησαν τον ανατολικό μεσογειακό χώρο υπό ενιαία αυτοκρατορική εξουσία ήταν οι Μακεδόνες. Η εγκαθίδρυση του πρώτου αλλά πρόσκαιρου αυτοκρατορικού προτύπου στην ανατολική Μεσόγειο είχε ως προϋπόθεση όχι τόσο την κατάλυση της Αθήνας ως πόλης-κράτους, δεδομένου ότι ήταν ήδη αδύναμη. Προϋπόθεση για τους Μακεδόνες θα πρέπει να ήταν η κατάλυση της Αθήνας ως συμβόλου της Δημοκρατίας, που ήταν μορφή πολιτικής οργάνωσης ανταγωνιστική προς τη μακεδονική δεσποτεία. Αυτός ο στόχος αποτέλεσε για τον Φίλιππο Β΄ το πρώτο στρατηγικό μέλημα. Οι Μακεδόνες στη μάχη της Χαιρώνειας, μετά την ήττα της Αθήνας και των συμμάχων πόλεων, επέτυχαν εκεί όπου οι Πέρσες είχαν ηττηθεί. Τότε μόνο ξεκίνησαν την εφαρμογή της κατάκτησης με κύριο στόχο την ήττα της Περσίας. Είναι εύλογο ότι ο κόσμος κατά την πορεία της μακεδονικής κατάκτησης διευρυνόταν διαρκώς· όσο υπήρχε γη, υπήρχε ορίζοντας και για τη στρατιά. Το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος περιπλανήθηκε με τους στρατιώτες του έως τη σημερινή Ινδία, ακολουθώντας μετά τη νίκη του επί της Περσίας μια γεωπολιτικά ασυνάρτητη κατακτητική διαδρομή, δηλώνει πόσο παρορμητική, και συνεπώς εφήμερη εκ συστάσεως, υπήρξε η πρώτη ανάπτυξη επεκτατικού κράτους στο ανατολικό τόξο της Μεσογείου. Για τούτο ίσως κατέληξε σε μια ατελέστατη κοσμοκρατορία, η οποία σκόρπισε πολύ σύντομα σε ποικίλα βασίλεια.

Οι Ρωμαίοι, μετά τη συντριβή της Καρχηδόνας, συγκρότησαν πρώτοι μια μορφή συνεκτικού επεκτατικού κράτους. Ενοποίησαν όλες τις μεσογειακές ακτές μαζί με μεγάλο μέρος της ευρωπαϊκής ηπείρου, καθιερώνοντας ταυτοχρόνως όλους εκείνους τους

κανόνες αυτοκρατορικής κυριαρχίας τους οποίους θα εφαρμόσουν μετέπειτα Αυτοκρατορίες, η Βυζαντινή και η Οθωμανική. Η καθιέρωση μονοπρόσωπης, αυτοκρατορικού τύπου εξουσίας, που ξεκίνησε την εποχή του Οκταβιανού Αυγούστου, ολοκληρώθηκε με την οριστική εγκαθίδρυση της αυτοκρατορίας στην Ανατολή. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, το λεγόμενο Βυζάντιο, οριστικοποίησε τη συγκέντρωση όλης της ισχύος στο πρόσωπο του αυτοκράτορα, προφανώς κατά αντανάκλαση του ενός και μοναδικού Θεού. Ο χριστιανισμός επιβλήθηκε ως επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας, κατορθώνοντας μέσω των κρατικών δομών να ενοποιήσει τις ποικίλες χριστιανικές εκκλησίες, συνήθως εχθρικές μεταξύ τους έως τότε. Η ηγεμονία της χριστιανικής θρησκείας θεμελιώθηκε στην οργανωτική και ιδεολογική δράση της, καθώς και στους κοινούς κανόνες που διαμόρφωσε από τις πρώτες Οικουμενικές Συνόδους. Πρωταρχικά όμως βασίστηκε στη συμμαχία με το κύριο σώμα των αυτοκρατορικών λεγεώνων του Μεγάλου Κωνσταντίνου, και ακολούθως στη δύναμη του κράτους της Ανατολικής Ρώμης. Ο χριστιανισμός λειτούργησε ως ενοποιητική ιδεολογία του κράτους και, αρκετά αργότερα, των κυριαρχούμενων πληθυσμών, ενώ συγχρόνως αποτέλεσε το νομιμοποιητικό θεμέλιο της αυτοκρατορικής εξουσίας. Έως την εποχή του Ιουστινιανού είχε ολοκληρωθεί μια διαδικασία αλυσιδωτών μεταβάσεων: από την αθηναϊκή Δημοκρατία στη μακεδονική αυτοκρατορική Δεσποτεία, από αυτήν στην ανεξίθρησκη ρωμαϊκή αυτοκρατορική Res Publica, και τέλος στη Βυζαντινή Θεοκρατία, όπου η θρησκεία νομιμοποιούσε το πολιτικό και νομοθετικό μονοπώλιο του αυτοκράτορα, με το κράτος του να ορίζεται ως «σκεύος του Θεού». Το πρώτο αμιγώς θεοκρατικό κράτος μετά την Περσία είχε γεννηθεί από τα σπλάχνα της αυτοκρατορικής Ρώμης. Ανεξάρτητα από τη διαφορά της θρησκείας, θύμιζε σε ορισμένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του την αυτοκρατορία του Ξέρξη και του Δαρείου.

Η βασική δομή του επεκτατικού κράτους, δηλαδή η σχέση της μονοπρόσωπης κρατικής εξουσίας με τις ποικίλες κυριαρχούμενες μικροκοινωνίες σε μια τεράστια επικράτεια, μοιραία οδηγούσε όλους τους πολιτικούς ανταγωνισμούς στην κορυφή, στον αυτοκράτορα. Εκτός αυτού, οι αδυσώπητοι ανταγωνισμοί μεταξύ των ηγετικών ελίτ της χριστιανικής αυτοκρατορίας για τη διεκδίκηση του θρόνου ήταν κληρονομημένη πολιτική συμπεριφορά των αριστοκρατών από την εποχή της Ρώμης. Η σημαντικότερη σύγκρουση για τη διεκδίκηση της αυτοκρατορικής εξουσίας του Βυζαντίου –σημαντικότερη από την άποψη ότι αδυνάτισε ιστορικά, δηλαδή αμετάκλητα, την αυτοκρατορική εξουσία– ξεκίνησε γύρω στις αρχές της δεύτερης χιλιετίας. Ποικίλες ανταγωνιστικές ελίτ της αυτοκρατορίας, αρχής γενομένης από τους ισχυρούς των ανατολικών θεμάτων, έτειναν βαθμιαία να μετατρέψουν, ενδεχομένως με τη χρήση στρατιωτικής δύναμης, τους ελεύθερους χωρικούς στρατιώτες σε δουλοπάροικους, και τις στρατιωτικές πρόνοιες σε χωροδεσποτείες. Αρκετοί αυτοκράτορες αντέδρασαν επειδή έχαναν στρατιωτική, οικονομική και εντέλει πολιτική δύναμη. Οι συγκρούσεις αυτές διέσπασαν τη συνοχή των κεντρικών θεσμών που εξασφάλιζαν την πολιτική αποτελεσματικότητα της

αυτοκρατορίας, διευκολύνοντας, από ό,τι φαίνεται, αποφασιστικά τις αποσχιστικές τάσεις υποτελών πριγκίπων. Η εσωτερική αποδιάρθρωση της αυτοκρατορικής εξουσίας διαμόρφωσε πολιτικό έρεισμα για εξωτερικές κατακτητικές πιέσεις, όπως οι παλαιές εκείνες των Σελτζούκων από την πλευρά της νότιας και ανατολικής Μικράς Ασίας, των Τουρκομάνων, και μετέπειτα των Λατίνων σταυροφόρων, με αποκορύφωμα την πρώτη πτώση της πρωτεύουσας το 1204.

Πιστεύω ότι η πλούσια διεθνής βιβλιογραφία για τις αυτοκρατορίες εξακολουθεί να υπακούει εν πολλοίς στον γνωστό τριμερή χρονολογικό καταμερισμό της ιστορικής επιστήμης μεταξύ αρχαιότητας, μεσαίωνα και νεότερης εποχής, παρά τις σημαντικές εξαιρέσεις. Αν πάρουμε κάποια απόσταση από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε αυτοκρατορίας, διαπιστώνουμε την αναπαραγωγή του αυτοκρατορικού φαινομένου στη Μεσόγειο επί πολλούς αιώνες, αναπαραγωγή ιδιαιτέρως σταθερή στο ανατολικό της τόξο, εκεί όπου γεννήθηκε. Νομίζω ότι οι μεταβατικές περίοδοι –όπως η διαίρεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε Ανατολική και Δυτική, καθώς και η περίοδος μετάβασης από τη Βυζαντινή στην Οθωμανική– μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως διαδικασίες αναπαραγωγής του αυτοκρατορικού φαινομένου, διαδικασίες που διαμόρφωσαν εντέλει μια ιστορική σταθερά στην ανατολική Μεσόγειο. Πρόκειται για φαινόμενο πολύ μεγάλης διάρκειας, με αντίστοιχες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις. Στην παρούσα μελέτη αντιμετωπίζουμε την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως την τελευταία παραλλαγή του αυτοκρατορικού φαινομένου στον ανατολικό μεσογειακό κόσμο, ως τον τελευταίο κληρονόμο όλων των αυτοκρατοριών που προηγήθηκαν στην περιοχή, αρχής γενομένης από τους Μακεδόνες – σύστημα που διακόπηκε για πρώτη φορά από την Ελληνική Επανάσταση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΗΓΕΜΟΝΙΑ

Τέλος 13ου έως το τέλος του 15ου αιώνα

Εισαγωγικά

Πώς θεμελιώνεται η Οθωμανική Αυτοκρατορία; Ο στόχος συγκρότησης Αυτοκρατορίας δεν θα πρέπει να θεωρηθεί πως ήταν εξαρχής δεδομένος για τους Οθωμανούς γαζήδες, ούτε για τις αδελφότητες των δερβίσηδων. Δεδομένος ήταν ο ιερός πόλεμος εναντίον του κόσμου των «απίστων» για τη διάδοση και την κατίσχυση της αληθινής πίστης. Τους απίστους, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο κράτος, αντιπροσώπευε ευλόγως για τους πρώτους Οθωμανούς η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η κατάκτηση του Βυζαντίου δεν ήταν, δεν θα μπορούσε ούτε υλικά ούτε πολιτισμικά να είναι, ένας σαφής, σχεδιασμένος στόχος, ο οποίος θα κινούσε πολέμους. Λογικά, κατά τη διαδικασία τοπικών ιερών πολέμων εναντίον των χριστιανών και άλλων δυνάμεων στις ανατολικές περιοχές της Μικράς Ασίας, οι Οθωμανοί, μέσα από στρατηγικές ανάγκες και ιδεολογικά κίνητρα, αναδιαμόρφωναν το επεκτατικό κράτος ανακαλύπτοντας ταυτοχρόνως το αυτοκρατορικό πρότυπο. Ανακάλυπταν δηλαδή την ιδέα της κοσμοκρατορίας. Πρότυπο μεγαλόπρεπο όσο τα προϋπάρχοντα στη Μεσόγειο, ώστε να ανταποκρίνεται στο μεγαλείο του θεού του Ισλάμ. Κράτος ισχυρό, ώστε να εδραιώνει πολιτικά το μεγαλείο και τη δόξα του – πρακτικότερα, την ισχύ των πιστών πολεμιστών.[1]

Το σχήμα του ιερού πολέμου ως κινήτρου της κατάκτησης, ενώ μας τοποθετεί σε μια σωστή οπτική ώστε να σκεφτούμε το είδος αυτών των στρατιωτικών συγκρούσεων με όρους ιδεολογικής εκλογίκευσης, έχει ταυτοχρόνως το μειονέκτημα ότι εξωθεί σε μια κάποια εξιδανίκευση της ιστορικής πραγματικότητας. Για να τη σχετικοποιήσουμε, ας αλλάξουμε την οπτική μας.

Από την πλευρά των Βυζαντινών είχαν ξεκινήσει μείζονες εσωτερικές διαφορο-

[1] Halil İnalcık, «The question of the emergence of the Ottoman State», *International Journal of Turkish Studies*, τ. II, τχ. 2 /1981-1982. Για την άλλη όψη βλ. George T. Dennis, «Defenders of the Christian People: Holy War in Byzantium», in Angeliki E. Laiou – Roy P. Mottahedeh, *Byzantium and the Muslim World. The Crusades from the Eastern Perspective*, Dumbarton Oaks 2000.

ποιήσεις στο αυτοκρατορικό κράτος. Αυτές εκδηλώνονταν με συγκρούσεις μεταξύ των κύριων βυζαντινών ομάδων ισχύος, δηλαδή μεταξύ του αυτοκράτορα και της παλατιανής αριστοκρατίας, με ορισμένους από τους μεγάλους στρατηγούς των ανατολικών κυρίως θεμάτων της αυτοκρατορίας. Οι συγκρούσεις μεταξύ των δύο αυτών ισχυρότερων ομάδων της Ανατολικής Αυτοκρατορίας ξεκίνησαν περί τις τελευταίες δεκαετίες του 10ου αιώνα.[2] Όπως υπαγόρευε η μακραίωνη αυτοκρατορική παράδοση, οι συγκρούσεις μεταξύ των ποικίλων βυζαντινών ηγετικών ομάδων είχαν αρχικά ένα μοναδικό αντικείμενο: τον έλεγχο της αυτοκρατορικής εξουσίας.[3] Στη συνέχεια, η παλαιά αυτή επιδίωξη διαφοροποιήθηκε. Προσανατολίστηκε στη σχετική πολιτική αυτονόμηση περιοχών, στον έλεγχο της γης και των πληθυσμών της κάθε μίας. Έδωσε έτσι στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία έναν χαρακτήρα εθελούσιας ένωσης ισχυρών περιφερειακών αριστοκρατών με την αυτοκρατορική εξουσία. Μήπως η ανάδυση των χωροδεσποτειών σημαίνει επιπλέον την ανάπτυξη κάποιου τύπου φεουδαλικών σχέσεων;[4] Σε κάθε περίπτωση, ταυτόχρονα με τις εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ των βυζαντινών ελίτ του 11ου αιώνα, φυσικά όχι ανεξάρτητα από την εξάντληση της πολιτικής ισχύος του Βυζαντίου, ξεκίνησαν για πολλοστή φορά και οι επιδρομές των Σελτζούκων, κυρίως στα ανατολικά θέματα του ασιατικού τμήματος της βυζαντινής επικράτειας. Οι δύο γνωστές μεγάλες ήττες των αντίστοιχων Βυζαντινών αυτοκρατόρων από τους Σελτζούκους, στο Ματζικέρτ το 1071 και στο Μυριοκέφαλο έναν και πλέον αιώνα αργότερα, σηματοδότησαν την αρχή της κατάλυσης της αυτοκρατορίας στο ασιατικό της τμήμα. Τη θέση της δεν υποκατέστησε καμία άλλη κεντρική εξουσία. Η κατάρρευση του βυζαντινού κράτους και η αδιαφορία των νικητών Σελτζούκων να καταλάβουν πλήρως το ασιατικό τμήμα της αυτοκρατορίας επέτρεψε στα πολυάριθμα τουρκομανικά φύλα να επεκταθούν σε όλη σχεδόν τη Μικρά Ασία. Παράλληλα, στην ίδια πρώην ασιατική επικράτεια της αυτοκρατορίας, οι στρατιωτικές συγκρούσεις μεταξύ των γαζήδων μπέηδων που πολεμούσαν αρχικά στο όνομα των Σελτζούκων εμίρηδων, οι αλλεπάλληλες συμμαχίες, εναλλασσόμενες με πολέμους εναντίον των τουρκομανικών

[2] Évelyne Patlagean, *Un Moyen Âge grec: Byzance, IXe-XVe siècle*, Albin Michel, Παρίσι 2007, σ. 217 κ.ε. Επίσης, Luis Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Albin Michel, Παρίσι 1969, σ. 222-232.

[3] *Στο ίδιο*, σ. 227 κ.ε. και σ. 364-370. Για το ζήτημα των βυζαντινών ελίτ, Jean Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Byzantina Sorbonensia 9, Παρίσι 1990. Βλ. επίσης Του ίδιου μια περαιτέρω επεξεργασία αυτού του ζητήματος, «L'aristocratie byzantine VIIIe-XIIIe siècle», *Journal des savants*, τ. 2000, σ. 281-322.

[4] Η Évelyne Patlagean στη μελέτη της *Un Moyen Âge grec* τέμνει ξανά, αλλά με νέους και πολύ ενδιαφέροντες όρους, το παλαιό ερώτημα για τον φεουδαλισμό στο Βυζάντιο, σε διάλογο με τη σχετική βιβλιογραφία. Βλέπε και παλαιότερο άρθρο της για το θέμα, «"Economie paysanne" et "féodalité byzantine"», *Annales. E.S.C.*, αρ. 6/1975. Ειδικότερα για τη σχέση οργάνωσης της γης και Βυζαντινών στρατηγών βλ. Paul Magdalino, «Byzantine Army and the Land: from Stratiotikon Ktema to Military Pronoia», *Εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, επιμ. Κ. Τσικνάκης, Ε.Ι.Ε. - Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1997, σ. 15-36. Μια ιστορικοποίηση του περιεχομένου των επιστημονικών ορισμών κάνει ο Alain Guerreau, «Fief, féodalité, féodalisme. Enjeux sociaux et réflexion historienne», *Annales. E.S.C.* 1/1990.

φύλων, καθώς και οι πόλεμοι των αυτονομημένων Λατίνων μισθοφόρων που ήταν αρχικά στην υπηρεσία των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, κατακερμάτισαν πολιτικά τον χώρο στη Μικρά Ασία. Συνέπεια ήταν η διαμόρφωση συνθηκών πλήρους ανομίας, αν όχι καταστροφής των στοιχειωδέστερων υλικών όρων επιβίωσης των πληθυσμών σε πολλές μικρασιατικές περιοχές.[5] Η Αυτοκρατορία της Νίκαιας από το 1208 έως το 1261 δεν κατάφερε να αποκαταστήσει την πολιτική ενότητα του πληθυσμού ούτε του χώρου, επειδή υπήρξε περιορισμένης δύναμης – σε σημαντικό βαθμό εξαρτημένη από τις συμμαχίες με διάφορους γαζήδες μπέηδες, από στρατό μισθοφορικό και ενίοτε από τους άτακτους Τουρκομάνους.[6] Στον πολύ ρευστό συσχετισμό μεταξύ των ποικίλων δυνάμεων που σε ασταθείς ενώσεις συμμαχούσαν και αντιμάχονταν μεταξύ τους, η επικράτεια του πάλαι ποτέ κραταιού Βυζαντίου είχε διασπαστεί σε πολλές εδαφικές κρατικές κυριαρχίες.[7] Η καθεμία από αυτές αποτελούσε πλέον έναν από τους πολλούς αντιμαχόμενους πόλους ισχύος.[8] Στο επίκεντρο των συγκρούσεων βρισκόταν το αυτοκρατορικό πρότυπο που είχε καθιερωθεί από την εποχή της Ρώμης, αν όχι των Μακεδόνων, το οποίο διατηρούσε ισχυρότατη τη λάμψη του. Οι ηγεμόνες των εδαφικών επικρατειών, όπως ο Στέφανος Δουσάν, διεκδικούσαν το αυτοκρατορικό πρότυπο για λογαριασμό τους, ή τουλάχιστον επιδίωκαν να ενταχθούν σε αυτό συμμαχώντας ή αντιμαχόμενοι τον εκάστοτε Βυζαντινό αυτοκράτορα – ο οποίος δεν ήταν άλλος παρά μόνο εκείνος που κατείχε την Κωνσταντινούπολη.[9] Η συμβολική λάμψη της αυτοκρατορικής έδρας διαμόρφωνε πολιτικές προσδοκίες ακόμη και σε απόμακρους Ευρωπαίους ηγεμόνες, κανείς όμως δεν απέκτησε τη δύναμη ώστε να τις πραγματοποιήσει.[10]

Από το 1204 έως την οριστική πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Οθωμανούς δυόμισι αιώνες αργότερα, η αυτοκρατορία είχε μια πρόσκαιρη ανάκαμψη σε δύο σύντομες περιόδους. Μία έως το 1282, κυρίως ως Αυτοκρατορία της Νίκαιας, και μία δεύτερη όταν οι πόλεμοι μεταξύ των γιων διαδόχων του Βαγιαζήτ από το 1403 επέτρεψαν στους Βυζαντινούς μια περιστασιακή όσο και αβέβαιη ανασυγκρότηση. Και στις δύο αυτές περιόδους, την ανάκαμψη ακολούθησαν έντονες εσωτερικές πολιτικές διαμάχες με στρατιωτικές συγκρούσεις και πολλαπλασιασμό του πολιτικού κατακερματισμού του χώρου.[11]

[5] Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 61 κ.ε.

[6] Donald M. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, Παπαδήμα, Αθήνα 1999, σ. 15-72.

[7] Η ιστορική χαρτογραφία αναδεικνύει αυτή τη ρευστότητα ανάγλυφα. Βλ. www.euratlas.com.

[8] Μια συλλογή μελετών για πολλές από τις εδαφικές κυριαρχίες που διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο από το 1204 έως το τέλος του 15ου αιώνα βλ. Angeliki Laiou (ed.), *Urbs capta. The Fourth Crusade and its consequences. La IVe Croisade et ses conséquences*, Lethielleux, Παρίσι 2005.

[9] Évelyne Patlagean, *Un Moyen Âge grec*, σ. 287 κ.ε. Ειδικότερα για τον Στέφανο Δουσάν βλ. John Van Antwerp Fine Jr, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, 1994, σ. 286 κ.ε.

[10] *Στο ίδιο*, σ. 327 κ.ε.

[11] Donald M. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, ό.π., σ. 73 κ.ε., 530-576.

Στη διάρκεια των δυόμισι αιώνων πριν από την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Οθωμανούς, οι περιοχές που κατείχε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία μετατρέπονταν, με εντεινόμενους ρυθμούς και με σχετικά σύντομα διαλείμματα, σε ένα απέραντο πεδίο όπου οι πολεμικές αντιθέσεις ήταν γενικευμένες. Τον 13ο αιώνα εμφανίστηκαν στη Μικρά Ασία πολυάριθμα μπεηλίκια, με ρευστή επικράτεια το καθένα· επίσης, εισβολές των Μογγόλων στις βόρειες και ανατολικές περιοχές του παλαιού Βυζαντίου· ακόμη, τοπικές βαλκανικές ηγεμονίες πριγκίπων, δυτικά προτεκτοράτα και δουκάτα, όπως και ημιανεξάρτητες πόλεις μετά από εξεγέρσεις. Τέλος, συγκροτήθηκαν δεσποτάτα και από τα μέσα του 14ου αιώνα εμφανίζονται μπεηλίκια στα ευρωπαϊκά εδάφη.[12] Οι πόλεμοι, εξαιτίας της μεγάλης διάρκειας και έντασης, είχαν καταστροφικές επιπτώσεις στους πληθυσμούς των πρώην βυζαντινών περιοχών. Σε αυτές τις συνθήκες εκτεταμένης κοινωνικής ανασφάλειας, με τη συχνή συνοδεία καταλυτικών καταστροφών, μπορούμε ευλόγως να υποθέσουμε ότι οι πληθυσμοί των περιοχών που κατοικούσαν στα πλαίσια της Ανατολικής Αυτοκρατορίας θα προσδοκούσαν τη σταθεροποίηση των συνθηκών κοινωνικής ασφάλειας και θα αντιμετώπιζαν μάλλον ως δευτερεύον ζήτημα το θρήσκευμα της δύναμης που θα επέβαλλε την ειρήνη.[13]

Το μικρό σουλτανάτο των Οθωμανών, που εγκαθιδρύθηκε από τους γαζήδες προγόνους του Οσμάν στα βόρεια της Μικράς Ασίας προς το τέλος του 13ου αιώνα, εξελίχθηκε στη μετέπειτα Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το αυτοκρατορικό οθωμανικό κράτος δημιουργήθηκε από πολυσχιδείς και παρατεταμένες συγκρούσεις ανάμεσα σε ανταγωνιστικά συστήματα: το νομαδικό και φυλετικό των Τουρκομάνων, ιδίως της Χρυσής μογγολικής Ορδής, το μικρό επεκτατικό μπεηλίκι, τις λατινικές βαρονίες και τα δουκάτα, φυσικά το μακράν αποτελεσματικότερο και ελκυστικότερο της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, δηλαδή της μακραίωνης αυτοκρατορικής παράδοσης.[14] Το τελευταίο σύστημα αποτέλεσε πρότυπο, τη στιγμή μάλιστα που το ίδιο, έτσι όπως το εξέφραζε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία επί αιώνες, είχε εισέλθει οριστικά σε κρίση εδαφικής κυριαρχίας και, ακόμη χειρότερα, σε διαδικασία αποσύνθεσης της πολιτικής του ηγεμονίας. Γνωρίζουμε άλλωστε πως ό,τι είχε απομείνει από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε ηττηθεί από το Ισλάμ αρκετές δεκαετίες πριν πέσει η Κωνσταντινούπολη, σίγουρα από την ήττα των βουλγαρικών δυνάμεων στον Έβρο το 1371. Έως το 1402 ο Βαγιαζήτ Α΄ είχε εγκαταστήσει την πρώτη ολοκληρωμένη μορφή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,

---

[12] Τα μουσουλμανικά μπεηλίκια στη Μικρά Ασία έχει χαρτογραφήσει και χρονολογήσει ο Σπ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία*, σ. 225. Ο πολιτικός κατακερματισμός του ευρύτερου χώρου των Βαλκανίων, του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας είναι παραστατικά χαρτογραφημένος σε αδρές γραμμές στον σχολιασμένο ιστορικό άτλαντα του Colin Mc Evedy, *The Penguin Atlas of Medieval History*, Penguin 1973, σ. 74-85. Για την εξέλιξη της πολιτικής οργάνωσης του χώρου ανά εκατονταετία βλ. www. euratlas.com.

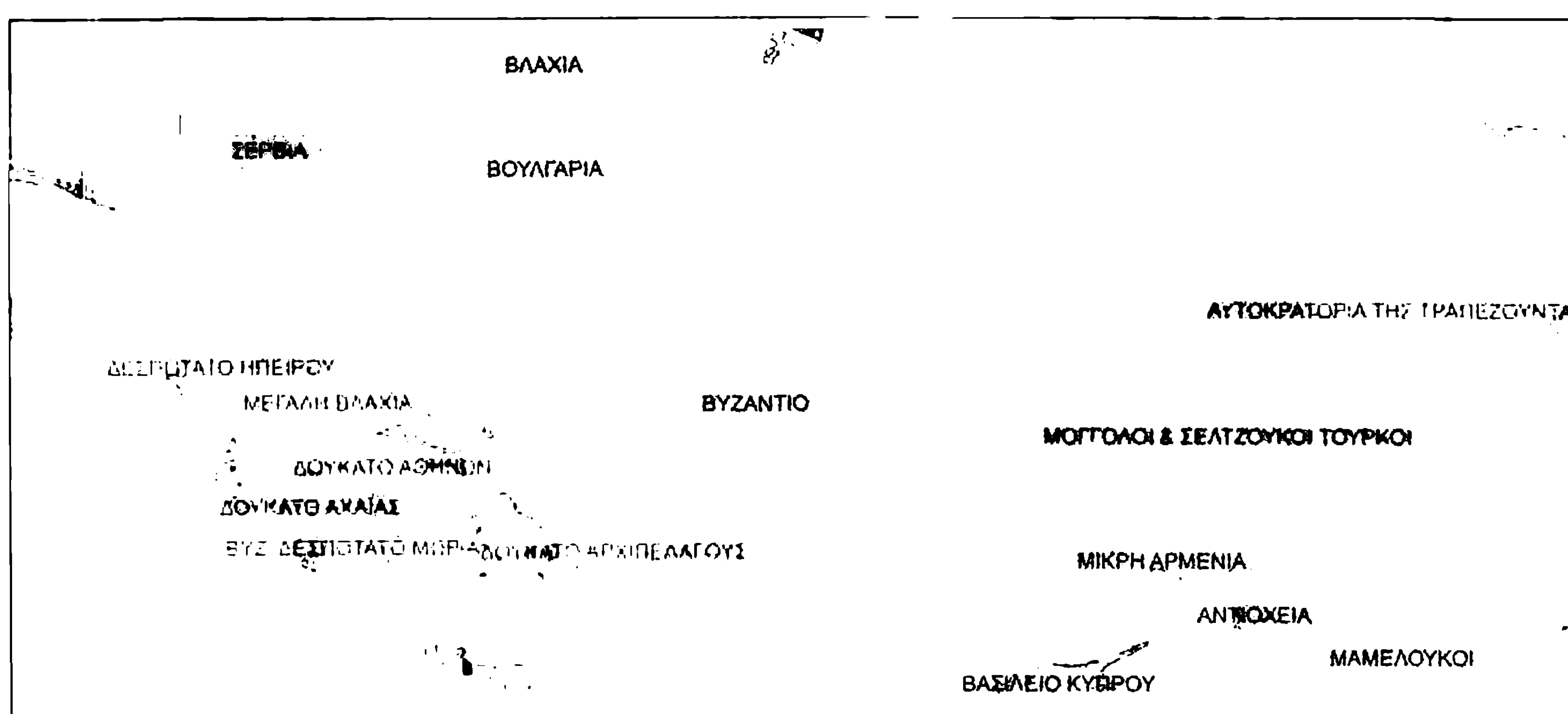
[13] Κάτι ανάλογο διατυπώνει ο Σπ. Βρυώνης, *Η παρακμή*, σ. 242-244.

[14] Βλ. τα ερωτήματα που θέτει ο Tim Jacoby, «The Ottoman State: A Distinct Form of Imperial Rule?», *Journal of Peasant Studies*, τ. 2, τχ. 35/2008.

και έλεγχε μεγάλα τμήματα των Βαλκανίων. Η ήττα του Βαγιαζήτ Α΄ από τους Μογγόλους τον ίδιο χρόνο στην Άγκυρα και οι συγκρούσεις που ακολούθησαν μεταξύ των γιων του για τη διεκδίκηση του θρόνου δεν εμπόδισαν το οθωμανικό αυτοκρατορικό σύστημα να επανασυγκροτηθεί μέσα σε δύο σχεδόν δεκαετίες, και μάλιστα ισχυρότερο.

Χάρτης 1ος

Νέες επικράτειες στα εδάφη του Βυζαντίου από το 1204 έως το 1265

Η επέκταση του Ισλάμ

Οι γαζήδες πολεμιστές του Ισλάμ, ιππότες της ημισελήνου, άρχισαν να δημιουργούν τα κρατίδιά τους στη Μικρά Ασία από τον 13ο αιώνα.[15] Έως τότε, το αυτοκρατορικό πρότυπο ενοποίησης του χώρου και ελέγχου των πληθυσμών διέθετε παράδοση αιώνων στη Μεσόγειο, ιδίως την ανατολική. Άραγε γνώριζαν οι γαζήδες το αυτοκρατορικό πρότυπο, οπότε θέλησαν να το οικειοποιηθούν; Νομίζω ότι μια τέτοια υπόθεση, παρότι λογικοφανής, δεν αποδίδει την ιστορική πραγματικότητα. Είναι λογικότερο να δεχτούμε πως οι γαζήδες ιππότες της ημισελήνου εξοικειώθηκαν με το βυζαντινό αυτοκρατορικό πρότυπο δρώντας, όπως είπαμε, άλλοτε ως μισθοφόροι ή σύμμαχοι των Βυζαντινών, και άλλοτε διά μέσου των αλλεπάλληλων μακροχρόνιων επιδρομών εναντίον των χριστιανών των εκάστοτε ανατολικών ακριτικών περιοχών του Βυζαντίου. Οι επιδρομές αυτές δεν διέφεραν ως προς τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά τους από τις επιδρομές που

[15] Paul Wittek, *Η γένεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Ε. Μπαλτά, δεύτερη διάλεξη, Πορεία, Αθήνα 1988, σ. 33-53.

έκαναν ηγετικές ομάδες άλλων περιοχών της ευρωπαϊκής ηπείρου, όπως οι κοινωνικά ανερχόμενοι ιππότες της Δύσης, από τον 8ο περίπου αιώνα, και οι ομόλογοί τους Βυζαντινοί ακρίτες. Οι αλλεπάλληλες επιδρομές στο όνομα της διάδοσης της εκάστοτε ορθής πίστης προσπόριζαν στον νικητή στρατιές σκλάβων μαζί με άλλες μορφές πλούτου, ενώ για τα μεγάλα κράτη εξασφάλιζαν σταθεροποίηση της γεωπολιτικής τους θέσης. Βέβαια, παρά την κρίσιμη σημασία της λεηλασίας και του πλιάτσικου για την αναπαραγωγή της κατάκτησης όλων των δυνάμεων, η σταθερή βασική πηγή πλούτου για όλα τα κράτη και σε κάθε περίπτωση ήταν η παραγωγή, εν προκειμένω η αγροτική.[16] Συνεπώς, το δεύτερο επίδικο αντικείμενο ελέγχου μεταξύ των αντιμαχομένων ήταν οι παραγωγικοί πληθυσμοί και ο έλεγχος των πόλεων.

Οι επιδρομές, λοιπόν, των γαζήδων ιπποτών της ημισελήνου, αρχικά στη Μικρά Ασία από τον 11ο αιώνα, και δύο σχεδόν αιώνες αργότερα στη Βαλκανική, δεν διέφεραν ως προς την πρακτική ούτε ως προς τα κίνητρα από τις επιδρομές των Δυτικών και των Βυζαντινών ηγετικών ομάδων. Όπως σημειώνει ο Paul Wittek, οι γαζήδες ιππότες, αφού συγκρότησαν τα πρώτα μπεηλίκια στη Μικρά Ασία, άρχισαν να πραγματοποιούν επιδρομές στο όνομα της ορθής πίστης. Χάρη στον επαναλαμβανόμενο χαρακτήρα των αλλεπάλληλων κατακτητικών επιδρομών, ανακάλυψαν όσα δεν γνώριζαν, και έτσι επαναδημιούργησαν με τα δικά τους πολιτισμικά κριτήρια το αυτοκρατορικό πρότυπο: πόλεμος εναντίον των απίστων στο όνομα της ορθής πίστης, κατάκτηση του γνωστού κόσμου για την κυριαρχία του αληθινού θεού, εμπέδωση του λόγου του επί της γης μέσω της κυριαρχίας των πιστών του πολεμιστών επί των απίστων, και ειρήνη για το ποίμνιο του θεού.[17] Φυσικά, πίσω από την ιδεολογική παντιέρα υπάρχει πρωτίστως η πολιτική δύναμη και η αναπαραγωγή της μέσω του πολέμου, η λεηλασία ως αναγκαία υλική προϋπόθεση και μαζί κίνητρο για τον πόλεμο, και, τέλος, οι φόροι που επιβάλλονταν στους πληθυσμούς που κατακτούσαν και ενσωμάτωναν.

Το επεκτατικό κατακτητικό κράτος (*état prédateur*), αυτό που ήδη ορίσαμε ως αυτοκρατορικό πρότυπο εξουσίας, αναπαράγεται με συνεχή επέκταση διαμορφώνοντας παραλλήλως την ιεραρχική πυραμίδα του και την κατανομή των εσωτερικών του δομών και αξιωμάτων. Η συγκρότηση του κράτους βασιζόταν πάντοτε στη γενική διάκριση έναντι της κοινωνίας που κατακτούσε. Κυριαρχούσε επί άλλων κοινωνιών και ακολούθως τις διοικούσε επιβάλλοντας τις δικές του ιδιαίτερες αρχές, τους δικούς του όρους αναπαραγωγής της κυριαρχίας του.[18] Η κυριαρχία ανάγεται σε αξίες θρησκευ-

---

[16] Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987, σ. 192 κ.ε.

[17] Heath W. Lowry, *The Nature of the Ottoman State*, State University of New York Press, 2003, σ. 131 κ.ε. Κάπως περιγραφικά βλ. το ίδιο θέμα στον Stanford J. Sow, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Empire of the Gazis*, τ. 1, Cambridge University Press, 1976, σ. 12 κ.ε.

[18] Lawrence Krader, «The origin of the state among the nomads of Asia», στο *Production pastoral et société*, σ. 221-234, Maison des Science de l'Homme - Cambridge University Press, Παρίσι 1976, και Philip Burnham, «Spatial mobility and political centralization in pastoral societies», *ό.π.*, σ. 349-360.

τικής πίστης, μέσω αυτής κρίνεται και νομιμοποιείται κάθε πολιτική πράξη, μαζί με όλες τις κοινωνικές πρακτικές. Με δύο λόγια, επρόκειτο για θεοκρατικό σύστημα εξουσίας το οποίο διέθετε προσίδιους μηχανισμούς απόσπασης προνεοτερικής κοινωνικής συναίνεσης στη δική του κυριαρχία. Διέθετε επίσης μηχανισμούς άσκησης ιδεολογικής επιρροής, αν όχι ηγεμονίας, στις κοινωνίες όπου θεμελίωνε την κυριαρχία του.[19]

Στα μετόπισθεν των σχεδόν αδιάλειπτων ακριτικών πολέμων, κυρίως στις πόλεις της Μικράς Ασίας που είχαν θρησκευτικά μετατοπιστεί προς το Ισλάμ, τμήματα του αστικού πληθυσμού, νεαρών ιδίως ηλικιών, που είχαν παλαιότερα ρόλο πολιτοφυλακής, υιοθέτησαν γύρω στις αρχές του 13ου αιώνα τον θεσμό ή τις αρχές της *φουτούβα* και οργανώθηκαν σε αντίστοιχες αδελφότητες με το ίδιο όνομα.[20] Το όνομα «φουτούβα» σήμαινε αρχικά την αξία των νέων ανθρώπων. Εξελίχθηκε σε θεσμό ο οποίος είχε συσταθεί από συσπειρώσεις αστικών μουσουλμανικών ομάδων, ίσως κοινωνικά διακεκριμένων. Επίσης, καθόριζε για τα μέλη του το ηθικό πρότυπο, το ιερό χρέος, καθώς και την προσήκουσα στάση ζωής, όπως αυτή οριζόταν από την εκάστοτε κυρίαρχη ερμηνεία του Κορανίου, εκείνη που έδιναν συνήθως τότε οι αδελφότητες των δερβίσηδων σούφι.[21] Οι αδελφότητες των δερβίσηδων αποτέλεσαν την άλλη σημαντική ελίτ διάδοσης της ισλαμικής θρησκείας, καθώς και τον πόλο νομιμοποίησης της επεκτατικής δράσης των γαζήδων μπέηδων αρχικά, και μετέπειτα των Οθωμανών.[22]

---

[19] Halil İnalcık, «Ottoman Methods of Conquest», *Studia Islamica*, τ. II, σ. 103-129.

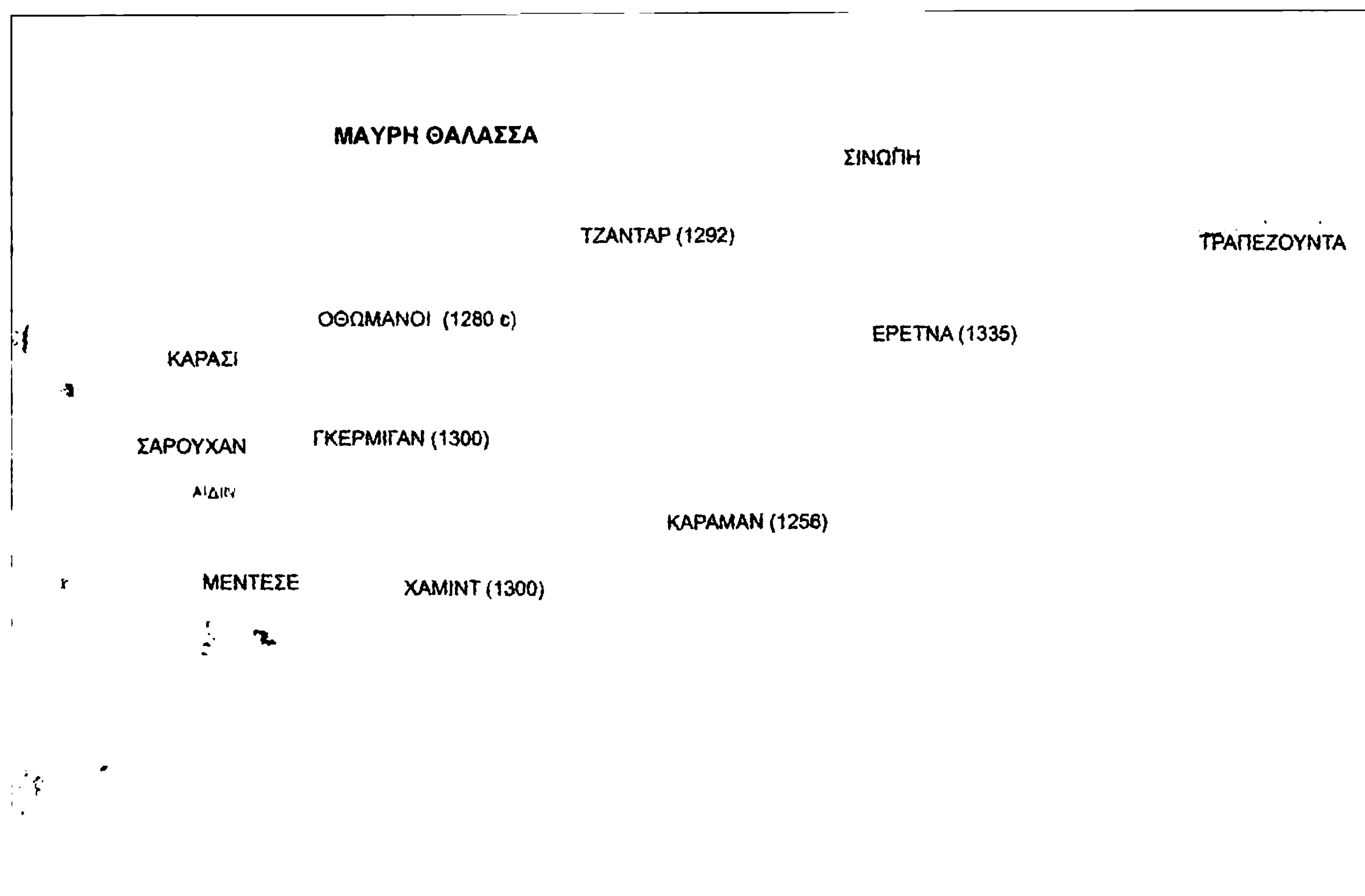
[20] Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή*, σ. 351. Επίσης, Irene Melikoff, «L'origine sociale des premiers Ottomans» in Elizabeth A. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Halcyon Days in Crete I, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1994.

[21] *Στο ίδιο*, σ. 350-354. Αναλυτικά για το πρώιμο οθωμανικό κράτος βλ. Γεώργιος Γεωργιάδης-Αρνάκης, *Οι πρώτοι Οθωμανοί. Συμβολή στο πρόβλημα της πτώσης του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1282-1337)*, Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2008 (επανέκδοση).

[22] Βλ. σχετικά Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών σουλτάνων 1300-1400*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σ. 34-36.

Χάρτης 2ος

Τα πρώτα μουσουλμανικά Μπεηλίκια στη Μικρά Ασία

Πηγή: Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή*, σ. 225.

Με την ανάδυση των αρχών και των οργανώσεων φουτούβα, οι ηγετικές ομάδες των γαζήδων πολεμάρχων απόκτησαν κοινά θρησκευτικά πρότυπα με ηγετικές ομάδες των αστικών πληθυσμών, εκεί όπου είχαν εδραιώσει την ηγεμονία τους. Συγκρότησαν πιθανότατα και ένα ενιαίο σύστημα εγκόσμιων κοινωνικών αξιών, ενδεχομένως ένα είδος κοινής πολιτικής ταυτότητας. Οι *αχήδες* (αδελφοί), ως οπαδοί των αρχών φουτούβα και μέλη των αντίστοιχων αδελφοτήτων, υποκαθιστούσαν μέσω της κοινωνικά ηγετικής τους θέσης τους τοπικούς μουσουλμάνους γαζήδες ηγεμόνες, όπου αυτοί δεν υπήρχαν.[23] Οι τρεις ομάδες –γαζήδες, αχήδες και δερβίσηδες–, με διαφορετικό ρόλο η καθεμία, αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος, ένα είδος κινήματος στο οποίο ηγούνταν αστικές κοινωνικές ομάδες που προώθησαν και εδραίωσαν τη μουσουλμανική επέκταση στη Μικρά Ασία. Η επέκταση αυτή τοποθετείται περίπου από την εποχή που σχηματίζονται τα ανταγωνιστικά μουσουλμανικά μπεηλίκια τον 13ο αιώνα, έως την πρώτη σημαντική ενοποιημένη Οθωμανική Αυτοκρατορία προς τα τέλη του 14ου αιώνα, την

[23] Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή*, σ. 352.

οποία επέτυχε ο Βαγιαζήτ.[24] Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι αχήδες έχασαν σχεδόν πλήρως τη δύναμη και τη σημασία που διέθεταν αρχικά, πιθανότατα επειδή τη δική τους δράση αναλάμβαναν όλο και περισσότερο κρατικοί οθωμανικοί θεσμοί.

Η αντίστροφη πορεία μεταξύ κρατικών θεσμών και αχήδων αντανακλάται σε μια ερμηνεία αυτής της μουσουλμανικής ιστορικής περιόδου που αναδύθηκε τότε, σύμφωνα με την οποία η αρχική επέκταση αποδιδόταν στην κυρίαρχη πολεμική πατριά και τον γενάρχη της Οσμάν Α΄ Γαζή.[25] Πρέπει, πιστεύω, να αντιληφθούμε αυτή την ερμηνεία ως μια τυπική καταγωγική ερμηνεία των οθωμανικών απαρχών, ως θεμελιωτή μύθο, ο οποίος αποτελεί ισχυρή ένδειξη για τις πραγματικές απαρχές μιας σχετικά εδραίας οθωμανικής δυναστείας και, ταυτοχρόνως, για τις πρώτες επιτυχημένες ενέργειες συγκρότησης εδραίων κρατικών θεσμών.[26] Το γεγονός ότι παρουσιάζεται στον θρύλο ένα πρόσωπο ως γενάρχης και δημιουργός όλων των επιτευγμάτων των Οθωμανών, θα πρέπει να μας οδηγήσει να σκεφτούμε όχι ασφαλώς τη γενναιότητά του, όπως τονίζουν όλοι οι αντίστοιχοι θεμελιωτές μύθοι στον πλανήτη, αλλά κάτι διαφορετικό. Ο Οσμάν Γαζής θα πρέπει να ήταν ο πρώτος φύλαρχος που κατόρθωσε να αυτονομήσει και να ελέγξει ως ηγεμόνας, σε κάποιο βαθμό, τη λήψη πολιτικών αποφάσεων από τις συνελεύσεις των πολεμικών φυλών, από τα συμβούλια των Τουρκομάνων πολεμάρχων, αλλά και τις συνελεύσεις των αδελφοτήτων κάθε είδους. Αυτονόμησε την πολιτική απόφαση καθιστώντας τη βαθμιαία μονοπώλιο του ηγέτη, και πιθανότατα διαμόρφωσε στοιχειώδη ειδικευμένα θεσμικά μέσα άσκησης της πολιτικής, πρώτα από όλα στο δικό του μπεηλίκι. Μήπως ο στρατός γινόταν βαθμιαία αντικείμενο ελέγχου από τον αναδυόμενο σουλτάνο; Είναι πολύ πιθανό, αν μάλιστα το συσχετίσουμε με τους γενίτσαρους. Το σώμα τυφεκιοφόρων γενιτσάρων, επινόηση των Οθωμανών που δημιουργήθηκε γύρω στο 1360, πρωτοπόρο στη στρατιωτική τακτική της εποχής, βρισκόταν στον αποκλειστικό, προσωπικό έλεγχο του εκάστοτε σουλτάνου. Είναι πολύ πιθανό το σώμα αυτό, για το οποίο θα μιλήσουμε ξανά αργότερα, να αποτελούσε τη στρατιωτική δύναμη που εξασφάλιζε στον εκάστοτε σουλτάνο το μονοπώλιο της πολιτικής απόφασης έναντι των υψηλών και ισχυρών αξιωματούχων του.

Από την τελευταία δεκαετία του 14ου αιώνα έως το 1402, την εποχή του Βαγιαζήτ Α΄, και πιο ολοκληρωμένα από το τέλος των συγκρούσεων μεταξύ των γιων του διαδόχων, οι οποίες έληξαν το 1413 με την επικράτηση του Μωάμεθ Α΄ (Μεχμέτ Τσελεμπί),

[24] Για τα μουσουλμανικά εμιράτα στη Μικρά Ασία βλ. ιδίως τις συμβολές που συγκεντρώνονται στον τόμο με τίτλο Elisabeth A. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Halcyon Days in Crete I, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1994.

[25] Colin Imber, «The legend of Osman Gazi» in Elizabeth A. Zachariadou (ed.), *ό.π.*, Halcyon Days in Crete I, και Irène Beldiceanu, «Les débuts: Osman et Orkan» in R. Mantran (dir.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Παρίσι 1989, σ. 29-30.

[26] Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2002, σ. 87 κ.ε.

το οθωμανικό αυτοκρατορικό κράτος είχε συγκροτηθεί ως προς τη βασική δομή του.[27] Η διαδικασία συγκρότησης αυτής της δομής πραγματοποιήθηκε με τη βαθμιαία μετατόπιση της λήψης της πολιτικής απόφασης από τις συνελεύσεις των επικεφαλής των πολεμικών ομάδων προς τις ειδικές ομάδες των γαζήδων και των αχήδων, και από αυτές προς το αυτοκρατορικό κράτος, τους αξιωματούχους, για να καταλήξει οριστικά, γύρω στα μέσα του 15ου αιώνα, στην απόλυτη προσωπική εξουσία του εκάστοτε σουλτάνου. Πολιτικά η εξουσία του σουλτάνου εδραιωνόταν στην κρατική διοίκηση του παλατιού, στις πολλές ειδικευμένες σχολές εκπαίδευσης στελεχών του κράτους, στον τακτικό στρατό, ιδίως στο πεζικό των τυφεκιοφόρων γενιτσάρων. Οικονομικά κατείχε τα πάντα στην αυτοκρατορία του, υλικό πλούτο και ζωές. Ως μοναδικός κάτοχος ανθρώπων και πλούτου, διέθετε το μονοπώλιο ρύθμισης των εισοδημάτων, διανομής της γης και του εν γένει πλούτου για το σύνολο των κατακτημένων υποτελών, καθώς και των αξιωματούχων του. Τα εισοδήματα ήταν ανά πάσα στιγμή ανακλητά για όλους, εφόσον βεβαίως το επέτρεπε ο συσχετισμός δυνάμεων.[28]

Το πολιτικό και ιδεολογικό τόξο στήριξης της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας προσωποποιείται λοιπόν στον εκάστοτε σουλτάνο. Ο σουλτάνος ήταν καίσαρας και αυτοκράτορας, θρησκευτικός αρχηγός (χαλίφης) από το 1517, εκπρόσωπος της κοινότητας των πιστών, ενώ απέναντι σε αυτόν το σύνολο των αξιωματούχων ήταν υπηρέτες και δούλοι. Αυτό το κράτος δούλων (που εξέπληξε τον Μακιαβέλι) δήλωνε μια μορφή θεοκρατικής δεσποτείας την οποία ολοκλήρωσε ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης.[29] Το ιστορικό προηγούμενο της εξουσίας του σουλτάνου αναλογεί βεβαίως στην καισαροπαπική μορφή ολικής εξουσίας του Βυζαντινού αυτοκράτορα.[30] Μόνο που το καθεστώς των Οθωμανών αξιωματούχων ως υπηρετών και δούλων, παρότι αυτή η λογική δεν απουσίαζε από τη βυζαντινή αυλή, φαίνεται να παραπέμπει περισσότερο σε ανατολικού τύπου δεσποτεία.[31] Πιθανότατα στην αρχαία περσική.

Ας συνοψίσουμε λοιπόν το σχήμα της κατάκτησης. Κατά την περίοδο της οθωμανικής επέκτασης οι μουσουλμανικές ηγετικές ελίτ ανακαλύπτουν βαθμιαία το αυτοκρατορικό πρότυπο. Το ανασυγκροτούν με τους δικούς τους όρους και για δικό τους λογαριασμό,

---

[27] Paul Wittek, «De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople», *Revue des études islamiques*, XII/1938, σ. 1-34.

[28] Gilles Veinstein, «L'Empire dans sa grandeur XVIe siècle», in R. Mantran (dir.), *Histoire de l'Empire ottoman*, σ. 167-169.

[29] Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton University Press, 1992. Ειδικότερα για το κράτος βλ. σ. 432-461.

[30] Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le «césaropapisme» byzantin*, Παρίσι 1996. Για τον συσχετισμό μεταξύ του θεσμού του χαλίφη, του σουλτάνου και του ρωμαίου αυτοκράτορα βλ. Paul Veyne, «Qu'était-ce qu'un empereur romain?» in Του ίδιου, *L'Empire gréco-romain*, Seuil, Παρίσι 2005.

[31] Πέρυ Άντερσον, *Το απολυταρχικό κράτος*, σ. 368, υποσ. 13, και περιγραφικά βλ. Nicoară Beldiceanu, «L'organisation de l'Empire ottoman (XIVe-XVe siècles)», in R. Mantran (dir.), *Histoire de l'Empire ottoman*, σ. 119-123.

και σταδιακά το καθιστούν εναλλακτική λύση στη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η ιστορική διαδικασία επανασυγκρότησης του αυτοκρατορικού κράτους ξεκινούσε από πράξεις απλές, όπως οι παραδοσιακές μαζικές επιδρομές λαφυραγωγίας. Εφόσον οι ανταγωνισμοί μεταξύ διαφορετικών δυνάμεων οξύνονταν, όπως στα μπεηλίκια της Μικράς Ασίας κατά τον 13ο αιώνα, οι απλές λαφυραγωγίες μετεξελίσσονταν σε πολυπλοκότερες πράξεις πολέμου εναντίον των ανταγωνιστικών δυνάμεων, συνήθως των γειτονικών, με σημαντικές ιδεολογικές προεκτάσεις. Από αυτό το επίπεδο ήταν απαραίτητες οι πολύπλοκες εναλλασσόμενες συμμαχίες με τις υφιστάμενες δυνάμεις, εν προκειμένω με Βυζαντινούς στρατηγούς ή Λατίνους ιππότες, με μικρούς τοπικούς προνοιάριους κ.ά. Φτάνοντας στο επίπεδο συγκρότησης συμμαχιών, βρισκόμαστε ήδη στη μετάβαση από τον απλό πόλεμο για λαφυραγωγία, προς τον πόλεμο για επέκταση της πολιτικής κυριαρχίας, χωρίς να αγνοείται, καθόλου μάλιστα, η πρώτη. Η πολιτική κυριαρχία απαιτεί τον έλεγχο του κάθε κατακτημένου πληθυσμού, την ενσωμάτωσή του κατά το δυνατόν στους μηχανισμούς αναπαραγωγής της νέας εξουσίας, δηλαδή στους κρατικούς θεσμούς. Θα πρέπει να ήταν γύρω στα μέσα του 13ου αιώνα όταν άρχισαν να δημιουργούνται εδραίοι κρατικοί θεσμοί στις πόλεις, ή παλαιότεροι να αποκτούν νέα σημασία.[32] Οι τοπικές ηγετικές ελίτ των κατακτημένων πληθυσμών έτειναν πλέον να αντιπροσωπεύουν τους νέους κυρίαρχους στη δική τους μικρή κοινωνική και γεωγραφική κλίμακα – όπως από την εποχή της Ρώμης. Με άλλα λόγια, οι κυρίαρχοι αποκτούσαν ένα είδος εδραίας υποκείμενης τοπικής αντιπροσώπευσης ή, με νομικούς όρους εγκαθίδρυαν τοπικούς υποτελείς πληρεξούσιους όχι μόνο στις πόλεις, αλλά και στον απέραντο αγροτικό περίγυρό τους.

Αυτή η διαδικασία εδραίωσης της νέας εξουσίας ήταν αναγνωρίσιμη από τους τοπικούς πληθυσμούς ήδη από τα βυζαντινά, όπως και από τα λατινικά, χρόνια κυριαρχίας. Συνεπώς, η οθωμανική κυριαρχία γινόταν κατ' αρχάς ευκολότερα αποδεκτή. Οι κατακτημένοι πληθυσμοί πρόσφεραν προθύμως από την πλευρά τους υποτέλεια και τροφοδοτούσαν το νέο κράτος με φόρους και ανθρώπινο δυναμικό για την περαιτέρω κατακτητική του επέκταση, εισπράττοντας από τους κατακτητές ως αντάλλαγμα ειρήνη ή, ορθότερα, προστασία και τάξη. Με αυτή τη διαδικασία άρχισαν να ανασυγκροτούνται από τους Οθωμανούς οι παλαιές μεσαιωνικές εξουσιαστικές σχέσεις, και η επεκτατική κατάκτηση βαθμιαία δομήθηκε σε εδραίο κράτος, μια αγροτική θεοκρατική δεσποτεία ανατολικού τύπου.[33]

---

[32] Γενικά βλ. Nicoară Beldiceanu, *Le Monde Ottoman des Balkans (1402-1566): Institutions, Société, économie*, Ashgate Publishing, Λονδίνο 1975.

[33] Οι πρώτες εμπειρικές αναλύσεις του οθωμανικού συστήματος εξουσίας έγιναν από Βενετούς πρέσβεις στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Lucette Valesi, *Venise et la Sublime Porte. La naissance du despote*, Hachette, Παρίσι 1987. Για όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές εξουσίες, η οθωμανική και ειδικότερα η τεράστια εξουσία του σουλτάνου αποτέλεσαν τον καθρέφτη στον οποίο αξιολογούσαν και κατά το δυνατόν προσδιόριζαν τις δικές τους δομές εξουσίας, αρχής γενομένης από τον Μακιαβέλι. Αυτό το καθρέφτισμα των Ευρωπαίων στην οθωμανική εξουσία τον 18ο αιώνα αναλύει ο Alain Grosrichard, *Structure du sérail:la fiction du despotisme*

Ήττα και ενσωμάτωση των βυζαντινών ηγετικών ομάδων

Πολλοί Βαλκάνιοι ιστορικοί, εθνοκεντρικών τάσεων, όταν αναφέρονται στο οθωμανικό κράτος διαστρέφουν την τεράστια πολιτική δύναμη που τελικά εδραίωσε, τόσο ώστε η κυριαρχία των Οθωμανών επί των βαλκανικών πληθυσμών να φαίνεται ως εάν να επρόκειτο για αποτέλεσμα διαρκούς άσκησης καθαρής ένοπλης βίας, ενώ οι πληθυσμοί εμφανίζονται κάτι σαν αιχμάλωτοι πολέμου επί αιώνες. Από την άλλη πλευρά, οι παρατεταμένες και βαθιές καταστροφές που προκάλεσαν οι πόλεμοι επί δυόμισι αιώνες καθιστούσαν την Pax Ottomanica, όπου επικρατούσε, αποδεκτή λύση για τους κατακτημένους πληθυσμούς. Αυτή τη δεύτερη άποψη προτάσσουν Τούρκοι ιστορικοί, οι καλύτεροι μεταξύ αυτών, με τη διαφορά ότι αρκετοί διαχέουν τη συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα σε έναν γενικώς κοινό τόπο και ακαθόριστο χρόνο.[34] Ας ξεκινήσουμε, λοιπόν, υπενθυμίζοντας ότι, ενώ κατά τη διάρκεια της κατάκτησης από τον 13ο έως τις αρχές του 15ου αιώνα υπήρξαν αρκετές λαϊκές εξεγέρσεις, καθώς επίσης και πολεμικές αντιδράσεις τοπικών αρχόντων εναντίον των κατακτητών, αυτές άρχισαν να περιορίζονται σημαντικά από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, οπότε είχε εδραιωθεί η οθωμανική κυριαρχία – αν και όχι πλήρως. Μια ερμηνεία είναι ότι και στην Ευρώπη, κατά την άνοδο των απολυταρχικών κρατών την ίδια περίπου περίοδο με τα Βαλκάνια, υπήρξαν εξεγέρσεις· ενώ μια άλλη ερμηνεία, καθιερωμένη αυτή, υποστηρίζει πως η ισχύς των Οθωμανών δεν άφηνε περιθώρια αντίδρασης στην κυριαρχία τους.[35] Νομίζω όμως ότι πρέπει να σκεφτούμε αντίθετα, αρχίζοντας από το τέλος και διατυπώνοντας κάτι σαν αξίωμα.

Στα Βαλκάνια οι κατακτημένοι χριστιανικοί πληθυσμοί –παρά τις εξαιρέσεις που θα συζητήσουμε αργότερα, όπως οι αρματολοί– συμβίωναν με τους κατακτητές τους σχετικά ειρηνικά ή, ορθότερα, με σχέσεις χαμηλής έντασης.[36] Η διάρκεια αυτής της συμβίωσης, τέσσερις έως εφτά αιώνες ανάλογα με την περιοχή, είναι εξαιρετικά μεγάλη για να ισχυριστεί κανείς ότι στηριζόταν απλώς και μόνο στα όπλα. Η ίδια αυτή διάρκεια καθιστά εξίσου ανεδαφικό τον ισχυρισμό αρκετών Τούρκων ιστορικών, όπως και Ευρωπαίων, ότι η αρχική ανακούφιση των κατακτημένων βαλκανικών πληθυσμών από

---

asiatique dans l'Occident classique, Seuil, Παρίσι 1979. Ο Μοντεσκιέ ήταν τελικά αυτός που καθιέρωσε τους αριστοτελικούς όρους Δεσπότης, Δεσποτεία για το οθωμανικό εξουσιαστικό σύστημα. Ακολούθησαν τον 19ο αιώνα οι πιο πολύπλοκες αναλύσεις του J. Von Hammer, του Max Weber και άλλων. Ωστόσο, νομίζω ότι από τα αμιγώς επιστημονικά έργα του 20ού αιώνα, η ανάλυση του Πέρυ Άντερσον, και παρά τη συντομία της, είναι μέχρι στιγμής αναντικατάστατη.

[34] Halil İnalcık, «L'Empire Ottoman», *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, σ. 80-86, Σόφια 1969. Του ίδιου, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία*, ό.π., σ. 49 κ.ε.

[35] Σχετικά με τις λαϊκές εξεγέρσεις σε ευρωπαϊκές περιοχές βλ. Michel Mollat – Philippe Wolff, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles*, Calmann Levy, Παρίσι 1970.

[36] Nicolae Iorga, *Histoire des États Balcaniques jusqu'à 1924*, Παρίσι 1925, σ. 22-25.

την επιβολή της Pax Ottomanica κατά τον 16ο αιώνα προεκτάθηκε γενικώς και στους επόμενους αιώνες. Όμως, για να συζητήσουμε αυτά τα ζητήματα, ας επιστρέψουμε στην περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης, ώστε να αναζητήσουμε τη διαμόρφωση των εξουσιαστικών σχέσεων μεταξύ των υποτελών και των Οθωμανών κυρίαρχων.[37]

Σε μαρτυρίες Βυζαντινών χρονογράφων της εποχής διαπιστώνουμε ότι η κατάκτηση, όπως συχνά τονίσαμε, αποτελούσε διαδικασία με πολύπλευρα μέτωπα, με πολυμερείς αλλά ρευστές συμμαχίες.[38] Μικροί και μέσης δύναμης Βυζαντινοί προνοιάριοι μετατρέπονταν αυτοβούλως σε Οθωμανούς τιμαριώτες *σπαχήδες* (ιππείς), προκειμένου να πολεμήσουν οποιονδήποτε στο πλευρό του ενός ή του άλλου Οθωμανού πολέμαρχου, για να μετατραπούν ξανά σε Βυζαντινούς προνοιάριους όταν τα δεδομένα του πολέμου στην περιοχή τους άλλαζαν. Αυτή η στάση δεν εμφανίζεται ξαφνικά κατά την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης. Αποτελούσε πρακτική αιώνων, και μόνο απλοϊκά μπορεί να εκληφθεί σαν καιροσκοπική. Οι τοπικές κοινωνίες των χωρικών, κοινωνίες με πολιτισμό διακριτό από εκείνον των αυτοκρατορικών κρατών, είχαν εξοικειωθεί με τους Οθωμανούς, όπως και με άλλους κατακτητές, μέσω των ποικίλων πολέμων κατά τις μακραίωνες αυτοκρατορικές κυριαρχίες. Συνεπώς, υποθέτουμε πως είχαν αναπτύξει ένα είδος τεχνογνωσίας για την αντιμετώπιση αυτών των συνθηκών, κάποιου είδους παράδοση την οποία ελάχιστα γνωρίζουμε, αλλά μπορούμε σε κάποιο βαθμό να φανταστούμε. Οι μετατοπίσεις των τοπικών πληθυσμών από τον έναν εμπόλεμο στον εχθρό του, για να γυρίσουν μετά αντίστροφα ή ακόμη να υποταχθούν σε κάποια άλλη τρίτη δύναμη, δηλώνουν ότι ο κάθε μικρός τοπικός πληθυσμός, με επικεφαλής τις τοπικές ηγετικές του ομάδες μικρής κλίμακας, δεν προβληματιζόταν με θρησκευτικά κριτήρια (φυσικά, κατά κανέναν τρόπο, με τα πολύ μεταγενέστερα, ούτως ή άλλως, εθνικά) για την πλευρά στην οποία θα επέλεγε να τοποθετηθεί σε αυτούς τους πολέμους. Παρότι οι σχετικές ιστορικές μαρτυρίες είναι ελάχιστες, θεωρώ εύλογη την υπόθεση ότι, σε συνθήκες παρατεταμένων πολέμων, το καθοριστικό για τον άμαχο πληθυσμό ήταν αν θα επιβιώσει, και μόνο ακολούθως θα μπορούσε να αναρωτηθεί για τους όρους της επιβίωσής του.[39]

---

[37] Μια ενδιαφέρουσα γενική ερμηνεία αυτών των σχέσεων βλ. στο Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος «Συνύπαρξη και αντιπαράθεση στις βαλκανικές κοινωνίες 17ος - 19ος αιώνας», *Δίκαιο, ιστορία και θεσμοί. Τιμητικό αφιέρωμα στον Ν. Ι. Πανταζόπουλο*, πρόλογος Α. Μάνεσης, επιμέλεια Π. Πετρίδης – Ε. Πρόντζας, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 69-84.

[38] Georges Pachymérès, *Relations historiques*, μτφρ.- επιμ. A. Failler, Παρίσι 1984. Βλ. επίσης Albert Failler, «Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymèresérès (livres VII-XIII)», *Revue des études byzantines*, 48/1990. Αυτούσια κείμενα Βυζαντινών χρονογράφων, όπως του Νικήτα Χωνιάτη, του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη και αρκετών άλλων είναι διαθέσιμα στην ιστοσελίδα που δημιούργησε το Εργαστήριο Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς του Πανεπιστημίου του Αιγαίου υπό τον τίτλο «Δρόμοι της Πίστης – Ψηφιακή Πατρολογία». Πρόκειται για ψηφιακή μερική επεξεργασία της *Πατρολογίας* του Migne.

[39] Μια ιστορία της περιόδου από το 1204 έως την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Οθωμανούς, η οποία νομίζω ότι έχει κάποια σημασία ακόμη σήμερα, είναι του George Finlay, *The History of Greece: From Its Conquest by the Crusaders to Its Conquest by Turks and of the Empire of Trebizond 1204-1461*, William Blackwood and Sons, Edinburg 1851, ιδίως από το 8ο κεφάλαιο.

Το παράδειγμα των μικρών προνοιάριων αποκτάει άμεση πολιτική σημασία όταν την ίδια κινητικότητα στις συμπήξεις συμμαχιών την ασκούσαν ισχυροί Βυζαντινοί αξιωματούχοι, και μάλιστα αξιωματούχοι καίριας σημασίας για τον πόλεμο, εν προκειμένω ισχυροί στρατηγοί μεγάλων περιοχών (θεμάτων) ή αυλικοί αριστοκράτες. Τη βυζαντινή ελίτ τη συναντήσαμε ήδη από το ξεκίνημα αυτής της μελέτης να διεκδικεί τη μετατροπή εδαφών σε προσωπικές *αρχοντίες*, περιοχές τις οποίες έλεγχε παλαιότερα για λογαριασμό του αυτοκράτορα. Να διεκδικεί, δηλαδή, τη μετεξέλιξη των γαιών σε χωροδεσποτείες, και κατά συνέπεια την εκδούλευση, τη φυσική εξάρτηση του πληθυσμού από το πρόσωπο του αριστοκράτη χωροδεσπότη. Η αντιδυτική στάση ορισμένων Βυζαντινών αριστοκρατών αναπτύχθηκε ως αποτέλεσμα της κατάκτησης της αυτοκρατορίας από τους Λατίνους καθολικούς.[40] Μετά την κατάρρευση της αυτοκρατορίας το 1204, και επειδή αυτή ευνόησε δυνητικά την περαιτέρω ανάπτυξη μικρών και μεγάλων χωροδεσποτειών, αναπτύχθηκαν μεταξύ Λατίνων και Βυζαντινών αριστοκρατών πλήρως ανταγωνιστικά συμφέροντα, δεδομένου ότι και οι δύο πλευρές ήθελαν τον έλεγχο όχι μόνο των αξιωμάτων, αλλά επίσης της γης και του πληθυσμού.[41] Αντιδυτικοί καθώς ήταν, με ανταγωνιστικά προς τους Λατίνους συμφέροντα, δεν είναι συνεπώς περίεργο ότι Βυζαντινοί αριστοκράτες και στρατηγοί συγκροτούσαν μεικτές πολεμικές δυνάμεις με Οθωμανούς πολεμάρχους, επιδιώκοντας με αυτήν τη συμμαχία να κατοχυρώσουν τη σχετική πολιτική τους δύναμη, τον έλεγχο της περιοχής τους και πιθανόν την ορθόδοξη πίστη τους έναντι των καθολικών.[42] Αυτοί ήταν άλλωστε οι όροι –όποτε μπορούσαν να διατυπώσουν όρους– που έθεταν οι Βυζαντινοί στρατηγοί στους μουσουλμάνους συμμάχους τους, ενδεχομένως εκμεταλλευόμενοι άλλες παράλληλες αντιπαλότητες μεταξύ των Οθωμανών και ανεξάρτητων Σελτζούκων μπέηδων.[43] Στην εκάστοτε συμμαχία προσχωρούσαν με όλες τις δυνάμεις τους συγκροτώντας μεικτές ημιανεξάρτητες πολεμικές κατακτητικές ενώσεις.[44]

Οι πρόσκαιρες ή μονιμότερες συμμαχίες πολλών Βυζαντινών αριστοκρατών με Οθωμανούς απέρρεαν από προσωπικές βλέψεις διατήρησης της ισχύος που κατείχαν κάποιοι Βυζαντινοί αξιωματούχοι, ή απλώς από προσωπική μέριμνα για εξασφάλιση της επιβίωσης ή από καθαρά ιδεολογικά ή απλώς πολιτικά κίνητρα. Αυτές οι συμμαχίες δεν διέφεραν ως προς τη βασική τους δομή από τις αλυσιδωτές περιστασιακές συμμαχίες που συνομολογούσαν οι βασιλείς των βυζαντινών κρατών μετά το 1204, καθώς και διάφοροι Βαλκάνιοι ηγεμόνες (Σέρβοι, Βούλγαροι, Αλβανοί κτλ.), ιδίως κατά τις

[40] Norman Housley, *The Later Crusades, 1274-1580: From Lyons to Alcazar*, Oxford University Press, Λονδίνο 1992, σ. 49-79.

[41] Alain Ducellier, «Le rôle de la fortune foncière à l'époque de la conquête turque», στο *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Χ. Α. Μαλτέζου (επιμ.), Βενετία 1997, σ. 71-72.

[42] *Στο ίδιο*, σ. 53-64. Και ιδίως Heath W. Lowry, *The Nature of the early Ottoman State*, σ. 115 κ.ε.

[43] Nicolas Vatin, «L'ascension des Ottomans (1362-1451)», in R. Mantran (dir.), *Histoire de l'Empire ottoman*, σ. 38-41.

[44] *Στο ίδιο*.

περιόδους των συγκρούσεων μεταξύ τους – των βυζαντινών εμφυλίων, όπως έχουν ονομαστεί.[45] Αυτοκράτορες, πρίγκιπες, τοπικοί δεσπότες, αυλικοί αξιωματούχοι, στρατηγοί των θεμάτων, μικρές τοπικές αρχοντίες, όλοι φαίνεται ότι κινούνταν περιστασιακά, συνάπτοντας ευκαιριακές ή μονιμότερες συμμαχίες, άλλοτε με Οθωμανούς πολεμάρχους εναντίον Βαλκάνιων Βυζαντινών πριγκίπων, άλλοτε αντίστροφα ή με κάποιον Λατίνο ιππότη.[46] Άλλοι, όπως οι τοπικοί άρχοντες Κλαδάς της Μάνης, Μπούας της Άρτας, τοπικοί ορεσίβιοι πληθυσμοί της ορεινής κεντρικής Ελλάδας ή της περιοχής της Χιμάρας στη σημερινή Αλβανία και αλλού, αντιστάθηκαν στην οθωμανική κατάκτηση, αλλά τελικά όλοι ενσωματώθηκαν ως ραγιάδες στο οθωμανικό καθεστώς.

Οι χριστιανικές ελίτ των Βαλκανίων είχαν ηττηθεί, όπως είπαμε, πολύ πριν πέσει η Κωνσταντινούπολη το 1453. Από το 1371 η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ακριβέστερα ό,τι περικλειόταν στη σημερινή ανατολική Θράκη και την πρωτεύουσα, έγινε κράτος φόρου υποτελές στον σουλτάνο. Λίγα χρόνια αργότερα, Οθωμανός ιεροδικαστής εγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη εκδίκαζε τις διαφορές μεταξύ Οθωμανών και Βυζαντινών.[47] Σύντομα βρέθηκαν στην ίδια θέση οι Βούλγαροι ηγεμόνες, ενώ από το 1389, μετά την ήττα τους στη μάχη του Κοσσυφοπεδίου, και οι Σέρβοι. Όλες οι νέες εδαφικές κυριαρχίες, μικρές ή μεγαλύτερες, οι οποίες αναδύθηκαν κατά περιόδους μετά το 1204, αποτελούσαν δυνητικούς συμμάχους και εξίσου αντιπάλους των Οθωμανών, όπως για παράδειγμα γνωρίζουμε σχετικά με την περίπτωση του Σκεντέρμπεη. Αντίστοιχη επαμφοτερίζουσα στάση γνωρίζουμε ότι επέλεξαν οι Βυζαντινοί αριστοκράτες της Κωνσταντινούπολης κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ των γιών του Βαγιαζήτ για τη διαδοχή από το 1403. Κάθε αριστοκρατική βυζαντινή φατρία που είτε κατείχε ήδη τον θρόνο είτε απέβλεπε να τον καταλάβει, τάχθηκε με το μέρος του ενός ή του άλλου Οθωμανού πρίγκιπα, προκειμένου να κερδίσει συμμάχους έναντι των ομόθρησκων ανταγωνιστών της για τον έλεγχο του θρόνου της Κωνσταντινούπολης.[48]

Σε αυτή την έντονη ρευστότητα, η πλέον συγκροτημένη δύναμη μεταξύ όλων των εμπλεκομένων στα Βαλκάνια ήταν οι Οθωμανοί. Από το τέλος του 14ου αιώνα ασκούσαν σημαντική επιρροή στην έκβαση των ανταγωνισμών μεταξύ των αριστοκρατικών βυζαντινών ομάδων, ακόμη και για την κατάληψη του αυτοκρατορικού θρόνου.[49] Επίσης, αρκετά πριν από το 1453, πολυάριθμοι Βυζαντινοί αυλικοί υπηρετούσαν ως

[45] Πολλές τέτοιες περιπτώσεις αναφέρει διάσπαρτα ο George Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, σ. 520-574.

[46] Μία περίπτωση στη Μολδοβλαχία αναλύει η Oana Rizescu, «Un jeu politique avec trois partenaires. La corruption ou le ver dans le fruit», in *International Roundtable of the Marie Curie program for European Ph.D. in Comparative History, Theory and Anthropology of European Legal Systems*, (αναρτημένο http://www.n.iorga.home.ro/oana.html).

[47] Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης (επιμ.), *Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου. Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, σ. θ', Δωδώνη, Αθήνα 1971.

[48] *Στο ίδιο*, σ. 578 κ.ε.

[49] George Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantine*, σ. 562 κ.ε.

αξιωματούχοι της οθωμανικής διοίκησης και υπενοικίαζαν φόρους για λογαριασμό του οθωμανικού κράτους – πρακτικές οι οποίες δήλωναν έναν βαθμό όσμωσης μεταξύ αρκετών Βυζαντινών και Οθωμανών.[50] Επίσης, οι Οθωμανοί θα πρέπει να υπολόγιζαν ότι για την πλειονότητα των βαλκανικών τοπικών κοινωνιών λειτουργούσαν συχνά ως «απελευθερωτές των φτωχοδιαβόλων» χωρικών κατοίκων τους, απελευθερωτές από το τεράστιο κόστος των πολέμων σε ζωές και υλικά αγαθά, τα οποία πλήρωνε κυριολεκτικά ο πληθυσμός.

Η τάση προς την ήττα ή την ενσωμάτωση ήταν πολύ ισχυρή, δεκαετίες πριν από την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Άλλωστε, η ορθόδοξη εκκλησία είχε ρίξει από μια στιγμή και ύστερα το βάρος της επιρροής της υπέρ των Οθωμανών. Η ίδια τάση εκδηλωνόταν επίσης σε βάρος διαφόρων ανεξάρτητων Σελτζούκων μπέηδων, φυλάρχων Τουρκομάνων και Λατίνων ιπποτών.[51] Οι κοσμικές ηγετικές ομάδες των χριστιανικών βαλκανικών πληθυσμών ηττούνταν, ενίοτε συντριπτικά, σε διάφορες μεγάλες μάχες, όπως οι Σέρβοι στο Κοσσυφοπέδιο ή ο εξεγερμένος πληθυσμός της Θεσσαλονίκης στη δεύτερη πολιορκία της πόλης το 1430.[52] Τα τμήματα από τις ηγετικές ομάδες των χριστιανικών πληθυσμών που ενσωματώνονταν στους Οθωμανούς εξασφάλιζαν τη διατήρηση ορισμένων από τα παλαιά τους προνόμια και ενίοτε υπερέβαιναν την πολιτική συμμαχία με αυτόβουλη προσχώρηση στο Ισλάμ.[53] Η ενσωμάτωση των βυζαντινών ηγετικών ομάδων στο οθωμανικό κράτος έφτασε σε τέτοιο σημείο, ώστε τρεις από όσους αναγόρευσε ο Πορθητής στο αξίωμα του βεζίρη ήταν πρώην Βυζαντινοί αριστοκράτες, προσήλυτοι στο Ισλάμ.[54]

Είναι, συνεπώς, σχεδόν βέβαιο πως οι Οθωμανοί είχαν εξελιχθεί σε πόλο έλξης συμμαχιών και προσχωρήσεων από τμήματα των αντιπάλων τους, γεγονός το οποίο διαμόρφωνε μια ισχυρή τάση υπέρ τους. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, την τάση αυτή προσπάθησε να αντιστρέψει ένα φιλοδυτικό πολιτικό και ιδεολογικό ρεύμα, όχι τόσο συγκροτημένο, αλλά διάχυτο σε περιοχές των Βαλκανίων. Άρχισε να αναδύεται σχεδόν αυθόρμητα από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και απαρτιζόταν κυρίως από υψηλούς κοσμικούς Βυζαντινούς αριστοκράτες της παλιάς αυτοκρατορίας,

---

[50] Halil İnalcık, «Jews in Ottoman economy and finances 1450-1500», C. E. Bosworth et al. (ed.), *The Islamic World: From Classical to Modern Times*, Darwin Press, Princeton Νέα Υερσέη 1989, σ. 520-525.

[51] Nicolae Iorga, *Histoire*, σ. 23-34.

[52] Όπως περιγράφεται στο χρονικό του Ιωάννη Αναγνώστη, *Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της Θεσσαλονίκης*, Μ. Κεκροπούλου (εισαγωγή-μεταγραφή), Ενάλιος, Αθήνα 1998.

[53] Πολλές αναφορές για ποικίλους Βυζαντινούς αριστοκράτες που ενσωματώθηκαν στο οθωμανικό κράτος κάνει ο Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 173-182, 432 κ.ε. Μια νέα ερμηνευτική πρόταση που θα μπορούσε να αφορά τις αστικές ηγετικές ομάδες των Βυζαντινών οι οποίες ενσωματώνονταν στο οθωμανικό σύστημα εξουσίας κάνουν οι Alain Ducellier – Thierry Ganchou, «Les élites urbaines dans l'Empire d'Orient à la fin du Moyen Âge: noblesse de service ou groupes de pression?», in *Les Élites urbaines au Moyen Âge*, XXVIIe Congrès de la S.H.M.S, École Française de Rome 1996, Publications de la Sorbonne, Παρίσι 1997, σ. 39-54.

[54] Halil İnalcık, «The Ottoman State: Economy and Society 1300-1600», Του ίδιου και D. Quataert (δ/νση), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. I, Cambridge University Press, 1997, σ. 209.

λόγιους και αξιωματούχους.[55] Αυτό το ρεύμα, με επικεφαλής του έναν κλάδο της αυτοκρατορικής οικογένειας των Παλαιολόγων στον Μυστρά, στην Κωνσταντινούπολη και αλλού, αντιτάχθηκε στη συμμαχία της ορθόδοξης εκκλησίας με τους Οθωμανούς, προσπάθησε μέχρι τέλους να συνάψει μόνιμη συμμαχία με τους δυτικούς στη βάση της ένωσης των εκκλησιών, πολέμησε σε διάφορα μέτωπα και τέλος ανέλαβε την υπεράσπιση της Κωνσταντινούπολης. Ίσως ο Πορθητής, σουλτάνος για δεύτερη φορά από το 1451, εκτίμησε πως η άνοδος των Παλαιολόγων διαμόρφωνε το ενδεχόμενο να του στερήσει τον πλήρη έλεγχο, οπότε αποφάσισε την πολιορκία της Πόλης. Πέραν αυτού, η Κωνσταντινούπολη, ως πόλη-σύμβολο στη μέση της επικράτειάς του, έπρεπε να γίνει η πρωτεύουσα του Ισλάμ. Έπρεπε δηλαδή ο Πορθητής να οικειοποιηθεί το σύμβολο ισχύος και δόξας του Βυζαντίου.[56]

---

[55] Σχετικά βλ. την κρίσιμη μελέτη της Τόνιας Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την άλωση*, Πόλις, Αθήνα 2007.

[56] Νομίζω πως η ωραιότερη αφήγηση για την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, διανθισμένη με πολλές έγκυρες πληροφορίες, είναι του Steven Runciman, *La Chute de Constantinople 1453*, Παρίσι 1965, επανέκδοση 2007. Για την πλευρά των Οθωμανών βλ. κυρίως Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 87-100.

Χάρτης 3ος

Εδαφικές κυριαρχίες το 1300 στην πρώην βυζαντινή επικράτεια

Πηγή: Euratlas.

Εις το όνομα της Αγίας και ομοουσίου και αδιαιρέτου Τριάδος

Ένας από τους θεμελιωτές της σύγχρονης ρουμανικής ιστοριογραφίας, ο Nicolae Iorga, με αξιοζήλευτη τεκμηρίωση και μαζί εξαίσια περιπαικτική διάθεση, περιγράφει ονομαστικά την ενσωμάτωση διαφόρων Βαλκάνιων αριστοκρατών και αξιωματούχων της βυζαντινής αυλής στους Οθωμανούς.[57] Με βάση τις πολλές ατομικές περιπτώσεις μπορούμε να κατανοήσουμε εποπτικά τις πολιτικές επιλογές που έκανε η πολύ ισχυρή και κρίσιμη βυζαντινή ελίτ, η *ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία* του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Η βιβλιογραφία για την εκκλησιαστική αριστοκρατία του Βυζαντίου –ενίοτε εκδραματισμένη, άλλοτε ρητορική– είναι πάντως άφθονη, και ιδίως η ξενόγλωσση είναι συχνά ενδιαφέρουσα.[58] Ας ξεκινήσουμε λοιπόν να αναζητήσουμε τις αιτίες εκείνες που οδήγησαν την ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία να ταυτιστεί με τους Οθωμανούς, και ακολούθως να ενσωματωθεί στο οθωμανικό κράτος ως αναπόσπαστος οργανικός θεσμός του.

Οι διαμάχες μεταξύ του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης και ορισμένων περιφερειακών εκκλησιαστικών θεσμών ήταν έντονες πριν από την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στους Λατίνους. Το βουλγαρικό ορθόδοξο Πατριαρχείο που ίδρυσε ο τσάρος Συμεών στις αρχές του 10ου αιώνα είναι το γνωστό παράδειγμα. Οι ισχυρές τριβές με περιφερειακούς θεσμούς, ή ακόμη και αποσχίσεις από την ορθόδοξη εκκλησία, πολλαπλασιάστηκαν μετά το 1204 και συνόδευαν την εμφάνιση των νέων εδαφικών επικρατειών. Κορυφαίο παράδειγμα είναι το σερβικό ορθόδοξο Πατριαρχείο, το οποίο ίδρυσε ο Στέφανος Δουσάν στις αρχές του 14ου αιώνα.[59] Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως των ορθοδόξων πατριαρχείων που ιδρύθηκαν στα πρόσκαιρα βασίλεια της Σερβίας και της Βουλγαρίας, οι αμφισβητήσεις έφτασαν σε βαθμό άρνησης της πρωτοκαθεδρίας του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης επί του ορθόδοξου πληθυσμού των δύο αυτών εδαφικών επικρατειών.[60] Βέβαια το ισχυρότερο πλήγμα

---

[57] Nicolae Iorga, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, πρόλ. Νίκου Σβορώνου, μτφρ. Γ. Καράς, Gutenberg, Αθήνα 1989, σ. 50-65. Ποικίλες περιπτώσεις ενσωμάτωσης Βυζαντινών στο οθωμανικό κράτος περιγράφει ο Π. Αργυρόπουλος, «Οι Έλληνες εις την υπηρεσίαν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», in *L'Hellénisme Contemporaine 1453-1953. Η πεντακοσιοστή επέτειος από της Αλώσεως της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 1953, σ. 153-182, και διάσπαρτα Α. Κ. Υψηλάντης, *Τα μετά την Άλωσιν*, Κωνσταντινούπολις 1870, φωτ/κή έκδοση, Αθήνα 1972.

[58] Εκτενή βιβλιογραφία για την εκκλησιαστική ιστορία βλ. στον ψηφιοποιημένο κατάλογο με τίτλο «Δρόμοι της Πίστης – Ψηφιακή Πατρολογία» του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

[59] Για τις σλαβικές βαλκανικές εκκλησίες βλ. John Meyendorff, «Οι βαλκανικές εκκλησίες», ένθετο κεφάλαιο στο Αριστείδης Παπαδάκης, *Η χριστιανική Ανατολή και η άνοδος του Παπισμού. Η Εκκλησία από το 1071 ως το 1453*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σ. 361-412. Ευρύτερα για τις σχέσεις Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης και βαλκανικών εκκλησιών στο ύστερο Βυζάντιο βλ. John Meyendorff, *The Byzantine legacy in the Orthodox Church*, St. Vladimir's Seminar Press, Νέα Υόρκη ²2001, σ. 129 κ.ε., και 217 κ.ε.

[60] Για τις διενέξεις μεταξύ του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης και των περιφερειακών εκκλησιών

για την έντονα αμφισβητούμενη πρωτοκαθεδρία του ορθόδοξου Πατριαρχείου ήρθε από τους Λατίνους σταυροφόρους. Αυτοί, ως καθολικοί, δεν αμφισβήτησαν ακριβώς τις διοικητικές, ούτε τις πνευματικές εξουσίες του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, αλλά το θεμελιωδέστερο: ακύρωσαν την πρωτοκαθεδρία του ορθόδοξου Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης στη χριστιανική οικουμένη.[61] Είναι προφανές ότι ως καθολικοί αναγνώριζαν την πρωτοκαθεδρία αυτή στο Βατικανό. Σε ακύρωση της πρωτοκαθεδρίας του ορθόδοξου Πατριαρχείου στην οικουμενικότητα προέβησαν και κορυφαίοι Βυζαντινοί, όπως ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, που δήλωσε υποτέλεια στον καθολικό πάπα το 1274 στη δεύτερη Σύνοδο της Λυών, ώστε να κλείσει με αυτόν τον τρόπο το ζήτημα του σχίσματος των δύο εκκλησιών, με σκοπό να προφυλαχθεί από τις βλέψεις των ισχυρών Φράγκων στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Η απόφαση του αυτοκράτορα ακυρώθηκε μετά από στασιασμό του κλήρου και μέρους του λαού στην πρωτεύουσα. Παρ' όλα αυτά, η επιλογή του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου παρέμεινε για τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες η μόνη ρεαλιστική στρατηγική για τη συγκρότηση συμμαχιών, τόσο ενάντια σε Φράγκους βασιλείς όσο και ενάντια στους Οθωμανούς. Η διαρκής άνοδος των Οθωμανών διευκόλυνε τους φιλοδυτικούς Βυζαντινούς αριστοκράτες να επαναφέρουν από το τέλος του 14ου αιώνα τον διάλογο για την ένωση καθολικών και ορθοδόξων χριστιανών σε μία ενιαία εκκλησία, κατά κανόνα αντίθετα στη θέληση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας.[62] Το συμβολικό και πολιτικά σημαίνον κορύφωμα της απειλής προς τις εξουσίες του ορθόδοξου Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης ήταν αυτό που προκάλεσαν οι πολιτικές ανάγκες δύο τουλάχιστον Βυζαντινών αυτοκρατόρων. Το 1369 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ βαφτίστηκε στο Βατικανό καθολικός, αναγνωρίζοντας τα πρωτεία του Πάπα στη χριστιανική οικουμενικότητα.[63] Πίσω στην πρωτεύουσα της καταρρέουσας Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η στάση που οργάνωσαν ο εκθρονισμένος Ιωάννης Καντακουζηνός και ο πατριάρχης Κάλλιστος ακύρωσαν εμπράκτως την πολιτική σημασία της βάφτισης του Ιωάννη Ε΄. Το 1437, ο γιος του, αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄, ακολουθώντας τη γραμμή του πατέρα του, έπραξε ακριβώς το ίδιο, φροντίζοντας να συνοδεύεται στο Βατικανό από παράγοντες του ορθόδοξου Πατριαρχείου.[64] Η προσπάθεια και πάλι απέτυχε, άλλωστε ήταν αργά πια.

Ο κόσμος της εκκλησιαστικής αριστοκρατίας του ορθόδοξου Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης κλονιζόταν επικίνδυνα από το βάθρο που κατείχε επί αιώνες. Κυρίαρχη

βλ. Dimitri Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη 500-1453*, μτφρ. Γ. Τσεβρεμές, τ. Β΄, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 389-442.

[61] Αριστείδης Παπαδάκης, *Η χριστιανική Ανατολή και η άνοδος του Παπισμού*, σ. 303-321. Με εποπτικό τρόπο θέτει το θέμα αυτό ο Francis Dvornik, *Byzance et la primauté romaine*, Les éditions du Cerf, Παρίσι 1964.

[62] William O. Duba, «The Status of the Patriarch of Constantinople after the Fourth Crusade» in Alexander D. Beihammer – Maria G. Parani – Christopher D. Schabel (ed.), *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500. Aspects of Cross-Cultural Communication*, Brill, Λέιντεν 2000.

[63] George Ostrogorsky, *Histoire*, σ. 560-561.

[64] *Στο ίδιο*, σ. 583-585.

ιδεολογικά και πολιτικά έναντι του Βατικανού επί αιώνες, η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία ωθούνταν τώρα από τους ορθόδοξους και καθολικούς ανταγωνιστές της στην καθόλου επίζηλη θέση μίας από τις πολλές ορθόδοξες περιφερειακές εκκλησίες που θα διέθετε μεν κύρος, αλλά όχι τα πρωτεία. Μία επιπλέον απειλή ήταν η ισχύς του ρωσικού ορθόδοξου Πατριαρχείου, η οποία διευρυνόταν βαθμιαία, παράλληλα με το βασίλειο της Μοσχοβίας, και αποτελούσε δυνάμει έναν επιπλέον επίφοβο ανταγωνιστή της κωνσταντινουπολίτικης εκκλησιαστικής ελίτ για την πρωτοκαθεδρία.[65] Τελικά, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα, το ορθόδοξο Πατριαρχείο της Μόσχας αυτονομήθηκε από το αντίστοιχο της Κωνσταντινούπολης.[66]

Η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, τουλάχιστον στη μεγάλη πλειονότητά της, είχε βαθμιαία διαμορφώσει αντικαθολικό και γενικότερα αντιδυτικό πνεύμα εξαιτίας του παλαιού ανταγωνισμού με το Βατικανό, από την εποχή του σχίσματος των εκκλησιών. Αυτό όμως ήταν το πολύ γενικό πλαίσιο της αντίθεσης.[67] Πιο συγκεκριμένα, η επιλογή της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας να ταυτιστεί με το Ισλάμ, αντί με τον θρησκευτικά συγγενή καθολικισμό, δηλώνει κυρίως ειδικά κριτήρια πολιτικού χαρακτήρα. Με τους Οθωμανούς μπορούσε να διατηρήσει τις εξουσίες της, αν όχι να τις επαναφέρει στο εύρος που είχαν την περίοδο πριν από το 1204. Πράγματι, οι Οθωμανοί στην πορεία της βαλκανικής τους κατάκτησης, ίσως από στρατηγικό υπολογισμό, ίσως για άλλους επιπλέον λόγους, κατάργησαν όλες αυτές τις εκκλησιαστικές αυτονομίες, καθώς και τα δύο σλαβικά ορθόδοξα πατριαρχεία – αν και μερικούς αιώνες αργότερα τα επανίδρυσαν.[68] Στην πραγματικότητα, οι Οθωμανοί διέσωσαν επανειλημμένα από την πολιτική κατάρρευση την ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης, μαζί με το δίκτυο των αντίστοιχων εκκλησιαστικών αξιωματούχων των Βαλκανίων. Δεν είναι περίεργο, συνεπώς, ότι οι ορθόδοξοι κληρικοί αξιωματούχοι των Βαλκανίων, όταν διαπίστωσαν από τον 14ο αιώνα πως η ήττα των Βυζαντινών ήταν σχεδόν βέβαιη και η επικράτηση των Οθωμανών η μόνη πιθανή, στράφηκαν οριστικά υπέρ του «Οίκου του Ισλάμ».[69]

* * *

[65] John Meyendorff, «Η μητρόπολη της Ρωσίας: από το Κίεβο στη Μόσχα», στο Αριστείδης Παπαδάκης, *Η χριστιανική Ανατολή και η άνοδος του Παπισμού*, σ. 479-531.

[66] *Στο ίδιο*, σ. 521-531.

[67] Για την πολιτική δράση της καθολικής εκκλησίας στα Βαλκάνια και το Αιγαίο βλ. τη μελέτη του Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571). The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, τ. 1ος, The American Philosophical Society, Φιλαδέλφεια 1976-1978.

[68] Gilles Veinstein, «Les provinces balkaniques (1606-1774)», in R. Mantran (dir.), *Histoire de l'Empire ottoman*, σ. 296-300.

[69] Πάρις Γουναρίδης, «Ιωσήφ Βρυέννιος, προφήτης της καταστροφής», in Τόνια Κιουσοπούλου (επιστ. επιμ.), *1453 Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.

Από τις πρώτες ημέρες μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης τον Μάιο του 1453, ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής ασχολήθηκε πρωτίστως με την οργάνωση και την επανοίκηση της πόλης, χαρακτηρίζοντας ορισμένες ομάδες του πληθυσμού απελεύθερες, παρότι σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο τις ανέμενε εξανδραποδισμός επειδή είχαν αντισταθεί.[70] Ταυτοχρόνως, αναγνώρισε και προστάτεψε όλες τις εκκλησίες των οποίων το δόγμα προερχόταν από τη Βίβλο, και άφησε άθικτους για πολλά χρόνια τους αντίστοιχους ναούς, μαζί και την Αγία Σοφία, μετατρέποντάς τους σε ιδιωτικούς.[71] Στο ορθόδοξο Πατριαρχείο της Πόλης επιφύλαξε άκρως ευνοϊκή πολιτική μεταχείριση. Εννέα μήνες μετά την άλωση, διόρισε Πατριάρχη στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης τον Γεώργιο Σχολάριο (υπό το όνομα Γεννάδιος), που ήταν παλαιός σύμμαχος, και του απέδωσε ισχυρά προσωπικά προνόμια. Οι κατακτημένοι χριστιανοί των Βαλκανίων, του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας, ομάδες «απίστων», όπως ορίζονταν από την Υψηλή Πύλη (το ορθόδοξο *millet* ορίστηκε αιώνες αργότερα), αποτέλεσαν τον αποκλειστικό χώρο πνευματικού ελέγχου του ορθόδοξου Πατριαρχείου, για να τους επιτηρεί τώρα στο όνομα και για λογαριασμό του εκάστοτε σουλτάνου.[72] Επιπλέον, οι κληρικοί αξιωματούχοι, όλο το ιερατείο, πλάι στα υποχρεωτικά δοσίματα, θα εισέπρατταν στο εξής για λογαριασμό της εκκλησίας φόρους από τους χριστιανούς ραγιάδες. Οι ίδιοι ωστόσο απαλλάχθηκαν από τον κεφαλικό φόρο που πλήρωναν όλοι οι κατακτημένοι μη μουσουλμάνοι, έναντι ενός ετήσιου φόρου.[73] Στα προνόμια του Πατριαρχείου περιλαμβάνονταν μικρές διοικητικές και δικαστικές αρμοδιότητες επί των ορθόδοξων χριστιανών ραγιάδων.[74] Από θεσμική και πολιτική άποψη, το Πατριαρχείο (μέσω των προνομίων προς τον Πατριάρχη) μετατράπηκε σε υπάλληλο θεσμό του οθωμανικού κράτους, ενώ η εκκλησιαστική βυζαντινή αριστοκρατία εντάχθηκε στην πλειάδα των δούλων του παλατιού οι οποίοι υπηρετούσαν τον σουλτάνο.[75] Έκτοτε, η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης αποτέλεσε μια ιδιαίτερη υποτελή αριστοκρατική ομάδα του οθωμανικού κράτους με ειδικές αρμοδιότητες επιτήρησης

[70] Σχετικά βλ. Στέφανος Γερασίμου, «Η επανοίκηση της Κωνσταντινούπολης μετά την άλωση» in *1453 Η άλωση της Κωνσταντινούπολης*, ό.π.

[71] *Στο ίδιο*, σ. 7.

[72] Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17ος - αρχές 20ού αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σ. 121 κ.ε., 298 κ.ε.

[73] Paraskevas Konortas, «Les Contributions ecclésiastiques "patriarchikè zèteia" et "basilikon charatzion". Contribution à l'histoire économique du Patriarcat œcuménique aux XVe et XVI siècles» in Actes. *Économies méditerranéennes: équilibres et intercommunications XIIIe-XIX siècles*, τ. III, Αθήνα 1986, σ. 217-255.

[74] Για το περιεχόμενο των εξουσιοδοτήσεων προς τους αξιωματούχους του ορθόδοξου κλήρου βλ. Παρασχευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις*, σ. 53 κ.ε. Γενικότερα για το δίκαιο που εφάρμοζε η εκκλησία βλ. Nikolaos J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Θεσσαλονίκη 1967.

[75] Paraskevas Konortas, *Les Rapports juridiques et politiques entre le patriarcat orthodoxe de Constantinople et l'administration ottomane de 1453 à 1600 (D'après les documents grecs et ottomans)*, Διδακτορική διατριβή, Université Panthéon - Sorbonne Paris I, Παρίσι, 1985. Σχετικά βλ. επίσης Halil İnalcık, «The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans», *Turcica*, 21-23/1991.

των ορθόδοξων χριστιανών ραγιάδων της Μικράς Ασίας και των Βαλκανίων.[76] Στις άλλες περιοχές, όπως στη σημερινή Μέση Ανατολή, το ορθόδοξο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων απέκτησε τις ίδιες αρμοδιότητες και τον ίδιο θεσμικό ρόλο. Το ίδιο έπραξε ο Πορθητής το 1461 για τις χριστιανικές εκκλησίες του μονοφυσιτικού δόγματος –αρμενική, κοπτική, ασσυριακή κ.ά.–, τις οποίες έθεσε υπό την πατριαρχία του Αρμένιου επισκόπου της Προύσας. Τον κάλεσε στην Κωνσταντινούπολη, τον ονόμασε Πατριάρχη των Γρηγοριανών και του απέδωσε αντίστοιχα προνόμια με εκείνα του Πατριάρχη των ορθοδόξων χριστιανών. Αρκετά αργότερα ακολούθησε η απονομή αντίστοιχων προνομίων στον Αρχιραβίνο για τους Εβραίους της αυτοκρατορίας.

Τι μπορεί να σήμαινε η ενσωμάτωση των εκκλησιαστικών αριστοκρατιών στο οθωμανικό κράτος; Σήμερα γνωρίζουμε ότι στα δυτικά εθνικά κράτη η εποπτεία των πολιτών από τους κρατικούς θεσμούς φτάνει σε βάθος τέτοιο, ώστε να ελέγχει σχεδόν σε ατομικό επίπεδο κάθε πολίτη. Άλλωστε η νομική ευθύνη στις δημοκρατίες είναι ατομική για τους ενήλικες. Δεν ήταν πάντοτε έτσι. Ο έλεγχος του πληθυσμού από την οθωμανική διοίκηση, παρότι εντελέστερος σε σύγκριση με τις προηγούμενες μορφές αυτοκρατοριών, δεν εισχωρούσε πλήρως σε κοινωνικό βάθος. Κάποιες περιοχές παρέμεναν υπό καθεστώς κενού εξουσίας και μόνο σε έκτακτες περιπτώσεις ελέγχονταν με φυσική παρουσία Οθωμανών. Παρά τους πολυάριθμους τοπικούς Οθωμανούς αξιωματούχους, ένα μέρος του πληθυσμού έξω από τις πόλεις, ορεινών ιδίως περιοχών, ερχόταν σε επαφή με Οθωμανούς αξιωματούχους κατά τις εποχές συλλογής των φόρων ή σε έκτακτες περιπτώσεις πολέμου στην περιοχή τους, καθώς και σε περιπτώσεις έντονων εσωτερικών διενέξεων. Ο έλεγχος του πληθυσμού και η τήρηση των όρων της οθωμανικής κυριαρχίας ανατέθηκαν σε μικρές τοπικές ηγετικές ομάδες, σε κεφαλές που συχνά είχαν εκπροσωπήσει τον τοπικό πληθυσμό κατά τη συνθηκολόγηση την περίοδο της κατάκτησης. Με την ένταξη του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, και ακολούθως των εβραϊκών και αρμενικών ιερατείων, στους οθωμανικούς κρατικούς θεσμούς, το οθωμανικό αυτοκρατορικό κράτος απέκτησε τους παλαιότερους μηχανισμούς άσκησης εξουσιαστικών σχέσεων και δικτυώθηκε εξαιρετικά στον χώρο και στον πληθυσμό. Εν προκειμένω, απέκτησε τη συνολική ιεραρχική δομή της ορθόδοξης εκκλησίας, όπως και των άλλων θρησκειών. Η οθωμανική εξουσία, βέβαια, δεν αναγνώριζε καμία εκκλησία ως ενιαίο θεσμό, αλλά ως άθροισμα αξιωματούχων, και ως εκ τούτου απένεμε το *βεράτι* (την εξουσιοδότητηση του τίτλου) σε κάθε εκκλησιαστικό τιτλούχο ατομικά. Παρ' όλα αυτά, όλες οι θρησκείες, και η ορθόδοξη χριστιανική μαζί, διατηρούσαν την εσωτερική ιεραρχία τους όπως ήταν δομημένη από αιώνες – γεγονός που δεν απασχολούσε την

[76] Για τον τρόπο ένταξης των ορθόδοξων εκκλησιαστικών αξιωματούχων στο οθωμανικό κράτος βλ. το πυκνό συνθετικό κείμενο του Παρασκευά Κονόρτα, «Ορθόδοξοι ιεράρχες στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης» στο *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Πρακτικά ημερίδας 13/1/2001, Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, Αθήνα 2002.

οθωμανική εξουσία. Η εσωτερική εκκλησιαστική ιεραρχία ξεκινούσε όπως ανέκαθεν από τον εκάστοτε Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, στον οποίο απένεμε τα προνόμια ο σουλτάνος, και από τα μέλη της Ιεράς Συνόδου, και έφτανε μέχρι τους περιφερειακούς επισκόπους, τους μητροπολίτες, πιθανότατα τους αρχιμανδρίτες και τους ηγουμένους επικεφαλής τοπικών ναών και μοναστηριών αντιστοίχως, αλλά ποτέ μέχρι τους κατώτερους κληρικούς – οι τελευταίοι ήταν κατά κανόνα χωρικοί. Κάθε τοπικός εκκλησιαστικός αξιωματούχος, εξουσιοδοτημένος με το δικό του προσωπικό σουλτανικό βεράτι αλλά υπαγόμενος στην εκκλησιαστική ιεραρχία, όφειλε να επιτηρεί τους ραγιάδες εάν εφαρμόζουν τους όρους της κατάκτησης. Στους όρους περιλαμβάνονταν ταυτόχρονα τα εκκλησιαστικά και τα ιδιαίτερα ατομικά συμφέροντα του κάθε εκκλησιαστικού αξιωματούχου. Έτσι η ιεραρχία της εκκλησίας και τα δίκτυά της, μαζί με την εμπεδωμένη από αιώνες τεχνογνωσία άσκησης της εξουσίας, άρχισαν να υπηρετούν τους νέους κυριάρχους ως άθροισμα αξιωματούχων εσωτερικά ιεραρχημένο, με πνευματικές, μικρές διοικητικές και δικαστικές αρμοδιότητες, καθώς και φορολογικά δικαιώματα.

Η υποτελής ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, όπως είναι ευνόητο, δεν «διοικούσε» με τη σύγχρονη έννοια του όρου. Αρχικά η δύναμη της εκκλησίας θεμελιώθηκε πολιτικά και νομικά στις αρμοδιότητες που παραχώρησε ο σουλτάνος το 1454, οι οποίες έκτοτε ανανεώνονταν.[77] Η αριστοκρατία του κλήρου στηριζόταν πρώτα από όλα στο γεγονός ότι εκπροσωπούσε την οθωμανική εξουσία στο κατακτημένο χριστιανικό ποίμνιό της. Για τον συνετισμό των χριστιανών χρησιμοποιούσε, όπως συνήθιζε από αιώνες, την ίδια την πίστη τους. Δηλαδή, τα εκκλησιαστικά επιτίμια από άμβωνος, τα οποία έφταναν έως τον αφορισμό, που μπορούσε να αρθεί, αλλά μόνο με συγχωροχάρτι.[78] Επιτίμιο ή, χειρότερα, αφορισμός –σε αυτές τις ελάχιστης κλίμακας κοινωνίες χωρικών και σε κατοίκους μικρών αστικών συγκεντρώσεων– ισοδυναμούσαν για τον πιστό με το καθεστώς του αποσυνάγωγου, δηλαδή τον κοινωνικό αποκλεισμό. Οι χρηματικές επιβαρύνσεις με σκοπό την άρση αυτών των εκκλησιαστικών ποινών αντιστοιχούσαν για την πλειονότητα σε σοβαρή οικονομική επιβάρυνση.[79]

Η εκκλησία, θεοκρατική δομή εκ συστάσεως, χρησιμοποιούσε αυτά τα μέσα προκειμένου να επιβάλει στο ποίμνιό της τους όρους μιας αλλόθρησκης, εξίσου θεοκρατικής, πολιτικής εξουσίας, της οθωμανικής. Κάθε αξιωματούχος, εκπροσωπώντας στην περιφέρειά του τους νέους κυρίαρχους, κατοχύρωνε τη δική του ιδιαίτερη εξουσιαστική θέση. Οι ραγιάδες, συνεπώς, είχαν να υπακούσουν σε ένα διπλό σύστημα θεοκρατικών

[77] Για την εξέλιξη των πραγματικών και τυπικών σχέσεων ορθόδοξου Πατριαρχείου και Υψηλής Πύλης βλ. Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις*, ό.π.

[78] Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1997, σ. 81 κ.ε.

[79] *Στο ίδιο*, σ. 139 κ.ε. Τις παραγγελίες, τον αριθμό κυκλοφορίας, από τα μέσα του 17ου αιώνα, τις τιμές, την παραγωγή και το εμπόριο των συγχωροχαρτιών αναλύει ο Φίλιππος Ηλιού, «Συγχωροχάρτια», *Τα Ιστορικά*, 1/1983, και 3/1985.

κανόνων. Κάθε διένεξη ή διαφορά, διοικητικής τάξης ή οικονομικής ή οικογενειακής (ανάλογα με τη βαρύτητά της) εκδικαζόταν είτε από ορθόδοξο κληρικό είτε από μουσουλμάνο ιεροδίκη.[80] Στις λίγες περιπτώσεις όπου οι ορθόδοξοι κληρικοί δίκαζαν με βάση το ρωμαϊκό δίκαιο όπως το είχε συγκεντρώσει στην Εξάβιβλο ο Αρμενόπουλος, ο ραγιάς βρισκόταν ούτως ή άλλως ενώπιον ενός ιεροδίκη ορθόδοξου, συνεπώς κάθε διαφορά αναγόταν αμέσως ή εμμέσως σε αδίκημα πίστης ενώπιον του Θεού, του σουλτάνου και της ίδιας της εκκλησίας.[81] Οι ραγιάδες μπορούσαν να προσφύγουν σε μουσουλμάνο ιεροδίκη, αναζητώντας σε αυτούς δικαιότερες δικαστικές αποφάσεις.[82] Πάντως, με μουσουλμάνο ή ορθόδοξο ιεροδίκη, η τιμωρία ή η δικαίωση ακολουθούσε τους γενικούς κανόνες είτε της ορθόδοξης θρησκείας, αν το αδίκημα ή η διαφορά ήταν πολύ απλή, είτε της μουσουλμανικής, αν αφορούσε ποινικά αδικήματα ή όταν ο ένας από τους διαδίκους ήταν μουσουλμάνος.[83]

Ας συνοψίσουμε. Το οθωμανικό κράτος ενσωμάτωσε στους κόλπους του τα δίκτυα της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης και του συνόλου της εκκλησιαστικής ιεραρχίας στο οθωμανικό εξουσιαστικό σύστημα. Το ίδιο έκανε αργότερα και με τα δίκτυα των άλλων ορθόδοξων πατριαρχείων, καθώς και με τις αριστοκρατίες του κλήρου των Αρμένιων και των Εβραίων. Αυτά τα δίκτυα κατέστησαν την οθωμανική εξουσία παραγωγική, δηλαδή λειτουργικά αποτελεσματική, επειδή μέσω αυτών αποκτούσε παλαιότατους μηχανισμούς υψηλής αποτελεσματικότητας για τον ιδεολογικό και ευρύτερα πνευματικό έλεγχο των κατακτημένων Βαλκάνιων χριστιανών. Και αντιστρόφως, η μετεξέλιξη της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας, ειδικά αυτής, σε μηχανισμό αναπαραγωγής της κυριαρχίας των Οθωμανών, της επέτρεψε να ανακτήσει την πρωτοκαθεδρία της επί των Βαλκάνιων ορθόδοξων χριστιανών, αλλά μέσω της οθωμανικής πλέον εξουσίας. Στο εξής, το ορθόδοξο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και –μετά την κατάκτηση της Κύπρου και των περιοχών της Μέσης Ανατολής– τα αντίστοιχα πατριαρχεία διατήρησαν την πίστη τους, αλλά εναρμόνισαν τη δράση τους με την επιτήρηση των κανόνων της οθωμανικής κυριαρχίας στα ποίμνιά τους. Σε ό,τι αφορά τα πρωτεία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης στη χριστιανική οικουμενικότητα έναντι του Βατικανού, αυτά κατοχυρώνονταν πλέον στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, χάρη στην προστασία των Οθωμανών. Συνεπώς, τα πρωτεία αυτά σε πολιτικό επίπεδο ήταν άκρως εξασθενισμένα, ίσως εν πολλοίς τυπικά. Για τους

80 Δημήτρης Γ. Παπαϊωάννου, *Η πολιτική των επισκόπων στην Τουρκοκρατία. Ιστορικοκανονική προσέγγιση*, Ελευθεροτυπία, Αθήνα 1991, σ. 46-57.

81 Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, *Αφορισμός*, σ. 235 κ.ε.

82 Najwa Al-Qattan, «*Dhimmis* in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination», *International Journal of Middle East Studies* 31/1999. Ειδικότερα για την προσφυγή χριστιανών γυναικών ραγιάδων σε μουσουλμάνους ιεροδίκες βλ. το άρθρο της Sofia Laiou, «Christian Women in an Ottoman World: Interpersonal and Family Cases Brought Before the *Shari'a* Courts during the Seventeenth and Eighteenth Centuries», in A. Buturovic and I. Schick (eds), *Women in the Ottoman Balkans*, Λονδίνο 2007.

83 *Στο ίδιο*, σ. 339 κ.ε. Επίσης Δημήτρης Γ. Παπαϊωάννου, *Η πολιτική των επισκόπων*, σ. 58-78.

Ευρωπαίους καθολικούς και τους Ρώσους ορθοδόξους, το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, το πάλαι ποτέ πανίσχυρο κέντρο της χριστιανοσύνης, διέθετε ασφαλώς τη λάμψη του, αλλά όχι δική του πολιτική δύναμη. Μόνο επιρροή στην Υψηλή Πύλη, κυρίως μέσω του εκάστοτε Πατριάρχη.

Πρόκειται συνεπώς για οργανική ενσωμάτωση μικρότερων θεοκρατικών θεσμών σε ένα κράτος, το οθωμανικό, με όρους προνομιακούς για τα μέλη της κάθε ιεραρχίας, και ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ήταν κράτος ταυτόχρονα αλλόθρησκο και αλλόγλωσσο σε σχέση με τα τρία βασικά θρησκεύματα και τα ποίμνιά τους. Τι μπορεί να σήμαινε, λοιπόν, για τους κατακτημένους η ενσωμάτωση των εκκλησιαστικών αριστοκρατιών των διαφόρων θρησκευτικών δογμάτων στο οθωμανικό κράτος, που φαίνεται να σχημάτιζε ένα είδος διπλής αλλά ιεραρχημένης θεοκρατίας; Σήμαινε, κατ' αρχάς, αφού είχε προηγηθεί και η ενσωμάτωση των αυτοκρατορικών και περιφερειακών ελίτ, την απώλεια κάθε προγενέστερης ηγεσίας για το σύνολο των βαλκανικών πληθυσμών. Η μόνη λύση που απέμενε σε αυτούς τους πληθυσμούς ήταν το καθεστώς του ραγιά, καθεστώς με πλεονεκτήματα για τους χωρικούς «φτωχοδιαβόλους» των Βαλκανίων, όπως θα δούμε αμέσως. Ας εξετάσουμε τώρα τα κίνητρα των Οθωμανών και των εκκλησιαστικών αξιωματούχων, όπως και τη σημασία τους.

Το πολιτικό συμβόλαιο των Οθωμανών και η συναίνεση των κατακτημένων

«Των καθ' ημάς Ελλήνων... περί τ' αναγκαία κατατεινομένους,
και χαλεπώς ον τελούσι φόρον τω βαρβάρω ποριζομένους».

Μάρκος Μουσούρος (1498)

Για ποιο λόγο ο Μωάμεθ ο Πορθητής, όπως και όλοι οι μετέπειτα σουλτάνοι, έδωσαν στο ορθόδοξο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης μια τόσο σημαντική θέση στο οθωμανικό κράτος; Η προφανέστερη απάντηση είναι ότι ήταν πάντοτε σύμμαχος των Οθωμανών, συνεπώς ανταμείφθηκε με ειδικά προνόμια, όπως άλλωστε οι Αρμένιοι και αργότερα οι Εβραίοι. Νομίζω ότι αυτή η πρόταση, παρότι γενικώς ορθή, δεν συνιστά συγκεκριμένη ιστορική αιτιολόγηση των ισχυρών προνομίων που παραχώρησαν οι Οθωμανοί στην ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία. Εκτός από την πολιτική ασφάλεια που παρείχε στους Οθωμανούς το γεγονός ότι ο βυζαντινός ορθόδοξος κλήρος ήταν στην πλειονότητά του φιλοθωμανικός, θα πρέπει να υπήρχαν σύνθετοι λόγοι πολιτικής στρατηγικής που ώθησαν αρχικά τον Πορθητή και στη συνέχεια τους μετέπειτα σουλτάνους να εντάξουν το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης στους υψηλούς θεσμούς του οθωμανικού κράτους. Ας διερωτηθούμε, λοιπόν, σχετικά με τους λόγους αυτούς.

Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης δεν είχαν ακόμη διαμορφωθεί ευρωπαϊκές δυνάμεις τόσο ισχυρές ώστε καθεμία ξεχωριστά να αποτελεί κρίσιμη στρατιωτική απειλή για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η δύναμη του κάθε ευρωπαϊκού βασιλείου υπολειπόταν κατά πολύ της πολιτικής ισχύος και του στρατιωτικού δυναμικού των Οθωμανών. Αυτή η μεγάλη διαφορά συσχετισμού δυνάμεων στον ευρωπαϊκό και μεσογειακό χώρο επέτρεπε στους Οθωμανούς να διατηρούν σχέδια για την επέκτασή τους προς την καθολική Ευρώπη, καθώς και για οριστική κυριαρχία στη Μεσόγειο και σε άλλες περιοχές, ιδίως της βόρειας Αφρικής.[84] Ωστόσο, άμεσα, μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1453, εκκρεμούσαν τα σχέδια για ολοκλήρωση της κατάκτησης της δυτικής Στερεάς, της Πελοποννήσου, του Αιγαίου και της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Τις περιοχές αυτές κατείχαν εν μέρει καθολικές δυνάμεις, όπως η Βενετία, ή δυνητικά φιλικές προς αυτές δυνάμεις, όπως το Δεσποτάτο του Μωριά.[85] Από τις εκτιμήσεις των Οθωμανών δεν θα πρέπει να διέφευγε το δεδομένο ότι η μόνη ευρωπαϊκή δύναμη που θα μπορούσε να προκαλέσει ευρείες στρατιωτικές συμπράξεις έναντι της επέκτασής τους δεν ήταν κάποιο από τα ευρωπαϊκά βασίλεια, αλλά μόνο το Βατικανό.[86] Ήδη Βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν βαφτιστεί καθολικοί, ενώ αρκετοί άλλοι είχαν επισκεφτεί το Βατικανό για να διαμορφώσουν συμμαχίες εναντίον των Οθωμανών. Επιπλέον, η κορυφή της καθολικής εκκλησίας είχε οργανώσει στο παρελθόν τις σταυροφορίες εναντίον των Αγίων Τόπων και είχε μάλιστα προκαλέσει την πτώση του Βυζαντίου. Έκτοτε, το Βατικανό δεν είχε πάψει να επιδιώκει την οργάνωση και συχνά να κατορθώνει την πραγματοποίηση εκστρατειών στο όνομα της πίστης.[87] Συνεπώς, το ορθόδοξο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης μπορούσε να αποτελέσει για τους Οθωμανούς ένα είδος ιδεολογικού αντίβαρου στη μόνη μεγάλη ιδεολογική δύναμη κινητοποίησης που αποτελούσε το Βατικανό για τα βορειοευρωπαϊκά βασίλεια. Γνωρίζουμε ήδη ότι πριν από την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης συζητιόταν στο Βατικανό και στις ευρωπαϊκές αυλές το ενδεχόμενο οργάνωσης σταυροφορίας των Δυτικών εναντίον των Οθωμανών.[88] Οι τελευταίοι, προφανώς, γνώριζαν τις προσπάθειες διαφόρων Ευρωπαίων ηγεμόνων υπέρ μιας σταυροφορίας εναντίον του κράτους τους. Σε αυτό λοιπόν το ενδεχόμενο, το ορθόδοξο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης μπορούσε να εξασφαλίσει για λογαριασμό των Οθωμανών τον έλεγχο των κατακτημένων ορθοδόξων των Βαλκανίων στο όνομα του ορθού χριστιανισμού εναντίον των δυτικών καθολικών.

Ωστόσο, πριν από κάθε γεωπολιτική επιδίωξη, ο εσωτερικός έλεγχος του πληθυσμού –η ενσωμάτωσή του στην κρατική κυριαρχία– αποτελούσε πάντοτε την πρω-

[84] Richard Bonney, *The European Dynastic States, 1494-1660*, Oxford University Press, 1991, σ. 272-285.

[85] Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 129-136, 151 κ.ε.

[86] *Στο ίδιο*, σ. 197-202.

[87] Norman Housley, *The Later Crusades*, σ. 80 κ.ε.

[88] Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 233-250. Ανάλογα βλ. Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant*, τ. II, σ. 138 κ.ε.

ταρχική πολιτική επιδίωξη κάθε κράτους. Έτσι, νομίζω εντέλει ότι ο κύριος ρόλος του ορθόδοξου Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, όπως και των ιερατείων των Αρμενίων και των Εβραίων, ήταν εσωτερικός. Ο ρόλος της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας αφορούσε πρωτίστως, ακριβέστερα αφορούσε διαρκώς, τη νομιμοποίηση των όρων κυριαρχίας του οθωμανικού συστήματος εξουσίας επί των κατακτημένων χριστιανών, συνεπώς την εσωτερική σταθεροποίησή του. Μιλώντας με σημερινούς όρους, οι Οθωμανοί επιδίωκαν να επιβάλουν στους υποτελείς πληθυσμούς τη συναίνεση στη δική τους κυριαρχία, ασφαλώς μια συναίνεση προνεοτερικού τύπου.[89]

Η προσπάθεια των Οθωμανών να αποσπάσουν τη συναίνεση από τους πληθυσμούς που κατακτούσαν ενυπάρχει στην παλαιά αρχή βάσει της οποίας πραγματοποιούνταν οι συμφωνίες μεταξύ του ενός ή του άλλου Οθωμανού πολεμάρχου με τον πληθυσμό της υπό κατάκτηση περιοχής. Ο Halil İnalcık θεωρεί ότι επρόκειτο για συστηματική πολιτική που ακολουθούσαν οι Οθωμανοί, πολιτική με το όνομα *istimalet*.[90] Η διαμεσολάβηση των εκάστοτε τοπικών προυχόντων και, όπως θα θυμάται ο αναγνώστης, η συχνή παρουσία ανώτερων αυλικών Βυζαντινών αξιωματούχων ή Βαλκάνιων ηγεμόνων και πριγκίπων, ήταν απαραίτητη για την απόσπαση της συναίνεσης των κατακτημένων στην κυριαρχία των Οθωμανών.

Η αρχή της εξασφάλισης της συναίνεσης ήταν πολύ παλαιότερη από τους Οθωμανούς. Εφαρμοζόταν σε μια εκδοχή της από την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε όλες σχεδόν τις μεσογειακές κοινωνίες. Εφόσον κάποια πόλη, χωριό ή πληθυσμιακή ενότητα παραδιδόταν χωρίς αντίσταση και αποδεχόταν τους όρους της κυριαρχίας, θα της επιτρεπόταν να διατηρεί στον συγκεκριμένο τόπο λίγο πολύ το καθεστώς των πραγμάτων όπως περίπου προϋπήρχε. Η εν λόγω παραχώρηση των Οθωμανών, όπως και των παλαιότερων αυτοκρατορικών εξουσιών, ήταν στην πραγματικότητα αρκετά ρευστή στην πράξη. Αλλά υπενθύμιζε στους πληθυσμούς κάτι που γνώριζαν από αιώνες, πολύ πριν από την εμφάνιση των Οθωμανών: ότι σε περίπτωση αντίστασης, τους ανέμενε η σφαγή· ενώ για όσους θα επιζούσαν, ο εξανδραποδισμός. Αυτή λοιπόν η πολύ παλαιά τακτική που εφάρμοσαν και οι Οθωμανοί, σήμαινε ότι η παράδοση του οποιουδήποτε πληθυσμού χωρίς αντίσταση δήλωνε την αποδοχή της δικής τους κυριαρχίας και των όρων της. Άλλαζε, δηλαδή, όχι τόσο το γενικό καθεστώς της κατα-

[89] Ανάλογες σκέψεις διατυπώνει και ο Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις*, σ. 125.

[90] Halil İnalcık, «The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans», σ. 409. Η ερμηνεία του istimalet ως στάσης ανοχής όπως την έχει ορίσει ο Halil İnalcık (βλ. *στο ίδιο*) έχει δεχθεί ποικίλες και εύστοχες κριτικές. Η πλέον εύστοχη που γνωρίζω είναι της Sofia Laiou η οποία επαναδιαπραγματεύεται το νόημα της πολιτικής istimalet με βάση το συγκεκριμένο παράδειγμα μιας ομάδας ληστών που ενσωματώνονται στην οθωμανική νομιμότητα. Sofia Laiou «The Levends of the Sea in the Second Half of the 16th Century: Some Considerations», *Archivum Ottomanicum. Mélanges en l'honneur d'Elizabeth A. Zachariadou*, τ. 23, τχ. 6/2005, σ. 233-247.

κτημένης κοινωνίας, όσο το υποκείμενο της πολιτικής κυριαρχίας, μαζί με τους όρους της υποτέλειας.[91] Ασφαλώς η τακτική istimalet δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως έργο τέχνης της πολιτικής, όποιο όνομα να της δώσουμε. Απλώς, με βασικό πρόταγμα τη δυνητική ολοκληρωτική βία, οι Οθωμανοί κέρδιζαν τους πληθυσμούς, αφού η εναλλακτική τους λύση ήταν, όπως είπαμε, η σφαγή και ο εξανδραποδισμός. Μπορούσε άραγε να συγκροτηθεί ένα κράτος με εδραίους πολιτικούς θεσμούς που θα διαχειριζόταν τις κοινωνίες των υποτελών με καθημερινή άσκηση βίας; Προφανώς όχι. Οπότε, για να κατανοήσουμε καλύτερα ό,τι εδώ ορίζουμε ως απόσπαση προνεοτερικής συναίνεσης, πρέπει να την αναλύσουμε από την πλευρά των κατακτητών, επειδή αυτοί έθεταν τους όρους.

Η κυριαρχία των Οθωμανών δεν θα μπορούσε να μετεξελιχθεί σε εδραίο καθεστώς πολιτικής ηγεμονίας, όσο οι ίδιοι παρέμεναν οργανωμένοι σε ημιαυτόνομες πολεμικές ενώσεις που μετακινούνταν διαρκώς για τις ανάγκες της κατάκτησης. Ούτε όμως θα μπορούσε να θεμελιωθεί η οποιαδήποτε κυριαρχία, βασισμένη εμπράκτως στις διαρκείς σφαγές πληθυσμών. Αυτό απλώς δεν θα άντεχε στον χρόνο. Η απόσπαση συναίνεσης από τους κατακτημένους απαιτούσε τη συγκρότηση εδραίων κρατικών θεσμών, οι οποίοι θα λάμβαναν υπ' όψη τους τις στοιχειώδεις ανάγκες των πληθυσμών.[92] Σε αυτή τη λογική, η συγκεκριμένη συναίνεση που επιδίωκαν οι Οθωμανοί ξεκινούσε με σημαντικά πλεονεκτήματα για τους κατακτημένους πληθυσμούς, ιδιαιτέρως για τη συντριπτική πλειονότητά τους, τους χωρικούς «φτωχοδιαβόλους» των Βαλκανίων. Δεν προαπαιτούσε ιδεολογική (θρησκευτική) ταύτιση, όπως το βυζαντινό αυτοκρατορικό πρότυπο. Οι Οθωμανοί παραχωρούσαν στους κατακτημένους ένα καθεστώς θρησκευτικής ανοχής υπό όρους, και μόνον εφόσον το δόγμα τους προερχόταν από τη Βίβλο, παραχώρηση που έβρισκε τη νομιμοποίησή της στο ισλαμικό πλαίσιο δικαίου, το *dhimma*. Άλλωστε, η θρησκευτική ανοχή δεν παρουσίαζε κανέναν κίνδυνο για τους Οθωμανούς, δεδομένου ότι οι χριστιανοί βρίσκονταν υπό τον έλεγχο ενός πιστού συμμάχου, της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας αρχικά, και στη συνέχεια της αρμενικής και της εβραϊκής για τους αντίστοιχους πληθυσμούς. Εκτός από τη θρησκευτική ανοχή, κάθε τοπική κοινωνία που παραδιδόταν διατηρούσε την επιτόπια κοινωνική ιεραρχία της. Σε αυτό το πλαίσιο, οι μικρές τοπικές αρχοντίες, οι προεστοί, λειτουργούσαν ως υπόλογοι για την οθωμανική ευταξία στις μικρές κοινωνίες τους, για τον επιμερισμό, τη συγκέντρωση και καταβολή των φόρων στους Οθωμανούς – ό,τι η κρατικά ελεγχόμενη ιστοριογραφία έχει ορίσει ως ελληνικές κοινότητες, αποδίδοντάς τους αφελέστατα κάποια αυτονομία.

[91] Paul Wittek, *Η γένεση*, σ. 55 κ.ε.

[92] Μια θεωρητική προσέγγιση σχετικά με τη διαδικασία μετασχηματισμού των επεκτατικών κοινωνιών σε εδραίο κράτος βλ. στο John Friedman, «Tribes, states and transformations», in *Marxist analyses and social anthropology*, Malaby Press, Λονδίνο 1975, σ. 161-202.

Οι παραχωρήσεις αυτές, ήδη τότε παμπάλαιες, ήταν εγγεγραμμένες στο Κοράνι με τόση ευκρίνεια, ώστε να νομιμοποιούνται πλήρως ως επίσημη πολιτική των Οθωμανών έναντι φανατικών γαζήδων που ήθελαν να εξισλαμίσουν το σύνολο των κατακτημένων πληθυσμών. Στον στίχο 191 εγγράφεται ο κανόνας για το απαραβίαστο του χώρου της λατρείας και στον στίχο 192 η υποχρέωση «ανεξικακίας» και «φιλευσπλαχνίας» απέναντι σε όσους απίστους παραιτούνταν της μάχης.[93] Όλα αυτά τα πλεονεκτήματα που προσφέρονταν στους κατακτημένους ήταν αμιγώς κοινωνικά και ιδεολογικά. Όμως δεν θα αρκούσαν εάν οι νέοι κυρίαρχοι δεν εξασφάλιζαν στους ραγιάδες –ιδίως στη συντριπτική πλειονότητα των πληθυσμών, τους χωρικούς– τις υλικές προϋποθέσεις βιοπορισμού τους.[94]

Ποια ήταν τα θεμελιώδη μέσα βιοπορισμού στα Βαλκάνια για την περίοδο μεταξύ 15ου και 18ου αιώνα; Αν και δεν ήταν καθόλου αδιάφορο (όπως θα δούμε σε άλλα κεφάλαια), πάντως τότε, το πρωταρχικό μέσο εξασφάλισης του βίου δεν ήταν το χρήμα – όπως θα μπορούσε αυθορμήτως να σκεφτεί ένας σημερινός δυτικός καταναλωτικός άνθρωπος. Για περίπου το 80% και πλέον του συνολικού πληθυσμού των Βαλκάνιων ραγιάδων, το οποίο αποτελούσαν χωρικοί, τεχνίτες, εδραίοι κτηνοτρόφοι, νομάδες και άλλοι, το πρώτιστο αγαθό ήταν η ενότητα εκείνη που συγκροτούσαν η καλλιεργήσιμη και βοσκήσιμη γη, η οικογένεια –δηλαδή η εργατική δύναμη που αξιοποιούσε αυτό το αγαθό– η κατοικία, τα παραγωγικά και εργατικά ζώα, και, τέλος, τα υποτυπώδη εργαλεία. Το πρώτιστο συνεπώς αγαθό για τον βιοπορισμό της συντριπτικής πλειονότητας του κατακτημένου βαλκανικού πληθυσμού ήταν ό,τι συνοψίζουμε με τον όρο «οικογενειακός κλήρος».[95] Τα δύο θεμέλια του κλήρου ήταν η οικογένεια ως εργατική δύναμη και η καλλιεργήσιμη γη, ενότητα η οποία στα οθωμανικά είχε το όνομα *çift-hane* (= οικογενειακή εστία χωρικών ως παραγωγική-φορολογική ενότητα) όπως εμφανίζεται στις εμπεριστατωμένες οθωμανικές απογραφές.[96]

Γενικότερα, όπως είπαμε, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τα αξιώματα και τα εισοδήματα κατανέμονταν ιεραρχικά, όπως και η γη. Όλα βρίσκονταν υπό την υψηλή δικαιοδοσία –τυπικά την κατοχή– του εκάστοτε σουλτάνου.[97] Δεν είναι το θέμα μας το οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα.[98] Ας υπενθυμίσω μόνο ότι η ιεροκρατική αρχή υπαγόρευε πως ο εκάστοτε σουλτάνος, ως θρησκευτικός και πολιτικός αρχηγός του οθωμανικού Ισλάμ και των κατακτημένων, κάτοχος του νομοθετικού μονοπωλίου,

---

[93] Peter F. Sugar, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία*, Σμίλη, Αθήνα 1994, σ. 30.

[94] Halil İnalcık, «Ottoman Methods», *ό.π.*

[95] Σπ. Ι. Ασδραχάς και συνεργάτες, *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, τ. πρώτος, Αθήνα 2003, σ. 289-356.

[96] Halil İnalcık, «The Ottoman Çift-hane System and Peasant taxation», *Balkan Studies* 1/2007, σ. 141 κ.ε.

[97] Γεώργιος Π. Νάκος, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών 1821-1912*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 48-85.

[98] Βλ. ενδεικτικά Bruce McGowan, *Economic life in Ottoman Europe*, σ. 45-79, 121-170. Και Σπ. Ι. Ασδραχάς και συνεργάτες, *Ελληνική οικονομική ιστορία*, σ. 249-269.

του πλούτου και της ζωής των ανθρώπων, χάριζε τη ζωή στους κατακτημένους που είχαν παραδοθεί και επίσης τους διένεμε γη για να ζουν, ενώ αυτοί ως αντάλλαγμα των παραχωρήσεων τιμούσαν τους κυρίαρχους πληρώνοντας μεταξύ άλλων τους φόρους που τους επέβαλλαν. Ειδικότερα ο κεφαλικός φόρος αποτελούσε το δικαίωμα διατήρησης της ζωής κάθε μη μουσουλμάνου. Το εισόδημα που διαμορφωνόταν από τους φόρους, αναδιανεμόταν στους αξιωματούχους υπηρέτες του σουλτάνου με τους όρους του τιμαριωτικού συστήματος, ως ατομικό τιμητικό εισόδημα για κάθε μέλος του κράτους των κυρίαρχων.[99] Συγκεκριμένα, στους καλλιεργητές και (με αρκετές παραλλαγές) στους κτηνοτρόφους –δηλαδή στη συντριπτική πλειονότητα των κατακτημένων ραγιάδων– το οθωμανικό σύστημα κατοχύρωνε τη χρήση γης ανά οικογένεια ή τους άφηνε τη γη που κατείχαν ήδη. Η οικογενειακή γη του κάθε ραγιά προστατευόταν από τους ιεροδικαστές (*καδήδες*) με τρόπο που την καθιστούσε ιερό δικαίωμα.[100] Προτείνω, συνεπώς, να αντιληφθούμε τη διανομή γης και την προστασία του κλήρου κάθε οικογένειας ραγιάδων ως το υλικό βάθρο που μετέτρεπε τον εξαναγκασμό αποδοχής της κατάκτησης σε συναίνεση των κατακτημένων πληθυσμών των χωρικών προς τους Οθωμανούς. Εντέλει, σε πυλώνα θεμελίωσης της οθωμανικής κυριαρχίας.

Ο δεύτερος πυλώνας, στις πόλεις αυτός, ήταν η θεσμική προστασία των συντεχνιών ποικίλων τεχνικών και εμπορικών επαγγελμάτων. Μέσω των συντεχνιών κατοχυρωνόταν το μονοπώλιο κάθε επαγγέλματος σε κάθε πόλη. Αυτοί οι δύο πυλώνες –κλήρος αγροτικός στα χωριά και κατοχύρωση των συντεχνιών στις πόλεις– αποτέλεσαν τα θεμέλια της προνεοτερικής συναίνεσης των κατακτημένων πληθυσμών στην οθωμανική κυριαρχία. Πέραν αυτών, όπως θα δούμε στο κεφάλαιο για την αναπαραγωγή του, το οθωμανικό κράτος ενσωμάτωνε στις λειτουργίες του αλλά όχι στις τάξεις του μικρότερες ομάδες του πληθυσμού, μέσω των περιθωρίων για σχετικό πλουτισμό που άφηνε η δυνατότητα υπενοικίασης της είσπραξης των φόρων για λογαριασμό της Πύλης.[101] Αν σε αυτά προσθέσουμε την ειρήνη που επέβαλλαν οι Οθωμανοί πολέμαρχοι όπου κυριαρχούσαν, τότε η συναίνεση των κατακτημένων χριστιανών προς τους κυρίαρχους θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη, αν όχι επιθυμητή, από τους χριστιανικούς πληθυσμούς, για τα θετικά οφέλη της αλλά και για την αποφυγή της ολοκληρωτικής βίας που θα τους ασκούσαν αν αντιστέκονταν.

Φαίνεται συνεπώς ότι, εφόσον οι κατακτημένοι δέχονταν την επικυριαρχία των Οθωμανών, εξασφάλιζαν συνοπτικά τα εξής:

---

[99] Nicoară Beldiceanu, *Le Timar dans l'Etat Ottoman: Début XIVe-début XVIe siècle*, Wiesbaden 1980.

[100] Nicoară Beldiceanu, «L'organisation de l'Empire ottoman», *ό.π.*, σ. 127-130. Γενικότερα Halil İnalcık, *The Ottoman Empire. Conquest, Organisation and Economy*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978.

[101] Suraiya Faroqhi, «Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, τ. 35, τχ. 1/1992.

- Ανοχή της πίστης. Οι πληθυσμοί ελέγχονταν από μια ομόδοξη και ομόγλωσση προς αυτούς εκκλησιαστική αριστοκρατία, η οποία υπηρετούσε μια αλλόδοξη και αλλόγλωσση πολιτική θεοκρατική εξουσία.
- Διατήρηση, εν πολλοίς, των βασικών κοινωνικών δομών των τοπικών κοινωνιών. Οι τοπικές αρχοντίες μετεξελίσσονταν σε αμφίπλευρους διαμεσολαβητές μεταξύ υποτελών και κυριάρχων με κύρια αρμοδιότητα την είσπραξη των φόρων. Διατήρηση, δηλαδή, αυτού που αποκαλούμε «κοινότητες» και της εσωτερικής κοινωνικής ιεραρχίας τους.[102]
- «Λαϊκό» σύστημα διανομής της γης, θεσμική προστασία του οικογενειακού κλήρου στα χωριά και της οργάνωσης των συντεχνιών στις πόλεις, πάντα με την προϋπόθεση τήρησης των όρων της υποτέλειας.

Με αυτούς τους τρεις πυλώνες περιγράφεται ό,τι ορίζουμε κάπως μεταφορικά ως *προνεοτερικό πολιτικό συμβόλαιο των Οθωμανών*, το οποίο θα συνοψίζαμε ως εξής: Οι Οθωμανοί παρέχουν ανοχή στους «απίστους» και προστασία της ζωής και της περιουσίας τους, έναντι της ένταξης των τελευταίων στο καθεστώς του ραγιά και σε ό,τι αυτό συνεπάγεται. Το πολιτικό αυτό συμβόλαιο διασφάλιζε τον βίο των κατακτημένων υπό όρους, με αντάλλαγμα την άνευ όρων αποδοχή και χρηματοδότηση της εξουσίας των κατακτητών και των πληρεξούσιων υποτελών εκκλησιαστικών αριστοκρατιών τους. Σε αυτού του είδους το προνεοτερικό συμβόλαιο θεμελιώθηκε η οθωμανική κυριαρχία και η μεγάλη ιστορική της διάρκεια.

Η απομόνωση των βαλκανικών πληθυσμών από την Ευρώπη

Η γεωγραφική επέκταση των Οθωμανών –από την εμφάνισή τους προς το τέλος του 13ου αιώνα έως τη μέγιστη επέκταση της οθωμανικής αυτοκρατορικής επικράτειας το 1669 με την κατάκτηση της Κρήτης– είναι αποκαλυπτική. Από τότε που σταθεροποιήθηκαν οι πρώτες μικρές χωρικές επικράτειες, τα μπεηλίκια των γαζήδων πολεμάρχων στη Μικρά Ασία και την Ανατολία έως το 1669, ο ελεγχόμενος χώρος αυξήθηκε διακόσιες σαράντα τρεις φορές.[103] Γύρω στο 1300 η έκταση που κατείχαν οι γαζήδες πολέμαρχοι ήταν κατά προσέγγιση 6.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Γύρω στο 1360 είχαν αυξηθεί στα 55.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα, ενώ γεωγραφικά είχαν επεκταθεί από τη Μικρά Ασία προς τα Βαλκάνια. Έως τη γεωγραφική ακμή της το 1669, η Οθωμανική Αυτοκρα-

---

[102] Robert Mantran, «L'Empire ottoman: une conception pragmatique du pouvoir», *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 137e année, 3/1993.

[103] D. E. Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire. From earliest times to the end of the sixteenth century*, Λέιντεν 1972, σ. 134.

τορία εκτεινόταν σε εδάφη που έφταναν σχεδόν το 1,5 εκατομμύριο τετραγωνικά χιλιόμετρα. Η εν λόγω έκταση αφορούσε εδάφη και πληθυσμούς υπό άμεση αυτοκρατορική κυριαρχία. Σε αυτή την επικράτεια θα πρέπει να προσθέσουμε 370.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα των εξαρτημένων από την αυτοκρατορία περιοχών όπου διαβιούσαν οι φόρου υποτελείς πληθυσμοί, όπως ήταν για παράδειγμα οι περιοχές των Τατάρων της Μαύρης Θάλασσας και οι επαρχίες της Μολδαβίας και της Βλαχίας που διοικούνταν με ειδικό καθεστώς.[104] Το σύνολο του πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις αρχές του 16ου αιώνα ήταν της τάξης των 20 έως 25 εκατομμυρίων ψυχών, σε ένα σύνολο μεσογειακών πληθυσμών της τάξης των 60 εκατομμυρίων.[105] Οι Οθωμανοί εδραίωσαν την κυριαρχία τους στα πρώτα ευρωπαϊκά εδάφη, συγκεκριμένα στην Ανατολική Θράκη, έως το 1362. Σε δύο αιώνες είχαν επεκταθεί προς την Αραβική Χερσόνησο και τη βόρεια Αφρική, σχεδόν έως τη σημερινή Αλγερία, μέσω πολέμων ή τοπικών συμμαχιών με Άραβες χαλίφηδες. Από γεωπολιτική έποψη οι Οθωμανοί κατόρθωσαν για πρώτη φορά μετά την απομάκρυνση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (περίπου τον 8ο αιώνα) από τη σημερινή Μέση Ανατολή να επανενώσουν υπό τη σουλτανική εξουσία τις απολήξεις των τριών ηπείρων που συναντιόνται στη Μεσόγειο. Τα Βαλκάνια, από κέντρο της Ευρώπης που ήταν κατά την ακμή του Βυζαντίου, άρχισαν να αποσπώνται γεωπολιτικά από την υπόλοιπη ευρωπαϊκή ήπειρο. Οι δυτικές και βόρειες βαλκανικές περιοχές ήταν το γεωγραφικό όριο που χώριζε την επικράτεια των Οθωμανών από την υπόλοιπη Ευρώπη. Μήπως το γεωγραφικό όριο περιγράφει ταυτοχρόνως και ένα πολιτιστικό όριο που σχηματιζόταν αργά από το σχίσμα μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων; Αν ναι, αυτό το όριο εδραιωνόταν πολιτικά με τον πιο παράδοξο τρόπο: από το Ισλάμ.[106]

Ο σαφής διαχωρισμός των Βαλκανίων από την υπόλοιπη Ευρώπη προκλήθηκε κατ' αρχάς από την πολύ μεγάλη ισχύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτή ήταν πλέον μεγάλη δύναμη, όχι μόνο στην ευρωπαϊκή ήπειρο, αλλά και πέραν αυτής.[107] Η ισχύς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την καθιστούσε έναν κόσμο σχετικά αυτοτελή. Μπορούμε να προτείνουμε με κάποια βεβαιότητα ότι η αυτοκρατορία μέχρι σχεδόν τον 18ο αιώνα συγκέντρωνε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά ώστε να αποτελεί ένα σύστημα που αναπαραγόταν με σχετική αυτοτέλεια, μία *αυτοκρατορία-κόσμο*.[108] Γεωγραφικά, ήταν ιδιαιτέρως εκτεταμένη· γεωπολιτικά, έλεγχε έναν τεράστιο χώρο που ήταν ταυτοχρόνως μείζονος στρατηγικής σημασίας· πολιτικά, ήταν ιδιαιτέρως ισχυρή, εσωτερικά και διεθνώς· οικονομικά, ήταν μια σχετικά αρχέγονη αγροτική αυτοκρατορία, στηριζόμενη

[104] *Στο ίδιο*, σ. 135.

[105] Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, τ. 1ος, Παρίσι ⁴1966, σ. 362-364. (Έκδοση στα ελληνικά από το ΜΙΕΤ.)

[106] *Στο ίδιο*, σ. 105-108.

[107] Βλ. διάφορα κείμενα για το θέμα στο Kemal H. Karpat (ed.), *The Ottoman State and its place in the World History*, Brill, Λέιντεν 1976.

[108] Ο Gilles Veinstein έχει χαρακτηρίσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως «οικονομία-κόσμο υπό τον έλεγχο του κράτους», *ό.π.*, σ. 210-226.

πρωτίστως στην εσωτερική υλική επάρκεια, χάρη στην οποία διαμόρφωσε ένα σύστημα τροφοδοσίας των πόλεων και του κράτους που ενίσχυσε ιδιαίτερα τις εσωτερικές αγορές αγαθών.[109] Το κράτος από την άποψη των δημοσίων εσόδων είχε σημαντική αυτοτέλεια, τουλάχιστον τους πρώτους αιώνες. Επίσης, στο επίπεδο της παραγωγής πριμοδοτούσε πρωτίστως τη σχετική αυτάρκεια, οικονομικό καθεστώς το οποίο θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ώθησε από τον 16ο αιώνα στη δημιουργία κτημάτων με εμπορευματικό προσανατολισμό, τα τσιφλίκια.[110]

Το οθωμανικό σύστημα ευνόησε χάριν της αναπαραγωγής της ισχύος του το πρότυπο της οικογενειακής παραγωγής, τις κοινωνίες μικρής τοπικής κλίμακας που ήταν εν πολλοίς οργανωμένες με όρους φυλετικών σχέσεων. Τα θεμελιώδη αυτά χαρακτηριστικά, τα οποία βρίσκονταν σε κρίση αποδιάρθρωσης τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, τα επανέφεραν οι Οθωμανοί. Μόνο που τα μεταρρύθμισαν προς μια περισσότερο «λαϊκή» κατεύθυνση, με την κατοχύρωση του οικογενειακού κλήρου, με τον σχετικό περιορισμό της φορολογικής επιβάρυνσης στην αρχή, με την ανοχή της πίστης, πλάι σε άλλα ήσσονος σημασίας μέτρα.[111] Όπως μεταφέρει ο Fernand Braudel, η οθωμανική κατάκτηση συνιστούσε μια «απελευθέρωση των φτωχοδιαβόλων», δηλαδή των χωρικών των κατακτημένων περιοχών.[112]

Οι χριστιανικοί πληθυσμοί, όπως και όλοι οι αλλόδοξοι προς το Ισλάμ πληθυσμοί, δεν ήταν δούλοι αλλά υποτελείς, *ραγιάδες* (= κοπάδι αμνών και εριφίων) και, επισημότερα, *ζιμμήδες*.[113] Κατά τους πρώτους αιώνες, το καθεστώς του ραγιά αφορούσε όλους τους παραγωγικούς πληθυσμούς που εργάζονταν σε οικονομικές δραστηριότητες κάθε είδους και πλήρωναν φόρους, ανεξαρτήτως θρησκεύματος. Με εξαίρεση την

---

[109] Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe XVIIIe siècle. Les jeux de l'échange*, τ. 2, Παρίσι 1979, σ. 137-139. Και José Gentil Da Silva, «L'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Méditerranée», *Association International d'études du Sud Est Européen* (Bulletin), 12/2-1974. (Δημοσιευμένο σε ελληνική μετάφραση στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς [εισαγωγή και επιλογή κειμένων], *Η οικονομική και κοινωνική δομή των Βαλκανικών χωρών ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, Μέλισσα, Αθήνα 1979).

[110] Halil İnalcık, «The Emergence of Big Farms, çiftliks: State, Landlords and Tenants», in J. L. Bacqué-Grammont και P. Dumont (επιμ.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Turcica III/1981, σ. 105-126, Peeters, Louvain 1981. Για την εξέλιξη των τσιφλικιών σε μια συγκεκριμένη περιοχή βλ. Sofia Laiou, «Some Considerations Regarding çiftlik Formation in the Western Thessaly. Sixteenth-Nineteenth Centuries», στο S. Laiou – E. Kolovos κ.ά. (επιμ.), *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*, Isis Press, Istanbul 2007, σ. 255-277.

[111] W. S. Vucinich, «The Nature of Balkan Society under Ottoman Rule», *Slavic Review*, τ. 12 /1962, σ. 601-614.

[112] Fernand Braudel, *La Méditerranée*, τ. 2ος, σ. 11.

[113] Αποσπάσματα από «κανουναμέδες» που αφορούν υποχρεώσεις και δικαιώματα ραγιάδων σε διάφορες περιοχές των Βαλκανίων δημοσιεύει ο Bruce McGowan, *Economic life in Ottoman Europe. Taxation, trade and the struggle for land 1600-1800*. Cambridge University Press - Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1981, σ. 52-55. Στιγμιότυπα από τις σχέσεις ραγιάδων και Οθωμανών αξιωματούχων που έχουν αφηγηθεί Ευρωπαίοι περιηγητές έχει συγκεντρώσει ο Jean-Pierre Farganel, «Les sujets du grand seigneur entre liberté et esclavage: la société ottomane vue par les français au Levant à l'époque moderne», *Cahiers de la Méditerranée*, τ. 65/2002.

ορθόδοξη αριστοκρατία του κλήρου, μεμονωμένοι υποτελείς χριστιανοί είχαν συμμετοχή στο κεντρικό κράτος (μόνο εφόσον ήταν εξουσιοδοτημένοι από τον σουλτάνο), όπως οι βογιάροι της Μολδαβίας και της Βλαχίας και, από τα μέσα του 17ου αιώνα, ορισμένοι Φαναριώτες. Κατά τα άλλα, ο κανόνας ήταν ότι οι πληθυσμοί δεν μετείχαν στο κράτος κατά κανέναν τρόπο. Η τομή μεταξύ επικυρίαρχων κατακτητών και υποτελών κατακτημένων ήταν σχεδόν οριζόντια. Οπότε, η σχέση των ραγιάδων με τους επικυρίαρχους διαμορφωνόταν έτσι, ώστε ακόμη και οι κοινωνικές ομάδες των ραγιάδων που βρίσκονταν σε θέση ισχύος στην τοπική κοινωνία τους (όπως διάφοροι ισχυροί προεστοί) δεν έπαυαν να είναι υποτελείς σε ολόκληρη την οθωμανική ιεραρχία, έως και τους πιο χαμηλόβαθμους τοπικούς Οθωμανούς αξιωματούχους.[114] Γενικότερα, οι εξουσιαστικές σχέσεις που διαμορφώνονταν μεταξύ ραγιάδων και κράτους ήταν σχέσεις μεταξύ δύο πολιτιστικά απόξενων πλευρών σε αρκετές περιοχές της αυτοκρατορίας, ιδιαιτέρως στα Βαλκάνια.

Το οθωμανικό καθεστώς επικυριαρχίας συνέπεσε με τη μετατόπιση του οικονομικού επίκεντρου από τη Μεσόγειο στη βόρεια Ευρώπη. Όταν, συνεπώς, ξεκινάει ιστορικά η διαδικασία οικονομικής και πολιτιστικής ανάδυσης της νέας Ευρώπης, οι βαλκανικοί πληθυσμοί, αντίθετα, περικλείονταν γεωγραφικά και πολιτικά σε μια αγροτική αυτοκρατορία με δομές ανατολικής θεοκρατικής δεσποτείας, η οποία ενίσχυε τις φυλετικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης και μια χαμηλής έντασης αστική ανάπτυξη σε πόλεις χωρίς κανέναν βαθμό αυτονομίας.

Ανακεφαλαίωση και γενικά συμπεράσματα του πρώτου μέρους

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Perry Anderson, θα πρέπει να δεχτούμε ότι το οθωμανικό εξουσιαστικό σύστημα κατόρθωσε να αναπλάσει τη σχεδόν νομαδική κατάκτηση σε εδραία ηγεμονία και να μεταβεί από τον ιερό πόλεμο στην κρατική πολιτική. Η μετάβαση αυτή στηρίχτηκε πρωτίστως στη συναίνεση των κατακτημένων, τους οποίους αποδέσμευσε από τους παλαιότερους καταναγκασμούς που είχε αρχίσει να επιβάλλει η ανερχόμενη βυζαντινή χωροδεσποτεία. Αυτή θα πρέπει να ήταν η κρισιμότερη τομή μεταξύ του ύστερου βυζαντινού συστήματος και του οθωμανικού. Το οθωμανικό προνεοτερικό πολιτικό συμβόλαιο διαμόρφωνε ένα σύστημα κοινωνικής συναίνεσης που καθιέρωσε εκτεταμένα τον κανόνα των χωρικών κοινωνιών. Αυτές είχαν μέγεθος ελάχιστης γεωγραφικής και πληθυσμιακής κλίμακας – συχνά της κλίμακας μιας εδραίας κοινότητας ενός χωριού η οποία εσωτερικά συγκροτούνταν πρωτίστως με βάση τον οικογενειακό

[114] Νεοκλής Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα. Συστημική παρά-θεση δομών και λειτουργιών. Το δεσποτικό κράτος*, τ. Ι, Αθήνα 1990, σ. 350.

κλήρο.[115] Αυτό το καθεστώς κοινωνικής οργάνωσης αποτυπώνεται στο μικρό μέγεθος των χωρικών κοινοτήτων και της πυρηνικής οικογένειας, που χαρακτήριζαν σταθερά την οργάνωση του εν γένει αγροτικού πληθυσμού, με εξαίρεση τις μεγάλες πατριές των νομάδων κτηνοτρόφων.[116] Αποτυπώνεται επίσης στον μικρό αριθμό πόλεων σε όλα τα Βαλκάνια και στον υψηλό βαθμό της εξάρτησής τους από την κεντρική οθωμανική εξουσία.[117]

Η εξασφάλιση της συναίνεσης των πληθυσμών που κατακτήθηκαν θέτει ένα μεθοδολογικό ζήτημα για την ιστορία των κοινωνιών αυτών κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Έχει νόημα από επιστημονική άποψη να μιλάμε για *κατάκτηση*, αφότου είχε εδραιωθεί η συναίνεση των πληθυσμών προς την οθωμανική κυριαρχία; Ας διερευνήσουμε μια πιθανή απάντηση. Αυτό που ωθεί πολλούς ιστορικούς να αναφέρονται σε κατάκτηση, σε όλη τη διάρκεια των τεσσάρων έως εφτά σχεδόν αιώνων οθωμανικής κυριαρχίας, είναι πρώτα από όλα ο τύπος του κράτους. Πράγματι, η μετάβαση από την επεκτατική κατάκτηση των πρώτων αιώνων των Οθωμανών στην εδραία κυριαρχία εμπεριείχε τη μετάλλαξη των νομάδων κατακτητών σε πολιτική κοινωνία-κράτος. Αυτή η κρατική μορφή παρέμεινε εσωτερικά ενιαία και ταυτοχρόνως πλήρως διακριτή από όλους τους κατακτημένους πληθυσμούς, ανεξάρτητα από το θρήσκευμά τους. Επιπλέον, η οθωμανική πολιτική *κοινωνία-κράτος*, ιδιαίτερα έναντι των αλλόθρησκων σε σχέση με το Ισλάμ ραγιάδων, ήταν και πολιτιστικά διακριτή λόγω της διαφοράς στη θρησκεία, συχνά στη γλώσσα, και, όπως πάντα, λόγω του διπλού νομικού καθεστώτος: υπήρχε ένα καθεστώς για τους υποτελείς και ένα άλλο για τους κυρίαρχους – αμφότερα συντάσσονταν από τους Οθωμανούς. Παρότι το δίκαιο που αφορούσε τους υποτελείς περιλάμβανε διαρκώς νέες προνομιακές ρυθμίσεις αναφορικά με το θρήσκευμα, όπως επίσης και ρυθμίσεις για τόπους, πρόσωπα και κοινωνικές ομάδες, ωστόσο αυτές δεν αναιρούσαν τη θεμελιώδη σχέση κυριαρχίας, δηλαδή το καθεστώς του ραγιά.[118]

Η συναίνεση που εδραίωσε το οθωμανικό εξουσιαστικό σύστημα αποτέλεσε την κοινωνική βάση της μεγάλης ισχύος του, εξασφάλισε τη μακροβιότητά του. Εντέλει,

---

[115] Πέρυ Άντερσον, *Το απολυταρχικό κράτος*, ό.π., σ. 373-376. Για τα βαλκανικά πληθυσμιακά δεδομένα του τέλους του 15ου αιώνα βλ. Nikolaj Todorov – Asparuh Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. début du XVIe s.)*, Académie Bulgare des Sciences, Σόφια 1988. Για ένα περιφερειακό παράδειγμα βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Ιστορικό Αρχείο. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1987.

[116] Σπ. Ι. Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ΄- ΙΘ΄ αιώνας*, τ. Α΄, σ. 77-88, 130.

[117] Για τον πληθυσμό των πόλεων βλ. Νικολάι Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, τ. Α΄, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 95. Γενικότερα για τις οθωμανικές πόλεις βλ. Daniel Panzac (dir.), *Les Villes dans l'Empire Ottoman: Activités et Sociétés*, Centre National de la Recherche Scientifique, 2 τόμοι, Παρίσι 1991 και 1994.

[118] Σχετικά βλ. Antoine Fattal, *Le statut légal des non-Musulmans en pays d'Islam*, Imprimerie catholique, Βηρυτός 1958. Αν και η κλασική αυτή μελέτη αναφέρεται ιδίως στη Μέση Ανατολή, ο συγγραφέας αναλύει το θεσμικό πλαίσιο των ζιμμήδων τόσο εμπεριστατωμένα, ώστε επιτρέπει να κατανοήσουμε το καθεστώς των χριστιανών υποτελών και στα Βαλκάνια.

όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο συζητώντας για την αναπαραγωγή της οθωμανικής κυριαρχίας, οι ραγιάδες αποτέλεσαν την πηγή της πολιτικής δύναμης του κράτους των κυρίαρχων. Υπό το οθωμανικό σύστημα εξουσίας, με την ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία και τις αντίστοιχες των άλλων θρησκευτικών δογμάτων να επιτηρούν την εφαρμογή των κανόνων, ο βαλκανικός κοινωνικός και πολιτικός μεσαίωνας επέζησε ιστορικά μέχρι την νεότερη εποχή.

Για να μην απορροφηθούμε από την απλοϊκή αντίληψη πως η οθωμανική κυριαρχία ασκούνταν επί αιώνες με σχεδόν καθημερινή ένοπλη βία, θα πρέπει να μετατοπίσουμε την οπτική μας ώστε να δούμε τουλάχιστον αφαιρετικά τις σχέσεις ισχύος μεταξύ του αυτοκρατορικού κράτους και των κυριαρχούμενων ιθαγενών βαλκανικών πληθυσμών. Το οθωμανικό κράτος –με εντελέστερες από τα προηγούμενα δομές κυριαρχίας– συγκρότησε ένα πολιτικό σύστημα ισχύος εσωτερικά ενιαίο. Κράτος ιδεολογικά και πολιτικά συμπαγές· με ενιαία γλώσσα και θρησκεία· με κοινά αλλά ιεραρχημένα θεμελιώδη δικαιώματα για τους αξιωματούχους του· με το μονοπώλιο της κάθε είδους πολιτικής απόφασης για κάθε πτυχή της αυτοκρατορίας να συγκεντρώνεται στην κορυφή, στον εκάστοτε σουλτάνο. Οι περιφερειακοί και τοπικοί αξιωματούχοι εκπροσωπούσαν αυτήν ακριβώς την ισχύ που ασκούνταν για κάθε εκδοχή της ζωής των υποτελών κοινωνιών. Η συγκέντρωση πολιτικής ισχύος των Οθωμανών ήταν κατά πολύ ευρύτερη και πυκνότερη από αυτήν που διαπιστώνουμε αν περιοριστούμε στην ήδη υψηλή στρατιωτική τους δύναμη. Αυτό οφειλόταν στην ενσωμάτωση τόσο των εκκλησιαστικών δικτύων, των ορθόδοξων και των άλλων θρησκειών, όσο και στην ενσωμάτωση των τοπικών αρχοντιών. Με δυο λόγια, η οθωμανική εξουσία διαμόρφωνε νέους ρόλους σε παλιές ομάδες ισχύος και εναρμόνιζε τη λειτουργία τους στη δική της εξουσιαστική αποτελεσματικότητα. Έτσι, οι Οθωμανοί εδραιώνονταν σχηματίζοντας μια δική τους κλειστή πολιτική κοινωνία-κράτος, διατηρώντας δηλαδή την πολιτική τους αυτονομία.

Η πολιτική δύναμη που συγκέντρωνε το οθωμανικό κράτος ήταν τεράστια και δομημένη με σχεδόν πλήρη εσωτερική συνεκτικότητα, σίγουρα έως τα μέσα του 17ου αιώνα. Επρόκειτο για ένα συμπαγές μπλοκ υψηλής πολιτικής ισχύος, το οποίο είχε υπό την κυριαρχία του κοινωνίες ιστορικά κατακερματισμένες σε μικρές έως πολύ μικρές γεωγραφικές και κοινωνικές κλίμακες. Αυτές τις τοπικές κοινωνίες τις κατακερμάτισε περαιτέρω. Και τούτο επειδή με το σύστημα του Çift-hane καθιστούσε κοινωνικό επίκεντρο των υποτελών την οικογένεια χωρικών, ενώ τα υπόλοιπα στοιχεία του πολιτικού συμβολαίου της κυριαρχίας επικεντρώνονταν γεωγραφικά και κοινωνικά στα όρια του χωριού ή μιας μικρής περιοχής. Πάνω σε αυτές τις πάμπολλες μικρές κοινωνικές και γεωγραφικές ενότητες θεμελιωνόταν η αυτοκρατορία. Αυτή η επιλογή των Οθωμανών δεν πρέπει να ήταν αποτέλεσμα στρατηγικού σχεδιασμού για τον περαιτέρω κατακερματισμό των τοπικών κοινωνιών, αλλά απόρροια της ιδεολογίας τους για τον τρόπο κυριαρχίας επί των υποτελών πληθυσμών. Ίσως η καλύτερη ένδειξη για τον κοινωνικό κατακερματισμό των κυριαρχούμενων κοινωνιών να είναι το γεγονός πως η οργάνωση των

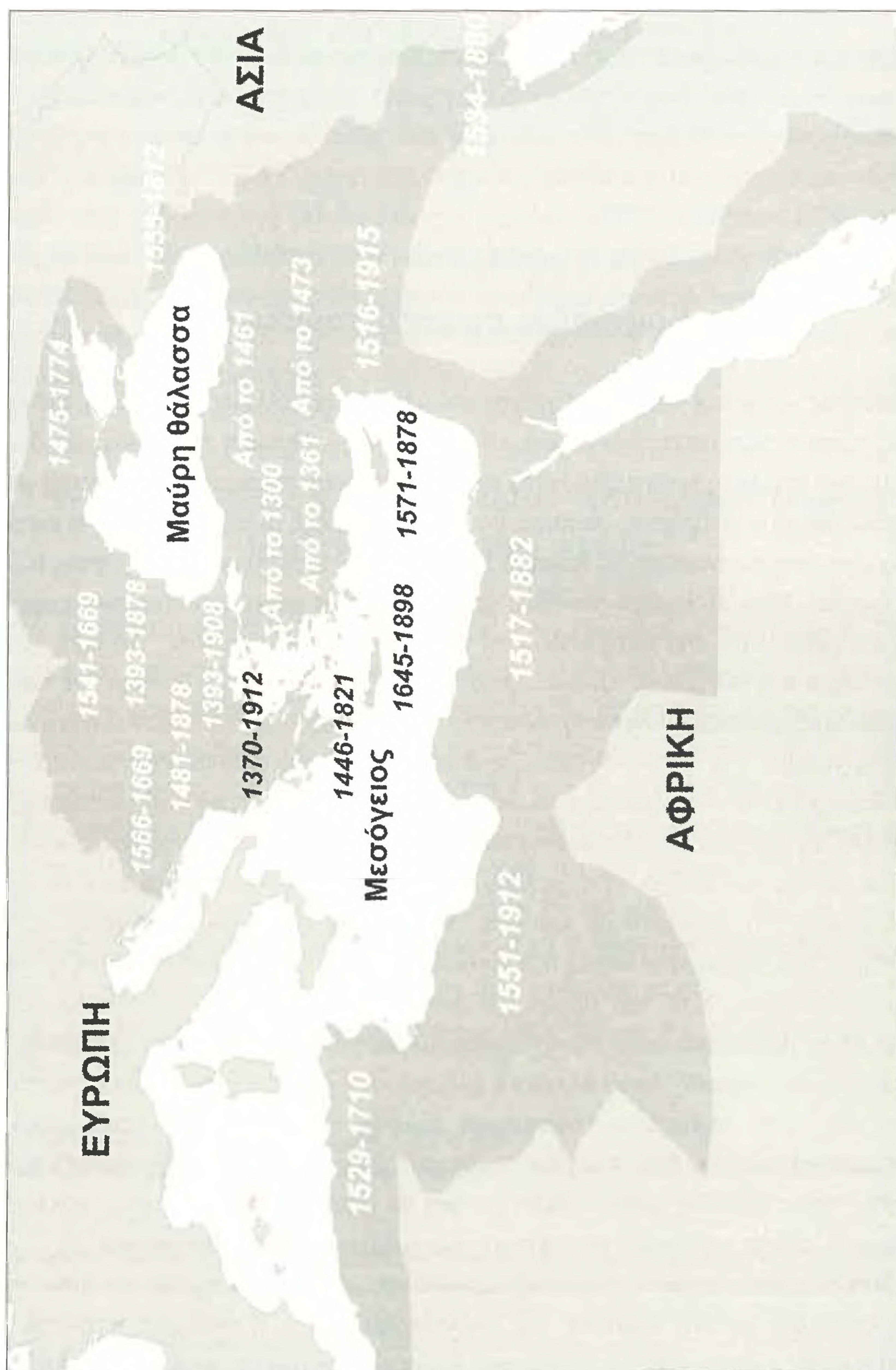
χωρικών οικισμών είχε τη μορφή της διάσπαρτης οίκησης στον χώρο. Πότε άρχισαν τα χωριά να αποκτούν στην πλειονότητά τους τη χωροταξία που γνωρίζουμε για τη σύγχρονη εποχή – δηλαδή μια πλατεία, μια εκκλησία, κατοικίες γύρω από αυτό το κέντρο, αμέσως μετά τα χωράφια; Στη φεουδαλική βορειοδυτική Ευρώπη, αυτή η διαδικασία συγκέντρωσης της διάσπαρτης οίκησης σε οργανωμένα χωριά ξεκίνησε γύρω στον 10ο αιώνα. Στα Βαλκάνια του οικογενειακού κλήρου, πόσοι ήταν οι διάσπαρτοι οικισμοί στο σύνολο των χωρικών οικισμών μετά την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης;

Σε αντίθεση με τη βορειοδυτική Ευρώπη όπου έως και τον 15ο αιώνα υπήρχαν πολλές εξουσίες που αντιμάχονταν ακόμη και σε τοπικό επίπεδο για την κυριαρχία, στα Βαλκάνια εμπεδώθηκε ξανά ένα σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων το οποίο χαρακτηριζόταν γενικά από εξαιρετικά υψηλή συγκέντρωση και ενιαία οργάνωση της ισχύος στο πολιτικό επίπεδο και για το σύνολο της επικράτειας. Αντίθετα, στο επίπεδο των κυριαρχούμενων πληθυσμών ίσχυε ο κοινωνικός και γεωγραφικός κατακερματισμός. Κάθε τοπική κοινωνία ξεχωριστά διαμόρφωνε σχέσεις απευθείας με το κράτος μέσω των προεστών της. Η διαφορά δυναμικού, συνεπώς, μεταξύ των δύο συμβαλλομένων στο πολιτικό συμβόλαιο της κυριαρχίας ήταν η διαφορά εκείνη που προέκυπτε μεταξύ των δυνατοτήτων ενός μικρού τόπου (του κάθε μικρού υποτελούς τόπου ξεχωριστά) απέναντι στο αυτοκρατορικό κράτος. Αυτή η διαφορά εξανέμιζε πλήρως τη δυναμική που θα μπορούσε να αναπτύξει κάθε κοινωνία· ή, με πιο θεωρητικούς όρους, το κοινωνικό πεδίο καθεαυτό απλώς δεν υφίστατο στα οθωμανικά Βαλκάνια.

Τώρα, ας γυρίσουμε πάλι πίσω να αναλύσουμε το παρελθόν ξανά από τον 14ο αιώνα, ώστε να μη χάσουμε από τον ορίζοντα της ανάλυσής μας τις ιστορικές τάσεις που ανέδειξαν μια προοπτική διαφορετική από εκείνη που τελικώς επέβαλαν οι πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις που κατίσχυσαν και διαμόρφωσαν τον ιστορικό κανόνα. Να δούμε, δηλαδή, την πτυχή της ιστορίας που ανήκει στους ηττημένους. Οι Οθωμανοί επικράτησαν. Αλλά ακριβώς κατά την ιστορική διαδικασία της επικράτησής τους, δηλαδή την περίοδο της κατάκτησης, αναδύθηκαν και άλλες τάσεις οι οποίες προδιέγραφαν ένα ενδεχόμενο μέλλον διαφορετικό από αυτό που εντέλει κατίσχυσε. Σε μία από αυτές εντοπίζεται η ανάδυση του Νέου Ελληνισμού. Αυτήν θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Χάρτης 4ος

Μέγιστη επέκταση Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1669
Χρονολογίες αρχικής κατάκτησης και τελικής απώλειας περιοχών

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΚΑΙ Η ΗΤΤΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Από τον 14ο έως τις αρχές του 17ου αιώνα

Ερμηνείας προαπαιτούμενα

Όταν Έλληνες ιστορικοί θέτουν σε χρήση τον όρο «Νέος Ελληνισμός», τότε αναπόφευκτα ενεργοποιείται το σύστοιχο όνομα «Νέοι Έλληνες». Όμως η σχέση και των δύο ονομάτων με την ιστορική πραγματικότητα που ονοματίζουν παραμένει εξαιρετικά ρευστή. Ποιοι ήταν αυτοί οι άνθρωποι, σε ποιες κοινωνικές ομάδες αντιστοιχούσαν, τι έκαναν, τι υποστήριζαν και σε αντίθεση με ποιους; Εντέλει γιατί τους ονομάζουμε Νέους Έλληνες;

Το όνομα «Νέοι Έλληνες» συνήθως ορίζεται σαν να επρόκειτο για ένα τμήμα μιας γραμμικής ροής, κάτι σαν σιδηροδρομική γραμμή μίας κατεύθυνσης. Αρχαίοι, μεσαιωνικοί, νεότεροι και σύγχρονοι Έλληνες. Από πού προκύπτει αυτή η διαδοχή, σε ποια επιστημονικά κριτήρια θεμελιώνεται η ορθότητά της; Γνωρίζουμε ότι η χρονολογική διαδοχή ως ευθεία γραμμή της ιστορικής εξέλιξης είναι αποτέλεσμα δύο αυθαίρετων κριτηρίων. Εννοώ ότι πρόκειται για κριτήρια τα οποία επιλέγονται έξω από κάθε ιστορική πραγματικότητα, προκειμένου να επικαθορίσουν το νόημα εκείνο που οι χρήστες αυτών των κριτηρίων προτιμούν να έχει το παρελθόν στο εκάστοτε παρόν· προκειμένου να δώσουν δηλαδή μορφή στο παρελθόν με κριτήρια ανεξάρτητα ή περιθωριακά προς τις πραγματικότητές του, διαμορφώνοντας ό,τι αποκαλούμε επίσημη ή καθεστωτική ή δημόσια ιστορία ενός έθνους, είτε, πιο άμεσα, να δουν όλο το παρελθόν ως εάν να υπήρχαν πάντοτε έθνη. Ποια είναι αυτά τα κριτήρια; Πρόκειται για τον γνωστό «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό». Δηλαδή, όπου ελληνική γλώσσα συν ορθόδοξη χριστιανική πίστη, ίσον Έλληνας και, κατά περαιτέρω συνεπαγωγή, Ελλάδα. Οπότε, αρχαίοι, μεσαιωνικοί, νεότεροι και σύγχρονοι Έλληνες στοιχίζονται σε μία χρονολογική διάταξη η οποία προβάλλεται στις τρεις χιλιάδες χρόνια, αλλά μπορεί να οπισθοδρομεί έως τους κυκλαδικούς πολιτισμούς, ενίοτε να φτάνει στην εποχή των ανθρώπων του Νεάντερταλ.

Η μεθοδολογική ακρισία εδώ είναι εξόφθαλμη, αν και δεν πρόκειται μόνο για ελληνική επινόηση. Πρώτη έκφανση της ακρισίας είναι ότι η συνέχεια στήνεται πάνω στον καμβά της ημερολογιακής αρίθμησης των ετών. Οι αιώνες από τους αρχαίους έως

τους σύγχρονους Έλληνες εμφανίζονται σαν να έχουν συνεχή ιστορική ροή, επειδή οργανώνονται απλώς υπό το πρίσμα της τάξης των αριθμών, φυσικά με απόμακρη, στην καλύτερη περίπτωση, σχέση προς τις πραγματικότητες της ιστορίας. Έτσι, η αύξουσα ή φθίνουσα λογικότητα των αριθμών υποκαθιστά τους χρόνους και τις πραγματικότητες της ιστορίας, οπότε εμφανίζεται να οργανώνει το παρελθόν σε γραμμική ροή, εντέλει σε μια σειριακή τελεολογία από την αρχαιότητα έως το εκάστοτε σήμερα.[119] Δεν πρόκειται λοιπόν για ιστορική ανάλυση αλλά, όπως γνωρίζουμε, για απολογητικό ιρασιοναλισμό. Το αποτέλεσμα είναι η ανασύνταξη του νοήματος του παρελθόντος με εξωιστορικά κριτήρια, και, ιδεολογικά, ο έλεγχος του νοήματος αυτού στο (εκάστοτε) παρόν.[120] Έτσι διαμορφώνεται η δημόσια ή αλλιώς επίσημη ερμηνεία της ιστορίας των Ελλήνων, ξεπέφτοντας σε ένα είδος χρονολογημένου προσχήματος. Η μέθοδός της δεν ξεπερνάει τον πρωτόλειο θετικισμό, ενώ οι επιστημονικές αποδείξεις συστέλλονται έως εξαφάνισης στο γράμμα των αρχειακών πηγών, επειδή αυτό ανάγεται σε αποκαλυπτικό λόγο της παρελθούσας πραγματικότητας.[121]

Οι περιπέτειες της ελευθερίας, του ορθού λόγου και της ιστορικής σκέψης

Με ποια κριτήρια ορίζεται ο Νέος Ελληνισμός στην ελληνική ιστοριογραφία; Το 1850, στη λογική του γερμανικού ιστορισμού (αν και σε οριακά απλοϊκή εκδοχή) ένας Κερκυραίος λόγιος, ο Σπυρίδωνας Ζαμπέλιος, εφαρμόζοντας τις απόψεις για την ιστορία που είχε διατυπώσει εβδομήντα σχεδόν χρόνια πριν ο πατέρας του ευρωπαϊκού αντιδιαφωτισμού, προτεστάντης κληρικός Johann Gottfried von Herder, διατύπωσε την ιδέα του ελληνικού έθνους ως υπεριστορικής οντότητας. Σε αυτήν την οντότητα απέδωσε τριάντα αιώνες παρελθόν, ενώ η Θεία Πρόνοια αποτέλεσε για τον Κερκυραίο λόγιο την ουσία η οποία ενοποιούσε το «ελληνικό έθνος» σε όλη τη διάρκεια των τριάντα αιώνων. Ο Κερκυραίος λόγιος διαισθάνθηκε κάποια ανάγκη να προσκομίσει αποδείξεις των μεταφυσικών ισχυρισμών του, οπότε δημοσίευσε στις επόμενες σελίδες του βιβλίου του μια συλλογή ελληνικών δημοτικών τραγουδιών ως διαχρονικών τεκμηρίων του «πνεύματος του έθνους» (Volksgeist).[122]

---

[119] C. Lévi-Straus, *La pensée sauvage*, Παρίσι 1962, σ. 342.

[120] Πέτρος Πιζάνιας, *Χρόνοι των ανθρώπων. Θεωρήσεις για την ιστορία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, σ. 55 κ.ε.

[121] *Στο ίδιο*, σ. 47 κ.ε.

[122] Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*, βλ. «Εισαγωγή», Κέρκυρα 1852. Ανάλυση της θεώρησης του Ζαμπέλιου έχει κάνει ο Ioannis Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque. L'apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005. Την πλέον ενδιαφέρουσα, αν και δυστυχώς σύντομη, κριτική στο έργο του Ζαμπέλιου κάνει ο Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, μτφρ. Γ. Κονδύλης, επιστ. επιμ. P. Mackridge – Κ. Σίμος, Πατάκης, Αθήνα 2013, σ. 239-245.

Ο ιστορικός που συνέταξε σχεδόν ταυτόχρονα την αφήγηση των τριάντα αυτών αιώνων ήταν ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Ξεκίνησε το 1843 με μια πολεμική ενάντια στην ερμηνεία του Βαυαρού καθηγητή Ιάκωβου Φιλίππου Φαλμεράυερ, προκειμένου να υπερασπιστεί την καθαρότητα του αίματος των Ελλήνων από «προσμείξεις ξένων» όλους αυτούς τους τριάντα αιώνες.[123] Έχοντας την ίδια ιδεολογική αφετηρία με τον Φαλμεράυερ σχετικά με τον ορισμό του «πνεύματος του έθνους», ο Κ. Παπαρρηγόπουλος από το 1853 χρησιμοποίησε τη ρητορική ιστορική αφήγηση που είχε συντάξει για την Αθήνα ένας σημαίνων οικοδιδάσκαλος της πόλης, προκειμένου να γράψει την πολύτομη «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς».[124] Το εν λόγω ερμηνευτικό σχήμα εμπεριείχε τη δύναμη ενός καταγωγικού θρύλου, ένα είδος αφηγηματικού μυθεύματος. Άρχισε όμως να αποκτάει κάποια περιορισμένη επιρροή αργότερα, προς τα τέλη του 19ου αιώνα, επειδή συνδυαζόταν με τις γεωπολιτικές βλέψεις του ελληνικού κράτους, καθώς και με τις διαμάχες για το γλωσσικό ζήτημα, την ιστορική και κοινωνική καταγωγή της ελληνικής γλώσσας.

Για την αφήγηση του Κ. Παπαρρηγόπουλου, το ζητούμενο δεν ήταν η ιστορία των Ελλήνων, αλλά η εισαγωγή της θεοκρατικής διάστασης στο περιεχόμενο του ελληνικού έθνους, ώστε να ενοποιούνται η αρχαία με τη βυζαντινή περίοδο της ιστορίας. Το κομβικό σημείο, το λογικό και πραγματολογικό οξύμωρο της γραμμικής και φυλετικής τρισχιλιετούς συνέχειας, ήταν το Βυζάντιο.[125] Ο Ζαμπέλιος προσπάθησε να άρει τον οξύμωρο χαρακτήρα αυτής της καταγωγικής φυλετικής ερμηνείας επινοώντας τον «ελληνοχριστιανισμό». Διαισθανόμενος, ακόμη και αυτός, το αβυσσαλέο χάσμα μεταξύ αρχαιότητας και βυζαντινού μεσαίωνα, θεώρησε ότι το γεφύρωσε τοποθετώντας τη Θεία Πρόνοια σε ρόλο συνεκτικής ουσίας των τόσο διαφορετικών ιστορικών περιόδων και φαινομένων.[126] Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, από την πλευρά του, αφηγήθηκε τη συνέχεια των πολιτικών θεσμών σαν απόδειξη της γραμμικής καταγωγής των Ελλήνων και της «ελληνοχριστιανικής» ταυτότητάς τους, ολοκληρώνοντας την εθνικοποίηση του παρελθόντος.[127]

---

[123] Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Περί της εποικήσεως σλαβικών τινών φύλων εις την Πελοπόννησον*, Εν Αθήναις 1843 (Ανατύπωση Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία). Ανάλυση έχει κάνει η Έλλη Σκοπετέα, *Φαλμεράϋερ. Τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997.

[124] Τις βασικές θέσεις του Κ. Παπαρρηγόπουλου μπορεί ο αναγνώστης να βρει στο Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ερμής, Αθήνα 1970. Ο σημαίνων Αθηναίος δάσκαλος ήταν ο Ιωάννης Μπενιζέλος, ο οποίος πενήντα σχεδόν χρόνια πριν από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο έγραψε το 1798 την *Ιστορία των Αθηνών*, όπου ερμηνεύει τη σχέση των Αθηναίων της εποχής του με τους αντίστοιχους αρχαίους ως συνεχή και αδιάλειπτη. Βλ. Ιωάννης Μπενιζέλος, *Ιστορία των Αθηνών*, προλεγόμενα Ι. Γενναδίου, επιμ. Ι. Κόκκωνα – Γ. Μπώκου, επιστημονική παρουσίαση Μ. Ι. Μανούσακα, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986.

[125] Βλ. Δημήτριος Α. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος. Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

[126] *Στο ίδιο*, σ. 51-63.

[127] *Στο ίδιο*, σ. 63 κ.ε.

Η τυποποίηση του θρύλου της ιστορικής και φυλετικής συνέχειας από τον Παπαρρηγόπουλο υπήρξε η αφετηρία της παράκαμψης μιας άλλης αρχόμενης ορθολογικής ιστορίας του Νέου Ελληνισμού που συντάχθηκε και δημοσιεύτηκε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821. Οι πρώτοι εκφραστές της ορθολογικής αυτής ιστορίας, μαζί με διάφορους Ευρωπαίους φιλέλληνες, ήταν δύο νεοτερικοί Έλληνες διαφωτιστές. Για αυτούς η ιστορία των νεότερων Ελλήνων οριζόταν ως σχέση μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ελευθερίας. Πρόκειται για τους Φαναριώτες διανοούμενους, στελέχη της Ελληνικής Επανάστασης, Ιάκωβο Ρίζο Νερουλό και Αλέξανδρο Σούτσο, οι οποίοι συνέταξαν τις βασικές παραμέτρους της νεότερης ελληνικής ιστορίας ο πρώτος, και της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης ο δεύτερος.[128]

Τελικά, επικράτησε ο εξτρεμιστικός ρομαντισμός. Σύμφωνα με αυτόν, το έθνος διέθετε ένα πνεύμα αυθύπαρκτο, καθαυτό, μια εξωκοινωνική οντολογία με προβολές σε παραδόσεις του παρελθόντος, στη γη, την καθαρότητα του αίματος της φυλής, την ορθόδοξη εκκλησία και την καθαρή αρχαιοπρεπή γλώσσα. Σε αυτό το πνεύμα, διάφοροι Έλληνες διανοούμενοι και Ευρωπαίοι φιλέλληνες διατύπωσαν το ρομαντικό σχήμα της ιστορίας των Νέων Ελλήνων που τυποποίησε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος ως «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό» και που, όπως είπαμε, άρχισε να αποκτάει τα πρώτα κοινωνικά ερείσματα από τα τέλη του 19ου αιώνα.[129] Έτσι γεννήθηκε ο αντιδιαφωτισμός στην ελληνική ιστοριογραφία, και η κατίσχυση μιας μεταφυσικής αντίληψης για το έθνος άφησε σε εκκρεμότητα το ζήτημα της ελευθερίας και τον ορθό λόγο ως επίδικα αντικείμενα που εξακολουθούν ακόμη σήμερα να είναι ενεργά.

Ο Έλληνας μαρξιστής ιστορικός Γιάνης Κορδάτος υπήρξε ο πρώτος που απέρριψε την τρισχιλιετή συνέχεια του Παπαρρηγόπουλου, μαζί και τον ελληνοχριστιανισμό ως μεταφυσική, κρίνοντάς τα με τον ορθολογισμό που άρμοζε σε έναν μαρξιστή επαναστάτη απέναντι στον ιρασιοναλισμό. Το 1923 ο Γ. Κορδάτος πρώτος επανέφερε τα ορθολογικά κριτήρια ορισμού του Νέου Ελληνισμού, ενσωματώνοντας στον μαρξισμό του το παλαιό πνεύμα της ιστορικής ανάλυσης όπως το είχε διατυπώσει ο ελληνικός επαναστατικός Διαφωτισμός.[130] Αναζήτησε τις κοινωνικές δυνάμεις που διαμόρφωσαν τον Νέο

[128] Jacovaky Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'Empire d'Orient*, Abraham Cherbuliez, Γενεύη 1828, και Alexandre Soutzo, *Histoire de la révolution grecque*, Firmin Didot, Παρίσι 1829. Τη συζήτηση για την πολιτική σημασία του βιβλίου του J. R. Néroulos την εποχή της σύνταξής του βλ. στο Κωνσταντίνα Ζάνου, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός και η Νεότερη Ιστορία της Ελλάδας», *Μνήμων*, 30/2009.

[129] Έλλη Σκοπετέα, *Το "Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 159 κ.ε. Επίσης Γιάννης Κουμπουρλής, «Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας», in Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.-εισ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος - Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2009, σ. 351 κ.ε.

[130] Γιάνης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα 1923 (Ανατύπωση εκδόσεις Επικαιρότητα 1999). Πριν τον Γιάνη Κορδάτο είχε προηγηθεί μια μάλλον θεωρητική,

Ελληνισμό, και τον ρόλο που διαδραμάτισε η κάθε δύναμη στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Βαθμιαία αναδιατύπωσε την ιστορία του Νέου Ελληνισμού ως ιστορική διαδικασία διαφοροποιήσεων και συγκρούσεων. Συνήθως δεν λέγεται ότι ο Γ. Κορδάτος αναβίωσε με τους όρους του ιστορικού υλισμού της εποχής του –μαζί με τις έντονες συνεπαγόμενες αδυναμίες που προέκυπταν από τις ιδεολογικές του αφετηρίες, παρ' όλα αυτά αναβίωσε– μια παλαιά συζήτηση για το κοινωνικό περιεχόμενο του Νέου Ελληνισμού. Η συζήτηση αυτή, όπως θα δούμε στο τελευταίο κεφάλαιο, είχε ξεκινήσει ως ριζοσπαστική κοινωνική κριτική από Έλληνες νεοτερικούς διαφωτιστές διανοουμένους στο τέλος του 18ου αιώνα, συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 και έφτασε έως την ιστορική ερμηνεία του επαναστατικού φαινομένου από διανοουμένους που μετείχαν σε αυτό, ιδίως από τον Αλ. Σούτσο και ορισμένους Ευρωπαίους φιλέλληνες.[131] Ο Γ. Κορδάτος επανέφερε στην ιστορική προβληματική αυτά τα θέματα, αλλά κυρίως με όρους μεθοδολογικούς, προκειμένου να αμφισβητήσει, μάλιστα αρκετά πετυχημένα, τον εξτρεμιστικό ρομαντικό ιστοριογραφικό ιρασιοναλισμό της «τρισχιλιετούς ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους» και το «ελληνοχριστιανικό» δόγμα. Ωστόσο, στην ανάλυση και την ερμηνεία της ρεαλιστικής ιστορικής πραγματικότητας ο μαρξιστής ιστορικός, από ιδεολογικές μάλλον αιτίες, δεν κατάφερε να συνεισφέρει κάτι άξιο λόγου. Με τη λογική του συμβατικού ιστορικού υλισμού έψαχνε στην ιστορία των Νέων Ελλήνων να βρει κάτι που είτε δεν υπήρχε, είτε ήταν περιθωριακό στις ιστορικές πραγματικότητες. Τη συνέχεια την έδωσαν αρκετοί ιστορικοί, με διαπρεπέστερους ανάμεσά τους τον Σεραφείμ Μάξιμο, που ήταν και αυτός διανοούμενος κομμουνιστής του Μεσοπολέμου, καθώς και τον μετέπειτα ακαδημαϊκό Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου.

Αργότερα, το 1955, ένας από τους κορυφαίους Έλληνες ιστορικούς, ο Νίκος Σβορώνος, επιδίωξε με ένα σύντομο κείμενό του να διατηρήσει τη λογική της τρισχιλιετούς συνέχειας απορρίπτοντας τον μεταφυσικό χαρακτήρα της.[132] Η βασική θέση του Ν. Σβορώνου είναι ότι ο Νέος Ελληνισμός εμφανίστηκε τον 11ο αιώνα, οπότε άρχισε να διαμορφώνει ένα είδος πρωτόλειας εθνικής συνείδησης με ευρύ ορισμό. Αυτή διαπιστώνεται με την εμφάνιση κειμένων στην κοινή νεοελληνική γλώσσα από τον 13ο αιώνα, ενώ στο πολιτικό επίπεδο εκδηλώνεται με τη δημιουργία περιφερειακών εδαφικών κυριαρχιών, όπως τα Δεσποτάτα του Μυστρά και της Ηπείρου. Σύμφωνα με τον Ν. Σβορώνο, ο Νέος Ελληνισμός από τον Μεσαίωνα έως τον 20ό αιώνα έχει ως κοινό θεμελιώδες χαρακτηριστικό τον μαχόμενο λαό – με τον λαό να ορίζεται δυνητικά ως κοινωνικό υποκείμενο.[133] Κατ' αρχάς, ο Ν. Σβορώνος θα πρέπει να κρίνεται ως αυτό που κυρίως ήταν,

---

πάντως ενδιαφέρουσα κριτική στον ελληνικό εθνικισμό, βλ. Yiannis Koumpourlis, «Géorgios Skliros et la première critique marxiste du discours nationaliste grec», in Σ. Πετμεζάς – G. Grivaud (eds), *Byzantina et Moderna. Mélanges en l'honneur d'Hélène Antoniadis-Bibicou*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007.

[131] Βλ. Γιάννης Κουμπουρλής, «Η Επανάσταση του 1821», ό.π.

[132] Νίκος Σβορώνος, «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη Νεοελληνική ιστορία», *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σ. 65-74.

[133] Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1975, σ. 38-40, 47, και

ένας σημαντικός ιστορικός του Βυζαντίου, ένοπλος αντιστασιακός στη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής, μαχόμενος επιστήμονας και αριστερός Έλληνας πολίτης. Σε αυτό το πλαίσιο προσπάθησε να διαμορφώσει μια ερμηνεία του Νέου Ελληνισμού εθνική και αντιστασιακή – όπως ακριβώς συγκροτήθηκε η μεγάλη ελληνική εθνική αντίσταση εναντίον των ναζί κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου. Επιδίωξε, με δυο λόγια, να διατυπώσει μια αριστερή ιστορική συνέχεια, τη συνέχεια του λαού, στην οποία ο λαός ως κοινωνική δύναμη συνιστούσε ιστορικά το ελληνικό έθνος. Ο Έλληνας ιστορικός προτείνει ένα διαρκώς μαχόμενο λαό-έθνος. Νομίζω, όμως, ότι η σύλληψη του Ν. Σβορώνου μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή αν συσχετισθεί με το σημαντικό πολύτομο έργο του Σκωτζέζου ιστορικού και φιλέλληνα μαχητή της Ελληνικής Επανάστασης George Finlay για την ιστορία των Ελλήνων από τη ρωμαϊκή κατάκτηση έως την ίδρυση του ελληνικού κράτους.[134]

Μεταξύ Γιάνη Κορδάτου και Νίκου Σβορώνου μεσολάβησε μία από τις εκτενέστερες ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, του ιστορικού των γραμμάτων Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά.[135] Ο Κ. Θ. Δημαράς περιορίζεται, όπως είναι λογικό, στην εξέταση της γραμματείας. Το έργο του έχει συγκροτηθεί στη βάση ενός εμφατικού περιγραφικού αντικειμενισμού, ώστε να μην αφήνει περιθώρια ιστορικών ερμηνειών. Ωστόσο, οι γενικές ερμηνείες διατρέχουν σε δεύτερο επίπεδο τη μελέτη του. Ο συγγραφέας, πολύ επιφυλακτικός απέναντι στην τρισχιλιετή συνέχεια όπως και απέναντι στον σχεδόν σύγχρονό του λόγιο λαϊκισμό του Μεσοπολέμου της λεγόμενης γενιάς του '30, έκανε μολοντούτο αρκετούς συμβιβασμούς με όλες τις ερμηνείες της ελληνικής ιστορίας. Από το πρώτο κεφάλαιο της ιστορίας του εμφανίζει την αρχαιότητα να ενυπάρχει ως μνήμη στα δημώδη τραγούδια της τελευταίας βυζαντινής περιόδου, όπως επίσης και σε λόγια κείμενα, εντέλει και στα εκκλησιαστικά ως προς τη γλώσσα. Κατά τον Κ. Θ. Δημαρά στον Νέο Ελληνισμό εντάσσονται σχεδόν όλες οι δυνάμεις του ύστερου Βυζαντίου, για τούτο πολιτιστικά εμφανίζεται να είναι δημώδης και ταυτοχρόνως λόγιος. Οι δύο μορφές του Νέου Ελληνισμού, δημώδης και λόγια, εμπεριέχουν κατά τον Κ. Θ. Δημαρά την αρχαιότητα ως (συλλογική) μνήμη. Αφού οι φορείς του Νέου Ελληνισμού είναι Βυζαντινοί (λόγιοι συγγραφείς και δημώδεις βάρδοι), η σύνδεση Βυζαντίου και αρχαιότητας δεν συζητείται μεν από τον συγγραφέα, αλλά θεωρείται προφανής, δεδομένη.[136] Η εν

«Η έννοια του λαού στη νεοελληνική ιστοριογραφία: διάρκειες και τομές», *Ανάλεκτα*, σ. 85-91, καθώς επίσης «Βυζάντιο: εσωτερική κρίση και πτώση», *στο ίδιο*, σ. 114-115. Το σύνολο των απόψεων αυτών συνόψισε σε ένα αδημοσίευτο έως τον θανατό του κείμενο. Βλ. Του ίδιου, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, προλεγόμενα Σπ. Ι. Ασδραχάς, φιλ. επιμ. Νάσος Βαγενάς, Πόλις, Αθήνα 2004.

[134] George Finlay, *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the present time B.C.146 to A.D. 1864*, Oxford at the Clarendon Press 1877. Για την τύχη του έργου του μεγάλου Σκώτου ιστορικού στην Ελλάδα βλ. Νίκος Ροτζώκος – Διονύσης Τζάκης, «Ο "μισέλλην" φιλέλληνας Γεώργιος Φίνλεϋ: στοιχεία για την πρόσληψη του έργου του από την ελληνική ιστοριογραφία», υπό δημοσίευση.

[135] Κ. Θ. Δημαρά, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα ²1954. Βλέπε, επίσης, Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1978.

[136] Για τα κριτήρια προσδιορισμού της νέας ελληνικής λογοτεχνίας βλ. Ερατοσθένης Καψωμένος, «Από τη

λόγω ιστορική συνέχεια, όπως είναι ευνόητο, προεκτείνεται σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου.

Ο Κ. Θ. Δημαράς αποφεύγει χάρη στον περιγραφικό αντικειμενισμό να αναμειχθεί ρητά στις ερμηνευτικές διαμάχες της εποχής του Μεσοπολέμου για τη λαϊκότητα, την εθνική αυθεντικότητα, τον τρισχιλιετή ελληνισμό και τις ρίζες των παραδόσεων του έθνους. Αλλά άρρητα εκφράζει έναν ιδεολογικό συρμό παρεμφερή με το ρεύμα του λόγιου λαϊκισμού.

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1940 εμφανίζεται μαχητικά στη σκέψη για τον Νέο Ελληνισμό ένας Έλληνας κομμουνιστής διανοούμενος, πρόσφυγας στην Ουγγαρία. Ήταν ο λογοτέχνης και ιστορικός των ελληνικών γραμμάτων Δημήτρης Χατζής.

Ο Δημήτρης Χατζής, με ομιλίες, δοκίμια και άρθρα διατύπωσε σε αδρές γραμμές ό,τι θα όριζα ως τον κριτικό κανόνα της ιστορίας των Νέων Ελλήνων.[137] Για τον Δ. Χατζή, η γέννηση του πρώτου και ακόμη ασαφούς προσώπου του Νέου Ελληνισμού καθίσταται δυνατή μόνο χάρη στην κατάρρευση του Βυζαντίου το 1204. Τα νέα κράτη, ιδίως τα δεσποτάτα, οι εξεγέρσεις στις πόλεις, από τη Θεσσαλονίκη των Ζηλωτών έως τις μικρότερες, όπως της Καλαμάτας, απελευθέρωναν κοινωνικές δυνάμεις οι οποίες αναζητούσαν νέες συλλογικές ταυτότητες και την πολιτική έκφρασή τους. Ενδεικτικό είναι για τον συγγραφέα ότι οι εν λόγω κοινωνικές δυνάμεις θα υπερβούν το νεκρό αττικό γλωσσικό ιδίωμα, δηλαδή την επίσημη γλώσσα της βυζαντινής αυλής, της εκκλησίας, της διοίκησης και της γραμματείας της. Η υπέρβαση εκδηλώθηκε με την ανάδυση της τότε κοινής νέας ελληνικής γλώσσας. Αυτός είναι ο πρώτος Νέος Ελληνισμός, για τον Δημήτρη Χατζή, πολιτιστικά ανταγωνιστικός προς τη βυζαντινή μεσαιωνική λογιοσύνη και ταυτοχρόνως απόμακρος από τα μεσαιωνικά δημώδη κείμενα.

Ο Δημήτρης Χατζής εντάσσει στον αναδυόμενο ατελή Νέο Ελληνισμό λιγότερες μορφές έκφρασης από τους άλλους ιστορικούς, και ιδίως περιορισμένες κοινωνικές δυνάμεις. Προσπερνά απλά και με γνώση τη φλυαρία περί «παραδόσεως», «ιστορικής συνέχειας», «λαϊκότητας», τις εκσκαφές για την αναζήτηση των προαιωνίων ριζών του ελληνικού έθνους και τις ομόλογες απόπειρες ορισμού μιας εθνικής μοναδικότητας. Όλα τούτα για τον συγγραφέα είναι η ιστορία του κάθε πληθυσμού και όχι το παρελθόν, ούτε οι παραδόσεις αορίστως. Με αυτόν τον ορθολογισμό οριοθετεί χρονολογικά την πρώτη ήττα του Νέου Ελληνισμού (ήττα της πρώτης ελληνικής Αναγέννησης και Μεταρρύθμισης όπως την ονομάζει) στις αρχές του 17ου αιώνα. Για τον συγγραφέα υπάρχει ένας

βυζαντινή στη νεοελληνική πολιτισμική φάση. Αξιολογικά πρότυπα στα λαϊκότροπα μεταβυζαντινά κείμενα», in N. M. Panayotakis (επιμ.), *Origini della letteratura neogreca*, τ. 1, (Πρακτικά), Βενετία 1993.

[137] Μέρος του επιστημονικού έργου του Δημήτρη Χατζή δημοσιεύεται στον εξαιρετικό τόμο με τίτλο Δ. Χατζής, *Το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού. Διαλέξεις και δοκίμια*, επιμέλεια - εισαγωγή Βενετία Αποστολίδου, Το Ροδακιό, Αθήνα 2005. Βλ. επίσης Νίκος Γουλανδρής, *Βιβλιογραφικό μελέτημα Δημήτρη Χατζή (1930-1989)*, Γνώση, Αθήνα 1991.

διαρκώς αναδυόμενος και διαρκώς ανολοκλήρωτος Νέος Ελληνισμός. Αυτός εμφανίζεται ανεξάρτητα από την αρχαιότητα, χωρίς απαραιτήτως τη συστηματική, εμβριθή γνώση της, αλλά οπωσδήποτε σε ρήξη με τον βυζαντινό Μεσαίωνα.

Αν κανείς θελήσει να αποσυναρμολογήσει τον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό», μπορεί να ξεκινήσει από την «παράδοση» την οποία επικαλείται ως επιχείρημα. Για παράδειγμα, από ποια παράδοση έρχονται τα ιστορικά πρότυπα για τους Έλληνες και την Ελλάδα σε αυτές τις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα; Από την αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία, την ελευθερία, τη φιλοσοφία και τις επιστήμες στην αρχαιότητα, ή από το θεοκρατικό Βυζάντιο; Από τους Έλληνες διαφωτιστές και τους επαναστάτες του 1821 ή από την ορθόδοξη εκκλησία που τους πολέμησε ως σύμμαχος των Οθωμανών; Από τον προσανατολισμό προς τα ευρωπαϊκά πολιτικά και πολιτιστικά πρότυπα που πρώτοι πρόταξαν οι Έλληνες διαφωτιστές και έμποροι νωρίς τον 18ο αιώνα ή από τον αντιευρωπαϊκό λαϊκισμό;

Από όσα προηγήθηκαν σε αυτήν την εισαγωγή, είναι θεμιτό να συμπεράνουμε πως το παρελθόν του Νέου Ελληνισμού όχι μόνο δεν έχει εξαντληθεί, αλλά αντιθέτως διαρκεί έως σήμερα, αποτελεί ζώσα ιστορία. Για τούτο, ας επιστρέψουμε στις ιστορικές απαρχές του, ώστε να αναζητήσουμε τις ιδέες, τις κοινωνικές δυνάμεις, τους αντιπροσωπευτικούς ανθρώπους που διαφοροποιήθηκαν ριζικά από τις δύο μείζονες δυνάμεις της εποχής τους, το Βυζάντιο και τους Οθωμανούς.

«Είμαστε Έλληνες». Η επινόηση μιας ταυτότητας ριζικά κοσμικής

«Μ' άσπρα πουκάμισα δίχως ραφές
Με ξέσκεπα κεφάλια
Μ' ολόγυμνα σπαθιά και πόδια,
Του Μπεντρεντίν τα παλικάρια
Στον οχτρό ριχτήκανε».

Ναζίμ Χικμέτ, *Το έπος του σεΐχη Μπεντρεντίν*

Όταν οι αναφορές στο όνομα «Έλληνας» άρχισαν να γίνονται σαφείς, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε κατακερματιστεί εδαφικά και είχε καταρρεύσει από τη θέση της εξέχουσας πολιτικής δύναμης της ευρωπαϊκής ηπείρου που κατείχε επί αιώνες. Όμως ιδεολογικά, όπως είδαμε, το αυτοκρατορικό πολιτικό και ιδεολογικό σύμπαν που αποτελούσε τη συλλογική ταυτότητα αναφοράς του βυζαντινού συστήματος εξουσίας, παρέμενε αντικείμενο διεκδίκησης. Με εξαίρεση τους Βενετούς και τους Γενουάτες, οι οποίοι ήθελαν πρωτίστως να διαφυλάξουν τις εμπορικές τους κτήσεις στο Ιόνιο και στο

Αιγαίο πέλαγος, όλες οι άλλες αντιμαχόμενες δυνάμεις διεκδικούσαν για λογαριασμό τους αυτό το συμβολικό αυτοκρατορικό σύμπαν. Τι ήταν αυτό που διεκδικούσαν;

Ο πυρήνας της αυτοκρατορικής βυζαντινής ιδεολογίας ήταν η οικουμενικότητα: η οικουμενικότητα της ορθόδοξης πίστης και η πολιτική οικουμενικότητα της χριστιανικής αυτοκρατορίας που την εξέφραζε.[138] Σύμφωνα με την αυτοκρατορική ιδεολογία, η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία αποτελούσε «το σκεύος που είχε επιλέξει ο Θεός» για την εξάπλωση του λόγου του στη γη.[139] Παρότι από το 1204 ο αυτοκρατορικός οικουμενισμός και ακόμη εμφανέστερα η ιερή αποστολή του στη γη είχαν περιέλθει σε κρίση και ήταν υπό κατάρρευση, οι ιδεολογικές αμφιβολίες στους πολιτικούς φορείς του άργησαν πολύ να εκδηλωθούν ή, όπως στην περίπτωση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας, αναζητήθηκαν υποκατάστατα.

Η καθηγήτρια Τόνια Κιουσοπούλου, μελετώντας την περίοδο από το τέλος του 14ου αιώνα έως την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453, αναλύει τις κοινωνικές και πολιτικές ομάδες της βυζαντινής αριστοκρατίας οι οποίες διαμόρφωσαν δύο γενικά πολιτικά ρεύματα, μεταξύ τους ανταγωνιστικά.[140] Το ένα, που προσέβλεπε στους Οθωμανούς και, όπως είδαμε, εκφραζόταν από την ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, ήταν το πλέον συγκροτημένο μεταξύ των Βυζαντινών αριστοκρατών που προσχωρούσαν στους εχθρούς της χριστιανικής αυτοκρατορίας ή συμμαχούσαν μαζί τους. Το δεύτερο ρεύμα, μάλλον ένας γαλαξίας αριστοκρατικών οικογενειών με επίκεντρο τους Παλαιολόγους, διαμορφώθηκε βαθμιαία από τα μέσα του 13ου αιώνα, όταν ξεκίνησαν ορισμένοι Βυζαντινοί τις συγκρούσεις για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους σταυροφόρους· στρεφόταν επίσης εναντίον των Φράγκων ιπποτών που κατείχαν την Πελοπόννησο, όσο και εναντίον του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Από τα μέσα του 13ου αιώνα έως την πτώση της Κωνσταντινούπολης αναπτυσσόταν μια προσπάθεια αποκατάστασης της αυτοκρατορίας, αλλά στα βαλκανικά όρια, κάτι που μαζί με άλλες ενδείξεις κάνει αρκετούς ιστορικούς να υποστηρίζουν ότι εμφανίζεται μια μεταβατική ιστορική συνθήκη με τάσεις ελληνοποίησης αυτού που είχε απομείνει από το Βυζάντιο.[141] Οι προσπάθειες εκφράζονταν κυρίως από την αυτοκρατορική οικογένεια των Παλαιολόγων. Αντίθετοι στην οθωμανική κατάκτηση όταν αυτή άρχισε να αποκτάει επικίνδυνες διαστάσεις κατά τα μέσα του 14ου αιώνα, και κάτω από την πίεση των πολιτικών και στρατιωτικών αναγκών, οι Παλαιολόγοι ξεπέρασαν τις θρησκευτικές διαφορές με το Βατικανό και υποστήριξαν εμπράκτως την ένωση των εκκλησιών, όπως

---

[138] Alain Ducellier, «Idéologie autocratique, Byzance et notre temps: quelques réflexions», Πρακτικά. *Le souverain à Byzance et en Occident, du VIIIe au Xe siècle*, σ. 305-313, A. Dierkens et J.-M. Sansterre (eds), Byzantion, 1-61/ 1991. Επίσης Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantine*, Παρίσι 1975. Επίσης Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, σ. 7 κ.ε.

[139] Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 8-12.

[140] Τόνια Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος*, σ. 42 κ.ε.

[141] *Στο ίδιο*, σ. 217 κ.ε.

είχαν κάνει ξανά στα μέσα του 13ου αιώνα, με σκοπό να απομονώσουν τους Φράγκους ιππότες που κατείχαν την Πελοπόννησο. Τώρα, προκειμένου να αντιμετωπίσουν οριστικά τους Οθωμανούς, χρειάζονταν συμμαχίες ευρύτερης κλίμακας, τις οποίες μπορούσαν να βρουν μόνο στα ευρωπαϊκά κράτη. Το κλειδί για τη σύμπηξη τέτοιων συμμαχιών ήταν η ένωση της ορθόδοξης με την καθολική εκκλησία. Αυτό επιδίωξαν κάποιοι με όλους τους τρόπους, όπως οι δύο Βυζαντινοί αυτοκράτορες τους οποίους συναντήσαμε να βαφτίζονται καθολικοί στο Βατικανό, ενώ άλλοι οργάνωσαν συνόδους για την ένωση των δύο χριστιανικών εκκλησιών, ερήμην, αν όχι σε αντίθεση με την εκκλησιαστική αριστοκρατία ή μεγάλο μέρος της.

Άραγε αυτές οι ενέργειες των Παλαιολόγων ήταν στρατηγικά άστοχες; Αν κρίνουμε από τις συνεχείς χερσαίες και ναυτικές συγκρούσεις μεταξύ Οθωμανών και ευρωπαϊκών κρατών, συνυπολογίζοντας επίσης την απειλή που συνιστούσαν οι Οθωμανοί για τους δρόμους του εμπορίου και τις κτήσεις των Δυτικών στην κεντρική και ανατολική Μεσόγειο, τότε φαίνεται πως οι φιλοδυτικοί Βυζαντινοί αριστοκράτες κινήθηκαν με γνώση εντός των διεθνών πολιτικών αντιθέσεων της εποχής τους.[142] Ηττήθηκαν όμως στην εσωτερική διαμάχη, δεν κατόρθωσαν να ενοποιήσουν τις δυνάμεις των Βυζαντινών που πολεμούσαν εναντίον των Οθωμανών, και η εκκλησία επικράτησε τελικά ως ο μόνος θεσμός που επιβίωσε από την αυτοκρατορία, κυρίως επειδή αρχικά συμμάχησε με το οθωμανικό κράτος και τελικά τέθηκε στην υπηρεσία του.[143]

Στα Βαλκάνια υπήρξαν και άλλες μορφές διαφοροποίησης που αναδύθηκαν από αυτούς τους τρομερούς και παρατεταμένους πολέμους. Πολλές από τις βαλκανικές εδαφικές κυριαρχίες, όπως του Στέφανου Δουσάν, το Βασίλειο της Βλαχίας και άλλες που εμφανίστηκαν από το 1204 έως το 1453 (βλ. χάρτη αρ. 3) υιοθέτησαν για τον εαυτό τους με ασάφεια, πάντως υιοθέτησαν, μια ονοματολογία που αναφερόταν συχνά σε διακριτούς πληθυσμούς, διακριτούς από το πάλαι ποτέ ενιαίο αυτοκρατορικό Βυζάντιο: Βασίλειο των Ελλήνων, των Σέρβων, των Βουλγάρων, ή σύνθεση ορισμένων από αυτά. Έτσι διαμορφώθηκαν ορισμένα από τα ονόματα που άρχισαν να ορίζουν πολιτικές επικράτειες συνήθως πρόσκαιρες, ταυτόχρονα με τα ονόματα των ηγεμόνων τους και παράλληλα με τα προϋπάρχοντα αυτοκρατορικά.[144] Πρόκειται για πολιτική ονοματολογία που φέρει αμυδρά ίχνη της μετάβασης από τον βυζαντινό αυτοκρατορικό οικουμενισμό σε μια ενδιάθετη τάση να εκκοσμικευθεί ο ορισμός της πολιτικής κυριαρχίας σε ποικίλες βαλκανικές εδαφικές επικράτειες. Η αδύναμη αυτή τάση φαίνεται ότι εκδηλωνόταν αποκλειστικά στο επίπεδο των πολιτικών ηγεμόνων αυτών των πρόσκαιρων επικρατειών και των αριστοκρατιών τους. Αυτοί άλλωστε έδιναν τα ονόματα της επικράτειάς τους. Άραγε ο πολύμορφος κατακερματισμός του βαλκανικού

---

[142] Fernand Braudel, *La Méditerranée*, τ. 2 σ. 330-340.

[143] Τόνια Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος*, σ. 235 κ.ε.

[144] John Van Antwerp Fine Jr., *The Late Medieval Balkans*, σ. 65 κ.ε.

χώρου σε ποικίλες ρευστές εδαφικές επικράτειες επί δυόμισι αιώνες μάς επιτρέπει να συναγάγουμε την ανάδυση αντίστοιχων εθνικών συνειδήσεων, με την ευρεία σημασία, ή μήπως πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί;

Η ανάδυση αυτής της δυνάμει κοσμικής ονοματολογίας για τον ορισμό των εδαφικών επικρατειών, από τον 13ο έως τις αρχές του 15ου αιώνα, δεν υποδηλώνει κάποια ανατροπή στις βασικές δομές της πολιτικής κυριαρχίας. Αν κάτι διαφαίνεται στη λανθάνουσα κοσμική ονοματολογία των εδαφικών επικρατειών, είναι οι τομές που πραγματοποιούνται την ίδια περίοδο στις συνειδήσεις ορισμένων ηγετικών ομάδων, μια νέου τύπου μόλις αναδυόμενη πολιτική ιδεολογία, μαζί με κάποια κριτήρια αυτοπροσδιορισμού που άρχισαν να επινοούνται τότε, μέσα στην παρατεταμένη και οξύτατη κρίση.[145]

* * *

Ο Βυζαντινός αριστοκράτης φιλόσοφος Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων γεννήθηκε το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και ήταν αυτός που διατύπωσε με την υψηλότερη ενάργεια την πεποίθηση ορισμένων αριστοκρατών Βυζαντινών ουμανιστών της εποχής ότι κατάγονταν από τους Έλληνες. Στο ιδιαιτέρως εκτεταμένο έργο του με τον γενικό τίτλο «Περί Νόμων» βρίσκουμε να έχει συντάξει ένα σύντομο κείμενο, χαιρετισμό στον φιλοδυτικό βασιλέα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, ως χαιρετιστήριο λόγο για την ημέρα των γενεθλίων του. Σε αυτό το κείμενο, εξαιρετικά γνωστό στη διεθνή βιβλιογραφία, όπως και σε άλλα, περιγράφει ένα πλήρες πολιτικό σύστημα για μια αγροτική κοινωνία όπου η ζωή και η εργασία, η γη και γενικότερα η εξασφάλιση του βίου των πληθυσμών θα βρίσκονται υπό την εγγύηση και τον έλεγχο των θεσμών του αριστοκρατικού κράτους.[146] Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το κύριο έργο του συνίσταται στη φιλοσοφική αναζήτηση των πηγών των θρησκειών, η οποία ξεκινούσε από τον Ζωροάστρη και εκτεινόταν στις θεότητες και τους ήρωες της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, προκειμένου να ανακαλύψει τους αυθεντικά μεγάλους νομοθέτες του κόσμου των ανθρώπων.[147] Από την ιστορική γενεαλογία των μεγάλων θεών-νομοθετών και ηρώων που συγκροτούσε ο Πλήθωνας, απουσίαζαν χαρακτηριστικά όλοι οι ήρωες άγιοι, και ο Θεός των χριστιανών δεν έβρισκε θέση σε αυτό το πάνθεον.[148] Πρόκειται άραγε για υπέρβαση της ορθόδοξης και της

---

[145] Παρουσιάζει ενδιαφέρον για τις πληροφορίες που παρέχει το μάλλον άγνωστο άρθρο του Γεωργίου Ζώρα, «Αι προ και μετά την άλωσιν διαμορφωθείσαι ιδεολογικαί και πολιτικαί κατευθύνσεις», in *L'Hellenisme Contemporain. Le Cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople*, έτος 7ο, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1953.

[146] Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος, «Εις Μανουήλ Παλαιολόγον περί των εν Πελοποννήσω πραγμάτων», έκδ. Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Γ', Αθήνα 1912-1930, σ. 246-265.

[147] Βλ. Brigitte Tambrun, *Pléthon. Le retour de Platon*, Vrin, Παρίσι 2006, σ. 53-104.

[148] Γιάννης Σμαρνάκης, «Αρχαία Ιστορία και ερμηνευτικές στρατηγικές στον Πλήθωνα», in Τόνια Κιουσοπούλου (επιστημονική επιμέλεια), *1453, Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006.

καθολικής θεολογίας; Μαζί με την αντίθεσή του στην ορθόδοξη εκκλησία, ο Πλήθωνας πρότεινε ποικίλα αρχέτυπα δίκαιων ηγεμόνων και πολιτευμάτων τα οποία μπορούσαν να αποτελέσουν πρότυπα προς μίμηση για τους άρχοντες της εποχής του.[149] Ο χριστιανισμός δεν παρείχε τέτοια πρότυπα ηγεμόνων ούτε διακυβέρνησης, συνεπώς η ορθόδοξη και η καθολική εκκλησία της εποχής του δεν φαίνεται να αποτελούσαν πηγή έμπνευσης για τον Πλήθωνα.

Κάποιοι ιστορικοί έχουν χαρακτηρίσει το φιλοσοφικό και πολιτικό σύστημα του Πλήθωνα απολυταρχικό, άλλοι τον έχουν χαρακτηρίσει προπάτορα της ιδέας του ελληνικού έθνους, ενώ αρκετοί, πατέρα της σοσιαλιστικής ισότητας.[150] Ας μην παραθέσουμε ονόματα, θα ήταν ανιαρό. Ασφαλώς, ο Βυζαντινός ευγενής συνέλαβε ένα πολίτευμα μάλλον πλατωνικής έμπνευσης, ένα πολίτευμα των αρίστων, με κεφαλή έναν αυτοκράτορα-νομοθέτη αγαθό και δίκαιο, όπως έδειχναν τα παραδείγματα από το πάνθεον των μελετών του Πλήθωνα: ο Ζωροάστρης, ο Δίας, οι αυθεντικοί ημίθεοι που τους ακολουθούσαν στην ιεραρχία, και αρκετοί από τους ήρωες της αρχαιότητας.[151] Αυτός ο ριζοσπαστικός παγανισμός του Πλήθωνα απέληγε σε μια άμεση πολιτική πρόταση, την οποία γνωρίζουμε ότι απηύθυνε προτρεπτικά στον ηγεμόνα του Δεσποτάτου, με στόχο τον επανακαθορισμό των πολιτικών θεσμών κυριαρχίας, πρόταση την οποία είχε επαναλάβει με διάφορες ευκαιρίες σε λόγους του προς άλλους ηγεμόνες.[152]

Ο Πλήθωνας δεν ήταν ο πρώτος Βυζαντινός λόγιος αριστοκράτης ο οποίος δήλωσε κατηγορηματικά και δημόσια ότι «Είμαστε Έλληνες». Πολλοί Βυζαντινοί λόγιοι υιοθετούσαν αυτήν την ταυτότητα δημόσια, πριν από τον Πλήθωνα. Αυτός, όμως, όρισε σαφέστατα και ορθολογικά τι σήμαινε τούτος ο αυτοκαθορισμός, διατύπωσε την πολιτική και πολιτισμική του σημασία, τις θεμελιώσεις του στην ιστορία.[153] Με το όνομα Έλληνες αποκαλεί ιδίως τους κατοίκους της Πελοποννήσου της περιόδου του Δεσποτάτου – παρότι σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρεται και στην Κωνσταντινούπολη. Καλύτερα από κάθε άλλο κείμενο του Πλήθωνα, η προσφώνηση προς τον Παλαιολόγο του Μυστρά αποδίδει το νόημα που έδινε ο Βυζαντινός λόγιος αριστοκράτης στο όνομα Έλληνες. Οι πληθυσμοί της Πελοποννήσου ήταν, κατά τον Πλήθωνα, οι κατεξοχήν Έλληνες, επειδή ακριβώς κατοικούσαν σε αυτόν τον τόπο από την αρχαιότητα και ποτέ δεν προσμείχθηκαν με άλλους πληθυσμούς. Ο Βυζαντινός ουμανιστής επικαλείται επίσης, πλάι στη συνεχή, αδιάλειπτη κατοίκηση της Πελοποννήσου από τους ίδιους πληθυσμούς,

---

[149] Brigitte Tambrun, *Pléthon*, σ. 173-186.

[150] A. E. Vakalopoulos, *Origins of the Greek Nation 1204-1461*, Νέα Υερσέη 1970.

[151] Brigitte Tambrun, *Pléthon*, σ. 197-220, και της ίδιας, «L'Être, l'Un et la pensée politique de Pléthon» in L.G. Benakis et Ch. P. Baloglou (dir.), *Proceedings of the International Congress on Plethon and his Time*, Mystras, Αθήνα-Μυστράς 2003.

[152] Βλ. μια ακόμη προτρεπτική προσφώνηση του Πλήθωνα, με αναφορές σε ιστορικά παραδείγματα, που απηύθυνε προς τον Δημήτριο Παλαιολόγο το 1449 στον Μυστρά στο Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Δ', σ. 207-210.

[153] Τόνια Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος*, σ. 217 κ.ε.

τη σταθερότητα της γλώσσας, και επομένως τα ιστορικά δεδομένα θεμελίωναν πολιτικά δικαιώματα της βυζαντινής αριστοκρατίας στην κυριαρχία αυτών των περιοχών.[154]

Αν κρίνουμε τη σκέψη του Πλήθωνα με όρους πολιτικής, θα διαπιστώσουμε ότι πρόκειται για ιδέες που απέβλεπαν στην ιδεολογική νομιμοποίηση της ηγεμονίας του Δεσποτάτου του Μοριά, πιθανότατα στην αυτονομία της Πελοποννήσου ως ξεχωριστού βασιλείου. Ξεχωριστού όχι μόνο από τους επελαύνοντες Οθωμανούς, αλλά και από τους Λατίνους, όπως και από τον χριστιανισμό ως επίσημη κρατική θρησκεία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Μήπως τελικά ο Πλήθωνας πρότεινε την αυτονόμηση της Πελοποννήσου από όλες τις πολιτικές εξουσίες της εποχής του; Ενδεχομένως. Ωστόσο, το χαρακτηριστικό εκείνο που κάνει την πολιτική και την ιστορική του σκέψη να διακρίνονται, είναι ότι χρησιμοποιούσε ιστορικά και γλωσσικά επιχειρήματα, και ότι επιπλέον θεωρούσε επιβεβλημένη την εφαρμογή προτύπων της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, αλλά όχι του χριστιανισμού.[155] Οι ιδέες του, οι οποίες φαίνεται πως ήταν οι πλέον ολοκληρωμένες ως σύλληψη, και, όπως θα δούμε, καινοτόμες στην εποχή του, αποτελούσαν μέρος ενός ευρύτερου ιστορικού φαινομένου με ποικίλες εκφάνσεις, τις οποίες εδώ ορίζουμε ως ιστορική ανάδυση ορισμένων, βαλκανικών ιδίως, κοινωνιών.

Ήδη πριν ακόμη γεννηθεί ο Πλήθωνας, οι εξεγερμένοι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης το 1342, γνωστοί ως κίνημα των Ζηλωτών, είχαν διατυπώσει στη στοιχειώδη τους μορφή ορισμένες βασικές εξισωτικές κοινωνικές και πολιτικές ιδέες. Η ανατρεπτική άρνηση της υφιστάμενης πραγματικότητας οδήγησε τους Ζηλωτές στην προσπάθεια να ιδρύσουν στη Θεσσαλονίκη τη δική τους επίγεια Ιερουσαλήμ. Η μεταφορά της δικαιοσύνης από τον ουρανό στη γη έγινε πράξη από τους Ζηλωτές κατά τη διάρκεια των οκτώ χρόνων που διακυβέρνησαν την πόλη.[156] Ογδόντα χρόνια αργότερα, κατά τη δεύτερη δεκαετία του 15ου αιώνα, την ίδια περίοδο κατά την οποία ο Πλήθωνας συνέτασσε τους «Νόμους», εκδηλώθηκε στη Μικρά Ασία ένα αντίστοιχο κίνημα με επικεφαλής έναν

[154] Το γνωστό απόσπασμα σε μετάφραση από τα αρχαία έχει ως εξής: «...εμείς επί των οποίων είστε ηγεμόνας και βασιλεύς, είμαστε Έλληνες την καταγωγή, όπως μαρτυρεί η γλώσσα και η πατροπαράδοτος παιδεία. Είναι αδύνατον δε να βρεθεί μία άλλη χώρα η οποία να είναι περισσότερο οικεία και συγγενική στους Έλληνες από την Πελοπόννησο, αλλά και από το τμήμα της Ευρώπης που γειτονεύει με την Πελοπόννησο και από τα νησιά που γειτονεύουν με αυτή. Γιατί είναι φανερό ότι οι Έλληνες κατοικούσαν πάντοτε σε αυτήν τη χώρα, από τον καιρό που αρχίζει η μνήμη των ανθρώπων, χωρίς κανένας άλλος προηγουμένως να έχει κατοικήσει πάνω σε αυτήν...», Σπ. Λάμπρος, *ό.π.* σ. 214. Για την τυπικά αναγεννησιακή αντίληψη της ιστορίας που καλλιέργησε ο Πλήθωνας, δηλαδή την παραδειγματική και, θα πρόσθετα, πολιτική λειτουργία της στο παρόν, βλ. Γιάννης Σμαρνάκης, «Αρχαία Ιστορία και ερμηνευτικές στρατηγικές στον Πλήθωνα», *ό.π.*

[155] *Στο ίδιο*, σ. 181. Γενικότερα βλ. Δημήτριος Κ. Χατζημιχαήλ (εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια), *Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων. Νόμων Συγγραφή. Ένα όραμα για μια ιδανική πολιτεία*, πρόλ. D. R. Reinsch, Ζήτρος, Αθήνα 2005, σ. 15-43.

[156] Κωνσταντίνος Κωτσιόπουλος, *Το κίνημα των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης (1342-1349). Ιστορική, θεολογική και κοινωνιολογική προσέγγιση*, Διδακτορική διατριβή, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1995.

ιδιαιτέρως μορφωμένο μουσουλμάνο, τον σεΐχη Μπεντρεντίν Μαχμούτ και τον μαθητή του Μπορκλουτζέ Μουσταφά. Οι μουσουλμάνοι αυτοί επαναστάτες υποστήριξαν την αποδέσμευση των πιστών από τη μουσουλμανική ορθοδοξία και την καθιέρωση ενός ριζικού εξισωτισμού μεταξύ των διαφορετικών θρησκειών, ιδίως της χριστιανικής και της μουσουλμανικής. Ταυτοχρόνως, υποστήριξαν το μεσαιωνικό εκείνο όνειρο που ήταν διάχυτο στην Ευρώπη, δηλαδή την οργάνωση της πρωταρχικής ιδεατής επουράνιας δικαιοσύνης στη γη, προτάσσοντας έναν ριζοσπαστικό εγκαλιταριανισμό στην κατοχή των αγαθών, ιδιαιτέρως της γης, όχι όμως των γυναικών.[157] Το κίνημα αυτό το κατέστειλε ο γιος του Βαγιαζήτ Α΄, πρίγκιπας Μεχμέτ Τσελεμπή, που έγινε ακολούθως σουλτάνος, γνωστός ως Μωάμεθ Α΄. Η καταστολή αποτέλεσε την προϋπόθεση για τη νίκη επί του αδελφού του πρίγκιπα Μουσά, ο οποίος είχε συμμαχήσει με τους εξεγερμένους, καθώς και με μία ομάδα υψηλών Βυζαντινών αξιωματούχων. Η άρνηση της αποκλειστικής θρησκείας και η απαίτηση για εξισωτισμό στα αγαθά εκδηλώθηκαν αργότερα, αλλά ως αχνοί απόηχοι, στις αλβανικές περιοχές, όταν ο Σκεντέρμπεης, από διακεκριμένος πολέμαρχος των Οθωμανών επί χρόνια, άλλαξε στρατόπεδο το 1443 και αυτονόμησε με τη βοήθεια των Βενετών μια μικρή περιοχή, όπου διατήρησε τον πολιτικό έλεγχο έως το 1466.[158]

Αν εκτός από τη βίαιη καταστολή υπήρξε κάποιος παράγοντας θεμελιωδέστερος που αποδυνάμωνε τις εξισωτικές εξεγέρσεις και συρρίκνωνε την κοινωνική επιρροή των εκάστοτε εξεγερμένων, αυτός ήταν η Pax Ottomanica.[159] Θα πρέπει ευλόγως να υποθέσουμε ότι στις περιοχές που κατακτούσαν οι Οθωμανοί εγκαθίδρυαν τους δικούς τους κανόνες κυριαρχίας επί των πληθυσμών, θεμελιωμένους, όπως είδαμε, στο δίλημμα που έθεταν μεταξύ υποτέλειας με ανταλλάγματα ή σφαγής χωρίς όρους. Οι εξεγέρσεις, λοιπόν, και οι ιδέες τους για θρησκευτικό εξισωτισμό και διανομή των αγαθών έχαναν σημαντικό μέρος του πολιτικού τους νοήματος, επειδή οι Οθωμανοί, με τους δικούς τους βεβαίως όρους κυριαρχίας, τα παρείχαν σε κάποιο βαθμό στους πληθυσμούς που συνθηκολογούσαν μαζί τους. Συνεπώς, αν κάτι έχαναν οι ιδέες όπως του Πλήθωνα και του Μπεντρεντίν, θα πρέπει να ήταν οι κοινωνικές τους αναφορές, επειδή οι πληθυσμοί θα έβρισκαν στο πολιτικό συμβόλαιο των Οθωμανών ασφαλέστερες επιλογές για τις λύσεις των προβλημάτων που τους προκαλούσαν οι πόλεμοι.

Οι εξεγέρσεις όπως των Ζηλωτών, του Μπεντρεντίν και άλλες πολλές που εκδηλώθηκαν την ίδια περίοδο και απέκτησαν βραχύβιο επαναστατικό χαρακτήρα, είναι φαινόμενα σημαντικά για την εποχή, αλλά έρχονταν από μακριά. Οι εξισωτικές ιδέες είχαν διατυπωθεί και σε κάποιο βαθμό εφαρμοστεί ήδη τον ένατο αιώνα σε αρκετές εξεγέρσεις εναντίον του επίσημου Ισλάμ, με σημαντικότερη έκφραση το ριζοσπαστικό κίνημα

---

157 Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία*, ό.π., σ. 320-324,

158 Athanase Gegaj, *L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle*, Louvain 1937, σ. 150 κ.ε.

159 Ανάλογη ερμηνεία προτείνει ο John Van Antwerp Fine Jr., *The Late Medieval Balkans*, σ. 604-610.

των Ισμαηλιτών σε αραβικές περιοχές· λίγο αργότερα, είχαν διατυπωθεί από κινήματα με τη μορφή αιρέσεων στη χριστιανική Ευρώπη. Όπως κάθε εξέγερση στην ιστορία, τα κινήματα που συζητήσαμε εδώ ήταν αναδύσεις τοπικών ή και ευρύτερων κοινωνιών, οι οποίες, ανεξάρτητα από τα ιδεολογικά τους συμφραζόμενα, μάχονταν για την αυτοτελή τους πολιτική παρουσία. Αντίθετα, οι ιδέες του Πλήθωνα, που απείχαν μακράν από τα εξισωτικά σχέδια δημιουργίας μιας επίγειας Ιερουσαλήμ, έθεταν με τον πλέον ολοκληρωμένο τρόπο ένα σύστημα πολιτικών ιδεών και ιστορικών αρχετύπων αυτοαναγνώρισης, σύστημα του οποίου ατελείς παραλλαγές είχαν εκφράσει κατά καιρούς αρκετοί αριστοκράτες Βυζαντινοί λόγιοι. Να υπενθυμίσω, για παράδειγμα, ότι σχεδόν ταυτοχρόνως με τον Πλήθωνα, το 1414, ένας άλλος αριστοκράτης Βυζαντινός ουμανιστής λόγιος, ο Μανουήλ Χρυσολωράς, σε έναν μακροσκελή λόγο του από τη Φλωρεντία προς τον Δεσπότη του Μυστρά, διεκδικούσε για τους Βυζαντινούς αριστοκράτες την ιστορική συνέχεια από τον Μέγα Αλέξανδρο έως τους Ρωμαίους του Βυζαντίου.[160] Το ίδιο είχε υποστηρίξει λίγα χρόνια πριν ο Μέγας Λογοθέτης της εναπομένουσας βυζαντινής αυλής Θεόδωρος Μετοχίτης, όταν έγραφε ότι η γλώσσα και η φυλή μάς καθιστούν κληρονόμους των αρχαίων Ελλήνων.[161] Λίγα χρόνια μετά τον Μ. Χρυσολωρά, ο καρδινάλιος του Βατικανού Βησσαρίωνας (ο οποίος είχε βαφτίσει καθολικό τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄) καθώς και ο ιστορικός της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης, Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, απέδιδαν το όνομα Έλληνας σε ό,τι είχε απομείνει από τους Βυζαντινούς αριστοκράτες.[162] Μακρύτερα, στο κράτος της Νίκαιας, είχαν τεθεί ζητήματα ονοματολογίας ιστορικής προέλευσης των πληθυσμών.[163] Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις Βυζαντινών ουμανιστών αριστοκρατών, δεν ήταν η κοινωνία η ίδια που αναλάμβανε μέσω μιας εξέγερσης να απαιτήσει την πολιτική της ύπαρξη, αλλά τμήμα των υψηλών αριστοκρατικών ελίτ που διεκδικούσαν τη δική τους πολιτική αυτονομία, και μαζί των κοινωνιών που έλεγχαν από αιώνες.

* * *

Το όνομα «Έλληνας», όχι ως σχολαστική αναφορά από ορθόδοξους καλόγερους σε κάποιους αρχαίους σοφούς, αλλά ως ονοματοθεσία ιστορικού και πολιτικού αυτοπροσδιορισμού, άρχισε να εμφανίζεται σε γραπτά Βυζαντινών λογίων, ιδίως να αποκτά σημασία πολιτική, μόνο αφότου η Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε καταρρεύσει. Βεβαίως, η

---

160 Μανουήλ Χρυσολωράς, *Λόγος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο*, εισαγωγή και έκδοση Χ. Γ. Πατρινέλη και Δ. Ζ. Σοφιανού, Αθήνα 2001, σ. 117-119. Για τον ίδιο τον Χρυσολωρά βλέπε την εισαγωγή.

161 Alain Ducellier, *Byzance et le monde orthodoxe*, Armand Colin, Παρίσι 1997, σ. 447.

162 Μια συνοπτική αναφορά στα κείμενα που αναφέρουν τον όρο Έλληνας βλ. Γιάννης Κόκκωνας, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872*, Αθήνα 2003, σ. 15-30.

163 P. Gounaridis, «"Grecs", "Hellènes" et "Romains" dans l'Etat de Nicée», in *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. 1, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1986, σ. 239-260.

αναφορά στο όνομα Έλληνας, ακόμη και μετά την πτώση του Βυζαντίου το 1204 και για αιώνες αργότερα, συνιστούσε πολύ βαριά ιδεολογική και πολιτική παρέκκλιση, επειδή Έλληνας (ή *εθνικός*), στο πλαίσιο της εποχής, σήμαινε ειδωλολάτρης για την εκκλησία και αποσυνάγωγος από το κρατικό σύστημα του Βυζαντίου. Για ποιο λόγο λοιπόν αυτοί οι ουμανιστές Βυζαντινοί αριστοκράτες οδηγήθηκαν σε μια τόσο παρακινδυνευμένη για την εποχή τους ιδεολογική παρέκκλιση;

Οι φιλοδυτικοί Βυζαντινοί αριστοκράτες που πίστευαν στην ένωση των ορθοδόξων με τους καθολικούς, όπως ο Μ. Χρυσολωράς, ο Γ. Πλήθωνας και άλλοι, ήταν μειοψηφία αριστοκρατών λογίων εντός του φιλοδυτικού αστερισμού που αντιτάχθηκε στους Οθωμανούς και στη συμμαχία της ορθόδοξης εκκλησίας μαζί τους. Η παρέκκλισή τους, συνεπώς, από την ορθοδοξία είχε κατ' αρχάς πολιτικές αφετηρίες. Ας σκεφτούμε τι σημαίνει αυτό.

Η εξουσία των φιλοδυτικών Βυζαντινών αυτοκρατόρων και αριστοκρατών που κινούσαν τις διαδικασίες για την ένωση των εκκλησιών, δεν χρειαζόταν νομιμοποίηση, ήταν δεδομένη ελέω θεού. Αντίθετα, το όνομα Έλληνας για τους Βυζαντινούς ουμανιστές συνιστούσε έναντι των Δυτικών ένα είδος ιστορικής νομιμοποίησης των εδαφικών δικαιωμάτων τους. Με το όνομα Έλληνας θεμελίωναν τα εδαφικά ηγεμονικά τους δικαιώματα στα ποικίλα ημιαυτόνομα δεσποτάτα. Εντός του φιλοδυτικού αστερισμού των Βυζαντινών αριστοκρατών και των αυτοκρατορικών οικογενειών κυρίως της αυλής, οι λόγιοι δεν ασκούσαν πολιτική. Διαμόρφωναν πάντως πολιτική ιδεολογία η οποία συμπυκνωνόταν στο όνομα Έλληνας, οπότε το όνομα αναγόταν σε πολιτικό σύμβολο. Αυτή η ιδεολογία των Βυζαντινών αριστοκρατών ουμανιστών λογίων δεν συνεπάγεται ότι επινόησαν το ελληνικό έθνος, όπως απλοϊκά έχει υποστηριχθεί. Άλλωστε, την εποχή των Βυζαντινών ουμανιστών, ο όρος *έθνος* ή *εθνικός* είχε συγκεκριμένο νόημα. Εκτός από ειδωλολάτρης, σήμαινε φυλετική ομάδα χωρίς δικαιώματα στην αυτοκρατορική διοίκηση.[164] Φυσικά, μόνο διοικητικά απόκληροι δεν ήταν ο Πλήθωνας και οι υπόλοιποι Βυζαντινοί αριστοκράτες ουμανιστές. Ας προχωρήσουμε όμως λίγο περισσότερο την ανάλυσή μας προκειμένου να διαπιστώσουμε τη διαφοροποίησή τους σε όλη την πολυπλοκότητά της.

Η φράση «Είμαστε Έλληνες» πρέπει να αποτελούσε δήλωση καταγωγικής ταυτότητας η οποία αντικαθιστούσε όλες τις αντίστοιχες που είχαν κληροδοτηθεί από το Βυζάντιο. Με το όνομα «Έλληνας», εκτός από τον αυτοπροσδιορισμό τους, οι ουμανιστές λόγιοι εγκαλούσαν τους φιλοδυτικούς Βυζαντινούς αριστοκράτες να θεμελιώσουν με νέους ιδεολογικούς όρους την πολιτική ηγεμονία που επιδίωκαν, κυρίως έναντι των Οθωμανών. Θεμελίωση των πατρογονικών ηγεμονικών δικαιωμάτων στον χώρο και στον πληθυσμό, ταυτόχρονα με τη νομιμοποίηση που απέρρεε από την ιστορική προέλευσή τους, όπως αποτυπωνόταν στον χώρο και τη γλώσσα τους. Ωστόσο, το κρίσιμο στη συμβολική επί-

---

[164] André Guillou, *La civilisation byzantine*, Index documentaire, Arthaud, Παρίσι 1990, σ. 389.

κληση του ονόματος «Έλληνας» ήταν ακριβώς τα κριτήρια με τα οποία θεμελιωνόταν αυτή η νέα ταυτότητα αναφοράς. Πέρα από τις πολιτικές ανάγκες συμμαχιών με τους καθολικούς που επέβαλλε η ιστορική συγκυρία, για πρώτη φορά προτάχθηκαν δικαιώματα που δεν απέρρεαν από το θεοκρατικού τύπου αυτοκρατορικό βυζαντινό πρότυπο. Επρόκειτο για πρότυπα τα οποία περιθωριοποιούσαν τον χριστιανισμό (όχι αναγκαστικά την οποιαδήποτε πίστη) και στηρίζονταν αποκλειστικά στην ιστορία και τη γλώσσα. Δηλαδή, αντί της ελέω θεού πατρογονικής ηγεμονίας που αποτελούσε το επίκεντρο του νομιμοποιητικού βυζαντινού αυτοκρατορικού προτύπου, τώρα, για πρώτη φορά, αυτοί οι Βυζαντινοί λόγιοι ουμανιστές προτάσσανε ηγεμονικά δικαιώματα τα οποία θεμελιώνονταν σε κοσμικά κριτήρια. Ο πληθυσμός, η ιστορία του και η γλώσσα, ανάγονταν σε ιδεολογικά επιχειρήματα πολιτικής κυριαρχίας. Ιδίως η γλώσσα, τα ελληνικά, για πρώτη φορά μετά την επικράτηση του χριστιανισμού δεν θεωρήθηκαν η αποκλειστική γλώσσα της εκκλησίας που κληρονομήθηκε από τον Απόστολο Παύλο, η γλώσσα των ιερών κειμένων. Αντίθετα, τα ελληνικά απέκτησαν σαφώς ιστορικότητα συναρτημένη με τον πληθυσμό, ορίστηκαν δηλαδή ως γλώσσα των Ελλήνων ξανά μετά από αιώνες.

Οι εξεγερμένοι Ζηλωτές, το κίνημα του Μπεντρεντίν και άλλες εξεγέρσεις, επιδιώκοντας να εφαρμόσουν στον κόσμο την ουράνια δικαιοσύνη, οδηγούσαν τις τοπικές κοινωνίες τους σε ανάδυση. Ο Πλήθωνας και οι υπόλοιποι ουμανιστές λόγιοι αριστοκράτες κινήθηκαν στο επίπεδο της ιδεολογικής ανατροπής. Αρνήθηκαν τα βυζαντινά χριστιανικά πρότυπα κυριαρχίας και επιδίωξαν τη δημιουργία ενός κράτους του τύπου της αριστοκρατικής ηγεμονίας η οποία θεμελιωνόταν σε κοσμικά κριτήρια. Ηττήθηκαν όλοι, όλες οι εκφάνσεις των εδαφικών επικρατειών, οι εξεγέρσεις στο όνομα της ισότητας, οι ιδεολογικές ανατροπές των Βυζαντινών ουμανιστών λογίων. Ορισμένοι από τους τελευταίους απλώς διασώθηκαν καταφεύγοντας σε πόλεις στον βορρά της ιταλικής χερσονήσου. Η επικράτηση των Οθωμανών επανέφερε την πολιτική κυριαρχία στο κράτος και απώθησε τις πρώην εξεγερμένες κοινωνίες στα καθημερινά τους έργα.

Οι Βυζαντινοί ουμανιστές λόγιοι αριστοκράτες άφησαν τελικά πίσω τους μια πρωτόλεια ιστορική και πολιτική ταυτότητα αυτοπροσδιορισμού, ίσως την πρώτη σε εκείνη την περίοδο της αρχόμενης ευρωπαϊκής Αναγέννησης. Αυτή η ιστορική και συνεπώς κοσμική ταυτότητα του «Έλληνα» έμεινε ως ένα είδος παρακαταθήκης σε ελάχιστες ομάδες παροίκων εκτός της οθωμανικής επικράτειας. Μιλώντας με όρους ιστορικής αρχαιολογίας των πολιτικών και ιδεολογικών διαφοροποιήσεων, οφείλουμε να τονίσουμε ότι οι Βυζαντινοί αριστοκράτες ουμανιστές λόγιοι, ακριβώς επειδή ήρθαν σε ρήξη με το βυζαντινό αυτοκρατορικό θεοκρατικό πρότυπο, επειδή επίσης πρόταξαν αρχέτυπα εξουσίας ανεξάρτητα από την εκκλησία και τη θεολογία της, επειδή τέλος προσπάθησαν να ενοποιήσουν ιδεολογικά την αντιπαράθεση με τους Οθωμανούς, αυτοί υπήρξαν οι πρώτοι δημιουργοί μιας νέας κοσμικής πολιτικής ιδεολογίας με ελληνικές ιστορικές αναφορές. Αυτοί οι θαρραλέοι μορφωμένοι Βυζαντινοί αριστοκράτες υπήρξαν οι ιδεολογικοί γεννήτορες του πρώτου Νέου Ελληνισμού.

Τοπικός χαρακτήρας της ελληνικής Αναγέννησης

Άραγε πόσο άντεξαν αυτές οι ιδέες περί ελληνικότητας, ποιο βαθμό κοινωνικής επιρροής διατήρησαν μετά την οριστική πολιτική εγκαθίδρυση των Οθωμανών με τη συνοδευτική πνευματική επικυριαρχία της ορθόδοξης εκκλησίας;

Με αναφορά στο ιδεολόγημα του ελληνοχριστιανισμού, αντίστοιχοι ιστορικοί επιδιώκουν να αποδελτιώσουν από τα αρχεία τα ονόματα Έλληνας και Ελλάδα κατά την οθωμανική περίοδο. Έστω, λοιπόν, ότι τα ονόματα αυτά τα συναντάμε σε διάφορα έντυπα. Μάλιστα έχει εντοπιστεί ο όρος «Νεώτεροι Έλληνες» σε σημείωμα γραμμένο στο τέλος του 15ου αιώνα από έναν σημαντικό κοσμικό φιλοδυτικό λόγιο, τον Ιανό Λάσκαρη.[165] Την ίδια εποχή, ένας άλλος εξίσου σημαντικός λόγιος, ο Μάρκος Μουσούρος, στην έκδοση κωμωδιών του Αριστοφάνη στο πρωτότυπο, αναφέρεται στους «καθ' ημάς Έλληνας».[166] Αλλά ο Ιανός Λάσκαρης, Μικρασιάτης την καταγωγή, σπούδασε και έζησε στη Φλωρεντία, στο Παρίσι και στη Ρώμη, ενώ και ο Μάρκος Μουσούρος, που ήταν μαθητής του, είχε παρόμοια σταδιοδρομία. Τελικά, πιστεύω ότι η σταχυολόγηση ορισμένων δεκάδων αναφορών του ονόματος Έλληνες και Ελλάδα έως τον 17ο αιώνα μάλλον πρέπει να εκληφθούν ως απόδειξη της περιθωριοποίησης των ιδεών του Γ. Πλήθωνα περί Νέου Ελληνισμού. Οι ιδέες αυτές απλά ηττήθηκαν, όχι τόσο από τους Οθωμανούς, αλλά από τις πολυώνυμες τάσεις ενσωμάτωσης στο οθωμανικό κράτος, τις οποίες επιπλέον νομιμοποίησε η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία. Αν κάπου σταθεροποιήθηκαν οι ιδέες περί Νέου Ελληνισμού από τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, ήταν έξω από την Αυτοκρατορία του Σουλτάνου. Εδραιώθηκαν δηλαδή στους ελάχιστους κύκλους των λίγων και ολιγάνθρωπων ελληνικών κοινοτήτων της Ιταλίας: στην Τριέστη, στο Λιβόρνο, στην Πίζα και στη μόνη αξιοπαρατήρητη ως προς τη σημασία της, την παροικία της Βενετίας, αργότερα στη Βιέννη, πάντοτε σε ελάχιστους κύκλους Ελλήνων.[167]

Γνωρίζουμε πως οι ουσιωδέστερες διαφοροποιήσεις του πνευματικού και ιδεολογικού ορίζοντα των ελληνόφωνων πληθυσμών δεν επιτελέστηκαν στις παροικίες, αλλά πρωτίστως στην Κρήτη και δευτερευόντως στα Επτάνησα. Σε κάθε περίπτωση, οι αλλαγές αυτές επιτελέστηκαν εκεί όπου δεν είχαν κυριαρχήσει οι Οθωμανοί, ούτε είχε επιβάλει το πνευματικό της καθεστώς η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, δηλαδή εκτός των οθωμανικών συνόρων. Αναφέρομαι σε ό,τι αποκαλούμε κρητική και επτανησιακή

[165] Διονύσιος Ζακυθηνός, *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 395.

[166] Γ. Κόκκωνας, *ό.π.*, σ. 20. Βλέπε επίσης Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, «"Νέοι Έλληνες". Ο νεολογισμός και τα συνδηλούμενά του στα 1675», *Ο Ερανιστής*, ΜΒ-ΜΓ/ 25/2005, σ. 87-99.

[167] Jonathan Harris, *Greek Émigrés in the West, 1400-1520*, Porphyrogenitus Camberley, UK 1995. Για τις ιταλικές πόλεις ειδικότερα βλ. Jonathan Harris and Heleni Porphyriou, «The Greek diaspora: Italian port cities and London, c.1400-1700», in Donatella Calabi and Stephen Turk Christensen (eds), *Cities and Cultural Transfer in Europe: 1400-1700*, Cambridge 2007.

Αναγέννηση, τονίζοντας ότι η ιστορία αυτών των τοπικών αναγεννησιακών φαινομένων δεν περιλαμβάνεται στα θέματά μας. Θα επιδιώξουμε απλώς μια πολύ σύντομη ιστορική αποτίμησή τους, προκειμένου να συγκρίνουμε αυτήν την εκτός των οθωμανικών συνόρων Αναγέννηση με την πνευματική κατάσταση των ελληνόφωνων ραγιάδων στα Βαλκάνια, εντός δηλαδή του οθωμανικού καθεστωτικού πλαισίου.

Προκειμένου να ορίσουμε με λογική και πραγματολογική ακρίβεια το περιεχόμενο του όρου «ελληνική Αναγέννηση», χρησιμοποιούμε δύο γενικά κριτήρια ως θεμελιώδεις προϋποθέσεις: πρώτον, τα έργα της εν λόγω Αναγέννησης να εκφράζονται σε κάποια εκδοχή της κοινής νεοελληνικής γλώσσας, και δεύτερον, να είναι δημιουργήματα τα οποία αποδεσμεύτηκαν σημαντικά ως προς την αμιγώς αισθητική και εν γένει πολιτισμική άποψη από τα αντίστοιχα κυρίαρχα θεοκρατικά πρότυπα. Πράγματι, λοιπόν, αναγεννησιακά φαινόμενα με χαρακτηριστικά ισχυρής πολιτιστικής διαφοροποίησης δημιουργήθηκαν στην Κρήτη και στα Επτάνησα. Αντίθετα, κανένα ανάλογο φαινόμενο δεν εκδηλώθηκε στα Βαλκάνια, στο Αιγαίο και στη Μικρά Ασία.

Ενδεχομένως οι μακρινές απαρχές της κρητικής και της επτανησιακής Αναγέννησης να τοποθετούνται στις θεολογικές διαμάχες με κάποια στοιχεία φιλοσοφικών στοχασμών από τον 14ο αιώνα, και ιδίως γύρω από την τύχη του έργου του Αριστοτέλη και δευτερευόντως άλλων αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων. Ωστόσο, οι σαφέστερες εκφράσεις της ελληνόφωνης Αναγέννησης εντοπίζονται λίγο μετά τα μέσα του 16ου αιώνα στην Κρήτη και αργότερα στα Επτάνησα. Όπως όλη η ευρωπαϊκή Αναγέννηση, η κρητική και η επτανησιακή ήταν υπόθεση του αστικού πληθυσμού, ιδίως των ισχυρών ομάδων του, εν προκειμένω της πόλης της Κέρκυρας, της Ζακύνθου και αντίστοιχων πόλεων της Κρήτης.[168] Χωρίς να επιδιώξω να ταλαιπωρήσω τον αναγνώστη με σχοινοτενείς αναλύσεις της τέχνης και της λογοτεχνίας, στις οποίες άλλωστε δεν είμαι ειδικός, να σημειώσω ότι η κρητική και επτανησιακή καλλιτεχνική δημιουργία νοείται ως Αναγέννηση επειδή τα έργα στον χώρο της ζωγραφικής, του θεάτρου και της λογοτεχνίας διαφοροποιούνταν, ενίοτε μάλιστα ριζικά, από τα μεσαιωνικά πολιτισμικά και ιδεολογικά πρότυπα, τόσο τα δημώδη όσο και τα λόγια. Η διαφοροποίηση αυτή αφορούσε ιδίως τη λογοτεχνία στην Κρήτη και τη ζωγραφική στα Επτάνησα. Χρονολογικά, πιθανόν και σημασιολογικά, οι απαρχές της τοπικής ελληνόφωνης Αναγέννησης στα Επτάνησα νομίζω ότι πρέπει να τοποθετηθεί στον άξονα Κέρκυρα-Βενετία. Το αντικείμενό της ήταν πρωτίστως η οργάνωση κανόνων της κοινής νεοελληνικής γλώσσας για πρώτη φορά. Στις αρχές του 16ου αιώνα, ο πολυσχιδής λόγιος Νικόλαος Σοφιανός κάνει ένα βήμα μετά τον ορισμό της γλώσσας ως «γλώσσας των Ελλήνων» που διατύπωσαν οι Βυζαντινοί ουμανιστές

[168] Για το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της ελληνόφωνης Αναγέννησης στην Κρήτη, βλ. Chryssa Maltezou, «The historical and social context», in David Holton (ed.), *Literature and Society in Renaissance Crete*, Cambridge University Press, 1991. (Η συλλογή αυτών των μελετών έχει μεταφραστεί και εκδοθεί από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.)

λόγιοι. Συνέταξε, αν και δεν τύπωσε, τη *Γραμματικής Εισαγωγή*.[169] Πρόκειται για την πρώτη, από όσο γνωρίζουμε, συστηματική μετατόπιση στην κοινή νέα ελληνική γλώσσα από το αρχαίο ελληνικό αττικό ιδίωμα που κυριαρχούσε στον γραπτό λόγο. Οι στόχοι του Ν. Σοφιανού ήταν πολύ σαφείς. Τους γνωρίζουμε από τον πρόλογο της μετάφρασης στην κοινή νεοελληνική γλώσσα του βιβλίου *Περί παίδων αγωγής* του (ψευδο)Πλουτάρχου, το οποίο τύπωσε ο ίδιος λόγιος το 1544 με τον τίτλο *Παιδαγωγός*.[170] «Διά τούτον λοιπόν ώρμησα και εγώ [...] να μεταγλωττίσω και να πεζεύσω από τα βιβλία όπου να είναι χρήσιμα και ωφέλιμα εις το να ανακαινισθή και να αναπτερυγιάση από την τόσην απαιδευσίαν το ελεεινόν γένος», έγραψε ο Ν. Σοφιανός δηλώνοντας τον διττό στόχο του: κοινή γλώσσα έναντι της αρχαίας, με σκοπό τη μόρφωση για τους πολλούς.[171] Ο Νικόλαος Σοφιανός ήταν ένας εξαιρετικά πολυσχιδής και δυναμικός άντρας, τυπικός αναγεννησιακός λόγιος.[172] Ο ίδιος σχεδίασε έναν χάρτη της Ελλάδας, του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας, με εντυπωσιακή για την εποχή του ακρίβεια, δημοσίευσε ένα κείμενο με οδηγίες για τη χρήση του αστρολάβου, και άλλα.[173] Η δημιουργική δράση αυτού του κατεξοχήν αναγεννησιακού άντρα μάλλον δεν είχε κάποια συνέχεια στα Επτάνησα. Παρ' όλα αυτά, η τομή που πραγματοποίησε στην κοινή νεοελληνική γλώσσα ενδεχομένως εξέφραζε κάποια αναζήτηση λόγιων κύκλων. Οι γραμματικοί κανόνες τους οποίους διαμόρφωσε έθεσαν κάποιες βάσεις ώστε να καταστεί η νεοελληνική κοινή γλώσσα σχετικά επαρκής για τον γραπτό λόγο. Άλλες εκδηλώσεις της κρητικής και επτανησιακής Αναγέννησης είναι πολύ γνωστές, όπως η κρητική ζωγραφική, και προς το τέλος του 16ου αιώνα εντονότερα η επτανησιακή. Το θέατρο στις δύο περιοχές, τον 16ο αιώνα στην Κρήτη και αργότερα στα Επτάνησα, γραφόταν και παιζόταν σε εκδοχές της κοινής νεοελληνικής γλώσσας με ισχυρά χαρακτηριστικά των ιδιωμάτων των δύο αυτών περιοχών.[174]

Ειδικότερα η κρητική Αναγέννηση και οι σημαντικές ειδικές μελέτες που υπάρχουν στη βιβλιογραφία για το φαινόμενο επισκιάζονται από τους ιστορικούς που κυνηγάνε τη δόξα των Ελλήνων, εν προκειμένω τη γέννηση του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στους κόλπους της. Ωστόσο, αν στα Επτάνησα η αιχμή αυτής της Αναγέννησης ήταν η ζωγρα-

---

[169] Δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από τον Emile Legrand το 1870, αλλά με διαφορετικό τίτλο αργότερα ως *Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης*, εισ.-επιμ. Θ. Παπαδόπουλος, Κέδρος, Αθήνα 1977.

[170] Πλούταρχος, *Παιδαγωγός*, Zanetti Bartolomeo, Βενετία 1544 (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας).

[171] *Στο ίδιο.*

[172] Βλ. Χάρης Ν. Μελετιάδης, *Αναγεννησιακές τάσεις στην ελληνική λογιοσύνη: Νικόλαος Σοφιανός*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006.

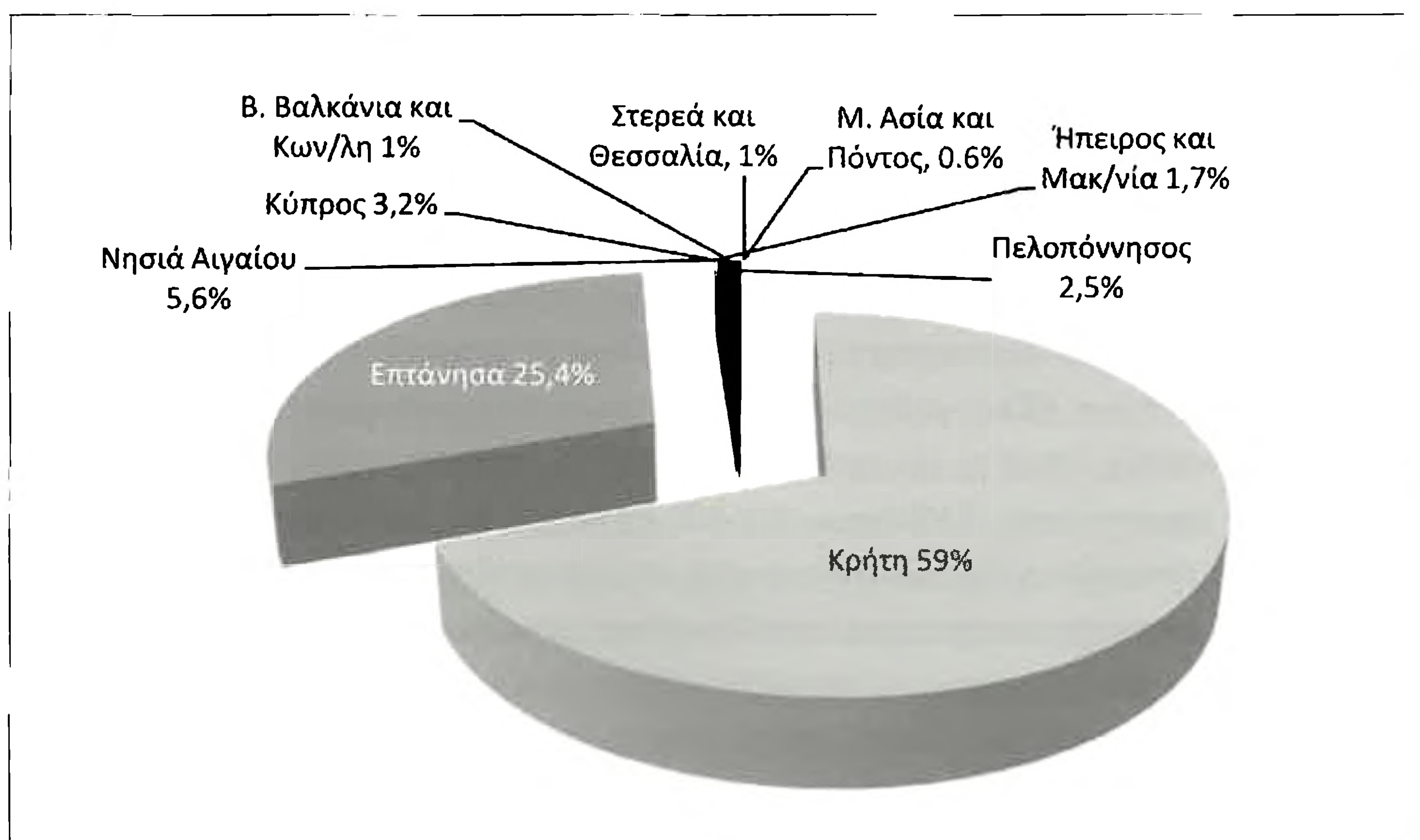
[173] Για τον χάρτη βλ. Γιώργος Τόλιας, *Οι ελληνικοί ναυτικοί χάρτες πορτολάνοι. 15ος-17ος αιώνας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ-Ολκός, Αθήνα 1999, σ. 19-20. Για την έκδοση του αστρολάβου βλ. Νικόλαος Σοφιανός, *Περί κατασκευής και χρήσεως... αστρολάβου*, Blado Antonio, Ρώμη 1544. (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας).

[174] David Holton, «The Cretan Renaissance», in David Holton (επιμ.), *Literature and Society in Renaissance Crete*, ό.π. Επίσης, για τις απαρχές της δημώδους ελληνικής λογοτεχνίας, ιδίως της κρητικής, βλ. τις μελέτες του συλλογικού τόμου με επιμέλεια του Μιχάλη Πιερή, *Τ' αδόνιν κείνον που γλυκά θλιβάται, Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της δημώδους ελληνικής λογοτεχνίας στο πέρασμα από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση 1400-1600*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 2002, και Λ. Κυπραίος (επιμ.), *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1994.

φική, στην Κρήτη ήταν η λογοτεχνία. Κοινό χαρακτηριστικό και των δύο ήταν η εκκοσμίκευση των θεμάτων και της ερμηνείας τους. Η κρητική αναγεννησιακή λογοτεχνία είναι διατυπωμένη σε μια εξαιρετική νεοελληνική γλώσσα με ισχυρό το κρητικό αστικό ιδίωμα της εποχής. Επίσης, από το πρώτο λογοτέχνημα έως τον *Ερωτόκριτο*, που ήταν από τα τελευταία του είδους, ανελίσσονται ποιοτικά, γίνονται όλο και πιο σημαντικά από λογοτεχνική άποψη.[175]

Διάγραμμα 1ο

Ελληνόφωνοι σπουδαστές στο Κολέγιο της Ρώμης και στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας 1576-1670 ανά περιοχή προέλευσης

** Σύνολο γνωστών ελληνόφωνων σπουδαστών: 1970 άτομα

Πηγές: Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Το ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576–1700)*, σ. 155–167, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1980. Για το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας επεξεργαστήκαμε τις πληροφορίες από τις ακόλουθες μελέτες: Giorgio Plumidis, «Gli scolari "Oltramarini" a Padova nei secoli XVI e XVII», *Revue des Etudes sud-est Européennes*, αρ. 2, τ. X/1972. Γεώργιος Πλουμίδης, «Οι Έλληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας», *Δωδώνη*, τ. ΙΒ', (ανάτυπο) Ιωάννινα 1983. Του ίδιου, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών της Παδούης», *Θησαυρίσματα*, 8/1971. Του ίδιου, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, ΛΖ/ 1969-70, και ΛΗ/1971.

[175] Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, *Κρητική αναγέννηση: Μελετήματα για τον Βιτσέντζο Κορνάρο*, Στιγμή, Αθήνα 2002.

* * *

Υπάρχει μία ακόμη θεμελιώδης διάσταση στις δύο αυτές τοπικές ελληνικές αναγεννησιακές εκδηλώσεις η οποία πιστεύω πως αποτέλεσε το θεμέλιό τους. Είναι οι σπουδές των γόνων των ίδιων αυτών διακεκριμένων αστικών και αριστοκρατικών ομάδων που στήριξαν τα αναγεννησιακά φαινόμενα. Σπουδές σε Ακαδημίες που ιδρύονταν στο Ηράκλειο και στα Χανιά από το τέλος του 16ου αιώνα, αλλά επίσης σπουδές σε κολέγια και πανεπιστήμια ιταλικών πόλεων. Προκειται για δυνατότητα η οποία συνιστούσε για τις τοπικές ηγετικές αστικές ομάδες της Κρήτης και των Επτανήσων ένα από τα μεγαλύτερα πλεονεκτήματα της βενετικής κυριαρχίας σε αντίθεση με την οθωμανική. Γνωρίζουμε ορισμένους καταλόγους σπουδαστών, αλλά εδώ θα αναφερθώ στους μόνους σχετικά πλήρεις καταλόγους ελληνόφωνων σπουδαστών που διαθέτουμε. Οι κατάλογοι αυτοί αφορούν αφενός το Κολέγιο της Ρώμης από το 1576 σταματώντας στο 1650, και τις δύο σχολές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας για το διάστημα από το 1590 έως το 1670 (βλ. διάγραμμα αρ. 1). Το μορφωτικό υπόβαθρο των ελληνικών αναγεννησιακών εκδηλώσεων το διαπιστώνουμε, πιστεύω, στα πρόδηλα μεγέθη συμμετοχής σε ανώτατες σπουδές. Αυτές ήταν υπόθεση πρωτίστως των γόνων αστικών και αριστοκρατικών οικογενειών της Κρήτης. Ακολουθούσαν οι αντίστοιχες ομάδες από τα Επτάνησα, κυρίως της Ζακύνθου και της Κέρκυρας. Οι σπουδαστές που προέρχονταν από τις οθωμανικές περιοχές, δηλαδή τα Βαλκάνια, το Αιγαίο, τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Κύπρο, κατανέμονται κατά μέσο όρο σε 3,2 άτομα ετησίως για τα χρόνια που συζητάμε, σε ένα σύνολο ελληνόφωνου πληθυσμού της τάξης των τριών εκατομμυρίων. Ή, για να το θέσω διαφορετικά, για κάθε χίλια περίπου άτομα του γενικού πληθυσμού της Κρήτης και των Επτανήσων, υπήρχε τουλάχιστον ένα άτομο από αυτές τις περιοχές που σπούδαζε σε ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο ή κολέγιο, ενώ για τις ελληνόφωνες περιοχές υπό οθωμανική κυριαρχία που προαναφέρθηκαν, η ίδια σχέση διαμορφωνόταν σε έναν φοιτητή προς σχεδόν ένα εκατομμύριο άτομα του γενικού πληθυσμού. Συμπερασματικά λοιπόν, να τονίσω ότι υπάρχει μία τομή μάλλον ριζική στο πνευματικό επίπεδο, τομή που διαγράφεται μεταξύ των τοπικών ηγετικών ομάδων της βενετικής Κρήτης και των Επτανήσων από τη μία πλευρά, και των αντίστοιχων ομάδων των βαλκανικών οθωμανικών περιοχών από την άλλη. Και οι μεν και οι δε ήταν βεβαίως ελληνόφωνοι πληθυσμοί εν πολλοίς. Αλλά αυτό το κριτήριο δεν αρκεί ώστε να χαρακτηρίσουμε την κρητική και την επτανησιακή Αναγέννηση γενικά ως ελληνική. Πρόκειται για φαινόμενο στο οποίο δεν μετείχαν με κανέναν τρόπο οι αντίστοιχες ηγετικές ομάδες υπό οθωμανική κυριαρχία, οι ελληνόφωνοι χριστιανοί ραγιάδες. Επιπλέον, φαίνεται ότι τα πνευματικά προϊόντα αυτής της τοπικής Αναγέννησης, τυπωμένα σε ελληνικό ιδίωμα, μάλλον δεν αφορούσαν τις ηγετικές ελληνόφωνες ομάδες των οθωμανικών περιοχών, τουλάχιστον μέχρι τον 17ο αιώνα.Πιστεύω, λοιπόν, πως ο ακριβέστερος ορισμός της κρητικής και της επτανησιακής Αναγέννησης είναι ότι

επρόκειτο για δύο τοπικά ελληνικά φαινόμενα, προφανώς θεμελιωμένα στον μεγάλο αριθμό μελών των ηγετικών ομάδων τα οποία διέθεταν ανώτερη μόρφωση, σε πλήρη απόσταση από τις μάλλον απαίδευτες αντίστοιχες κοινωνικές ηγετικές ομάδες των ελληνόφωνων Βαλκάνιων ραγιάδων. Θα πρέπει, επομένως, να θεωρήσουμε δεδομένη την τομή που χώριζε τις τοπικές ηγετικές ομάδες των ελληνικών πληθυσμών υπό οθωμανική κυριαρχία και υπό πνευματική επιτήρηση από την ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, σε σχέση με τις αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες των ελληνικών πληθυσμών της Κρήτης και των Επτανήσων. Η τομή αυτή συνίσταται στο γεγονός ότι στο πνευματικό, ειδικότερα στο μορφωτικό, ενδεχομένως και στο ιδεολογικό επίπεδο, οι ιστορικές τάσεις που τις χαρακτήριζαν ήταν μεταξύ τους τουλάχιστον αποκλίνουσες. Ως προς την Κρήτη, η σύγκλιση του πνευματικού της επιπέδου με τους ελληνικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων ξεκίνησε με την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης του νησιού από τους Οθωμανούς το 1669. Σαν προδιαγεγραμμένη επίπτωση, η κατάκτηση, με τη συνακόλουθη πνευματική επικράτηση της ορθόδοξης εκκλησίας, οδήγησε στην κατάρρευση της κοινωνικής δομής που παρήγε και στήριζε αυτήν την ωραία κρητική Αναγέννηση. Οι ελίτ που τη διαμόρφωσαν είτε εξισλαμίσθηκαν οικειοθελώς για να περισώσουν τις περιουσίες τους, είτε έφυγαν από το νησί. Μετανάστευσαν στη Βενετία και στα Επτάνησα συνεχίζοντας από εκεί το έργο τους. Όμως δεν αποτελούσαν πλέον μια συγκροτημένη πνευματική ελίτ, αλλά άτομα διασκορπισμένα σε διάφορους τόπους. Για τούτο, μετά το τελευταίο έργο αυτής της Αναγέννησης που περιγράφει ακριβώς τον βενετοτουρκικό πόλεμο και την κατάκτηση της Κρήτης από τους Οθωμανούς, η πνευματική αναγέννηση του νησιού απλώς έσβησε.[176] Επιπλέον, από τα τέλη του 17ου αιώνα, σχεδόν έπαψαν να εμφανίζονται νέοι Κρήτες σπουδαστές στα ιταλικά πανεπιστήμια.[177]

Η μοναδική απόπειρα μεταρρύθμισης της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας

«Και ως του Κύριλλου Λουκάρεως το πνεύμα
το υπέροχο μέσα του στέκονταν».

Νίκου Εγγονόπουλου, *Μπολιβάρ*

Την παραμονή της εορτής των Αγίων Πάντων του έτους 1517, ένας καθηγητής, καθολικός μοναχός, ο Μαρτίνος Λούθηρος, ανάρτησε στην είσοδο του παρεκκλησίου του

[176] Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, *Διήγησις διά στίχων του δεινού πολέμου του εν τη νήσω Κρήτης γενομένου*, Giuliano Andrea, Βενετία 1681. (Επανέκδοση στις εκδόσεις Στιγμή 1995 με τίτλο *Ο κρητικός πόλεμος*.)

[177] Βλ. τις αναφορές στο διάγραμμα αρ. 1.

πύργου της Βιτεμβέργης τις «95 θέσεις για το αγαθό της επιείκειας». Με αυτές διαμαρτυρόταν για την αναντιστοιχία ανάμεσα στους παπικούς λόγους και τη σκληρότητα των πράξεων της ηγεσίας της καθολικής εκκλησίας προς τους πιστούς. Είναι γνωστό τι ακολούθησε. Το κίνημα των Διαμαρτυρομένων, η Μεταρρύθμιση, εξαπλώθηκε με εντυπωσιακή ένταση, κυρίως επειδή πολλοί διαφωνούντες και αιρετικοί εντάχθηκαν στο κίνημα αυτό. Οι πολιτικές και κοινωνικές ρήξεις που προκάλεσε επέτρεψαν να ξεσπάσει η επανάσταση των Γερμανών χωρικών με επικεφαλής έναν άλλο καθηγητή, Γερμανό κληρικό, τον Θωμά Μίντσερ, και ακολούθησε η εξέγερση των Αναβαπτιστών, που απαιτούσαν την κατάργηση της εκκλησίας και των αξιωμάτων, μαζί με τη διανομή του πλούτου της στους φτωχούς – μια ακόμη απόπειρα ίδρυσης επίγειας Ιερουσαλήμ. Αυτό που επηρέασε σταθερά και αποφασιστικά την ιστορική εξέλιξη ήταν η γρήγορη εξάπλωση της επιρροής του κινήματος των Διαμαρτυρομένων.[178] Το κίνημα της Μεταρρύθμισης στην πραγματικότητα μεταβίβαζε την ευθύνη της πίστης στα άτομα, ενώ η απλοποίηση των εκκλησιαστικών ιεροτελεστιών εκκοσμίκευε σε κάποιο βαθμό τις εκκλησιαστικές πρακτικές.[179] Η Μεταρρύθμιση εξελίχθηκε σε έναν από τους προπάτορες της νεοτερικότητας, επειδή η αρχή της επιείκειας και η σχετική εξατομίκευση της θρησκευτικής συνείδησης νομιμοποιούσαν όσο τίποτε άλλο την Αναγέννηση.[180] Ταυτοχρόνως, έφερε μεγάλη πολιτική σημασία επειδή απελευθέρωνε Ευρωπαίους ηγεμόνες από την επικυριαρχία του Βατικανού. Για την έδρα της καθολικής εκκλησίας, όπως επίσης και για τους πιστούς καθολικούς ηγεμόνες, το κίνημα της Μεταρρύθμισης αποτέλεσε αιτία πολέμου στην οποία ενεπλάκησαν παλαιές αντιθέσεις μεταξύ Ευρωπαίων ηγεμόνων, καθώς και νέα πολιτικά συμφέροντα. Αποτέλεσε ακόμη ευκαιρία να εκφραστούν ελεύθερα παλαιότερες ιδέες για τις σχέσεις μεταξύ εκκλησίας και των αναδυόμενων βασιλικών κρατών.[181]

Οι θρησκευτικοί πόλεμοι του 16ου αιώνα στην Ευρώπη, παρά τη μεγάλη ένταση και τη διάρκειά τους, δεν παραμέρισαν, παραδόξως, την παλαιά ιδέα μιας σταυροφορίας εναντίον των Οθωμανών.[182] Την ευκαιρία έδωσε η εκλογή του Πάπα Πίου Ε΄ το 1566, επειδή αυτός έθεσε ξανά το ζήτημα της οριστικής σύγκρουσης με τους Οθωμανούς. Η μεγάλη σύγκρουση οργανώθηκε στη θάλασσα. Τον Οκτώβριο του 1571 η ναυμαχία της Ναυπάκτου, στα ανοιχτά του κόλπου της Πάτρας, κατέληξε σε καταστροφή της

178 Pierre Chaunu, *Le temps des Réformes. Histoire religieuse et système de civilisation*, Fayard, Παρίσι 1996. Για την εξάπλωση των ιδεών της Μεταρρύθμισης στην Ευρώπη, καθώς και τις ιδεολογικές και πολιτικές μορφές που της προσέδωσαν διάφορες κοινωνικές δυνάμεις κατά περιοχές βλ. Euan Cameron, *The European Reformation*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1991.

179 Janine Garisson, *L'homme protestant*, Complexe, Παρίσι 2000.

180 Quentin Skinner, *Τα θεμέλια της νεότερης πολιτικής σκέψης*, μτφρ. Μ. Σαρηγιάννης, επ/κή θεώρηση Σ. Μαρκέτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005, σ. 309 κ.ε.

181 Θεοδόσης Νικολαΐδης, *Είδωλα του Μακιαβέλλι. Η πολεμική γύρω από τον «μακιαβελλισμό» στην Γαλλία μεταξύ 1572 και 1643*, Εστία, Αθήνα 2003.

182 Norman Housley, *The Later Crusades*, σ. 118 κ.ε.

οθωμανικής αρμάδας.[183] Η ναυμαχία αυτή είχε μεγάλη ιστορική σημασία, γιατί άλλαξε τον συσχετισμό δυνάμεων στη Μεσόγειο, αφού διέκοψε τις προσπάθειες θαλάσσιας επέκτασης των Οθωμανών προς τη δυτική μεσογειακή λεκάνη. Αλλά δεν είχε κάποια συνέχεια. Η Βενετία υπέγραψε συνθήκη ειρήνης με τον σουλτάνο και αποσύρθηκε να αναδιοργανώσει την κλονισμένη κυριαρχία της. Η Ισπανία στράφηκε οριστικά προς τον Ατλαντικό, και στην προσπάθεια σταθεροποίησης των ευρωπαϊκών της κτήσεων, ενώ άλλες δυνάμεις αποσύρθηκαν, απασχολημένες με τους πολέμους μεταξύ καθολικών και μεταρρυθμιστών, που εξελίσσονταν προς το χειρότερο.[184]

Βρισκόμαστε στις αρχές του 16ου αιώνα. Είναι η περίοδος κατά την οποία οι αστικές και αριστοκρατικές ελίτ της Κρήτης σπούδαζαν στα Πανεπιστήμια των ιταλικών πόλεων, και κατά την οποία εκδηλώνονταν οι πνευματικές ανησυχίες που συμπυκνώθηκαν σε ό,τι ορίζουμε ως Κρητική Αναγέννηση. Την ίδια ακριβώς περίοδο, στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία είχε ολοκληρωθεί η ενσωμάτωση όλων των επιμέρους παλαιών και νεότερων ηγετικών ομάδων των βαλκανικών πληθυσμών στο οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας, με την ορθόδοξη εκκλησία να αποτελεί προ πολλού οργανικό θεσμό του οθωμανικού κράτους. Οι Φαναριώτες δεν ήταν ακόμη ισχυροί, περιορίζονταν σε μικρά αξιώματα. Κάτι ανάλογο, αν και στο δικό τους κοινωνικό επίπεδο, ίσχυε για τους πληθυσμούς χωρικών οι οποίοι, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, πραγματοποιούσαν μια μεγάλη στροφή σε καλλιέργειες εμπορευματικού τύπου. Σε αντίθεση με τις αλλεπάλληλες ανατροπές στην Ευρώπη, στο εσωτερικό της βαλκανικής Ανατολής κυριαρχούσε η συναίνεση σε μία θεοκρατική δεσποτεία. Οι κύριες ιδεολογικές διαφοροποιήσεις παρέμεναν αποκλειστικά μέσα στους κόλπους της υψηλής εκκλησιαστικής αριστοκρατίας. Σχολαστικές παλατιανές ιδεολογικές διαμάχες, τις οποίες ούτε οι λίγοι μορφωμένοι ραγιάδες δεν θα πρέπει να είχαν καν ακουστά.

Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, από τις αρχές του 16ου αιώνα, είχε μόλις αρχίσει να βγαίνει από μια κρίση. Ό,τι συνήθως παρουσιάζεται ως μεταρρύθμιση της ορθόδοξης εκκλησίας του 16ου αιώνα δεν φαίνεται να ήταν παρά τακτοποίηση των ταραγμένων εσωτερικών υποθέσεών της.[185] Ίσως από αυτήν την κρίση τότε κατέστη δυνατόν να εκδηλωθεί στην ορθόδοξη εκκλησία αυτό που ο Gerhard Podskalsky, πολύ γενναιόδωρα, εντάσσει στο ρεύμα του θρησκευτικού ουμανισμού.[186] Ορισμένοι ισχυροί εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, με κύριο χαρακτηριστικό τις σχέσεις τους προς το κίνημα της Μεταρρύθμισης, όπως ο πατριάρχης Μητροφάνης Γ΄ και λίγο αργότερα ο

[183] Michel Lesure, *La bataille de Lépante*, Παρίσι 1973. Για τις γεωπολιτικές συνέπειες της ναυμαχίας βλ. του ίδιου, *Lépante, la crise de l'Empire Ottomane*, Julliard, Παρίσι 1972.

[184] Fernand Braudel, *La Méditerranée*, τ. 2, σ. 330-340.

[185] Γεώργιος Χατζηαντωνίου, *Η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση του Δέκατου Έκτου Αιώνα*, Ο Λόγος, Αθήνα 1995, όπου διάσπαρτες πληροφορίες.

[186] Gerhard Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία επί τουρκοκρατίας 1453-1821. Η ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη μεταρρύθμιση*, μτφρ. Πρωτοπρεσβύτερος Γ. Δ. Μεταλληνός, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005, σ. 167-240.

πατριάρχης Αλεξανδρείας Μελέτιος Πηγάς, εκδήλωσαν κάποιες αδύναμες προθέσεις μεταρρύθμισης της ορθόδοξης εκκλησίας.[187] Ο Κύριλλος Λούκαρις, όπως και ο θείος του Μελέτιος Πηγάς, σίγουρα θα είχαν επηρεαστεί στη νεανική τους ηλικία από την κρητική Αναγέννηση, μάλιστα σε ένα από τα κατεξοχήν κέντρα της, στον Χάνδακα (Ηράκλειο), όπου γεννήθηκαν και μεγάλωσαν.

Γεννημένος το 1572 στο Ηράκλειο Κρήτης, ο Κύριλλος Λούκαρις χρίστηκε σε νεαρή ηλικία μέλος της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας. Εκπαιδευμένος στη Βενετία, με σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, έχοντας αναπτύξει εκκλησιαστική δράση στην Πολωνία και τη Ρωσία, διαδέχτηκε τον Μελέτιο Πηγά στον θρόνο του ορθόδοξου Πατριαρχείου της Αλεξάνδρειας το 1601. Το 1620 ανήλθε για πρώτη φορά στον θρόνο του Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Ήταν ένας από τους ελάχιστους κληρικούς αριστοκράτες που έφτασε στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης διαθέτοντας ιδιαίτερα υψηλή μόρφωση και εξαιρετικές προσωπικές διεθνείς σχέσεις, ιδίως με τη ρωσική ορθόδοξη εκκλησία και με πολλούς επισκόπους του κινήματος της Μεταρρύθμισης. Οι διεθνείς αυτές σχέσεις του Λούκαρι μάλλον είχαν χροιά πολιτικών συμμαχιών, δεδομένου ότι απέρρεαν από τον ζηλωτικό αντικαθολικισμό του.[188] Από το 1620 έως την εκτέλεσή του το 1638, ο Κύριλλος Λούκαρις εξελέγη Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης τέσσερις φορές και καθαιρέθηκε πέντε. Σε αυτό το διάστημα, συγκεκριμένα το 1627, έφτασε στην Κωνσταντινούπολη ο Κεφαλλήνιος λόγιος ιερομόναχος Νικόδημος Μεταξάς, νέος απόφοιτος της Οξφόρδης. Γνώριζε την τεχνολογία της τυπογραφίας και μετέφερε στο αγγλικό πλοίο με το οποίο ταξίδευε, ένα τυπογραφικό πιεστήριο που προοριζόταν για το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.[189] Καλεσμένος του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρι, είχε αναλάβει να τυπώνει μεταφράσεις των βασικών ιερών κειμένων στην κοινή νεοελληνική γλώσσα της εποχής. Για ποιο λόγο ο Κ. Λούκαρις να θέλει τα ιερά κείμενα στην κοινή νεοελληνική γλώσσα, και μάλιστα τυπωμένα, όταν η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία διατηρούσε με ζήλο, όπως θα δούμε, την τεχνολογία αυτή μακριά από τα Βαλκάνια, και όλα τα ιερά της κείμενα στα αρχαία;

Ήδη από τα μέσα του 15ου αιώνα είχε διαμορφωθεί στην ορθόδοξη εκκλησία μια πρακτική την οποία οι ειδικοί μελετητές ορίζουν ως «ρεύμα του δημώδους κηρύγμα-

[187] Τα χαρακτηριστικά του ρεύματος του θρησκευτικού ουμανισμού καθώς και τον γενικό μορφωτικό προσανατολισμό τους συνοψίζει ο Gerhard Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία*, σ 167 κ.ε. Ειδικά για τον Μελέτιο Πηγά, τη ζωή και το έργο του βλ. Ευθύμιος Κ. Λίτσας, *Το ομιλητικό έργο του Μελετίου Πηγά, Πατριάρχη Αλεξανδρείας (1590-1601) και η χειρόγραφη παράδοσή του*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 63-77.

[188] Μια παλιά ενδιαφέρουσα βιογραφία του Κ. Λούκαρι βλ. στο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Κύριλλος Λούκαρις*, Εν Αθήναις 1939.

[189] Evro Layton, «Nikodemos Metaxas, the First Greek Printer in the Eastern World», *Harvard Library Bulletin*, XV/1967, σ. 140-168. Πιο πρόσφατη εμπεριστατωμένη μελέτη βλ. Letterio Augliera, *Βιβλία-Πολιτική-Θρησκεία στην Ανατολή τον 17ο αιώνα: Το τυπογραφείο του Νικόδημου Μεταξά, πρώτου εκδότη ελληνικών κειμένων στην Ορθόδοξη Ανατολή*, μετ. Σ. Μίρταχα, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Αθήνα 2006.

τος».[190] Εγκατέλειπαν δηλαδή την αρχαΐζουσα γλώσσα υιοθετώντας μια εκδοχή της κοινής νέας ελληνικής, αλλά αποκλειστικά για την εκφώνηση κηρυγμάτων.[191] Άραγε ο Λούκαρις προσπάθησε να δώσει έντυπη μορφή σε αυτό το ρεύμα εκλαΐκευσης των κηρυγμάτων ή εφάρμοζε τις πρακτικές των Ευρωπαίων Μεταρρυθμιστών για την κοινωνική διάδοση ιερών κειμένων; Πάντως, το τυπογραφείο λειτούργησε σχεδόν έναν χρόνο. Μετά από συντονισμένες πιέσεις της ορθόδοξης Συνόδου του Πατριαρχείου και καθολικών, γενίτσαροι κατέστρεψαν το τυπογραφείο προτού εκδοθεί ένα ολοκληρωμένο βιβλίο.[192] Η πρώτη απόπειρα του Κύριλλου να μεταρρυθμίσει την πίστη μέσω της μετάφρασης στην κοινή νέα ελληνική και της διάδοσης των ιερών κειμένων μέσω της τυπογραφίας, είχε αποτύχει.

Ο επίμονος πατριάρχης διέθετε πολύπλοκα σχέδια και προφανώς ισχυρή βούληση. Είχε ήδη καλέσει τον προσωπικό του φίλο, θεολόγο, νεοαριστοτελιστή φυσικό φιλόσοφο Θεόφιλο Κορυδαλέα για να αναλάβει την Πατριαρχική Σχολή και να εισαγάγει στις σπουδές των στελεχών της εκκλησίας την αρχαία σκέψη, κατά το δυνατόν χωρίς τις θεολογικές ανασκευές που αυτή είχε υποστεί.[193] Για τούτο τον ονόμασε Μεγάλο Διερμηνευτή της Εκκλησίας. Ένας νεοαριστοτελιστής φυσικός φιλόσοφος που ορίζεται Μεγάλος Διερμηνευτής της Εκκλησίας, θα μπορούσε άραγε να αποτελεί επιλογή που υποδήλωνε πρόθεση να αναβαθμιστεί η Πατριαρχική Σχολή σε πανεπιστήμιο ακολουθώντας τα ευρωπαϊκά πρότυπα; Εκτός όμως από τον Θ. Κορυδαλέα και τον Μεταξά, ο κύκλος των ανθρώπων τους οποίους είχε καλέσει ο Κ. Λούκαρις ως πατριάρχης να τον στηρίξουν, ήταν άνθρωποι ιδιαιτέρως μορφωμένοι και φιλικά προσκείμενοι στους οπαδούς της Μεταρρύθμισης. Μεταξύ αυτών, ο Μητροφάνης Κριτόπουλος και ο Μάξιμος Καλλιπολίτης, οπαδοί του ρεύματος του θρησκευτικού ουμανισμού, προστέθηκαν στον πρέσβη της Αγγλίας και της Ολλανδίας, που ήταν αμφότεροι μεταρρυθμιστές.[194] Στον Μάξιμο Καλλιπολίτη ο Λούκαρις είχε αναθέσει τη μετάφραση της Καινής Διαθήκης στην κοινή νεοελληνική γλώσσα της εποχής. Μετά την καταστροφή του τυπογραφείου, η Καινή Διαθήκη, μεταφρασμένη στην κοινή νεοελληνική γλώσσα, εκδόθηκε τελικά στη Γενεύη τη χρονιά που ο Λούκαρις εκτελέστηκε.

---

[190] Ευθύμιος Κ. Λίτσας, *Το ομιλητικό έργο του Μελετίου Πηγά*, σ. 35-61.

[191] *Στο ίδιο.* Καθώς τονίζει ο Ε. Κ. Λίτσας, δεν πρόκειται για τις απαρχές του δημοτικισμού, όπως ισχυρίστηκαν από το τέλος του 19ου αιώνα οι ιδρυτές του κινήματος της δημοτικής ελληνικής γλώσσας.

[192] R. J. Roberts, «The Greek Press at Constantinople in 1627 and its Antecedents», *Harvard Library Bulletin*, τ. XXII, τχ. 5/1967.

[193] Για τον Κορυδαλέα, τη βιογραφία και το έργο του βλ. πρωτίστως Μανώλης Πατηνιώτης, *Στοιχεία φυσικής φιλοσοφίας. Ο ελληνικός επιστημονικός στοχασμός τον 17ο και 18ο αιώνα*, πρόλογος Κώστα Γαβρόγλου, Gutenberg, Αθήνα 2013, σ. 99-171. Συμπληρωματικά βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 24, 110, 125.

[194] Για τα βιογραφικά βλ. Γεώργιος Κουρνούτος (επιμ.), *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Ζαχαρόπουλος, Αθήναι 1956, σ. 299-310, 311-325. Πρβ. τη βιογραφία του Μ. Κριτόπουλου με ομόλογες περιπτώσεις Ευρωπαίων αναγεννησιακών κληρικών στο Jean-Marie Le Gall, *Les Humanistes en Europe XVe XVIe siècles*, Ellipses, Παρίσι 2008.

Το 1629 κυκλοφόρησε στα λατινικά το βιβλίο του Κύριλλου Λούκαρι *Ομολογία Πίστεως*.[195] Μεταφράστηκε και εκδόθηκε αμέσως στα γαλλικά και στα αγγλικά, ενώ λίγο αργότερα, μάλλον το 1633, κυκλοφόρησε χειρόγραφο στα ελληνικά.[196] Αυτή ήταν η πράξη του ορθόδοξου Πατριάρχη η οποία κυριολεκτικά έθεσε σε κατάσταση συναγερμού την Ιερά Σύνοδο του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, φυσικά και το Βατικανό. Ένας ορθόδοξος Πατριάρχης, καλβινιστής; [197]

Η *Ομολογία Πίστεως* του Κ. Λούκαρι ήταν πράγματι απερίφραστα καλβινιστικών θεολογικών θέσεων, ενώ η έκδοσή της αποτέλεσε γεγονός πανευρωπαϊκής σημασίας. Όλες οι ευρωπαϊκές θρησκευτικές τάσεις ασχολήθηκαν με το κείμενο αυτό του Λούκαρι περισσότερο από εκατό χρόνια, με την ορθόδοξη να το αναιρεί διαρκώς για διάστημα μεγαλύτερο του αιώνα.[198] Ποιοι ήταν οι στόχοι του Λούκαρι;

Η *Ομολογία Πίστεως*, αν διαβαστεί ως κείμενο που μιλάει πολιτικά μέσω της θεολογίας, όπως ακριβώς και τα κείμενα του Λούθηρου, του Μελάγχθονος, του Καλβίνου και πολλών άλλων,[199] τότε γίνεται προφανής η μεταρρυθμιστική του επιδίωξη. Πρώτα ήταν η αμφισβήτηση των προκαθημένων των δύο εκκλησιών, της καθολικής και της ορθόδοξης, μέσω της άρνησης του αλάθητου· επίσης, η καθιέρωση της ατομικής συνείδησης του κάθε χριστιανού ως παράγοντα της λύτρωσής του.[200] Τη θέση των προκαθημένων στον θρόνο της κάθε χριστιανικής εκκλησίας έπαιρνε για τον Λούκαρι ο Χριστός, ενώ η Παράδοση απαξιωνόταν μπροστά στην Αγία Γραφή, η οποία αναγόταν σε sola sciptura, το ένα και μοναδικό κείμενο, πηγή της θείας αλήθειας. Ο Κύριλλος Λούκαρις επιδίωξε να σχετικοποιήσει το δόγμα περί λύτρωσης εκτός κόσμου, δηλαδή μετά θάνατον. Ξεκίνησε τη μετάφραση ιερών κειμένων στην κοινή νεοελληνική γλώσσα, ώστε ο κάθε ορθόδοξος να διαβάζει μόνος του το βιβλίο της πίστης, και προκειμένου να πετύχει αυτόν τον στόχο επιδίωξε να εισαγάγει την τυπογραφία. Ακόμη, φαίνεται ότι σχεδίαζε τη διδασκαλία των κληρικών μέσω ενός αριστοτελισμού σχετικά αποκαθαρμένου από τις θεολογικές του προσχώσεις. Απλούστερα, ο Λούκαρις εισήγαγε για τη λύτρωση των ορθόδοξων πιστών πολύ ήπια κοσμικά πολιτιστικά μέσα, στοιχειώδους βέβαια επιπέδου, αν συγκριθούν με τα αντίστοιχα μέσα που δέχονταν όλα τα ρεύματα του καθολικισμού.

Ο Κύριλλος Λούκαρις ήταν όντως μεταρρυθμιστής του ευρύτερου ρεύματος της ευρωπαϊκής εκκλησιαστικής μεταρρύθμισης, κυρίως ως αντικαθολικός.[201] Με αυτή την

---

195 Gerhard Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία*, σ. 235-240. Στο έργο αυτό βρίσκουμε την πλέον ενδιαφέρουσα και πυκνή θεολογική ανάλυση της Ομολογίας Πίστεως του Λούκαρι.

196 *Στο ίδιο*, σ. 227-229, υποσημειώσεις 205 έως 210.

197 Βλ. σχετικά George A Hadjiantoniou, *Protestant Patriarch. The life of Cyril Loukaris 1572-1638, Patriarch of Constantinople*, Richmond USA 1961.

198 Gerhard Podskalsky, *ό.π.*, σ. 227, 231.

199 Quentin Skinner, *Τα θεμέλια*, σ. 505 κ.ε.

200 Gerhard Podskalsky, *ό.π.*, σ. 235-236.

201 *Στο ίδιο*, σ. 240.

οπτική μετείχε στις ευρωπαϊκές εκκλησιαστικές συγκρούσεις. Απέτυχε. Οι αιτίες της αποτυχίας του διαφαίνονταν αρχικά στα κίνητρα που τον ώθησαν σε μεταρρυθμίσεις, όπως επίσης και στο γεγονός ότι τα άτομα που απάρτιζαν τη βασική ομάδα στήριξης του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος ήταν σχεδόν όλα εκτός Ιεράς Συνόδου. Εντέλει τι αντιπροσώπευε ο Κ. Λούκαρις; Οι μεταρρυθμιστικές επιδιώξεις του, εκτός από τον αντικαθολικισμό του, δεν φαίνεται ότι αντιπροσώπευαν κάποιο κοινωνικό αίτημα μεταρρύθμισης της εκκλησίας, ούτε καν ένα σημαντικό ρεύμα μεταρρυθμιστών εντός της ορθόδοξης αριστοκρατίας του κλήρου. Επιπλέον, οι ενέργειές του δεν συνέγειραν τους πιστούς ορθοδόξους. Χωρίς συνεπώς να διαθέτει καμία ουσιώδη κοινωνική δύναμη ή σημαντική επιρροή εντός της εκκλησιαστικής αριστοκρατίας, ο Λούκαρις απείλησε τα πολιτικά συμφέροντα της ορθόδοξης αριστοκρατίας του κλήρου, και έμμεσα της καθολικής. Τυχόν επιτυχία των μεταρρυθμίσεων του ορθόδοξου Πατριαρχείου ήταν βέβαιο ότι θα κατέληγε σε μια ορθόδοξη εκκλησία ομονοούσα θεολογικά και εν μέρει πολιτικά με τους Διαμαρτυρόμενους. Οπότε, τα μέλη της ορθόδοξης Συνόδου, μαζί με καθολικά τάγματα και πρεσβευτές καθολικών χωρών, εύκολα απομόνωσαν τον «υιόν του σκότους», όπως τον αποκαλούσαν, παρουσιάζοντάς τον στην αυλή του σουλτάνου ως πολιτικά επικίνδυνο για την αυτοκρατορία.

Στις 27 Ιουνίου του 1638, μετά από εντολή του σουλτάνου Μουράτ Δ΄ εκτελέστηκε με στραγγαλισμό ο πατριάρχης Κωνσταντινούπολης Κύριλλος Λούκαρις. Τρόπος εκτέλεσης προνομιακός, ο οποίος προοριζόταν αποκλειστικά για υψηλούς αξιωματούχους. Η απόφαση να εκτελεστεί ένας υψηλός αξιωματούχος δεν ήταν ασυνήθιστη για την Πύλη. Ανώτατοι Οθωμανοί αξιωματούχοι, μεταξύ αυτών τρεις τουλάχιστον θρησκευτικοί μουσουλμάνοι αρχηγοί (*σεϊχουλισλάμηδες*), είχαν εκτελεστεί ή είχαν αυτοκτονήσει, επειδή είχαν διαπράξει βαρύτατα παραπτώματα ή σοβαρά λάθη. Το ίδιο και ο Λούκαρις. Οι ιδέες του ποτέ δεν έφτασαν στον χαμηλό κλήρο, ενώ ήταν πολύ πιο απόμακρες για τους χριστιανούς ραγιάδες. Ο Λούκαρις, χωρίς ερείσματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αποπειράθηκε με τη δύναμη του πατριαρχικού θρόνου να συρρικνώσει τις εξουσίες της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας. Αλλά η πρόσδεση αυτής της αριστοκρατίας, στην όποια εξουσία, ήταν προϋπόθεση για την ύπαρξή της.

Η πνευματική κατάσταση των ραγιάδων

«Οι τότε πατέρες της Εκκλησίας έμφοβοι υπό τον ζυγόν του τυράννου [...] ευχαριστήθησαν με τα ολίγα προνόμια οπού τους έδωσεν ο κατακτητής και δεν εφρόντιζον ειμή περί μόνης της υπάρξεως, των δε γραμμάτων και επιστημών η καλλιέργεια εξέλιπε διόλου, και κατήντησαν προϊόντος του καιρού οι χριστιανοί της ανατολικής Εκκλησίας, εις άκραν αμάθειαν. Μόλις η ελληνική γλώσσα εφυλάχθη από την Εκκλησίαν και τούτο

μόνον εξ' ανάγκης, επειδή είχε τα βιβλία της γραμμένα εις αυτήν την γλώσσαν. Αφ' ου λοιπόν το ιερατείον κατήντησεν εις τόσην αμάθειαν, ομοίως και οι λοιποί χριστιανοί...»

Γερμανός, Επίσκοπος Παλαιών Πατρών,
Εισαγωγή των αρχιερέων, πνευματικών, ιεροκηρύκων και ιερέων

Αντί της κρητικής ζωγραφικής, ιδίως όμως της επτανησιακής, που από τον 16ο αιώνα είχε αφήσει πίσω της τη στερεοτυπική βυζαντινή εικονογραφία, κινούμενη στα όρια της εκκοσμίκευσης, εκδηλώθηκε στα Βαλκάνια μια ελάχιστη παραλλαγή της αγιογραφίας, η μακεδονική. Αντί της κοινής νεοελληνικής γλώσσας και της χρήσης της στον γραπτό λόγο, οι χριστιανοί ραγιάδες άκουγαν τον κόσμο να επαναλαμβάνεται στερεοτυπικά, με τους ψαλμούς και τις προσευχές να εκφωνούνται στα αρχαία, γλώσσα την οποία η συντριπτική πλειονότητα δεν καταλάβαινε. Κατά τα άλλα, η πρωτογενής παραγωγή στη νεοτερική τέχνη, τη φιλοσοφία και την επιστημονική γνώση (τα εφαλτήρια της ευρωπαϊκής Αναγέννησης) δεν απασχόλησαν τις ηγετικές ομάδες των Βαλκάνιων χριστιανών ραγιάδων έως τον 17ο αιώνα, παρά μόνο ορισμένες μεμονωμένες περιπτώσεις.[202] Αυτά όμως είναι γνωστά. Καλύτερα είναι να ξεκινήσουμε παραγωγικά, θέτοντας ερωτήματα σχετικά με το πνευματικό καθεστώς των χριστιανών ραγιάδων.

Πόσα ήταν τα βιβλία που εκδόθηκαν στα ελληνικά το διάστημα που μεσολάβησε από την εποχή του Πλήθωνα έως τα τέλη του 17ου αιώνα; Φυσικά, αφού μιλάμε για βιβλία, θα πρέπει επιπλέον να διερωτηθούμε για την τεχνολογία των εκδόσεων, δηλαδή για τον βαθμό διάδοσης στον οθωμανικό χώρο της τεχνολογίας που επινόησε ο Γουτεμβέργιος και χρησιμοποίησε για πρώτη φορά στην έντυπη έκδοση της Βίβλου το 1455.

Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα είναι γνωστή από την ιστορική έρευνα. Το σύνολο των βιβλίων που εκδόθηκαν σε διάστημα τριών και πλέον αιώνων, και σε οποιαδήποτε εκδοχή της ελληνικής γλώσσας, ανέρχεται κατά το μέγιστο στις πεντέμισι με έξι χιλιάδες τίτλους.[203] Αν πάρουμε τους αριθμούς για την έκδοση των βιβλίων στην ονομαστική τους αξία, τότε θα παραλείψουμε ότι σε αυτόν τον ήδη μικρό αριθμό περιλαμβάνονται πολλά βιβλία και φυλλάδια που είχαν αρχίσει να γράφουν στα αρχαία ελληνικά από τον

[202] Το συμπέρασμα περί της πενίας της επιστημονικής σκέψης και παραγωγής έως τις αρχές του 18ου αιώνα προκύπτει, μεταξύ άλλων, από την ανάλυση του καταλόγου των επιστημονικών βιβλίων και χειρογράφων που έχει συντάξει ο Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Έργα των Φυσικών-Θετικών επιστημών. Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. 1-3, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1992-1994.

[203] Τα στοιχεία για τον αριθμό των βιβλίων αντλώ από τη μελέτη του Θωμά Ι. Παπαδόπουλου, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466ci.-1800). Τόμος πρώτος. Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 48, Αθήνα 1984, και Του ίδιου, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466ci.-1800), Τόμος δεύτερος, Προσθήκαι - Συμπληρώσεις - Διορθώσεις*, Αθήναι 1986. Συγκριτικά με τις εκδόσεις μιας άλλης εθνοπολιτισμικής ομάδας ραγιάδων βλ. Raymond H. Kévorkian, «Le livre imprimé en milieu arménien ottoman aux XVIe-XVIIIe siècles», *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 87-88/1999.

15ο αιώνα Γάλλοι, Ιταλοί και άλλοι. Επίσης, περιλαμβάνονται βιβλία χρηστικά, όπως το Ευαγγέλιο, που σπανίως χρησιμοποιούνταν κατ' οίκον. Ο πραγματικός αριθμός βιβλίων κάθε περιεχομένου που γράφτηκαν από Έλληνες και εκδόθηκαν δεν θα πρέπει, εκτιμώ, να ξεπερνάει τις τρεις χιλιάδες κατά το μέγιστο. Αν από αυτά αφαιρέσουμε τα θρησκευτικά βιβλία κάθε είδους, τότε η παρουσία του Νέου Ελληνισμού με έντυπο λόγο στην κοσμική σκέψη οποιουδήποτε επιπέδου μειώνεται περαιτέρω κατά 40%, 50%, πιθανότατα περισσότερο.[204]

Ας αποπειραθούμε μαζί, αγαπητέ αναγνώστη, μια ποσοτική εκτίμηση της τάξης των μεγεθών αυτών. Θα περιοριστούμε στα διακόσια χρόνια που εκτείνονται από το πρώτο βιβλίο το οποίο τυπώθηκε στα ελληνικά το 1475, του Κωνσταντίνου Λάσκαρη, έως την αντίστοιχη χρονιά του 17ου αιώνα. Σε αυτό το μεγάλο χρονικό διάστημα, ο μέσος ετήσιος όρος αντιστοιχεί σε δεκαπέντε βιβλία κάθε είδους τον χρόνο, όμως μειώνεται κάτω από το μισό εάν λάβουμε υπ' όψη μόνο τα βιβλία με κοσμικά θέματα, ανεξαρτήτως ποιότητας και θέματος. Τόσο στη μία όσο και στην άλλη εκτίμηση, το μέγεθος είναι ασήμαντο. Μετατοπίζοντας την οπτική της σύγκρισης, βλέπουμε τα ελληνικά βιβλία στο σύνολο των εκδόσεων του ευρωπαϊκού χώρου να μην αντιστοιχούν παρά σε κάποιο πολλοστημόριο.

Οι εύλογες ενστάσεις στις παραπάνω εκτιμήσεις είναι, βεβαίως, ότι εκτός από τα έντυπα κυκλοφορούσαν επιπλέον χειρόγραφα κείμενα, και ακόμη ότι η ανάγνωση μπορούσε να γίνεται φωναχτά από έναν εγγράμματο για περισσότερους αγράμματους, όπως ήταν συνήθεια επί αιώνες. Η δεύτερη ένσταση δεν δηλώνει εγγραμματισμό, μάλλον το αντίθετο. Για την πρώτη, που αφορά τα χειρόγραφα, και μολονότι γνωρίζουμε ελάχιστα για την κυκλοφορία τους, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο συνολικός αριθμός τους δεν πρέπει να ανατρέπει σημαντικά τα δεδομένα. Η υπόθεση που μόλις διατύπωσα δεν αποδεικνύεται, συνάγεται πάντως έμμεσα από τη σχεδόν ολοκληρωτική απουσία της τυπογραφίας στις βαλκανικές περιοχές. Ας διερευνήσουμε, επομένως, τη διάδοση της τυπογραφίας στα Βαλκάνια, επειδή αποτελεί σημαντικό κριτήριο αποτίμησης του εγγραμματισμού, και γενικότερα της πνευματικής κατάστασης των ελληνόφωνων χριστιανών ραγιάδων και των άλλων εθνοπολιτισμικών ομάδων των Βαλκανίων.

Το τυπογραφείο που εγκατέστησαν στη Θεσσαλονίκη οι Εβραίοι μετανάστες από την Ισπανία στις αρχές του 16ου αιώνα ήταν το πρώτο, αλλά εξέδιδε κείμενα αποκλειστικά θρησκευτικά, μόνο στα εβραϊκά. Περισσότερο από έναν αιώνα αργότερα, το 1627, είδαμε ότι επιστρέφοντας ο Νικόδημος Μεταξάς με το πέρας των σπουδών του από την Οξφόρδη, έφερε μαζί του στην Κωνσταντινούπολη με εντολή του Κ. Λούκαρι ένα τυπο-

[204] Η εκτίμηση πραγματοποιήθηκε με βάση τους τίτλους που αναφέρονται στη μελέτη του Θωμά Ι. Παπαδόπουλου, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ό.π. Μια γενικότερη προβληματική βλ. Michel Lassithiotakis, «Le rôle du livre imprimé dans la formation et le développement de la littérature en grec vulgaire (XVIe-XVIIe siècles)», *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 87-88/1999.

γραφικό πιεστήριο. Σε αυτό είχε ξεκινήσει η εκτύπωση ενός βιβλίου που έμεινε ανολοκλήρωτο επειδή το τυπογραφείο καταστράφηκε.[205] Από την επινόηση της τυπογραφίας στα μέσα του 15ου αιώνα έως το τυπογραφείο του Νικόδημου Μεταξά το 1627, και από αυτήν τη χρονιά έως το 1730, απλώς δεν υπάρχουν τυπογραφεία στα οθωμανικά Βαλκάνια, ούτε στη Μικρά Ασία.[206] Το πρώτο τυπογραφείο που εγκαταστάθηκε στα Βαλκάνια, προκειμένου να τυπώνονται βιβλία στα ελληνικά, άρχισε να λειτουργεί μόλις το 1731, και είκοσι πέντε χρόνια αργότερα άρχισε να λειτουργεί το δεύτερο στην Κωνσταντινούπολη. Και τα δύο όμως εξέδιδαν αποκλειστικά και μόνο εκκλησιαστικά έντυπα, διοικητικά έγγραφα και βιβλία του ορθόδοξου Πατριαρχείου.[207] Η τυπογραφία, τελικά, όπως η μόρφωση και η γνώση, περιλήφθηκαν στις φροντίδες που ανέλαβαν οι διανοούμενοι του ελληνικού Διαφωτισμού, ενώ στις ελληνικές περιοχές η τυπογραφία ειδικότερα εμπεδώθηκε πολύ αργά, κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, από τα μορφωμένα στελέχη της. Έως τότε, όλα τα βιβλία που προαναφέραμε εκδίδονταν σε τυπογραφεία ορισμένων ευρωπαϊκών πόλεων.[208]

Λογικά, συνεπώς, θα πρέπει να δεχτούμε ότι κυκλοφορούσε σχετικά μικρός αριθμός χειρόγραφων βιβλίων. Είναι εύλογο να υποθέσουμε (όχι να αποδείξουμε) ότι ένας μεγάλος αριθμός χειρογράφων θα απέδιδε βαθμιαία μεγαλύτερο αριθμό έντυπων βιβλίων από τις περίπου τρεις χιλιάδες τίτλους σε διάστημα δύο αιώνων, όπως προαναφέραμε. Παρά ταύτα, πιστεύω ότι το σημαντικό δεν είναι τα χειρόγραφα. Το σημαντικό είναι ο ελάχιστος αριθμός τίτλων κάθε είδους βιβλίων και η μεγάλη έκταση του προφορικού πολιτισμού που υποδηλώνεται ότι είχε εγκατασταθεί ως κυρίαρχο πολιτισμικό χαρακτηριστικό.

Σε αντίθεση με τη βεβαιότητα ότι ο προφορικός πολιτισμός ήταν το βασικό καθεστώς επί αιώνες, μας διαφεύγει ο αριθμός των εγγράμματων ανθρώπων στο σύνολο των βαλκανικών πληθυσμών. Το πιθανότερο είναι ότι ο εγγράμματος πληθυσμός θα ήταν περιορισμένος σε κάποια τμήματα του ήδη μικρού αστικού πληθυσμού. Καλύτερα όμως είναι να προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε, έστω έμμεσα, τον βαθμό εγγραμματοσύνης, χρησιμοποιώντας τα «τραβήγματα» των βιβλίων, δηλαδή τον αριθμό αντιτύπων της κάθε έκδοσης, που οι ειδικοί ιστορικοί υποστηρίζουν ότι προορίζονταν για τις οθωμανικές αγορές. Ταυτοχρόνως, να διερωτηθούμε για την ποιότητα αυτών των εντύπων, ώστε να αποτιμήσουμε τη μορφωτική τους αξία.

[205] Όλες τις πληροφορίες για τα τυπογραφεία σε ελληνικές περιοχές και ευρύτερα στα Βαλκάνια τις παίρνω από τη μελέτη του Γιώργου Δ. Μπώκου, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ' ημάς Ανατολής» (1627-1827)*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1998.

[206] *Στο ίδιο*, σ. 449, 466-468.

[207] *Στο ίδιο*, για τις εκδόσεις του τυπογραφείου της Μοσχόπολης σ. 472, και τις εκδόσεις του τυπογραφείου του Πατριαρχείου σ. 481-485.

[208] Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ό.π.

Αλφαβητισμός, λοιπόν, ελληνικών (φυσικά αστικών) πληθυσμών, φαίνεται να υφίσταται ήδη από τον 16ο αιώνα. Αυτό πιστοποιείται έμμεσα από την εκτύπωση διαφόρων θρησκευτικών εντύπων και αλφαβηταρίων στοιχειώδους επιπέδου σε αρκετές δεκάδες χιλιάδες αντίτυπα. Ο αριθμός αντιτύπων σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως εκτιμούν οι ειδικοί ιστορικοί, μπορεί να ξεπερνούσε τις εκατό χιλιάδες.[209] Ασφαλώς, τα μεγέθη αυτά δεν είναι ευκαταφρόνητα. Εκατό χιλιάδες αντίτυπα τον 16ο αιώνα μπορεί να σχηματίζουν την εντύπωση εκτεταμένου αλφαβητισμού του πληθυσμού. Ωστόσο, η αισιοδοξία για τα μεγάλα μεγέθη κυκλοφορίας των εκκλησιαστικών φυλλαδίων δεν αποδεικνύει κάποια μορφωτική, πόσο μάλλον ευρύτερα πολιτιστική διαφοροποίηση ενός τμήματος των πληθυσμών, ούτε την έντυπη έκφραση κάποιας έστω περιορισμένης πνευματικής καλλιέργειας, πόσο μάλλον πολιτισμικής διαφοροποίησης, αντίστοιχης του επιπέδου της κρητικής και επτανησιακής Αναγέννησης. Οι μεγάλες κυκλοφορίες εντύπων –όπως άλλωστε και οι μικρές– αφορούσαν σχεδόν στο σύνολό τους το Ψαλτήρι, την Οκτώηχο, κάποια Λογαριαστική (υποτυπώδη πρακτική αριθμητική), βίους αγίων, κωμικές λαϊκές φυλλάδες, άλλα αμιγώς θρησκευτικά έντυπα, πολλά στα αρχαία ελληνικά.[210] Ο αριθμός σελίδων των λαϊκών εντύπων, όπως οι φυλλάδες και οι βίοι αγίων, μετά βίας επιτρέπει να τα εντάξουμε στην κατηγορία «βιβλίο». Κατά κανόνα πρόκειται για έντυπα μεταξύ έξι έως δώδεκα περίπου σελίδων. Μια ακόμη αρνητική ένδειξη είναι ότι κυκλοφορούσαν πάντοτε τα ίδια χωρίς ποικιλία, χωρίς διαφοροποίηση θεματική ή άλλη. Αυτά λοιπόν, τα μετά βίας βιβλία, αποτελούσαν τον κανόνα του έντυπου, πιθανότατα και του χειρόγραφου, ελληνόφωνου λόγου από τα μέσα του 15ου έως σχεδόν τα τέλη του 17ου αιώνα στα Βαλκάνια, το Αιγαίο και τη Μικρά Ασία. Τα υπόλοιπα βιβλία, με λόγιο περιεχόμενο, υπαρκτά ασφαλώς, συνυπήρχαν με όλα τα άλλα, μόνο ως εξαιρέσεις διαφοροποίησης από αυτό το πολύ ταπεινό πνευματικό επίπεδο και από το μεγάλο βασίλειο του προφορικού πολιτισμού.

* * *

Ένα ακόμη μέτρο σημαντικό, με το οποίο μπορούμε να σταθμίσουμε το πνευματικό επίπεδο των ελληνικών πληθυσμών, είναι ό,τι αποκαλούμε, αρκετά καταχρηστικά, εκπαίδευση. Το ορθόδοξο Πατριαρχείο, προκειμένου να εξασφαλίζει την εκπαίδευση των ανώτερων αξιωματούχων του, είχε οργανώσει μια αμιγώς θεολογική σχολή στην πρωτεύουσα και σε ορισμένα κέντρα, όπως σε μοναστήρια του Άθω, όμως ποτέ δεν ενδιαφέρθηκε να τα μετατρέψει σε κάποιο είδος πανεπιστημίου της εποχής. Πέραν αυτών, οι ελάχιστοι ουσιωδώς μορφωμένοι αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου προέρχονταν

[209] Φίλιππος Ηλιού, «Σημειώσεις για τα τραβήγματα των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα», *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδοτική φροντίδα Α. Ματθαίου, Σ. Μπουρνάζος, Π. Πολέμη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σ. 321-361.

[210] *Στο ίδιο*, σ. 329, 412-413.

κατά κανόνα από άτομα που είχαν μορφωθεί με πρωτοβουλία της οικογένειάς τους σε κάποιο ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο.

Αντίθετα, το οθωμανικό κράτος, από την πλευρά του, είχε οργανώσει με αξιοσημείωτη συστηματικότητα σχολές στα πλαίσια του παλατιού, σχεδόν πλήρες αλλά ειδικευμένο εκπαιδευτικό σύστημα, στο οποίο φοιτούσαν όσοι προορίζονταν για ανώτερα στελέχη της οθωμανικής διοίκησης και του στρατού, μεταξύ αυτών και αγόρια που προέρχονταν από το παιδομάζωμα.[211] Η οθωμανική εκπαίδευση δεν περιοριζόταν στις σχολές του παλατιού. Μαθαίνουμε από το *Οδοιπορικό* του Evliya Çelebi ότι το 1667 στην Πελοπόννησο υπήρχαν μουσουλμανικά ιεροδιδασκαλεία. Συγκεκριμένα, σε δεκαεφτά πόλεις και κωμοπόλεις της περιφέρειας αυτής, ο Οθωμανός περιηγητής καταγράφει 43 υποτυπώδη διδασκαλεία (*μεκτέμπ*), 27 *μεντρεσέδες* (ιεροδιδασκαλεία) και 3 «μέσα κορανικά».[212] Οι αριθμοί, ακόμη και αν είναι κάπως υπερβολικοί, είναι εντυπωσιακοί, επειδή με εξαίρεση τα νησιά του Αιγαίου, η Πελοπόννησος ήταν η περιφέρεια της αυτοκρατορίας με τον λιγότερο μουσουλμανικό πληθυσμό σε σχέση με τους χριστιανούς. Φυσικά, όλα αυτά τα εκπαιδευτήρια χρησιμοποιούσαν ένα βιβλίο αποκλειστικά, το Κοράνι, και συμπληρωματικά τις παραδόσεις του Προφήτη και των επιγόνων του, τα *χαντίθ*, ενώ στα λίγα μέσα κορανικά σχολεία διδάσκονταν κάποια στοιχεία λογοτεχνίας. Επρόκειτο εν πολλοίς για τυπικά ιεροδιδασκαλεία. Δεν γνωρίζουμε εάν αυτά λειτουργούσαν σταθερά ή όχι.

Σε αυτό το θεοκρατικό πλαίσιο, η Σύνοδος του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης αποφάσισε το 1593 να επιτρέψει στους επισκόπους να προσφέρουν τη διδασκαλία «των θείων και ιερών γραμμάτων». Το κείμενο της απόφασης αυτής είναι αρκετά εύγλωττο για τους στόχους της ορθόδοξης εκκλησίας: «Ώρισεν η αγία σύνοδος έκαστον επίσκοπον εν τη εαυτού παροικία φροντίδα και δαπάνην την δυναμένην ποιείν, ώστε τα θεία και ιερά γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι, βοηθείν δε κατά δύναμιν τοις θέλουσιν διδάσκειν και τοις μαθείν προαιρουμένοις, εάν των επιτηδείων χρείαν έχωσιν».[213] Παρότι στην τελευταία φράση διατυπώνονταν προϋποθέσεις που θα αναιρούσαν την εφαρμογή της, η απόφαση αυτή δηλώνει ότι οι Οθωμανοί δεν απαγόρευαν στους χριστιανούς να εκπαιδεύονται. Φυσικά, δεν πρόκειται για ίδρυση σχολείων κυριολεκτικά, αλλά για παραχώρηση άδειας στους κατά τόπους επισκόπους να επιλέγουν δασκάλους

---

[211] Θα παραπέμψω στην παλαιά και εξαιρετική μελέτη της Barnette Miller, *The Palace School of Muhammad the Conqueror*, Harvard University Press, 1941 (επανέκδοση 1973). Επίσης L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Νέα Υόρκη 1958, σ. 83-85.

[212] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Οδοιπορικό), 8ος τόμος, Türk Tarih Kurumu 1928. Ευχαριστώ πολύ και από αυτή τη θέση τον κ. Ισίδωρο Διακομανώλη που μου υπέδειξε και είχε την καλοσύνη να μεταφράσει τα αποσπάσματα του Evliya Çelebi σχετικά με τα οθωμανικά ιεροδιδασκαλεία της Πελοποννήσου. Στα ελληνικά βλ. Εβλιγιά Τσελεμπί, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα. Πελοπόννησος, Νησιά Ιόνιου, Κρήτη, Νησιά Αιγαίου (1668-1671)*, επιμ. Δημήτρης Λούπης, Εκάτη, Αθήνα 2006 [α΄ έκδ. 1994].

[213] Κωνσταντίνος Σάθας, *Βιογραφικόν σχεδίασμα περί του πατριάρχου Ιερεμίου Β΄ (1572-1594)*, Εν Αθήναις 1870, σ. 91.

για τον σκοπό που ανέφερε η απόφαση. Άλλωστε, ακόμη και τον 17ο αιώνα, σχολείο για υποτυπώδη αλφαβητισμό σήμαινε συγκέντρωση λίγων ενδιαφερόμενων παιδιών γύρω από έναν παπά, που οι γονείς τους μπορούσαν να του πληρώσουν τα έξοδα· δίδασκε σε οποιονδήποτε χώρο ήταν διαθέσιμος, ή εναλλακτικά σε μοναστήρι, όπου μικρά παιδιά εκπαιδεύονταν από κάποιον καλόγερο για το επάγγελμα του παπά.[214] Πρόκειται άραγε για άτυπα ιεροδιδασκαλεία που επιδίωκαν να μορφώσουν απλούς κληρικούς με υποτυπώδεις γνώσεις ανάγνωσης, ή μήπως για σχολεία «των κοινών γραμμάτων», όπως υποστηρίζει η σχετική ιστοριογραφία; Ας προσπεράσουμε την τυπική ονοματολογία, ώστε να εξετάσουμε το ερώτημα από την πλευρά του περιεχομένου διδασκαλίας και των στόχων.

Η εκπαίδευση σε αυτά τα σχολεία στόχευε στον υποτυπώδη αλφαβητισμό. Συνίστατο στην αποστήθιση μικρών προσευχών, όπως το «πάτερ ημών», γραφή της αλφαβήτου, σπανιότερα περιλαμβανόταν κάποια υποτυπώδης πρακτική αριθμητική. Ανάλογο θρησκευτικό περιεχόμενο είχαν τα διδακτικά βιβλία για τους ελάχιστους που συνέχιζαν την εκπαίδευσή τους σε ένα ελαφρώς υψηλότερο επίπεδο. Και σε αυτό το επίπεδο τα κείμενα ήταν σχεδόν αποκλειστικά εκκλησιαστικά, συνήθως από το Ευαγγέλιο, ενώ η αριθμητική είτε επαναλαμβανόταν στο ίδιο υποτυπώδες πρακτικό επίπεδο είτε απλώς απουσίαζε. Σε όλες τις περιπτώσεις, όλα σχεδόν τα κείμενα ήταν στα αρχαία ελληνικά ή σε κάποια εκδοχή τους.[215] Τελικά, τι είδους εκπαίδευση ήταν αυτή; Μάλλον πρόκειται για εκπαίδευση που δεν είχε τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των τυπικών ιεροδιδασκαλείων, όπως τα αντίστοιχα μουσουλμανικά, παρότι το περιεχόμενο ήταν σχεδόν αποκλειστικά θρησκευτικό, πιθανότατα αποκλειστικά κατηχητικό στις περισσότερες περιπτώσεις. Σε ό,τι αφορά το επίπεδο εγγραμματισμού, αυτό καθοριζόταν από το πολύ χαμηλό επίπεδο των κληρικών που αναλάμβαναν να διδάξουν τους λίγους νέους, εκείνους που οι οικογένειές τους, πλάι στην οικονομική δυνατότητα, είχαν λόγους να τους βάλουν να παρακολουθήσουν τα μαθήματα αυτά, για ένα διάστημα ενός έως τριών χρόνων περίπου. Ακολούθως, η ποιότητα αυτής της στοιχειώδους εκπαίδευσης επικαθοριζόταν από το γεγονός ότι επρόκειτο αποκλειστικά για θρησκευτική αγωγή με πρωτεύοντα τα χαρακτηριστικά της προφορικότητας. Άλλωστε, οι μαθητές που αποστήθιζαν καλύτερα τις προσευχές και τους ύμνους ήταν εκείνοι που ως επιβράβευση των επιδόσεών τους καλούνταν στην εκκλησία να γίνουν βοηθοί ιεροψάλτη.

Εκτός από τον κατηχητικό χαρακτήρα, είναι σημαντικό πως ο στοιχειώδης αλφα-

---

[214] Αυτές οι ενδείξεις προκύπτουν από την παλαιά μελέτη του Ματθαίου Κ. Παρανίκα. *Σχεδίασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ιθ΄) εκατονταετηρίδος*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1867 (ανατύπωση βιβλιοπωλείου Δ. Ν. Καραβία).

[215] *Στο ίδιο*. σ. 361. Για τα μαθήματα και τα βιβλία βλ. Αγγελική Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων επί Τουρκοκρατίας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1994. Το βιβλίο αυτό συστήνουμε κυρίως για τις πηγές και καθόλου για τις ερμηνείες του, επειδή είναι εξόχως υπερβολικές.

βητισμός περιχαρακωνόταν κοινωνικά από τις βλέψεις για το μέλλον των παιδιών: μπακάλης, παπάς ή απλώς ψάλτης, ιεροδιάκονος κ.ο.κ.[216] Αν φανταστούμε κάποιον ο οποίος για οιονδήποτε λόγο και με οποιαδήποτε κίνητρα επιδίωκε να διαφύγει το παιδί του από αυτό το πνευματικό επίπεδο, τότε η λύση ήταν τα μαθήματα κατ' οίκον από μορφωμένο οικοδιδάσκαλο για αρκετά χρόνια. Η τελευταία αυτή εκδοχή ήταν υπαρκτή την εποχή που συζητάμε, μάλιστα με υψηλού επιπέδου οικοδιδασκάλους, όπως ο Θεόφιλος Κορυδαλέας στην Αθήνα. Θα πρέπει ωστόσο η απασχόλησή τους να ήταν περιορισμένη σε μικρά τμήματα αστικών πληθυσμών, εξαιτίας του μεγάλου κόστους που προϋπέθετε. Επιπλέον, το κόστος του οικοδιδασκάλου δεν οδηγούσε, στη συνέχεια, σε κάποια κοινωνική άνοδο, παρά μόνο κατ' εξαίρεση. Εκτός, συνεπώς, από ορισμένους αστούς, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, για τους υπόλοιπους υποτελείς η πρόσληψη οικοδιδασκάλου δεν είχε νόημα, δεδομένου ότι η μόρφωση δεν αποτελούσε αξία καθαυτή, ούτε όμως προδιέγραφε καλύτερες προοπτικές. Για τούτο ίσως, η συμμετοχή σε σπουδές στα κολέγια και τα πανεπιστήμια των ιταλικών πόλεων ήταν, όπως είδαμε, σχεδόν μηδενική έως τα μέσα του 17ου αιώνα.

Σε αντίθεση λοιπόν με τις ηγετικές ομάδες των Επτανήσων και της Κρήτης μέχρι την επικράτηση των Οθωμανών στο νησί, οι αντίστοιχες βαλκανικές, έχοντας χάσει με την ολοκλήρωση της κατάκτησης τις μορφωμένες ηγετικές ομάδες που προϋπήρχαν, δεν κατόρθωσαν, μέχρι σχεδόν τα μέσα του 17ου αιώνα, να διαμορφώσουν αξιοσημείωτους θύλακες μορφωμένων Βαλκάνιων ραγιάδων, ούτε εκπαιδευτικούς θεσμούς, πόσο μάλλον πανεπιστήμια, ενώ η τυπογραφία παρέμεινε πρακτικά άγνωστη.

Ας συνοψίσουμε. Έως τα μέσα του 17ου αιώνα η γενική πνευματική κατάσταση της πλειονότητας του αστικού πληθυσμού, και για πολύ μεγαλύτερο διάστημα σχεδόν όλου του αγροτικού, χαρακτηριζόταν από την προφορικότητα. Πολύ περιορισμένα τμήματα του πληθυσμού των πόλεων διέθεταν στοιχειώδη αλφαβητισμό, ενώ μόνο ένα ελάχιστο τμήμα κατείχε ικανοποιητική μόρφωση. Ακόμη και τα ταπεινά ολιγοσέλιδα έντυπα που αποτελούσαν τον κανόνα στον έντυπο κοσμικό λόγο, τυπώνονταν στο εξωτερικό. Η τεχνολογία της έκδοσης αντιπροσωπευόταν στα Βαλκάνια από τρία μόλις τυπογραφεία, για εκκλησιαστική και μόνο χρήση, τα δύο από τα οποία εγκαταστάθηκαν τρεις αιώνες μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας. Ο αλφαβητισμός ενός μικρού τμήματος του αστικού πληθυσμού, καθώς και τα ταπεινά έντυπα που κυκλοφορούσαν σε πολλές χιλιάδες αντίτυπα, επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι δεν βρισκόμαστε ενώπιον ενός καθεστώτος «σκότους και αγραμματοσύνης», όπως διατείνονται λαϊκότροπα ορισμένοι ιστορικοί, αλλά μάλλον σε ένα καθεστώς έντονης πνευματικής πενίας, όπως εύστοχα την έχει ορίσει ο Δημήτρης Χατζής. Νομίζω ότι είναι ακριβέστερο να ορίσουμε την πνευματική πενία ως περιθωριοποίηση των γραμμάτων, των τεχνών και των επιστημών στον ιθαγενή αστικό ελληνικό πληθυσμό από τον 15ο έως τον 17ο αιώνα, ενώ ελάχιστα τμήματα

[216] Άλκης Αγγέλου, «Η εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 310 κ.ε.

των πληθυσμών στα χωριά άρχισαν να αποκτούν απλή επαφή με την εγγραμματοσύνη, όπως θα δούμε στο προτελευταίο κεφάλαιο, μόλις από το τέλος του 18ου αιώνα, και κάπως ουσιαστικότερα με τα σχολεία που ίδρυε το ελληνικό κράτος από τον επόμενο.[217] Στην κορυφή της κοινωνικής και πολιτικής πυραμίδας, το οθωμανικό κράτος διέθετε για τις δικές του ανάγκες τους εκπαιδευτικούς θεσμούς που του ήταν απαραίτητοι για τη λειτουργία του κράτους, και κοινά ιεροδιδασκαλεία για κάποιο τμήμα του μουσουλμανικού πληθυσμού. Το ορθόδοξο Πατριαρχείο, παρότι δεν εμποδιζόταν από κάποια απαγόρευση, έκανε για την εκπαίδευση των χριστιανών ραγιάδων τόσα λίγα, όσα δεν θα αμφισβητούσαν την πνευματική κυριαρχία του επί των ελληνόφωνων πληθυσμών.

Οι όροι αυτοί διαμόρφωσαν μια οριζόντια τομή, μορφωτική και ευρύτερα πολιτισμική. Από τη μια μεριά της τομής βρίσκονταν οι Οθωμανοί κυρίαρχοι και οι υποτελείς αριστοκρατίες οι οποίες κατείχαν τον γραπτό λόγο μαζί με οποιαδήποτε γνώση ήταν ιδεολογικά αποδεκτή. Από την άλλη πλευρά της τομής βρίσκονταν οι πληθυσμοί των ραγιάδων που παρέμεναν στη συντριπτική πλειονότητά τους στο καθεστώς του προφορικού πολιτισμού. Μόνο μικρά τμήματα έφταναν στο επίπεδο ενός υποτυπώδους εγγραμματισμού, και ελάχιστα στο επίπεδο ικανοποιητικής μόρφωσης έως τον 17ο αιώνα. Η αποκοπή των βαλκανικών πληθυσμών από τα ευρωπαϊκά τεκταινόμενα αποτυπώνεται ευκρινώς στη γεωγραφία των μορφωτικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Οι εκδόσεις γίνονταν όλες αποκλειστικά έξω από την οθωμανική επικράτεια. Η κρητική και επτανησιακή Αναγέννηση εκδηλώθηκαν έξω από τα οθωμανικά όρια κυριαρχίας, με την πρώτη να καταρρέει μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς. Για να γίνει κατανοητή η αποκοπή από τα ευρωπαϊκά πολιτιστικά τεκταινόμενα, να θυμίσω πως το 1500, μόλις σαράντα πέντε χρόνια μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας, διακόσιες πενήντα ευρωπαϊκές πόλεις και κωμοπόλεις διέθεταν ήδη από ένα τυπογραφικό πιεστήριο, ενώ στα οθωμανικά Βαλκάνια εγκαταστάθηκαν μόλις δύο τυπογραφεία σταθερής λειτουργίας, αποκλειστικά για εκκλησιαστική χρήση, τον 18ο αιώνα.[218]

Τα κείμενα που συντάχθηκαν στο πνευματικό καθεστώς που κυριάρχησε στους πληθυσμούς των Βαλκάνιων χριστιανών ραγιάδων μπορεί να σταθμιστούν μέσω ορισμένων συγκρίσεων. Για παράδειγμα, το 1539, όταν γράφεται στα καθ' ημάς η κωμική *Φυλλάδα του Γαϊδάρου*, είχε μόλις προηγηθεί στη Γαλλία ο *Pantagruel* του Rabelais. Έναν αιώνα αργότερα, όταν εκδιδόταν στα ελληνικά *Η θυσία του Αβραάμ*, κυκλοφορούσε στην Ευρώπη το *Discours de la méthode* του Καρτέσιου. Τέλος, όταν ο Ν. Μαυροκορδάτος έγραφε το 1718 τα μετά βίας φιλοσοφικά *Φιλοθέου πάρεργα*, κυκλοφορούσε στην Αγγλία ο *Ροβινσώνας Κρούσος* του D. Defoe. Την ιστορική σημασία κειμένων

[217] Αλίκη Βαξεβάνογλου, «Η εκπαίδευση στην Ελλάδα: Το εφήμερο και οι δομές», *Νέα Παιδεία*, 121/Ιανουάριος-Μάρτιος 2007, σ. 19.

[218] Για την εξάπλωση της τυπογραφίας στην Ευρώπη βλ. Lucien Febvre - Henri-Jean Martin, *L'apparition du livre*, βλ. κεφάλαιο VI και χάρτες στο τέλος του βιβλίου, Albin Michel, Παρίσι 1958.

όπως του Ν. Μαυροκορδάτου και των άλλων, μπορούμε να την κατανοήσουμε μόνο εάν σκεφτούμε επιστημονικά ανορθόδοξα. Για παράδειγμα, τι επηρέασε τον ελληνικό Διαφωτισμό; Τα *Φιλοθέου πάρεργα* ή ο στοχασμός που αποτυπώνεται στο *Discours de la méthode*; Και τον Σολωμό ή τον Κάλβο, τους επηρέασαν τα στιχουργήματα των φυλλάδων ή η ιταλική ποίηση;

Ανακεφαλαίωση και γενικά συμπεράσματα του δεύτερου μέρους

Τι σήμαινε αυτή η τόσο ρητή τοποθέτηση «Είμαστε Έλληνες»; Η ιδεολογική ρήξη που πραγματοποίησαν οι ουμανιστές Βυζαντινοί αριστοκράτες λόγιοι ήταν στην εποχή τους μεγάλης εμβέλειας. Τόλμησαν να προτάξουν την ταυτότητα «Έλληνας» σε ένα πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο θεοκρατικό, ειδικότερα χριστιανικό. Τα κριτήρια τα οποία συγκροτούσαν την αυτοαναγνώριση στο όνομα «Έλληνας», η ιστορία, η γλώσσα και ο ενιαίος χώρος, ήταν δηλωτικά της άρνησής τους να δεχτούν ως προέχουσα τη βυζαντινή ταυτότητα. Από την άλλη, το Βατικανό με τους Λατίνους σταυροφόρους είχαν καταλύσει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Αυτό αποτέλεσε το γενικό ιστορικό προηγούμενο ώστε τμήματα της βυζαντινής κοσμικής αριστοκρατίας και της ορθόδοξης αριστοκρατίας του κλήρου να ενσωματωθούν βαθμιαία στους Οθωμανούς. Οπότε, η μικρή ούτως ή άλλως ομάδα των Βυζαντινών ουμανιστών, μαζί με το ευρύτερο ρεύμα των φιλοδυτικών Βυζαντινών κοσμικών αριστοκρατών, έχασαν το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον αναφοράς. Έχασαν επίσης τα τμήματα των βαλκανικών αγροτικών πληθυσμών, επειδή έναντι του παρατεταμένου πολέμου επέλεγαν τη συναίνεση με τους Οθωμανούς. Άλλωστε, τα ανταλλάγματα ήταν σημαντικά, ιδίως για τη συντριπτική πλειονότητα, τους χωρικούς.

Η πρώτη έκφανση του Νέου Ελληνισμού απομονώθηκε και τελικώς ηττήθηκε. Οι ιδέες που διατυπώθηκαν, τα κείμενα που εξέφρασαν αυτές τις τάσεις εκκοσμίκευσης, περιθωριοποιήθηκαν σε μικρές παροικίες έξω από τα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και σε μεμονωμένους λόγιους. Ο νέος κόσμος της ελληνόφωνης Αναγέννησης αναδύθηκε μόνο στην Κρήτη και στα Επτάνησα. Οι μορφές πολιτιστικής διαφοροποίησης με τις οποίες εκφράστηκαν αυτοί οι δύο αστικοί ελληνικοί πληθυσμοί, όπως η ζωγραφική και η λογοτεχνία στην κοινή νεοελληνική γλώσσα, διαμόρφωναν τάσεις για εκκοσμίκευση των προσλήψεων του κόσμου και του εαυτού, σε ευθεία διαφοροποίηση από τις θεοκρατικές κυριαρχίες επί αιώνες. Στην Κρήτη η Αναγέννηση κατέρρευσε λίγο αργότερα από την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης το 1669.

Αυτός ο πρώτος Νέος Ελληνισμός είχε πολύ ισχυρή πνευματική λάμψη, αλλά όχι διάρκεια. Συνεπώς, είναι επιστημονικά μάταιο να τον συγκρίνουμε με τη λάμψη της

ευρωπαϊκής Αναγέννησης, τη θρησκευτική Μεταρρύθμιση των καθολικών, τις πολεμικές συγκρούσεις για αυτές, την ανάδυση των απολυταρχικών κρατών και ορισμένων φωτισμένων μοναρχιών, τους πίνακες του Φρα Αντζέλικο και του Πιέρο ντε λα Φραντσέσκα, τον Νικόλαο Κοπέρνικο και τον Κέπλερ. Στο πλαίσιο των αναγκών της εποχής τους, οι εμπνευστές του πρώτου ουμανιστικού Νέου Ελληνισμού επινόησαν υπό το όνομα «Έλληνας» και μορφοποίησαν, με βάση ιστορικά κριτήρια, τις συντεταγμένες ενός οιονεί νέου πολιτικού υποκειμένου. Όμως στο πολιτικό επίπεδο, εκείνο του νεφελώματος των φιλοδυτικών Βυζαντινών κοσμικών αριστοκρατών στο οποίο ηγήθηκαν μέλη της δυναστείας των Παλαιολόγων, δεν συγκροτήθηκε κάποιο υποκείμενο, ή τουλάχιστον δεν απέκτησε ποτέ ολοκληρωμένη υπόσταση.

Η θεοκρατική οθωμανική δεσποτεία, με την ενσωμάτωση μέρους των βυζαντινών ελίτ και τη νομιμοποίηση που της παρείχε η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, καθώς και με την κατοχύρωση γης για τους χωρικούς, κατόρθωσε να εξασφαλίσει τη συναίνεση της συντριπτικής πλειονότητας των βαλκανικών πληθυσμών και να επιβάλει την οθωμανική ειρήνη. Το οθωμανικό κράτος ασκούσε ενιαία πολιτική γης για το σύνολο των πληθυσμών των ραγιάδων καλλιεργητών, την οποία εφάρμοζε για κάθε μία οικογένεια. Η κατοχή –πλάι στη θεσμική κατοχύρωση– του οικογενειακού κλήρου για κάθε οικογένεια Βαλκάνιων χωρικών ραγιάδων δημιουργούσε συνθήκες ευνοϊκότερες σε σχέση με το καθεστώς δουλοπαροικίας που επικρατούσε στην Ευρώπη, και ιδίως την ανατολική. Ταυτοχρόνως, επειδή τους πρώτους αιώνες σχεδόν απέκλειε εξ αντικειμένου κάθε συγκέντρωση γαιοκτητικής ή άλλης οικονομικής δύναμης έξω από το κράτος, ωθούσε τους πληθυσμούς χωρικών να συσπειρώνονται πρωτίστως στην οικογένεια και ακολούθως στο σόι. Οι πληθυσμοί αυτοί, διατηρώντας ως βασική αναφορά τα χωριά τους, κατέληγαν να ανασυγκροτούνται ως μικρές τοπικές κοινωνίες με μάλλον αρχέγονες φυλετικές και πατριαρχικές σχέσεις. Αυτού του τύπου οι κοινωνικές και χωρικές δομές αποτέλεσαν τους πρώτους αιώνες το θεμέλιο της οθωμανικής κυριαρχίας και εξασφάλιζαν ταυτοχρόνως τη χρηματοδότηση της κρατικής κυριαρχίας. Ο Perry Anderson, σε μια εύστοχη περιγραφή του, έχει ορίσει το οθωμανικό σύστημα γαιοκτητικών σχέσεων ως ένα είδος ισοπεδωτικού εξισωτισμού. Με δεδομένη την εξάλειψη των ελίτ που προϋπήρχαν, και την οργανική ενσωμάτωση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας στο εξουσιαστικό σύστημα των Οθωμανών, ο ισοπεδωτικός εξισωτισμός θα πρέπει να απέτρεπε κάθε είδους κοινωνική διαφοροποίηση, ιδίως πνευματική, που δεν εντασσόταν στο οθωμανικό σύστημα. Η κυριαρχία, συνεπώς, ήταν τόσο συντριπτική, ώστε αποτυπωνόταν ως αποκλειστικό γνώρισμα στη γενική ταυτότητα των κατακτημένων: «χριστιανός ραγιάς». Αν σκεφτούμε τη σημασία των δύο ονομάτων που αποτελούσαν τη γενική πολιτική ταυτότητα των Βαλκάνιων χριστιανών ραγιάδων, θα διαπιστώσουμε ότι δεν ήταν παρά η αποτύπωση της οθωμανικής εξουσίας και μαζί της ενσωματωμένης σε αυτήν ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας.

Η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία υπήρξε η μόνη βυζαντινή ηγετική ομάδα χριστιανών ραγιάδων που απέμεινε σχεδόν άθικτη από την κατάκτηση. Αφού συνέβαλε σημαντικά ώστε οι Οθωμανοί από κατακτητική κοινωνία να μετεξελιχθούν σε εδραίο κράτος, εξουσιοδοτήθηκε από τον σουλτάνο να επιτηρεί την εφαρμογή των όρων της οθωμανικής κυριαρχίας από τους χριστιανούς ραγιάδες, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα την πνευματική τους καθοδήγηση. Το καθεστώς γενικευμένης προφορικότητας που διατήρησε και, σε έναν βαθμό, επέβαλε η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία στον πληθυσμό των ραγιάδων εκφράστηκε πρώτα από όλα στη βίαιη άρνηση να μεταφραστούν και να τυπωθούν στην κοινή νεοελληνική γλώσσα ιερά κείμενα. Αυτή η στοιχειώδης μεταρρύθμιση, η οποία από την εποχή του Λούθηρου αποτέλεσε για τους ευρωπαϊκούς πληθυσμούς το κατεξοχήν εφαλτήριο για την εκμάθηση της ανάγνωσης και κατ' επέκταση της γραφής, στα οθωμανικά Βαλκάνια ακυρώθηκε με την πρωτοβουλία της ορθόδοξης εκκλησίας. Οπότε οι πιστοί, στη συντριπτική τους πλειονότητα, έχασαν τη δυνατότητα να αντιλαμβάνονται τα λόγια της πίστης τους με το δικό τους μυαλό, και φυσικά μαζί αποκλείστηκε από τα Βαλκάνια η τεχνολογία της τυπογραφίας, με όσα αυτό συνεπαγόταν. Φυσικά, το καθεστώς πνευματικής πενίας που καθιέρωσε η ορθόδοξη εκκλησία, συμπαρέσυρε σε ένα στοιχειώδες επίπεδο αυτήν την ίδια εκκλησιαστική αριστοκρατία.

Από τις αρχές του 16ου αιώνα είχε εδραιωθεί στα Βαλκάνια ένα σύστημα κυριαρχίας εντός του οποίου εμφανίζεται μια οριζόντια τομή ως προς τη γενική πολιτική διάταξη των εξουσιαστικών σχέσεων μεταξύ κυρίαρχων Οθωμανών και υποτελών πληθυσμών, τομή η οποία είχε ταυτόχρονα πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Νομίζω ότι το κύριο χαρακτηριστικό της εν λόγω τομής είναι πως οι ίδιες οι ανθρώπινες υποθέσεις έπαψαν να αποτελούν αντικείμενο στοχασμού μορφωμένων κοινωνικών ομάδων. Με λίγες εξαιρέσεις, η συντριπτική πλειονότητα των ελίτ που είχαν απομείνει από τη βυζαντινή περίοδο εντάχθηκαν σε ένα στοιχειώδες κανονιστικό πλαίσιο που δεν άφηνε χώρο για την ανθρώπινη δημιουργική διάνοια. Όπως είχε γράψει και ο Μάρκος Μουσούρος στην καμπή προς τον 16ο αιώνα, «Οι δικοί μας Έλληνες απλώς ασχολούνται με τα στοιχειώδη του βίου στον οποίο πορεύονται ως υποτελείς βαρβάρων». Αυτός ο τελευταίος χαρακτηρισμός, που εξέφραζε τον θυμό ενός Έλληνα αναγεννησιακού διανοουμένου, ασφαλώς αναφερόταν στην εδραιωμένη συναίνεση των κατακτημένων απέναντι στην οθωμανική κυριαρχία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

Διαχρονικές δομές

Μεθοδολογικές διευκρινίσεις

Πώς αναπαραγόταν το οθωμανικό κράτος και η κυριαρχία του επί των υποτελών ή, αλλιώς, πώς αναπαράγονταν οι σχέσεις κυριαρχίας; Είναι προφανές, αλλά ας τονιστεί ξανά, πως η πραγματικότητα που επιλέγουμε να μελετήσουμε σε αυτό το κεφάλαιο δεν είναι η περιγραφή των κρατικών θεσμών και των αξιωμάτων –θέματα σχεδόν εξαντλημένα από την ιστοριογραφία– αλλά το κρισιμότερο, δηλαδή ο τρόπος αναπαραγωγής των σχέσεων μεταξύ κυρίαρχων και υποτελών.

Το ερώτημα αυτό έχει αγνοηθεί τις τελευταίες δεκαετίες, παρότι δεν απουσιάζουν οι λαμπρές εξαιρέσεις.[219] Στην ιστορική επιστήμη διαδόθηκε διεθνώς κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού έως τις αρχές του 21ου αιώνα ο ιδεολογικός συρμός της μετανεοτερικότητας. Σε αυτό το διεθνές ιδεολογικό πλαίσιο, παράγωγο του οικονομικού νεοφιλελευθερισμού, η ιστορική ανάλυση ποικίλων περιόδων και κοινωνιών του κόσμου στόχευε συχνά στην επιβεβαίωση των όρων της πολυπολιτισμικότητας. Η έρευνα αναζητούσε την αγαθή συνύπαρξη των διαφορετικών πολιτισμικών κοινωνικών ομάδων – την αγαστή ειρηνική συμβίωση μέσα στη διαφορετικότητα. Η εν λόγω προσέγγιση είχε σπρώξει στο περιθώριο της ιστορικής έρευνας τα ερωτήματα για την αναπαραγωγή του οθωμανικού συστήματος κυριαρχίας και την έρευνα για τις μορφές κυριαρχίας εν γένει. Το ερώτημα για τον τρόπο αναπαραγωγής, παρότι θεμελιώδες σε κάθε επιστήμη, παρακάμφθηκε ως μάλλον ενοχλητικό για τους ιδεολόγους της μετανεοτερικότητας. Οπότε η οθωμανική ιστορία καταντούσε για αρκετούς ιστορικούς νομιμοποιητικό πρότυπο πολιτικά ορθής συμπεριφοράς. Η προσέγγιση με όρους μετανεοτερικότητας παρήγαγε πολλές δημοσιεύσεις που πρότειναν ως βασική ερμηνεία για κάθε χρήση τη χαρούμενη συμβίωση, την αγαστή σύμπραξη μεταξύ των κυρίαρχων Οθωμανών και των χριστιανών ραγιάδων, καθώς και μεταξύ ποικίλων εθνοπολιτισμικών ομάδων της

[219] Όπως ο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, σ. 23-34 και ο Halil İnalcık, *The Ottoman State: Economy and Society 1300-1600*, σ. 11-44.

αυτοκρατορίας.[220] Η επιστημονική αδυναμία αυτής της βουκολικά ειδυλλιακής ιστορίας είναι ότι σταματάει στο σημείο όπου θα έπρεπε να θέσει τα αφετηριακά ερωτήματα, να διατυπώσει τις βασικές υποθέσεις της ιστορικής έρευνας. Κοντολογίς, εγκαταλείπει στο ξεκίνημα. Για αυτόν τον λόγο, οι κοινωνίες των ανθρώπων παρουσιάζονται από τη συγκεκριμένη ιστοριογραφία μέσω ενός επίπεδου περιγραφισμού των εξωτερικών χαρακτηριστικών τους, με την εφαρμογή ενός ακραιφνούς αντικειμενισμού, για να καταλήξουν να προβάλλονται ως ένα είδος παραδείγματος πολιτικής συμπεριφοράς προς μίμηση για όλους εμάς σήμερα. Πρόκειται συνεπώς για στόχευση ηθικοπλαστική, ως εκ τούτου επιστημονικά αδιάφορη.

Το οθωμανικό σύστημα εξουσίας δεν ήταν καθόλου τρυφηλό ούτε ήταν θεμελιωμένο στην άμεση διαρκή βία. Διέθετε σταθερότητα, χάρη στη συναίνεση που εξασφάλιζε, όχι βέβαια σαν αγαστή συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών αλλά ως δομή σχέσεων εξουσίας, δηλαδή επιβολή δύναμης και βίας, όποτε έκρινε ότι ήταν απαραίτητο. Ορισμένα χαρακτηριστικά του συστήματος αυτού αποτέλεσαν τους ακρογωνιαίους λίθους της σταθερότητάς του. Ο πρώτος είναι ο θρόνος του σουλτάνου. Η κεντρική αυτή εξουσία διατηρούσε επί αιώνες το πολιτικό, στρατιωτικό και νομοθετικό μονοπώλιο, πλάι στο θρησκευτικό – υπό τον τίτλο του Χαλίφη από το 1517. Η δυναστεία του οίκου του Οσμάν κατείχε τον θρόνο του σουλτάνου από τις απαρχές της αυτοκρατορίας έως την πτώση της τον 20ό αιώνα.[221] Σε μικρότερο βαθμό, που δεν αναιρεί το χαρακτηριστικό της σταθερότητας, ο θεσμός του Βεζίρη ελεγχόταν από ελάχιστες οικογένειες. Άραγε, αυτή η εσωτερική σταθερότητα του κράτους εξασφαλιζόταν επιπλέον από μια διαρκή κινητικότητα των υπόλοιπων Οθωμανών αριστοκρατών στα αξιώματα και στους τόπους, ώστε να αποτρέπεται η συγκρότηση προσωπικών δικτύων ισχύος που θα μπορούσαν να απειλήσουν την ισχύ του εκάστοτε σουλτάνου;[222] Αν, όπως όλα δείχνουν, η απάντηση είναι θετική, τότε αυτή η κινητικότητα των υπόλοιπων Οθωμανών αξιωματούχων αποτέλεσε έναν κρίσιμο μηχανισμό σταθεροποίησης του συστήματος κεντρικής εξουσίας, ο οποίος όμως άρχισε να φθίνει από τον 17ο αιώνα.[223]

Ο δεύτερος λίθος της σταθερότητας ήταν ο αγροτικός χαρακτήρας της αυτοκρατορίας μέχρι αργά τον 19ο αιώνα. Οι προέχουσες κοινωνικές δομές, τουλάχιστον έως τις αρχές του 19ου αιώνα, συγκροτούνταν με φυλετικού τύπου σχέσεις οργάνωσης των

---

[220] Το καθεστώς ευτυχισμένης συμβίωσης εντοπίζει στις κοινωνίες της Κρήτης η Molly Greene, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton University Press, 2000 (Μετάφραση στα ελληνικά από τις Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2005).

[221] Colin Imber, *The Ottoman Empire*, σ. 87 κ.ε.

[222] Karen Barkey, «In different times: Scheduling and social control in the Ottoman Empire, 1550 to 1650», *Comparative studies in Society and History*, 38-3/1996.

[223] Προανάκρουσμα ίσως να αποτέλεσαν οι μικρές αναδιατάξεις ισχύος μεταξύ σουλτάνου και βεζίρη που πραγματοποιήθηκαν βαθμιαία κατά τον 16ο αιώνα, βλ. Metin Kunt, «Sultan, Dynasty and State in the Ottoman Empire: Political Institutions in the Sixteenth Century», *The Medieval History Journal*, 6/2003, καθώς επίσης και η εξέγερση των γενιτσάρων του 1622, όπου για πρώτη φορά αμφισβήτησαν τον ίδιο τον σουλτάνο.

χωρικών πληθυσμών, με επικεφαλής τις πατριαρχικού, ενίοτε κλανικού τύπου τοπικές πληρεξούσιες ηγεσίες, κυρίως στα χωριά. Ο κόσμος των Βαλκάνιων ραγιάδων, μέχρι τουλάχιστον την Ελληνική Επανάσταση στις αντίστοιχες περιοχές, αποτελούνταν, όπως ήδη τονίσαμε, από πολλές μικρές κοινωνίες, διάσπαρτες στον χώρο. Αυτές συγκροτούσαν μέχρι πολύ αργά τη συντριπτική πλειονότητα του βαλκανικού γενικού πληθυσμού, που κατοικούσε σε ποσοστό 85% σε χωριά, και τις περιορισμένες κοινωνίες των πόλεων, στις οποίες ο πληθυσμός, μετά την αύξηση του 16ου αιώνα και τη μεγάλη καμπή του 17ου που ακολούθησε, άρχισε ξανά να παρουσιάζει αυξητική τάση, περίπου από το τέλος του ίδιου αιώνα.[224] Όλη αυτή η πλειάδα των υποτελών κοινωνιών δεν συγκροτούσε ένα ενιαίο κοινωνικό μόρφωμα, συχνά ούτε καν στο επίπεδο ενός *καζά* (βασική διοικητική επαρχία). Η απέραντη αυτοκρατορία και οι κυριαρχούμενες μικροκοινωνίες της ενοποιούνταν αποκλειστικά στο επίπεδο της εξουσίας με τους όρους της κυρίαρχης οθωμανικής κοινωνίας, οργανωμένης σε κράτος. Κυρίαρχοι Οθωμανοί και υποτελείς επικυρίαρχες αρχοντίες συγκροτούσαν ένα πολυπλόκαμο σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων, μέσω του οποίου διαχεόταν η συναίνεση στο σύνολο των κανόνων που εξασφάλιζαν την ηγεμονία της οθωμανικής πολιτικής κοινωνίας. Τέλος, το τέταρτο θεμέλιο, στο οποίο επίσης έχουμε αναφερθεί εκτενώς, ήταν η διπλή θεοκρατία. Η θρησκεία των κατακτητών και η οργανικά ενσωματωμένη των ορθόδοξων χριστιανών κατακτημένων αποτελούσαν θεμέλια δικαίου και κανόνες άσκησης διοίκησης, που εξασφάλιζαν την τήρηση των όρων της οθωμανικής κυριαρχίας.

Αυτό ήταν το οθωμανικό σύστημα, αν το δούμε μακροσκοπικά. Για τούτο φαίνεται να ήταν ακίνητο, όπως η δυναστεία του Οσμάν, οι φυλετικές σχέσεις των κοινωνιών στα χωριά, καθώς επίσης και τα θεοκρατικά θεμέλια δικαίου και διοίκησης.[225] Μάλιστα, αν θυμηθούμε ότι το οθωμανικό αυτοκρατορικό πρότυπο εξουσίας και οι σχέσεις οργάνωσης των τοπικών κοινωνιών προέρχονταν λιγότερο ή περισσότερο από τις προηγούμενες αυτοκρατορίες, τότε η ακινησία που εντοπίζουμε στον Οίκο του Ισλάμ φαίνεται να ήταν πολύ παλαιότερη από αυτόν τον ίδιο. Ορθώς, λοιπόν, πολλοί ιστορικοί εντάσσουν το σύνολο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη μεγάλη ιστορική διάρκεια. Ωστόσο, αν υπάρχει μια μεθοδολογική βεβαιότητα στην ιστορική επιστήμη, αυτή είναι ότι δεν υφίστανται κοινωνίες ακίνητες, ούτε παγιωμένα συστήματα εξουσίας. Νομίζω, λοιπόν, ότι τη μεγάλη ιστορική διάρκεια, αυτήν τη σπουδαία θεωρητική επινόηση του F. Braudel, δεν πρέπει να την αντιληφθούμε ως ιστορική περίοδο εντελούς ακινησίας των κοινωνιών, αλλά περισσότερο ως αραιή ταλάντωση αλλαγής του χρονισμού που παράγουν οι κοινωνίες κατά την κίνησή τους. Πώς, λοιπόν, η οθωμανική πολιτική κοινωνία-κράτος εξασφάλιζε επί αιώνες την αναπαραγωγή της κυριαρχίας της;

---

[224] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, σ. 153.

[225] Μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία για τη σταθερότητα του οθωμανικού συστήματος, στην οποία περιλαμβάνεται και η σημασία των οικονομικών θεσμών, προτείνει ο Sevket Pamuk, «Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800», *Journal of Interdisciplinary History*, 35-2/2004.

Η προνεοτερικού τύπου συναίνεση των κατακτημένων, όπως την επιδίωξαν και εντέλει την εδραίωσαν οι Οθωμανοί με το πολιτικό συμβόλαιο, δεν απορρόφησε, καθώς είπαμε, την οθωμανική πολιτική κοινωνία, το κράτος. Διατηρώντας την κυριαρχία και εξελίσσοντας με προσαρμογές τις λεηλατικές πρακτικές, η οθωμανική επεκτατική κοινωνία μετασχηματίστηκε σε εδραίο κράτος απολύτως διακριτό, εξωτερικό από τους υποτελείς, ιδίως όμως επρόκειτο για κράτος που εξέφραζε αποκλειστικά και μόνο τους κυρίαρχους.[226] Με δυο λόγια, οι Οθωμανοί διατήρησαν το ολοκληρωτικό μονοπώλιο της πολιτικής.

Αυτό το μονοπώλιο της πολιτικής, που εκφραζόταν με την πλήρη οριζόντια διάκριση μεταξύ των Οθωμανών κυρίαρχων και των υποτελών πληθυσμών, προκαλούσε μια θεμελιώδη αντινομία, η οποία στην ολοκληρωμένη έκφανσή της θα υπονόμευε κάθε κρατική αποτελεσματικότητα, εντέλει θα ακύρωνε κάθε δυνατότητα αναπαραγωγής των σχέσεων κυριαρχίας. Ωστόσο, η επίλυση της αντινομίας αντιμετωπιζόταν με έναν παλαιό τρόπο, μάλλον ιδιαιτέρως τελειοποιημένο από τους Οθωμανούς. Αναφέρομαι στην ένθεση μιας διαφορετικής κλίμακας ελίτ μεταξύ του κράτους και των κυριαρχούμενων κοινωνιών ραγιάδων, με ποικίλους εξειδικευμένους ρόλους διαμεσολάβησης μεταξύ οθωμανικής εξουσίας και υποτελών πληθυσμών. Στην πράξη επρόκειτο για κοινωνικές ομάδες οι οποίες σχηματίζονταν από άτομα που το καθένα τους ασκούσε ειδικευμένη πληρεξούσια ανακλητή κρατική λειτουργία σε έναν τόπο και στο όνομα του σουλτάνου, από τον οποίο αποκτούσε το *βεράτι* (την εξουσιοδότηση), και φυσικά δεν είχε δικαίωμα να λάβει οποιαδήποτε αμιγώς πολιτική απόφαση. Αναφέρομαι, ιδίως, σε αξιωματούχους του ορθόδοξου κλήρου, τοπικούς προεστούς, αρματολούς και άλλες κοινωνικές ομάδες. Αυτές οι κοινωνικές ομάδες, χάρη στην άσκηση αρμοδιοτήτων στο όνομα του σουλτάνου, συγκροτούσαν συνεκτικές αριστοκρατίες, άλλες τοπικής και άλλες αυτοκρατορικής κλίμακας, ανάλογα με την εμβέλεια των αρμοδιοτήτων με τις οποίες είχαν εξουσιοδοτηθεί.

Οι κοινωνικές ομάδες με πληρεξουσιότητα συνέβαλαν αποφασιστικά στην επίλυση της αντινομίας κατά τη μετάβαση από το αρχικό *état prédateur* στην εδραία μορφή του, επειδή ασκούσαν διαμεσολαβητικές λειτουργίες ανάμεσα στους κυρίαρχους και τους υποτελείς πληθυσμούς για λογαριασμό των κυρίαρχων, αποκτώντας έτσι εξουσία οι

[226] Η βιβλιογραφία για τις σχέσεις οθωμανικού κράτους και ραγιάδων χωρικών είναι εκτεταμένη. Σχετικά πολυάριθμη είναι και η βιβλιογραφία για τις κοινωνικές σχέσεις οργάνωσης των κοινωνιών στα χωριά υπό οθωμανική κυριαρχία. Νομίζω όμως πως ευσύνοπτες και πλούσιες αναλύσεις μαζί με βιβλιογραφία βρίσκονται συγκεντρωμένες στο αφιέρωμα των Halil Berktay – Suraiya Faroqhi, (επιμ.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, αφιέρωμα του *Journal of Peasant Studies*, τχ. 3-4, τ. 18/Απρίλιος-Ιούλιος 1991. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η μελέτη του John Haldon, «The Ottoman State and the Question of State Autonomy: Comparative Perspectives», *στο ίδιο*, σ. 18-108. Επίσης τις συγκρίσεις των σχέσεων κυριαρχίας όπως διαμορφώθηκαν μεταξύ τριών αγροτικών πληθυσμών με τα αντίστοιχα αυτοκρατορικά κράτη αναλύει ο Halil Berktay, «Three Empires and the Societies they Governed: Iran, India and the Ottoman Empire», *στο ίδιο*, σ. 242-263.

ίδιες.[227] Τα πρόσωπα που αναλάμβαναν την πληρεξουσιότητα για να ασκήσουν τις διαμεσολαβητικές λειτουργίες, προέρχονταν αρχικά από εκείνες τις μικρές ή αυτοκρατορικής εμβέλειας ελίτ οι οποίες παραδίδονταν στους Οθωμανούς χωρίς αντίσταση, οπότε, σύμφωνα με το πολιτικό συμβόλαιο των τελευταίων, αποκτούσαν το δικαίωμα, όπως είδαμε, να διατηρήσουν την τοπική κοινωνική ιεραρχία ακέραιη, εφόσον βέβαια θα λειτουργούσαν στο εξής για λογαριασμό των νέων κυρίαρχων.

Οι σχέσεις πληρεξουσιότητας της οθωμανικής πολιτικής κοινωνίας προς τα άτομα των υποτελών αριστοκρατιών, τοπικών και αυτοκρατορικής κλίμακας, άρχισαν να εδραιώνονται ως οργανικά στοιχεία λειτουργίας της οθωμανικής κυριαρχίας κατά τη δεύτερη περίοδο μετεξέλιξής της σε εδραίο κράτος. Δηλαδή, από την περίοδο του σουλτάνου Μωάμεθ Α΄ μετά το τέλος των συγκρούσεων μεταξύ των επιγόνων του Βαγιαζήτ Α΄ το 1413. Το μεγαλύτερο βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση έκανε ο Πορθητής, όταν εννέα μήνες μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης παραχώρησε τα γνωστά προνόμια, προσωπικά, στον ορθόδοξο Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, δηλαδή κατέστησε την ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία θεσμό του οθωμανικού κράτους. Ακολούθησαν τα προνόμια στους θρησκευτικούς ηγέτες των Αρμενίων και των Εβραίων, καθώς και σε άλλες περιφερειακές ή τοπικές θρησκευτικές ηγεσίες. Η μεταβίβαση πληρεξουσιοτήτων στα πρόσωπα που βρίσκονταν επικεφαλής των εκκλησιαστικών και άλλων θεσμών, ή που διορίζονταν για τον σκοπό αυτόν, αποφασιζόταν από τον σουλτάνο, ο οποίος εξέδιδε το αντίστοιχο βεράτι και εισέπραττε το μεγαλύτερο μέρος του χρηματικού ποσού που κατέβαλλε κάθε εξουσιοδοτούμενος. Φυσικά, η εκάστοτε συγκυρία, οι συσχετισμοί και ό,τι άλλο τέλος πάντων ρύθμιζε τις σχέσεις δύναμης, επηρέαζε την τελική απόφαση ως προς την επιλογή του προσώπου που θα αναλάμβανε την πληρεξουσιότητα, αλλά δεν άλλαζε το περιεχόμενο της μεταβίβασης αρμοδιοτήτων και τις κρατικές λειτουργίες για τις οποίες προοριζόταν.

Η άσκηση εξουσίας των κυρίαρχων Οθωμανών διαμέσου μεταβίβασης ειδικών αρμοδιοτήτων σε υποτελείς οδήγησε την οθωμανική πολιτική κοινωνία από επιτελεστικού τύπου εξουσία, όπως ήταν κατά την περίοδο της κατάκτησης, σε εξουσία που απένεμε προσωποπαγείς ανακλητές οικονομικές και διοικητικές πληρεξουσιότητες που δεν περιλάμβαναν το κληρονομικό δικαίωμα.[228] Έτσι, η οθωμανική πολιτική κοινωνία κατόρθωσε να μετεξελιχθεί από συνονθύλευμα κατακτητικών ομοσπονδιών πολεμάρχων σε ενιαίο εδραίο κράτος, με συνεκτικές δομές και με σχεδόν ολοκληρωτική αυτονομία έναντι των υποτελών κοινωνιών. Σε αυτό λοιπόν το δομικό πλαίσιο, θα αναζητήσουμε συγκεκριμένες απαντήσεις για τον τρόπο αναπαραγωγής της οθωμανικής κυριαρχίας,

---

[227] Ενδιαφέρουσες γενικεύσεις για τις τοπικές ηγετικές ομάδες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με βάση το παράδειγμα της σημερινής Μέσης Ανατολής κάνει ο E. R. Toledano, «The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research» in Ilan Pappe – Moshe Ma'oz, (επιμ.), *Middle Eastern Politics and Ideas. A History from Within*, Tauris Academic Studies, Λονδίνο 1997.

[228] Την ερμηνεία αυτή έχει διατυπώσει πρώτος ο J. von Hammer.

συζητώντας θέματα από τα οποία ορισμένα είναι γνωστά στην ιστοριογραφία, αλλά εδώ σκοπός μας είναι να σκεφτούμε ξανά το ζήτημα της αναπαραγωγής των σχέσεων μεταξύ κυρίαρχων και υποτελών, και μάλιστα για τόσους πολλούς αιώνες.

Το παιδομάζωμα

Ο πάγιος οθωμανικός κανόνας ότι «ο γιος του ραγιά είναι ραγιάς» εμφανίζεται σε πολλούς *κανουναμέδες* των σουλτάνων από τις απαρχές της κατάκτησης έως τα μέσα του 19ου αιώνα. Το οθωμανικό κράτος σε δύο περιπτώσεις υποχρεωνόταν σε εξαιρέσεις από τον κανόνα του καθεστώτος του ραγιά. Η πρώτη ήταν ο ασπασμός της μουσουλμανικής πίστης από ορθόδοξους ραγιάδες. Ωστόσο, οι βίαιοι εξισλαμισμοί, όπως και οι αυτόβουλοι, δεν φαίνεται να είχαν αξιόλογη έκταση στον γενικό πληθυσμό. Πιθανή εξαίρεση ήταν ορισμένες περιοχές όπως μεμονωμένοι τόποι της Κρήτης, όπου ο σχετικά εκτεταμένος οικειοθελής εξισλαμισμός ενδεχομένως βοηθούσε ορθοδόξους να απαλλαγούν από φεουδαλικά βάρη και αγγαρείες που επέβαλλαν Βενετοί κυρίαρχοι.

Η δεύτερη εξαίρεση, την οποία επίσης δεν γνωρίζουμε επαρκώς, ήταν η αναγκαστική στρατολόγηση που έχει καθιερωθεί να αποκαλείται παιδομάζωμα. Παρά την ηθικολογική εκτροπή που έχει υποστεί από μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας και από κάποιες βαλκανικές, το παιδομάζωμα ήταν ένας μηχανισμός κοινωνικής κινητικότητας μέσω εξαναγκασμού.[229] Είδαμε ήδη ότι η οθωμανική πολιτική κοινωνία-κράτος ήταν κλειστή για τους ραγιάδες, οργανωμένη έξω από τις κοινωνίες τους. Η δημογραφική ανατροφοδότηση στελεχών του κράτους με ανθρώπινο δυναμικό, εκτός από τη φυσική αναπαραγωγή, συμπληρωνόταν με παιδιά χριστιανών. Η αναγκαστική στρατολόγηση, το παιδομάζωμα, αφορούσε λίγες χιλιάδες παιδιά κάθε χρόνο. Θα πρέπει να ξεκίνησε την εποχή του Μουράτ Α΄, γύρω στο 1362, και να σταμάτησε στις αρχές του 18ου αιώνα. Οι πραγματικές αιτίες που ώθησαν στη συγκρότηση ενός σώματος υπαλλήλων και στρατού που ήταν Δούλοι της Πύλης (*kapi kullari*) οι οποίοι εξισλαμίζονταν και εκπαιδεύονταν στις σχολές του παλατιού από μικρά παιδιά, ήταν οι συγκρούσεις μεταξύ του σουλτάνου και της αριστοκρατίας των πολεμάρχων γαζήδων. Ή, βαθύτερα, νομίζω πως ήταν η ανάγκη διαμόρφωσης προσωποπαγούς στρατιωτικής δύναμης αφοσιωμένης στον σουλτάνο, ώστε να διατηρεί την αυτοτέλεια της πολιτικής απόφασης αυτός και μόνο.[230] Οι

---

[229] Απόστολος Βακαλόπουλος, «Προβλήματα της ιστορίας του παιδομαζώματος», *Ελληνικά*, τχ. 13, 1954, σ. 274-293. Παρά τους καταφανείς παραλληλισμούς που κάνει ο Α. Βακαλόπουλος με ό,τι ονομάστηκε παιδομάζωμα κατά τη διάρκεια του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου το 1944-49, και παρά την ηθικολογική διάσταση που δίνει σε αυτήν την πολιτική του οθωμανικού κράτους, παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες.

[230] Vassilis Demetriades, «Some Thoughts on the Origins of the Devsirme», in Elizabeth A. Zachariadou (ed.), Halcyon Days in Crete I, *The ottoman emirate (1300-1389)*. Και Colin Imber, *The Ottoman Empire*, σ. 8 κ.ε., 242 κ.ε.

αρπαγές παιδιών ως λεία αίματος από πολέμους ή το παιδομάζωμα από οικογένειες κατακτημένων σε καιρούς ειρήνης εξασφάλιζαν την παράκαμψη του ιερού νόμου που απαγόρευε μουσουλμάνος να εκπίπτει στο καθεστώς δούλου. Ταυτοχρόνως, τροφοδοτούσε την Πύλη με ανθρώπινο δυναμικό, με το οποίο συγκροτούσε το σώμα των πεζών τυφεκιοφόρων γενιτσάρων, που αποτέλεσε καινοτομία στη στρατιωτική τακτική της εποχής. Από το ίδιο δυναμικό προέρχονταν υπάλληλοι των διοικητικών υπηρεσιών της οθωμανικής αυλής. Όλα τα άτομα αυτά, γενίτσαροι και διοικητικοί, επειδή ήταν αποσπασμένα από τις κοινωνίες τους, τυπικά δεν είχαν άλλη αναφορά παρά μόνο στον εκάστοτε σουλτάνο.[231]

Τα παιδιά, αφού εκπαιδεύονταν σε κάποια από τις σχολές του οθωμανικού παλατιού, εντάσσονταν απευθείας στην οθωμανική πολιτική κοινωνία, είτε στο σώμα των στρατιωτικών είτε στο σώμα των διοικητικών δούλων του σουλτάνου. Επρόκειτο μάλλον για έναν δραστικό καταναγκαστικό μηχανισμό κοινωνικής ανόδου, δεδομένου ότι τα παιδιά έφευγαν από το καθεστώς του ραγιά και εισέρχονταν απευθείας τους κυρίαρχους. Αφορούσε ελάχιστο αριθμό των κατακτημένων Βαλκάνιων χριστιανών, μια τάξη μεγέθους των πέντε χιλιάδων παιδιών ετησίως για όλα τα Βαλκάνια των περίπου επτά εκατομμυρίων κατοίκων, αλλά μπορούσε να εξαγοραστεί.[232] Γεγονός παραμένει ότι αυτό το σύστημα συμπληρωματικής τροφοδότησης της οθωμανικής πολιτικής κοινωνίας με ανθρώπινο δυναμικό που προερχόταν από τις τάξεις των ραγιάδων ήταν απολύτως ελεγχόμενο από την Υψηλή Πύλη, εκεί καθορίζονταν τα κριτήρια και ο αριθμός. Το οθωμανικό κράτος, λοιπόν, προκαλούσε αυτήν την επιλεκτική εξαναγκαστική κινητικότητα. Οι στρατολογούμενοι έπαυαν να είναι ραγιάδες, χωρίς για τούτο να διαταράσσεται ο κλειστός χαρακτήρας του οθωμανικού πολιτικού συστήματος έναντι του συνόλου των κατακτημένων. Αντίθετα, ενισχυόταν η πολιτική αυτοτέλεια του παλατιού, διοικητικά και στρατιωτικά.

Η αριστοκρατία του ορθόδοξου κλήρου

Αρκετά σκαλοπάτια χαμηλότερα από την κορυφαία πολιτική ιεραρχία του οθωμανικού κράτους τοποθετούνταν οι επικεφαλής των τριών βασικών εκκλησιών που αποτέλεσαν, μαζί με τα μέλη των συνόδων τους και τους λοιπούς αξιωματούχους, τις υποτελείς θρησκευτικές αριστοκρατίες των τίτλων. Στο ίδιο σχεδόν ιεραρχικό επίπεδο τοποθετούνταν οι λίγες οικογένειες των Φαναριωτών και των βογιάρων. Αρχικά θα αναφερθούμε στην

[231] Paul Wittek, «Devshirme and Shãri'a», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 7/1955, σ. 271-279, και V. L. Menage, «Some Notes on the Devsirme», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, τ. 29, αρ. 1/1966, Cambridge University Press.

[232] Paul Wittek, «Devshirme», ό.π.

αριστοκρατία του ορθόδοξου κλήρου για να διερευνήσουμε τον τρόπο της δικής της εσωτερικής αναπαραγωγής και τον τρόπο με τον οποίο συντελούσε στην αναπαραγωγή της οθωμανικής κυριαρχίας.

Εκατόν σαράντα επαρχιακοί μητροπολίτες, επίσκοποι, τοπικοί αρχιεπίσκοποι, υπαγόμενοι όλοι στο ορθόδοξο Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης· επίσης, υπερτριπλάσιοι κατ' εκτίμηση αρχιμανδρίτες κατά τόπους, με επιπλέον εκατόν πενήντα περίπου ηγουμένους των μοναστηριών, όλοι μαζί αποτελούσαν τα στελέχη του κλήρου τα οποία υπάγονταν στην αρμοδιότητα του ορθόδοξου θρόνου της Κωνσταντινούπολης.[233] Εξουσιοδοτημένοι ο καθένας ατομικά με βεράτι, αποτελούσαν το δίκτυο μέσω του οποίου μεταβιβάζονταν οι κανόνες της οθωμανικής κυριαρχίας, καθώς και της ίδιας της εκκλησίας, προς τους ραγιάδες από το 1454.[234] Αυτό το δίκτυο ήταν συγκεντρωμένο κατά 65% στο κεντρικό προς το νότιο άκρο της Βαλκανικής χερσονήσου, στο Αιγαίο έως την Κρήτη, ενώ το υπόλοιπο ήταν διάσπαρτο σε περιοχές της Μικράς Ασίας. Με το δίκτυο αξιωματούχων της η ιεραρχία της εκκλησίας έφτανε σε κάθε επαρχία, ασκώντας σε αυτήν υπάλληλη εξουσία στο όνομα των Οθωμανών (βλ. χάρτη αρ. 5). Η εξουσία των ορθόδοξων αξιωματούχων του κλήρου, όπως και των άλλων εκκλησιών, ασκούνταν στο όνομα του σουλτάνου, από αυτόν προερχόταν το βεράτι διορισμού του κάθε εκκλησιαστικού αξιωματούχου. Τα κριτήρια υπακοής/ανυπακοής των ραγιάδων στους κανόνες της οθωμανικής κυριαρχίας ανάγονταν στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη για τον αντίστοιχο πληθυσμό. Αυτήν την πίστη διαχειριζόταν και κανόνιζε ο Πατριάρχης μαζί με την Ιερά Σύνοδο του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Πηδάλια, νομοκάνονες, συνοδικές αποφάσεις, εγκύκλιοι, αφορισμοί και επιτίμια ποικίλων βαθμών, ή απλώς οι εκάστοτε τρέχουσες οικονομικές ανάγκες του επισκόπου ή του μητροπολίτη, δεν αντανακλούσαν μόνο τα συμφέροντα της εκκλησίας, αλλά, ας τονιστεί, πρωτίστως κατοχύρωναν και εφάρμοζαν τους κανόνες της οθωμανικής κυριαρχίας ως οργανικά στοιχεία της.[235]

Οι ορθόδοξοι αξιωματούχοι κληρικοί (με εξαίρεση τα μοναστήρια) δεν είχαν ως πρωταρχική επιδίωξη την κατοχή και την εκμετάλλευση παραγωγικής γης, όπως συνέβαινε συχνότερα στους καθολικούς ομολόγους τους. Κατείχαν χρηματικό πλούτο, τον

---

[233] Χ. Γ. Πατρινέλης, «Η γεωγραφική έκταση της δικαιοδοσίας και η διοικητική διάρθρωση του "κλίματος" του Οικουμενικού Πατριαρχείου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', σ. 104-105. Δ. Γ. Αποστολόπουλος – Μ. Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Η ορθόδοξη εκκλησία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1700-1821», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (δ/νση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 288-289.

[234] Για τις σχέσεις των εκκλησιαστικών ορθόδοξων αξιωματούχων με το οθωμανικό κράτος βλ. το θαυμάσιο κείμενο του Παρασκευά Κονόρτα, «Ορθόδοξοι Ιεράρχες στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης», στο *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, Αθήνα 2002.

[235] Για τη σχέση Πατριαρχείου και οθωμανικής έννομης τάξης βλ. Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις*, σ. 295 κ.ε. Και Pinelopi Stathi, «Provincial Bishops of the Orthodox Church as Members of the Ottoman Elite (Eighteenth-Nineteenth Centuries)», στο Antonis Anastasopoulos (επιμ.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete V, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006.

οποίο διέθεταν κατά κανόνα για την υπεράσπιση της θέσης τους ή την εξαγορά άλλης υψηλότερης στην ιεραρχία· πλούτο που δεν συνιστούσε κάποιο είδος κεφαλαίου, εμπορικού ή άλλου, αλλά ακριβώς αυτό που εννοεί ο όρος «πλούτος»: σημαντική ποσότητα χρήματος μη παραγωγικού, που στην προκειμένη περίπτωση προοριζόταν για ατομική χρήση, συνήθως σε πολιτικές επιδιώξεις. Εκτός από διαχειριστές της πίστης και της συνείδησης των ραγιάδων χριστιανών, το κρατικό μέσο ισχύος που κατείχαν ήταν η γενική πληρεξουσιότητα του σουλτάνου προς τον Πατριάρχη, μαζί με το αντίστοιχο βεράτι που αποκτούσε κάθε επίσκοπος ή μητροπολίτης ξεχωριστά, ατομικά, καταβάλλοντας ο καθένας σε μετρητά το ποσό προς τον σουλτάνο, καθώς και σε άλλους αξιωματούχους της Πύλης, όπως και στον προκαθήμενο του ορθόδοξου θρόνου. Ακολούθως, ως κάτοχοι μιας θέσης εξουσίας, νέμονταν τα συνεπαγόμενα πολιτικά και χρηματικά οφέλη στα όρια της περιοχής αρμοδιότητάς τους, δηλαδή μιας επισκοπής ή –οι ισχυρότεροι– μιας μητρόπολης.[236]

Οι ορθόδοξοι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι ασκούσαν διοίκηση απολαμβάνοντας εισοδήματα από τα φορολογικά έσοδα που κατέβαλλαν οι ραγιάδες χριστιανοί, καθώς επίσης και από δοσίματα των πιστών, έσοδα εκκλησιαστικών πράξεων, εξαγορά ποινών, υπενοικίαση της είσπραξης φόρων κτλ. Η διαφορά των ορθόδοξων κληρικών αξιωματούχων, και εν μέρει των Φαναριωτών, από τους μουσουλμάνους αξιωματούχους, ήταν η θρησκεία, καθώς επίσης και το γεγονός ότι παρέμεναν ραγιάδες. Για να είμαστε ακριβέστεροι, ας ορίσουμε τους ορθόδοξους κληρικούς αξιωματούχους και τις λίγες διακεκριμένες οικογένειες Φαναριωτών ως *υποτελείς αριστοκρατίες των τίτλων* με ανακλητές αρμοδιότητες. Η εκκλησιαστική αριστοκρατία μέσω του ορθόδοξου Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης, ο κάθε επίσκοπος ή μητροπολίτης, είχε πάντα κατά αποκλειστικότητα τον πνευματικό, εντέλει τον ιδεολογικό, έλεγχο των κατακτημένων χριστιανών. Ήδη από την εποχή του βυζαντινού συστήματος εξουσίας, εντονότερα υπό την οθωμανική κυριαρχία, η χριστιανική πίστη είχε εξελιχθεί μέσω των κανόνων που εξέδιδε η εκκλησία σε κριτήριο διοίκησης συμπληρωματικό προς το οθωμανικό. Μετά την ολοκλήρωση της κατάκτησης, η ορθόδοξη πίστη εξακολούθησε να συνιστά επιπλέον κριτήριο στάθμισης της νομιμοφροσύνης των χριστιανών ραγιάδων έναντι των κυρίαρχων Οθωμανών και φυσικά έναντι της ίδιας της εκκλησίας, όπως εκφραζόταν από τον εκάστοτε τοπικό αξιωματούχο του κλήρου.[237] Όπως οι πηγές εισοδήματος των Οθωμανών αξιωματούχων, τα τιμάρια, ήταν ενσφηνωμένα στην ιεραρχία

---

[236] Παρασκευάς Κονόρτας, «Ορθόδοξοι Ιεράρχες», *ό.π.* Και για ένα παράδειγμα άντλησης εισοδημάτων βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Πραγματικότητες από τον ελληνικό ΙΗ΄αιώνα», *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ΙΗ΄- ΙΘ΄ αιώνες*, Αθήνα 1982, σ. 155-198.

[237] Δημήτρης Κ. Παπαϊωάννου, *Η πολιτική των επισκόπων*, σ. 58-68. Αν και η βιβλιογραφία για την εκκλησιαστική αριστοκρατία μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης είναι εκτενής, ωστόσο, μια θαυμάσια και κυρίως πειστική σύνοψη μαζί με αναφορές σε βασικούς εκκλησιαστικούς αξιωματούχους των πρώτων αιώνων της οθωμανικής κατάκτησης προτείνει ο Nicolae Iorga, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, σ. 86-118.

των αξιωμάτων, το ίδιο κατά αναλογία ίσχυε για τους ορθόδοξους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους: απολάμβαναν και αυτοί εισοδήματα κατά μητρόπολη, επισκοπή, ενορία. Οι χριστιανοί ραγιάδες που περιλαμβάνονταν στην περιοχή της εποπτείας τους, για παράδειγμα στο όριο μιας επισκοπής, αποτελούσαν το τιμάριό τους, και στα εισοδήματα που προέρχονταν από αυτούς είχαν ποσοστιαία δικαιώματα όλοι, από τον κληρικό αρχιμανδρίτη επικεφαλής ενός μεμονωμένου ναού, έως τον Πατριάρχη, αναλογικά με τη θέση τους στην ιεραρχία.[238] Αυτό προκαλούσε συχνά σκληρές διενέξεις μεταξύ περιφερειακών κληρικών αξιωματούχων αφενός, όπως μεταξύ αυτών και του Πατριαρχείου για την κατανομή του εισοδήματος, διενέξεις τις οποίες ενίοτε επέλυε ο σουλτάνος ή ο βεζίρης, όπως και σε όλες τις άλλες περιπτώσεις διενέξεων μεταξύ αξιωματούχων του οθωμανικού κράτους.[239]

Ας συνοψίσουμε προσωρινά. Η υποτελής ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, όπως και των άλλων δογμάτων, μαζί και οι άλλες ορθόδοξες περιφερειακές αριστοκρατίες του κλήρου (της Κύπρου, των Ιεροσολύμων) ήταν ενσωματωμένες οργανικά στην οθωμανική κρατική δομή, αλλά με παραχωρημένες αρμοδιότητες διοίκησης, τα γνωστά «προνόμια», τα οποία ήταν ατομικά και ανακλητά. Κάθε αξιωματούχος είχε δικαιοδοσία διαχείρισης των πιστών του δόγματος της περιοχής του. Αλλά όλες αυτές οι αριστοκρατίες, με την άτυπη για τους Οθωμανούς εσωτερική ιεραρχία τους, συγκροτούσαν ένα ενιαίο θεοκρατικό σύστημα, το οποίο κορυφωνόταν και νομιμοποιούνταν στο πρόσωπο του εκάστοτε σουλτάνου.

Τι αντιπροσώπευε αυτή η αριστοκρατία σε αριθμούς; Είπαμε προηγουμένως ότι οι αξιωματούχοι της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης που απολάμβαναν το προνόμιο επιτήρησης των ραγιάδων, ανέρχονταν στους εκατόν σαράντα περί τα τέλη του 16ου αιώνα. Σε αυτές τις θέσεις περιλαμβάνονταν οι επίσκοποι, οι μητροπολίτες, οι έξαρχοι, οι τοπικοί αρχιεπίσκοποι και άλλα μέλη της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας. Κατά προσέγγιση θεωρήσαμε τις θέσεις αυτές τριπλάσιες, προκειμένου να περιλάβουμε τους μικρότερους αξιωματούχους, δηλαδή αρχιμανδρίτες και ηγουμένους ισχυρών μοναστηριών – οι τελευταίοι ανέρχονταν περίπου στους εκατόν πενήντα.[240] Αυτές οι εκατοντάδες αξιωματούχοι της ορθόδοξης αριστοκρατίας του κλήρου επιτηρούσαν, με πολλαπλάσιους βοηθούς, τους ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων, των νησιών του Αιγαίου και της

---

[238] Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Οικονομικά της Μεγάλης Εκκλησίας από της αλώσεως μέχρι του ΙΗ΄ αιώνος», *Οικονομική Επιθεώρησις*, έτος 5ον, 60/1878.

[239] Για τις διενέξεις μεταξύ Πατριαρχών και επισκόπων σχετικά με τη νομή των ποσών που προέκυπταν από την κάθε επισκοπή, βλ. διάσπαρτες πληροφορίες στο Δ. Γ. Αποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου*, Αθήνα 1987, σ. 145-179.

[240] Ιωάννης Ε. Αναστασίου, «Οι μονές του ελληνικού χώρου», in *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ΄, Αθήνα 1975, σ. 133.

Μικράς Ασίας. Στα περίπου οκτώ εκατομμύρια του γενικού πληθυσμού στο ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας, οι χριστιανοί ορθόδοξοι των Βαλκανίων αντιπροσώπευαν περίπου τρία εκατομμύρια τον 16ο αιώνα.[241] Ποια ήταν, λοιπόν, η σχέση μεγέθους αυτής της αριστοκρατίας του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης προς τον πληθυσμό που είχε την αρμοδιότητα να επιτηρεί;

Ας αρχίσουμε με την Πελοπόννησο το 1550. Στους έξι μητροπολίτες που είχαν στη δικαιοδοσία τους όλη τη χερσόνησο και τα μικρά προσαρτήματά της στη δυτική Αττική, αναλογούσαν δεκαπέντε περίπου επίσκοποι και 1.450 απλοί κληρικοί, δηλαδή κατά μέσο όρο 241 κληρικοί για κάθε μητροπολίτη. Σε κάθε παπά αναλογούσαν κατά μέσο όρο 118 χριστιανοί ραγιάδες, ενώ αντιστοιχούσαν 28.500 ορθόδοξοι χριστιανοί ραγιάδες σε κάθε μητροπολίτη, κατά μέσο όρο.[242] Αυτοί αποτελούσαν το τιμάριο του εκάστοτε μητροπολίτη, στο οποίο ήταν ενσφηνωμένα αναλογικά δικαιώματα όλης της τοπικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας κάτω και πάνω από αυτόν, έως τον Πατριάρχη. Εκατόν πενήντα χρόνια αργότερα, γύρω στο 1700, ο αριθμός των μητροπολιτών και των επισκόπων της Πελοποννήσου παρέμενε σταθερός.[243] Διατηρήθηκε σχεδόν αμετάλλακτος έως το 1800, ενώ ο χριστιανικός πληθυσμός της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα είχε σχεδόν διπλασιαστεί.[244]

---

[241] Ömer Lütfi Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVI siècles», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1/1957, σ. 20, 24, 32.

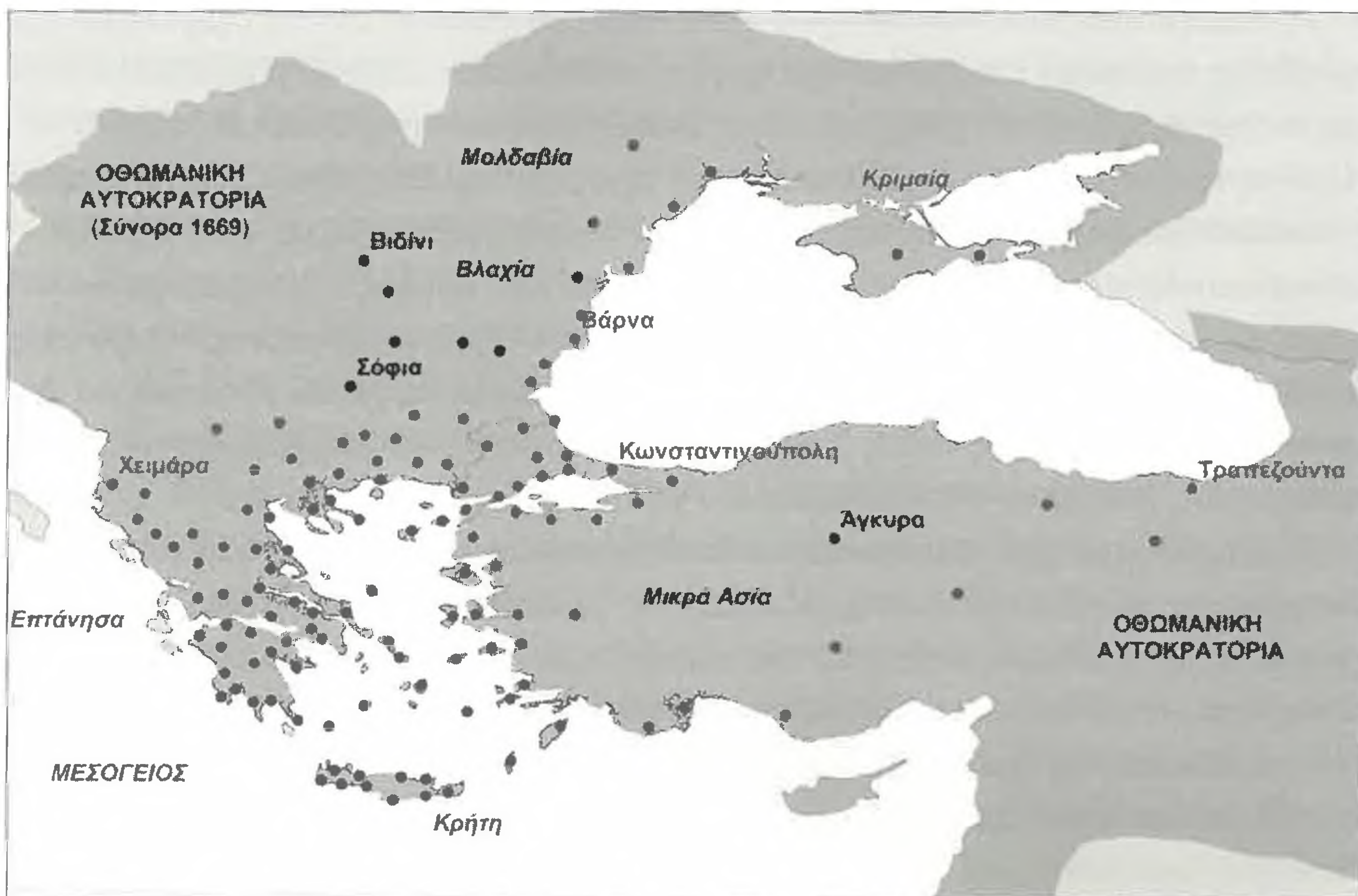
[242] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, σ. 120-123.

[243] Βλ. τον κατάλογο στο Χ. Πατρινέλης, «Η γεωγραφική έκταση», *ό.π.*, σ. 104.

[244] Δημήτρης Αποστολόπουλος – Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Η Ορθόδοξη Εκκλησία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1700-1821», *ό.π.*, σ. 288-289.

Χάρτης 5ος

Έδρες τοπικών αρχιεπισκόπων, μητροπολιτών και επισκόπων
υπό το Πατριαρχείο Κων/πολης το 1700

Πηγή: Χ. Γ. Πατρινέλης, «Η γεωγραφική έκταση της δικαιοδοσίας και η διοικητική διάρθρωση του "κλίματος" του Οικουμενικού Πατριαρχείου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', σ. 104-105. Δ. Γ. Αποστολόπουλος – Μ. Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Η ορθόδοξη εκκλησία», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (δ/νση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 288-289. Ο χάρτης δεν περιλαμβάνει τα μοναστήρια.

Φεύγουμε από το ειδικό παράδειγμα της Πελοποννήσου για να διερευνήσουμε όλον τον κορμό, το συνολικό δίκτυο των εκκλησιαστικών αξιωματούχων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία (Χάρτης αρ. 5). Αναφέραμε ήδη ότι ο βασικός κορμός του δικτύου εκκλησιαστικών αξιωματούχων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης ανερχόταν το 1700 στους εκατόν σαράντα. Έναν αιώνα αργότερα, λίγα χρόνια πριν το 1800, ο αριθμός αυτός είχε αυξηθεί μόλις κατά δύο επισκοπικές, μαζί με δύο επιπλέον τοπικές αρχιεπισκοπικές έδρες.[245] Αντίστοιχη ακινησία παρου-

[245] *Στο ίδιο*. Για την περαιτέρω εξέλιξη του αριθμού των θέσεων εκκλησιαστικών αξιωματούχων του δικτύου του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης μετά το 1800, βλ. Αιμιλιανός Τσακόπουλος, επίσκοπος Μιλήτου, «Επισκοπικοί κατάλογοι κατά τους κώδικας των υπομνημάτων του αρχειοφυλακείου του Οικουμενικού Πατριαρχείου», *Ορθοδοξία*, 31/1956, σ. 417-452.

σιάζει μια μικρή παράλληλη εκκλησιαστική ιεραρχία. Αναφέρομαι στους επικεφαλής των πατριαρχικών εξαρχιών (διαχειριστών των διάσπαρτων τιμαρίων του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης) οι οποίοι από την αρχική καθιέρωσή τους τον 14ο αιώνα έως πέντε σχεδόν αιώνες αργότερα ανέρχονταν σε μόλις είκοσι πέντε.[246]

Η στασιμότητα που παρουσιάζουν οι αριθμοί του συνόλου των αξιωματούχων της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας δεν συνεπάγεται κάποια ακινησία στο εσωτερικό της ιεραρχίας. Η πρώτη προφανής ένδειξη κινητικότητας είναι τα ονόματα καταγωγής που πρόσθεταν οι εκκλησιαστικοί αριστοκράτες αντί επωνύμου: Δημήτριος εκ Φουρνά, Ιωάννης εκ Σιατίστης κτλ. Αυτά επιτρέπουν καταρχάς να σκεφτούμε ότι η εκκλησιαστική ιεραρχία ήταν ένα δίκτυο εξουσίας που εμφάνιζε γεωγραφική, ταυτόχρονα με την ιεραρχική, κινητικότητα εντός του ορίου της εκκλησιαστικής επικράτειας του Πατριαρχείου, ενίοτε και πέραν αυτής. Επίσης, νομίζω πως είναι προφανές ότι δεν αναπαραγόταν από τους ίδιους τους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, φυσικά μιλώντας τυπικά, δεδομένου ότι απαγορευόταν να συστήσουν οικογένεια.

Το πρώτο ερώτημα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι σχετικό με τον χαρακτήρα της κινητικότητας στις κλίμακες της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, πέραν της γεωγραφικής. Ας ξεκινήσουμε από την κορυφή, για να διαπιστώσουμε τη συχνότητα αλλαγής των προσώπων στον θρόνο του ορθόδοξου Πατριάρχη, και ακολούθως τη συχνότητα αλλαγών σε περιφερειακά εκκλησιαστικά αξιώματα, όπως οι μητροπόλεις. Από το 1454, οπότε διορίστηκε Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης ο σύμμαχος των Οθωμανών Γεννάδιος Σχολάριος, έως το 1822, η συχνότητα αλλαγής προσώπου στον πατριαρχικό θρόνο αναλογούσε κατά μέσο όρο σε 2,7 χρόνια, ενώ συγκριτικά ο Πάπας της καθολικής εκκλησίας κατά την ίδια περίοδο άλλαζε κάθε 8,9 χρόνια.[247] Το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν το ίδιο πρόσωπο που ανακαταλάμβανε τον πατριαρχικό θρόνο, δεν αλλάζει κάτι ως προς τη συχνότητα που μας ενδιαφέρει εδώ ιδιαιτέρως.

Μεγάλο μέρος της ιστοριογραφίας, ελληνικής και ευρωπαϊκής, σχετικής με την ορθόδοξη εκκλησία, ισχυρίζεται ότι αυτή η πολύ συχνή αλλαγή κατόχου του θρόνου στο ορθόδοξο Πατριαρχείο οφειλόταν στη βουλιμία των Οθωμανών, που προκαλούσαν την πτώση του εκάστοτε Πατριάρχη, όπως και των άλλων αξιωματούχων της εκκλησίας. Συνεχίζουν υποστηρίζοντας πως η βουλιμία ήταν αποτέλεσμα της επιθυμίας του εκάστοτε σουλτάνου και των αξιωματούχων του να εισπράττουν τα υπέρογκα ποσά που απαιτούνταν για την αγορά του βερατιού, δηλαδή της διαπίστευσης διορισμού στο

[246] Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, *Ο θεσμός της πατριαρχικής εξαρχίας 14ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 1995. Παρότι τα δεδομένα έχουν αλλάξει ριζικά, ωστόσο στις αρχές του 21ου αιώνα ο αριθμός των επισκοπικών και συναφών εδρών των αυτοκέφαλων εθνικών εκκλησιών που αντιστοιχούν στα βαλκανικά σύνορα και τις μικρασιατικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας των αρχών του 19ου αιώνα είναι εντυπωσιακά σταθερός. Οι αντίστοιχες έδρες σήμερα δεν ξεπερνούν τις 170.

[247] Βλ. κατάλογο πατριαρχών στην ιστοσελίδα του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης http://www.ec-patr.org/list/index.php?lang=gr. Για τον αντίστοιχο μέσο όρο για τους προκαθημένους της καθολικής εκκλησίας βλ. Gerhard Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία*, σ. 509.

εκκλησιαστικό αξίωμα. Παρά την επιμονή των ιστορικών του είδους, η παρέμβαση των Οθωμανών με αυτόν τον σκοπό δεν επιβεβαιώνεται, καθόλου μάλιστα, στα δύο άλλα ορθόδοξα πατριαρχεία, της Αλεξάνδρειας και των Ιεροσολύμων. Σε αυτά η μέση διάρκεια παραμονής των πατριαρχών στους αντίστοιχους θρόνους ήταν δεκαέξι στο πρώτο, σχεδόν δεκαεφτά χρόνια στο δεύτερο, για την ίδια χρονική περίοδο.[248] Την πυκνή συχνότητα αλλαγής του προσώπου που καταλάμβανε τον θρόνο του ορθόδοξου Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης θα πρέπει να την αποδώσουμε στις πολύ σκληρές διαμάχες για την κατάληψη αυτού του υψηλού αξιώματος. Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες του ακατάπαυστου πολέμου μεταξύ των αξιωματούχων της ορθόδοξης αριστοκρατίας του κλήρου για την κατάληψη αξιωμάτων στην ιεραρχία τους.[249] Θα αναφέρω ένα μόνο κομμάτι αυτής της ατέρμονης αλυσίδας ως αντιπροσωπευτικό.

Το 1667, ένας ισχυρός αξιωματούχος του ορθόδοξου κλήρου, ο Μεθόδιος Μορώνης, ξεκίνησε εκστρατεία προκειμένου να εκθρονίσει τον εν ενεργεία πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Κλήμη και να καταλάβει τον θρόνο. Ο Βενετός επιτετραμμένος Alvise Molin, στην αναφορά του προς τον Δόγη, αναφέρει ότι, αφού πρώτα διάφορα μέλη της Ιεράς Συνόδου είχαν καταβάλει περίπου ογδόντα χιλιάδες ρεάλια (δηλαδή δύο φορές το κεφάλαιο που είχε συγκεντρώσει ένας μέσος έμπορος στη διάρκεια της επαγγελματικής του ζωής, όπως θα δούμε αργότερα) προς τον σουλτάνο προκειμένου να καθαιρέσει τον Κλήμη από τον θρόνο του Πατριάρχη, ο Μ. Μορώνης, μητροπολίτης Ηρακλείας στη Θράκη, μέλος της Συνόδου, συγκέντρωσε και κατέβαλε το ίδιο ποσό, προκειμένου να αποκτήσει το βεράτι διορισμού στο αξίωμα του Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης.[250] Το πολυπόθητο έγγραφο έφτασε στα χέρια του Μορώνη τον Ιανουάριο του 1678, οπότε εγκαταστάθηκε στον θρόνο του Πατριαρχείου. Όμως, εδώ, ο πόλεμος δεν είχε τέλος. Όπως μας ενημερώνει ο επόμενος Βενετός επιτετραμμένος, Giacomo Querini, ο Μ. Μορώνης εκδιώχθηκε από τον πρώην πατριάρχη και νυν μητροπολίτη Προύσας Παρθένιο Δ΄, ο οποίος τον Μάρτιο του 1671 αγόρασε το βεράτι από τον σουλτάνο, και μάλιστα με σημαντική έκπτωση κατά είκοσι χιλιάδες ρεάλια.[251] Ο Α. Molin είχε ήδη διαπιστώσει ότι αυτές οι συνηθισμένες πρακτικές είχαν διαμορφώσει ένα χρέος στο Πατριαρχείο που ανερχόταν στις εφτακόσιες χιλιάδες ρεάλια.[252] Ποιος πλήρωνε αυτά τα πολύ μεγάλα, σχεδόν ιλιγγιώδη, ποσά; Το μαθαίνουμε από τους διώκτες του Μ. Μορώνη, ο οποίος

---

[248] Gerhard Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία*, σ. 499-501.

[249] Βλ. σχετικά Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά: ήτοι ανέκδοτοι πληροφορίαι σχετικαί προς τους Πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως από του 1556-1702*, Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 15, Αθήναι 1951, όπου και τα πρωτότυπα έγγραφα στα ιταλικά.

[250] Για τον Μ. Μορώνη βλ. Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Μεθόδιος Μορώνης», *Ο Μικρός Ελληνομνήμων*, τεύχος δεύτερον, ανάτυπο από την *Ηπειρωτική Εστία*, Ιωάννινα 1960, σ. 26. Για τη δράση του Alvise Molin στην Κωνσταντινούπολη βλ. Kenneth Meyer Setton, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, The American Philosophical Society, Φιλαδέλφεια 1991, σ. 209-243.

[251] Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Μεθόδιος Μορώνης», *ό.π.*, σ. 27.

[252] *Στο ίδιο*, σ. 26.

μόλις έχασε τον θρόνο δεχόταν τόσο ισχυρές πιέσεις από χριστιανούς προεστούς της Κωνσταντινούπολης προκειμένου να τους επιστρέψει το χρέος, ώστε αναγκάστηκε να καταφύγει σε μοναστήρι της Χίου. Ωστόσο, οι δανειστές, παρότι χριστιανοί και αυτοί, μετέτρεψαν τις πιέσεις σε κυνηγητό. Τότε παρενέβη η Πύλη με διάταγμα το οποίο όριζε να πληρωθεί το χρέος από τους «προύχοντες της ολότητος των χριστιανών», δηλαδή οι δανειστές του Μορώνη να εξοφληθούν από άλλους χριστιανούς προεστούς.[253] Τελικά, σε ποιον δάνειζαν αυτοί οι τελευταίοι; Μάλλον οι μικρότεροι δανειστές πήραν από οικονομικά ισχυρότερους χριστιανούς προεστούς της πρωτεύουσας τα ποσά που αναλογούσαν από το δάνειο προς τον Μ. Μορώνη. Προφανώς, οι ισχυροί κρατούσαν ένα είδος ανοικτού λογαριασμού προς το Πατριαρχείο. Χρηματοδοτούσαν τις συγκρούσεις των ορθόδοξων κληρικών για τα αξιώματα με νέα δάνεια, σωρεύοντας έτσι το μεγάλο χρέος που αναφέρει ο Βενετός επιτετραμμένος.[254] Ενδεχομένως, τμήματα του χρέους μετατρέπονταν σε δωρεά προς το Πατριαρχείο. Το αντάλλαγμα προς τους οικονομικά ισχυρούς χριστιανούς που είχαν αναλάβει το χρέος αυτό, ήταν το διάπλατο άνοιγμα για αυτούς και μόνο των πυλών της κοινωνικής ευσεβείας, δηλαδή κάποιες θέσεις κύρους.[255]

Στην υπόλοιπη ιεραρχία και στα ισχυρά περιφερειακά εκκλησιαστικά αξιώματα των μητροπολιτών, η συχνότητα αλλαγής προσώπων παρουσιάζει διαφορετική κανονικότητα. Σε πέντε μητροπόλεις, από τις οποίες δύο ήταν σημαντικές (της Κρήτης και της Θεσσαλονίκης) και τρεις μικρότερες (της Θήβας-Λειβαδιάς, της Παροναξίας στις Κυκλάδες και της Παλαιάς Πάτρας στην Πελοπόννησο), η μέση διάρκεια παραμονής στη θέση του μητροπολίτη κυμαινόταν κατά μέσο όρο στα οκτώ χρόνια.[256] Κρίνοντας από τις πέντε αυτές μητροπόλεις, η μέση διάρκεια παραμονής σε αυτό το αξίωμα θα πρέπει να ρυθμιζόταν πρωτίστως από τη μεγάλη ηλικία των αξιωματούχων. Δεν γνωρίζουμε το κόστος κατάληψης μιας θέσης μητροπολίτη. Αλλά νά ένας πρωτόπαπας της Άνδρου, ο οποίος ονομάστηκε επίσκοπος σε μια χαμηλής κλίμακας επισκοπική έδρα στα μέσα του 18ου αιώνα, στην επισκοπή Κυθήρων. Για τη θέση αυτή κατέβαλε πέντε χιλιάδες γρόσια στον προηγούμενο επίσκοπο, σχεδόν άλλα τόσα στον Πατριάρχη που τον πρότεινε στην Πύλη, και φυσικά διπλάσια στον σουλτάνο, αποκτώντας τελικά το βεράτι με το όνομά του γραμμένο πάνω από την υπογραφή του σουλτάνου.[257]

Η εσωτερική σύγκρουση, λοιπόν, στην κορυφή της αριστοκρατίας του ορθόδοξου κλήρου για την κατάληψη καλύτερων κάθε φορά θέσεων από εκείνες που κατείχαν προηγουμένως, ήταν η αιτία της εσωτερικής κινητικότητας, ενώ στα αμέσως κατώτερα αξιώματα της αριστοκρατίας του κλήρου το πρωτεύον ελατήριο της κινητικότητας ήταν

---

[253] *Στο ίδιο*. σ. 28-29. και το διάταγμα της Πύλης σ. 34-35.

[254] Βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Οικονομικά της Μεγάλης Εκκλησίας», ό.π., όπου περιγράφει τον μηχανισμό καταχρέωσης του ορθόδοξου Πατριαρχείου μέσα από τον ανταγωνισμό μεταξύ των αξιωματούχων του κλήρου για την κατάληψη του πατριαρχικού θρόνου.

[255] Παρασκευάς Κονόρτας, «Ορθόδοξοι Ιεράρχες», ό.π.

[256] Κατάλογοι μητροπολιτών είναι αναρτημένοι στις ιστοσελίδες των παραπάνω μητροπόλεων.

[257] Γενικά Αρχεία του Κράτους, *Μικρές Συλλογές*, *φάκ. Κ, 49 γ*.

πιθανότατα η φυσική εξέλιξη, ο θάνατος των αξιωματούχων· μετά ξεκινούσε η σύγκρουση. Όμως, έχουμε μια εκκρεμότητα. Πώς αναπαραγόταν αυτή η ίδια εκκλησιαστική ιεραρχία, ποια κοινωνική θέση είχαν οι νεοεισερχόμενοι στην αριστοκρατία του ορθόδοξου κλήρου πριν ανέλθουν σε κάποιο εκκλησιαστικό αξίωμα;

Θα χρησιμοποιήσουμε δύο μελέτες γενεαλογίας, επειδή είναι από εκείνες που τηρούν τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις του είδους. Το 1611 στην Άκοβα της Αρκαδίας στην Πελοπόννησο, ανώτατος αξιωματούχος του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, ο Γεώργιος εκ Δημητσάνης, υπέγραφε συμφωνία με δύο οικογένειες τοπικών προυχόντων της περιοχής για τη διαχείριση πατριαρχικής περιουσίας στον τόπο τους.[258] Γνωρίζουμε το γενεαλογικό δέντρο της μίας από τις δύο οικογένειες προυχόντων, της οικογένειας Λαμπαρδοπούλου, η οποία σχεδόν εξαρχής είχε αναλάβει τη διαχείριση της εν λόγω πατριαρχικής περιουσίας.[259] Το γενεαλογικό δέντρο αυτής της ευρείας οικογένειας εκτείνεται χρονολογικά από το 1611 έως το 1760. Στις περίπου έξι γενιές της οικογένειας, παρουσιάζονται 25 άντρες άμεσοι απόγονοι και 9 γυναίκες. Από τους 25 άντρες, οι 18 εντάχθηκαν στην εκκλησία, ενώ από αυτούς οι 14 κατέλαβαν θέσεις αξιωματούχων του κλήρου, με τους υπόλοιπους να περιορίζονται στη θέση του απλού κληρικού. Οι απλοί κληρικοί, καθώς και οι τέσσερις από τους άντρες απογόνους που δεν εντάχθηκαν στην εκκλησία, μαζί και οι παντρεμένες κόρες της οικογένειας, συνέπηξαν εντός του σογιού τις πυρηνικές οικογένειες που τροφοδοτούσαν με τους άρρενες επιγόνους τους τη φυσική αναπαραγωγή των εκκλησιαστικών αξιωματούχων και ταυτοχρόνως την αναπαραγωγή της ευρείας οικογένειας Λαμπαρδοπούλου, η οποία συνήπτε γαμήλιες σχέσεις με μόλις δύο άλλες οικογένειες προεστών.[260]

Ένα άλλο παράδειγμα από τις Κυκλάδες, τη Σαντορίνη. Είναι η οικογένεια Δαρζέντα, συγκεκριμένα ο κλάδος της από τις αρχές του 16ου έως τις αρχές του 19ου αιώνα. Η εν λόγω οικογένεια παρουσιάζει το επιπλέον ενδιαφέρον ότι περιλάμβανε καθολικούς και ορθοδόξους, οι τελευταίοι ήταν λιγότεροι.[261] Αρχειακές πληροφορίες επιβεβαιώνουν ότι από τους απογόνους της οικογένειας, άμεσους ή με επιγαμίες, οι 29 ανήλθαν σε εκκλησιαστικά αξιώματα, ενώ άλλοι 14 σε τοπικά κοσμικά, κυρίως της Βενετίας.[262] Οι καθολικοί αναδείχθηκαν σε μικρούς τοπικούς καθολικούς επισκόπους τρίτης τάξης, επίσης κατέλαβαν άλλα μικρά τοπικά εκκλησιαστικά αξιώματα σε αρκετά νησιά των Κυκλάδων, ενώ από την πλευρά τους, όσοι δεν έγιναν κληρικοί ανέλαβαν τοπικά αξιώ-

---

[258] Από τη μελέτη του Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου, «Ο Στασινός της Άκοβας και η οικογένεια Λαμπαρδοπούλου της Δημητσάνης», *Ελληνικά*, 13/1954.

[259] *Στο ίδιο*, σ. 135 κ.ε.

[260] *Στο ίδιο*, σ. 156.

[261] *Στο ίδιο*, σ. 268.

[262] Δημήτριος Ν. Κασαπίδης, «Η οικογένεια Δαργέντα (D'Argenta) της Σαντορίνης και οι ιερατικές κλίσεις (16ος-19ος αι.). Συμβολή στη μελέτη της Γενεαλογίας και εκκλησιαστικής ιστορίας του νησιού», *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος*, 11/2001.

ματα του βενετικού κράτους, επεκτείνοντας τις σχέσεις τους σε άλλα νησιά του Αιγαίου έως τη Χίο, μέσα από κλειστές επιγαμίες.[263]

Πρόκειται, μάλλον, για οικογενειακά δίκτυα εξειδικευμένων, θα μπορούσαμε να πούμε, προυχόντων. Εξειδικευμένων, με την έννοια ότι επίγονοί τους εντάσσονταν στην ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία καθώς και την τοπική καθολική. Αντλούσαν προφανώς δύναμη από την υψηλή κοινωνική τους θέση, αν και σε τοπική κοινωνική κλίμακα, αλλά κυρίως η δύναμη προερχόταν από τους συγγενείς οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί ήδη ως αξιωματούχοι στην ιεραρχία, κοσμική και εκκλησιαστική. Ταυτοχρόνως, στο δικό τους τοπικό και διατοπικό επίπεδο, οι ίδιες αυτές οικογένειες αναπαράγονταν συγκεντρώνοντας δύναμη από τις γαμήλιες συμμαχίες με ελάχιστες αντίστοιχες οικογένειες. Αυτά τα δίκτυα, με βάση τη συγγενική αλληλοϋποστήριξη μεταξύ των μελών της ευρύτερης οικογένειας, προωθούσαν πρόσωπα επόμενων γενεών σε τοπικά εκκλησιαστικά αξιώματα και των δύο εκκλησιών, καθώς και σε τοπικά κοσμικά, στις κτήσεις του βενετικού κράτους σε νησιά του Αιγαίου. Στα δύο παραδείγματα που παρουσιάσαμε, τα μέλη που καταλάμβαναν αξιώματα από τον 16ο αιώνα και έπειτα προέρχονταν τόσο από τους επιγόνους των κοσμικών αξιωματούχων, όσο και από τις επιγαμίες των γυναικών απογόνων με προύχοντες ή κρατικούς αξιωματούχους άλλων γειτονικών νησιών ή περιοχών.[264] Ασφαλώς, από τις παραπάνω μετρήσεις διαφεύγουν τα παιδιά που είχαν οι αξιωματούχοι του κλήρου από τις σχέσεις τους με άγνωστες γυναίκες.

Φυσικά, απαιτείται ειδικότερη αναλυτική έρευνα. Φαίνεται ωστόσο πως επρόκειτο για ένα σύστημα αναπαραγωγής με διπλή διασφάλιση του κλειστού του χαρακτήρα. Οικογένειες προυχόντων διέθεταν μεταξύ τους οριζόντιες σχέσεις μέσω γαμήλιων συμπράξεων, εξασφαλίζοντας έτσι ότι η φυσική αναπαραγωγή τους θα διασφάλιζε ταυτοχρόνως και την κοινωνική τους θέση. Ακολούθως, οι επίγονοι καταλάμβαναν σε κάποιο βαθμό θέσεις εκκλησιαστικών ή και τοπικών κοσμικών αξιωματούχων, στηριζόμενοι στους προγενέστερους συγγενείς που κατείχαν ήδη παρόμοια αξιώματα. Συνεπώς, αυτού του είδους οι οικογένειες προυχόντων μπορούσαν να αναπαράγονται παραμένοντας οι ίδιες ένα κλειστό σύστημα, ενώ εξίσου κλειστή παρέμενε και η ιεραρχία της εκκλησίας, όπως και η ιεραρχία των τοπικών αξιωμάτων των καθολικών.

Με αυτά τα παραδείγματα μπορούμε να ορίσουμε τη διαδικασία αναπαραγωγής σε τρία γενικά επίπεδα. Το πρώτο, εκείνο των οικογενειών προεστών, το οποίο ήταν κλειστό, αλλά οι οριζόντιες επιγαμίες με αντίστοιχες οικογένειες εξασφάλιζαν τη φυσική και κοινωνική αναπαραγωγή τους. Το δεύτερο ξεκινάει με την ένταξή τους στην αριστοκρατία του ορθόδοξου κλήρου ή στην τοπική αριστοκρατία την οποία αναπαρήγαν, και το τρίτο εξαρτάται από την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους, όπου λειτουργούσαν

---

[263] *Στο ίδιο*, σ. 269 κ.ε.

[264] Βλ. το οικογενειακό δέντρο της οικογένειας Δαργέντα στο Δημήτριος Ν. Κασαπίδης, «Η οικογένεια Δαργέντα», σ. 306 κ.ε., και για την οικογένεια Λαμπαρδοπούλου βλ. Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου, «Ο Στασινός της Άκοβας», σ. 156.

ως επιτηρητές των κανόνων της οθωμανικής κυριαρχίας αναπαράγοντάς την, ο καθένας στα όρια της πληρεξουσιότητάς του από την Πύλη. Πρόκειται για διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής που διέθετε τα ίδια θεμελιώδη δομικά γνωρίσματα με εκείνα που είδαμε ότι χαρακτήριζαν εσωτερικά την κρατική οθωμανική αριστοκρατία, αλλά εντέλει και κάθε κλειστό σύστημα προνομίων.

Φαναριώτες και βογιάροι: υποτελείς αριστοκράτες της οθωμανικής αυλής

Η δεύτερη ορθόδοξη υποτελής αριστοκρατία των τίτλων, η οποία καθιερώθηκε με το όνομα Φαναριώτες, άρχισε να αποκτάει δύναμη από τα μέσα του 17ου αιώνα, αλλά οι απαρχές της τοποθετούνται σχεδόν δύο αιώνες νωρίτερα.

Σε αντίθεση με την ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, η οποία ήταν εξουσία αιώνες πριν εμφανιστούν οι Οθωμανοί στο ιστορικό προσκήνιο, οι Φαναριώτες προέρχονταν από ποικίλες περιοχές και κοινωνικές κατηγορίες. Λίγοι ανάμεσά τους διέθεταν τίτλους ευγενείας από τους Βυζαντινούς προγόνους τους, αν και στο μεταξύ είχαν εκπέσει κοινωνικά, τόσο που ορισμένοι είχαν περιέλθει σε κατάσταση ένδειας. Συγγενείς Βαλκάνιων ηγεμόνων, όπως ο γιος και ο αδελφός του τελευταίου δεσπότη της Πελοποννήσου, ο τελευταίος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας μαζί με οικογένειες αυλικών του, πρώην αξιωματούχοι, ακόμη επαρχιακοί προεστοί από τις αλβανικές περιοχές, όπως η οικογένεια Γκίκα, ή προεστοί χωριών της νότιας Χίου, όπως η οικογένεια Μαυροκορδάτου – όλοι τους ήταν μεταξύ αυτών που ύστερα από διάταγμα του Μωάμεθ Β΄ Πορθητή συγκεντρώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, άλλοι αναγκαστικά και άλλοι αυτόβουλα, αναζητώντας κάποιο μέλλον γύρω από τους νέους κυρίαρχους.[265] Όσοι από αυτούς τους πρόσφυγες προέρχονταν από αριστοκρατικές βυζαντινές οικογένειες, διέθεταν έναν πρόσφορο τρόπο προκειμένου να εξασφαλίσουν το μέλλον τους. Ως πάλαι ποτέ Βυζαντινοί ευγενείς είχαν καλά εμπεδωμένη την τεχνογνωσία του βυζαντινού φορολογικού συστήματος από το οποίο διαμόρφωναν μέρος τουλάχιστον των οικογενειακών τους εισοδημάτων επί αιώνες. Το σύστημα αυτό, καθώς υιοθετήθηκε σε σημαντικό βαθμό από τους Οθωμανούς, δημιουργούσε ευκαιρίες να εξελιχθούν σε *εμίνηδες* (ενοικιαστές της είσπραξης των φόρων). Άλλοι με δικά τους χρηματικά μέσα, μάλλον περιορισμένα, άλλοι σε συνεταιρισμό κυριολεκτικό ή έμμεσο –όπως οι γαμήλιες συμπράξεις με οικογένειες

---

[265] Για την κοινωνική σύνθεση και τη γεωγραφική προέλευση των Βυζαντινών που επανοίκησαν την Κωνσταντινούπολη μετά την άλωση βλ. Elisabeth A. Zachariadou, «Constantinople se repeuple», στο Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *1453 Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, ό.π. Συμπληρωματικά βλ. Halil İnalcık, «The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City», *Dumbarton Oaks Papers*, 23/1970.

ταπεινής κοινωνικής προέλευσης αλλά οικονομικά ευκατάστατες (όπως μπακάληδες και χασάπηδες της Πόλης)– ξεκίνησαν την υπενοικίαση τοπικών φόρων μικρής κλίμακας για να μετεξελιχθούν σε δανειστές.[266] Ξεκίνησαν από χαμηλά, αλλά πορεύονταν με υψηλούς στόχους. Το 1476 σε ένα οθωμανικό κατάστιχο πλειοδοτικού διαγωνισμού για την ενοικίαση της είσπραξης ορισμένων φόρων σε σχετικά σημαντικά ποσά, εμφανίζονται να κάνουν πλειοδοτικές προσφορές τρεις ομάδες. Η πρώτη απαρτιζόταν από πρώην Βυζαντινούς αριστοκράτες, η δεύτερη από Εβραίους χρηματιστές και η τρίτη από πρώην Βυζαντινούς ευγενείς σλαβικής καταγωγής.[267] Στους Βυζαντινούς περιλαμβάνονται δύο με επώνυμο Παλαιολόγος και ένας επίγονος Χαλκοκονδύλη.[268]

Επίσης, είναι εύλογο να δεχτούμε πως ορισμένοι πρώην Βυζαντινοί αριστοκράτες ποικίλων εθνοπολιτισμικών προελεύσεων γνώριζαν την άσκηση διοίκησης και τη διπλωματία. Οι δύο αυτές γνώσεις ήταν απαραίτητες στους Οθωμανούς, χρήσιμες για τις υπηρεσίες του κράτους. Οι γνωριμίες που αρκετοί πρώην Βυζαντινοί αριστοκράτες διέθεταν σε ευρωπαϊκές αυλές, καθώς και οι σχέσεις τους με πρέσβεις των ευρωπαϊκών βασιλείων στην πρωτεύουσα, θα πρέπει να ανταποκρίνονταν σε ανάγκες του οθωμανικού κρατικού μηχανισμού, άρα συνιστούσαν ευκαιρίες για παροχή υπηρεσιών προς τους νέους κυρίαρχους.[269] Άλλοι Βυζαντινοί εξελίχθηκαν σε εμπόρους διαπιστευμένους από την Πύλη ως προμηθευτές της Κωνσταντινούπολης ή ειδικότερα του παλατιού: έμποροι δημητριακών, κρεατέμποροι, προμηθευτές γουναρικών σε Οθωμανούς αξιωματούχους, ψαρέμποροι.[270] Ακόμη, δραστηριοποιήθηκαν ως διερμηνείς σε Ευρωπαίους διπλωμάτες, σε περιφερειακούς Οθωμανούς αξιωματούχους, σε οθωμανικές πρεσβείες ή αποστολές, καθώς και ως διοικητές ή υπενοικιαστές ορυχείων, γραφείς, επιστάτες κλειστών αγορών της Πόλης, ένα είδος κρατικών υπαλλήλων. Μια οθωμανική *noblesse de robe* σχετικά πολυάριθμη, αλλά χωρίς πολιτική σημασία, η οποία για τους Οθωμανούς είχε απλώς το προσόν της γλωσσομάθειας ή κάποιας διοικητικής τεχνογνωσίας, προσόντα που τους καθιστούσαν απαραίτητους, όμως εύκολα αντικαταστάσιμους.[271] Όλες

---

[266] Elisabeth A. Zachariadou, «Constantinople se repeuple», *ό.π.*, σ. 54. Πολλές παρόμοιες ατομικές περιπτώσεις αναφέρει ο Nicolae Iorga, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, σ. 119-131.

[267] Halil İnalcık, *The Ottoman State: Economy and Society 1300-1600*, τ. 1, σ. 210.

[268] *Στο ίδιο.* Ελισάβετ Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, σ. 63-77, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, αρ. 2, Αθήνα 1996. Για την τύχη των απογόνων μιας από τις ισχυρότερες αυτοκρατορικές οικογένειες μας πληροφορεί ο Ε. Γ. Τυπάλδος, «Οι απόγονοι των Παλαιολόγων μετά την Άλωσιν», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Η/1923.

[269] Elisabeth A. Zachariadou, «Constantinople se repeuple», *ό.π.*, σ. 53.

[270] Φανή Μαυροειδή, *Ο ελληνισμός στο Γαλατά (1453-1600). Κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες*, Ιωάννινα 1992. Ειδικότερα για τους μπερατλήδες εμπόρους προμηθευτές της Πύλης βλ. τη μελέτη ενός παραδείγματος στο Chantal Lemercier-Quelquejay – Alexandre Bennigsen, «Les marchands de la cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, 3-11/1970.

[271] Χ. Γ. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821», *ό.π.*, σ. 19-20. Επίσης βλ. Constantin Serban, «Les préliminaires de l'époque phanariote», στο Συμπόσιον, *Η Εποχή των Φαναριωτών*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 35-36.

αυτές οι θέσεις δεν συνιστούσαν πληρεξουσιότητα για την άσκηση κάποιας εξουσίας, όπως κατ' αναλογία εκείνη που κατείχε κάθε ορθόδοξος αξιωματούχος του κλήρου. Όμως σε κάθε περίπτωση, η πρόσβαση κάθε χριστιανού στην Υψηλή Πύλη, προκειμένου να καταλάβει οποιαδήποτε θέση στο οθωμανικό κράτος, απαιτούσε τη μεσολάβηση των ορθόδοξων κληρικών του Πατριαρχείου.

Από όλους αυτούς τους ανερχόμενους πρώην μετανάστες ή πρόσφυγες, ελάχιστοι έφτασαν να καταλαμβάνουν περιοδικά τα τέσσερα σχετικά ισχυρά, προσωποπαγή, πάντα ανακλητά αξιώματα από τα μέσα του 17ου αιώνα. Από τα τέσσερα αυτά αξιώματα, τα δύο αντιστοιχούσαν στους επικεφαλής των δύο περιφερειών της επικράτειας του σουλτάνου, της Μολδαβίας και της Βλαχίας, οι οποίοι έφεραν τον τίτλο του *Βοεβόδα* (Voievod), που σήμαινε διοικητής μιας περιοχής, αντίστοιχος του Πασά. Τον τίτλο του Βοεβόδα οι Φαναριώτες μετονόμασαν σε Πρίγκιπα. Καταλάμβαναν επίσης τη θέση του Διερμηνέα της Υψηλής Πύλης (Δραγουμάνου), και μια τέταρτη μικρότερης σημασίας θέση, του Διερμηνέα του Οθωμανικού Στόλου.

Η ιστορική σημασία των Φαναριωτών έχει διογκωθεί από ένα μέρος της ρουμανικής και της ελληνικής ιστοριογραφίας. Ξεχνιέται δηλαδή ότι οι αρμοδιότητες που τους ανέδειξαν ιδιαιτέρως, εκείνες του Βοεβόδα στη Βλαχία και τη Μολδαβία, αφορούσαν δύο μικρά από κάθε άποψη προτεκτοράτα, τα οποία αποτελούσαν εξαίρεση στην απέραντη αυτοκρατορία, επειδή διοικούνταν με ειδικό διεθνές καθεστώς.[272] Αυτή η εξαίρεση γενικεύεται συχνά στην ιστοριογραφία, επειδή αρκετοί ιστορικοί υιοθετούν στην ονομαστική τους αξία όσα οι Φαναριώτες έγραφαν για τον εαυτό τους ή, ακόμη χειρότερα, θεωρούν αδιαμφισβήτητη ιστορική μαρτυρία τα κείμενα που συνέτασσαν αυλικοί των Φαναριωτών κολακεύοντάς τους όταν πλέον είχαν γίνει ισχυροί.[273]

Οι Φαναριώτες, είναι γνωστό, δεν ήταν οι μόνοι κάτοχοι των αξιωμάτων του Δραγουμάνου της Πύλης, ούτε των διοικητών των δύο παραδουνάβιων επαρχιών.[274] Τις δύο τελευταίες θέσεις, ιδίως, κατείχαν πριν από τους Φαναριώτες, και ταυτόχρονα με αυτούς έως το 1821, λίγες οικογένειες Βλάχων και Μολδαβών βογιάρων. Πρόκειται για μια διακριτή τοπική αρχοντία η οποία προερχόταν από αρχηγούς χωριών και εξελίχθηκε

[272] Το ειδικό καθεστώς διοίκησης των δύο αυτών επαρχιών αναλύει ο Constantin Şerbanö. «La suzeraineté ottomane a l'égard des pays roumains dans le contexte des relations internationales européennes (sec. XVI-XVII)», *Tarih Dergisi*, 32/1979.

[273] Βλ. την επανερμηνεία των έντυπων ιστορικών μαρτυριών στις οποίες στηρίζεται εν πολλοίς η απολογητική ιστοριογραφία για τους Φαναριώτες και τους βογιάρους, στην Olga Cicanci. «Ρουμάνικα πολιτικά προβλήματα στην ελληνική ιστοριογραφία του 18ου αιώνα», αναρτημένο http://www.eens-congress.eu/pdf/36.pdf.

[274] Gilles Veinstein, «The Ottoman Administration and the Problem of Interpreters», in K. Cicek (ed.), *The Great Ottoman Turkish Civilization*, τ. 3, Yeni Turkiye, Άγκυρα 2000, και Nora Seni, «Dynasties de drogmans et levantinisme a Istanbul», in F. Hitzel (ed.), *Istanbul et les langues orientales*, Isis Press, Istanbul 1997. Για τους καταλόγους των ηγεμόνων της Μολδαβίας και της Βλαχίας βλ. Peter F. Sugar, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη*, τ. Β', σ. 344-347.

σε αριστοκρατία χάρη στην προαγωγή του συστήματος δουλοπαροικίας στη Μολδαβία και τη Βλαχία. Σε αυτές τις δύο περιοχές οι βογιάροι εναλλάσσονταν ως υποτελείς των Οθωμανών στις θέσεις του Βοεβόδα της Βλαχίας από το 1415, και της Μολδαβίας από το 1535.[275] Οι πρώτοι Φαναριώτες άρχισαν να διορίζονται βοεβόδες της κάθε μίας από τις δύο αυτές επαρχίες πολύ αργότερα, σποραδικά από τα μέσα του 17ου αιώνα, και σταθερότερα από τις αρχές του επόμενου και έως το 1821. Η τοποθέτηση Φαναριωτών σε αυτές τις θέσεις προέκυψε ως ανάγκη της Πύλης προκειμένου να αντισταθμίσει την ισχύ ορισμένων οικογενειών βογιάρων φιλορώσων. Δεν μπορούσε να διορίσει απευθείας Οθωμανούς διοικητές, δεδομένου ότι θα παραβίαζε το ειδικό καθεστώς αυτών των επαρχιών, στις οποίες διατηρούσαν ορισμένα δικαιώματα οι αυλές της Αυστροουγγαρίας και της Ρωσίας. Από αυτήν την ανάγκη, λοιπόν, μεμονωμένοι Φαναριώτες βρέθηκαν στο τοπικό αυτό αξίωμα επιστεγάζοντας με τον τίτλο του διοικητή επαρχίας μια καριέρα πολλών γενεών. Ας δούμε από κοντά τις διαδρομές ορισμένων οικογενειών Φαναριωτών που συγκρότησαν αυτήν την αριστοκρατία.

Όταν το ορθόδοξο Πατριαρχείο εγκαταστάθηκε από το 1601 στο Φανάρι, απομακρυσμένη συνοικία της Κωνσταντινούπολης και υποβαθμισμένη, άρχισαν να κατοικούν εκεί ορισμένοι από τους σχετικά ισχυρούς οικονομικά χριστιανούς, παίρνοντας έτσι το όνομα Φαναριώτες. Η κρίση στο πλαίσιο της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας είχε ήδη ξεπεραστεί, και ο ρόλος των ορθόδοξων κληρικών ως αξιωματούχων του οθωμανικού κράτους είχε εδραιωθεί. Οι μετέπειτα Φαναριώτες είχαν ξεκινήσει από παλαιότερα να κάνουν πολιτική χρήση του χρήματος που είχαν συγκεντρώσει ως διαπιστευμένοι έμποροι και ενοικιαστές της είσπραξης των φόρων του οθωμανικού κράτους. Μία από τις πολιτικές χρήσεις του χρήματος ήταν η εξαγορά διοικητικών θέσεων από το Πατριαρχείο. Επρόκειτο για τις θέσεις του Πατριαρχείου που προορίζονταν για λαϊκούς, αλλά γρήγορα επεκτάθηκαν στην εξαγορά χαμηλών θέσεων αξιωματούχων στις μικρές αυλές των βογιάρων της Μολδαβίας και της Βλαχίας. Ας δούμε μία αντιπροσωπευτική περίπτωση.

Ο Ιωάννης Καρατζάς, μικρός τοπικός προεστός της Χίου, γεννημένος το 1520, προπάτορας της οικογένειας μετέπειτα ισχυρών Φαναριωτών, εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη και προώθησε τον πρωτότοκο γιο του Κωνσταντίνο σε χαμηλή διοικητική θέση στο Πατριαρχείο. Ακολούθως, ο γιος κατέλαβε επιπλέον μία θέση ως μικροδιαχειριστής ορισμένων υποθέσεων στην Πύλη, για λογαριασμό ενός βογιάρου βοεβόδα της Μολδαβίας. Αυτά μέχρι την εκτέλεση του Κωνσταντίνου το 1595. Ο δευτερότοκος γιος Καρατζάς κατέλαβε διαδοχικά θέσεις χαμηλόβαθμου στρατιωτικού σε μικρούς τόπους

[275] Σχετικά με τον τρόπο άσκησης εξουσίας στη Μολδαβία και τη Βλαχία από τους βογιάρους βλ. Radu G. Păun, «La circulation des pouvoirs dans les pays Roumains au XVIIe siècle. Repères pour un modèle théorique», *New Europe College Yearbook*, 06 /1998-1999, (www.ceeol.com.)

της Μολδαβίας και εξελίχθηκε σε ένα είδος διαχειριστή των υποθέσεων του βογιάρου βοεβόδα της επαρχίας αυτής στην Υψηλή Πύλη, έως την εκτέλεσή του το 1601. Τα παιδιά και των δύο αυτών, έξι τον αριθμό, συνέχισαν να καταλαμβάνουν αντίστοιχες θέσεις μικρής και μεσαίας σημασίας, ενώ τα εγγόνια τους γύρω στα μέσα του 17ου αιώνα σταθεροποίησαν τις θέσεις σε αξιώματα του Πατριαρχείου και παραλλήλως στις παραδουνάβιες αυλές των βογιάρων, σε μάλλον υψηλότερο ιεραρχικό επίπεδο.[276] Αρχικά *σεργέντηδες*, *σπαθάριοι*, τοπικοί *καπουκεχαγιάδες*, *καϊμακάμηδες*, δηλαδή μικροί και μεσαίοι στρατιωτικοί και διοικητικοί αξιωματούχοι μιας μικρής επαρχίας, ακόμη κάτοχοι στο Πατριαρχείο μικρών θέσεων που προορίζονταν για λαϊκούς· εντέλει κάποιος επίγονος της οικογένειας Καρατζά κατέλαβε για λίγο το 1764 τη θέση του Διερμηνέα της Υψηλής Πύλης, ενώ λίγα χρόνια αργότερα μετακινήθηκε στη θέση του Βοεβόδα της Βλαχίας. Έχοντας περάσει το φράγμα που χώριζε τη μικρομεσαία στρατιωτική και διοικητική υπαλληλία από την αριστοκρατία των τίτλων, τα πράγματα για την οικογένεια Καρατζά έγιναν ευκολότερα. Έτσι, έως το 1821 διάφορα μέλη της επανέρχονταν περιοδικά σε κάποια από τα αξιώματα αυτά. Στην πορεία της κοινωνικής ανόδου της οικογένειας αυτής, οι οκτώ στις δέκα γαμήλιες συμπράξεις όλων των επιγόνων πραγματοποιήθηκαν με αντίστοιχες οικογένειες ανερχόμενων Φαναριωτών, Μολδαβών και Βλάχων βογιάρων, και λιγότερες με διαπιστευμένους εμπόρους της Κωνσταντινούπολης.[277]

Πρόκειται για αρκετά τυπική διαγενεακή πορεία κοινωνικής ανόδου, κατά τη διάρκεια της οποίας η προηγούμενη γενιά θεμελίωνε υψηλότερα κατώφλια στην κοινωνική ιεραρχία για την επόμενη, τακτική την οποία διαπιστώσαμε συζητώντας για τους προεστούς που τροφοδοτούσαν με έμψυχο υλικό την ορθόδοξη εκκλησιαστική και την τοπική κοσμική ιεραρχία των καθολικών.

Στο πλαίσιο αυτής της τυπικής διαδρομής υπήρξαν παραλλαγές και εξαφανίσεις. Η πρώτη παραλλαγή, συνδυασμένη με εξαφάνιση, αφορά τους Καντακουζηνούς, μία από τις δύο οικογένειες με ευθεία προέλευση από Βυζαντινούς αριστοκράτες. Η δεύτερη παραλλαγή ήταν η οικογένεια Γκίκα, αλβανική, από μικρούς τοπικούς προεστούς χωρικών· η τρίτη ήταν οι Μαυροκορδάτοι, και αυτοί μικροί τοπικοί προεστοί από τη νότια Χίο· τέλος, η οικογένεια Δούκα, και αυτή με αριστοκρατική βυζαντινή προέλευση και πρωτοπόρος στην κατάληψη υψηλών θέσεων, μόνο που το οικογενειακό δένδρο της χάθηκε γρήγορα από το άλσος των αριστοκρατικών γενεαλογιών.

Οι Καντακουζηνοί, προβάλλοντας προφανώς ως αδιαμφισβήτητους, παρότι εκπε-

---

[276] Βλ. το βιβλίο γενεαλογιών των φαναριώτικων οικογενειών στο Mihail-Dimitri Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, εκδ. M.-D. Sturdza 1983. Συμπληρωματικά βλ. E. R. R[angavé], *Livre d'or de la noblesse phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Αθήνα 1904 (2η έκδοση). Απλούστερα, αλλά με όλες τις επιφυλάξεις, μπορεί να συμβουλευτεί ο ερευνητής την ιστοσελίδα της οικογένειας Γκίκα όπου βρίσκονται αναρτημένα πολλά γενεαλογικά δένδρα Φαναριωτών, http://www.ghyka.org/Familles/

[277] Mihail Dimitri Sturdza, *Dictionnaire*, ό.π.

σμένους, τους αριστοκρατικούς τους τίτλους, πραγματοποίησαν από τα μέσα του 16ου αιώνα γαμήλιες συμπράξεις με τέσσερις οικογένειες Βλάχων και Μολδαβών βογιάρων. Οι τελευταίοι, τότε ακόμη νεόκοποι χωρικοί άρχοντες, είχαν ανάγκη πρόσκτησης έγκυρων ιστορικά τίτλων. Αλλά, στις συναλλαγές αυτές, πιθανότατα περιλαμβάνονταν αγοραπωλησίες γης, δεδομένου ότι τα δύο προτεκτοράτα ήταν οι μόνες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις οποίες χριστιανοί μπορούσαν να αποκτήσουν ιδιόκτητη γη.[278] Οι Καντακουζηνοί πολλαπλασίασαν τις γαμήλιες συμμαχίες τους και στις επόμενες γενιές.[279] Μετά την οικογένεια Δούκα, οι Καντακουζηνοί, όπως και οι Γκίκα, υπήρξαν οι πρώτες οικογένειες Φαναριωτών που κατόρθωσαν να ανέλθουν στο αξίωμα του Βοεβόδα από τα μέσα του 17ου αιώνα, άλλοτε στη Βλαχία και άλλοτε στη Μολδαβία.[280] Οι Καντακουζηνοί, έχοντας προφανώς εξαντλήσει τη σημασιολογία της αριστοκρατικής τους καταγωγής σε αυτήν τη γαμήλια αγορά τίτλων προς αναδυόμενους χωρικούς άρχοντες, δεν κατόρθωσαν να επανέλθουν σε κανένα από τα γνωστά αξιώματα. Αντίθετα, επίγονοι της οικογένειας Γκίκα είχαν από τον προπάτορά τους μια καλή γαμήλια συμμαχία με τη μολδαβική οικογένεια των Cantemir, που έμελλε να γίνει από τις ισχυρότερες, διέθεταν επίσης εξαιρετικές προσβάσεις στο Πατριαρχείο, οπότε επανήλθαν στα υψηλά αξιώματα λίγες δεκαετίες αργότερα.[281]

Η παραλλαγή της οικογενειακής στρατηγικής των Μαυροκορδάτων περιλάμβανε όλα τα χαρακτηριστικά που είδαμε έως τώρα, με τη διαφορά ότι η οικογένεια δικτυώθηκε διαμέσου γαμήλιων σχέσεων κυρίως με μεγάλους διαπιστευμένους εμπόρους, μέθοδο που η υπό διαμόρφωση αριστοκρατική υπερηφάνεια δεν επέτρεπε στις υπόλοιπες οικογένειες. Επιπλέον, ήταν από τις ελάχιστες που έκαναν ισχυρή επένδυση στη μόρφωση, με αντίστοιχες επενδύσεις να συναντάμε μόνο στις οικογένειες Cantemir και Καρατζά. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, απόφοιτος της ιατρικής του Πανεπιστημίου της Μπολόνια, εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη ως οικοδιδάσκαλος το 1665. Σύντομα, παρότι λαϊκός, ανέλαβε την πολύ έμπιστη εκκλησιαστική θέση του σχολάρχη της Σχολής του Ορθόδοξου Πατριαρχείου. Εκεί, μάλλον, γνωρίστηκε με τον εξαιρετικά πολύγλωσσο συμπατριώτη του, απόφοιτο του κλάδου των επιστημών του

[278] Steven Runciman, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1968, σ. 363-366.

[279] Για το γενεαλογικό δένδρο βλ. Mihail Dimitri Sturdza, *Dictionnaire historique*, ό.π. Γενικότερα, αν και με επιφύλαξη, βλ. Ion Mihai Cantacuzino, *Mille ans dans les Balkans. Chronique des Cantacuzène dans la tourmente des siècles*, Christian, Παρίσι 1992.

[280] Για τη στρατηγική των Φαναριωτών προκειμένου να καταλάβουν αυτά τα αξιώματα βλ. Βλ. Radu G. Păun, «Les grands officiers d'origine gréco-levantine de Moldavie au XVIIe siècle. Offices, carrières et stratégies de pouvoir», *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, XLV, τχ. 1-4/2007.

[281] Δημήτριος Σκ. Σούτζος, *Οι Έλληνες ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας*, σ. 304-305, χ.ε., Αθήνα 1972. Βλ. επίσης τη διαμόρφωση και τη διαχείριση οικογενειακών διασυνδέσεων του Φαναριώτη Νικόλαου Μαυρογένη στο Sofia Laiou, «Between Pious Generosity and Faithful Service to the Ottoman State: Nikolaos Mavrogenis' Vakif (End of the 18th Century)», in R. Deguilhem – S. Saliba (ed.), *Christian and Jewish waqf in the islamic world*, (υπό δημοσίευση).

Πανεπιστημίου της Πάδοβας, πρώτο ελληνόφωνο διερμηνέα της Υψηλής Πύλης, Παναγιωτάκη Νικούσιο, και όταν αυτός κατέλαβε το αξίωμα του Διερμηνέα το 1661, ο Μαυροκορδάτος έγινε γραμματέας του.[282] Με τον θάνατο του Νικούσιου λίγα χρόνια αργότερα, ο Α. Μαυροκορδάτος ανέλαβε το αξίωμα του Διερμηνέα της Πύλης και τον διαδέχτηκε ο εξίσου μορφωμένος γιος του Νικόλαος. Ο τελευταίος επιπλέον κατέλαβε επανειλημμένα το αξίωμα του Βοεβόδα ως ένα είδος ανταγωνιστικού alter του εξίσου μορφωμένου Antioch Cantemir, από οικογένεια ισχυρών βογιάρων, επικίνδυνα φιλορώσων για τους Οθωμανούς.

Τουλάχιστον δέκα οικογένειες βογιάρων, λιγότερες από ό,τι στο παρελθόν, επίσης δεκαπέντε οικογένειες Φαναριωτών, ορισμένες από τις οποίες αρχίζουν να χάνονται από τα αρχεία ήδη κατά το τέλος του 17ου αιώνα, αποτέλεσαν στην αρχή την αριστοκρατία που καταλάμβανε τα τρία σημαντικά αξιώματα. Στα γενεαλογικά τους δένδρα φαίνεται πως οι γαμήλιες σχέσεις μεταξύ όλων αυτών των οικογενειών εκτείνονταν από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα σε συγγενικούς ομόκεντρους κύκλους, στους οποίους περιλαμβάνονταν τα δύο έως τα τρία πέμπτα των μελών από τις αλληλοδιάδοχες γενεές. Πρόκειται για σχέσεις τόσο πυκνές μεταξύ τους, ώστε επιτρέπουν να μιλήσουμε για ενδογαμικό σύστημα αναπαραγωγής, τυπικά μεσαιωνικού αριστοκρατικού χαρακτήρα.

Ο εκάστοτε ισχυρός διατηρούσε γύρω του έναν μικρό αριθμό ατόμων από φαναριώτικες οικογένειες. Αυτά ήταν τα άτομα που αναλάμβαναν τις πολύ βασικές θέσεις υποστήριξης του εκάστοτε βοεβόδα, ενώ κάποιοι από τους ισχυρούς που παρέμεναν στην Κωνσταντινούπολη τον αντιπροσώπευαν ή τον υπονόμευαν στην Πύλη. Τον ευρύτερο κύκλο των αυλικών του εκάστοτε κατόχου του βερατιού αποτελούσε μια κουστωδία εκατοντάδων μικρών ακολούθων, που αναλάμβαναν τις θέσεις της μικρής αυλικής υπαλληλίας, κυρίως των εισπρακτόρων των φόρων, των φρουρών, των υπηρετών, των κληρικών και των υπόλοιπων μικρών αυλικών του εκάστοτε Βοεβόδα.[283] Τα μέλη της κουστωδίας του εκάστοτε Βοεβόδα επιδίωκαν ουσιαστικά να επαναλάβουν την πορεία που είχαν ακολουθήσει οι αφέντες τους πριν φτάσουν ψηλά. Αλλά ήδη από τα τέλη του 17ου αιώνα ήταν πια αργά. Το σύστημα σχέσεων μεταξύ βογιάρων, Φαναριωτών και ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας είχε κλείσει.

Οι Φαναριώτες πρόλαβαν να εισέλθουν σε ένα σύστημα τη στιγμή που διαμορφωνόταν ιστορικά. Όσοι είχαν αριστοκρατικούς τίτλους και καλές σχέσεις με το Πατριαρχείο

[282] Βλ. Damien Janos, «Panaiotis Nicousios and Alexander Mavrocordatos: The Rise of the Phanariots and the Office of Grand Dragoman in the Ottoman Administration in the Second Half of the Seventeenth Century», *Archivium Ottomanicum*, 23/2005-2006. Για την ιστορία της οικογένειας του Νικούσιου βλ. με κάποιες επιφυλάξεις Αντωνίου Μηλιαράκη, *Οικογένεια Μαμωνά. Ιστορική και γενεαλογική μελέτη της οικογένειας Μαμωνά από της εμφανίσεως αυτής εν τη ιστορία μέχρι σήμερον (1248-1902)*, Π. Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1902, σ. 62 κ.ε.

[283] Andrei Otetea, «La désagrégation du regime phanariote», in Συμπόσιον, *Η Εποχή των Φαναριωτών*, σ. 443.

συγκρότησαν από τον 16ο αιώνα τις πρώτες γαμήλιες συμμαχίες με βογιάρους, επειδή οι τελευταίοι χρειάζονταν αυτές τις προσβάσεις και τους τίτλους, μάλλον επιτακτικά. Μολδαβοί και Βλάχοι *μπάνοι* χωριών (δημογέροντες) ή σχετικά ευκατάστατοι χωρικοί, μέλη τοπικών συμβουλίων αρχηγών (*chefferies*), υπό την ισχυρή παρώθηση των μοναρχών που έλεγχαν από τον 14ο αιώνα κατά περιόδους τις παραδουνάβιες περιοχές (Ούγγροι, Πωλωνοί, Οθωμανοί, Ρώσοι), αποτέλεσαν για τους μικρούς αυτούς τόπους τους μεσολαβητές εγκαθίδρυσης του συστήματος δουλοπαροικίας που αναδυόταν σε όλη την ανατολική Ευρώπη και τη Ρωσία.[284] Σε αυτή τη διαδικασία της δεύτερης για την Ευρώπη δουλοπαροικίας, οι πρώην χωρικοί αρχηγοί χωριών αναδύονταν ως αγροτικές μικροαρχοντίες προνομίων, έχτιζαν τα βοεβοδιλίκια τους, αλλά χωρίς σαφή νομιμοποίηση, γεγονός που απειλούσε τη συνέχειά τους.[285] Η ορθόδοξη εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και οι πρώην Βυζαντινοί αριστοκράτες, όπως και όσοι μπορούσαν να ισχυριστούν κάτι παρόμοιο, ήταν σύμμαχοι πολύ απαραίτητοι για αυτήν την αναδυόμενη αγροτική αρχοντία των βογιάρων, πόσο μάλλον αν η σύμπραξη αποκτούσε στα μάτια των χωρικών δουλοπάροικων τη δόξα πριγκιπικού γάμου, ευλογημένου από τη Μεγάλη Εκκλησία.[286] Με αυτές τις συμπράξεις, οι απλοί αρχηγοί χωριών, υπόλογοι σε κάποιο βαθμό στους συντοπίτες τους, μετουσιώνονταν σε τοπικούς άρχοντες ελέω θεού. Ποιος θα τους αμφισβητούσε;

Από την άλλη πλευρά, οι στενές σχέσεις των Φαναριωτών με την ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία ξεκίνησαν ως συναλλαγή για να καταλήξουν σε γενικευμένη ταύτιση μεταξύ τους, χωρίς για τούτο οι Φαναριώτες να στοχεύουν στην κατάληψη των εκκλησιαστικών αξιωμάτων. Προκύπτει από τις γενεαλογικές τους μελέτες ότι μεταξύ 16ου και 18ου αιώνα δεν ήταν πάνω από πέντε στους εκατό εκείνοι που κατέλαβαν αξιώματα στην καθαυτό εκκλησιαστική ιεραρχία, όπως άλλωστε και οι βογιάροι, αν και για αυτούς γνωρίζουμε πολύ λιγότερα. Οι Φαναριώτες καταλάμβαναν στο Πατριαρχείο τις θέσεις που προορίζονταν για λαϊκούς. Οι ισχυρότεροι από αυτούς, όπως οι Μαυροκορδάτοι, αναγορεύονταν σε Άρχοντες Μεγάλους Λογοθέτες (γραμματείς) του Πατριαρχείου. Οι τίτλοι αυτοί απαιτούσαν, όπως άλλωστε εξακολουθούν να προϋποθέτουν, υψηλές χρηματικές εισφορές στο ταμείο της ορθόδοξης εκκλησίας, προκειμένου να καταληφθούν από κάποιον ενδιαφερόμενο. Χωρίς να υποτιμήσουμε τη δύναμη της χριστιανικής πίστης σε εκείνη την εποχή γενικά, οι Φαναριώτες ειδικότερα θα πρέπει να διείσδυσαν στην ακατάπαυστη διαμάχη μεταξύ όλων των ορθόδοξων

[284] Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines. Asservissement et pénétration capitaliste*, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie-CNRS, Βουκουρέστι- Παρίσι 1969, σ. 190 κ.ε.

[285] *Στο ίδιο*, 197 κ.ε. Για τις σχέσεις Φαναριωτών και βογιάρων καθώς και για το ήθος των πρώτων βλ. Elias Regnault, *Histoire politique et sociale des principautés danubiennes*, Paulin et Le Chevallier, Παρίσι 1855, σ. 57 κ.ε. Συμπληρωματικά βλ. Maurice Desprez, «La Moldo-Valachie et le mouvement roumain», *Revue des Deux Mondes*, 1/1848.

[286] Όπως υπαινίσσεται ο Nicolae Iorga, *Roumains et Grecs aux cours des siècles à l'occasion des mariages princiers*, Cultura neamului românesc, Βουκουρέστι 1921.

αξιωματούχων του κλήρου, τόσο για την κατάληψη του θρόνου του Πατριαρχείου, όπως στη διαμάχη που είδαμε με την περίπτωση Μορώνη, όσο και για την κατάληψη των περιφερειακών αξιωμάτων, μητροπολιτών και επισκόπων. Τα σημαντικά ποσά που έπρεπε να διατεθούν για την εξαγορά των εκκλησιαστικών αξιωμάτων, τα παρείχαν πιθανότατα οικονομικά ισχυροί Φαναριώτες. Αυτοί διέθεταν υψηλά χρηματικά διαθέσιμα ως ενοικιαστές είσπραξης φόρων και διαπιστευμένοι έμποροι, ή είχαν τη δυνατότητα να τα δανειστούν από τους Εβραίους ή Αρμένιους *sarrafs* (σαράφηδες, τραπεζίτες) της πρωτεύουσας, αλλά και μεταξύ τους.

Έχουμε λοιπόν σχέσεις οι οποίες μπορούν να συνοψιστούν σε χρήματα που εξασφάλιζαν οι Φαναριώτες για την εξαγορά των βερατιών διορισμού των κληρικών αξιωματούχων, έναντι κύρους και προσβάσεων επιρροής στην Υψηλή Πύλη, από όπου μπορούσαν να οδηγηθούν σε μία από τις τέσσερις θέσεις πληρεξούσιων αξιωματούχων του οθωμανικού κράτους.[287] Αυτά ήταν τα θεμελιώδη υλικά χαρακτηριστικά της συμμαχίας μεταξύ Φαναριωτών και ορθόδοξης αριστοκρατίας του κλήρου. Η συμμαχία λειτούργησε ως πολιτικό εφαλτήριο κοινωνικής ανόδου, έως ότου οι Φαναριώτες άρχισαν να αποκτούν σχετική αυτεξουσιότητα, περίπου από τις αρχές του 18ου αιώνα, οπότε άρχισαν να αναγορεύονται από τους Οθωμανούς χρονικογράφους ως οι πλέον πιστοί υποτελείς του σουλτάνου.[288]

Από τα τέλη του 17ου αιώνα οι φαναριώτικες οικογένειες οι οποίες διέθεταν μέλη που είχαν καταλάβει τις δύο θέσεις Βοεβόδα της Βλαχίας και της Μολδαβίας ήταν δεκαπέντε, και από τις αρχές του 18ου περιορίστηκαν σε δεκατρείς, ενώ οι αντίστοιχες οικογένειες των βογιάρων με τους οποίους οι Φαναριώτες μοίραζαν αυτές τις θέσεις την ίδια περίοδο ήταν πέντε για τη Μολδαβία και ίσως λίγο περισσότερες για τη Βλαχία.[289] Η θέση του Διερμηνέα της Υψηλής Πύλης περιήλθε μετά τον θάνατο του Παναγιωτάκη Νικούσιου το 1673 έως το 1821 στον πλήρη έλεγχο των παραπάνω φαναριώτικων οικογενειών.[290] Σε αυτό το χρονικό διάστημα, η λειτουργία αυτών των ίδιων οικογενειών στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους ήταν προσδιορισμένη από την πληρεξουσιότητα την οποία μεμονωμένα μέλη τους εξαγόραζαν περιοδικά, με αρμοδιότητα να διαχειρίζονται τη διοίκηση στις ηγεμονίες, τη θέση του Μεγάλου Διερμηνέα της Πύλης, και δευτερευόντως εκείνη του Διερμηνέα του Στόλου. Επρόκειτο για τέσσερις ανακλητές πληρεξούσιες αρμοδιότητες, τις οποίες απέδιδε ο σουλτάνος σε άτομα που διέθεταν τις

---

[287] Για τις σχέσεις βλ. Παρασκευάς Κονόρτας, «Ορθόδοξοι Ιεράρχες», *ό.π.* Ορισμένες διακεκριμένες περιπτώσεις παρουσιάζει ο Στέφανος Γερασίμου, «Οι Φαναριώτες στα οθωμανικά αρχεία», στο *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, σ. 87-102.

[288] Στέφανος Γερασίμου, «Οι Φαναριώτες μέσα στα οθωμανικά χρονικά», στο *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, ό.π.

[289] Βλ. τους καταλόγους των ηγεμόνων στο Peter F. Sugar, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη*, σ. 343-344 για τη Μολδαβία, και σ. 346-347 για τη Βλαχία.

[290] Βλ. κατάλογο Διερμηνέων της Υψηλής Πύλης στο Απόστολος Βακαλόπουλος, «Οι Φαναριώτες ως φορείς πολιτικής και διοικητικής εξουσίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1975, σ. 119.

προσβάσεις, χρηματικά μέσα για να αγοράσουν το βεράτι, και φυσικά τα κατάλληλα φρονήματα. Ταυτοχρόνως, έπρεπε τα άτομα αυτά να είναι ισχυρά, ώστε να στηρίζουν στο δικό τους περιορισμένο μέτρο την εξουσία του σουλτάνου, είτε στις διαπραγματεύσεις ως διερμηνείς της Πύλης, είτε στα δύο παραδουνάβια προτεκτοράτα ως βοεβόδες.

Γνωρίζουμε ότι οι μισοί περίπου από τους σαράντα έξι Φαναριώτες που διοίκησαν τις παραδουνάβιες ηγεμονίες έως το 1821 ανακλήθηκαν από τον σουλτάνο, οι περισσότεροι αποκεφαλίστηκαν, λίγοι φυλακίστηκαν, ενώ κατασχέθηκε η περιουσία όλων, όπως συνέβαινε με κάθε άλλο υψηλό αξιωματούχο του οθωμανικού κράτους, μουσουλμάνο ή χριστιανό, ο οποίος με τις πράξεις του απειλούσε ή φαινόταν να εκθέτει τον σουλτάνο.[291] Αυτή η υψηλή ανασφάλεια, όπως και το γεγονός ότι εξαγόραζαν τα αξιώματα με υψηλό τίμημα, τους έκανε να επιδιώκουν ταχύτατη σώρευση πλούτου στα σύντομα διαστήματα που καταλάμβαναν τις θέσεις Βοεβόδα στα δύο οθωμανικά προτεκτοράτα.

Ο Marc Bloch, στη μελέτη του για τον δυτικό φεουδαλισμό, γράφει ότι οι αριστοκρατίες, εκτός από τους τίτλους και την εξουσία που έπρεπε να ασκείται διαρκώς, χρειάζονταν επιπλέον επιφανείς προγόνους. Οι οικογένειες βογιάρων υπήρξαν εξαρχής μέλη συναθροίσεων αρχηγών στην κλίμακα ενός-δύο χωριών, χωρικοί οι ίδιοι· ενώ οι Φαναριώτες, με εξαίρεση δύο οικογένειες, είχαν αυτό που σήμερα θα ορίζαμε ως επαρχιακή μικροαστική καταγωγή. Οι Φαναριώτες, σε αντίθεση με τους βογιάρους, δεν αποτελούσαν κάποια αριστοκρατία της γης, παρά το ενδιαφέρον τους, αλλά πρωτίστως των τίτλων εκείνων που αποτυπώνονται στα τέσσερα αξιώματα του οθωμανικού κράτους, τα οποία καταλάμβαναν. Πρόκειται για μια *υπάλληλη πληρεξούσια αριστοκρατία*, ειδικευμένη να καταλαμβάνει τρεις ειδικές θέσεις και συμπληρωματικά την τέταρτη του Διερμηνέα του Στόλου, τέσσερις θέσεις στις εκατοντάδες των αξιωμάτων που απαρτίζανε τη μέση και υψηλή ιεραρχία του αυτοκρατορικού κράτους. Αυτό ήταν το πεδίο τους, τέσσερις θέσεις ισχύος, από τις οποίες η σημαντικότερη ήταν η θέση του Διερμηνέα της Υψηλής Πύλης.

Αρκετοί Έλληνες και Ρουμάνοι ιστορικοί συγχέουν τις πολυάριθμες ακολουθίες που σχημάτιζαν και εγκαθιστούσαν όσοι έπαιρναν τον τίτλο του Βοεβόδα, με την αριστοκρατική τάξη καθαυτή. Ο αριθμός των φαναριώτικων οικογενειών στο διάστημα του ενάμιση σχεδόν αιώνα που διορίζονταν σε αυτά τα πληρεξούσια αξιώματα, δεν ξεπέρασε ποτέ τις δεκαπέντε. Από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 1821 παρέμειναν σταθερά οι ίδιες οικογένειες, ανεξάρτητα εάν με το πέρασμα του χρόνου άλλαζε ο εκπρόσωπος της κάθε μίας που αναλάμβανε κάποιο από αυτά τα αξιώματα. Φαναριώτες και βογιάροι αποτελούσαν σχεδόν ενιαία αριστοκρατία, κλειστή όπως κάθε κοινωνική τάξη του είδους αυτού. Η φυσική τους αναπαραγωγή εξασφαλιζόταν με ενδογαμίες, πρακτική που μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι διέθεταν ισχυρή συνείδηση κάστας.

[291] Χ. Γ. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821», *ό.π.*, σ. 35

Κοινωνικά στηρίζονταν σε μια πλειάδα διαθέσιμων μικρών αξιωματούχων, όπως είχαν ξεκινήσει και οι ίδιοι. Ο κάθε ένας από τους μικρούς αξιωματούχους εξαγόραζε μια θέση στην αυλή του ηγεμόνα, ορίζοντας έτσι την προσωπική του εξάρτηση προς το πρόσωπο του Βοεβόδα, όσο αυτός παρέμενε στη θέση του. Αυτή η σχέση, βεβαίως, δεν επέτρεπε στους ακόλουθους να εισέλθουν στον κοινωνικό χώρο που διατηρούσαν οι ελάχιστες οικογένειες Φαναριωτών και βογιάρων για λογαριασμό τους. Οπότε, η υποτελής αυτή αριστοκρατία των τίτλων διατηρούσε τον κλειστό χαρακτήρα της έναντι του κοινωνικού της περίγυρου, χωρίς για τούτο να παύει να αναπαράγεται η ίδια ως τάξη. Στα αξιώματα που καταλάμβανε, ασκούσε εξουσία στο όνομα του σουλτάνου, αναπαράγοντας την αυτοκρατορική κυριαρχία, χωρίς το ίδιο το οθωμανικό κράτος να χάνει το πολιτικό και νομοθετικό μονοπώλιο στα δύο προτεκτοράτα, όπου οι υποτελείς αριστοκράτες αναλάμβαναν τις θέσεις του Βοεβόδα. Ακόμη, το οθωμανικό κράτος δεν έχανε ούτε στο ελάχιστο την πλήρη αυτονομία του έναντι των υποτελών πληθυσμών των δύο αυτών περιοχών, ούτε έναντι των αριστοκρατών που εξουσιοδοτούσε για την άσκηση του οθωμανικού ελέγχου σε αυτές. Απόδειξη ότι σχεδόν οι μισοί από τους Φαναριώτες που κατέλαβαν το αξίωμα του Βοεβόδα έως το 1821 ανακλήθηκαν ή εκτελέστηκαν, ενώ ελάχιστοι γλίτωσαν με εξορία, αφού πρώτα κατασχέθηκαν και οι περιουσίες τους. Πέρα από τα λάθη και τις ατέρμονες ραδιουργίες που οδηγούσαν στην ανάκληση από τη θέση που κατείχαν, ο δομικός λόγος που οδηγούσε στην αποκοπή τόσων πολλών κεφαλιών Φαναριωτών και στην κατάσχεση των περιουσιών τους, ήταν η διατήρηση της ριζικής αυτονομίας της εξουσίας του σουλτάνου έναντι οιουδήποτε αξιωματούχου έτεινε να αποκτήσει δύναμη σχετικά ανεξάρτητη από την Πύλη.

Οι κεφαλές των μικρών επαρχιών ή τοπικές αρχοντίες

Αν κατεβούμε την κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας των πληρεξούσιων ομάδων, όχι απλώς κάποια σκαλιά αλλά πολλούς ορόφους, τότε θα φτάσουμε στο ισόγειο, στη μικρότερη βασική διοικητική ενότητα του οθωμανικού διοικητικού συστήματος, τον *καζά* (Qaza, καδιλίκι, επαρχία). Αυτή η μικρή διοικητική ενότητα περιέγραφε τα όρια αρμοδιότητας ενός τοπικού ιεροδικαστή και άλλων τοπικών κρατικών Οθωμανών αξιωματούχων, ενώ στις περιπτώσεις που περιλάμβανε μια δεύτερη αστική συγκέντρωση, αυτή με τα εξαρτώμενα χωριά αποτελούσε είδος υποεπαρχίας (nahiye) η οποία ανήκε στον καζά.[292] Στις αρχές του 16ου αιώνα, τα Βαλκάνια ήταν χωρισμένα σε περίπου

[292] Ιωάννης Γ. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, ΕΚΠΑ-Φιλοσοφική Σχολή, Εν Αθήναις 1971, σ. 43-52. Για τις έδρες των ιεροδικαστών μουσουλμάνων στα Βαλκάνια βλ. Bruce McGowan, *Economic life in Ottoman Europe*, σ. 92.

τετρακόσιους καζάδες.[293] Στην πρωτεύουσα της κάθε διοικητικής ενότητας ήταν εγκατεστημένοι οι Οθωμανοί αξιωματούχοι, οι οποίοι αποτελούσαν τα μέλη της χαμηλότερης οθωμανικής ιεραρχίας σε τοπική κλίμακα. Τα χωριά εντός του καζά, με τις κοινοτικές γαίες και τον κλήρο της κάθε οικογένειας, ήταν οριοθετημένα χωρικά, ταξινομημένα κατά συγκεκριμένες φορολογικές κατηγορίες, ενώ όλα αυτά πιστοποιούνταν από τις απογραφές που ίσχυαν για την επιβολή των ετήσιων φόρων μεταξύ δύο καταμετρήσεων (*tahrir*).[294] Κάθε καζάς διέθετε την κεφαλή των χριστιανών ραγιάδων (*κοτζάμπασης*), που ήταν πάντα κάποιος τοπικός προεστός χριστιανός ραγιάς. Όπως θα δούμε αναλυτικά αργότερα στο παράδειγμα της Πελοποννήσου, η αρμοδιότητα του κοτζάμπαση ήταν να κατανέμει και να εισπράττει τους φόρους από τους ραγιάδες του καζά, όπως είχαν καθοριστεί από το ετήσιο σχετικό φιρμάνι της Υψηλής Πύλης. Οι ισχυρότεροι μεταξύ των κοτζαμπάσηδων αντιπροσώπευαν τους ραγιάδες προεστούς της περιοχής στον πασά που διοικούσε τη μεγαλύτερη διοικητική ενότητα (*σαντζάκι ή πασαλίκι*), και ταυτοχρόνως διέθεταν ομήρους πίστεως (*βεκίληδες*) στην Υψηλή Πύλη. Αυτό ήταν το σχήμα που σημαντικό μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας ονομάζει «ελληνικές κοινότητες κατά την οθωμανική περίοδο», ενώ ορισμένοι ισχυρίζονται επιπλέον ότι ήταν αυτόνομες. Πρόκειται για μικρές τοπικές πληρεξούσιες αρχοντίες, ισχυρούς των μικρών τόπων, οι οποίοι προτείνονταν συνήθως από τις κεφαλές των χωριών, που αργότερα τον 18ο αιώνα άρχισαν να ονομάζονται *δημογέροντες*. Ακολούθως εγκρίνονταν ή όχι από τον περιφερειακό Οθωμανό διοικητή και την Πύλη. Αναλάμβαναν ως κοτζαμπάσηδες στο όνομα της Πύλης να κατανέμουν τους φόρους στα χωριά της επαρχίας τους (όπως οι κεφαλές των χωριών κατένεμαν τους φόρους τους χωριού ανά οικογένεια), και ακολούθως να εισπράττουν αυτούς τους φόρους αφού είχαν προσθέσει τους κοινοτικούς και τους εκκλησιαστικούς.[295]

Με αυτή τη διαμεσολαβητική αρμοδιότητα οι χριστιανοί ραγιάδες κοτζαμπάσηδες εξασφάλιζαν για λογαριασμό του αυτοκρατορικού κράτους την καταβολή των φόρων από τους ραγιάδες. Μέσω της ίδιας πληρεξουσιότητας διαμόρφωναν ταυτοχρόνως τα δικά τους εισοδήματα και αναπαρήγαν την κτηματική τους περιουσία, μαζί με τη διακριτή κοινωνική θέση σε σχέση με τους πληθυσμούς των τόπων που διαφέντευαν.

Το δεύτερο είδος τοπικών αρχοντιών αποτελούσαν οι αρματολοί. Το οθωμανικό κράτος, μέσα από μια πανσπερμία προσαρμοσμένων θεσμών για την επιβολή της κυριαρχίας του, διαμόρφωσε από τον 16ο αιώνα τον θεσμό του Αρματολικιού σε πε-

---

[293] *Στο ίδιο*, σ. 49. Για τις αμέσως μεγαλύτερες διοικητικές ενότητες, τα σαντζάκια, καθώς και τον χάρτη τους στα Βαλκάνια με τον πληθυσμό των αστικών συγκεντρώσεων στο τέλος του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα βλ. στην έκδοση και επεξεργασία οθωμανικών κατάστιχων από τους Nikolaj Todorov – Asparuh Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique*, ό.π.

[294] Ömer Lütfi Barkan, «Essais sur les données statistiques des registres des recensements dans l'Empire Ottomane aux XVe et XVIe siècles», ό.π.

[295] Σχετικά βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην Τουρκοκρατία», στο *Οικονομία και νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα 1988.

ριοχές ορεινές με κτηνοτροφικό ένοπλο πληθυσμό. Από εκεί προκύπτει μια άλλη περιφερειακή πληρεξούσια ηγετική ομάδα, ένοπλη αυτή, οι αρματολοί, τους οποίους δεν θα πρέπει να συγχέουμε με τα δερβενοχώρια, ούτε με τους απλούς φύλακες των *δερβενιών* (ορεινών περασμάτων), ούτε ακόμη με τους *κάπους*, δηλαδή τους σωματοφύλακες των χριστιανών ραγιάδων προεστών. Για τους αρματολούς θα συζητήσουμε αναλυτικά στο κεφάλαιο για την κεντρική Ελλάδα. Επρόκειτο πάντα για ραγιάδες, κατά κανόνα κατόχους ζωικού κεφαλαίου, ένοπλους φύλακές του, οι οποίοι είχαν κατακτήσει τοπικές θέσεις ισχύος ως φύλακες ολόκληρων περιοχών, πάντοτε ορεινών και κτηνοτροφικών.

Οι κοτζαμπάσηδες και οι αρματολοί αποτέλεσαν τις δύο περιφερειακές πληρεξούσιες αρχοντίες που ασκούσαν τις αρμοδιότητές τους όντας σε μεγάλη κοινωνική και γεωγραφική εγγύτητα με τις τοπικές κοινωνίες των χωρικών ραγιάδων τις οποίες αντιπροσώπευαν στους Οθωμανούς, και αντιστρόφως. Τα μέλη αυτών των μικρών τοπικών αρχοντιών αντλούσαν, και αυτά, την ισχύ τους ταυτοχρόνως από τις τοπικές τους κοινωνίες και από το καθεστώς πληρεξουσιότητας. Ο θεσμός του Κοτζάμπαση, ειδικότερα, αποτελούσε την κορυφή, την κεφαλή κάθε μικρής τοπικής κοινωνίας, και ήταν υπεύθυνος για την εκπλήρωση των υποχρεώσεων των ραγιάδων έναντι του οθωμανικού κράτους. Τους προγόνους αυτού του θεσμού, κατά κάποιον τρόπο, τους παρακολουθήσαμε να διαδραματίζουν διαμεσολαβητικό ρόλο κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης μεταξύ των τοπικών κοινωνιών τους και των μεγάλων εμπόλεμων δυνάμεων, ιδίως των Οθωμανών. Ο θεσμός του Κοτζάμπαση, αποτέλεσμα και αυτός των προβλέψεων του πολιτικού συμβολαίου της κατάκτησης, διαμόρφωσε αυτό το νεφέλωμα των τοπικών αρχοντιών μικρής κλίμακας που υπήρχε σε κάθε επαρχία της αυτοκρατορίας. Πρόκειται για αρχοντίες των οποίων η διαφοροποίηση δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να οριστεί σε σύγκριση με τους Φαναριώτες ή τους αξιωματούχους των ανώτερων κλιμακίων του ορθόδοξου κλήρου, παρά μόνο σε σύγκριση με τους χωρικούς που διαφέντευαν. Οι προεστοί, με επικεφαλής τον εκάστοτε Κοτζάμπαση, δεν συνέπηξαν ποτέ μια επικυρίαρχη συμπαγή αριστοκρατία στα Βαλκάνια, όπως για παράδειγμα οι κληρικοί αξιωματούχοι με τη συγκροτημένη από αιώνες ιεραρχία τους. Εξαίρεση αποτέλεσαν οι εμβληματικοί προεστοί της Πελοποννήσου, όπως άλλωστε και οι αρματολοί της κεντρικής Ελλάδας, των περιοχών του Ολύμπου και των Πιερίων, αλλά οι τελευταίοι με αρκετά διαφορετικούς όρους.

Αυτός ο κονιορτός μικρών αρχοντιών, ιδίως οι κοτζαμπάσηδες των καζάδων, ασκούσαν μία πολύ κρίσιμη λειτουργία για λογαριασμό των κυρίαρχων. Εξασφάλιζαν την ετήσια ροή των φορολογικών εισοδημάτων από τους παραγωγικούς πληθυσμούς προς το οθωμανικό κράτος, μαζί με τα τακτικά φορολογικά εισοδήματα της ορθόδοξης εκκλησίας και τα δικά τους.[296] Συνεπώς, σε αυτό το χαμηλότερο κατώφλι των ραγιάδων που

---

[296] Βλ. Teyfur A. Erdoğdu, «Provincial Elites in the Ottoman Empire», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 51-4/2008.

αναλάμβαναν από το οθωμανικό κράτος πληρεξουσιότητα, διαπιστώνουμε ότι οι τοπικές αρχοντίες λειτουργούσαν ως προς τα θεμελιώδη δομικά χαρακτηριστικά τους όπως οι αρχοντίες των Φαναριωτών και των αξιωματούχων του κλήρου, εννοείται με αρμοδιότητες διαφορετικές στο περιεχόμενο και την κλίμακα, όχι όμως και στη βασική λογική. Το οθωμανικό κράτος μέσω των τοπικών αρχοντιών αποσπούσε πλεόνασμα με τη μορφή φόρων απευθείας από το σύνολο των παραγωγικών πληθυσμών, μαζί και τον κεφαλικό φόρο. Για να εξασφαλίσει την είσπραξη παραχωρούσε σε μικρές τοπικές πληρεξούσιες αρχοντίες μόνο τη λειτουργική ευθύνη. Αυτές, εκτός από το γεγονός ότι ορίζονταν με ετήσια θητεία, ήταν ανά πάσα στιγμή ανακλητές και υπόλογες έναντι των περιφερειακών Οθωμανών αξιωματούχων, αλλά και απευθείας έναντι της Υψηλής Πύλης, στην περίπτωση που δεν εκπλήρωναν τη συλλογή των φόρων. Μπορούσαν επίσης να ανακληθούν έπειτα από έγγραφα συλλογικά παράπονα των απλών χριστιανών ραγιάδων.

Η κοινωνική σημασία της ενοικίασης είσπραξης των φόρων

Ξεκινώντας την ανάλυση αυτού του τόσο κρίσιμου ζητήματος για την κατανόηση της αναπαραγωγής της οθωμανικής κυριαρχίας, να υπενθυμίσω ότι από τους φόρους κάθε είδους που πλήρωναν οι υποτελείς, χρηματοδοτούνταν το οθωμανικό κράτος, το οποίο ήταν συγκροτημένο έξω από τις κυριαρχούμενες κοινωνίες. Είναι προφανές πως χωρίς τους φόρους το κράτος αυτό δεν θα υφίστατο ούτε θα μπορούσε να εξελιχθεί από δύναμη αρπαγής σε εδραίο κρατικό σύστημα. Για τούτο, ο ορισμός του είδους και του ύψους των φόρων, οι απαλλαγές και οι κάθε είδους ρυθμίσεις υπήρξαν αδιαλείπτως πολιτική αμιγώς απόφαση, η οποία δεν μεταβιβάστηκε ποτέ από το οθωμανικό κράτος σε κανέναν τρίτο, ούτε έμμεσα ως πληρεξούσια αρμοδιότητα, ούτε άμεσα. Αντίθετα, το κράτος ενοικίαζε σε ιδιώτες τη διαδικασία είσπραξης των φόρων, αφού είχαν καθοριστεί από τις υπηρεσίες του αναλυτικά και για κάθε περιοχή, είδος φόρου κτλ. Με ένα είδος πλειοδοτικών προσφορών που πρότειναν ιδιώτες στις αρμόδιες υπηρεσίες της Υψηλής Πύλης, η είσπραξη των φόρων της απέραντης αυτοκρατορίας ενοικιαζόταν κατά τομέα (φόρος τελωνείων, μεταλλείων, της δεκάτης κ.ο.κ.) και κατά περιφερειακή διοίκηση.[297] Στην ενοικίαση της είσπραξης των φόρων μπορούσαν να μετέχουν όλοι όσοι διέθεταν τις χρηματικές δυνατότητες, ανεξάρτητα από το θρήσκευμα. Οι πλειοδότες αποκτούσαν την εξουσιοδότηση είσπραξης των φόρων για περίοδο έως τρία χρόνια συνήθως, και οργάνωναν τη συγκέντρωση των αντίστοιχων ποσών ή προϊόντων. Σε αυτό το πλαίσιο είχαν το δικαίωμα να υποδιαιρέσουν γεωγραφικές περιοχές, όπως και

[297] Murat Cizakca, «Tax-farming and financial decentralization in the ottoman economy, 1520-1697», *Journal of European Economic History*, 22/1993, σ. 219-250.

κατηγορίες φόρων, ώστε να υπενοικιάσουν σε άλλους ιδιώτες υποσύνολα της συνολικής είσπραξης που είχαν αναλάβει, και ούτω καθεξής. Επρόκειτο για ένα είδος φθίνουσας αλυσιδωτής υπεργολαβίας της διαδικασίας είσπραξης, που κατακερματιζόταν κατά περιοχή και είδος φόρου, φτάνοντας σε διαρκώς περισσότερους και μικρότερους υπενοικιαστές, δηλαδή σε πολλές ατέρμονες υπεργολαβίες. Με αυτό το πολυπλόκαμο σύστημα οργανωνόταν ο μηχανισμός του οθωμανικού κράτους με τον οποίο εισέπραττε τους φόρους. Το κόστος που προέκυπτε από τις αλυσιδωτές υπενοικιάσεις επιβάρυνε τυπικά το κράτος, αλλά είναι σχεδόν βέβαιο ότι είχε προϋπολογιστεί και ενσωματωθεί στο ύψος των φόρων.[298]

Οι φόροι γενικά περιλαμβάνονταν στην υποχρέωση των εν γένει υποτελών. Οι ορθόδοξοι, οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι επιβαρύνονταν επιπλέον με τον κεφαλικό φόρο. Έως τα μέσα του 17ου αιώνα, το σύστημα αυτό δεν άφηνε μεγάλα περιθώρια αυθαιρεσίας στους περιφερειακούς Οθωμανούς αξιωματούχους, παρά μόνο στην Πύλη.[299] Η ενοικίαση, ως τρόπος είσπραξης των φόρων που υιοθέτησαν οι Οθωμανοί από το βυζαντινό κράτος, διέθετε βαρύνουσα κοινωνική σημασία, την οποία θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε εδώ.

Στο τέλος του 17ου αιώνα, πλάι στην ετήσια ενοικίαση της είσπραξης των φόρων εισάγεται ο θεσμός της ισόβιας ενοικίασης (*malikâne*). Από αυτήν την περίοδο, ο θεσμός της υπενοικίασης προφανώς θα πρέπει να επεκτάθηκε κοινωνικά τόσο, ώστε επέτρεπε εκ των πραγμάτων να παίρνουν μέρος στο σύστημα της αλυσιδωτής υπενοικίασης περισσότερα μέλη, προερχόμενα από πολυάριθμες μικρές τοπικές αρχοντίες. Ακόμη και απλοί δημογέροντες των χωριών μπορούσαν να συμμετέχουν στη μικρή κλίμακα ως υπενοικιαστές των φόρων, ενώ σπανιότερα συνέβαινε να υπενοικιάσουν τους φόρους του χωριού τους οι ίδιοι οι κάτοικοι συλλογικά.[300] Σε αυτοκρατορική κλίμακα, οι μεγάλοι ενοικιαστές δεν ήταν άλλοι από ισχυρούς Οθωμανούς αξιωματούχους, διαπιστευμένους εμπόρους της πρωτεύουσας με τη χρηματική στήριξη των τραπεζιτών (*saraffs*), πολλοί από τους οποίους ήταν μεγιστάνες του χρήματος.

Στο σύνολο των φορολογικών εσόδων του οθωμανικού κράτους το 1527 οι βαλκανικοί πληθυσμοί πλήρωναν το 59% των φόρων.[301] Κατά τον 16ο αιώνα οι τυπικοί φόροι

[298] Βλ. Bistra Cvetkova, «Recherches sur le système d'affermage (iltizam) dans l'Empire Ottoman au cours du XVIe-XVIIIe siècles par rapport aux contrées bulgares», *Rocznik Orientalistyczny*, 27-2/1964.

[299] Nenad Moacanin, «The Pol-Tax and Population in the Ottoman Balkans», in Colin Imber – Keiko Kiyotaki (ed.) *Frontiers of Ottoman studies: state, province, and the West*, I. B. Tauris, Λονδίνο 2005.

[300] Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Μηχανισμοί της οικονομίας των ελληνικών περιοχών», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΑ', σ. 166-167.

[301] Halil İnalcık, *The Ottoman State*, τ. 1, σ. 80. Αν, όπως μεταφέρει ο Hamit Bozarslan δύο χιλιάδες άτομα ζούσαν ικανοποιητικά για έναν χρόνο με ένα εκατομμύριο akça, τότε μπορούμε να εικάσουμε ότι οι κάτοικοι των Βαλκανίων τον 16ο αιώνα κατέβαλλαν στο οθωμανικό κράτος φόρους που αναλογούσαν στο εκτιμώμενο κόστος του ετήσιου βίου διακοσίων χιλιάδων ανθρώπων. Του ίδιου, «Réflexions sur l'économie de l'Empire

χωρίς τις έκτακτες επιβαρύνσεις ανέρχονταν σε σχεδόν εκατό εκατομμύρια akça, ή με το μέτρο του ισχυρού νομίσματος της εποχής, το ποσό των φόρων που προερχόταν από τα Βαλκάνια έφτανε ετησίως τα έξι εκατομμύρια χρυσά δουκάτα.[302] Προς το τέλος του 18ου αιώνα τα απόλυτα μεγέθη των φόρων είχαν αυξηθεί σημαντικά.[303] Ποιο μπορεί να ήταν το ποσοστό επί του ονομαστικού φόρου που απολάμβαναν οι υπενοικιαστές; Ο M. Çizakça προτείνει έναν τρόπο υπολογισμού για την κατανομή του κέρδους ανά κρίκο της αλυσίδας υπενοικίασης των ισόβιων εκμισθώσεων.[304] Πιο συγκεκριμένα, αν και για μετέπειτα περίοδο, ο Mehmet Genc υπολόγισε ότι για διάφορα προϊόντα σε διάφορα εσωτερικά και εξωτερικά τελωνεία της αυτοκρατορίας τον 18ο αιώνα, το ποσοστό απολαβών των ενοικιαστών επί της ονομαστικής αξίας του φόρου ξεκινούσε από 30% μεσοσταθμικά, αλλά μειώθηκε έως τις αρχές του 19ου περίπου στο μισό ως ποσοστό, παρότι το χρηματικό τους όφελος σε απόλυτους αριθμούς αυξανόταν σημαντικά, επειδή αυξάνονταν όλοι οι φόροι.[305] Κάνοντας μία αναγωγή των εισοδημάτων που προέκυπταν από το σύστημα ενοικίασης της είσπραξης των φόρων σε κοινωνικές ομάδες που πλούτιζαν ή απλώς προσπορίζονταν συμπληρωματικά εισοδήματα από αυτό, θα πρέπει να υποθέσουμε με αρκετές πιθανότητες ότι από το τέλος του 17ου αιώνα, οπότε καθιερώθηκε το σύστημα διά βίου εκμίσθωσης της είσπραξης των φόρων, διαμορφώθηκαν νέες κοινωνικές ομάδες, ενώ παραλλήλως ενισχύθηκαν παλαιότερες. Εκτός από τους Οθωμανούς αξιωματούχους που είχαν υψηλό μερίδιο στην υπενοικίαση και τους μικρούς εισπράκτορες του χαρατσιού (*χαρατσάρηδες*), τα υπόλοιπα άτομα προέρχονταν σε μεγάλο βαθμό από την ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, τους Φαναριώτες, από *μπερατλήδες* εμπόρους προμηθευτές της Πύλης, κεφαλές των μικρών τόπων, όπως οι κοτζαμπάσηδες, δημογέροντες, και από άλλους ασφαλώς που εισέπρατταν μικρότερα χρηματικά μεγέθη.[306]

Τα είδη των φόρων του οθωμανικού κράτους είναι εν πολλοίς γνωστά από τη σχετική ιστοριογραφία. Ας σχηματίσουμε, λοιπόν, κάποια γενική γνώση αρχικά για τον αριθμό των μεγάλων ενοικιαστών με δύο παραδείγματα. Οι ισόβιοι εκμισθωτές φόρων

---

ottoman et le passage à la révolution industrielle», *Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien*, σημ. 34, 5/1988, σ. 81.

[302] Halil İnalcık, *The Ottoman State*, τ. 1, σ. 81.

[303] Bruce McGowan, *Economic life in Ottoman Europe*, σ. 85.

[304] Murat Çizakça, *A comparative evolution of business partnerships: the Islamic world and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives*, Brill, Leyden 1996, σ. 165-169.

[305] Mehmet Genc, «Συγκριτική μελέτη των στοιχείων της ισόβιας εκμίσθωσης προσόδων και του όγκου των εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σ. 299-308. (Πρώτη δημοσίευση, «A comparative study of the life term tax farming data and the volume of commercial and industrial activities in the Ottoman Empire during the second half of the XVIII century», in *Association internationale d'Études SudEst Européenne*, Symposium 1976.)

[306] Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Φορολογικοί μηχανισμοί και οικονομία στο πλαίσιο των ελληνικών κοινοτήτων (17ος-19ος αι.), *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983. Για τις ιδιαιτερότητες των κοινοτήτων στα νησιά βλ. Του ίδιου «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», *Τα Ιστορικά*, 8/1998 και 9/1988.

(*malikanecis*) που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη ανέρχονταν στα μέσα του 18ου αιώνα σε 771 άτομα και σχεδόν διπλασιάστηκαν στις αρχές του επόμενου αιώνα, με μέσο αριθμό εκμισθώσεων 20-30 είδη φόρων ανά εκμισθωτή.[307] Στην Κρήτη, μία μέσης σημασίας περιφέρεια από οικονομική έποψη, η ομάδα των malikanecis του νησιού ανερχόταν το 1720 σε 299 ισόβιους εκμισθωτές για 158 φόρους, ενώ το 1820 οι εκμισθωτές είχαν μειωθεί σε 88, αλλά για 22 φόρους.[308] Σε κάθε περίπτωση, το μέσο ετήσιο ατομικό εισόδημα των malikanecis της Κρήτης και της Κωνσταντινούπολης αυξανόταν σταθερά σε όλη αυτήν την περίοδο.[309] Θα πρέπει, συνεπώς, να θεωρήσουμε πολύ πιθανή τη διαμόρφωση οικονομικά ισχυρών κοινωνικών ομάδων, των οποίων το εισόδημα διαμορφωνόταν αποκλειστικά ή εν πολλοίς από τη συμμετοχή στο σύστημα ενοικίασης της είσπραξης των φόρων του οθωμανικού κράτους.[310]

Συμπερασματικά, λοιπόν, το οθωμανικό κράτος διαμόρφωνε μέσω του σουλτάνου ποικίλες κοινωνικές ομάδες πληρεξούσιων εξειδικευμένων αρμοδιοτήτων, τις οποίες αναλάμβαναν κατά κανόνα ραγιάδες. Στην περίπτωση της εκμίσθωσης της είσπραξης των φόρων, οι αρμοδιότητες ήταν διοικητικές, σχεδόν κυριολεκτικά τεχνικές, ενώ τα χρηματικά οφέλη που απέρρεαν ήταν τυπικά η αμοιβή της υπεργολαβίας που αναλάμβαναν. Ωστόσο, από κοινωνική έποψη, επρόκειτο για κάτι πολύ σημαντικότερο από ό,τι μια τεχνική αρμοδιότητα. Τα δίκτυα που σχημάτιζαν οι ενοικιαστές μαζί με τους υπενοικιαστές ήταν κοινωνικά διάχυτα και διάσπαρτα στην αυτοκρατορική επικράτεια, και συνιστούσαν δυνατότητα οικονομικής διαφοροποίησης ορισμένων ραγιάδων. Ταυτόχρονα, το σύστημα υπενοικίασης της είσπραξης των φόρων λειτουργούσε στο πλαίσιο των σχέσεων κυριαρχίας ως επωφελής συμμετοχή τμήματος των κυριαρχούμενων πληθυσμών στην εξασφάλιση της διαδικασίας χρηματοδότησης των κυρίαρχων. Συνεπώς, εκτός από την ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, τις οικογένειες των Φαναριωτών, τις πληρεξούσιες κεφαλές των μικρών τόπων που κατά κανόνα μετείχαν στο σύστημα υπενοικίασης της είσπραξης φόρων, και τους αρματολούς με τις αρμοδιότητες φύλαξης, θα πρέπει να διαμορφώθηκαν κάπως ευρύτερες ομάδες ραγιάδων, με συμφέροντα που συνέπιπταν κατά τεκμήριο με την οθωμανική κυριαρχία.[311]

Αντίθετα προς το παιδομάζωμα, με το οποίο τα στρατολογούμενα παιδιά πραγματοποιούσαν ριζική μετάβαση από το καθεστώς του ραγιά στη θέση του μέλους της κυρίαρχης πολιτικής κοινωνίας, οι ραγιάδες που μετείχαν στα δίκτυα ενοικίασης της είσπραξης των φόρων του οθωμανικού κράτους δεν έπαυαν να είναι υποτελείς. Αυτές

---

[307] Murat Çizakça, *A comparative evolution*, σ. 173-174. Δανειστές των ισόβιων εκμισθωτών ήταν οι sarrafs, σε ελεύθερη απόδοση: έμποροι συναλλάγματος ή σαράφηδες, βλ. Sevket Pamuk, *A monetary history of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000, σ. 200-205.

[308] Murat Çizakça, *A comparative evolution*, σ. 171.

[309] *Στο ίδιο*, σ. 171, 173.

[310] Αυτό νομίζω ότι υποδηλώνει και ο Murat Çizakca, «Tax-farming», *ό.π.*

[311] Για ανάλογες σκέψεις βλ. Linda T. Darling, *Revenue-raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Brill, Leiden 1996.

οι ομάδες των ραγιάδων λειτουργούσαν ως ένα είδος εξειδικευμένου μεν μηχανισμού αναπαραγωγής της οθωμανικής κυριαρχίας, με λειτουργία ωστόσο στο καίριο πεδίο της απόσπασης του πλεονάσματος της παραγωγής προς όφελος των κυρίαρχων Οθωμανών. Εξασφαλίζοντας τη χρηματοδότηση της οθωμανικής κυριαρχίας, οι ενοικιαστές της είσπραξης των φόρων κατοχύρωναν τη δική τους κοινωνική θέση και την αναπαραγωγή της. Βλέπουμε, επομένως, ότι και στην περίπτωση των ενοικιαστών αυτών το οθωμανικό κράτος εξασφάλιζε την απρόσκοπτη απόσπαση του πλεονάσματος της παραγωγής, χρησιμοποιώντας για τον σκοπό αυτό και εντεταλμένους ραγιάδες. Οπότε, χωρίς να διαταράσσεται η χρηματοδότησή του από τους υποτελείς, διατηρούσε τον κλειστό χαρακτήρα του κράτους, μαζί με την πλήρη ανεξαρτησία του από τις κοινωνίες στις οποίες κυριαρχούσε.

Οι κατακτημένοι, πηγές της οθωμανικής ισχύος και πεδίο της αναπαραγωγής της

Συμπερασματικά, λοιπόν, ας τονίσω ξανά ότι το οθωμανικό αυτοκρατορικό σύστημα εξουσίας θεμελιωνόταν στην κοινωνική και πνευματική στασιμότητα της μεγάλης πλειονότητας του πληθυσμού των κατακτημένων, όχι όμως στην υλική πενία, χάρη κυρίως στο γαιοκτητικό καθεστώς του Çift-hane και τη νομική προστασία του. Με αυτό πρωτίστως το σύστημα εξασφαλιζόταν ο βίος των υποτελών και οι φόροι των κυρίαρχων. Επίσης, το οθωμανικό αυτοκρατορικό σύστημα δεν θεμελιωνόταν στην απουσία κοινωνικής κινητικότητας, ούτε στην ακινητοποίηση της υλικής διαφοροποίησης μεμονωμένων προσώπων. Με δυο λόγια, δεν επρόκειτο για έναν κοινωνικό και πολιτικό σχηματισμό υλικά καθημαγμένο και κοινωνικά παγιωμένο σε όλα του τα επίπεδα. Η κοινωνική κινητικότητα ήταν υπαρκτή, μόνο που περιοριζόταν στο εσωτερικό της οθωμανικής πολιτικής κοινωνίας ή λειτουργούσε οργανικά για λογαριασμό της. Οι Οθωμανοί ενσωμάτωναν παλαιές βυζαντινές αριστοκρατίες, όπως η εκκλησιαστική, και ευνοούσαν τη δημιουργία νέων αριστοκρατικών ομάδων, όπως ήταν οι Φαναριώτες ή οι μεγάλοι ενοικιαστές της είσπραξης των φόρων. Όλες οι πληρεξούσιες υποτελείς αριστοκρατίες, κλειστές και με ιδιαίτερους μηχανισμούς αναπαραγωγής η κάθε μία, δεν διέθεταν αυτοτελή δύναμη, όπως οι αντίστοιχες μεσαιωνικές ευρωπαϊκές (εκτός ίσως μόνο από τη δύναμη των αρματολών μετά το τέλος του 17ου αιώνα). Τα προνόμιά τους ήταν προσωποποιημένα, ανακλητά ανά πάσα στιγμή, ενώ η κληρονομική μεταβίβαση στους άμεσους επιγόνους δεν ήταν θεσμοθετημένη, αν και σε αρκετές περιπτώσεις εφαρμοζόταν de facto.

Η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία και οι αντίστοιχες των υπόλοιπων θρησκευμάτων, επίσης οι Φαναριώτες σε έναν βαθμό και οι βογιάροι, οι ισόβιοι ενοικιαστές

της είσπραξης των φόρων, καθώς και οι τοπικές αρχοντίες ιδίως των κοτζαμπάσηδων, διατηρούσαν τα προνόμια κάθε μέλους τους εφόσον εξασφάλιζαν την αναπαραγωγή της κυριαρχίας του οθωμανικού κράτους από τις θέσεις όπου ήταν ατομικά διαπιστευμένοι από τον σουλτάνο. Μόνο μέσω της αναπαραγωγής της οθωμανικής κυριαρχίας κατοχύρωνε το κάθε μέλος των υποτελών αριστοκρατιών τη δική του ισχύ έναντι των κυριαρχούμενων πληθυσμών. Το οθωμανικό κράτος διατηρούσε στο πρόσωπο του εκάστοτε σουλτάνου το μονοπώλιο της πολιτικής απόφασης, μαζί με το νομικό και εν πολλοίς το δικαστικό μονοπώλιο. Το πολιτισμικό και ειδικότερα το ιδεολογικό μονοπώλιο ελεγχόταν από τις εξουσιοδοτημένες προς τούτο εκκλησιαστικές αριστοκρατίες, από τις οποίες καθεμία ήταν αρμόδια για το δικό της ποίμνιο.

Το οθωμανικό κράτος, συνεπώς, δια της θεμελιώδους εξουσίας του, που ήταν ο εκάστοτε σουλτάνος, ενσωμάτωνε παλαιές αριστοκρατίες ή διαμόρφωνε νέες, αλλά τις ενσωμάτωνε ως άτομα. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι αυτά τα άτομα συγκροτούσαν εντέλει διακριτές αριστοκρατικές ομάδες, το οθωμανικό κράτος τους μετέτρεπε σε ανακλητούς αξιωματούχους, πληρεξούσιους με ποικίλες αρμοδιότητες, που εξασφάλιζαν την αναπαραγωγή της κυριαρχίας του σε διάφορους τομείς. Και σε αυτήν τη λειτουργία εναρμονίζονταν και οι ίδιοι οι υποτελείς αριστοκράτες. Οπότε, το κράτος αναπαρήγε την κυριαρχία του παραμένοντας κλειστό, και σχεδόν ολοσχερώς ανεξάρτητο από τις κοινωνίες των υποτελών. Η ατομική διαπίστευση από τον σουλτάνο σε κάθε αξιωματούχο ξεχωριστά, είτε ήταν μουσουλμάνος είτε χριστιανός, σε συνδυασμό με τον ανακλητό χαρακτήρα της, κατοχύρωνε με τη σειρά της τη μεγάλη πολιτική αυτονομία που διέθετε ο εκάστοτε σουλτάνος έναντι όλων των αξιωματούχων του κράτους. Αυτό το καθεστώς γεννούσε έναν υψηλό βαθμό ανασφάλειας στους αξιωματούχους, παρότι για να εφαρμοστεί η ανάκληση του καθενός, ιδίως αν ήταν μουσουλμάνος, απαιτείτο και ο κατάλληλος συσχετισμός δύναμης τη στιγμή της ανάκλησης.

Αντίθετα με την κινητικότητα και την ανασφάλεια των αξιωματούχων του κράτους, στο επίπεδο των χωρικών, των κτηνοτρόφων, των τεχνιτών, δηλαδή εκείνο το 85% και πλέον του γενικού πληθυσμού της αυτοκρατορίας, το καθεστώς ασφάλειας και εν πολλοίς κοινωνικής στασιμότητας αποτελούσε τον κανόνα. Εξπρεσιονιστικά μιλώντας, ο κάθε χωρικός ραγιάς φαίνεται να γεννιόταν, να ζούσε και να πέθαινε στην ίδια κοινωνική θέση. Πόσο, άραγε, συνέβαλλε η συνθήκη της κοινωνικής στασιμότητας στη σταθεροποίηση της πνευματικής πενίας αυτού του πληθυσμού των ραγιάδων; Μήπως η κοινωνική καθήλωση κάθε χρόνο, κάθε δεκαετία, κάθε δεύτερη, τρίτη γενιά, μέσα στην ίδια οικογένεια, ίσως στον ίδιο τόπο, με τους ίδιους όρους, εμπέδωνε τη μοιρολατρική αντίληψη του κόσμου, της ορθόδοξης εκκλησίας δηλαδή, απωθώντας την επιθυμία για καλυτέρευση της ζωής; Αυτοί οι πληθυσμοί ήταν παραγωγοί κάθε είδους υλικού πλούτου, συνεπώς, με σύγχρονους όρους, θα τους ορίζαμε ως χρηματοδότες του

όλου συστήματος της οθωμανικής κυριαρχίας. Οι παραγωγικοί αυτοί πληθυσμοί ήταν οργανωμένοι σε πλαίσιο κοινωνιών ελάχιστης κλίμακας (το χωριό, την κωμόπολη, τα γύρω κοντινά χωριά), με σχεδόν αποκλειστικούς δεσμούς την οικογένεια και τις ευρύτερες συγγενικές σχέσεις. Επρόκειτο για διάσπαρτες, μικρές κοινωνίες, με αντίστοιχους ορίζοντες. Μιλώντας αφαιρετικά, το πρώτο επίπεδο ενοποίησης αυτών των μικρών κοινωνιών συγκροτούσαν οι τοπικοί εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι και οι προύχοντες, με επικεφαλής τον κοτζάμπαση κάθε επαρχίας. Αμέσως πάνω από αυτούς τοποθετούνταν οι τοπικοί Οθωμανοί αξιωματούχοι, οι οποίοι, ας τονιστεί, δεν έδρευαν σχεδόν ποτέ σε χωριά. Όλοι μαζί αποτελούσαν μια μικρή ομάδα τοπικών πατριαρχών με αρκετές εσωτερικές αντιθέσεις. Αυτές οι τοπικές κεφαλές ενοποιούνταν με τη σειρά τους, στο επίπεδο της περιφερειακής οθωμανικής διοίκησης, στο πρόσωπο του πασά, και αυτός με τη σειρά του αναφερόταν απευθείας στην Υψηλή Πύλη.

Τα ζητήματα της κοινωνικής και πνευματικής στασιμότητας δεν θα πρέπει να γίνουν αντιληπτά με απλοϊκούς όρους, όπως η στέρηση της ελευθερίας, το πνευματικό σκότος, η σκλαβιά και άλλα παρόμοια. Επί αιώνες η ελευθερία δεν αποτελούσε αξία προς διεκδίκηση στον πλανήτη. Αντίθετα, η κοινωνική και πολιτιστική στασιμότητα των κατακτημένων Βαλκάνιων χωρικών θα πρέπει να νοηθεί ως η θεμελιωδέστερη όλων των προϋποθέσεων για την εξασφάλιση της αναπαραγωγής του οθωμανικού συστήματος κυριαρχίας. Ο λόγος είναι ότι όλο το σύστημα της οθωμανικής κοινωνίας-κράτους, οι πληρεξούσιες υποτελείς αριστοκρατίες, η τροφοδοσία των πόλεων και το σχετικό εμπόριο, που ασφαλώς παρήγε περαιτέρω πλούτο, εξαρτιόνταν όλα από το σύστημα Çift-hane, την κτηνοτροφία και τους τεχνίτες. Οι φόροι που έρχονταν από τους παραγωγούς, αλλά και ο επιπλέον πλούτος που δημιουργούσε το εμπόριο, εξαρτιόταν σχεδόν απολύτως από αυτόν τον παραγωγικό πληθυσμό.

Υπάρχει όμως και κάτι επιπλέον, απολύτως κρίσιμο για τον προσδιορισμό του χαρακτήρα του οθωμανικού κράτους. Είναι οι κεφαλικοί φόροι, που πληρώνονταν ανεξάρτητα από την παραγωγή, και μόνο από τους πληθυσμούς που δεν ήταν μουσουλμάνοι. Στα οθωμανικά Βαλκάνια, προς τα μέσα του 16ου αιώνα, οι χριστιανοί και οι Εβραίοι αντιπροσώπευαν κατά μέσο όρο το 79% στο σύνολο του πληθυσμού, γεγονός που καθιστούσε τον κεφαλικό φόρο ένα πολύ κρίσιμο εισόδημα για το οθωμανικό κράτος.[312] Ο κεφαλικός φόρος ήταν το αντάλλαγμα που έδιναν όλοι όσοι θεωρούνταν από τους Οθωμανούς «άπιστοι», προκειμένου να διατηρήσουν τη ζωή τους. Με δυο λόγια, ήταν φόρος επί της ίδιας της ύπαρξης, δεδομένου ότι οι φόροι της παραγωγής και κάθε άλλης δραστηριότητας επιβάλλονταν επιπλέον του κεφαλικού.

Έχουμε σε διάφορες στιγμές αυτού του βιβλίου ορίσει το οθωμανικό κράτος ως λεηλατικό.[313] Ασφαλώς, αυτός ο ορισμός θα ξενίζει αρκετούς οθωμανολόγους. Αυτή

[312] Nikolaj Todorov – Asparuh Velkov, *Situation démographique*, σ. 31.

[313] Τον όρο «λεηλατικό κράτος» έχει διατυπώσει αρχικά ο Nicolae Iorga. Μια εξαιρετική πυκνή θεώρηση βλ. στον Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés*, σ. 244-247. Σύγχρονη προβληματική για το οθωμανικό

όμως η αντίδραση οφείλεται, νομίζω, είτε σε έναν κάποιο μαρξισμό, με έννοιες παγιωμένες ακαδημαϊκά, είτε σε μεταμοντέρνες ερμηνείες. Το οθωμανικό κράτος, ήδη από την περίοδο της κατάκτησης, φαίνεται πως αναγκάστηκε να παραχωρήσει δικαιώματα στους παραγωγικούς πληθυσμούς προκειμένου να τους κερδίσει, με κύριο δικαίωμα τον οικογενειακό κλήρο και την ισχυρή νομική κατοχύρωσή του. Όντως, αυτή η παραχώρηση δεν έχει κανένα λεηλατικό στοιχείο· αντίθετα, μάλλον απελευθέρωνε εκατομμύρια καλλιεργητές. Ωστόσο, ο κεφαλικός φόρος αποτελεί κατεξοχήν στοιχείο λεηλατικό, αφού με αυτόν φορολογούσε την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη. Φόρος έναντι της ζωής. Αυτό το καθεστώς ήταν πολύ έντονο στα οθωμανικά Βαλκάνια, όχι όμως στις οθωμανικές περιοχές της Μέσης Ανατολής και της βόρειας Αφρικής, επειδή εκεί οι πληθυσμοί ήταν κατά το πλείστον μουσουλμανικοί.

Ακόμη, πρέπει να σκεφτούμε ορισμένες επιπλέον διαστάσεις. Πρώτη είναι η παραχώρηση γης στους καλλιεργητές και αντίστοιχων μέσων στους κτηνοτρόφους, η απελευθέρωση δηλαδή των χωρικών από τις βυζαντινές και λατινικές χωροδεσποτείες. Αυτή άρχισε να αίρεται, όχι θεσμικά αλλά de facto, με την ανάδυση του συστήματος των τσιφλικικών σχέσεων κατά τον 16ο αιώνα, από τις οποίες ωφελούνταν κυρίως μουσουλμάνοι κτηματίες και αξιωματούχοι. Η απελευθέρωση των χωρικών άρχισε να αίρεται επίσης από την κλιμακούμενη αυθαιρεσία στην επιβολή των φόρων, ιδίως του κεφαλικού, ήδη από τον 17ο αιώνα, και τη μονιμοποίηση των έκτακτων φόρων, όλα αυτά από ενέργειες του κεντρικού κράτους. Δηλαδή η γη, αν και πάντα στη δικαιοδοσία του σουλτάνου, παρέμενε στις οικογένειες των χωρικών, αλλά το εισόδημα από αυτήν μειωνόταν διαρκώς. Το οθωμανικό κράτος, συνεπώς, μετά από μια περίοδο που διήρκεσε λίγο περισσότερο από τον 16ο αιώνα, ανακτούσε τα αρχικά λεηλατικά του χαρακτηριστικά, αλλά πλήρως αναπροσαρμοσμένα στη φορολογία και στην εύνοια προς το καθεστώς των τσφλικικών δικαιωμάτων. Αυτά μπορεί να είχαν ως αφορμές είτε δημοσιονομικές κρίσεις, είτε εκτεταμένους πολέμους, αλλά στο βάθος επρόκειτο για λύσεις που η ίδια η λογική τους οφειλόταν στη δεσποτική δομή του. Αυτά τα χαρακτηριστικά συνοψίζονται σε ό,τι κάπως συγκαλυμμένα αποκαλείται σε μεγάλο μέρος της σχετικής ιστοριογραφίας ως αύξουσα ένταση και διάχυση της αυθαιρεσίας στους χαμηλούς αξιωματούχους. Το οθωμανικό κράτος, συνεπώς, άρχισε να υπονομεύει το ίδιο αυτήν την εντελή λειτουργική μηχανική της αναπαραγωγής της κυριαρχίας του, την οποία αναλύσαμε σε αυτό το κεφάλαιο. Και όπως είναι κοινωνιολογικά εύλογο, εκδήλωσε τις πρώτες ρήξεις ακριβώς εκεί που συγκεντρωνόταν κάθε εξουσία, στον σουλτάνο. Από τις αρχές του 17ου αιώνα, διαμορφώθηκε μια ρωγμή στο ίδιο το οθωμανικό κρατικό σύστημα, επειδή για πρώτη φορά μια εξέγερση των γενιτσάρων αμφισβήτησε τον ίδιο τον σουλτάνο.

κράτος βλ. Tim Jacoby, «The Ottoman State: A Distinct Form of Imperial Rule?», *Journal of Peasant Studies*, 2-35/2008.

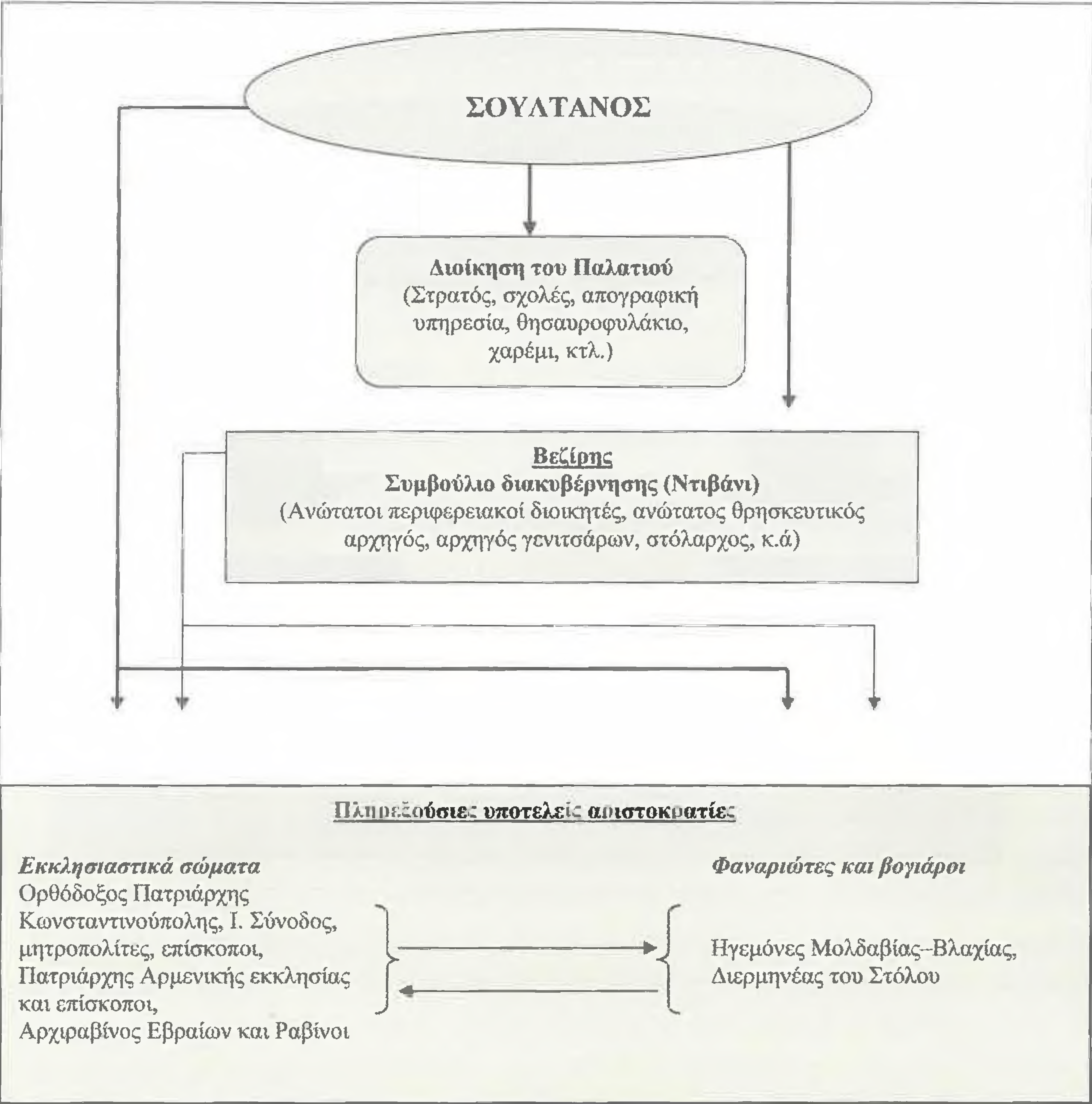
* * *

Σε αυτόν τον τεράστιο γεωγραφικά, περίκλειστο κοινωνικά και πολιτισμικά οθωμανικό κόσμο, τι απέμενε ως διέξοδος κοινωνικής ανόδου σε κάποιον που για ποικίλους λόγους είχε δυνατότητες, όπως ένας σχετικά ευκατάστατος εγγράμματος ραγιάς; Μία διέξοδος ήταν η μετανάστευση. Μόνο που, εκτός από μεμονωμένες περιπτώσεις, δεν παρατηρούνται παρά ελάχιστα μεγέθη μεταναστών προς την Ευρώπη ή αλλού, τουλάχιστον έως τις αρχές του 18ου αιώνα. Μία άλλη διέξοδος, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ήταν το μικρό γενικό εξωτερικό εμπόριο. Οι αιτίες που διαμόρφωναν διέξοδο προς το μικρό γενικό εξωτερικό εμπόριο ήταν πολλές και πολυεπίπεδες. Πρώτα από όλα, αποτελούσε δραστηριότητα που δεν περιλαμβανόταν στις θετικές κοινωνικές αξιολογήσεις, όπως τις διαμόρφωναν όλες οι παραδοσιακές μεσαιωνικές ελίτ, οι οθωμανικές και οι πληρεξούσιες των ραγιάδων. Ακόμη, αυτή η διέξοδος μπορεί κατά τόπους να ενισχυόταν από μικρές αλλά εδραίες τοπικές παραδόσεις εμπορικών κέντρων, όπως για παράδειγμα των Ιωαννίνων, της Αθήνας ή νησιών του Αιγαίου και πόλεων της Μακεδονίας. Οι έμποροι αυτού του τύπου, τους οποίους θα εξετάσουμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, άρχισαν να αναδύονται τον 17ο αιώνα πλάι στις μεσαιωνικές τοπικές ελίτ –κληρικών, κτηματιών προεστών– σε μικρούς αλλά ευκατάστατους υλικά τόπους, που διέθεταν επιπλέον εμπορική παράδοση. Αυτές οι αναδυόμενες τοπικές εμπορικές ελίτ δεν ήταν απαραίτητο να διαθέτουν διαπιστεύσεις από το οθωμανικό κράτος, όπως οι μπερατλήδες προμηθευτές των πόλεων και του κράτους. Η απουσία διαπίστευσης αποτελούσε απώλεια μεγάλων ωφελειών που θα μπορούσαν να έχουν, αλλά τους εξασφάλιζε έναν ελάχιστο, ωστόσο κρίσιμο, βαθμό ανεξαρτησίας κινήσεων. Ας ξεκινήσουμε, όμως, να παρακολουθούμε την ανάδυση και την αναπαραγωγή τους, ώστε να διαπιστώσουμε τι καινούργιο άρχισαν να κομίζουν στην ιστορία των βαλκανικών κοινωνιών.

Διάγραμμα 2ο

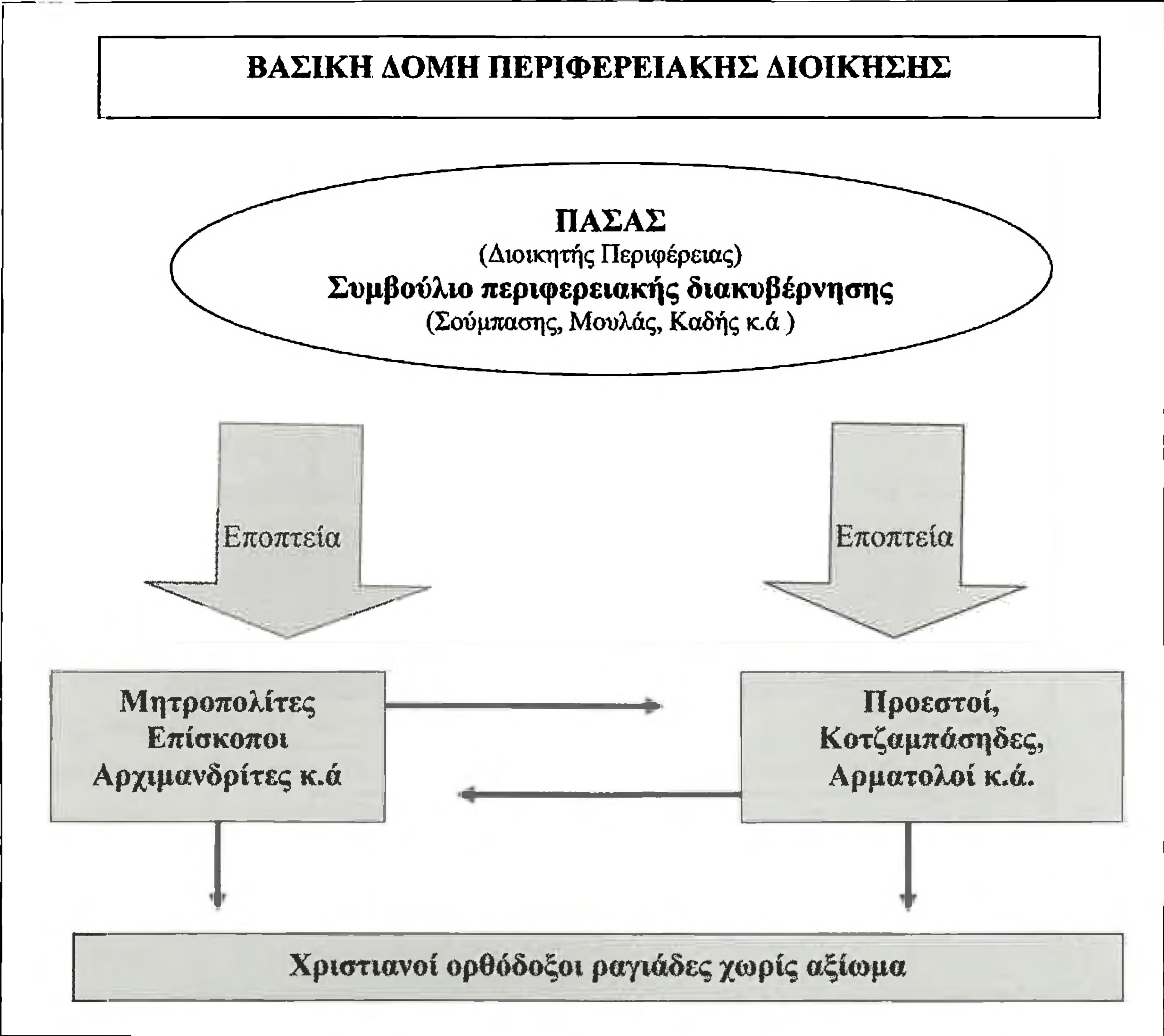
ΥΨΗΛΗ ΠΥΛΗ ΚΑΙ ΥΠΟΤΕΛΕΙΣ ΠΛΗΡΕΞΟΥΣΙΕΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΕΣ

Σχηματική αναπαράσταση των σχέσεων ιεραρχίας

Διάγραμμα 3ο

Βασική δομή της οθωμανικής περιφερειακής διοίκησης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Από τον 17ο έως τις αρχές του 18ου αιώνα

«Οι έμποροι είναι οι αγγελιαφόροι της οικουμένης
και οι έμπιστοι υπηρέτες του Θεού πάνω στη γη».

Ρήση του Μωάμεθ από *Χαντίθ*

Γιατί το εμπόριο;

Ο 15ος αιώνας από το τέλος του, και εντονότερα οι τρεις επόμενοι, υπήρξαν η περίοδος κατά την οποία ο βόρειος ευρωπαϊκός κόσμος πραγματοποιούσε μια μεγάλη μετάβαση. Αναζητώντας διεξόδους για τον αγροτικό πλούτο που είχε σωρευτεί κατά τη διάρκεια του φεουδαλικού Μεσαίωνα, και αφότου λύθηκε στην καθολική εκκλησία το ζήτημα του τόκου και του κέρδους, δημιούργησε σχετικά ανεμπόδιστα μια νέα μορφή κοινωνικών σχέσεων με οικονομικό περιεχόμενο, το εμπορικό κεφάλαιο. Τις απαρχές του εμπορικού κεφαλαίου τις συναντάμε τον 13ο αιώνα στη Γένοβα, στην ανερχόμενη εμπορική Δημοκρατία της Βενετίας και σε άλλες αυτόνομες πόλεις. Το εμπορικό κεφάλαιο σταθεροποίησε τη δυναμική του μεταξύ 15ου και 17ου αιώνα, καταλήγοντας να κυριαρχήσει τον 18ο αιώνα σε όλες τις προγενέστερες μορφές οικονομικής δύναμης. Ο εμπορικός καπιταλισμός, όπως τον όρισε ο Fernand Braudel, ανέτρεπε τη λογική της μεσαιωνικής χρηματικής οικονομίας, επειδή από την αποθησαύριση του χρήματος με κύριο σκοπό την πολιτική επιρροή, το χρήμα έτεινε βαθμιαία να επενδύεται με οικονομικά κριτήρια. Η διαδικασία εμπορευματοποίησης άρχισε να συμπαρασύρει, πάντα αργά, αρκετά από τα προϊόντα που παράγονταν στη γη, στη χειροτεχνία και στη βιοτεχνία. Αρκετοί από τους κατόχους του κεφαλαίου αυτού μετέτρεπαν τους ίδιους τους ανθρώπους σε εμπορεύματα με το εμπόριο σκλάβων, άρχισαν να εμπορεύονται άγνωστους καρπούς όπως τα μπαχαρικά και, μαζικότερα από ό,τι πριν, αυτό το ίδιο το χρήμα. Η εμπορική ζήτηση πριμοδοτούσε εμμέσως την περαιτέρω ανάπτυξη της αγροτικής και χειροτεχνικής παραγωγής μετασχηματίζοντας αργά τον μεσαιωνικού τύπου πλούτο σε εμπορικό κεφάλαιο. Το χρήμα εμφανιζόταν ως ένα μέσο συναλλαγών ασυγκρίτως ευκίνητο και άφθαρτο, που, σε αντίθεση με τα προϊόντα της γης, δεν το εμπόδιζε η γεωγραφία. Η κατοχή του παρείχε δύναμη και ένα είδος σχετικής ανεξαρτησίας. Ταυτοχρόνως αναδείκνυε νέες απαιτήσεις γνώσης και οργάνωσης της αναπαραγωγής του.[314]

[314] Εδώ απλώς να υπενθυμίσω το κλασικό έργο του John Horace Parry, *The Establishment of the Euro-*

Η διαδικασία ανάπτυξης του εμπορικού καπιταλισμού από τον ύστερο Μεσαίωνα σηματοδοτεί τη βαθμιαία ανάδυση της οικονομίας, όχι ως αυτόνομης δραστηριότητας, όπως υποστηρίζεται, αλλά ως εξειδικευμένου πεδίου δράσης. Αυτό το πεδίο απέκτησε ισχύ σε χώρες της βόρειας δυτικής Ευρώπης κυρίως κατά τη λεγόμενη περίοδο του μερκαντιλισμού, από το τέλος του 15ου έως και τον 18ο αιώνα, κυρίως επειδή στηριζόταν από τις αναδυόμενες ευρωπαϊκές απολυταρχίες με όλα τα πολιτικά και στρατιωτικά μέσα, σε τέτοιο βαθμό ώστε ευλόγως να θεωρούμε πως τα απολυταρχικά κράτη αποτελέσαν την εμπροσθοφυλακή και το πολιτικό βάθρο του εμπορικού καπιταλισμού.

Την περίοδο λοιπόν του μερκαντιλισμού, η ανάπτυξη του ευρωπαϊκού εμπορικού καπιταλισμού συγκρότησε τον πόλο ισχύος που προσέλκυε το κέντρο βάρους των οικονομικών δραστηριοτήτων μετατοπίζοντάς το από τη Μεσόγειο προς τη βόρεια Ευρώπη, αφού βαθμιαία διεύρυνε τους ορίζοντες δράσης του σε νέους τότε κόσμους του πλανήτη.[315] Η ευρωπαϊκή οικονομία-κόσμος που δημιουργείται τότε, ήταν οικονομία δυναμική, άκρως επεκτατική και απαιτητική. Μπορούμε γενικευτικά να θεωρήσουμε τον εμπορικό καπιταλισμό ως ένα παρακλάδι νέου τύπου κοινωνικών σχέσεων, ως ανάδυση νέων ειδικευμένων κοινωνικών ομάδων με πολυσχιδείς εξειδικεύσεις εντός τους, οι οποίες αναπτύσσονταν σε νέα πεδία δράσης, με νέους στόχους και προσίδια μέσα επίτευξης αυτών των στόχων, όλα με βάση τις μεσαιωνικές δομές, αλλά σε διαρκή ιστορική διαφοροποίηση από αυτές.

Ένα κρίσιμο χαρακτηριστικό για την κατανόηση του εμπορικού κεφαλαίου είναι η επινόηση νέων στόχων (ή μήπως επιθυμιών;) με τη συνακόλουθη επινόηση νέων οργανωτικών μορφών εξυπηρέτησης των εν λόγω στόχων, όπως η επιχείρηση, η οποία εξειδικεύτηκε περαιτέρω σε τραπεζική, αμιγώς εμπορική, ναυτιλιακή κ.ά., διαμορφώνοντας διαρκώς νέες ειδικευμένες κοινωνικές ομάδες.[316] Η αναζήτηση των αιτιών που οδηγούσαν στην επινόηση των νέων αυτών στόχων αποτελεί δυσεπίλυτο πρόβλημα. Ο όρος «ριζικό φαντασιακό» του Κορνήλιου Καστοριάδη διευκολύνει την ορθολογική διερεύνηση αυτών των αιτιών. Αντίθετα, η ορθολογικότητα του ατομικού επιχειρηματικού οικονομικού υποκειμένου, την οποία προτείνει η νεοκλασική θεωρία ως κινητήρια δύναμη, μάλλον ωθεί σε πλήρη επιστημονικό εφησυχασμό. Άλλωστε, με κανέναν τρόπο δεν συνιστούσε ορθολογική ενέργεια να ξεκινήσει ένα δικάταρτο ιστιοφόρο από κάποιο ευρωπαϊκό λιμάνι, να ταξιδέψει στην Ασία, να βρει μπαχαρικά και στη συνέχεια να γυρίσει να τα μεταπουλήσει – έχοντας ενδιαμέσως ασκήσει ή δεχτεί πειρατικές επιθέσεις. Για τούτο, οι έμποροι αυτοί εθεωρούντο παρακατιανοί από τους μεσαιωνικούς άρχοντες,

---

pean Hegemony, 1415-1715: Trade and Exploration in the Age of the Renaissance, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1961.

[315] Τη γεωγραφική επέκταση της ευρωπαϊκής οικονομίας-κόσμος σε πλανητικό επίπεδο παρουσιάζει σε δύο χάρτες, το 1500 ο πρώτος και το 1775 ο δεύτερος, ο Fernand Braudel, *Civilisation matérielle*, τ. 3, σ. 18-19.

[316] John Horace Parry, *The Establishment of the European Hegemony, 1415-1715*, σ. 97 κ.ε., Βλ. επίσης Franco Angiolini et Daniel Roche (επιμ.), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne*, EHESS, Παρίσι 1995.

μεγάλους και μικρούς, παρότι συνεργάζονταν μαζί τους. Τι κινούσε τους εμπόρους; Θα ήταν μονοσήμαντο να υποστηρίξουμε ότι αποκλειστικό κίνητρο ήταν το κέρδος, παρά μόνο σε τελευταία ανάλυση. Όμως η ιστορία των ανθρώπων δεν εκτυλίσσεται από αυτό που εμείς ορίζουμε ως τελευταία ανάλυση, αλλά από όλα τα προγενέστερα αίτια. Έτσι και η ιστορική μεθοδολογία δεν μπορεί να συρρικνωθεί σε αυτόν τον αναγωγισμό.

Η βορειοευρωπαϊκή οικονομία-κόσμος αναδύθηκε από τις μεσαιωνικές κοινωνίες, δημιούργησε νέες μορφές οικονομικής ισχύος και διαμόρφωσε βαθμιαία έναν νέο γενικό κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Αντίθετα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία από τις αρχές της κατάκτησης επανεδραίωσε βαθμιαία ένα σύστημα σχετικά αρχέγονων κοινωνικών παραγωγικών δομών και έναν πολύ υψηλό βαθμό πολιτικού ελέγχου σε αυτές τις ίδιες κοινωνίες, με αλλεπάλληλα και ιεραρχημένα κλειστά κοινωνικά επίπεδα.[317] Αυτό το σύστημα δεν κινδύνευε από κάποια απειλή. Παρά την ήττα των Οθωμανών στη Ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571 και τη δεύτερη ήττα τους στη Βιέννη έναν και πλέον αιώνα αργότερα, η γεωπολιτική θεμελίωση της ισχύος του οθωμανικού κράτους παρέμεινε εδραία. Έως την Ελληνική Επανάσταση, οι Οθωμανοί εξακολουθούσαν να ελέγχουν αποκλειστικά αυτοί τις μεσογειακές απολήξεις των τριών ηπείρων σε ολόκληρο το στεφάνι της ανατολικής Μεσογείου. Οι μεγάλοι εμπορικοί δρόμοι, χερσαίοι και θαλάσσιοι, συνέχισαν να διασχίζουν την οθωμανική επικράτεια και αρκετοί να καταλήγουν την ίδια περίοδο στα λιμάνια της, πρωτίστως της νότιας ανατολικής Μεσογείου, αντίθετα με τα λιμάνια στα νότια των Βαλκανίων, τα οποία βρίσκονταν στο περιθώριο αυτού του διεθνούς εμπορικού συστήματος έως τα μέσα του 17ου αιώνα.[318]

Στο πολιτικό επίπεδο, η Ευρώπη, έως τη λήξη των θρησκευτικών πολέμων προς το τέλος του 16ου αιώνα, με εξαίρεση την Ισπανία, αποτελείτο από σχετικά αδύναμα κεντρικά κράτη με σημαντικά μικρότερες επικράτειες σε σύγκριση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όταν οι ευρωπαϊκές απολυταρχικές εξουσίες, σε ανταγωνισμό προς τις τοπικές αριστοκρατίες τους, άρχισαν αργά να αποκτούν από τον 16ο αιώνα μια σχετικά αυτοτελή δύναμη, αστικές ομάδες του αρχικού εμπορικού καπιταλισμού ήταν ήδη εκεί παρούσες σε αρκετές πόλεις, απολαμβάνοντας ήδη προνόμια αυτοδιοίκησης που είχαν κερδίσει έναντι πολιτικών συμμαχιών κατά τη διάρκεια του εκατονταετούς πολέμου έως το 1453 και αργότερα.[319] Χάρη στη σχετική τους αυτοδιοίκηση, οι αστικές ομάδες πολλών πόλεων της βόρειας Ευρώπης απέκτησαν την ευχέρεια να δρουν και να

---

[317] Να υπενθυμίσω το ερώτημα που έθεσε και πραγματεύτηκε ο Fernand Braudel, «L'Empire Turc est-il une économie-monde?» in *Mémorial ÖmerLûtfi Barkan*, 39-50, Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul, 1980.

[318] Fernand Braudel, *Civilisation matérielle*, τ. 3, σ. 403-415. Βλ. επίσης Robert Mantran, «L'Empire ottoman et le commerce atlantique au XVIe et au XVIIe siècle», D. S. Richards (ed.), *Islam and the trade of Asia*, University of Pennsylvania, Φιλαδέλφεια 1970.

[319] Ann Katherine Isaacs – Maarten Prak, «Les villes, la bourgeoisie et l'Etat», in Wolfgang Reinhard, (επιμ.), *Les élites du pouvoir et la construction de l'Etat en Europe*, Puf, Παρίσι 1996, σ. 295.

οργανώνονται με βάση τους δικούς τους στόχους. Αντίστοιχη αυτοδιοίκηση σε ελληνικές πόλεις, ιδίως στα Βαλκάνια, άρχισαν να παραχωρούν Βυζαντινοί αυτοκράτορες από τις αρχές του 15ου αιώνα.[320] Ωστόσο, οι παραχωρήσεις αυτές δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ, ενώ τη σημασία τους μείωνε σημαντικά εξαρχής το γεγονός ότι το εξωτερικό εμπόριο, πολύ κρίσιμο για τη συγκρότηση εμπορικού κεφαλαίου, δεν το έλεγχαν οι Έλληνες έμποροι αυτών των πόλεων, αλλά Γενουάτες, Βενετοί και άλλοι Ευρωπαίοι. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αυτή η αρχόμενη αστική αυτοδιοίκηση αναιρέθηκε με την οθωμανική κατάκτηση, δεδομένου ότι οι Οθωμανοί, ακολουθώντας την παλαιότερη στάση του βυζαντινού κράτους απέναντι στις πόλεις, δεν αναγνώρισαν παρόμοιες παραχωρήσεις.

Το οθωμανικό εξουσιαστικό σύστημα χαρακτηριζόταν από τη σχέση ενός πολύ ισχυρού κράτους –φορέα μιας πολιτικής παράδοσης που ανερχόταν έως τη Ρώμη, αν όχι στους Μακεδόνες– με έναν μεγάλο αριθμό κατακερματισμένων κυριαρχούμενων παραγωγικών κοινωνιών. Ως προς τη γη, που αποτελούσε το κρίσιμο παραγωγικό μέσο, το οθωμανικό κράτος διέφερε ριζικά σε σύγκριση με τα βορειοευρωπαϊκά γαιοκτητικά δεδομένα. Όπως όλα τα λεηλατικά κράτη, το οθωμανικό ρύθμιζε την κατανομή της γης όχι με σκοπό τον άμεσο έλεγχό της, όπως οι αρχοντίες στη βόρεια Ευρώπη, αλλά με στόχο τη φορολογική εκμετάλλευση των παραγωγών.[321] Ούτε λοιπόν άμεση απόληψη της γαιοπροσόδου, όπως στους βορειοευρωπαϊκούς φεουδαλισμούς, ούτε οικειοποίηση της γαιοπροσόδου μέσω δουλοκτητικών σχέσεων, όπως στην ανατολική Ευρώπη. Στο επίκεντρο των σχέσεων κυριαρχίας των Οθωμανών προς τις κοινωνίες των ραγιάδων βρισκόταν η φορολογική πρόσοδος. Όλες οι οικονομικές δραστηριότητες, πολλές από τις στοιχειώδεις κοινωνικές, και σίγουρα η ίδια η ύπαρξη των ανθρώπων υπό το καθεστώς του ραγιά, αποτελούσαν αντικείμενα φορολόγησης υπέρ των Οθωμανών. Οι φόροι, όπως ήδη είπαμε, αναδιανέμονταν ως εισόδημα επί τιμή (τιμάριο) στους αξιωματούχους που συγκροτούσαν την πολιτική κοινωνία των κυρίαρχων, και στις πληρεξούσιες υποτελείς αριστοκρατίες τους.

Σε αυτό το αρχέγονο σύστημα κοινωνικών και πολιτικών δομών που χαρακτήριζε τον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό, οι διαφοροποιήσεις παραγωγικών δραστηριοτήτων που γνωρίζουμε –όπως η ταπητουργία στη Μικρά Ασία, τα βαφεία στα θεσσαλικά Αμπελάκια ή τα δίκτυα οικιακής υφαντουργίας στη Ροδόπη– δεν αποτέλεσαν παρά εξαιρέσεις, ιδίως όμως δεν εδραιώθηκαν ως φαινόμενα και κατέρρευσαν. Οι αιτίες της κατάρρευσής τους πρέπει να αποδοθούν πρωτίστως στο γεγονός ότι αυτές οι μεταποιητικές δραστηριότητες ήταν εδραιωμένες σε κοινωνικές σχέσεις που ήταν αδύνατο να μετεξελιχθούν – δευτερευόντως μόνο πρέπει να αποδώσουμε την κατάρρευσή τους

[320] Ε. Α. Ζαχαριάδου, «Εφήμερες απόπειρες για αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον ΙΔ΄ και ΙΕ΄ αιώνα», Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου, *Αριάδνη*, 5/1989. Γενικότερη προσέγγιση στο ζήτημα των ύστερων βυζαντινών πόλεων βλ. Τόνια Κιουσοπούλου, *Οι «αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αιώνας)*, Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 81-121.

[321] Tim Jacoby, «The Ottoman State», *ό.π.*

στον εξωτερικό ανταγωνισμό. Αντίθετα, η εμπέδωση της οθωμανικής ειρήνης και η θεσμική προστασία του οικογενειακού αγροτικού κλήρου διαμόρφωσαν πλεονάσματα στην αγροτική παραγωγή, ικανά να αποτελέσουν αντικείμενο εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου. Σε αυτόν λοιπόν τον μάλλον αρχέγονο αγροτικό κόσμο, ιδιαιτέρως έντονο σε αρκετές περιοχές των Βαλκανίων, η μόνη σημαίνουσα οικονομική και κοινωνική διαφοροποίηση από τις εμπεδωμένες δομές (σημαίνουσα επειδή είχε ιστορικές προεκτάσεις σημαντικές όσο και διαρκείς) ήταν το εμπόριο, ιδίως το εξωτερικό εμπόριο με την Ευρώπη, όπως άρχισε να αναπτύσσεται από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα.

Η οργάνωση των οθωμανικών αγορών: μια τυπολογία

Ο οθωμανικός 16ος αιώνας στα Βαλκάνια είναι αρκετά παραμελημένος από τη σχετική ιστοριογραφία. Υπήρξε αιώνας μάλλον άγνωστης αλλά εντυπωσιακής ανάπτυξης των εσωτερικών οθωμανικών αγορών στις βαλκανικές περιοχές, που ώθησε τους καλλιεργητές να στραφούν πολύ έντονα προς την παραγωγή εμπορευματικών, για την εποχή τους, προϊόντων. Αυτή η απογείωση για τα μέτρα της καθημαγμένης από τους παρατεταμένους κατακτητικούς πολέμους Βαλκανικής ξεκίνησε το τέλος του 15ου αιώνα, εντάθηκε κατά περιοχές τον 16ο, ενώ τον 17ο αιώνα, που ήταν τόσο κρύος κατά διαστήματα ώστε να ορίζεται ως αιώνας των μικρών παγετώνων, η απογείωση υπέστη κάμψη με άγνωστο το ακριβές της μέγεθος.[322] Θα έχουμε την ευκαιρία να συζητήσουμε αυτά τα φαινόμενα αργότερα, στο κεφάλαιο για τον σχηματισμό των πόλων του Νέου Ελληνισμού, ειδικότερα στην ανάλυση της κεντρικής Ελλάδας.

Η εμπορική ανάπτυξη του 16ου αιώνα αποτέλεσε την κληρονομιά που έκανε τον 17ο περίοδο απογείωσης του εξωτερικού εμπορίου σε βαλκανικές περιοχές. Γενικά επρόκειτο για τις πρώτες αξιοπαρατήρητες εξαγωγές αγροτικών προϊόντων και ορυκτών από τα Βαλκάνια, ιδίως από τις κεντρικές και νότιες περιοχές της χερσονήσου, και αντιστρόφως για εισαγωγές μεταποιημένων εμπορευμάτων προς τις ίδιες εσωτερικές αγορές.[323] Ανοίγοντας μια ολιγόλογη παρένθεση, να θυμίσω ότι η σχέση ανάμεσα στις εξαγωγές ανεπεξέργαστων αγροτικών προϊόντων προς την Ευρώπη και στις εισαγωγές ευρωπαϊκών μεταποιημένων στα Βαλκάνια έχει τροφοδοτήσει τη γνωστή συζήτηση για άνισες ανταλλαγές ή για εδραίωση της σχέσης μεταξύ καπιταλιστικού κέντρου και υπανάπτυκτης περιφέρειας, είτε έχει οδηγήσει σε μια ακραία ερμηνεία που ισχυρίζεται

[322] Για τον «ενάρετο» κύκλο ανάπτυξης της εσωτερικής οθωμανικής οικονομίας κατά τον 16ο αιώνα βλ. τις πολύ ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις του Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2011 σ. 15 κ.ε., και το σχήμα σ. 215.

[323] Για μία σύνοψη βλ. Bruce McGowan, *Economic life in Ottoman Europe*, σ. 1-45.

πως τα Βαλκάνια αποικιοποιήθηκαν από τους Ευρωπαίους.[324] Αυτές οι ερμηνευτικές συμπυκνώσεις έχουν αποδειχθεί ερευνητικά ατελέσφορες. Συνεπώς, θα τις παρακάμψουμε προκειμένου να επικεντρωθούμε στην αναζήτηση της κοινωνικής σημασίας του εμπορίου και της ιστορικής δυναμικής που άρχισε να αναδύεται τον 17ο αιώνα, ξεκινώντας από αυτό που υπόσχεται ο τίτλος του παρόντος υποκεφαλαίου.

Το οθωμανικό κράτος, όπως σχεδόν όλα τα κράτη στον κόσμο από αιώνες, ασκούσε στο εμπόριο κανονιστικές παρεμβάσεις, ακόμη και στο επίπεδο των τοπικών τιμών των αγροτικών αγαθών, μετάλλων και ορυκτών, με σκοπό να εξασφαλίζει πρωτίστως επάρκεια στη διατροφή του πληθυσμού των πόλεων, τη νομισματοκοπία, την κατασκευή όπλων, την προμήθεια της αυλής, και ειδικότερα να εξασφαλίζει την κάλυψη των αναγκών του στρατού.[325] Από το τέλος του 15ου αιώνα έως τις αρχές του 17ου, αυτό το σύστημα προμηθειών και τροφοδοσίας, πολύ καλά συντονισμένο έως τότε, ανέπτυξε σε πολύ μεγάλο βαθμό τις εσωτερικές οθωμανικές αγορές και αναδιάρθρωσε εκ των πραγμάτων το εξωτερικό εμπόριο. Η ελίτ που διαχειρίστηκε αυτή την ανάπτυξη ήταν οι *μπερατλήδες* έμποροι με ειδική ατομική διαπίστευση (*βεράτι*) από το κράτος. Αυτές οι ομάδες εμπόρων, ποικίλων εθνοτήτων, θεμελίωναν την ισχυρή κοινωνική τους θέση κυρίως σε αυτό το σύστημα προμηθειών και τροφοδοσίας του κράτους και των μεγάλων πόλεων, δάνειζαν σε υψηλούς Οθωμανούς αξιωματούχους ή συνεταιρίζονταν μαζί τους, διεξήγαν εμπόριο νομισμάτων.[326] Με βάση το κριτήριο της κρατικής διαπίστευσης θα διαφοροποιούμε τους μεγάλους αυτούς εμπόρους από τους μικρούς τοπικούς χριστιανούς ραγιάδες που ήταν προσανατολισμένοι στο γενικό εξωτερικό εμπόριο. Αυτοί οι τελευταίοι, ιδίως Έλληνες, άρχισαν να γίνονται ιστορικά ευδιάκριτοι από τον 17ο αιώνα.

---

[324] Σε αντίθεση με τις θεωρίες κέντρου-περιφέρειας, άνισων ανταλλαγών κτλ., βλ. μια πολύ ενδιαφέρουσα προβληματική στο Traian Stoianovich, «Europe and the Balkans: An Asymmetry of Economies 1500-1900», H.C.E.S, *The European Community and the Balkans*, (Proceedings) Corfu 2-5 July 1993, A. N. Σάχουλας, Αθήνα 1995. Για τη συζήτηση των θεωριών αυτών στην Ελλάδα βλ. ενδεικτικά Πέτρος Πιζάνιας, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του καπιταλιστικού κέντρου και της υπανάπτυκτης περιφέρειας στην ελληνική ιστοριογραφία», *Μνήμων*, 11/1987. Για τις σχέσεις ποικίλων όψεων της οθωμανικής οικονομίας με τον ευρωπαϊκό κόσμο βλ. Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Resat Kasaba, «The incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy», στο Huri Islamogu-Inan, (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press-Maison des Sciences de l'Homme, 1987, σ. 88 κ.ε. και μία ανάλογη παλαιότερη ερμηνεία βλ. Michel Morineau, «Naissance d'une domination. Marchands européens, marchands et marchés du Levant aux XVIIIe et XIXe siècles», στο *Commerce de gros, commerce de détail dans les pays méditerranéens, XVe-XIXe siècles*, Université de Nice, Νίκαια 1976, σ. 154-184.

[325] Νικολάι Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη*, σ. 139 κ.ε.

[326] Για ένα συγκεκριμένο παράδειγμα βλ. Chantal Lemercier-Quelquejay – Alexandre Bennigsen, «Les marchands de la cour ottomane», *ό.π.* Για τον δανεισμό υψηλών Οθωμανών αξιωματούχων βλ. Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire. Rival Paths to the Modern State*, Brill, Leiden/Boston 2004, σ. 102-110. Και για τους δυτικούς εμπόρους βλ. Kate Fleet, *European and Islamic trade in the early Ottoman state: the merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, Λονδίνο 1999, σ. 122-132.

Από τον 16ο έως τα τέλη του 17ου αιώνα, το μεγάλο οθωμανικό εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο και οι αγορές χρήματος είχαν ως κύριες έδρες τους την Κωνσταντινούπολη και πόλεις της νοτιανατολικής Μεσογείου, το Κάιρο, το Χαλέπι και τη Δαμασκό της Συρίας, την Αττάλεια· νωρίς, από τον 17ο αιώνα, η Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου εντάχθηκε επίσης στα μεγάλα κέντρα εξωτερικού εμπορίου της αυτοκρατορίας. Αυτές οι πόλεις-αγορές, μαζί με άλλες μικρότερες των ίδιων περιοχών, έλεγχαν τον κύριο όγκο του εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου της αυτοκρατορίας και ήταν συνδεδεμένες με τα μεγάλα χερσαία και θαλάσσια εμπορικά δίκτυα. Τα καραβάνια μεγάλων αποστάσεων διέτρεχαν τα βόρεια Βαλκάνια προς την κεντρική Ευρώπη, διέτρεχαν επίσης τη Μικρά Ασία προς την Περσία και την Ινδία, ακολουθούσαν σταθερά οροθετημένες εμπορικές διαδρομές από τη βόρεια προς την κεντρική και ανατολική Αφρική, και αντίστροφα.[327] Ανάλογη δομή δικτύων μεγάλης εμβέλειας θα αποκτήσουν οι σημαντικές πόλεις-αγορές του Αιγαίου, η Σμύρνη και η Θεσσαλονίκη, οι οποίες άρχισαν να αναπτύσσονται από τα τέλη του 17ου αιώνα.[328]

Στη σκιά των μεγάλων παραδοσιακών οθωμανικών πόλεων-αγορών της νοτιοανατολικής Μεσογείου, και όσων θα γίνουν κατά τον 18ο αιώνα μεγάλες πόλεις-αγορές, όπως η Σμύρνη και η Θεσσαλονίκη, αναδύθηκαν στα Βαλκάνια και στο Αιγαίο πολλά μικρότερα εμπορικά κέντρα εξωτερικού εμπορίου. Αυτά είχαν ήδη εδραιωθεί στις εσωτερικές αγορές των Βαλκανίων κατά τον 16ο αιώνα, παράλληλα με τις μεγάλες εμποροπανηγύρεις που αναπτύχθηκαν σημαντικά τον ίδιο αιώνα. Αναφέρομαι σε πόλεις των κυκλαδίτικων νησιών και πολλές άλλες, όπως η Καβάλα, η Αθήνα, το Ναύπλιο, η Καλαμάτα, τα Τρίκαλα, η Κοζάνη, το Μέτσοβο, τα Ιωάννινα, η Άρτα, η Πρέβεζα, η Πάτρα, και άλλες ίδιες ή μικρότερες. Το γενικό χαρακτηριστικό αυτών των πόλεων ήταν ότι το εμπόριό τους στηριζόταν κατά κύριο λόγο στη δική τους ευρύτερη αγροτική ενδοχώρα, για τούτο άλλωστε ήταν αρχικά μικρής εμβέλειας. Αυτές οι πόλεις-αγορές είχαν σαφή προσανατολισμό στο εξωτερικό εμπόριο. Ας ορίσουμε αυτό το επίπεδο αγορών ως μέσο, μεταξύ των μεγάλων παραδοσιακών πόλεων-αγορών αφενός και των τοπικών παζαριών αφετέρου, και ας συνεχίσουμε με στόχο να διερευνήσουμε τη σημασία τους, ξεκινώντας με ένα παράδειγμα.

Το 1657 διορίζεται για πρώτη φορά εμπορικός υποπρόξενος της Γαλλίας στην Αθήνα, μια πόλη περίπου οκτώ χιλιάδων κατοίκων τότε.[329] Ο πρόξενος κατέγραφε επί

---

[327] Fernand Braudel, *Civilisation matérielle*, τ. 2, σ. 409-410, και Suraiya Faroqhi, «Crisis and Change 1590-1699», σ. 484 κ.ε.

[328] Για τη Σμύρνη βλ. Daniel Panzac, «Activité et diversité d'un grand port Ottoman: Smyrne dans la première moitié du XVIIIe siècle», in Daniel Panzac, *Commerce et navigation dans l'Empire Ottoman au XVIIIe siècle*, Isis-Analecta Isisiana XXII, Istanbul 1996. Για τη Θεσσαλονίκη βλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.

[329] Σχετικά με το δίκτυο Γάλλων προξένων και υποπροξένων κατά τον 18ο αιώνα βλ. Anne Mézin, *Les consuls de France au siècle des Lumières (1715-1792)*, Imprimerie national. Ministère des Affaires étrangères, Direction des Archives et de la Documentation, Diplomatie et Histoire, Παρίσι 1997.

δεκαέξι χρόνια όλα τα πλοία που έπιαναν στους όρμους της Αττικής προκειμένου να ασκήσουν εξωτερικό εμπόριο, κατέγραφε επίσης τα εμπορεύματα, αλλά παρέλειπε τα μικρά σκάφη του ακτοπλοϊκού εμπορίου, τα ναυτικά καραβάνια.[330] Όλες οι πράξεις εξωτερικού εμπορίου αφορούσαν έξι προϊόντα, αγροτικά και κτηνοτροφικά, που εξάγονταν, σχεδόν πάντα τα ίδια. Εισάγονταν λίγα εμπορεύματα, όλα μεταποιημένα. Γινόταν επίσης εμπόριο χρήματος, αλλά δεν γνωρίζουμε τα μεγέθη του.[331] Η κίνηση όλων των μικρών λιμανιών, συχνά προσήνεμοι όρμοι που εξυπηρετούσαν λιμενικά την Αθήνα, ανερχόταν σε έξι με οκτώ πλοία τον χρόνο, συνήθως μεσαίου μεγέθους για την εποχή, περίπου εκατό τόνων, όλα γαλλικά. Δεν γνωρίζουμε τη συνολική αξία των εμπορευμάτων, αλλά έχουμε ως σχεδόν δεδομένη τη σταθερότητα του εξωτερικού εμπορίου. Ποια μπορεί να είναι η σημασία του εξωτερικού εμπορίου με έξι έως οκτώ πλοία τον χρόνο, του μεγέθους που αναφέραμε; Έχουμε ένα μέτρο σύγκρισης, τον αριθμό αφίξεων και αναχωρήσεων εμπορικών πλοίων στο λιμάνι της Μασσαλίας – εννοείται πριν να αποκτήσει κατά την εποχή του Colbert, από το 1670, δικαιώματα μονοπωλίου στο εμπόριο της Μεσογείου. Σε αυτό λοιπόν το λιμάνι, την ίδια εποχή αναχωρούσαν πενήντα έως εξήντα πλοία μικρού και μεσαίου μεγέθους (50 έως 150 τόνων περίπου) και είκοσι καΐκια.[332] Η σύγκριση της εμπορικής κίνησης της Αθήνας με την αντίστοιχη της Μασσαλίας δηλώνει ότι η πρωτεύουσα της Αττικής ήταν ήδη δικτυωμένη στη διεθνή αγορά της εποχής σε ένα επίπεδο αξιοπαρατήρητο. Να τονίσω επίσης πως το εξωτερικό της εμπόριο ήταν αμφίδρομο, περιλάμβανε δηλαδή μια μικρή αγορά χρήματος και συναλλαγματικών.

Δεν είναι όμως μόνο η Αθήνα. Στο βορειοανατολικό Αιγαίο, στη Χίο, τα πρώτα μάλιστα χρόνια του 18ου αιώνα, οι προσεγγίσεις μεγάλων εμπορικών πλοίων ήταν αραιές.[333] Αυτό σημείωνε ο πρώτος Γάλλος εμπορικός υποπρόξενος στο νησί. Όμως, γνωρίζουμε ότι καραβοκυραίοι διέσχιζαν ήδη από τον 17ο αιώνα με σχετικά μικρά πλοία σημαντικές αποστάσεις στις ακτογραμμές της Μεσογείου, ασκώντας εμπόριο αγαθών σε πολλές μικρές ποσότητες.[334] Πρόκειται για τα ακτοπλοϊκά καραβάνια. Εκατόν πέντε μικρά πλοία αυτού του είδους εμπορίου έπιαναν κατά μέσο όρο ετησίως στο λιμάνι και σε διάφορους όρμους της Χίου την τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα.[335] Αν σε κάτι είχε δίκιο

[330] Διονύσιος Α. Ζακυθηνός, «Ειδήσεις περί της εμπορικής κινήσεως των λιμένων της Αττικής κατά τα μέσα του ΙΖ' αιώνος», *Ελληνικά*, 7/1934. Αναφέρονται οι όρμοι από την Ελευσίνα έως τις ανατολικές ακτές της Αττικής, το σημερινό Πόρτο Ράφτη.

[331] Εξάγονταν βαλανίδια, πρινοκόκι, μαλλί, κερί, τυρί και δέρματα, και εισάγονταν στην Αθήνα υφάσματα, νομίσματα, καφές, πολύτιμοι λίθοι, υαλικά, και σαρδέλες παστές. *Στο ίδιο*, σ. 254-255.

[332] Robert Paris, *Histoire du commerce de Marseille. De 1660 à 1789 - Le Levant*, τ. V, Plon, Παρίσι 1957, σ. 158. Λίγα χρόνια αργότερα, μετά από συστηματική πολιτική του Colbert, το μέγεθος και ο αριθμός των πλοίων θα αυξηθούν εκθετικά.

[333] Hélène Pigné, «Εξωτερικό και διανησιωτικό εμπόριο στη Χίο τον ΙΗ' αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 8/1988.

[334] Βλ. τη μελέτη του Gilbert Buti, «Aller en caravane: le cabotage lointain en Méditerranée, XVIIe et XVIIIe siècles», *Revue d'histoire Moderne et Contemporaine.*, 52-1/2005, σ. 7 κ.ε.

[335] Hélène Pigné, «Εξωτερικό και διανησιωτικό εμπόριο», σ. 119.

ο Γάλλος υποπρόξενος στη Χίο, είναι ότι τέτοιο είδος εμπορίου δεν αφορούσε μεγάλες ενιαίες εμπορικές πράξεις. Ο κανόνας ήταν η μεγάλη ποικιλία εμπορευμάτων, σε σχετικά μικρές ποσότητες το καθένα, και οι αντίστοιχα μικρές σχετικά αξίες για κάθε συναλλαγή, αθροιστικά όμως αξιοπαρατήρητες.[336] Επιπλέον, στην πρωτεύουσα του νησιού, τουλάχιστον στο λιμάνι, γινόταν ανταλλαγή οθωμανικών με ευρωπαϊκά νομίσματα, ένα είδος μικρού εμπορίου συναλλάγματος, πιθανότατα από την εποχή που το νησί αποτελούσε βάση των Γενοβέζων για το εμπόριό τους στο Αιγαίο.

Σε μια άλλη περιοχή, σε μικρότερη κλίμακα εμπορίου, ένας καραβοκύρης έπιανε με το πλοίο του σε πολλούς μικρούς όρμους της νότιας Πελοποννήσου, προκειμένου να πουλήσει και να προμηθευτεί ποικίλα εμπορεύματα (λάδι, βαλανίδια, βαφές, κερί) σε μικρές εντέλει ποσότητες το καθένα, για να τα εξαγάγει σύμφωνα με την παραγγελία που είχε από εμπόρους της Βενετίας.[337] Για να πληροφορηθούμε τις ποσότητες, θα αναφερθούμε σε ένα ακόμη παράδειγμα από την πλευρά της παράδοσης εμπορευμάτων. Το 1714 ένας καραβοκύρης, κάνοντας λογαριασμό των εμπορευμάτων που προέρχονταν από τη Βενετία, τα οποία είχε παραδώσει στο Ναύπλιο, απαρίθμησε μικρά μεγέθη ανά φορτωτική, από δεκαπέντε έως εξήντα βενετικά δουκάτα, εκτός από μία παράδοση ύψους 275 δουκάτων.[338] Όλα τα εμπορεύματα τα παρέλαβε ένας έμπορος.

Παραλλαγές αυτής της θαλάσσιας κινητικότητας των εμπόρων συναντάμε στις γνωστές από τη βιβλιογραφία χερσαίες μετακινήσεις. Στοχευμένες εποχικές μετακινήσεις εμπόρων από την Ήπειρο και τη Μακεδονία, έξω από τα σύνορα της αυτοκρατορίας, για συμμετοχή μία ή δύο φορές τον χρόνο σε κάποια μεγάλη ετήσια εμποροπανήγυρη, προς τις βορειοανατολικές ακτές της ιταλικής χερσονήσου, όπως επίσης και προς αγορές περιοχών της Αυστροουγγαρίας.[339] Από τους θαλάσσιους δρόμους και πάλι, συναντάμε προς το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα ένα καΐκι ενός ιστίου. Αυτό ξεκινούσε κάθε χρόνο από το κεντρικό Αιγαίο, συγκεκριμένα από έναν τόπο με σχετικά εχρηματισμένη οικονομία, τη Σαντορίνη, για να φτάσει σε λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, όπου πουλούσε λίγες δεκάδες μικρά βαρέλια γλυκό κρασί (vinsanto), και να επιστρέψει φορτωμένο με άλλα εμπορεύματα που πουλούσε στη διαδρομή.[340]

Η διαφορά μεταξύ των μεγάλων πόλεων-αγορών της αυτοκρατορίας και των βαλκανικών εμπορικών κέντρων τα οποία ορίσαμε ως μεσαίου μεγέθους, φαίνεται πως ήταν διαφορά βαθμού συγκέντρωσης, όχι όμως και διαφορά ως προς τη βασική δομή της

[336] *Στο ίδιο*, σ. 116.

[337] «Φορτωτική από τη Μάνη για τη Βενετία. 1 Οχτωβρίου 1724. Βαθύ Μάνης». Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, Ε΄. Οικονομική Διαχείριση, 1. Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές, αρ. 170, Θήκη 1, έγγρ. 85 (Ψηφιακό αρχείο).

[338] «Απολογισμός εσόδων και εξόδων από την αποστολή εμπορευμάτων που έφθασαν στο Ναύπλιο από τη Βενετία. 22 Ιουνίου 1714, Ναύπλιο». Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, Ε΄. Οικονομική Διαχείριση, 1. Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές, αρ. 118, Θήκη 5, έγγρ. 42 (Ψηφιακό αρχείο).

[339] Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Τα δίκτυα της ελληνικής εμπορικής διακίνησης», Σπύρος Ι. Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, σ. 463-466.

[340] Petros Pizanias, *Les colonies des grecs en Russie 1700-1821*, (αδημοσίευτη μελέτη).

πόλης-αγοράς. Η χαμηλή συγκέντρωση των μικρών και μεσαίων αγορών στα οθωμανικά Βαλκάνια, με τη συνεπαγόμενη χαμηλή συγκέντρωση του εμπορικού κεφαλαίου, δεν αναιρούν το γεγονός ότι οι πόλεις-αγορές μεσαίας κλίμακας λειτουργούσαν ως τοπικά κέντρα εξωτερικού εμπορίου και διέθεταν εδραία θέση στο εσωτερικό τοπικό και διατοπικό εμπόριο.[341] Είναι σημαντικό να τονίσουμε ξανά πως σε αυτές τις μεσαίες πόλεις-αγορές με προσανατολισμό το εξωτερικό εμπόριο, όπως φυσικά και στις μεγάλες, οι συναλλαγές ήταν αμφίδρομες για τα εμπορεύματα και για το χρήμα.[342] Ενώ οι μεγάλες πόλεις-αγορές διέθεταν εμπορικά δίκτυα σε όλη την αυτοκρατορία, και ορισμένες πολύ πέρα από αυτά, οι μεσαίες, αντιθέτως, ενοποιούσαν μικρότερες τοπικές αγορές, που δεν ξεπερνούσαν αρχικά τον ευρύτερο γεωγραφικό τους περίγυρο. Όπως θα δούμε στο επόμενο υποκεφάλαιο, τα τοπικά και διατοπικά εμπορικά δίκτυα είχαν ως αποτέλεσμα να σχηματίζονται «εμπορικοί πόλοι», στα όρια των οποίων το εμπόριο ελεγχόταν από τοπικές ομάδες κεφαλαιούχων, κατά κανόνα Ελλήνων.

Αν φύγουμε από αυτές τις μέσες αγορές και μετακινηθούμε λίγα χιλιόμετρα μέσα στην αγροτική ενδοχώρα, τότε διαπιστώνουμε πως ο όρος «αγορά» αλλάζει ξανά περιεχόμενο. Στην οθωμανική ενδοχώρα έχουμε να κάνουμε με αδιευκρίνιστο αριθμό μικρών παζαριών, εν πολλοίς μεσαιωνικού τύπου. Βρίσκουμε ακόμη μεγάλες εποχικές εμποροπανηγύρεις, που λειτουργούσαν με σταθερή συχνότητα και συνήθως στον ίδιο τόπο. Οι μεγάλες εμποροπανηγύρεις στα Βαλκάνια, οι οποίες αποτελούσαν σημαντικά κέντρα περιοδικής άσκησης εσωτερικού εμπορίου, σχεδόν διπλασιάστηκαν, φτάνοντας περίπου τις εκατό, κατά τον 16ο αιώνα, ενώ τετραπλασιάστηκαν έως τον 18ο.[343]

Στην πολύ μικρή κλίμακα δεν είναι προφανές τι σήμαινε ένα τοπικό παζάρι.[344] Ποιοι το τροφοδοτούσαν με αγαθά; Πλανόδιοι έμποροι (*κυρατζήδες*), αγωγιάτες με λίγα μεταφορικά ζώα για μικρές αποστάσεις, και φυσικά η ναυτιλία – τοπική, παράκτια, με μεγάλες βάρκες για μεταφορές και εμπόριο ποικίλων αγαθών, σε μικρές όμως ποσότητες το καθένα. Τι μπορεί να σημαίνει για τον 16ο και τον 17ο αιώνα το γεγονός ότι μικρά εμπορικά πλοία έπλεαν κατά μήκος των ακτογραμμών; Από όρμο

---

[341] Για τα εσωτερικά εμπορικά δίκτυα του κάθε εμπορικού πόλου βλ. παρακάτω στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Βλ. επίσης Traian Stoianovich, «Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de bazar», *Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen-Bulletin*, 12- 2/1974.

[342] Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Γορτυνία (1715-1828)*, Ιστορικό Αρχείο. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 111 κ.ε.

[343] Traian Stoianovich, «Οι τύποι και οι μηχανισμοί της αγοράς», στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς κ.ά, *Ελληνική οικονομική ιστορία*, σ. 487. Για τις μεγάλες εμποροπανηγύρεις στην Ήπειρο βλ. Κωνσταντίνος Καρανάτσης, «Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος-18ος αι.): συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης», *Τα Ιστορικά*, 21/1994. Η Suraiya Faroqhi, «The early history of the balkan fairs», *Südost Forschungen*, 37/1978, μάλλον υποτιμάει τον αριθμό των εμποροπανηγύρεων στα Βαλκάνια, επειδή ίσως χρησιμοποιεί ως μόνη πηγή τη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί.

[344] Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Μηχανισμοί της οικονομίας των ελληνικών περιοχών», στο *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 34-36.

σε όρμο, από τη μια μικρή σκάλα στη διπλανή, διανύοντας ελάχιστα μίλια απόσταση μεταξύ δύο στάσεων, πραγματοποιούσαν με μικρές ποσότητες εμπορευμάτων λιανικό εμπόριο για τους οικισμούς και τις κωμοπόλεις που βρίσκονταν εγγύς της ακτογραμμής. Πρόκειται άραγε για εποχικά παραλιακά παζάρια; Μάλλον. Αν κατορθώναμε να εισχωρήσουμε μέσα σε ένα τυπικό μικρό εμπορικό πλοίο αυτού του είδους για να καταγράψουμε τη σύνθεση του φορτίου, σπανίως θα βρίσκαμε ένα μόνο προϊόν που ανήκε σε έναν μόνο έμπορο.[345] Όλα τα παραπάνω δίκτυα ασκούσαν ταυτοχρόνως τοπικό και διατοπικό εμπόριο, σε μικρά μεγέθη ανά προϊόν, και σχεδόν πάντοτε αμφίδρομο. Έτσι ξεκίνησαν την εξειδίκευσή τους στο ναυτικό εμπόριο από τα μέσα του 17ου αιώνα, για να εξελιχθούν έναν αιώνα αργότερα σε μεγάλους καραβοκυραίους κεφαλαιούχους, οι Ψαριανοί, οι Υδραίοι, οι Σπετσιώτες όπως και, λίγο πριν από αυτούς, οι Μεσολογγίτες και οι Γαλαξιδιώτες.

Το κοινωνικό βάθος στο οποίο είχαν διεισδύσει οι εμπορικές σχέσεις, η αγορά, είναι ένα ερώτημα μάλλον αγνοημένο από την ιστορική έρευνα. Αυτό το κενό της έρευνας είναι εύλογο, δεδομένου ότι τα χωριά ήταν επί αιώνες τα μεγάλα βασίλεια του προφορικού πολιτισμού. Είναι γνωστό ότι στα ιστορικά αρχεία θα συναντήσουμε μόνο σιωπές για τις δραστηριότητες των ανθρώπων χαμηλής κοινωνικής κλίμακας που συνέθεταν τη συντριπτική πλειονότητα, επειδή τέτοιοι άνθωποι δεν περικλείονταν στα κρατικά ενδιαφέροντα, παρά μόνο ως πηγή φόρων και αγγαρειών. Υποθέτουμε με σχετική βεβαιότητα ότι τα χερσαία δίκτυα του μεγάλου εξωτερικού εμπορίου ήταν πολύ μεγάλα και δεν έφταναν σε επίπεδο χωριού, ενώ τα θαλάσσια καραβάνια μικρής κλίμακας αφορούσαν μόνο τα χωριά που ήταν πλησιέστερα στις ακτές. Συνεπώς, πρέπει να διερωτηθούμε για τον τρόπο με τον οποίο γίνονταν οι ανταλλαγές στην ηπειρωτική ενδοχώρα, στη μεγάλη πλειονότητα των παραγωγικών πληθυσμών, στα χωριά. Μήπως τα δίκτυα του παράκτιου εμπορίου, όπως και τα αντίστοιχα του χερσαίου, συμπληρώνονταν κατά κάποιο τρόπο από τους χερσαίους πλανόδιους εμπόρους και τους αγωγιάτες με τα λίγα μεταφορικά ζώα, οι οποίοι έφταναν μέχρι τα τοπικά παζάρια; Οι αγωγιάτες ως χερσαίοι μεταφορείς μικρών ποσοτήτων, μαζί με τους πλανόδιους εμπόρους, φαίνεται ότι εξασφάλιζαν τις ανταλλαγές μεταξύ των οικισμών ενός τόπου.[346] Πάντως, από όσα γνωρίζουμε, πολλά χωριά στα ηπειρωτικά βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από τα υφιστάμενα περάσματα (*δερβένια*), συνεπώς αγωγιάτες και πλανόδιοι έμποροι είχαν πρακτικά τη δυνατότητα να τα προσεγγίσουν.[347]

---

[345] Eleftheria Zei, *Paros dans l'Archipel grec XVIIe-XVIIIe siècle. Les multiples visages de l'insularité*, τ. II, Thése de doctorat. Professeur Spyros Asdrachas, Paris I, 2001, σ 345-346.

[346] Για τον ρόλο των πλανόδιων γενικά βλ. Fernand Braudel, *Civilisation matérielle*, τ. 2, σ. 98-102.

[347] Δημήτρης Ανωγιάτης-Πελέ, «Σχέσεις δρόμου και χωριών στη Βαλκανική χερσόνησο τον 18ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 4/1985.

Όλα όσα αναφέραμε για τα τρία επίπεδα των αγορών στα Βαλκάνια και το Αιγαίο απομένει να εξακριβωθούν με συγκεκριμένη έρευνα. Ο Traian Stoianovich έχει θέσει μια ερμηνευτική αφετηρία, προτείνοντας ότι οι αγορές στα Βαλκάνια αναπαράγονταν αλυσιδωτά, δηλαδή, όπως θα το ερμήνευα, χωρίς να αλλάζουν οι θεμελιώδεις δομές τους, παρά τη διαφορά μεγεθών μεταξύ τους.[348] Στο πλαίσιο της σημαντικής ανάπτυξης των εσωτερικών αγορών στα Βαλκάνια κατά τον 16ο αιώνα, μέσες και μικρότερες εμπορικές πόλεις, καθώς και μεγάλες εμποροπανηγύρεις, αποτέλεσαν τα κυριότερα εμπορικά κέντρα· με τη διαφορά ότι οι πόλεις διατηρούσαν μάλλον σταθερά δίκτυα, σε αντίθεση με τις εμποροπανηγύρεις, που η περιοδικότητα λειτουργίας τους δεν τους επέτρεπε κάτι παρόμοιο. Ωστόσο, όπως θα δούμε στο μεθεπόμενο κεφάλαιο για την απογείωση του εμπορικού Νέου Ελληνισμού, η δυναμική των μεσαίων πόλεων-αγορών (όπως της Αθήνας, των Ιωαννίνων, των Τρικάλων, της Πάτρας και πολλών άλλων παρόμοιου ή μικρότερου μεγέθους) προέκυπτε από τη λειτουργία τους ως κέντρων εξαιρετικά καλά εδραιωμένων στις εσωτερικές αγορές. Ταυτόχρονα όμως, οι μεσαίες αυτές πόλεις-αγορές ήταν σχετικά ανεξάρτητες από τις εμποροπανηγύρεις.[349] Όπως είπαμε, οι εμπορικές πόλεις συνέθεταν μεταξύ τους διατοπικά εμπορικά δίκτυα εσωτερικού εμπορίου, και σε αυτά στήριζαν το εξαγωγικό τους εμπόριο. Έλεγχαν δηλαδή το αγροτικό πλεόνασμα των ευρύτερων περιοχών τους, ενίοτε και πέραν αυτών. Υποθέτουμε ότι οι αναδυόμενοι τοπικοί ραγιάδες έμποροι είχαν επινοήσει και ενσωματώσει στα διατοπικά δίκτυα των γεωγραφικών εμπορικών πόλων και άλλα παλαιότερα δίκτυα, μικρότερης κλίμακας, δίκτυα εμβέλειας ενός μικρού τόπου, ας πούμε ενός καζά. Στόχος τους ήταν να συγκεντρώνουν τα αγροτικά πλεονάσματα από προμηθευτές ποικίλων μεγεθών, στους οποίους, όπως θα δούμε αμέσως στη συνέχεια, θα πρέπει να περιλάβουμε τμήμα των μικρών παραγωγών. Φαίνεται λοιπόν ότι οι έμποροι αυτών των μεσαίων και μικρών πόλεων-αγορών έλεγχαν αρκετά καλά τις τοπικές αγορές του δικού τους «εμπορικού πόλου», αλλά όχι τα δίκτυα του εξωτερικού εμπορίου. Θα αναβάλουμε την ανάλυση αυτού του κρίσιμου ζητήματος για αργότερα, όταν θα συζητήσουμε για τον σχηματισμό των κοινωνικών και εμπορικών πόλων του Νέου Ελληνισμού. Στο μεταξύ, θα διερευνήσουμε την υπόθεση για τον σχηματισμό διατοπικών βαλκανικών αγορών που προσανα-

---

[348] Traian Stoianovich, «Model and mirror of the Premodern Balkan City. La ville balkanique XVe-XIXe s», *Studia Balcanica*, 3/1970, σ. 83-110.

[349] Εδώ τίθεται το ζήτημα για τον παρασιτικό ή όχι χαρακτήρα των μεγάλων οθωμανικών πόλεων, στο οποίο δεν θα υπεισέλθουμε. Πυκνή σχετική προβληματική έχει αναπτύξει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», ανάτυπο από το περιοδικό *Επιλογή* του 1993, Αθήνα 1993. Οι ιστορικοί Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, στη μελέτη τους *The Ottoman City between East and West. Aleppo, Izmir and Istanbul*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2005, επιδιώκουν, μεταξύ άλλων, να ανατρέψουν την παλαιά θέση του Max Weber αλλά και νεότερων ιστορικών για τον παρασιτικό χαρακτήρα των οθωμανικών πόλεων, αφήνοντας ρητά έξω από την προβληματική τους τις αντίστοιχες βαλκανικές. Για μια αντίστοιχη προβληματική που αφορά βαλκανική πόλη βλ. Σοφία Λαΐου, «Τα Τρίκαλα στα τέλη του 17ου αιώνα με βάση δύο κατάστιχα κεφαλικού φόρου», *Μνήμων* 28/2006-2007.

τολίζονταν στο εξωτερικό εμπόριο. Για τούτο, θα αλλάξουμε την κλίμακα παρατήρησης και την οπτική γωνία. Φεύγουμε λοιπόν από την εποπτική προσέγγιση των αγορών για να βυθιστούμε σε ορισμένους πολύ μικρούς τόπους. Σε αυτούς θα αναζητήσουμε τα τοπικά δίκτυα μικρής κλίμακας με τα οποία συγκεντρωνόταν το αγροτικό πλεόνασμα επί τόπου, προκειμένου να πάρει τον δρόμο της εμπορικής κυκλοφορίας προς το εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο.

Οι οργανωτές της συγκέντρωσης του πλεονάσματος στους μικρούς τόπους

«Μόνο ο Θεός μπορεί να ορίσει τις τιμές των προϊόντων».

Ρήση του Μωάμεθ από *Χαντίθ*

Οι εμπορικές ομάδες των ευρωπαϊκών οθωμανικών περιοχών ήταν πολύχρωμες από εθνοπολιτισμική έποψη. Έλληνες κυρίως, Αρμένιοι, Σέρβοι, Βούλγαροι, ενώ οι Εβραίοι ασκούσαν τη διακίνηση χρήματος, όπως άλλωστε και αρκετοί Οθωμανοί αξιωματούχοι.[350] Όλοι οι παραπάνω, μαζί με τους εγκατεστημένους στην αυτοκρατορία Ευρωπαίους εμπορικούς πράκτορες, τους τοπικούς εμπορικούς προξένους και τους ραγιάδες προστατευόμενους, καθώς και άλλους ειδικευμένους στον δανεισμό χρήματος, διαμόρφωναν τον εμπορικό κόσμο των Βαλκανίων, του Αρχιπελάγους και της Μικράς Ασίας. Μπορούμε να διατάξουμε τους εμπόρους στα Βαλκάνια, ανεξάρτητα από τις εθνοπολιτισμικές προελεύσεις τους, σε μια νοητή κοινωνική πυραμίδα, κυρίως με κριτήρια την οικονομική τους ισχύ και τη σχέση τους προς το κράτος. Στην κορυφή βρίσκονταν οι διαπιστευμένοι του οθωμανικού κράτους, ιδίως Εβραίοι και Αρμένιοι sarrafs, Έλληνες μπερατλήδες έμποροι της πρωτεύουσας και άλλοι. Ασκούσαν δραστηριότητες κάθε είδους: εμπόριο χρήματος και αγαθών, δανεισμό του κράτους και μεμονωμένων αξιωματούχων· ήταν παραγγελιοδόχοι του κράτους και μεγάλοι ενοικιαστές της είσπραξης φόρων. Πρόκειται για μεγιστάνες, λίγο πολύ, στον χώρο και την εποχή τους. Το κοινό χαρακτηριστικό όλων ήταν ότι διέθεταν ανά πάσα στιγμή μεγάλο όγκο χρηματικής ρευστότητας. Στην πραγματικότητα αποτελούσαν ένα είδος παράπλευρης άτυπης αριστοκρατίας σε σχέση με την υψηλή οθωμανική, λειτουργούσαν εξάλλου ως επιτετραμμένοι του κράτους. Ακολουθούσαν στην ιεραρχία οι εξειδικευμένοι χοντρέμποροι, όσοι προμήθευαν την πρωτεύουσα με γουναρικά, κρέας, ψάρια· άλλοι, επιτετραμμένοι του κράτους με μεγάλη χρηματική ρευστότητα επίσης, οι οποίοι διαφοροποιούνταν όμως από τους

[350] Traian Stoianovich, «Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, 20/1960. (Δημοσιευμένο σε ελληνική μετάφραση στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών 15ος-19ος αι.*)

προηγούμενους μόνο διότι είχαν την αρμοδιότητα να ασκούν ειδικευμένο εμπόριο για ειδικές ανάγκες. Στη συνέχεια τοποθετούνταν οι ευκατάστατοι έμποροι λιανικής της πρωτεύουσας και άλλων μεγάλων πόλεων, ένα είδος μεγάλων μπακάληδων.

Τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα του εμπορίου είναι μάλλον προφανή – όχι όμως επαρκώς γνωστά. Πιο δύσκολη απόπειρα είναι να ορίσουμε κάποιον ως έμπορο στη χαμηλότερη κοινωνική κλίμακα, πλάι στον μπακάλη ενός μεγάλου χωριού ή μιας κωμόπολης. Επίσης, δεν είναι εύκολο να εντοπίσουμε τους τεχνικούς τρόπους και τη μορφή των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες στηριζόταν η διαδικασία εμπορευματοποίησης ενός οποιουδήποτε πλεονάσματος, είτε από το χωράφι είτε από την αποθήκη όπου συγκεντρώνονταν οι φόροι που καταβάλλονταν σε είδος. Αυτού του είδους οι έμποροι ανήκαν συνήθως στις σχετικά χαμηλές τάξεις των πόλεών τους. Αν τους τοποθετήσουμε στο επίπεδο της αυτοκρατορίας, ήταν ιδιαιτέρως μικροί.

Στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία, το ερώτημα για τους τρόπους με τους οποίους το εμπόριο προμηθευόταν πλεονάσματα της αγροτικής παραγωγής ώστε αυτά να διοχετευτούν στις αγορές, έχει τακτοποιηθεί μέσω ενός κοινού τόπου. Σύμφωνα με αυτόν, στις απαρχές της ανάπτυξης των ευρωπαϊκών εμπορικών πόλεων, περίπου τον 12ο αιώνα, οι γαιοκτήμονες άρχισαν να μετακινούνται προς τις αστικές συγκεντρώσεις προκειμένου να πουλήσουν το πλεόνασμα της παραγωγής τους, ώστε να προμηθευτούν προϊόντα που παρήγαν τεχνίτες, και κάποιες υπηρεσίες. Το σχήμα αυτό χρησιμοποιείται ως προϋπόθεση της ανάλυσης σε έξοχες κλασικές μελέτες αγροτικής οικονομικής ιστορίας.[351] Παραμένει όμως άγνωστο αν και σε ποιο βαθμό αυτό το σχήμα είναι πιστό στην ιστορική πραγματικότητα της βόρειας Ευρώπης. Στα Βαλκάνια, το ευρωπαϊκό παράδειγμα δεν συνιστούσε τον κανόνα. Το σύστημα του οικογενειακού κλήρου, το Çift-hane, όπως επανειλημμένα έχουμε τονίσει, διαμόρφωσε συνθήκες κατακερματισμού της καλλιεργούμενης γης και κατ' επέκταση θρυμματισμού του πλεονάσματος της αγροτικής παραγωγής σε μικρές έως ελάχιστες ποσότητες ανά παραγωγό. Για αυτήν την εξαιρετικά εκτεταμένη κατηγορία και για τους χωρικούς υπό καθεστώς τσιφλικιού, ίσχυε ο δανεισμός που προσφερόταν από προεστούς, τσιφλικάδες και πολλούς άλλους κατόχους χρήματος. Οι χωρικοί που είχαν δανειστεί από αυτούς, τους εξοφλούσαν με ένα μέρος της παραγωγής τους, συνήθως σε είδος. Επρόκειτο για μια μορφή εξαναγκαστικής εμπορευματοποίησης του πλεονάσματος, ένα είδος private market, όπου ο δανειστής μετείχε στην τοπική αγορά, ενώ ο δανειζόμενος παραγωγός εξωθείτο έξω από αυτήν. Αυτή είναι η επικρατέστερη απάντηση που έχει δώσει η ελληνική και άλλη βαλκανική ιστοριογραφία στο ερώτημα για τον τρόπο διοχέτευσης του πλεονάσματος της αγροτικής παραγωγής σε κάποια αγορά, και φαίνεται πως αυτός ο μηχανισμός απόσπασης αγροτικού πλεονάσματος κάλυπτε

[351] Wilhelm Abel, *Crises agraires en Europe XIIIe XXe siècle*, Flammarion, Παρίσι 1973, σ. 14-18.

ένα σημαντικό ποσοστό του.[352] Ωστόσο, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι υπήρχαν και άλλοι τρόποι διοχέτευσης του πλεονάσματος απευθείας στην αγορά, όπως για παράδειγμα συνέβαινε με την παραγωγή που προερχόταν από τσιφλίκια (Çiftlik), τον 16ο αιώνα αλλά ιδίως αργότερα.[353] Η άμεση πρόσβαση στην αγορά χωρίς την αναγκαστική διαμεσολάβηση του δανειστή θα πρέπει να ήταν δυνατή σε ορισμένους σχετικά ευκατάστατους κτηματίες, όπως οι σταφιδοπαραγωγοί και οι ελαιοπαραγωγοί, καθώς και για παραγωγή που προερχόταν από μοναστηριακές γαίες, πιθανότατα και από ορισμένους μικρούς οικογενειακούς παραγωγούς.

Εκτιμώ πως η σχετική συγκέντρωση ικανών ποσοτήτων πλεονάσματος της αγροτικής παραγωγής που προέκυπτε ιδίως από τους φόρους, την εξόφληση του δανεισμού και όσους διέθεταν τσιφλικικά δικαιώματα, δεν αναιρούσε την κατάσταση γεωγραφικού και κοινωνικού πολυκερματισμού του αγροτικού πλεονάσματος. Αυτή μάλλον επιτεινόταν, αν συνυπολογίσουμε πως στις κεντρικές και νότιες βαλκανικές επαρχίες της αυτοκρατορίας οι αμαξιτές οδοί ήταν σπάνιες, τα πλεύσιμα κανάλια άγνωστα και οι πλωτοί ποταμοί ελάχιστοι.[354] Μπορούμε, συνεπώς, εύλογα να υποθέσουμε ότι οι πολλές μικρές ποσότητες αγροτικού πλεονάσματος είτε παρέμεναν μάλλον αδιάθετες, σε καθεστώς «αξίας χρήσης» βεβαίως για ανταλλαγές, είτε συγκεντρώνονταν μέσω πολύ μικρών τοπικών εμπορικών δικτύων, τα οποία πιθανόν ενσωματώνονταν ως μικρά παρακλάδια σε δίκτυα του εξωτερικού εμπορίου. Την παραμονή μικρών ποσοτήτων σε κατάσταση αξίας χρήσης δεν μπορούμε να την αναζητήσουμε. Αποτελεί ζήτημα σχεδόν αδιάβατο από την ιστορική έρευνα, επειδή ανήκει ουσιαστικά στον προφορικό πολιτισμό. Μπορούμε όμως να αναζητήσουμε τα πολύ μικρής κλίμακας εμπορικά δίκτυα, τα παρακλάδια, σε ορισμένους μικρούς τόπους της οθωμανικής ενδοχώρας, ας πούμε σε επίπεδο καζά, για να διαπιστώσουμε ποιοι και πώς ξεκινούσαν την εμπορευματοποίηση των πλεονασμάτων που οδηγούνταν στο εσωτερικό και στο εξωτερικό εμπόριο. Παρότι η διαθεσιμότητα των αρχειακών πηγών για τη διερεύνηση αυτού του θέματος μας οδηγεί αναγκαστικά στα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα, ωστόσο, ο τρόπος δράσης των μικρών τοπικών εμπόρων που θα παρακολουθήσουμε, ανάγεται και σε αρκετά παλαιότερες εποχές.

---

[352] Για το θέμα βλ. τα δύο βασικά κείμενα: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Το αγροτικό πλεόνασμα στις περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου», *Οικονομία και νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 9-41, και «Ο εκχρηματισμός στις αγροτικές οικονομίες: το ελληνικό παράδειγμα: ιε΄-ιθ΄ αι.», *στο ίδιο*, σ. 43-55. Για το ίδιο σύστημα σε ορισμένες περιοχές του ελληνικού κράτους τον 19ο αιώνα βλ. Petros Pizanias, «Revenus paysans et rapports sociaux en Grèce au XIXe siècle», *Annales. E. S. C.*, 1/1990.

[353] Βλ. περιπτώσεις τσιφλικιών από μια εξαιρετική μεταγραφή της οθωμανικής απογραφής του 1716 για την περιοχή του Ναβαρίνου στο Farisa Zarinebaf, John Bennet and Jack I. Davis, *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece. The Southwestern Morea in the 18th Century*, Hesperia Supplement 34, The American School of Classical Studies at Athens, 2005, σ. 56-110.

[354] Δημήτρης Ανωγιάτης-Πελέ, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993, σ. 70-77, 138 κ.ε.

* * *

Ένας τοπικός έμπορος, ταυτοχρόνως μπακάλης και κτηματίας, στην κεντρική Στερεά Ελλάδα, στον καζά της Θήβας, όπως προκύπτει από τα χωριά που αναφέρονται στο χειρόγραφο, κατέγραφε αναλυτικά τις δοσοληψίες του από το 1723 έως το 1730.[355] Σε αυτά τα χρόνια κατέγραψε συναλλαγές με 63 χωρικούς που κατοικούσαν σε 18 οικισμούς. Από τον τρόπο καταγραφής είναι προφανές ότι επρόκειτο για χωριά πολύ γνώριμα σε αυτόν, συνεπώς της ευρύτερης περιοχής. Οι καταγραμμένοι χωρικοί ήταν μόνο εκείνοι στους οποίους είχε δανείσει χρήματα. Τα δάνεια προς χωρικούς που κατέγραψε ανήλθαν συνολικά στα 92 ρεάλια αυτά τα οκτώ χρόνια – στην πραγματικότητα επρόκειτο για ασημένια γρόσια, όπως ο ίδιος αναφέρει. Η μέση δοσοληψία ανά χωρικό για τα σχεδόν οκτώ χρόνια ανέρχεται στα 1,46 ρεάλια. Φαίνεται ότι εκτός από τα προϊόντα που του έδιναν οι χωρικοί έναντι του χρέους, τον εξοφλούσαν ενίοτε με εργασία. Έτσι καταγράφει από το 1725 έως το 1730 αμοιβές για ποικίλες μικροδουλειές, επισκευές στο μαγαζί του, στο σπίτι του, και διάφορες εργασίες στα κτήματά του.[356] Το συνολικό ποσό που αντιστοιχούσε στην εργασία την οποία του πρόσφεραν οι χωρικοί έναντι χρέους, όπως το καταγράφει, ήταν 34 ρεάλια και προερχόταν από είκοσι διαφορετικά άτομα. Το μέσο ποσό ανά άτομο για όλα τα χρόνια είναι παραπλήσιο με εκείνο του δανεισμού και ανέρχεται στα 1,7 ρεάλια. Αυτά γνωρίζουμε για τις σχέσεις του με τους χωρικούς. Ο επιμελής αυτός έμπορος κατέγραφε επίσης τις καθαυτό εμπορικές του συναλλαγές. Αναφέρει ότι σε αυτό το διάστημα αγόρασε ποσότητες εμπορευμάτων, άλλες σημαντικές και άλλες όχι, άγνωστης πάντως χρηματικής αξίας. Πενήντα οκτώ δέματα μπαμπάκι, αρκετά τόπια υφάσματα, τέσσερα τσουβάλια φασόλια, μεγάλη αλλά απροσδιόριστη ποσότητα κριθάρι, έντεκα βαρέλια κρασί. Η ποσότητα του μπαμπακιού δηλώνει ότι δεν το είχε προμηθευτεί από λίγους παραγωγούς. Όσο για το ύφασμα, γνωρίζουμε ότι προερχόταν από άλλο έμπορο. Τέλος, καταγράφει αυτά που πουλάει σε άλλους εμπόρους μόνο για το 1725. Το αποκαλυπτικό είναι ότι από όσα εμπορεύματα είδαμε πριν ότι αγόραζε, μόνο δύο, τα υφάσματα και το κρασί, συμπίπτουν με αυτά που πουλάει. Μαζί λοιπόν με αυτά τα δύο προϊόντα πουλούσε επιπλέον σαρδέλες, σύκα, μετάξι, όσπρια, ξύλα, όλα συνολικής αξίας για αυτήν τη χρονιά 1.133 ρεαλίων. Οι έμποροι που τα είχαν αγοράσει ήταν ένας Οθωμανός, δύο Γάλλοι και πέντε Έλληνες.[357] Η μέση αξία συναλλαγής με τον καθέναν από τους εμπόρους ανέρχεται σε 141,6 ρεάλια. Δηλαδή το ύψος συναλλαγής με κάθε έμπορο, και μόνο για έναν χρόνο, είναι υψηλότερο από τη συνολική αξία των συναλλαγών με όλους τους χωρικούς στους οποίους είχε δανείσει σε οκτώ χρόνια. Οπότε, ευλόγως συμπεραίνουμε ότι οι προμήθειες του εν λόγω τοπικού εμπόρου δεν προέρχονταν, παρά σε

[355] Γενικά Αρχεία του Κράτους, *Μικρές Συλλογές*, *Κ. 18 α, β*, *Ιδιωτικά*, φάκ. αρ. 2, εγγ. 000,181. Δεν γνωρίζουμε το όνομά του.

[356] *Στο ίδιο*, σ. 5. (Τη σελίδα εδώ την ορίζουμε με τη σειρά που ξεδιπλώνεται το χειρόγραφο.)

[357] *Στο ίδιο*, τελευταία σελίδα του χειρογράφου.

μικρό βαθμό, από τους χωρικούς στους οποίους δάνειζε. Θα πρέπει να αγόραζε επιπλέον προϊόντα από άλλους χωρικούς, όπως και από εμπόρους, από όλους απευθείας.

Την ίδια ακριβώς δομή συναλλακτικών σχέσεων, με μια ελαφριά αύξηση των μέσων μεγεθών στα 1,62 ρεάλια, συναντάμε και σε έναν άλλο τοπικό έμπορο, στη βόρεια Πελοπόννησο, στην Αργολίδα, λίγα χρόνια αργότερα, παρότι αυτός δεν κατέγραφε με τόση επιμέλεια τις συναλλαγές του. Ήταν όμως πολύ ευχαριστημένος με τις επιχειρηματικές του επιλογές, αφού έκλεινε το κατάστιχό του με τη φράση «κάνω έξοδά μου όλα καλά».[358] Τα ίδια χαρακτηριστικά δεδομένα εντοπίζουμε αργότερα, τη δεκαετία του 1770 στο Αιγαίο, κάπου στις Κυκλάδες, αν και το μισοκατεστραμμένο έγγραφο δεν επιτρέπει να προσθέσουμε κάτι περαιτέρω.[359]

Οι τρεις αυτοί τοπικοί έμποροι δεν ήταν απλοί εμπορικοί μεσίτες μεσαιωνικού τύπου, όπως για παράδειγμα εκείνοι με τους οποίους συνεργάζονταν Γενοβέζοι έμποροι εγκατεστημένοι από τα μέσα του 14ου σε παραδουνάβιες περιοχές για να προμηθεύονται σιτηρά και να τα μεταπουλούν.[360] Οι μικροί Βαλκάνιοι τοπικοί έμποροι, σε στενή συνάφεια με τον κοινωνικό περίγυρο των χωρικών, φαίνεται ότι λειτουργούσαν σε δύο τουλάχιστον επίπεδα. Δάνειζαν μικροποσά σε μεμονωμένες οικογένειες χωρικών ή τους προμήθευαν με πίστωση είδη καθημερινής ανάγκης, ενώ οι χωρικοί τούς εξοφλούσαν σε είδος ή με εργασία. Από άλλους επιπλέον χωρικούς αγόραζαν ή αντάλλασσαν πλεόνασμα έναντι αγαθών καθημερινής ανάγκης. Αυτή ήταν η μικρή τοπική κλίμακα, όπου τα πολύ παραδοσιακά τοπικά δίκτυα συνάπτονταν με χωρικούς της επαρχίας. Επρόκειτο συνεπώς για τυπικούς μπακάληδες μιας κωμόπολης. Σε ένα υψηλότερο επίπεδο, με αμιγείς χρηματικές σχέσεις σε μεγαλύτερα μεγέθη, αυτοί οι ίδιοι μπακάληδες λειτουργούσαν ως τυπικοί έμποροι στην κλίμακα του διατοπικού εμπορίου. Έτσι, ο κάθε μικρός κόσμος των χωρικών επικοινωνούσε με τον κόσμο του εμπορίου μέσα από συναλλαγές που είχαν ως επίκεντρο την εμπορική δράση ενός ή περισσότερων προσώπων κατά τόπους. Να τονίσω πως ενώ οι χωρικοί ήταν αρκετά εξαρτημένοι από τον έμπορο, αυτός αντίθετα διέθετε έναν βαθμό αυτονομίας απέναντι στους καλλιεργητές που του πρόσφεραν προϊόντα και εργασία, επειδή εμπορευόταν και άλλα προϊόντα, τα οποία δεν προέρχονταν από τους χωρικούς της περιοχής του.

Με ποιους τρόπους ένας τόσο μικρός τοπικός έμπορος μπορούσε να συνδεθεί με δίκτυα εξωτερικού εμπορίου, να διευρύνει συνεπώς τη δράση του ώστε να γίνει μεγαλύτερος; Τι είδους σχέσεις διαμόρφωνε και με ποιους προμηθευτές, ώστε να συγκεντρώνει κάποια άξια λόγου ποσότητα προς εξαγωγή; Μία σύντομη αναφορά σε μία τυπική εμπορική συμμαχία λίγο έξω από τα οθωμανικά σύνορα μπορεί να μας διαφωτίσει.

---

358 Γενικά Αρχεία του Κράτους, *Μικρές Συλλογές, Κ. 18 α, β, Ιδιωτικά*, φ. 2, εγγ. 000,068.

359 *Στο ίδιο*, εγγ. 000,282. Ανάλογη περίπτωση θα πρέπει να ήταν (αν και χωρίς βεβαιότητα) ο συντάκτης του ελλιπούς κατάστιχου αρ. 000.079 στην ίδια αρχειακή συλλογή.

360 Μεσαιωνικές πρακτικές συγκρότησης μικρής κλίμακας εμπορικών δικτύων στα Βαλκάνια βλ. Michel Balard, (επιμ.), *Gênes et l'Outre-Mer*, πρόλογος Paul Lemerle, τ. 1, EHESS, Παρίσι 1973.

Στις απαρχές της διείσδυσης Άγγλων εμπόρων στη Μεσόγειο, στα βενετικά Επτάνησα, ειδικότερα στη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά, συγκροτήθηκε το 1570 μία μεικτή εμπορική εταιρεία με έδρα το Λονδίνο. Άγγλοι έμποροι συνεταιρίστηκαν με Βενετούς και όλοι μαζί με τοπικό Επτανήσιο έμπορο, προκειμένου να προμηθεύονται από τα νησιά αυτά σταφίδα και να την εξάγουν στην Ευρώπη.[361] Ο Επτανήσιος εξασφάλιζε στους Ευρωπαίους συνεταίρους του τη συγκέντρωση της τοπικής παραγωγής και ναυτιλιακές διευκολύνσεις για τις μεταφορές, οπότε γρήγορα οι σχέσεις αυτές μετεξελίχθηκαν σε κοινές επενδύσεις.[362] Ο τοπικός Επτανήσιος έμπορος σε λίγα χρόνια απέκτησε τόση ισχύ, ώστε άρχισε να ασκεί αυτοτελώς το εξωτερικό εμπόριο. Ανάλογους συνεταιρισμούς γνωρίζουμε από την ιστοριογραφία στα βόρεια ανατολικά Βαλκάνια, στη Βλαχία και την Τρανσυλβανία, όπου τοπικοί έμποροι ξεκίνησαν από τον 17ο αιώνα να ασκούν διαμεσολαβητικό εμπόριο μεταξύ των περιοχών αυτών και αγορών της Αγγλίας.[363] Επρόκειτο για αμοιβαία επωφελείς επιχειρηματικές συμπράξεις, οι οποίες δεν αποτελούσαν ειδικό χαρακτηριστικό των βαλκανικών περιοχών.[364] Όμως οι παραπάνω μελέτες θεωρούν τους τοπικούς εμπόρους ως απλούς διαμεσολαβητές. Αυτή η θεώρηση τείνει προς την υπερβολική απλούστευση, επειδή παραλείπει πλήρως το γεγονός ότι οι τοπικοί έμποροι έλεγχαν τις εσωτερικές αγορές, και ότι ο έλεγχος αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση για την αυτονόμησή τους.

Ας περάσουμε σε ένα ολοκληρωμένο παράδειγμα, το οποίο οφείλουμε σε μια θαυμάσια μελέτη.[365] Αφορά τον Δ. Χαμόδρακα, τελευταίο τοπικό κρίκο ενός διεθνούς εμπορικού δικτύου, που στη συγκεκριμένη περίπτωση ξεκινούσε από διάφορες ευρωπαϊκές εμπορικές πόλεις, περνούσε από τη Βενετία, διακλαδωνόταν στην Αθήνα και η μία γραμμή του κατέληγε στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο, συγκεκριμένα στο Γύθειο. Την απόληξη αυτού του δικτύου θα εξετάσουμε.

Το 1732 μια βενετική εμπορική εταιρεία παραγγέλνει σε μια αθηναϊκή να της προμηθεύσει σημαντικές ποσότητες λαδιού και βελανιδιών, και οι παραγγελίες αυτές κλιμακώθηκαν έως το 1737.[366] Η αθηναϊκή εταιρεία ανέθεσε εξαρχής σε έναν από τους

---

[361] Maria Fusaro, «Les Anglais et les Grecs. Un réseau de coopération commerciale en Méditerranée», *Annales. H.S.S.* 3/2003.

[362] Στο ίδιο, σ. 621. Για την πραγματική κατάσταση της οικονομίας των Επτανήσων βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς – Νίκος Ε. Καραπιδάκης, «Ο αγροτικός τομέας», Σπύρος Ι. Ασδραχάς και συνεργάτες, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄-ΙΘ΄αι.*, σ. 168-189, και Νίκος Ε. Καραπιδάκης, «Η βενετική επικράτεια», *στο ίδιο*, σ. 270-288.

[363] Paul Cernovodeanu, «Les marchands balkaniques, intermédiaires du commerce entre l'Angleterre, la Valachie et la Transylvanie durant les années 1660-1714», *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud est Européennes*, τ. III, Σόφια 1969, σ. 650-671.

[364] Βλ. Anthony Molho - Diogo Ramada Curto, «Les réseaux marchands à l'époque moderne», *Annales. H. S. S.*, 3/2003. Επίσης Suraiya Faroqhi, «Crisis and Change 1590-1699», in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 2, σ. 474 κ.ε.

[365] Παναγιώτης Μιχαηλάρης, «Η εμπορική εταιρική συνεργασία του βενετικού οίκου Ταρωνίτη-Θεοτόκη και των αδελφών Γ. και Θ. Γεωργίβαλων (1732-1737). Ο ρόλος και η δράση του εμπορικού πράκτορα Δ. Χαμόδρακα», *Μνήμων*, 8/1980-1982.

[366] *Στο ίδιο.*

πολλούς μικρούς τοπικούς συνεργάτες του βαλκανικού δικτύου της, τον Δ. Χαμόδρακα, τοπικό έμπορο στο Γύθειο, να συγκεντρώσει τα προϊόντα και να τα εξάγει για λογαριασμό της στη Βενετία.[367] Ο διαμεσολαβητής στο Γύθειο συγκέντρωσε μεταξύ 1732 και 1737 λάδι ποσότητας 6.148 βαρελών, με συνολική αξία 34.810 ολλανδικά ασημένια ασλάνια (σχεδόν ισόποσα γρόσια), το οποίο εξήγε σταδιακά.[368]

Ο τοπικός έμπορος του Γυθείου, Δ. Χαμόδρακας, συγκέντρωσε από εβδομήντα εφτά προμηθευτές την ποσότητα λαδιού της παραγγελίας που του είχε δοθεί. Όλοι βρίσκονταν στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο, στην περιοχή της Μάνης και της Καλαμάτας. Η μεγαλύτερη απόσταση από το Γύθειο, όπου κατοικούσε ο πιο μακρινός προμηθευτής του τοπικού μας εμπόρου, ήταν πενήντα ένα χιλιόμετρα.[369] Πρόκειται λοιπόν για έναν κατεξοχήν μικρό τοπικό έμπορο, ο οποίος μάλλον για πρώτη φορά στην επαγγελματική του καριέρα αναλάμβανε τη διεκπεραίωση μιας σημαντικής παραγγελίας. Οι εβδομήντα εφτά εμπορικές πράξεις, μία για κάθε προμηθευτή λαδιού προς τον τοπικό έμπορο, κυμαίνονταν από 2 βαρέλες έως 408 η καθεμία.[370] Λογικό θα ήταν να θεωρήσουμε ότι με ανώτατο όριο το μέγεθος των τριάντα βαρελών, που μπορούσε κατά το μέγιστο να αποδώσει ετησίως ένας μέσος οικογενειακός κλήρος, οι προμηθευτές θα ήταν χωρικοί. Ωστόσο, μεταξύ των είκοσι οκτώ προμηθευτών που παρέδωσαν έως τριάντα βαρέλες λάδι, συναντάμε επτά Ευρωπαίους μικρούς εμπόρους, δύο τοπικούς προεστούς και έναν κτηματία. Οι υπόλοιποι ήταν μάλλον μικροί καλλιεργητές, αν κρίνουμε από έναν παπά και έναν Αρβανίτη καλλιεργητή. Από αυτήν την ποσότητα και πάνω συναντάμε δύο ακόμη Ευρωπαίους εμπόρους, δεκατρείς Έλληνες, έντεκα κτηματίες –οι τέσσερις από τους οποίους ήταν γνωστοί τοπικοί προεστοί– και τέσσερις τοπικούς Οθωμανούς κτηματίες προεστούς (*αγιάνηδες*), ένας εκ των οποίων με μάλλον υψηλή περιφερειακή θέση.[371] Παρότι δεν γνωρίζουμε την κοινωνική ταυτότητα των υπόλοιπων προμηθευτών του τοπικού μας εμπόρου, ωστόσο είναι φανερό ότι στο παιγνίδι των τοπικών δικτύων του εμπορίου εμπλέκονταν πρόσωπα που προέρχονταν από όλες σχεδόν τις κοινωνικές ομάδες του πληθυσμού της περιοχής – όλοι ενδιαφέρονταν να πουλήσουν.

Έτσι διαμορφωνόταν η τοπική αγορά, με ένα σύστημα τοπικών δικτύων μικρής έως ελάχιστης γεωγραφικής κλίμακας, μέσω των οποίων συγκεντρώνονταν τα προϊόντα

367 *Στο ίδιο*, σ. 231-232, 235-236.

368 *Στο ίδιο*, πίνακας Γ', σ. 277. Μία βαρέλα περιείχε 45 έως 48 οκάδες λάδι. Κάθε οκά αντιστοιχεί περίπου σε 1,3 σημερινά κιλά. Για το ασημένιο ολλανδικό νόμισμα «αμπουκέλα» που εξαγόταν στις αγορές της Ανατολής και έπαιρνε το όνομα «ασλάνι» (λιοντάρι) στα Βαλκάνια και «αμπουκέλπ» στη βόρεια Αφρική βλ. Ch. Carrière, «Réflexion sur le problème des monnaies et des métaux précieux en Méditerranée Orientale au XVIII siècle», *Commerce de gros, commerce de détail dans les pays méditerranéens*, Université de Nice, Νίκαια 1976, σ. 5.

369 Βλ. τον αναλυτικό πίνακα 1, *στο ίδιο*, σ. 249-251.

370 *Στο ίδιο*, σ. 277, όπου ο αναλυτικός πίνακας των προμηθευτών, η ποσότητα και η τιμή αγοράς.

371 Σχετικά με τη συμμετοχή Οθωμανών αξιωματούχων της Πελοποννήσου στο εμπόριο βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1972, σ. 292 κ.ε.

για εξαγωγή. Ο ίδιος τοπικός έμπορος ή περιστασιακοί συνέταιροί του συμπλήρωναν για λογαριασμό τους τα πλοία που μετέφεραν το λάδι προς τη Βενετία με διάφορα εμπορεύματα, εισάγοντας ταυτόχρονα άλλα για δικό τους λογαριασμό σε μικρές ποσότητες.[372]

Ο δυναμισμός του Δ. Χαμόδρακα στο Γύθειο δεν κρυβόταν. Στο τέλος του 1734 δημιούργησε μια άλλη ανεξάρτητη εταιρεία σε συνεταιρισμό με άλλον Έλληνα μικρό έμπορο, για να εισάγουν μετάξι από τη βόρεια Αφρική, την Τύνιδα. Ακολούθως, επεκτάθηκε στα βαμβάκια από τη Σμύρνη, νοίκιασε μικρό μέρος της είσπραξης του φόρου εξαγωγής του λαδιού από το Γύθειο, επιπλέον άρχισε το εμπόριο συναλλάγματος σε μικρά χρηματικά μεγέθη.[373] Ο κύκλος των προσωπικών εμπορικών εργασιών του Δ. Χαμόδρακα, σε σύγκριση με το σύνολο των εμπορικών δραστηριοτήτων που είχε αναλάβει για λογαριασμό του Αθηναίου εμπόρου, ανήλθε σε κάτι λιγότερο από το μισό της αξίας της παραγγελίας λαδιού και βελανιδιών. Τα κέρδη του, επιβεβαιωμένα από τον ίδιο, ασφαλώς του επέτρεψαν να συνεχίσει την ανάπτυξη των εμπορικών του δραστηριοτήτων. Κατόρθωσε λοιπόν, από τοπικός έμπορος που ήταν, να μετεξελιχθεί σε αυτοδύναμο εισαγωγέα και εξαγωγέα εμπορευμάτων χωρίς καμία τοπική εξάρτηση.

Την ίδια οργανωτική δομή συγκέντρωσης του πλεονάσματος εντοπίζουμε στη βορειοδυτική Μακεδονία, στη Σιάτιστα, από την αλληλογραφία ενός τοπικού εμπόρου τις χρονιές από το 1724 έως το 1730.[374] Σε αυτό το ορεινό εμπορικό κέντρο με ανεπτυγμένη κτηνοτροφία, περιοδική λειτουργία σχολείου και Μακεδόνες εμπόρους που ξεκινούσαν μόλις τότε την εγκατάστασή τους σε πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης, ο τοπικός έμπορος που εξετάζουμε ξεκινούσε από χαμηλά. Συγκέντρωνε από δεκάδες κτηνοτρόφους μαλλί για λογαριασμό Έλληνα εμπόρου στη Βενετία και άλλων στα Ιωάννινα. Παράλληλα, εξήγε για λογαριασμό του διάφορα τοπικά αγροτικά προϊόντα (κερί, φυτικές βαφές) εισάγοντας ορισμένα βιοτεχνικά. Η συνολική αξία των παράλληλων εμπορικών δραστηριοτήτων του, για τα τέσσερα χρόνια που γνωρίζουμε τη δράση του, ανερχόταν στο ένα πέμπτο του κύκλου εργασιών από το μαλλί που συγκέντρωνε για τους μεγάλους εμπόρους. Η ακτίνα συγκέντρωσης του μαλλιού ήταν ελάχιστα χιλιόμετρα γύρω από τη Σιάτιστα. Υποθέτουμε ότι το συγκέντρωνε από κτηνοτρόφους της περιοχής. Αντίθετα, τα εμπορεύματα τα οποία εισήγε για λογαριασμό του, και παρά τη χαμηλή συνολική τους αξία, τα διοχέτευε στην πόλη του και επιπλέον σε μακρινές αγορές, έως την Κωνσταντινούπολη.[375]

---

[372] *Στο ίδιο*, σ. 233-234, και αναλυτικά τα εισαγόμενα προϊόντα σ. 272-274, πίνακας VI, σ. 284, όπου αναφέρονται οι αξίες.

[373] *Στο ίδιο*, σ. 268-269.

[374] Πρόκειται για τον Δημήτριο Κοτζή Χατζημάρχου. Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, *A. S. V.*, *Archivio Privato Perouli*, *B. 24/5'*.

[375] Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, *A. S. V.*, *Archivio Privato Perouli*, *B. 24/5'* (έγγραφα χωρίς αρίθμηση).

Οι μικροί τοπικοί έμποροι συγκέντρωναν το πλεόνασμα για τους μεγάλους εμπόρους, ολοκλήρωναν την παραγγελία και αποκόμιζαν το κέρδος τους ή καταμετρούσαν τις ζημιές. Αρκετοί δεν περίμεναν απλώς την επόμενη παραγγελία, αλλά με κατάλληλους συνεταιρισμούς επένδυαν σε άλλες εμπορικές πράξεις, παράλληλα με την κεντρική παραγγελία. Χρησιμοποιούσαν ίσως ένα μέρος από τα ποσά των προκαταβολών ή δανείζονταν. Ακολούθως, διαμόρφωναν ισχυρότερες εμπορικές συμμαχίες, οι οποίες τους επέτρεπαν από ένα υψηλότερο επίπεδο συγκέντρωσης κεφαλαίων να ανέλθουν, αυτοί ή τα παιδιά τους, στην κλίμακα μεγαλύτερων δραστηριοτήτων και να περάσουν από το επίπεδο του εξειδικευμένου τοπικού εμπόρου σε εκείνο του γενικού εξωτερικού εμπορίου. Έφταναν να χειρίζονται πολλά τοπικά δίκτυα ταυτοχρόνως, ενοποιώντας με αυτόν τον τρόπο τοπικές αγορές, ενώ μετείχαν σε ένα τουλάχιστον δίκτυο εξωτερικού εμπορίου ή διέθεταν δικό τους.

Τι επιδίωκε ο κάθε μικρός τοπικός έμπορος και ποιες επενέργειες είχαν οι πράξεις του, ανεξάρτητα από τις δικές του στοχεύσεις; Οι επιδιώξεις που κινητοποιούσαν σε δράση έναν μικρό τοπικό έμπορο ήταν: να εξασφαλίσει, ασφαλώς, την απαιτούμενη ποσότητα αγαθών σε χαμηλές κατά το δυνατόν τιμές, να γίνει γενικότερα πιο ισχυρός, να προβληθεί στην κοινωνία του, ίσως να κάνει έναν καλό γάμο που θα του έδινε περαιτέρω ισχύ, ίσως όχι. Από την πλευρά τους, οι προμηθευτές του τοπικού εμπόρου (χωρικοί, κτηματίες, τοπικοί αξιωματούχοι, Οθωμανοί και χριστιανοί) βαθμιαία υιοθετούσαν σχεδόν ενιαία κριτήρια, διαμόρφωναν ενιαίες προσδοκίες και μία κοινή επιδίωξη: την απόκτηση μετρητού χρήματος μέσω της πώλησης του πλεονάσματος που διέθετε ο καθένας. Όμως η αγοραπωλησία, όπως σε κάθε αγορά, ήταν διαμεσολαβημένη από τη διακύμανση των τιμών. Αυτή η διακύμανση ενδεχομένως μας επιτρέπει να εντοπίσουμε την κοινωνική σημασία της ανάδυσης των μικρών αγορών και των οργανωτών τους.

Προκειμένου να διατυπώσουμε μια υπόθεση σχετικά με τις επενέργειες της δράσης των τοπικών εμπόρων, συσχετίσαμε τις τιμές πώλησης με την κοινωνική θέση του κάθε πωλητή, διακινδυνεύοντας να περιοριστούμε στα ελάχιστα που γνωρίζουμε.[376] Από αυτήν τη συσχέτιση δεν προκύπτει καμία αλληλεξάρτηση μεταξύ κρατικής ή κοινωνικής δύναμης και ύψους της τιμής, ανεξάρτητα εάν οι αιτίες που καθόριζαν την τιμή ήταν οι διαφορές ποιότητας ή οι διακυμάνσεις της αγοράς. Πιο περιγραφικά, θα λέγαμε ότι η κρατική δύναμη ενός Οθωμανού αξιωματούχου ή ενός προύχοντα χριστιανού δεν του εξασφάλιζαν υψηλή τιμή πώλησης των αγαθών του στην αγορά, παρότι κοινωνικά ήταν πολύ ισχυρότερα πρόσωπα από τον τοπικό έμπορο στον οποίο πουλούσαν. Δηλαδή στις σχέσεις αγοραπωλησίας μετείχαν ως πωλητές, όχι ως αξιωματούχοι, επομένως υπάκουαν και οι ισχυροί στη διακύμανση των τιμών του πλεονάσματος που πουλούσαν. Οπότε, οι

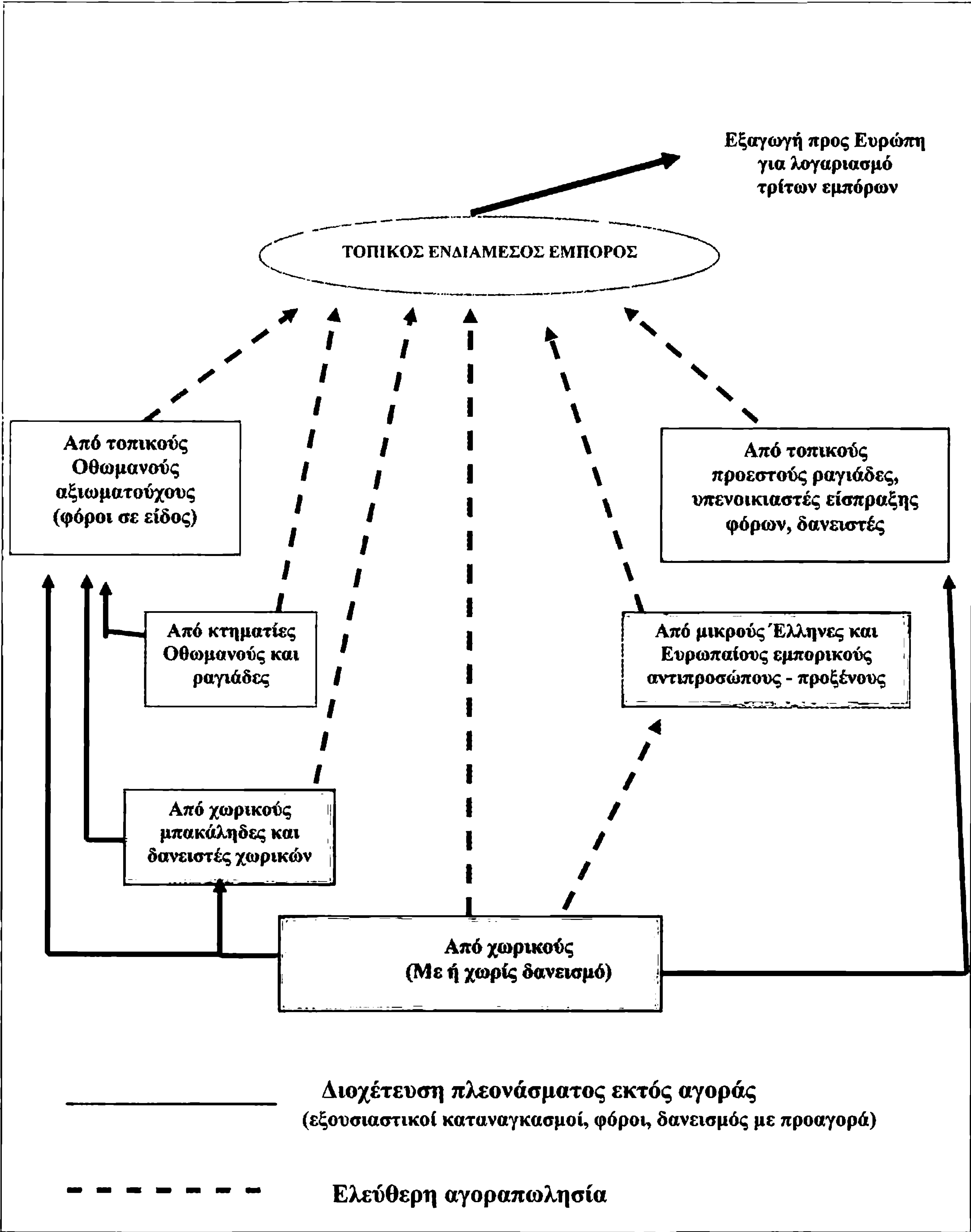
[376] Τη συσχέτιση κοινωνικής θέσης και τιμής πώλησης κάνουμε από τα στοιχεία που δημοσιεύει ο Παναγιώτης Μιχαηλάρης, «Η εμπορική εταιρική συνεργασία του βενετικού οίκου Ταρωνίτη-Θεοτόκη», βλ. πίνακα I², σ. 278-279, πίνακα II, σ. 280, και πίνακα III¹, σ. 281.

ισχυροί Οθωμανοί ή χριστιανοί αξιωματούχοι-προμηθευτές του τοπικού εμπόρου μπορούσαν να πουλάνε μεγάλες ποσότητες σε χαμηλότερη τιμή από την τιμή που εξασφάλιζε ένας χωρικός ραγιάς, αλλά και αντίστροφα. Τις στιγμές της αγοραπωλησίας, και μόνο τότε, ακυρωνόταν η παραδοσιακή κοινωνική ιεραρχία, για να επανέλθουν φυσικά οι κοινωνικές διαφορές στο ακέραιο αμέσως μετά, να ακυρωθούν ξανά στην επόμενη αγοραπωλησία, και ούτω καθεξής.

Το ζήτημα που θέτω εδώ, δηλαδή οι απαρχές της διαμόρφωσης ενός νέου τύπου κοινωνικών σχέσεων, είναι πολύ κρίσιμο για την ιστορική έρευνα. Με τα δεδομένα που αναλύσαμε, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι οι τοπικοί έμποροι-οργανωτές της συγκέντρωσης του πλεονάσματος, με τη δράση τους αυτή εμβάθυναν κοινωνικά υφιστάμενες αγορές, ή ευθέως τις δημιουργούσαν, προσανατολίζοντας σε κάποιο βαθμό και την παραγωγή. Επιπλέον, μέσω αυτής της δράσης τους αναδιέτασσαν εξ αντικειμένου –ακριβέστερα, αναδιαμόρφωναν αργά, αμυδρά– τις παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις οργάνωσης των μικρών κοινωνιών των ραγιάδων σε σχέσεις κάπως ανοικτές. Σχέσεις οι οποίες τις στιγμές της αγοραπωλησίας διέφευγαν από τη λογική της εγκατεστημένης πολιτικής και κοινωνικής ιεραρχίας. Μέσα λοιπόν από τις φυλετικές, πατριαρχικές δομές, αναδυόταν με τις επαναλαμβανόμενες αγοραπωλησίες ένας άλλος ορίζοντας κοινωνικών σχέσεων, όπου οι κανόνες ήταν κοινοί για όλους τους μετέχοντες σε αυτές.

Διάγραμμα 4ο

Τυπική δομή σχέσεων συγκέντρωσης αγροτικού πλεονάσματος

Οι έμποροι-οργανωτές των διατοπικών αγορών και του μικρού εξωτερικού εμπορίου

Μετά την ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών των τοπικών αγορών μικρής γεωγραφικής εμβέλειας, και αφού αναφερθήκαμε στη δράση των μικρών τοπικών οργανωτών συγκέντρωσης του πλεονάσματος, είναι καιρός να περάσουμε σε ένα άλλο επίπεδο. Να εξετάσουμε πειραματικά, κατά κάποιον τρόπο, τους μέσους εμπόρους, που συνέδεαν τις μικρές τοπικές αγορές μεταξύ τους, και αυτές με διεθνείς αγορές, όπως ο Αθηναίος που είχε δώσει την παραγγελία στον τοπικό έμπορο του Γυθείου. Προτίθεμαι να αποδείξω ότι οι τοπικές ομάδες των Βαλκάνιων ραγιάδων εμπόρων αναδύονται ως διακριτές κοινωνικές ομάδες που συνέδεαν προϋπάρχουσες τοπικές αγορές μεταξύ τους, προκειμένου να διοχετεύουν προς τις εξαγωγές το πλεόνασμα που αγόραζαν από αυτές. Για να εντοπίσουμε αυτήν ακριβώς τη διαδικασία ανάδυσης των εμπορικών κοινωνικών ομάδων, πρέπει να εγκαταλείψουμε την αναζήτηση των γενέθλιων τόπων και την τοπική ιστορία που αναζητάει τις πάσης φύσεως καταγωγές, ώστε ελευθερωμένοι να διερευνήσουμε τις γενέθλιες πράξεις ορισμένων παραδειγματικών περιπτώσεων Ελλήνων εμπόρων του επιπέδου αυτού.[377] Για τούτο, αφήνουμε ξανά τις αρχές του 18ου αιώνα όπου μας οδήγησε αναγκαστικά η διαθεσιμότητα των αρχειακών πηγών προκειμένου να εντοπίσουμε τους μικρούς τοπικούς εμπόρους-οργανωτές της συγκέντρωσης του πλεονάσματος, και γυρίζουμε πίσω στον 17ο αιώνα, οπότε άρχισε να αναδύεται ό,τι ορίζουμε εδώ ως εμπορικό Νέο Ελληνισμό. Οι έμποροι αυτοί, Έλληνες ραγιάδες κατά κανόνα, ήταν όλοι εγκατεστημένοι στην κατηγορία των μεσαίων πόλεων-αγορών για τις οποίες μιλήσαμε προηγουμένως. Ο πρώτος από τους τρεις εμπόρους που θα εξετάσουμε ήταν εγκατεστημένος στα Τρίκαλα και τα Ιωάννινα, ο δεύτερος στη Χώρα της Σίφνου και ο τρίτος στην Αθήνα. Από την έδρα τους ενσωμάτωναν στη δραστηριότητά τους τις κωμοπόλεις του γεωγραφικού τους περίγυρου, ενίοτε και άλλες μακρύτερα. Ασφαλώς πρόκειται για μικρούς εμπόρους, αν τους συγκρίνουμε με τους μεγιστάνες μπερατλήδες των μεγάλων εμπορικών πόλεων. Ωστόσο, αντίθετα με τους μεγιστάνες, καθώς και με όλες τις υψηλές πληρεξούσιες υποτελείς αριστοκρατίες (τον κλήρο, τους Φαναριώτες, τους κεντρικούς ισόβιους ενοικιαστές είσπραξης των φόρων), οι αναδυόμενοι τοπικοί έμποροι που θα εξετάσουμε χαρακτηρίζονταν από το γεγονός ότι ήταν οι μόνες κοινωνικές ομάδες που αναδύονταν με κάποιο βαθμό σχετικής ανεξαρτησίας από το οθωμανικό κράτος.

Οι τρεις Έλληνες έμποροι των οποίων τα διατοπικά δίκτυα αναλύουμε στη συνέχεια, δεν παρουσιάζονται εδώ ως κάποιοι πρωτοπόροι, αλλά ως αντιπροσωπευτικά παραδείγματα. Επιπλέον, διαθέτουν το πλεονέκτημα ότι οι διαθήκες τους διασώθηκαν σε πλήρη μορφή.

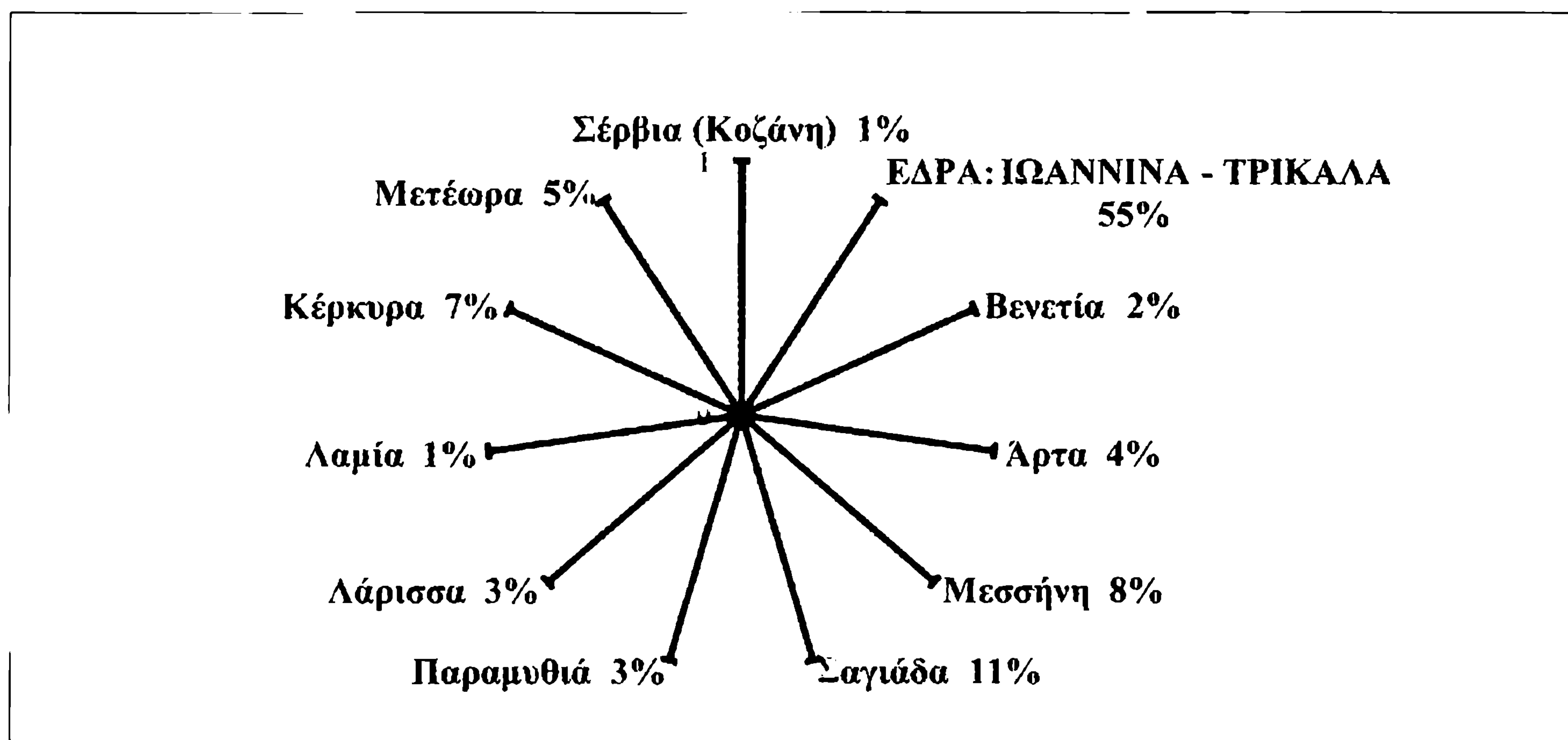
[377] Σχετική προβληματική για την τοπική προσέγγιση ιστορικών φαινομένων βλ. Michel de Certeau, *L'écriture de l'histoire*, Gallimard, Παρίσι 1975, σ. 49 κ.ε.

* * *

Ο Λάνθος Μονδάνος γενήθηκε στα Τρίκαλα Θεσσαλίας στα μέσα του 16ου αιώνα. Η εμπορική του δραστηριότητα ξεκίνησε γύρω στα 1580, στο απόγειο της ανάπτυξης των εσωτερικών αγορών και της πόλης του ειδικότερα. Τα Τρίκαλα τότε αριθμούσαν πάνω από δέκα χιλιάδες κατοίκους και αποτελούσαν το κατεξοχήν εμπορικό κέντρο της Θεσσαλίας. Ο Λ. Μονδάνος, για τον οποίο γνωρίζουμε μόνο τα αποτελέσματα της εμπορικής του δράσης από τη διαθήκη του, δεν στρέφεται στο αγγλικό εμπόριο ούτε στο γαλλικό.[378] Από τη Θεσσαλία προσανατολίστηκε προς το παλαιό κέντρο εξωτερικού εμπορίου των δυτικών Βαλκανίων, τα Ιωάννινα. Από εκεί, συνεταιριζόμενος με ποικίλους άλλους εμπόρους των γύρω πόλεων και κωμοπόλεων, ανέπτυξε το εξωτερικό εμπόριο προς το παραδοσιακό κέντρο που έλεγχε τα θαλάσσια δίκτυα εξωτερικού εμπορίου των δυτικών Βαλκανίων και της Αδριατικής, τη Βενετία.[379]

Διάγραμμα 5ο

Εμπορικό δίκτυο του Τρικαλινού Λάνθου Μονδάνου 1611:
Επενδύσεις σε τοπικές αγορές με βάση το σύνολο του κεφαλαίου

Πηγή: Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Διαθήκη Λάνθου Μονδάνου εκ Τρικκάλων», (Το εν Βενετία Ηπειρωτικό Αρχείον), *Ηπειρωτικά Χρονικά*, ΙΑ'/έτος ενδέκατον, Εν Ιωαννίνοις 1936, σ. 17–20.

---

[378] Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Διαθήκη Λάνθου Μονδάνου εκ Τρικκάλων», (Το εν Βενετία Ηπειρωτικό Αρχείον), *Ηπειρωτικά Χρονικά*, ΙΑ'/Ετος ενδέκατον, Εν Ιωαννίνοις 1936, σ. 17-19.

[379] *Στο ίδιο*, σ. 17.

Η διαθήκη του, όπως κάθε διαθήκη, δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία της εμπορικής του ανέλιξης, τους τρόπους χρηματοδότησης της εμπορικής του δράσης. Μας επιτρέπει πάντως να διαπιστώσουμε τα αποτελέσματα μιας πετυχημένης εμπορικής καριέρας. Αυτή η καριέρα θεμελιώθηκε στη δικτύωση που διαμόρφωσε κυρίως μεταξύ τοπικών αγορών, στις οποίες κυκλοφορούσε το κεφάλαιό του. Δεν υπήρξε ειδικευμένος έμπορος σε ένα ή σε λίγα ομοειδή προϊόντα. Αντίθετα, τα εμπορεύματα που εξήγε ήταν κάθε είδους αγροτικά προϊόντα, προφανώς συνυφασμένα με τη ζήτηση, ενώ οι εισαγωγές του αφορούσαν συνήθως βιοτεχνικά είδη, κυρίως ρουχισμό και υφάσματα, όπως επίσης και χρήματα.[380] Ο Λ. Μονδάνος προμηθευόταν εμπορεύματα από αγορές σε περιοχές που τοποθετούνταν μεταξύ τριών όμορων οθωμανικών περιφερειών, ενώ τα εισαγόμενα προέρχονταν συνήθως από τη Βενετία. Θεσσαλία, Ήπειρος και δυτική Μακεδονία, μαζί με τη βενετική Κέρκυρα, αποτελούσαν το όριο των δικτύων του, με επίκεντρο τον άξονα Τρίκαλα-Ιωάννινα, δύο μεσαίες πόλεις-αγορές με εμπορική παράδοση. Η θεμελίωση της εμπορικής δράσης του στην εσωτερική αγορά, στα όρια που αναφέραμε, προκύπτει από τη γεωγραφία του δικτύου του. Επιβεβαιώνεται επιπλέον από τα είδη των εμπορευμάτων, παρότι γνωρίζουμε μόνο αυτά που καταγράφονται στη διαθήκη του. Δημητριακά κυρίως της Θεσσαλίας, δέρματα και μαλλί προερχόμενα από τις τρεις περιοχές, φυτά και σπόρους για παρασκευή βαφών, προϊόντα οικοτεχνίας, κρόκο (σαφράν), ανεπεξέργαστο μετάξι από τις περιοχές της Κοζάνης, χοντρά υφάσματα από τα Ιωάννινα κ.ά. Τα εισαγόμενα, όλα προϊόντα μεταποιημένα, διοχετεύονταν στο ίδιο γεωγραφικό όριο, ενώ ο Λ. Μονδάνος διακινούσε επίσης χρήματα και ομολογίες.

Το συνολικό κεφάλαιο που διέθεσε σε διάφορους δικαιούχους με τη διαθήκη του ανερχόταν σε 36.300 ασημένια βενετικά δουκάτα. Κεφάλαιο μέτριας σημασίας, το οποίο, όταν συντάχθηκε η διαθήκη στα Ιωάννινα, απαρτιζόταν κατά περίπου 30% από αποτιμημένα εμπορεύματα σε αποθήκες, κατά 50% από μετρητά, και κατά το υπόλοιπο 20% από αμφίπλευρα χρέη με τρίτους εμπόρους. Αν υπολογίσουμε το παραπάνω εμπορικό δίκτυο ως χιλιομετρική απόσταση από την έδρα του σε σχέση με τα ποσοστά επενδύσεων σε κάθε τοπική αγορά, διαπιστώνουμε ότι το 55% του κεφαλαίου του, στο αποκορύφωμα της δράσης του, βρέθηκε συγκεντρωμένο στην έδρα του, στον άξονα Τρίκαλα-Ιωάννινα. Πρόκειται για ένα άνοιγμα τοπικού εμπόρου σε άλλες τοπικές βαλκανικές αγορές με σκοπό το εξωτερικό εμπόριο. Άνοιγμα όμως ακόμη ατελές.

* * *

Δεύτερο παράδειγμα, στο Αιγαίο αυτή τη φορά, στις δυτικές Κυκλάδες, στη Χώρα της Σίφνου. Ένας τοπικός έμπορος παντρεύεται γύρω στο 1625 την εγγονή του άρ-

[380] *Στο ίδιο*, διάσπαρτες αναφορές στη διαθήκη.

χοντα του νησιού Βασίλειου Λογοθέτη.[381] Ο τοπικός έμπορος ήταν ο Πέτρος Ρόζα με καταγωγή από τη Χίο, εγκατεστημένος στη Σίφνο. Προερχόμενος από σχετικά μικρή πατρική οικογένεια εμπόρων, εισήλθε στην ισχυρή οικογένεια Λογοθέτη μέσω γάμου. Η ισχύς της οικογένειας Λογοθέτη ήταν έκδηλη στα αξιώματα που κατείχε και τις επενδύσεις που είχε πραγματοποιήσει στο νησί. Ο άρχοντας Βασίλειος είχε κατασκευάσει από τα πρώτα χρόνια του 17ου αιώνα στη Σίφνο εμπορικές αποθήκες, ήταν πρόξενος της Γαλλίας στο νησί και κριτής της τοπικής επιτροπής που διευθετούσε τις διαφορές μεταξύ των κατοίκων, ενώ συγχρόνως διατηρούσε ένα τοπικό αξίωμα για λογαριασμό του Οθωμανού στόλαρχου.[382] Αξιώματα και εμπόριο συγκεντρωμένα στον αρχηγό μιας οικογένειας, αποτυπώνουν μια τυπική συγκέντρωση δύναμης, χαρακτηριστική του ύστερου βαλκανικού Μεσαίωνα για έναν τοπικό άρχοντα. Αυτή η συγκέντρωση δύναμης θα διασπαστεί με την εκτέλεση του Λογοθέτη από τους Οθωμανούς και την οικονομική καταστροφή που ακολούθησε. Τα αξιώματα της οικογένειας Λογοθέτη πέρασαν αρχικά σε έναν συγγενή τον οποίο επίσης εκτέλεσαν οι Οθωμανοί, και ακολούθως τα ανέλαβε ο νεότερος αδελφός του εκτελεσμένου.[383] Ο Πέτρος Ρόζα, ήδη έμπορος, διαχειριζόταν το εμπορικό σκέλος των δραστηριοτήτων της οικογένειας Λογοθέτη, ενώ, έως τουλάχιστον τη σύνταξη της διαθήκης του το 1662, φαίνεται να απέφευγε σταθερά την ανάληψη αξιωμάτων. Από αδυναμία ή ίσως αδιαφορία να καταλάβει αξιώματα, ο Πέτρος Ρόζα, αυτονομημένος ήδη από τη σχεδόν διαλυμένη οικογένεια Λογοθέτη, εξελίχθηκε στον ισχυρότερο έμπορο της Σίφνου, και μεταξύ των λίγων ισχυρών στις Κυκλάδες. Γενικός έμπορος και αυτός, αγόραζε και πουλούσε κάθε είδους προϊόν, με εξαγωγικό προορισμό τη Βενετία.

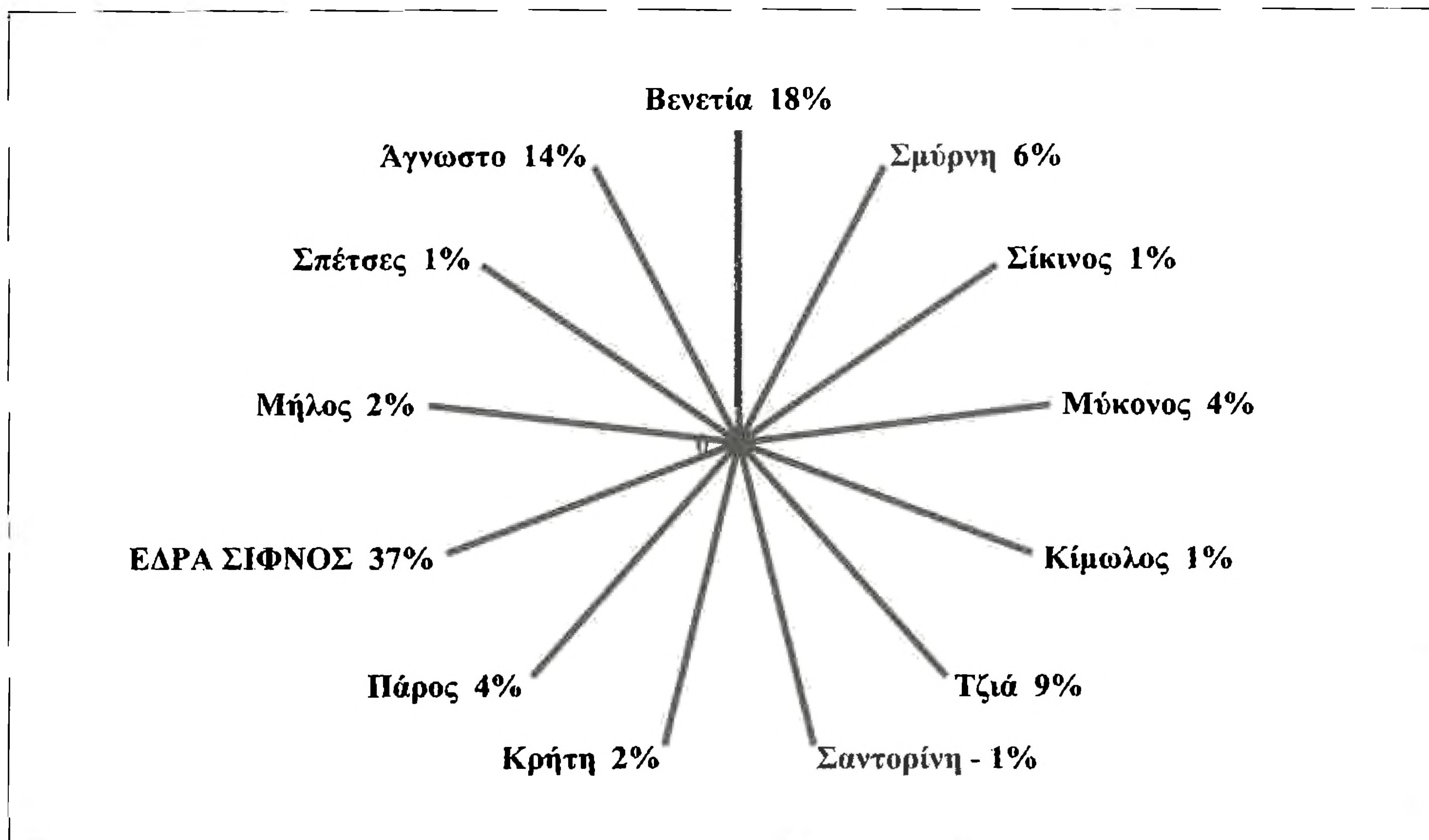
[381] Βλ. Σίμος Μ. Συμεωνίδης, «Βασίλειος Λογοθέτης. Ο μεγαλέμπορος Σίφνου και των Κυκλάδων», *Σιφνιακά*, τ. ΣΤ', Αθήναι 1996-1998, σ. 7 κ.ε.

[382] *Στο ίδιο*, σ. 20-21, 28.

[383] Πρόκειται για τους Μιχάλη και Γάσπαρο Κοντόσταυλο, *στο ίδιο*, σ. 46-47. Για την οικογένεια Λογοθέτη και τις σχέσεις με τους Ρόζα βλ. *στο ίδιο*, σ. 12-15, για το γενεαλογικό δένδρο σ. 16-18.

Διάγραμμα 6ο

Εμπορικό δίκτυο του Κυκλαδίτη Πέτρου Ρόζα 1662:
Επενδύσεις σε τοπικές αγορές με βάση το σύνολο του κεφαλαίου

Πηγή: Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Μία διαθήκη εκ Σίφνου του 1662», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 8/1958, σ. 103-111. Δεν περιλαμβάνονται οι αξίες των λίγων ακινήτων και των τριών πλοίων που διέθετε, επειδή στη διαθήκη δεν τιμολογούνται.

Όταν συντάχθηκε η διαθήκη, το συνολικό κεφάλαιο του Π. Ρόζα ανερχόταν στα 42.262 δουκάτα. Κατανεμόταν σχεδόν εξίσου σε εμπορεύματα, χρεόγραφα, μετρητά και χρέη τρίτων. Ο Ρόζα διέθετε επίσης λίγα ακίνητα στη Σμύρνη, στη Χίο και στη Σίφνο, καθώς και τρία μικρά πλοία, τα οποία δεν μπορούμε να αποτιμήσουμε, οπότε δεν τα περιλάβαμε στο κεφάλαιο που κατέλιπε.

Τα προϊόντα που εξήγε τα προμηθευόταν από τους τόπους που αποτελούσαν το δίκτυό του. Κτηνοτροφικά προϊόντα από το νησί του, τη Μύκονο και την Κίμωλο, δημητριακά από την Πάρο και μάλλον την Κρήτη, τεχνουργήματα οικοτεχνικά από διάφορες περιοχές του δικτύου του, ορυκτά από τη Μήλο, λίγα οπωρικά από την Πελοπόννησο μέσω Σπετσών, μαζί με αποικιακά, όπως καφές ή λουλάκι, που προέρχονταν πιθανότατα από τη Σμύρνη. Το 1662 το εμπορικό δίκτυο του Ρόζα, με κέντρο βάρους τις Κυκλάδες, λειτουργούσε σε συνεργασία με εξήντα δύο άτομα σε όλες τις απολήξεις του δικτύου του. Όπως θα δούμε στα συμπεράσματα αυτού του κεφαλαίου, οι συνεργάτες του ήταν κάτοχοι αγροτικού πλεονάσματος, όπως κτηματίες και προεστοί, επίσης μικροί καραβο-

κυραίοι, μπακάληδες και ταυτόχρονα μικροί τοπικοί έμποροι.[384] Από τους τελευταίους γνωρίζουμε δύο εγκατεστημένους σε νησί των Κυκλάδων, στη Νάξο. Από την καριέρα αυτών των δύο μπορούμε να αντιληφθούμε συγκεκριμένα πώς αναδιπλασιάζονταν τα τοπικά εμπορικά δίκτυα, πώς αναπαράγονταν διευρυμένα. Πρόκειται για συνεργάτες του Πέτρου Ρόζα, ο πρώτος ένας μικρός καραβοκύρης, ο Νικόλας Δούναβης, και ο δεύτερος ο νοτάριος Θεολογίτης – προφανώς κάτοχος αγροτικών πλεονασμάτων, ενδεχομένως και δανειστής.[385] Ο Ν. Δούναβης, πιθανότατα Κρητικός, είχε φτάσει στη Νάξο μετά την έναρξη του βενετοτουρκικού πολέμου του 1644. Παντρεύτηκε την κόρη ενός μικρού κτηματία, και το 1650 έκαναν το πρώτο τους παιδί, τον Γιώργη. Μεγαλώνοντας ο γιος ανέπτυξε με το πλοίο του πατέρα εμπορική δραστηριότητα, αρχικά μάλλον στη βάση των πατρικών εμπορικών δικτύων. Τελικά, άρχισε να επενδύει τα κέρδη του σε γη, όταν, με τη συμβολή της προίκας από τον γάμο του εγκαταστάθηκε στη Χίο, από όπου άρχισε να μετεξελίσσεται σε γαιοκτήμονα με παραγωγή προσανατολισμένη στην αγορά.[386] Αντίθετα, ο γιος του νοτάριου, ο Μανώλης Θεολογίτης, μετεξελίχθηκε σε καραβοκύρη από τα μέσα του 17ου αιώνα, εμπορευόμενος ποικίλα αγροτικά προϊόντα σε νησιά γύρω από τη Νάξο. Ο Θεολογίτης, σε αντίθεση με τον σχεδόν συνομήλικό του Δούναβη, κάθε φορά που αποκτούσε ένα ακίνητο έναντι εξόφλησης εμπορικών χρεών, το πουλούσε για να τοποθετήσει τα χρήματα στο εμπόριο.[387] Ο Θεολογίτης εξελίχθηκε σε σημαίνοντα έμπορο της Νάξου, έγινε μέλος της τοπικής επιτροπής διευθέτησης των εμπορικών διαφορών και, μάλλον όπως ο Ρόζα, απέφυγε να αναλάβει άλλα αξιώματα, προσανατολίζοντας τη δράση του στις αγορές του Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη.[388]

* * *

Όλες αυτές οι δραστηριότητες αναδεικνύουν το ερώτημα για τις πηγές της χρηματοδότησης του εμπορίου. Θα προσπαθήσουμε να το απαντήσουμε με το τρίτο παράδειγμα. Προηγουμένως όμως, να σκεφτούμε το ζήτημα κάπως εποπτικά. Η ιστοριογραφία των βαλκανικών οικονομιών της οθωμανικής περιόδου έχει επικεντρωθεί στις σχέσεις δανεισμού της αγροτικής παραγωγής σε συνάρτηση με την υπενοικίαση της είσπραξης των φόρων.[389] Οι έμποροι μικρής και μέσης εμβέλειας με διατοπική δράση και εξαγωγικό

[384] Βλ. Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Μία διαθήκη εκ Σίφνου», *ό.π.*

[385] Ίσως την πλέον ενδιαφέρουσα μελέτη αναδυόμενων εμπορικών ομάδων στο Αιγαίο έχει κάνει η Maroula Sinarellis, «La mer Egée au XVIIe siècle. Parcours, liens familiaux et recomposition sociale», *Annales. H. S. S.*, 4/2007. Από αυτή τη μελέτη παίρνω τα στοιχεία για τις δύο οικογένειες της Νάξου, αλλά και στοιχεία της προβληματικής.

[386] *Στο ίδιο*, σ. 891-892.

[387] *Στο ίδιο*, σ. 893-894.

[388] Για την ανάλυση των δικτύων των εμπόρων Δούναβη και Θεολογίτη με βάση τις νοταριακές πράξεις βλ. Maroula Sinarellis, «La mer Egée au XVIIe siècle», σ. 896, 899.

[389] Bistra Cvetkova, «Le crédit dans les Balkans, XVI XVIII siècles», in J. L. Bacqué-Grammont, P. Dumont

προσανατολισμό, τους οποίους εξετάζουμε εδώ με τα αντιπροσωπευτικά παραδείγματα, θα πρέπει να διέθεταν τα δικά τους χρηματοδοτικά μέσα, ανεξάρτητα, κατά πάσα πιθανότητα, από τους μεγάλους διαπιστευμένους εμπόρους δανειστές. Για παράδειγμα, οι δύο έμποροι που εξετάσαμε διέθεταν κεφάλαιο σε μετρητά στον τόπο τους, επίσης κεφάλαιο σε εμπορεύματα και πιστώσεις σε όλες τις άλλες τοπικές αγορές στις οποίες εκτείνονταν τα δίκτυα κυκλοφορίας των εμπορευμάτων τους. Παρά το γεγονός ότι επρόκειτο για μικρής εμβέλειας κεφαλαιούχους στο επίπεδο της αυτοκρατορίας, τα σχετικά άφθονα μετρητά που διέθετε ο καθένας επιτρέπουν να υποθέσουμε με ασφάλεια ότι χρηματοδοτούσαν οι ίδιοι την εμπορική τους δραστηριότητα, δίνοντας προκαταβολές στους συνεργάτες τους στις διάφορες τοπικές αγορές. Πρωτίστως η δυνατότητα ρευστών διαθέσιμων τους επέτρεπε να αναδιοργανώνουν τις τοπικές αγορές και να προσδίδουν σε αυτές ενοποιητική δυναμική, την οποία συγκέντρωναν κάτω από τον δικό τους έλεγχο. Ωστόσο, οι προκαταβολές δεν αποτελούσαν τον μοναδικό τρόπο ανάπτυξης της εμπορικής δραστηριότητας. Αν λάβουμε υπ' όψη ότι από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα σε κάθε μικρή πόλη των Βαλκανίων πολλαπλασιάζονται οι εξαγωγείς που δεν καλύπτονταν από οθωμανικά προνόμια, ενώ δευτερευόντως μόνο αναλάμβαναν υπενοικιάσεις είσπραξης φόρων (κυρίως αυτών που αφορούσαν το εξωτερικό εμπόριο), τότε επιβάλλεται να ερευνήσουμε για συμπληρωματικές πηγές χρηματοδότησης του διατοπικού εξωτερικού εμπορίου.[390]

Στο αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας απόκεινται έγγραφα που αφορούν έναν Αθηναίο τραπεζίτη. Σε μία από τις μέσες πόλεις-αγορές, την Αθήνα, ήταν εγκατεστημένος ο Δημήτρης Περούλης, μέλος παλαιάς αρχοντικής οικογένειας της πόλης που περιλάμβανε τοπικούς προεστούς και εμπόρους.[391] Ο τραπεζίτης αυτός ανήκε στην πρώτη τιμοκρατική τάξη της πόλης του λόγω της τοπικής αρχοντικής του καταγωγής, και μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη δράση του από το 1675 έως το 1701.[392] Εδώ οι πληροφορίες μας δεν είναι τα αποτελέσματα όπως αποτυπώνονται στις διαθήκες των δύο προηγούμενων εμπόρων, αλλά η εξέλιξη όσων δανείων γνωρίζουμε ότι πρόσφερε χρόνο με τον χρόνο ο Αθηναίος τραπεζίτης προς τρίτους ενδιαφερόμενους σε αυτό το διάστημα.

(eds), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Turcica III/1981, Peeters, Louvain 1981, σ. 299-307. Γενικότερα βλ. Neşet Çagatay, «Riba and interest concept and banking in the Ottoman Empire», *Studia Islamica*, 32/1970.

390 Traian Stoianovich, «Διασπορές και εδαφική τριμερής κατανομή», Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, σ. 446-461.

391 Βλ. το γενεαλογικό δένδρο της αθηναϊκής οικογένειας Περούλη στο Κωνσταντίνος Α. Χρηστομάνος, *Γενεαλογικά μελετήματα. Α΄ Το γένος Λιμπόνα*, Γενεαλογικός πίναξ Α΄, παράρτημα, τυπογραφείο Α. Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1887.

392 Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, *A. S. V.*, *Archivio Privato Perouli*, Β. 24/5΄. Το αρχείο αυτό κατόρθωσα να αναλύσω χάρη στην πολύ γενναιόδωρη προσφορά του Παναγιώτη Μιχαηλάρη.

Αρχίζουμε με τον τόκο. Στα οθωμανικά Βαλκάνια ο τόκος ήταν ανεκτός και αναγνωριζόταν από τους μουσουλμάνους ιεροδικαστές σε ένα όριο που έφτανε έως το 20% τον χρόνο.[393] Ο Δ. Περούλης όχι μόνο δεν εξαντλούσε αυτή τη δυνατότητα, αλλά δάνειζε μετρητά με μέσο ετήσιο τόκο 9%, ενώ από το 1693 τον μείωσε στο 7%, τουλάχιστον για ένα διάστημα.[394] Ο τόκος δανεισμού που πρόσφερε ο Αθηναίος έμπορος ήταν σχεδόν ο μισός από τον αντίστοιχο που κατέβαλλε για παράδειγμα ένας Γάλλος στη χώρα του, όταν ήθελε να αναπτύξει εμπορική δραστηριότητα στο Λεβάντε.[395] Ο Δ. Περούλης δανειζόταν μόνο από τη Βενετία, με τόκο που εκτιμώ ότι κυμαινόταν από 4 έως 6%. Η σχέση μεταξύ των μέσων ποσών που δανειζόταν ο ίδιος από τη Βενετία και των δανείων που προσέφερε ο ίδιος σε κάθε πελάτη του, είναι πολύ ενδιαφέρουσα. Από αυτά που γνωρίζουμε, σε είκοσι έξι χρόνια ο Αθηναίος τραπεζίτης δάνεισε σε εκατόν τέσσερα άτομα συνολικά 27.914 δουκάτα, με μέσο ποσό ανά δάνειο τα 268,4 δουκάτα, ενώ ο ίδιος δανείστηκε την ίδια περίοδο από Βενετό τραπεζίτη τρεις φορές με μέσο ποσό ανά πράξη δανεισμού τα 5.960 δουκάτα.[396] Η διαφορά ως προς τις δυνατότητες δανεισμού μεταξύ του Αθηναίου και των πελατών του ήταν, ασφαλώς, πολύ μεγάλη. Ο Αθηναίος δανειζόταν μεγάλα ποσά με χαμηλό τόκο, τα οποία ακολούθως κατένεμε σε πολύ μικρότερα με υψηλότερο τόκο, σε πολλούς εμπόρους και σε διάφορους τόπους.

---

[393] Bistra Cvetkova, «Le crédit dans les Balkans», σ. 306.

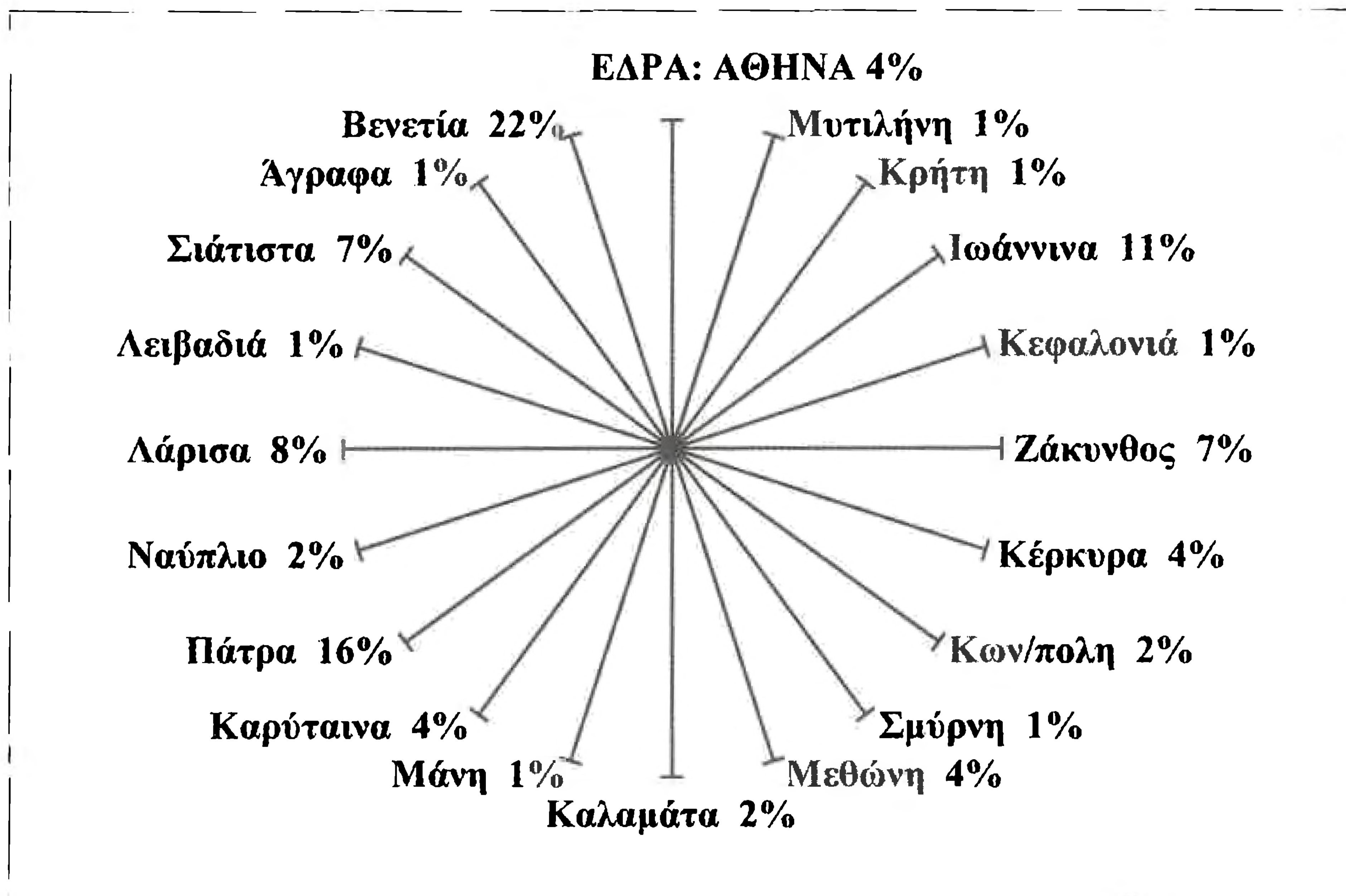
[394] Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, *A. S. V.*, *Archivio Privato Perouli*, B15, CIMP, αρ. 1, 3, 4, 9, 14, 18, 29, 31 και B19, αρ. 4.

[395] Βλ. σχετικά μια αναφορά του Robert Paris, *Histoire du commerce de Marseille. De 1660 à 1789 - Le Levant*, ό.π., σ. 125-26.

[396] Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, *A. S. V.*, *Archivio Privato Perouli*, CCP, B10, Fasc. 13, έγγρ. 1-3.

Διάγραμμα 7ο

Δίκτυο Αθηναίου τραπεζίτη Σ. Περούλη 1675-1701:
Επενδύσεις σε τοπικές αγορές με βάση το σύνολο του κεφαλαίου

Πηγή: Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, *A. S. V., Archivio Privato Perouli, B. 24/5΄.*

Ο Αθηναίος έμπορος, ο οποίος ήταν εγκατεστημένος στην Αθήνα και μάλλον διέθετε μετρητά, όπως είδαμε μιλώντας για την τυπολογία των αγορών, διεύρυνε το δίκτυο των δανειστών του σε μεγάλη γεωγραφική έκταση, πολλαπλασιάζοντας με αυτόν τον τρόπο τις δυνατότητές του. Επρόκειτο άραγε για τραπεζίτη με την κυριολεκτική σημασία; Ο Δ. Περούλης πρέπει να θεωρηθεί τραπεζίτης μόνο κατά το σκέλος της προσφοράς δανείων με τόκο. Κατά το άλλο σκέλος, εκείνο της εξόφλησης των δανείων που παραχωρούσε, αμιγώς μετρητά έλαβε μόνο σε δύο περιπτώσεις, και μάλιστα στη μία από αυτές εξοφλήθηκε με χρεόγραφο, ενώ σε μία τρίτη περίπτωση, με ένα χωράφι που τελικά το δώρισε σε κάποια εκκλησία.[397] Στις υπόλοιπες εκατόν μία περιπτώσεις δανεισμού η εξόφληση προβλεπόταν να γίνει εναλλακτικά με χρήμα ή μόνο με εμπορεύματα, συν τον συμπεφωνημένο τόκο. Τι συμβαίνει; Παρότι το αρχείο είναι ατελές, όπως τα περισσότερα άλλωστε, ο Αθηναίος τραπεζίτης δάνειζε είτε έναντι εμπορευμάτων που θα του στέλνανε για την εξόφληση, είτε έναντι μετρητών, είτε μεικτά. Ο τόκος συνυπολογιζόταν

[397] *Στο ίδιο*, CGMP, B15, αρ. 21 και B18, Fasc. 5, χ.α.

σε όλες τις περιπτώσεις. Να λοιπόν ένας δανεισμός που με την πρώτη εντύπωση μας ωθεί να σκεφτούμε ότι πρόκειται για ημιεκχρηματισμένες σχέσεις δανεισμού, όμοιες με τις αντίστοιχες προς τους χωρικούς. Σίγουρα όμως όχι. Πρόκειται για σχέσεις μεταξύ εμπόρων. Τα εμπορεύματα που στέλνονταν προς εξόφληση του δανείου, υπολογίζονταν με τρέχουσες τιμές αγοράς και όχι κατ' αποκοπή τη στιγμή παροχής του δανείου, όπως ίσχυε για τον δανεισμό των καλλιεργητών. Ο έμπορος-δανειστής αναλάμβανε συνεπώς κινδύνους δανειστή και εμπόρου ταυτοχρόνως. Κατόρθωνε να θέτει σε κυκλοφορία το χρήμα που προμηθευόταν με χαμηλό τόκο από τη Βενετία στο εντυπωσιακό δίκτυο των πελατών του, με ελαφρώς υψηλότερο τόκο. Ταυτοχρόνως, διέθετε τη δυνατότητα περαιτέρω κέρδους (ή ζημιάς), που θα μπορούσε να προκύψει από την καλή διαχείριση της διακύμανσης των τιμών των εμπορευμάτων με τα οποία του εξοφλούσαν τα δάνεια οι πελάτες του. Τα εμπορεύματα που λάμβανε για την εξόφληση των δανείων ήταν κυριολεκτικά κάθε είδους.

Αν κρίνουμε από το γεγονός ότι κάπου στο μεταίχμιο μεταξύ 17ου και 18ου αιώνα ο Αθηναίος εγκαταστάθηκε οριστικά στη Βενετία συνεχίζοντας από εκεί τις δραστηριότητές του, καθώς και από το γεγονός ότι ο γιος του έγινε ένας ισχυρός κεφαλαιούχος, τότε η μέθοδος δανεισμού του Αθηναίου τραπεζίτη φαίνεται ότι ήταν πολύ αποδοτική.[398]

Οι διαθήκες και η εμπορική αλληλογραφία επιτρέπουν επιπλέον να εκτιμήσουμε το μέσο ύψος των κεφαλαίων που είχαν σωρεύσει οι έμποροι του τύπου που συζητάμε. Για παράδειγμα, ο Ηπειρώτης Λάμπρος Μαρούτζης, που ασκούσε και αυτός το γενικό εξωτερικό εμπόριο, κατέγραφε το 1734 στη διαθήκη του μετρητά και πολύτιμα μέταλλα αξίας 66.500 δουκάτων· ο νεότερος αδελφός του Σίμωνας, δέκα χρόνια αργότερα, αφού είχε ασκήσει ίδιου τύπου εμπόριο με τον αδελφό του, προσμέτρησε στη δική του διαθήκη 255.000 δουκάτα σε μετρητά, 200 ουγγιές ασήμι, εμπορεύματα και πολλά άλλα κινητά περιουσιακά στοιχεία, εντέλει ένα σημαντικό εμπορικό κεφάλαιο.[399] Ας κλείσουμε εδώ την ανάλυση παραδειγμάτων, προκειμένου να διατυπώσουμε κάποιες γενικευτικές προτάσεις και ορισμένα ερωτήματα.

Είδαμε ότι από το τέλος του 16ου αιώνα και σε όλη τη διάρκεια του 17ου, Βαλκάνιοι έμποροι προσανατόλιζαν τις εξαγωγικές τους δραστηριότητες προς τις ιταλικές εμπορικές πόλεις, ιδίως τη Βενετία. Αυτός ο προσανατολισμός ίσχυε, είτε ήταν εγκατεστημένοι σε περιοχές υπό βενετική κυριαρχία είτε υπό οθωμανική· προσανατολισμός σταθερός, ανεξάρτητα από την παρουσία του γαλλικού εμπορίου και την κυριαρχία της αγγλικής εταιρείας του Λεβάντε για ένα διάστημα του 17ου αιώνα. Είχαν άραγε οι Βαλκάνιοι έμποροι επιλέξει συνειδητά να συνδέσουν τα δίκτυα της δράσης τους με ό,τι απέμενε

[398] Κωνσταντίνος Α. Χρηστομάνος, *Γενεαλογικά μελετήματα*, ό.π.

[399] Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Η οικογένεια Μαρούτζη», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, ΙΑ'/Έτος ενδέκατον, Εν Ιωαννίνοις 1936.

από τον περιθωριοποιημένο Νέο Ελληνισμό της περιόδου της οθωμανικής κατάκτησης; Αυτή η ερμηνεία είναι πολύ θελκτική, ενδεχομένως να μην είναι τελείως λανθασμένη. Το πιθανότερο, ωστόσο, είναι πως η πρώτη τους επιλογή δεν ήταν οι ελληνικές παροικίες στις ιταλικές πόλεις, αλλά η σύνδεσή τους με τα βενετικά εμπορικά δίκτυα που ήταν κυρίαρχα τον 17ο αιώνα στις δυτικές βαλκανικές ακτές, έφταναν στην Κρήτη, την Κύπρο, και είχαν ισχυρές διακλαδώσεις στο Αιγαίο. Είναι λοιπόν λογικότερο να υποθέσουμε ότι εντάσσονταν σε αυτά τα εμπορικά δίκτυα συναντώντας μέσω αυτών ό,τι είχε απομείνει από τον περιθωριοποιημένο Νέο Ελληνισμό στις ιταλικές πόλεις. Πρόκειται, πιστεύω, για μια ενδογενή διαδικασία ανάδυσης εμπόρων, οι οποίοι άρχισαν να ανταγωνίζονται επιτυχημένα σε διάφορες περιοχές το προηγούμενο παραδοσιακό βενετικό εμπόριο, στηριζόμενοι ταυτοχρόνως σε αυτό. Ποια ήταν η σημασία των εμπορικών αυτών δικτύων για τις τοπικές κοινωνίες;

«Τα δίκτυα αλληλοσυμπληρώνονται, συνεργάζονται, εναλλάσσονται, συγκρούονται επίσης».[400] Η εμπειρική περιγραφή του Fernand Braudel διευρύνεται αν δεχτούμε ότι «τα δίκτυα των προσωπικών σχέσεων (στο εμπόριο) οργανώνουν τη συμπεριφορά των οικονομικών υποκειμένων, [...] συνιστούν το απαραίτητο στοιχείο με το οποίο τα μέλη (εμπορικών) ομάδων διαχειρίζονται τις υποθέσεις τους».[401] Νομίζω, όμως, πως δεν πρέπει να κλείσουμε το θέμα χωρίς να εξετάσουμε περαιτέρω τη σημασία των εμπορικών δικτύων.

Έμποροι όπως ο Μονδάνος, ο Ρόζα, ο Θεολογίτης, οι αδελφοί Μαρούτζη, ο τραπεζίτης Περούλης και άλλοι, είναι αρκετά αντιπροσωπευτικοί των αναδυόμενων τοπικών ραγιάδων Ελλήνων εμπόρων. Μέσω μιας εντυπωσιακής γεωγραφικής, εντέλει κοινωνικής, κινητικότητας, οργάνωναν προσωπικά εμπορικά δίκτυα μεταξύ τοπικών αγορών.[402] Αυτή η οργανωτική δράση είχε στόχο την ανάπτυξη του δικού τους εμπορίου. Αναδιαμόρφωνε τις μεμονωμένες και χωρίς πυκνή επικοινωνία τοπικές αγορές σε σχετικά ενιαία διατοπική αγορά, προσανατολισμένη στο εξωτερικό εμπόριο. Αγορά στην οποία η κυκλοφορία κεφαλαίων ήταν αμφίδρομη, τόσο στο εσωτερικό των διατοπικών δικτύων, όσο και στο εξωτερικό εμπόριο. Σε αντίθεση με τον κανόνα της εξειδίκευσης που εφάρμοζαν κατά κανόνα οι μικροί και μεσαίοι έμποροι, αλλά και πολλοί μεγάλοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι αναδυόμενοι Έλληνες ραγιάδες έμποροι απέφευγαν κάθε ειδίκευση. Φαίνεται ότι ακολουθούσαν μια εμπορική στρατηγική που διέφευγε από τις πατροπαράδοτες μεσαιωνικές εξειδικεύσεις. Ανοίγονταν με αμιγώς οικονομική λογική σε ό,τι ονομάζουμε γενικό εξωτερικό εμπόριο, ή πρακτικά αγόραζαν, πουλούσαν και επένδυαν σε οτιδήποτε μπορούσε να αποτελέσει επωφελή εμπορική πράξη.

---

400 Fernand Braudel, *Civilisation matérielle*, τ. 2, σ. 137.

401 Zacharias Moutoukias, «Réseaux personnels et autorité coloniale: Les négociants de Buenos Aires au XVIIIe siècle», *Annales, E. S. C.* 5/1992.

402 Για αυτήν την ερμηνεία βλ. Maroula Sinarellis, «Construction sociale de l'espace égéen au XVIIe siècle», in A. Αργυρίου, Πρακτικά, *La Grèce des îles, de la domination franque à nos jours*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.

Η θεμελιώδης οργανωτική μορφή της εμπορικής επιχείρησής τους, όπως παντού στα Βαλκάνια, εν πολλοίς και στην Ευρώπη εκείνη την εποχή, ήταν η οικογένεια. Πρόκειται για ένα πραγματικό χαρακτηριστικό, το οποίο όμως έχει τονιστεί υπερβολικά από την ιστοριογραφία, ακραία σε ορισμένες περιπτώσεις. Το σημαντικό, πιστεύω, δεν ήταν η οικογενειακή μορφή της επιχείρησης αλλά τα εμπορικά δίκτυα. Τα εμπορικά δίκτυα συνέδεαν εμπορικές οικογενειακές επιχειρήσεις με ποικίλα επαγγέλματα, συναφή προς το εμπόριο, σε διαφορετικούς τόπους, όπως θα αναλύσουμε συγκεκριμένα αργότερα. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι τελικά εντός του κάθε δικτύου κάποιος από τους εμπόρους κυριαρχούσε και γινόταν ο ισχυρός κεφαλαιούχος, το πρωτεύον χαρακτηριστικό της εμπορικής επιχείρησης δεν ήταν η οικογενειακή οργανωτική δομή αλλά τα δίκτυα. Αυτά αποτελούσαν την οργανωτική δομή της άσκησης επιχειρηματικής δράσης των αναδυόμενων Βαλκάνιων εμπόρων. Τα εμπορικά δίκτυα επεκτείνονταν στον χώρο, αλλά σε ένα δεύτερο επίπεδο οργάνωναν και προσανατόλιζαν τη δράση προσώπων που ασκούσαν κοινωνικά ομοειδείς, παρεμφερείς ή και συμπληρωματικές μεταξύ τους επαγγελματικές δραστηριότητες και ήταν διάσπαρτα σε μικρούς τόπους. Πρόκειται λοιπόν για δίκτυα κοινωνικών σχέσεων με κοινό αντικείμενο δράσης και σχετικά ενιαίο συμφέρον. Τα κεφάλαιά τους διαφοροποιούνταν και έπαιρναν όλες τις γνωστές μορφές του εμπορικού κεφαλαίου (εμπόρευμα, χρήμα, χρεόγραφα, μεταφορές, δανεισμός). Με δύο λόγια, πρέπει να τονιστεί ότι αυτού του είδους οι αναδυόμενες εμπορικές ελίτ ενοποιούσαν και έλεγχαν κυρίως τις μικρές τοπικές παραδοσιακές εσωτερικές αγορές σε ένα δεδομένο γεωγραφικό όριο, σε ό,τι θα ορίζαμε ως περιφερειακές οθωμανικές αγορές ή κοινωνικούς και οικονομικούς πόλους. Εντός του κάθε πόλου, δύσκολα κάποιος ξένος έμπορος θα μπορούσε να κάνει αξιόλογες συναλλαγές χωρίς αυτούς.

Η θέση στην οποία θα πρέπει να τοποθετήσουμε αφαιρετικά αυτό το είδος εμπόρων, ήταν στην εποχή τους κομβική. Λειτουργούσαν δηλαδή ως διάμεσοι των εσωτερικών διατοπικών αγορών, τις οποίες οργάνωναν και έλεγχαν από τον 17ο αιώνα, και των κέντρων διεθνούς εμπορίου. Παρότι τα εμπορεύματά τους έφταναν σε κάποιο κέντρο των διεθνών αγορών, κυρίως στη Βενετία, προκειμένου να πουληθούν για λογαριασμό τους, ωστόσο ο έλεγχος των εμπορικών δικτύων που ασκούσαν οι αναδυόμενοι έμποροι σταματούσε στα οθωμανικά παράλια. Πέρα από αυτό το όριο, τα θαλάσσια δίκτυα εμπορίου ελέγχονταν από τα ισχυρά ευρωπαϊκά εμπορικά κράτη της εποχής. Το διαπιστώσαμε όταν αναφερθήκαμε στις αφίξεις πλοίων σε όρμους της Αττικής για το εξωτερικό εμπόριο της Αθήνας, όπου όλα τα πλοία ήταν γαλλικά. Το διαπιστώνουμε έμμεσα από τις διαθήκες, όπου με εξαίρεση τρία μικρά πλοία που διέθετε συνεταιρικά ο Πέτρος Ρόζα, κανείς άλλος έμπορος δεν αναφέρει κατοχή πλοίου. Τα εμπορεύματά τους έφταναν στα λιμάνια της Αδριατικής, όπου εμπορεύονταν οι περισσότεροι αναδυόμενοι Έλληνες έμποροι, με τη διαμεσολάβηση της βενετικής ναυτιλίας, αλλού της γαλλικής και της αγγλικής. Οι τοπικές εμπορικές ελίτ των ορθόδοξων ραγιάδων, κυρίως Ελλήνων, αυτές τις οποίες ο Traian Stoianovich ονόμασε «κατακτητές ορθόδοξους Βαλκάνιους

εμπόρους», δεν έλεγχαν θαλάσσιους δρόμους αλλά εσωτερικές αγορές μικρής τοπικής και περιφερειακής κλίμακας στα Βαλκάνια και στο Αιγαίο. Παρά το συγκριτικά μικρό μέγεθος των αγορών και των κεφαλαιούχων που τις οργάνωναν, οι αγορές αυτές διέθεταν το πλεονέκτημα ότι προσανατόλιζαν προς το εξωτερικό εμπόριο πολλά μικρά διάσπαρτα αγροτικά πλεονάσματα, τα οποία βρίσκονταν στο περιθώριο του μεγάλου εμπορίου – όταν δεν αποτελούσαν πρωτίστως αξίες χρήσης.

Αναπαράγονταν αυτού του είδους οι έμποροι ή μήπως ήταν κάτι σαν διάττοντες αστέρες; Πρόκειται για ένα τυπικά ρητορικό, μη παραγωγικό ερώτημα, αφού είναι γνωστό ότι σε όλο τον 18ο αιώνα οι τοπικές εμπορικές βαλκανικές ελίτ, ιδίως των Ελλήνων ραγιάδων, αυξήθηκαν εκθετικά σε αριθμό και σε οικονομική δύναμη. Συνεπώς, το μόνο ερώτημα που έχει επιστημονική σημασία είναι ο τρόπος αναπαραγωγής των εμπόρων αυτών.

Η αναπαραγωγή των αναδυόμενων εμπόρων: η οικογένεια

Οι διαθήκες και οι επιστολές εμπόρων, ακόμη και τον 17ο αιώνα, που μας απασχολεί σε αυτό το κεφάλαιο, διακρίνονται κατά κανόνα από έναν στενό χρηστικό ορθολογισμό, είναι πρακτικές στο πνεύμα και περιγραφικές στην έκφραση, ενώ οι αναφορές τους παραπέμπουν σχεδόν όλες σε οικονομικά ζητήματα. Μπορούμε συνεπώς να εντοπίσουμε σε αυτές τον αρχόμενο οικονομισμό των κεφαλαιούχων. Αλλά το ζήτημά μας εδώ είναι να ανιχνεύσουμε, διαμέσου του πνεύματος που διατρέχει ιδίως τις διαθήκες τους, τα στοιχεία εκείνα που θα μας επιτρέψουν να εντοπίσουμε τον βαθμό συνειδητής επιδίωξής τους να αναπαραχθούν άμεσα μέσω των επιγόνων τους, αλλά και διευρυμένα, μέσω άλλων κοινωνικών ομάδων της εποχής τους. Οι διαθήκες τους, λοιπόν, περιλαμβάνουν ορισμένες επιλογές, από τις οποίες διαπιστώνουμε τα κριτήρια κατανομής του κεφαλαίου των εμπόρων στους άμεσους κληρονόμους τους και στην υπόλοιπη κοινωνία του τόπου του καθενός. Οι πολύ γενικές βασικές επιλογές που εμφανίζονται σταθερά στις διαθήκες όλων ήταν τρεις: οι δωρεές προς τους εκκλησιαστικούς θεσμούς κάθε είδους· δεύτερη επιλογή, οι αγαθοεργίες προς τους φτωχούς και την τοπική κοινωνία γενικότερα· και τρίτη, η μεταβίβαση του κεφαλαίου τους προς τους άμεσους κληρονόμους, παιδιά, αδέλφια ή και συζύγους. Τρεις ομάδες δικαιούχων, στις οποίες δεν αναλογούσαν, φυσικά, ίσα ποσά για την κάθε μία.

Προκειμένου να διαπιστώσουμε τις κοινωνικές σημασίες των τριών αυτών επιλογών, χρησιμοποιήσαμε δεκαεννιά διαθήκες και μία αναλυτική περιγραφή των εμπορικών δραστηριοτήτων Ελλήνων εμπόρων, ποικίλων επιπέδων κεφαλαιουχικής σώρευσης. Οι διαθήκες εκτείνονται χρονολογικά από το 1600 έως το 1706 και γεωγραφικά αφορούν

εμπόρους εγκατεστημένους μόνιμα ή για μεγάλα διαστήματα σε ελληνικές περιοχές.[403] Από όλες αυτές, επιλέξαμε τις ρητές αναφορές σε μετρητά, χρεόγραφα, εμπορεύματα, ακίνητα, και στα ελάχιστα υφιστάμενα πλοία, αλλά μόνο για τις περιπτώσεις όπου ο διαθέτης ανέφερε τη χρηματική αξία τους. Το μετρήσιμο κεφάλαιο σε χρήμα, όπως προκύπτει από το άθροισμα όλων των διαθηκών, ανέρχεται στο ποσό των 267.000 δουκάτων, παρότι μαζί με λίγα ακίνητα και ελάχιστα μικρά πλοία, περισσότερα εμπορεύματα και συναλλαγματικές για τα οποία δεν αναφέρονται οι αξίες τους σε χρήμα, το κεφάλαιο αυτό θα πρέπει να ήταν υπερδιπλάσιο.

Ο αριθμός των κληρονόμων στους οποίους κατανέμονται τα κεφάλαια αυτών των εμπόρων ανά διαθήκη, κυμαινόταν από σαράντα δύο έως τέσσερις δικαιούχους. Από αυτόν τον αριθμό κληρονόμων, μόνο το 19% ανήκε στη δική τους ή την πατρική τους οικογένεια, ενώ το υπόλοιπο 81% ήταν φυσικά πρόσωπα, κληρικοί και ναοί για τους οποίους προορίζονταν οι αγαθοεργίες και οι δωρεές. Από το σύνολο των δωρεών, δύο σκόπευαν στην ίδρυση σχολείων και μία στην παροχή μισθού σε δάσκαλο.

Από το συνολικό κεφάλαιο που προαναφέραμε, το 9,7% δωρήθηκε σε εκκλησίες, μοναστήρια και κληρικούς, αλλά τα μισά από αυτά προορίζονταν για φτωχούς με τη μεσολάβηση κληρικών. Ο κανόνας στην περίπτωση των δωρεών προς διάφορες εκκλησίες είναι ότι όσο μικρότερο ήταν το κεφάλαιο, τόσο σχετικά υψηλότερο ήταν το ποσό που αφιερωνόταν στην εκκλησία. Από αυτούς τους είκοσι εμπόρους υπήρχαν τρεις που δεν άφησαν απολύτως τίποτε, τουλάχιστον επισήμως, σε εκκλησιαστικό θεσμό ή κληρικό. Σε απευθείας βοηθήματα προς διάφορες κατηγορίες φτωχών του τόπου τους και στους βοηθούς τους στις εμπορικές δραστηριότητες, αντιστοιχεί το 7,6% του συνολικού κεφαλαίου. Το 0,8% ήταν το ποσοστό που προοριζόταν για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Τέλος, για τους πιο μακρινούς συγγενείς, συνήθως οικονομικά αδύναμους, προοριζόταν το 12,3% του συνολικού κεφαλαίου.

---

[403] Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Εμμανουήλ ή Μάνος Γκιόνμας [του 1676, Ιωάννινα]», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, έτος ενδέκατον, Εν Ιωαννίνοις 1936. Του ίδιου, «Διαθήκη Λάνθου Μονδάνου εκ Τρικκάλων [του 1611, Τρίκκαλα-Ιωάννινα]», *ό.π.* Του ίδιου, «Απόστολος Τσιγαράς [του 1625-30, Ιωάννινα-Βενετία]», *ό.π.* Του ίδιου, «Μια διαθήκη εκ Σίφνου του 1662», *Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας του δικαίου*, τχ. 8, σ. 103-115. Του ίδιου, «Επιφάνειος Ηγούμενος [του 1647, Ιωάννινα-Βενετία]», *Ηπειρωτικά Χρονικά, ό.π.* Του ίδιου, *Ο Μικρός ΕλληνοΜΝΗΜΩΝ*, τεύχος δεύτερον, ανάτυπο από την *Ηπειρωτική Εστία*, Ιωάννινα 1960, βλ. διαθήκες στις σελίδες 42-44 (επιστολή διευκρινιστική διαθήκης του 1693, Ιωάννινα Βενετία), σ. 58-59 του 1662 Άνδρος, σ. 59-60 του 1667 Άρτα, σ. 63-65 του 1657 Καστοριά-Πάτρα, σ. 65-66 του 1663 Ιωάννινα-Βενετία, σ. 66-68 του 1686 Ιωάννινα-Αθήνα, σ. 71-74 του 1689 Τρίκκαλα-Ιωάννινα-Βενετία, σ. 80 του 1675 Ιωάννινα-Βενετία, σ. 88-89 του 1702 Αθήνα, σ. 92-94 του 1663 Αθήνα-Βενετία, σ. 94-96 του 1706 Αθήνα-Βενετία, σ. 96-98 του 1671 Αθήνα, σ. 98-100 του 1675 Αθήνα. Α. Θ. Δρακάκης, «Θηραϊκή διαθήκη του 17ου αιώνος» στο Μιχάλης Α. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη*, Αθήναι 1971, σ. 131-133, και Σίμος Μ. Συμεωνίδης, «Βασίλειος Λογοθέτης. Ο μεγαλέμπορος Σίφνου και των Κυκλάδων [περιγραφή εμπορικών δραστηριοτήτων από το 1600 έως 1635]», *ό.π.*, σ. 19-27. Επικουρικά, χωρίς να περιληφθούν στους υπολογισμούς, χρησιμοποιήθηκαν περιληπτικές αναφορές πέντε διαθηκών Ελλήνων εμπόρων από το Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, *Α΄. Οργάνωση-λειτουργία, 3. Πρακτικά Συνεδριάσεων*, Κατάστιχο 3, φφ. 71v-73r (ψηφιοποιημένο).

Έως εδώ έχουμε υπολογίσει τον προορισμό του ενός τρίτου σχεδόν από το συνολικό κεφάλαιο που αναφέρθηκε πριν. Θα αφήσουμε για λίγο παρακάτω τα άλλα δύο και πλέον τρίτα που πήγαιναν στην οικογένεια. Οι λεπτομέρειες από τις επιλογές των εμπόρων που αντιστοιχούν σε αυτό το σχεδόν ένα τρίτο των κληροδοτημάτων τους προς τρίτους, αναδεικνύουν ορισμένες σημασίες πολύ ενδιαφέρουσες για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τη θέση τους στις κοινωνίες τους. Ας εξετάσουμε τις λεπτομέρειες, λοιπόν. Η ευεργεσία ανά άτομο οριζόταν σε συνάρτηση με τον βαθμό της συγγένειας που διατηρούσε ο ευεργετούμενος προς τον έμπορο-διαθέτη. Για παράδειγμα, σε κάθε δουκάτο προίκας προς μια φτωχή κοπέλα αναλογούσαν εβδομήντα έως ενενήντα δουκάτα προίκας για την κόρη του εμπόρου, όταν είχε, ενώ το ποσό προικοδότησης της φτωχής κοπέλας αυξανόταν ελαφρώς όταν επρόκειτο για κάποια συγγενή. Κάτι ανάλογο ίσχυε για τις δωρεές προς τις εκκλησίες. Σε αυτές τις περιπτώσεις, το ποσό αυξανόταν ανάλογα με τη σημασία τους, δηλαδή τη δύναμή τους. Αυτός ο κανόνας δεν ίσχυε στις δωρεές για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Για τις δωρεές αυτές συναντάμε δύο συμπαγή ποσά των χιλίων και των εξακοσίων δέκα δουκάτων, το δεύτερο από τόκους δεσμευμένου καταπιστεύματος, ύψους είκοσι χιλιάδων ασημένιων δουκάτων.[404]

Με βάση την κατανομή αυτού του ενός τρίτου από το συνολικό κεφάλαιο των διαθηκών, αντιλαμβανόμαστε ότι οι έμποροι επιδίωκαν να διαμορφώσουν κοινωνικό κεφάλαιο στον τόπο τους, να αναγνωριστούν ως μέλη της τοπικής ελίτ. Από την επιδίωξη διαμόρφωσης ή διατήρησης κοινωνικού κεφαλαίου προκύπτουν και οι προσφορές προς φτωχούς, βοηθούς και μακρινούς συγγενείς. Για τον καθένα από αυτούς, το ύψος του ποσού καθοριζόταν αναλογικά προς τη θέση που κατείχε στην κοινωνική ιεραρχία της εποχής και του τόπου, καθώς επίσης και προς τον βαθμό συγγένειας με τον έμπορο.

Νομίζω ότι οι πρώτες λίγες δωρεές για εκπαιδευτικούς σκοπούς εντάσσονται στην ίδια επιδίωξη διαμόρφωσης κοινωνικού κεφαλαίου στους τόπους τους. Όμως, τα ποσά που προορίζονταν για εκπαιδευτικούς σκοπούς, ιδίως αυτά που δεσμεύονταν ως καταπιστεύματα, ξέφευγαν τελείως από τη λογική της κοινωνικής ιεραρχίας. Δεν ακολουθούσαν τη λογική της παραδοσιακής αγαθοεργίας, ούτε καν των χορηγιών προς νοσοκομεία για την άμεση ανακούφιση του πόνου των φτωχών χριστιανών. Η πρώτη δωρεά για ίδρυση σχολείου το 1611 (μάλλον η πρώτη ιστορικά από έμπορο) προοριζόταν για «να μανθάνουν οι πτωχοί όπου δεν έχουν να πληρώνουν».[405] Αυτό που τις χαρακτηρίζει εντονότερα είναι ότι αφορούσαν ένα αγαθό άγνωστο στη συντριπτική πλειονότητα. Συνεπώς, δημιουργούν την εντύπωση μιας αρχόμενης αντίληψης της προόδου.

---

[404] Βλ. διαθήκες στο Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Διαθήκη Λάνθου Μονδάνου εκ Τρικκάλων», *ό.π.*, και Του ίδιου, «Εμμανουήλ ή Μάνος Γκιόνμας», *ό.π.* Το κληροδότημα Γκιόνμα ήταν η πραγματοποίηση της επιθυμίας του θείου του, ο οποίος είχε αποστείλει από το Ιάσιο στα μέσα του 17ου αιώνα 4.000 χιλιάδες οκάδες κερί, προκειμένου με την πώλησή του να δημιουργηθεί από τους τόκους καταπίστευμα που θα χρηματοδοτούσε την ίδρυση σχολείου, βλ. *στο ίδιο*, σ. 96.

[405] Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Διαθήκη Λάνθου Μονδάνου εκ Τρικκάλων», σ. 18.

Μας απομένουν τα υπόλοιπα δύο και πλέον τρίτα του συνολικού ποσού των εμπορικών κεφαλαίων που αθροίσαμε από τις διαθήκες. Με εξαίρεση έναν έμπορο από τα Τρίκαλα με κεφάλαιο 1.450 δουκάτα, ο οποίος μοίρασε τα πάντα αφήνοντας ένα ασήμαντο ποσό στην οικογένειά του,[406] φαίνεται ότι στο μυαλό των εμπόρων ίσχυε ο κανόνας: 30% για τις πάσης φύσεως αγαθοεργίες, 70% στην οικογένεια, στην οποία άφηνε επιπλέον τα ακίνητα, τα μέσα του εμπορίου και τα εμπορικά χρέη, μαζί με τις οφειλές προς και από τρίτους. Τα παιδιά είτε η σύζυγος, άλλοτε ο αδελφός ή ο θείος (οι τελευταίοι ήταν πάντοτε εμπορικοί συνεταίροι του διαθέτη) αποτελούσαν σε όλες τις περιπτώσεις τους κληρονόμους του κεφαλαίου. Φυσικά, η μεταβίβαση του μεγαλύτερου μέρους στα μέλη της οικογένειας του εμπόρου θα μπορούσε να θεωρηθεί αυτονόητη, ίσως ακόμη και χωρίς σημασία για την ιστορική ανάλυση. Εντέλει, ο τρόπος μεταβίβασης είναι αυτός που έχει σημασία. Οι έμποροι μεταβίβαζαν με τις διαθήκες τους κατά μέσο όρο τα δύο και πλέον τρίτα του συνολικού κεφαλαίου σε εμπορικές επιχειρήσεις, τις οποίες διαχειρίζονταν είτε τα παιδιά τους είτε στενοί συγγενείς που ήταν συνεταίροι. Δηλαδή, το κύριο μέρος του κεφαλαίου δεν μεταβιβαζόταν στα μέλη της οικογένειας ως απλός χρηματικός πλούτος αλλά ως οικογενειακές εμπορικές επιχειρήσεις, τις οποίες είτε έλεγχαν πλήρως οι κληρονόμοι είτε μετείχαν σε αυτές ως συνεταίροι.

Δεν γνωρίζω τη συνέχεια των συγκεκριμένων εμπορικών επιχειρήσεων. Είναι όμως εμφανές ότι οι έμποροι αυτοί τότε, τον 17ο αιώνα, σχεδίαζαν μέσω των μελών της οικογένειάς τους όχι απλώς την αναπαραγωγή του πλούτου τους, αλλά και την αναπαραγωγή των εμπορικών επιχειρήσεων που είχαν δημιουργήσει, των δικτύων τους, μεταβιβάζοντας ταυτόχρονα την κοινωνική τους θέση. Αυτό σημαίνει ότι οι εν λόγω έμποροι διέθεταν την απαιτούμενη συνείδηση της κοινωνικής τους θέσης, αναγκαία προϋπόθεση για την αναπαραγωγή του επιχειρηματικού έργου τους μέσω των επιγόνων τους.

Η διευρυμένη αναπαραγωγή των αναδυόμενων εμπόρων

Αναλύοντας προηγουμένως τις περιπτώσεις των μικρών τοπικών εμπόρων, εκείνων που συγκέντρωναν το αγροτικό πλεόνασμα σε μικρούς τόπους, όπως ο Δ. Χαμόδρακας στο Γύθειο και ο έμπορος-μπακάλης στις περιοχές της Θήβας, είδαμε ότι οι προμηθευτές τους ήταν πολλοί και ποικίλοι. Οθωμανοί αξιωματούχοι κτηματίες, απλοί χωρικοί, μπακάληδες, άλλοι έμποροι, ραγιάδες κτηματίες, τοπικοί προεστοί. Από όλες αυτές τις κοινωνικές ομάδες, δύο αποτελούσαν τον μίτο για τη διευρυμένη (κοινωνική) αναπαραγωγή της κατηγορίας των εμπόρων-οργανωτών των διατοπικών αγορών. Η πρώτη ομάδα ήταν οι τοπικοί προεστοί-κτηματίες, Οθωμανοί ή ραγιάδες, όλοι δανειστές των

[406] Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, *Ο Μικρός Ελληνομνήμων*, σ. 71-74.

χωρικών, όπως και ο ένας του άλλου, και επιπλέον υπενοικιαστές της είσπραξης των φόρων σε τοπική κλίμακα. Η δεύτερη ομάδα είναι οι απλοί κτηματίες, μικροί ή μεγαλύτεροι ισχυροί χωρικοί. Αυτές τις δύο ομάδες τις συναντάμε πολύ συχνά μαζί με τους εμπόρους. Τις συναντάμε να συνάπτουν μαζί τους όχι μόνο εμπορικές αλλά και γαμήλιες σχέσεις, ακόμη και σχέσεις στην άσκηση των τοπικών διοικητικών αρμοδιοτήτων, παρότι οι έμποροι ιδίως δεν είχαν αυτό το δικαίωμα στις οθωμανικές περιοχές. Αντίθετα, στις βενετικές περιοχές, ισχυροί αντιπρόσωποι των τριών αυτών κοινωνικών ομάδων (εμπόρων, προεστών και κτηματιών) βρίσκονταν πάντα μαζί σε όλα τα συμβούλια των νησιών του Αιγαίου και ήταν σχεδόν ταυτισμένοι στα συμβούλια των αστικών κοινοτήτων που συστήνονταν για να διοικήσουν πόλεις, όπου και όσο διαρκούσε η βενετική κυριαρχία.[407] Ας ξεκινήσουμε με το εξής σύνθετο ερώτημα: τι μπορούσε να συνδέει έναν ισχυρό τοπάρχη, του οποίου τα συμφέροντα ήταν απολύτως εξαρτημένα από τη γη, με έναν έμπορο, και σε ποιο σημείο τα συμφέροντά τους συνέπιπταν; Για να αντιληφθούμε καλύτερα τις συμπτώσεις μεταξύ αυτών των τοπικών κοινωνικών ομάδων ισχύος, θα περιγράψουμε πρώτα τις διαφορές μεταξύ τους.

Θα ξεκινήσουμε με τις διαφορές στον βαθμό εχχρηματισμού της περιουσίας. Οι τοπικοί αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου (επίσκοποι, μητροπολίτες), οι τοπικοί προεστοί, φυσικά οι κτηματίες χωρικοί, οι πάντες διέθεταν μετρητά, λίγα ή περισσότερα. Αλλά η σχέση των μετρητών προς τα ακίνητα περιουσιακά στοιχεία των παραδοσιακών ελίτ ήταν αντίστροφη προς αυτήν που χαρακτήριζε κατά κανόνα τις περιουσίες των αναδυόμενων εμπόρων. Στις διαθήκες όλων των παραδοσιακών τοπικών ηγετικών ομάδων που διαθέτουμε, μόνο η μία στις δέκα αναφορές είναι σε μετρητά (ή και σε κοσμήματα και ελάχιστα πολύτιμα μέταλλα), και συνήθως πρόκειται για μικρά ποσά αποθησαυρισμένα.[408] Το αντίστροφο ισχύει για τις διαθήκες των αναδυόμενων εμπόρων. Σε αυτές βρίθουν οι αναφορές σε μετρητά ποικίλων μεγεθών και σε εμπορεύματα διάσπαρτα σε

[407] Για το Αιγαίο βλ. τα παραδείγματα που αναφέρει η Maroula Sinarellis, «La mer Egée au XVII siècle», *ό.π.* Για την Πελοπόννησο βλ. Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821), *Μνήμων*, 23/2001. Για τις βενετικές περιοχές Βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας 13ος-18ος αι.*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, Βενετία 2008, σ. 455-464, 465 κ.ε.

[408] Για τον βενετικό οίκο Corner βλ. Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, «Κατάλογος εισοδημάτων του φεουδαρχικού οίκου Corner», 24 Σεπτεμβρίου 1574, Ηράκλειο, *Ε΄. Οικονομική Διαχείριση, 1. Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές*, αρ. 172β, Θήκη 1, φάκ. 3, έγγρ. 164, φφ. 101r-105r, ψηφιοποιημένο. Για τη Σαντορίνη βλ. τις τρεις διαθήκες, δημοσιευμένες από την Αλεξάνδρα Στεφανίδου, «Η οικογένεια των Συρίγων-Βασάλων της Σαντορίνης», σ. 238-251. Για την Πελοπόννησο βλ. Gilles Veinstein, «Le patrimoine foncier de Panayote Bénakis kocabasi de Kalamata», *Raiyyet Rüsûmu, Essays presented to Halil Inalcık, Journal of Turkish Studies*, 11/1987. Για τις Κυκλάδες και το Αιγαίο βλ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος (έκδ.), «Διαθήκη εκ Μήλου γραφείσα εν έτει 1748», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. Ε΄, τχ. Δ΄, Δεκέμβριος 1908, και Δημήτριος Ι. Πολέμης, «Είκοσι διαθήκαι εξ Άνδρου (1678-1831)», *Πέταλον*, τχ. 1, Άνδρος 1977, σ. 28-31. Για τη Μάνη και την Πάτρα βλ. Σταύρος Χ. Σκοπετέας, «Διαθήκαι εκ της δυτικής Μάνης», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 6/1955, και Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, «Εξ διαθήκαι Παλαιών Πατρών αποκείμεναι εις Μονήν Ομπλού», *Αθηνά*, 71/1969-1970, Εν Αθήναις 1970, σ. 22-26.

πολλούς τόπους, ενώ τα ακίνητα αντιπροσώπευαν κατά μέσο όρο μόνο μία στις δώδεκα αναφορές στο σύνολο των αναφερόμενων περιουσιακών τους στοιχείων.[409]

Η δεύτερη πολύ σοβαρή διαφορά μεταξύ των αναδυόμενων εμπόρων και όλων των παραδοσιακών τοπικών ελίτ αποτυπώνεται στη χωρική κατανομή της περιουσίας κάθε μορφής ή, κάπως πιο γενικευτικά, στους ορίζοντες της οικονομικής δράσης. Οι εμπορικές ελίτ, όπως είδαμε, διαμόρφωναν τα διατοπικά εμπορικά δίκτυα, τα οποία συνέδεαν με τα αντίστοιχα διεθνή, και εντός αυτού του πλέγματος κυκλοφορούσε το κεφάλαιό τους σε όλες τις μορφές. Συνάγεται ασφαλώς ότι η κοινωνική βάση της αναπαραγωγής τους ήταν κατά πολύ ευρύτερη από τον τόπο εγκατάστασης και την τοπική κοινωνία του καθενός. Αντίθετα, όπως άλλωστε είναι γνωστό, κτηματίες-προεστοί (χριστιανοί, μουσουλμάνοι και καθολικοί), εκτός λίγων εξαιρέσεων, διέθεταν παραγωγικά κτήματα και άλλα ακίνητα τα οποία εκτείνονταν ελάχιστα χιλιόμετρα από την έδρα του καθενός, το πολύ μια δυο μέρες δρόμο με τα μέσα της εποχής. Βενετικοί φεουδαλικοί οίκοι στην Κρήτη είχαν την ίδια χωροθετική δομή που είχε και η περιουσία των βενετο-ορθόδοξων προεστών της Σαντορίνης ή των περισσότερων ισχυρών κοτζαμπάσηδων της Πελοποννήσου, ενώ την ίδια γενική δομή συναντάμε και σε άλλους μικρότερους προεστούς σε νησιά των Κυκλάδων, στην Πάτρα και αλλού.[410]

Το γεγονός ότι το γεωγραφικό όριο στο οποίο εκτείνονταν τα περιουσιακά στοιχεία των προεστών και των κτηματιών περιοριζόταν στην κλίμακα του τόπου του καθενός, σημαίνει ότι η οικονομική ισχύς τους αναπαραγόταν σε μεγάλο βαθμό εξάρτησης από την τοπική κοινωνία. Αυτή η εξάρτηση ίσχυε ακόμη στις περιπτώσεις των σχετικά ισχυρών προσώπων που κατείχαν πληρεξούσια πολιτική αρμοδιότητα του τόπου τους ενώπιον της Υψηλής Πύλης, όπως οι βεκίληδες. Σε αντίθεση με αυτή την ισχυρή εξάρτηση των κτηματιών και των προεστών από τον τόπο τους, οι έμποροι διέθεταν δίκτυα τοπικά, εκτεταμένα διατοπικά, και συνδέονταν με διεθνή, ως μία ενιαία δομή άσκησης του εμπορίου. Πρόκειται, συνεπώς, για ποιοτικά διαφορετικές σχέσεις αναπαραγωγής των εμπόρων, σε σύγκριση με τις παραδοσιακές ελίτ. Όλες οι παραδοσιακές τοπικές ελίτ, ως κάτοχοι πλεονάσματος της αγροτικής παραγωγής από την είσπραξη των φόρων, τον δανεισμό και τα κτήματά τους, βρίσκουν στους εμπόρους τον χρυσό δρόμο της εμπορευματοποίησης αυτού του πλεονάσματος σε διεθνείς αγορές· ενός αγροτικού πλεονάσματος μάλιστα που λόγω της μικρής του ποσότητας δύσκολα θα μετατρεπόταν σε χρηματικές αξίες. Από την πλευρά των εμπόρων, το πλεόνασμα που τους προμήθευαν οι παραδοσιακές τοπικές ελίτ αύξανε την ύλη της εμπορικής τους δράσης, ενώ ταυτοχρόνως τους επέτρεπε να ενσωματώνονται στις τοπικές τους κοινωνίες ως νέοι ισχυροί πλάι στους παραδοσιακούς.

---

[409] Βλ. τις διαθήκες οι οποίες αναλύονται παραπάνω, υποσημειώσεις αρ. 403 αυτόθι. Για τον βαθμό εκχρηματισμού των κληρονομιών γενικά βλ. την προσέγγιση του Νικολάι Τοντόροφ. *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, τ. Α', σ. 239-248.

[410] Όπου και παραπομπή αρ. 408.

Πέραν των παραδοσιακών τοπικών ηγετικών ομάδων, στα ίδια διατοπικά εμπορικά δίκτυα ενσωματώνονταν σε κάποιο βαθμό πολύ μικροί παραδοσιακοί επαγγελματίες του εμπορίου των μικρών τόπων, ως κόμβοι των διατοπικών δικτύων, πολύ δύσκολα εντοπίσιμοι. Ωστόσο, να θυμίσω ότι μικροί καραβοκυραίοι, τεχνίτες πλοίων, μπακάληδες όπως αυτός που συναντήσαμε στην επαρχία της Θήβας, άλλοι τοπικοί έμποροι-διαμεσολαβητές όπως ήταν αρχικά ο Δ. Χαμόδρακας στο Γύθειο και ορισμένοι από τους προμηθευτές του, αποτελούσαν κόμβους των εμπορικών δικτύων σε κάθε τόπο. Συνάγουμε πιο συγκεκριμένα το κοινωνικό προφίλ αυτού του πληθυσμού μικρών συνεργατών των αναδυόμενων ραγιάδων εμπόρων από δύο μόνο διαθήκες. Ο Λάνθος Μονδάνος και ο Πέτρος Ρόζα αναφέρουν στις διαθήκες τους αθροιστικά εκατόν είκοσι δύο ονόματα προσώπων συγγενών, φτωχών συντοπιτών και συνεργατών τους στο εμπόριο. Από όλα αυτά μπορούμε να ξεχωρίσουμε πενήντα πέντε πρόσωπα με τα οποία διατηρούσαν εμπορικές συναλλαγές. Αυτά τα άτομα αναφέρονται στις διαθήκες ρητά με τη χαρακτηριστική κοινωνική ή και επαγγελματική τους προσφώνηση πριν από το όνομα ή με την εξίσου δηλωτική απουσία αναφοράς: *αφέντης*, *άρχοντας*, *κυρ*(ιος), *καπιτάν*, *πάτερ*, *βικάριος*, ή μόνο το όνομα κτλ. Ο τρόπος αναφοράς στις διαθήκες προκύπτει από την κοινωνική και επαγγελματική θέση του καθενός στην τοπική κοινωνία. Έτσι, το 27% αναφέρονται ως *αφέντες*, ραγιάδες ασφαλώς, καθώς και λίγοι Οθωμανοί και Λατίνοι· το 9% αναφέρονται ως κληρικοί χαμηλού βαθμού, δύο καθολικοί· το 29% προσφωνούνται ως *κυρ*, ενώ το είδος πλάι στο ποσό της συναλλαγής δηλώνει μικρούς τοπικούς εμπόρους ή τεχνίτες· το 14% είναι *καπιτάν*· το 9% αναφέρονται με απλό όνομα και είχαν προμηθεύσει στους εν λόγω εμπόρους μικρές ποσότητες προϊόντων, πιθανότατα επρόκειτο για απλούς καλλιεργητές.[411] Αυτός ήταν ο κόσμος των μικρών τοπικών κοινωνιών που εμπλεκόταν στο εμπόριο. Σε ποικίλους βαθμούς συνδιαμόρφωναν τα διατοπικά δίκτυα, αλλά αυτά βρίσκονταν εντέλει στον έλεγχο των αναδυόμενων ραγιάδων εμπόρων.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, να τονίσω πως στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όπου ο πλούτος ήταν σχεδόν αμιγώς αγροτικός, οι έμποροι ήταν τα μόνα πρόσωπα, στο επίπεδο των τοπικών κοινωνιών, που διέθεταν τα μέσα και τη γνώση να συγκεντρώσουν πολλά μικρά πλεονάσματα της κάθε τοπικής παραγωγής σχηματίζοντας με αυτά ενιαία διεθνή εμπορεύματα. Οι έμποροι είχαν τη δυνατότητα να μετατρέπουν σε εμπόρευμα την παραγωγή μικρών συνήθως κτηματιών –χριστιανών ραγιάδων και μουσουλμάνων– επιστρέφοντας σε αυτούς χρήμα και εξασφαλίζοντας ταυτοχρόνως για τον εαυτό τους κέρδος και κοινωνική ισχύ στον τόπο τους και πέρα από αυτόν.

---

[411] Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Διαθήκη Λάνθου Μονδάνου εκ Τρικκάλων», *ό.π.*, και Του ίδιου, «Μία διαθήκη εκ Σίφνου του 1662», *ό.π.* Για τον κοινωνικό ορισμό των προσφωνήσεων βλ. και Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, ΕΙΕ/ΚΝΕ, Αθήνα 1997, σ. 174-185.

Στοιχεία για τη σύγκριση των αναδυόμενων εμπορικών με τις παραδοσιακές τοπικές ελίτ

Οι έμποροι για τους οποίους μιλήσαμε έως τώρα, αναδύονταν σε ένα πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο οργανωμένο με αλλεπάλληλες κλειστές ομάδες ειδικών αρμοδιοτήτων και τίτλων, αντίστοιχων προς εκείνους που κατείχαν αξιωματούχοι και πληρεξούσιοι του οθωμανικού κράτους. Όλες αυτές οι παραδοσιακές ομάδες διέθεταν τα τυπικά χαρακτηριστικά αριστοκρατίας, ανεξαρτήτως της κλίμακας της δύναμής τους. Όπως θα θυμάται ο αναγνώστης, το οθωμανικό κράτος καθαυτό ήταν εξωτερικό προς τους κυριαρχούμενους πληθυσμούς, ενώ ταυτοχρόνως μπορούσε να αναπαράγεται παραμένοντας αδιαφοροποίητο στις βασικές δομές της συγκρότησής του.[412] Η μόνη σημαίνουσα κοινωνική διαφοροποίηση στο πλαίσιο της κυρίαρχης οθωμανικής κοινωνίας κατά τον 17ο αιώνα ήταν η ενίσχυση μιας κοινωνικής κατηγορίας Οθωμανών κτηματιών, κατόχων γης και τσιφλικικών δικαιωμάτων: των επονομαζόμενων *αγιάνηδων*.[413] Παρά το γεγονός ότι οι Οθωμανοί έδιναν προτεραιότητα ως κτηματίες σε εμπορικές δραστηριότητες και συνεργάζονταν με ραγιάδες εμπόρους όλων των εθνοπολιτισμικών ομάδων, οι πορείες εξέλιξης μεταξύ αγιάνηδων και αναδυόμενων ραγιάδων εμπόρων ήταν αποκλίνουσες. Οι αγιάνηδες μετεξελίχθηκαν σε πολλές περιοχές σε ένα είδος χωροδεσποτών και συνέβαλαν σημαντικά στην αποδιάρθρωση του κεντρικού οθωμανικού κράτους, βαθμιαία από τον 18ο αιώνα. Αντίθετα, οι έμποροι μετεξελίχθηκαν, όπως θα δούμε, σε ισχυρές κοινωνικές ηγετικές ομάδες και καλλιέργησαν λίγο πολύ τον προσανατολισμό των ελληνόφωνων πληθυσμών προς τον ευρωπαϊκό κόσμο.

Σε αυτόν τον μακρύ και στάσιμο οθωμανικό 17ο αιώνα, εμφανίζονται αμυδρά νέες νοοτροπίες. Τα ίχνη τους διαφαίνονται στις διαθήκες των εμπόρων που εξετάσαμε. Είδαμε ήδη μέσω των διαθηκών των Ελλήνων εμπόρων ορισμένες πολιτισμικές διαφοροποιήσεις που εκδηλώνονταν από τον τρόπο διάθεσης των κληροδοτημάτων για αγαθοεργίες και από τον τρόπο σύνταξης των διαθηκών. Αλλά κυρίως διαπιστώσαμε τη μεγάλη διαφοροποίηση που προέκυπτε από την κληροδότηση της επιχείρησής τους

---

412 Για την εξέλιξη των συνολικών δομών του οθωμανικού κράτους και τις μεταρρυθμίσεις στη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα βλ. Robert Mantran, «L'Etat ottoman au XVIIe siècle: stabilisation ou déclin» in R. Mantran (dir.), *Histoire de l'Empire ottoman*, σ. 227 κ.ε., και Του ίδιου, «L'Etat ottoman au XVIIIe siècle: la pression européenne», *στο ίδιο*, σ. 265 κ.ε. Πρέπει να τονίσω την επιφύλαξη ότι ο Robert Mantran ερμηνεύει σαν σημαντικές μεταρρυθμίσεις τις προσαρμογές των οθωμανικών κρατικών δομών κατά τη διάρκεια των δύο αυτών αιώνων.

413 Για παραδειγματικές περιπτώσεις τοπικών Οθωμανών προκρίτων, Yuzo Nagata, «Ayân in Anatolia and the Balkans During the Eighteenth and Nineteenth Centuries: A Case Study of the Karaosmanoglu Family», Antonis Anastasopoulos (ed.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete V, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2006. Και Suraiya Faroqhi, «Exporting Grain from the Anatolian South-West: The Power and Wealth of Tekelioglu Mehmed Aga and his Magnate Household», *στο ίδιο*. Τη σημασία των αγιάνηδων αναπτύσσει ο Bruce McGowan, «The Age of the Ayâns», in Halil İnalcık – Donald Quataert (eds), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 2, σ. 637 κ.ε.

στους άμεσους κληρονόμους τους, και όχι απλώς κάποιου χρηματικού πλούτου. Ας δούμε κάπως αναλυτικότερα αυτές τις πρακτικές των αναδυόμενων ραγιάδων εμπόρων σε σύγκριση με τις αντίστοιχες πρακτικές παραδοσιακών τοπικών και αυτοκρατορικών ελίτ, αλλά με επίκεντρο τη χρήση που είχε το χρήμα για την κάθε μία.

Όπως επέβαλλαν τα ήθη σε κάθε ευκατάστατο χριστιανό ή μουσουλμάνο της εποχής, οι έμποροι ενίσχυαν φτωχές οικογένειες, προικοδοτούσαν φτωχά κορίτσια προκειμένου να παντρευτούν, εξαγόραζαν ομόδοξους σκλάβους από πειρατές προκειμένου να τους απελευθερώσουν.[414] Η αγαθοεργία δεν ήταν ειδικό γνώρισμα των εμπόρων, αλλά, αντίθετα, των Οθωμανών αξιωματούχων και δευτερευόντως των ορθόδοξων εκκλησιαστικών. Οι περιουσίες που είχαν μετατραπεί σε ιερά αφιερώματα (*βακούφια*) ή οι προσφορές των εκκλησιών προς τους φτωχούς κατά τις μεγάλες θρησκευτικές εορτές ήταν συνήθεις πρακτικές επί αιώνες. Ωστόσο, σε αρκετές από τις αγαθοεργίες των εμπόρων διακρίνουμε ορισμένες διαφοροποιήσεις. Οι αγαθοεργίες τους απευθύνονταν κυρίως σε πρόσωπα αντί σε κατηγορίες πληθυσμού, ενώ λίγοι από αυτούς καινοτομούσαν υπέρ μιας άγνωστης έως τότε προόδου για όλους, όπως σε περιπτώσεις κληροδοτημάτων για την ίδρυση σχολείων. Ακόμη, έτειναν να διαφοροποιούν μια άλλη ισχυρή παράδοση. Η προίκα προς τις κόρες περιλάμβανε σε όλες τις περιπτώσεις δημοσιευμένων προικοσυμφώνων, αποκλειστικά σχεδόν, ακίνητα, ρουχισμό, κοσμήματα και, αραιότερα, ελάχιστα μετρητά, στις περιπτώσεις ευκατάστατων γονέων· ενώ στους ταπεινότερους, ο σχεδόν απόλυτος κανόνας ήταν τα απλά οικιακά σκεύη, ελάχιστος ρουχισμός, ίσως κάποιο χωράφι, κάποια μάντρα.[415] Αντίθετα, αρκετοί από τους εμπόρους που εξετάσαμε, εκτός από ακίνητα, άφησαν στις κόρες τους πολλά μετρητά, και σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις τούς διέθεσαν τη δυνατότητα διαχείρισης της εμπορικής επιχείρησης, εφόσον θα ανέκυπτε ανάγκη.[416] Πρόκειται για μικρές διαφοροποιήσεις νοοτροπιών, μόλις αναδυόμενες μέσα από τις παλαιές. Κλείνοντας με αυτά τα ελάχιστα ίχνη, που απαιτούν ειδική

---

[414] Βλ. σχετικά την περίπτωση της Μυκόνου, Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα*, σ. 322-335. Γενικότερα για το εμπόριο δούλων στη Μεσόγειο βλ. Jean Mathiex, «Trafic et prix de l'Homme en Méditerranée au 17e et 18e siècles», *Annales. E. S. C.*, 2/1954.

[415] Όπως προκύπτει από την ανάλυση 65 προικοσυμφώνων και 32 άλλου είδους διακαιοπρακτικών εγγράφων που περιλαμβάνουν προικώες παροχές, όλα διάσπαρτα τον 17ο και τον 18ο αιώνα από περιοχές της Χίου, της Μάνης, της Δημητσάνας, της Σιάτιστας και της Σίφνου. Βλ. Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Διάφορα έγγραφα των χρόνων της τουρκοκρατίας», *Μακεδονικά*, τ. 2, 1941-1952, Θεσσαλονίκη 1953. Γεώργιος Α. Πετρόπουλος, «Νομικά έγγραφα της Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη», *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 3, Εν Αθήναις 1956, σ. 1, 27, 188, 209, 387, 391, 444. Ιάκωβος Τ. Βισβίζης, «Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εις την Χίον κατά την τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τχ. 1/1948. Σταύρος Χ. Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά εκ Δ. Μάνης των ετών 1547-1830», *στο ίδιο*, τχ. 3/1950. Ιάκωβος Τ. Βισβίζης, «Δικαστικαί αποφάσεις του 17ου αιώνος εκ της νήσου Μυκόνου», *στο ίδιο*, τχ. 7/1957.

[416] Ενδεικτικά βλ. Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Μια διαθήκη εκ Σίφνου του 1662». Του ίδιου, «Διαθήκη Λάνθου Μονδάνου», σ. 18. Του ίδιου, «Οικογένεια Μουρούτζη», σ. 157, 160, 161, 164, 167, 175. Γενικότερα για το θέμα βλ. Bernard Vernier, «Filiation, transmission des biens, règles de résidence et pouvoir domestique dans les îles de la mer Egée», in G. Ranis Giordani (ed.), *Femmes et patrimoine dans les sociétés rurales de l'Europe méditerranéenne*, CNRS, Παρίσι 1987.

έρευνα για να αναδειχθούν, ας περάσουμε σε ό,τι πιστεύω ότι ήταν ριζικό χαρακτηριστικό διαφοροποίησης των εμπόρων από όλες τις παραδοσιακές ελίτ, χριστιανικές και μουσουλμανικές. Αναφέρομαι στη χρήση του χρήματος που έκανε κάθε ηγετική ομάδα, τοπική ή αυτοκρατορική.

Για να διευκρινιστεί ο ορισμός της πολιτικής χρήσης του χρήματος, θα υπενθυμίσω ότι αναλύοντας τον τρόπο αναπαραγωγής των αριστοκρατών του ορθόδοξου κλήρου διαπιστώσαμε πως κάθε τρία σχεδόν χρόνια κατά μέσο όρο άλλαζε ο κάτοχος του θρόνου του ορθόδοξου Πατριαρχείου. Σε κάθε αλλαγή έπρεπε να καταβληθεί μόνο στους ανώτατους Οθωμανούς αξιωματούχους ένα ποσό της τάξης των ογδόντα χιλιάδων ρεαλίων περίπου, και σχεδόν άλλα τόσα σε άλλους εμπλεκόμενους. Ενώ η αλλαγή προσώπου στην έδρα μιας μικρής επισκοπής απαιτούσε την καταβολή ενός ποσού της τάξης των είκοσι χιλιάδων γροσίων στον Πατριάρχη, στην Πύλη και σε άλλους αξιωματούχους. Πρόκειται για σημαντική κινητοποίηση χρηματικών πόρων, σε μεγέθη μάλιστα που μας παροτρύνουν για συγκρίσεις με τα κεφάλαια των εμπόρων.

Το ποσό που κινητοποιούσε ο εκάστοτε ορθόδοξος κληρικός αξιωματούχος προκειμένου να καταλάβει τον θρόνο του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, ήταν τουλάχιστον πέντε φορές μεγαλύτερο από το μέσο κεφάλαιο των εμπόρων που ήδη συζητήσαμε. Βέβαια, αφού μιλάμε για χρηματικά μεγέθη, υπάρχει μια σημαντικότερη παράμετρος σύγκρισης, ο χρόνος. Το ποσό που κινητοποιούσαν οι ορθόδοξοι κληρικοί αξιωματούχοι συγκεντρωνόταν κατά μέσο όρο, όπως είπαμε, κάθε σχεδόν τρία χρόνια για τον θρόνο του Πατριάρχη, και κάθε οκτώ για την κατάληψη της θέσης σε μητρόπολη. Αντίθετα, οι έμποροι, για να σωρεύσουν το μικρότερο κεφάλαιο, όπως καταγράφεται στις διαθήκες που εξετάσαμε, χρειάζονταν την καριέρα μιας ζωής, τριάντα έως σαράντα χρόνια εργασίας.

Το χρήμα που διέθεταν οι αξιωματούχοι της εκκλησίας ήταν αδύνατο να προερχόταν από την εκμετάλλευση της ακίνητης περιουσίας τους – ίσως μόνο τριτευόντως, αν κρίνουμε από διαθήκες αξιωματούχων του κλήρου.[417] Αντίθετα, ένα εντυπωσιακό αρχειακό εύρημα του τέλους του 18ου αιώνα που αφορά τα νότια Βαλκάνια (περιοχές ιδίως της Στερεάς) τεκμηριώνει τις σχέσεις αυθαιρεσίας με τις οποίες οι αξιωματούχοι της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας (επίσκοποι και μητροπολίτες) αποσπούσαν προσωπικό πλούτο από τις τοπικές κοινωνίες.[418] Ο τύπος των κοινωνικών σχέσεων με

[417] Για τα μεγέθη των ακίνητων περιουσιών κληρικών αξιωματούχων βλ. ενδεικτικά δημοσιευμένες διαθήκες, Ψηφιακό Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, «Κατάλογος της ακίνητης περιουσίας του Αθανασίου Βαλεριανού στα Κύθηρα», *10 Οκτωβρίου 1651, Β΄, Εκκλησία, 3. Μητρόπολη Φιλαδελφείας*, Θήκη 2α΄, φάκ. 3, έγγρ. 71. Επίσης, Περικλής Γ. Ζερλέντης, «Αρχιεπίσκοποι Σίφνου και Μυκόνου 1647-1797», *Ιστορικαί έρευναι περί τας εκκλησίας των νήσων της Ανατολικής Μεσογείου Θαλάσσης*, Ερμούπολις 1913. Ακόμη, Λ. Χ. Ζώης, «Διαθήκη του αρχιεπισκόπου Καρπάθου Ιωάσαφ Αβούρη», *Δωδεκανησιακή Επιθεώρηση* 1/1947. Και τέλος, Ηλίας Γιαννικόπουλος, «Ο μητροπολίτης Κορίνθου Ζαχαρίας Β΄ (1783-1819) και τα προβλήματα της κληρονομιάς του», *Παρνασσός*, 49/2007.

[418] Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Πραγματικότητες από τον ελληνικό ΙΗ΄ αιώνα», σ. 88 κ.ε. Επίσης, Δημήτρης Κ. Παπαϊωάννου, *Η πολιτική των επισκόπων*, σ. 46-57.

τον παραγωγικό πληθυσμό, και ακολούθως η χρήση του χρηματικού πλούτου που του αποσπούσαν, δείχνουν ότι οι αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου είχαν ενσωματώσει τη λεηλατική λογική του οθωμανικού κράτους – άλλωστε ήταν τμήμα του. Η πρακτική τους ήταν να αποσπούν μέρος του πλούτου από τους παραγωγούς χωρίς κανένα αντάλλαγμα εκτός της επιτήρησης. Στη συνέχεια, αποθησαύριζαν το χρήμα με αποκλειστικό σκοπό τη στήριξη ή και την ενίσχυση της προσωπικής τους θέσης εντός της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Από οικονομική άποψη, οι σχέσεις τις οποίες επέβαλλε η εκκλησιαστική αριστοκρατία στον παραγωγικό πληθυσμό των ορθόδοξων ραγιάδων ήταν, συνεπώς, αμιγώς παρασιτικές.

Αν εκτιμήσουμε αφαιρετικά τον πλούτο που αντλούσαν όλες οι ομάδες ισχύος από τις κοινωνίες των παραγωγών της αυτοκρατορίας, φαίνεται σαν να ασκούνταν στους αγροτικούς πληθυσμούς δύο δυνάμεις, μεταξύ τους ανταγωνιστικές: μία πανίσχυρη παρασιτική από την πλευρά του οθωμανικού κράτους και των υποτελών αριστοκρατιών του, και μία εμπορική. Αυτή η διαπίστωση είναι σωστή μόνο ως ιδεώδης αφαίρεση. Στο κρίσιμο επίπεδο της συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας, η πίεση που ασκούσε το εμπόριο στην παραγωγή και ο ανταγωνισμός του με την παρασιτική λειτουργία του εξουσιαστικού συστήματος ήταν μόνο δυνητικά τον 17ο αιώνα. Ο λόγος είναι ότι τον αιώνα αυτόν η εμπορική δραστηριότητα, η εξαγωγική στην οποία αναφερόμαστε, ήταν ακόμη αδύναμη σε σύγκριση με το σύστημα εξουσίας. Ο ισχυρότερος από τους αναδυόμενους εμπόρους, όπως είδαμε, διέθετε προς το τέλος της ζωής του σημαντικά χαμηλότερης αξίας περιουσιακά στοιχεία, παραβαλλόμενος με έναν ισχυρό αξιωματούχο της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας ή με τον ισχυρότερο από τους τοπικούς προύχοντες του τόπου του, όπως η περίπτωση Λογοθέτη στη Σίφνο. Έμποροι, ακόμη και ισχυροί, όπως ο Δημήτρης Περούλης, τοποθετούνταν από την άποψη της οικονομικής δύναμης στην ίδια τάξη μεγέθους με έναν ευκατάστατο τοπικό προεστό.

Οι ισχυρότεροι από τους αναδυόμενους εμπόρους διέθεταν κατά μέσο όρο εκατόν είκοσι φορές μικρότερο κεφάλαιο, σε σύγκριση, για παράδειγμα, με το μέσο κεφάλαιο που κατείχε ένας σημαντικός έμπορος, διαπιστευμένος από το κράτος σε μια πλούσια εμπορική πόλη όπως το Κάιρο.[419] Υπάρχει και το αντίστροφο. Ένας ισχυρός αναδυόμενος τοπικός έμπορος, όπως για παράδειγμα ο Αθηναίος δανειστής για τον οποίο μιλήσαμε πριν, διέθετε πολλαπλάσιο κεφάλαιο, τουλάχιστον σαράντα φορές μεγαλύτερο από έναν ειδικευμένο ζωέμπορο της ίδιας πόλης.[420] Ακόμη, διέθεταν πολύ περισσότερα μετρητά από διάφορους τοπικούς προύχοντες, κτηματίες και υπενοικιαστές της είσπραξης των φόρων – όχι όμως σημαντική ακίνητη περιουσία ούτε πολιτική

[419] André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVII siècle*, τ. Γ', Institut Français, Δαμασκός 1973, σ. 290.

[420] Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1984, σ. 330.

δύναμη.[421] Τέλος, ο κάθε έμπορος ξεχωριστά, από εκείνους των οποίων προηγουμένως αναλύσαμε τα δίκτυα και την αναπαραγωγή, διέθετε κατά μέσο όρο επτά φορές υψηλότερο κεφάλαιο από τον μέσο όρο των περιουσιών που κατέγραψαν στις διαθήκες τους Οθωμανοί στρατιωτικοί διοικητές της Αδριανούπολης στο τέλος του 17ου αιώνα. Οι ίδιοι όμως αυτοί έμποροι υστερούσαν θεαματικά έναντι ενός ανώτατου Οθωμανού αξιωματούχου.[422]

Πού θα τοποθετούσαμε λοιπόν τους εμπόρους μας στην εν γένει κοινωνική ιεραρχία των ποικίλων ηγετικών ομάδων του οθωμανικού σχηματισμού στα Βαλκάνια; Είναι δυνατόν να μιλήσουμε για ανάδυση μεσαίων στρωμάτων νέου τύπου στις τοπικές κοινωνίες των Βαλκάνιων ραγιάδων; Ας διατυπώσουμε κάποια στοιχεία απαντήσεων σε αυτά τα ερωτήματα μέσω των συμπερασμάτων που ακολουθούν, αν και θα επανέλθουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Η ανάδυση του Homo Economicus στα Βαλκάνια

> «Πρέπει να φανταστείτε έναν άνθρωπο ο οποίος προσέρχεται σε μια συναυλία ορχήστρας πνευστών, όχι επειδή θέλει να ακούσει μουσική, αλλά γιατί χρειάζεται και θέλει να αποκτήσει χαλκό».
>
> Μπέρτολτ Μπρεχτ, *Στοιχεία για την αγορά χαλκού*

Παρά τις ποικίλες αποχρώσεις (ένας αυστηρός κοινωνιολόγος θα τις πρότασσε ως κύριες), από τον Κ. Μαρξ κατεβαίνοντας στο έργο του Gaetano Mosca, ξανανεβαίνοντας στο έργο του Antonio Gramsci για τα ζητήματα της ηγεμονίας και ακολούθως στις αναλύσεις του C. Wright Mills και στις μελέτες του T. B. Bottomore, καταλήγοντας στον Pierre Bourdieu και τον Anthony Giddens, όλοι (εφόσον βέβαια απαλείψουμε το ατελέσφορο δίλημμα ελίτ ή κοινωνικές τάξεις) κατατείνουν στο συμπέρασμα ότι μια κοινωνική ομάδα ισχύος μπορεί να αναπαράγεται τελέσφορα μόνο εφόσον εντάσσει διαρκώς στις επιδιώξεις της τμήματα του πληθυσμού έξω από αυτήν την ίδια. Συνεπάγεται ότι αν η ενσωμάτωση δεν διευρύνεται με πολιτιστικά στοιχεία, δεν αποδίδει παρά μόνο βραχυχρόνια.

---

[421] Βλ. συγκριτικά τη διαθήκη ενός προύχοντα της Άνδρου στο Δημήτριος Ι. Πολέμης, «Διαθήκη Λεονάρδου Καΐρη 1678», *Είκοσι διαθήκαι εξ Άνδρου 1678-1831*, σ. 28-36, και το βιογραφικό του *στο ίδιο*, σ. 36-39. Επίσης βλ. τις έξι διαφορετικές διαθήκες του άρχοντα των Φυρών της Σαντορίνης Συρίγου Βασάλου, το πρώτο μισό του 17ου αιώνα, στο Αλεξάνδρα Στεφανίδου, «Η οικογένεια των Συρίγων-Βασάλων της Σαντορίνης το 16ο και 17ο αιώνα», σ. 238-251.

[422] Για τη σύγκριση βλ. Νικολάι Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, τ. Α΄, πίν. αρ. 16 και σ. 214-215.

Αν η οργάνωση των εμπορικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια ήταν συνήθως ταυτισμένη με την οικογένεια του κάθε εμπόρου ή με συνεταιρισμούς οικογενειών, τα εμπορικά δίκτυα που ανέπτυσσαν οι οικογενειακές εμπορικές επιχειρήσεις αποτελούσαν τον θεμελιώδη οργανωτικό ιστό ανάπτυξης της εμπορικής δράσης. Συνεπάγεται ότι τα αλλεπάλληλα δίκτυα περιγράφουν τη δομή της αγοράς εμπορευμάτων και χρήματος στους μικρούς τόπους που εξετάζουμε. Σε αυτές τις διατοπικές αγορές αναδύονταν οι έμποροι, αλλά αναδύονταν ακριβώς επειδή τις διαμόρφωναν. Μια βασική αιτία ώθησης της οικονομικής διαφοροποίησής τους ήταν ότι απέφυγαν κάθε ειδίκευση σε ένα ή λίγα ομοειδή προϊόντα, όπως υπαγόρευε ο κανόνας για τα περισσότερα είδη εμπόρων στην αυτοκρατορία. Το γενικό εμπόριο τούς επέτρεπε σημαντική ευχέρεια κινήσεων και ταχύτερη κυκλοφορία του μάλλον μικρού κεφαλαίου τους, σε σύγκριση με τους παραδοσιακούς ειδικευμένους εμπόρους. Εξίσου σημαντικό σε αυτήν την εσωτερική προσέγγιση της δυναμικής των αναδυόμενων ραγιάδων εμπόρων και των διατοπικών αγορών που οργάνωναν, είναι ακριβώς το είδος των κοινωνικών σχέσεων που διαμόρφωναν με τις ποικίλες κοινωνικές ομάδες των μικρών τόπων που ενοποιούσαν μέσω των εμπορικών δικτύων. Φαίνεται ότι οι σχέσεις με τις οποίες συγκροτούσαν τα εμπορικά τους δίκτυα διέφεραν ποιοτικά σε σύγκριση με τις υφιστάμενες από αιώνες. Όπως διέφερε επίσης η μόλις αναδυόμενη μορφή ισχύος των ίδιων των εμπόρων, δηλαδή το κεφάλαιο, επειδή συνιστούσε για τους μικρούς τόπους μια νέα μορφή δύναμης, η οποία, επιπλέον, είχε διαμορφωθεί εκτός των οθωμανικών προνομίων. Τι σημαίνουν αυτά;

Προτείνω ως αφετηρία της απάντησης να φανταστούμε υποθετικά τα πρωταρχικά κίνητρα αυτών των εμπόρων. Ενδέχεται, λοιπόν, πρώτο κίνητρο των Βαλκάνιων τοπικών ραγιάδων εμπόρων να ήταν απλώς η επιθυμία να διακριθούν. Επέλεγαν το εμπόριο επειδή η παράδοση του τόπου δράσης τους ωθούσε προς αυτό, δεδομένου μάλιστα ότι από τους αιώνες της οθωμανικής ειρήνης παραγόταν γενικά ένα ικανοποιητικό διαθέσιμο αγροτικό πλεόνασμα. Επίσης, αυτοί οι άνθρωποι ζούσαν στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό, ο οποίος ήταν κλειστός σε κάθε βαθμίδα του, ενώ οι αριστοκρατικοί τίτλοι κάθε βαθμίδας συνιστούσαν για τις αξίες της εποχής τις κατεξοχήν διακεκριμένες κοινωνικές θέσεις, με τους αντίστοιχους ρόλους. Το εμπόριο, συνεπώς, αποτελούσε διέξοδο, αν και πάλι η απόκτηση μιας διαπίστευσης από το οθωμανικό κράτος η οποία θα οδηγούσε στις υψηλές εμπορικές τάξεις, ήταν για αυτούς μάλλον απρόσιτη. Ένας συνδυασμός αδιεξόδων και δυνατοτήτων. Έτσι, υποθέτουμε ότι αναγκάστηκαν να καινοτομήσουν ενοποιώντας μικρές τοπικές αγορές, ξεκινώντας από τον τόπο εγκατάστασής τους. Πάντως, από πουθενά δεν προκύπτει ότι επιδίωκαν συνειδητά να δημιουργήσουν κάποιο νέο σύστημα κοινωνικών σχέσεων, αλλά απλώς εφάρμοζαν κατά το δυνατόν τα σχέδιά τους στο δικό τους παρόν με τα υφιστάμενα υλικά – αυτά υπήρχαν.

Θα ονομάσουμε μεταφορικά τη διαμόρφωση των διατοπικών αγορών ως δημιουργία μικρών τοπικών νέων κόσμων, διασυνδεδεμένων μεταξύ τους κατά περιοχές, με κύριο στόχο και προέχουσα λογική το εξωτερικό εμπόριο και την αναπαραγωγή του

κεφαλαίου των εμπόρων. Οι ιστορικές επενέργειες της δράσης τους αυτής κόμιζαν κάτι καινούργιο, ίσως κοινωνικά ριζοσπαστικό σε αυτές τις μικρές κοινωνίες. Το καινούργιο στοιχείο που κόμιζαν δεν πρέπει να το αντιληφθούμε in abstracto, αλλά αποκλειστικά και μόνο σε σύγκριση με τις κυρίαρχες μεσαιωνικές μορφές τοπικής και αυτοκρατορικής δύναμης από τις οποίες οι έμποροι αυτοί διαφοροποιούνταν καθώς αναδύονταν. Τα ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά των νέων αυτών μικρών τοπικών κόσμων εντοπίζονται στις διαφορές ανάμεσα στον τύπο σχέσεων που διατηρούσαν οι παραδοσιακές ηγετικές ομάδες με τον κόσμο της εργασίας της εποχής, και στις νέου τύπου σχέσεις που διαμόρφωναν οι αναδυόμενοι τοπικοί έμποροι με τον ίδιο αυτό κόσμο.

Έχουμε τονίσει ότι οι καλλιεργητές, οι κτηνοτρόφοι, οι τεχνίτες, οι λίγοι εργάτες των ορυχείων, οι ναυτικοί, διάφοροι μικροεπαγγελματίες, αποτελούσαν σε γενικές γραμμές ό,τι ορίζουμε ως κόσμο της εργασίας της εποχής, ο οποίος αποτελούσε τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού της αυτοκρατορίας και παρήγε όλα τα υλικά αγαθά, κάθε μορφή υλικής αξίας. Οι οθωμανικές ελίτ σε όλα τα επίπεδα της ιεραρχίας, από τον σουλτάνο έως τους απλούς γενίτσαρους, επίσης οι πληρεξούσιες αριστοκρατίες, φαναριώτικες και εκκλησιαστικές, από τον ορθόδοξο Πατριάρχη έως τους τοπικούς εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, διαμόρφωναν σχέσεις με τον κόσμο της εργασίας μονομερείς. Ιδιοποιούνταν με ποικίλες μορφές μεγάλο μέρος κάθε είδους παραγωγής, με φόρους, δανεισμό, καταχρέωση, με κεφαλικές υποχρεώσεις, έκτακτες εισφορές σε περιόδους πολέμων, όπως και με απλή αλλά μόνιμη σχεδόν αυθαιρεσία, επιστρέφοντας στον κόσμο της εργασίας κάτι που δεν ξεπερνούσε τα όρια του εξουσιαστικού και ιδεολογικού καταναγκασμού. Στο οθωμανικό πλαίσιο όλες οι παραδοσιακές ελίτ εξουσίας, φυσικά οι Οθωμανοί πρωτίστως, θεωρούσαν την απόσπαση του πλεονάσματος ως προνόμιο και δικαίωμά τους, χωρίς καμία δική τους υποχρέωση έναντι των παραγωγών, πέρα από την ανοχή και την προστασία. Αυτή η σχέση αποτελεί εντέλει τον ορισμό της δεσποτικής εξουσίας και του λεηλατικού κράτους. Κάθε υποτελής υπάρχει για να υπηρετεί τον κυρίαρχο και όσους τον περιέβαλλαν ως διαβιβαστές της κυριαρχίας του.

Οι έμποροι, αντίθετα, στον βαθμό που ενσωμάτωναν τμήματα αυτού του κόσμου της εργασίας, αποτέλεσαν την πρώτη κοινωνική ομάδα, ακριβέστερα τις πρώτες μικρές τοπικές ελίτ, που διαφοροποιούσαν τις σχέσεις τους τόσο με τους παραγωγούς όσο και με τις παραδοσιακές τοπικές ελίτ ως κατόχους πλεονασμάτων. Οι σχέσεις με τις οποίες οι εν λόγω έμποροι ενσωμάτωναν στις εμπορικές συναλλαγές τους τον κόσμο της εργασίας, όπως επίσης και τους μεγαλύτερους κατόχους πλεονάσματος, υπήρξαν εξαρχής σχέσεις αμοιβαία επωφελείς, με αξίες λίγο πολύ αντίστοιχης τάξης, και ταυτοχρόνως ήταν σχέσεις μάλλον ανοικτές. Η κάθε είδους σύμπηξη σχέσεων με τον κόσμο των εμπόρων, ή η συνεργασία με αυτόν, δεν προέκυπτε από κανενός είδους εξουσιαστικό καταναγκασμό. Οι σχέσεις με τον κόσμο του διατοπικού και εξωτερικού εμπορίου ανάγονταν απλώς σε οικονομικά κριτήρια, σε αμοιβαίες συμφωνίες, τόσο ώστε η πολιτική δύναμη του ενός από τους δύο συμβαλλομένους κάθε εμπορικής πράξης να ακυρώνεται,

φυσικά μόνο κατά τη στιγμή της συναλλαγής, για να επανέλθει αμέσως μετά. Μήπως βρισκόμαστε στις πηγές των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες θεμελιώθηκε πολύ αργότερα, από την Ελληνική Επανάσταση, η αρχή της τυπικής ισότητας των ατόμων και στα Βαλκάνια; Ενδεχομένως.

Πρόκειται λοιπόν για ανάδυση κοινωνικών ομάδων ριζικά διαφορετικών από εκείνες της εποχής του Πλήθωνα. Οι Βυζαντινοί αριστοκράτες λόγιοι που υποστήριξαν ότι ήταν Έλληνες, κινούνταν κυρίως στο πολιτισμικό και εν μέρει στο πολιτικό επίπεδο. Αντίθετα, οι πρώτοι Έλληνες έμποροι του τύπου που συζητήσαμε, διαφοροποιούνταν με διαδικασίες κυρίως οικονομικές. Επιπλέον, οι Έλληνες έμποροι του 17ου αιώνα διέφεραν σημαντικά από τους εμπόρους των ελληνικών πόλεων του ύστερου Βυζαντίου. Σε αντίθεση με τους αναδυόμενους Έλληνες εμπόρους που συζητήσαμε σε αυτό το κεφάλαιο, οι ομόλογοί τους των ελληνικών πόλεων στις περιοχές του ύστερου Βυζαντίου δεν είχαν σχέση με το εξωτερικό εμπόριο. Αυτό το τόσο κρίσιμο για τον σχηματισμό κεφαλαίου εξωτερικό εμπόριο έλεγχαν έμποροι προερχόμενοι κυρίως από πόλεις της ιταλικής χερσονήσου. Ακόμη, οι Έλληνες έμποροι του 17ου αιώνα διέφεραν από τους Έλληνες εμπόρους του ύστερου Βυζαντίου στον αυτοπροσδιορισμό τους, ριζικά μάλιστα, όπως θα δούμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

Αν και καμία εμπορική συναλλαγή ή άλλη αμιγώς οικονομική σχέση δεν παράγει αυτομάτως από μόνη της συμβολικές ή ιδεολογικές συνέπειες, ωστόσο κάθε κοινωνική διαφοροποίηση, όπως αυτή των αναδυόμενων Ελλήνων εμπόρων, διαμόρφωνε στους φορείς της πολιτιστικές απαιτήσεις. Για να εκδηλωθούν οι πολιτιστικές απαιτήσεις είναι απαραίτητες άλλες, σχετικά ανεξάρτητες διεργασίες. Στην περίπτωση των εμπόρων που εξετάζουμε, τις πολιτιστικές διεργασίες άρχισαν να τις καλλιεργούν από τον 17ο αιώνα άτομα των τοπικών εμπορικών ομάδων των ελληνόφωνων ραγιάδων, όπως και ορισμένοι από τους ιδιότυπους μικρούς τοπικούς αριστοκράτες κτηματίες, μαζί με μορφωμένους γιους – όλοι τους εμπλεγμένοι από διαφορετικές θέσεις με το εμπόριο προϊόντων και χρήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ

Από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 1780

«Από πού προέρχεται η αστάθεια του ομοιογενούς;
Γιατί το ομοιογενές διαφοροποιείται αυθόρμητα;»

Ilya Prigogine – Isabelle Stengers, *La Nouvelle Alliance*

Ψευδή ίχνη της νεοτερικής σκέψης στα Βαλκάνια

Το 1793 κατέπλευσε στο λιμάνι της Σμύρνης η γαλλική φρεγάτα *Σίβυλλα*. Έλληνες και Γάλλοι εγκατεστημένοι στη Σμύρνη οργάνωσαν γιορτές της Δημοκρατίας, ξεχνώντας για την περίσταση τους εμπορικούς ανταγωνισμούς.[423] Είχαν προηγηθεί σοβαρές συγκρούσεις της κοινότητας των Ελλήνων εμπόρων με τον ορθόδοξο μητροπολίτη της πόλης και τους υποστηρικτές του, εξαιτίας των εκκλησιαστικών φόρων. Ακολούθησαν άλλες συγκρούσεις για τον έλεγχο του ελληνικού σχολείου, τη διαμόρφωση του προγράμματος σπουδών, οθωμανικές διώξεις σε βάρος των Ελλήνων της πόλης, αντιθέσεις ποικίλες που αναζωπυρώνονταν κατά καιρούς μέχρι την έκρηξη της Επανάστασης, είκοσι οκτώ χρόνια αργότερα.[424] Αυτή η τόσο διαυγής συνείδηση, αλλά και η μαχητικότητα πολλών Ελλήνων αστών της Σμύρνης, διάχυτη σε ποικίλες εκδοχές σε άλλες βαλκανικές πόλεις, εξέφραζε την εν γένει πολιτισμική διαφοροποίηση τμημάτων των βαλκανικών εμπορικών ομάδων, εν προκειμένω των Ελλήνων. Η διαδικασία πνευματικής χειραφέτησης την οποία συνοψίζουμε στον όρο *ελληνικός Διαφωτισμός*, ήταν απόρροια μιας ιστορίας, μιας πολυδαίδαλης πορείας. Η ιστοριογραφία του ελληνικού Διαφωτισμού, όπως διαμορφώθηκε από τον 19ο αιώνα έως σήμερα, παρήγαγε μεγάλο αριθμό τίτλων σχετικών δημοσιευμάτων, συμβάλλοντας στη γνώση μας με σημαντικό αριθμό πληροφοριών. Όμως, συχνά, αρκετοί ιστορικοί του ελληνικού Διαφωτισμού κοιτάζουν την πραγματικότητα που μελετάνε σαν να πρόκειται για αντανακλάσεις ειδώλων, όπως οι άνθρωποι στο σπήλαιο του Πλάτωνα.

---

[423] Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Διάττων, Αθήνα 1990, σ. 30. Ευρύτερη ενδιαφέρουσα περιγραφή για την επιρροή του γαλλικού Διαφωτισμού στη Σμύρνη κάνει η Roxane Argyropoulos, «La communauté grecque de Smyrne au temps des Lumières», *Etudes balkaniques*, 1/2002.

[424] Φίλιππος Ηλιού, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, Μνήμων, Αθήνα 1981.

Το 1827, ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, γνωστός μας ήδη από την ιστορία του για τον Νέο Ελληνισμό, ασχολήθηκε πρώτος με την ιστορία των νέων ελληνικών γραμμάτων, με ό,τι ονομάστηκε αργότερα Διαφωτισμός. Η προσέγγισή του χαρακτηρίζεται από το πνεύμα του εξελικτισμού της εποχής, και σε αυτήν τη βάση πρότεινε μια τριμερή χρονολογική διάταξη της ιστορίας των νέων ελληνικών γραμμάτων. Σύμφωνα με τον Ι. Ρ. Νερουλό, ο ελληνικός Διαφωτισμός ξεκινούσε με την περίοδο της γέννησής του γύρω στο 1700, συνέχιζε με την περίοδο ακμής από το 1750 περίπου, και κατέληγε στην περίοδο της παρακμής, κάπου κατά την Ελληνική Επανάσταση.[425] Ο Ρίζος Νερουλός, Φαναριώτης ο ίδιος, ονόμασε την πρώτη από τις τρεις περιόδους της ιστορίας του ελληνικού Διαφωτισμού ως «φαναριωτική», δηλαδή ως οφειλόμενη στους Φαναριώτες. Πενήντα χρόνια αργότερα, το 1877, ένας άλλος Φαναριώτης λόγιος, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, πρότεινε την ενοποίηση των δύο πρώτων περιόδων της ιστορίας του ελληνικού Διαφωτισμού, διατηρώντας την τρίτη όπως είχε προταθεί από τον Νερουλό. Επιπλέον, ο Α. Ρ. Ραγκαβής επέκτεινε χρονολογικά την ερμηνεία του Ι. Ρίζου Νερουλού –για την ηγεμονία των Φαναριωτών στον ελληνικό Διαφωτισμό– σε ολόκληρο τον 18ο αιώνα.[426] Κατά τον 19ο αιώνα, στην πορεία ανάπτυξης της ιστοριογραφίας του ελληνικού Διαφωτισμού, προστέθηκαν πολλά δημοσιεύματα Ελλήνων ιστορικών της ορθόδοξης εκκλησίας, όπως και Ευρωπαίων ρομαντικών προσκείμενων, που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του μύθου, σύμφωνα με τον οποίο ορθόδοξη εκκλησία και Φαναριώτες αποτέλεσαν τους ακρογωνιαίους λίθους, αν όχι τους αποκλειστικούς φορείς πνευματικής ανάπτυξης των υποτελών ραγιάδων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, εντέλει φορείς του ίδιου του ελληνικού Διαφωτισμού. Αυτός ο ερμηνευτικός καμβάς διαμόρφωσε μία από τις ισχυρές πτυχές της επίσημης, της δημόσιας ιστορίας. Αλλά εξαιτίας της αδιαφορίας της για τις ιστορικές πραγματικότητες στις οποίες αναφερόταν, καθώς και εξαιτίας της συνεπαγόμενης μεθοδολογικής της ακρισίας, κατέληξε να ορίζεται από ισχυρά στοιχεία ιρασιοναλισμού.

Παρόμοιες προσεγγίσεις δεν θα είχαν καμία τύχη εάν δεν γίνονταν μερικώς αποδεκτές από αρκετούς κατεξοχήν ιστορικούς του ελληνικού Διαφωτισμού, κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Ορισμένοι από αυτούς τους ιστορικούς, ενώ συνέβαλαν αποφασιστικά στη διεύρυνση του θέματος, επιδίωξαν ταυτοχρόνως έναν συμβιβασμό.[427] Να παρουσιάσουν δηλαδή στο πραγματολογικό επίπεδο τους ρόλους της

---

[425] Βλ. την ελληνική μετάφραση του σχετικού έργου, Ιακώβου Ρίζου Νερουλού, *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις νεωτέροις Έλλησι*, μεταφρασθείσα υπό Ολυμπίας Ι. Ν. Άμποτ, τυπ. Περρή- Βάμπα, Αθήνησι 1870.

[426] A. Rizos Ragavis, *Histoire littéraire de la Grèce Moderne*, τ. Α, Παρίσι 1877. Για τον Α. Ρ. Ραγκαβή βλ. την εισαγωγή στο έργο της Λίτσας Χατζοπούλου, *Α. Ρ. Ραγκαβής: ένας «στρατευμένος» στον 19ο αιώνα*, Τόπος, Αθήνα 2009.

[427] Αναφέρομαι σε τρεις αντιπροσωπευτικούς ιστορικούς αυτού του ρεύματος: Τον Κωνσταντίνο Θ. Δημαρά, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, και Του ίδιου *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1980. Τον Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, και άλλες δημοσιεύσεις του ίδιου.

ορθόδοξης εκκλησίας, των Φαναριωτών και των κοσμικών διανοουμένων του ελληνικού Διαφωτισμού σαν να ήταν εξίσου σημαντικοί, ως εάν οι συγκρούσεις μεταξύ τους να ήταν δευτερεύουσες, εντέλει σαν να μην υπήρχαν κοινωνικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των Ελλήνων. Ο ερμηνευτικός συμβιβασμός που καλλιέργησαν κατέληξε σε μια ανέφικτη ισορροπία μεταξύ του επιστημονικού ορθολογισμού και του ιρασιοναλιστικού δόγματος του «ελληνοχριστιανισμού». Πιθανότατα αυτός ο συμβιβασμός να τους απομάκρυνε από την επεξεργασία των μεθοδολογικών προαπαιτούμενων· επίσης, μπορεί να τους περιόρισε στον περιγραφικό αντικειμενισμό, επειδή προσφερόταν ώστε πραγματολογικά δεδομένα με σημαίνουσες μεταξύ τους ιστορικές διαφορές να παρουσιάζονται σαν να ήταν ισάξια. Ας δούμε λοιπόν καλύτερα τις απαρχές της χειραφέτησης των νέων ελληνικών ελίτ, από την οπτική των κοινωνικών ομάδων της εποχής και των πρακτικών τους.

Μιλώντας για την αναπαραγωγή του οθωμανικού κράτους, είδαμε ότι από τις δεκαπέντε οικογένειες Φαναριωτών που απάρτιζαν αυτήν την αριστοκρατία, μόλις τρεις επένδυσαν στη συστηματική μόρφωση, και μόλις δύο, οι Μαυροκορδάτοι και οι Cantemir, άφησαν πίσω τους ολοκληρωμένα κείμενα. Οι υπόλοιποι είτε διέθεταν κάποια στοιχειώδη μόρφωση είτε ήταν απλώς «απελέκητοι», πράγμα που ίσχυε σχεδόν πλήρως για τις γυναίκες των οικογενειών αυτών.[428] Είναι συνεπώς μεθοδολογικά απαραίτητο να μετατοπίσουμε την οπτική μας, ώστε Φαναριώτες και βογιάροι να γίνουν αντιληπτοί όχι από τα λίγα βιβλία τους, τα οποία έγραψαν ακόμη λιγότεροι, όσο από αυτό που τους καθιστούσε κοινωνικά μια ειδικευμένη υποτελή αριστοκρατία των τίτλων, δηλαδή από το έργο τους ως διοικητών της Μολδαβίας και της Βλαχίας. Από τις θέσεις τους ως επικεφαλής αυτών των επαρχιών είχαν την υποχρέωση να τροφοδοτούν την Κωνσταντινούπολη και τον στρατό με σιτηρά, κρέατα, φόρους σε μετρητά, και να εξασφαλίζουν την κοινωνική σταθερότητα. Αυτές οι υποχρεώσεις απέρρεαν από το καθεστώς υποτέλειας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των δύο αυτών περιοχών, οι οποίες για τον πλούτο τους αποκαλούνταν «ο ωραίος κήπος του Σουλτάνου και ο σιτοβολώνας της Κωνσταντινούπολης».[429] Ας πλησιάσουμε, λοιπόν, αγαπητέ αναγνώστη, από κοντά βογιάρους και Φαναριώτες, ώστε να παρακολουθήσουμε την πολιτική τους συμπεριφορά στον δικό τους κόσμο, μέσα από τις πράξεις τους κατά την άσκηση εξουσίας σε αυτές τις δύο επαρχίες, ώστε να διαπιστώσουμε πόση σχέση είχαν με τον Διαφωτισμό και τη νεοτερικότητα.

Και τον Δημήτρη Γ. Αποστολόπουλο, *Η εμφάνιση της Σχολής του Φυσικού Δικαίου στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Η ανάγκη μιας νέας ιδεολογίας*, Αθήνα 1980, και σε άλλες δημοσιεύσεις του ίδιου.

[428] Elias Regnault, *Histoire politique et sociale*, σ. 58-59.

[429] Περιγραφή της Βλαχίας το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα έχει γράψει ο γραμματέας του βογιάρου ηγεμόνα Constantin Brancoveanu, ο Φλορεντινός Anton-Maria del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia: con la descrizione del paese; natura, costumi, riti, e religione degli abitanti; annessavi la tavola topografica di quella provincia, dove si vede ciò, che èrstato nella Valachia agli Austriaci nel congresso di passarovitza*, Antonio Bortoli, Βενετία 1714.

Θυμίζω στον αναγνώστη ότι συζητώντας για την αναπαραγωγή της οθωμανικής κυριαρχίας, διαπιστώσαμε ότι αυτός που εξασφάλιζε το βεράτι του βοεβόδα της Βλαχίας ή της Μολδαβίας συνοδευόταν κατά την εγκατάστασή του στη θέση του από μια ακολουθία εκατοντάδων μικρών αξιωματούχων, που αποτελούσαν την αυλή του ως τοπικού ηγεμόνα. Αυτό σημαίνει ότι από το τέλος του 17ου αιώνα έως το 1821, κάθε περίπου τρία χρόνια που άλλαζε κατά μέσο όρο ο Βοεβόδας, άλλαζε μαζί του το σύνολο των ακολούθων που αποτελούσαν την αυλή, ακόμη και όταν ένα μέρος αυτών των αυλικών επανερχόταν με τον επόμενο βοεβόδα. Να σημειώσουμε ότι αυτή η πρακτική αλλαγής του συνόλου της τοπικής ή περιφερειακής διοίκησης δεν συνέβαινε στα σαντζάκια και στα πασαλίκια της αυτοκρατορίας που διοικούσαν Οθωμανοί αξιωματούχοι. Εκεί, ο τοπικός ή περιφερειακός διοικητής άλλαζε μεν συχνά, αλλά παραλάμβανε την προηγούμενη εγκατεστημένη διοίκηση στην οποία πρόσθετε τον στενό προσωπικό του κύκλο. Παράλληλα προς τη διαρκή κυκλοφορία της διοίκησης που συγκροτούσαν οι ακόλουθοι Φαναριωτών και βογιάρων, υπάρχει μια ακόμη διαφορά που αφορά την κορυφή. Στην περίοδο έως το 1821, το ένα τρίτο των διοικητών των επαρχιών αυτών ήταν βογιάροι και τα άλλα δύο τρίτα Φαναριώτες, ενώ η μέση διάρκεια παραμονής τους στο αξίωμα εκτεινόταν από λίγους μήνες έως τέσσερα χρόνια. Άραγε πόση αστάθεια προκαλούσε στους πληθυσμούς, ακόμη πόσο τους στοίχιζε η ικανοποίηση προσδοκιών πλουτισμού του εκάστοτε βοεβόδα και της ακολουθίας του, αυτή η αδιάλειπτη κινητικότητα της εξουσίας; Ο Ρουμάνος ιστορικός Radu G. Păun έχει μελετήσει τη σημασία της ανακύκλωσης φατριών στις εξουσίες των δύο επαρχιών, ανακύκλωση που γινόταν πάντοτε με τη μεσολάβηση της Υψηλής Πύλης. Τονίζει ότι η διαρκής εναλλαγή οικογενειών πρώτης τάξης και ορισμένων από τις χαμηλές τάξεις ευγενών που αποτελούσαν τους συμμάχους και αυλικούς τους, συνιστούσε έναν μηχανισμό εξισορρόπησης των αντιθέσεων μεταξύ των φατριών, επειδή η συνεχής εναλλαγή επέτρεπε εντέλει σε όλους να αποσπούν περιοδικά τον πλούτο από τους πληθυσμούς των δουλοπαροίκων της Μολδαβίας και της Βλαχίας, καθώς και από τους λίγους ελεύθερους χωρικούς.[430]

Ο κατεξοχήν μελετητής της δουλοπαροικίας στη Μολδαβία και τη Βλαχία, ο κοινωνιολόγος Henri H. Stahl, τονίζει ότι στο πλαίσιο των δυνατοτήτων επιλογής που είχαν οι δουλοπάροικοι, οι χωρικοί, οι κτηνοτρόφοι και όσοι μετά βίας μπορούν να ονομαστούν αστοί, αντιδρούσαν με τα πόδια τους. Έφευγαν δηλαδή από τον βογιάρο που επιδίωκε να τους εξαρτήσει σωματικά, για να ενταχθούν σε άλλον αφέντη άλλης περιοχής, ή ευθέως μετανάστευαν στη Ρωσία, την Ουγγαρία ή την Τρανσυλβανία, πάλι για να ενταχθούν εκεί σε κάποιον τοπικό ευγενή, φυσικά πάντα ως δουλοπάροικοι, ή συγκροτούσαν κοινότητες σε χέρσες περιοχές.[431] Αλλά η εγκατάστασή τους σε ελεύθερες περιοχές οδηγούσε πάντα σε βίαιες διώξεις των φυγάδων και αποτελούσε αφορμή

430 Radu G. Păun, «La circulation des pouvoirs dans les pays Roumains au XVIIe siècle», *ό.π.*
431 Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines*, σ. 132-138.

για επέκταση των γαιοκτητικών δικαιωμάτων των βογιάρων σε αυτές τις περιοχές, ακόμη και αν έμεναν τελικά ακατοίκητες.[432] Αυτή η πολύ παλαιά λανθάνουσα κοινωνική σύγκρουση προκαλούσε αντιθέσεις μεταξύ των βογιάρων για τον έλεγχο των γαιών και των χωρικών που περιλάμβαναν. Ο Mihail Kogălniceanu, πατέρας της ρουμανικής εθνικής ιστοριογραφίας, σε μία εμπεριστατωμένη συμβαντολογική ιστορία, γραμμένη με λαμπερά συναισθήματα, περιγράφει όλες τις μικρές και μεγάλες συγκρούσεις από τον 13ο έως τον 18ο αιώνα, χωρίς να παραλείψει ίσως ούτε ένα από τα πρόσωπα των βογιάρων και Φαναριωτών πρωταγωνιστών.[433] Να ένα παράδειγμα.

Αίφνης, μετά από ατέρμονες και σκληρές πολεμικές διαμάχες για την εξουσία στα δύο προτεκτοράτα, το 1659 ο βογιάρος Mihne III Radu, προκαλώντας μία εξέγερση που στόχο είχε την κατάληψη της εξουσίας του βοεβόδα, διώχνει τους Οθωμανούς από τη Μολδαβία, σφάζει πολλές οικογένειες αντίπαλων βογιάρων, πουλάει ως δούλους ή εντάσσει σε καθεστώς δουλοπαροικίας τους χωρικούς τους, συνεχίζοντας προς τη Βλαχία.[434] Οι χωρικοί που ανήκαν ως δουλοπάροικοι στους αντίπαλους βογιάρους, όσοι δεν διέφυγαν σε γειτονικές περιοχές ή δεν σφάχτηκαν, εξέπεσαν σε αιχμαλώτους δούλους που είτε πουλήθηκαν είτε εντάχθηκαν στις γαίες του νικητή και των συμμάχων του, ενδεχομένως σε γαίες χέρσες χωρίς προηγούμενη κατοίκηση. Κοντολογίς εξανδραποδίστηκαν.

Οι βιαιότατες αυτές αντιθέσεις δεν ήταν οι μόνες. Συχνά εκδηλώνονταν αντιθέσεις με βίαιες παροξύνσεις μεταξύ των φατριών βογιάρων για τη θέση του βοεβόδα, επειδή, παρά τον τυπικά δημόσιο χαρακτήρα του, το λειτούργημα αυτό ήταν μια πραγματική χρηματομηχανή για την Υψηλή Πύλη, τους Φαναριώτες, τους βογιάρους και την εκκλησία, με όλες τις ακολουθίες τους. Ας δούμε ένα ικανοποιητικό παράδειγμα ετήσιου χρηματικού κόστους που κατέβαλαν οι κάτοικοι των δύο αυτών παραδουνάβιων επαρχιών στις αρχές του 1780. Τότε, με βοεβόδες Φαναριώτες γόνους της οικογένειας Υψηλάντη στη μία και Μουρούζη στην άλλη, οι δύο επαρχίες μαζί κατέβαλαν φόρους οι οποίοι ανέρχονταν στο εντυπωσιακό ποσό των επτά σχεδόν εκατομμυρίων γροσίων, κάτι λιγότερο από τρία εκατομμύρια ασημένια βενετικά δουκάτα, χωρίς να είναι δυνατόν να υπολογιστούν οι έκτακτες και καταναγκαστικές εισφορές που επέβαλλε κάθε μικρός και μεγάλος ακόλουθος από τους εκατοντάδες του κάθε Φαναριώτη βοεβόδα.[435] Συγκριτικά, για έναν πληθυσμό που αναλογούσε στον μισό προς εκείνον της Πελοποννήσου, οι κάτοικοι των δύο παραδουνάβιων προτεκτοράτων κατέβαλαν την ίδια εποχή σε απόλυτα μεγέθη σχεδόν τριπλάσιους φόρους από τους Πελοποννήσιους ραγιάδες.

---

[432] *Στο ίδιο.*

[433] Mihail Kogălniceanu, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, tome première (1241-1792), Librairie de B. Behr, Βερολίνο 1837, σ. 250 κ.ε.

[434] *Στο ίδιο*, σ. 297-299.

[435] Thomas Thornton, Esq., *The present state of Turkey*, τ. 2, Joseph Mawman, Λονδίνο 1809, σ. 361-363.

Σε τόσο σκληρές συνθήκες εκμετάλλευσης των χωρικών, θα μπορούσαμε να σκεφτούμε πως αποτελεί ανθρωπιστική ενέργεια ότι διάφοροι σημερινοί ιστορικοί κατάργησαν τη δουλοπαροικία στα βιβλία τους (ανεξάρτητα από το γεγονός ότι συχνά τη συγχέουν με τη δουλεία) έναν και πλέον αιώνα πριν από το πραγματικό ξεκίνημα της διαδικασίας για την κατάργησή της.[436] Οι ιστορικοί αυτοί αναφέρονται στη Reforma του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου. Ο ίδιος την είχε ορίσει κάπως πομπωδώς, είναι αλήθεια, ως «Σύνταγμα» και τη δημοσίευσε το 1741 στο περιοδικό *Mercure de France* χωρίς να λάβει κάποια θετική απόκριση από τους Γάλλους διανοούμενους διαφωτιστές, όπως φαίνεται να προσδοκούσε. Σε κάθε περίπτωση, στη διάρκεια αυτής της δεκαετίας εφάρμοσε αυτήν τη μεταρρύθμιση με παραλλαγές στη Μολδαβία και τη Βλαχία. Περί τίνος επρόκειτο; Αρχικά αφαίρεσε από τους βογιάρους το δικαίωμα να συνοδεύονται από τους ένοπλους βασάλους τους. Σε αντάλλαγμα, τους απάλλαξε από τους φόρους προς την εκκλησία και τον βοεβόδα, και τους έδωσε τίτλους που αντιστοιχούσαν σε σταθερά τοπικά αξιώματα, άρα σε δικαιώματα περαιτέρω είσπραξης φόρων από τον πληθυσμό, τους οποίους αύξησε προς τούτο.[437] Ας δούμε τώρα τι προέβλεπε η Reforma του Μαυροκορδάτου για τη δουλοπαροικία στις δύο αυτές περιοχές.

Ο Henri H. Stahl έχει τονίσει πως δεν επρόκειτο για κατάργηση της δουλοπαροικίας αλλά για καθιέρωση της ελεύθερης εγκατάστασης ενός φυσικού προσώπου σε περιοχές κάποιου βογιάρου, για το παλαιό μεσαιωνικό καθεστώς *urbarium*.[438] Αυτό το φαινομενικά ελεύθερο πρόσωπο δεν μπορούσε να καλλιεργήσει γη ή να χρησιμοποιήσει τα κοινοτικά λιβάδια και δάση, ούτε να αναπτύξει άλλη δραστηριότητα επιβίωσης χωρίς να συμφωνήσει με τον κάτοχο βογιάρο τους φόρους, τις αγγαρείες και τα λοιπά δοσίματα που θα κατέβαλλε.[439] Πρόκειται δηλαδή για ένταξη στη δουλοπαροικία, που εμφανίζεται σαν να ήταν εθελοντική, αφού προηγουμένως το φυσικό πρόσωπο εξαναγκαζόταν να δηλώσει «εθελοντής», έχοντας χάσει κάθε δυνατότητα βιοπορισμού. Η μεταρρύθμιση του Κ. Μαυροκορδάτου επανέφερε ουσιαστικά μια από τις διαδικασίες ένταξης στο καθεστώς του «προστατευόμενου» από κάποιον βογιάρο, όπως συνέβαινε στις απαρχές της δουλοπαροικίας σε αυτές τις περιοχές, γύρω στον 14ο αιώνα.

Προς τα μέσα του 18ου, υπήρχε τυπικά η επιπλέον δυνατότητα να μετατραπεί κάποιος σε «ελεύθερο» μεροκαματιάρη στα κτήματα ενός άρχοντα. Όμως στην πραγματικότητα η δυνατότητα περιοριζόταν στο ελάχιστο, δεδομένου ότι οι γαίες βογιάρων όπου ασκούνταν άμεση εκμετάλλευση, και οι οποίες συνεπώς χρειάζονταν αγρεργάτες,

---

[436] Ενδεικτικό παράδειγμα το βιβλίο του Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 219.

[437] Βλ. την πλήρη περιγραφή της Reforma στον Mihail Kogălniceanu, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie*, σ. 390-393. Επίσης Thomas Thornton, Esq., *The present state of Turkey*, σ. 356. Επίσης, τα απομνημονεύματα ενός σχεδόν σύγχρονου του Κ. Μαυροκορδάτου, του Général de Bawr, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt-Leipzig, 1778. (Εκδόθηκε στα ελληνικά με τον τίτλο *Περιγραφή της Βλαχίας*, Βουκουρέστι 1789).

[438] Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines*, σ. 123.

[439] *Στο ίδιο.*

ήταν σπάνιες. Το έμπρακτο αποτέλεσμα της Reforma στις δεκαετίες που ακολούθησαν εκδηλώθηκε ως σημαντική και σταθερή μείωση των ελεύθερων χωριών, ως αντίστοιχη αύξηση των «προστατευόμενων» δουλοπαροικιακών, καθώς επίσης και ως μείωση του πληθυσμού από τη φυγή και την ένδεια, μείωση της τάξης του 50-60% και για τις δύο επαρχίες.[440] Φαίνεται λοιπόν πως η Reforma που συντάχθηκε και καθιερώθηκε από έναν Φαναριώτη και διατηρήθηκε από όλους τους επόμενους βοεβόδες για δεκαετίες, αποτέλεσε μια μεταρρύθμιση που ενίσχυε εμπράκτως τη δουλοπαροικία υπέρ των βογιάρων, παράγοντας επιπλέον πολιτικά οφέλη για τους Φαναριώτες.

Οι Φαναριώτες και οι βογιάροι, μια ενιαία εντέλει αριστοκρατική κάστα με πολύ πυκνές γαμήλιες σχέσεις και αλληλένδετα συμφέροντα, δεν θα μπορούσαν να είναι κάτι διαφορετικό από το οθωμανικό αυτοκρατορικό σύστημα που υπηρετούσαν ως εντεταλμένοι στους «κήπους του Σουλτάνου» και στο όνομά του. Ήταν αριστοκράτες χάρη στην ένταξή τους σε αυτό το σύστημα. Από την άλλη, το γεγονός ότι οι βογιάροι ίδρυσαν δύο μέσες σχολές στο Ιάσι και στο Βουκουρέστι –όπου οι Φαναριώτες απαγόρευσαν αργότερα την πρόσβαση σε όσους δεν ήταν αριστοκράτες, ακόμη και σε παιδιά εμπόρων– δεν άλλαξε το καθεστώς τους και τον τρόπο οργάνωσης και άσκησης μιας μάλλον πρωτόγονης εξουσίας. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε για τους Φαναριώτες και τους βογιάρους αν τους δούμε από την πλευρά των γραπτών τους. Με εξαίρεση τον Dimitrie Cantemir, τον οποίο οι Ρουμάνοι ιστορικοί θεωρούν, μάλλον δικαίως, πατέρα του Διαφωτισμού στις περιοχές τους, τα γραπτά των δύο πρώτων Μαυροκορδάτων, Νικόλαου και Αλέξανδρου, παρά την αναμφισβήτητη μόρφωσή τους, εξέφραζαν ιδέες κυνικές ή ευθέως απολυταρχικές, όπως έχουν τονίσει μελετητές τους.[441] Μάλιστα, θα πρόσθετα, κατά τα ωραία πολεμικά ιδεολογικά πρότυπα του Διαφωτισμού, εξέφραζαν ιδέες υπέρ της τυραννίας και του σκοταδισμού.

Το 1806, οπότε υποθέτουμε ότι εκδόθηκε η *Ελληνική Νομαρχία*, το κατεξοχήν μανιφέστο του ελληνικού επαναστατικού Διαφωτισμού, ο συντάκτης του αποκαλούσε τους Φαναριώτες «*συνεργούς της Τυραννίας*», μαζί με τους αξιωματούχους του ορθόδοξου κλήρου. Η εχθρική στάση των Φαναριωτών απέναντι σε κάθε νεοτερικό στοιχείο επιβεβαιώθηκε λίγα χρόνια αργότερα, όταν κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης πήραν σε αυτήν μέρος μόλις οκτώ Φαναριώτες. Ο ένας βεβαίως ήταν ο κατεξοχήν πολιτικός ηγέτης της, ριζικά αποσπασμένος από τις κοινωνικές του καταβολές, αλλά η

[440] *Στο ίδιο*, σ. 22-24. Για τον πληθυσμό, αλλά και για την έμπρακτη σημασία που είχε για τους χωρικούς η Reforma του Μαυροκορδάτου βλ. Elias Regnault, *Histoire politique et sociale*, σ. 70-73. Γενικότερα για τους Φαναριώτες και τις μεθόδους άσκησης της εξουσίας στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, είναι διαφωτιστικό ένα βιβλίο γραμμένο από έναν εχθρό τους, τον Φαναριώτη γιατρό, οπαδό της νεοτερικότητας στο Παρίσι, Marc-Philippe Zallony, *Traité sur les princes de la Valachie et de la Moldavie sortis de Constantinople, connus sous le nom Fanariotes*, Arthus Bertrand, Παρίσι 1830.

[441] Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, σ. 155-158, 160. Jacques Bouchard, «Les lettres fictives de Nicolas Mavrocordatos à la manière de Phalaris: une apologie de l'absolutisme», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 13/1975.

φαναριώτικη αριστοκρατία ως σύνολο προτίμησε να αυτοεξοριστεί ή ακόμη να αποδεκατιστεί από τις εκτελέσεις μελών της που διέταξε ο σουλτάνος, παρά να συμφύρεται με παρακατιανούς Έλληνες και άλλους Ευρωπαίους μαχητές της ελευθερίας.

Σωτηριολογικές ιδεολογίες των πληθυσμών και μεταβατικά άτομα προς τη νεοτερικότητα

Πώς θα αντιληφθούμε την ανάδυση ενός έθνους; Δεν εννοώ του εθνικού κράτους, που πήρε μορφή στο φαντασιακό πολλών Ελλήνων βαθμιαία από το τέλος του 18ου αιώνα και άρχισε να πραγματοποιείται με την Ελληνική Επανάσταση. Ως έθνος εδώ εννοώ το γίγνεσθαι της συνείδησης του ανήκειν σε μια εθνοπολιτισμική ομάδα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, διαφορετικά από τα χαρακτηριστικά άλλων ομάδων, ιδίως ανταγωνιστικά προς τα κυρίαρχα. Μιλώντας για τη γέννηση του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης, είδαμε τις θέσεις του Νικόλαου Σβορώνου, ο οποίος όμως φοβάμαι ότι τοποθέτησε χρονικά αυτήν τη συνείδηση του ανήκειν των Νέων Ελλήνων πολύ νωρίς. Από την άλλη, ο ανυποχώρητος ορθολογιστής επαναστάτης Γιάνης Κορδάτος άφησε έναν υποτυπώδη ιστορικό υλισμό και μια ανελαστική ταξική συνείδηση να καθορίσουν την ιστορική του σκέψη και να ματαιώσουν την τεράστια εργατικότητά του. Αντίθετα, ο σύντροφός του Σεραφείμ Μάξιμος μετέτρεψε τη μεσοπολεμική κρίση του ελληνικού κομμουνισμού σε προσωπικό και επιστημονικό αναστοχασμό. Με τη βοήθεια του Ernest Labrousse ανέδειξε, πρώτος αυτός, τις οικονομικές απαρχές του εμπορικού Νέου Ελληνισμού και τη σημασία του. Οι συνειδησιακές και ευρύτερα πνευματικές διαφοροποιήσεις τις οποίες αναζητούμε εδώ, επειδή είναι μη υλικές, αφήνουν ίχνη δυσδιάκριτα σε σύγκριση με τα οικονομικά, πόσο μάλλον σε κοινωνίες όπου, για τη συντριπτική πλειονότητα, βασίλευε ο προφορικός πολιτισμός. Ας ιχνηλατήσουμε με τις ενδείξεις που διαθέτουμε την αίσθηση του ανήκειν στις βασικές κοινωνικές κατηγορίες ελληνόφωνων πληθυσμών.

Δύο ιδεολογίες ή δύο προσλήψεις της ζωής και του κόσμου κυριαρχούσαν από τον 15ο αιώνα στους πληθυσμούς των Βαλκάνιων ραγιάδων. Η πρώτη, η επίσημη διπλή θεοκρατία, μας είναι ήδη γνώριμη από προηγούμενα κεφάλαια. Αυτή η ιδεολογία εκλογίκευε και νομιμοποιούσε την πολιτική κυριαρχία επί των πληθυσμών, μεταφραζόταν σε κανόνες διοίκησης, ποινικούς κανόνες, φόρους, γενικά στο καθεστώς υποτέλειας, ενώ εκφραζόταν με κανονιστικό γραπτό λόγο, απρόσιτο από τη συντριπτική πλειονότητα, ακόμη και ακουστικά, πόσο μάλλον με ανάγνωση. Για αυτήν την κυρίαρχη ιδεολογία το όνομα των υποτελών ήταν «χριστιανοί ραγιάδες», οι οποίοι βρίσκονταν ενταγμένοι στην αρμοδιότητα επιτήρησης της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας. Στα μάτια

των κυρίαρχων Οθωμανών και των αρμόδιων υποτελών αριστοκρατιών τους, αυτοί οι άνθρωποι δεν διέθεταν κανενός είδους εθνοπολιτισμικό χαρακτηριστικό, τα δε δικαιώματά τους ορίζονταν από τους κυρίαρχους και ήταν ανακλητά. Η δεύτερη ιδεολογία, ενδεχομένως διάχυτη κοινωνικά σε ομάδες υποτελών, θα μπορούσε να συνιστά μια υποτυπώδη ιδεολογική διαφοροποίηση ή ακόμη και μια λανθάνουσα αντίσταση στους κυρίαρχους. Εκφραζόταν ως συγκεχυμένη σωτηριολογική προσδοκία που ήθελε άλλοτε τον τελευταίο βυζαντινό αυτοκράτορα να επιστρέφει απελευθερωτής, άλλοτε κάποιο ξανθό γένος, αρχικά τους Βενετούς και αργότερα τους Ρώσους, να απελευθερώνουν τους χριστιανούς από τους αλλόθρησκους Οθωμανούς.[442] Ωστόσο, η δεύτερη αυτή σωτηριολογική αναπαράσταση, παρά τη φαινομενικά λανθάνουσα αντίθεση προς την κυρίαρχη, ταυτιζόταν μαζί της ως προς τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά. Λειτουργικά, και οι δύο ενίσχυαν την ισχυρή παθητικότητα, θεμελίωναν τη συναίνεση του πληθυσμού στις πολιτικές και πνευματικές συνθήκες της ζωής του. Δομικά, οι ομοιότητες των δύο αυτών ιδεολογικών αναπαραστάσεων ήταν ισχυρότερες. Το θεμέλιο και των δύο ήταν η απουσία εγκόσμιας προοπτικής των πληθυσμών ως προς το παρελθόν, αλλά και ως προς το μέλλον τους. Το μέλλον, ειδικότερα, δεν θα πρέπει να συνιστούσε κάτι περισσότερο από ανάμνηση του παρελθόντος σε έναν περίκλειστο ορίζοντα, επικαθορισμένο από τη διπλή θεοκρατία και το εν γένει κυρίαρχο πνευματικό καθεστώς. Παρατηρώντας τα εκατομμύρια των ελληνόφωνων ραγιάδων, θα πρέπει να τους φανταστούμε ως ανθρώπους του μόχθου στην πλειονότητά τους, έναν πληθυσμό με άπειρους κατακερματισμούς σε έναν κονιορτό μικροκοινωνιών, με τις πολλές διαλέκτους ή γλωσσικά ιδιώματα που δεν ενοποιούνταν από καμία κεντρική ενιαία γλώσσα, προφορικά κατανοητή από όλους λίγο ή πολύ. Αυτός ο πληθυσμός, ωστόσο, δεν έπαυε να μιλάει ελληνικά ούτε να ακούει στα αρχαία ελληνικά τον παπά του να του τραγουδάει κάτι που ήξερε ότι ήταν ψαλμοί. Είχε κάποια σημασία αυτό το γλωσσικό γεγονός; Μπορούσε να απορρέει από τη γλώσσα μια αίσθηση του ανήκειν των χωρικών και μικροαστών ραγιάδων στην εθνοπολιτισμική ομάδα «Έλληνες»;

Ο καθηγητής Ιωάννης Θ. Κακριδής συγκέντρωσε ευρήματα λαογράφων του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, θρύλους που ανάγονται σε κάποιους αιώνες πριν από την εποχή της συλλογής τους. Ο Ι. Θ. Κακριδής ανέλυσε αυτά τα λαογραφικά ευρήματα υπό το πρίσμα της θέσης που έπαιρναν οι Έλληνες στον λαϊκό φαντασιακό κόσμο των πληθυσμών στα νησιά του Αιγαίου και τις ηπειρωτικές ελληνικές περιοχές.[443] Σύμφωνα με τη λαϊκή αυτή παράδοση, οι Έλληνες ήταν γίγαντες με υπερφυσική δύναμη,[444] γυναίκες

---

[442] Marios Hatzopoulos, «Oracular Prophecy and the Politics of toppling Ottoman Rule in South-East Europe», *The Historical Review / La Revue Historique*, VIII/2011, σ. 95-103. Για το γνωστότερο σωτηριολογικό κείμενο ειδικότερα, βλ. Δημήτρης Μιχαλόπουλος (πρόλογος, εισαγωγή, επιμέλεια), *Οπτασία του Μακαρίου Ιερωνύμου Αγαθαγγέλου*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

[443] Ι. Θ. Κακριδή, *Οι αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση*, ΜΙΕΤ, Αθήνα [4]1997.

[444] *Στο ίδιο*, σ. 17-23.

οι οποίες συχνά είχαν μόνο ένα στήθος (Αμαζόνες;), και άλλοτε θύμιζαν μάγισσες.[445] Οι Έλληνες εμφανίζονται επίσης σε αυτούς τους θρύλους ως τρομεροί κτηνοτρόφοι, ένα είδος κυκλώπων, ανίκητοι πολεμιστές,[446] ενώ τα ερείπια των αρχαίων ναών τα αποκαλούσαν με ποικίλες παραλλαγές «ελληνικά σταβλιά».[447] Όμως «πέθαναν σιγά σιγά και χάθηκαν, γιατί η γη, τόσο που έτρωγαν δε βαστούσε να τους θρέψει».[448]

Το όνομα «Έλληνας», ασφαλώς, δεν ήταν άγνωστο στους ελληνόφωνους χωρικούς ούτε στους μικρούς αστούς των Βαλκανίων. Επίσης, είναι εμφανές πως στις προσλήψεις αυτών των ανθρώπων η σήμανση του ονόματος «Έλληνας» ήταν θετική. Θετική, ωστόσο, όπως οι μυθικές λαϊκές παραδόσεις. Ήταν εντέλει μύθοι για κάποιους ανθρώπους χαμένους, που μάλλον συγχέονταν με τα καλά ξωτικά των βουνών και με τα ευεργετικά τελώνια. Οι Έλληνες, λοιπόν, είχαν φύγει από τις εγκόσμιες προσλήψεις των χωρικών, είχαν ενταχθεί στους λαϊκούς θρύλους. Αυτή η μετατόπιση σημαίνει απλά ότι για τους χωρικούς ραγιάδες οι Έλληνες αποτελούσαν κάτι απόμακρο από τους ίδιους, ξένο από αυτό που οι ίδιοι ήταν, μια ονομασία στην οποία δεν μπορούσαν να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους, πόσο μάλλον να ταυτιστούν με αυτήν. Οι ελληνόφωνοι χωρικοί είχαν ενσωματώσει το καθεστώς της υποτέλειας, ενώ κατά την κοινωνική υπόστασή τους αναγνωρίζονταν μεταξύ τους από το όνομα, την οικογένεια, τον μικρό τους τόπο, τους συντοπίτες τους, την κοινωνική διαφοροποίησή τους· ήταν, ας πούμε, νοικοκυραίοι ή προύχοντες, αλλά δεν αναγνώριζαν ότι είχαν κάποιο ιδιαίτερο εθνοπολιτισμικό χαρακτηριστικό, για παράδειγμα τη γλώσσα τους. Ίσως η ισχυρότερη αίσθηση του ανήκειν να ήταν για τους χωρικούς το σόι, εκεί βρίσκονταν οι φίλοι, οι δικοί τού καθενός. Επίσης, αναγνώριζαν τον εαυτό τους στη θρησκευτική τους πίστη σε επίπεδο της κοινότητας.

Θα μπορούσε να βρίσκεται σε υψηλότερες κοινωνικές τάξεις αυτή η αίσθηση του ανήκειν; Με βάση όλα όσα αναλύσαμε προηγουμένως για τους Φαναριώτες, η αλήθεια είναι ότι τα ελληνικά, η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν καθημερινά, δεν δήλωναν ούτε στο ελάχιστο καμία ταύτιση με οτιδήποτε μπορούσε να θυμίζει Έλληνες, κάτι το οποίο ίσχυε επίσης για τους μορφωμένους συντάκτες βιβλίων στα ελληνικά, όπως οι Μαυροκορδάτοι. Το ίδιο μάταιο αλλά και απολύτως εύλογο θα ήταν να αναζητήσουμε στην άλλη ελληνόφωνη αριστοκρατία, στους αξιωματούχους του ορθόδοξου κλήρου, κάποια αντίστοιχη διαφοροποίηση, αν και με ελάχιστες εξαιρέσεις. Για τους αριστοκράτες του κλήρου ήταν λογικότερο. Αυτοί ήταν φορείς οικουμενικότητας, πλασματικής βέβαια, αλλά σημαντικής για αυτούς. Συνεπώς, δεν θα μπορούσαν να δεχτούν οποιονδήποτε διαχωρισμό του ποιμνίου με διαιρέσεις άλλες από εκείνες της ορθόδοξης πίστης: αμαρτωλός και αναμάρτητος, ευσεβής και ασεβής, πιστός και άπιστος κ.ο.κ. Πολύ περισσότερο

[445] *Στο ίδιο*, σ. 23-24.
[446] *Στο ίδιο*, σ. 30-31.
[447] *Στο ίδιο*, σ. 41
[448] *Στο ίδιο*, σ. 33-34.

αδύνατο θα ήταν για τους αριστοκράτες του κλήρου να δεχτούν διαιρέσεις ιστορικές, όπως ο χαρακτηρισμός «Έλληνες», αφού αυτοί οι *εθνικοί* εξακολουθούσαν, ως φαντάσματα, να αντιπροσωπεύουν τον παλαιό εχθρό, παρέμεναν οι κατεξοχήν ειδωλολάτρες και οι εχθροί της χριστιανικής πίστης από την εμφάνιση του χριστιανισμού. Θα ήταν λοιπόν βαρύτατο σφάλμα, σχίσμα, μια παρόμοια διαφοροποίηση για τους αριστοκράτες του ορθόδοξου κλήρου, θα ήταν άρνηση του ίδιου τους του εαυτού και της κοινωνικής τους θέσης. Όμως, υπάρχουν πάντοτε οι λίγες καλές μεμονωμένες περιπτώσεις, αυτοί που υπερβαίνουν τον εαυτό τους και την κοινωνική τους θέση. Ας δούμε ενδεικτικά ορισμένα άτομα, ορίζοντάς τα προκαταβολικά ως μεταβατικούς διανοουμένους στην ιστορική διαδικασία χειραφέτησης των Ελλήνων.

Στο πλαίσιο της αριστοκρατίας του ορθόδοξου κλήρου, ποτέ δεν έλειψαν οι ελάχιστοι αξιωματούχοι με την υψηλή αίσθηση του ηθικού και κοινωνικού καθήκοντος. Συνήθως, αυτοί περιλαμβάνονταν στους πολύ λίγους κληρικούς που διέθεταν ουσιαστική μόρφωση, πέραν του στοιχειώδους εγγραμματισμού και τη γνώση των εκκλησιαστικών πρακτικών. Ορισμένοι από αυτούς υπήρξαν ανεπίγνωστοι φορείς διαφοροποιήσεων, που αθέλητα, «πίσω από την πλάτη τους», συνέβαλαν στην ηθική ενίσχυση της ανυπακοής – κρίσιμο πρώτο βήμα οποιασδήποτε χειραφέτησης.

Τέτοια περίπτωση υπήρξε ο Μελέτιος Μήτρου, γεννημένος στα Ιωάννινα το 1661, με σπουδές στην πόλη του, ακολούθως στη Βενετία και στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, μητροπολίτης σε διάφορες μητροπόλεις, για να καταλήξει με αυτό το αξίωμα στην Αθήνα.[449] Σε συχνή σύγκρουση με το Πατριαρχείο και κατά περιόδους σε δυσμένεια, ο Μ. Μήτρου ολοκλήρωσε το 1707 τη σύνταξη της τετράτομης *Γεωγραφίας* του στην κοινή νέα ελληνική γλώσσα σε χειρόγραφο, ενώ μια *Επιτομή* εκδόθηκε είκοσι χρόνια αργότερα.[450] Η *Γεωγραφία* του Μ. Μήτρου, αφιερωμένη σε έναν έμπορο, μάλλον χρηματοδότη της έκδοσης, καταγράφει την παγκόσμια φυσική γεωγραφία, φυσικά φαινόμενα και διάφορα ιστορικά αξιοπερίεργα. «Ανίσως λοιπόν ο κόσμος τούτος δεν είναι άλλο παρά μία μεγάλη πόλις των ανθρώπων [...] είναι μεγάλη αισχύνη εις έναν άνθρωπον όστις ονομάζεται οικοδεσπότης να μην γνωρίζει τας εισόδους και τα εξόδους του οίκου του», γράφει στον πρόλογό του.[451] Ο στόχος του ήταν να γνωρίσουν οι άνθρωποι τη γη όπως το σπίτι τους, ώστε να θαυμάζουν τη δημιουργία του Θεού. Να λοιπόν μια θαυμάσια προσέγγιση αναγεννησιακού τύπου, όπου κοσμική γνώση και διαφωτιστικά μέσα στοχεύουν στη δόξα του Θεού. Ο Μ. Μήτρου φτάνει επίσης σε αμιγείς νεοτερικές προσεγγίσεις, όταν αναλύει στη *Γεωγραφία* του τα φυσικά φαινόμενα με επιστημονικό

[449] Βλ. σχετικά Κωνσταντίνος Θ. Κυριακόπουλος, *Μελέτιος (Μήτρου) Αθηνών, ο Γεωγράφος (1661-1714)*, 2 τ., Αθήνα 1990 (Διδακτορική Διατριβή).

[450] Μελετίου, *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα. Συλλεχθείσα εκ διαφόρων συγγραφέων*, τυπ. Ν. Γλυκή, Βενετία 1728. (Το βιβλίο είναι αναρτημένο στο διαδίκτυο στη διεύθυνση *Ελληνομνήμων*).

[451] «Τοις Εντευξομένοις», *στο ίδιο*, σ. iii.

πνεύμα, που γίνεται σαφέστερο στο χειρόγραφο βιβλίο του με τίτλο *Περί Αστρονομίας* ή στο βιβλίο του με τίτλο *Ρητορική «περί του πώς δει ομιλίαν συγγράφειν»*.[452]

Άλλη ενδεικτική περίπτωση αυτού του τύπου των μεταβατικών διανοουμένων ήταν ο Βικέντιος Δαμοδός, Επτανήσιος, με σπουδές στη σχολή των Legisti στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Δικηγόρος αρχικά, δημιούργησε ένα σχολείο στην Κεφαλονιά, όπου ζούσε ερημικά και δίδασκε δωρεάν. Με τον θάνατό του σε ηλικία πενήντα δύο ετών το 1754, άφησε όλο το έργο του αδημοσίευτο, γραμμένο στην κοινή νέα ελληνική γλώσσα.[453] Παρά τη χρήση, και πάλι, λίγων μεμονωμένων διάσπαρτων φράσεων με τις οποίες ορισμένοι ιστορικοί ισχυρίστηκαν ότι ο Β. Δαμοδός καλλιεργούσε τη νεοτερική σκέψη, στην πραγματικότητα από το σύνολο του έργου του προκύπτει ότι δεν ξεπέρασε ποτέ τα προνεοτερικά φιλοσοφικά πλαίσια.[454] Εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα αποτελεί αφενός η διαρκής προτροπή του για τη χρήση της κοινής νεοελληνικής γλώσσας ως βασική μέριμνα για τη διάδοση της πίστης στο ποίμνιο, καθώς ακόμη και μια αρκετά ριζοσπαστική για τα πλαίσια της ορθοδοξίας πολιτική τοποθέτηση του Β. Δαμοδού: ότι «καθώς των Πατριαρχών και των Επισκόπων η εξουσία εις την Εκκλησίαν είναι πολιτική, διά τούτο αν ένας Επίσκοπος διατάξει ένα πράγμα άδικον τού αντιστέκεται ο λαός».[455] Παρότι δεν είναι απίθανο, πάντως δεν μπορούμε να αποδείξουμε ότι ο Β. Δαμοδός γνώριζε, ακόμη περισσότερο ότι είχε υιοθετήσει τη σκέψη των Γάλλων καλβινιστών (Ουγενότων) που υποστήριζαν το δικαίωμα στην αντίσταση στο όνομα της πίστης. Το βέβαιο είναι ότι με αφετηρία την ηθική που διατρέχει σχεδόν όλο το έργο του Β. Δαμοδού, στα μαθήματά του θα πρέπει να υποστήριζε ότι η εκκλησία και η κυριαρχία της ήταν πολιτική, και συνεπώς στον πολιτικό χαρακτήρα της θεμελιωνόταν το δικαίωμα αντίστασης των πιστών σε αποφάσεις της. Τα έργα του, όπως είπαμε, εκδόθηκαν μετά τον θάνατό του. Ο σημαντικός αριθμός χειρογράφων που βρέθηκαν επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι το έργο του Β. Δαμοδού δεν ήταν άγνωστο στην εποχή του, αφού εξάλλου με τη διδασκαλία του διαμόρφωσε αρκετούς μαθητές.[456]

Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε αρκετούς μεταβατικούς λόγιους στα Βαλκάνια του 17ου αιώνα, οι οποίοι ήταν όλοι ελληνόφωνοι και στηρίζονταν στην αναγεννησιακού τύπου προσπάθεια σύζευξης της ορθολογικής γνώσης και της πίστης, όπως ο Επτανήσιος Νικόλαος Κούρσουλας και ο Ιωαννίτης Νικόλαος Κεραμέας, αλλά καλύτερα να συνοψίσουμε. Η έγνοια του Μ. Μήτρου, του Β. Δαμοδού, όπως και άλλων, για την προσπάθεια σύζευξης της ορθολογικής γνώσης με την πίστη και την ανάπτυξη της κοινής

---

452 Κωνσταντίνος Θ. Κυριακόπουλος, *Μελέτιος (Μήτρου) Αθηνών*, τ. 1, σ. 175-177.

453 Για τον Β. Δαμοδό βλ. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Εργογραφία, 1700-1754*, ΜΙΕΤ, Αθήνα ²1998. Για τη φιλοσοφική αξιολόγηση του έργου του Βικέντιου Δαμοδού βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 153-154.

454 *Στο ίδιο.*

455 Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 109.

456 Για τα χειρόγραφα του Β. Δαμοδού βλ. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Βικέντιος Δαμοδός*, σ. 75 κ.ε.

νέας ελληνικής γλώσσας, είναι σημαντική. Θα αντιληφθούμε τη σημασία της καλύτερα, αν αναλογιστούμε ότι σε αντίθεση με τις αλλεπάλληλες μεταφράσεις των ιερών κειμένων που έκαναν μαζικά οι Ευρωπαίοι διαμαρτυρόμενοι διαδίδοντάς τα χάρη στην εξάπλωση της τυπογραφικής τεχνολογίας, εδώ, στον κόσμο της βαλκανικής χριστιανικής ορθοδοξίας, η αντίστοιχη απόπειρα του Κύριλλου Λούκαρι για εισαγωγή της τυπογραφίας και μετάφραση στην κοινή νεοελληνική των ιερών κειμένων είχε πνιγεί στα σπάργανα. Οπότε, τα ιερά κείμενα που θα μπορούσαν να διαδώσουν σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα την ικανότητα τουλάχιστον της αυτοτελούς προσωπικής ανάγνωσης, πρώτο βήμα για την κατάκτηση της γραφής τότε, παρέμεναν, όπως έως σήμερα, να εκφέρονται από τον άμβωνα σε γλώσσα ελληνική αλλά ακατάληπτη για τη συντριπτική πλειονότητα· εντέλει σε μια γλώσσα που κατά την οθωμανική περίοδο βρισκόταν στη φαρέτρα της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας και λειτουργούσε ως ιδεολογικό εργαλείο χειραγώγησης του ποιμνίου της. Είναι αλήθεια ότι κάποιοι είδαν σε αυτό το γλωσσικό σχίσμα τις απαρχές του γλωσσικού ζητήματος στην Ελλάδα, που εκδηλώθηκε στο τέλος του 19ου αιώνα. Μπορεί να μοιάζουν εξωτερικά, αλλά δεν είχαν καμία σχέση. Απλώς οι ορθόδοξοι χριστιανοί των Βαλκανίων εξαιτίας της απουσίας της τυπογραφίας έχασαν τη δυνατότητα που κέρδισαν ευρωπαϊκοί λαοί να καταλαβαίνουν με το δικό τους μυαλό τι έλεγαν τα κείμενα της πίστης τους. Πλάι στην παρακαταθήκη που άφησε ένας άλλος κληρικός, ο Ηλίας Μηνιάτης, επειδή έγραφε τα κείμενά του στην απλή ελληνική, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τη σημαίνουσα ηθική πολιτική προτροπή του Δαμοδού για το δικαίωμα στην ανυπακοή έναντι του κλήρου, αν γνωρίζαμε περισσότερα για αυτόν τον ωραίο ερημίτη, όπως και για τον βίο των μαθητών του. Τέλος, ο σημαντικότερος μεταξύ αυτών φαίνεται πως ήταν ο μητροπολίτης Μ. Μήτρου, ο οποίος, όπως αρκετοί άλλοι, έκανε ένα πολύ μεγάλο βήμα προς την αναγεννησιακή σκέψη. Κατά τα άλλα, η αυτοαναγνώριση στο όνομα «Έλληνας» εκδηλωνόταν σε άλλες κοινωνικές ομάδες, έξω από τους χωρικούς, τους κληρικούς και τους Φαναριώτες.

Οι πρώτες εκφάνσεις του κοσμικού αυτοπροσδιορισμού: η αρχαιολατρία

"Omnis determinatio est negatio."

Baruch Spinoza

Συζητήσαμε ήδη την πρώτη εμφάνιση του Νέου Ελληνισμού, την πρώτη πολιτισμική και ιδεολογική διαφοροποίηση την οποία διατύπωσαν Βυζαντινοί λόγιοι ουμανιστές, ορίζοντας με κοσμικά κριτήρια τους πληθυσμούς ως Έλληνες. Καταλήγοντας διαπιστώσαμε ότι αυτή η διαφοροποίηση, αυτή η νέα ταυτότητα, είχε ηττηθεί, είχε περιθωριο-

ποιηθεί. Ήδη τον 16ο αιώνα, από εκείνες τις ιδέες περί αυτοπροσδιορισμού που είχαν διατυπώσει οι Βυζαντινοί λόγιοι, με τις οποίες είχαν επηρεάσει σε ποικίλους βαθμούς ευρύτερους κύκλους δυτικόφιλων Βυζαντινών αριστοκρατών, δεν είχαν απομείνει παρά λίγες σκόρπιες φλόγες, με φως τόσο αδύναμο, ώστε για να διαβάσει κανείς έπρεπε να βρίσκεται κυριολεκτικά δίπλα τους.

Αργότερα, στον αργόσυρτο, μακρύ βαλκανικό 17ο αιώνα, το θεοκρατικό καθεστώς κυριαρχίας, η σχετική κοινωνική στασιμότητα και η πνευματική πενία ηγεμόνευαν ήδη για πάνω από διακόσια χρόνια χωρίς ρωγμές, χωρίς αξιοσημείωτες αμφισβητήσεις. Τον ίδιο αυτόν αιώνα εντοπίσαμε να αναδύονται οι πρώτες τοπικές κοινωνικές ομάδες ισχύος, οι ραγιάδες έμποροι, με μέσο ισχύος το κεφάλαιο, διαμορφωμένο αυτοτελώς έξω από το καθεστώς των οθωμανικών προνομίων. Οι έμποροι διαμόρφωναν τις πρώτες πολύ αμυδρές τάσεις αλλαγής της ιστορίας των βαλκανικών λαών. Έθεταν τις απαρχές μιας τροχιάς διαφοροποίησης και για άλλες ευδιάκριτες τοπικές κοινωνικές ομάδες ισχύος, όπως τους προεστούς και τους κτηματίες, ενσωμάτωναν στη δική τους δράση μικρούς επαγγελματίες, διαμόρφωναν εντέλει ένα μόλις διακρινόμενο νέο σύστημα κοινωνικών σχέσεων, παράλληλο προς το κυρίαρχο. Οι μικροί τοπικοί νέοι κόσμοι που άρχισαν να δημιουργούνται από τον 17ο αιώνα, ήταν αποτέλεσμα της ανάγκης επέκτασης και αναπαραγωγής αυτών των εμπόρων. Η επέκταση βάδιζε στον ιστό του οργανωτικού σχήματος που διαμόρφωναν τα εμπορικά δίκτυα κυκλοφορίας του κεφαλαίου τους, στον ιστό των αναδυόμενων περιφερειακών αγορών που οργάνωναν. Το κυριότερο ήταν ότι οι ίδιοι είχαν πλήρη κοινωνική συνείδηση για τον εαυτό τους και τους στόχους τους. Έτσι, φρόντιζαν να αναπαράγεται όχι απλώς ο πλούτος τους, αλλά οι ίδιες οι επιχειρήσεις τους, ευρύτερα η κοινωνική τους θέση.

Σε αυτούς τους μικρούς νέους κόσμους που διαμορφώνονταν στο πλαίσιο των εμπορικών δικτύων, άρχισαν να εκδηλώνονται ξανά διάσπαρτες διαφοροποιήσεις πολιτισμικής, εντέλει ιδεολογικής τάξης. Στο κέντρο της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη, ανέβαιναν στη γαλλική πρεσβεία θεατρικές παραστάσεις θρησκευτικών έργων, αλλά το 1673 παρουσιάστηκαν έργα του Μολιέρου.[457] Άγνωστη η διάδοση των έργων του μεγάλου Γάλλου στα Βαλκάνια την ίδια περίοδο. Ακόμη, έχουμε τους ποικίλους Ευρωπαίους περιηγητές που επισκέπτονταν τόπους όπου κείτονταν αρχαία ερείπια. Παρακινημένοι από την κρατούσα ακόμη αρχαιολατρία στη βόρεια Ευρώπη, ακολουθούσαν τη μόδα της εποχής, συμπληρώνοντας την καλλιέργειά τους με επισκέψεις σε ερείπια της αρχαίας Ελλάδας και της Ρώμης. Τέτοιου είδους δράσεις θα μπορούσαν να εμφυτεύσουν ιδεολογικές διαφοροποιήσεις στους Βαλκάνιους εμπόρους ή σε άλλους; Μετακενώνεται η ιδεολογία σε κοινωνικές ομάδες που δεν διαθέτουν αυτογενή παραγωγή παρόμοιων ιδεών; Θα ήταν εξωφρενικά απλοϊκό να δεχτούμε κάτι παρόμοιο.

---

[457] Βάλτερ Πούχνερ, «Και άλλες ειδήσεις για θεατρικές παραστάσεις στην Κωνσταντινούπολη το 17ο αιώνα. Καπουκίνοι και Ιησουίτες το 1665/1666», *Θησαυρίσματα*, 29/Βενετία 1999.

Ο Marc Bloch, αναλύοντας τον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα, έχει αναρωτηθεί για τον τρόπο με τον οποίο είναι δυνατόν να προσδιοριστεί μια πατρίδα αναφοράς, όταν δεν έχει ακόμη όνομα ούτε προσδιορισμένο χώρο. Στα Βαλκάνια του 17ου αιώνα, το όνομα «Έλληνες» υπήρχε σαν αδρανής δύναμη· συγχρόνως, ήταν ενεργή η γλώσσα στην οποία διατυπωνόταν το συγκεκριμένο όνομα, από το οποίο έπαιρνε και η γλώσσα το δικό της όνομα. Αλλά τα ονόματα αυτά δεν είχαν καμία επενέργεια στις συνειδήσεις της συντριπτικής πλειονότητας των ελληνόφωνων, για κάποιους αιώνες. Πόσο μπορούσε να διαρκέσει η σημασιολογική αδράνεια των ονομάτων εθνοπολιτισμικού προσδιορισμού; Διατείνομαι ότι οι απαρχές της διαφοροποίησης μέσω του αυτοπροσδιορισμού πρέπει να αναζητηθούν στη σημασιολογική ενεργοποίηση των ονομάτων από αιτίες εξωγλωσσικές, αμιγώς κοινωνικές. Θέλω να πω με αυτή τη γριφώδη φράση πως για να εντοπίσουμε τα πρώτα ίχνη, πρέπει να στρέψουμε την προσοχή μας σε εκδηλώσεις ιδεολογικής και ευρύτερα πολιτισμικής διαφοροποίησης, παρότι στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα τέτοιες εκδηλώσεις ήταν σχετικά περιορισμένες, ενώ σίγουρα δεν ήταν αναγκαστικά βαθυστόχαστες. Στη διάρκεια της έρευνας των δικαιοπρακτικών εγγράφων που χρησιμοποίησα εδώ (διαθήκες, προικοσύμφωνα, αγοραπωλησίες, εμπορική αλληλογραφία), παρατήρησα ότι στις περιπτώσεις των εμπόρων η γραπτή διατύπωση της κοινής νεοελληνικής ήταν κατά κανόνα, αν όχι άρτια, οπωσδήποτε κατά πολύ επαρκέστερη από ό,τι σε αντίστοιχα έγγραφα άλλων τοπικών ηγετικών ομάδων των ραγιάδων. Μήπως οι έμποροι απλώς διάλεγαν τους καλύτερους νοτάριους και γραμματικούς; Ή μήπως η επιλογή και η καλλιέργεια της κοινής νεοελληνικής γλώσσας υποδήλωνε επιπλέον κάποιου είδους ριζικότερη πολιτισμική διαφοροποίηση, όπως είχε ξεκινήσει στις αρχές του 16ου αιώνα, πρώτος αυτός, ο Κερκυραίος Νικόλαος Σοφιανός;

Στις Κυδωνίες της επαρχίας Χανίων στην Κρήτη, συναντάμε έναν δάσκαλο ο οποίος είχε συντάξει και εκδώσει στη Βενετία το 1661 ένα διδακτικό βιβλίο στην κοινή νεοελληνική. Πρόκειται για τον δάσκαλο Φραγκίσκο Σκούφο και τη *Ρητορική* του.[458] Ο πρόλογος του βιβλίου του ξεκινάει με αναφορές στον Θαλή τον Μιλήσιο, τον Όμηρο, ευχαριστίες στον Θεό που τον έκανε μορφωμένο Έλληνα (και άντρα), θυμίζοντας αρκετά το αναγεννησιακό μείγμα θρησκευτικής πίστης και λατρείας των αρχαίων σοφών, διάχυτο την ίδια εποχή στην Ευρώπη. Το 1668, ξανά δέκα χρόνια αργότερα, επανεκδίδεται ένα άλλο βιβλίο στα ελληνικά, τυπωμένο αρχικά στην Οξφόρδη το 1619. Συγγραφέας ήταν ο λουθηρανικών θεολογικών απόψεων λόγιος ορθόδοξος κληρικός Άγγελος Χριστόφορος, ο οποίος δήλωνε ήδη από τον πρόλογο «Έλλην» διεκτραγωδώντας ταυτόχρονα την κατάσταση των Ελλήνων υπό τους Οθωμανούς – προφανώς το βιβλίο άρχισε να διαβάζεται ξανά.[459]

---

[458] *Τέχνη ρητορικής Φραγκίσκου Ιερέως του Σκούφου Κρητός του εκ Κυδωνίας, Φιλοσοφίας και Ιεράς Θεολογίας διδασκάλου...* Αναλυτικά στοιχεία έκδοσης βλ. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. 1, καταχώρηση αρ. 5.291.

[459] Άγγελος Χριστόφορος, *Εγχειρίδιον περί της καταστάσεως των σήμερον ευρισκομένων Ελλήνων.*

Το 1675 ο Γεώργιος Κονταρής, λόγιος ιερέας από τη Μακεδονία, στο διάστημα που διέμενε στη Βενετία, μετέφρασε και εξέδωσε ένα συμπίλημα ιστοριών της αρχαίας Αθήνας, ίσως την πρώτη ιστορία της πόλης, με δικό του πρόλογο.[460] Σε αυτόν, όπως ο Ιανός Λάσκαρις πριν από δύο σχεδόν αιώνες, ονόμασε «νέους Έλληνες» τους ελληνόφωνους ραγιάδες χριστιανούς, τους όριζε άμεσους απογόνους των αρχαίων, ενώ τους καλούσε να μιμηθούν τους αρχαίους προγόνους τους σε «ανδρεία» και «γνώση».[461] Το βιβλίο αυτό είχε χρηματοδοτήσει ο Αθηναίος έμπορος Πέτρος Γάσπαρης, ένας από τους δραστήριους υποστηρικτές της βενετικής κυριαρχίας στις οθωμανικές περιοχές. Όχι λοιπόν Ρωμιοί, κυρίως όχι χριστιανοί ραγιάδες, αλλά «νέοι Έλληνες». Λίγο αργότερα, το 1686, εκδίδεται στη Βενετία ένα βιβλίο ιστορίας μεταφρασμένο στην κοινή νεοελληνική από τον Αθηναίο λόγιο Ιωάννη Μάκολα, ο οποίος καταγόταν από τοπική αρχοντική φιλοβενετική οικογένεια της πόλης και είχε συμπεριλάβει στην έκδοση δικό του πρόλογο.[462] Ο Αθηναίος λόγιος τόνιζε ήδη στην αρχή του προλόγου του ότι το «δοξασμένον και φημισμένον γένος των Ελλήνων» παρέμενε «φτωχόν τη σήμερον» από ιστορικά βιβλία. Επίσης ενδιαφέρον είναι ότι την έκδοση είχε χρηματοδοτήσει ένας άλλος Αθηναίος έμπορος, ο Μιχάλης Περούλης, αδελφός και πιθανότατα συνεταίρος του Αθηναίου τραπεζίτη του οποίου αναλύσαμε τα βαλκανικά δίκτυα δανεισμού στο προηγούμενο κεφάλαιο. Ο Αθηναίος λόγιος, αφού χαρακτηρίσει τον ευεργέτη έμπορο «οικείο πρόγονο του βασιλιά Κόδρου», παραπέμπει στον Φίλωνα για να θυμίσει ότι το κεφάλι του κόσμου ήταν η Ελλάδα, ενώ το μάτι του η Αθήνα. Καύχημα της πόλης και της Ελλάδας ήταν ακριβώς ο χορηγός της έκδοσης, έμπορος Μ. Περούλης.

Αυτές οι ενδείξεις, και άλλες ακόμη που δεν αναφέρθηκαν εδώ για λόγους οικονομίας, αποτελούν ψηφίδες όχι κάποιου αξιοπαρατήρητου στοχασμού, αλλά δημόσιων δηλώσεων μιας ρητής διαφοροποίησης στις συνειδήσεις ορισμένων ομάδων Ελλήνων εμπόρων, τοπικών φιλοβενετών αριστοκρατών κτηματιών, πιθανότατα και άλλων μελών που ανήκαν σε τοπικές ηγετικές ελληνόφωνες ελίτ. Πρόκειται για ιδεολογία αρχαιολατρικής υφής, που διατυπωνόταν με το κατεξοχήν μέσο δημοσιότητας της εποχής τους, το έντυπο βιβλίο, προβάλλοντας τη διαφοροποίηση από το κυρίαρχο ιδεολογικό πρότυπο: αντί ραγιάδες, Έλληνες.[463]

Για τις αλλεπάλληλες εκδόσεις βλ. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. 1, καταχωρήσεις της έκδοσης του 1616 αρ. 329, του 1668 αρ. 332 και του 1678 αρ. 335. Το βιβλίο κυκλοφορεί σε συλλεκτική έκδοση από τις Εκδόσεις του Φοίνικα 2008.

[460] Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Γεώργιος Κονταρής, λόγιος του ΙΖ΄ αιώνα από τα Σέρβια», στο *Η Κοζάνη και η περιοχή της. Ιστορία - Πολιτισμός*, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου, Κοζάνη 1997.

[461] Γεώργιος Κονταρής, *Ιστορίαι παλαιαί και πάνυ ωφέλιμοι της περιφήμου πόλεως Αθήνης*, Βενετία 1675. Βλ. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. 1, καταχώρηση αρ. 3.159. Για την έκδοση βλ. Αλεξάνδρα Σφοίνη, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά*, σ. 111-112.

[462] Ιωάννης Μάκολας ο Αθηναίος, *Βιβλίον ιστορικόν καλούμενον Ιουστίνος μεταφρασθέν εκ της Λατίνιδος φωνής εις απλήν φράσιν*, βλ. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. 1, καταχώρηση αρ. 1072.

[463] Dimitris Livanios, «The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece (1453-1913)», *The Historical Review / La Revue Historique*, 3/2006.

Τα νέα αυτά ατομικά υποκείμενα θεμελίωναν στο αρχαίο ελληνικό παρελθόν την αυτοαναγνώρισή τους στο παρόν. Αυτή η θετική τοποθέτηση του εαυτού στον κόσμο της εποχής τους πρέπει να νοηθεί ως άρρητη διαφοροποίηση από την ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, η οποία στο όνομα «Έλληνας» εξακολουθούσε να βλέπει το αρχέτυπο της ειδωλολατρίας. Αλλά η διαφοροποίηση από τους Οθωμανούς ήταν ρητή. Αν οι βυζαντινοί ουμανιστές της εποχής του Πλήθωνα επινόησαν έναν τρίπλευρο διαχωρισμό ως Έλληνες, διαχωρισμό από το παλαιό Βυζάντιο, τους Λατίνους και τους Οθωμανούς, οι διανοούμενοι συντάκτες των προλόγων κατά τον 17ο αιώνα υιοθέτησαν ένα παλαιό δίπολο, και αυτό αρχαιολατρικής έμπνευσης, αντιπαραθέτοντας τους βαρβάρους Οθωμανούς στους Έλληνες εαυτούς τους.[464] Ως εάν να ήθελαν να υπεραναπληρώσουν τις προσδοκίες που γεννούσαν οι νέες συνειδησιακές διαφοροποιήσεις τους, διάβαζαν την ίδια εποχή μεταφρασμένες αναφορές Βενετών στρατηγών που σε κάποιους πολέμους είχαν συγκρουστεί και νικήσει τους Οθωμανούς.[465]

Αυτή η νέα συνείδηση χρειάστηκε να νικήσει κάποιον νόμο της ιστορικής αδράνειας, ώστε η αναφορά στον νέο αυτοπροσδιορισμό από σποραδική, έως τις αρχές του 18ου αιώνα, να αρχίσει στη συνέχεια να εμφανίζεται με υπερ-γεωμετρική πρόοδο σε όλες τις παραλλαγές του ονόματος «Έλληνας», σε κάθε είδους έντυπο. Τελικά, θα βρίθουν από αυτήν ακόμη και οι μικρές αγγελίες της εποχής που ανακοίνωναν εκδόσεις βιβλίων, συνδρομές περιοδικών και άλλα.[466]

* * *

Άραγε, για κάθε έναν που δήλωνε δημόσια και απερίφραστα «είμαι Έλληνας», πόσοι άλλοι εκφράζονταν χωρίς εμείς οι ιστορικοί να μπορούμε να τους εντοπίσουμε; Σίγουρα πολλαπλάσιοι, αν και όχι σε όλα τα κοινωνικά στρώματα των ελληνόφωνων πληθυσμών, όπως διαπιστώσαμε από τους λαϊκούς θρύλους για τους Έλληνες.

Η μόρφωση των συντακτών αυτών των προλόγων φαίνεται ότι ήταν ικανοποιητική, αν όχι υψηλή για την εποχή. Παρά ταύτα, η δημόσια διαφοροποίησή τους, όπως εκδηλωνόταν με το όνομα «Έλληνας», ήταν κυρίως ρητορική. Σε όλες τις περιπτώσεις μπορεί να υποστηριχθεί ακόμη ότι τα βιβλία εκδίδονταν προκειμένου να γραφτεί ο πρόλογος, ώστε να δηλωθεί σε αυτόν η νέα ταυτότητα αυτοπροσδιορισμού. Επρόκειτο για ένα είδος προπαγανδιστικής δράσης σε προλόγους απλών βιβλίων, αλλά πάντοτε κοσμικού περιεχομένου. Τι είναι, λοιπόν, σημαίνον σε αυτές τις πράξεις;

---

[464] Alexandra Sfini, «De l'Empire ottoman à l'État grec: la formation du vocabulaire politique», in Radoslav Katicic (επιμ.), *"Herrschaft" und "Staat". Untersuchungen zum Zivilisationswortschatz im südosteuropäischen Raum 1840-1870. Eine erste Bilanz*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 2004, σ. 175-176.

[465] Αλεξάνδρα Σφοίνη, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά*, σ. 115-117.

[466] Πόπη Πολέμη (επιμ.), Άννα Ματθαίου και Ειρήνη Ριζάκη (συνεργάτριες), *Διά του Γένους τον φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821). Από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού*, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2008.

Καταρχάς ας αποφύγουμε τις εθνοκεντρικές τελεολογίες και τους αναχρονισμούς της. Έλληνες κατά τον 17ο αιώνα, όπως νωρίτερα, δεν σήμαινε κατά κανέναν τρόπο ελληνικό εθνικό κράτος, αλλά κλασική αρχαιότητα, πρόκειται δηλαδή για ταύτιση με την αρχαιότητα, αρχαιολατρία. Αν η νέα αυτή ταύτιση ορισμένων λογίων και εμπόρων πρέπει να αποτυπωθεί στον κοινωνικό χώρο, τότε ο Αθηναίος λόγιος Ι. Μάκολας μας δείχνει με όσα λέει για την Αθήνα ότι πρόκειται για ταύτιση με την πόλη του, της οποίας τα διαφοροποιημένα νέα κοινωνικά στρώματα, ορισμένοι έμποροι και κάποιοι τοπικοί άρχοντες κτηματίες αλληλοαναγνωρίζονταν μεταξύ τους ως Έλληνες.[467]

Η ταύτιση τμημάτων διαφοροποιημένων αστικών ομάδων ραγιάδων με το όνομα «Έλληνας», τελείως ανεξάρτητα από τις χρονικές και ποιοτικές υστερήσεις της βαλκανικής αρχαιολατρίας ως προς το αντίστοιχο ευρωπαϊκό φαινόμενο, ήταν μια στάση ιστορικά σημαίνουσα. Για να αντιληφθούμε επαρκέστερα τη σημασία αυτής της μεταβατικής διαφοροποίησης, πρέπει πρωτίστως να τη συγκρίνουμε με το υφιστάμενο αμιγές θεοκρατικό καθεστώς στα οθωμανικά Βαλκάνια, και μόνο δευτερευόντως με τις ισχυρές και καλλιεργημένες αντίστοιχες ευρωπαϊκές πολιτισμικές τάσεις. Το σημαίνον, συνεπώς, στην ταύτιση με το όνομα «Έλληνας» δεν είναι το σχεδόν προπαγανδιστικό επίπεδο διατύπωσης των προλόγων, αλλά το ίδιο το γεγονός της νέας αναγνώρισης του εαυτού ως Έλληνα και του αντιθέτου του ως βάρβαρου Οθωμανού. Πράξη μάλιστα αυτόβουλη και ταυτοχρόνως δημόσια. Όπως έχουμε μάθει από τον Georg Lukacs, μόνο από τη στιγμή που η ιδεολογική διαφοροποίηση δηλώνεται δημόσια, εδραιώνεται κοινωνικά η νέα αυτογνωσία του ατομικού υποκειμένου. Οι έμποροι, οι νέου τύπου λόγιοι, επίσης οι τοπικοί αριστοκράτες κτηματίες, εννοείται όσοι από αυτούς ταυτίζονταν με το πρότυπο «Έλληνας» τον 17ο αιώνα, άρχισαν να προτάσσουν ένα νέο γενικό πρότυπο. Σίγουρα κάποιοι από αυτούς, με εξαίρεση τους νέου τύπου λογίους, δεν ήταν μορφωμένοι, πρέπει όμως να ήταν εξαιρετικά πληροφορημένοι για ζητήματα πολλά πέρα από τους τόπους τους. Ο πνευματικός τους ορίζοντας, όπως και το εμπόριο, μετατοπιζόταν, αργά και αμυδρά στην αρχή, από τη «βάρβαρη» οθωμανική Ανατολή προς την Ευρώπη, από τη θεοκρατική ερμηνεία του κόσμου στην ιστορική. Βρίσκονταν λίγο πολύ στα χνάρια του Πλήθωνα Γεμιστού και των Βυζαντινών ουμανιστών λογίων. Ωστόσο, τίποτε απολύτως δεν αποδεικνύει ότι οι αυτοπροσδιοριζόμενοι ως Έλληνες τον 17ο αιώνα γνώριζαν τα κείμενα του Βυζαντινού λογίου.

Η αλλαγή του ιδεολογικού προτύπου, παρότι περιορισμένης ασφαλώς εμβάθυνσης, ήταν ωστόσο ρητή και ήταν αρχαιολατρικού τύπου, όπως στην Ευρώπη, τόσο ώστε να υφίσταται μια ιδεολογική αναλογία με την ευρωπαϊκή Αναγέννηση, όχι όμως με τα πολιτισμικά επιτεύγματά της. Η διαφορά των Ελλήνων αρχαιολατρών από τους αντίστοιχους Ευρωπαίους ήταν ότι οι πρώτοι μιλούσαν ελληνικά και ζούσαν στους ίδιους

---

[467] Τη βασική ιδέα παίρνουμε από το άρθρο του Νίκου Ε. Καραπιδάκη, «Αντί του έθνους η πόλη: η ιστορία πριν από τα Φώτα», *Ο Ερανιστής*, Μνήμη Λέανδρου Βρανούση, 21/1997.

τόπους της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας, συχνά μάλιστα δίπλα στα «ωραία ερείπιά» της. Αυτά τα δεδομένα των Ελλήνων αρχαιολατρών δεν γέννησαν ασφαλώς αλλά επιτάχυναν τη συνειδησιακή διαφοροποίηση, την οποία επιβεβαίωναν διαρκώς από τη στιγμή της εμφάνισής της, και μπορούσαν να εμβαθύνουν σε αυτήν με τις λόγιες αναλύσεις που έκαναν Ευρωπαίοι διανοητές.[468] Αυτά τα ζητήματα ασφαλώς παραπέμπουν σε ερωτήματα για τις σχέσεις τους με τη συστηματική μόρφωση.

Η μόρφωση ως νέα επιδίωξη

Οι ηγετικές ομάδες ασκούν πάντοτε έναν ρόλο πνευματικής κατεύθυνσης στους πληθυσμούς τους. Τα λίγα που γνωρίζουμε για την εν γένει πνευματική επιρροή, πιο συγκεκριμένα για τα γνωστικά μέσα τα οποία χρησιμοποιούσαν οι άνθρωποι για να αντιληφθούν, να οργανώσουν και να διαχειριστούν τον υλικό και κοινωνικό τους κόσμο, μας περιορίζουν. Το καθεστώς πνευματικής πενίας που διαπιστώσαμε να κυριαρχεί, θεμελιωνόταν στην ηγεμονία του προφορικού πολιτισμού. Η ίδια αυτή πενία ήταν απότοκο της χαμηλής κοινωνικής και πνευματικής διαφοροποίησης σε όλες τις κλίμακες του γενικού πληθυσμού των ραγιάδων, ιδίως στον πληθυσμό των ομόγλωσσων και ομόθρησκων ηγετικών του ομάδων. Επί αυτών των θεμελίων, οι αναδυόμενοι τοπικοί έμποροι έπρεπε να συναλλάσσονται με άγνωστους τόπους και ανθρώπους, να διαχειρίζονται νομίσματα, αγαθά και μέσα μεταφοράς, για τα οποία συχνά γνώριζαν ελάχιστα. Έπρεπε λοιπόν να μάθουν· ακριβέστερα, να μαθαίνουν διαρκώς. Ακόμη, να φαντάζονται το σχέδιο δράσης τους σε άλλους τόπους, φυσικά να καταγράφουν συστηματικά πληροφορίες, τις συναλλαγές τους· όλα συγκεκριμένα, με ακρίβεια, μεθοδικά. Ακόμη, είχαν ανάγκη να αλληλογραφούν, να είναι συγκεκριμένοι στις εντολές και τις παραγγελίες τους. Τέλος, ήταν απαραίτητο να μετακινούνται σε άλλους τόπους και προς κάποια ευρωπαϊκή αγορά. Μήπως, λοιπόν, μέσα από τη συστηματική καθημερινή εργασία τους, τη διαρκή έγνοια τους για την επέκταση και την αναπαραγωγή τους, άρχισε να μετατοπίζεται η οπτική τους από τον θεϊκό ουράνιο κόσμο στη γνώση της συγκεκριμένης εγκόσμιας πραγματικότητας, και από εκεί στην αναζήτηση της συστηματικής γενικής μόρφωσης;

Έχω, μάλλον, διατυπώσει έως εδώ αρκετές κριτικές για την ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού. Αλλά φοβάμαι πως τα περιθώρια δεν έχουν εξαντληθεί. Μιλώντας για εκπαίδευση των παιδιών και των νέων στα Βαλκάνια κατά την οθωμανική περίοδο, θα πρέπει να ενημερώσω τον αναγνώστη που δεν είναι ειδικός, ότι οι τυπωμένες σελίδες μελετών σχετικά με το θέμα ανέρχονται σε πολλές χιλιάδες. Αλλά οι ενσωματωμένες επιστημονικές αποδείξεις, μαζί με τις μεθοδολογικές θεμελιώσεις τους, είναι αντιστρόφως

[468] Βλ. Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος-18ος αιώνας*, Εστία, Αθήνα 2006.

ανάλογες σε αριθμό. Η συντριπτική πλειονότητα αυτών των μελετών ανήκει στην κατηγορία του απολογητικού ιρασιοναλισμού. Οπότε, διαθέτουμε λίγες άμεσες μαρτυρίες σχετικά με την εκπαίδευση των ραγιάδων στον γραπτό λόγο για ολόκληρη την περίοδο πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα.

Ένας σύγχρονος άνθρωπος του δυτικού κόσμου, διαβάζοντας για εκπαίδευση των παιδιών, θα οδηγήσει τη σκέψη του αυθορμήτως σε σχολεία. Συζητώντας για την πνευματική κατάσταση των ραγιάδων σε προηγούμενο κεφάλαιο, είπαμε ότι σχολεία, όπως τα εννοούμε εδώ και δύο αιώνες περίπου, δεν υπήρχαν. Κάποιοι περιφερόμενοι δάσκαλοι, κληρικοί ή καλόγεροι, δίδασκαν αυτά που οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι ονόμαζαν τότε «κολυβογράμματα», δηλαδή ασημαντότητες, εκτός από τους οικοδιδασκάλους –αλλά αυτοί είπαμε ότι ήταν ακριβοί. Δεν έχει, λοιπόν, κανένα ερευνητικό νόημα να ψάχνουμε ένα ένα τα τυχόν σχολεία, εκτός από τις περιπτώσεις όπου οι αποδείξεις ύπαρξης και λειτουργίας τους είναι ισχυρές. Για να διαπιστώσουμε τι αντιπροσώπευαν αυτά τα «κολυβογράμματα», είναι αποτελεσματικότερο να αναζητήσουμε τα έμπρακτα αποτελέσματα της όποιας εκπαίδευσης υπήρξε, όποια μορφή και αν είχε. Τα αποτελέσματα της εκπαίδευσης «στα θεία και ιερά γράμματα», όπως είχε αποφασίσει η Ιερά Σύνοδος του Πατριαρχείου το 1593, μπορούν να προκύψουν με ελάχιστη αμφιβολία από τα άφθονα δικαιοπρακτικά έγγραφα, δηλαδή τον γραπτό λόγο με τον οποίο αποτυπώνονταν οι ποικίλες τρέχουσες δοσοληψίες. Από αυτά τα έγγραφα μπορούμε να διαπιστώσουμε τον βαθμό αποτελεσματικότητας της εκπαίδευσης στα «κοινά σχολεία» ή ιεροδιδασκαλεία. Τα έγγραφα αυτά αποτελούν αδιάψευστες μαρτυρίες σε ποιον βαθμό είχαν κατακτήσει τον γραπτό λόγο όσοι είχαν εκπαιδευτεί από τους κληρικούς κατηχητές που είχαν εγκρίνει οι τοπικοί αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου. Τα έγγραφα στα οποία αναφερόμαστε τα συνέτασσαν νοτάριοι, λαϊκοί ή απλοί κληρικοί, δηλαδή κατά τεκμήριο εγγράμματα πρόσωπα των μικρών τόπων. Ως μάρτυρες υπέγραφαν απλοί κληρικοί, καλόγεροι, τοπικοί προεστοί, κτηματίες, τεχνίτες, καπετάνιοι, δημογέροντες, μπακάληδες, όλοι ραγιάδες. Τι μαρτυρά λοιπόν η γραφή και η οργάνωση του γραπτού λόγου σε αυτά τα έγγραφα;

Η γενική διαπίστωση είναι ότι ο γραπτός λόγος στα ελληνικά, στη μορφή που τα συναντάμε αποτυπωμένα στα περισσότερα δικαιοπρακτικά έγγραφα από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα (εκτός από εκείνα των Επτανήσων και της Κρήτης, που διαθέτουν σημαντική επάρκεια), είναι πολύ χαμηλού επιπέδου. Σε πολλά από αυτά τα έγγραφα ο γραπτός λόγος είναι σχεδόν ασυνάρτητος. Όμως, θα ήταν εξωφρενικά παράδοξο να ισχυριστούμε ότι οι άνθρωποι που έγραφαν αυτά τα έγγραφα ήταν ασυνάρτητοι. Πρόκειται για μακρά, μακρύτατη μετάβαση από τον προφορικό λόγο στον γραπτό, από την ανάγνωση για λίγους στη γραφή για περισσότερους, μετάβαση που ξεκίνησε πολύ αμυδρά στο τέλος του 16ου αιώνα και άρχισε να αποκτά την πρώτη αξιοπαρατήρητη κοινωνική σημασία από τις αρχές του 18ου. Τα κείμενα αυτών των δικαιοπρακτικών εγγράφων είναι ασυνάρτητα επειδή ο γραπτός λόγος τους, παρότι επρό-

κειτο συνήθως για λίγες αράδες, ήταν δέσμιος μιας ισχυρότατης προφορικότητας, εδραίας επί αιώνες. Ταυτοχρόνως, αποτελούν γεωγραφικά διάσπαρτες μαρτυρίες της ατελέστατης εκπαίδευσης στη γραφή, συνεπώς άμεση μαρτυρία του επιπέδου της διδασκαλίας των ίδιων των δασκάλων, κληρικών και καλογέρων. Αυτό επιβεβαιώνεται, μάλιστα υποστηρίζω ότι διευκρινίζεται περαιτέρω, αν στα ίδια αυτά έγγραφα επικεντρωθούμε μόνο στις υπογραφές των μαρτύρων. Από αυτές διαπιστώνουμε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις τα χαρακτηριστικά της γραφής, μεταφορικά μιλώντας, έχουν τη μορφή δυσλεκτικής γραφής, μοιάζουν δηλαδή σαν απόπειρες σχεδιασμού των γραμμάτων ως εικόνων. Τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά εντοπίζουμε και στα χειρόγραφα κατάστιχα μπακάληδων και μικρών εμπόρων, όπως εκείνα που εξετάσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Αυτή η πολύ μεγάλη δυσχέρεια που είχαν στη χρήση του γραπτού λόγου της κοινής νέας ελληνικής γλώσσας όσοι είχαν κατά τόπους εκπαιδευτεί από κατηχητές των «θείων και ιερών γραμμάτων», αποτελεί επιστημονική απόδειξη. Η απόδειξη αυτή εντοπίζεται, όπως είπαμε, σε χιλιάδες δικαιοπρακτικά έγγραφα, όπως και στις υπογραφές που τα συνοδεύουν, έγγραφα διάσπαρτα στα ιστορικά αρχεία της Βαλκανικής. Προκύπτει σαφώς ότι οι περιφερόμενοι ιεροδιδάσκαλοι εκπαίδευσης στα «θεία και ιερά γράμματα» δεν διαμόρφωσαν ομάδες εγγραμμάτων, ούτε καν εγγράμματων νοτάριων στο πλαίσιο των τοπικών παραδοσιακών ελίτ (όπως είχε επιτευχθεί στη βενετική Κρήτη και στα Επτάνησα, ή όπως είχαν πετύχει αρκετοί Βαλκάνιοι έμποροι και ορισμένοι τοπικοί άρχοντες με δικά τους μέσα). Αυτή η περιθωριοποίηση του γραπτού λόγου, ακόμη και στα κατά τεκμήριο εγγράμματα άτομα των τοπικών παραδοσιακών ελίτ των ραγιάδων, οφείλεται σε προφανείς αιτίες. Καταρχάς οι ιεροδιδάσκαλοι, όπως είδαμε, δεν είχαν ως κύριο στόχο τον εγγραμματισμό αλλά την ιερή κατήχηση. Ακόμη, αυτή η κατήχηση γινόταν σε λίγους τόπους, σποραδικά, περιστασιακά.[469] Αφορούσε λίγους, ακόμη και στο σύνολο του αστικού πληθυσμού έως τις αρχές του 18ου αιώνα, ενώ συνήθως σταματούσε στο στοιχειώδες εκείνο επίπεδο που όριζαν οι ανάγκες λειτουργίας μιας εκκλησίας ή ενός μοναστηριού.[470] Αυτή η υποτυπώδης εκπαιδευτική λογική, μαζί με την απαξία που επιδείκνυαν οι φορείς της ορθόδοξης εκκλησίας για τη μόρφωση, αποτυπωνόταν επιπλέον στους υποτυπώδεις μισθούς που έδινε η εκκλησία στους ιεροδιδασκάλους, οι οποίοι ταυτοχρόνως ήταν ιεροκήρυκες και σε κάθε ευκαιρία περιφερόμενοι μικρογραφιάδες.[471] Ακόμη, προς το τέλος του 18ου αιώνα, ένας από

[469] Άλκης Αγγέλου, «Η εκπαίδευση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, σ. 310 κ.ε.

[470] Από είκοσι εφτά παραγγελίες διαφόρων βιβλίων που έγιναν μεταξύ 1711 και 1731, προερχόμενες οι περισσότερες από βαλκανικές πόλεις, το 84% των αντιτύπων αφορούσε διδακτικά βιβλία που χρησιμοποιούσαν ιεροδιδάσκαλοι. Από αυτά, πάνω από το 92% ήταν βιβλία τα οποία προορίζονταν για υποτυπώδη αλφαβητισμό, και τα υπόλοιπα τα χρησιμοποιούσαν στον βασικό αλφαβητισμό, όλα με θρησκευτικό ή ευθέως εκκλησιαστικό περιεχόμενο. Βλ. Ευτυχία Λιάτα, «Ειδήσεις για την κίνηση του ελληνικού βιβλίου στις αρχές του 18ου αιώνα», *Ο Ερανιστής*, 14/1977, σ. 26-28.

[471] Βλ. τις γλαφυρές περιγραφές της κατάστασης των ιεροδιδασκάλων και τις αμοιβές τους από τον 16ο

τους σημαντικότερους διανοούμενους της ελληνικής νεοτερικότητας, ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, μας ενημερώνει και για τον εξοπλισμό αυτών των σχολείων, γράφοντας στην *Απολογία* του: «Ημείς προς ταις λοιπαίς ατυχίαις [...] έχομεν και ταύτην, ότι να μη έχωμε τα βιβλία τα αναγκαίως συντείνοντα τη καλλιεργεία των ημετέρων νέων. Ενώ τα περιττά ιερά σήπονται εν τοις βηματαρίοις [...] των μοναστηρίων, ενώ τα βουνά του Άθωνος γέμισαν πάντα από παλατίων πολυτελών, τα δύστηνα ημέτερα σχολεία σπανίζουσι και από αυτών των αναγκαίων βιβλίων...»[472]

Πέραν όμως της ανεπάρκειας των εκπαιδευτικών μέσων, υπάρχει επιπλέον μια δομική αιτία, η οποία ούτως ή άλλως θα οδηγούσε στο πολύ χαμηλό επίπεδο γνώσης του γραπτού λόγου, αν και θα πρέπει να δεχτούμε πως αυτό διέφευγε από τους πρωταγωνιστές επισκόπους, πόσο μάλλον από τους ιεροδιδασκάλους τους. Ένα παιδί πέντε έως δέκα ετών πήγαινε στον ιεροδιδάσκαλο με μητρική προφορική γλώσσα την ελληνική διάλεκτο ή ιδίωμα του τόπου του, αλλά ξεκινούσε να εκπαιδεύεται στον γραπτό λόγο με βάση εκκλησιαστικά κείμενα, σχεδόν όλα γραμμένα στα αρχαία ελληνικά. Το αποτέλεσμα αυτής της γλωσσικής αντινομίας το μεταφέρουν όσοι διέφυγαν από αυτό το σύστημα και μορφώθηκαν τελικά. Όλοι αυτοί το χαρακτηρίζουν απομνημόνευση των προσευχών και των ψαλμών ως ήχων, και των κειμένων ως εικόνων.[473] Η παιδαγωγική της απομνημόνευσης ήχων και εικόνων ταίριαζε στους στόχους των επισκόπων και των ιεροδιδασκάλων. Τους καλύτερους μαθητές τούς χρησιμοποιούσαν ως ψάλτες ή μειράκια στις εκκλησίες και στα μοναστήρια – αυτός ήταν ο σκοπός των ιεροδιδασκάλων και εκδηλωνόταν ως επιβράβευση των μαθητών. Τελικά, η διδασκαλία «των θείων και ιερών γραμμάτων», παρότι κάποιοι λίγοι κατόρθωναν να μορφωθούν κάπου αλλού, έστελνε τους περισσότερους πίσω στην προφορικότητα, ή σχεδόν εκεί από όπου είχαν ξεκινήσει. Η άλλη δομική αιτία ήταν το χαμηλό επίπεδο των ιεροδιδασκάλων.

Το καθεστώς της πνευματικής πενίας είχε ιστορικό βάθος και κοινωνική προοπτική όχι μόνο για τους χωρικούς. Αναφερόμενος στην παιδική του ηλικία ο στρατηγός της Ελληνικής Επανάστασης, μιλώντας στα απομνημονεύματά του για ένα από τα πιο προβληματικά ως προς τον εγγραμματισμό ελληνικά μέρη, την Πελοπόννησο, έλεγε ότι «οι παλαιοί Κοντζαμπασήδες οπού ήσαν οι πρώτιστοι του τόπου, μόλις ήξευραν να γράφουν το όνομά τους. Το μεγαλύτερο μέρος των Αρχιερέων δεν ήξευρε παρά εκκλησιαστικά κατά πράξιν, κανένας όμως δεν είχε μάθησι. Το ψαλτήρι, το κτωήχι, ο

έως τον 18ο αιώνα στο Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Παιδεία και πτωχεία παρ' ημίν κατά τους τελευταίους αιώνας*, τυπ. Νεολόγου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1893, σ. 20 κ.ε. διάσπαρτα.

472 Άλκης Αγγέλου (επιμ.), *Ιώσηπος Μοισιόδακας. Απολογία*, σ. 39.

473 Βλ. για το είδος αυτής της εκπαίδευσης τις γλαφυρές περιγραφές του Γεώργιου Ψύλλα, *Τα απομνημονεύματά μου*, εισαγωγή Ν. Κ. Λούρου, σημειώσεις Ε. Γ. Πρεβελάκη, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1974, σ. 1-3, και Παναγιώτη Αραβαντινού, *Βιογραφική συλλογή λογίων της τουρκοκρατίας*, εισ.- επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1960, σ. ιδ΄- ις΄.

μηναίος, άλλαι προφητείαι ήσαν τα βιβλία που ανέγνωσα. Δεν είναι παρά αφού επήγα εις την Ζάκυνθο οπού εύρηκα την Ιστορία της Ελλάδος εις την απλοελληνικήν».[474]

Αν σκεφτούμε την κοινωνική λειτουργία του προφορικού πολιτισμού, αντιλαμβανόμαστε ότι δεν υπήρχε δυνατότητα αυτοτελούς ατομικής ανάγνωσης του οιουδήποτε κειμένου. Συνεπώς οι γνώσεις, οι πληροφορίες, κυκλοφορούσαν στις μικρές κοινωνίες μόνο από στόμα σε στόμα, ως φήμες, και οι ιστορίες μεταδίδονταν από τους μεγαλύτερους στους νεότερους. Επομένως, ο πνευματικός ορίζοντας της μεγάλης πλειονότητας των υποτελών, χωρικών και κατοίκων μικρών πόλεων, πολύ δύσκολα μπορούσε να υπερβεί τα όρια των φυλετικών και πατριαρχικών σχέσεων με τις οποίες συγκροτούνταν οι μικρές κοινωνίες κατά τόπους. Πέραν αυτού του μικρού ορίζοντα, υπήρχε ο απρόσιτος κόσμος των ουρανών, που εκφωνούνταν στις εκκλησίες σε μια γλώσσα ακατάληπτη, και ακόμη τα παραμύθια, οι ήχοι των θρύλων. Τελικά, όπως ήδη τόνισα, ο έλεγχος του γραπτού λόγου από την εκκλησιαστική ελίτ και από έναν μικρό περίγυρο, σε σχέση με τον εν γένει πληθυσμό, συγκροτούσε ένα σύστημα πνευματικής χειραγώγησης των πληθυσμών.

Πάνω από τον κόσμο των ραγιάδων και των τοπικών τους ελίτ, η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία και οι Φαναριώτες πρωτίστως, καθώς και διάσπαρτα μεμονωμένα άτομα, έλεγχαν τον γραπτό λόγο. Η γνώση την οποία κρατούσαν ζηλότυπα για λογαριασμό τους ήταν τα αρχαία ελληνικά, ενώ ασφαλώς γνώριζαν την κοινή νεοελληνική. Με εξαίρεση λίγους κληρικούς, ο έλεγχος του γραπτού λόγου, ιδίως από την αριστοκρατία του ορθόδοξου κλήρου, δεν συνεπαγόταν κατά κανέναν τρόπο καλλιέργεια της σκέψης έξω από τη θεολογία και τα εκκλησιαστικά κείμενα, καθώς και την πρακτική γνώση για τις σχέσεις εξουσίας. Ακόμη, δεν συνεπαγόταν κάποια καλλιέργεια στις τέχνες και την επιστημονική γνώση της εποχής τους – όπως διέθεταν, για παράδειγμα, οι κληρικοί καθηγητές των πανεπιστημίων της βόρειας και κεντρικής Ευρώπης. Στα ευρωπαϊκά ανώτερα ιδρύματα, μαζί με τα λατινικά, τη θεολογία και τον έλεγχο της ορθοφροσύνης από την Ιερή Εξέταση, αναπτύσσονταν η χαρτογραφία, τα μαθηματικά, η φυσική, η αστρονομία, η ιατρική, και η μόρφωση αυτή διαχεόταν σε απλούστερες μορφές σε τμήματα του αστικού πληθυσμού των εμπόρων και των τεχνιτών. Πώς άρχισαν να διαφοροποιούνται οι Βαλκάνιοι έμποροι, οι λόγιοι συνεργάτες τους, παιδιά άλλων τοπικών ηγετικών ομάδων, από αυτόν τον περίκλειστο ορίζοντα του προφορικού πολιτισμού; Μάλιστα, πώς ξέφευγαν τόσο, ώστε όχι μόνο να ελέγχουν τον γραπτό λόγο ακόμη και της κοινής νέας ελληνικής γλώσσας, που δεν διδασκόταν από τους ιεροδιδασκάλους, αλλά και ορισμένοι από αυτούς να διαμορφώνουν και να διατυπώνουν δημόσια τον αυτοπροσδιορισμό τους, να εκφράζουν εγγράφως μια νέα συνείδηση του ανήκειν;

---

[474] Θεόδωρος Κ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής*, Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Αθήνησιν 1846, σ. 48.

Οι δάσκαλοι των ιερών γραμμάτων του κάθε ορθόδοξου επισκόπου δεν αποτελούσαν τη μοναδική δυνατότητα εκπαίδευσης. Επί αιώνες, οι βαλκανικές αριστοκρατίες, όπως παντού στον κόσμο, χρησιμοποιούσαν οικοδιδασκάλους για τη μόρφωση των παιδιών τους.[475] Αρκετοί έμποροι κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα, επίσης ορισμένοι τοπικοί προύχοντες που διέθεταν τα οικονομικά μέσα και είχαν μορφωτικές απαιτήσεις, θα πρέπει να υιοθέτησαν την παλαιά αριστοκρατική πρακτική των οικοδιδασκάλων. Αυτή άλλωστε ήταν διαδεδομένη και στις ευρωπαϊκές εμπορικές πόλεις με τις οποίες συναλλάσσονταν, και γνωρίζουμε ότι υπήρχαν στις βαλκανικές περιοχές.[476] Εκτός από την πρόσληψη οικοδιδασκάλων, άρχισαν να ιδρύονται προς τα μέσα του 17ου αιώνα, αποκλειστικά σχεδόν με πρωτοβουλίες εμπόρων, τα πρώτα μέσα σχολεία, στα οποία διδασκόταν λίγο πολύ η νέου τύπου κοσμική γνώση, και το λιγότερο που εξασφάλιζαν στους μαθητές τους ήταν ικανοποιητική εγγραμματοσύνη.

Η μόρφωση ως αυτοτελής αξία

Ο καθηγητής Άλκης Αγγέλου, πρώτος και πιο σφαιρικά, έθεσε γενικευτικά το ζήτημα της εκπαίδευσης στα Βαλκάνια τον 18ο αιώνα και στις αρχές του 19ου, ως αποτέλεσμα της χρηματοδότησης ιδιωτών εμπόρων.[477] Η χρηματοδότηση εκπαιδευτικών σκοπών ήταν μια πρακτική που εμφανίζεται τον 17ο αιώνα, με πρώτη αυτήν του εμπόρου Λάνθου Μονδάνου το 1611. Από τις πρώτες, αν όχι η πρώτη σχολή που λειτούργησε μετά από δωρεά, ήταν εκείνη που χρηματοδότησε ο Ηπειρώτης έμπορος Επιφάνιος Ηγούμενος, εγκατεστημένος στη Νάπολη. Η σχολή ιδρύθηκε το 1647 στα Γιάννενα. Λειτούργησε σποραδικά με εκπαιδευτικούς στόχους «τα γραμματικά και επιστημονικά μαθήματα [...] ελληνικά γράμματα, (εγ)κυκλοπαιδείαν δηλαδή και επιστήμας...»[478] Ανάλογη σχολή ιδρύθηκε με τη χρηματοδότηση του εμπόρου Γκιόνμα, πάλι στα Ιωάννινα, το 1676. Στις διαθήκες και των δύο αναφερθήκαμε όταν μιλούσαμε σχετικά με την αναπαραγωγή των εμπόρων. Η σχολή Γκιόνμα, σε αντίθεση με την προηγούμενη, διοικούνταν μόνο από επιτρόπους λαϊκούς, και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης ήταν «γραμματική, ανθρωπισμός και επιστήμες», ενώ τα χρονικά διαστήματα που λειτουργούσε απασχόλησε σημαντικούς δασκάλους.[479] Σχολεία ιδρύθηκαν στην Αθήνα, στη Χίο και σε λίγες ακόμη πόλεις των οθωμανικών Βαλκανίων και του Αιγαίου, χωρίς

[475] Βλ. ένα παράδειγμα στο Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βλαντής και η ιδιωτική διδασκαλία Piano di Studi / Έκθεσις μαθημάτων: Βενετία 1794», *Θησαυρίσματα*, Μνημόσυνο Μανούσου Μανούσακα, 34/2004.

[476] Ονόματα δασκάλων βλ. στο Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας (1603-1797)», *Θησαυρίσματα*, 9/1972.

[477] Άλκης Αγγέλου, «Η εκπαίδευση», βλ. την αρχική γενική ανάλυση, σ. 306-310.

[478] Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα», σ. 237-239.

[479] Στο ίδιο, σ. 239-240.

να εξασφαλίσουν σταθερή λειτουργία.[480] Εάν είχαμε αρκετές πληροφορίες, θα έπρεπε να προσμετρήσουμε και τα σχολεία κοινών γραμμάτων, διάρκειας τριών ετών, που δημιουργούσαν στα Βαλκάνια οι ιεραποστολές του Βατικανού, στους τόπους όπου υπήρχαν καθολικοί, όπως ήταν αυτό της Χίου στις αρχές του 18ου αιώνα, στο οποίο δίδασκαν Ιησουίτες ιεραπόστολοι στα ελληνικά.[481]

Αν πάρουμε τοις μετρητοίς τη σχετική βιβλιογραφία για τα σχολεία κατά την οθωμανική περίοδο στα Βαλκάνια και στο Αιγαίο, τότε σε κάθε δεύτερο χωριό θα έπρεπε να λειτουργεί από ένα σχολείο με τη φροντίδα της εκκλησίας. Αν έτσι είχαν τα πράγματα, η απογραφή του ελληνικού κράτους πολύ αργότερα, το 1870, δεν θα καταχωρούσε το 82% του ελληνικού πληθυσμού στους αναλφάβητους, ούτε θα αναγκαζόταν να περιλάβει στους εγγράμματους Έλληνες ορισμένους πολίτες οι οποίοι απλώς ήξεραν να γράφουν το όνομά τους.[482] Αυτό, λοιπόν, που γνωρίζουμε αποδεδειγμένα για την ίδρυση σχολείων κατά την οθωμανική περίοδο, είναι ότι από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 1780 ιδρύθηκαν συνολικά εντός των βαλκανικών ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μαζί με τα νησιά του Αιγαίου και τη Μικρά Ασία, περίπου ενενήντα έως εκατό σχολεία κάθε επίπεδου, για έναν πληθυσμό της τάξης των τριών περίπου εκατομμυρίων ελληνόφωνων.[483] Περισσότερα από τα δύο τρίτα ήταν σχολεία βασικού αλφαβητισμού με πρόσκαιρη ή περιοδική λειτουργία. Οι ιδρυτές αυτών των σχολείων προκύπτουν με ικανοποιητικό βαθμό βεβαιότητας για τα σαράντα δύο από αυτά που συμβαίνει να γνωρίζουμε καλύτερα. Δύο από τα σχολεία ιδρύθηκαν με πρωτοβουλία βογιάρων ηγεμόνων στη Μολδαβία και τη Βλαχία, δύο άλλα από αξιωματούχους κληρικούς, ενώ τα υπόλοιπα τριάντα οκτώ ιδρύθηκαν από δωρεές εμπόρων και ενισχύθηκαν περαιτέρω με χρηματικά ποσά που διέθεσαν άλλοι έμποροι.[484] Έξω από τα οθωμανικά σύνορα, στις ελληνικές παροικίες, ιδρύθηκαν από το τέλος του 18ου στην κεντρική και δυτική Ευρώπη, και σε πόλεις της νότιας Ρωσίας, έξι μέσα σχολεία, όλα από δωρεές Ελλήνων εμπόρων της διασποράς.[485] Είναι περιττό να θυμίσω ότι την ίδια περίοδο στον ευρωπαϊκό χώρο λειτουργούσαν εκατοντάδες πανεπιστήμια, ορισμένα από τα οποία είχαν ήδη ιστορία αιώνων.

---

[480] Στο ίδιο. Για το σχολείο της Αθήνας βλ. Τάσος Α. Γριτσόπουλος, «Διάγραμμα της ιστορίας των σχολείων των Αθηνών κατά την Τουρκοκρατίαν», *Αθηναϊκά*, τχ. 28 και 29/1964.

[481] *Lettres édifiantes et curieuses écrites par des missionnaires de la Compagnie de Jésus. Mémoires du Levant*, σ. 45-46, τ. I, Imprimerie de Béthune, Paris 1829.

[482] Αλίκη Βαξεβάνογλου, «Η εκπαίδευση στην Ελλάδα», σ. 19.

[483] Βλ. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα», ό.π. Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 306, Βάνιας. Θεόδωρος Α. Νήμας, *Η εκπαίδευση στη δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1995, σ.326-327.

[484] Βλ. σχετικά τα σχολεία που αναφέρουν ο Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα», ό.π. και ο Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία*, σ. 305 κ.ε.

[485] *Στο ίδιο*, σ. 269 κ.ε.

Μιλώντας με κριτήριο τη διαμόρφωση ενός, έστω, λεπτού κοινωνικού στρώματος μορφωμένων Βαλκάνιων ραγιάδων, ο επαρκής εγγραμματισμός δεν γινόταν κατά κανέναν τρόπο από τους δασκάλους των ιερών γραμμάτων. Ούτε το επίπεδο γνώσεων των ίδιων ούτε οι στόχοι τους θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν τον επαρκή εγγραμματισμό των μαθητών τους, παρά μόνο κατ' εξαίρεση. Αντίθετα, αυτό το στρώμα μορφωμένων άρχισε να διαμορφώνεται από τα μέσα του 17ου αιώνα έως την πρώτη δεκαετία του 19ου σε δεκαέξι σχολές ή γυμνάσια (ενδεχομένως σε λίγο περισσότερα) και παραλλήλως από ικανούς οικοδιδασκάλους. Χρησιμοποιώντας έναν αθώο αναχρονισμό, θα έλεγα ότι αυτά τα σχολεία ήταν αντίστοιχα μιας καλής έως εξαιρετικής μέσης εκπαίδευσης και προσανατολίζονταν αμιγώς στη γενική μόρφωση. Ήταν εγκατεστημένα σε διάφορες πόλεις της Βαλκανικής, του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας. Τα δεκατέσσερα από αυτά είχαν ιδρυθεί με δωρεές εμπόρων, ενώ συντηρούνταν από τα δίδακτρα των σπουδαστών και δωρεές άλλων εμπόρων. Ο αριθμός αυτών των σχολών ήταν ασφαλώς περιορισμένος σε σχέση με τον πληθυσμό, όμως ο ρόλος τους σε κοινωνίες προφορικού πολιτισμού ήταν ιδιαιτέρως κρίσιμος. Στις σχολές αυτές τα προγράμματα μαθημάτων περιλάμβαναν λίγο έως πολύ νεοτερικές μορφές γνώσης που διδάσκονταν με αντίστοιχες μεθόδους διδασκαλίας.[486] Αυτά τα μέσα σχολεία άρχισαν να αποτελούν πόλους ικανοποιητικής μόρφωσης μέσου επιπέδου για λίγες χιλιάδες μαθητές ετησίως, αν εκτιμήσουμε αθροιστικά τους μαθητές όλων των τάξεων ταυτοχρόνως. Εκτός όμως από κέντρα μόρφωσης, αρκετά από τα σχολεία αυτά αποτελέσαν τόπους συγκρούσεων αναφορικά με τις νεοτερικές ιδέες έναντι της εκκλησίας, αναφορικά με τα προγράμματα σπουδών και άλλα ζητήματα.

Σχετικά με τη χρηματοδότηση για την ίδρυση και λειτουργία των σχολείων από εμπόρους, διαμορφώνεται ένα ερώτημα από το απλό, προφανές, δεδομένο ότι οι ίδιοι οι έμποροι και ο κοινωνικός τους περίγυρος μπορούσαν να εκπαιδεύσουν τα παιδιά τους με οικοδιδασκάλους, αφού διέθεταν τις πολιτιστικές προϋποθέσεις και τα απαιτούμενα οικονομικά μέσα. Για ποιο λόγο λοιπόν αυτοί οι άνθρωποι του χρήματος δώριζαν ένα μέρος του κεφαλαίου τους για ίδρυση σχολείων, μισθούς δασκάλων, έκδοση βιβλίων; Θα ήταν μάλλον άσκοπο να αναζητήσουμε σε ιστορικές πηγές την περιγραφή των σκέψεων που ωθούσαν τους εμπόρους σε αυτές τις ενέργειες. Σε καμία διαθήκη εμπόρου όπου περιγράφεται η δωρεά για μορφωτικούς σκοπούς, δεν αναφέρεται τίποτε περισσότερο από λίγες λέξεις για την ανάγκη μόρφωσης του «σκλαβωμένου» ή «άμοιρου γένους των Ελλήνων», το οποίο έπρεπε να μορφωθεί. Υποστηρίζω ότι αυτές οι λίγες λέξεις, αλλά ιδίως οι πράξεις δωρεών, μας επιτρέπουν με ικανοποιητική βεβαιότητα να διαβάσουμε την ανάδυση μιας γενικής αξίας: της συστηματικής μόρφωσης ως αξίας καθαυτής. Μας

[486] Για τα προγράμματα μαθημάτων και τους καθηγητές βλ. Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία*, σ. 327 κ.ε. Ειδικότερα για τη διδασκαλία των μαθηματικών, της φυσικής και της αστρονομίας βλ. Στέλιος Λαμνής, *Τα μαθηματικά και ο νεοελληνικός Διαφωτισμός επί τουρκοκρατίας*, Δίον, Αθήνα 2002, σ. 197 κ.ε.

επιτρέπουν, περαιτέρω, να διαγνώσουμε σε αυτές καθαυτές τις πράξεις δωρεών για εκπαιδευτικούς σκοπούς ότι πολλοί έμποροι επιθυμούσαν να διαχυθεί κοινωνικά αυτή η αξία σε όσους περισσότερους ραγιάδες ήταν δυνατόν. Για την κοινωνική διάχυση της νέας δικής τους αξίας έδιναν αυτό που διέθεταν, χρήματα.

Θα χρειαστεί να μεσολαβήσουν πάνω από δυόμισι αιώνες και η ίδρυση του ελληνικού κράτους, ώστε οι πρώτες αυτές ενέργειες των Ελλήνων εμπόρων για εμπέδωση του εγγραμματισμού ως κοινού αγαθού να καλύψουν όλους σχεδόν τους Έλληνες. Στο μεταξύ, αρκετοί έμποροι και κάποιοι από τις παραδοσιακές τοπικές ηγετικές ομάδες φρόντιζαν επιπλέον να μορφώσουν τα παιδιά τους, καμιά φορά και παιδιά συγγενών τους που φαίνονταν ταλαντούχα αλλά δεν διέθεταν τα οικονομικά μέσα. Εδώ οι μορφωτικοί στόχοι ήταν υψηλοί. Τους πραγματοποιούσαν στέλνοντας τα παιδιά τους να σπουδάσουν σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια.

Ο συνολικός αριθμός των ελληνόφωνων Βαλκάνιων σπουδαστών σε όλα τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια είναι άγνωστος. Για να τον γνωρίσουμε απαιτείται έρευνα σε κάθε ένα ξεχωριστά. Γνωρίζουμε μόνο όσους σπούδασαν στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, εν μέρει εκείνους του Πανεπιστημίου της Πίζας, επίσης λίγους από τους Έλληνες που σπούδασαν ιατρική σε άλλα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Όλοι αυτοί οι ελληνόφωνοι σπουδαστές συγκροτούν εδώ ένα δείγμα 1.322 ατόμων για διακόσια τριάντα ένα χρόνια. Σίγουρα, εκτός από τον αριθμό του δείγματος που κατορθώσαμε να διαμορφώσουμε, υπήρχαν πολλοί άλλοι σε άλλα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Παρ' όλα αυτά, το σώμα των 1.322 Βαλκάνιων σπουδαστών επιτρέπει να διαπιστώσουμε με ικανοποιητική βεβαιότητα τη χρονική αφετηρία, όπως και μία αύξουσα τάση για ανώτατες σπουδές (διάγραμμα αρ. 8). Ασφαλώς, σπουδές δεν μπορούσε να κάνει όποιος απλώς το επιθυμούσε, επειδή οι πολιτισμικές και οικονομικές προϋποθέσεις για την προετοιμασία και τη μετάβαση σε κάποιο ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο ήταν αρκετά απαιτητικές. Ωστόσο, με βάση τους τόπους προέλευσης αυτών των ελληνόφωνων Βαλκάνιων σπουδαστών, όπως αναφέρονται στα κατάστιχα των πανεπιστημίων πλάι στο όνομα, διαπιστώνουμε τη γεωγραφική κατανομή των πατρικών οικογενειών τους (διάγραμμα αρ. 9). Ας δούμε με τη σειρά τα στοιχεία μας. Η πρώτη διαπίστωση είναι χρονολογικής τάξης. Δείχνει ότι γύρω στα μέσα του 17ου αιώνα, ταυτόχρονα με την εμφάνιση των νέων κοινωνικών ομάδων εμπόρων, αρχίζει να εκδηλώνεται ένα ρεύμα κληροδοτημάτων για ίδρυση μέσων σχολών, συνήθως στους τόπους προέλευσης των εμπόρων. Συγχρόνως εμφανίζεται από τις ίδιες αυτές ομάδες ραγιάδων μια αρχόμενη τάση για ανώτατη μόρφωση, την οποία πραγματοποιούσαν στέλνοντας τα παιδιά τους για σπουδές σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Η προσφυγή Ελλήνων νέων από τα οθωμανικά Βαλκάνια για σπουδές σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια είναι τάση δυναμική, αυξητική αφενός και εκτατική αφετέρου σε πολλά ιδρύματα χωρών της Ευρώπης, όπως επίσης και σε ποικίλα αντικείμενα σπουδών. Από ένα μικρότερο δείγμα διαπιστώνουμε ότι το 11% σπούδασε σε περισσότερα από ένα

ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, ενώ μάλιστα οι περισσότεροι από αυτούς άλλαζαν και χώρα εκτός από πανεπιστήμιο.[487] Από αυτούς που έκαναν σπουδές στο εξωτερικό ξέρουμε ότι στα τέλη του 17ου αιώνα προέκυψε ένα νέο είδος δασκάλων, οι οποίοι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δίδασκαν σε αρκετές μέσες σχολές που, όπως είπαμε, ιδρύονταν βαθμιαία σε βαλκανικές πόλεις από τα μέσα του 17ου αιώνα.[488]

Οι κοινωνικές αυτές ομάδες (έμποροι, ορισμένοι κτηματίες, λόγιοι και άλλοι, κυρίως διακεκριμένοι στους τόπους τους) θα πρέπει να ήταν σχετικά περιορισμένοι σε αριθμό συνολικά στα Βαλκάνια, στο Αιγαίο και στη Μικρά Ασία. Ωστόσο, με τις μορφωτικές επιλογές για τα παιδιά τους, με τις δωρεές και με κάθε είδους προσφορές για την εκπαίδευση και τις εκδόσεις βιβλίων, διαμορφωνόταν ένα σχετικά λεπτό κοινωνικό στρώμα μορφωμένων ατόμων που κατείχαν μέση έως υψηλή μόρφωση. Κρίνοντας από τους τόπους προέλευσης των ελληνόφωνων σπουδαστών που εμφανίζονται στο διάγραμμα (αρ. 9), είναι εμφανές ότι το στρώμα των μορφωμένων ήταν γεωγραφικά διάχυτο στις βαλκανικές οθωμανικές περιοχές. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτού του μορφωμένου στρώματος και του κοινωνικού του περίγυρου ήταν η ριζική πολιτιστική του διαφοροποίηση από τις συνθήκες του προφορικού πολιτισμού της συντριπτικής πλειονότητας των ραγιάδων, καθώς και από τον υποτυπώδη εγγραμματισμό για λίγους, που επέβαλλε η αριστοκρατία του ορθόδοξου κλήρου. Οι νέου τύπου μορφωτικές απαιτήσεις ικανοποιούνταν σε ένα πρώτο επίπεδο με οικοδιδασκάλους ή με τα μέσα σχολεία που ιδρύονταν βαθμιαία, και ακολούθως με σπουδές σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια.[489] Από αυτούς τους μορφωμένους νέους αναδύθηκαν οι νέου τύπου διανοούμενοι που θα αυτοπροσδιορίζονται δημόσια ως «Έλληνες», διαφοροποιούμενοι από το εν γένει πνευματικό περιβάλλον στο οποίο είχαν γεννηθεί.

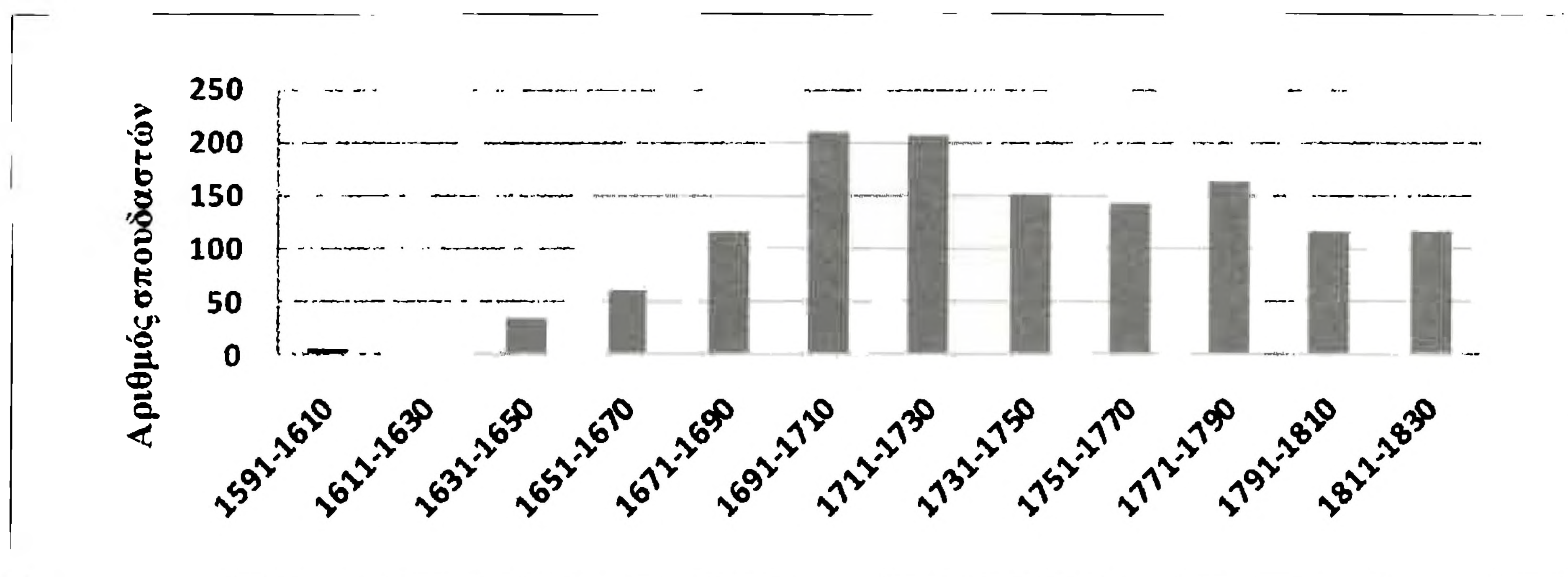
[487] Olga Ciganci, «Médecins grecs», βλ. τον κατάλογο των σπουδαστών. Για την κινητικότητα σπουδαστών μεταξύ των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων βλ. Hilde de Ridders-Symoens, «Mobility», in Walter Rüegg (γενική επιμ.), και H. De Ridder-Symoens (επιμ.), *A History of the University in Europe*, τ. II, *Universities in Early Modern Europe, 1500-1800*, Cambridge University Press, 1996, σ. 416-448.

[488] Παράβαλε με τα ονόματα των δασκάλων που αναφέρονται από τον Γεώργιο Πλουμίδη, «Σχολεία στην Ελλάδα», ό.π.

[489] Την κατηγοριοποίηση των ευρωπαϊκών ανώτερων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και το πλαίσιο λειτουργίας τους, και για τα ιδρύματα όπου σπούδαζαν οι ελληνόφωνοι, βρίσκουμε στην κλασική μελέτη του Willem Frijhoff, «Patterns», Walter Rüegg (γενική επιμ.), και H. De Ridder-Symoens (επιμ.), *A History of the University in Europe*, ό.π., σ. 43-112. Ειδικότερα βλ. χάρτες ανά κατηγορία ιδρυμάτων σε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο, σ. 90-105.

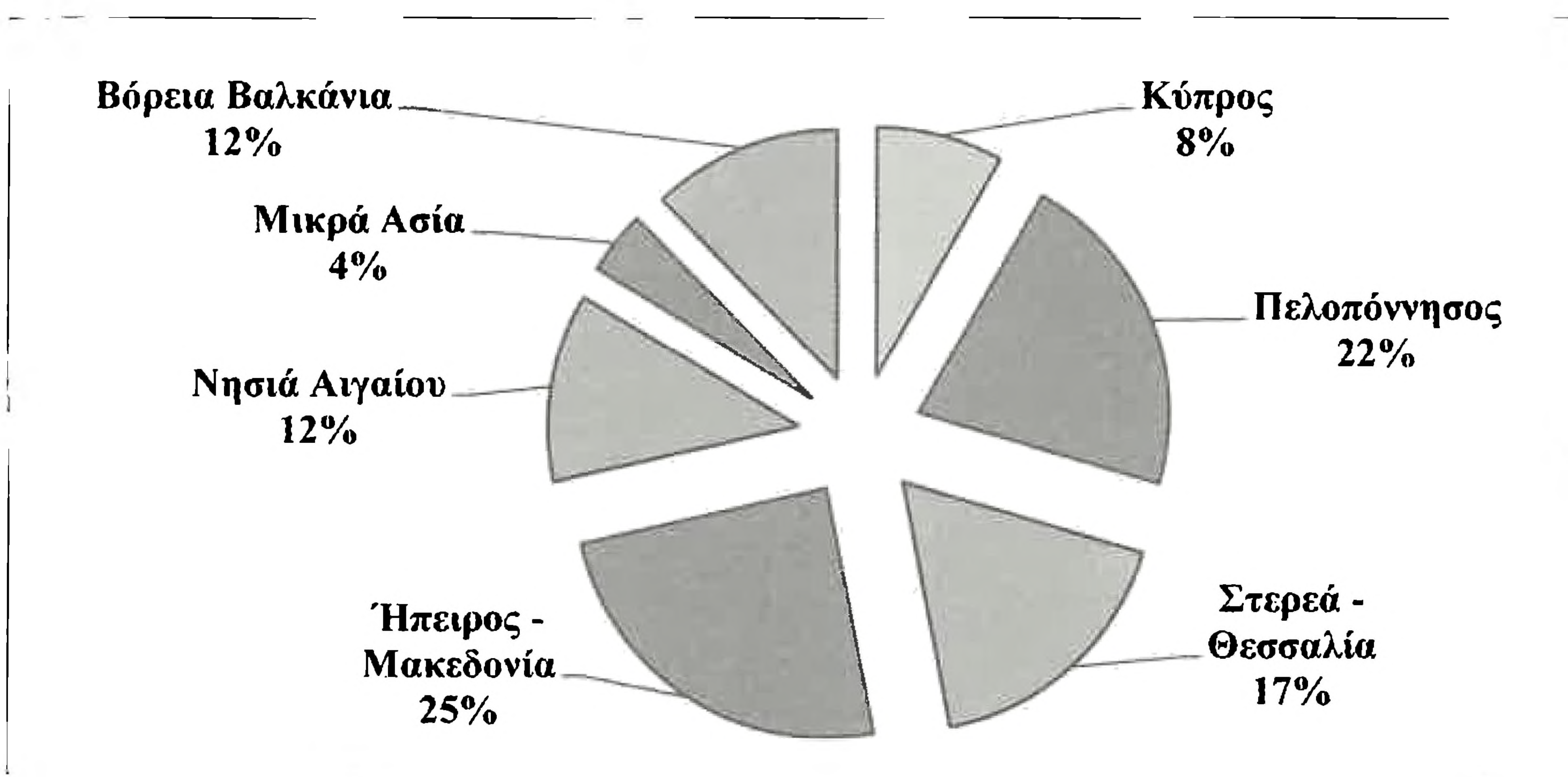
Διάγραμμα 8ο

Ελληνόφωνοι Βαλκάνιοι σπουδαστές κυρίως στα Παν/μια της Πάδοβας και της Πίζας 1591-1830 (Εκτός Κρητικών και Επτανησίων)

Διάγραμμα 9ο

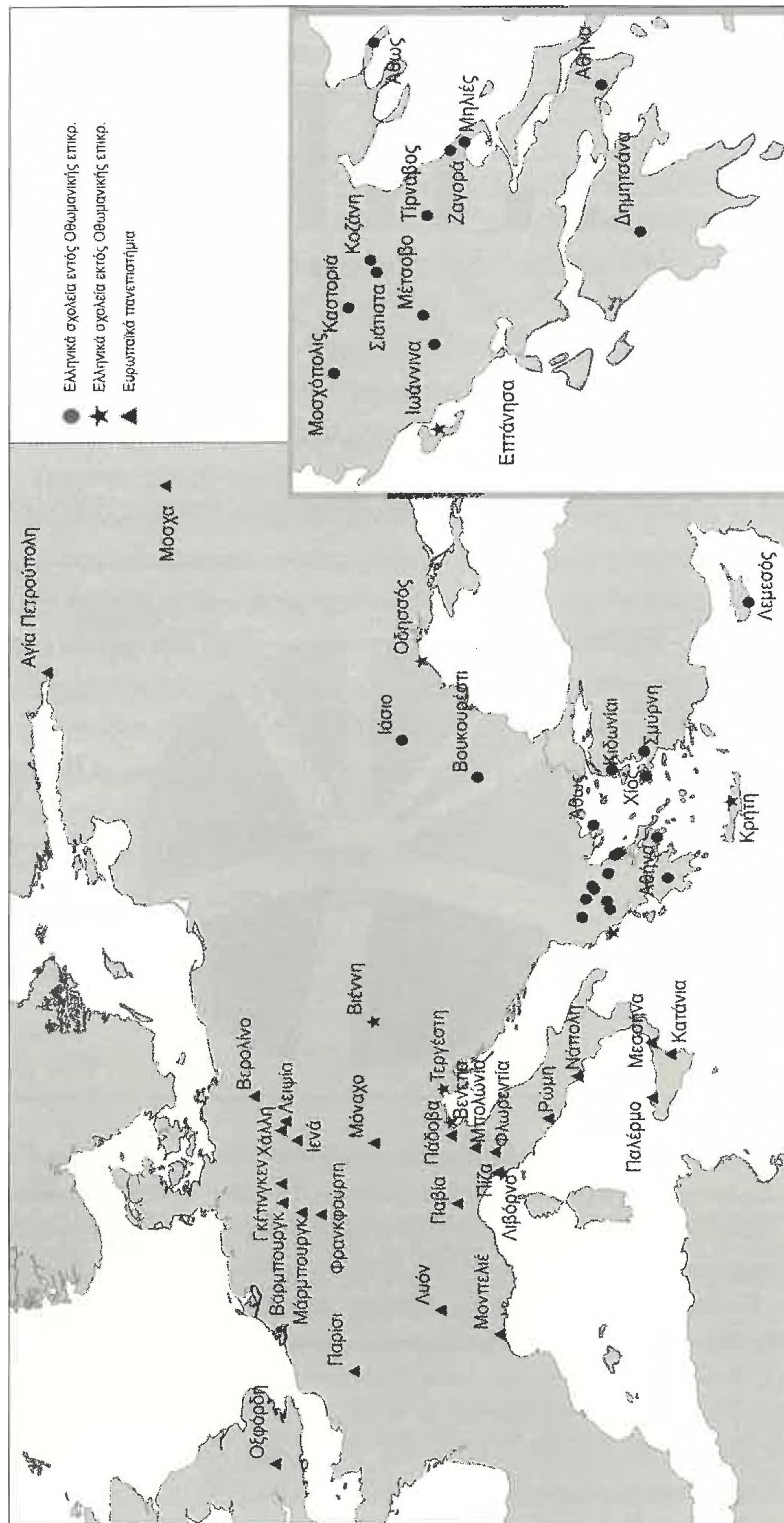
Προέλευση των ελληνόφωνων Βαλκάνιων σπουδαστών 1591-1830

Πηγές διαγραμμάτων αρ. 8 και 9: Giorgio Plumidis, «Gli scolari "Oltramarini" a padova nei secoli XVI e XVII», *Revue des Etudes sud est Européennes*, 2-X/1972. Γεώργιος Πλουμίδης, «Οι Έλληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας», *Δωδώνη*, τ. ΙΒ', (ανάτυπο) Ιωάννινα 1983. Του ίδιου, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών της Παδούης», *Θησαυρίσματα*, 8/1971. Του ίδιου, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. ΛΖ/1969-70, και τ. ΛΗ/1971. Olga Ciganci «Médecins grecs, anciens étudiants des Universités européennes aux XVIIe et XVIIIe siècles», *Revue Roumaine d'Histoire*, Juillet Décembre 3-4-XXXVI/1997. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή λογίων της τουρκοκρατίας*, σ. 41, 45, 50, 51, 52, 57, 62, 79, 88, 92, 93, 135, 164, 168, 176, 186, 187, 189, 190, 192, 198, 202, 208, 212, 215, 220. Αλόη Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας*, τ. δεύτερος, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1989, σ. 421-426. Έκτορας Σαραφίδης, *Έλληνες ιατροί εν Ρουμανία*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 1, τ. 12/1940.

Χάρτης 6ος

Γεωγραφία της εκπαιδευτικής κινητικότητας ελληνόφωνων ραγιάδων.
Μέσα 17ου έως τις αρχές του 19ου αιώνα.

Υπόμνημα του χάρτη εκπαιδευτικής κινητικότητας

- **Ελληνικά μέσα σχολεία στην οθωμανική επικράτεια με κοσμικά χαρακτηριστικά, και χρονιές ίδρυσης**: Χίος 1666 και 1733. Ιωάννινα 1647 και 1676. Αθήνα 1647 και 1728. Βουκουρέστι 1690. Τίρναβος 1700c. Λεμεσός 1700c. Μοσχόπολις 1700c. Ιάσιο 1707. Σιάτιστα 1710. Καστοριά 1710. Σμύρνη 1733 και 1808. Κοζάνη 1746. Άθως 1750. Μέτσοβο 1755c. Δημητσάνα 1764. Ζαγορά 1773. Κυδωνίαι 1780. Μηλιές 1814.

- **Ελληνικά μέσα σχολεία στις ελληνικές εμπορικές παροικίες, στα Επτάνησα και στην Κρήτη (έως το 1669). Χρονιές ίδρυσης**: Κρήτη από τον 16ο αι. Επτάνησα 1624, 1656, 1680, 1808. Βενετία 1699. Τεργέστη 1803. Βιέννη 1803. Λιβόρνο 1808. Οδησσός 1817.

- **Ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και ανώτερα ιδρύματα όπου σπούδαζαν ελληνόφωνοι Βαλκάνιοι: Αγγλία**: Οξφόρδη. **Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία και γερμανικές χώρες**: Βιέννη. Χάλη. Ιένα. Μόναχο. Γκέτινγκεν. Λειψία. Μάρμπουργκ. Βερολίνο. Φρανκφούρτη. Βάρμπουργκ. **Γαλλία**: Παρίσι. Λυόν. Μονπελιέ. **Ιταλία**: Πάδοβα. Ρώμη. Μπολώνια. Πίζα. Παβία. Νάπολι. Φλωρεντία. Κατάνια. Παλέρμο. Μεσσήνα. **Ρωσία**: Αγία Πετρούπολη. Μόσχα.

Πηγές: Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Περί της εν των ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων*, σ. 53, 54, 57, 70, 136-143, 150, 182. Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία*, σ. 93-166, 180-224, 226. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα», ό.π. Olga Cicanci, «Médecins grecs», ό.π., σ. 10-17. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 80-81. Θεόδωρος Α. Νήμας, *Η εκπαίδευση στη δυτική Θεσσαλία*, σ. 326.

Οι απαρχές του ελληνικού Διαφωτισμού: η πρώτη περίοδος

«Πρέπει να έχεις το *κουράγιο* για να γράψεις την αλήθεια όταν παντού καταπνίγεται. Την *εξυπνάδα* να την αναγνωρίσεις όταν συγκαλύπτεται. Την *τέχνη* να τη μετατρέψεις σε εύχρηστο όπλο. Αρκετή *οξύνοια* για να επιλέξεις εκείνους στα χέρια των οποίων θα γίνει αποτελεσματική, και την *πονηριά* για να τη διαδώσεις σε αυτούς».

Μπέρτολτ Μπρέχτ, *Πέντε δυσκολίες για να γράψεις την αλήθεια*

Τι είναι Διαφωτισμός; Δεν θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε σε αυτό το πολυσήμαντο ερώτημα που απασχόλησε ιδίως τον γερμανικό Διαφωτισμό προς το τέλος του 18ου αιώνα, ιδιαίτερα τον Ιμμάνουελ Καντ, ούτε θα υπεισέλθουμε στην ερμηνεία που έδωσε ο Μισέλ Φουκό ως απάντηση στα ερωτήματα του Γερμανού φιλοσόφου, παρά τη μεγάλη σημασία αυτών των κειμένων.[490] Ωστόσο, ο Διαφωτισμός σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες, παρά τις νοηματικές αποκλίσεις του όρου, εμπεριέχει ένα κοινό χαρακτηριστικό: τη δράση μιας ελίτ ή διακεκριμένων ατόμων υπέρ της πνευματικής χειραφέτησης των πολλών. Στις ευρωπαϊκές ιστοριογραφίες η δράση αυτή θεωρείται δεδομένη. Λογικό είναι, επομένως, το βάρος της έρευνας να πέφτει στη διαπίστωση των ιδεών κυρίως, αν και τα τελευταία χρόνια άρχισαν να μελετώνται τα δίκτυα σχέσεων και η κινητικότητα των διαφωτιστών στον ευρωπαϊκό χώρο.[491] Στα Βαλκάνια, ο ελληνικός Διαφωτισμός, ο πρώτος και ο μόνος ολοκληρωμένος στα μέρη αυτά από τον 18ο έως τις αρχές του 19ου αιώνα, ενείχε πολύ ισχυρά στοιχεία δράσης, εντονότερα από οπουδήποτε αλλού στην Ευρώπη. Με τον όρο δράση εννοώ την ταυτόχρονη παραγωγή νεοτερικής σκέψης και την κινητοποίηση για την κοινωνική διάδοσή της με όλα τα τότε διαθέσιμα μέσα.

Σε ευρωπαϊκές χώρες, ο Διαφωτισμός βρήκε τον 18ο αιώνα έμμεσα στηρίγματα στον εξορθολογισμό του απολυταρχικού κράτους με την ανάπτυξη κρατικής διοίκησης και οικονομικής πολιτικής· βρήκε επίσης πεδίο κάποιας σχετικής ελευθερίας της έκφρασης και της μόρφωσης σε αρκετές πόλεις· ακόμη, στηριζόταν στον αναγεννησιακό ανθρωποκεντρισμό και επέκτεινε την αρχή της ανοχής σε απαίτηση για ελευθερία· επίσης, αναπτύχθηκε σημαντικός αριθμός πανεπιστημίων και τυπογραφείων· διέθετε, τέλος, και μια κάποια απήχηση στην κοσμική αριστοκρατία. Στα Βαλκάνια, τα αντίστοιχα δεδομένα απλώς δεν υπήρχαν. Με εξαίρεση τα Επτάνησα και την Κρήτη

[490] Gérard Raulet (επιμ.), *Aufklärung. Les Lumières allemandes*, Flammarion, Παρίσι 1995, σ. 17-41 (Όπου και το κείμενο του Καντ με τον ίδιο τίτλο). Και Michel Foucault, «What is Enlightenment?», in Paul Rabinow (δ/νση), *The Foucault reader*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1984 (Το κείμενο του M. Foucault κυκλοφορεί στα ελληνικά από τις εκδόσεις Έρασμος σε μετάφραση Στέφανου Ροζάνη).

[491] Y. P. Beaurepaire (διεύθυνση), *La plume et la toile. Pouvoirs et réseaux de correspondance dans l'Europe des Lumières*, Artois Presses Université, Arras 2002.

έως την κατάκτησή της, στα οθωμανικά Βαλκάνια ο κόσμος των νέων ιδεών αναδύθηκε πολύ αργότερα σε σχέση με τη βόρεια Ευρώπη και εκδηλώθηκε αρχικά ως ένα σύμμεικτο σχήμα πρωτόλειων αρχαιολατρικών ιδεών αναγεννησιακού τύπου και συγχρόνως πρωτονεοτερικών. Για πρώτη φορά μετά την εποχή των Βυζαντινών λογίων ουμανιστών, οι ιδέες αυτές, όπως στην Ευρώπη, διαφοροποιήθηκαν εξαρχής από το θεοκρατικό πνευματικό και ιδεολογικό καθεστώς. Η αυτοαναγνώριση στο σύμβολο «Έλληνας» και η αντιδιαστολή του προς το σχήμα «βάρβαρος Οθωμανός» δήλωνε τις απαρχές της ρήξης με ένα εξουσιαστικό καθεστώς ιδιαιτέρως εδραίο και εξαιρετικά ισχυρό. Ο αρχαιολατρικός και μετέπειτα νεοτερικός ελληνικός κόσμος των ιδεών αναδυόταν στα Βαλκάνια υπό την οθωμανική κυριαρχία – μια εξουσία αλλόγλωσση αλλά γενικότερα αδιάφορη για τα πολιτισμικά τεκταινόμενα έξω από τα στενά δικά της πλαίσια. Επιπλέον, οι Έλληνες διαφωτιστές είχαν να αντιμετωπίσουν μια πολύ χαμηλού μορφωτικού επιπέδου εκκλησία, η οποία απέρριπτε όλα τα κοσμικά μέσα πνευματικής ανάπτυξης, δηλαδή τέχνες, επιστήμες και γράμματα. Για τους Βαλκάνιους διαφωτιστές απέμενε μόνο η επιρροή τους σε τμήματα των νέων τοπικών αστικών ομάδων ισχύος, η αναφορά στα αντίστοιχα ευρωπαϊκά διαφωτιστικά ρεύματα και οι σχέσεις τους με αυτά, καθώς φυσικά και με τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και τυπογραφεία, αφού, όπως είδαμε, στα Βαλκάνια τόσο η τεχνολογία αυτή όσο και τα πανεπιστημιακά ιδρύματα απλώς δεν υπήρχαν.

Πώς θα ορίσουμε τα κοινωνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά των διαφωτιστών; Το γενικό κριτήριο εντοπισμού των διαφωτιστών είναι, προφανώς, οι νεοτερικές ιδέες, όπως εκδηλώνονταν στα έργα και στις πράξεις των νέου τύπου διανοουμένων, καθώς και οι δράσεις για τη διάδοσή τους. Οι διανοούμενοι δρούσαν σε τοπικές αστικές κοινωνίες, ενώ κατά κανόνα προέρχονταν από οικογένειες οι οποίες ήταν κοινωνικά και μορφωτικά διαφοροποιημένες από τον εν γένει πληθυσμό του τόπου προέλευσης. Στην εποχή αυτή, τα έργα και οι πράξεις των εν λόγω διανοουμένων εκδηλώνονταν σχεδόν αποκλειστικά με βιβλία και διδασκαλία, κυρίως στις μέσες σχολές που δημιουργούνταν από τον 17ο αιώνα, αλλά και με την οικοδιδασκαλία. Με αυτές τις δραστηριότητές τους ασκούσαν κριτική, ενίοτε πολεμική, στη θεολογία. Γενικότερα, έβγαιναν εν μέρει ή πλήρως από το θεοκρατικό πλαίσιο ερμηνείας του κόσμου και του εαυτού, για να υιοθετήσουν νεοτερικές μορφές γνώσης και, αραιότερα, ευθέως υλιστικές φιλοσοφικές αρχές.

Παρά τους ισχυρισμούς μιας βαλκανικής ιστοριογραφίας υπερβολικά φιλολογικής, η εντελέστερη έκφραση των νεοτερικών ιδεών από τα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα εκφράστηκε με τις φυσικές επιστήμες.[492] Ας διατρέξουμε πολύ σύντομα τις βιογραφίες

[492] Για τον τρόπο που χειρίστηκαν τις επιστήμες οι Έλληνες διαφωτιστές βλ. Μανώλης Πατηνιώτης, «Οι Έλληνες λόγιοι του 18ου αιώνα και οι επιστήμες του Διαφωτισμού», *Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών*, http://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Patiniotis_Manolis.pdf. Εκτενέστερα βλ. Του ίδιου, *Στοιχεία φυσικής φιλοσοφίας*, σ. 261-347.

λίγων αλλά αντιπροσωπευτικών κορυφαίων πρωτοπόρων, ώστε να γίνει αντιληπτή με συγκεκριμένο τρόπο η δράση τους, με την ακόλουθη όμως διευκρίνιση: Όλοι οι Έλληνες διανοούμενοι του Διαφωτισμού που θα αναφέρουμε στο εξής ως επιστήμονες, και τα επιστημονικά αντικείμενα των μελετών, ήταν σύμφωνα με την πραγματικότητα της εποχής τους φυσικοί φιλόσοφοι. Τους απασχολούσε, δηλαδή, ο ορθολογικός στοχασμός για τη φύση. Τις γνώσεις τους συνέθεταν η φιλοσοφία, η θεολογία, τα μαθηματικά, η φυσική και η αστρονομία, ενίοτε η γεωγραφία και η ιατρική. Δεν ήταν, συνεπώς, επιστήμονες με τη σημερινή σημασία, η οποία προϋποθέτει την πειραματική επαλήθευση, αλλά μάλλον θεμελιωτές του επιστημονικού λογισμού στα Βαλκάνια.

Τα παραδείγματα ξεκινάνε από τον πρώτο και εμβληματικό νέο Έλληνα επιστήμονα, με την αυστηρή σημασία του όρου, τον Μεθόδιο Ανθρακίτη. Ο Μ. Ανθρακίτης γεννήθηκε το 1650 σε μία ευκατάστατη οικογένεια της περιοχής του Ζαγορίου στην Ήπειρο, σπούδασε στη σχολή που είχε ιδρύσει στα Ιωάννινα ο έμπορος Γκιόνμας, τη δεύτερη, όπως είδαμε, στα Βαλκάνια, την οποία διοικούσαν λαϊκοί επίτροποι. Το 1697, αφού χρίστηκε ιερομόναχος, πήγε στη Βενετία για σπουδές θεολογικές, αλλά επέλεξε να σπουδάσει φιλοσοφία, μαθηματικά και φυσική.[493] Δίδαξε για ένα σύντομο διάστημα στο ελληνικό σχολείο της Βενετίας, όπου δημοσίευσε τα δύο πρώτα θεολογικού και φιλοσοφικού περιεχομένου βιβλία του.[494] Ο Ανθρακίτης, παρότι στην αστρονομία δεν ήταν υπέρμαχος του ηλιοκεντρικού συστήματος, διαχώριζε στη φιλοσοφία την αναζήτηση του ορθού από την επίσημη θεολογική ερμηνεία του Αριστοτέλη, υιοθετώντας επιλεκτικά εκείνες τις φιλοσοφικές αρχές που τον οδηγούσαν στην αληθέστερη θέση.[495] Οι διαφοροποιήσεις του Μεθόδιου Ανθρακίτη από την καθιερωμένη θεολογία δεν υποδηλώνουν έναν μεγάλο φιλόσοφο. Δηλώνουν όμως ρητά ότι στη σκέψη και στη δημόσια έκφραση επέλεγε εκείνο που ο ίδιος με τη δική του κρίση όριζε ως φιλοσοφικά ορθό. Έτσι διαφοροποιούνταν γενικότερα από τη γνωστική και ιδεολογική ορθότητα όπως την όριζε το ορθόδοξο Πατριαρχείο.

Ο Ανθρακίτης επέστρεψε από τις σπουδές του το 1708 στον τόπο του και σχεδόν αμέσως ανέλαβε τη διεύθυνση του σπουδαστηρίου της Καστοριάς στη Δυτική Μακεδονία, το οποίο είχε ιδρυθεί από δωρεές εμπόρων.[496] Το περιεχόμενο και η μέθοδος της διδασκαλίας του κατέστησαν τη σχολή αυτή πολύ γνωστή, επειδή για πρώτη φορά η φιλοσοφία διδασκόταν αποδεσμευμένη από την επίσημη θεολογία. Η διδασκαλία του βασιζόταν κυρίως στη λογική του Καρτέσιου και του Malebranche, και μάλιστα στην κοινή νέα ελληνική γλώσσα. Να τονίσω ότι ο Ανθρακίτης προκάλεσε μια μεγάλη τομή με

---

[493] Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. (Βίος-Δράσις-Ανέκδοτα έργα)*, Ηπειρωτική Εστία, Ιωάννινα 1953.

[494] Αναφέρομαι στα βιβλία *Επίσκεψις Πνευματική*, Βενετία 1707, και *Βοσκός Λογικών Προβάτων*, Βενετία 1708.

[495] Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 112-113. Και Άλκης Αγγέλου, «Η δίκη του Μεθόδιου Ανθρακίτη», *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον εις μνήμην Χρίστου Σούλη*, Αθήνα 1956.

[496] Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σ. 11.

τα μαθηματικά. Έως την εμφάνισή του, η μαθηματική επιστήμη καθαυτή δεν υφίστατο στα οθωμανικά Βαλκάνια, ούτε σε συγγράμματα ούτε στη διδασκαλία. Όλες οι γνώσεις αφορούσαν την απλή αριθμητική, και όχι πάντοτε ολοκληρωμένα.[497] Η ένδεια μαθηματικής γνώσης επιβεβαιώνεται επιπλέον από τις εκδόσεις, όπου τα βιβλία μαθηματικών ήταν ελάχιστα έως τον 17ο αιώνα, ενώ οι απλές «λογαριαστικές» για την εκμάθηση στοιχείων της πρακτικής αριθμητικής κυκλοφορούσαν σε ικανό αριθμό αντιτύπων.[498] Αυτό ήταν το όριο της γνώσης που πρόσφεραν οι κατηχητές των «θείων και ιερών γραμμάτων» κατά κανόνα – οι βασικές πράξεις αριθμητικής για τις ανάγκες απλών επαγγελμάτων, όπως μπακάλης, μικρέμπορος κ.ά.

Ο Μεθόδιος είχε συντάξει τρεις πολύ εκτεταμένους χειρόγραφους τόμους με τον τίτλο *Οδός Μαθηματικής*, και με αυτό το βιβλίο εισήγαγε ένα επίπεδο γνώσης τελείως ανεξάρτητο από τις ανάγκες των απλών επαγγελμάτων, όπως και από κάθε είδους πρακτική χρήση των μαθηματικών, ένα επίπεδο αμιγώς επιστημονικό.[499] Με το βιβλίο του δίδασκε τους μαθητές ξεκινώντας από την ιστορία των μαθηματικών και ανέπτυσσε πλήρως τη σχετική γνώση παρουσιάζοντας μεταξύ άλλων τα δεκατρία βιβλία γεωμετρίας των *Στοιχείων του Ευκλείδη*.[500] Ο Ανθρακίτης, λοιπόν, εισήγαγε στα Βαλκάνια μετά από αιώνες τη μαθηματική επιστήμη. Να τονίσω πως ήταν η πρώτη φορά που μία οποιαδήποτε επιστήμη διδασκόταν στα βαλκανικά όρια της οθωμανικής επικράτειας, και μάλιστα στην κοινή νέα ελληνική γλώσσα.

Το 1723 ένας ιερέας μαθητής του, χρησιμοποιώντας ως αποδεικτικό στοιχείο τα τετράδια σημειώσεων από τα μαθήματα, κατήγγειλε τον Ανθρακίτη ως αιρετικό.[501] Ο Μεθόδιος αφορίστηκε από το ορθόδοξο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Αποσχηματίστηκε από κληρικός, απαγορεύτηκαν τα βιβλία του, μαζί και η δυνατότητα να διδάσκει· ακόμη, προειδοποίησαν πως κανένας δάσκαλος δεν επιτρεπόταν να διδάσκει ούτε να διαβάζει τα βιβλία του, ούτε να αναφέρει το όνομά του, ενώ ταυτοχρόνως επέβαλαν να καούν όλα τα βιβλία και οι σημειώσεις του, οπουδήποτε και αν βρίσκονταν, σε σπίτια ή σχολεία.[502] Οι ισχυροί υποστηρικτές του, προεστοί και έμποροι της περιοχής της

---

[497] Για το περιεχόμενο διδασκαλίας στα ιεροδιδασκαλεία τον 17ο αιώνα βλ. Αγγελική Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας*, σ. 191-194. Ειδικότερα για το περιεχόμενο της «Λογαριαστικής» βλ. Στέλιος Λαμνής, *Τα μαθηματικά*, σ. 30-37.

[498] Όπως προκύπτει από τους καταλόγους του Γιάννη Καρά, *Οι επιστήμες στην τουρκοκρατία. Έργα των Φυσικών-Θετικών επιστημών*, τ. Ι και ΙΙ.

[499] Μεθοδίου Ανθρακίτη, *Οδός Μαθηματικής*, με την επιμέλεια του μαθητή του Β. Μπαλάνου, Βενετία 1749. Το σύνολο των σελίδων και των τριών τόμων ανέρχεται σε 1.116. Οι τρεις τόμοι είναι αναρτημένοι σε πλήρη έκταση στην ιστοσελίδα *Ελληνομνήμων*.

[500] Για την ανάλυση του επιστημονικού περιεχομένου του έργου του Μ. Ανθρακίτη βλ. Στέλιος Λαμνής, *Τα μαθηματικά*, σ. 78-85.

[501] Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, «Ο Μεθόδιος Ανθρακίτης και τα "Τετράδια"», *Ελληνικά*, 45/1995.

[502] Βλ. το κείμενο του αφορισμού του Μεθόδιου Ανθρακίτη στο Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος – Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη, «Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης ιζ΄-ιθ΄ αι.», *Δικαιϊκά Μεταβυζαντινά Μνημεία*, τχ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1974.

Ηπείρου και της Μακεδονίας, χρησιμοποίησαν προφανώς την επιθυμία της ορθόδοξης εκκλησίας για μετρητό χρήμα και εξαγόρασαν, δύο χρόνια αργότερα, τον αφορισμό του Ανθρακίτη. Το ορθόδοξο Πατριαρχείο δέχτηκε να άρει τον αφορισμό αφού πρώτα εκεί, στην αυλή του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, ο Μεθόδιος γυμνός αποκήρυξε τις ιδέες και τα βιβλία του, και τα έκαψε ενώπιον των ορθόδοξων αξιωματούχων του κλήρου.[503]

Όταν πέθανε ο Μεθόδιος Ανθρακίτης το 1736 (;), το έργο του είχε ήδη αρχίσει να αποδίδει καρπούς. Ένας από τους μαθητές του, ο ιεροδιάκονος Παχώμιος, για τον οποίο ελάχιστα γνωρίζουμε, έχοντας συνεχίσει τις επιστημονικές σπουδές του στην Ιταλία, εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη γύρω στο 1720.[504] Είχε διαμορφώσει έναν κύκλο κοινωνικά ισχυρών υποστηρικτών, που μαζί με τον Παχώμιο απαιτούσαν από τον επίσκοπο την άδεια ίδρυσης δικής τους σχολής στην πόλη. Μπορούμε να εικάσουμε τις ιδέες του Παχώμιου από τους αντιπάλους του, που ήταν σχεδόν όλοι εκκλησιαστικοί παράγοντες της Θεσσαλονίκης και τον αποκαλούσαν «υβριστήν άκρον του Αριστοτέλους», δηλαδή της αριστοτελίζουσας θεολογίας.[505] Τελικά ο Παχώμιος αυτοεξορίζεται στο Άγιο Όρος και από εκεί χάνονται τα ίχνη του.

Ο ιεροδιάκονος Ευγένιος Βούλγαρης, Κερκυραίος γεννημένος το 1716, μαθητής μεταξύ άλλων και του Ανθρακίτη, υπήρξε μεταφραστής στα ελληνικά του δοκιμίου του Βολταίρου για την ανεξιθρησκία, επίσης συντάκτης και μεταφραστής άλλων φιλοσοφικών και επιστημονικών έργων.[506] Επιστρέφοντας από τις σπουδές του στην Ιταλία, άρχισε να διδάσκει στα Ιωάννινα, στη Μαρουτσαία σχολή, από όπου διώχθηκε από κληρικούς. Μετακινήθηκε γύρω στις αρχές της δεκαετίας του 1750 στην Αθωνιάδα Σχολή, από όπου διώχθηκε από τους μοναχούς του Αγίου Όρους επειδή δίδασκε αναλύοντας την έννοια της ανεξιθρησκίας και μαθηματικά. Πριν διωχθεί, ο ίδιος ή ίσως κάποιος μαθητής του, είχε χαράξει στην είσοδο της σχολής αυτής στα αρχαία ελληνικά την επιγραφή που παραπέμπει στην είσοδο της Ακαδημίας του Πλάτωνα: «Αυτός που αγαπά και μελετά τη γεωμετρία ας περάσει, για όποιον άλλον, η πόρτα είναι κλειστή».[507] Χρησιμο-

---

[503] Για τη διαδικασία άρσης του αφορισμού βλ. Άλκης Αγγέλου, «Η δίκη του Μεθόδιου Ανθρακίτη», ό.π. Το κείμενο άρσης του αφορισμού και τις επιβαλλόμενες απαγορεύσεις βλ. στο Ευστάθιος Πελαγίδης, «Η συνοδική απόφαση για την "αποκατάσταση" του Μεθόδιου Ανθρακίτη», *Μακεδονικά*, ΚΓ/1983.

[504] Οι λίγες πληροφορίες για τον ιερομόναχο Παχώμιο προέρχονται από τη μελέτη του Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ιη΄ και ιθ΄ αιώνα*, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου – Φίλιππος Ηλιού, Ερμής, Αθήνα 1976. Την ίδια εποχή με τον Ανθρακίτη, ένας συνομήλικός του κληρικός από την Πελοπόννησο, μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Ιεροσολύμων, ο Χρύσανθος Νοταράς, με σπουδές στην Ιταλία και στο Παρίσι, ήταν ο πρώτος ορθόδοξος εκκλησιαστικός αξιωματούχος που επιχείρησε με συστηματική γνώση να ανατρέψει τις νεοτερικές ιδέες όπως εμφανίζονταν στα Βαλκάνια, με επιχειρήματα που αντλούσε από την Αγία Γραφή. Βλ. Χρύσανθος Νοταράς, *Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά*, εν Παρισίοις 1716.

[505] Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 47.

[506] Βλ. επανέκδοση, Ευγένιος Βούλγαρης, *Σχεδίασμα περί της ανεξιθρησκείας, ήτοι περί της ανοχής των ετεροθρήσκων*, εισαγωγή-σημειώσεις Β. Κ. Λάζαρης, Στάχυ, Αθήνα 2001.

[507] Μαρία Τερδήμου, «Γεωμετρία versus Άλγεβρας. Αρχαιοελληνικά και δυτικά μαθηματικά: παράλληλες

ποιώντας τις πολύ ισχυρές σχέσεις που διέθετε η οικογένειά του, ο Βούλγαρης ορίστηκε σχολάρχης της Ακαδημίας του ορθόδοξου Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη.[508] Το 1761 διώκεται και από αυτήν τη σχολή, κατά μία εκδοχή απλώς επειδή δίδασκε μαθηματικά.[509] Το πιθανότερο είναι να διώχθηκε ως οπαδός ενός ενδιάμεσου αστρονομικού συστήματος, που δεν υιοθετούσε μεν τον κοπερνίκειο ηλιοκεντρισμό, ασκούσε όμως κριτική στο πτολεμαϊκό γαιοκεντρικό σύστημα, το οποίο αποτελούσε επί αιώνες την ορθή ερμηνεία του σύμπαντος για όλες τις εκκλησίες στην Ευρώπη και στα Βαλκάνια.[510] Ο Ευγένιος Βούλγαρης εγκαταστάθηκε τελικά στη Ρωσία. Χρόνια αργότερα, μεταστράφηκε σε άκρως συντηρητικό ισχυρό κληρικό της ρωσικής εκκλησίας.

Ο Νικόλαος Ζερζούλης, μαθητής του εκδότη των έργων του Ανθρακίτη, του Μπαλάνου Βασιλόπουλου, γεννήθηκε στο Μέτσοβο της Ηπείρου γύρω στο 1706. Ο Νικηφόρος Θεοτόκης γεννήθηκε στην Κέρκυρα το 1731. Σπούδασαν και οι δύο στην Ιταλία φυσική, μαθηματικά και αστρονομία. Πρόκειται για δύο από τους εντελέστερους Νεοέλληνες επιστήμονες. Υιοθέτησαν με επιφυλάξεις τη θεωρία του ηλιοκεντρικού συστήματος και τη βασική θεωρία του Νεύτωνα, ίσως μάλιστα να ήταν οι πρώτοι οι οποίοι εισήγαγαν τη νευτώνεια θεωρία με την άλγεβρα στα μέσα σχολεία όπου δίδαξαν στα Βαλκάνια.[511]

* * *

Τα πρόσωπα και το έργο τους είναι αντιπροσωπευτικά της ελληνικής νεοτερικότητας. Το κρίσιμο δεν είναι να εξαντλήσουμε όλα τα πρόσωπα, όσο να αντιληφθούμε τον τρόπο αναπαραγωγής αυτών των γνώσεων, των ιδεών, των στάσεων ανεξάρτητης σκέψης και ελεύθερης δημόσιας έκφρασης που επέλεγαν αυτοί οι πρώτοι Νεοέλληνες επιστήμονες, και ταυτόχρονα πρωτοπόροι νεοτερικοί διανοούμενοι. Είδαμε ότι όλοι είχαν ολοκληρώσει τη βασική εκπαίδευση σε μία από τις μέσες σχολές που είχαν ιδρυθεί κυρίως από Έλληνες εμπόρους ή, ενδεχομένως, με οικοδιδάσκαλο. Ακολούθως, κάποιοι εργάζονταν ως δάσκαλοι, ενώ άλλοι πήγαιναν απευθείας για σπουδές στην Ευρώπη – όλοι είχαν κάνει σπουδές σε κάποιο ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο όπου η φιλοσοφία, τα μαθηματικά,

ή διασταυρούμενες επιλογές από τους Έλληνες λογίους του 18ου αιώνα;», *Κριτική/Επιστήμη και Εκπαίδευση*, 5/2007, σ. 61.

[508] Μια περιεκτική βιογραφία του Ευγένιου Βούλγαρη βλ. Αθανάσιος Καρμής, *Ευγένιος Βούλγαρης και οι πνευματικές ζυμώσεις του ΙΗ΄αιώνα*, Αθήνα 2008.

[509] Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. Β΄, σ. 398.

[510] Πρόκειται για το κοσμολογικό σύστημα του Tycho Brahe, αποτυπωμένο σε μαθηματικούς πίνακες τους οποίους είχε εκδώσει μετά από επεξεργασία ο Γιοχάνες Κέπλερ το 1627 με τίτλο *Tabulae Rudolphinae*.

[511] Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός*, για τον Ν. Θεοτόκη βλ σ. 186-189. Για τον αντιαριστοτελισμό του Ν. Ζερζούλη βλ. Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) και Petrus van Musschenbroek (1692-1761). Νέα στοιχεία», *Ο Ερανιστής*, 23/2001. Για την εισαγωγή της άλγεβρας στη διδασκαλία σε αυτά τα σχολεία βλ. Μαρία Τερδήμου, «Γεωμετρία versus Άλγεβρας», σ. 66-70. Το γραπτό έργο του Νικηφόρου Θεοτόκη είναι αναρτημένο στην ιστοσελίδα *Ελληνομνήμων*.

η φυσική και η αστρονομία αποτελούσαν είτε κύριες είτε απαραίτητες γνώσεις. Έπειτα, επέστρεφαν σε οθωμανικές περιοχές όπου αναλάμβαναν σχολάρχες ή δάσκαλοι σε κάποια από τις μέσες ελληνικές σχολές. Το ίδιο έκαναν αρκετοί Επτανήσιοι. Για παράδειγμα, ο Ν. Θεοτόκης, με σπουδές στην Πάδοβα και την Μπολόνια, συγγραφέας εννέα επιστημονικών βιβλίων φυσικής και μαθηματικών, δίδαξε σε αρκετές σχολές επί είκοσι χρόνια, και από το 1762 στη μέση σχολή του Ιασίου. Τρία χρόνια αργότερα, το 1765, αντικαταστάθηκε από έναν επιφανή, αν όχι εμβληματικό νεοτερικό διανοούμενο της εποχής, οπαδό του Βολταίρου και του Τζων Λοκ, μεταφραστή του Άγγλου φιλοσόφου. Ήταν ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, συγγραφέας βιβλίων παιδαγωγικής, μαθηματικών, φυσικής και φιλοσοφίας. Γεννήθηκε περίπου το 1725, με ταπεινή κοινωνική προέλευση, ήταν μαθητής του αντιπάλου του Παχώμιου στη Θεσσαλονίκη, του Ιαννακού, και του Ευγένιου Βούλγαρη στην Αθωνιάδα σχολή. Κατόρθωσε, αφού εργάστηκε ως οικοδιδάσκαλος σε νησιά του Αιγαίου, να κάνει σπουδές στη Βενετία και ακολούθως στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας.[512] Ο Ι. Μοισιόδακας, πρώτος Νεοέλληνας και Βαλκάνιος παιδαγωγός, πιθανότατα ο πρώτος που συνέλαβε γύρω στο 1780 την αναγκαιότητα επαναστατικής ανατροπής του οθωμανικού καθεστώτος, διέθετε εμβληματική νεοτερική σκέψη για τα παιδαγωγικά και την εκπαίδευση. Πραγματοποίησε μια ριζική τομή στα ζητήματα διαπαιδαγώγησης και εκπαίδευσης των παιδιών, τομή εξίσου σημαντική με του Ανθρακίτη στα μαθηματικά.[513]

Εδώ, παρακάμπτοντας την καθιερωμένη περιοδολόγηση των ιστορικών φάσεων του ελληνικού Διαφωτισμού, ορίζουμε την πρώτη περίοδο του φαινομένου από τις απαρχές του έως το 1780. Πιο περίπλοκο ερώτημα, ωστόσο, είναι η ερμηνεία που επιδέχονται τα πραγματικά δεδομένα, την πρώτη αυτή περίοδο του ελληνικού Διαφωτισμού, περιλαμβάνοντας τις βαλκανικές διαστάσεις που πήρε το φαινόμενο. Κατά παρέκκλιση από μεγάλο μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας, υποστηρίζω ότι πρέπει να ερμηνεύσουμε αρχικά τη δυναμική του ελληνικού Διαφωτισμού έως το 1780 με βάση τη δική του αφετηρία, δηλαδή τις μεγάλες υπερβάσεις που πραγματοποίησε στο πλαίσιο των δικών του βαλκανικών κοινωνιών. Και στη συνέχεια να προβούμε σε σύγκριση της ποιότητας των πνευματικών επιτευγμάτων του με τα αντίστοιχα των Ευρωπαίων διαφωτιστών. Με αυτή την οπτική, στα εκατό και πλέον χρόνια, οι Έλληνες διανοούμενοι αρχαιολάτρες αρχικά, και οι γενιές των διαφωτιστών στη συνέχεια, μαζί με τα κοινωνικά τους στηρίγματα, δημιούργησαν σχολεία όπου η εκπαίδευση όχι απλώς υπερέβαινε το επίπεδο της διδασκαλίας των ιερών γραμμάτων και των αντίστοιχων δασκάλων των επισκόπων, αλλά διαμόρφωνε έναν ριζικά νέο τύπο γνώσης,

[512] Για τον Ιώσηπο Μοισιόδακα διαθέτουμε δύο πλήρεις βιογραφικές μελέτες. Άλκης Αγγέλου (επιμ.), *Ιώσηπος Μοισιόδακας. Απολογία*, Ερμής, Αθήνα 1976. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδακας. Οι συντεταγμένες της δυτικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.

[513] Ιώσηπου Μοισιόδακα, *Πραγματεία περί παίδων Αγωγής ή Παιδαγωγία*, Ενετίησι, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων 1779.

σκέψης και διδασκαλίας. Οι διανοούμενοι αυτοί είχαν εξακτινωθεί στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, κατακτώντας σε αυτά την αντίστοιχη μόρφωση με την οποία ανατροφοδοτούσαν την εκπαίδευση στα βαλκανικά σχολεία. Οι εκδόσεις επιστημονικών βιβλίων, πλάι στα διδακτικά, άρχισαν να αυξάνονται αργά αλλά σταθερά, διαμορφώνοντας χώρο για τις νεοτερικές ιδέες στον έντυπο γραπτό λόγο.

Προς το τέλος της πρώτης περιόδου του ελληνικού Διαφωτισμού, έως το 1780, η θεολογία είχε πάψει να είναι η αποκλειστική ορθή σκέψη σε σημαντικό τμήμα του κόσμου των αστών ραγιάδων. Η εγκαθιδρυμένη από αιώνες θεολογία, υπό το ένδυμα ενός αριστοτελισμού που άφηνε να φανούν μόνο ψήγματα της ορθολογικής αυθεντίας του αρχαίου φιλοσόφου, είχε πλέον έναν εδραιωμένο ανταγωνιστή, την επιστημονική και φιλοσοφική γνώση. Αυτή, θεμελιωμένη σε ό,τι τότε οριζόταν ως νεοαριστοτελισμός, είχε στη διάθεσή της ακόμη σχολεία μέσης μόρφωσης όπου διδασκόταν η νεοτερική σκέψη, απόφοιτους ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, εκδόσεις βιβλίων κοσμικού περιεχομένου. Κρίνοντας από την πρόοδο στις εκδόσεις βιβλίων κοσμικού περιεχομένου κάθε είδους, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα θρησκευτικά, επίσης κάθε είδους, διαπιστώνουμε ότι η κοσμική σκέψη σε όλες τις εκδοχές γραπτού λόγου στα ελληνικά, αρχαία ή συνηθέστερα κοινά νέα, κέρδιζε έδαφος από τα εκκλησιαστικά και θεολογικά βιβλία, διαμόρφωνε δικό της χώρο στον έντυπο γραπτό λόγο. Τα βιβλία κοσμικού περιεχομένου, γραμμένα κατά κανόνα στην κοινή νεοελληνική γλώσσα, ξεπερνούσαν επίσης τα λαϊκά αναγνώσματα για τα οποία μιλήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ενώ σημαντικός αριθμός βιβλίων αφορούσε τη λογοτεχνία και τις ανθρωπιστικές επιστήμες, ιδίως όμως τις φυσικές.[514] Όλες αυτές οι ενέργειες των διανοουμένων, όπως και των Ελλήνων αστών που τους στήριζαν, ξεκίνησαν από τους τόπους τους και από αυτούς τους ίδιους. Και σε αυτή τη διαδικασία διαμόρφωσης νέων μορφωτικών και ευρύτερα πολιτιστικών αναγκών, τμήματα των ελληνικών αστικών ομάδων οικειοποιούνταν για λογαριασμό τους πολλές πτυχές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ενίοτε εκείνες που ήταν στην αιχμή της σκέψης.[515] Και αυτές τις ενσωμάτωναν στις δικές τους ανάγκες μορφωτικής και ευρύτερα πολιτιστικής ανάπτυξης, μετατρέποντας έτσι τον ελληνικό Διαφωτισμό σε μέρος του ευρωπαϊκού.

Ωστόσο, μια θεμελιώδης διαφορά του ελληνικού από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό ήταν το ζήτημα της γλώσσας. Όχι βεβαίως η αυτονόητη διαφορά γλωσσών μεταξύ των λαών, αλλά η διαμόρφωση μιας ενιαίας ελληνικής γλώσσας που θα ήταν κατανοητή, δηλαδή κοινή για όλους τους εγγράμματους και προσιτή στους εκπαιδευόμενους. Στο

[514] Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τ. 1, σ. 532 κ.ε., τ. 2, σ. 151 κ.ε. Ειδικότερα για τα βιβλία επιστημών βλ. Μανώλης Πατηνιώτης, *Στοιχεία φυσικής φιλοσοφίας*, σ. 173-259.

[515] Την ερμηνεία της οικειοποίησης έχει διατυπώσει ο Μανώλης Πατηνιώτης, *Στοιχεία φυσικής φιλοσοφίας*, σ. 21, 24, 28 και αλλού.

πλαίσιο αυτής της τόσο σημαντικής ανάγκης και κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, θα πρέπει να συντελέστηκε μια καίρια γλωσσική μετάβαση στο επίπεδο των λίγο ή πολύ μορφωμένων Ελλήνων ραγιάδων. Μιλώντας ξανά και ξανά για τη μετάβαση από την επικρατούσα μορφή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας ως επίσημης στις ποικίλες γραπτές μορφές της κοινής νέας ελληνικής, τίθεται ένα ερώτημα. Πότε οι ποικίλες αρχικές μορφές της νέας ελληνικής γλώσσας ώθησαν τα αρχαία ελληνικά στην κατηγορία των νεκρών γλωσσών; Φυσικά, η ώθηση μιας γλώσσας στη χορεία των νεκρών ορίζεται από τη στιγμή που σε μία δεδομένη κοινωνία σχεδόν κανένα παιδί δεν ακούει τη μάνα του να του μιλάει σε αυτή τη γλώσσα. Η αρχαία ελληνική γλώσσα επανήλθε αποκλειστικά ως επίσημη γλώσσα του βυζαντινού κράτους και των ελίτ περίπου από τον 7ο ή 8ο αιώνα ως γλώσσα της πίστης και της πολιτικής. Με τη μετάβαση από το βυζαντινό κράτος στο οθωμανικό, θα πρέπει να συντελέστηκε η πρώτη απαξίωση της αρχαίας ελληνικής ως επίσημης γλώσσας. Τότε ο γραπτός λόγος του βυζαντινού κράτους στα αρχαία ελληνικά αντικαταστάθηκε από τον γραπτό λόγο του κράτους στα οθωμανικά. Συνεπώς, η γενική κανονιστική λειτουργία που είχαν τα αρχαία ελληνικά ως γλώσσα του βυζαντινού κράτους και των ευρύτερων ανώτερων τάξεων της αυτοκρατορίας, εξέπεσε μαζί με αυτές. Η χρήση της αρχαίας ελληνικής συρρικνώθηκε δραστικά στην κατηγορία της ειδικής γλώσσας, εν προκειμένω για χρήση από τους αξιωματούχους του ορθόδοξου κλήρου και τον μικρό κοινωνικό τους περίγυρο. Η αποτυχία του Κ. Λούκαρι να μεταφράσει και να εκδώσει την Αγία Γραφή στην κοινή νεοελληνική, επέτρεψε στην αριστοκρατία του ορθόδοξου κλήρου να διαιωνίσει τα αρχαία ελληνικά ως επίσημη γραπτή γλώσσα της ορθόδοξης εκκλησίας, αλλά πλέον, σε αντίθεση με τη βυζαντινή περίοδο, φαίνεται ότι η επίσημη αυτή γλώσσα εξέφραζε σχεδόν μόνο τους αξιωματούχους του κλήρου και τον περίγυρό τους. Οι υπόλοιποι, δηλαδή η συντριπτική πλειονότητα, απαρτιζόμενη από μερικά εκατομμύρια χριστιανών ραγιάδων, εξακολούθησε να ακούει ως εκκλησίασμα τον λόγο του Θεού σε μια γλώσσα εν πολλοίς ακατανόητη. Άκουγαν τους ήχους και τη μελωδία του ψαλμού όπως ακριβώς γινόταν η διδασκαλία στα υποτυπώδη σχολεία της εκκλησίας. Το ίδιο άλλωστε συνέβαινε τότε και στους καθολικούς με τα λατινικά. Μόνο που στην Ευρώπη οι διαμαρτυρόμενοι μετέφρασαν και τύπωσαν από νωρίς τον 16ο αιώνα τα ιερά κείμενα στις κοινές γλώσσες του κάθε λαού, βάζοντας τέλος τουλάχιστον στη χρήση της γλώσσας καθαυτής ως όπλου ιδεολογικού ελέγχου της εκκλησίας επί των πιστών. Στα Βαλκάνια, η αριστοκρατία του ορθόδοξου κλήρου παρέμεινε προσκολλημένη (στην Ελλάδα παραμένει ακόμη σήμερα) στα αρχαία ελληνικά.

Στις βαλκανικές περιοχές, πρώτοι οι αρχαιολάτρες έμποροι και οι λόγιοι που ταυτίζονταν με το αρχέτυπο «Έλληνας», διατύπωσαν δημόσια τις νέες ταυτίσεις τους στην κοινή νεοελληνική γλώσσα. Δεν πρόκειται για αντινομία μεταξύ του αντικειμένου ταύτισης και της γλώσσας έκφρασής του, αλλά για εύλογη σύμπτωση των νοημάτων που διαμόρφωναν για τον εαυτό και τον κόσμο τους με τη φυσική τους γλώσσα,

δηλαδή την κοινή νεοελληνική. Με άλλα λόγια, η αρχαιολατρία είχε διαμορφωθεί στη σκέψη αυτών των ανθρώπων με νοήματα διατυπωμένα στην κοινή νεοελληνική γλώσσα. Το γεγονός ότι όλοι οι νεοτερικοί διανοούμενοι γνώριζαν πολύ καλά τα αρχαία ελληνικά, δεν επηρέασε τη γλωσσική επιλογή της συντριπτικής τους πλειονότητας. Μορφές της κοινής νέας ελληνικής γλώσσας κυριάρχησαν σχεδόν πλήρως στον γραπτό λόγο από την πρώτη περίοδο του ελληνικού Διαφωτισμού σε όλα σχεδόν τα έντυπα κείμενα του κινήματος αυτού, όπως και στη διδασκαλία των μαθημάτων στα σχολεία. Έτσι, η κοινή νεοελληνική, ανεξάρτητα από τις ποικιλίες της, καθιερώθηκε ως αυτονόητη γλώσσα έκφρασης του αναδυόμενου Νέου Ελληνισμού. Τότε νομίζω έγινε το δεύτερο και αποφασιστικότερο βήμα που οδήγησε οριστικά τα αρχαία ελληνικά στη χορεία των νεκρών γλωσσών. Αυτό το βήμα οφειλόταν εν πολλοίς στους Έλληνες διανοούμενους του Διαφωτισμού και στα έργα τους.

Στοιχεία για την κοινωνική επιρροή της νεοτερικής σκέψης

Πώς θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε το εύρος της επιρροής των νεοτερικών ιδεών του ελληνικού Διαφωτισμού και να εντοπίσουμε τις συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες εκτεινόταν αυτή η επιρροή; Γνωρίζουμε ήδη από την ιστορική έρευνα ότι οι νεοτερικοί διανοούμενοι της πρώτης περιόδου του ελληνικού Διαφωτισμού προέρχονταν από ισχυρές τοπικές οικογένειες, κυρίως εμπόρων και ορισμένων τοπικών προεστών και κτηματιών.[516] Συνεπώς, δεχόμαστε ότι το άμεσο οικογενειακό περιβάλλον τους θα ήταν σε κάποιο βαθμό θετικά προσκείμενο στις ιδέες που εξέφραζαν τα παιδιά τους, δεδομένου ότι οι ίδιοι τα είχαν στείλει να σπουδάσουν σε κάποιο ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο. Πρόκειται για τα τμήματα των Ελλήνων αστών που αποτελούσαν τον εγγύτερο κοινωνικό κύκλο, οι οποίοι ταυτοχρόνως λειτουργούσαν σε αυτό το δύσκολο περιβάλλον ως άμεσοι υποστηρικτές των νεοτερικών διανοουμένων. Ακόμη σημαντικότερο είναι ότι σχεδόν όλα τα σχολεία είχαν ως εμπνευστές και χρηματοδότες εμπόρους. Σε αυτά δίδασκαν γόνοι αστικών οικογενειών που επέστρεφαν στα Βαλκάνια από τις σπουδές τους στην Ευρώπη, όπως επίσης και μορφωμένοι νέοι από τα Επτάνησα. Οι κάποιες χιλιάδες των μαθητών που εκπαιδεύονταν σε αυτά τα σχολεία σχεδόν κάθε χρόνο, οι υποτροφίες που πρόσφεραν έμποροι σε όσους ήταν οικονομικά αδύναμοι, η χρηματοδότηση εκδόσεων, αποτελούν στοιχεία που αποκλείουν το ενδεχόμενο να

[516] Πέτρος Πιζάνιας (δ/νση έρευνας), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, (Βάση προσωπογραφικών δεδομένων των Ελλήνων διαφωτιστών, των μελών της Φιλικής Εταιρείας και των στελεχών της Ελληνικής Επανάστασης), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Ιστορική έρευνα, Διδακτική και Νέες τεχνολογίες». Ορισμένες πληροφορίες έχουν δημοσιευτεί και στην ιστοσελίδα *Κάτοπτρον*.

επρόκειτο για κλειστό σύστημα εκπαίδευσης μεταξύ γονιών και παιδιών, με απόηχους αριστοκρατικούς.

Από τη στιγμή της επιστροφής στους τόπους τους μετά τις σπουδές σε κάποιο ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο, οι διανοούμενοι αυτοί ξεκινούσαν μια νέα κινητικότητα στο εσωτερικό των οθωμανικών Βαλκανίων και στο Αιγαίο, χωρίς για τούτο να πάψουν να μετακινούνται περιοδικά σε ευρωπαϊκές πόλεις. Η κινητικότητα αυτή είχε ως εκάστοτε σημείο αναφοράς τις μέσες σχολές στις οποίες αναλάμβαναν τη διδασκαλία ή τη διεύθυνση. Ενδεικτικά, ο Μεθόδιος Ανθρακίτης σε είκοσι οκτώ χρόνια δίδαξε σε έξι διαφορετικές σχολές σε τρεις βαλκανικές πόλεις. Ο Ευγένιος Βούλγαρης, πριν αναχωρήσει για τη Ρωσία, είχε διδάξει διαδοχικά σε πέντε σχολές αντίστοιχων πόλεων και είχε διωχθεί από όλες. Ο Νικόλαος Ζερζούλης, έως το 1773 που πέθανε, δίδαξε σε διάστημα τριάντα τεσσάρων χρόνων σε δώδεκα διαφορετικές μέσες σχολές.[517] Κάτι ανάλογο ίσχυε για τον Νικηφόρο Θεοτόκη, ο οποίος στα περίπου είκοσι χρόνια που δίδαξε, μετακινήθηκε σε έξι διαφορετικές μέσες σχολές σε αντίστοιχες πόλεις.[518] Τελευταία ήταν η σχολή του Ιασίου στη Μολδαβία, από όπου έφυγε εσπευσμένα, διωγμένος από κύκλους Φαναριωτών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων.[519]

Κανένας, λοιπόν, από τους νεοτερικούς διανοουμένους που δίδαξαν σε αυτά τα σχολεία δεν περιορίστηκε σε ένα και μόνο από αυτά. Ο μικρότερος αριθμός μετακινήσεων από το ένα σχολείο στο άλλο έφτανε τις τέσσερις, ενώ ο μεγαλύτερος, αυτός του Ν. Ζερζούλη, τις δώδεκα.[520] Ορισμένες από τις μετακινήσεις τους πραγματοποιούνταν σε ελληνικά σχολεία που είχαν ιδρύσει Έλληνες έμποροι σε κάποια ευρωπαϊκή πόλη. Ανεξάρτητα από την απασχόλησή τους σε αυτά, οι Έλληνες διαφωτιστές διανοούμενοι πήγαιναν στην Ευρώπη όχι μόνο για να εκδώσουν κάποιο από τα βιβλία τους, αλλά και για επιστημονικούς λόγους, και επέστρεφαν ξανά σε σχολείο κάποιας πόλης εντός της οθωμανικής επικράτειας.[521]

Θα πρέπει να αποφύγουμε την υπερβολική αισιοδοξία που εκπέμπει η αρκετά δυναμική ανάπτυξη του ελληνικού Διαφωτισμού. Όλα όσα έχουμε πει σε προηγούμενα κεφάλαια, όπως και σε αυτό, δεν μας τοποθετούν ενώπιον κάποιου φαινομένου μαζικής εξάπλωσης της εγγραμματοσύνης, πόσο μάλλον της ανώτατης μόρφωσης. Σχεδόν στο

---

[517] Για την κινητικότητα των διανοουμένων αντλούμε πληροφορίες από Πέτρος Πιζάνιας (δ/νση έρευνας), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, ενότητα «Διαφωτιστές διανοούμενοι».

[518] *Στο ίδιο.*

[519] Ζ. Μουρούτη-Γκενάκου, *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) και η συμβολή αυτού εις την παιδείαν του γένους*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 1979.

[520] Πέτρος Πιζάνιας (δ/νση έρευνας), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, ενότητα «Διαφωτιστές διανοούμενοι».

[521] Manolis Patiniotis, «Scientific travels of the Greek scholars in the 18th century», in A. Simões, A. Carneiro, M. P. Diogo (dir.), *Travels of learning. A geography of science in Europe*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2003. Το ίδιο θέμα εκτενέστερα στα ελληνικά βλ. Μανώλης Πατηνιώτης, *Στοιχεία φυσικής φιλοσοφίας*, σ. 196-225.

σύνολό τους χωρικοί, κτηνοτρόφοι, μικροτεχνίτες και μαγαζάτορες βρίσκονταν έξω από αυτές τις διαδικασίες, όχι όμως από επιλογή των διαφωτιστών, αλλά από το συντριπτικό βάρος της ιστορίας αυτών των πληθυσμών. Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ότι την περίοδο ακόμη της Ελληνικής Επανάστασης, πληρώματα ολόκληρα ελληνικών πλοίων από αστικά εμπορικά κέντρα όπως η Ύδρα και οι Σπέτσες, επίσης προεστοί πόλεων της Στερεάς Ελλάδας, δεν γνώριζαν γραφή, όμως σίγουρα διάβαζαν ή παρακολουθούσαν συχνά αναγνώσεις κειμένων από μορφωμένους.

Από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα άρχισαν μόλις να σχηματίζονται κοινωνικά στρώματα Ελλήνων που κατείχαν από απλή έως ικανοποιητική εγγραμματοσύνη. Είχαν εκπαιδευτεί στα σχολεία που ίδρυαν οι έμποροι, ή με οικοδιδασκάλους οι πλέον ευκατάστατοι. Αυτοί αποτελούσαν την κοινωνική βάση που κορυφωνόταν σε μικρότερες ομάδες ατόμων με υψηλή μόρφωση, αποκτημένη σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Η πυραμίδα εγγραμμάτων που διαμορφωνόταν εντός του αστικού πληθυσμού ήταν φαινόμενο απολύτως ενδογενές, βαλκανικό, και τα ειδικότερα εθνοπολιτιστικά χαρακτηριστικά του ήταν ελληνικά – ανεξάρτητα από το πραγματικό γεγονός ότι σε αυτό το φαινόμενο συμμετείχαν και άτομα από άλλες βαλκανικές εθνοπολιτισμικές ομάδες. Από αυτόν τον ευρύτερο κόσμο της απλής έως πολύ ικανοποιητικής εγγραμματοσύνης που ξεπερνούσε τον προφορικό πολιτισμό, διαφοροποιούνταν περαιτέρω εκείνοι που μπορούσαν να κάνουν σπουδές σε κάποιο ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο, και οι οποίοι επέστρεφαν κατά κανόνα στους βαλκανικούς τους τόπους. Σε εκείνους που επέστρεφαν πρέπει να προσθέσουμε τους Επτανήσιους μορφωμένους, οι οποίοι όλο και συχνότερα μετακινούνταν τον 18ο αιώνα σε βαλκανικές πόλεις προκειμένου να διδάξουν. Συνοψίζοντας, θα τόνιζα ότι η αύξουσα τάση ίδρυσης σχολείων, οι οικοδιδάσκαλοι και ακολούθως οι σπουδές στην Ευρώπη αποτελούσαν τα βασικά στοιχεία μιας λειτουργούσας δομής, με την οποία εξασφαλιζόταν η διευρυμένη αναπαραγωγή του εγγραμματισμού και της ανώτερης μόρφωσης σε διάσπαρτες πόλεις της Βαλκανικής. Αυτό το φαινόμενο είχε ως ευρύτερο όριο τον αστικό πληθυσμό, αλλά δεν κάλυπτε το σύνολό του.

Σε ποια κοινωνική έκταση εμπλέκονταν με τις νεοτερικές γνώσεις και ιδέες οι ευρύτερες ελληνικές τοπικές αστικές ομάδες; Θα διερευνήσουμε την απάντηση χρησιμοποιώντας έναν δείκτη. Πρόκειται για τον αριθμό και τη γεωγραφική κατανομή των προσώπων που είχαν καταβάλει ένα ποσό έναντι αντιτύπων, προκειμένου να συγκεντρωθούν προκαταβολικά τα έξοδα έκδοσης ενός βιβλίου: τους συνδρομητές. Θα αναφερθούμε μόνο σε όσους συνέδραμαν εκδόσεις βιβλίων που αντιπροσώπευαν το υψηλότερο, το πιο απαιτητικό επίπεδο της νεοτερικής σκέψης γενικώς, δηλαδή βιβλία φυσικών και ανθρωπιστικών επιστημών, επειδή αυτές αποτελούσαν την αιχμή της νεοτερικής σκέψης.

Από το 1749, οπότε εκδόθηκε το πρώτο βιβλίο με τη μέθοδο των συνδρομητών, η *Οδός Μαθηματικής* του Μεθόδιου Ανθρακίτη, φτάνοντας έως το 1821, θα αναφερθούμε σε 98 βιβλία με αμιγώς νεοτερικό περιεχόμενο ανθρωπιστικών και φυσικών

επιστημών, βιβλία πρωτότυπα ή μεταφράσεις με προσθήκη εισαγωγής, σχεδόν όλα γραμμένα στην κοινή νεοελληνική γλώσσα.[522] Για την έκδοση αυτών των βιβλίων προεγγράφηκαν 20.076 συνδρομητές, όλοι Έλληνες.[523] Πού βρίσκονταν αυτοί οι Έλληνες συνδρομητές νεοτερικών βιβλίων, γραμμένων ή μεταφρασμένων από συμπατριώτες τους διανοούμενους; Ένας σημαντικός αριθμός συνδρομητών συγκεντρωνόταν στις μεγάλες πόλεις εντός και εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως στην πρωτεύουσα, στη Σμύρνη και στο Βουκουρέστι, στη Βιέννη, στην Τεργέστη και αλλού στην Ευρώπη, όπου ούτως ή άλλως ήταν εγκατεστημένοι Έλληνες έμποροι και άτομα άλλων επαγγελμάτων, κατά κανόνα εγγράμματοι ή *φιλόμουσοι*, σύμφωνα με την ορολογία της εποχής.[524] Νομίζω ότι το πολύ ενδιαφέρον στην έρευνα του Φ. Ηλιού που χρησιμοποιούμε εδώ, είναι ότι συνδρομητές βρίσκονταν επίσης σε κωμοπόλεις, καθώς και στις ελάχιστες πόλεις της Πελοποννήσου, το ίδιο –αν όχι εντονότερα– και σε αρκετά νησιά του Αιγαίου, στη Θεσσαλία, πυκνότερα στην Ήπειρο και τη Μακεδονία, στην Κύπρο, ενώ στη Στερεά Ελλάδα εντοπίζονται συγκεκριμένα στην Αθήνα, τη Λειβαδιά και το Καρπενήσι.[525]

Αν οι αριθμοί και η γεωγραφική κατανομή των συνδρομητών αποτελεί ικανοποιητική αποτύπωση της πνευματικής και ιδεολογικής ανατροπής που πραγματοποιούνταν διαρκώς στις ελληνικές αστικές ομάδες από τον 17ο αιώνα, μένει να αντιληφθούμε αυτό που με έναν μικρό αναχρονισμό θα αποκαλέσω «κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες των συνδρομητών». Εδώ οι πληροφορίες είναι ελάχιστες, οπότε δεν θα μπορέσουμε να πετύχουμε κάτι απαιτητικότερο από μια προσέγγιση. Στους καταλόγους των συνδρομητών που βρίσκουμε στα βιβλία που εκδόθηκαν με αυτόν τον τρόπο, εκτός από τα ονόματα και τον τόπο, υπάρχουν αρκετές προσφωνήσεις των προσώπων. Μεθερμηνεύουμε την προσφώνηση πριν από το όνομα του συνδρομητή ως την κοινωνική κατηγορία στην οποία ανήκε, όπως μας έχει υποδείξει και ο περιηγητής Henry Holland.[526] Διαπιστώνουμε ότι στο πρώτο από τα βιβλία με συνδρομές, αυτό του Μ. Ανθρακίτη, οι κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες των είκοσι οκτώ συνδρομητών της πρώτης έκδοσης, όλοι με μεγάλη γεωγραφική διασπορά στα Βαλκάνια, ήταν οκτώ δάσκαλοι και δύο αξιωματούχοι του κλήρου, ενώ οι υπόλοιποι ήταν έμποροι και προεστοί κτηματίες.[527] Σε ένα άλλο βιβλίο διαπρεπούς Έλληνα διανοουμένου,

---

[522] Για τον 18ο αιώνα έως το 1800 βλ. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. 1, σ. 540 κ.ε. Συμπληρωματικά στο προηγούμενο και ειδικότερα για την περίοδο έως το 1821 βλ. Του ίδιου, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1544-1863): Προσθήκες-Συμπληρώσεις*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1992. Επίσης βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ιστορίες του βιβλίου*, σ. 420-431.

[523] Τα στοιχεία αυτά αποτελούν επεξεργασία των πληροφοριών του Φίλιππου Ηλιού, *Ιστορίες του βιβλίου*, με την εκδοτική φροντίδα των Α. Μαρθαίου, Σ. Μπουρνάζου και Π. Πολέμη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σ. 135-176, 178-183, 198-200, 205.

[524] *Στο ίδιο*, σ. 120-121.

[525] Βλ. αναλυτικό κατάλογο τόπων διαμονής των συνδρομητών, *στο ίδιο*, σ. 185-193.

[526] Henry Holland, *Travels*, σ. 162.

[527] Μεθόδιος Ανθρακίτης, *Οδός Μαθηματικής*, τ. 1, σ. α΄- γ΄.

του Ι. Μοισιόδακα, οι πενήντα ένας συνδρομητές του βιβλίου του περιλάμβαναν τρεις αξιωματούχους του ορθόδοξου κλήρου, τέσσερις απλούς κληρικούς ή ιερομόναχους, μάλλον δασκάλους, και οι υπόλοιποι ήταν κτηματίες και έμποροι, όλοι με εντυπωσιακή γεωγραφική διασπορά σε βαλκανικές πόλεις.[528] Στο επόμενο βιβλίο του ίδιου διανοούμενου, οι είκοσι οκτώ συνδρομητές για την έκδοση ήταν όλοι έμποροι.[529] Τέλος, μια ακόμη εμβληματική φυσιογνωμία των απαρχών του επαναστατικού ελληνικού Διαφωτισμού, ο Χριστόδουλος Παμπλέκης, αναφέρει συνοπτικά πως όλοι οι συνδρομητές της έκδοσης του βιβλίου του ανήκαν στην κατηγορία «των εντίμων εμπόρων» Ελλήνων της Βιέννης.[530]

Πιστεύω πως για τις οθωμανικές περιοχές, οι οποίες μας ενδιαφέρουν πολύ περισσότερο από τους Έλληνες εμπόρους της διασποράς (που ευκολότερα γίνονταν συνδρομητές), το αντιπροσωπευτικό δείγμα κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών των συνδρομητών βρίσκεται στα βιβλία του Ανθρακίτη και στο πρώτο του Μοισιόδακα.

Ξεκινώντας τη σύνοψη όσων είπαμε μέχρι εδώ για την πρώτη περίοδο του ελληνικού Διαφωτισμού έως το 1780 και την εκτίμηση της κοινωνικής του επιρροής, θα ήθελα να τονίσω ξανά ότι τα επιτεύγματα αυτού του ελληνικού κινήματος στα Βαλκάνια πρέπει πρωτίστως να σταθμιστούν με κριτήριο το δεσποτικό, θεοκρατικό και εκτεταμένης προφορικότητας πλαίσιο στο οποίο έδρασαν οι Έλληνες νεοτερικοί διανοούμενοι. Επίσης, ας θυμόμαστε διαρκώς ότι δεν υπήρξαν πολλαπλασιαστικοί θεσμοί των νεοτερικών ιδεών και γνώσεων, όπως τα πανεπιστήμια, ούτε οι αστοί χρηματοδότες τους απολάμβαναν στις πόλεις τους κάποια έστω στοιχειώδη αυτονομία, ήταν απλώς ραγιάδες. Οι διανοούμενοι του ελληνικού Διαφωτισμού, με όλες τις μορφές δράσης τους, βάθυναν κάπου στις αρχές του 18ου αιώνα το πρώτο ιδεολογικό ρήγμα που είχαν προκαλέσει οι αρχαιολάτρες από τα μέσα του 17ου αιώνα στο συμπαγές θεοκρατικό σύστημα, και έως το τέλος της πρώτης περιόδου του ελληνικού Διαφωτισμού, το 1780, κατόρθωσαν να διαμορφώσουν έναν χώρο με διακριτό μορφωτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο, αναγκαία ανταγωνιστικό προς το κυρίαρχο θεοκρατικό σύστημα ερμηνείας του κόσμου.

Συχνά οι Έλληνες νεοτερικοί διανοούμενοι αντιμετωπίζονται από τη σχετική ιστοριογραφία είτε ως το πνευματικό εποικοδόμημα της οικονομικής βάσης που ήταν το εμπόριο, είτε ως ιδιότυποι «αχθοφόροι» ή «πυκνωτές» μετακένωσης στα Βαλκάνια των γνώσεων με τις οποίες είχαν «φορτίσει» στην Ευρώπη. Διατείνομαι πως το σύνολο της δράσης τους, ανεξάρτητα από τις ποικίλες παραλλαγές μεταξύ τους, εξυ-

[528] Ιωσήπου του Μοισιόδακος, *Ηθική Φιλοσοφία*, (μετάφραση) σ. λι-λη, παρά Α. Βόρτολι, Ενετίησι 1761.

[529] Ιωσήπου του Μοισιόδακος, *Θεωρία της Γεωγραφίας*, Τυπογράφω Ιωάννη Θωμά, Βιέννη 1781.

[530] Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Περί Φιλοσόφου, Φιλοσοφίας, Φυσικών, Μεταφυσικών, Πνευματικών και Θείων Αρχών*, στο εξώφυλλο και σ. κζ-κη, Τυπογραφία Ι. του Βάουμ, Εν Βιέννη της Αουστρίας 1786.

πηρετούσε στόχους αποσπασμένους από την κυρίαρχη θεοκρατία και τον προφορικό πολιτισμό προφανώς, αλλά επίσης και από τις άμεσες οικονομικές επιδιώξεις των ίδιων των εμπόρων, αυτών που τους χρηματοδοτούσαν. Ακριβώς αυτή η αυτοτέλεια των στόχων και η δράση για την εξυπηρέτησή τους μετασχημάτιζε κοινωνικά τους φορείς του ελληνικού Διαφωτισμού από τους παλαιού τύπου λογίους, τους ενταγμένους στο κυρίαρχο σύστημα, σε νέου τύπου διανοούμενους. Η Ευρώπη για τους Έλληνες νεοτερικούς διανοούμενους συντελούσε στη δική τους αναπαραγωγή. Πανεπιστήμια, τυπογραφεία, εκδόσεις, σχέσεις, αποτέλεσαν ένα είδος ελεύθερου φυσικού χώρου στον οποίο οι διανοούμενοι αναπαράγονταν, διατηρώντας σχεδόν σταθερά τον προσανατολισμό της δράσης τους στις δικές τους βαλκανικές περιοχές. Έτσι, οι Έλληνες νεοτερικοί διανοούμενοι μετεξελίχθηκαν από μεμονωμένα μορφωμένα άτομα σε μία αυτογενή διακριτή κοινωνική ομάδα των Νέων Ελλήνων, η οποία με ποικίλους τρόπους καλλιεργούσε μια αξία άγνωστη σε όλη την αυτοκρατορία: την ελευθερία της σκέψης και την έμπρακτη πολυσχιδή άσκησή της ως τρόπο δημόσιας έκφρασης και αναφαίρετου δικαιώματος για όλους.

Η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, φορέας του αντιδιαφωτισμού

Από τις αρχές του 18ου αιώνα, η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, ευλόγως τοποθετημένη στην απέναντι όχθη της νεοτερικότητας, θεωρούσε αυτόχρημα όσους απλώς και μόνο πήγαιναν στην Ευρώπη ως άθεους, ενώ τα μαθηματικά αποτελούσαν για την ορθόδοξη εκκλησία (σε αντίθεση με την καθολική και τους διαμαρτυρόμενους) πηγή αθεΐας.[531] Σε αυτό το ιδεολογικό καθεστώς, ένας από τους ισχυρούς ιδεολόγους του ορθόδοξου Πατριαρχείου, θεματοφύλακας του θεολογικού αριστοτελισμού και των αρχών της ορθόδοξης πίστης, ο ιεροδιδάσκαλος Αθανάσιος Πάριος, εξωθούσε τους μαθητές του Μοισιόδακα να εγκαταλείψουν τα μαθήματα και να πάνε στους Ρωμιούς μπακάληδες της Κωνσταντινούπολης. Από αυτούς θα μάθαιναν δυο τρεις απλές αριθμητικές πράξεις – δεν χρειαζόταν να μάθουν τίποτε περισσότερο.[532] Ο Ι. Μοισιόδακας θα αντέξει μόλις έναν χρόνο στη σχολή του Ιασίου. Οι πιέσεις, οι συκοφαντίες από ισχυρούς κύκλους της φαναριώτικης αυλής της Μολδαβίας και κληρικούς, οι κίνδυνοι που προμήνυαν (ανάλογοι με αυτούς που περιέγραψε σε βιβλίο του αργότερα για τη δίωξη του Ν. Θεοτόκη από την ίδια σχολή) τον αναγκάζουν να παραιτηθεί. Μία από τις παρεκκλίσεις που του απέδιδαν οι εχθροί του ήταν ότι το μάθημα της φιλοσοφίας που δίδασκε ο ίδιος ξεκινούσε με μαθηματικά.

[531] Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίαι των Ανθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ', σ. 575-576.
[532] Άλκης Αγγέλου, (επιμ.), *Ιώσηππος Μοισιόδακας*, σ. 80.

Στα Βαλκάνια, υπό την πίεση της πνευματικής πενίας που επικρατούσε στον εν γένει πληθυσμό, η μόρφωση του λαού, με απώτερο στόχο τον φωτισμό του, αναδείχθηκε σε αναγκαιότητα. Ο Φαναριώτης λόγιος Δημήτριος Καταρτζής υπήρξε ένας από τους κατεξοχήν εκφραστές της μορφωτικής αναγκαιότητας.[533] Ο Καταρτζής, παρότι πολιτικά ήταν ιδιαιτέρως συντηρητικός, εκφραζόταν ταυτοχρόνως με μια άκρως προοδευτική για την εποχή επιλογή της απλής κοινής ελληνικής γλώσσας και παιδαγωγικής, ως αναγκαίων εργαλείων για τη μόρφωση των πολλών. Ο ελληνικός Διαφωτισμός, συνεπώς, ως άσκηση μεταξύ άλλων και της ελευθερίας της έκφρασης, είχε αρχίσει να διαμορφώνει μια ιδεολογική αμφισβήτηση του ίδιου του καθεστώτος της οθωμανικής κυριαρχίας, αμφισβήτηση η οποία υπερέβαινε κατά πολύ το δίπολο «Έλληνες» υποτελείς «βαρβάρων» Οθωμανών, που διατυπώθηκε την περίοδο της αρχαιολατρίας. Η βασική πολιτική αξία η οποία προτάχθηκε προς το τέλος αυτής της πρώτης περιόδου του Διαφωτισμού από Έλληνες διανοούμενους, ήταν η αρχή του Νόμου ως αντίθεση στη βουλησιαρχική αυθαιρεσία της δεσποτείας. Ο διαπρεπέστερος εκφραστής της αρχής αυτής ήταν ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, ο πλέον ολοκληρωμένος νεοτερικός διανοούμενος της πρώτης περιόδου του ελληνικού Διαφωτισμού. Αλλά επειδή ο ιδεολογικός και πολιτικός συνετισμός των χριστιανών ραγιάδων της αυτοκρατορίας αποτελούσε κρατική αρμοδιότητα της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας, αυτή επαγρυπνούσε.

Το ορθόδοξο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, ως πληρεξούσια εξουσία του οθωμανικού κράτους, δεν είχε τη δυνατότητα συγκρότησης ενός αυτοτελούς μηχανισμού δίωξης, δίκης και εκτέλεσης όσων έκρινε ότι ήταν αιρετικοί, όπως η Ιερά Εξέταση για το Βατικανό. Διέθετε όμως τη στήριξη της Υψηλής Πύλης, και μάλιστα απευθείας του σουλτάνου. Από αυτήν την άποψη, η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία πολιτικά ήταν ιδιαιτέρως επίφοβη για τους ραγιάδες ιδεολογικούς αντιπάλους της. Από την άλλη πλευρά, οι νεοτερικοί διανοούμενοι, όπως προκύπτει από τη δημόσια στάση τους, φαίνεται ότι ήταν υπερήφανοι για τις επιστημονικές τους γνώσεις, τις φιλοσοφικές ιδέες, την ελευθερία να εκφράζονται, και ήταν επίσης μαχητικοί, επίμονοι. Αυτή η δημόσια στάση τους (προφανής, για παράδειγμα, στην περίπτωση του Ι. Μοισιόδακα που ανέλαβε τη σχολή του Ιασίου ενώ γνώριζε τις προηγούμενες διώξεις σε βάρος του Ν. Θεοτόκη στην ίδια σχολή, προφανής επίσης στην περίπτωση του Παχώμιου, του Ανθρακίτη και άλλων) υπήρξε επιλογή συνειδητή ως προς τους κινδύνους και το δυνητικά βαρύ κόστος που εμπεριείχε. Όλοι όσους αναφέραμε ως παραδείγματα, καθώς και άλλοι, ήταν ιερομόναχοι ή ιεροδιάκονοι. Με τη μόρφωση που διέθεταν θα μπορούσαν να αναρριχηθούν σχετικά εύκολα στην ιεραρχία της εκκλησιαστικής αριστοκρατίας, όπως έκανε ο Χρύσανθος Νοταράς μετά τις σπουδές του στο Παρίσι. Προφανώς, οι νεοτεριστές διανοούμενοι αρνήθηκαν αυτή τη δυνατότητα προς όφελος των ιδεών τους,

533 Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Δημήτριος Καταρτζής», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 177-243.

της επιστήμης, της διδασκαλίας και της ελευθερίας τους. Επιπλέον, δεν δίσταζαν να διδάσκουν αυτές τις γνώσεις και να τηρούν μια δημόσια στάση ανεξαρτησίας της σκέψης τους, σε ένα περιβάλλον μάλιστα εχθρικό, αν και πάντα στηριζόμενοι στη σχετική κοινωνική δύναμη που διέθεταν από τις πατρικές τους οικογένειες και τους εν γένει αστούς υποστηρικτές τους.

Με μια πρώτη ματιά, θα υποστηρίζαμε ότι ειδικά τα μαθηματικά ήταν η αιτία που προκαλούσε στην εκκλησιαστική αριστοκρατία ένα είδος ιδεολογικού ανακλαστικού. Υποθέτουμε ότι τα μαθηματικά καθαυτά ήταν πρόβλημα για τη μεγάλη πλειονότητα των κληρικών αριστοκρατών, κυρίως επειδή δεν καταλάβαιναν τίποτε από επιστήμες. Θα διαπίστωναν συνεπώς ότι έχαναν τον πνευματικό έλεγχο, πόσο μάλλον στα μαθηματικά. Ωστόσο, με κριτήριο όχι τη γνώση καθαυτή, αλλά τα πολιτικά συμφέροντα της αριστοκρατίας του ορθόδοξου κλήρου, εντοπίζουμε μια επιπλέον αιτία, ασφαλώς σημαντικότερη από την καθαυτό γνώση των μαθηματικών που διέγειρε τις αντιδράσεις της. Πιστεύω ότι αιτία ήταν η απώλεια του ελέγχου στην εν γένει γνώση και τη διδασκαλία της. Η αναδυόμενη επιστημονική γνώση, κατά τις απαρχές της πρώτης περιόδου του ελληνικού Διαφωτισμού, έθετε την ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία στην συντριπτική πλειονότητά της, και για πρώτη φορά μετά από αιώνες, ενώπιον μιας γνώσης εκ συστάσεως αυτόνομης, με δικούς της κανόνες και αρχές, συνεπώς γνώση τελείως ανεξάρτητη από τον λόγο του Θεού και την εκκλησία, η οποία τον διαχειριζόταν επί της γης. Περαιτέρω, τα ανακλαστικά της εκκλησιαστικής αριστοκρατίας παροξύνονταν από τις ιδεολογικές προεκτάσεις, ενύπαρκτες στην αυτονομία της επιστήμης. Γενικότερα, τα ανακλαστικά των αξιωματούχων του κλήρου παροξύνονταν με την ελευθερία σκέψης και έκφρασης που επέλεγαν αυτοί οι Βαλκάνιοι επιστήμονες σε όλες τις αναλύσεις τους, χωρίς να διστάζουν να διατυπώσουν θέσεις ευθέως αντίθετες με την επίσημη θεολογία.[534] Και μάλιστα αυτά τα δίδασκαν στα σχολεία σε άλλα παιδιά, προφανώς παιδιά διακεκριμένων οικογενειών ραγιάδων. Συνεπώς, οι επιστήμες, η φιλοσοφία και η διδασκαλία τους στα οθωμανικά Βαλκάνια, από τη μορφωτική σημασία που είχαν αρχικά, κατέληγαν να αποκτούν ευρύτερη χροιά ιδεολογικής αμφισβήτησης της θεοκρατικής ιδεολογίας, με ορισμένες αμυδρές πολιτικές προεκτάσεις στην αρχή. Οι πολιτικές προεκτάσεις μπορεί να προέκυπταν στην αρχή μόνο εκ των πραγμάτων, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Μεθόδιου Ανθρακίτη. Αλλά προϊόντος του 18ου αιώνα άρχισαν να αποκτούν διαστάσεις άμεσης αμφισβήτησης. Αυτή η αμφισβήτηση δεν εμφανιζόταν στο σώμα των επιστημονικών βιβλίων, αλλά στους προλόγους, όπως παλαιότερα στην αρχαιολατρική περίοδο. Οι λέξεις «Έλληνας» και όλα τα παράγωγα, «ουμανισμός» και όλα τα παράγωγα, «φωτισμός», «μέθοδος», και αργότερα, προς το τέλος του 18ου αιώνα, η λέξη «έθνος» με τα παράγωγά της πύκνωναν διαρκώς στους προλόγους, ενώ

[534] Για τον αντιαριστοτελισμό βλ. Λίνος Μπενάκης, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού αριστοτελισμού στον ελληνικό χώρο. Αμφισβήτηση και υπεράσπιση του φιλοσόφου στον 18ο αιώνα. Νικόλαος Ζερζούλης, Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία*, 7/1977.

το σώμα των κειμένων παρέμενε αμιγώς επιστημονικό ή εκπαιδευτικό.[535] Σε αυτή την αναδυόμενη αμφισβήτηση αντιδρά η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία εξαρχής, από την εποχή του Ανθρακίτη και του Παχώμιου, και σχεδόν ποτέ οι Οθωμανοί. Αυτοί συγκροτούσαν μια πολύ ισχυρή, απόμακρη και αλλόγλωσση εξουσία, και δεν αναμειγνύονταν με τις ιδεολογικές συγκρούσεις μεταξύ των ραγιάδων, αν βεβαίως δεχτούμε ότι τις αντιλαμβάνονταν.

Ο πνευματικός κόσμος των αξιωματούχων του ορθόδοξου κλήρου, γεμάτος με προλήψεις, στερεότυπα, ιρασιοναλισμό, και το συνεπαγόμενο πολύ χαμηλό επίπεδο των αντιδράσεων της πλειονότητας της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας απέναντι στον ελληνικό Διαφωτισμό, έχουν οδηγήσει ένα μέρος της ιστοριογραφίας σε πολεμικό αντικληρικαλισμό, όχι άσχετα αλλά κάπως μανιχαϊστικά. Με δεδομένο αυτό το πνευματικό πλαίσιο της ορθόδοξης πληρεξούσιας αριστοκρατίας του κλήρου, είναι ορθότερο να αλλάξουμε το σημείο θέασης, ώστε να γίνουν ευκρινέστερα τα ελατήρια που ωθούσαν τις αντιδράσεις της. Η ορθόδοξη εκκλησία της Κωνσταντινούπολης δεν ήταν ελληνική, όπως διατείνονται οι ιστορικοί που συμβιβάζονται ή ευθέως υποστηρίζουν το ελληνοχριστιανικό δόγμα, δεν εξέφραζε καμία ειδική εθνοπολιτισμική ομάδα χριστιανών στα Βαλκάνια ή αλλού, ελληνική ή οποιαδήποτε άλλη. Όπως σε όλες τις μονοθεϊστικές θρησκείες, η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία ισχυριζόταν και πίστευε ότι εξέφραζε τη μοναδική οικουμενικότητα, δηλαδή τη μόνη αλήθεια για τους πάντες, και όπως σε κάθε θρησκεία, θεωρούσαν την αλήθεια τους αυταπόδεικτη. Σε αυτό το πλαίσιο, όπως έχουμε ήδη τονίσει, η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία διατηρούσε απολύτως το δόγμα ότι κάθε διάκριση του ποιμνίου των χριστιανών σε Έλληνες και μη Έλληνες, ή οποιοσδήποτε άλλος χωρισμός, ισοδυναμούσε για το σύστημα αξιών αλλά και τα πολιτικά συμφέροντα της εκκλησίας με ειδωλολατρία, σχίσμα ή αίρεση. Θυμίζω πως ειδικότερα με το όνομα «Έλληνας» η ορθόδοξη εκκλησία όριζε το αρχέτυπο του ειδωλολάτρη. Από την άλλη, ο ορθολογισμός της νεοτερικότητας αποτελούσε εξ αντικειμένου στην αρχή, και συνειδητά στη συνέχεια, άρνηση της θείας επιφοίτησης, όπως και των ιερών κειμένων ως των μόνων και αποκλειστικών πηγών γνώσης του κόσμου, οδηγό ζωής των ανθρώπων. Το θεμελιωδέστερο όμως πρόβλημα για την ορθόδοξη εκκλησία ήταν η ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης, πρώτη μορφή και αρχική εκδήλωση της ελευθερίας σε πολλά μέρη του κόσμου, και στα Βαλκάνια.[536]

Ωστόσο, στο πλέγμα των ιδεολογικών ελατηρίων που κινητοποιούσαν την αντίδραση της ορθόδοξης εκκλησίας προς τις νεοτερικές ιδέες, ήταν συνυφασμένα και αμιγώς πολιτικά κίνητρα. Κάθε εκδήλωση ενάντια στο κυρίαρχο καθεστώς πραγμάτων

---

[535] Τη θαυμάσια αυτή ανάλυση οφείλουμε στους ιστορικούς των επιστημών Θεόδωρο Ε. Μπεχράκη και Θύμιο Νικολαΐδη, *Στατιστική ανάλυση λεξικών δεδομένων. Οι πρόλογοι βιβλίων των θετικών επιστημών την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, πρόλογος Jean Paul Benzécri, ΕΚΚΕ-ΚΝΕ, Αθήνα 1990.

[536] Monique Cottret, *Culture et politique dans la France des Lumières (1715-1792)*, Arman Colin, Παρίσι 2004.

ισοδυναμούσε με αντίδραση στην ίδια την ορθόδοξη εκκλησία, επειδή αυτή αποτελούσε μέρος του οθωμανικού συστήματος εξουσίας. Οι αντιδράσεις, λοιπόν, της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας προκαλούνταν από πολλές αιτίες και είχαν ως θεμέλιο το πολύ χαμηλό μορφωτικό και ευρύτερα το συρρικνωμένο πνευματικό επίπεδο της συντριπτικής πλειονότητας των μελών αυτής της αριστοκρατίας. Με αυτό το επικαθοριστικό θεμέλιο, οι αντιδράσεις της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας αποτέλεσαν προσπάθειες υπεράσπισης της δικής της θεοκρατικής ιδεολογίας και υποστήριξης των δικών της ιδιαίτερων πολιτικών συμφερόντων, που προέρχονταν από τη θέση της ως θεσμικού και λειτουργικού συμπληρώματος του οθωμανικού συστήματος κυριαρχίας. Και ο λόγος ήταν ότι για πρώτη φορά ιστορικά αμφισβητούνταν με λόγο και πράξεις η ίδια η υπόσταση και ο χαρακτήρας της ορθόδοξης αριστοκρατίας του κλήρου.

Θα παρακάμψω την εμπειρική περιγραφή των πάμπολλων επιθετικών ενεργειών της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας εναντίον των διαφωτιστών και του περίγυρού τους. Το κρίσιμο, πιστεύω, είναι πως η αντιδιαφωτιστική δράση διαμόρφωνε μια νέα ταυτότητα για την αριστοκρατία του κλήρου, άγνωστη έως τότε και για την ίδια, με εξαίρεση τη σύντομη περίοδο του Κ. Λούκαρι, τον οποίο όμως είχε εξαλείψει. Το θεμελιώδες, δηλαδή το ιστορικά ανεπίστρεπτο που πέτυχαν οι Έλληνες διανοούμενοι διαφωτιστές, όπως άλλωστε και οι Ευρωπαίοι, ήταν ότι το κίνημα του ελληνικού Διαφωτισμού αφαίρεσε από την ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, όχι μόνο την αδιατάρακτη επί αιώνες, ιδεολογική ηγεμονία της, αλλά και τη δυνατότητα να αυτοκαθορίζεται μονομερώς και χωρίς αμφισβητήσεις. Συγκεκριμένα, με την εμφάνιση των πρώτων δημόσιων εκδηλώσεων αρχαιολατρίας από τον 17ο αιώνα και των μέσων σχολείων που ιδρύονταν από το δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα, με την αυξανόμενη μετάβαση ελληνόφωνων ραγιάδων για σπουδές σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και, τέλος, με τις πρώτες εκδηλώσεις νεοτερικής σκέψης στις αρχές του 18ου αιώνα, η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία άρχισε να χάνει την αποκλειστικότητα στον πνευματικό έλεγχο, τον οποίο ασκούσε σχεδόν αδιατάρακτα από την εποχή της ενσωμάτωσής της στο οθωμανικό κράτος. Ταυτόχρονα, άρχισε να διαμορφώνεται μια κοινωνική σχέση ιδεολογικού και γενικότερα πνευματικού ανταγωνισμού μεταξύ των νεοτερικών διανοουμένων και των υποστηρικτών τους αφενός, και της ορθόδοξης εκκλησίας και της θεοκρατικής της ιδεολογίας αφετέρου. Επρόκειτο για μια σχέση χωρίς κανένα προηγούμενο στα οθωμανικά Βαλκάνια. Εντός αυτής της σχέσης, η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία άρχισε βαθμιαία να χάνει όχι βεβαίως την εξουσία της, όσο τον απόλυτο έλεγχο στον αυτοκαθορισμό της έναντι των ραγιάδων, την απόλυτη πνευματική και, ειδικότερα, ιδεολογική ανεξαρτησία έναντι του ποιμνίου της. Αυτή η απώλεια της εκκλησίας εκφραζόταν με την αυξανόμενη έκδοση βιβλίων νεοτερικού περιεχομένου, την ίδρυση αντίστοιχων σχολείων, την υιοθέτηση της κοινής νεοελληνικής γλώσσας, την εμφάνιση της ελευθερίας της έκφρασης. Σε αυτό το πλαίσιο και για πρώτη φορά από την ενσωμάτωσή της στο οθωμανικό κράτος, η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία

άρχισε να ετεροκαθορίζεται από τμήμα του ποιμνίου της και να μετασχηματίζεται στις συνειδήσεις των κύκλων των διαφωτιστών και των υποστηρικτών τους σε μια δύναμη που εμπόδιζε τις δικές τους ιδέες, τον κόσμο τους και το μέλλον, όπως άρχισαν να το μορφοποιούν μέσω των αρχαιολατρικών αρχικά και των νεοτερικών ιδεών στη συνέχεια. Στο πλαίσιο αυτού του ανταγωνισμού, η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία μετεξελίχθηκε στον κατεξοχήν φορέα ο οποίος ανέλαβε τον ρόλο καταστολής των νέων ιδεών, ή σε ό,τι ορίζουμε γενικευτικά ως δύναμη κρούσης του αντιδιαφωτισμού.[537] Φυσικά, επρόκειτο για μια αντιδιαφωτιστική δράση χωρίς την παραμικρή επεξεργασία, χωρίς κάποιους έστω ελάχιστους όρους γνώσης των επιστημονικών και φιλοσοφικών δεδομένων, όπως για παράδειγμα υπήρξαν οι εξαιρέσεις του Χρύσανθου Νοταρά και του Ευγένιου Βούλγαρη μόνο προς το τέλος της ζωής του. Με δεδομένο ότι η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία αποτελούσε από αιώνες κεντρικό θεσμό της αυτοκρατορικής πολιτικής εξουσίας, της βυζαντινής και της οθωμανικής στη συνέχεια, η αντίδρασή της στον ελληνικό Διαφωτισμό δεν ξεπέρασε ποτέ το επίπεδο της κοινής άμεσης εξουσιαστικής δράσης. Η αντίδρασή της θεμελιωνόταν ρητά και απερίφραστα, όπως θα διαπιστώσουμε στο τελικό κεφάλαιο για τον επαναστατικό ελληνικό Διαφωτισμό, στο όνομα της τήρησης από τους ραγιάδες χριστιανούς της θρησκευτικής και πολιτικής ορθοφροσύνης, της υποτέλειάς τους προς τους Οθωμανούς. Έτσι, με τις ελάχιστες γνωστές εξαιρέσεις, η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία (όπως άλλωστε και οι Φαναριώτες στη μεγάλη πλειονότητά τους) τοποθετούσε τον εαυτό της εκτός του νέου ιστορικού φαινομένου που διαμορφωνόταν στα Βαλκάνια και συνοψιζόταν στο όνομα «Έλληνες». Έθετε δηλαδή τον εαυτό της εκτός του αναδυόμενου Νέου Ελληνισμού.

* * *

Κάθε εκδήλωση που εξετάσαμε έως εδώ, οικονομική, μορφωτική, πνευματική, καθώς και ιδεολογική, αποτελούσε διαδικασία διαφοροποίησης ορισμένων τμημάτων των νέων Ελλήνων αστών από το κυρίαρχο οθωμανικό καθεστώς. Νέου τύπου κοινωνικές ομάδες με ίδια μέσα, μικρής αρχικά ισχύος, μαζί με επιλογές ιδεολογικού και ευρύτερα πολιτισμικού αυτοπροσδιορισμού, αναδύονταν ήδη από τον 17ο αιώνα μέσα από το παλαιό σύστημα κυριαρχίας. Οι τοπικές εμπορικές ελίτ διέφεραν ριζικά από τους αριστοκράτες της εποχής του Πλήθωνα, επρόκειτο για νέου τύπου ανθρώπους. Το κύριο όμως είναι πως διαφοροποιούνταν από το δικό τους κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον. Η σταθερή επιδίωξη μελών αυτών των ομάδων να δηλώνουν δημόσια την αυτοαναγνώρισή τους ως «Έλληνες», σήμαινε τη διαφοροποίησή τους από το εν γένει

[537] Με βάση τον ορισμό του Zeev Sternhell, *Les anti-Lumières. Du XVIIIe siècle à la guerre froide*, Fayard, Παρίσι 2006. (Το έργο αυτό έχει εκδοθεί στα ελληνικά από τις εκδόσεις Πόλις.)

οθωμανικό πλαίσιο, και φυσικά τους προσδιορισμούς τους από την ορθόδοξη εκκλησία. Το γεγονός ότι αυτή η διαφοροποίηση ήταν δημόσια και ρητή, μας επισημαίνει ότι οι φορείς της δεν διέθεταν μόνο τόλμη και σημαντικό δυναμισμό. Αυτές οι διαφοροποιήσεις, επειδή ήταν πολυεπίπεδες, μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε ότι οι νέοι Έλληνες αστοί συγκέντρωναν βαθμιαία ποικιλόμορφη ισχύ. Πρέπει να εξετάσουμε πολύ προσεκτικά τη διαμόρφωση των θεμελίων της ισχύος τους, από την αρχική εμφάνισή τους τον 17ο αιώνα έως την εδραίωσή τους αρκετά πριν από το τέλος του 18ου. Θα ξεκινήσουμε, λοιπόν, με τη διερεύνηση του σχηματισμού της οικονομικής και κοινωνικής ισχύος των νέων Ελλήνων αστών στις ελληνικές περιοχές και, σε μια δεύτερη φάση, σε όλη την ανατολική Μεσόγειο και στην Ευρώπη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η ΑΠΟΓΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

17ος και 18ος αιώνας

Θεοκρατία και εμπόριο: πνεύμα και ύλη;

Τι υλικό βάρος διέθετε η πνευματική επικυριαρχία της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας και ευρύτερα της οθωμανικής θεοκρατικής δεσποτείας στο εμπόριο; Πόσο πνεύμα εμπεριέχεται στη μορφοποιημένη ύλη ενός εμπορικού κατάστιχου ή σε ένα βιβλίο οδηγιών για το εμπόριο; Ποια ψυχοδιανοητική δύναμη κινεί έναν έμπορο να αναπτύξει μια κατεξοχήν υλική δραστηριότητα; Ο Norbert Elias στο τελευταίο του έργο για τη θεωρία του συμβόλου ασκεί ξανά κριτική στα ζεύγη των πολωμένων ερμηνευτικών εννοιών. Πνεύμα και ύλη, ψυχή και σώμα. Υπαινίσσεται, μάλιστα, ότι τα ίδια αυτά θεμέλια της φιλοσοφίας, έτσι όπως τα άφησε ο Immanuel Kant σε ένα ερμηνευτικό καθεστώς πολλαπλών διπολικών και αγεφύρωτων σχισμάτων, αντί να προάγουν τη γνώση, θεμελιώνουν την αμφιβολία για τη δυνατότητα του ανθρώπου να ορίσει επιστημονικά την πραγματικότητα.[538] Πώς θα υπερβαίναμε το φαινόμενο, ώστε να κατανοήσουμε το καθαυτό πράγμα στο αναδυόμενο εμπόριο; Σε ποιον καντιανό κόσμο ανήκουν οι έμποροι; στον κόσμο της αναγκαιότητας ή στον άλλον της ελευθερίας; Τα καντιανά σχίσματα καλλιεργούν στην ανθρώπινη διάνοια τα σχήματα τα οποία ο Norbert Elias αποκαλεί «το σκουλήκι στο μήλο της νεοτερικότητας».[539] Ο Έγελος προσπάθησε μάλλον να γεφυρώσει αυτά τα καντιανά σχίσματα, οργανώνοντας χρονολογικά και θέτοντας σε κίνηση την ιστορία της ανθρωπότητας ως προς μια θεμελιακή αναγκαιότητα: να οδηγηθεί η ανθρωπότητα βαθμιαία σε ένα τέλος, όχι αναγκαστικά οριστικό, στην πραγμάτωση του πνεύματος, υποστασιοποιημένου στο πλέον προηγμένο κράτος ή λαό. Οι υπόλοιποι θα ακολουθούσαν το πραγματωμένο πρότυπο. Τη βασική αυτή διαλεκτική της εξελικτικής ιστορικής αναγκαιότητας, μαζί με τη λανθάνουσα τελεολογία της, υιοθέτησαν οι πρώτοι επίγονοι του Καρλ Μαρξ εισάγοντας, ερήμην της καινοτόμου και ριψοκίνδυνης σκέψης

[538] Norbert Elias, *The Symbol Theory*, Richard Kilminster (εισ.), Sage Puplications, Λονδίνο 1991. (Ελληνική μετάφραση από τις εκδόσεις Μεταίχμιο.)

[539] *Στο ίδιο*, σ. 71.

του φιλοσόφου, την αιτιοκρατική θεωρία των νομοτελειακά αναγκαίων αλληλοδιάδοχων ιστορικών σταδίων, οπότε και του σοσιαλισμού.

Στην ιστορία, σε αυτήν την επιστημονική μέθοδο μελέτης της εν όλω κατάστασης και δράσης των ανθρώπων στο παρελθόν, αποδεικνύεται πως είναι ψευδές να διαχωρίζεται με χειρουργική ακρίβεια το υλικό από το πνευματικό, το οικονομικό από το πολιτικό και αυτά από το κοινωνικό. Οι έμποροι του είδους που συζητάμε εδώ, δεν προέκυψαν από κάποια αδήριτη ιστορική αναγκαιότητα, ούτε είχαν ενσωματωμένο στη δράση τους κάποιον απώτερο ιστορικό σκοπό. Έως τα μέσα του 18ου αιώνα επιδίωκαν να τοποθετηθούν στις κοινωνίες των τόπων τους χωρίς να χάσουν τα στοιχεία που είχαν στο μεταξύ κατακτήσει ως έμποροι. Για να είμαστε ρεαλιστές, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οι έμποροι αυτοί ξεκίνησαν με απλά, εξαιρετικά κοινά κίνητρα. Διέθεταν ταυτοχρόνως κάποια λίγα ή περισσότερα κοινωνικά και πολιτιστικά εφόδια από τις πατρικές τους οικογένειες, κάποια εμπορική παράδοση στους τόπους τους. Ζούσαν στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό, η κοινωνική ιεραρχία του οποίου ήταν ένα κλειστό σύστημα, συγκροτημένο με βάση τα προνόμια, οπότε σε αυτές τις συνθήκες βρήκαν δημιουργική διέξοδο στο εμπόριο. Έξω από το σύστημα των προνομίων, το εμπόριο ή η μετανάστευση κάπου στην Ευρώπη ήταν η μόνη δυνατότητα που τους απέμενε για κάποιου είδους διαφοροποίηση. Η αφετηρία της διαφοροποίησής τους, αυτή καθαυτή, θα πρέπει γενικά να οφείλεται στο γεγονός ότι συνήθως οι άνθρωποι προτιμούν να διαφοροποιούνται, εφόσον το μπορούν.

Στη διαδικασία της ανέλιξής τους ως τοπικών εμπορικών ηγετικών ομάδων, συναντάμε διαρκώς μια διαλεκτική (όχι τον γνωστό εξελικτισμό) διαρκούς και σχετικά αδιαίρετης εμπλοκής μεταξύ παραγόντων που ενδεχομένως ανήκουν κυρίως στο πνεύμα, και άλλων που θα τους τοποθετούσαμε στην υλική σφαίρα. Ακόμη, συναντάμε αμιγώς οικονομικούς στόχους, των οποίων η επίτευξη είχε καθαρά κοινωνικές προϋποθέσεις, ενώ ταυτοχρόνως καθορίζονταν από το εν γένει πολιτικό πλαίσιο. Για παράδειγμα, κοιτάζοντας μακροσκοπικά, γνωρίζουμε ότι οι τοπικές εμπορικές ελίτ των ελληνόφωνων ραγιάδων αναπτύσσονταν σε ένα γενικό ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο, ρυθμιζόμενο αποκλειστικά από τους κυρίαρχους Οθωμανούς, οι οποίοι ήταν θετικά διακείμενοι προς το εμπόριο, το χρήμα και τον τόκο. Λέγεται πως η καλή σχέση της μουσουλμανικής κουλτούρας με το εμπόριο βασίζεται στο γεγονός ότι ο προφήτης ήταν έμπορος, κάτι που τονίζεται κατά κόρον στη σχετική ιστοριογραφία. Στην πραγματικότητα, η καλή σχέση των Οθωμανών με το εμπόριο και το χρήμα προερχόταν από τη μεγάλη αραβική παράδοση. Όμως, σπανίως αναφέρεται η πολύ περιορισμένη πρακτική πολιτική σημασία αυτής της καλής ιδεολογικής σχέσης Οθωμανών και εμπορίου. Οι Οθωμανοί δεν ασκούσαν καμία απολύτως επεκτατική πολιτική για να προωθήσουν το εξωτερικό εμπόριο, εκτός από μεμονωμένες παρεμβάσεις για τον έλεγχο των ξένων εμπόρων στα εδάφη τους μέσω των διομολογήσεων και για ρυθμίσεις των σχετικών δασμών. Ο κρατικός προστατευτισμός που άσκησαν οι Οθωμανοί ηγέτες αφορούσε πρωτίστως το

εσωτερικό εμπόριο στις περιοχές της αυτοκρατορίας και απέβλεπε σε συγκεκριμένους στόχους, τους οποίους έχουμε αναφέρει, δηλαδή στη διατροφή των πληθυσμών των πόλεων, στη νομισματοκοπία, σε μέταλλα για κατασκευή όπλων, σε προμήθειες του κράτους. Στην πραγματικότητα, οι ελληνόφωνοι έμποροι, καθώς αναδύονταν τον 17ο αιώνα, συναντούσαν στα διεθνή εμπορικά κέντρα Ευρωπαίους ανταγωνιστές οι οποίοι, χάρη στην ανεπιφύλακτη στήριξη των κρατών τους με όλα τα μέσα, είχαν εδραιώσει ήδη την τάση εμπορικής κατάκτησης του πλανήτη. Τα σχεδόν πλανητικά ευρωπαϊκά εμπορικά δίκτυα, μετά την πρώτη περίοδο του ριψοκίνδυνου εμπορίου μεγάλων αποστάσεων και των ανακαλύψεων, αναπτύσσονταν από τις αρχές του 16ου αιώνα χάρη στη μερκαντιλιστική πολιτική που υιοθετούσαν βαθμιαία όλα τα αναδυόμενα ευρωπαϊκά απολυταρχικά κράτη, σε ανταγωνισμό μεταξύ τους, προκειμένου να εξασφαλίζουν ισχυρά δημοσιονομικά αποθέματα, ώστε η κάθε μοναρχία να χρηματοδοτεί την ανάπτυξη του κεντρικού κράτους.[540] Ο πολιτικός σχεδιασμός, η διοικητική εφαρμογή και παρακολούθηση, οι ειδικοί διπλωμάτες, ο πολεμικός στόλος, καθώς και οι εντεταλμένοι κουρσάροι του κάθε ευρωπαϊκού κράτους, αποτέλεσαν την ουσιαστική πολιτική δύναμη εμπροσθοφυλακής που στήριξε και προώθησε τις ευρωπαϊκές οικονομικές ελίτ, αλλά και την εσωτερική οικονομική ανάπτυξη της κάθε χώρας ξεχωριστά. Ο περίφημος οικονομικός ανταγωνισμός εξελισσόταν πρωτίστως μόνο μεταξύ κρατών, δευτερευόντως μεταξύ εμπόρων διαφορετικών κρατών, για να ακολουθήσει τελευταίος ο ανταγωνισμός μεταξύ ομοεθνών εμπόρων. Ο οικονομικός ανταγωνισμός λοιπόν ήταν πρωτίστως κρατικός, και έτσι παρέμεινε επί αιώνες, αν όχι ακόμη μέχρι και σήμερα, με άλλους όρους.

Ο λόγος που το οθωμανικό κράτος δεν άσκησε καμία επεκτατική εξωτερική εμπορική πολιτική, παρότι διέθετε άνετα τα πολιτικά και στρατιωτικά μέσα, εντοπίζεται στον κατακτητικό χαρακτήρα του ή στην πολιτική οικονομία της εξέλιξης του λεηλατικού τρόπου για την εξασφάλιση των εισοδημάτων του κράτους. Το οθωμανικό τιμαριωτικό σύστημα, στο οποίο θεμελιωνόταν η χρηματοδότηση του συνόλου σχεδόν της οθωμανικής πολιτικής κοινωνίας, σε αντίθεση με το ευρωπαϊκό φεουδαλικό, ωθούσε τους Οθωμανούς στην αδιαφορία απέναντι σε ό,τι άρχισε να ορίζεται ως οικονομική επέκταση. Επιπλέον, οι Οθωμανοί ήταν επιθετικά καχύποπτοι σε ό,τι μπορούσε να διαταράξει τις εσωτερικές κοινωνικές παραγωγικές δομές που τους απέφεραν φόρους και κοινωνική ειρήνη. Ο εμπορικός προστατευτισμός των Οθωμανών περιοριζόταν στο εσωτερικό της επικράτειας, με στόχο να μην διαταραχθεί το κοινωνικό status που εξασφάλιζε τα σταθερά και τα μονίμως έκτακτα φορολογικά έσοδα. Με δυο λόγια οι Οθωμανοί, όπως

[540] François Crouzet, *La guerre économique franco-anglaise du XVIIIe siècle*, Fayard, Παρίσι 2008. Συμπληρωματικά βλ. Του ίδιου, «Angleterre et France au XVIIIe siècle: Essai d'analyse comparée de deux croissances économiques», *Annales, E.S.C.*, 2/1966. Γενικότερα για τον μερκαντιλισμό βλ. Immanuel Wallerstein, *Le système du monde du XVe siècle à nos jours. Le mercantilisme et la consolidation de l'économie-monde eurpéenne 1600-1750*, τ. 2, Flammarion, Παρίσι 1980.

έχουμε τονίσει, είχαν εξασφαλίσει με το τιμαριωτικό σύστημα τη χρηματοδότηση της κυριαρχίας τους από τους ίδιους τους κατακτημένους πληθυσμούς της επικράτειάς τους, συνεπώς η πλανητική εμπορική επέκταση ήταν αδιάφορη οικονομικά για αυτούς· νομίζω όμως ότι επιπλέον ξεπερνούσε τον ορίζοντα της πολιτικής τους σκέψης. Η πολιτική τους σκέψη ήταν καθηλωμένη στο αρχέτυπο της γεωγραφικής κατακτητικής επέκτασης, ενώ ο έλεγχος των εμπορικών δρόμων αφορούσε τις πολιτικές οθωμανικές ελίτ μόνο αν βρίσκονταν στις παρυφές ή εντός της επικράτειας της αυτοκρατορίας. Για να διακινδυνεύσω μια γενίκευση, ο κανόνας στο οθωμανικό κράτος διαμορφωνόταν από μια εξαιρετικά καλή σχέση με το χρήμα και το εμπόριο, αλλά με βάση μια προοικονομική λογική, ξένη προς τη νεοτερική λογική της οικονομίας. Αυτό άλλωστε δεν χαρακτηρίζει κάθε état prédateur;

Θεωρώ, συνεπώς, ότι η μεγάλη διαφορά οικονομικής δυναμικής μεταξύ των βορειοευρωπαϊκών και των οθωμανικών κοινωνιών έχει ως αφετηρία τις διαφορές μεταξύ των μορφών πολιτικής κυριαρχίας και τις συνεπαγόμενες μεγάλες δομικές διαφορές στον τρόπο διαμόρφωσης των κρατικών εισοδημάτων.

Σήμερα, εμείς ως ερευνητές συναντάμε αυτές τις διαφορές να ανταναλκώνται έμμεσα στους γενικούς αριθμούς σχέσεων του εξωτερικού εμπορίου μεταξύ ευρωπαϊκών κρατών και οθωμανικών περιοχών κατά τον 18ο αιώνα. Συγκεκριμένα, οι βαλκανικές εξαγωγές προς τις ευρωπαϊκές χώρες αντιπροσώπευαν το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της συνολικής αξίας του εξωτερικού εμπορίου των Βαλκανίων. Αντίθετα, η συνολική αξία αυτού του ίδιου βαλκανικού εμπορίου κάλυπτε μόλις το 5 έως 10% του συνολικού εξωτερικού εμπορίου των ευρωπαϊκών χωρών.[541] Αυτή η διαφορά μάς υποδηλώνει ότι τα Βαλκάνια και το Αιγαίο, καθώς και οι υπόλοιπες οθωμανικές περιοχές της Μεσογείου, αποτελούσαν τμήμα του ευρωπαϊκού εμπορίου, σε καμία περίπτωση το αντίστροφο. Παρά ταύτα, δεν αναιρείται το γεγονός ότι για τα Βαλκάνια και το Αιγαίο η ανάπτυξη του εμπορίου υπήρξε ιστορικά η μόνη εδραία μη αναστρέψιμη ιστορική τάση διαφοροποίησης από το αρχέγονο πλαίσιο που είχε επαναφέρει επεξεργασμένο η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για τούτο, θα συζητήσουμε τα εμπορικά τεκταινόμενα της ανατολικής Μεσογείου, οθωμανικής στο σύνολό της, ώστε να ξετυλίξουμε ξανά το νήμα της ιστορίας αμέσως μετά την ανάδυση των τοπικών ελληνόφωνων ραγιάδων εμπόρων κατά τον 17ο αιώνα. Αυτή τη φορά όχι για να αναζητήσουμε τη μετεξέλιξη των συνειδήσεών τους ή τα διατοπικά δίκτυα κυκλοφορίας των κεφαλαίων τους, όσο για να διερευνήσουμε τις αιτίες απογείωσης του βαλκανικού εμπορίου γενικά, και εντός αυτού ιδίως των Ελλήνων.

* * *

[541] Traian Stoianovich, «Pour un modèle du commerce du Levant», ό.π. σ. 61-65. Για τη σχετική προβληματική βλ. Του ίδιου, «Europe and the Balkans», ό.π. Ο Robert Paris υπολογίζει ότι το εξωτερικό εμπόριο της Γαλλίας με την ανατολική Μεσόγειο αντιπροσώπευε το 1/20 του συνολικού εξωτερικού εμπορίου του βασιλείου με τον υπόλοιπο κόσμο, *Histoire du commerce*, σ. 578.

Σύμφωνα με τον Traian Stoianovich, από τις αρχές του 17ου έως τις αρχές του 19ου αιώνα, η οθωμανική εξαγωγική βάση των Βαλκανίων δεκαπλασίασε τον όγκο των εξαγόμενων εμπορευμάτων με κύρια κατεύθυνση την ευρωπαϊκή ήπειρο.[542] Σε όλο αυτό το διάστημα, ο κανόνας ήταν η εξαγωγή πρωτίστως αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών, πολύ λιγότερο μεταποιημένων αγαθών.[543] Αυτή η εμπορική ανάπτυξη προερχόταν κυρίως από την αύξηση της παραγωγής. Στο πλαίσιο της ειρήνευσης που είχαν επιβάλει βαθμιαία οι Οθωμανοί σε όλο το τόξο της ανατολικής Μεσογείου, άρχισε να αναπτύσσεται ήδη από το τέλος του 15ου αιώνα ένα σύστημα εσωτερικού εμπορίου αρκετά δυναμικό, ελεγχόμενο από το κράτος, το οποίο είχε στόχο την τροφοδοσία των μεγάλων πόλεων και του ίδιου του κράτους. Το οθωμανικό εσωτερικό εμπόριο επεκτεινόταν στις παραδοσιακές εμπορικές πόλεις της ανατολικής Μεσογείου, οι οποίες θα πρέπει να έδωσαν από την οθωμανική κατάκτησή τους, το 1517, σημαντικότατη ώθηση στις εσωτερικές εμπορικές συναλλαγές, ενώ ταυτοχρόνως ενδυναμώθηκαν οι ίδιες. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα φαίνεται ότι διευρύνθηκε η νομισματική κυκλοφορία ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης αυτής, οπότε μάλλον διαδόθηκε και ο εκχρηματισμός σε χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα.[544] Όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε συζητώντας ειδικότερα για την κεντρική Ελλάδα, ο παραγωγικός πληθυσμός των Βαλκανίων, στηριζόμενος στο σύστημα του Çift-hane, ανταποκρινόταν στην ανάπτυξη του εσωτερικού οθωμανικού εμπορίου αυξάνοντας την παραγωγή κατά τη διάρκεια της οθωμανικής ειρήνης από το τέλος του 15ου αιώνα και σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 16ου, ενώ ταυτοχρόνως άλλαζε τις καλλιέργειές του, με στόχο την παραγωγή εμπορευματικών προϊόντων. Αυτή η ανάπτυξη της παραγωγής και του εμπορίου δεν προέκυψε από κάποιες τεχνολογικές καινοτομίες ή από την κοινωνική αναδιοργάνωση της παραγωγής. Το τεχνολογικό απόθεμα των Βαλκάνιων ραγιάδων καλλιεργητών παρέμενε καθηλωμένο στο μακρινό παρελθόν, γεγονός το οποίο δεν πρέπει να βιαστούμε, στην οπτική της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας, να το αποδώσουμε στο σύστημα του οικογενειακού κλήρου. Περισσότερο επαχθές και ανασταλτικό ήταν το σύστημα των τσιφλικιών, που άρχισε να αποκτά κάπως μεγαλύτερη σημασία από τον 17ο αιώνα, μαζί με τη συνοδευτική οικονομική βία του φορολογικού συστήματος και των επιβαρύνσεων χωρίς αντίκρισμα που συνεπαγόταν για τους παραγωγούς.[545]

---

[542] Traian Stoianovich, «Οθωμανική παραγωγική βάση: ποσοτική προσέγγιση», στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς (επιμ.), *Ελληνική οικονομική ιστορία*, σ. 434.

[543] *Στο ίδιο*, σ. 435. Βλ. και την ανάλυση ανά προϊόν την οποία κάνει ο Robert Paris, *Histoire du commerce*, σ. 504-567.

[544] Boško Bojovič, «Entre Venise et l'Empire ottoman, les métaux précieux des Balkans (XVe-XVIe siècle)», *Annales. H. S. S.*, σ. 1289-1296, 6/2005.

[545] Βλ. σχετικά με τον κεφαλικό φόρο στον Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, σ. 84, και για την πορεία των εσόδων του κεντρικού θησαυροφυλακίου, Του ίδιου, «The age of the Ayâns 1699-1812», in H. Inalcik - D. Quataert, *An Economic and Social History*, τ. II, σ. 715.

Ωστόσο, πέραν των εσωτερικών δομών και των περιοδικών διακυμάνσεων, η γενική τάση από τον 16ο αιώνα έως τις αρχές του 19ου ήταν ότι η παραγωγική ανάπτυξη των βαλκανικών περιοχών έμενε σχεδόν σταθερή, γεγονός που αποτυπώνεται στις εξαγωγές. Αυτή η μακρά τάση αύξησης της αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής στις βαλκανικές περιοχές συνάντησε προς το τέλος του 17ου αιώνα τις απαρχές της ζήτησης αγροτικών προϊόντων στην Ευρώπη λόγω της ανόδου των τιμών τους εκεί. Ο Wilhelm Abel αποδεικνύει αυτήν τη γενική ανοδική τάση των τιμών των αγροτικών προϊόντων κατά τον 18ο αιώνα στις περισσότερες ευρωπαϊκές αγορές και ταυτοχρόνως διερευνά τις αιτίες του φαινομένου.[546] Δεν θα συζητήσουμε το ζήτημα της διαμόρφωσης των τιμών. Θα περιοριστούμε στη διαπίστωση ότι η αυξητική τάση των τιμών των αγροτικών προϊόντων στην Ευρώπη ευνοούσε τις βαλκανικές οθωμανικές εξαγωγές. Και η ανοδική τάση των τιμών (τουλάχιστον των δημητριακών) στην Ευρώπη επιβεβαιώνεται στη Γαλλία, ειδικότερα στο κρίσιμο λιμάνι της Μασσαλίας.[547] Στις αναλύσεις που ακολουθούν θα χρησιμοποιήσουμε αυτό το λιμάνι ως τον πλέον αντιπροσωπευτικό δείκτη του οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου προς την Ευρώπη.

Η γεωοικονομική αναδιάταξη μεταξύ οθωμανικών περιοχών της Μεσογείου

Τα μείζονα κέντρα του μεγάλου παραδοσιακού εξωτερικού εμπορίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο τον 16ο αιώνα, μαζί με την Κωνσταντινούπολη, ήταν οι πόλεις της νοτιοανατολικής Μεσογείου, παρά το γεγονός ότι η κατάκτησή τους πραγματοποιήθηκε αρκετά χρόνια μετά την κατάκτηση των Βαλκανίων. Η Ανατολία, συριακές περιοχές με σημαντικά εμπορικά κέντρα, το Χαλέπι (Aleppo) και τη Δαμασκό, αργότερα η Αίγυπτος, με αντίστοιχα κέντρα την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο.[548] Αυτές, και άλλες μικρότερες πόλεις των νοτιοανατολικών περιοχών της οθωμανικής Μεσογείου, όπως η Αττάλεια, φυσικά η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, κυριαρχούσαν στο εξωτερικό εμπόριο ολόκληρης της ανατολικής Μεσογείου με την Ευρώπη και άλλες περιοχές

[546] Wilhelm Abel, *Crises agraires*, σ. 270, 275-278.

[547] Για τις τάσεις των τιμών των δημητριακών και ειδικότερα του σταριού στη Γαλλία βλ. Ernest Labrousse, *Le prix du froment en France au temps de la monnaie stable*, (με τη συνεργασία των R. Romano και F. G. Dreyfus), S. E. V. P. E. N. - EPHE VIe Section, Παρίσι 1970, σ. XIV-XVI. Για τις τάσεις των τιμών του σταριού στη Μασσαλία βλ. Rouggiero Romano, *Commerce et prix du blé à Marseille au XVIIIe siècle*, Armand Colin, Παρίσι 1956, σ. 92. Να υπενθυμίσω πως ο Ιταλός ιστορικός θεωρεί ότι τα συμπεράσματά του σχετικά με τις αιτίες διαμόρφωσης των τιμών είναι προσωρινά.

[548] André Raymond, «La conquête ottomane et le développement des grandes villes arabes», *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 27/1979, και Του ίδιου, «Alep à l'époque ottomane (XVIe-XIXe siècles)», *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 62/1991. Επίσης Bruce Masters, «Aleppo: The Ottoman Empire's caravan city» in *The Ottoman City between East and West*, Cambridge University Press, 1999.

μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα.[549] Τα ίδια εμπορικά κέντρα, παράλληλα με το ναυτικό εμπόριο, συγκέντρωναν σημαντικό μέρος της δραστηριότητας των χερσαίων εμπορικών δικτύων μεγάλων και μέσων αποστάσεων, των καραβανιών της βόρειας ανατολικής Αφρικής, της κεντρικής και νοτιοδυτικής Ασίας, της Περσίας και άλλων, όλα κληροδοτημένα από την εποχή της κυριαρχίας των Αράβων, όμως με σημαντική ανάπτυξη έκτοτε.[550] Αυτά τα κέντρα έλεγχαν ταυτόχρονα, σε σημαντικό βαθμό, το εσωτερικό εμπόριο μεταξύ περιοχών της αυτοκρατορίας, εμπόριο που αποσκοπούσε πρωτίστως στην τροφοδοσία των πόλεων για τον επισιτισμό των πληθυσμών τους, στην ικανοποίηση των αναγκών του κράτους κ.ά. Προς το τέλος του 17ου αιώνα, άρχισε να ανατρέπεται η σχετική σημασία αυτών των παραδοσιακών εμπορικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως ως προς το εξωτερικό εμπόριο με τις ευρωπαϊκές αγορές. Ας παρακολουθήσουμε αυτήν τη νέα ιστορική τάση και τις αιτίες που την προκαλούσαν.

Η Γαλλία, ήδη από το 1535 είχε υπογράψει την πρώτη διομολόγηση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το γαλλικό κράτος ήταν από τα πρώτα μεταξύ των ευρωπαϊκών που ανέπτυξαν εμπορική δράση στην ανατολική Μεσόγειο μετά τη σταθεροποίηση της οθωμανικής ηγεμονίας, ωστόσο η δράση αυτή περιοριζόταν κυρίως στις περιοχές της σημερινής Μέσης Ανατολής. Η γαλλική εμπορική πολιτική επανασχεδιάστηκε από τον Colbert το 1670, αρχικά με τη δημιουργία δύο υφαντουργιών στο Λανγκεντόκ, παράλληλα με μία εμπορική εταιρεία η οποία θα εξήγε τα υφάσματα αυτά σε οθωμανικές αγορές. Η πολιτική αυτή αποσκοπούσε να ανταγωνιστεί η Γαλλία τα υφάσματα της Δαμασκού και των περιοχών που εμπορεύονταν με το Χαλέπι. Τότε, η Μεσόγειος έγινε με συστηματικότερο και επιτακτικό τρόπο χώρος εμπορικής δράσης για τη Γαλλία, ενώ η Μασσαλία, πριν ακόμη εξελιχθεί σε διεθνές κέντρο εμπορίου, κέρδισε το επίζηλο βασιλικό προνόμιο του μονοπωλιακού ελέγχου των εμπορικών συναλλαγών της Γαλλίας με τις οθωμανικές περιοχές της κλειστής θάλασσας. Λίγα χρόνια αργότερα, το γαλλικό κράτος αναπροσάρμοσε περαιτέρω την εμπορική πολιτική του, ιδρύοντας υπό τον Λουδοβίκο ΙΔ΄ το Βασιλικό Συμβούλιο Εμπορίου, κάτι ανάλογο με εκείνο που είχε θεσμοθετήσει η Αγγλία νωρίτερα. Οι εμπορικοί πρόξενοι και υποπρόξενοι του γαλλικού κράτους, όλοι εκπαιδευμένοι σε ειδική σχολή για το εμπόριο της Ανατολής, άρχισαν να πολλαπλασιάζονται από το τέλος του 17ου αιώνα σε μικρά και μεγαλύτερα εμπορικά κέντρα των Βαλκανίων και του Αιγαίου – για ορισμένους από αυτούς ήδη μιλήσαμε.[551]

Η αγγλική παρουσία στην ανατολική Μεσόγειο, με την εταιρεία του Λεβάντε τον 17ο αιώνα, κινητοποίησε την αντίστοιχη γαλλική και περαιτέρω τον ανταγωνισμό των

---

[549] Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, σ. 1-44.

[550] Fernand Braudel, *Civilisation matérielle*, τ. 3, σ. 409-410.

[551] Για το δίκτυο των Γάλλων εμπορικών προξένων και υποπροξένων, καθώς και το προφίλ του καθενός βλ. Anne Mézin, *Les consuls de France au siècle des Lumières*, ό.π.

υπόλοιπων ευρωπαϊκών εμπορικών δυνάμεων. Έτσι και αλλιώς, με προεξάρχουσα την ισχυρή εμπορική παρουσία της Βενετίας, οι περισσότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις είχαν αναπτύξει κάποιες εμπορικές δραστηριότητες, μάλλον όμως υποτονικές, συνυφασμένες με επιδιώξεις πολιτικού ελέγχου αμφισβητούμενων περιοχών στις Κυκλάδες, την Πελοπόννησο και αλλού.[552] Σε κάθε περίπτωση, τον 18ο αιώνα, σε όλες τις εμπορικές περιοχές των νησιών του Αιγαίου και γύρω από αυτό, στη Μακεδονία και στα δυτικά Βαλκάνια, στις περιοχές της σημερινής Ηπείρου και δευτερευόντως της σημερινής νότιας Αλβανίας, δραστηριοποιήθηκαν εντατικά έμποροι και πρόξενοι όλων σχεδόν των ευρωπαϊκών κρατών.

Πώς να σταθμίσουμε εποπτικά την υψηλή εμπορική σημασία που άρχισαν βαθμιαία να αποκτούν αρκετά νησιά του Αιγαίου μαζί με τις περιοχές των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας γύρω από αυτό, καθώς και ειδικότερα περιοχές της Ηπείρου, της Πελοποννήσου και άλλες; Οι περισσότερες από τις περιοχές αυτές διέθεταν πολύ ή αρκετά πυκνό ελληνόφωνο πληθυσμό, και σε ορισμένες εντοπίσαμε την ανάδυση των νέων εμπορικών ελίτ Ελλήνων ραγιάδων.[553]

Τα ποσοτικά δεδομένα του συνολικού εξωτερικού εμπορίου των οθωμανικών περιοχών της Μεσογείου είναι αποσπασματικά και επισφαλή. Μόνη εξαίρεση σε αυτήν την αποσπασματικότητα αποτελούν τα δεδομένα για το εξωτερικό εμπόριο των περισσότερων περιοχών της ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων με τη Γαλλία μέσω Μασσαλίας, που κατείχε, όπως είπαμε, το εμπορικό μονοπώλιο της χώρας αυτής για τη Μεσόγειο. Ωστόσο, πρέπει πρώτα να διαπιστώσουμε εάν και κατά πόσο το εξωτερικό εμπόριο της οθωμανικής ανατολικής Μεσογείου με τη Μασσαλία ήταν αντιπροσωπευτικό, τόσο ώστε να επιτρέπει γενικότερα συμπεράσματα.

Αν προσεγγίσουμε το βαλκανικό εξωτερικό εμπόριο ως προς τις χρηματικές αξίες, διαπιστώνουμε ότι από τα τέλη του 17ου αιώνα έως το 1789 το γενικό εξωτερικό εμπόριο των κύριων ευρωπαϊκών χωρών με τις οθωμανικές περιοχές των Βαλκανίων και του Αιγαίου, την Κωνσταντινούπολη και τα εμπορικά κέντρα της νότιας ανατολικής Μεσογείου αυξήθηκε περίπου είκοσι φορές, φτάνοντας σε έναν ετήσιο κύκλο της τάξης των 110 εκατομμυρίων γαλλικών λιρών τουρνουά.[554] Σε αυτήν την εντυπωσιακή γενική αύξηση, το συνολικό οθωμανικό εμπόριο με τη Γαλλία μέσω του προνομιακού λιμανιού της Μασσαλίας αντιπροσώπευε σχεδόν το μισό κατά περιόδους.[555] Ας δούμε συγκεκριμένες περιοχές. Οι εξαγωγές προς τη Μασσαλία με προέλευση τα εμπορικά κέντρα περιοχών

---

[552] Για τις πολιτικές και δευτερευόντως τις εμπορικές διαμάχες στις Κυκλάδες μεταξύ Ευρωπαίων και Οθωμανών πριν από τον 18ο αιώνα βλ. B. J. Slot, *Archipelagus turbatus: Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c.1500-1718*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, Leyden 1982.

[553] Για αυτό το ερώτημα βλ. Robert Mantran, «The transformation of trade in the Ottoman Empire in the eighteenth century», in Thomas Naff – Roger Owen (επιμ.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Feffer and Simons Inc., Λονδίνο 1977, σ. 217-235.

[554] Robert Paris, *Histoire du commerce*, σ. 569-578 και διάγραμμα σ. 600-01.

[555] Bruce McGowan. *Economic Life in Ottoman Europe*, σ. 18-27.

της Ηπείρου ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1670 με 0,3 εκατομμύρια λίρες τουρνουά και έφτασαν με σταθερή ανοδική πορεία έναν και πλέον αιώνα αργότερα τα 6,5 εκατομμύρια λίρες.[556] Η κεντρική σημασία της Μασσαλίας στο εξαγωγικό εμπόριο επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση της Σμύρνης. Οι εξαγωγές αυτής της πόλης προς τη Γαλλία έως το 1789 αντιπροσώπευαν το 34% έως 51% του συνόλου των εξαγωγών της προς την Ευρώπη, και οι εισαγωγές για την ίδια περίοδο το 39% έως 62%, πάντα σε σχέση με τις εισαγωγές από την Ευρώπη.[557] Κάτι ανάλογο ίσχυε και για τη Θεσσαλονίκη. Από την αρχή του 18ου αιώνα έως το 1786 το γαλλικό εμπόριο, σταθερά αυξανόμενο, αντιπροσώπευε κατά μέσο όρο το 50% στο σύνολο του εξωτερικού εμπορίου της πόλης, πριν μειωθεί στο 15% μετά τη Γαλλική Επανάσταση.[558] Και στην Πελοπόννησο το γαλλικό εξωτερικό εμπόριο αντιπροσώπευε γύρω στο 40% πριν καταρρεύσει προς το τέλος του 18ου αιώνα, αλλά επανέκαμψε από τις αρχές του 19ου.[559]

Άρα, το εξωτερικό εμπόριο των περιοχών του Αιγαίου και των ηπειρωτικών Βαλκανίων με τη Μασσαλία αποτελεί αξιόπιστο δείκτη για την εξέλιξη του γενικότερου εξωτερικού εμπορίου της οθωμανικής ανατολικής Μεσογείου με τις ευρωπαϊκές χώρες. Ο Bruce McGowan έχει την ίδια εκτίμηση για τη σημασία του γαλλικού εμπορίου στα Βαλκάνια και το Αιγαίο. Ταυτοχρόνως, κάνει ορισμένες πολύ ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Με βάση τις συνολικές αξίες, συγκρίνει δύο μεμονωμένες χρονιές, το 1700 και το 1784, και διαπιστώνει ότι η σχετική σημασία των εξαγωγών της Κωνσταντινούπολης και της Αιγύπτου μειώθηκε, των περιοχών της Συρίας επίσης, ενώ των ελληνικών περιοχών πολλαπλασιάστηκε.[560] Πρόκειται μόνο για κάποια εμπορική ανάπτυξη ή μήπως για ένα φαινόμενο σημαντικότερο;

Τα δεδομένα στο διπλό διάγραμμα (αρ. 10-11) δηλώνουν μία μεγάλη αναδιάταξη μεταξύ των οθωμανικών περιοχών της ανατολικής Μεσογείου. Από τα παραδοσιακά οθωμανικά εμπορικά κέντρα της νότιας και ανατολικής Μεσογείου πραγματοποιείται βαθμιαία μια μετατόπιση εμπορικής ισχύος προς τις περιοχές του Αιγαίου, της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας, της Πελοποννήσου και της Κρήτης – φυσικά με διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Για να περιγράψουμε τη γεωγραφική αυτή αναδιάταξη της εμπορικής ισχύος, αποδεχτήκαμε όλες τις αβεβαιότητες που ενυπάρχουν πάντοτε στις ποσοτικές αναλύσεις σε προαπογραφικές ιστορικές συνθήκες. Υιοθετήσαμε τη χρονολογική διάταξη του Robert Paris, επειδή οι χρονιές που έχει επιλέξει είναι αντιπροσωπευτικές και οι πλέον ικανοποιητικές ως προς την ακρίβεια και πληρότητα των

---

[556] Robert Paris, *Histoire du commerce*, σ. 491-495.

[557] Elena Frangakis-Syrett, *The commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, σ. 274, Centre for Asia Minor Studies, Athens 1992.

[558] Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, σ. 358, πίνακας αρ. 10.

[559] Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα, 1715-1792, (Με βάση τα γαλλικά αρχεία)*, σ. 361-62, 364, 380-382, Αθήνα 1972.

[560] Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, σ. 28-32, ιδίως διάγραμμα στη σ. 28. Ανάλογες παρατηρήσεις κάνει και ο Robert Paris, *Histoire du commerce*, σ. 578 κ.ε.

ποσοτικών μεγεθών. Τέλος, διασταυρώσαμε τις χρονολογικές σειρές των οθωμανικών εξαγωγών προς τη Μασσαλία τις οποίες έχει παρουσιάσει ο Γάλλος ιστορικός, με όλα τα μεγέθη για επιμέρους οθωμανικά κέντρα που έχουν δημοσιεύσει ιστορικοί.[561] Συνάγεται πως η γενική αύξηση της αξίας των εξαγωγών προς τη Μασσαλία παρατηρείται σε κάθε οθωμανική εμπορική περιοχή ξεχωριστά, τόσο στα παραδοσιακά κέντρα του εμπορίου της νότιας ανατολικής Μεσογείου, όσο και στα βαλκανικά αναδυόμενα.[562] Ωστόσο, όπως είναι φανερό και από το διάγραμμα (αρ. 11), διαμορφώθηκαν μεγάλες αναδιατάξεις της σχετικής εμπορικής σημασίας των νοτιοανατολικών και των βορειοδυτικών μεσογειακών οθωμανικών περιοχών, τόσο ώστε να περιγράφονται ως ανατροπές γεωοικονομικής σημασίας στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Ποιες είναι οι αιτίες αυτής της αναδιάταξης;

Πηγές των διαγραμμάτων 10 και 11

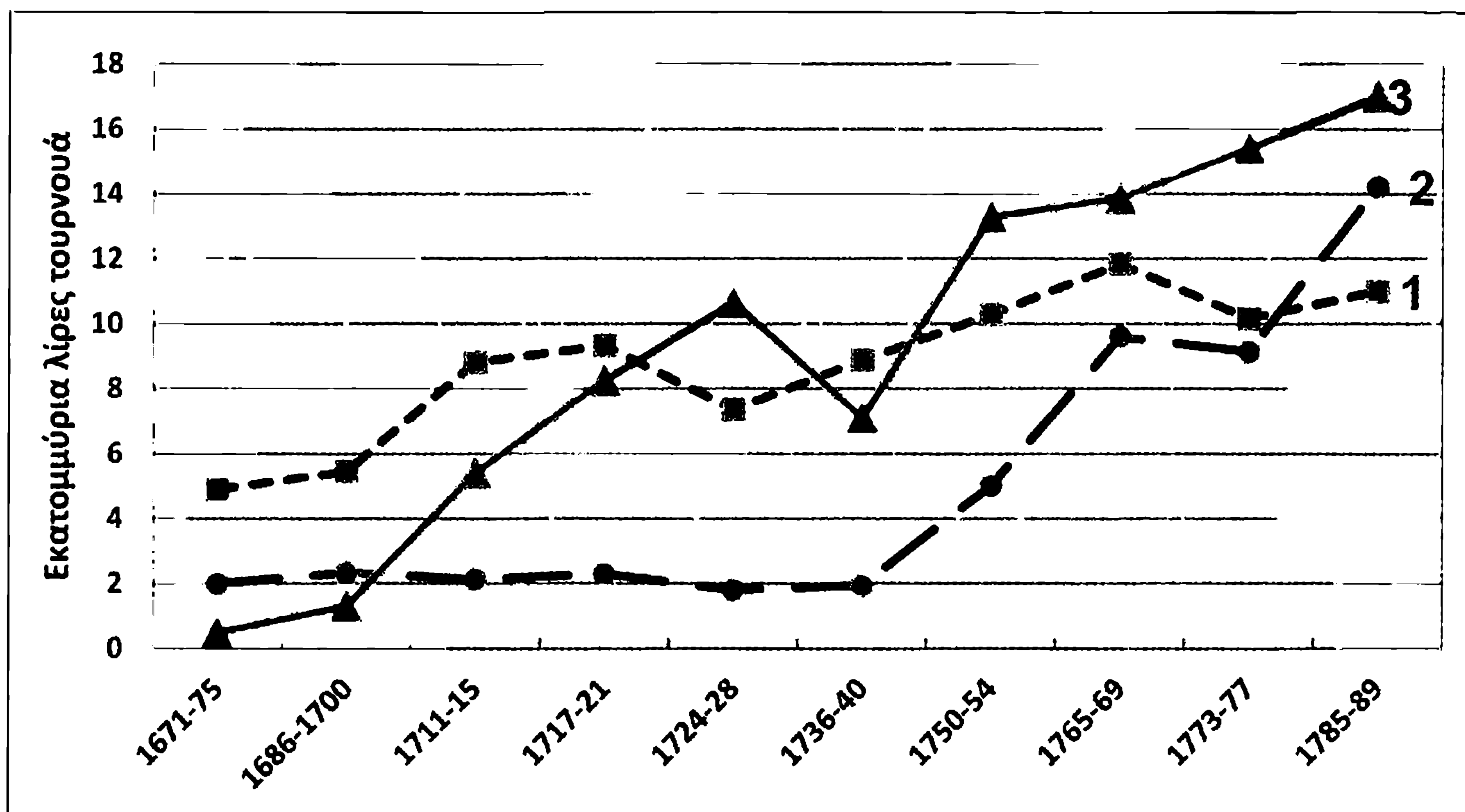
Robert Paris, *Histoire du commerce*, σ. 370, 393, 433, 436, 447, 463-4, 470-71, 475, 480, 494 και 567 κ.ε. Edhem Eldem, *French trade in Istanbul*, σ. 13-39. Elena Frangakis-Syrett, *The commerce of Smyrna*, σ. 257-262, 266. Σεραφείμ Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, σ. 117-119, 122-123, Αθήνα 1945. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, σ. 325-326. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου*, σ. 220-221, 226-27. Και διάσπαρτα στο Paul Masson, *Histoire du commerce francais dans le Levant au XVIIIe siècle*, Hachette, Παρίσι 1911. Για τη λίρα τουρνουά βλ. Michel Morineau, «Les frappes monétaires française de 1726 à 1793. Premières considérations», John Day (δ/νση), *Etudes d'histoire monétaire*, Presse Universitaire de Lille, 1984. Παρότι η λίρα τουρνουά έχασε δέκα γραμμάρια χρυσού από την περιεκτικότητά της μεταξύ 1709 και 1785, ωστόσο η αντιστοιχία της με το πιάστρο παρέμεινε περίπου σταθερή: τρεις λίρες προς ένα γρόσι.

---

[561] Εκτός από τις προξενικές αναφορές, οι ιστορικοί που έχουν μελετήσει το εμπόριο μεμονωμένων οθωμανικών εμπορικών κέντρων με τη Μασσαλία, χρησιμοποίησαν τις καταγραφές του Εμπορικού Επιμελητηρίου του γαλλικού λιμανιού, και αυτά τα στοιχεία χρησιμοποιούμε εδώ.

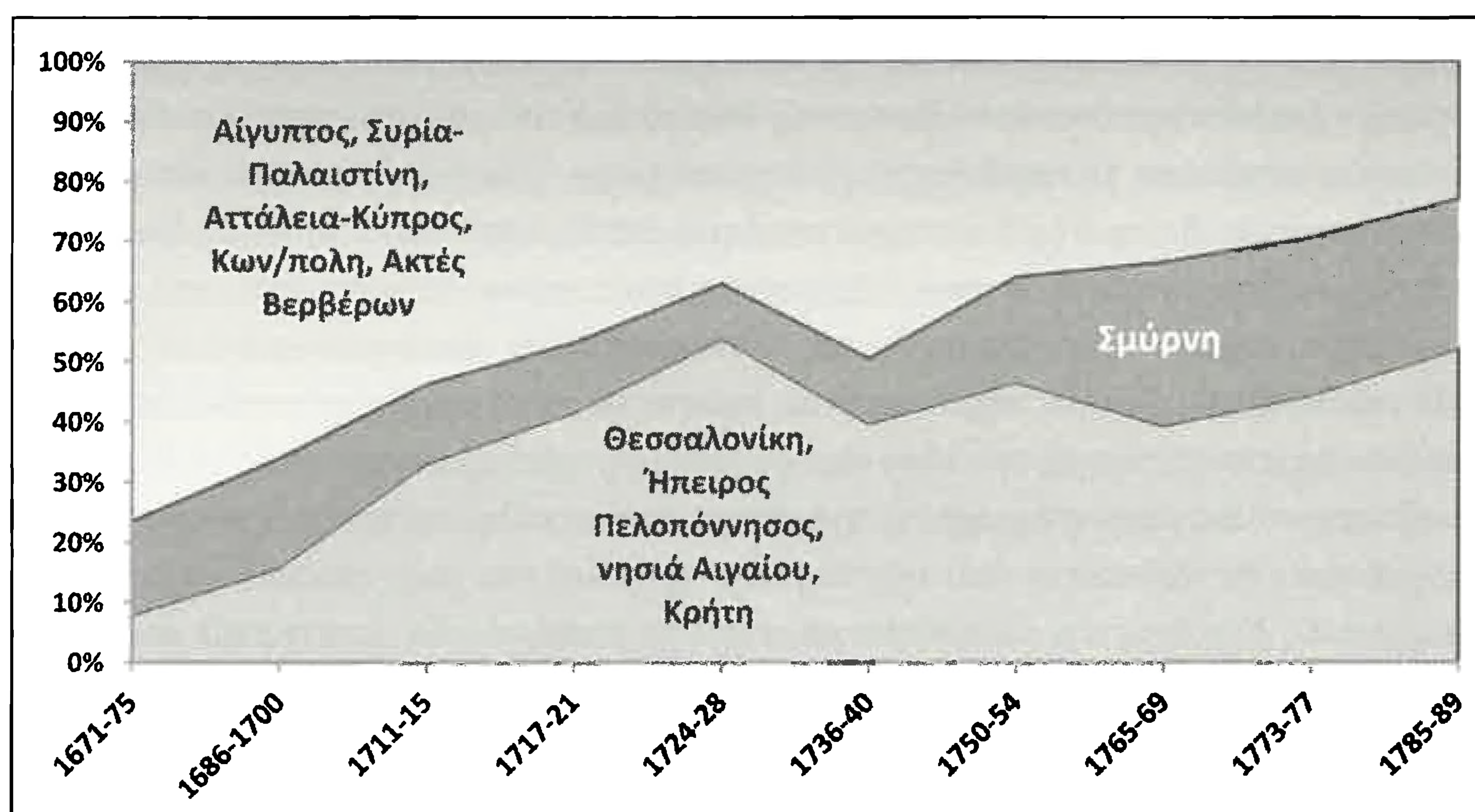
[562] Robert Paris, *Histoire du commerce*, σ. 393, 403, 433, 463-464. Οι αυξήσεις δεν περιλαμβάνουν τις εισαγωγές σε αυτές τις οθωμανικές περιοχές, των οποίων η αξία επίσης αυξήθηκε, αν και ελαφρά. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 370, 383. Επίσης, δεν υπολογίζεται εδώ το εσωτερικό οθωμανικό εμπόριο, το οποίο κατά κανόνα ήταν αρκετά υψηλό, χωρίς να γνωρίζουμε ακριβώς τη διαχρονική εξέλιξή του. Ενδεικτικά βλ. την περίπτωση της Αιγύπτου, όπου η αξία του εμπορίου με την Κωνσταντινούπολη ήταν πέντε φορές υψηλότερη από το εμπόριο των αιγυπτιακών περιοχών με τη Μασσαλία, Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, σ. 28 και υποσημείωση αρ. 71. Τη σημασία του εσωτερικού εμπορίου της Θεσσαλονίκης με άλλες οθωμανικές περιοχές τονίζει και ο Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, σ. 241-251.

Διάγραμμα 10ο
Οι οθωμανικές εξαγωγές στη Μασσαλία 1671-1789 *

* 1= Αίγυπτος, Συρία-Παλαιστίνη, Αττάλεια-Κύπρος, Κων/πολη, ακτές Βερβέρων. 2= Σμύρνη. 3= Θεσσαλονίκη, περιοχές Ηπείρου, Πελοπόννησος, νησιά Αιγαίου, Κρήτη

Διάγραμμα 11ο
Η γεωγραφική αναδιάταξη του εμπορίου

Τα δεδομένα της αυξητικής εξέλιξης της αξίας του συνόλου των οθωμανικών εξαγωγών προς τη Μασσαλία μπορεί να μην επιδέχονται μαθηματικές μετρήσεις οικονομετρικής υφής, επιτρέπουν όμως να διαπιστώσουμε με ικανοποιητική ακρίβεια τον ρυθμό ανάπτυξης κάθε μίας περιοχής ξεχωριστά. Προκύπτει λοιπόν ότι η Σμύρνη επταπλασίασε τις εξαγωγές της, ιδίως από τα μέσα του 18ου αιώνα. Οι υπόλοιπες περιοχές, Αιγαίο, Θεσσαλονίκη, Ήπειρος, Πελοπόννησος και Κρήτη, ξεκινώντας από εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο συναλλαγών εξωτερικού εμπορίου, αύξησαν κατά μέσο όρο δεκαέξι φορές την αξία των εξαγωγών σε διάστημα ενός και πλέον αιώνα, έναντι των δυόμισι για τις παραδοσιακές οθωμανικές αγορές της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Φαίνεται ότι μεταξύ των παραδοσιακών οθωμανικών εμπορικών κέντρων και των αντίστοιχων βαλκανικών υπήρξε πολύ σημαντική διαφορά ρυθμού ανάπτυξης ως προς το εξωτερικό εμπόριο. Αυτή είναι μια χρήσιμη διαπίστωση, όμως τεχνικού χαρακτήρα. Για να ενσωματώσουμε στην προβληματική μας τον τεχνικό χαρακτήρα αυτής της διαπίστωσης, πρέπει να αναρωτηθούμε για τις αιτίες που συνέβαλαν ώστε η επιτάχυνση της εμπορικής ανάπτυξης καθαυτής να είναι πολύ έντονη στις βαλκανικές και αιγαιακές περιοχές, αλλά όχι σε εκείνες της νότιας και ανατολικής Μεσογείου. Οι αιτίες επιτάχυνσης της εμπορικής ανάπτυξης δεν θα είχε νόημα να αναζητηθούν σε τυχόν διαφορές μόνο στο είδος των προϊόντων. Ακόμη, οι γενικοί όροι ελέγχου του εμπορίου από το οθωμανικό κράτος, όπως αντιστοίχως το λαθρεμπόριο, δεν παρουσίαζαν αξιοσημείωτες διαφορές από περιοχή σε περιοχή, παρά μόνο σε συνθήκες πολέμου – συνθήκες οι οποίες διευκόλυναν ασφαλώς την ανάπτυξη μιας περιοχής σε βάρος μια άλλης, όπως της Σμύρνης σε βάρος των συριακών περιοχών την περίοδο των τουρκοπερσικών πολέμων.

Για να γίνουν αντιληπτές οι αιτίες αυτής της γεωοικονομικής αναδιάταξης προς όφελος των Βαλκανίων, πρέπει να θυμηθούμε συνοπτικά τις γενικές τάσεις. Οι οθωμανικές περιοχές της νοτιοανατολικής Μεσογείου διέθεταν επί αιώνες εμπορική δυναμική, οφειλόμενη τόσο στον δικό τους δυναμισμό όσο και στο γεγονός ότι η Μεσόγειος αποτελούσε τον κατεξοχήν οικονομικό χώρο όλης της Ευρώπης. Στον βαθμό που οι εν γένει εμπορικές δραστηριότητες μετατοπίζονταν αργά από τον 15ο αιώνα προς τη βόρεια Ευρώπη, η οποία άρχισε ταυτόχρονα να επεκτείνεται στον κόσμο, η εμπορική σημασία των περιοχών της νοτιοανατολικής Μεσογείου μειωνόταν. Μια τελευταία ώθηση, μάλλον σημαντική, θα πρέπει να προέκυψε χάρη στην οθωμανική κατάκτηση, από τις αρχές του 16ου αιώνα. Ωστόσο, αυτή η ώθηση, χωρίς να διακόπτει το εξωτερικό εμπόριο, στηριζόταν πρωτίστως στη μεγάλη ανάπτυξη του εσωτερικού οθωμανικού εμπορίου για τις ανάγκες του κράτους και των πόλεων. Οι αραβικές οθωμανικές περιοχές κυριαρχούσαν σε αυτό το εμπόριο. Τα μπαχαρικά και ο καφές, από τα κατεξοχήν αγαθά εξωτερικού εμπορίου των αραβικών περιοχών της νοτιοανατολικής Μεσογείου, άρχισαν να απορροφώνται σε σημαντικό ποσοστό στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Αυτή η μεγάλη ανάπτυξη του εσωτερικού εμπορίου

καθόρισε ακόμη και τον χαρακτήρα των ιερών αφιερωμάτων στη σημερινή Συρία και την Αίγυπτο κατά τον 16ο αιώνα, όπου οι δωρητές τα προσανατόλιζαν κυρίως σε εμπορικές υποδομές.[563] Τον 16ο αιώνα πρέπει να έγινε το τελευταίο εμπορικό άλμα αυτών των περιοχών. Από εκείνη την εποχή, αρκετά από τα προϊόντα που θεμελίωναν το μεγάλο εξωτερικό εμπόριο των οθωμανικών περιοχών της νότιας και ανατολικής Μεσογείου, άρχισαν να ελέγχονται από τους Ευρωπαίους στις πηγές της παραγωγής τους, δηλαδή στην νοτιοανατολική Ασία, σε ορισμένες ακτές της Αφρικής, τα πολύτιμα μέταλλα στη Λατινική Αμερική, κ.α. Έτσι, οι παραδοσιακές μεγάλες αραβικές αγορές της οθωμανικής νοτιοανατολικής Μεσογείου έχαναν βαθμιαία τις ευρωπαϊκές αγορές εξαγωγής αυτών των προϊόντων.

Οι βαλκανικές περιοχές, ιδίως οι κεντρικές και οι νότιες, ήταν από αιώνες στο περιθώριο αυτού του μεγάλου εμπορίου. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε όλο το μήκος της βόρειας Μεσογείου, η σημερινή νότια Ιταλία μαζί με τα κεντρικά και νότια Βαλκάνια αποτελούσαν την εμπορικά υπανάπτυκτη πλευρά στις βόρειες ακτές της κλειστής θάλασσας. Όμως, σε αυτές τις περιοχές των κεντρικών και νότιων Βαλκανίων, όπως θα έχουμε αργότερα την ευκαιρία να διαπιστώσουμε με βάση ορισμένα απογραφικά στοιχεία για την κεντρική Ελλάδα, η ανάπτυξη του εσωτερικού εμπορίου κινητοποίησε πολύ δυναμικές αντιδράσεις του παραγωγικού πληθυσμού, ο οποίος άρχισε να εγκαταλείπει τις φτηνές καλλιέργειες προς όφελος προϊόντων υψηλής εμπορευσιμότητας. Από το τέλος του 15ου αιώνα και ολόκληρο τον 16ο διαμορφώθηκε σε αυτές τις περιοχές μια εξαιρετική παραγωγική δυναμική με έντονα εμπορευματικό χαρακτήρα, που απευθυνόταν πρωτίστως στο εσωτερικό εμπόριο. Το μαρτυρούν οι μεσαίες πόλεις και οι κωμοπόλεις που αναπτύχθηκαν ή διαμορφώθηκαν εξαρχής. Η πληθυσμιακή καμπή του 17ου αιώνα που επηρέασε και αυτές τις περιοχές των Βαλκανίων, άμβλυνε προφανώς, χωρίς όμως να ακυρώσει, τη δυναμική. Σε αυτό το πλαίσιο διαμορφώθηκαν οι αναδυόμενοι ελληνόφωνοι ραγιάδες έμποροι τον 17ο αιώνα, οι οποίοι σχημάτισαν τα διατοπικά δίκτυα με προσανατολισμό την ενσωμάτωση της τοπικής παραγωγής στο εξωτερικό εμπόριο. Είχαν επενδύσει σε ανύποπτο χρόνο για δικούς τους λόγους, διαμορφώνοντας εμπορική τεχνογνωσία, διατοπικά εμπορικά δίκτυα προσανατολισμένα στο εξωτερικό εμπόριο και μέσα εξυπηρέτησης του εμπορίου. Παρότι μικροί σε κεφαλαιουχικό μέγεθος, διέθεταν μεγάλη ελαστικότητα δράσης, η οποία προέκυπτε από την άσκηση γενικού εμπορίου αντί του εξειδικευμένου. Όλα αυτά, διαμορφωμένα για δικούς τους σκοπούς, δημιουργούσαν εξ αντικειμένου ένα είδος ετοιμότητας έναντι κάθε συγκυρίας. Οπότε, μπόρεσαν με ευχέρεια να ενσωματώσουν προς όφελός τους το εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανίων και του Αιγαίου με τις ευρωπαϊκές χώρες, από την έναρξη της ανάπτυξής του.

---

[563] André Raymond, «La conquête ottomane», σ. 118-121.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΩΝ ΙΣΧΥΟΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Το εμπόριο και τα αρχικά όριά του

Στην ελληνική ιστοριογραφία πολλοί ιστορικοί, συχνά αυθορμήτως, κάτω από την αφαιρετική ομπρέλα «Έλληνες», δημιουργούν την ψευδαίσθηση της ταυτόσημης ιστορικής χρονικότητας για όλες τις τοπικές κοινωνικές ομάδες. Πρόκειται για προβολή της ομογενοποιημένης εθνικής ελληνικής κοινωνίας του 20ού αιώνα στο παρελθόν. Ο αναχρονισμός αυτός εμποδίζει να γίνει αντιληπτό ότι τα χαρακτηριστικά που διέθετε η κάθε ηγετική ομάδα του Νέου Ελληνισμού ήταν πολύ διαφορετικά από περιοχή σε περιοχή και από τη μία κοινωνική ομάδα στην άλλη, παρότι γεωγραφικά γειτόνευαν. Σχεδόν όλες ήταν εγκατεστημένες σε αρχαίες ελληνικές περιοχές, και οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί τους μιλούσαν ποικίλες εκδοχές της ελληνικής γλώσσας. Στην πραγματικότητα, δεν αποτελούσαν ενιαίο βαλκανικό ελληνόφωνο κόσμο ούτε, όπως είπαμε, μια ενιαία γλωσσική κοινότητα, αλλά έναν αστερισμό. Ας πούμε, τις πλειάδες.

Η τοπικότητα ίσχυε από αιώνες για τους πληθυσμούς των χωρικών και των ποιμένων, και όπως έχουμε ήδη τονίσει, η κλίμακα του τοπικού ήταν πολύ μικρή για αυτούς. Σε ένα κάπως ευρύτερο γεωγραφικό επίπεδο, το χαρακτηριστικό της τοπικότητας ίσχυε και για τις ελληνικές ηγετικές ομάδες κάθε είδους. Ωστόσο, οι ελληνικές ηγετικές ομάδες, στον σχηματισμό των πλειάδων και αυτές, εντάσσανε στην αναδυόμενη ισχύ τους από τον 17ο αιώνα πολλές μικρές τοπικές κοινωνίες κατά ευρύτερες περιοχές, διαμορφώνοντας ό,τι ορίζουμε εδώ ως πόλους ισχύος του Νέου Ελληνισμού. Από όσα έχουμε επισημάνει έως τώρα, διαπιστώσαμε ότι οι αναδυόμενες εμπορικές ελληνικές ελίτ, όπως και οι διανοούμενοι στην πρώτη περίοδο της ανάπτυξής τους, διέπονταν από μια τοπικότητα που διευρυνόταν με ποικίλα δίκτυα σε επίπεδο περιφέρειας και ανοιγόταν με άλλα δίκτυα σε ευρωπαϊκές περιοχές. Εδώ η γεωγραφία έχει τη σημασία της, μαζί και την αντίστοιχη πολυπλοκότητα.[564] Ο πόλος της Ηπείρου με κέντρο

[564] Με βάση την προβληματική που αναπτύσσει ο Traian Stoianovich, «Commerce et industrie ottomans

τα Ιωάννινα ενσωμάτωνε μέρος της δυτικής Θεσσαλίας και της δυτικής Μακεδονίας, μαζί με τις ακτές της Στερεάς Ελλάδας, ιδίως το ναυτιλιακό Μεσολόγγι. Η Στερεά, χωρισμένη σε δύο σαφώς διακριτούς κόσμους, των ποιμένων και των καλλιεργητών, περιλάμβανε το Γαλαξίδι, οι ναυτιλιακές εμπορικές προτεραιότητες του οποίου ήταν προσανατολισμένες στον πόλο της Πελοποννήσου. Περιλάμβανε επίσης το λεκανοπέδιο της Αθήνας, που διέθετε μια σχετική οικονομική αυτονομία σε σχέση με την υπόλοιπη Στερεά. Φυσικά, ένας άλλος πόλος ήταν τα ναυτικά νησιά του Αιγαίου. Ξεκίνησαν ως μικρά μεταφορικά παραπληρώματα των εγγύς ηπειρωτικών αγροτικών περιοχών, για να εξελιχθούν σε αυτοδύναμα και σημαντικά ναυτιλιακά και κοινωνικά κέντρα. Υπήρχαν και άλλοι πόλοι του Νέου Ελληνισμού, όπως η κεντρική και δυτική Μακεδονία, η Σμύρνη, οι Έλληνες έμποροι της Κωνσταντινούπολης και άλλοι. Όμως, οι νεοελληνικοί πόλοι ισχύος κατοικούνταν κατά πλειονότητα από ελληνικούς πληθυσμούς, δευτερευόντως από αλβανικούς και λίγους μουσουλμανικούς. Οι τελευταίοι μειώνονταν όσο κινούμαστε νοτιότερα στις αρχαίες ελληνικές περιοχές, ενώ στα περισσότερα νησιά του κεντρικού Αιγαίου δεν είχαν καμία παρουσία. Συγκεκριμένα, στα τέλη του 15ου αιώνα, στα βόρεια και βορειοανατολικά Βαλκάνια, η πυκνότητα του μουσουλμανικού πληθυσμού κυμαινόταν από 30% έως 80% στον συνολικό πληθυσμό, ενώ αντίθετα οι περιοχές στις οποίες θα αναφερθούμε κατοικούνταν κατά 98% από χριστιανούς, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων ήταν ελληνόφωνοι, και ακολουθούσαν τοπικές πληθυσμιακές ομάδες αλβανόφωνων.[565] Από τα τέλη του 15ου έως τις αρχές του 19ου αιώνα, η αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού στις εν λόγω περιοχές ήταν υπαρκτή, αλλά τόσο περιορισμένη ώστε να μην προκαλέσει αξιοπαρατήρητες αλλαγές στην εθνοπολιτισμική σύνθεση των ελληνικών πόλων που θα μας απασχολήσουν.[566] Σε αυτούς, λοιπόν, τους πόλους αναπτύχθηκε η πλέον συμπαγής πολιτισμική ταυτότητα και η οικονομική δύναμη των Νέων Ελλήνων εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επεκτάθηκαν οικονομικά από θαλάσσιους και χερσαίους δρόμους στην ευρωπαϊκή ήπειρο και τη Ρωσία, κατακτώντας ποικίλες αγορές, αυξάνοντας ταυτοχρόνως την κοινωνική τους δύναμη.

Θα βιαστώ να θυμίσω στον αναγνώστη περιληπτικά όσα ήδη συζητήσαμε για την τυπολογία των οθωμανικών αγορών. Να θυμίσω δηλαδή ότι οι αγαπημένες οθωμανικές πόλεις της ιστοριογραφίας είναι οι μεγάλες πόλεις-αγορές, αυτές που διέθεταν υψηλή αυτοτέλεια από την εγγύς αγροτική τους ενδοχώρα. Θα θυμάται ο αναγνώστης ακόμη πως όταν αναφερθήκαμε στην ιεραρχία των πόλεων-αγορών, τονίσαμε ότι η Κωνσταντινούπολη, η Δαμασκός, το Χαλέπι και το Κάιρο, αργότερα η Αλεξάνδρεια και μετέπειτα

---

et maghrébins: pôles de diffusion, aires d'expansion», in Jean Louis Bacqué-Grammont et Paul Dumont, *Contribution à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Collection Turcica III, Peeters, Louvain 1983.

565 Nikolaj Todorov – Asparuh Velkov, *Situation démographique*, σ. 31.

566 *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 4, σ. 245-248, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1973.

η Σμύρνη, η Θεσσαλονίκη, επίσης άλλες παλαιές ή νεότερες, είχαν το κοινό χαρακτηριστικό ότι τα εμπορικά δίκτυα της καθεμιάς ήταν εξαιρετικά εκτεταμένα εντός της αυτοκρατορίας και έξω από αυτήν, προς την Ασία, την Αφρική, φυσικά προς την Ευρώπη. Ταυτοχρόνως, διέθεταν και δίκτυα μικρής κλίμακας, μπορούσαν, για παράδειγμα, να προμηθεύονται βιοτεχνικά και αγροτικά αγαθά από την ίδια την πόλη και από την πλησίον ενδοχώρα της. Για παράδειγμα, πολλά από τα εμπορεύματα που εξήγε η Σμύρνη προς ευρωπαϊκά κέντρα προέρχονταν από αγορές τις Ασίας και της ανατολικής Αφρικής, αλλά και από καλλιεργητές περιοχών της ενδοχώρας πλησίον της πόλης. Όμως τα προϊόντα των καλλιεργητών της πλησίον ενδοχώρας ήταν εύκολα αντικαταστάσιμα από προμηθευτές ίδιου προϊόντος σε άλλες μακρινές περιοχές, οθωμανικές ή του εξωτερικού. Αυτός ο κανόνας ίσχυε πολύ εντονότερα για την Κωνσταντινούπολη, όπως και για τη μικρότερη Θεσσαλονίκη.[567] Η μεγάλη εμβέλεια των δικτύων κυκλοφορίας εμπορευμάτων προς εξαγωγή και διοχέτευση των εισαγόμενων αποτελούσε τη γενική προϋπόθεση, η οποία επέτρεπε σε κάθε μία από αυτές τις οθωμανικές πόλεις-αγορές να συγκροτεί ως αστικό κέντρο έναν μεγάλο πόλο εμπορίου, σχετικά αυτόνομο από την άμεση ενδοχώρα του, ο οποίος ταυτοχρόνως ήταν κέντρο διάχυσης αγαθών σε πολλές αγορές αρκετών περιοχών του πλανήτη.

Στον ιστορικό χάρτη των Βαλκανίων και των νησιών του Αιγαίου (εφόσον εξαιρούμε την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, που δεν μπορεί να χαρακτηριστεί βαλκανική) μόνο η Θεσσαλονίκη αναπτύχθηκε τον 18ο αιώνα σε σημαντική πόλη-αγορά, ένα κέντρο εμπορίου αυτόνομο στη λειτουργία και την ανάπτυξή του από την πλησίον παραγωγική ενδοχώρα.[568] Αντίθετα, οι εμπορικοί πόλοι ισχύος του Νέου Ελληνισμού διέθεταν πρωτίστως πολύ καλά εδραιωμένα δίκτυα στις εσωτερικές βαλκανικές αγορές, με κέντρο βάρους την ευρύτερη περιοχή τους. Με βάση αυτήν την πρωταρχική δύναμη επεκτάθηκαν στη συνέχεια, με πολλούς τρόπους, στις αγορές της Μεσογείου και της ευρωπαϊκής ηπείρου, από τη Ρωσία έως την Πορτογαλία, σε λιμάνια της βόρειας Ευρώπης και αργότερα του Ατλαντικού.

Α. Ο ΕΜΠΟΡΙΚΟΣ ΠΟΛΟΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΚΑΙ Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΟΥ
Από τον 17ο έως τις αρχές του 19ου αιώνα

Το όνομα της Ηπείρου προκαλεί συνήθως άλλο συνειρμό στους ιστορικούς της νεότερης περιόδου και άλλο στους λόγιους της περιοχής που ασχολούνται με την ιστορία τους

---

[567] Για την Κωνσταντινούπολη βλ. Edhem Eldem, *French trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, σ. 148 κ.ε., Brill, Leyden 1999. Για τη Θεσσαλονίκη βλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, βλ. τα μεγέθη και τις περιοχές εσωτερικού εμπορίου της πόλης, σ. 250.

[568] Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, σ. 406, βλ. τον χάρτη των δικτύων του εσωτερικού εμπορίου της Θεσσαλονίκης.

τόπου τους. Για τους λόγιους Ηπειρώτες, η ιστορική σημασία της περιοχής εντοπίζεται στους ισχυρούς άντρες που κατάγονταν από εκεί, κατά κανόνα μεγάλους εμπόρους-ιδρυτές σχολείων, αργότερα δωρητές του ελληνικού κράτους, όπως και στους διανοούμενους δασκάλους. Για αυτά τα θέματα ήδη μιλήσαμε. Για πολλούς ιστορικούς ο συνειρμός οδηγεί κατευθείαν στον Αλή Πασά, ο οποίος έχει απασχολήσει τη βαλκανική ιστοριογραφία και λιγότερο τη διεθνή, με τις ενδιαφέρουσες μελέτες να αποτελούν ελάχιστες εξαιρέσεις.[569]

Ο Αλή Πασάς εμφανίζεται κατά κανόνα άστοχα, είτε ως αυτονομιστής της Ηπείρου είτε ως προπάτορας του αλβανικού εθνικού κράτους, τύραννος και εκσυγχρονιστής μαζί, είδος φωτισμένου δεσπότη. Σε όλες αυτές τις ιστορικές μελέτες ο πασάς της Ηπείρου περιγράφεται σαν να ήταν η καθοριστική παράμετρος της ιστορίας της περιοχής από τον προχωρημένο 18ο αιώνα έως την πτώση του το 1822, εξαφανίζοντας από την ιστορική έρευνα τις κοινωνικές δομές και τις ιστορικές τάσεις διαμόρφωσής τους. Αντί, λοιπόν, να θέσουμε την ιστορία της Ηπείρου στην αποκλειστική δικαιοδοσία της πολιτικής του Αλή Πασά, είναι προτιμότερο να θυμηθούμε ότι ο εμπορικός πόλος της Ηπείρου, φυσικά με τις ηγετικές ομάδες αυτής της περιφέρειας, ιδίως οι έμποροι και προεστοί των Ιωαννίνων, έχουν κατά πολύ σημαντικότερο ιστορικό βάθος. Ο σχηματισμός τους στη νεότερη περίοδο τοποθετείται τουλάχιστον δύο αιώνες πριν από την άφιξη του Αλή Πασά στην Ήπειρο προς το τέλος του 18ου αιώνα με το αξίωμα του Επόπτη Δερβενίων.

* * *

Στις περιοχές της Ηπείρου, όπως και σε όλες τις περιοχές όπου εκδηλωνόταν ο εμπορικός ανταγωνισμός (πρωτίστως μεταξύ Γαλλίας, Αγγλίας και Βενετίας), συγκρούονταν κρατικές στρατηγικές για τον έλεγχο του εμπορίου, με διαφορετικά χαρακτηριστικά αλλά με εξίσου ισχυρές γεωπολιτικές σημαίνουσες. Η Γαλλία ταύτιζε την εμπορική επέκτασή της με τη διαχείρισή της από τους Γάλλους ναυτικούς και τους άμεσα εξαρτώμενους γηγενείς εμπόρους, αποκλείοντας όμως τους τελευταίους από δικαιώματα συμμετοχής στη γαλλική ναυτιλία, δηλαδή στο εξωτερικό εμπόριο. Οι Γάλλοι ασκούσαν πολιτική εμπορικού ελέγχου κεντρικά διευθυνόμενη από το Βασιλικό Συμβούλιο Εμπορίου, ενώ μέσω του πρέσβη τους στην Κωνσταντινούπολη καθοδηγούσαν τους προξένους κατά περιοχές, επιδιώκοντας να ρυθμίζουν ακόμη και τις εκάστοτε τρέχουσες τιμές των εμπορευμάτων κατά τόπους.[570] Οι Άγγλοι, αντίθετα, ταύτιζαν τη δική τους

[569] Ως κυριότερη εξαίρεση βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ένα δοκίμιο για τον Αλή Πασά», στο Του ίδιου (έκδοση, σχολιασμός, ευρετήρια [με τη συνεργασία Δ. Δημητρόπουλου και Π. Μιχαηλάρη]), *Αρχείο Αλή Πασά*, τ. Δ', ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2009.

[570] Βλ. τη μελέτη παραδείγματος για την άσκηση κεντρικής εμπορικής πολιτικής στα οθωμανικά εμπορικά κέντρα από έναν Γάλλο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, Claude Roure, «La réglementation du commerce français au Levant sous l'Ambassade du Marquis de Villeneuve 1728-1741», in J. P. Filippini, L. Meignen, C.

εμπορική επέκταση με την κυκλοφορία των εμπορευμάτων τους από εμπόρους, Άγγλους ή οποιασδήποτε άλλης εθνότητας, ενίοτε με μοναδικό κριτήριο τον περιορισμό της γαλλικής εμπορικής επιρροής.[571] Οι κρατικές διαμάχες για τον έλεγχο του εμπορίου στις περιοχές της Ηπείρου μεταξύ των δύο μεγάλων ανταγωνιστών, Γάλλων και Άγγλων, δεν αφορούσαν περιορισμένα τον εμπορικό αυτόν πόλο. Οι ανακατατάξεις εμπορικών κέντρων ισχύος, από τη βόρεια Αδριατική έως το νότιο Ιόνιο πέλαγος, ήταν εξαιρετικά έντονες τον 18ο αιώνα. Η σταθερή εμπορική συρρίκνωση της Βενετίας, η σχετική κρίση της Ραγούζας και η μετατόπισή της προς χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες, η άνοδος της Ανκόνας στα μέσα του αιώνα αυτού για δύο δεκαετίες, τέλος η αργή και σταθερή άνοδος της Τεργέστης, σκιαγραφούν τις βασικές αντιθέσεις για την εμπορική κυριαρχία των ευρωπαϊκών κρατών στην Αδριατική από το τέλος του 17ου αιώνα έως σχεδόν το 1780.[572] Ο εμπορικός πόλος της Ηπείρου (όπως άλλωστε και τα Επτάνησα) αποτελούσε τμήμα αυτών των γενικότερων ανταγωνισμών στην Αδριατική και το Ιόνιο Πέλαγος, συνεπώς επίδικο αντικείμενο που δεν μπορούσε να εγκαταλειφθεί από κανένα ανταγωνιζόμενο εμπορικό κράτος.

Σε αυτές τις συγκρούσεις εμπορικής επικράτησης, οι ελληνικές εμπορικές ελίτ των περιοχών της Ηπείρου διέθεταν αρκετά πλεονεκτήματα, πλάι σε ένα θεμελιώδες μειονέκτημα. Τα πλεονεκτήματα συνοψίζονταν στο γεγονός ότι, όπως από παλαιότερα οι Βενετοί, όλοι οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι ήταν υποχρεωμένοι, για να εμπορευτούν, να συνεργαστούν με τις γηγενείς εμπορικές ελίτ των περιοχών της Ηπείρου. Ο λόγος ήταν ότι μόνο αυτές διέθεταν αλλά και έλεγχαν τα εσωτερικά δίκτυα συγκέντρωσης των κάθε είδους πλεονασμάτων της παραγωγής, και αντιστρόφως έλεγχαν τη διοχέτευση των εισαγόμενων ευρωπαϊκών εμπορευμάτων στις βαλκανικές αγορές. Χάρη στον έλεγχο των εσωτερικών αγορών από Έλληνες εμπόρους, ο ανταγωνισμός (κυρίως μεταξύ Άγγλων, Γάλλων, Βενετών) δεν πήρε τη μορφή κυριαρχίας που είχε, για παράδειγμα, σε περιοχές όπως η κεντρική βόρεια Αφρική, περιοχές στις οποίες η εμπορική δράση των Ευρωπαίων εξελίχθηκε σε αποικιοποίηση. Εδώ, στις περιοχές της Ηπείρου, όπως και στα υπόλοιπα Βαλκάνια και στο Αιγαίο, ο ανταγωνισμός μεταξύ των ισχυρών ευρωπαϊκών εμπορικών κρατών είχε τον χαρακτήρα παροχής δασμολογικών και άλλων

Roure, D. Sabatier, G. Stéphanides, *Dossiers sur le commerce français en Méditerranée orientale au XVIIIe siècle*, R. Besnier et N. Svoronos (πρόλογος), PUF, Παρίσι 1976.

[571] Αν και στη διεθνή βιβλιογραφία το θέμα του αγγλογαλλικού εμπορικού ανταγωνισμού έχει συζητηθεί εκτενέστατα, παραπέμπω για λόγους προσωπικούς στην πυκνή διατύπωση για το θέμα αυτό από τον Σεραφείμ Μάξιμο, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976, σ. 24-26 (αρχική δημοσίευση 1940). Και J. H. Parry, «Η εξάπλωση των Ευρωπαίων στους ωκεανούς του κόσμου το 16ο και 17ο αιώνα. Μεταφορές και εμπορικοί δρόμοι», στο Τζελίνα Χαρλαύτη (επιμ.), *Ιστορία και ναυτιλία 16ος-20ός αιώνας*, Στάχυ, Αθήνα 2001.

[572] Η βιβλιογραφία για το εμπόριο της Αδριατικής είναι ιδιαιτέρως εκτεταμένη. Μια εξαίσια σύνοψη κάνει ο Philippe Braunstein, «À propos de l'Adriatique, entre le XVIe et le XVIIIe siècle», *Annales. É. S. C.*, σ. 1270-1278, 6/1971.

διευκολύνσεων προς τις γηγενείς εμπορικές ελίτ. Η Βενετία, πρώτη αυτή, αντέδρασε στον ανερχόμενο ανταγωνισμό, ορίζοντας την Κέρκυρα στις αρχές του 18ου αιώνα ως διαμετακομιστικό εμπορικό κέντρο με μόλις 1% επιβάρυνση επί των φορτίων, ενώ ταυτοχρόνως επέβαλε σε όλα τα γαλλικά πλοία που θα ανεφοδιάζονταν στις κτήσεις της 6% δασμούς επί της αξίας του φορτίου.[573] Παρόμοια μέτρα πήραν και οι Άγγλοι, ενώ η Αυστροουγγαρία, παρότι πολύ περιορισμένα επεκτατική από εμπορική έποψη, εισήλθε στους εμπορικούς ανταγωνισμούς της Αδριατικής και των Βαλκανίων μετά τη συνθήκη του Πασσάροβιτς το 1718, καθιερώνοντας δασμολογικές ατέλειες για τα λιμάνια της Τεργέστης και του Φιούμε.[574] Επρόκειτο για προστατευτικά μέτρα που θυμίζουν μάχες χαρακωμάτων. Δασμοί, προξενικά εμπορικά δικαιώματα, φήμες, ρύθμιση των τιμών των εμπορευμάτων, επίσης σημαίες ευκαιρίας, όπως θα δούμε. Οι Οθωμανοί αξιωματούχοι και γαιοκτήμονες εμπλέκονταν σε αυτές τις διαμάχες άλλοτε ως επενδυτές και άλλοτε ως πολιτικοί διαμεσολαβητές, ενώ σταθερά κέρδιζαν οι Γάλλοι, λόγω της κεντρικής διεύθυνσης της εμπορικής πολιτικής τους και των καλών σχέσεων που διατηρούσαν με την Υψηλή Πύλη.[575] Άλλωστε, η Γαλλία είχε συγκροτήσει το αρτιότερο μερκαντιλιστικό σύστημα οικονομικής επέκτασης. Ας περάσουμε στο εσωτερικό του εμπορικού πόλου της Ηπείρου, για να διαπιστώσουμε τα χαρακτηριστικά της δικής του ιδιαίτερης εμπορικής ανάπτυξης.

Τα πρώτα χρόνια του 17ου αιώνα ο Θεσσαλός έμπορος Λάνθος Μονδάνος, πρώτος διαθέτης χρημάτων για την ίδρυση ελληνικού σχολείου, είδαμε ότι είχε ολοκληρώσει ένα εμπορικό δίκτυο που είχε ως άξονα τη γραμμή Τρίκαλα Θεσσαλίας - Ιωάννινα. Εμπορικό δίκτυο χαμηλής γεωγραφικής διασποράς του κεφαλαίου του, κεντροβαρές στα Ιωάννινα, εξακτινωμένο εν μέρει στις γύρω κωμοπόλεις, κυρίως της Ηπείρου και λιγότερο της δυτικής Μακεδονίας. Δίκτυο με σαφή προσανατολισμό στο εξωτερικό εμπόριο με τη Βενετία. Στην ευρύτερη οικονομική περιοχή της Ηπείρου, από την Αυλώνα έως τα νότια της Άρτας, Έλληνες ραγιάδες έμποροι ανέπτυξαν σε όλη τη διάρκεια του 17ου αιώνα δίκτυα θεμελιωμένα στο εσωτερικό εμπόριο. Βασικό εμπορικό κέντρο αναφοράς ήταν τα Ιωάννινα, με παλαιό προσανατολισμό στο εξωτερικό εμπόριο, κύριος

[573] Ελευθέριος Λ. Βέτσιος, «Η δασμολογική πολιτική των Βενετών στην περιοχή του Αμβρακικού κόλπου στις αρχές του 18ου αιώνα (με βάση τα βενετικά αρχεία)», *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, σ. 45-50, 37-38/2001. Για τις αντίστοιχες προσπάθειες της Βενετίας να αναδείξει ως κέντρο την Πρέβεζα βλ. Paul Masson, *Histoire du commerce*, σ. 628.

[574] Robert Mantran, «La navigation vénitienne et ses concurrentes en Méditerranée orientale aux XVIIe-XVIIIe siècle», in *Mediterraneo e Oceano Indiano*. Πρακτικά, Βενετία 1962, σ. 375 κ.ε.

[575] Βλ. μια συμβαντολογική περιγραφή των εμπορικών ανταγωνισμών μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών στις περιοχές της Ηπείρου στο Γεώργιος Α. Σιορόκας, *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1981, για το χερσαίο εμπόριο σ. 177 κ.ε., και για τη ναυτιλία 346 κ.ε. Συνοπτικά για τον ρόλο κάθε εθνικής εμπορικής ομάδας βλ. Ελευθέριος Λ. Βέτσιος, «Το εμπόριο στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα», *Σκουφάς*, ΙΒ-96/2004, σ. 401-414.

προορισμός του οποίου ήταν η Βενετία και δευτερευόντως άλλες πόλεις τις ιταλικής χερσονήσου. Με αυτό το πλέγμα εμπορικών δικτύων εδραιωμένο, το γαλλικό κράτος εκδήλωσε εμπράκτως το ενδιαφέρον του για την περιοχή, διορίζοντας το 1702 τον Benoît Garnier γενικό εμπορικό πρόξενο της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου.[576] Μετά από ολιγόμηνες περιπλανήσεις, ο Γάλλος πρόξενος επέλεξε να εγκατασταθεί στην Άρτα και όχι στην πρωτεύουσα του πασαλικιού της Ηπείρου, τα Ιωάννινα, όπως προέβλεπε ο γενικός γαλλικός κρατικός σχεδιασμός εμπορικής επέκτασης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.[577] Η περιοχή αρμοδιότητας του Γάλλου προξένου εκτεινόταν από το Μεσολόγγι στον Πατραϊκό κόλπο έως τα στενά του Οτράντο στη βαλκανική ακτή, στο ύψος της Αυλώνας. Η περιοχή αυτή, καθ' όλα οθωμανικό έδαφος, στην προξενική αλληλογραφία ονομαζόταν ελληνική, συνηθέστερα ιλλυρική, σπανιότερα «Βασίλειο της Αλβανίας».[578] Η Άρτα ήταν ανερχόμενο εμπορικό κέντρο, αλλά επιλέχθηκε μάλλον επειδή διέθετε επίσης το πλεονέκτημα ότι απείχε μόλις δεκατέσσερα χιλιόμετρα από τη λιμενική σκάλα της Σαλαώρας στον Αμβρακικό κόλπο, έναντι των σχεδόν ενενήντα χιλιομέτρων που χώριζαν τις λιμενικές σκάλες της Ηγουμενίτσας, της Σαγιάδας και της Πάργας από τα Ιωάννινα.[579] Οι Γάλλοι σε πολύ λίγα χρόνια θα συμμαχήσουν με τους Έλληνες εμπόρους, ιδίως τους ισχυρούς των Ιωαννίνων, προκειμένου να απομακρύνουν από κοινού τη Βενετία, κάτι που αποτελούσε αμοιβαία επιδίωξη. Στη ναυτιλία της περιοχής, όπως παντού αλλού, οι Γάλλοι θα ασκήσουν μονοπωλιακό, σχεδόν απόλυτο, έλεγχο. Μετά τη Γαλλία, σύντομα θα αναγκαστούν αρκετά ευρωπαϊκά κράτη να ιδρύσουν εμπορικά προξενεία ή παραρτήματα στην Άρτα.[580]

Τον Απρίλιο του 1724, ένας από τους επόμενους Γάλλους εμπορικούς προξένους σημείωνε στην αναφορά του προς τους αρμόδιους του γαλλικού κράτους ότι οι καλλιέργειες σταριού στις περιοχές της Ηπείρου είχαν επεκταθεί περίπου κατά ένα τρίτο σε σχέση με την έκταση που κάλυπταν στο πρόσφατο παρελθόν, και προέτρεπε τα γαλλικά εμπορικά πλοία να σπεύσουν, ενόψει μιας καλής σοδειάς και χαμηλών τιμών.[581] Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι ραγιάδες καλλιεργητές είχαν ήδη αρχίσει να διευρύνουν τις καλλιέργειες προϊόντων, εν προκειμένω του σταριού. Το εμπόριο προσανατόλιζε, σε κάποιο βαθμό, τους παραγωγούς να αυξήσουν τις εμπορευματικές τους καλλιέργειες, ενώ πολλαπλασίαζε στις περιοχές της Ηπείρου τον πληθυσμό των εμπορικών πόλεων και κωμοπόλεων. Σύμφωνα με συγκλίνουσες πληροφορίες από Ευρωπαίους περιηγητές,

---

[576] Γεώργιος Α. Σιορόκας, *Το γαλλικό προξενείο*, σ. 17.

[577] *Στο ίδιο*, σ. 39-41.

[578] *Στο ίδιο*, σ. 42-44.

[579] Σχετικά με τις διαδρομές και τις αποστάσεις της Ηπείρου βλ. τη μελέτη του Στέφανου Π. Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή*, Παπαζήσης, Αθήνα 1990, σ. 133 (χάρτης σε κλίμακα).

[580] Χριστίνα Ε. Παπακώστα, «Οι εμπορικοί πρόξενοι στη δυτική Στερεά και Ήπειρο. Το βενετικό προξενείο της Άρτας (1720-1797)», *Θησαυρίσματα*, 32/2002, σ. 254-259.

[581] Γεώργιος Α. Σιορόκας, *Το γαλλικό προξενείο*, σ. 320.

ο πληθυσμός των Ιωαννίνων στη διάρκεια του 18ου αιώνα σχεδόν διπλασιάστηκε, φτάνοντας κατά προσέγγιση τους 35.000 κατοίκους. Ο πληθυσμός επίσης της Άρτας σχεδόν διπλασιάστηκε την ίδια περίοδο, πλησιάζοντας ίσως τις 8.000, το ίδιο και στην Πρέβεζα, όπου οι κάτοικοι έφτασαν πριν από την πτώση της Βενετίας, στο τέλος του αιώνα, τα 8.000 άτομα, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις.[582]

Το εξωτερικό εμπόριο της περιοχής της Ηπείρου διεξαγόταν από επτά βεβαιωμένες λιμενικές σκάλες. Ασφαλώς υπήρξαν πολύ περισσότερες μικρές, τις οποίες όμως δεν έχουμε εντοπίσει. Όλες βρίσκονταν στην περιοχή από την Αυλώνα, στον βορρά, έως, νοτιότερα, τη Βόνιτσα στην Ακαρνανία. Κυριότερες σκάλες ήταν η Σαλαώρα και η Κόπραινα, βασικά επίνεια της Άρτας, στο βάθος του Αμβρακικού κόλπου.[583] Εξωτερικό εμπόριο διεξαγόταν επίσης από τις δύο κεντρικές χερσαίες διαδρομές (μάλλον όχι αμαξιτές) οι οποίες συνέδεαν τις περιοχές της Ηπείρου με επίκεντρο τα Ιωάννινα. Η μία είχε βόρεια κατεύθυνση και έφτανε μέσω ποικίλων διακλαδώσεων έως την Τεργέστη. Η άλλη, προς ανατολάς, έφτανε μέσω άλλων δρόμων σε κέντρα των ανατολικών Βαλκανίων.[584] Εσωτερικά, το εμπόριο συγκεντρωνόταν πρωτίστως στο τρίγωνο που σχηματίζουν τα Ιωάννινα, τα Τρίκαλα της δυτικής Θεσσαλίας (μέσω Μετσόβου) και η Άρτα. Παρότι τα Τρίκαλα ανήκαν διοικητικά στη Θεσσαλία, ωστόσο μαζί με τα Ιωάννινα και την Άρτα συγκροτούσαν τους βασικούς άξονες κυκλοφορίας του εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου του πόλου της Ηπείρου. Τα Ιωάννινα, εμπορικά συνδεδεμένα από παλιά με τη Βενετία και άλλα λιμάνια της Αδριατικής, ανέπτυξαν από τις αρχές του 18ου αιώνα εμπόριο με τη Μασσαλία, συνήθως μέσω της Άρτας. Θεσσαλοί έμποροι, μάλλον μέσω των διατοπικών δικτύων, βρήκαν διέξοδο του εξωτερικού τους εμπορίου προς τη Βενετία αρχικά, και προς άλλα λιμάνια ιταλικών πόλεων στη συνέχεια, παγιώνοντας τον εμπορικό άξονα Τρικάλων-Ιωαννίνων, αυτόν που διαπιστώσαμε να υφίσταται από τον 17ο αιώνα τουλάχιστον. Η Άρτα άρχισε να αποτελεί το τρίτο κέντρο του εμπορικού πόλου των περιοχών της Ηπείρου αφότου αναπτύχθηκε το γαλλικό εμπόριο, κατά τα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα.

Έχουμε λίγα δεδομένα για τα συνολικά μεγέθη του εμπορίου των περιοχών των Ιωαννίνων, των Τρικάλων και άλλων μικρών πόλεων με τη Βενετία, εξαιτίας της διαμεσολάβησης της Κέρκυρας. Ωστόσο, τα δίκτυα εμπορίου της Βενετίας με τις περιοχές της Ηπείρου εντοπίζονται εφόσον συσχετίσουμε τις φορτωτικές ενός ελληνοβενετικού εμπορικού οίκου με το βιβλίο πληρωμών του, και ιδίως με την εμπορική αλληλογραφία του. Στις 171 φορτωτικές αυτού του εμπορικού οίκου μεταξύ 1723 και 1728 διαπιστώνουμε ότι καμία δεν αναγράφει ως προορισμό κάποια από τις πόλεις

---

[582] Για την Πρέβεζα βλ. Κωνσταντίνος Κόμης, «Ο πληθυσμός της Πρέβεζας το 17ο και 18ο αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 31/1994.

[583] Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο*, σ. 135 κ.ε., 179-180.

[584] *Στο ίδιο*, σ. 179-180, 193-194.

του εμπορικού τριγώνου της Ηπείρου, ενώ το 52% είχε προορισμό την Κέρκυρα και το 30% τη Ζάκυνθο.[585] Ωστόσο, στο βιβλίο πληρωμών του ίδιου εμπορικού οίκου την ίδια περίοδο, εμφανίζονται πολλοί Γιαννιώτες και Τρικαλινοί έμποροι να βεβαιώνουν τις εισπράξεις τους.[586] Ακόμη περισσότερο, στην πυκνή παρόμοια αλληλογραφία του ίδιου οίκου προς εμπόρους είκοσι ελληνικών πόλεων, το 30% των επιστολών απευθυνόταν σε εμπόρους στα Ιωάννινα, το 9% στη Θεσσαλία και το 4% σε εμπόρους άλλων μικρότερων πόλεων της Ηπείρου.[587] Σε ό,τι αφορά τον τόπο παραγωγής των εξαγόμενων εμπορευμάτων προς τη Βενετία, διαθέτουμε μια καλή ένδειξη από την εμπορική αλληλογραφία που προαναφέρθηκε. Από αυτήν μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για ενενήντα εφτά εμπορικά φορτία προς τη Βενετία και άλλες ιταλικές πόλεις. Προκύπτει ότι το 49% των εξαγόμενων εμπορικών φορτίων αφορούσε προϊόντα που είχαν παραχθεί σε περιοχές της Ηπείρου, το 31% προερχόταν από περιοχές της Θεσσαλίας, και το υπόλοιπο από τη Μακεδονία και άλλες περιοχές των Βαλκανίων.[588]

Ας μετακινηθούμε πάλι στην Άρτα. Επρόκειτο για διαμετακομιστικό κέντρο. Σημαντικό μέρος της εμπορικής της ανάπτυξης τροφοδότησαν έμποροι των Ιωαννίνων και των Τρικάλων, καθώς επίσης και έμποροι από περιοχές της νότιας Θεσσαλίας, για να προωθήσουν τις εξαγωγές τους προς τη Γαλλία και διάφορες ιταλικές πόλεις. Για την Άρτα γνωρίζουμε 346 αναχωρήσεις πλοίων, κυρίως από τη σκάλα της Σαλαώρας, όλα τα πλοία με γαλλική σημαία και Γάλλους πλοιάρχους. Οι αναχωρήσεις αυτών των εμπορικών πλοίων είναι σχετικά καλά κατανεμημένες στη διάρκεια του 18ου αιώνα, και συγκεκριμένα από το 1702 έως το 1790. Τα φορτία και ο προορισμός του κάθε πλοίου, γνωστά επίσης, μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε τα βασικότερα προϊόντα που εξάγονταν, και κυρίως να διαπιστώσουμε την προέλευση και τον προορισμό τους (βλ. πίνακα αρ. 1).

Πέρα από τα προφανή που ήδη γνωρίζουμε –όπως ότι τα εξαγόμενα προϊόντα ήταν αγροτικά, με κυριότερα το στάρι και το καλαμπόκι–, τα δεδομένα του πίνακα (αρ. 1) δείχνουν ευκρινέστερα ότι οι εξαγωγές αποτελούνταν πρωτίστως από προϊόντα τα οποία παράγονταν στην Ήπειρο, ακολούθως στη Θεσσαλία και τριτευόντως

[585] Βλ. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, «Κατάστιχο φορτωτικών του εμπορικού οίκου Σελέκη και Σάρου 28 Ιουνίου 1723 - 12 Μαρτίου 1728», *Ε΄. Οικονομική Διαχείριση. 1. Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές*, αρ. 170, Κατάστιχο 14, φφ. 1r-151v.

[586] Βλ. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, «Βιβλίο πληρωμών του εμπορικού οίκου Σελέκη και Σάρου, 28 Ιουνίου 1723 - 22Ιουνίου 1734», *Ε΄. Οικονομική Διαχείριση. 1. Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές*, αρ. 170, Κατάστιχο 34, φφ. 1r-99v.

[587] Για το περιεχόμενο των επιστολών του εμπορικού οίκου Σελέκη και Σάρου βλ. Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Ιωάννινα-Βενετία. Εμπορική αλληλογραφία των ετών 1723-1730», *Ηπειρωτικά χρονικά*, ΙΑ/1936, σ. 257-284. Για τη στατιστική επεξεργασία των τόπων αποστολής της αλληλογραφίας βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, «Ιστορία του ελληνικού εμπορικού οίκου της Βενετίας Σελέκη και Σάρου. Μια στατιστική προσέγγιση», *Θησαυρίσματα*, 12/1975, σ. 190.

[588] Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Ιωάννινα-Βενετία», ό.π.

στη δυτική Μακεδονία και σε άλλες περιοχές. Ο έλεγχος των αγορών αυτών των περιοχών από τις εμπορικές ελίτ των περιοχών της Ηπείρου, ιδίως των Ιωαννίνων, είναι εμφανής, και ασφαλώς δεν περιοριζόταν στα προϊόντα που αναφέρονται στον πίνακα. Να θυμίσω, για παράδειγμα, στην καμπή προς τον 19ο αιώνα, τα 370.000 αιγοπρόβατα που διέθεταν οι εκτεταμένες ορεινές περιοχές της Ηπείρου στην αγορά, μαζί με τα παράγωγα (μαλλί και δέρματα) από το σημαντικό ζωικό κεφάλαιο της περιοχής, προϊόντα τα οποία προορίζονταν σε σημαντικό βαθμό για εξαγωγή· να θυμίσω, επίσης, τους 20.000 χοίρους και τα 32.000 κεφάλια εργατικών ζώων που καταναλώνονταν στην εσωτερική αγορά.[589] Το ίδιο ίσχυε και για το ρύζι –με ετήσια παραγωγή της τάξης των 500.000 οκάδων, προερχόμενη κυρίως από την περιοχή του Φαναριού νοτιοδυτικά των Ιωαννίνων–, επίσης για τα πορτοκάλια και τα λεμόνια των περιοχών της Άρτας, καθώς και για αρκετά από τα τεχνουργήματα που κατασκεύαζαν οι τεχνίτες των παραγωγικών συντεχνιών των Ιωαννίνων.[590]

[589] Παναγιώτης Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου*, σ. 49-50.

[590] Για τα προϊόντα βλ. *στο ίδιο*, σ. 49. Για τις συντεχνίες βλ. Γεώργιος Π. Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, ΙΜΙΑΧ, Ιωάννινα 1988.

Πίνακας 1ος

Εξαγωγές από τις σκάλες της Άρτας (φορτία πλοίων) 1702-1790

Εμπόρευμα	**% στο σύνολο των φορτίων**	**Κατανομή φορτίων κατά προορισμό**	**Περιοχές παραγωγής ή προέλευσης (ενδεικτικά)**
Σιτάρι	57 %	Γαλλία: 66 % Ιταλικά λιμάνια: 27 % Άλλα λιμάνια: 7%	Ιωάννινα, Πρεμετή, Άρτα και Τρίκαλα (Θεσσαλίας)
Δημητριακά (κυρίως καλαμπόκι)	7 %	Γαλλία: 15 % Ιταλικά λιμάνια: 81 % Άλλα λιμάνια: 4 %	Φιλιάτες, Ιωάννινα, Άρτα, Αγρίνιο και Τρίκαλα
Ξυλεία (κάθε είδους)	11 %	Γαλλία: 61 % Ιταλικά λιμάνια: 12 % Άλλα λιμάνια: 27 %	Δέλβινο, Πρέβεζα, Παραμυθιά, Φιλιάτες
Καπνά	7 %	Γαλλία: 15 % Ιταλικά λιμάνια: 71 % Άλλα λιμάνια: 14 %	Αγρίνιο, Παραμυθιά και Μακεδονία
Βαμβάκι	2,5 %	Γαλλία: 70 % Ιταλικά λιμάνια: 30 % Άλλα λιμάνια: –	Θεσσαλία
Κατράμι	1,5 %	Γαλλία: 90 % Ιταλικά λιμάνια: 10 % Άλλα λιμάνια: –	Αυλώνα
Μαλλί	4 %	Γαλλία: 25 % Ιταλικά λιμάνια: 75 % Άλλα λιμάνια: –	Όλες οι ορεινές περιοχές, καθώς και από Σιάτιστα και Τρίκαλα
Δέρματα	5 %	Γαλλία: 10 % Ιταλικά λιμάνια: 68 % Άλλα λιμάνια: 22 %	Όλες οι ορεινές περιοχές. Τα επεξεργασμένα, κυρίως από Ιωάννινα.
Διάφορα (βούτυρο, ψάρια, αλάτι, κερί, μέλι, όσπρια, μετάξι, αυγοτάραχο κ.ά)	5 %	Γαλλία: 64 % Ιταλικά λιμάνια: 27 % Άλλα λιμάνια: 9 %	Ιωάννινα, Δέλβινο, Αυλώνα, Παραμυθιά, από Μεσολόγγι και Ζαγορά Θεσσαλίας

Πηγές: Γεώργιος Α. Σιορόκας, *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας*, σ. 312–342, 449-461. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου*, Γ', εισ. Κ. Θ. Δημαράς, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1984 (Αρχική έκδοση 1856), σ. 46-52. Ελευθέριος Λ. Βέτσιος, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα*, Α. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 320-334.

Πόσο αυξήθηκε το εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο του εμπορικού πόλου της Ηπείρου; Με μόνο μέτρο την αξία των εξαγωγών στη Γαλλία, γνωρίζουμε ότι όλες οι περιοχές του εμπορικού πόλου της Ηπείρου αύξησαν τη συνολική αξία των εξαγωγών τους κατά είκοσι μία φορές. Ξεκινώντας το 1670 με τριακόσιες χιλιάδες λίρες κύκλο εργασιών ανά πενταετία, έφτασαν το 1789 στα 6,5 εκατομμύρια.[591] Πρόκειται για ταχύτατους ρυθμούς εμπορικής ανάπτυξης, ενδεχομένως τους εντονότερους στα Βαλκάνια.

Το θεμέλιο ανάπτυξης της ισχύος των εμπορικών ελίτ της Ηπείρου, με ισχυρότερη αυτήν των Ιωαννίνων, ήταν η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής των περιοχών τους. Η γεωγραφία των περιοχών από τη σημερινή νότια Αλβανία έως τη δυτική Στερεά Ελλάδα συνέβαλε ασφαλώς στην εσωτερική οικονομική συνοχή της Ηπείρου. Πρόκειται για περιοχές οι οποίες αποκόπτονται από τα υπόλοιπα ανατολικά Βαλκάνια μέσω της κατακόρυφης οροσειράς της Πίνδου και των συνεχόμενων ορεινών όγκων νοτίως. Εδώ, στην περίπτωση αυτή, η γεωγραφία, αν και σημαντική από την εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου, δεν ήταν καθοριστική για την εμπορική ανάπτυξη. Είδαμε ότι εμπορεύματα της Θεσσαλίας μέσω του κόμβου των Τρικάλων και εμπορεύματα από τη Μακεδονία κυκλοφορούσαν μέσω Ιωαννίνων για να εξαχθούν.

Στη διαδικασία της ανάπτυξής τους, οι εμπορικές ελίτ της Ηπείρου θα πρέπει να διαπίστωναν τα όριά τους – το θεμελιώδες μειονέκτημα που προαναφέραμε. Ο πίνακας (αρ. 1) μας δείχνει ότι τα εμπορεύματα που διαχειρίζονταν αποκλειστικά Ηπειρώτες έμποροι, διοχετεύονταν σε πολλά κέντρα ευρωπαϊκών αγορών, αλλά όχι από τους ίδιους. Τα πλοία που φόρτωναν τα εμπορεύματα στις ακτές της Ηπείρου έως το 1740 ήταν κυρίως γαλλικά· λιγότερα ήταν βενετικά, από άλλες μικρότερες ναυτιλιακές ιταλικές πόλεις, καθώς και αγγλικά. Οι Ηπειρώτες έμποροι, ισχυρότατοι στις περιοχές τους, αδυνατούσαν ωστόσο να επεκτείνουν αυτοτελώς προς τις διεθνείς αγορές τη δύναμη που διέθεταν.[592] Η ευρωπαϊκή εμπορική ναυτιλία, με σημαντικότερη τη γαλλική, κατόρθωνε να περιορίζει τη δράση των Ηπειρωτών εμπόρων στα οθωμανικά όρια, επιβάλλοντάς τους ένα είδος μεταπρατικού εμπορίου, με όλες τις συνεπαγόμενες απώλειες.

Στο πλαίσιο του γαλλοαγγλικού ανταγωνισμού στις περιοχές της Ηπείρου, όπως και σε πολλά άλλα εμπορικά μέρη, το αγγλικό κράτος επιδίωξε να πλήξει το γαλλικό εκεί όπου το δεύτερο υπερτερούσε σε όλη τη Μεσόγειο: στη ναυτιλία. Το ίδιο όπλο είχε επιδιώξει να χρησιμοποιήσει πρώτη η Βενετία στις αρχές του 18ου αιώνα, αν και με τόσους περιορισμούς, ώστε να καταλήξει σε ασήμαντα αποτελέσματα.[593] Οι Άγγλοι –στηριζόμενοι στο γεγονός ότι οι Γάλλοι είχαν απαγορεύσει πλήρως τη συμμετοχή ξένων στον εμπορικό τους στόλο, και αργότερα είχαν παραχωρήσει σε ξένους μια πολύ υποτυπώδη

[591] Robert Paris, *Histoire du commerce*, σ. 491-494.

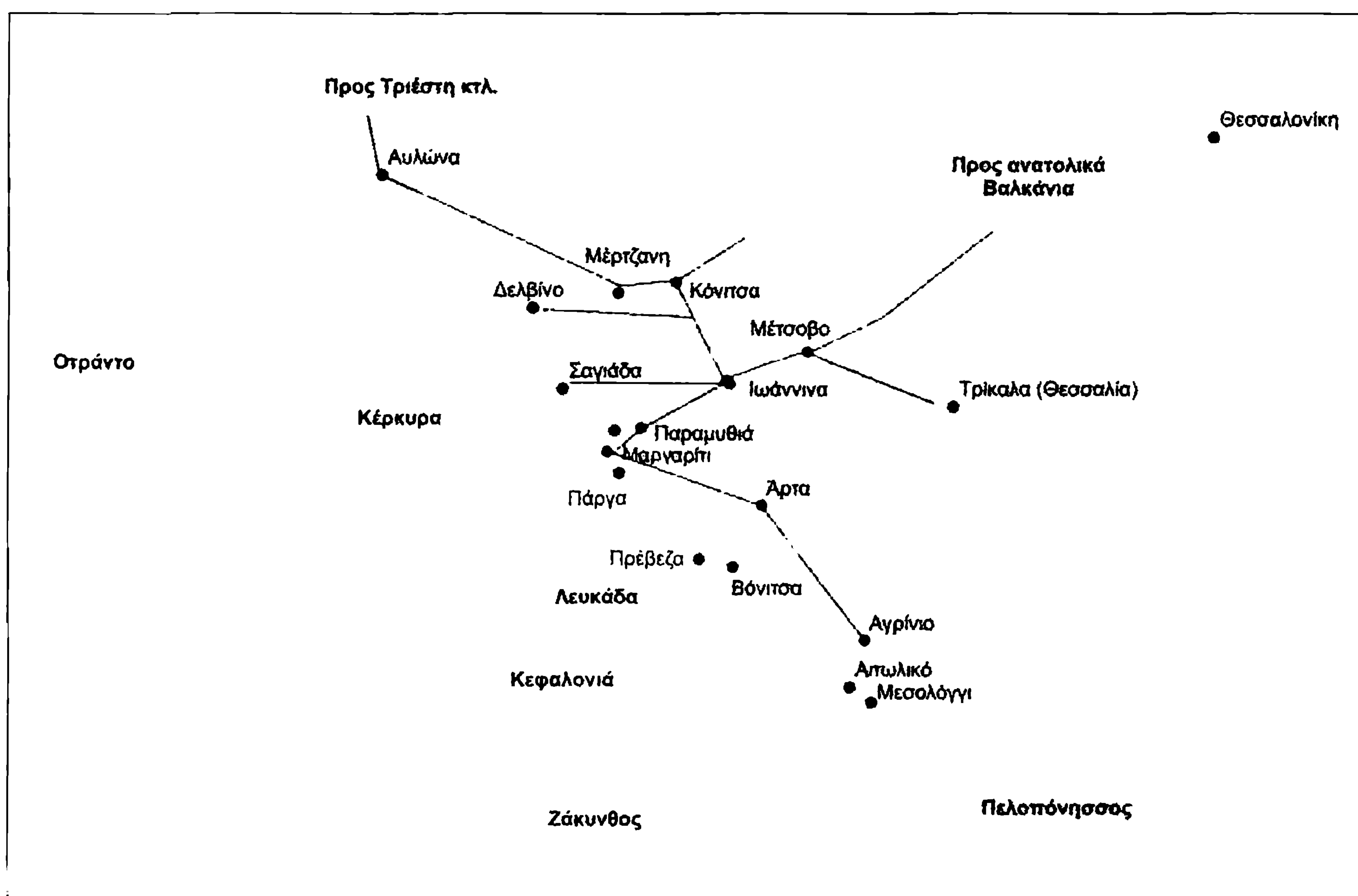
[592] Γεώργιος Λεονταρίτης, *Η ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Μνήμων, Αθήνα 1981, σ. 37-40.

[593] Gerassimos D. Pagratis, «Shipping enterprise in the eighteenth century: the case of the Greek subjects of Venice», *Mediterranean Historical Review*, 25-1/2010.

συμμετοχή– αντέδρασαν παραχωρώντας από το 1730 ναυτικές σημαίες κρατιδίων υπό βρετανική προστασία, όπως της Μάλτας και της Μαγιόρκας. Η παραχώρηση αυτή αφορούσε κάθε ενδιαφερόμενο, ανεξαρτήτως εθνότητας. Με αυτήν τη δυνατότητα, πλοία κάθε εθνοπολιτισμικής ομάδας εξασφάλιζαν ελευθεροπλοΐα στη Μεσόγειο, ενώ η Αγγλία έπληττε τη γαλλική εμπορική ναυτιλία. Η προσφορά των Άγγλων ήταν σημαντική, και την εκμεταλλεύτηκαν ναυτικοί και επενδυτές στη ναυτιλία από ναυτικές ιταλικές πόλεις, από τη Ραγούζα, από τις νότιες αλβανικές περιοχές, αλλά και Έλληνες από το Μεσολόγγι, το Αιτωλικό και το Γαλαξίδι.[594]

Χάρτης 7ος

Εμπορικός πόλος της Ηπείρου γύρω στο 1800
Εσωτερικά δίκτυα

[594] Γεώργιος Λεονταρίτης, *Η ελληνική εμπορική ναυτιλία*, σ. 40-44. Έναν εκτενέστερο κατάλογο πλοίων του Μεσολογγίου κατά την κρίσιμη χρονιά του 1764, όπου φαίνεται ότι επικρατούσαν τα μικρά πλοία, έχει δημοσιεύσει ο Κωνσταντίνος Σάθας, «Το ελληνικόν εμπορικόν ναυτικόν του Μεσολογγίου κατά τας εκθέσεις των προξένων της Ενετικής Δημοκρατίας», *Οικονομική Επιθεώρησις*, Δεκέμβριος 1878, σ. 26-28, και Ιανουάριος 1879, σ. 43-46.

Το ναυτιλιακό εμπορικό κέντρο της δυτικής Στερεάς Ελλάδας

Το 1745 ο Γάλλος πρόξενος στην Άρτα ανέφερε με επιστολή του προς το Υπουργείο του στο Παρίσι ότι είχε εμφανιστεί για πρώτη φορά στη λιμενική σκάλα της Άρτας ένα σχετικά μεγάλο πλοίο από το Μεσολόγγι, ελληνικής ιδιοκτησίας με σημαία Μάλτας. Τόνιζε ότι επρόκειτο για επιχειρηματική δραστηριότητα μεικτή, μεταξύ εμπόρων ως αφανών επενδυτών και Ελλήνων πλοιάρχων, ενώ οι πιθανότητες να χάσουν οι Γάλλοι το ναυτικό εμπόριο αυτής της σκάλας ήταν, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του έμπειρου προξένου, πολύ μεγάλες.[595] Το πλοίο είχε φορτώσει στη λιμενική σκάλα της Άρτας αγαθά αγορασμένα από Έλληνες εμπόρους, για να τα μεταφέρει απευθείας σε ιταλικά λιμάνια σε άλλους Έλληνες, εγκατεστημένους εκεί.[596] Προέτρεπε, συνεπώς, ο πρόξενος το γαλλικό Υπουργείο να παρεμποδίσει τη διαδρομή τους, αλλιώς «το κακό θα χειροτερέψει» στο μέλλον.[597] Η ανησυχία του Γάλλου προξένου μάς επιτρέπει να ορίσουμε τις απαρχές της μετάβασης του ελληνικού εμπορίου (στον πόλο της Ηπείρου) από τα τοπικά οθωμανικά όρια προς τις διεθνείς αγορές. Δεν πρόκειται ασφαλώς για κάποιο τεράστιο άλμα, αλλά για τον διάπλου της Αδριατικής και της κεντρικής Μεσογείου προς λιμάνια ιταλικών πόλεων και προς τη Μάλτα, με πλοία που προέρχονταν κυρίως από το Μεσολόγγι και δευτερευόντως από το Αιτωλικό, ενώ λίγο αργότερα ακολούθησαν και άλλα μικρότερα κέντρα. Οι κάτοικοι των μικρών και μεσαίων αυτών πόλεων του Πατραϊκού κόλπου, Έλληνες κατά κανόνα, ασκούσαν από δεκαετίες την αλιεία, παράκτιες μεταφορές, μικρεμπόριο ή μεταφορτώσεις σε μεγάλα γαλλικά και βενετικά πλοία που δεν μπορούσαν να πλησιάσουν τις ακτές, παράλληλα με μικροπειρατεία.[598] Έως σχεδόν το 1740, οι δραστηριότητες αυτών των μικροσκοπικών ναυτικών κέντρων δεν ξεπερνούσαν τα όρια των οθωμανικών ακτών της Ηπείρου και της βόρειας Πελοποννήσου, φτάνοντας το πολύ έως τα Επτάνησα. Τόσο τους επέτρεπαν τα πολύ μικρά πλοία που διέθεταν, μεγάλες βάρκες ή μικρά καΐκια χωρητικότητας ελάχιστων τόνων, αλλά και το γεγονός ότι η οθωμανική σημαία δεν είχε αποκτήσει δικαιώματα ελεύθερης πρόσβασης στα περισσότερα λιμάνια της βόρειας, κεντρικής και δυτικής Μεσογείου.[599] Ωστόσο, ξεπέρασαν σχετικά γρήγορα αυτό το επίπεδο της μικρής τοπικής κλίμακας.

Γνωρίζουμε ότι ο καταμετρημένος στόλος του Μεσολογγίου, μόνο για τη χρονιά 1764, περιλάμβανε 75 πλοία, από τα οποία τα 48 είχαν ναυπηγηθεί στο ίδιο το λι-

---

[595] Σεραφείμ Μάξιμος, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό*, σ. 48-49.

[596] *Στο ίδιο*.

[597] *Στο ίδιο*, σ. 48.

[598] Για την εξέλιξη του Μεσολογγίου σε ναυτιλιακό κέντρο βλ. Δημήτριος Δημητρακάκης, *Τα οικονομικά του Μεσολογγίου (1740-1826)*, Αθήναι 1939, σ. 15-18.

[599] Σεραφείμ Μάξιμος, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό*, σ. 33-37, 55-56.

μάνι και σε γειτονικά των ηπειρωτικών ακτών.[600] Το μεγαλύτερο από τα πλοία που είχαν κατασκευαστεί έως τότε στο Μεσολόγγι ήταν 220 τόνων και εντασσόταν για την εποχή του στην υψηλή μεσαία κατηγορία.[601] Ωστόσο, η γενική μέση χωρητικότητα των πλοίων του Μεσολογγίου ήταν της τάξης των 80 περίπου τόνων, δηλαδή εντασσόταν στη χαμηλή κλίμακα της μέσης κατηγορίας πλοίων.[602] Σε κάθε περίπτωση, τα μεσολογγίτικα πλοία είχαν ξεπεράσει το επίπεδο ακόμη και των μεγάλων καϊκιών, οπότε μπορούσαν πια να πλέουν προς τα λιμάνια της Αδριατικής και εν γένει της Μεσογείου, όπως αποδεικνύουν τα ταξίδια τους στη Μάλτα, στο Λιβόρνο και αλλού.[603] Τα προϊόντα που εμπορεύονταν ήταν τα ίδια αγροτικά προϊόντα που είδαμε να φορτώνουν τα γαλλικά πλοία από την Άρτα. Για οκτώ χρονιές διάσπαρτες μεταξύ 1757 και 1778, γνωρίζουμε την προέλευση των προϊόντων που φόρτωναν πλοία του Μεσολογγίου για να τα μεταπουλήσουν κυρίως στο Λιβόρνο. Πρόκειται, όπως είπαμε, για τα ίδια αγροτικά προϊόντα που εμπορεύονταν μέχρι πριν από λίγα χρόνια κυρίως Γάλλοι καπετάνιοι, και προέρχονταν όλα από τις περιοχές της Ηπείρου, της Θεσσαλίας, της Στερεάς Ελλάδας και της Πελοποννήσου.[604] Τώρα όμως είχαν προστεθεί και προϊόντα των νησιών του Ιονίου πελάγους.[605] Παρά το σχετικά μικρό μέγεθος των πλοίων τους σε σύγκριση με τα γαλλικά και τα αγγλικά, μπορούμε να υποθέσουμε με βεβαιότητα ότι οι Μεσολογγίτες ανταγωνίζονταν αυτές τις δύο ναυτιλιακές δυνάμεις, τουλάχιστον στα όρια των λιμανιών της Αδριατικής, καθώς επίσης και στα λιμάνια της Μάλτας και του Λιβόρνου. Πολύ γρήγορα οι Μεσολογγίτες εγκατέλειψαν την αποκλειστική ανάρτηση σημαιών αγγλικής προστασίας, επιλέγοντας άλλες. Μία από αυτές, την οποία επινόησαν Έλληνες καραβοκυραίοι και η οποία τελικά επικράτησε, ήταν η ελληνο-οθωμανική (Greco-ottomana).[606]

Οι εμπορικές ελίτ της Ηπείρου, ιδίως των Ιωαννίνων, άρχισαν να χρησιμοποιούν τα πλοία του Μεσολογγίου ανεξάρτητα από την πρόσκαιρη κάμψη της γαλλικής ναυτιλίας κατά τη διάρκεια του επταετούς πολέμου για τη διαδοχή στην Αυστροουγγαρία από το 1740. Τα εμφανή κίνητρα ήταν το χαμηλό κόστος ναύλωσης που πρόσφεραν οι

---

[600] Αιχ. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, *Οθωμανικά ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994, σ. 114.

[601] *Στο ίδιο.*

[602] Βλ. τους τύπους των πλοίων και τον μικρό αριθμό πληρωμάτων που δημοσιεύει ο Νίκος Στ. Βλασσόπουλος, *Το ναυτικό του Μεσολογγίου τον 18ο αιώνα*, σ. 104 Πίνακας Η', Τζέι και Τζέι Ελλάς, Πειραιάς 2005.

[603] Για την αναλογία πλοίων που προέρχονταν από λιμάνια των δυτικών βαλκανικών ακτών και έφταναν στην Ανκόνα, το Λιβόρνο και τη Βενετία σε διάσπαρτες χρονιές βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Ελληνική ναυτιλία 1776-1835*, σ. 130-133, τ. 1, Αθήνα 1985. Το ίδιο για τη Σικελία βλ. Fabio P. Di Vita, «Greek ships in Sicily during the 18th century: health practices and commercial relationships», in *Mediterranean Maritime History Network*, αναρτημένο στο: http://home.um.edu.mt/medinst/mmhn/academic_programe.html.

[604] Νίκος Στ. Βλασσόπουλος, *Το ναυτικό του Μεσολογγίου*, σ. 70-78.

[605] *Στο ίδιο.*

[606] Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας 19ος-20ός αιώνας*, Νεφέλη, Αθήνα 2001, σ. 60.

Μεσολογγίτες, και επιπλέον το ότι απέφευγαν τα προξενικά δικαιώματα που κατέβαλλαν όταν φόρτωναν εμπορεύματα σε πλοία οποιουδήποτε ευρωπαϊκού κράτους.[607] Ωστόσο, για τους Ηπειρώτες εμπόρους, πολύ κρισιμότερη από τις χαμηλότερες επιβαρύνσεις ήταν η αυτοτελής επέκτασή τους στην Αδριατική και ευρύτερα στο μεσογειακό εμπόριο. Όπως παλαιότερα συμμαχώντας με τους Γάλλους είχαν κατορθώσει να απεξαρτηθούν από τη βενετική εμπορική ναυτιλία, τώρα εκκρεμούσε να υπερφαλαγγίσουν την αντίστοιχη γαλλική. Ο λόγος ήταν ότι ο έλεγχος που ασκούσαν οι Γάλλοι με τα πλοία τους στο εξωτερικό εμπόριο καθήλωνε τους Ηπειρώτες εμπόρους στα οθωμανικά όρια και στο καθεστώς του μεταπράτη. Οι πρώτες επενδύσεις εμπόρων από τα Ιωάννινα σε μεσολογγίτικες ναυτιλιακές εταιρείες γνωρίζουμε ότι ξεκίνησαν λίγο πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα, και μάλιστα στα μεγαλύτερα από τα πλοία της μέσης κατηγορίας.[608] Το γεγονός ότι η πλειονότητα των μεσολογγίτικων πλοίων ανήκε στα μικρά της μέσης κατηγορίας μεγέθους, έδινε σε μικρότερους εμπόρους την ευκαιρία να επενδύσουν και αυτοί στη συνιδιοκτησία πλοίων, όπως άλλωστε και σε Οθωμανούς δανειστές.[609]

Ο Γάλλος πρόξενος στην Άρτα έγραψε το 1763 ότι όλο το εμπόριο γινόταν πλέον με ελληνικά πλοία, και αν δεν βρισκόταν κάποιο «φάρμακο», η γαλλική ναυτιλία θα χανόταν και σε αυτά τα λιμάνια, όπως σε πολλά άλλα.[610] Ο πρόξενος, με έμφαση, εντόπιζε τη δυναμική εμφάνιση των πλοίων ιδίως του Μεσολογγίου και δευτερευόντως των άλλων μικρών ναυτικών κέντρων στο εξωτερικό εμπόριο των περιοχών της Ηπείρου. Με βάση τα γνωστά δρομολόγια ελληνικών και γαλλικών εμπορικών πλοίων με προορισμούς διάφορα λιμάνια της Αδριατικής και ευρύτερα της Μεσογείου (βλ. διάγραμμα αρ. 12), διαπιστώνουμε εμφανώς την απώλεια του ναυτικού μονοπωλίου των Γάλλων στο εξωτερικό εμπόριο της Ηπείρου. Η γαλλική εμπορική ναυτιλία σχεδόν θα εξαφανιστεί από τον εμπορικό πόλο της Ηπείρου την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, δηλαδή μετά τη Γαλλική Επανάσταση.

Οι τάσεις ανάδυσης και κυριαρχίας της ελληνικής ναυτιλίας στο εξωτερικό εμπόριο του πόλου της Ηπείρου επιβεβαιώνονται περαιτέρω από τις εισόδους εμπορικών πλοίων στο λιμάνι του Λιβόρνου, πάντα για εμπορεύματα προερχόμενα από οθωμανικές περιοχές. Από το 1768 έως το τέλος του αιώνα, εισέρχονταν στο λιμάνι της Τοσκάνης με εμπορεύματα από το Λεβάντε πλοία έξι κρατών. Σε αυτό το διάστημα τα γαλλικά ιστιοφόρα, από το ένα τρίτο των δρομολογίων που έλεγχαν στην αρχή της

[607] Γεώργιος Α. Σιορόκας, *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας*, σ. 370.

[608] *Στο ίδιο*, σ. 371, και Σεραφείμ Μάξιμος, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό*, σ. 54-56.

[609] Δημήτριος Δημητρακάκης, *Τα οικονομικά του Μεσολογγίου*, σ. 26-27, 30-33. Γενικότερα για τις επενδύσεις στη ναυτιλία βλ. το ενδιαφέρον άρθρο του Nikolas Pissis, «Investments in the Greek Merchant Marine (1783-1821)», in Suraiya Faroqhi – Gilles Veinstein, *Merchants in the Ottoman Empire*, Collection *Turcica*, αρ. 15/2008.

[610] Σεραφείμ Μάξιμος, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό*, σ. 80-81. Για το ίδιο θέμα γενικότερα βλ. Paul Masson, *Histoire du commerce*, σ. 134-135, και ειδικότερα για τα νησιά του Αιγαίου σ. 610.

περιόδου, σχεδόν εξαφανίστηκαν στο τέλος του αιώνα· ενώ τα ελληνικά –προερχόμενα κατά κανόνα από το Μεσολόγγι, την Πρέβεζα και το Αιτωλικό– από το 1/10 των δρομολογίων που έλεγχαν το 1768, έφτασαν στο τέλος του αιώνα να πραγματοποιούν στο λιμάνι αυτό σχεδόν τις μισές από τις συνολικές εισόδους.[611] Κάτι ανάλογο ίσχυσε στο ίδιο λιμάνι κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων Πολέμων.[612]

Η εμφάνιση αυτού του ελληνικού ναυτιλιακού κέντρου, ανταγωνιστικού προς τη γαλλική ναυτιλία αρχικά και την αγγλική στη συνέχεια, ενισχυόταν από την ανάδυση άλλων μικρότερων ελληνικών ναυτότοπων, όπως του Αιτωλικού, της Πρέβεζας και νησιών του Ιονίου. Από τα μέσα του 18ου αιώνα άρχισε να συγκροτείται στις δυτικές ακτές του Πατραϊκού κόλπου ένα σύμπλεγμα μικρών ναυτιλιακών κέντρων, αποτελούμενο κυρίως από το Μεσολόγγι, δευτερευόντως από το Αιτωλικό στις βόρειες ακτές, την Πάτρα στις νότιες, καθώς και από άλλα, αρκετά μικρότερα κέντρα.[613]

Να περάσουμε τώρα στην άλλη μορφή επέκτασης της εμπορικής ελίτ της Ηπείρου, τη διασπορά, ή ορθότερα, στη συγκρότηση των διεθνών εμπορικών της δικτύων.

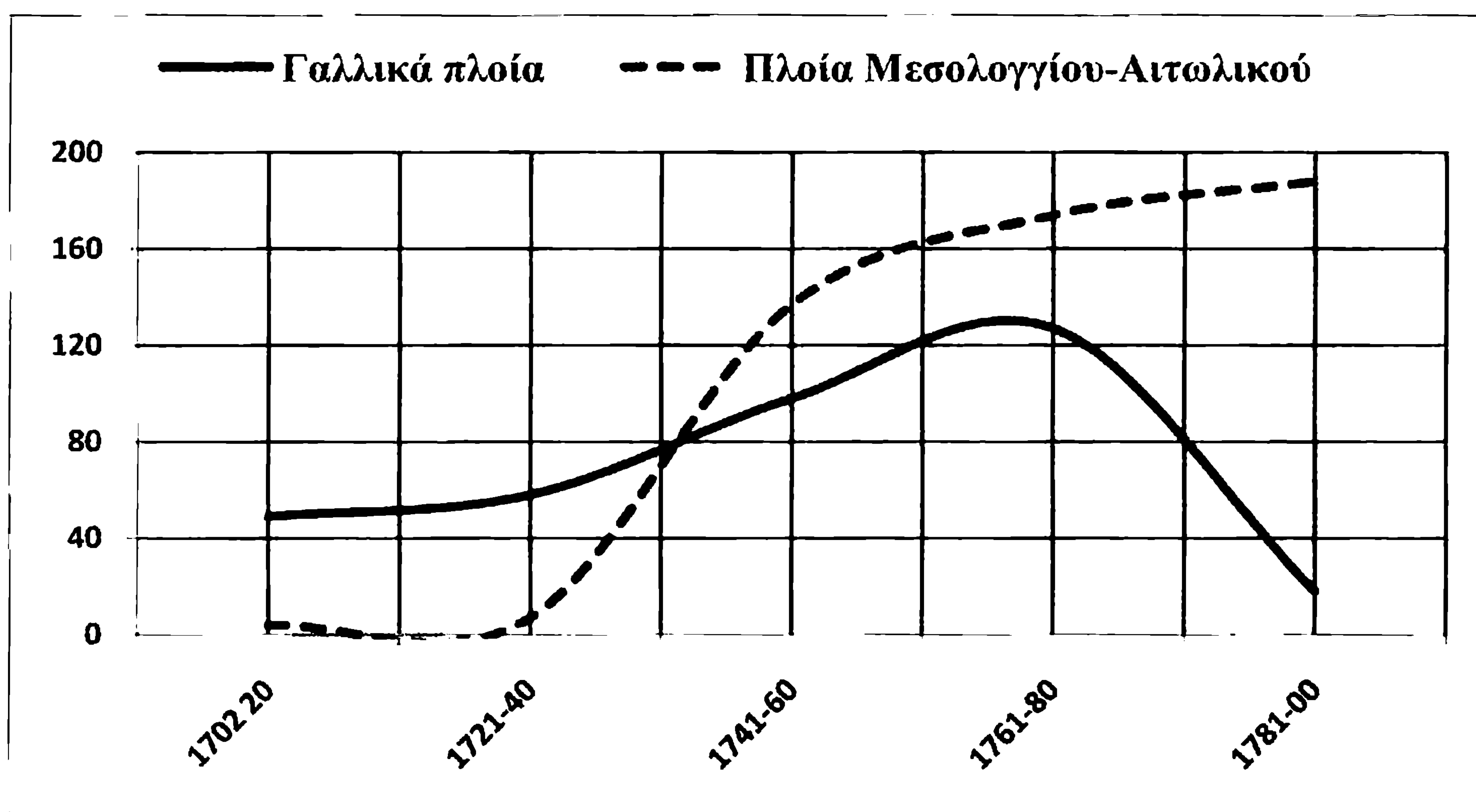
[611] Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, Θεμέλιο, Αθήνα 2000, σ. 106-108. Για τη γεωγραφία των μεσογειακών εμπορικών δρομολογίων με επίκεντρο το λιμάνι του Λιβόρνου βλ. Samuel Fettah, «Temps et espaces des trafics portuaires en Méditerranée: le cas du port franc de Livourne (XVIIe-XIXe siècle)», *Ricerche Storiche*, XXVIII-2/1998.

[612] Katerina Galani, «The Napoleonic Wars and the Disruption of Mediterranean Shipping and Trade: British, Greek and American Merchants in Livorno», *The Historical Review / La Revue Historique*, σ. 190-194, 7/2010.

[613] Βλ. την ανάλυση αυτού του ναυτιλιακού συμπλέγματος μικρών ναυτότοπων που κάνει η Katerina Papakonstantinou, «The Port of Messolonghi», *ό.π.*

Διάγραμμα 12ο

Αριθμός δρομολογίων γαλλικών και ελληνικών εμπορικών πλοίων από τον εμπορικό πόλο της Ηπείρου προς λιμάνια της Μεσογείου 18ος αιώνας

Πηγή: Γεώργιος Α. Σιορόκας, *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας*, σ. 450-461. Νίκος Στ. Βλασσόπουλος, *Το ναυτικό του Μεσολογγίου*, σ. 54-55 και Πίνακας Η'. Katerina Papakonstantinou, «The Port of Messolonghi: spatial allocation and Maritime Expansion in the Eighteenth Century», *The Historical Review / La Revue Historique*, σ. 286, 289, VII/2010. Katerina Papakonstantinou, «Malta and the Rise of the Greek Owned Fleet in the 18th Century», σ. 9, in *Mediterranean Maritime History Network*, (http://home.um.edu.mt/medinst/mmhn/academic_programe.html). Σεραφείμ Μάξιμος, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό*, σ. 88-89, 94.

Τα ευρωπαϊκά δίκτυα των εμπορικών ελίτ της Ηπείρου

Το φαινόμενο της εμπορικής διασποράς των Ελλήνων, τόσο του πρώτου κύματος (από την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης έως τον 17ο αιώνα), όσο και του δεύτερου (από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου), είναι όμοιο σε όλες τις περιπτώσεις. Έλληνες έμποροι μετακινούνταν από διάφορα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς εμπορικά κέντρα, μικρά ή μεγαλύτερα, των ευρωπαϊκών χωρών και της Ρωσίας, συγκροτώντας νέα δίκτυα ανάπτυξης των εμπορικών δραστηριοτήτων τους, ή αλλιώς δημιουργώντας νέες θέσεις σε κόμβους της διεθνούς αγοράς, ώστε να συναλλάσσονται απευθείας. Το δεύτερο κύμα εμπορικής διασποράς των Ελλήνων που μας απασχολεί εδώ, όπως η διασπορά των Αρμενίων και άλλων βαλκανικών λαών, έχει λάβει υπερβολικές διαστάσεις

στις αντίστοιχες ιστοριογραφίες, τόσο ώστε να παρουσιάζονται οι μετακινούμενοι ως άτομα που μεγαλουργούσαν στους τόπους εγκατάστασης, επειδή απλώς είχαν φύγει από το οθωμανικό πλαίσιο.[614] Η πραγματική σημασία της ελληνικής διασποράς υπήρξε από δημογραφική άποψη πολύ λιγότερο σημαντική. Κατά τη διάρκεια δύο και πλέον αιώνων, έως τον 17ο, μετακινήθηκαν συνολικά λίγες χιλιάδες Έλληνες ραγιάδες, ιδίως σε πόλεις της Ρωσίας και της κεντρικής Ευρώπης. Λίγες μικρές ομάδες από αυτούς ασκούσαν το εξαγωγικό εμπόριο, ήταν ωστόσο κρίσιμες. Τη μεγάλη πλειονότητα των Ελλήνων σε αυτές τις εγκαταστάσεις δεν αποτελούσαν έμποροι αλλά συγγενικά πρόσωπα, υπηρετικό προσωπικό, βοηθοί, ποικίλοι μικροεπαγγελματίες, νέοι για σπουδές σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, διανοούμενοι, δάσκαλοι, μισθοφόροι σε διάφορους στρατούς και τυχοδιώκτες.[615] Το δεύτερο κύμα ξεκίνησε πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα. Έως τις αρχές του 19ου είχαν διευρυνθεί γεωγραφικά οι προορισμοί σε σχέση με το πρώτο κύμα, ιδίως προς την κεντρική και τη δυτική Ευρώπη, ενώ από το τέλος του 18ου, με το άνοιγμα της Μαύρης Θάλασσας, εγκαταστάθηκαν στα λιμάνια της τότε νότιας Ρωσίας (σημερινής Ουκρανίας) Έλληνες άποικοι. Κατά το δεύτερο κύμα μετανάστευσης των Ελλήνων στις πόλεις της Αδριατικής και των δυτικών ακτών της ιταλικής χερσονήσου μετακινήθηκαν συνολικά τρεις περίπου χιλιάδες Έλληνες από όλες τις περιοχές των Βαλκανίων, του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας, όπως και από ιταλικές ή αυστριακές πόλεις προς άλλες.[616] Ειδικότερα οι Ηπειρώτες που εγκαταστάθηκαν σε ένα από τα μεγαλύτερα κέντρα μετακίνησης Ελλήνων στην ιταλική χερσόνησο, το Λιβόρνο, ανέρχονταν στις αρχές της δεκαετίας του 1760 σε ενενήντα περίπου άτομα και αντιπροσώπευαν το ένα τρίτο του συνόλου των εγκατεστημένων ελληνόφωνων σε αυτήν την πόλη.[617] Ηπειρώτες συναντάμε επίσης διάσπαρτους στη Νάπολη, στην Ανκόνα, στην περιοχή του Μπάρι και σε άλλες μικρές πόλεις της ιταλικής χερσονήσου, όπως άλλωστε και σε άλλες περιοχές της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης.[618] Στο αυστροουγγρικό λιμάνι, την Τεργέστη, από το 1750, οπότε εμφανίζονται στις πηγές τα ίχνη Ελλήνων του δεύτερου κύματος εμπορικής διασποράς, έως τις αρχές του 19ου αιώνα, οι Ηπειρώτες, λιγότεροι από δέκα άτομα στην αρχή, έφτασαν να αντιπροσωπεύουν περισσότερο από το ένα τρίτο, μαζί με τα μέλη των οικογενειών τους

---

[614] Βλ. τη συλλογή μελετών Michel Bruneau, Ioannis Hassiotis, Martin Hovanessian et Claire Mouradian (επιμ.), *Arméniens et Grecs en diaspora: Approches comparatives*, Actes, École Française d'Athènes, Champs Helléniques Modernes et Contemporains, αρ. 6, Athènes 2007.

[615] Ioannis Hassiotis, «Déplacements "intérieurs" et migrations "extérieurs" dans le monde grec pendant la période de la domination ottomane», in *Arméniens et Grecs en diaspora*, ό.π.

[616] Μια γενική περιγραφή βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Από την οθωμανική κατάκτηση ως την εδραίωση του νεοελληνικού κράτους», στο Ι. Κ. Χασιώτης – Ο. Κατσιαρδή-Hering – Ε. Α. Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη διασπορά 15ος-21ος αιώνας*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2006.

[617] Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι*, σ. 75.

[618] Ελένη Γιαννακοπούλου, «Ηπειρώτες έμποροι στην Ιταλία κατά το 18ο αιώνα (Νέα αρχειακά στοιχεία)», *Ο Ερανιστής* - Μνήμη Λ. Βρανούση, 21/1997.

και τους βοηθούς, σε ένα σύνολο περίπου χιλίων ατόμων, τα οποία προέρχονταν από όλα τα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και από διάφορες ιταλικές πόλεις.[619] Οι πρώτοι είκοσι Έλληνες ραγιάδες που εγκαταστάθηκαν στην Τεργέστη στα μέσα του 18ου αιώνα ήταν αποκλειστικά μικροεπαγγελματίες, μαγαζάτορες, τεχνίτες, ταβερνιάρηδες, μαζί με κυνηγούς της τύχης.[620] Από το 1770 άρχισαν να εγκαθίστανται οι πρώτοι ελάχιστοι αντιπρόσωποι μεγάλων Ελλήνων εμπόρων. Αυτοί ανήλθαν στις αρχές του 19ου αιώνα στο 17% του εν γένει ελληνικού πληθυσμού της πόλης, κάθε γεωγραφικής προέλευσης. Το υπόλοιπο 83% ήταν τυπικοί μετανάστες μικροεπαγγελματίες κάθε είδους και δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Στη Βιέννη, ιδίως στα περίχωρα της πόλης, εγκαταστάθηκαν Έλληνες οι οποίοι προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από περιοχές της Μακεδονίας και της Ηπείρου, είχαν λίγο πολύ την ίδια κοινωνικο-επαγγελματική σύνθεση με εκείνους της Τεργέστης και κατά τη δεκαετία του 1810 ανέρχονταν σε χίλια πεντακόσια άτομα.[621] Κάτι ανάλογο ίσχυε για τις περιοχές της σημερινής Ουγγαρίας, με τους μικρούς εμπόρους και άλλους μικροεπαγγελματίες να αποτελούν σχεδόν το σύνολο των Ελλήνων παροίκων.[622]

Ο συνολικός αριθμός των Ελλήνων που μετακινήθηκαν προς όλες τις ευρωπαϊκές και ρωσικές πόλεις, καθώς και προς την Οδησσό, που ήταν η πολυαριθμότερη ελληνική παροικία, εκτιμούμε ότι δεν ξεπερνούσε κατά το μέγιστο το 1% του συνολικού πληθυσμού των Ελλήνων ραγιάδων των Βαλκανίων. Το κρίσιμο συνεπώς από την άποψη της ιστορικής δυναμικής δεν βρίσκεται στο μέγεθος του ελληνόφωνου πληθυσμού που μετακινήθηκε, ούτε στην κοινωνική σύνθεση της πλειονότητας των μετακινούμενων. Βρίσκεται αποκλειστικά στην επιχειρηματική επέκταση των Ελλήνων ραγιάδων εμπόρων στις ευρωπαϊκές αγορές, στις σπουδές νέων σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, και φυσικά στον ελληνικό Διαφωτισμό. Θα παραμείνουμε στους εμπόρους.

Στην «ιδεατή πόλη» της ιταλικής Αναγέννησης, το Λιβόρνο, διαμετακομιστικό κέντρο του αγγλικού εμπορίου αργότερα, οι μεγάλες εμπορικές εταιρείες Ελλήνων ήταν δεκατέσσερις έως το 1820.[623] Αυτές οι ελληνικές εμπορικές εταιρείες ανήκαν κατά κύριο ποσοστό σε δώδεκα περίπου εμπορικές οικογένειες. Όλες, με μία μόνο εξαίρεση, ήταν παραρτήματα εταιρειών που είχαν ιδρυθεί παλαιότερα σε εμπορικές πόλεις της Οθω-

[619] Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. Ι, χ.εκδ., Αθήνα 1986, σ. 74.

[620] *Στο ίδιο*, τ. ΙΙ, σ. 401.

[621] Βάσω Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη (18ος - μέσα 19ου αιώνα)*, Ηρόδοτος Αθήνα 2011, σ. 240. Συμπληρωματικά βλ. René Favier, «L'intégration urbaine des populations migrantes a Vienne au XVIII siècle», in *Actes du colloque sur les migrations en Méditerranée occidentale du XVIe aux XXe siècles*, Université de Nice, 1981.

[622] Zoitan Ács, «Les Marchands grecs en Hongrie aux 17e-18e siècles», *Études Historiques Hongroises*, «Ethnicity and Society in Hungary», τ. ΙΙ, 44/1990, Βουδαπέστη.

[623] Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι*, σ. 187-188.

μανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη, δηλαδή ήταν κόμβοι εκτενέστερων οικογενειακών εμπορικών δικτύων.[624] Σε αυτές περιλαμβανόταν η επιχείρηση της οικογένειας Βρετού, η οποία ανήκε στην υψηλή εμπορική ελίτ των Ιωαννίνων και ήταν προέκταση του δικτύου της εμπορικής επιχείρησης του τόπου προέλευσης· ο Αλέξανδρος Πατρινός, έμπορος από τα Ιωάννινα που ξεκίνησε ως συνεργάτης για να καταλήξει σημαντικός συνεταίρος αρκετών επιχειρήσεων Ελλήνων εμπόρων, και άλλοι.[625]

Από ένα κατάστιχο του 1803 που περιλαμβάνει γενικές ενδείξεις, μαθαίνουμε τα ονόματα και κάποιες από τις συγγενικές σχέσεις της υψηλής εμπορικής ελίτ της πόλης των Ιωαννίνων, καθώς επίσης και ορισμένα από τα δίκτυά τους.[626] Πρόκειται για πενήντα πέντε οικογένειες, από τις οποίες σχεδόν τα δύο πέμπτα διατηρούσαν μεταξύ τους συγγενικές σχέσεις πρώτου ή δεύτερου βαθμού, ενώ ο τρίτος βαθμός συγγένειας θα πρέπει να ήταν πολύ εκτεταμένος στο εσωτερικό αυτής της ελίτ.[627] Μεταξύ των ατόμων που ήταν επικεφαλής των οικογενειακών επιχειρήσεων εκείνη την περίοδο, οι τριάντα τέσσερις κατοικούσαν στα Ιωάννινα και οι δώδεκα στην Κωνσταντινούπολη, με συγγενείς συνεταίρους στην πρωτεύουσα της Ηπείρου.[628] Ορισμένοι από τους υπόλοιπους είχαν εγκατασταθεί στη Μόσχα, όπου μεταξύ άλλων Ηπειρωτών είχαν μετακινηθεί τα τρία από τα πέντε παιδιά του εμπόρου των Ιωαννίνων Παναγιώτη Ζωσιμά, ενώ τα άλλα δύο μετακινήθηκαν από το 1785 στο Λιβόρνο. Άλλοι αντιπρόσωποι της εμπορικής ελίτ των Ιωαννίνων μετακινήθηκαν στην Ανκόνα και την Τεργέστη, όπως οι δύο γιοι του εμπόρου των Ιωαννίνων Ιωάννη Δουρούτη.[629] Ηπειρώτες είχαν επίσης εγκατασταθεί στη Νάπολη, με γνωστότερα τα μέλη της παλαιάς εμπορικής οικογένειας Πάνου από την πρωτεύουσα της Ηπείρου.[630] Τον τρόπο συγκρότησης, όπως και τις γενικές κατευθύνσεις των οικογενειακών δικτύων των μεγάλων εμπόρων των Ιωαννίνων, έχει περιγράψει με οξυδέρκεια ο Άγγλος περιηγητής Henry Holland το 1812.[631] Ο Άγγλος περιηγητής

---

[624] *Στο ίδιο*, σύμφωνα με τα ονομαστικά στοιχεία του πίνακα αρ. 29, σ. 187-188.

[625] Διάσπαρτες πληροφορίες βλ. Μ. Μανούσακας, «Η αυτοβιογραφία του εμπόρου του Λιβόρνο Αλέξανδρου Πατρινού και οι εντυπώσεις του από το Παρίσι (1810)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 63-1/1988, Αθήνα.

[626] Παναγιώτου Αραβαντινού Π[άργειου], *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών*, τ. Β΄, Εν Αθήναις 1857, σ. 269-272.

[627] Ορισμένες βιογραφίες μελών αυτής της εμπορικής ελίτ των Ιωαννίνων και άλλων πόλεων της Ηπείρου, και μαζί (αν και περιγραφικά) τα εμπορικά δίκτυα επέκτασής τους βλ. στο Αναστασίου Ν. Γούδα, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ. Γ΄, *Πλούτος ή εμπόριον*, Μ. Π. Περίδου, εν Αθήναις 1870, *στο ίδιο* τ. Δ΄, *Πλούτος και θυσίαι*, Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Αθήναι 1871.

[628] Παναγιώτου Αραβαντινού Π[άργειου], *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π.

[629] Για τις εμπορικές δραστηριότητες των γιων Δουρούτη βλ. διάσπαρτα στο Απόστολος Διαμαντής, *Τύποι εμπόρων και μορφές συνείδησης στη νεώτερη Ελλάδα*, πρόλογος Σπ. Ι. Ασδραχάς, Εστία, Αθήνα 2007.

[630] Για τον πρόγονο της οικογένειας Πάνου βλ. επιστολή του Γάλλου προξένου στην Άρτα το 1734, στο Σεραφείμ Μάξιμος, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό*, σ. 34-37. Για τους Ηπειρώτες εμπόρους στην Νάπολη βλ. Ελένη Γιαννακοπούλου, «Ηπειρώτες έμποροι στην Ιταλία», σ. 149-153.

[631] Henry Holland, *Travels*, σ. 82 κ.ε., 148 κ.ε.

τονίζει τον αμιγώς οικογενειακό χαρακτήρα της δομής αυτών των μεγάλων εμπορικών δικτύων, ενώ υπογραμίζει το γεγονός πως το οικονομικό επίκεντρο παρέμενε στα Ιωάννινα.[632] Η διασπορά λοιπόν των Ηπειρωτών σε εμπορικά κέντρα της Ευρώπης αποτελούσε τρόπο επέκτασης των εμπορικών τους δικτύων, με στόχο την κατάκτηση θέσεων σε πόλεις-κόμβους των διεθνών αγορών. Σε αυτούς τους κόμβους μπορεί να εμπορεύονταν από παλαιότερα, ενώ σε άλλους ανοίγονταν για πρώτη φορά. Πάντοτε όμως οι κόμβοι αποτελούσαν παραρτήματα των οικογενειακών επιχειρήσεων (θυγατρικές, θα λέγαμε με σημερινούς όρους). Υπάρχει, όμως, ένα χαρακτηριστικό που, παρότι αναφέρεται συχνά, δεν διευκρινίζεται με την ίδια συχνότητα στην αντίστοιχη ιστοριογραφία. Ο οικογενειακός χαρακτήρας των επιχειρήσεων έθετε σύντομα ένα όριο στην επέκταση των εμπορικών δικτύων κάθε οικογενειακής εμπορικής επιχείρησης, λόγω του πεπερασμένου αριθμού των μελών της οικογένειας και των άμεσων συγγενών. Μάλλον για να υπερβούν αυτό το αντικειμενικό όριο, ξεκίνησαν προς το τέλος του 18ου αιώνα, πυκνότερα από ό,τι παλαιότερα, να εφαρμόζουν πρακτικές αναδιπλασιασμού των εμπορικών δικτύων μέσω συνεταιρισμών μεταξύ εμπόρων, απευθείας στα παραρτήματα που ήταν εγκατεστημένα σε κάποιες από τις πόλεις-κόμβους των ευρωπαϊκών αγορών. Για παράδειγμα, οι αντιπρόσωποι του παραρτήματος της εμπορικής οικογένειας Δουρούτη στην Ανκόνα συνεταιρίστηκαν με τους αντίστοιχους της οικογένειας Παράσχη στο Λιβόρνο (ισχυρές εμπορικές οικογένειες της Ηπείρου), και μέσω των οικογενειακών κλάδων της δεύτερης η οικογένεια Δουρούτη επέκτεινε τα δίκτυά της σε κόμβους των ευρωπαϊκών αγορών όπου δεν αντιπροσωπευόταν προηγουμένως.[633] Η επισφράγιση του εμπορικού συνεταιρισμού με συγγενικό δεσμό μέσω γάμων ή βαφτίσεων ήταν πολύ συνηθισμένη σε αυτές τις περιπτώσεις.[634]

Αν σκεφτούμε το δεύτερο κύμα της διασποράς των Ηπειρωτών από γεωγραφική άποψη, φαίνεται ότι οι επιχειρήσεις των εμπόρων από τα Ιωάννινα διαμόρφωναν παραρτήματα γύρω από την Αδριατική, καθώς και σε άλλες πόλεις της ιταλικής χερσονήσου και της κεντρικής Ευρώπης, με τη σύσταση συνεταιρισμών, κατακτώντας έτσι καινούργιες θέσεις σε πόλεις-κόμβους των ευρωπαϊκών αγορών. Το ίδιο σύστημα αναδιπλασιασμού των εμπορικών δικτύων μπορούμε να εντοπίσουμε έμμεσα από τη σύνθεση των επιχειρήσεων των Ελλήνων, μαζί και των Ηπειρωτών, που ασχολούνταν με το εξωτερικό εμπόριο στην Τεργέστη, στο Λιβόρνο και σε άλλες πόλεις. Στην Τεργέστη, στις εξήντα εννέα επιχειρήσεις γενικού εμπορίου που ίδρυσαν Έλληνες από το 1787 έως το 1823 –επιχειρήσεις βραχύβιας διάρκειας, ενίοτε για μία δύο εμπορικές

[632] *Στο ίδιο*, σ. 148-149.

[633] Απόστολος Διαμαντής, *Τύποι εμπόρων*, σ. 127 κ.ε.

[634] Για τις βαφτίσεις παιδιών μεταξύ των Ελλήνων εμπόρων του Λιβόρνου βλ. Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου*, σ. 459-465, και για τους γάμους βλ. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Οι κώδικες γάμων και βαπτίσεων της Ελληνικής Κοινότητος Λιβόρνου (1760 κ. εξ.)*, Εκδόσεις Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Πελοποννήσου, αρ. 2, Πάτρα 1986.

πράξεις– αναλογούσαν κατά μέσο όρο επτά φορές περισσότεροι συνεταίροι ανά επιχείρηση· από αυτούς, σχεδόν το ένα τρίτο ήταν ταυτοχρόνως συνεταίροι σε περισσότερες από μία, ενώ τουλάχιστον κατά τα δύο πέμπτα διατηρούσαν μεταξύ τους σχέσεις συγγένειας.[635] Κάτι αντίστοιχο ίσχυε με τις επιχειρήσεις εξωτερικού εμπορίου των Ελλήνων στο Λιβόρνο.[636]

Παρά την έλλειψη ολοκληρωμένων πληροφοριών, είναι απαραίτητο να σταθμίσουμε την κεφαλαιουχική σημασία αυτών των θυγατρικών επιχειρήσεων. Θα αναφερθούμε στις ελληνικές εμπορικές παροικίες του Λιβόρνου και της Τεργέστης, επειδή από τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα η πρώτη ήταν η σημαντικότερη στην ιταλική χερσόνησο και η δεύτερη ο αναδυόμενος ανταγωνιστής της παλαιάς ελληνικής εμπορικής παροικίας της Βενετίας.

Το 1817 ιδρύθηκε μια ασφαλιστική εταιρεία στο Λιβόρνο με μετόχους ποικίλων εθνοτήτων, από τους οποίους το 37% ήταν Έλληνες, εγκατεστημένοι στο λιμάνι της Τοσκάνης.[637] Ψηλό το ποσοστό συμμετοχής, αλλά με βασική αξία της μετοχής τα χίλια ασημένια ισπανικά ρεάλια των οκτώ (αντίστοιχα με 3.000 οθωμανικά γρόσια περίπου), οι Έλληνες κατείχαν κατά μέσο όρο μιάμιση μετοχή ανά άτομο, ενώ στα δύο τρίτα των περιπτώσεων αυτή η μέση αξία μοιραζόταν μεταξύ δύο ή τριών Ελλήνων εμπόρων. Στην Τεργέστη γνωρίζουμε ότι διακόσιοι ενενήντα τρεις Έλληνες της πόλης κατείχαν μέρος του μετοχικού κεφαλαίου είκοσι πέντε ασφαλιστικών εταιρειών έως το 1820 και αντιπροσώπευαν στο σύνολο των μετόχων το 34%.[638] Η αξία των μετοχών ανά άτομο κυμαινόταν από τέσσερις έως εννέα χιλιάδες φιορίνια Βιέννης ή κατά ένα τέταρτο περισσότερα, αν υπολογιστούν σε οθωμανικά γρόσια.[639]

Οι επενδύσεις των Ελλήνων εμπόρων της διασποράς στη ναυτιλία ήταν και αυτές αρκετά περιορισμένου μεγέθους. Στο σύνολό τους στην Τεργέστη έως το 1820, διαμόρφωσαν έναν εμπορικό στόλο ο οποίος ανήλθε σε πενήντα τέσσερα πλοία χαμηλής χωρητικότητας.[640] Αν αυτόν τον στόλο τον συγκρίνουμε με εκείνον του Μεσολογγίου, ο οποίος ξεκίνησε τρεις δεκαετίες νωρίτερα και περιλάμβανε αντίστοιχης χωρητικότητας πλοία, τότε τα πλοία των Ελλήνων της Τεργέστης αντιστοιχούσαν στο ένα όγδοο εκείνων του Μεσολογγίου. Τέλος, να δούμε ορισμένα στοιχεία για τις εμπορικές επιχειρήσεις γενικού εξωτερικού εμπορίου των Ελλήνων, ξανά στην Τεργέστη. Σε ένα σύνολο ογδόντα τεσσάρων εμπορικών επιχειρήσεων που δημιούργησαν Έλληνες της πόλης, με βραχύβια διάρκεια, οι επτά μεγαλύτερες από κεφαλαιουχική άποψη περιλάμβαναν είκοσι

---

635 Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, τ. ΙΙ, σ. 588-591.

636 Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου*, σ. 187-188.

637 *Στο ίδιο*, σ. 162-164.

638 Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, τ. ΙΙ, σ. 593-595.

639 *Στο ίδιο*. Για την αντιστοιχία βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αιώνας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1996, σ. 282.

640 Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, τ. ΙΙ, σ. 504, 597-601.

συνεταίρους και περισσότερους αφανείς, ενώ το μέσο κεφάλαιο ανά εταιρεία ανερχόταν στα 146.000 φιορίνια Βιέννης (ή 183.000 οθωμανικά γρόσια).[641] Αν περιοριστούμε στους φανερούς εταίρους αυτών των επτά μεγαλύτερων επιχειρήσεων, διαπιστώνουμε ότι το μέσο κεφάλαιο ανά Έλληνα μέτοχο ανερχόταν στα 7.300 φιορίνια, χωρίς να υπολογιστούν οι αφανείς συνεταίροι. Να υποθέσουμε ότι κάτι ανάλογο συνέβαινε με τις επενδύσεις των Ελλήνων της Τεργέστης στη ναυτιλία; Είναι το πιθανότερο. Επένδυαν, βέβαια, το κεφάλαιό τους σε ποικίλες δραστηριότητες, ώστε να αντισταθμίζουν τον κίνδυνο απωλειών, ενώ ταυτοχρόνως μετείχαν σε ποικίλους οικονομικούς θεσμούς που διευκόλυναν το εμπόριό τους. Στη νότια ιταλική χερσόνησο, στην περιοχή του Μπάρι, το εν γένει εξωτερικό εμπόριο των εκατό περίπου Ελλήνων (οι περισσότεροι απ' τους οποίους ήταν Ηπειρώτες) αναλογούσε προς το τέλος του 18ου αιώνα στο ένα δωδέκατο των μέσων ετήσιων εξαγωγών του εμπορικού πόλου της Ηπείρου μόνο προς τη Μασσαλία. [642]

Η οθωμανική κυριαρχία ως απειλή

Συμπερασματικά, λοιπόν, ας αναρωτηθούμε ποιο ήταν το καινούργιο φαινόμενο και ποια η σημασία του για τις εμπορικές ελίτ της Ηπείρου. Οι ελίτ αυτές, πρωτίστως των Ιωαννίνων, ήταν βεβαίως παλαιές, αλλά αναπτύχθηκαν διά μέσου των ανταγωνισμών μεταξύ των ευρωπαϊκών εμπορικών δυνάμεων για τον έλεγχο του εμπορίου των δυτικών βαλκανικών ακτών, ως μέρος των ανταγωνισμών στην Αδριατική. Οι εμπορικές ελίτ της Ηπείρου έλεγξαν από νωρίς τις αγορές των περιοχών τους, οπότε τροφοδοτούσαν τις εξαγωγές και διοχέτευαν τις εισαγωγές. Ωστόσο, αυτή η κυριαρχία στους τόπους τους διαμόρφωνε έναν ορίζοντα περιορισμένο, ένα όριο που σταματούσε στα οθωμανικά σύνορα. Αυτό το όριο το ξεπέρασαν χρησιμοποιώντας μια παλαιά τακτική, όταν εμφανίστηκαν οι δυνατότητες εφαρμογής της. Εφάρμοσαν δηλαδή τις εναλλασσόμενες συμμαχίες/αντιπαλότητες με τη μία δύναμη για να υπερφαλαγγίσουν την άλλη: με τους Γάλλους εναντίον των Βενετών, με τους Άγγλους εναντίον των Γάλλων· στη συνέχεια αποδεσμεύτηκαν και από τους Άγγλους. Με αυτήν την τακτική πραγματοποίησαν από τη δεκαετία του 1740 αλλεπάλληλα άλματα. Το εφαλτήριο αυτών των αλμάτων απεξάρτησης ήταν η ενσωμάτωση της μεσολογγίτικης εμπορικής ναυτιλίας στην εμπορική τους επέκταση. Έτσι, η πρόσβασή τους στις ευρωπαϊκές αγορές άρχισε να πραγματοποιείται απευθείας από τους ίδιους, με πλοία τα οποία είτε έλεγχαν άμεσα είτε συμμετείχαν σε

[641] *Στο ίδιο*, σ. 579-583.

[642] Για την παροικία του Μπάρι βλ. Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 51, 72-74, και Ελένη Γιαννακοπούλου, «Ηπειρώτες έμποροι στην Ιταλία κατά το 18ο αιώνα», σ. 162. Για τη σύγκριση με το ύψος των εξαγωγών του εμπορικού πόλου της Ηπείρου προς τη Μασσαλία βλ. Robert Paris, *Histoire du commerce*, σ. 494.

αυτά συνεταιρικά, εξασφαλίζοντας θαλάσσια εμπορικά δίκτυα υπό τη δική τους αποκλειστική διαχείριση. Είναι λοιπόν εύλογο να δεχτούμε ότι από ισχυροί διαχειριστές του εμπορικού τους πόλου, κάτι σαν ισχυροί μεταπράτες, άρχισαν να μετεξελίσσονται σε διεθνείς εμπόρους με διεθνή εμπορικά δίκτυα υπό τον δικό τους έλεγχο. Από τα μέσα του 18ου αιώνα άρχισαν να μετέχουν πλέον αυτοτελώς στον ανταγωνισμό μεταξύ των δυνάμεων που από αιώνες έλεγχαν τα θαλάσσια εμπορικά δίκτυα της Αδριατικής, του Ιονίου και της κεντρικής Μεσογείου. Η εξέλιξη αυτή είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής και γεωγραφικής διεύρυνσης του ίδιου του εμπορικού πόλου της Ηπείρου. Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα ενσωματώθηκαν οικονομικά στον εμπορικό πόλο της Ηπείρου τα παράλια της δυτικής Στερεάς Ελλάδας και εν μέρει τα απέναντι νησιά του Ιονίου πελάγους. Χάρη σε κοινές επενδύσεις στη ναυτιλία Ηπειρωτών και Μεσολογγιτών, μάλλον και Οθωμανών δανειστών, αναδιοργανώθηκε ο παλαιός άξονας εμπορικής ισχύος του πόλου αυτού. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα τα Ιωάννινα εξακολουθούσαν να αποτελούν το κυρίως κεφαλαιουχικό κέντρο, ενώ είχε προστεθεί και η Άρτα ως εξαγωγικός κόμβος και το Μεσολόγγι ως ναυτιλιακός, χωρίς να χάσουν τη σημασία τους τα παλαιότερα εμπορικά κέντρα (όπως τα Τρίκαλα ή το Μέτσοβο) ούτε τα νέα μικρά ναυτιλιακά κέντρα (όπως το Αιτωλικό). Η δυναμική αυτής της επέκτασης ήταν τόσο έντονη, ώστε να μην τη σταματήσει ούτε η σημαντική καταστροφή του στόλου του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού τη δεκαετία του 1770 από τους ανταγωνιστές Δουλτσινιώτες, που τέθηκαν στην υπηρεσία των Οθωμανών κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου. Ο στόλος της πόλης χτίστηκε ξανά σε ελάχιστα χρόνια, πιθανότατα με συμμετοχή κεφαλαιούχων από τα Ιωάννινα. Ενώ, όπως είδαμε εξετάζοντας τις εξαγωγές της Ηπείρου προς τη Μασσαλία, οι εμπορικές ελίτ της περιοχής δεν έπαψαν να επεκτείνονται διαρκώς έως τις αρχές του 19ου αιώνα.[643]

Ο δεύτερος μηχανισμός επέκτασης των κεφαλαιουχικών ελίτ της Ηπείρου ξεκίνησε μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, δηλαδή λίγα χρόνια αφότου οι επενδύσεις στη ναυτιλία άρχισαν να εδραιώνουν την ανεξάρτητη πρόσβασή τους σε διεθνή εμπορικά κέντρα. Έκτοτε, στόχος τους ήταν η κατάκτηση θέσεων στη διεθνή αγορά και η φυσική παρουσία τους στα κέντρα όπου επιτρεπόταν η ελευθεροπλοΐα των πλοίων που μετέφεραν εμπορεύματα εμπόρων της Ηπείρου – χάρη στην αγγλική προστασία αρχικά και την ελληνο-οθωμανική σημαία στη συνέχεια.

---

[643] Ο Robert Mantran, «Commerce maritime et économie dans l'Empire Ottoman au XVIIIe siècle», in J. L. Bacque-Grammont – P. Dumont (eds), *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman, fin du XVIIIe-début du XXe siècles*, C.N.R.S αρ. 601, Παρίσι 1983, σ. 289-296, έχει υποστηρίξει ότι το εμπόριο των οθωμανικών περιοχών με την Ευρώπη έλεγχαν οι εμπορικοί στόλοι των ευρωπαϊκών κρατών. Αυτό φυσικά αποτελούσε γεγονός για τον 17ο αιώνα έως το 1730-40. Αλλά με τον ισχυρισμό του ο Robert Mantran δείχνει να αγνοεί τις ανατροπές που συνέβησαν μετέπειτα, από την ελληνική εμπορική ναυτιλία, και ακόμη περισσότερο τη μεγάλη ανατροπή στον έλεγχο του εμπορίου της ανατολικής Μεσογείου προς την Ευρώπη, ανατροπή την οποία προκάλεσαν τα ναυτικά νησιά του Αιγαίου.

Διαπιστώσαμε πως η δυναμική εξωστρεφής επέκταση των εμπορικών ελίτ της Ηπείρου σε κέντρα των διεθνών αγορών, τόσο με τη ναυτιλία όσο και με τη φυσική παρουσία, δεν συνεπαγόταν υψηλή κεφαλαιουχική σώρευση στις ίδιες τις ελληνικές εμπορικές παροικίες. Ελάχιστοι μεμονωμένοι Έλληνες έμποροι, αφού απέκτησαν την υπηκοότητα της χώρας εγκατάστασης, αριστοκρατικούς τίτλους και αντίστοιχες προσόδους, έγιναν αρκετά ισχυροί. Πρόκειται για λίγες εξαιρέσεις, όπως ο Μακεδόνας Σίμων Σίνας στη Βιέννη, ο ένας αδελφός από τους Ηπειρώτες εμπόρους της οικογένειας Ζωσιμά, ο Παναγιώτης, στη Μόσχα, και λίγοι ακόμη. Οι Ηπειρώτες έμποροι της διασποράς, σε όλες τις ευρωπαϊκές και ρωσικές πόλεις-αγορές όπου εγκαταστάθηκαν βαθμιαία από τα μέσα του 18ου αιώνα έως το 1820, λειτουργούσαν πρωτίστως ως απολήξεις και ταυτοχρόνως ως κόμβοι περαιτέρω επέκτασης των οικογενειακών εμπορικών δικτύων, για λογαριασμό της κύριας οικογενειακής επιχείρησης, που είχε την έδρα της εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.[644] Ο λόγος που το κέντρο βάρους των οικογενειακών επιχειρήσεων των εμπορικών ελίτ παρέμενε στους τόπους καταγωγής τους ήταν η παραγωγή. Να θυμίσω ότι ο μεγαλύτερος όγκος των εξαγόμενων προϊόντων του εμπορικού πόλου της Ηπείρου προερχόταν από την παραγωγή του πληθυσμού του πόλου αυτού. Ενδεικτικά, την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, τα περίπου 30.000 άτομα του αγροτικού πληθυσμού του καζά της Άρτας, οργανωμένου σε 115 χωριά, τα οποία αντιπροσώπευαν μόνο το 7% του συνόλου των χωριών της Ηπείρου, παρήγαγαν ετησίως προϊόντα που η εμπορική τους αξία αποτιμήθηκε από τον Άγγλο περιηγητή W. M. Leake, με βάση πληροφορίες προξένων, σε 600.000 οθωμανικά γρόσια, πλέον του αντίστοιχου ποσού που κατέβαλλαν για φόρους.[645] Ο πρωτεύων στόχος των εμπορικών επιχειρήσεων των Ηπειρωτών, όπως και των Ελλήνων από άλλες περιοχές, ήταν να προωθήσουν στις εξαγωγές την πλούσια αγροτική παραγωγή των οθωμανικών περιοχών, διοχετεύοντας από τα ίδια δίκτυα τα εισαγόμενα εμπορεύματα. Σημασία, λοιπόν, δεν είχε η κάθε μεμονωμένη θέση σε ευρωπαϊκές πόλεις-αγορές, αλλά ο έλεγχος του όλου δικτύου από την κεντρική επιχείρηση και η συνεχής επέκτασή της στις ευρωπαϊκές αγορές, με αναδιπλασιασμό των δικτύων μέσω συνεταιρισμών. Έτσι αναπαράγονταν διευρυμένα οι δυνατότητες κεφαλαιουχικής σώρευσης των ελληνικών εμπορικών ελίτ μέσω των παροικιών, παρότι σε αυτές μπορούσαν ταυτοχρόνως να κάνουν ποικίλες δευτερεύουσες εμπορικές πράξεις, ανεξαρτήτως του κέντρου. Όμως το κέντρο της κεφαλαιουχικής ισχύος είχε την έδρα του σε κάποια πόλη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, εν προκειμένω στα Ιωάννινα, δευτερευόντως στο Μέτσοβο, στην Άρτα, στα Τρίκαλα, στο Μεσολόγγι κ.α.

Ας κλείσουμε. Η στρατηγική των εμπορικών ελίτ της Ηπείρου, όπως και των άλλων βαλκανικών περιοχών, είχε ως θεμελιώδη πυρήνα έναν κλειστό μικρό κοινωνικό θεσμό, την οικογένεια στην πόλη-έδρα της εμπορικής επιχείρησης. Παρά ταύτα, αυτός ο μι-

---

[644] Βλ. Apostolos I. Diamantis, «L'Occident et le marchand», σ. 77-78.

[645] William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. IV, J. Rodwell, Λονδίνο 1835, σ. 230-232.

κρός πυρήνας επεκτεινόταν με εμπορικά δίκτυα σε κόμβους διαφόρων πόλεων-αγορών της ευρωπαϊκής ηπείρου, από τη Ρωσία έως τη δυτική Ευρώπη και τη Μεσόγειο. Η Δέσποινα Βλάμη διατυπώνει ορισμένα ερωτήματα ειδικά για τους Έλληνες εμπόρους του Λιβόρνου, σχετικά με το ενδεχόμενο οι οικογενειακές και ευρύτερα συγγενικές σχέσεις να επικαθόριζαν μακροπρόθεσμα τις εμπορικές.[646] Τα ερωτήματα, όπως τα θέτει η Δ. Βλάμη, νομίζω ότι μπορούν να γενικευτούν σε όλα τα διεθνή ελληνικά εμπορικά δίκτυα, με την προϋπόθεση ότι θα λάβουμε υπ' όψη μας το οθωμανικό πλαίσιο που υπερπροσδιόριζε τη δράση των Ελλήνων εμπόρων. Η σύγκριση με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά πράγματα είναι διαφωτιστική. Οι Ευρωπαίοι έμποροι, πλάι στη σχετική ανεξαρτησία των εμπορικών πόλεων, που τους επέτρεπε τη διαμόρφωση κοινοτικών θεσμών με οικονομικό περιεχόμενο πέραν της οικογένειας, ανέπτυξαν το εμπόριο σε ένα καθεστώς το οποίο προστάτευε θεσμικά την ιδιοκτησία των κεφαλαίων τους σε ικανοποιητικό βαθμό, αιώνες προτού τα εθνικά κράτη κατοχυρώσουν τυπικά την ατομική ιδιοκτησία. Ταυτοχρόνως, από τον 16ο αιώνα τα ευρωπαϊκά κράτη, όπως έχουμε ήδη τονίσει, στήριξαν για δικούς τους λόγους την επέκταση των εμπόρων τους στον πλανήτη με πολιτικά μέσα και ενίοτε στρατιωτικά· ίδρυσαν επιχειρήσεις, όπως στη Γαλλία του Λουδοβίκου ΙΔ΄, ή στήριξαν επιχειρήσεις εμπορίου μεγάλων αποστάσεων, όπως οι Κάτω Χώρες, η Αγγλία, η Γαλλία· συνόδευσαν αυτήν τη στήριξη με άτυπες δράσεις κρατικών κουρσάρων, υποβοήθησαν την επέκταση με διπλωματικά δίκτυα εξειδικευμένα στο εμπόριο, με διεθνή πολιτική και, τέλος, με την αποικιοποίηση περιοχών στον πλανήτη. Πρόκειται για ένα πανίσχυρο πλέγμα πολιτικών, που πρόσφερε ισχυρότατη προώθηση στους εμπόρους κάθε ευρωπαϊκής χώρας, πλέγμα το οποίο δεν διέθεταν ούτε στο ελάχιστο οι Έλληνες ούτε οι εν γένει Βαλκάνιοι έμποροι. Οι Έλληνες έμποροι, όπως και οι υπόλοιποι Βαλκάνιοι, από τη μία πλευρά αποτελούσαν ισχυρές εμπορικές ελίτ με διεθνή δίκτυα κυκλοφορίας του κεφαλαίου τους, ενώ από την άλλη πλευρά οι ίδιοι αυτοί έμποροι ως φυσικά πρόσωπα δεν ήταν παρά ραγιάδες. Μπορεί να διακινούσαν πολύ μεγάλα κεφάλαια, όπως θα δούμε αργότερα συζητώντας για τον ελληνικό αστικό πληθυσμό, αλλά ως υποτελείς ήταν διαρκώς υποκείμενοι στην εξουσία του οιουδήποτε τοπικού Οθωμανού αξιωματούχου. Σε αυτό το πλαίσιο, ήταν δυνητικά εκτεθειμένοι στον κίνδυνο καταστροφής του κεφαλαίου τους από το οθωμανικό κράτος· πρακτική παλαιά, πλήρως καθιερωμένη στην αυτοκρατορία, επειδή οι Οθωμανοί πίστευαν πως ό,τι κατείχαν οι ραγιάδες, όπως άλλωστε και όλοι οι αξιωματούχοι του κράτους, ήταν κατά παραχώρηση, άρα ανακλητό ανά πάσα στιγμή.[647] Συνεπώς, η οικονομική και κοινωνική δύναμη όλων των Βαλκάνιων εμπόρων, μαζί φυσικά και των Ελλήνων, παρότι σε

[646] Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου*, σ. 429-456.

[647] Την πρακτική των κατασχέσεων ιδιωτικών περιουσιών από το οθωμανικό κράτος περιγράφει ο Gilles Veinstein, «Trésor public et fortunes privées dans l'Empire ottoman (milieu XVIe - début XIXe siècles)», *Cahiers de la Méditerranée*, 80/2010, (http://cdlm.revues.org/index5268.html).

αρκετές περιπτώσεις ήταν εντυπωσιακή, απειλούνταν σταθερά από ολική καταστροφή. Άλλωστε, οι Βαλκάνιοι έμποροι ήταν καθημερινά εκτεθειμένοι στις δολοπλοκίες των τοπικών Οθωμανών αξιωματούχων. Αυτή ήταν η θεμελιώδης αντινομία που καθόριζε το πλαίσιο λειτουργίας των ελληνικών εμπορικών ελίτ. Οι ρήτρες διαφόρων διομολογήσεων των ευρωπαϊκών κρατών με τον σουλτάνο παρείχαν ίσως κάποια πολιτική προστασία, μόνο που αυτή αφορούσε τους Ευρωπαίους εμπόρους σε οθωμανικά εδάφη, μαζί με τους βοηθούς τους, ραγιάδες προστατευόμενους των προξένων.

Από την οπτική λοιπόν της θεσμικής κατοχύρωσης, ο μοναδικός υφιστάμενος θεσμός με τον οποίο μπορούσαν εν μέρει να αντισταθμίσουν τη σχεδόν πλήρη απουσία ασφάλειας της ιδιοκτησίας του κεφαλαίου τους, ήταν η οικογένεια, ακριβέστερα η πυρηνική αστική, της οποίας η ιεραρχία διαμόρφωνε τον οργανωτικό πυρήνα της επιχείρησης. Για τούτο, η επέκτασή τους στις διεθνείς αγορές, τα δίκτυά τους, ξεκινούσαν συνήθως από τα παιδιά της οικογένειας ή από κάποιον αδελφό, και αναδιπλασιάζονταν συμπράττοντας σε συνεταιρικές σχέσεις που ταυτοχρόνως ήταν κατά κανόνα συγγενικές, άρα κατά τεκμήριο σχέσεις εμπιστοσύνης. Η οικογενειακή δομή των επιχειρήσεων στα οθωμανικά κέντρα ήταν μειονέκτημα που σημαντικό μέρος της ιστοριογραφίας έχει αποθεώσει ως ηρωικό χαρακτηριστικό, διατυπώνοντας ενίοτε φολκλορικές ερμηνείες. Πιστεύω όμως ότι δεν θα πρέπει να σκεφτούμε την επιχείρηση ως σύστημα σχέσεων ενσφηνωμένο στις συγγενικές δομές, αλλά αντίστροφα. Μόνο έτσι μπορεί να ερμηνευτεί η εντυπωσιακή επέκταση και αναπαραγωγή των Ελλήνων εμπόρων και των υπόλοιπων Βαλκάνιων ομολόγων τους. Τώρα, αν κάτι εμπόδιζε τον μετασχηματισμό του εμπορικού και του ναυτιλιακού κεφαλαίου σε άμεσα παραγωγικό, δεν ήταν κατά κανέναν τρόπο η οικογενειακή του δομή, αλλά η ανασφάλεια της ιδιοκτησίας κεφαλαίου καθαυτή.[648] Με άλλα λόγια, οι επενδύσεις των ραγιάδων εμπόρων, εκτός από την εν γένει οικονομική επισφάλεια, συστατική του εμπορίου, είχαν να συνυπολογίζουν τον διαρκώς πραγματικό κίνδυνο που προερχόταν από τα ενύπαρκτα λεηλατικά χαρακτηριστικά του οθωμανικού κράτους. Αυτό το πλαίσιο, μαζί με την παγιωμένη δομή των παραγωγικών συντεχνιών, για τις οποίες θα μιλήσουμε, αποτελούσαν τον καθοριστικό παράγοντα που απέτρεπε κάθε μετεξέλιξη των εμπορικών κεφαλαίων των αντίστοιχων ελληνικών ελίτ σε κεφάλαια αμιγώς παραγωγικά.

[648] Ο Halil İnalcık τονίζει ιδιαιτέρως τις επιπτώσεις που είχε στους υποτελείς του η διαφθορά του οθωμανικού κράτους, βλ. H. İnalcık, «The Ottoman decline and its effect upon the Reaya», in H. Birnbaum – S. Vryonis (eds), *Aspects of the Balkans, Continuity and Change*, Mouton, Hague 1972.

Β. ΟΙ ΚΟΣΜΟΙ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
Από τον 16ο έως τις αρχές του 19ου αιώνα

Τώρα θα συζητήσουμε τη γεωγραφική περιοχή της κεντρικής Ελλάδας, που για την εποχή εκτεινόταν από τις ακτές του Αιγαίου έως τις ακτές του Ιονίου, περιλαμβάνοντας τις ορεινές περιοχές της νοτιοδυτικής Θεσσαλίας από τα βόρεια Άγραφα και τα ορεινά της σημερινής Λαμίας έως τις ακτές του Σαρωνικού και του Κορινθιακού κόλπου. Πρόκειται για μια περιοχή με επιφάνεια άνω των 30.000 τετραγωνικών χιλιομέτρων. Αν αντιμετωπιστεί ως ενιαίο σύνολο, τότε εμφανίζεται αραιοκατοικημένη, αφού ακόμη και στο τέλος του 18ου αιώνα είχε δέκα κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Σε αυτήν την επιφάνεια η καλλιεργήσιμη γη αντιπροσωπεύει το 23-28%, η υπόλοιπη είναι ορεινή. Η γενικευτική γεωγραφική και ιστορική προσέγγιση που ταιριάζει ασφαλώς στην Ήπειρο, την Πελοπόννησο και τη Μακεδονία, στην περίπτωση της κεντρικής Ελλάδας (στο εξής, εναλλακτικά: Στερεά) δεν παράγει κάποιο ιδιαίτερο νόημα. Παρ' όλα αυτά, για να έχουμε μια γενική ιδέα, ας θυμίσω ότι το 1820 οι τρεις από τις τέσσερις διοικητικές περιφέρειες (σαντζάκια) της εν γένει Στερεάς διέθεταν πληθυσμό της τάξης των 270.000 κατοίκων, ενώ στην τέταρτη περιφέρεια, στο σαντζάκι των Τρικάλων, που περιλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της Θεσσαλίας και τμήματα της σημερινής κεντρικής Στερεάς, κατοικούσαν 250.000 άτομα.[649] Ισχυρότερο ενδιαφέρον για τις ιστορικές δυναμικές που αναπτύχθηκαν, παρουσιάζει η σχέση μουσουλμάνων προς ελληνόφωνους και δευτερευόντως αλβανόφωνους χριστιανούς. Αυτή η σχέση κυμαινόταν για τις περιοχές της Στερεάς, της νότιας και της ανατολικής Θεσσαλίας, το 1820, από έναν μουσουλμάνο προς δεκατέσσερις Έλληνες και δύο ίσως αλβανόφωνους, κατά μέσο όρο, ενώ στις ορεινές περιοχές έφτανε σε έναν προς δεκαεννέα.[650] Ο χριστιανικός λοιπόν πληθυσμός, με κύριο τον ελληνόφωνο, αποτελούσε στις περιοχές της Στερεάς το πρωταρχικό στοιχείο, ενώ ακόμη πιο σημαντικό είναι ότι η εθνοπολιτισμική σύνθεση του πληθυσμού δεν είχε αλλάξει παρά μόνο περιορισμένα σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, από τις αρχές του 16ου αιώνα έως το 1820.[651]

Στις ορεινές περιοχές της Στερεάς η καλλιεργήσιμη και βοσκήσιμη γη αναλογούσε κατά προσέγγιση σε δύο στρέμματα για τους μουσουλμάνους προς οκτώ για τους Έλληνες με τους αλβανόφωνους μαζί.[652] Στην ανατολική Στερεά, όπου η γεωμορφολογία

---

[649] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* [ΑΕΠ], τ. Δ', σ. 245-246.

[650] Για την ορεινή Στερεά βλ. *στο ίδιο*. Για την ανατολική Θεσσαλία, την κεντρική και ανατολική Στερεά, καθώς και την Εύβοια βλ. ΓΑΚ-Αρχεία Ν. Κερκύρας, «Tableau des habitants, des propriétés, et des impôts levés sur les Provinces de la Grèce Orientale par le Sultan», Εξερχόμενα, Β' ενότητα: Α(γουστίνος). Α. Καποδίστριας, Φ. 578, *Statistiques de la Grèce (Στατιστικά της Ελλάδος)*, έγγρ. αρ. 11.

[651] Για τις αρχές του 16ου αιώνα βλ. Nikolaj Todorov – Asparuh Velkov, *Situation démographique*, σ. 31. Για τις αρχές του 19ου αιώνα βλ. *ΑΕΠ*, ό.π., καθώς και ΓΑΚ- «Tableau des habitants», *ό.π.*

[652] *ΑΕΠ*, σ. 255, καθώς και ΓΑΚ, «Tableau des habitants».

καθιστούσε πρόσφορη την αγροτική παραγωγή, η κατανομή της καλλιεργήσιμης γης ήταν τέσσερα στρέμματα για τους χριστιανικούς πληθυσμούς προς ένα στρέμμα για τους μουσουλμανικούς.[653] Ωστόσο, πρέπει να τονιστεί μια ποιοτική διαφορά ως προς το είδος των καλλιεργειών, πάντα το 1820. Για τις δύο εμπορευματικές καλλιέργειες τις οποίες μπορούμε να συσχετίσουμε με τα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, δηλαδή τα αμπέλια και τις ελιές, οι Έλληνες κατείχαν το 74% των ελαιώνων και το 91% των αμπελώνων, ενώ τα υπόλοιπα κατείχαν οι μουσουλμάνοι.[654] Ας παρακάμψουμε το ζήτημα της συγκέντρωσης της παραγωγής ανά κάτοικο, επειδή δεν γνωρίζουμε την έκταση των τσιφλικικών δικαιωμάτων, που αποτελούσαν ένα από τα βασικά συστήματα των σχέσεων της παραγωγής.

Από την οπτική της οθωμανικής διοικητικής διαίρεσης, ο χώρος τον οποίο ονομάζουμε κεντρική Ελλάδα δεν διέφερε από τα υπόλοιπα Βαλκάνια. Ήταν οργανωμένος σε τέσσερα σαντζάκια (περιφέρειες), που όλα μαζί υποδιαιρούνταν σε είκοσι τέσσερις καζάδες (επαρχίες), με τα όριά τους να παραλλάσσουν κατά περιόδους.[655] Καλύτερα είναι να περάσουμε κάτω από αυτό το διοικητικό δίχτυ, για να κατανοήσουμε την περιοχή αρχικά με βάση τη γεωμορφολογία και τις δημογραφικές τάσεις του πληθυσμού.[656]

Η κεντρική και δυτική Στερεά, η νοτιοδυτική Θεσσαλία και η Εύβοια καλύπτονται σε ποσοστό σχεδόν 80% της επιφάνειάς τους από συμπαγείς ορεινούς όγκους. Το μέσο υψόμετρό τους ανέρχεται σχεδόν στα χίλια μέτρα, με λίγο χαμηλότερο στην Εύβοια. Μεταξύ των ορεινών όγκων διαμορφώνονται λίγες μικρές παραθαλάσσιες πεδιάδες, ορισμένες κοιλάδες, κυρίως στην περιοχή της Ναυπάκτου (Βενέτικο), της Ακαρνανίας (Ξηρόμερο, Βόνιτσα), της Άμφισσας (Σάλωνα), καθώς και μικρά διάσπαρτα οροπέδια και λίμνες. Ο ορεινός όγκος της Πίνδου, όπως καταλήγει προς τη δυτική πλευρά του Κορινθιακού κόλπου μέσω των προεκτάσεων που αποτελούν τα βουνά των Αγράφων και των Βαρδουσίων, χώριζε τη δυτική Στερεά έτσι ώστε, στις συνθήκες ένδειας οδικών υποδομών που επικρατούσαν επί αιώνες, καθιστούσε αυτήν την περιοχή ευκολότερα προσβάσιμη από την Ήπειρο μέσω των ακτών, παρά από τις ανατολικές περιοχές. Η ανατολική πλευρά, από τον βοιωτικό κάμπο έως τα πεδινά Μεσόγεια της Αττικής, καλύπτεται σε ποσοστό γύρω στο 50% από διάσπαρτους ορεινούς όγκους. Σε όλη την υπόλοιπη επιφάνεια εκτείνονται κοιλάδες και κάμποι, με κυριότερο το βοιωτικό πεδίο, λίγες λίμνες και έλη.

Ο αναγνώστης θα θυμήθηκε με την περιγραφή ότι η κεντρική Ελλάδα είναι κομμένη σε δύο γεωμορφολογικά συστήματα, το ανατολικό, κυρίως πεδινό, και το κεντρικό μαζί με το δυτικό, το οποίο είναι σχεδόν αποκλειστικά ορεινό. Η γεωμορφολογία μάς ενδια-

---

[653] *Στο ίδιο.*

[654] *Στο ίδιο.*

[655] Ιωάννης Γ. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, σ. 63 κ.ε.

[656] Βλ. τον τρόπο κατανόησης του βαλκανικού χώρου με βάση τους ορεινούς όγκους από τον Traian Stoianovich, *A study in Balkan Civilisation*, A. A. Knopf, Νέα Υόρκη 1966, σ. 3-5.

φέρει προκειμένου να τονίσουμε ότι αυτή καθόριζε σε κάθε μία από τις δύο πλευρές της κεντρικής Ελλάδας, επί αιώνες, τον τύπο των παραγωγικών δραστηριοτήτων, όπως ενδεχομένως και τον τρόπο κατοίκησης του πληθυσμού, αλλά και το είδος του υλικού πλούτου. Στην ανατολική Στερεά, με τις αρκετές πεδινές και ημιορεινές περιοχές, οι κύριες δραστηριότητες των πληθυσμών ήταν οι αγροτικές καλλιέργειες, ενώ η κτηνοτροφία αποτελούσε δευτερεύουσα επιλογή. Το ακριβώς αντίθετο συνέβαινε στην κεντρική και δυτική ορεινή πλευρά. Στο νησί της Εύβοιας (Έγριπος) ισχύουν εν πολλοίς τα χαρακτηριστικά του ορεινού τμήματος της Στερεάς, παρότι στο νησί οι αγροτικές καλλιέργειες σε κλίμακες, στις πλαγιές των ορεινών ήταν μάλλον πυκνότερες, λόγω του σχετικά χαμηλότερου μέσου υψόμετρου και της ηπιότερης κλίσης των βουνών του νησιού. Οι ορεινές περιοχές της Στερεάς διέθεταν για τις χερσαίες μετακινήσεις μόνο ορεινά μονοπάτια και κανέναν αμαξιτό δρόμο. Τα μονοπάτια αποτελούσαν τις οδούς μετακίνησης και στις πεδινές περιοχές της ανατολικής Στερεάς, ενώ υποδομές, όπως τα χάνια για τους ταξιδιώτες, σπάνιζαν.[657] Σε κάποιον βαθμό, όπως θα δούμε, η γεωμορφολογία των ορεινών περιοχών, σε συνδυασμό με τις παραγωγικές δραστηριότητες, αποτέλεσαν τις προϋποθέσεις για να αναπτυχθεί σε αυτές τις ορεινές περιοχές μια ειδικά προσαρμοσμένη περιφερειακή αρχοντία, οι αρματολοί.

Τα δύο τμήματα της Στερεάς φαίνεται πως επωφελήθηκαν από την περίοδο της οθωμανικής ειρήνης. Ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα διαμορφώθηκε μια ισχυρή τάση αύξησης του πληθυσμού.[658] Γνωρίζουμε κάπως τη συνέχεια αυτής της τάσης για μεμονωμένες περιοχές, χάρη σε αξιοθαύμαστες μελέτες αρχαιολόγων και ανθρωπολόγων της προϊστορικής περιόδου. Παρακολουθώντας τις διαχρονικές μελέτες ποικίλων οικιστικών πλεγμάτων τις οποίες εφαρμόζουν (surveys), βρίσκουμε αποσπάσματα οθωμανικών απογραφών από τον 15ο έως τον 18ο αιώνα.[659] Θα πρέπει να τονιστεί, όπως κάνουν και οι ίδιοι οι ερευνητές σχετικά με την αξιοπιστία αυτών των απογραφικών δεδομένων, ότι το οθωμανικό κράτος δεν φορολογούσε και συνεπώς δεν κατέγραφε τα πολύ φτωχά νοικοκυριά, έως τις απαρχές της δημογραφικής καμπής κατά το τέλος του 16ου αιώνα. Από την άλλη πλευρά, στα ορεινά, ένα ποσοστό του πληθυσμού έβρισκε τρόπους να μην καταγράφεται, προκειμένου να διαφεύγει από τη φορολογία.

Χάρη σε αυτές τις μελέτες, ξέρουμε πως στη διάρκεια εκατό σχεδόν χρόνων, καταλήγοντας προς το τέλος του 16ου αιώνα, τα χωριά της Εύβοιας διπλασιάστηκαν σε αριθμό, ενώ ο πληθυσμός τους υπερδιπλασιάστηκε.[660] Η διαφορά της αύξησης μεταξύ

[657] Δημήτρης Ανωγιάτης-Πελέ, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993, σ. 32-33, 167.

[658] Βλ. Nikolaj Todorov – Asparuh Velkov, *Situation démographique*, σ. 29, 31.

[659] Βλ. συνοπτική παρουσίαση των ερευνών και παρουσίαση των μεθόδων στον John Bintliff, «The history of the Greek countryside: As the wave breaks, prospects for future research», in P. N. Doukellis - L. G. Mendoni (eds), *Structures Rurales et Sociétés Antiques*, Actes du colloque de Corfu 1992, Université de Besancon, 1994.

[660] Machiel Kiel, «Central Greece in the Süleymanic Age. Preliminary notes on population growth, economic

χωριών και πληθυσμών μάς επιτρέπει να υποστηρίξουμε πως υπήρξε διεύρυνση της μέσης συγκέντρωσης του πληθυσμού ανά οικισμό. Στη Βοιωτία, από το 1466 έως το 1570, διάστημα κατά το οποίο εκτυλίχθητε αυτή η δημογραφική ευφορία, γενική για τα Βαλκάνια και για περιοχές της Ευρώπης, ο πληθυσμός δεκαέξι χωριών υπερδιπλασιάστηκε.[661] Την ίδια τάση παρατηρούμε για το λεκανοπέδιο της Αττικής, επίσης στον πληθυσμό του καζά Ταλαντίου (σημερινή Αταλάντη), καθώς και σε τρία από τα χωριά του καζά Ζητουνίου (τμήμα της σημερινής Φθιώτιδας).[662]

Γνωρίζουμε και άλλες περιοχές των Βαλκανίων, ιδίως περιοχές της σημερινής Βουλγαρίας και της Αλβανίας, όπου ξεπήδησαν πόλεις κατά τον 16ο αιώνα, συνεπώς η σημαντική αυτή αύξηση του πληθυσμού δεν ήταν φαινόμενο περιορισμένο στις περιοχές της κεντρικής Ελλάδας.[663] Ανάλογες τάσεις δημογραφικής ανάπτυξης εκδηλώνουν επίσης οι πληθυσμοί των πόλεων της ανατολικής Στερεάς, όσες αναπτύχθηκαν σε αυτά τα εκατόν τέσσερα χρόνια ισχυρής δημογραφικής ανόδου. Με εξαίρεση τη Λαμία (Izdin ή Ζητούνι) και τη Χαλκίδα (Έγριπος), οι οποίες αύξησαν τον πληθυσμό τους γύρω στο 50%, η Θήβα, η Λειβαδιά και η Αταλάντη τον υπερδιπλασίασαν, ενώ η Αθήνα έφτασε περίπου τους 16.000 κατοίκους, με αποτέλεσμα το 1580 να γίνει η όγδοη σε μέγεθος πόλη όλης της αυτοκρατορίας.[664] Στον αντίποδα της συγκέντρωσης πληθυσμού βρίσκονται τα αλβανόφωνα χωριά των ίδιων περιοχών. Αποτελούνταν στην πλειονότητά τους από μικρές κατοικήσεις που έφταναν έως τις 25 οικογένειες κατά μέσο όρο, ενώ, παρά τη γενική αύξηση του πληθυσμού τους τον 16ο αιώνα, τα αλβανόφωνα χωριά παρέμειναν σε μικρότερη κλίμακα πληθυσμιακής συγκέντρωσης σε σύγκριση με τα ελληνόφωνα.[665]

---

expansion and influence on the spread of Greek Christian culture», in Gilles Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son temps*, Πρακτικά, École du Louvre, Παρίσι 1992, σ. 422. Ευαγγελία Μπαλτά, «Ενδείξεις για την κίνηση πληθυσμού και εισοδήματος. Το παράδειγμα της Εύβοιας στα τέλη του 15ου και αρχές του 16ου αιώνα», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*, 26/1984-1985.

661 Machiel Kiel, «The Ottoman Imperial Registers: Central Greece and Northern Bulgaria in the 15th-19th century; the Demographic Development of two Areas Compared», in John Bintliff - Kostas Sbonias (επιμ.), *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe (3000 BC-AD1800)*, Oxbow Books, 1999, σ. 208, και Του ίδιου «Remarks on the administration of the Poll tax (cizye) in the Ottoman Balkans and value of the Poll tax registers (cizye defterleri) for demographic research», *Etudes Balkaniques*, 4/1990, σ. 80.

662 Για τον καζά Ταλαντίου βλ. Machiel Kiel, «The Ottoman Imperial Registers», σ. 205. Για τα χωριά του καζά Ζητουνίου βλ. Του ίδιου, «The Rise and Decline of Turkish Boeotia, 15th-19th Century» in J. Bintliff (ed.), *Recent Developments in the History and Archaeology of Central Greece*, Proceedings, BAR International Series (666), 1997, σ. 348.

663 Νικολάι Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη*, τ. 1, σ. 102-103, 106, 108.

664 Δ. Ν. Καρύδης – Machiel Kiel, «Το Σαντζάκι του Ευρίπου 15ος-16ος αι. Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και των χωριών», *Τετράμηνα*, 28-29/1985, σ. 1868. Για την Αθήνα βλ *στο ίδιο*, και Ömer Lütfi Barkan, «Essai sur les données statistiques», σ. 27.

665 John L. Bintliff, «Considerations for Creating an Ottoman Archaeology in Greece», in S. Davies – J. L. Davis (eds), *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece, Hesperia Supplement*, 40/2007, The American School of Classical Studies at Athens, σ, 222-223. Επίσης Emeri Farinetti – Kostas Sbonias, «Fields of Wheat Back to the Land. A GIS Environment for the Study of Medieval Village History in Central Greece», in *Enter the Past*,. Πρακτικά. (BAR IS 1227), Οξφόρδη 2004.

Στα ορεινά μέρη της Στερεάς, με λιγότερες απογραφικές πληροφορίες, φαίνεται πως η αύξηση του πληθυσμού ήταν μετριασμένη σε σύγκριση με τις πεδινές περιοχές. Για παράδειγμα, από τα μέσα του 15ου αιώνα έως το 1570, ο πληθυσμός του καζά των Σαλώνων παρουσίασε αύξηση κατά 70%-80%, σίγουρα αρκετά χαμηλότερη από τα πεδινά, ενώ χαμηλότερη αύξηση, σχεδόν τη μισή, είχε ο πληθυσμός της ομώνυμης πρωτεύουσας της επαρχίας.[666] Ο πληθυσμός του καζά Λιδορικίου (τμήμα της σημερινής Φωκίδας), αλλά με αρχική χρονιά υπολογισμού το 1499, παρουσίασε αύξηση της τάξης του 70%.[667] Αρκετά χαμηλότερη ήταν η αύξηση του πληθυσμού σε μία από τις κατεξοχήν ορεινές περιοχές της κεντρικής Ελλάδας, στον καζά των Αγράφων. Εκεί, ο πληθυσμός, στο διάστημα αυτών των εκατόν τεσσάρων χρόνων, αυξήθηκε σε ποσοστό 30%.[668] Στα ορεινά, όπως θα δούμε, σχηματίστηκαν πόλεις κατά τον 18ο αιώνα.

Οι τάσεις αυτές του πληθυσμού κατά τον 15ο-16ο αιώνα έμελλε να ανατραπούν κατά την περίοδο της δημογραφικής καμπής του επόμενου –ψυχρού– αιώνα, ενώ τον ακόλουθο, τον 18ο, παρατηρούνται, όπως θα δούμε, ποικίλες γεωγραφικές και δημογραφικές αναδιατάξεις. Ο 17ος αιώνας των μικρών παγετώνων, ηπιότερων ασφαλώς στις παραθαλάσσιες περιοχές, αποτέλεσε για την κεντρική Ελλάδα, όπως και για όλη σχεδόν την Ευρώπη, περίοδο δημογραφικής κάμψης.[669] Ας αρχίσουμε από τη μικρή κλίμακα. Το πεδινό χωριό Εχίνος (σήμερα Αχινός) ανατολικά της Λαμίας, κοντά στον Μαλιακό κόλπο, έχασε έως τα μέσα του 17ου αιώνα τα δύο τρίτα του πληθυσμού που διέθετε τον προηγούμενο, και έως το 1800 είχε απομείνει το ένα πέμπτο των κατοίκων, σε σύγκριση με τη δημογραφική αιχμή τον 16ο αιώνα.[670] Στα δεκαέξι χωριά της Βοιωτίας στα οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως, η μείωση του πληθυσμού κατά τον 17ο αιώνα ανήλθε σε περισσότερο από το μισό της προηγούμενης περιόδου αιχμής, και ακολούθως για εκατό χρόνια, έως το 1800, η αύξηση του πληθυσμού αναπλήρωσε μόλις το 15-20% της απώλειας που είχε κατά τον ψυχρό αιώνα.[671] Τα χωριά του καζά Ταλαντίου έχασαν επίσης έως το τέλος του 17ου αιώνα το 52% του πληθυσμού που διέθεταν στο τέλος

---

666 Για τον καζά Σαλώνων βλ. Machiel Kiel, «Central Greece in the Süleymanic Age», σ. 421. Για την πρωτεύουσα του καζά, τα Σάλωνα, βλ. Δ. Ν. Καρύδης – Machiel Kiel, «Το Σαντζάκι του Ευρίπου», σ. 1868-69, 1871.

667 John Bintliff – Hanna Stöger, «Population and Settlement in Post-Medieval Doris Central Greece», in *Medieval and Post-Medieval Greece.The Corfu Papers*, διάγραμμα αρ. 2, BAR International Series (2023), 2009, σ. 204. Στην περίπτωση του Λιδωρικίου η αφετηριακή χρονιά μέτρησης είναι το 1499, χρονιά κατάκτησης της περιοχής από τον Βαγιαζήτ Β΄.

668 Machiel Kiel, «The Ottoman Imperial Registers», σ. 207.

669 Sam White, *The Climate of Rebellion*, σ. 204-211. Επίσης Maria Todorova, «Was There a Demographic Crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century», *Etudes Balkaniques*, 2/1988. Για τον αιώνα των μικρών παγετώνων στην Ευρώπη βλ. Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Flammarion, Παρίσι 1983, σ. 157-287.

670 Machiel Kiel, «The Rise and Decline», σ. 348.

671 Kostas Sbonias, «Material Remains and Past Ethno-Cultures in Greek Archaeology: The Contribution of Landscape Archaeology», in J. Bintliff – H. Stöger (eds), *Medieval and Post-Medieval Greece. The Corfu Papers*, διάγραμμα αρ. 2, BAR International Series (2023), 2009, σ. 246.

του προηγούμενου, ενώ έως το 1810 αναπλήρωσαν μόνο κατά 25% τις πληθυσμιακές τους απώλειες.[672] Τις ίδιες τάσεις παρατηρούμε με βάση τα απογραφικά δεδομένα των χωριών Κοκκοτοί και Βρύναινα στη νοτιοανατολική Θεσσαλία, στον καζά Αλμυρού.[673]

Η σημαντική πληθυσμιακή καμπή της ανατολικής Στερεάς κατά τον 17ο αιώνα και η σχετική καθήλωση κατά τον επόμενο επιβεβαιώνονται από μία παρακινδυνευμένη, είναι η αλήθεια, σύγκριση δύο απόμακρων χρονικών στιγμών και των αντίστοιχων απογραφικών δεδομένων μεταξύ του τέλους του 15ου και του τέλους του 18ου αιώνα. Με βάση, λοιπόν, τα οθωμανικά απογραφικά στοιχεία αυτών των δύο στιγμών και ανεξάρτητα από τις ενδιάμεσες διακυμάνσεις, διαπιστώνουμε ότι οι πέντε από τους δώδεκα καζάδες (Ζητουνίου, Βοδονίτσας, Ταλαντίου, Λειβαδιάς και Θήβας – εν πολλοίς, η σημερινή Φθιώτιδα και Βοιωτία), παρουσίασαν αύξηση του πληθυσμού, η οποία δεν ξεπέρασε το 25% από τη μία χρονική στιγμή στην άλλη, πολύ χαμηλή για χρονικό διάστημα τριών αιώνων.[674]

Ωστόσο, οι μεγάλες πληθυσμιακές απώλειες που περιγράψαμε δεν υποδηλώνουν κατάρρευση της οικιστικής δομής καθαυτής, αλλά μάλλον εναλλασσόμενη συρρίκνωση και διεύρυνσή της, ανάλογα με τις δημογραφικές τάσεις.[675] Αυτό που φαίνεται να άντεξε περισσότερο ήταν η συγκέντρωση πληθυσμού στις πόλεις και κωμοπόλεις των περιοχών αυτών. Για παράδειγμα, η πρωτεύουσα του καζά Ταλαντίου, η Αταλάντη, υπέστη μικρότερη μείωση, ενώ έως το 1810 ο πληθυσμός της είχε σχεδόν αποκατασταθεί στα υψηλά επίπεδα που διέθετε στο τέλος του 16ου αιώνα.[676] Η Αθήνα έχασε περίπου το ένα τρίτο του πληθυσμού της, αλλά το αποκατέστησε έως το 1800 σε μεγάλο βαθμό, φτάνοντας τις δώδεκα χιλιάδες κατοίκους, χωρίς στο μεταξύ να χάσει την εμπορική δυναμική της, όπως θα δούμε παρακάτω.[677] Η Λειβαδιά, μικρότερη από τη Θήβα, διέθετε περίπου 1.008 εστίες στο τέλος του 16ου αιώνα και, παρά τις μεγάλες απώλειες του πληθυσμού της κατά τον επόμενο ψυχρό αιώνα, έφτασε τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα τις δύο χιλιάδες εστίες, καταλαμβάνοντας στην περιοχή την ισχυρότερη θέση, που την κατείχε η Θήβα πριν από τη δημογραφική πτώση.[678] Η Θήβα, παλαιότερη πόλη

---

[672] Machiel Kiel, «The Ottoman Imperial Registers», σ. 205.

[673] Γρηγόρης Ι. Στουρνάρας, «Οθωμανική Θεσσαλία: Οι διαδικασίες συγκρότησης του Kaza Ermiye (Αλμυρού) μέσα από τις πηγές του 15ου-18ου αιώνα», *Θεσσαλικά Μελετήματα*, 1/2011, σ. 146-149.

[674] Για τον πληθυσμό του τέλους του 15ου αιώνα βλ. Nikolaj Todorov – Asparuh Velkov, *Situation démographique*, σ. 27. Για τον πληθυσμό του τέλους του 18ου βλ. τα απογραφικά στοιχεία του François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. 4, Firmin Didot, Παρίσι 1826, σ. 251.

[675] John L. Bintliff, «Considerations», σ. 222-223, 226.

[676] Machiel Kiel, «The Ottoman Imperial Registers», σ. 203.

[677] Machiel Kiel, «Central Greece in the Süleymanic Age», σ. 419.

[678] Για τον πληθυσμό της Λειβαδιάς του τέλους του 16ου αιώνα, βλ. Machiel Kiel, «The Rise and Decline», σ. 340. Για τον πληθυσμό των πρώτων χρόνων του 19ου, βλ. Θ. Σπεράντσας, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη. Μερική Γεωγραφία - Βιβλίον Ηθικόν*, Αθήνα 1978, σ. 62. Για την τάση αύξησης του πληθυσμού της Λειβαδιάς κατά τον 18ο αιώνα, βλ. Machiel Kiel – Friedrich Sauerwein, «Ost-Lokris in türkischer und neugriechischer Zeit (1460-1981)», *Passauere Mittelmeerstudien 6*, Passavia Universitätsverlag, Passau 1994, σ. 56.

των καζάδων της Βοιωτίας, διέθετε 1.497 εστίες προς το τέλος του 16ου αιώνα, έχασε περίπου τον μισό πληθυσμό της τον 17ο, αλλά κατόρθωσε έως τις αρχές του 19ου να αποκαταστήσει εν πολλοίς αυτές τις απώλειες.[679]

Αντίθετα με ό,τι συνέβη στα πεδινά, γνωρίζουμε από ενδείξεις ότι στις ορεινές περιοχές της Στερεάς η τάση του πληθυσμού ήταν ηπιότερα πτωτική τον 17ο αιώνα και εντονότερα αυξητική τον επόμενο. Δύο ορεινές κτηνοτροφικές επαρχίες, οι καζάδες Σαλώνων (περιοχή Άμφισσας) και Αγράφων, εκτιμούμε ότι παρουσίασαν τον 18ο αιώνα αύξηση της τάξης του 45% και 48% αντιστοίχως, καλύπτοντας τη μείωση που υπέστη ο πληθυσμός κατά τον 17ο αιώνα, υπερβαίνοντας μάλιστα κατά σχεδόν ένα τρίτο το μέγεθος του πληθυσμού στο οποίο είχαν φτάσει κατά τη δημογραφική τους αιχμή προς το τέλος του 16ου αιώνα.[680] Η αύξηση αυτή του πληθυσμού, με παράδειγμα τον καζά Αγράφων, επιβεβαιώνεται σχεδόν πλήρως εάν κάνουμε τη γνωστή παρακινδυνευμένη σύγκριση μεταξύ των δεδομένων δύο διαφορετικών απογραφικών αποτυπώσεων στο τέλος του 15ου αιώνα και του 18ου αντιστοίχως.[681] Ανάλογα ποσοστά αύξησης του πληθυσμού γνωρίζουμε για ένα ακόμη ορεινό κεφαλοχώρι, μαζί με τους γύρω οικισμούς του, τον *ναχιγιέ* (υποεπαρχία) Λιδορικίου.[682] Γειτονικά προς το Λιδορίκι, οι υπόλοιποι καζάδες που εντάσσονταν στο σαντζάκι του Κάρλελι (Αγγελοκάστρου, μετέπειτα Ζυγού, Βραχωρίου, Καρπενησίου, Κραβάρων, Βενέτικου κ.ά., εν πολλοίς η Αιτωλία) παρουσίαζαν το 1800 πυκνότητα πληθυσμού της τάξης των 15 ατόμων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο.[683] Η Ακαρνανία (καζάδες Βόνιτσας και Ξηρομέρου δυτικά του Αχελώου), ίσως το πιο φτωχό μέρος της δυτικής Στερεάς, παρουσίαζε πυκνότητα κατοίκησης της τάξης των 10-12 ατόμων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, μόνο για τον ελληνόφωνο πληθυσμό.[684] Για ένα μέτρο σύγκρισης, να υπενθυμίσω ότι σήμερα η Ευρυτανία έχει 17 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο και 41 όλη η Αιτωλοακαρνανία.

---

[679] Για τον πληθυσμό της Θήβας στο τέλος του 16ου αιώνα βλ. Δ. Ν. Καρύδης – Machiel Kiel, «Το Σαντζάκι του Ευρίπου», σ. 1869. Για τις απώλειες του πληθυσμού κατά τον 17ο αιώνα βλ. John L. Bintliff, «Considerations», σ. 223. Για μια προσέγγιση του πληθυσμού της Θήβας στις αρχές του 19ου βλ. Dimitris Dimitropoulos, «On the Settlement complex of Central Greece: An early Nineteenth Century Testimony», *The Historical Review / La Revue Historique*, VII/2010, σ. 330.

[680] Για τον πληθυσμό του καζά Σαλώνων από τον 15ο έως τον 18ο αιώνα βλ. Machiel Kiel, «Central Greece in the Süleymanic Age», σ. 421, και για τον καζά των Αγράφων βλ. Του ίδιου, «The Ottoman Imperial Registers», σ. 207.

[681] Για το τέλος του 15ου αιώνα βλ. Nikolaj Todorov – Asparuh Velkov, *Situation démographique*, σ. 27, και για το τέλος του 18ου βλ. François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. 4, σ. 17-18.

[682] Peter K. Doorn, «Population and Settelements in Central Greece: Computer Analysis of Ottoman registers of the Fifteenth and Sixteenth Centurys» in P. Denley – S. Fogelvik – Ch. Harvey (eds), *History and Computing II*, Manchester University Press, 1989, σ. 250.

[683] Για την Αιτωλία βλ. Sebastiaan Bommeljé (with Yvette Bommeljé and Roland Fagel), «An Early Modern Subsistence Economy: Aetolia since 1821» in Sebastiaan Bommeljé – Peter K. Doorn (eds), *Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek region*, Parnassus Press, Ουτρέχτη 1987, σ. 41-46.

[684] François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. 3, σ. 478.

Υπήρξαν ακόμη μεγαλύτερες ανατροπές, οι οποίες αποτελούν τις μαρτυρίες μιας πολύ έντονης γεωγραφικής κινητικότητας του πληθυσμού, όπως και εξίσου έντονες οικονομικές ανακατατάξεις. Το Πετρίλο Αγράφων, από το τέλος του 17ου αιώνα έως τις αρχές του 19ου, πενταπλασίασε τον πληθυσμό του, φτάνοντας τις 1.000 εστίες φορολογουμένων, ενώ το Χρύσοβο (Χρούσοβο) με το ίδιο άλμα έφτασε την ίδια περίοδο τις 800, για να ακολουθήσει η Καστανιά με 500 εστίες και το Καρπενήσι με 1.000 τουλάχιστον εστίες.[685] Κατά τον 18ο αιώνα είναι μάλλον φανερό ότι τα ορεινά αποκτούσαν κυρίως κωμοπόλεις, όλες σε υψόμετρα από οκτακόσια έως χίλια τριακόσια μέτρα. Την ίδια περίοδο σχηματίστηκε στα παράλια το στεφάνι των εμπορικών και ναυτιλιακών κέντρων από παλαιές και νέες αστικές συγκεντρώσεις. Η Χαλκίδα ανατολικά, ακολούθως η Αθήνα, παλαιότερη και μεγαλύτερη εμπορική πόλη, στην οποία θα επανέλθουμε. Ακολουθώντας την ακτογραμμή της Στερεάς, είναι το Γαλαξίδι, το οποίο προς το τέλος του 17ου αιώνα δεν ήταν παρά ένας μικρός οικισμός σε προσήνεμο όρμο με πλοιάρια για τη μεταφόρτωση των προϊόντων των Σαλώνων και των απέναντι ακτών της Πελοποννήσου. Το Γαλαξίδι κατά τον 18ο αιώνα εξελίχθηκε σε τρίτο πληθυσμιακά ελληνικό ναυτιλιακό κέντρο, με κατασκευή πλοίων και με εβδομήντα εμπορικά ιστιοφόρα μέσου εκτοπίσματος 140 τόνων το καθένα.[686] Στη συνέχεια, η Ναύπακτος, από μικρό οχυρωμένο λιμάνι, έφτασε το 1800 τους εννέα χιλιάδες κατοίκους και κέρδισε μια μικρή θέση στο ναυτικό εμπόριο.[687] Ακολούθως, το Μεσολόγγι και πλάι του το μικρότερο Αιτωλικό. Τέλος, η Βόνιτσα, βενετική κτήση έως το 1797, στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, μικρή εμπορική πόλη όπως η Χαλκίδα. Καλύτερα, όμως, να βάλουμε σε τάξη νοήματος όλες αυτές τις πληροφορίες.

* * *

Τα πληθυσμιακά δεδομένα που παρουσιάσαμε δεν αποτελούν ασφαλώς συστηματική ανάλυση ευτάκτως οργανωμένη στατιστικά. Άλλωστε, επειδή είναι διάσπαρτα, δεν επιδέχονται τέτοιου είδους διαχείριση. Παρ' όλα αυτά, αποτελούν σημαίνουσες πληροφορίες για τον πληθυσμό, τις οποίες εδώ οργανώσαμε χρονολογικά και στον χώρο. Με τη συνεπικουρία της επαγωγικής λογικής, επιτρέπουν ορισμένα συμπεράσματα με κάποιες επιφυλάξεις. Ο Fernand Braudel έχει πει ότι ένας παραδοσιακός πληθυσμός χωρικών που κατορθώνει σε έναν αιώνα να διπλασιαστεί, έχει ήδη πραγματοποιήσει ένα μεγάλο επίτευγμα. Εδώ, στα πεδινά της ανατολικής κεντρικής Ελλάδας, είδαμε ότι σε εκατόν

[685] Machiel Kiel, «The Ottoman Imperial Registers», σ. 207. Για το Καρπενήσι βλ. Sebastiaan Bommeljé (with Yvette Bommeljé and Roland Fagel), «An Early Modern Subsistence Economy», σ. 46.

[686] Για το Γαλαξίδι βλ. Gelina Harlaftis - Sophia Laiou, «Ottoman State Policy in Mediterranean Trade and Shipping, c.1780-c.1820: The rise of the Greek owned Ottoman Merchant Fleet», in Mark Mazower (ed.), *Networks of Power in Modern Greece. Essays in Honour of John Campbell*, C. Hurst, Λονδίνο 2008, σ. 14-15.

[687] Για τον πληθυσμό της Ναυπάκτου βλ. Sebastiaan Bommeljé et al., «An Early Modern Subsistence Economy», σ. 46.

τέσσερα χρόνια, μεταξύ 1466 και 1570, ο πληθυσμός έφτασε να υπερδιπλασιαστεί, σχηματίζοντας μάλιστα πόλεις ή αναπτύσσοντας παλαιότερες, μεγέθους μεταξύ πέντε και δεκαέξι χιλιάδων κατοίκων. Είναι δυνατόν αυτό το μεγάλο άλμα να έχει πραγματοποιηθεί αποκλειστικά με τη φυσική αναπαραγωγή; Ασφαλώς όχι. Προφανώς, πλάι στη δυναμική φυσική αναπαραγωγή του πληθυσμού εκδηλώθηκε επιπλέον κάποια μετανάστευση, για την οποία γνωρίζουμε καλύτερα μόνο την κάθοδο αλβανικής προέλευσης ημινομαδικών πληθυσμών.[688] Μόνο εάν συνυπολογίσουμε τη μετανάστευση, μπορούμε να εξηγήσουμε ολοκληρωμένα την αλματώδη αύξηση του πληθυσμού. Ταυτοχρόνως, η σχετικά μικρότερη αύξηση στις ορεινές περιοχές της κεντρικής Ελλάδας κατά τον 16ο αιώνα θα πρέπει να θεωρηθεί σχεδόν κανονική, επειδή φαίνεται πως στηρίχτηκε κυρίως στη φυσική αναπαραγωγή.

Αυτά τα πληθυσμιακά δεδομένα, ήδη σημαντικά, δεν μπορούν πάντως να εξηγήσουν από μόνα τους την εξέλιξη μεγάλων χωριών σε πόλεις, όπως η Θήβα και η Λειβαδιά, κατά τον 16ο αιώνα, ή ακόμη την ανάπτυξη υφιστάμενων πόλεων, όπως ήταν η Αθήνα. Για την ανάπτυξη των πόλεων, εκτός από τη μετακίνηση του πληθυσμού των χωριών προς αυτές, απαιτείται σημαντικός πολλαπλασιασμός του υλικού πλούτου που στήριζε αυτήν τη συγκέντρωση πληθυσμού – θέμα για το οποίο θα μιλήσουμε στο αμέσως επόμενο υποκεφάλαιο. Ας κρατήσουμε προς το παρόν ως δεδομένο ότι ένα τμήμα πληθυσμού μετακινήθηκε από μικρά χωριά σε μεγαλύτερα, ώστε ορισμένα να αναπτυχθούν από πληθυσμιακή άποψη σε πόλεις, προσθέτοντας επιπλέον τη μάλλον προφανή υπόθεση ότι οι πρωτεύουσες των καζάδων αποτελούσαν πόλους έλξης.

Οι αιτίες για τις μεγάλες απώλειες του πληθυσμού της ανατολικής Στερεάς κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα σίγουρα δεν θα μπορούσαν να αποδοθούν πρωτίστως στο γεγονός της σημαντικής πτώσης της θερμοκρασίας αυτόν τον αιώνα των μικρών παγετώνων, δεδομένου ότι στα κατεξοχήν ψυχρά μέρη, τα ορεινά, και μάλιστα στα Άγραφα, η μείωση του πληθυσμού ήταν χαμηλότερη. Ακόμη, δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν αποκλειστική αιτία αυτής της μείωσης οι διάσπαρτοι Βενετοτουρκικοί πόλεμοι από τα μέσα του 17ου έως το τέλος του ίδιου αιώνα, δεδομένου ότι η μεγάλη δημογραφική καμπή του αιώνα αυτού ήταν ευρωπαϊκό φαινόμενο, παρότι στην κεντρική Ελλάδα οι πόλεμοι σίγουρα θα επιβάρυναν τα πληθυσμιακά δεδομένα. Ωστόσο, επειδή δεν πρόκειται για απλή μείωση, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις, όπως είδαμε, για κατάρρευση του πληθυσμού ιδίως των χωριών, μαζί με άμβλυνση της φυσικής αναπαραγωγής, θα πρέπει να θεωρήσουμε ως ιδιαιτέρως πιθανή και μάλιστα σημαντική αιτία αυτής της μείωσης την περαιτέρω μετακίνηση πληθυσμών, τόσο προς τα ορεινά όσο και προς τις πόλεις. Οι πόλεμοι μάλλον ευνοούσαν, χωρίς να προκαλούν από μόνοι τους αυτές τις δύο κατευθύνσεις μετακίνησης. Έτσι μπορούν να εξηγηθούν τα πληθυσμιακά φαινόμενα του 18ου αιώνα. Κωμοπόλεις όπως η Αταλάντη, πόλεις όπως η Θήβα, παρά την πολύ μεγάλη

---

[688] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 68-85.

πληθυσμιακή μείωση του 17ου αιώνα, ανέκτησαν τον πληθυσμό τους κατά τον επόμενο αιώνα, εν μέρει η δεύτερη και πλήρως η πρώτη. Η Λειβαδιά μετεξελίχθηκε σε πόλη-κέντρο της Βοιωτίας, ξεπερνώντας κατά πολύ τη μείωση του πληθυσμού που είχε υποστεί. Η Αθήνα αποκατέστησε μεγάλο μέρος των απωλειών του πληθυσμού της, κυρίως πολλαπλασίασε την παραγωγική και εμπορική δυναμική της. Εξίσου, αν όχι περισσότερο, ενδιαφέρον είναι ότι εμφανίστηκαν νέες αστικές συγκεντρώσεις. Το Μεσολόγγι και το Γαλαξίδι από προσήνεμοι όρμοι με μικρούς οικισμούς βαρκάρηδων μετεξελίχθηκαν από το 1730 έως πριν από το τέλος του αιώνα αυτού σε μεσογειακής εμβέλειας ναυτιλιακά κέντρα εξωτερικού εμπορίου. Αντίστοιχη εξέλιξη είχε η Ναύπακτος, παρότι μικρότερη οικονομικά, ενώ στα ορεινά σχηματίστηκαν κωμοπόλεις, ίσως μικρές πόλεις, όπως το Πετρίλο και το Χρούσοβο στα Άγραφα, το Καρπενήσι στον ομώνυμο καζά, το Λιδορίκι και τα Σάλωνα νοτιότερα. Αυτές οι πολύ μεγάλες ανατροπές δεν προκαλούνται χωρίς σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμών.

Σε τι θα μπορούσαν να οφείλονται αυτές οι μάλλον διαρκείς, γεωγραφικά πολύπλευρες και έντονες μετακινήσεις πληθυσμών στην κεντρική Ελλάδα; Συνδέονταν άραγε με μακρές δημογραφικές διακυμάνσεις, επιδεινώνονταν από πολέμους; Η γενικευτική απάντηση την οποία προτιμά μεγάλο μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας και μικρό τμήμα της ευρωπαϊκής, είναι ότι οι πόλεμοι –πρώτα της περιόδου της οθωμανικής κατάκτησης και ακολούθως οι Βενετοτουρκικοί στα τέλη του 15ου και ξανά κατά τον 17ο αιώνα– ωθούσαν τους πληθυσμούς να πάρουν τα βουνά. Πρόκειται για εξεζητημένη, αν όχι ιδεολογικά ιδιάζουσα ερμηνεία. Πρώτα από όλα, οι μετακινήσεις αυτές ήταν δυνατές επειδή οι ραγιάδες χωρικοί δεν ήταν δουλοπάροικοι, προσαρτημένοι στη γη κάποιου φεουδάρχη. Συνεπώς, είχαν τη δυνατότητα να μετακινηθούν, παρότι το οθωμανικό κράτος από την πλευρά του κατέβαλλε διαρκείς προσπάθειες προκειμένου να αναστείλει αυτή τη δυναμική. Η πάγια πρακτική του κράτους ήταν να προσθέτει τους φόρους αυτών που έφευγαν από τα χωριά τους σε εκείνους που παρέμεναν, δίνοντας επιπλέον το δικαίωμα στον τιμαριώτη να φέρνει πίσω τους χωρικούς που είχαν αποχωρήσει από τα χωριά τους, εάν βεβαίως τους έβρισκε. Μαζί με τις συνέπειες του ψυχρού 17ου αιώνα και των επιβαρυμένων από τους πολέμους ανθρώπων, οι μετακινήσεις του πληθυσμού από τα χωριά προς τις αστικές συγκεντρώσεις, αλλά και από τα πεδινά προς τα ορεινά, προϋπέθεταν αλλαγές άλλης ποιότητας, αλλαγές σε ορισμένες από τις θεμελιωδέστερες επιλογές του πληθυσμού – αλλιώς, με την παρέλευση του ψύχους και των πολέμων θα επέστρεφαν στην υλική τους βάση, στα χωριά τους. Οι αλλαγές αυτές διαφαίνονται, πρώτα από όλα, στην ανάπτυξη αστικών κέντρων στα πεδινά και στα ορεινά. Θα ήταν αρκετά απλοϊκό να αποδώσουμε αυτές τις μάλλον εντυπωσιακές ανατροπές σε συγκυριακά αίτια, φυσικά δεν μπορούν να οφείλονται στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού εμπορίου στα Βαλκάνια, δεδομένου ότι οι Ευρωπαίοι έμποροι, παρ' όλη την παλαιά παρουσία τους, άρχισαν να ενδιαφέρονται έντονα για τα Βαλκάνια, τόσο ώστε να τα επηρεάζουν, μόλις από τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα. Είναι

λοιπόν αρκετά ασφαλές να θεωρήσουμε ότι οι δομικές αλλαγές που παρατηρήσαμε, πληθυσμιακές και οικιστικές, ήταν προϊόντα της εσωτερικής δυναμικής που είχαν οι κοινωνίες των πληθυσμών των ραγιάδων στις περιοχές της κεντρικής Ελλάδας. Το ερώτημα, συνεπώς, είναι ποια ακριβώς ύλη τροφοδοτούσε αυτή τη δυναμική.

Η στροφή των καλλιεργητών προς την παραγωγή εμπορευματικών αγαθών

Πριν αναφερθούμε σε αυτό που υπόσχεται ο υπότιτλος, θα πρέπει να θυμίσω ότι ο 16ος αιώνας χαρακτηριζόταν από δύο θεμελιώδη γνωρίσματα, καθοριστικά για την ανάπτυξη όλων των βαλκανικών περιοχών. Πρώτο χαρακτηριστικό είναι η οθωμανική ειρήνη, που διαμόρφωσε ένα πλαίσιο πολιτικής σταθερότητας, και δεύτερο, η γενίκευση του συστήματος Çift-hane, ή με σύγχρονους όρους: γη για κάθε αγροτική οικογένεια. Αν σε αυτό το προωθητικό πλαίσιο συμπεριλάβουμε τη χαμηλή, ακόμη τότε, φορολογία, όπως και την ελάχιστη ακόμη σημασία τού μόλις αναδυόμενου συστήματος τσιφλικικών σχέσεων, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι οι αναπτυξιακές συνθήκες ήταν εξαιρετικά ευνοϊκές για τους καλλιεργητές. Διατείνομαι ότι επίκεντρο αυτών των συνθηκών ήταν το σύστημα Çift-hane. Τα εκατομμύρια παραγωγικές οικογένειες καλλιεργητών, αλλά και οι κτηνοτρόφοι, οι τεχνίτες και άλλες ομάδες του πληθυσμού αποτελούσαν την παραγωγική βάση του συστήματος που προμήθευε τις πόλεις της αυτοκρατορίας, το κράτος το ίδιο. Πριν από τη σχετική αποδιάρθρωση αυτού του συστήματος προμηθειών από τις αρχές του 17ου αιώνα, οι Οθωμανοί το είχαν συγκροτήσει και το έλεγχαν κεντρικά με υψηλή αποτελεσματικότητα, και ήταν αυτό που αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη μιας μάλλον εντυπωσιακής ανάπτυξης των εμπορικών ανταλλαγών, τόσο ώστε να διαμορφώσει την ικανοποιητική υλική επάρκεια της αυτοκρατορίας.[689]

Για να αντιληφθούμε τον βαθμό επιρροής που άσκησε η ανάπτυξη των εσωτερικών αγορών στις περιοχές που συζητάμε, ας αρχίσουμε από την κατεξοχήν πεδινή πόλη της ανατολικής Στερεάς, τη Θήβα. Εκεί, το 1506 αντιστοιχούσε ένα πρόβατο σε κάθε κατοικία της κωμόπολης, ενώ προς το τέλος του ίδιου αιώνα η αναλογία είχε σχεδόν δεκαπλασιαστεί, και η αξία των προϊόντων της κτηνοτροφικής παραγωγής της κωμόπολης, σε σχεδόν σταθερό νόμισμα, είχε δεκαπενταπλασιαστεί.[690] Αυτή η ένδειξη για τη επέκταση των δραστηριοτήτων των καλλιεργητών των πεδινών προς την κτηνοτροφία ενισχύεται περαιτέρω από την περίπτωση του καζά Ξηρομέρου (νότια Ακαρνανία). Τμήμα του πληθυσμού είχε αρχίσει να μετακινείται από τα ισχνά πεδινά προς τα Ακαρνανικά όρη, ήδη από τον 16ο αιώνα, οριστικοποιώντας τον προσανατολισμό του

---

689 Sam White, *The Climate of Rebellion*, σ. 21 κ.ε., 276-297.
690 Machiel Kiel, «Central Greece in the Süleymanic Age», σ. 421.

προς την κτηνοτροφία.[691] Τον ίδιο προσανατολισμό διαπιστώνουμε από τα απογραφικά δεδομένα ενός ημιορεινού χωριού του καζά Αλμυρού της νότιας Θεσσαλίας, τη Βρύναινα.[692] Ακόμη, στο χωριό Παναγιά (Παλαιοπαναγιά, σήμερα Άσκρη, νότια της λίμνης Κωπαΐδας) βεβαιώνεται πως κατά τον 16ο αιώνα σε μια ευρεία ποικιλία καλλιεργειών προστέθηκαν δυναμικά η κτηνοτροφία και τα μελίσσια, παρέμεινε στάσιμη η παραγωγή δημητριακών, ενώ μειώθηκε ελαφρά η παραγωγή βαμβακιού και κρασιού. Συγκεκριμένα, τα πρόβατα που διέθετε κάθε οικογένεια κατά μέσο όρο στην αρχή του 16ου αιώνα ήταν 0,1, ενώ έως το 1570 είχαν αυξηθεί στα 25, αύξηση παράλληλη με την παραγωγή μελιού, η οποία υπερτριπλασιάστηκε κατά την ίδια περίοδο.[693] Φαίνεται ότι στα πεδινά υπήρξε μια τάση σχηματισμού οικογενειακών κοπαδιών της τάξης των είκοσι-τριάντα αιγοπροβάτων, πολύ μεγαλύτερος αριθμός από τα τρία-τέσσερα γαλακτοφόρα, μαζί με τα ένα-δυο εργατικά ζώα, τα οποία μπορούσε να σταβλίσει κατά μέγιστο μια μέση οικογένεια καλλιεργητών τον χειμώνα. Πιθανότατα χάρη στη σημαντικά χαμηλότερη φορολογία στην κτηνοτροφία, πολλοί κάτοικοι πεδινών περιοχών άρχισαν να μετακινούνται εποχικά προς τα ορεινά, προκειμένου να συντηρήσουν τα οικογενειακά κοπάδια τους.[694] Άλλωστε, η γεωμορφολογία καθιστούσε την τοπική εποχική νομαδικότητα πολύ προσιτή, χωρίς να απαιτούνται ουσιώδεις αλλαγές στη δομή της οικογένειας.[695] Οπότε, οι οικογένειες των καλλιεργητών στα πεδινά μπορούσαν να διευρύνουν την εμπορευματική τους παραγωγή με μαλλί και δέρματα, τυρί και βούτυρο, τα ίδια τα ζώα – προϊόντα που αποτελούσαν εμπορευματικά αγαθά, ενώ η αυτοκαταναλωτική τους σημασία παρέμενε δευτερεύουσα.

Εξετάζοντας τους πληθυσμούς των καλλιεργητών από πεδινές περιοχές της Στερεάς που ανοίγονταν στην κτηνοτροφία, διαπιστώνουμε ότι ο αναπροσανατολισμός της παραγωγής τους προς εμπορευματικά αγαθά ήταν ακόμη εντονότερος στις αγροτικές καλλιέργειες. Κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα, με τη συμβολή του γενικού πλαισίου που προαναφέραμε, καθώς και χάρη σε μια παλαιότερη παράδοση, διαπιστώνουμε με απογραφικά δεδομένα ότι ο αγροτικός πληθυσμός του καζά Ταλαντίου (Αταλάντη) πραγματοποίησε αλλαγές στις καλλιέργειες, αλλαγές που δεν απείχαν πολύ από ό,τι σήμερα θα ορίζαμε ως αγροτική αναδιάρθρωση. Μαζί με τη στροφή προς την κτηνοτροφία, ο πληθυσμός του καζά αυτού διπλασίασε τον 16ο αιώνα την παραγωγή βαμβακιού και

[691] Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Ιστορία της Ευρυτανίας στους νεότερους χρόνους (1393-1821)*, Αθήνα 1999, σ. 71-77.

[692] Γρηγόρης Ι. Στουρνάρας, «Οθωμανική Θεσσαλία», σ. 147.

[693] Machiel Kiel, «The Rise and Decline of Turkish Boeotia», σ. 342-343.

[694] Βλ. Emeri Farinetti – Kostas Sbonias, «Fields of Wheat Back to the Land», σ. 272, 274, και τους αντίστοιχους χάρτες.

[695] Karl Kaser, «Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό χώρο της δυτικής Βαλκανικής (14ος - αρχές 20ού αιώνα)», στο Β. Νιτσιάκος – Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον, Αθήνα 2000, σ. 99-105.

αντιστοίχως την αξία, αυξάνοντας συγχρόνως την παραγωγή μελιού.[696] Ταυτόχρονα με την ανάπτυξη εμπορευματικών παραγωγικών δραστηριοτήτων, ο πληθυσμός του καζά Ταλαντίου τον ίδιο αιώνα μείωσε σημαντικά την παραγωγή ορισμένων φτηνών καλλιεργειών, όπως το λινάρι, το κριθάρι και η βρώμη, αλλά κράτησε σταθερή την παραγωγή του σταριού και λιγότερο του κρασιού.[697] Την ίδια στροφή προς εμπορευματικές καλλιέργειες παρατηρούμε στις περιοχές της Θήβας. Εκεί, παράλληλα με την αύξηση της κτηνοτροφίας κατά τον 16ο αιώνα, σχεδόν διπλασιάστηκε η παραγωγή των κατεξοχήν εμπορευματικών προϊόντων, του βαμβακιού και του μεταξιού.[698] Η ίδια μετατόπιση προς εμπορευματικές καλλιέργειες εκδηλώθηκε και στην περιοχή της Λειβαδιάς. Με βάση τα απογραφικά δεδομένα, διαπιστώνουμε ότι δύο προϊόντα που παράγονταν στις αρχές του ίδιου αιώνα στα όρια της αυτοκατανάλωσης, μετεξελίχθηκαν σε διάστημα εβδομήντα χρόνων σε εμπορευματικές καλλιέργειες μεγάλης έκτασης για τα μέτρα της περιοχής. Η παραγωγή κρασιού τετραπλασιάστηκε φτάνοντας τις 250 οκάδες ανά οικογένεια, και εκείνη του ρυζιού πενταπλασιάστηκε, αγγίζοντας τις 400 οκάδες κατά μέσο ετήσιο όρο για κάθε οικογένεια καλλιεργητών.[699]

Παρατηρώντας τις επιλογές των καλλιεργητών σε επίπεδο μεμονωμένων χωριών, πάντα με βάση τα απογραφικά δεδομένα του 16ου αιώνα, διαπιστώνουμε ότι η στροφή προς εμπορευματικές καλλιέργειες δεν οδηγούσε σε μονοσήμαντες επιλογές, σε ό,τι θα ορίζαμε σήμερα ως εξειδικευμένη παραγωγή. Στο χωριό Κάπραινα, δίπλα στην αρχαία Χαιρώνεια, τα πρόβατα αυξήθηκαν από σχεδόν μηδέν σε τέσσερα ανά οικογένεια, παραμένοντας προφανώς στα όρια κάλυψης των οικογενειακών αναγκών, όμως το μέλι, τα δημητριακά και το κρασί παρέμειναν σχεδόν στάσιμα.[700] Αντίθετα, το βαμβάκι, παρότι εισήχθηκε μάλλον για πρώτη φορά στις καλλιέργειες του χωριού στην αρχή του 16ου αιώνα, αναπτύχθηκε στη συνέχεια ραγδαία.[701] Στο χωριό Μουζαράκι (ή Μουζάκι, στην Καρδίτσα Θεσσαλίας) η παραγωγή βαμβακιού μειώθηκε στο μισό, ενώ τη θέση της κύριας εμπορευματικής καλλιέργειας κατέλαβαν τα όσπρια. Έως το 1570 η παραγωγή οσπρίων έφτασε κατά μέσο ετήσιο όρο τα 200 κιλά για κάθε οικογένεια, ενώ την ίδια περίοδο η παραγωγή δημητριακών και μελιού αυξήθηκαν ελαφρά, όμως ο μέσος αριθμός των προβάτων ανά οικογένεια έφτασε τα 36, μέγεθος που προϊδεάζει για σχηματισμό οικογενειακών κοπαδιών και διοχέτευση στην αγορά προϊόντων κτηνοτροφίας από τους καλλιεργητές.[702] Έντονη διαφοροποίηση της καλλιέργειας γνωρίζουμε για το ελληνόφωνο χωριό Ζαπάντι στη δυτική πλευρά της Στερεάς (σημερινή Μεγάλη Χώρα

---

[696] Machiel Kiel – Friedrich Sauerwein, «Ost-Lokris», σ. 60.
[697] *Στο ίδιο*, σ. 59-60.
[698] Machiel Kiel, «Central Greece in the Süleymanic Age», σ. 421.
[699] Machiel Kiel, «The Rise and Decline», σ. 340.
[700] *Στο ίδιο*, σ. 341.
[701] *Στο ίδιο*.
[702] *Στο ίδιο*, σ. 344-345.

Αιτωλοακαρνανίας). Σε αυτό το χωριό εισήχθηκε τα πρώτα χρόνια του 17ου αιώνα, και για πρώτη φορά, η καλλιέργεια καπνού, η οποία αναπτύχθηκε τόσο, ώστε να διαμορφωθεί τον 18ο αιώνα ειδική εξαγωγική ποικιλία με αυτό το όνομα.

Η στροφή προς εμπορευματικές καλλιέργειες δεν αφορούσε μόνο τα σχετικά ευκατάστατα χωριά. Στο χωριό Κάπουρνα (σημερινά Γλαφυρά) στην ανατολική Θεσσαλία, οι κάτοικοι διέθεταν στην αρχή του 16ου αιώνα περίπου σαράντα στρέμματα κατά μέσο όρο ανά οικογένεια, καλλιεργώντας σε αυτά σχεδόν αποκλειστικά σιτάρι και κριθάρι. Προς το τέλος του ίδιου αιώνα είχαν διπλασιάσει τα αιγοπρόβατα ανά οικογένεια σε είκοσι, και τα εννέα βαρέλια κρασί ετησίως τα αύξησαν σε εκατό ανά οικογένεια, μειώνοντας ελαφρά την παραγωγή δημητριακών.[703] Από τα μεγέθη καταλαβαίνουμε πως η διαφοροποίηση της παραγωγής του χωριού αυτού επιτεύχθηκε όχι με βάση τις κύριες καλλιέργειες ή κάποια αναδιάρθρωση, αλλά μετατρέποντας δύο παραπληρωματικές αυτοκαταναλωτικές δραστηριότητες σε εμπορευματικές, εν προκειμένω την οικόσιτη κτηνοτροφία και τη μικρή αμπελουργία.

Παραδειγμάτων συνέχεια, η Αττική. Μια περιοχή μεικτή γεωλογικά, με αρκετούς κάμπους και βουνά, με μια παλαιά εμπορική πόλη, την Αθήνα με το λεκανοπέδιό της. Στο αθηναϊκό λεκανοπέδιο ο πληθυσμός αυξήθηκε, όπως είπαμε, κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα. Οι καλλιεργητές κράτησαν σταθερή την παραγωγή σταριού, μείωσαν την παραγωγή φτηνών προϊόντων όπως το κριθάρι και το λινάρι, τριπλασίασαν σχεδόν το μέγεθος των κοπαδιών, την παραγωγή κρασιού, επίσης διπλασίασαν την παραγωγή λαδιού και μελιού.[704] Παρότι ο πληθυσμός του λεκανοπεδίου, και ειδικότερα της Αθήνας, μειώθηκε τον 17ο αιώνα γύρω στο 40%, η περιοχή εξακολούθησε το εξωτερικό και εσωτερικό εμπόριο, όπως είδαμε συζητώντας για την τυπολογία των αγορών σε προηγούμενο κεφάλαιο. Η Αθήνα προσομοιάζει με τα Ιωάννινα. Παρότι μικρότερης κλίμακας από την πρωτεύουσα της Ηπείρου, διέθετε εκτεταμένα εμπορικά δίκτυα στις εσωτερικές αγορές, τα οποία τη συνέδεαν με άλλα εμπορικά κέντρα των δυτικών και νότιων Βαλκανίων.[705] Και αυτή η δικτύωση, μαζί με τον παραγωγικό της πλούτο, την καθιστούσε κέντρο του πόλου ισχύος της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας. Σε αυτήν την πόλη ο πληθυσμός ανέκαμψε μόνο εν μέρει, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, από τις απώλειες που είχε την περίοδο της δημογραφικής καμπής, αλλά η παραγωγή αυξήθηκε, μάλιστα σημαντικά. Από το τέλος του 16ου αιώνα έως τους πρώτους χρόνους του 19ου, τα κοπάδια των κτηνοτρόφων του αθηναϊκού λεκανοπεδίου είχαν αυξηθεί κατά δεκατέσσερις φορές, φτάνοντας τις 160.000 αιγοπρόβατα μαζί με σχεδόν 6.000 βοοειδή.[706]

[703] Machiel Kiel, «The Ottoman Imperial Registers», σ. 206.

[704] Machiel Kiel, «Central Greece in the Süleymanic Age», σ. 420

[705] Δημήτρης Νικ. Καρύδης, *Πολεοδομικά των Αθηνών της τουρκοκρατίας*, Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων - ΕΜΠ, Αθήνα 1981, Παράρτημα σ. 366. (Αναρτημένη στο thesis.ekt.gr/).

[706] Dr. Sibthorp, «Remarks respecting Attica» in Robert Walpole (επιμ.), *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, and other countries of the East*, Longman, Hurst, Rees, Λονδίνο 1818 (Δεύτερη έκδοση), σ. 141.

Η παραγωγή μελιού είχε υπερεικοσαπλασιαστεί φτάνοντας τις 132.000 οκάδες, το κερί τις 9.000 οκάδες. Τα 9/10 αυτών των προϊόντων διοχετεύονται στις εξαγωγές.[707] Στο διάστημα αυτών των δύο και πλέον αιώνων, έως τις αρχές του 19ου, η παραγωγή λαδιού στο λεκανοπέδιο πενταπλασιάστηκε φτάνοντας τις 880.000 οκάδες, με τα δύο τρίτα να εξάγονται, ενώ το ίδιο αυτό προϊόν διέθετε τέτοια ζήτηση στις εσωτερικές και τις διεθνείς αγορές, ώστε απογείωσε βαθμιαία την τιμή των ελαιόδεντρων στο λεκανοπέδιο από τα τέσσερα γρόσια το 1780 στα τριάντα το 1819.[708] Βορειότερα της Αθήνας, στον καζά Ιστιαίας στη βόρεια Εύβοια, η κωμόπολη της Αιδηψού, με 212 καταμετρημένες φορολογήσιμες εστίες, και το μεγάλο χωριό Αλωνάρι, με 150 εστίες, αύξησαν το εισόδημά τους από το τέλος του 15ου έως σχεδόν το τέλος του 16ου αιώνα κατά επτά και είκοσι δύο φορές αντιστοίχως, κάνοντας προφανώς ανάλογες παραγωγικές επιλογές.[709]

Πρέπει να αναδείξουμε δύο χαρακτηριστικά τα οποία προκύπτουν από τα παραπάνω απογραφικά δεδομένα. Το ένα είναι η στροφή προς ποικίλες εμπορευματικές καλλιέργειες, χωρίς για τούτο να εξαφανίζονται οι αντίστοιχες παραδοσιακές, όπως του σταριού και άλλες ακόμη μικρότερες, ούτε η οικόσιτη κτηνοτροφία. Το δεύτερο είναι η εντυπωσιακή ποικιλία των καλλιεργειών, τόσο σε επίπεδο μικρών χωριών, όπως το Μουζαράκι με τις 40 οικογένειες στο πληθυσμιακό απόγειο, όσο και στο επίπεδο των μεγαλύτερων χωριών, όπως η Κάπραινα με τις 280 οικογένειες την ίδια περίοδο. Προφανώς πρόκειται για διαμόρφωση μιας εξαιρετικής παραγωγικής, εντέλει κοινωνικής δυναμικής, σε ένα σύστημα ασφάλειας που επέτρεψε στους καλλιεργητές, παράλληλα με τις παραδοσιακές εμπορευματικές καλλιέργειες παλαιού τύπου, όπως τα καλής ποιότητας δημητριακά, να αναπτύξουν νέα εμπορευματικά προϊόντα, όπως το βαμβάκι, το μέλι, τα όσπρια, τα κτηνοτροφικά προϊόντα. Δεν γνωρίζουμε τα απογραφικά δεδομένα του 17ου αιώνα για την παραγωγή. Όμως είναι μάλλον αδύνατο η δυναμική αυτή να υπέστη κάτι περισσότερο από μια ποσοτική κάμψη εξαιτίας της μείωσης του πληθυσμού.

Νομίζω πως η ανάπτυξη των αγροτικών αστικών κέντρων της Στερεάς θα πρέπει να ξεκίνησε ξανά κάπου στις αρχές του 18ο αιώνα, αλλά γνωρίζουμε ελάχιστα για το διάστημα αυτό. Πάντως, η καταμέτρηση που έκανε ένας Εβραίος έμπορος κατά το 1814-16 δείχνει πως για τις πόλεις της Λειβαδιάς, της Θήβας, των Σαλώνων και της Ναυπάκτου η εμπορική κίνηση ανερχόταν στα 5,84 εκατομμύρια γρόσια τον χρόνο, με το 71% αυτού του συνολικού ποσού να αντιπροσωπεύει το εμπόριο της Λειβαδιάς, η οποία χάρη στον

---

[707] Félix Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, τ. 1, A. A. Renouard, Παρίσι 1800, σ. 168-170.

[708] Για την κτηνοτροφία βλ. *στο ίδιο*, σ. 202. Για την εξέλιξη της τιμής των ελαιόδεντρων βλ. Δημήτρης Νικ. Καρύδης, *Πολεοδομικά των Αθηνών*, Παράρτημα σ. 321.

[709] Machiel Kiel, «Central Greece in the Süleymanic Age», σ. 423. Για την Εύβοια συνολικά βλ. Ευαγγελία Μπαλτά, «Ενδείξεις για την κίνηση πληθυσμού», *ό.π.*

αγροτικό πλούτο που συγκέντρωνε, αποτελούσε το δεύτερο σε σημασία κέντρο του πόλου ισχύος της ανατολικής Στερεάς.[710]

Αν αποδεσμευτούμε από αρκετά στερεότυπα για τις προϋποθέσεις ανάπτυξης του πλούτου ενός πληθυσμού, μπορούμε να ανακαλύψουμε στην ιστορία πολλούς δρόμους για τη διεύρυνση των υλικών όρων αναπαραγωγής μιας κοινωνίας. Παραμένοντας στα χρονικά όρια του 16ου αιώνα, εμφανίζεται σχεδόν πλήρης η συσχέτιση μεταξύ δημογραφικής ανόδου και αύξησης του όγκου της παραγωγής. Το προφανές συμπέρασμα είναι ασφαλώς ότι καμία άλλη παράμετρος αύξησης της παραγωγής δεν παρεμβαίνει, κοινωνική ή τεχνολογική. Στην αύξηση της παραγωγής συνέβαλε μόνο η ένταση εργασίας των καλλιεργητών όταν αυξανόταν ο πληθυσμός τους σε περιόδους δημογραφικής ανόδου. Ποικίλες πιθανές διευκολύνσεις της παραγωγής έμεναν στάσιμες, δεδομένου ότι το οθωμανικό κράτος ήταν αδιάφορο για υποδομές που δεν αφορούσαν τις στρατιωτικές του ανάγκες.[711] Ωστόσο, η δημογραφική ανάπτυξη δεν εξηγεί με κανέναν τρόπο τη στροφή προς εμπορευματικές παραγωγικές δραστηριότητες. Η στροφή προς εμπορεύσιμη παραγωγή πρέπει να συνδεθεί αιτιακά με την ανάπτυξη των εσωτερικών εμπορικών ανταλλαγών σε όλα τα Βαλκάνια κατά τον 16ο αιώνα ή, όπως θα λέγαμε σήμερα, με την αύξηση της εσωτερικής ζήτησης. Θυμίζω ότι οι μεγάλες, συνήθως ετήσιες, εμποροπανηγύρεις διπλασιάστηκαν σε αριθμό έως τον 16ο αιώνα και τετραπλασιάστηκαν έως τον 18ο. Γνωρίζουμε τα εισοδήματα που απέφερε στο κράτος μία σημαντική εμποροπανήγυρη στο Μοσχολούρι, στη σημερινή κεντρική Θεσσαλία. Σε εξήντα πέντε χρόνια, έως το 1570, τα εισοδήματα από την εμποροπανήγυρη αυτή οκταπλασιάστηκαν, ξεπερνώντας τις εβδομήντα χιλιάδες άσπρα, ενώ στην παράλληλη αγορά αλόγων τα εισοδήματα τετραπλασιάστηκαν, ξεπερνώντας τα επτά χιλιάδες άσπρα.[712]

Ο 16ος αιώνας στην κεντρική Ελλάδα, πιθανότατα στη Θεσσαλία και σε πολλές ακόμη βαλκανικές περιοχές, ήταν η περίοδος απογείωσης των εσωτερικών αγορών. Μόνο έτσι μπορεί να ερμηνευτεί η στροφή απλών καλλιεργητών προς εμπορευματικές παραγωγικές καλλιέργειες και προς την κτηνοτροφία. Αυτή η στροφή αποτελεί ταυτοχρόνως το σημείο αφετηρίας για μια σχετική αποδέσμευση της μεγέθυνσης του υλικού πλούτου από την αύξηση του πληθυσμού. Πολύ πριν από τη γενίκευση των τσιφλικικών σχέσεων και τη σταδιακή αύξηση των φόρων, το εσωτερικό εμπόριο, που άρχισε να αναπτύσσεται ραγδαία στα νότια Βαλκάνια από τις αρχές του 16ου αιώνα, ωθούσε τους παραγωγούς προς την επιλογή εμπορευματικών καλλιεργειών. Τότε άρχισαν να διαφοροποιούνται σημαντικά οι όροι παραγωγής του πλούτου στις περιοχές

[710] ΓΑΚ, Αρχεία Ν. Κερκύρας, Ι. Α. Καποδίστριας, «Stato delle Principali Produzione e Commercio di un anno della Morea e contiquo Golfo di Lepanto», *Statistiques de Péloponèsse (Στατιστικά Πελοποννήσου)*, φ. 477, έγγ. 10.

[711] Sam White, *The Climate of Rebellion*, σ. 67-69.

[712] Machiel Kiel, «Central Greece in the Süleymanic Age», σ. 422.

τους. Ξεπερνούσαν τις πεπερασμένες δυνατότητες του οικογενειακού κλήρου ως προς τον όγκο της παραγωγής, αλλάζοντας τα παλαιά με νέα εμπορευματικά, ακριβότερα προϊόντα. Κοντολογίς, ό,τι δεν μπορούσαν να κερδίσουν με την αύξηση του όγκου της παραγωγής το κέρδιζαν με την αύξηση της αξίας της. Ταυτόχρονα, κάθε οικογένεια απέφευγε την αποκλειστική καλλιέργεια ενός και μόνο εμπορευματικού προϊόντος. Δηλαδή οι καλλιεργητές, όπως συνήθιζαν από αιώνες, διατηρούσαν και στις εμπορευματικές καλλιέργειες την αρχή της ποικιλίας της παραγωγής τους, διαμορφώνοντας έτσι εναλλακτικές δυνατότητες, τόσο έναντι της αγοράς, όσο και για τις ανάγκες της αυτοκατανάλωσής τους.

Εφαρμόζοντας αυτήν τη γενική δομή, οι παραγωγοί της ανατολικής Στερεάς, πιθανότατα και άλλων βαλκανικών περιοχών, άρχισαν να διαμορφώνουν με τις επιλογές τους μια ιστορική τάση που τους επέτρεψε την είσοδο σε διαπεριφερειακές αγορές με δυναμικά για την εποχή εμπορευματικά αγροτικά προϊόντα. Την κάμψη της αγροτικής παραγωγής κατά τον 17ο αιώνα των μικρών παγετώνων την υποθέτουμε από τη γενική μείωση του πληθυσμού. Ωστόσο, η κάμψη αυτή δεν φαίνεται να ακύρωσε τον εμπορευματικό προσανατολισμό των παραγωγών. Αυτός ο προσανατολισμός αποτέλεσε τη θεμελιώδη προϋπόθεση για να εισέλθουν τα προϊόντα των περιοχών στις ευρωπαϊκές αγορές σταδιακά από το τέλος του ίδιου αυτού ψυχρού αιώνα. Συνεχίστηκε εντατικότερα σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα, έως τις πρώτες δεκαετίες του 19ου, χωρίς από ό,τι φαίνεται να αλλάξουν σημαντικά οι κοινωνικές δομές και τα τεχνικά μέσα της παραγωγής.

Ο κόσμος της «θάλασσας των βουνών»

Το όνομα αυτό είναι, πιστεύω, το πλέον εκφραστικό, προκειμένου να περιγραφεί ο χώρος όπου διαμορφώθηκε ο δυτικός πόλος ισχύος της Στερεάς. Από τα βόρεια Άγραφα της σημερινής νοτιοδυτικής Θεσσαλίας έως την ορεινή Ναυπακτία στον Κορινθιακό κόλπο, και από την ορεινή Λειβαδιά στα ανατολικά, με το προϊστορικό Τροφώνιο Μαντείο, φτάνοντας στα Ακαρνανικά όρη στο Ιόνιο πέλαγος, η περιοχή ορίζεται από τη γεωμορφολογία, τους μύθους και τη μακραίωνη ιστορία των ανθρώπων. Σήμερα ακόμη, στους πολύ δραστήριους πολιτιστικούς συλλόγους των τόπων αυτών, δύσκολα ο επιστημονικός ορθολογισμός θα πείσει, για παράδειγμα, ορισμένους Αγραφιώτες να αμφισβητήσουν την προέλευσή τους από τους αρχαίους Δόλοπες κτηνοτρόφους πολεμιστές, ακόμη δυσκολότερα θα τους κάνει να πειστούν ότι το όνομα του τόπου τους δεν οφείλεται στο ότι δεν καταγράφηκαν ποτέ από κανένα κράτος, και ας προσκομίσει ο ιστορικός ως απόδειξη όσες οθωμανικές απογραφές διαθέτει. Είναι εξίσου δύσκολο να ασκηθεί κριτική σε έναν άλλο μύθο, να ειπωθεί δηλαδή ότι οι κάτοικοι των ορεινών χωριών του Βάλτου της βόρειας Αιτωλοακαρνανίας δεν μπορεί να έχουν σχέση με τους

αρχαίους Αγραιούς, όταν ακόμη και ιστορικοί της αρχαιότητας γυροφέρνουν την ιδέα.[713] Όμως, οι πληθυσμοί της ορεινής δυτικής Στερεάς δεν ασκούν με πρόσχημα το παρελθόν τους κάποια λατρεία εξωτικού μυστηρίου, αλλά με αυτές τις ψευδαισθήσεις καταγωγής εκφράζουν αυθόρμητα την ορθή διεκδίκηση της αρχέγονης ιστορίας τους. Στους σχεδόν συμπαγείς ορεινούς όγκους που καλύπτουν επιφάνεια περίπου είκοσι χιλιάδων τετραγωνικών χιλιομέτρων, η ιστορία των ανθρώπων επισκιάζεται από το μείζον σύμβολο της ανατολικής πλευράς της κεντρικής Ελλάδας, την Αθήνα. Οι πολίτες της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, όπως μαρτυρεί ο Θουκυδίδης, πίστευαν ότι οι ορεινοί Αιτωλοί έτρωγαν ωμό κρέας – έσχατη ύβρις έναντι του πολιτισμού, όπως νόμιζαν.

Αν κάθε ιστορική περίοδος τείνει να σταθμιστεί με κέντρο βάρους τον χρυσό αιώνα του Περικλή, στην ορεινή πλευρά της κεντρικής Ελλάδας, σε αυτήν τη «θάλασσα των βουνών», όπως την έχει αποκαλέσει με τρυφερότητα ένας Ολλανδός προϊστορικός αρχαιολόγος, το κέντρο βάρους της μεγάλης ιστορικής διάρκειας είναι οι αρματολοί της Ρούμελης. Σε αυτούς πύκνωσαν από τον 18ο αιώνα όλες οι ιστορικές διάρκειες που εκλύονταν στην περιοχή από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Η ιστορία της ορεινής πλευράς της κεντρικής Ελλάδας χάνεται στα βάθη της προϊστορίας, και η κατοίκηση, όπως αποδεικνύουν οι προϊστορικοί αρχαιολόγοι, ίσως να άρχισε την εποχή της εξημέρωσης των ζώων από τον άνθρωπο· οπωσδήποτε πυκνή κατοίκηση μαρτυρείται από την πρώιμη εποχή του χαλκού.[714] Πόσοι αιώνες; Φυσικά, οι μετακινήσεις πληθυσμών ήταν πάντα στην ημερήσια διάταξη της ιστορίας, εδώ όπως και αλλού. Ωστόσο, οι περιοχές των βουνών της κεντρικής Ελλάδας διατηρούσαν έως τον 20ό αιώνα ένα διηνεκές χαρακτηριστικό, την κτηνοτροφία, κατά κανόνα αιγοπροβάτων.[715] Σε αυτές τις περιοχές οι καλλιεργητές της γης ήταν ελάχιστοι και συνήθως πολύ χαμηλής υλικής επάρκειας.

Ας ξεκινήσουμε, όπως συχνά σε αυτό το βιβλίο, με τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στις ευρωπαϊκές και τις βαλκανικές ιστορικές πραγματικότητες. Δεν θα τηρήσουμε την καθιερωμένη ερμηνεία, δηλαδή δεν θα θέσουμε το γνωστό δίλημμα για τα περιφραγμένα ή κοινά χορτολίβαδα βόσκησης, τα κλειστά ή κοινοτικά δάση και, κατ' επέκταση, για την αντίθεση μεταξύ ποιμενικής και καλλιεργητικής οικονομίας. Αυτή η ερμηνεία έρχεται από άλλες συνθήκες, από το γνωστό σύστημα των περιφράξεων, ιδίως στην Αγγλία. Στα Βαλκάνια και αλλού στην οθωμανική επικράτεια, οι ορεσίβιοι, όπως θα δούμε στο επόμενο υποκεφάλαιο, έτυχαν ειδικής μεταχείρισης από το κρά-

[713] Claudia Antonetti, «*Agraioi* et *agrioi*. Montagnards et bergers: un prototype diachronique de sauvagerie», *Dialogues d'histoire ancienne*, 13/1987, σ. 210 κ.ε.

[714] Marko Porčić, «Nomadic Pastoralism in the Early Bronze Age of the Central Balkans Evaluation of Background Knowledge», *Balcanica*, XXXIX/2009, και John Bintliff, «Regional Field Surveys and Population Cycles» στο Του ίδιου και Kostas Sbonias (eds), *Reconstructing*.

[715] Για την προσέγγιση του κόσμου της κτηνοτροφίας ακολουθώ τις γενικές κατευθύνσεις που διατύπωσε ο Andreas Kapetanios, *Beyond Environmental and Economic Determinism: The Social Role of Animal Production in Ikaria, Crete and Epirus in an Ethnoarchaeological Perspective*, Submitted for the degree of Doctor of Philosophy, Cambridge University, Οκτώβριος 2011 (αδημοσίευτη).

τος, τουλάχιστον τους πρώτους αιώνες, και αποτελούσαν τη «σπονδυλική του στήλη» επειδή κάλυπταν στρατιωτικές και άλλες ανάγκες του.[716] Σε χωριά ημιορεινά, από ένα υψόμετρο της τάξης των τετρακοσίων μέτρων, και σε ορεινά που έφταναν έως τα 1.400 μέτρα, κατοικούσε ο ποιμενικός πληθυσμός των ορεινών περιοχών της κεντρικής Ελλάδας. Σε αυτές τις περιοχές ζούσαν ποιμενικές οικογένειες, συγκροτημένες συνήθως από τρεις γενιές (εκτός από τις κόρες που πήγαιναν στο σπίτι του άντρα τους), ενώ το σύστημα Çift-hane δεν είχε ακόμη νόημα στις περιπτώσεις κτηνοτρόφων που διέθεταν για καλλιέργεια κάποια χωράφια, συμπληρωματικά προς την κτηνοτροφία. Ο χώρος και το περιβάλλον με τους τόπους οίκησης μπορεί να περιγραφεί ως βαθιές στενές κοιλάδες, δάση, μικρά οροπέδια, πλαγιές που χρησιμοποιούνταν ως βοσκότοποι, πολλά νερά, όλα αυτά διασυνδεδεμένα με μονοπάτια ή λίγο ευρύτερα περάσματα, όχι όμως αμαξιτά. Στους κτηνοτρόφους, συνεπώς, ο παραγωγικός χώρος δεν ήταν οργανωμένος σε οικογενειακούς κλήρους, όπως στους καλλιεργητές. Αντιθέτως, ο χώρος αυτός είχε κατ' ανάγκη κάτι κοινό για όλους, χωρίς αυτό να συνεπάγεται κάποιου είδους αρχαίο ή νεότερο κοινοτισμό.[717] Αυτονόητο είναι ότι επίκεντρο του οικογενειακού κλήρου για τους καλλιεργητές ήταν η γη, ενώ για τις οικογένειες των ποιμένων το κοπάδι.[718] Παρά την κάποια παρουσία της γεωργίας στις ορεινές περιοχές, πιστεύω ότι δεν επρόκειτο για μεικτή (κτηνοτροφική και αγροτική) οικονομία, αλλά για ένα σύστημα παραγωγής υλικών αγαθών ιεραρχημένο, όπου η κτηνοτροφία κυριαρχούσε σχεδόν συντριπτικά, σε συνδυασμό πρωτίστως με την οικιακή βιοτεχνία και μόνο παραπληρωματικά με μικρές καλλιέργειες.[719] Για παράδειγμα, το 1809-10 τα 85 χωριά των κατεξοχήν ορεινών Αγράφων με τους περίπου πενήντα χιλιάδες κατοίκους πουλούσαν σε άλλες περιοχές εμπορεύματα αξίας 876.000 γροσιών, από τα οποία το 76% ήταν προϊόντα αμιγώς κτηνοτροφικά (ζώα, μαλλί, τυρί, βούτυρο)· το μετάξι από τις οικοτεχνίες τους αντιπροσώπευε το 16% (τα οικοτεχνικά προϊόντα από μαλλί, όπως το νήμα και τα υφάσματα, δεν τα γνωρίζουμε), ενώ τα αμιγώς αγροτικά προϊόντα μόλις άγγιζαν το 0,5%. Σε αυτά περιλαμβάνεται το μέλι, που πιθανότατα προερχόταν από κυνήγι μελισσών και όχι από μελισσοκομία, ποσότητες κρασιού που εν μέρει καλλιεργούνταν και εν μέρει εισάγονταν

---

[716] Η φράση είναι του Halil İnalcık, «The Yürük», στο R. Pinner – W. Denny (eds), *Oriental Carpet and Textile Studies*, Hali Magazine, Λονδίνο 1986, σ. 56. Για τις σχέσεις οθωμανικού κράτους και νομάδων κτηνοτρόφων από τον 18ο αιώνα, βλ. Resat Kasaba, «L'Empire ottoman, ses nomades et ses frontières aux XVIIIe et XIXe siècles», *Critique internationale*, 12/2001.

[717] Βλ. ένα ανάλογο παράδειγμα στο Harold A. Koster, «Yours, Mine, and Ours: Private and Public Pasture in Greece» στο P. Nick Kardulias and Mark T. Shutes (eds), *Aegean Strategies. Studies of Culture and Environment on the European Fringe*, Rowman and Littlefield Pub, Βοστόνη 1977, σ. 146-156.

[718] P. K. Doorn – L. S. Bommeljé, «Transhumance in Aetolia, Central Greece: a mountain economy caught between storage and mobility», στο R. Maggi – R. Nisbet – G. Barker (eds), *Archeologia della pastorizia nell' Europa meridionale*, Πρακτικά, *Rivista di Studi Liguri*, I/1-4, *Bordighera* 1991, σ. 87-94.

[719] Βλ. μια παραλλαγή αυτής της ερμηνείας στο P. K. Doorn – L. S. Bommeljé, «Transhumance in Aetolia», ό.π. Και το ίδιο ζήτημα για την κτηνοτροφία της οροσειράς της Πίνδου στο P. Halstead, «Present to past in the Pindhos: diversification and specialisation in mountain economies», *Archeologia della pastorizia*, ό.π.

από την πεδινή Θεσσαλία, και τέλος, καλαμπόκι άγνωστης ποσότητας, για δική τους κατανάλωση.[720] Δεν πρόκειται, λοιπόν, για μεικτή παραγωγή, αλλά για κτηνοτροφία της οποίας τα προϊόντα μεταποιούνταν με συμπληρωματικές οικοτεχνικές δραστηριότητες. Οι καλλιέργειες είχαν μόνο παραπληρωματική σημασία. Τέλος, πρέπει να προσθέσουμε το κυνήγι και τη συλλογή καρπών.

Υπήρχαν όμως κοινωνικές ομάδες παραπληρωματικές προς την κτηνοτροφία. Σε αυτές περιλαμβάνονταν οι τεχνίτες, κάτοχοι πολύ απλών εργαλείων χεριού με λίγες δυνατότητες, περιφερόμενοι σιδεράδες και χαλκιάδες, περιφερόμενες αδελφότητες ραφτάδων, λίγοι οπλουργοί, κατασκευαστές μπαρουτιού και, τέλος, υφαντουργοί.[721] Οι σιδεράδες, οι χαλκιάδες και οι ραφτάδες, πάντοτε άντρες, μετακινούνταν από χωριό σε χωριό και σε παζάρια. Οι οπλουργοί και οι κατασκευαστές μπαρουτιού ήταν τεχνίτες ειδικευμένοι, εγκατεστημένοι σε δύο ορεινά χωριά, και εργάζονταν κυρίως με παραγγελίες από τις γύρω περιοχές και με τους περιφερόμενους εμπόρους.[722] Πρόκειται για ομάδες τεχνιτών οι οποίες παραδοσιακά εξυπηρετούσαν την κτηνοτροφία. Συνεπώς, δεν διαφοροποιούσαν τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά που έδιναν την πρωτοκαθεδρία στην ποιμενική κοινωνία. Η υφαντουργία, παλαιότατη οικιακή δραστηριότητα, δεν ξεχώριζε από την παραγωγή μάλλινων νημάτων και υφασμάτων, και την ασκούσαν ανέκαθεν οι γυναίκες, ιδιαίτερα την περίοδο του χειμώνα, σε όλες τις ορεινές περιοχές των Βαλκανίων όπου επικρατούσε η κτηνοτροφία.[723] Φαίνεται όμως ότι άντρες υφαντουργοί, ιδίως από την επαρχία Αγράφων, αποσπάστηκαν από την κτηνοτροφία για να προσανατολιστούν προς την εντατικότερη κατασκευή παραδοσιακών μάλλινων υφασμάτων τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, όταν οι κάπες, οι βελέντζες και άλλα μάλλινα άρχισαν να αποτελούν αντικείμενο του εξαγωγικού εμπορίου.[724] Η μεταποιητική αυτή παραγωγή εξελίχθηκε περαιτέρω, άγνωστο πότε, εισάγοντας στην κατασκευή υφασμάτων και τα βαμβακερά, βαμμένα μάλιστα επιτόπου σε ποικίλα χρώματα.[725] Ίσως να έχουμε ένα ακόμη τοπικό φαινόμενο πρωτοεκβιομηχάνισης, όπως γνωρίζουμε για τα Αμπελάκια, τις υφαντουργικές οικοτεχνίες των οροσειρών της Πίνδου, της Ροδόπης και άλλων περιοχών. Αυτή η διαφαινόμενη εξειδίκευση στην οικοτεχνία δεν άλλαξε τον θεμελιώδη κτηνοτροφικό χαρακτήρα της ορεινής αυτής περιοχής.

---

[720] William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 4, σ. 269, 273.

[721] Για τους οπλουργούς και τους κατασκευαστές μπαρουτιού, βλ. Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Ιστορία της Ευρυτανίας*, σ. 46-50. Για τους σιδεράδες και τους χαλκιάδες, βλ. Δημήτρης Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων αρ. 14, Αθήναι 1938, σ. 53-61, 73-79.

[722] Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Το παραδοσιακό δίκαιο και η οικονομία του τσελιγκάτου*, Πορεία, Αθήνα 2004, σ. 337.

[723] Για τα ορεινά της κεντρικής Ελλάδας βλ. Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού, *Επιστολές*, εκδ. Ι. Ε. Στεφανή – Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 404, αρ. 216.

[724] Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Το παραδοσιακό δίκαιο*, σ. 329-335.

[725] William Martin Leake, *Travel*, τ. 4, σ. 273-274.

Ας δούμε λοιπόν τον κατεξοχήν υλικό πλούτο, δηλαδή το ζωικό κεφάλαιο, ξεκινώντας με ορισμένους αριθμούς ως τάξεις μεγέθους. Γενικές αναφορές για εκτεταμένη κτηνοτροφική οικονομία από τον 15ο αιώνα πρέπει να θεωρηθούν αληθείς λόγω της μακράς ιστορίας της ποιμενικής οικονομίας στην περιοχή.[726] Με βάση μια καταγραφή σε φορολογικά κατάστιχα, που θα μας βοηθήσει να σχηματίσουμε μια γενική ιδέα για το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, περιορισμένη σε είκοσι έξι χωριά της βόρειας Αιτωλίας, διαπιστώνουμε ότι αντιστοιχούσαν περίπου δεκαπέντε αιγοπρόβατα ανά άτομο.[727] Γύρω στο 1800, ο αριθμός των αιγοπροβάτων στην περιοχή μόνο της σημερινής Αιτωλίας και των Αγράφων, εξαιρουμένων των κοπαδιών που ανήκαν σε μεγάλους Οθωμανούς αξιωματούχους, έφταναν τα 2,4 εκατομμύρια κεφάλια ζώων, με τις κατσίκες να ανέρχονται στο 78% αυτού του συνόλου. Να τονίσουμε ότι μας διαφεύγει ο αριθμός των βοοειδών, των εργατικών, και των μικρών οικόσιτων ζώων.[728] Με μετριοπαθείς υπολογισμούς βάσει του γενικού πληθυσμού της περιοχής, αναλογούσαν σαράντα σχεδόν αιγοπρόβατα ανά κάτοικο, ενώ, εάν αφαιρέσουμε τον πληθυσμό των ναυτικών πόλεων, πλησίαζαν τα πενήντα.[729] Για να σταθμίσουμε αυτό το μέγεθος, να θυμίσω ότι σύμφωνα με τα στοιχεία πληθυσμού και αριθμού ζώων που γνωρίζουμε για το λεκανοπέδιο της Αττικής, εκεί αναλογούσαν εννέα ζώα ανά κάτοικο, ενώ αν αφαιρέσουμε τον πληθυσμό της Αθήνας, αυξάνονται με τις χαμηλότερες εκτιμήσεις στα δεκατέσσερα. Ακολουθούσε η Ήπειρος, με τον μισό σχεδόν αριθμό αιγοπροβάτων ανά κάτοικο σε σύγκριση με το λεκανοπέδιο.[730] Έμμεση επιβεβαίωση των παραπάνω μεγεθών έρχεται από τα 4,35 εκατομμύρια αιγοπρόβατα, καταμετρημένα στην κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο, λίγα χρόνια μετά την Ελληνική Επανάσταση, παρά τις μεγάλες απώλειες που είχε η κτηνοτροφία στο μεταξύ.[731] Είναι συνεπώς σχεδόν βέβαιο πως η συγκέντρωση ζωικού κεφαλαίου στην ορεινή κεντρική Ελλάδα ήταν εξαιρετικά υψηλή.

Πώς αναπαραγόταν αυτό το τεράστιο ζωικό κεφάλαιο; Αν οι καλλιεργητές της γης ήταν αναγκαστικά, αλλά όχι θεσμικά, προσδεδεμένοι στη μικρή κλίμακα των χωραφιών που είχαν στα χωριά τους, οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί άπλωναν σε μεγάλη έκταση τον ζωτικό τους χώρο και τον οικειοποιούνταν με διαρκείς μετακινήσεις, που ρυθμίζονταν από τις εποχές του χρόνου. Αυτός ήταν ο μόνος τρόπος αναπαραγωγής του ζωικού κεφαλαίου τους. Οι μεγάλοι ορεινοί όγκοι της κεντρικής Ελλάδας έχουν δύο βασικά

---

[726] P. K. Doorn – L. S. Bommeljé, «Transhumance in Aetolia», σ. 88-89. Επίσης, λίγες αναφορές για τον καζά Λιδορικίου και τον ναχιγέ της Βιτρινίτσας (σήμερα Ερατεινή) στο Peter K. Doorn, «Population and settlements in Central Greece», *ό.π.*

[727] Spyros Asdrachas, «Histoire de la Grèce post-byzantine» in *Annuaire 1975-1976*, École pratique des hautes études. 4e section, Sciences historiques et philologiques, 1976, σ. 477-481.

[728] François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. 4, σ. 261-263.

[729] *Στο ίδιο*, σ. 251. Ο υπολογισμός για τον πληθυσμό έγινε με βάση τα δεδομένα του Sebastiaan Bommeljé – Peter K. Doorn, *Aetolia and the Aetolians*, ό.π., σ. 46.

[730] François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. 5, σ. 112-116.

[731] Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *Η φορολογία της πρωτογενούς παραγωγής στην Ελλάδα (1828-1862)*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1992, σ. 237.

χαρακτηριστικά που διευκολύνουν την ανάπτυξη ποιμενικών κοινωνιών. Πρώτον, οι αλλεπάλληλες πλαγιές και κοιλάδες αυξάνουν εκθετικά την επιφάνεια βόσκησης σε μια σχετικά περιορισμένη ακτίνα επιφανείας. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ότι στα όρια αυτής της σχετικά περιορισμένης ακτίνας χώρου αρκεί μια μετακίνηση λίγων δεκάδων χιλιομέτρων για να αλλάξουν οι κλιματολογικές συνθήκες.

Για να γίνει κατανοητή η οικειοποίηση της γεωμορφολογίας της ορεινής κεντρικής Ελλάδας από τις ποιμενικές κοινωνίες, ας θυμηθούμε την τεράστια πεδιάδα που εκτείνεται από τα δυτικά της σημερινής Γαλλίας, από τα παράλια του Βισκαϊκού κόλπου έως τη δυτική Ρωσία, όπου σχηματίζεται η απέραντη ρωσική πεδιάδα μέχρι τα Ουράλια. Αυτή η πεδιάδα, από τις ακτές των βόρειων θαλασσών, προχωράει μέσα στην ευρωπαϊκή ήπειρο σε βάθος που φτάνει ενίοτε τις εκατοντάδες χιλιόμετρα. Εκεί η κτηνοτροφία μπορούσε να υπάρξει μόνο εφόσον επινοούσαν οι άνθρωποί της ένα σύστημα προστασίας των ζώων στη μέση της πεδιάδας, τον σταβλισμό, και διέθεταν τα μέσα για την υλοποίησή του. Αντίθετα, στην ορεινή κεντρική Ελλάδα, όπως και σε πολλά ορεινά μέρη, μπορούσαν να αποφύγουν το κρύο του χειμώνα που σκότωνε τα ζώα, ή τη ζέστη του καλοκαιριού που είχε το ίδιο αποτέλεσμα, μετακινούμενοι τον χειμώνα σε προσιτές αποστάσεις προς τις παράλιες ή τις πεδινές περιοχές που ήταν θερμότερες, και αντιστρόφως το καλοκαίρι προς τα ορεινά που ήταν ψυχρότερα, φτάνοντας έως και τις δύο χιλιάδες μέτρα ύψος.[732] Αυτή η μετακίνηση γινόταν βαθμιαία με την πορεία των εποχών του έτους και την αλλαγή της θερμοκρασίας ανά υψόμετρο. Οπότε, σε μικρές αποστάσεις μεταξύ δύο προσωρινών σταθμεύσεων άλλαζε το κλιματολογικό περιβάλλον και εξασφαλιζόταν απρόσκοπτα η αναπαραγωγή του ζωικού κεφαλαίου τους. Υπολογίζουμε ότι για κάθε διακόσια μέτρα αλλαγής υψομέτρου οι βοσκοί με τα κοπάδια τους έπρεπε να διανύσουν μονοπάτια μήκους ενός έως τεσσάρων χιλιομέτρων.[733] Πόσες χιλιάδες χιλιόμετρα δυνατών διαδρομών κάλυπταν αυτά τα μονοπάτια και τα περάσματα; Από τα μέσα του 19ου αιώνα γνωρίζουμε μόνο έναν γαλλικό τοπογραφικό χάρτη της Αιτωλίας και των Αγράφων, του οποίου οι διαδρομές και τα μονοπάτια επιβεβαιώνονται εν πολλοίς από τις αναλυτικές περιγραφές των διαδρομών που κατέγραψαν περιηγητές στις αρχές του 19ου αιώνα.[734] Είναι εύλογο να δεχτούμε, υπολογίζοντας κατά προσέγγιση με βάση την κλίμακα, ότι υπήρχαν δίκτυα μονοπατιών και περασμάτων δεκάδων χιλιάδων χιλιομέτρων. Δίκτυα που δηλώνουν μεγάλη ευχέρεια μετακινήσεων των κοπαδιών προς ποικίλες κατευθύνσεις του ορίζοντα, παραμένοντας όμως στα γεωγραφικά όρια της ορεινής κεντρικής Ελλάδας.

---

[732] Karl Kaser, «Κτηνοτροφία, συγγένεια», *ό.π.*, σ. 100.

[733] Peter Doom, «Geographical Location and Interaction Models and the Reconstruction of Historical Settlement and Communication: The Example of Aetolia, Central Greece», *Historical Social Research*, 18-3/1993, σ. 55, πίνακας 6, και σ. 71, διάγραμμα 13.

[734] *Στο ίδιο*, σ. 56 χάρτης 1. Τις περιγραφές των περιηγητών έχει συγκεντρώσει ο Δημήτρης Ανωγιάτης-Πελέ, *Δρόμοι και διακίνηση*, σ. 33-34, 46, 49.

Η εποχική λοιπόν μετακίνηση των ζώων ήταν ο τρόπος αναπαραγωγής αυτού του κεφαλαίου, από το οποίο, ας σημειωθεί, ήταν εξαρτημένες συνολικά οι υλικές προϋποθέσεις αναπαραγωγής των ανθρώπων. Για να πραγματοποιηθεί η εποχική μετακίνηση ενός τόσο μεγάλου αριθμού ζώων, ήταν απαραίτητο οι ανθρώπινες δραστηριότητες να προσαρμόζονται στα γεωμορφολογικά και κλιματολογικά δεδομένα μέσω ενός γενικού κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Μόνο έτσι ο άγριος φυσικός χώρος μετεξελισσόταν από πεδίο απειλής σε αντικείμενο οικειοποίησης από τους ανθρώπους, εξυπηρετώντας τις επιδιώξεις της αναπαραγωγής τους.[735] Τι μπορούσε να είναι αυτός ο γενικός κοινωνικός καταμερισμός εργασίας;

Ο καταμερισμός είχε ως κέντρο αναφοράς τη συγκρότηση κοπαδιών. Ένα κοπάδι που θα ακολουθούσε τις πιο πάνω διαδρομές, μπορούσε να αποτελείται από αρκετές δεκάδες χιλιάδες αιγοπρόβατα, τα οποία ανήκαν σε πολλές διαφορετικές οικογένειες κτηνοτρόφων. Το πιο συνηθισμένο συλλογικό σύστημα συγκρότησης των κοπαδιών ήταν η σχέση ανάθεσης των ζώων σε τρίτους, η *κτηνοληψία*, τρόπος ανάθεσης πολύ παλαιός, διάχυτος στα Βαλκάνια και σε ορεινές περιοχές της Ευρώπης.[736] Οι κτηνολήπτες, συνήθως κτηνοτρόφοι με αρκετά δικά τους ζώα, μέσω πολλών συμβάσεων με τρίτους σχημάτιζαν μεγάλα κοπάδια και αναλάμβαναν να τα μετακινούν, αμειβόμενοι με ένα μέρος των αγαθών που παρήγαν τα ζώα, ίσως και με μικρό αριθμό νεογέννητων.[737] Παρότι προφορικές, οι μαρτυρίες από ένα χάνι στην Ακαρνανία μιλάνε για κοπάδια της τάξης των πενήντα-εξήντα χιλιάδων αιγοπροβάτων μαζί με τα συνοδευτικά ζώα από ένα πέρασμα.[738] Στη συγκρότηση των κοπαδιών δεν μετείχαν μόνο κάτοχοι μεγάλου αριθμού ζώων. Έπαιρναν μέρος και μικροί, με λίγες δεκάδες ζώα, σε ορισμένες περιπτώσεις με ακόμη λιγότερα.[739] Ο κτηνολήπτης προσλάμβανε τους βοσκούς, που προέρχονταν από τα φτωχότερα στρώματα, ενώ δεν αποκλειόταν να έχουν διαθέσει και αυτοί στο κοπάδι κάποια ελάχιστα ζώα ο καθένας, ενώ ως βοσκοί πληρώνονταν σε είδος (*κολιγιά*, και σε μία παραλλαγή σχέσεων *εγαλιά*) και ήταν ένοπλοι.[740] Σύμφωνα με κάποιες καταγραφές στην ορεινή Φθιώτιδα, ο αριθμός ζώων ανά κάτοχο κοπαδιού κυμαινόταν στις αρχές του 19ου αιώνα από ορισμένες εκατοντάδες ζώα, που αποτελούσαν τον μεγάλο κανόνα

---

[735] Βλ. μια εξαιρετικά συγκεκριμένη και αναλυτική εφαρμογή αυτής της προβληματικής στο Ανδρέας Καπετάνιος, «Χώρος και χρόνος στη Δυτική Ικαρία: διαδικασίες μετάβασης και μετασχηματισμού», http://cambridge.academia.edu/AndreasKapetanios/Papers/922091/

[736] Ηλίας Ν. Αρναούτογλου, «"Σιδηροκέφαλα ήτοι αθάνατα και αδιάφθορα". Οικονομική και νομική συνέχεια στις συμβάσεις κτηνοληψίας», *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω*, Θεσσαλονίκη 2010 (ανάτυπο).

[737] Βλ. διάσπαρτες πληροφορίες στο Δημήτρης Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, ό.π. Για το εθιμικό δίκαιο της κτηνοληψίας και άλλων σχέσεων ανάθεσης ζώων σε τρίτους βλ. Δημήτρης Χ. Χαλατσάς, «Το δίκαιο στα ορεινά χωριά της κεντρικής Ρούμελης επί Τουρκοκρατίας», *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο*, 1968-1970.

[738] P. K. Doorn – L. S. Bommeljé, «Transhumance in Aetolia», *ό.π.*, σ. 92.

[739] Βλ. δύο αντιπροσωπευτικές και εκτεταμένες συμβάσεις κτηνοληψίας του 1801 στο Δημήτρης Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, σ. 159-161. Επίσης Δημήτρης Σταμέλος, *Η Δωρίδα στην τουρκοκρατία. Συμβολή στη μελέτη του νεότερου Ελληνισμού*, Γλάρος, Αθήνα 1986, σ. 31.

[740] Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο*, σ. 203-211.

των μικρότερων ιδιοκτησιών, έως και πάνω από τις δέκα χιλιάδες, για ελάχιστους πολύ μεγάλους κτηνοτρόφους.[741]

Οι σχέσεις με τις οποίες συγκροτούνταν τα κοπάδια δεν διέφερε ουσιαστικά από τις σχέσεις οργάνωσης ενός *τσελιγκάτου*, παρά μόνο σε ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό. Τα τσελιγκάτα ήταν μετακινούμενα ημινομαδικά χωριά, όπως ήταν τα χωριά των Βλάχων, έως την αργή και βαθμιαία μόνιμη εγκατάσταση των οικονομικά ισχυρότερων ομάδων τους από τον 17ο αιώνα. Αντίθετα, οι ποιμενικές κοινωνίες των ορεινών της κεντρικής Ελλάδας ήταν *εδραίοι* πληθυσμοί, και μόνο τα κοπάδια τους πραγματοποιούσαν εποχικές μετακινήσεις με το σύστημα ανάθεσης που προαναφέραμε.[742] Πρακτικά, τα 2,4 εκατομμύρια αιγοπρόβατα, φυσικά και τα υπόλοιπα είδη ζώων των οποίων δεν γνωρίζουμε τον αριθμό, κινούνταν διαρκώς στα όρια της ορεινής κεντρικής Ελλάδας, ενώ οι κτηνοτρόφοι παρέμεναν εν πολλοίς στα χωριά τους, ασχολούμενοι με τις οικοτεχνίες τους, με το κυνήγι, με τις λίγες μικρές καλλιέργειες και με τα υπόλοιπα μικρά οικόσιτα ζώα.

Νομίζω ότι ο κλασικός καταμερισμός των έργων εντός της διευρυμένης ποιμενικής οικογένειας μεταξύ γυναικών και ανδρών, ενηλίκων και παιδιών, δεν μας βοηθάει να αντιληφθούμε τη σχέση ανάμεσα στους εδραίους ποιμενικούς πληθυσμούς και το διαρκώς μετακινούμενο ζωικό τους κεφάλαιο. Θα πρέπει να αλλάξουμε οπτική γωνία. Να εγκαταλείψουμε την πολιτική οικονομία της κτηνοτροφίας, προκειμένου να σκεφτούμε τις ποιμενικές αυτές κοινωνίες με γνώμονα τη σχέση ασφάλειας/κινδύνου, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο κατοχύρωναν συνθήκες ασφάλειας στο διαρκώς μετακινούμενο κεφάλαιό τους, σε συνάρτηση βέβαια με το οθωμανικό κράτος, αφού αυτό έθετε τους κανόνες.

Ο θεσμός του Αρματολικιού

«Τα θεμέλιά μου στα βουνά
και τα βουνά σηκώνουν οι λαοί στον ώμο τους
και πάνω τους η μνήμη καίει
άκαυτη βάτος».

Οδυσσέας Ελύτης, *Το Άξιον Εστί*

Πώς κατοχυρώνονταν οι πολύ ειδικές συνθήκες ασφάλειας που απαιτούσαν οι όροι αναπαραγωγής των ορεινών ποιμενικών κοινωνιών; Το ερώτημα μάς οδηγεί στο επίκεντρο της έντασης των σχέσεων μεταξύ των τοπικών ένοπλων ποιμένων και των οθωμανικών

---

[741] Βλ. τα μεγέθη των κοπαδιών στην περιοχή του Δομοκού στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, σ. 137-138.

[742] Βλ. τη σχετική προβληματική του J. Lewthwaite, «The idea of transhumance: post-positivist perspectives and problematic», στο R. Maggi - R. Nisbet - G. Barker (eds), *Archeologia della pastorizia*, ό.π.

αρχών. Η ένταση αυτή εκτεινόταν από την πολύ μικρής κλίμακας ή και εκτεταμένη κλέφτικη δράση και έφτανε σπανιότερα έως την ανοιχτή εξέγερση. Ας ξεκινήσουμε καλύτερα από την αρχή.

Η προέλευση των καπετάνιων, οπλαρχηγών, κλεφτών και αρματολών της Ρούμελης αποτελεί συνήθως για την ιστοριογραφία ένα προσφιλές θέμα για την ανάπτυξη του καταγωγικού μύθου της πάλης εναντίον των Οθωμανών κατακτητών. Πράγματι, αντίσταση υπήρξε σε διάφορες περιοχές κατά την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης των κεντρικών και νότιων Βαλκανίων. Αλλά οι περίφημοι αρματολοί της Ρούμελης δεν προέρχονταν από διανοούμενους *αβαντουρίστες*, όπως ο Μιχαήλ Μάρουλος ο Ταρχανιώτης, ούτε από τοπικούς ευγενείς πολεμάρχους που αντιστάθηκαν στην οθωμανική κατάκτηση των περιοχών τους, όπως ο Κροκόδειλος Κλαδάς της Μάνης, ο Θεόδωρος Μπούας της Άρτας ή ο Σκεντέρμπεης μετά τη διακοπή της συμμαχίας του με τους Οθωμανούς. Ακόμη, η πρώιμη και ύστερη μισθοφορική δραστηριότητα των αρματολών δεν είχε καμία συνάφεια με το μεσαιωνικό αρχέτυπο που αποτέλεσε η Καταλανική Αδελφότητα μισθοφόρων (Compagnia Almugavares) η οποία έδρασε στην κεντρική Στερεά κατά τον 14ο αιώνα.[743] Διαφορετικά θεσμικά καθεστώτα με τις αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες που τα εξυπηρετούσαν συγχέονται τόσο, ώστε εντέλει ο θεσμός του Αρματολικιού και οι χριστιανοί ραγιάδες κάτοχοί του να εμφανίζονται σαν να ήταν καρικατούρα φανατισμένων ένοπλων ορθοδόξων εναντίον αλλοθρήσκων. Ακόμη, ο θεσμός του Αρματολικιού, αν και περιλάμβανε τη φύλαξη των δερβενιών στα όριά του, ωστόσο ήταν κάτι πολύ διαφορετικό από τα δερβενοχώρια και τους *δερβεντζήδες* (Derbençi), φύλακες περασμάτων, γεφυρών και στενών, που μπορούσαν να είναι μεμονωμένες ομάδες έμμισθων ένοπλων χωρικών, ή ακόμη και ολόκληρα χωριά με ειδικά φορολογικά προνόμια.[744] Επίσης, ο θεσμός του Αρματολικιού και οι αρματολοί δεν είχαν σχέση με τις ένοπλες συνοδείες των μουσουλμάνων και χριστιανών προεστών, τους *κάπους*, όπως τους αποκαλούσαν, με γνωστότερο μεταξύ αυτών τον Πελοποννήσιο Θεόδωρο Κολοκοτρώνη.[745] Τα αρματολίκια ήταν πρόσθετος θεσμός σε τυπικές κατά τα άλλα διοικητικές επαρχίες, ενώ οι αρματολοί, δηλαδή το σώμα των ένοπλων προσώπων που αναλάμβαναν τη φύλαξη του αρματολικιού, ελέγχονταν από τους Οθωμανούς τοπικούς και περιφερειακούς δερβεναγάδες. Αυτοί ήταν αξιωματούχοι με μεγάλη ισχύ, υπεύθυνοι για τη φύλαξη κάστρων, γεφυρών, οδών, περασμάτων, και φυσικά για τη δίωξη των ληστών. Επιπλέον, εισηγούνταν στον περιφερειακό πασά και στην Πύλη ποιοι

[743] Για τα ζητήματα των διακεκριμένων Ελλήνων μισθοφόρων, των επονομαζόμενων Stradioti βλ. Νίκος Καραπιδάκης, «Εισαγωγή» στο Κωνσταντίνος Σάθας, *Οι Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει*, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993 [επανέκδοση].

[744] Βλ. την περίπτωση των δερβενοχωρίων της δυτικής Αττικής στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, σ. 174-175.

[745] Για τους κάπους της Πελοποννήσου, οι οποίοι –αν και ραγιάδες– κατά κανόνα αποκαλούνταν και *μπουλουκμπασήδες* βλ. John Christos Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea 1685-1806*, Athens 1985.

ραγιάδες θα αναλάμβαναν δερβεντζήδες ή αρματολοί. Από τα μέσα του 18ου αιώνα το οθωμανικό κράτος καθιέρωσε έναν κεντρικό θεσμό κατά ευρείες περιφέρειες, τον Επόπτη Δερβενίων (derbendad naziri). Ο τελευταίος Επόπτης των κεντρικών Βαλκανίων έως την Ελληνική Επανάσταση ήταν ο Αλή Πασάς, και με αυτήν την εξουσία επιδίωξε αρχικά την πολιτική ενοποίηση και επέκταση του χώρου κυριαρχίας του Πασαλικιού των Ιωαννίνων.[746]

Ο θεσμός του Αρματολικιού έρχεται από τον 16ο αιώνα, όταν στην περίοδο του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς το αυτοκρατορικό κράτος ήταν εδραίο και πανίσχυρο, αλλά εξακολουθούσε να έχει πολλά γεωγραφικά κενά στην άσκηση της κυριαρχίας του σε πληθυσμούς σχεδόν αποκλειστικά δυσπρόσιτων ορεινών περιοχών και σε δάση. Το όνομα «Βαλκάνια», δηλαδή βουνό, που έδωσαν στη χερσόνησο της νοτιοανατολικής Ευρώπης οι Οθωμανοί, υποδηλώνει τη βασική εντύπωση των ανθρώπων όχι τόσο της στέπας, επειδή την είχαν αφήσει πίσω τους αιώνες, όσο των πόλεων. Τα γεωγραφικά αυτά κενά δεν έθεταν σε αμφισβήτηση την οθωμανική κυριαρχία εν γένει, και από φορολογική άποψη ήταν δευτερεύουσας σημασίας, τουλάχιστον έως τον 16ο αιώνα. Το πρόβλημα ήταν ότι οι στρατιωτικά δυσπρόσιτες ορεινές και δασώδεις περιοχές κατοικούνταν από ένοπλους ποιμενικούς πληθυσμούς με παράδοση ανταρσίας, διαμόρφωναν ως εκ τούτου κενά ελέγχου του κράτους και έθεταν προβλήματα ολοκλήρωσης της κατάκτησης και του καθεστώτος των πληθυσμών. Η διατάραξη της νομιμότητας των κατακτητών στην ορεινή κεντρική Ελλάδα και στην ορεινή Θεσσαλία ερχόταν από ένοπλους ποιμενικούς πληθυσμούς. Αυτοί διοικούνταν συνήθως από συμβούλια αρχηγών χωριών και διέθεταν κατά ευρύτερες περιοχές ένοπλα σώματα με επικεφαλής έναν καπετάνιο που πρώτο καθήκον του ήταν η κατοχύρωση της ασφάλειας των τόπων τους. Οι ίδιοι αυτοί πληθυσμοί σε περιόδους ένδειας ήταν ασκημένοι στην αρπαγή και σε τοπικές ένοπλες συγκρούσεις, οι οποίες συχνά ήταν συνυφασμένες με την κατοχύρωση της ασφάλειας. Επίσης, πιθανόν να εμπλέκονταν ως μισθοφόροι σε πολέμους με αντιπάλους της αυτοκρατορίας, συνήθως στους Βενετοτουρκικούς.

Όπως όλες οι προηγούμενες αυτοκρατορίες, οι Οθωμανοί στην κατακτητική τους επέκταση συνάντησαν τους ορεσίβιους πληθυσμούς της ορεινής κεντρικής Ελλάδας, για τους οποίους η οπλοφορία, η βία και η ληστεία ήταν παράδοση άμεσα συνυφασμένη με τις δομές της κοινωνικής τους οργάνωσης ως ορεσίβιων ποιμενικών πληθυσμών. Οι Οθωμανοί δεν θα είχαν ασφαλώς ξεχάσει, για παράδειγμα, την εξέγερση των αυτόνομων ακόμη Αιτωλών το 1458, η οποία εξελίχθηκε σε εκτεταμένη επιδρομή, σαρώνοντας τη Θεσσαλία έως τις παρυφές της σημερινής Μακεδονίας, έναν χώρο που δεν ελεγχόταν ακόμη τότε.[747]

Σε αντίθεση με όλες τις προηγούμενες αυτοκρατορίες που επέλεγαν να αφήνουν

[746] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ένα δοκίμιο για τον Αλή Πασά», *ό.π.*, σ. 30-34.

[747] Παναγιώτου Αραβαντινού Π[άργειου], *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Α΄, σ. 176.

κενά στην άσκηση του ελέγχου, ιδίως στα δυσπρόσιτα ορεινά, η Αυτοκρατορία του Σουλτάνου θέλησε να ελέγξει όλους τους πληθυσμούς αυτών των περιοχών. Έτσι, επί δεκαετίες εφάρμοζε μεθόδους μετακίνησης των γυναικόπαιδων των χωριών που βρίσκονταν στις παρυφές των ένοπλων οικισμών, έκαιγε δάση για να μην καταφεύγουν σε αυτά, ή διαπραγματευόταν με τους αρχηγούς των ορεσίβιων.[748] Οι Οθωμανοί, παρότι εδραίο πλέον κράτος ήδη στα μέσα του 15ου αιώνα, δεν κατόρθωναν να επιτύχουν την άμεση κρατική εποπτεία των ορεινών περιοχών με στρατιωτικά μέσα. Το τακτικό πεζικό των τυφεκιοφόρων, οι γενίτσαροι, το ιππικό των σπαχήδων, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο πολεμούσαν οι Οθωμανοί –με τους αξιωματούχους του στρατεύματος να μεταφέρουν όλο τον οίκο τους και τα μέλη της οικογένειάς τους στην πολεμική εκστρατεία για να προφυλαχθούν από αντίποινα άλλων αξιωματούχων στην έδρα τους– σίγουρα δεν ευνοούσε την αντιμετώπιση αυτών των ετοιμοπόλεμων και έμπειρων ορεσίβιων ενόπλων.[749] Όταν οι εξισλαμισμένοι Αλβανοί, πρώην ληστές, άρχισαν να γίνονται τμήμα του αυτοκρατορικού στρατού, ανέλαβαν την αντιμετώπιση των ορεσίβιων, αλλά δεν κατόρθωσαν να επιτύχουν κάποια αξιοπαρατήρητα αποτελέσματα. Η αδυναμία τους γίνεται φανερή από το γεγονός ότι ο Οθωμανός πασάς που πολιορκούσε τα Άγραφα γύρω στο 1520, τελικά αναγκάστηκε να υπογράψει ό,τι η ιστοριογραφία αποκαλεί κάπως υπερβολικά Συνθήκη του Ταμασίου.[750] Το αρματολίκι των Αγράφων που προέκυψε από αυτήν τη συμφωνία ήταν ασφαλώς προϊόν αμοιβαίου συμβιβασμού του οθωμανικού κράτους με τους ορεσίβιους προεστούς, και σε αυτήν τη βάση συγκροτήθηκε το 1525 το πρώτο αρματολίκι των Βαλκανίων στα Άγραφα.

Υπήρξαν περιοχές των οποίων το καθεστώς εύκολα συγχέεται με τον αρματολικό θεσμό, απλώς και μόνο επειδή κάτοικοί τους είχαν τη δυνατότητα οπλοφορίας. Για παράδειγμα, οι *καπετανίες* της Μάνης, οι Μερεδίτες καθολικοί των περιοχών της σημερινής νότιας Αλβανίας, οι κτηνοτροφικές κοινότητες του σημερινού Μετσόβου και του Συρράκου στη βόρεια Πίνδο έως τον 17ο αιώνα, παλαιότερη όλων η Χιμάρα στη σημερινή Αλβανία.[751] Όμως, παρά τις επιφανειακές ομοιότητες δεν επρόκειτο για

[748] Ανάλογες παρατηρήσεις για διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας βλ. Sam White, *The Climate of Rebellion*, σ. 39-49.

[749] Stanford J. Sow, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Empire of the Gazis*, τ. 1, σ. 129-134.

[750] «Άπαντα τα χωρία των Αγράφων αποτελούσιν αυτονομίαν, η οποία διοικείται υπό συμβουλίου, έχοντος έδραν την παρά το οροπέδιον Νεβροπόλεως ονομαστήν κωμόπολιν (Κασαμπά) Νεοχώριον. Ουδεμία τουρκική οικογένεια επιτρέπεται να κατοικήση εις τα χωρία των Αγράφων, εκτός του Φαναρίου. Οι κάτοικοι των πεδινών και ορεινών μερών επικοινωνούν ελευθέρως. Εκάστη κοινότης των Αγράφων υποχρεούται να πληρώνη εις την Υψηλήν Πύλην ετησίως πεντήκοντα χιλιάδας γρόσια. Το ποσόν δε τούτο θ' αποστέλλεται παρά του ειρημένου συμβουλίου δι' εμπίστου προσώπου εις την έδραν της ευδαιμονίας (Κωνσταντινούπολη). Εγένετο εν Ταμασίω τη 10η Μαΐου 1525. Βέιλερ Βέης Αρχιστράτηγος Θεσσαλίας - Οι πρoύχοντες των Αγράφων». Μια διαφορετική αλλά λιγότερο πιθανή εκδοχή για τις απαρχές του θεσμού του αρματολικιού ενάμιση αιώνα νωρίτερα βλ. στο Jacovacy Rizo Neroulos, *Histoire moderne*, σ. 49-55.

[751] Τη συζήτηση για τους αρματολούς στη βαλκανική ιστοριογραφία τέμνει κριτικά ο Fikret Adanir, «Heiduckentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Rauberwesen in Südosteuropa», *Südost-Forschungen*, 41/1982.

αρματολίκια. Ο αρματολικός θεσμός επεκτάθηκε μετά το 1529 από τον Ιμπραήμ Πασά, στρατηγό του Σουλεϊμάν και κατά περιόδους βεζίρη. Δημιουργήθηκαν βαθμιαία δεκαεφτά αρματολίκια, όλα στην κεντρική ορεινή Ελλάδα, την ορεινή Θεσσαλία και ορισμένα στη δυτική Μακεδονία, τα οποία κάλυπταν αποκλειστικά ορεινές κτηνοτροφικές περιοχές, κατά κανόνα δυσπρόσιτες.[752]

Εδώ είναι η στιγμή να ξεκαθαρίσουμε μαζί με τους αναγνώστες τη σκέψη και τη σχέση μας με το εθνικό μαρτυρολόγιο, στο οποίο για κακή τους ιστορική τύχη εντάχθηκαν οι αρματολοί από πολλούς Έλληνες και άλλους Βαλκάνιους ιστορικούς, με τη συνεπικουρία Ευρωπαίων ρομαντικών του 19ου αιώνα. Τα δεκαεφτά αρματολίκια που αναφέραμε δεν έπαυαν να αποτελούν καζάδες της αυτοκρατορίας, ενώ ο πληθυσμός τους ήταν υποτελείς, ραγιάδες. Για τούτο άλλωστε πλήρωναν τον κεφαλικό φόρο. Οι ραγιάδες προεστοί αυτών των καζάδων με επικεφαλής τον εκάστοτε κοτζάμπαση είχαν, όπως παντού στα Βαλκάνια, τις σχετικές φορολογικές αρμοδιότητες, για τις οποίες μιλήσαμε ήδη στο κεφάλαιο περί αναπαραγωγής του οθωμανικού κράτους.

Την εποχή καθιέρωσης του θεσμού, το Αρματολίκι αποτελούσε τον χώρο τον οποίο προστάτευε ένα αρματολικό σώμα, μια ομάδα ενόπλων. Οθωμανοί αξιωματούχοι μπορούσαν να εγκατασταθούν μόνο στην πρωτεύουσα του καζά, όταν εκτός από τον θεσμό του Κοτζάμπαση η επαρχία περιλάμβανε και τον θεσμό του Αρματολικιού. Βασική αρμοδιότητα των Οθωμανών αξιωματούχων σε αυτήν την περίπτωση ήταν να διαμεσολαβούν μεταξύ των τοπικών προεστών και της Πύλης. Τους ίδιους τους αρματολούς, όπως είπαμε, πρότειναν για διορισμό και επόπτευαν οι Οθωμανοί δερβεναγάδες, που με τη σειρά τους υπάγονταν στους περιφερειακούς πασάδες και, από τα μέσα του 18ου αιώνα, στον Επόπτη Δερβενίων. Έτσι, οι ορεινοί καζάδες στους οποίους είχε αναγνωριστεί ο θεσμός του Αρματολικιού διέθεταν το προνόμιο όχι μόνο να διατηρούν την κοινωνική τους ιεραρχία, όπως παντού στα Βαλκάνια, εφόσον οι τοπικοί πληθυσμοί είχαν παραδοθεί, αλλά και να παραμένουν ένοπλοι και να φροντίζουν οι ίδιοι για την εσωτερική ασφάλεια του χώρου τους, άρα και για την ασφάλεια του ζωικού κεφαλαίου τους.[753] Οι φόροι, εκτός από τον κεφαλικό και ορισμένους άλλους, πληρώνονταν κατ' αποκοπήν απευθείας στην Πύλη, στον υψηλό αξιωματούχο που νεμόταν αυτές τις προσόδους. Η δικαιοσύνη απονεμόταν από τους ραγιάδες ιθύνοντες, οι οποίοι, εξαντλώντας μάλλον τα όρια των αρμοδιοτήτων τους, απωθούσαν οθωμανικά αποσπάσματα που εισέρχονταν χωρίς τη συναίνεση των ντόπιων στην περιοχή δικαιοδοσίας του αρματολικιού.[754]

Το κλειδί συνεπώς για να κατανοήσουμε τον αρματολικό θεσμό δεν είναι, δεν μπο-

[752] Παναγιώτου Αραβαντινού Π[άργειου], *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Α', σ. 194-195.

[753] Armand Carrel, *Résumé de l'histoire des Grecs modernes*, σ. 87-91.

[754] *Στο ίδιο*, σ. 93 κ.ε.

ρεί να είναι, ο ηρωισμός και μια αφελής ρομαντική προβολή σε κάποιο φανταστικό αρχέτυπο αρχέγονου ορεσίβιου πολεμιστή εναντίον των Οθωμανών, αλλά η κρατική αρμοδιότητα των αρματολών. Ο αρματολικός θεσμός ως αποτέλεσμα συμβιβασμού συνιστούσε μεταβίβαση της κρατικής ευθύνης φύλαξης του χώρου από τους Οθωμανούς σε τοπικούς ένοπλους προεστούς ραγιάδες, οι οποίοι ανέλαβαν αρχικά άσκηση αστυνομικών καθηκόντων. Τα υπόλοιπα προνόμια, όπως η απαγόρευση εγκατάστασης Οθωμανών παρά μόνο στην πρωτεύουσα του καζά που αναγνωριζόταν ως αρματολίκι, ή οι κατ' αποκοπήν φόροι, ίσχυαν σε αρκετές βαλκανικές περιοχές, μάλιστα ισχυρότερα, όπως στη Μάνη και σε διάφορα νησιά του Αιγαίου.

Στους καζάδες που περιλάμβαναν τον θεσμό του Αρματολικιού σχηματίστηκε ένα πολυφυές καθεστώς τοπικών αρμοδιοτήτων. Οι προεστοί που πρότειναν κάθε χρόνο τον κοτζάμπαση του καζά στον εκάστοτε πασά διέθεταν όλες τις αρμοδιότητες συγκέντρωσης των φόρων, και μαζί με τον τοπικό ορθόδοξο εκκλησιαστικό αξιωματούχο έλυναν τις μικροδιαφορές μεταξύ ραγιάδων. Οι αρματολοί, κατά κανόνα πρώην προεστοί επίσης, διέθεταν τις δικές τους αρμοδιότητες περιφρούρησης της ασφάλειας του χώρου και των ραγιάδων κατοίκων του. Αυτή η δομή αρμοδιοτήτων στο επίπεδο του κάθε καζά με αρματολίκι περιπλεκόταν από την τρίτη τοπική υποτελή εξουσία, τους αξιωματούχους της αριστοκρατίας του ορθόδοξου κλήρου, επισκόπους ή μητροπολίτες. Επρόκειτο για ένα σύστημα τοπικών αρμοδιοτήτων παραχωρημένων σε ραγιάδες, το οποίο υπήρξε εκ συστάσεως κατακερματισμένο. Στις υφιστάμενες αντιθέσεις παρενέβαιναν ανταγωνιστικά οι τοπικοί Οθωμανοί αξιωματούχοι, οι ισχυροί της Πύλης, ενίοτε και οι Βενετοί, όλοι προκειμένου να επιτύχουν τις δικές τους ιδιαίτερες επιδιώξεις.[755]

Τελικά, αυτό που συνιστούσε τη διαφορά μεταξύ των καζάδων με αρματολίκια από όλους τους άλλους ήταν ότι οι Οθωμανοί αναγκάστηκαν να παραχωρήσουν κρατικές αρμοδιότητες αστυνομικού χαρακτήρα σε ένοπλους ραγιάδες, αρμοδιότητες που ασκούνταν ακόμη και έναντι Οθωμανών. Αυτό το καθεστώς σχετικοποιούσε το γενικό πολιτικό συμβόλαιο της κατάκτησης που ίσχυε για όλους τους ραγιάδες. Στις περιοχές των αρματολικιών η θεμελιώδης σχέση, όπως την όριζε το πολιτικό συμβόλαιο της κατάκτησης, άλλαζε εν μέρει, επειδή παραχωρήθηκε η σχετική εσωτερική αυτονομία των ραγιάδων, την οποία προστάτευαν ένοπλα σώματα που οι ίδιοι οι υποτελείς συγκροτούσαν και συντηρούσαν. Διατείνομαι ότι οι περιοχές των αρματολικιών αντιπροσώπευαν μια σχετικά ανολοκλήρωτη κατάκτηση. Ή αλλιώς, μπορούμε να πούμε ότι οι περιοχές αυτές διέθεταν όλες τις προϋποθέσεις ώστε από νωρίς το οθωμανικό κράτος να μην μπορεί να ασκήσει άμεση εξουσία χωρίς να συμβιβάζεται διαρκώς με

---

[755] Βλ. μία από τις καλύτερες αναλύσεις σχέσεων μεταξύ αρματολών και οθωμανικού κράτους στο Διονύσης Τζάκης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1997, σ. 10-23. Συγκριτικά, για τις σχέσεις ατάκτων και κράτους στην Ανατολία βλ. Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 1994, σ. 189 κ.ε.

τις αρματολικές ομάδες. Οπότε, η κυριαρχία του οθωμανικού κράτους στις αρματολικές περιοχές, ιδίως της κεντρικής Ελλάδας, μειώθηκε βαθμιαία από κυριαρχία σε διαμεσολαβημένη επικυριαρχία.

* * *

Κτηνοτρόφοι με πολύ συγκροτημένη οικοτεχνία, ένοπλοι βοσκοί, περιστασιακοί μισθοφόροι για ορεινές περιοχές απρόσιτες σε εμπόλεμους τακτικούς στρατούς, ολόκληρα κτηνοτροφικά χωριά που ήταν ένοπλα για την απόκρουση κινδύνων και την πρόκληση μικρών χερσαίων αρπαγών στις δύσκολες περιόδους, χωριά που τα διοικούσαν συμβούλια αρχηγών με επικεφαλής τον κοτζάμπαση του καζά, τον πρωτοκαπετάνιο του αρματολικιού και τον τοπικό κληρικό αξιωματούχο. Ο κόσμος των ορεσίβιων περιλάμβανε ακόμη αδελφότητες ληστών τις οποίες συγκροτούσαν συνήθως κάποιες δεκάδες και σπανιότερα εκατοντάδες ενόπλων, που τελούσαν σε διαρκή κίνηση μαζί με τους σκλάβους τους, γυναίκες και παιδιά. Περιλάμβανε επίσης λίγα μεμονωμένα χωριά, όπως στην περιοχή του Βάλτου, που ζούσαν από την προσφορά ένοπλων υπηρεσιών και τις αρπαγές. Σε αυτό το περιβάλλον, το ζωικό κεφάλαιο βρισκόταν εμπράκτως σε διαρκή κίνηση. Όλα, μαζί με το μάλλον άγριο φυσικό περιβάλλον, προϊδεάζουν για μια ανθρώπινη ζωή πολύ δύσκολη, επειδή εμπεριείχε εξαιρετικά υψηλό κίνδυνο. Η διαχείριση του κινδύνου αποτυπωνόταν στην εντυπωσιακή κοινωνική οργάνωση της άμυνας των ανθρώπων απέναντι σε αυτόν.

Στο υλικό επίπεδο, οι καλλιεργητές των πεδινών είχαν ως ύστατο καταφύγιο υλικής εξασφάλισης σε δύσκολες περιόδους τις μικρές αυτοκαταναλωτικές τους καλλιέργειες, τη συλλογή καρπών και ίσως την εργασία για λογαριασμό τρίτων. Για τους ορεσίβιους, σε εποχές μεγάλων υλικών στερήσεων, τα πράγματα ήταν πολύ πιο δύσκολα. Ύστατη υλική καταφυγή τους ήταν η μισθοφορία, κατά κανόνα εξαναγκαστική, με στόχο την προστασία των περιοχών τους από τους εμπόλεμους, ωστόσο επωφελής. Επίσης, καταφυγή τους ήταν η μετανάστευση και η χερσαία πειρατεία, σε ακραίες μόνο περιπτώσεις, οι αρπαγές ζώων, τροφών, ρούχων, οικιακών σκευών. Κρίνοντας από το τεράστιο ζωικό κεφάλαιο που προαναφέραμε, το οποίο οι ίδιοι είχαν αναπτύξει, οι ορεσίβιοι ποιμενικοί πληθυσμοί των περιοχών της Στερεάς προτιμούσαν προφανώς την ανάπτυξη του υλικού τους πλούτου. Ταυτοχρόνως όμως, αυτοί ήταν πολύ περισσότερο ευάλωτοι στην υλική ένδεια από ό,τι οι καλλιεργητές, λόγω της μεγάλης εξάρτησής τους από ένα και μόνο είδος κεφαλαίου, και μάλιστα ευπαθές, το ζωικό.

Το ξεκίνημα του 17ου αιώνα στην αυτοκρατορία έγινε υπό τις κλαγγές της συνεχιζόμενης εξέγερσης των Αλεβιτών ημινομάδων κτηνοτρόφων και άλλων πληθυσμών, όλων υπό το όνομα «Τζελαλί», με επίκεντρο τις οθωμανικές περιοχές της Ανατολίας. Ήταν μια μεγάλη και παρατεταμένη εξέγερση που ξέσπασε το 1591, κατεστάλη το 1611,

επαναλήφθηκε το 1654-55 και ακολούθως το 1658-59.[756] Στα Βαλκάνια οι εξεγέρσεις εμπλέκονταν συνήθως με τον πάγιο ανταγωνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς τη Βενετία. Το 1585 ο Θεόδωρος Μπούας Γρίβας, απόγονος των τοπικών ορεσίβιων ευγενών του κλάδου Γρίβα, τώρα αρματολός του καζά Βόνιτσας (βόρεια Ακαρνανία), εξεγέρθηκε, κατέλαβε την πρωτεύουσα και εισχώρησε στον καζά Ξηρομέρου στα νότια, με τη στήριξη της Βενετίας, η οποία πάντα επιδίωκε να ελέγξει τα παράλια της δυτικής κεντρικής Ελλάδας.[757] Αργότερα, το 1600, εκδηλώθηκε η απόπειρα εξέγερσης του θεοφοβούμενου μητροπολίτη Τρίκκης (Τρικάλων) Διονυσίου του Φιλοσόφου στα Άγραφα, με βασικό σύνθημα το «Κύριε Ελέησον». Επαναλήφθηκε από τον ίδιο, έντεκα χρόνια αργότερα στα Ιωάννινα, όπου εκτελέστηκε από τους Οθωμανούς, αφού τον είχε μάλλον αφορίσει το ορθόδοξο Πατριαρχείο.

Ο 17ος αιώνας στις ορεινές περιοχές της Στερεάς χαρακτηρίζεται στο κοινωνικό επίπεδο από παρόξυνση της ανασφάλειας, η οποία προερχόταν από τους παρατεταμένους Βενετοτουρκικούς πολέμους και τη φορολογική σύνθλιψη των πληθυσμών από το οθωμανικό κράτος, σε συνδυασμό με τις επιπτώσεις της εποχής των μικρών παγετώνων, δηλαδή τις επιζωοτίες που προκάλεσε. Ο αιώνας αυτός κορυφώθηκε προς το τέλος του με τη μεγάλη εξέγερση των αρματολών της ορεινής Στερεάς Ελλάδας.

Θα βυθιστούμε στις πραγματικότητες της μικρότερης δυνατής κοινωνικής κλίμακας με τη βοήθεια μίας εξαιρετικής σειράς επτακοσίων έντεκα οθωμανικών εγγράφων που καλύπτουν δεκαέξι χρόνια του αιώνα αυτού, έως το 1677.[758] Το αρχείο αυτό είναι, μεταξύ άλλων, κατάμεστο από επιστολές υψηλών αξιωματούχων της Πύλης και αποφάσεις ιεροδικών που επιδίωκαν να βάλουν τάξη στο σαντζάκι των Τρικάλων και στον καζά των Αγράφων. Η επαναλαμβανόμενη και συχνή αποστολή τέτοιων εγγράφων προς τον καδή των Τρικάλων επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι οι προσπάθειες του οθωμανικού κράτους είχαν περιορισμένα αποτελέσματα. Το 1663, απεσταλμένοι υπάλληλοι της Πύλης πραγματοποίησαν μια επιπλέον έκτακτη καταμέτρηση του ζωικού κεφαλαίου σε όλο το σαντζάκι Τρικάλων και στα Άγραφα ειδικότερα, προκειμένου να διαπιστώσουν τις απώλειες από μια ακόμη επιζωοτία που το είχε κτυπήσει. Διαπίστωσαν ότι η μείωση των ζώων σε λίγα χρόνια, άγνωστο σε πόσα ακριβώς, είχε ανέλθει για τα Άγραφα στο 31% επί του συνόλου της προηγούμενης καταμέτρησης, και στο 14% για τις πεδινές περιοχές της Θεσσαλίας.[759] Εύλογα λοιπόν οι φόροι των ζώων συμφωνήθηκαν με τους

[756] William Greenwood, *The Great Anatolian Rebelion 1591-1611*, K. Schwartz, Βερολίνο 1983. Για τη ληστεία σε περιοχές της Μεσογείου βλ. Fernand Braudel, «Misère et banditisme au XVIe siècle», *Annales. É. S. C.* 2/1947.

[757] Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατουμένη Ελλάς: ιστορικόν δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821)*, Α. Κορομηλά, Αθήνησι 1869, σ. 178-179.

[758] Τα οθωμανικά έγγραφα δημοσιεύει ο Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *Η νεότερη Ελλάδα μέσα από οθωμανικές αρχειακές πηγές. Οικονομία, θεσμοί και κοινωνία στη Θεσσαλία του 17ου αιώνα*, Α. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 257-613

[759] *Στο ίδιο*, έγγρ. αρ. 59 σ. 284-287, έγγρ. αρ. 217 σ. 359-360, έγγρ. αρ. 48 σ. 401-401.

προεστούς των ορεινών καζάδων βάσει του μειωμένου αριθμού. Σε ένα άλλο επίπεδο, σε εκείνο που δεν απαιτούσε τη σύμφωνη γνώμη των προεστών του αρματολικιού των Αγράφων, διαπιστώνουμε ότι ενώ μεταξύ 1662 και 1676 ο αριθμός των φορολογούμενων κατοίκων των Αγράφων είχε μειωθεί κατά 52%, ο κεφαλικός φόρος που αναλογούσε στους εναπομείναντες φορολογούμενους αυξήθηκε κατά 90%.[760] Προφανώς η Πύλη, μόνη αρμόδια να ρυθμίζει το ύψος του κεφαλικού φόρου των ραγιάδων, αναπλήρωνε με την αύξηση του χαρατσιού τις απώλειες που είχε από τους φόρους των ζώων, και μάλιστα στο πολλαπλάσιο. Πλάι σε αυτήν την επιβάρυνση, από την ίδια σειρά εγγράφων διαπιστώνουμε σωρεία έκτακτων φόρων για τον Βενετοτουρκικό πόλεμο, αλλά και αυθαιρεσιών, συνήθως είσπραξη διπλάσιων και τριπλάσιων φόρων από τους προβλεπόμενους.[761] Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι καταζητούμενοι ραγιάδες, που όμως παρέμεναν στα χωριά τους, αντιμετώπισαν με ξυλοδαρμό τους Οθωμανούς απεσταλμένους του ανώτατου ιεροδικείου που είχαν πάει να τους συλλάβουν, και μετατράπηκαν στη συνέχεια σε φυγάδες.[762] Ενίοτε, χωριά ολόκληρα αποχωρούσαν από τον τόπο τους με τα δελτία του κεφαλικού φόρου στα χέρια τους ως είδος διαβατηρίου, για να εγκατασταθούν αλλού, αρνούμενοι να καταβάλουν παλαιότερο κεφαλικό φόρο που οι Οθωμανοί αρμόδιοι υποστήριζαν ότι τους όφειλαν οι χωρικοί.[763] Πρόκειται για μορφές ανταρσίας χωρίς εξέγερση, στάσεις που γεννούσαν φυγάδες. Από αυτούς, ορισμένοι ίσως μετεξελίσσονταν σε ληστές, για παράδειγμα εκείνοι οι ορεινοί που είχαν αντιμετωπίσει με ξυλοδαρμό τους απεσταλμένους του ανώτατου ιεροδικείου ή οι ραγιάδες που είχαν επιστρατευτεί ως εργάτες σε πολέμους και αυτομολούσαν σε κάποια κλέφτικη ομάδα.

Εύλογο είναι πως ένας φυγάς που γινόταν κλέφτης δεν ζούσε στα έρημα βουνά, όπως συνήθως γίνονται αντιληπτοί οι κλέφτες από τη ρομαντική προσέγγισή τους. Στην πραγματικότητα, η φυγή από το εγκατεστημένο κοινωνικό και θεσμικό πλαίσιο είχε στόχο την επιστροφή σε αυτό με άλλους όρους. Άλλωστε, αν οι φυγάδες παρέμεναν απομονωμένοι στα έρημα βουνά δεν θα είχαν καμία επαφή ούτε με τον πλούτο, ούτε με την εξουσία, κανείς δεν θα τους ήθελε, ούτε οι Οθωμανοί ούτε οι αρματολοί ή οι κτηνοτρόφοι, με δυο λόγια δεν θα επιβίωναν.[764] Παράδειγμα, ο πρώην αρματολός Πάνος Μεϊντάνης, από ποιμενική οικογένεια προεστών της ορεινής δυτικής Θεσσαλίας,

760 Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, «Η επαρχία των Αγράφων τον 17ο αιώνα με βάση οθωμανικές αρχειακές πηγές», στο *Προσεγγίσεις στην πολιτισμική ιστορία στον μουσειακό ορίζοντα μιας ημιορεινής θεσσαλικής κοινότητας: Πορτίτσα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 122.

761 Ειδικότερα για αυθαιρεσίες στην είσπραξη του φόρου προβάτων βλ. ενδεικτικά τα έγγραφα στο Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *Η νεότερη Ελλάδα*, έγγρ. αρ. 4 σ. 260, έγγρ. αρ. 7 σ. 261, έγγρ. αρ. 125 σ. 316, κ.ά. Για αυθαιρεσίες σε άλλους φόρους βλ. έγγρ. αρ. 32 σ. 271, έγγρ. αρ. 33 σ. 271-272, έγγρ. αρ. 34 σ. 272, κ.ά.

762 Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *Η νεότερη Ελλάδα*, έγγρ. αρ. 56 σ. 404.

763 *Στο ίδιο*, έγγρ. αρ 57 σ. 404-405, έγγρ. αρ 66 σ. 408, έγγρ. αρ. 121 σ. 434, έγγρ. αρ. 149 και 150 σ. 439, και άλλες όμοιες περιπτώσεις.

764 Βλ. αυτήν την παρατήρηση στην κοινωνιολογική ανάλυση για τους κλέφτες και τους αρματολούς στο Νίκος Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1993, σ. 59.

μετέπειτα ένας από τους πρωτοκαπετάνιους της εξέγερσης, αρνήθηκε να συμβιβαστεί με τους Οθωμανούς. Κατέληξε προς το τέλος του αιώνα κλέφτης στα ορεινά της Φθιώτιδας. Αλλά σε τρία περίπου χρόνια απομονώθηκε και εκτελέστηκε, πιθανότατα με τη βοήθεια άλλων αρματολών, πρώην συμπολεμιστών του.[765]

Συνήθως, οι φυγάδες που έβγαιναν στο βουνό αποχωρούσαν πρώτα από την κοινότητα του χωριού τους. Αυτό ήταν το πρώτο βήμα προς μια ενδεχόμενη κοινωνική διαφοροποίηση, αλλά στις περιπτώσεις δίωξης το βήμα αυτό ήταν εξαναγκαστικό. Ακολούθως, είχαν στόχο να επιστρέψουν στην κοινότητα προέλευσης, πάντα με νέους όρους, και για να το επιτύχουν υπήρχαν ποικίλοι δρόμοι. Ο ένας ήταν η μισθοφορία, εφόσον διεξαγόταν κάποιος πόλεμος, ένας άλλος η ένταξη σε κάποια ομάδα έμμισθων ένοπλων σωμάτων που προσλαμβάνονταν από ευκατάστατες περιοχές προκειμένου να προστατεύονται με δικά τους μέσα.[766] Μια σημαντικότερη δυνατότητα ήταν να γίνουν *ζορμπάδες*, κάτι σαν επίσημοι κλέφτες. Οι ζορμπάδες ήταν ημινόμιμοι και έργο τους ήταν να παρενοχλούν έναντι αμοιβής αξιωματούχους αντιμαχόμενων κρατών, συνήθως του οθωμανικού κράτους εναντίον του βενετικού, και αντίστροφα· είτε να υπηρετούν αντιμαχόμενους Οθωμανούς αξιωματούχους παρενοχλώντας τον έναν για λογαριασμό του άλλου· ή ακόμη να εξαναγκάζουν χωριά ή μεμονωμένους χωρικούς να ενταχθούν σε καθεστώς τσιφλικιού προς όφελος κάποιου προεστού, αλλά και αντίστροφα, να παρέχουν προστασία σε χωρικούς εναντίον προεστών για λογαριασμό ανταγωνιστών τους.[767] Είναι προφανές ότι οι ομάδες κλεφτών ήταν χρήσιμες για τα κράτη και τις τοπικές αυθεντίες, ενίοτε και για τις τοπικές κοινωνίες, και αυτό τους τοποθετούσε σε μια κοινωνική θέση διακριτή έναντι του προεστού ενός χωριού, πολύ περισσότερο έναντι ενός απλού κτηνοτρόφου. Η πολιτική και κοινωνική χρήση των κλεφτών ζορμπάδων τούς έθετε από θεσμική έποψη σε καθεστώς άτυπης προστασίας από ισχυρούς, συνεπώς σε συνθήκη μερικής νομιμότητας. Έτσι, κάποια στιγμή θα μπορούσαν να ενταχθούν στην ομάδα ενός καπετάνιου, ή και να μετεξελιχθούν οι ίδιοι στην περίοπτη αυτή κοινωνική θέση. Με τη διαδικασία αυτή επέστρεφαν στην περιοχή προέλευσής τους ως ένοπλοι προστάτες της, δηλαδή κοινωνικά διαφοροποιημένοι από τη μικρή κοινωνία όπου είχαν γεννηθεί. Ωστόσο, από τη στιγμή που κάποιος οριζόταν Αρματολός ή μετείχε ως «παλληκάρι» (απλός ένοπλος) σε ομάδα αρματολού, τότε δεν ήταν μόνο υποχρεωμένος, αλλά είχε επιπλέον και συμφέρον να κατοχυρώνει την ασφάλεια στο αρματολίκι και τα προνόμια της περιοχής του έναντι οιασδήποτε απειλής, κινδύνου ή αμφισβήτησης. Ας δούμε τι σήμαινε αυτό και

[765] Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Ο αρματολός Μεϊντάνης», *Ελληνικά*, 13-1/1954.

[766] Armand Carrel, *Résume de l'histoire des Grecs modernes*, Libraire Lecointe, Paris 1825, σ. 92-93. Μια συγκεκριμένη περίπτωση εκμίσθωσης ενόπλων παρουσιάζει ο Ευάγγελος Μπόγκας, «Δύο ιστορικά ενθυμήματα του 15ου αιώνα εκ Βορείου Ηπείρου», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 13/1959, σ. 427-429.

[767] Alexis Politis, «Brigandage-excédents économiques-élevage» στο *Actes du IIe Colloque International d'histoire. Économies méditerranéennes: Équilibres et intercommunication XIIIe-XIXe siècles*, Actes, τ. II, CRN/FNRS, Athènes 1986, σ. 161-163.

πώς συνδυαζόταν με την περαιτέρω διεύρυνση της δύναμης της ηγετικής ομάδας των αρματολών της κεντρικής ορεινής Ελλάδας και της Θεσσαλίας.

Το γίγνεσθαι των ορεσίβιων ένοπλων ηγετικών ομάδων

> «ετος 1777 μαρτιου 20 θυμισι οπου ανταμοθι ο διμιτρις με το χριστο και το γιοργι του διμιτρακι στα σαρδιναινα και παγαπηθηκανε πισο να εχει το αρματολικι και να δοκη τους σκλαβους οπισο».
>
> Ιδιόχειρη σημείωση στη Μονή Αγίας Παρασκευής
> στα Σαρδίναινα Βάλτου[768]

Στο πλαίσιο του έβδομου Βενετοτουρκικού πολέμου, που εξαπέλυσε το 1684 η Γαληνοτάτη ως μέλος της Ιερής Συμμαχίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εντός αυτής της μεγάλης στρατιωτικής σύγκρουσης εκδηλώθηκε μια εξέγερση στα όρια της ορεινής κεντρικής Ελλάδας. Ήδη από τον πρώτο χρόνο του πολέμου, τρεις τουλάχιστον καπετάνιοι της ορεινής Στερεάς με τις ένοπλες ομάδες τους είχαν αναλάβει αυτοβούλως να προστατεύσουν τις περιοχές τους από τους εμπόλεμους, ακροβολιζόμενοι με τα οθωμανικά σώματα εξισλαμισμένων Αλβανών που πλιατσικολογούσαν στις παρυφές των αρματολικιών τους, και εμποδίζοντας τους Βενετούς στα παράλια.[769] Φυσικά, όσο συγκεντρώνονταν τα στρατεύματα των δύο αντίπαλων κρατών, τα σώματα των εκατοντάδων ενόπλων που διέθεταν κατά κανόνα οι αρματολοί, δεν είχαν ούτε τις δυνάμεις ούτε τα μέσα ώστε να αντεπεξέλθουν σε πόλεμο κατά στρατιωτικές παρατάξεις. Έτσι, οδηγήθηκαν σε σύμπραξη με έναν από τους εμπόλεμους. Με τους τρεις πρώτους καπετάνιους ενώθηκαν για την περίσταση όλοι σχεδόν οι υπόλοιποι της ορεινής κεντρικής Ελλάδας και τοποθετήθηκαν στο πλευρό των Βενετών.[770] Άρχισαν να ενισχύουν οχυρά σημεία στα αρματολίκια τους, να οργανώνουν και να εξοπλίζουν τον πληθυσμό με προμήθειες και όπλα από τη Βενετία, με την καθοδήγηση αξιωματικών του στρατού της Γαληνοτάτης, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν Ελληνοβενετοί των Επτανήσων.[771] Τα αρματολικά σώματα ξεκίνησαν να κτυπάνε τους Οθωμανούς

---

[768] Σωφρόνιος Παπακυριάκου, «Ιδιόχειροι σημειώσεις αρματολών και κλεφτών», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 9/1926, σ. 591.

[769] Κωνσταντίνος Σάθας, *Η κατά τον 17ον αιώνα επανάστασις της Ελληνικής φυλής, 1684-1715*, Εκ της Χρυσαλλίδος, Αθήναι 1865, σ. 10-11.

[770] *Στο ίδιο*, σ. 17-19, 23-24. Επρόκειτο για τους καπετάνιους Μικρό Χορμόπουλο των Αγράφων, Πάνο Μεϊντάνη και Αγγελή Σουμίλα της βόρειας Ακαρνανίας και του Βάλτου, τους αδελφούς Βαλαωρίτη και τον Σπαθόγιαννο της νότιας Ακαρνανίας, του Αγγελόκαστρου και της Ναυπακτίας, τον Κούρμα του καζά Σαλώνων, τον Σπανό της Υπάτης κ.ά.

[771] Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατουμένη Ελλάς. Ιστορικόν δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν*

και τελικά κυριάρχησαν σχεδόν σε όλες τις περιοχές της ορεινής κεντρικής Ελλάδας, εκτός της Λαμίας. Στο μεταξύ απέναντι, στα πεδινά της Στερεάς, συγκέντρωνε μισθοφορικά στρατεύματα Αλβανών, Βουλγάρων, Σέρβων, Κροατών (Σκλαβούνων) και Ελλήνων για λογαριασμό των Οθωμανών ένας πρώην Μανιάτης πειρατής που είχε αποφυλακιστεί από οθωμανικό κάτεργο για αυτόν τον σκοπό. Η Πύλη τού είχε απονείμει τον τίτλο του Μπέη της Μάνης και τον είχε παντρέψει με κόρη της φαναριωτικής οικογένειας Δούκα. Επρόκειτο για τον Λιμπεράκη Γερακάρη.[772] Τότε, προέκυψε διαφωνία μεταξύ του συμβουλίου των καπετάνιων των αρματολικιών της ορεινής Στερεάς και των Βενετών αξιωματικών σχετικά με την επέκταση του πολέμου. Οι καπετάνιοι των αρματολικιών, με δυο εξαιρέσεις, δεν είχαν σκοπό να πολεμήσουν έξω από τις περιοχές τους, ιδίως στην Πελοπόννησο, όπου είχαν αρχίσει να περιορίζουν το στρατιωτικό βάρος τους οι Βενετοί, και η διαφωνία εξελίχθηκε σε ανοικτή ρήξη μεταξύ αρματολών και Βενετών.[773] Η ρήξη των τοπικών ενόπλων με τους Βενετούς, όταν οι δεύτεροι εγκατέλειπαν τις συγκρούσεις με τους Οθωμανούς χωρίς να έχουν ικανοποιηθεί οι στόχοι των τοπικών πολεμάρχων, αποτελούσε παράδοση. Προφανώς, οι τοπικές αρχοντίες που συμμαχούσαν με τους Βενετούς δεν προσέρχονταν ως απλοί μισθοφόροι, αλλά και για δικούς τους ιδιαίτερους πολιτικούς στόχους.[774] Τώρα, σε αυτή τη διαμάχη αρματολών και Βενετών, δεν ήταν ασφαλώς δύσκολο να επικρατήσουν οι πρώτοι, δεδομένου ότι σχεδόν αυτοί μόνο αποτελούσαν το βενετικό στράτευμα στα ορεινά της Στερεάς Ελλάδας. Οι αρματολοί συνέχισαν αντιμετωπίζοντας οι ίδιοι τον Λ. Γερακάρη με τακτικές ορεσίβιου πολέμου και κατόρθωσαν εντέλει να νικήσουν το πολυπληθέστερο στράτευμά του. Στο τέλος, οι αρματολοί τού πρότειναν να κυριαρχήσουν από κοινού στην κεντρική Ελλάδα, ενάντια στα δύο αντιμαχόμενα κράτη. Η συμφωνία ευοδώθηκε σε κάποιο βαθμό έως την οριστική επικράτηση των Οθωμανών στη Στερεά Ελλάδα το 1695 και των Βενετών στην Πελοπόννησο.[775] Τότε οι περισσότεροι αρματολοί συμβιβάστηκαν με τους Οθωμανούς, άλλοι κατέφυγαν στα Επτάνησα, και ένας τουλάχιστον, ο Πάνος Μεϊντάνης, αποσύρθηκε ως κλέφτης στα βουνά όπου, όπως είπαμε, απομονώθηκε και σκοτώθηκε.

Οι κυλιόμενες συμμαχίες και αντιπαλότητες των αρματολών της ορεινής κεντρικής Ελλάδας κατά τη διάρκεια της πολυετούς εξέγερσής τους, όπως και γενικότερα η άρνησή τους να πολεμήσουν μακριά από τα αρματολίκια τους, αποτελούν επιλογές

του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821), Α. Κορομηλά, Αθήνησι 1869, σ. 405-406.

[772] Κωνσταντίνος Σάθας, *Η κατά τον 17ον αιώνα επανάστασις*, σ. 21-24.

[773] Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατουμένη Ελλάς*, σ. 406-407.

[774] Aldo Gallotta, «Venise et l'Empire ottoman, de la paix du 25 janvier 1479 à la mort de Mahomet II (1481)», *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 39/1985, σ. 126-127.

[775] Κωνσταντίνος Σάθας, *Η κατά τον 17ον αιώνα επανάστασις*, σ. 29-31.

που δηλώνουν ότι η ηγετική αυτή ομάδα των ένοπλων ορεσίβιων προεστών πολέμησε αρχικά για την προστασία των τόπων τους, εντέλει όμως αποβλέποντας στον αποκλειστικό έλεγχο των περιοχών τους. Ωστόσο, μέσα από τα συμβάντα αυτά διαμορφώνεται ένα ερώτημα. Για ποιο λόγο, ενώ η ομάδα των αρματολών αποτελούσε περιφερειακό θεσμικό παράγοντα, αναγνωρισμένο από το οθωμανικό κράτος, με το οποίο ταυτίζονταν τα συμφέροντά της σε σημαντικό βαθμό, επέλεξε να διακινδυνεύσει τόσο έντονα συμμαχώντας με τους Βενετούς; Ένα σπάνιο έγγραφο, μία διαθήκη - μικρό ιδεολογικό μανιφέστο που συντάχθηκε στα Επτάνησα το 1708 από έναν δεύτερης τάξης καπετάνιο φυγά, μας προσφέρει μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία, δυστυχώς μοναδική.[776]

Ο Δημήτρης Χαριτόπουλος, δεύτερος γιος οικογένειας προεστών του ορεινού κτηνοτροφικού χωριού Αγιαθυμιά (Αγία Ευθυμία σήμερα) στον καζά Σαλώνων (Άμφισσα), ήταν ένα από τα πρωτοπαλίκαρα (υπαρχηγός) της ομάδας του πρωτοκαπετάνιου Κούρμα, αρματολού της Φωκίδας κατά τη διάρκεια των τουρκοβενετικών συγκρούσεων και της εξέγερσης των αρματολών που προαναφέραμε. «Καταγόμαστε σκλιτάδα και σκλιτάδα από τη Ρούμελη», υπαγορεύει σε μια θαυμάσια λαϊκή κοινή νέα ελληνική γλώσσα ο Δ. Χαριτόπουλος, ο οποίος πιθανόν να είχε διδαχθεί γραφή και ανάγνωση στο ιεροδιδασκαλείο της Μονής Βαρνάκοβας.[777] Ο μεγαλύτερος αδελφός του Φιλόθεος, επίσκοπος της έδρας κατώτερης τάξης των Σαλώνων, «είχε γραμματαλλαγή με τους Βενετζιάνους να το βαρέσουνε λευθερόνοντας το σκλαβωμένο γένος μας και αγροικόταν με τους καπετανέους και δεσποτάδες της Ρούμελης». Πράγματι, η επισκοπή Σαλώνων από τις αρχές του 13ου αιώνα, και άλλες οκτώ στις γύρω περιοχές, μεταξύ των οποίων και η Αθήνα, περιλαμβάνονταν στον κατάλογο Provinciale Romanum. Ήταν δηλαδή επαρχίες όπου το Βατικανό διέθετε χαμηλής τάξης επισκοπικές έδρες, στις οποίες εξακολουθούσε να διατηρεί κάποια επιρροή μέσω των ορθόδοξων επισκόπων, παρότι τις είχε χάσει μετά την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης.[778] «Κατά καιρό που κατέβηκε η αρμάδα στα νησιά [πολεμικός στόλος της Βενετίας] ούλη η Ρούμελη εδούλεψε σπαθί και εκλάδεψαν πάσα ψυχή αλλόπιστων αγαρηνών [...] ο καπετάν Κούρμας με πεντακόσιους αρματολούς επήρε Σάλονα, Λοιδορίκι και Έπαχτο [Ναύπακτο] και περίττο από δυο χιλιάδες Τουρκών έσφαξαν».

Η προφανής επιδίωξη των αρματολών ήταν να «ελευθερωθή το δυστυχισμένο γένος μας από τον τρομερό και απάνθρωπο και αντίχριστο και ανελεήμονον Αγαρηνόν». Γένος, σύμφωνα με τις παραστάσεις του Δ. Χαριτόπουλου σε αυτήν τη σύντομη διαθήκη, δεν ήταν παρά οι χριστιανοί της Ρούμελης, ενώ πατρίδα ήταν το χωριό και η επαρχία,

[776] Βλ. τη διαθήκη στο Κωνσταντίνος Σάθας, *Η κατά τον 17ον αιώνα επανάστασις*, σ. 34-36.

[777] «Σκλιτάδα» και «σκλητάδα» σημαίνει γενιά και αντιστοίχως πεζούλι. Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Άτακτα*, τ. 4, μέρος 2ον, Κ. Εβεράρτου, εν Παρισίοις 1832, σ. 511-512.

[778] Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant*, τ. 1, σ. 409-410. Ειδικότερα για τον επίσκοπο Σαλώνων της εποχής της εξέγερσης βλ. Κωνσταντίνος Ντόκος, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον Ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1689) και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήναι 1975.

δηλαδή το αρματολίκι. Οι Βενετσιάνοι αποτελούσαν τη μόνη δυνατή και αναγκαία συμμαχία για τον πολλαπλασιασμό της ισχύος και την πραγματοποίηση του σκοπού.

Εδώ, δεν ισχύει ούτε ο ιδεότυπος του «Έλληνα», όπως ίσχυε για τους αστούς εμπόρους που εξετάσαμε, ούτε ο ορθός λόγος και η ελευθερία της έκφρασης, όπως για τους διανοουμένους του Διαφωτισμού. Οι αρματολοί εισέρχονταν στην πολιτική με τις δικές τους πολιτισμικές προϋποθέσεις. Για τους ένοπλους προεστούς της ορεινής κεντρικής Ελλάδας τα συνειδησιακά αρχέτυπα ήταν η πίστη και οι μικροί τόποι, οι πατρίδες, οι οποίες μπορούσαν με την ένωση των ένοπλων ορεσίβιων προεστών τους να ελευθερωθούν, ακριβέστερα να τεθούν υπό τον δικό τους αποκλειστικό έλεγχο. Ωστόσο, ανάμεσα στους αρματολούς, τους Έλληνες αστούς εμπόρους και τους διανοουμένους είχε διαμορφωθεί για διαφορετικούς λόγους ένα κοινό σημείο: η αντίθεση προς τους Οθωμανούς και την υποτέλεια που αυτοί επέβαλλαν. Οι αρματολοί είχαν αρχίσει να εκλαμβάνουν τους Οθωμανούς ως άπιστους βαρβάρους κατακτητές των πατρίδων τους. Σε αυτό μάλλον το ιδεολογικό πλαίσιο εκλογικευόταν η σχεδόν διαρκής ένταση στη σχέση διαφόρων αρματολών με τους Οθωμανούς περιφερειακούς αξιωματούχους.

Οι αρματολοί ασφαλώς ήταν πιστοί γενικώς. Ποτέ όμως η θρησκευτική τους συνείδηση δεν τους εμπόδισε να έχουν μεταξύ τους ανταγωνισμούς, ενίοτε θανάσιμους, ούτε να συμμαχούν για παράδειγμα με αλλόθρησκους Τουρκαλβανούς ή Οθωμανούς εναντίον ομοδόξων τους. Σε περιόδους εξεγέρσεων, ωστόσο, οι πεποιθήσεις που διαφοροποιούν από τον αντίπαλο οξύνονται με κάθε ειλικρίνεια, όπως εδώ δυνάμωσε η χριστιανική πίστη. Οι ορεσίβιοι αυτοί ηγέτες χρησιμοποιούσαν επιπλέον τη θρησκεία και ως είδος ιδεολογικού ελκυστή του χριστιανικού πληθυσμού των περιοχών τους, προκειμένου να τον ενσωματώσουν στον βασικό τους στόχο, την πλήρη κυριαρχία τους στις περιοχές που έλεγχαν ως ένοπλοι προεστοί. Αυτές ήταν οι πατρίδες τους, και αυτός ήταν ο γεωγραφικός και κοινωνικός χώρος άσκησης της δύναμής τους, χώρος όπου οι ίδιοι ήταν *σκλάβοι των Αγαρηνών*, όπως επαναλαμβάνει στη διαθήκη του ο Δ. Χαριτόπουλος. Οι αρματολοί της ορεινής κεντρικής Στερεάς για πρώτη φορά στην ιστορία τους, και όσο ασφαλώς το επέτρεπαν οι μεταξύ τους οικογενειακές και τοπικές αντιθέσεις, είχαν ενωθεί προκειμένου να προασπίσουν και κατά το δυνατόν να εμβαθύνουν την κυριαρχία τους στους τόπους τους. Μήπως για να διαμορφώσουν δικές τους τοπικές εδαφικές κυριαρχίες;

* * *

Οι επίγονοι των αρματολών μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ιδίως προς το τέλος του 19ου αιώνα, συνήθως μορφωμένοι στρατιωτικοί, μηχανικοί, δήμαρχοι, γιατροί, συγκέντρωσαν από τους προγόνους τους κάποια λίγα έγγραφα, κυρίως όμως προφορικές μαρτυρίες, οι οποίες περιγράφουν συγκρούσεις Τιτάνων. Στην πραγματικότητα, οι συγκρούσεις, από το τέλος της πρώτης εξέγερσης μέχρι τη δεύτερη –που ήταν πολύ

μικρότερης έντασης και είχε αφορμή τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1768-1774–, δεν ήταν παρά αλλεπάλληλες μικρές μάχες τοπικής κλίμακας. Κατά κανόνα ήταν συγκρούσεις, ενίοτε απλοί ακροβολισμοί, μικρών στρατιωτικών αποσπασμάτων σε πολυσχιδείς εναλλασσόμενες τοπικές συμμαχίες. Ας επιστρέψουμε σε ενδεικτικές αφηγήσεις από τις αρχές του 18ου αιώνα για να παρακολουθήσουμε την ανέλιξη αυτών των ένοπλων ορεσίβιων σε τοπική αρχοντία.

Μετά τη δεκαετή εξέγερση των αρματολών κατά τη διάρκεια του Βενετοτουρκικού πολέμου που προαναφέραμε, οι Οθωμανοί εγκατέστησαν κατά το δυνατόν απολύτως ελεγχόμενα πρόσωπα στα αρματολίκια.[779] Από τους πρώτους που αμφισβήτησαν αυτήν τη νέα τάξη ήταν ο Γιάννης Κατζώνης (έγινε γνωστός με το προσωνύμιο Βρικόλακας), συγγενής του πρωτοκαπετάνιου Κούρμα, που τον συναντήσαμε να πρωτοστατεί στην εξέγερση. Ο Γ. Κατζώνης ήταν προεστός κτηνοτρόφος της περιοχής των Σαλώνων, με καταγωγή από το ορεινό χωριό Αγιαθυμιά, και ο μικρότερος αδελφός του ήταν δημογέροντας στο Γαλαξίδι.[780] Γύρω στο 1705 συγκρούστηκε με μυθιστορηματικό τρόπο με τον επικεφαλής οθωμανικού αποσπάσματος, μοίρασε, ή μάλλον παραχώρησε, για εκμετάλλευση την περιουσία του σε τρίτους και πήρε τα βουνά, μαζί με απόσπασμα δεκαπέντε περίπου ενόπλων που είχε συγκροτήσει με δικά του έξοδα.[781] Οι συγκρούσεις του με οθωμανικά αποσπάσματα ήταν πολλαπλές, τουλάχιστον είκοσι. Συγκρούστηκε και με χριστιανούς ραγιάδες προεστούς, όπως και με Αλβανούς ή Έλληνες ληστές. Τελικά, του παραχωρούν το αρματολίκι της βόρειας περιοχής του καζά των Σαλώνων, αλλά το απορρίπτει ως μικρότερο των προσδοκιών του και συνεχίζει τις ένοπλες συγκρούσεις. Έχοντας de facto επιβληθεί ως πρωτοκαπετάνιος του καζά των Σαλώνων, με τους ενόπλους του που στο μεταξύ είχαν φτάσει περίπου τους διακόσιους, Οθωμανοί και προεστοί αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν τη θέση του αυτή και επισήμως, ενώ οι ραγιάδες προεστοί τού κατέβαλαν και ένα σεβαστό χρηματικό ποσό, προφανώς για να αμβλύνουν τις παλαιές αντιθέσεις.[782] Πριν από τον θάνατό του, γύρω στο 1740, ο Γ. Κατζώνης κληροδότησε τη θέση του πρωτοκαπετάνιου στον αδελφό της νεαρής γυναίκας του, τον προεστό Κώστα Ζαχαριά (Κωσταντάρας). Αυτός διατήρησε το αρματολίκι με εξίσου πολλές ένοπλες συγκρούσεις, αλλά και με απαγωγές Οθωμανών αξιωματούχων, όχι αποκλειστικά για λύτρα, όπως διατείνονται ωφελιμιστικής έμπνευσης προσεγγίσεις, αλλά για να εξασφαλίσει τη νομιμοποίηση της θέσης του είτε για να τιμωρήσει παραδειγματικά, πράγμα που ήταν το ίδιο.

[779] Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Ιστορία της Ευρυτανίας*, σ. 235.

[780] Βλ. *Βρικόλακας, Κωσταντάρας, Αστραπόγιαννος. Οι μεγάλοι Αγιαθυμιώτες Αρματολοί του 18ου αιώνα*, Έκδοση Συλλόγου Αγιοευθυμιωτών, Αθήνα 2003, σ. 12-18. Πρόκειται για αναδημοσίευση του κειμένου του Κωνσταντίνου Σάθα, ο οποίος είχε συλλέξει τις προφορικές μαρτυρίες γύρω στο 1860 και τις δημοσίευσε στο περιοδικό *Χρυσαλλίς*, 61 και 62/1865.

[781] *Στο ίδιο*, σ. 13-14.

[782] *Στο ίδιο*, σ. 16-18.

Το κύριο εδώ είναι το πλαίσιο νομιμοποίησης της θέσης του Κωσταντάρα ως πρωτοκαπετάνιου. Πριν εκδοθεί ο *μουρασελές* (οθωμανικό έγγραφο) αναγνώρισής του ως πρωτοκαπετάνιου από τον Οθωμανό δερβέναγα και από την Πύλη, και ανεξάρτητα από τη γνώμη των ραγιάδων προεστών των χωριών, ο Κωσταντάρας εγκαταστάσθηκε ως πρωτοκαπετάνιος από τον Βρικόλακα και ταυτοχρόνως ανέλαβε την κηδεμονία του ανήλικου γιου του τελευταίου έως την ενηλικίωσή του, οπότε ο νεαρός θα αναλάμβανε το αρματολίκι.[783] Κάτι σαν αντιβασιλέας-εγγυητής του τίτλου υπέρ του νόμιμου κληρονόμου έως την ενηλικίωσή του. Τελικά, ο γιος του Βρικόλακα ακολούθησε τον δρόμο της μόρφωσης και ο Κωσταντάρας μοίρασε το 1755 το αρματολίκι στα τρία πρωτοπαλίκαρά του, τα οποία θα υπερκεράσει ένας μικρός σε ηλικία, πιθανότατα συγγενής του, ο επονομαζόμενος Αστραπόγιαννος. Αυτός θα ενοποιήσει ξανά το αρματολίκι με αντίστοιχες ένοπλες συγκρούσεις. Το κύριο χαρακτηριστικό του εν λόγω αρματολού ήταν ότι καθιέρωσε σε όλη την περιοχή της Δωρίδας, και λίγο ευρύτερα, εξαιρετικά σκληρά αντίποινα για ληστές Έλληνες και Αλβανούς, για ραγιάδες προεστούς και Οθωμανούς αξιωματούχους, όταν έκρινε, σύμφωνα βέβαια με την προφορική παράδοση, ότι αυτοί παραβίαζαν τα προνόμια του αρματολικιού του.[784] Παράλληλα προς την ιστορία κληρονομικής διαδοχής στο αρματολίκι των Σαλώνων, εξελισσόταν μια ανάλογη ιστορία στο σημαντικό αρματολίκι των Αγράφων, με την οικογένεια κτηνοτρόφων προεστών Μπουκουβάλα. Αυτή η οικογένεια, μάλλον μετά από σύντομη θητεία στη ληστεία, διαδέχτηκε έναν από τους αρματολούς ηγέτες της εξέγερσης, το Μικρό Χορμόπουλο, και ξεκίνησε την αρματολική δράση της τα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα διαλύοντας την πολύ μεγάλη ομάδα ληστών του Μέτσο Χούσο.[785] Έκτοτε, μετά από αλλεπάλληλες στρατιωτικές συγκρούσεις με οθωμανικά αποσπάσματα και ραγιάδες προεστούς, κυριάρχησαν κληρονομικά στο αρματολίκι των Αγράφων έως σχεδόν τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης.[786]

Ας ανοίξουμε μια σύντομη παρένθεση, ώστε να μην παρασυρθούμε από τη λαμπρότητα των ατίθασων ορεσίβιων πολεμιστών. Οι αρματολοί δεν δρούσαν τυχαία ή τυφλά ιδεολογικά εναντίον κακών «τουρκόφρονων» ραγιάδων προεστών και Οθωμανών, όπως τόσο άκριτα υποστήριξε μέρος της ιστοριογραφίας, ιδίως ο Γιάνης Κορδάτος. Όσο συγκρούονταν με τους περιφερειακούς Οθωμανούς αξιωματούχους, άλλο τόσο ήταν σύμμαχοί τους, δεδομένου ότι οι αρματολοί είχαν κατά κανόνα την κάλυψη του

---

[783] Τις τελευταίες στιγμές του Βρικόλακα, τη σύναξη των αρματολών που επικύρωναν την κηδεμονία του γιου του από τον Κωσταντάρα και την ανάθεση του Αρματολικιού έχει αφηγηθεί υπέροχα ο Α. Καρκαβίτσας στη νουβέλα του «Ο έξαρχος». Βλ. Του ίδιου *Ο αρματολός και άλλα διηγήματα*, Εστία - Ι. Δ. Κολλάρου, Αθήνα 1973.

[784] Τάκης Λάπας, *Η κλεφτουριά της Ρούμελης και τα τραγούδια της*, Ατλαντίς, Αθήνα 1978, σ. 39-41. Για τους αρματολούς της Δωρίδας βλ. Δημήτρης Σταμέλος, *Η Δωρίδα*, σ. 44-87.

[785] Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Ιστορία της Ευρυτανίας*, σ. 95.

[786] *Στο ίδιο*, σ. 236-239.

ενός ή του άλλου υψηλού αξιωματούχου της οθωμανικής Πύλης, ο οποίος νεμόταν τις προσόδους της περιοχής στην οποία ανήκε το αρματολίκι, και ενδιαφερόταν για αυτό. Από την άλλη πλευρά, οι αρματολοί ήταν πολύ συχνά συγγενείς με τους ραγιάδες προεστούς, όπως αναφέραμε. Με εξαίρεση τις περιόδους εξεγέρσεων, η διαδικασία των τοπικών συγκρούσεων με Οθωμανούς ή ραγιάδες προεστούς αφορούσε κατά κανόνα τη διεύρυνση των εξουσιών των αρματολών σε βάρος των άλλων τοπικών υποτελών αρχοντιών και των τοπικών Οθωμανών αξιωματούχων της περιοχής τους. Το πολύ αντινομικό πλαίσιο των πολυφυών τοπικών εξουσιών ευνοούσε αυτές τις πολύπλευρες συγκρούσεις. Ο 18ος αιώνας ήταν για τους αρματολούς ο αιώνας ανόδου της κυριαρχίας τους στις ορεινές περιοχές της Στερεάς και της ορεινής Θεσσαλίας. Αυτή ακριβώς η de facto διεύρυνση των εξουσιών των αρματολών διά της ένοπλης βίας και των εναλλασσόμενων συμμαχιών που εφάρμοζαν από αιώνες όλες οι ένοπλες τοπικές αρχοντίες στην Ευρώπη, προσέδιδε στα αρματολίκια υψηλό βαθμό εσωτερικής αυτονομίας. Σε αυτό το πλαίσιο καθιερώθηκε βαθμιαία η κληρονομική διαδοχή στη θέση του πρωτοκαπετάνιου, καθεστώς που η Πύλη αναγκάστηκε εντέλει να αναγνωρίσει, χωρίς ποτέ να το θεσμοθετήσει.

Έως τον 17ο αιώνα, το de facto δικαίωμα στην κληρονομική διαδοχή σε ένα αρματολίκι διέθεταν μόνο δύο οικογένειες, επειδή από τοπικές αρχοντίες είχαν εξελιχθεί σε αρματολικές. Ήταν οι οικογένειες Μπούα της Άρτας και Γρίβα της βόρειας Ακαρνανίας.[787] Η κληρονομική διαδοχή καθιερωνόταν ειρηνικά στην περίπτωση που όλοι οι πρωτοκαπετάνιοι των γύρω αρματολικιών την αναγνώριζαν και εγγυώνταν με την παρουσία τους κατά την εκφώνηση του διαδόχου από τον πρωτοκαπετάνιο κάτοχο του αρματολικιού. Ακολουθούσε είτε ειρηνικά, είτε με ένοπλη επιβολή, η αναγνώριση του κληρονομικού δικαιώματος από τους Οθωμανούς και τους ραγιάδες προεστούς των χωριών που περιλαμβάνονταν στο αρματολίκι. Ωστόσο, η αμφισβήτηση του διαδόχου στο αρματολίκι, ακόμη και οικογενειών παλαιών τοπικών ευγενών, μπορούσε να προέλθει από άλλες ένοπλες ομάδες, συνήθως κλεφτών που δεν μετείχαν στο τελετουργικό αναγνώρισης της διαδοχής. Παράδειγμα, οι πολυετείς ένοπλες συγκρούσεις που προκάλεσαν οι κλέφτες Κατζικογιαναίοι στους ισχυρούς αρματολούς Γριβαίους. Οι πρώτοι αμφισβητούσαν τη δικαιοδοσία των τελευταίων σε μεγάλα τμήματα του αρματολικιού της νότιας Ακαρνανίας (καζάς Ξηρομέρου), στα οποία οι Γριβαίοι, παλαιοί αρματολοί των βόρειων εδαφών της περιοχής (καζάς Βόνιτσας), είχαν κυριαρχήσει με ένοπλες συγκρούσεις και τα οποία είχαν προσαρτήσει στη δικαιοδοσία τους.[788]

[787] Βλ. μία από τις ελάχιστες ολοκληρωμένες οικογενειακές βιογραφίες στο Δ. Γρ. Καμπούρογλους, *Θεόδωρος Γρίβας. Βιογραφικό σχεδίασμα επί τη βάσει ανεκδότων εγγράφων και σημειωμάτων*, Π. Λεωνή, Αθήνα 1896 (Αναστατική έκδοση από τις εκδόσεις Καραβίας). Επίσης, την πλέον επιστημονικά ολοκληρωμένη βιογραφία που διαθέτουμε και αφορά τον Γ. Καραϊσκάκη έχει συντάξει ο Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, σειρά «Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας», Τα Νέα, Αθήνα 2009.

[788] Δ. Γρ. Καμπούρογλους, *Θεόδωρος Γρίβας*, σ. 8-9.

Τελικά, οι πολυετείς ένοπλες συγκρούσεις έληξαν κατά τα μέσα του 18ου αιώνα χάρη στον γάμο ενός ισχυρού Γρίβα με την κόρη ενός αντίστοιχου Κατζικόγιαννη.

Κατά τις αρχές του 18ου αιώνα άρχισε να γενικεύεται το καθεστώς οικογενειακής κληρονομικής διαδοχής στα μικρότερα αρματολίκια, τόσο της ορεινής Στερεάς όσο και των ορεινών θεσσαλικών περιοχών, όπως τουλάχιστον συνάγεται από τα λίγα που γνωρίζουμε για τους μικρούς αρματολούς της περιοχής.[789] Ένα καλό παράδειγμα για τα μικρά αρματολίκια είναι εκείνο της κτηνοτροφικής οικογένειας Τράκα στο χωριό Αγόριανη του Παρνασσού, σε υψόμετρο 1.050 μέτρα.[790] Ο Θεόδωρος Τράκας, οπλαρχηγός της Επανάστασης, μετρούσε το 1821 ήδη τέσσερις γενιές μικρών αρματολών, αρχής γενομένης από τον προπάτορα της οικογένειας, κατά την εξέγερση του τέλους του 17ου αιώνα. Ο προπάτορας της οικογένειας Τράκα, μικρός προεστός και μάλλον ιδρυτής του χωριού, το είχε οχυρώσει μεταξύ άλλων με τη φήμη πως εκεί κατοικούσε ένας καταστροφικός δαίμονας, τον οποίο μόνο αυτός έλεγχε.[791] Προφανώς ήταν ο ίδιος.

Οι συγκρούσεις μεταξύ των τοπικών ισχυρών ομάδων για τον έλεγχο του κάθε αρματολικιού ή την επέκτασή του, σε συνδυασμό με τις αυθαιρεσίες των Οθωμανών, συνιστούσαν αιτίες ανάπτυξης της εσωτερικής κινητικότητας των μικρών ποιμένων προς τις κλέφτικες και αρματολικές ομάδες. Είναι η περίπτωση του Θανάση Γραμματικού ή Διάκου, γιου του κτηνοτρόφου Νίκου Γραμματικού στο χωριό της Φθιώτιδας Άνω Μουσουνίτσα στα Βαρδούσια (1.050 μέτρα υψόμετρο, σήμερα Αθανάσιος Διάκος) και εγγονού ενός πρωτοπαλίκαρου του Κωσταντάρα, που ήταν ισχυρός αρματολός της περιοχής. Πρόκειται για τον γνωστό μαχητή της Ελληνικής Επανάστασης Αθανάσιο Διάκο, ο οποίος ήταν υποτυπωδώς εγγράμματος. Ξεκίνησε ως μαθητευόμενος παπάς, αλλά γρήγορα εντάχθηκε στην ομάδα του ζορμπά Γούλα. Κάποια στιγμή ανέλαβε καπετάνιος αυτής της ομάδας, πέρασε από την αυλή του Αλή Πασά και κατέληξε πρωτοπαλίκαρο του Οδυσσέα Ανδρούτσου, ενός από τους πολύ ισχυρούς αρματολούς της κεντρικής Ελλάδας.[792] Είναι ακόμη η περίπτωση του γιου ενός μικρού κτηνοτρόφου στο χωριό Αρτοτίνα στα 1.150 μέτρα στα Βαρδούσια, ο μετέπειτα γνωστός Ανδρίτσος Καραδήμας, ο επονομαζόμενος Σαφάκας, μικρός αρματολός πρώτης γενιάς.[793] Δεν

---

[789] Βλ. διάσπαρτες βιογραφικές πληροφορίες στο Κώστας Σπανός, *Άγνωστοι Θεσσαλοί κλεφταρματολοί αγωνιστές κατά την επανάσταση του 1821*, Α. Σταμούλη, Αθήνα 2005.

[790] Τάκης Λάππας, «Χειρόγραφη ιστορία της οικογένειας Τράκα», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, ανάτυπο από τον τόμο 23/1980.

[791] Γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Τράκα σχεδίασαν κατά το τέλος του 19ου αιώνα οι επίγονοι, στρατιωτικοί ή δήμαρχοι Λαμίας, βλ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων, *Φάκελοι οικογένειας Τράκα*, έγγρ. αρ. 16811. Για τον δαίμονα βλ. Τάκης Λάππας, «Χειρόγραφη ιστορία», *ό.π.*, σ. 17-18.

[792] Βλ. Σπυρίδων Γ. Φόρτης, *Βιογραφία Αθανασίου Διάκου*, Α. Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις 1892, σ. 7-11, 16-18. Για τα πρώτα χρόνια του Αθανάσιου Διάκου βλ. επίσης Κωνσταντίνος Παπαχρήστος, «Πού εγεννήθη ο Αθανάσιος Διάκος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. ΙΔ', Εν Αθήναις 1939.

[793] Δημήτρης Λουκόπουλος, *Ο ρουμελιώτης καπετάνιος του 1821 Ανδρίτσος Σαφάκας και το αρχείο του*, Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη 11, Αθήναι 1931.

γνωρίζουμε σε ποια ομάδα επίσημου κλέφτη εντάχθηκε στην αρχή της καριέρας του, πάντως στην περιοχή του κυκλοφορούσαν αρκετοί, όπως ο Σκαλτζοδήμος, ο Τσαμ-Καλόγερος και άλλοι.

Πώς γινόταν κανείς καπετάνιος; Ο ένας τρόπος ήταν να προταθεί στην Πύλη από τον αρμόδιο Οθωμανό Δερβέναγα, εφόσον διατηρούσε καλές σχέσεις με αυτόν και τους ισχυρότερους ραγιάδες προεστούς. Αυτού του είδους οι διορισμοί δεν φαίνεται ότι μπορούσαν να μακροημερεύσουν. Όχι για λόγους συνείδησης. Ο κύριος λόγος του σύντομου βίου των διορισμών που γίνονταν με αυτήν την «ομαλή» διαδικασία ήταν η μεγάλη εξάρτηση από τους Οθωμανούς. Η άμεση εξάρτηση σπάνια τους επέτρεπε να κατοχυρώνουν την ασφάλεια και τα προνόμια που είχαν κερδίσει οι ορεινές ποιμενικές κοινωνίες με τον θεσμό του Αρματολικιού, επειδή οι ίδιοι οι Οθωμανοί, οι άτακτες ένοπλες ομάδες ή οι ληστές τα αμφισβητούσαν εμπράκτως, κυρίως με αυθαιρεσίες, πλιάτσικο. Η αναποτελεσματικότητα στην κατοχύρωση της ασφάλειας του πληθυσμού και του κεφαλαίου του σε ένα αρματολίκι γεννούσαν αμφισβητήσεις, τόσο στο εσωτερικό του, όσο και από άλλα γειτονικά αρματολίκια που επιδίωκαν πάντα να επεκταθούν. Η αναποτελεσματικότητα του εγκατεστημένου αρματολού προκαλούσε τις ακόλουθες διαδικασίες, με τις οποίες ξεκινούσε ο δεύτερος και συνηθέστερος τρόπος ανατροπής ενός πρωτοκαπετάνιου και εγκατάστασης άλλου στη θέση του. Εκείνοι που αμφισβητούσαν την εγκατεστημένη κεφαλή του αρματολικού σώματος ξεκινούσαν με την ανάληψη υψηλής διακινδύνευσης. Έπρεπε να εξέλθουν από τις κοινότητές τους ως φυγάδες, είτε επειδή είχαν πολεμήσει εναντίον των Οθωμανών, όπως η τοπική αρχοντική οικογένεια των Γριβαίων ή ο πρωτοκαπετάνιος Μεϊντάνης, είτε επειδή ήταν σε σύγκρουση με τον τοποθετημένο καπετάνιο και τους ραγιάδες προεστούς που τον στήριζαν. Εξέρχονταν λοιπόν από την εγκατεστημένη νομιμότητα δηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι την αρνούνται.[794] Τίποτε απολύτως δεν βεβαίωνε ότι η αμφισβήτηση του εγκατεστημένου καπετάνιου και η φυγή από την κοινότητα θα είχε αίσια κατάληξη. Αν ο φυγάς δεν σκοτωνόταν, μπορούσε να δράσει ως ζορμπάς ή ακόμη και να εκπέσει στο καθεστώς του κοινού ληστή. Το καθεστώς του ζορμπά, αυτού του χρήσιμου σε όλους ληστή, πολύ λιγότερο το καθεστώς του κοινού λήσταρχου, ήταν ένας τρόπος για το ένοπλο σώμα να βρίσκεται διαρκώς σε επαφή με τα τοπικά κέντρα εξουσίας και πλούτου. Ο τρόμος που έσπερναν με τη δράση τους ως κλέφτες, παρότι ενείχε εκ των πραγμάτων ληστρική λογική, είχε ως κύριο στόχο να αποδειχθεί στους πάντες, Οθωμανούς, ραγιάδες προεστούς χωριών, αλλά και στον τοπικό πληθυσμό, ότι ο εγκατεστημένος καπετάνιος ήταν ανίσχυρος, με σημερινούς όρους αναποτελεσματικός, άρα επικίνδυνος για τον πληθυσμό που διαφέντευε. Με αυτήν την τακτική διασποράς του τρόμου επιδίωκαν να εξαναγκάσουν τους ισχυρούς και να πείσουν τους αδύνατους κάθε αρματολικιού ότι οι

---

[794] Διονύσης Τζάκης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος*, σ. 44-45.

ταραξίες ήταν ικανότεροι από τους εγκατεστημένους αρματολούς.[795] Στη συνέχεια, είχε πολλές πιθανότητες να αναγνωριστεί επισήμως από τον αρμόδιο Οθωμανό δερβέναγα και συνεπώς την Πύλη, και μάλιστα μετά από ενέργειες των ίδιων των προεστών με τους οποίους είχε συγκρουστεί κατά την έξοδό του από την κοινότητα.

Η επίτευξη αυτού του στόχου προϋπέθετε τον σχηματισμό αρχικά μιας αξιοσημείωτης ομάδας ενόπλων, και ακολούθως τη διεύρυνσή της. Έπρεπε επίσης οι σχεδόν ακατάπαυστες ένοπλες συγκρούσεις, παρότι μικρής κλίμακας, να είναι κατά το δυνατόν πάντα νικηφόρες και εντυπωσιακές. Μόνο έτσι θα μπορούσε να αποκτήσει τη φήμη του ισχυρού, δηλαδή του αποτελεσματικού στην επιβολή της ασφάλειας της περιοχής. Επίσης, όφειλε να κατοχυρώνει και να εξασφαλίζει τα μέλη των οικογενειών του κάθε παλικαριού του, τα οποία παρέμεναν συνήθως αρκετά εκτεθειμένα στα χωριά τους. Τέλος, ήταν απαραίτητο να έχει τη συναίνεση των πρωτοκαπετάνιων των γύρω αρματολικιών, ώστε να νομιμοποιείται και να αποφεύγει έτσι τις επιδιώξεις επέκτασης προς το αρματολίκι του. Εάν τα κατόρθωνε όλα αυτά, τότε, όπως ο Βρικόλακας για παράδειγμα, μπορούσε να ξεκινήσει με δεκαπέντε περίπου άντρες για να καταλήξει ισχυρός και αδιαμφισβήτητος καπετάνιος ενός σώματος διακοσίων περίπου ενόπλων. Ίσως για αυτούς τους λόγους η πλειονότητα, από όσο γνωρίζουμε, των μικρών και μεγαλύτερων καπετάνιων ήταν ήδη προεστοί ή από πατρικές οικογένειες προεστών, ανήκαν κοινωνικά στις μικρές ποιμενικές τοπικές αρχοντίες ενός καζά και συχνά διέθεταν συγγενικές σχέσεις με τοπικούς εκκλησιαστικούς αξιωματούχους. Διαχειρίζονταν συνεπώς κάποια δίκτυα σχέσεων δύναμης, μικρής κλίμακας αλλά ζωτικής για αυτούς σημασίας.[796] Η κινητικότητα μεταξύ του ρόλου του προεστού και του αρματολού ήταν έντονη, όπως τονίσαμε συχνά. Λιγότερο γνωστή είναι και η αντίστροφη κινητικότητα από τον ρόλο του αρματολού σε εκείνον του προεστού, καθώς και η συμπύκνωση των δύο ρόλων στο ίδιο πρόσωπο, όπως ήταν η περίπτωση του πρωτοκαπετάνιου Στορνάρη στον Ασπροπόταμο.[797]

Η ένοπλη βία, επομένως, μεταξύ των αρματολών, οι ένοπλες συγκρούσεις με τους άτακτους Αλβανούς, με τους ληστές και με τα αποσπάσματα των Οθωμανών δερβεναγάδων αποτελούσε έναν τρόπο επιβολής της ασφάλειας σε κάθε αρματολίκι. Δήλωνε επίσης την ικανότητα μιας αρματολικής οικογένειας να επιβάλλει την τάξη στην περιοχή της, εμπεδώνοντας έτσι τη δική της κυριαρχία και θέτοντας σε υποδεέστερη θέση τους προεστούς της ίδιας περιοχής. Για αυτόν τον λόγο δεν αναδείχθηκαν ισχυροί ραγιάδες κοτζαμπάσηδες στην ορεινή Στερεά, όπως στην ανατολική πλευρά ο Ιωάννης Λογοθέτης, στη Λειβαδιά, ή οι αντίστοιχες οικογένειες Αθηναίων αστών. Η τάση κυριάρχησης των αρματολών στην ορεινή Στερεά ξεκίνησε νωρίς από την εξέγερση του τέλους του 17ου αιώνα. Συνδέθηκε εξαρχής με μια παράλληλη τάση αυτονόμησης των αρματολικιών,

[795] Riki van Boeschoten, «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», *Μνήμων*, 13/1991.

[796] Βλ. την ανάλυση του Διονύση Τζάκη, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος*, σ. 64-69.

[797] Διονύσης Τζάκης, «Οπλαρχηγοί και προεστοί. Κοινωνικές κινητικότητες και οικογενειακές στρατηγικές στον ορεινό χώρο», *Νέα Εστία*, 1857/2013.

όπως δηλώνει η ευθεία και απολύτως συνειδητή σύγκρουσή τους με τους Οθωμανούς. Με τη συνείδηση των κατακτημένων από «Αγαρηνούς» και με την επίγνωση της δύναμής τους όταν ενώθηκαν, εισήλθαν στον 18ο αιώνα ως ένοπλες τοπικές ηγετικές ομάδες, ισχυρές και διαφοροποιημένες από τις τοπικές κοινωνίες που διαφέντευαν, κατοχυρώνοντας ταυτόχρονα την ασφάλειά τους.

Χάρτης 8ος

ΟΡΕΙΝΗ ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ ΓΥΡΩ ΣΤΟ 1800

Διαδρομές κοπαδιών, όρια καζάδων και αρματολικά πρωτάτα

1. Αγράφων, 1α. Ασπροποτάμου, 2. Βάλτου, 3. Ξηρομέρου, 4. Ευρυτανίας, 5. Ζυγού (πρώην Αγγελόκαστρου), 6. Πατρατζικίου, 7. Ζητουνίου, 8. Σαλώνων, 9. Ταλαντίου, 10. Λειβαδιάς.

Πηγή: Απόστολος Βακαλόπουλος, «Επαναστατικές κινήσεις», *ό.π.*, Ιωάννης Γ. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, βλ. χάρτη στο παράρτημα. Sebastiaan Bommeljé – Peter K. Doorn, «Aetolia and the Aetolians», χάρτης αρ. 5.7, σ. 58.

Οι πρωτοκαπετάνιοι: μια κληρονομική αριστοκρατία

Κατά τον 18ο αιώνα τα αρματολίκια ίσως να αυξήθηκαν κατά δύο ή τρία. Η αύξηση ήταν πιθανότατα αποτέλεσμα κατάτμησης παλαιότερων αρματολικιών, χωρίς να διευρυνθεί η εν γένει γεωγραφική έκταση την οποία κάλυπτε ο αρματολικός θεσμός από τον 16ο αιώνα.[798] Παραλλήλως, όπως είπαμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, εντός της ζώνης των αρματολικιών της κεντρικής ορεινής Ελλάδας ο πληθυσμός αυξήθηκε σημαντικά· επίσης αυξήθηκε πολύ, ενδεχομένως εκθετικά, και το ζωικό κεφάλαιο αυτών των περιοχών. Οι αρματολοί βαθμιαία κατά τον 18ο αιώνα δεν είχαν πλέον τη σχετικά περιορισμένη υποχρέωση να ασφαλίσουν κάποιες χειμαζόμενες περιοχές, όπως κατά τον 17ο, αιώνα ψυχρό και με συχνούς πολέμους. Αντίθετα, έπρεπε να εξασφαλίσουν από κινδύνους περιοχές οι οποίες συγκέντρωναν βαθμιαία σημαντικό πλούτο από την κτηνοτροφία, το εμπόριο των προϊόντων της και την οικιακή βιοτεχνία. Ο αναπτυσσόμενος πλούτος στη ζώνη των αρματολικιών της ορεινής κεντρικής Ελλάδας και η γεωγραφική σταθερότητα αυτής της ζώνης θα πρέπει να αποτέλεσαν τις δομικές συνθήκες που επέτρεψαν την περαιτέρω διαφοροποίηση των αρματολικών ομάδων από τις κοινωνίες των περιοχών τους.

Ανάλογα με τις περιοχές, μεταξύ 1740 και 1770 σχηματίστηκαν οι έντεκα γνωστές ισχυρές αρματολικές οικογένειες, η εγκατεστημένη ηγεσία κάθε αρματολικιού, η οποία όριζε και προστάτευε μικρότερες αρματολικές ομάδες. Οι επικεφαλής των τελευταίων εξελίχθηκαν ενίοτε σε πρωτοπαλίκαρα ισχυρών καπετανέων, είτε, αν ήταν πολύ μικροί, σε *κολτζήδες*, ένα είδος υπαξιωματικών των ισχυρών αρματολικών οικογενειών. Οι ισχυρές οικογένειες αποτελούσαν τα «πρωτάτα», και ο εκάστοτε επικεφαλής είχε τον τίτλο του Έξαρχου ή Πρωτοκαπετάνιου. Αυτός διαιρούσε το αρματολίκι που κατείχε σε γεωγραφικά υποσύνολα (*καπετανάτα ή αρματολικές χωραρχίες*). Τα πρωτοπαλίκαρα αποτελούσαν τους καπετάνιους των ένοπλων υποομάδων (*ταϊφάδων*) της συνολικής δύναμης του πρωτοκαπετάνιου, και κάθε πρωτοπαλίκαρο με την ομάδα του αναλάμβανε τη φύλαξη μίας από τις χωραρχίες του αρματολικιού την οποία του είχε αναθέσει ο πρωτοκαπετάνιος.[799] Ακολούθως, ο κάθε καπετάνιος τοποθετούσε με τη σειρά του σε κρίσιμα σημεία του χώρου του οποίου είχε αναλάβει τη φύλαξη, διάσπαρτες φρουρές δύο-τριών ατόμων (*τα κόλια*) με επικεφαλής έναν κολτζή, θα λέγαμε έναν λοχία.[800] Τα κόλια ήταν φρουροί περασμάτων και άλλων κρίσιμων σημείων για την ασφάλεια ολόκληρου του αρματολικιού. Αυτούς συναντούσαν ξαφνικά στις μετακινήσεις τους

---

[798] Για το τέλος του 18ου αιώνα βλ. τον σχετικό χάρτη στο Απόστολος Βακαλόπουλος, «Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, σ. 419. Τις εκτιμήσεις ιστορικών για τον αριθμό των αρματολικιών παραθέτει ο Νίκος Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, σ. 25.

[799] Βλ. τα παραδείγματα του Πάνου Ζήδρου, «Έξαρχου Ολύμπου και Δυτικής Μακεδονίας», γύρω στο 1770, επίσης του γνωστού μας ήδη Βρικόλακα, και άλλων στο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Αθανάσιος Διάκος-Αστραπόγιαννος*, έκδ. Π. Λάμπρου, Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Αθήναι 1867, σ. 179-181.

[800] Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. 1, Α. Ι. Βάρσου Αθήναι 1940, σ. 261.

Ευρωπαίοι περιηγητές και τους περιέγραφαν με έκπληξη για την εγρήγορση, την πειθαρχία και τη σιωπή τους. Οι έξαρχοι ή πρωτοκαπετάνιοι αποτελούσαν την πρώτη τάξη, την ηγεσία της κάθε αρματολικής ομάδας, οι καπετάνιοι των χωραρχιών τη δεύτερη. Τα παλικάρια αποτελούσαν την τρίτη τάξη του αρματολικού σώματος – συνιστούσαν κοινωνικά τη λαϊκή προέκταση και φυσικά τους ένοπλους άντρες που διέθετε κάθε πρωτοκαπετάνιος. Μπορούμε να εκτιμήσουμε κατά προσέγγιση τη σταθερή ενεργή δύναμη ένοπλων ανδρών που διέθεταν οι ισχυρές αρματολικές οικογένειες, τα *πρωτάτα*, στις αρχές του 19ου αιώνα. Ήταν μικρότερη ασφαλώς από τον συνολικό αριθμό ενόπλων που μπορούσαν να κινητοποιήσουν σε συνθήκες πολέμου. Ανάλογα με το μέγεθος του αρματολικιού, ο αριθμός των ενόπλων κυμαινόταν από διακόσιους, όπως στο αρματολίκι του Καρπενησίου, έως εξακόσιους στο αρματολίκι των Αγράφων ή χίλιους στο αρματολίκι του Ολύμπου και της δυτικής Μακεδονίας.[801]

Τα αρματολικά σώματα, λοιπόν, ήταν οι τοπικές ένοπλες ηγετικές ομάδες, διαφοροποιημένες ως σύνολο από τον κάθε τοπικό πληθυσμό. Αυτές αποτελούσαν τους επικυρίαρχους σε μια προσδιορισμένη γεωγραφική περιοχή που εκτεινόταν από τις ορεινές περιοχές της κεντρικής Ελλάδας και τις ορεινές βορειοανατολικές περιοχές της Θεσσαλίας έως τα ορεινά της δυτικής Μακεδονίας, όπου όμως ήταν σαφώς πιο αδύναμοι.[802]

Ο επικεφαλής κάθε μείζονος αρματολικού σώματος, ο έξαρχος, όριζε τον γενικό υπαρχηγό, συνήθως κάποιον γιο του που θα ήταν ο διάδοχος. Είχε επίσης στην υπηρεσία του γιατρό, γραμματέα, οικονόμο, λίγο υπηρετικό προσωπικό, καθώς και ένα οικόσημο-σφραγίδα σε δαχτυλίδι.[803] Επρόκειτο ασφαλώς για ένα είδος μικρής αυλικής διοίκησης, η οποία διαχειριζόταν τις υποθέσεις του πρωτοκαπετάνιου. Ίσως μάλιστα οι ίδιοι να κατείχαν έναν στοιχειώδη εγγραμματισμό, τουλάχιστον αν κρίνουμε από υπογραφές τους γραμμένες με άνεση.[804] Μήπως επιπλέον διέθεταν βάρδους που εξυμνούσαν τα κατορθώματά τους με τα γνωστά κλέφτικα δημοτικά τραγούδια; Αυτήν την ερμηνεία δίνει ο κατεξοχήν μελετητής των δημοτικών τραγουδιών, ερμηνεία πολύτιμη, που πρέπει να την κρατήσουμε ως υπόθεση έρευνας.[805] Να θυμίσω ονόματα

[801] Jacovacy Rizo Neroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, σ. 167-170. Γύρω από αυτούς, ένας ευρύτερος αριθμός Ελλήνων μισθοφόρων, κυρίως στα Επτάνησα κατά την περίοδο των Ναπολεόντειων πολέμων, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρξε μια κυκλοφορία ενόπλων μεταξύ μισθοφόρων και αρματολικών σωμάτων. Βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Ένοπλα ελληνικά σώματα στη δίνη των Ναπολεόντειων πολέμων (1798-1815)», στο Β. Παναγιωτόπουλος (δ/νση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 1, σ. 185-200.

[802] Για τους αρματολούς της δυτικής Μακεδονίας, όχι τόσο για το περιεχόμενο όσο για την εξονυχιστική βιβλιογραφία ανά αρματολό την οποία έχει συντάξει ο Γ. Χ. Χιονίδης, βλ. στο Ιωάννης Πετρώφ, *Περίδοξος κλεφτουριά της Μακεδονίας. Βιογραφικά 28 κλεφταρματολών*, επιμ. Γ. Χ. Χιονίδης, Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1972.

[803] Δ. Γρ. Καμπούρογλους, *Αρματολοί και κλέφτες (1453-1821)*, Άγκυρα, Αθήνα χ.χ, σ. 22-24.

[804] Υπογραφές πρωτοκαπετάνιων βρίσκονται στις επιστολές και κάθε είδους έγγραφα των Αρχείων του Αγώνα. Τις επιστολές έγραφαν οι γραμματικοί, αλλά τις υπογραφές τους έβαζαν οι ίδιοι, και αρκετοί ήταν σε θέση να διαβάσουν το περιεχόμενο των επιστολών που λάμβαναν.

[805] Αλέξης Πολίτης (επιμ.), *Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, Ερμής, Αθήνα 1976, σ. μ'- μα'.

οικογενειών που κατείχαν αρματολικά πρωτάτα κατά την πρώτη εικοσαετία του 19ου αιώνα, όπως οι Μπουκουβαλαίοι στα Άγραφα, οι Σταθαίοι στον Βάλτο Αιτωλίας, οι Λαζαίοι στον Όλυμπο, οι Στορναραίοι του Ασπροποτάμου Αιτωλίας, ο Πανουργιάς των Σαλώνων, οι Γριβαίοι στην Ακαρνανία και άλλοι.[806] Οι αποφάσεις για το κάθε αρματολίκι λαμβάνονταν σε συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχαν εκτός από τον πρωτοκαπετάνιο και οι καπετάνιοι των χωραρχιών.[807] Αυτό το τοπικό συμβούλιο έκανε πολλούς Ευρωπαίους περιηγητές να ονομάσουν τα αρματολίκια, ασφαλώς με μεγάλη υπερβολή, «ορεινές δημοκρατίες».

Όπως όλες οι ηγετικές κοινωνικές ομάδες, οι αρματολοί αναπαρήγαν την επικυριαρχία τους στις περιοχές τους με πυκνά δίκτυα θεσμοθετημένων και εθιμικών σχέσεων. Διαπιστώσαμε από τα παραδείγματα που προαναφέρθηκαν ότι ο πρωτοκαπετάνιος και οι άλλοι αξιωματούχοι της αρματολικής ελίτ διατηρούσαν στενούς δεσμούς με πολυάριθμους μικρούς προεστούς των χωριών. Επρόκειτο για δεσμούς οι οποίοι στηρίζονταν σε ατελείωτες διαβουλεύσεις, αλλά και σε εντάσεις, ενίοτε βίαιες. Οι εντάσεις αναπτύσσονταν σχετικά με την απονομή δικαιοσύνης, τις φορολογικές υποχρεώσεις και τα αντίστοιχα εισοδήματα, τον εξαναγκασμό των δημογερόντων σε χρηματικές καταβολές συμφωνημένες αλλά συνήθως αμφισβητούμενες εκατέρωθεν, αλλά και σχετικά με τον τρόπο άσκησης της φύλαξης, ιδίως όταν οι περιπολίες έφευγαν από τα κόλια και εισέρχονταν χωρίς προηγούμενη συμφωνία στις κατοικημένες περιοχές.[808] Τέλος, στα δίκτυα ισχύος των πρωτοκαπετάνιων περιλαμβάνονταν τα μοναστήρια των περιοχών τους. Αντίθετα, φαίνεται πως οι σχέσεις με τους τοπικούς αξιωματούχους της άλλης αριστοκρατίας, εκείνης του ορθόδοξου κλήρου, θα πρέπει να διατηρούσαν κάποια ένταση. Πιθανότατα η ένταση οφειλόταν στην απαλλαγή των αρματολών από τους φόρους υπέρ της ορθόδοξης εκκλησίας, αλλά και στο δομικό γεγονός ότι οι αξιωματούχοι του κλήρου αποτελούσαν μια παράλληλη αριστοκρατία, με δικά της, ιδιαίτερα ανταγωνιστικά προνόμια.

Τα εσωτερικά δίκτυα μεταξύ των μελών της αρματολικής ελίτ τής έδιναν συνοχή και περαιτέρω δύναμη. Οι επικεφαλής των αρματολικών σωμάτων, όπως κάθε άλλη αντίστοιχη τοπική ομάδα προνομίων στην Ευρώπη, θα πρέπει να ξεκίνησαν τη σύναψη πυκνότερων και σταθερότερων διατοπικών σχέσεων μεταξύ τους όταν κατά την εξέγερση του τέλους του 17ου αιώνα διαμόρφωσαν την επιδίωξη να μετατρέψουν τον χώρο της ορεινής κεντρικής Ελλάδας σε ενιαία αυτόνομη περιοχή, ελεγχόμενη από τους ίδιους.

---

[806] Βιογραφικά στοιχεία για ισχυρές αρματολικές οικογένειες βλ. Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών. Ήρωες της ξηράς*, τ. Η', τύποις ελληνικής Ανεξαρτησίας, εν Αθήναις 1876. Αλεξάνδρα Καρακώστα Αηδόνη, *Κλέφτες και Αρματολοί του ορεινού Βάλτου*, Αγρίνιο 2004. Κίμων Γ. Κοεμτζόμπουλος, *Οι Λαζαίοι του Ολύμπου και απόγονοι*, Δωδώνη, Αθήνα 1994. Δημήτρης Σταμέλος, *Ο Κατσαντώνης*, Εστία, Αθήνα 2004. Πανουργιάς Στ. Πανουργιάς, *Πανουργιάδες. Η ιστορία μιας οικογένειας από τα χρόνια της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Ίκαρος, Αθήνα 2012, σ. 34-45.

[807] Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Αθανάσιος Διάκος*, σ. 180-181.

[808] Δ. Γρ. Καμπούρογλους, *Αρματολοί και κλέφτες*, σ. 46-48.

Με πλήρη συνείδηση, όπως κάθε τοπική αρχοντία στον κόσμο, οι γαμήλιες συμπράξεις μεταξύ ισχυρών οικογενειών είχαν στόχο την άμβλυνση των ανταγωνισμών μεταξύ γειτονικών αρματολικιών και ενδεχομένως την έμμεση επέκταση της εδαφικής κυριαρχίας τους, βλέψη που μαζί με την ειρήνη διατηρούσε ενεργούς και ορισμένους ανταγωνισμούς μεταξύ των πρωτάτων.[809] Κάθε πρωτοκαπετάνιος είχε παντρέψει κάποιον γιο ή κάποια κόρη του με παιδιά άλλων κοινωνικά ομοίων του. Καθέτως, οι συγγενικές σχέσεις μεταξύ του πρωτοκαπετάνιου και των προσώπων που απαρτίζανε το όλο σώμα της αρματολικής ελίτ, ήταν τόσες πολλές και τόσο ποικίλων βαθμών, ώστε μπορούμε με ευχέρεια να υποθέσουμε ότι το ένα τρίτο της αρματολικής ομάδας είχε κάποια σχέση συγγένειας με τον πρωτοκαπετάνιο του, ανεξάρτητα από τις μεταξύ τους οριζόντιες συγγένειες.[810]

Οι αρματολοί δεν διέθεταν μέσα ισχύος ανάλογα με εκείνα των εμπόρων ούτε μέσα υψηλής επιρροής των νεοτερικών ιδεών όπως οι Έλληνες διαφωτιστές διανοούμενοι. Το καθεστώς του Αρματολικιού από το οποίο αντλούσαν δύναμη βρίσκεται ακριβώς μπροστά στα μάτια μας, παρότι εξαιρετικά συσκοτισμένο από μια προπαγάνδα μειωτική για αυτές τις ορεσίβιες ελίτ των όπλων. Οι αρματολοί λοιπόν ως ραγιάδες αποτελούσαν ταυτοχρόνως ένοπλες τοπικές ηγετικές ομάδες, φύλακες των προνομίων και του πλούτου, ενώ κάθε μέλος του αρματολικού σώματος αντλούσε ισχύ από το πρόσωπο του πρωτοκαπετάνιου, και αυτός από το οθωμανικό κράτος. Η αναγνώριση ενός πρωτοκαπετάνιου από την Πύλη φαίνεται να μην απαιτούσε εξαγορά του διορισμού, όπως ίσχυε σε όλες τις άλλες περιπτώσεις. Οι πρωτοκαπετάνιοι κατακτούσαν κατά κανόνα ένοπλα τον έλεγχο ενός αρματολικιού, προτάσσοντας την καλύτερη διαφύλαξη των προνομίων των ορεσίβιων κοινωνιών, ενώ η οθωμανική διοίκηση τούς ανέθετε το αρματολίκι συνήθως εξαναγκασμένη από το τετελεσμένο γεγονός.[811] Ας προσπαθήσουμε όμως να πάμε λίγο βαθύτερα. Αν κρίνουμε από τους ονομαστικούς καταλόγους που διέθετε κάθε πρωτοκαπετάνιος, στους οποίους κατέγραφε τα μέλη της ένοπλης ομάδας του και τα μέλη των οικογενειών του καθενός, οι αρματολοί, από τα μικρά παλικάρια

---

[809] Όπως τονίζεται στο Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α΄, σ. 414.

[810] Πληροφορίες για τις συγγενικές σχέσεις αντλούμε από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, *Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη*, διάσπαρτα στους φακέλους αρ. 11, 12, 15. Επίσης Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, σ. 4-7, 11-18, 23-24, 28-45, 128-129, 356-357, 355-363, 389, 413-414, και τ. 2, σ. 9-11. Διονύσης Τζάκης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα*, σ. 109-131. Και συμπληρωματικά βλ. Ν. Κ. Γιαννούλης, *Το Αρματολίκι Ασπροποτάμου και οι Στορναραίοι*, Η΄ Ιστορικά Τρικάλων, Ε.Μ.Ο.Τ., Αθήνα 1981, σ. 39, 44, 85. Ι. Π. Βασιλείου, «Το Αρματολίκι των Αγράφων», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 13/1956. Για τα δίκτυα σχέσεων μεμονωμένων πρωτοκαπετάνιων βλ. Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, σ. 25-29. Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.), *Το Αρχείο Γιαννάκη Ράγκου*, σ. 11, 16, 43, 118, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1982. Δ. Γρ. Καμπούρογλους, *Θεόδωρος Γρίβας*, σ. 13-16.

[811] Οθωμανικά έγγραφα για την ανάθεση αρματολικιών από τον πασά του Σαντζακιού του Κάρλελι (δυτική Αιτωλία και Ακαρνανία) όπου αναφέρονται και οι υποχρεώσεις των αρματολών που αναλάμβαναν τα αρματολίκια έχει δημοσιεύσει ο Δ. Γρ. Καμπούρογλους, *Αρματολοί και κλέφτες*, σ. 48-52.

έως τους πρωτοκαπετάνιους, θα πρέπει να ανήκαν στο καθεστώς «muaf ve müsellem reaya», προνόμιο το οποίο εφαρμοζόταν σε ελάχιστους ραγιάδες οι οποίοι επιβραβεύονταν με απαλλαγή από διάφορες επιβαρύνσεις φορολογικές, πιθανότατα και άλλες.[812] Ένοπλοι φύλακες προνομίων των περιοχών τους, ακόμη και έναντι των Οθωμανών, και σε ειδικό προνομιακό καθεστώς οι ίδιοι· έτσι συνοψίζεται η θέση των αρματολικών ελίτ έναντι των Οθωμανών. Και, όπως κάθε ομόλογη αριστοκρατική ομάδα στον κόσμο, οι αρματολοί διέθεταν προνόμια και έναντι του πληθυσμού των ραγιάδων.

Το σύνολο των μελών του αρματολικού σώματος πληρωνόταν από τους ραγιάδες της περιοχής του. Τα ποσά επιμερίζονταν πρώτα στα χωριά και ακολούθως στις οικογένειες, ανάλογα με τη δύναμη που διέθετε ο πρωτοκαπετάνιος συνολικά, την κατανομή των ενόπλων του σε κάθε χωραρχία του αρματολικιού, ίσως και ανάλογα με τις δυνατότητες του πληθυσμού. Το χρηματικό ποσό που προοριζόταν για το αρματολικό σώμα, το κατένεμαν οι δημογέροντες σε κάθε οικογένεια του πληθυσμού του αρματολικιού, και αυτοί υπέγραφαν συμφωνία με τον πρωτοκαπετάνιο.[813] Οι τυφεκιοφόροι, τα παλικάρια και οι «υπαξιωματικοί», πληρώνονταν από τρία έως δέκα γρόσια τον μήνα, αλλά τους καταβαλλόταν επιπλέον η διατροφή, τα κάθε είδους έξοδα και έκτακτες αμοιβές κατά περίσταση.[814] Αμοιβή καθόλου ευκαταφρόνητη, αν σκεφτούμε ότι τα παλικάρια ήταν συνήθως πρώην ένοπλοι βοσκοί, ανήκαν δηλαδή στη φτωχότερη κοινωνική κατηγορία των ποιμενικών κοινωνιών. Άραγε, αυτή η λαϊκή προέκταση την οποία συνιστούσαν τα παλικάρια του πρωτοκαπετάνιου, διεύρυνε τη συναίνεση των πληθυσμών προς αυτόν; Ενδεχομένως. Ωστόσο, το κύριο θεμέλιο της συναίνεσης προς την αρματολική ελίτ διαμορφωνόταν με την κατοχύρωση της ασφάλειας στην περιοχή, για την οποία όλα τα έγγραφα διορισμού προέτρεπαν τους αρματολούς να εγγυηθούν, αλλά και με τη συμβολική προβολή της πραγματικής δύναμης που διέθετε ο κάθε πρωτοκαπετάνιος.

Δεν γνωρίζουμε τις τυπικές αμοιβές των ισχυρών της αρματολικής αρχοντίας. Ευλόγως όμως υποθέτουμε πως ήταν σημαντικά υψηλότερες. Για τους πρωτοκαπετάνιους διαμορφωνόταν ένα επιπλέον σημαντικό χρηματικό πλεονέκτημα από την τελική ευθύνη συγκέντρωσης των ετήσιων φόρων και τη διοχέτευσή τους στον αξιωματούχο της Πύλης που νεμόταν το αρματολίκι ή τμήματά του ως τιμάριο. Πέρα από αυτά, το κύριο για τους πρωτοκαπετάνιους, και σε ποικίλους βαθμούς για κάθε μέλος της αρματολικής ελίτ, ήταν η κτηνοτροφία και το εμπόριο των προϊόντων της. Τις παραμονές

[812] Για τους ονομαστικούς καταλόγους των ενόπλων του αρματολικιού βλ. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, σ. 260. Για το καθεστώς φορολογικών απαλλαγών βλ. Fatma Acun, «The Other Side of the Coin: Tax Exemptions within the Context of Ottoman Taxation History», *Bulgarian Historical Review- Revue bulgare d'Histoire*, 1-2/2002.

[813] Βλ. μία έγγραφη συμφωνία του 1820 εκπροσώπων δημογερόντων του καζά Βραχωρίου (περιοχή Αγρινίου) με τον καπετάνιο της περιοχής του Ζυγού Δημήτρη Μακρή στο Δ. Γρ. Καμπούρογλους, *Αρματολοί και κλέφτες*, σ. 52.

[814] *Στο ίδιο*. Βλ. επίσης Ελένη Κ. Γιαννακοπούλου, «Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο στα τέλη του 18ου αιώνα. Ένα γαλλικό υπόμνημα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 28/1986-87, σ. 67.

της Ελληνικής Επανάστασης ο Νικολός Στορνάρης, πρωτοκαπετάνιος Ασπροποτάμου, και ο γαμπρός του, Σαρακατσάνος κτηνοτρόφος και αρματολός Γρηγόρης Λιακατάς, διέθεταν σημαντικό ζωϊκό και χρηματικό κεφάλαιο και επένδυαν στο εμπόριο και στην οικιακή βιοτεχνία παραγωγής μάλλινων προϊόντων.[815] Άλλοι πρωτοκαπετάνιοι είχαν επενδύσει σε πλοία και σε παραγωγική γη, ενώ μικρότεροι αρματολοί είχαν συνεργαστεί με Γάλλους εμπόρους στην υλοτομία και το εμπόριο ξυλείας.[816] Τέλος, η ζωοκλοπή αποτελούσε σημαντικό μέσο απόκτησης περιουσίας, κυρίως για τους κλέφτες. Τα κλεμμένα ζώα σχημάτιζαν φτηνά ιδιόκτητα κοπάδια ή διοχετεύονταν στο εμπόριο αμέσως μετά την αρπαγή.[817]

Να σκεφτούμε ξανά τους αρματολούς

Ποια ήταν, λοιπόν, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αρματολικού φαινομένου; Αποτέλεσε ένα εξαιρετικά αρθρωμένο σύστημα τοπικής εδαφικής κυριαρχίας, το οποίο συγκροτούσαν και έλεγχαν τοπικές ελίτ, τα αρματολικά σώματα. Στην ηγετική κορυφή των σωμάτων βρισκόταν μια αριστοκρατική ομάδα που αποκτούσε βαθμιαία τον 18ο αιώνα συνείδηση της κοινωνικής της θέσης και των συμφερόντων της, τα μέλη της οποίας ήταν σχεδόν όλοι Έλληνες ραγιάδες. Το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας εγκατέλειψε αυτές τις ελίτ των ένοπλων ορεσίβιων και την αριστοκρατία των πρωτοκαπετάνιων στην τύχη που της επιφύλαξε η κάθε ιδεολογική προπαγάνδα που διατυπώθηκε από έκτακτα στρατιωτικά καθεστώτα και από έναν φαιογάλανο εθνικισμό, στη διάρκεια του πολύ ταραγμένου ελληνικού εικοστού αιώνα. Οι αρματολοί, από οργανωτές και φύλακες των προνομίων, της εργασίας και του πλούτου του κόσμου της «θάλασσας των βουνών», οι περισσότεροι αργότερα διαπρεπείς στρατηγοί και απλοί μαχητές της Ελληνικής Επανάστασης, εξέπεσαν στη συλλογική συνείδηση εξαιτίας της προπαγάνδας σε πολεμοχαρείς ήρωες, σφάχτες αλλόθρησκων Οθωμανών. Πρέπει να πάρουμε μια πολύ μεγάλη κριτική απόσταση από αυτήν την ανιστόρητη ιρασιοναλιστική ερμηνεία, και η σύγκριση διευκολύνει σε αυτό.

Τα αρματολίκια έχουν μόνο εξωτερικές ομοιότητες με το καθεστώς εσωτερικής σχετικής αυτονομίας των ναυτικών νησιών του Αιγαίου, το ειδικό καθεστώς διοίκησης των επαρχιών Μολδαβίας και Βλαχίας ή τις de facto ημιαυτονομίες ισχυρών Οθωμανών αγιάνηδων και ντερεμπέηδων. Σε όλα αυτά τα ειδικά καθεστώτα διοίκησης, η Πύλη είχε πλήρη δικαιώματα και άμεση παρέμβαση για όλα τα ζητήματα, εκτός από τα μικρά καθημερινά δικαστικά. Ειδικότερα, οι de facto ημιαυτονομίες των ισχυρών

---

[815] Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, σ. 437-438.

[816] Alexis Politis, «Brigandage», σ. 167. Για τους μικρότερους βλ. Ελένη Κ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1982, σ. 77-85.

[817] Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, σ. 333, 432-433.

αγιάνηδων και ντερεμπέηδων επιβίωναν ή όχι, συνήθως το δεύτερο, αναλόγως του συσχετισμού δύναμης με την Πύλη. Αντίθετα λοιπόν με αυτά τα τρία ειδικά καθεστώτα διοίκησης επαρχιών, τα αρματολίκια διατηρούσαν εσωτερική αυτονομία για αρκετά κρίσιμα ζητήματα, ιδίως για την εσωτερική ασφάλεια, ευθύνη με την οποία είχαν επιφορτιστεί οι ένοπλες ορεσίβιες τοπικές αρχοντίες των ποιμενικών πληθυσμών. Συνεπώς, στις περιοχές όπου καθιερώθηκε ο θεσμός του Αρματολικιού, η οθωμανική κυριαρχία παρέμεινε ημιτελής, αν συγκριθεί με την πλήρη ενσωμάτωση των πληθυσμών των πεδινών περιοχών των Βαλκανίων και όλων των υπόλοιπων ορεινών. Το καθεστώς του Αρματολικιού προέκυψε αρχικά ως αποτέλεσμα μιας διαρκούς αντίστασης στην πλήρη οθωμανική κυριαρχία. Η αντίσταση κάμφθηκε όχι με άμεση στρατιωτική επιβολή των όρων της οθωμανικής κυριαρχίας, ούτε με πλήρη παράδοση των τοπικών αρχοντιών, αλλά με συμβιβασμό μεταξύ των ορεσίβιων ένοπλων κοινωνιών και του οθωμανικού κράτους. Εδώ, το πολιτικό συμβόλαιο της κατάκτησης, όπως είπαμε, ήταν εν μέρει διαφορετικό. Συνοψίζεται σε σχέσεις υποτέλειας και ανοχής, έναντι μιας σχετικής εσωτερικής αυτονομίας, προνόμιο που επισήμως προστατευόταν από ειδικές ένοπλες ομάδες. Μιλώντας με τη γλώσσα του Διεθνούς Δικαίου, επρόκειτο για οιονεί προτεκτοράτα εντός του αυτοκρατορικού κράτους.

Αυτό το δομικό σχήμα, άψογο ως σύλληψη του Οθωμανού πασά που το συνέλαβε αρχικά προκειμένου να συμβιβαστεί με τους Αγραφιώτες, λειτούργησε στη συνέχεια ατελέστατα. Κύρια αιτία ήταν οι πολυφυείς αρμοδιότητες των ποικίλων τοπικών αρχοντιών, οι οποίες επέτρεψαν να εκδηλωθεί στους καζάδες με αρματολίκια η παράδοση ένοπλης ημιαυτονομίας των ορεσίβιων πληθυσμών και των αρχοντιών τους. Τις αντινομίες του θεσμού παρόξυναν οι μικροί περιφερειακοί Οθωμανοί αξιωματούχοι, όσο και οι ισχυροί, όπως ο Αλή Πασάς, αλλά και οι φορολογικές λαθροχειρίες της Πύλης. Παρακινημένοι από τη λογική του λεηλατικού κράτους, οι τοπικοί και περιφερειακοί Οθωμανοί αξιωματούχοι ήθελαν να προσαυξήσουν τα οφέλη τους σε βάρος των προνομίων που οι ίδιοι οι σουλτάνοι παραχωρούσαν στους ορεσίβιους πληθυσμούς και τις αρχοντίες τους.

Σαν να μην είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία της κατάκτησης, οι ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ αρματολικών αρχοντιών και μεμονωμένων ή συνασπισμένων Οθωμανών αξιωματούχων, παρότι πολύ μικρής κλίμακας συνήθως, σταματούσαν μόνο για να αρχίσουν ξανά.

Η διαμόρφωση μιας σχετικά ενιαίας συλλογικής συνείδησης των ένοπλων τοπικών ορεσίβιων αρχοντιών θα πρέπει να ήταν αποτέλεσμα των συγκρούσεων με εκείνους που οι ίδιοι θεωρούσαν εξωτερικούς εχθρούς, κυρίως με τους Οθωμανούς. Τη συναντήσαμε να εκφράζεται για πρώτη φορά στην εξέγερση των αρματολών του τέλους του 17ου αιώνα κατά τη διάρκεια του Βενετοτουρκικού πολέμου, εξέγερση που διήρκεσε πάνω από δέκα χρόνια – διάστημα πολύ μεγάλο για πληθυσμούς με χαμηλή υλική βάση. Ακολούθησαν μικρές ένοπλες συγκρούσεις, σπανιότερα μεγαλύτερες, που παγιώθηκαν

ως φαινόμενο. Η σταθερότητα των συγκρούσεων μάς επιτρέπει να δεχτούμε ότι η δέσμευση των ορεσίβιων αρχοντιών στα προνόμια και τις βλέψεις αυτονομίας ήταν πολύ ισχυρή. Ήδη από το τέλος του 17ου αιώνα μάχονταν για τη μετεξέλιξη της ατελούς αυτονομίας των εδαφικών τους κυριαρχιών σε ολοκληρωμένη τοπική κυριαρχία. Από αυτήν την επιδίωξή τους γεννήθηκε η σχετική συλλογικότητα μεταξύ τους και η ενιαία πεποίθηση ότι οι Οθωμανοί ήταν ξένοι και κατακτητές, όπως άλλωστε και οι Βενετοί, ανεξάρτητα από την πρόσκαιρη συμμαχία μαζί τους. Αυτή η εξέγερση αποτέλεσε μείζονα καμπή στην εξέλιξη του αρματολικού φαινομένου, επειδή άρχισε να διαμορφώνει τη συνείδηση κοινών συμφερόντων στις τοπικές ορεσίβιες αρχοντίες, και όχι φυσικά στον χριστιανικό πληθυσμό των αρματολικιών εν γένει.

Ακολούθησε έως τις αρχές του 18ου αιώνα μια καμπή, αποτέλεσμα της ήττας της εξέγερσής τους, για να αναλάβουν ξανά οι μάλλον ανυπάκουοι προεστοί τα ηνία διαφόρων αρματολικιών. Έκτοτε, έως περίπου τα μέσα του 18ου αιώνα, οπότε συγκροτήθηκαν οι πρώτες αδιαμφισβήτητες ισχυρές αρματολικές οικογένειες, τα πρωτάτα, γενικεύτηκε το καθεστώς της de facto κληρονομιάς του αρματολικιού από τους άμεσους επιγόνους.

Πώς θα δούμε την κοινωνική θέση των αρματολών στις περιοχές τους; Κάθε αρματολικό σώμα ως σύνολο αποτελούσε εντός των ορίων του κάθε καζά μία κοινωνική ομάδα διαφοροποιημένη από τον εν γένει πληθυσμό του αρματολικιού, τόσο από τους απλούς κτηνοτρόφους όσο και από τους προεστούς. Ένας βοσκός που γινόταν απλός ένοπλος αρματολός, παρότι δεν έπαυε να είναι ραγιάς, είχε εισέλθει στον κόσμο των προνομίων τα οποία ασκούσε στο όνομα του πρωτοκαπετάνιου του. Και οι πρωτοκαπετάνιοι; Ας μου επιτραπεί να συνοψίσω σε τρεις κατηγορίες τις παραμορφώσεις που έχουν υποστεί οι πρωτοκαπετάνιοι από μεγάλο μέρος της ιστοριογραφίας. «Τουρκοφάγοι», για τους παλαιούς και τους νεότερους εθνικιστές· «ανυπότακτοι των ορέων», για τους Έλληνες και Ευρωπαίους λάτρεις του φολκλόρ· «βάρβαροι» που κατέφευγαν στη βεντέτα και τις ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ τους, για τους ροζ εκσυγχρονιστές της μετανεοτερικής ιστορίας.

Είδαμε ότι οι πρωτοκαπετάνιοι διέθεταν την προσωπική τους αυλή, η οποία περιλάμβανε ποικίλα μέλη που διαχειρίζονταν τα συμφέροντα των αρχηγών τους, τα οποία απέρρεαν από την απόδοση των προνομίων στο πρόσωπο του εκάστοτε πρωτοκαπετάνιου από την Πύλη. Όλα τα μέλη του αρματολικού σώματος μετείχαν σε αυτά τα προνόμια και τα ασκούσαν αναλογικά με τη θέση τους, επειδή τα απένεμε ο πρωτοκαπετάνιος προσωπικά στον καθένα. Το καθεστώς της de facto κληρονομικής μεταβίβασης του τίτλου του Πρωτοκαπετάνιου ήταν συνυφασμένο με την ανάδυση των μεγάλων αρματολικών οικογενειών, των πρωτάτων, από το 1740 περίπου. Επίσης, ήταν συναρτημένο με τον παραγκωνισμό των άλλων πληρεξούσιων προεστών των καζάδων, εν προκειμένω των δημογερόντων και των κοτζαμπάσηδων, από τους αρματολούς. Από τότε, οι γαμήλιες συμπράξεις, παρότι παμπάλαια πρακτική, άρχισαν εντονότερα να συνιστούν

σύστημα συμμαχιών μεταξύ των πρωτοκαπετάνιων, με προφανή στόχο την προάσπιση κοινών συμφερόντων ή την άμβλυνση των αντιθέσεων. Σε αυτά τα ευδιάκριτα χαρακτηριστικά διαμόρφωσης μιας ένοπλης αριστοκρατίας ύστερου μεσαιωνικού τύπου έρχεται να προστεθεί ως απόδειξη και η περιοδική σύγκληση του συμβουλίου των πρωτοκαπετάνιων, θέμα ελάχιστα γνωστό.

Τι είναι κοινωνική ομάδα; Στις ιστορίες των ανθρώπινων κοινωνιών ποτέ δεν έχει συγκροτηθεί μια κοινωνική ομάδα –και πολύ περισσότερο τάξη– με μηδενικές εσωτερικές διαφοροποιήσεις και αντιθέσεις. Νομίζω μάλιστα ότι οι εσωτερικές αυτές αντιθέσεις παροξύνονται ανάλογα με την ένταση και τη μορφή της ισχύος που διαθέτει η κοινωνική ομάδα ή η τάξη αυτή ως σύνολο. Στη δική μας περίπτωση, μαζί με όλα τα δεδομένα που μαρτυρούν τη συνείδηση κοινών, συνήθως πολιτικών, συμφερόντων μεταξύ των μελών της κοινωνικής ομάδας των πρωτοκαπετάνιων, διατηρούνται και οι αντιθέσεις μεταξύ τους, που έφταναν έως τη σύγκρουση, με οικογενειακές βεντέτες ή με άλλους τρόπους.[818] Παραλλήλως, αναπτύσσονταν μηχανισμοί αποφυγής ή περιορισμού των συγκρούσεων μεταξύ των πρωτοκαπετάνιων, όπως ήταν η σύμπηξη συγγενικών σχέσεων. Οι εσωτερικές εντάσεις δεν μας εμποδίζουν να ορίσουμε τα αρματολικά σώματα ως ηγετικές ομάδες (η κάθε μία διακριτή από τον υπόλοιπο πληθυσμό του κάθε αρματολικιού) και τους επικεφαλής τους πρωτοκαπετάνιους ως ένοπλη ορεσίβια αριστοκρατία, είδος νομοκατεστημένης κοινωνικής τάξης.

Ο 18ος αιώνας εξελισσόταν ιδιαιτέρως ευνοϊκά για την αριστοκρατία των πρωτάτων. Ήταν η περίοδος κατά την οποία ο πληθυσμός και ο πλούτος, όπως είδαμε, αυξάνονταν σημαντικά, και η κτηνοτροφική και οικοτεχνική παραγωγή, αλλά και οι καλλιέργειες στα πεδινά, αναπτύσσονταν με κίνητρο το εμπόριο. Οι αρματολοί ήταν πάντα κτηνοτρόφοι. Αλλά η εμπορική ανάπτυξη του 18ου αιώνα συνάντησε την ανάπτυξη της δικής τους πολιτικής ισχύος. Η ζεύξη των δύο αυτών τάσεων θα πρέπει να τους έκανε να σκεφτούν τη δύναμη κυρίως με όρους χρηματικούς, ενώ η παλαιά τους συνείδηση για την αυτονομία των περιοχών τους μάλλον απέκτησε επιπλέον και μία βαρύνουσα οικονομική παράμετρο. Έτσι, νομίζω, άρχισαν περισσότερο να πολιτεύονται και λιγότερο να πολεμάνε. Για τούτο, ίσως, η συμμετοχή τους στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-74 ήταν περιορισμένη.

Στην πολιτικοποίηση της δράσης τους βοήθησαν και άλλοι παράγοντες· για παράδειγμα, οι πρώτοι Επόπτες Δερβενίων, αρχικά ο Κουρτ Πασάς από το 1762 και στη συνέχεια ο Αλή Πασάς από το 1787, όταν ανέλαβε αυτήν την πολύ κερδοφόρα θέση. Επιδίωξη και των δύο ήταν να εξασφαλίσουν τη συμμαχία των πρωτοκαπετάνιων. Ειδικότερα ο Αλή Πασάς ήθελε να ενισχύσει τη θέση του για να πολεμήσει με μεγαλύτερη

[818] Νομίζω πως την πλέον ενδιαφέρουσα ανάλυση για τις βεντέτες την οφείλουμε στον Διονύση Τζάκη, *Αρματολισμός*, σ. 73-85.

ευχέρεια τους Σουλιώτες, οι οποίοι θεωρούνταν ο κατεξοχήν πυρήνας ακύρωσης του καθεστώτος υποτέλειας στις περιοχές της νότιας Ηπείρου.[819] Αυτή η ειρήνη μεταξύ πρωτοκαπεταναίων και Επόπτη Δερβενίων ενίσχυσε σημαντικά τους πρώτους και πολλαπλασίαζε τις προσωπικές συμμαχίες του κάθε έξαρχου με μικρότερους Οθωμανούς αξιωματούχους, χάρη στο σύστημα των *καπακιών*. Ακόμη, οι συσκέψεις τους συγκαλούνταν συχνότερα, τονίζοντας και με αυτόν τον τρόπο την επίγνωση που είχαν οι πρωτοκαπετάνιοι για τα κοινά τους συμφέροντα. Η σχετική ειρήνη διάρκεσε έως το 1802. Από τότε οι απόπειρες του Πασά των Ιωαννίνων να διασπάσει και να ελέγξει τα αρματολικά πρωτάτα οδήγησε το 1806 σε μια ακόμη μεγάλη εξέγερση των αρματολών, αυτή τη φορά ειδικά εναντίον του Αλή Πασά. Η σύσκεψη των πρωτοκαπετάνιων στο Καρπενήσι όρισε επικεφαλής της εξέγερσης τον Θεσσαλό αρματολό Θύμιο Βλαχάβα μαζί με τον Νίκο Τζάρα (Νικοτσάρα). Ηττημένοι οι δύο τους στις χερσαίες μάχες, αν και ορεσίβιοι, συγκρότησαν με μεγάλη ευκολία έναν πολεμικό στολίσκο και μάχονταν τα οθωμανικά πλοία στα παράλια της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, ελπίζοντας ταυτοχρόνως στη βοήθεια της Ρωσίας. Αυτά έως το 1809, οπότε εκτελέστηκαν, και η εξέγερση έληξε με τη συναίνεση όλων. Έκτοτε, η δύναμη των πρωτάτων άρχισε να κλονίζεται επειδή η αριστοκρατία των αρματολών, οι πρωτοκαπετάνιοι, έχασαν σε κάποιο βαθμό την εσωτερική συνοχή που είχαν διαμορφώσει. Τα προνόμια όμως των αρματολικιών παρέμεναν ακέραια, ενώ οι αρματολοί εξακολουθούσαν να αποτελούν τους φύλακές τους. Έτσι, ήδη από την εποχή του Αλή Πασά, το πολιτικό ερώτημα για τις ορεινές περιοχές της κεντρικής Ελλάδας δεν ήταν ποιος θα έλεγχε τα αρματολίκια, αλλά ποια δύναμη θα προσεταιριζόταν τους πρωτοκαπετάνιους.

Σε αυτό το ερώτημα απάντησε επιτυχέστερα όλων η ελληνική επαναστατική ηγεσία, κυρίως επειδή διέθετε ηθικό, ιδεολογικό και ευρύτερα πολιτισμικό πλεονέκτημα. Οι αρματολοί, με τα δικά τους συνειδησιακά και ιστορικά εφόδια, από τη δική τους κοινωνική θέση ως τοπικές αρχοντίες, σχεδόν όλοι –πρωτοκαπετάνιοι, πρωτοπαλίκαρα και παλικάρια– με την ενιαία στάση που επέβαλλε η πατριαρχική τους δομή, συγκρότησαν μεγάλο μέρος των αντάρτικων ένοπλων σωμάτων των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.

[819] Για τους Σουλιώτες βλ. Βάσω Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1998, σ. 313 κ.ε. (Επανέκδοση, Εστία 2005.)

Γ. Ο ΠΟΛΟΣ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ: ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΓΟΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΑΓΟΡΕΣ

Από τον 17ο έως τις αρχές του 19ου αιώνα

Ο πόλεμος που ξεκίνησε προς το τέλος του 17ου αιώνα η Ιερή Συμμαχία εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε σημαντικές επιπτώσεις στην Πελοπόννησο. Την Ιερή Συμμαχία είχε συγκροτήσει η Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία το 1683 ως απάντηση στη δεύτερη πολιορκία της Βιέννης από τους Οθωμανούς τον ίδιο χρόνο. Η Βενετία εντάχθηκε μαζί με άλλα ευρωπαϊκά κράτη στη συμμαχία αυτή και ξεκίνησε τον πόλεμο επανακατάκτησης οθωμανικών περιοχών που παλαιότερα ήταν κτήσεις της. Το 1684 κατέλαβε τη Λευκάδα, τη Βόνιτσα και την Πρέβεζα. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, συμμάχησε πρόσκαιρα με τους αρματολούς, επιδιώκοντας να επεκταθεί και στη Στερεά Ελλάδα. Έξι χρόνια μετά την έναρξη του πολέμου, η Βενετία είχε πρακτικά κυριαρχήσει στην Πελοπόννησο, οπότε εγκατέλειψε την ιδέα κυριαρχίας στη Στερεά. Η συνθήκη παραχώρησης της χερσονήσου στους Βενετούς, την οποία υπέγραψαν οι Οθωμανοί το 1699, είχε βραχεία ισχύ. Δεκαέξι χρόνια αργότερα ο σουλτάνος πήρε πίσω την Πελοπόννησο με έναν γρήγορο πόλεμο. Η Γαλλία, ως σταθερός σύμμαχος των Οθωμανών, απέχοντας επιπλέον από την Ιερή Συμμαχία, θα πρέπει να διευκολύνθηκε περαιτέρω στην εμπορική της διείσδυση στην Πελοπόννησο μετά τη δεύτερη κατάκτηση της χερσονήσου από τους Οθωμανούς το 1715.[820] Ωστόσο, αυτοί οι δύο Βενετοτουρκικοί πόλεμοι, έβδομος και όγδοος κατά σειρά, είχαν ενισχύσει τη θέση μιας περιφερειακής υποτελούς αριστοκρατίας με πληρεξούσιες αρμοδιότητες. Αναφέρομαι στις τοπικές πατριαρχικές αρχοντίες της Πελοποννήσου, τους προεστούς, από τις οποίες, όπως σε όλα τα Βαλκάνια, προέρχονταν οι επικεφαλής των επαρχιών, οι κοτζαμπάσηδες (kocabaşı, κεφαλή).

Στην Πελοπόννησο παρατηρείται η ίδια σχεδόν γενική εξέλιξη του πληθυσμού την οποία διαπιστώσαμε και για τη Στερεά Ελλάδα, καθώς και για κάποια χωριά της Θεσσαλίας. Ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος υπολογίζει ότι στη χερσόνησο, από το τέλος του 15ου αιώνα έως σχεδόν το τέλος του επόμενου, ο πληθυσμός παρουσίασε σημαντική αύξηση, ενώ στη συνέχεια, κυρίως κατά τον 17ο αιώνα, άρχισε η κάμψη.[821] Ακολούθως, από το 1700 έως το 1821 ο πληθυσμός της Πελοποννήσου αυξήθηκε κατά 2,26 φορές, φτάνοντας τουλάχιστον τις τετρακόσιες χιλιάδες άτομα τις παραμονές της Ελληνικής

---

[820] Για τη γαλλική πολιτική βλ. Jean-Pierre Farganel, «Les échelles du Levant dans la tourmente des conflits méditerranéens au VXIIIe siècle: la défense des intérêts français au fil du temps», *Cahiers de la Méditerranée*, 70/2005.

[821] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, σ. 118-123, 127 κ.ε.

Επανάστασης.[822] Ο πληθυσμός αυτός, από θρησκευτική και γλωσσική άποψη ήταν στη μεγάλη του πλειονότητα ελληνικός, αλλά σε μικρό ποσοστό συμπεριλάμβανε ποικίλες θρησκευτικές και εθνοπολιτισμικές ομάδες από παλαιά μεταναστευτικά κύματα, ιδίως Αλβανούς, έως και τους πλέον πρόσφατους, στο τέλος του 18ου αιώνα, Τατάρους.[823] Κατά κανόνα οι ομάδες αυτές ήταν πολύ μικρές. Επομένως, με εξαίρεση τους Αλβανούς, ο συνολικός πληθυσμός της Πελοποννήσου μπορεί με βεβαιότητα να χωριστεί σε δύο κύριες εθνοπολιτισμικές ομάδες: το 10% αποτελούσαν μουσουλμάνοι ποικίλων εθνοτήτων, και το υπόλοιπο περίπου 90% συγκέντρωνε τους χριστιανούς ραγιάδες, οι οποίοι στη συντριπτική τους πλειονότητα ήταν ελληνόφωνοι, ενώ ζούσαν και λίγοι αλβανόφωνοι σε ορισμένες περιοχές.[824] Από την άποψη της πυκνότητας του πληθυσμού, μπορούμε να εκτιμήσουμε πως η Πελοπόννησος το 1700 διέθετε οκτώ κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο κατά μέσο όρο, συγκεντρωμένους στην πλειονότητά τους σε μικρούς οικισμούς, αποτελούμενους το πολύ από είκοσι οικογένειες. Ο αστικός πληθυσμός, ιδίως στο Ναύπλιο και την Πάτρα, ήταν περιορισμένος και συγκέντρωνε μόλις το 7% του συνολικού πληθυσμού.[825] Στη Μάνη, σε σύγκριση με την υπόλοιπη χερσόνησο, ο πληθυσμός μεταξύ του 1500 και του 1821 μόλις που διπλασιάστηκε, ενώ από τις αρχές του 18ου αιώνα έως το 1820 η αύξηση του συνολικού πληθυσμού περιορίστηκε στο 23%.[826] Στη χαμηλή συγκέντρωση του πληθυσμού της Πελοποννήσου, η οποία άρχισε να ανατρέπεται βαθμιαία τον 18ο αιώνα, πρέπει να συνυπολογίσουμε και την απουσία εσωτερικού αμαξιτού οδικού δικτύου, παρόλο που σε κάποιο βαθμό η απουσία αυτή αναπληρωνόταν από μια μικρή ακτοπλοΐα, η οποία εξυπηρετούσε την παραλιακή περίμετρο της χερσονήσου.[827] Αυτά τα γενικά πληθυσμιακά και εθνοπολιτισμικά δεδομένα συνέθεταν τις κοινωνίες της Πελοποννήσου, η οποία, όπως και η ορεινή Στερεά, παρουσιάζει μεγάλο κοινωνιολογικό και ανθρωπολογικό ενδιαφέρον εξαιτίας του είδους της κοινωνικής της συγκρότησης.

Στην Πελοπόννησο δεν αναπτύχθηκαν σημαντικές εμπορικές ελίτ που να προωθούν το εμπόριο, όπως είδαμε στην περίπτωση της Ηπείρου και της Μακεδονίας, σε πόλεις της Στερεάς, και στα ναυτικά νησιά του Αιγαίου που θα δούμε στο επόμενο υποκεφά-

[822] *Στο ίδιο*, σ. 170-173.

[823] Για την αλβανική μετανάστευση βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, σ. 68, κ.ε.

[824] *Στο ίδιο*, σ. 171, υποσημείωση αρ. 1, και σ. 90 κ.ε.

[825] *Στο ίδιο*, σ. 183-186, 194. Μια ενδιαφέρουσα ανάλυση για τον πληθυσμό και τους οικισμούς της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια της δεύτερης βενετικής κυριαρχίας από το τέλος του 17ου αιώνα έως το 1715 βλ. στο Peter Topping, «The post classical documents», in William A. McDonald and George R. Rapp Jr. (eds), *The Minnesota Messenia expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, University of Minnesota, 1972.

[826] Κώστας Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, σ. 175, 183.

[827] Dimitris Anoyatis-Pele, «Intervention du transport terrestre en Grèce dans l'économie au XVIIIe siècle» in *Le monde rural dans l'aire méditerranéenne*, Actes, CNRS-FNRS, Athènes 1988, σ. 627-635. Γενικότερα για τις μεταφορές στα κεντρικά και νότια Βαλκάνια βλ. Του ίδιου, *Δρόμοι και διακίνηση*, ό.π.

λαιο. Οι τοπικές αρχοντίες των Πελοποννήσιων χριστιανών προεστών, οι λίγοι αλλά οικονομικά ισχυροί μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες αγιάνηδες, (ayân σημαίνει κυριολεκτικά: μάτια) και οι αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου αποτελούσαν τις άρχουσες ομάδες του πληθυσμού που συγκέντρωναν την κοινωνική και οικονομική ισχύ, φυσικά υπό τον πολιτικό έλεγχο του εκάστοτε πασά της Πελοποννήσου και των αξιωματούχων του.[828] Σχεδόν όλοι οι έμποροι που ήταν εγκατεστημένοι στην Πελοπόννησο, εκτός από τους μάλλον λίγους αντιπροσώπους ευρωπαϊκών εμπορικών οίκων, ήταν κυρίως αντιπρόσωποι κεφαλαιούχων από τα Ιωάννινα, Ηπειρωτών εγκατεστημένων στη Βενετία και Αθηναίων στο Ναύπλιο.[829]

Ο Fernand Braudel, με βάση τη μελέτη του ανθρωπολόγου Robert Montagne για τους πληθυσμούς των Βερβέρων που είχαν εγκατασταθεί σε περιοχές του σημερινού Μαρόκου, διερωτήθηκε για την ελάχιστη γεωγραφική και κοινωνική κλίμακα η οποία ήταν απαραίτητη ώστε να πραγματοποιούνται ορισμένες, έστω στοιχειώδεις, εμπορικές συναλλαγές με ευρύτερες αγορές.[830] Για τον ιστορικό του εμπορικού καπιταλισμού και της Μεσογείου, αυτή η ενότητα συγκροτούσε τον ελάχιστο γεωγραφικό και κοινωνικό πυρήνα που περικλειόταν στην ευρωπαϊκή «οικονομία-κόσμο». Ίσως η μικρή ακτίνα προμήθειας λαδιού του τοπικού διαμεσολαβητή Χαμόδρακα στο Γύθειο, για τον οποίο ήδη μιλήσαμε, ή, το πολύ, τα όρια ενός καζά να αποτελούσαν τον ελάχιστο αυτόν πυρήνα στην Πελοπόννησο. Όμως, εντός της ελάχιστης αυτής γεωγραφικής κλίμακας με κριτήριο τις εμπορικές συναλλαγές, μια άλλη κλίμακα, εκείνη της τοπικής κοινωνίας, θα πρέπει να ήταν ακόμη μικρότερη. Αναφέρομαι στον ορίζοντα των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων του ενός χωριού και του άλλου, μεταξύ του καθενός και των γύρω χωριών. Ο ορίζοντας του κόσμου για μια τυπική τοπική κοινωνία της Πελοποννήσου περιγράφεται από έναν κατεξοχήν Πελοποννήσιο και σημαίνοντα στρατηγό της Ελληνικής Επανάστασης, τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, ως εξής: «Εις τον καιρόν μου [αναφέρεται στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα] το εμπόριο ήτον πολλά μικρό... Η κοινωνία των ανθρώπων ήτον μικρή, δεν είναι παρά η επανάστασίς μας οπού εσχέτισε όλους τους Έλληνας. Ευρίσκοντο άνθρωποι οπού δεν εγνώριζαν άλλο χωριό μακριά μίαν ώρα από το εδικό τους. Την Ζάκυνθο την ενόμιζαν ως νομίζομεν τώρα το μακρύτερο μέρος του κόσμου. Η Αμερική μάς φαίνεται ως πώς τους εφαίνετο αυτών η Ζάκυνθος, έλεγαν "εις την Φραγκία"».[831]

Το πασαλίκι της Πελοποννήσου (εκτός της Μάνης) ήταν και αυτό διαιρεμένο από τους Οθωμανούς στο επίπεδο της βασικής διοικητικής ενότητας σε είκοσι τέσσερις

---

[828] Για τους Οθωμανούς Πελοποννήσιους προεστούς βλ. Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)», *Μνήμων*, 23/2001, σ. 72-73.

[829] Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα*, σ. 277, 298-299.

[830] Fernand Braudel, *Civilisation matérielle*, τ. II, σ. 98, 403, τ. III, σ. 238-243. Robert Montagne, *La vie sociale et politique des Berbères*, Centre des Hautes Études sur l'Afrique et l'Asie Moderne, Μαρόκο 1986.

[831] Θεόδωρος Κ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, σ. 49.

επαρχίες (καζάδες).[832] Η γεωγραφική εμβέλεια της άμεσης κυριαρχίας κάθε τοπικής οικογενειακής αρχοντίας προεστών αποτελούσε πάντοτε κλάσμα της επαρχίας, συχνά κλάσμα και της υποεπαρχίας. Και αυτή η κυριαρχία εκτεινόταν σε ολόκληρη την επαρχία μόνο όταν ο πατριάρχης της εν λόγω οικογένειας ονομαζόταν «κεφαλή» της, κοτζάμπασης. Η άμεση οικογενειακή ισχύς ασκούνταν λοιπόν σε ορισμένα χωριά, ενώ η πληρεξούσια αρχή, η κεφαλή, κάλυπτε όλη την επαρχία και διέθετε προσδιορισμένες τυπικές αρμοδιότητες, καθώς και αρκετές άτυπες πραγματικές δυνατότητες. Ας τονιστεί ότι η προσωπική ισχύς κάθε τοπικής αρχοντικής οικογένειας αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση ώστε ο αρχηγός της να ονομαστεί από προεστός που ήταν, κοτζάμπασης μιας επαρχίας, αλλά δεν αρκούσε αυτό. Έπρεπε ταυτοχρόνως να διαθέτει πολιτική επιρροή, η οποία διαμορφωνόταν με διαπροσωπικές συμμαχίες, συχνά επισφραγισμένες με επιγαμίες μεταξύ των αντίστοιχων ισχυρών χριστιανικών οικογενειών της Πελοποννήσου.[833] Στις συμμαχίες εμπλέκονταν εξίσου οι αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου, οι Οθωμανοί κτηματίες και ενδεχομένως άλλοι αξιωματούχοι.[834] Ένας συσχετισμός, όχι αναγκαστικά ρευστός, κατέληγε κάθε χρόνο για την κάθε επαρχία στην πρόταση για ορισμό του κοτζάμπαση, αρχικά προς τον πασά της Πελοποννήσου και τελικά στην Υψηλή Πύλη, η οποία απένεμε σε κάθε κοτζάμπαση ξεχωριστά την πληρεξουσιότητα ευθύνης για μια επαρχία. Όσοι οι καζάδες, τόσοι και οι κοτζαμπάσηδες.

Οι ανταγωνισμοί μεταξύ των ισχυρών τοπικών προεστών, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν όσοι ορίζονταν κοτζαμπάσηδες των επιμέρους επαρχιών, δεν θυμίζουν σε τίποτε τους ανταγωνισμούς μεταξύ των ραγιάδων εμπόρων ή των αρματολών.[835] Οι έμποροι συμμαχούσαν και ανταγωνίζονταν για την επέκτασή τους στα θαλάσσια δίκτυα και τις ευρωπαϊκές αγορές, και οι αρματολοί για την εδαφική κυριαρχία τους. Εδώ, στις νότιες ηπειρωτικές παρυφές των Βαλκανίων, οι ανταγωνισμοί μεταξύ των τοπικών χριστιανών προεστών αφορούσαν τον έλεγχο του πληθυσμού, ακριβέστερα τον αριθμό των χωριών που θα είχε ο καθένας υπό την προσωπική του κυριαρχία. Το εύρος της προσωπικής κυριαρχίας κάθε τοπικής αρχοντίας διαμόρφωνε τη δυνατότητα να ορισθεί από τη συνέλευση των δημογερόντων της επαρχίας του κοτζάμπασης. Η παραμονή στη θέση αυτή είχε ετήσια διάρκεια, συνεπώς έπρεπε να διεκδικείται διαρκώς από τους εμπλεκόμενους. Αλλά η κατοχή της καθιστούσε τον προεστό που την αναλάμβανε υπεύθυνο έναντι των Οθωμανών για την κατανομή και είσπραξη των

---

[832] Για τις επαρχίες βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, σ. 161.

[833] Μία από τις καλύτερα πληροφορημένες μελέτες για τους προεστούς της Πελοποννήσου είναι η διδακτορική διατριβή της Martha Pylia, *Les notables moréotes, fin du XVIIIe début du XIXe siècle: fonctions et comportements*, Université de Paris I, Directeur de thèse Spyros Asdrachas, 2001.

[834] *Στο ίδιο.*

[835] Για τους ανταγωνισμούς μεταξύ κοτζαμπάσηδων βλ. John C. Alexander, «Some aspects of the strife among the moreot Christian Notables», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών*, 5/1974-75.

φόρων στην εν λόγω επαρχία.[836] Αυτή η τυπική αρμοδιότητα διεύρυνε τις άτυπες δυνατότητες του κάθε κοτζάμπαση να διαχειρίζεται τον δανεισμό προς τους χωρικούς με τα αντίστοιχα χρηματικά και εντέλει –τοπικά ή, για λιγότερους, περιφερειακής εμβέλειας– πολιτικά οφέλη. Οι γνωστές οικογένειες (ακριβέστερα, σόγια ή πατριές) οι οποίες αποτελούσαν αυτήν την υποτελή ολιγαρχία της Πελοποννήσου κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, ανέρχονταν περίπου στις ογδόντα έως εκατόν είκοσι.[837] Νομίζω ωστόσο ότι θα πρέπει να έφταναν τις διακόσιες, αν συνυπολογίσουμε αρκετές μικρότερες. Σε κάθε περίπτωση, ισχυρότερες ήταν οι δέκα περίπου, από τις οποίες προέρχονταν αποκλειστικά οι αντιπρόσωποι (Mora ayân) αυτής της περιφερειακής υποτελούς αριστοκρατίας στο Συμβούλιο Διακυβέρνησης υπό τον πασά της Πελοποννήσου, καθώς και οι «όμηροι νομιμοφροσύνης» (βεκίληδες, Mora vekil) στην Υψηλή Πύλη. Οι τελευταίοι, χάρη στις πολύπλοκες διασυνδέσεις τους στην οθωμανική αυλή, λειτουργούσαν τελικά ως αντιπρόσωποι των χριστιανών ραγιάδων της Πελοποννήσου, συνήθως ενώπιον του βεζίρη.[838]

Η αρχοντία της Πελοποννήσου απέκτησε ενισχυμένες πληρεξούσιες αρμοδιότητες ιδίως μετά τη δεύτερη κατάκτηση της χερσονήσου το 1715 από τους Οθωμανούς, αλλά είχε πρωτοεμφανιστεί νωρίτερα. Μάλλον αναπτύχθηκε βαθμιαία μετά την κατάκτηση της χερσονήσου το 1460 και την κατάρρευση της βυζαντινής αριστοκρατίας του Δεσποτάτου του Μυστρά και των αντίστοιχων φραγκικών.[839] Από το 1661 η Πελοπόννησος εντάχθηκε στο διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας ως «πασαλίκι του Μοριά», ως ενιαία δηλαδή διοικητική περιφέρεια της αυτοκρατορίας, ενώ οι Βενετοί μετά την πρόσκαιρη κατάκτησή της την είχαν ονομάσει «βασίλειο του Μοριά». Μετά τη δεύτερη κατάκτηση από τους Οθωμανούς, η χερσόνησος επανήλθε στο προηγούμενο διοικητικό καθεστώς, με έδρα την Τρίπολη και με επιπλέον εδαφικές προσαρτήσεις τη Ναύπακτο και τη δυτική Αττική.[840] Έκτοτε η Πελοπόννησος είχε επικεφαλής ανώτατο πασά με τον τίτλο του Mora Valisi, και το καθεστώς διοίκησης ενισχύθηκε με τη συμμετοχή τοπικών αρχόντων, ραγιάδων και Οθωμανών.

---

[836] *Στο ίδιο*, σ. 478, 490-491. Martha Pylia, *Les notables moréotes*, ό.π.

[837] Βλ. τα ονόματα των οικογενειών και κατά προσέγγιση τις περιοχές ελέγχου της κάθε μίας στο Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά τη δευτέραν τουρκοκρατίαν*, σ. 95, 139-140. Μια έμμεση επιβεβαίωση του αριθμού των οικογενειών Πελοποννήσιων προεστών δημοσιεύει και ο Δημήτριος Παπασταματίου, *Οι οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί και το προυχοντικό φαινόμενο στην οθωμανική Πελοπόννησο του 18ου αιώνα: η περίπτωση του Παναγιώτη Μπενάκη*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας - ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 313-315. Ονόματα οικογενειών κοτζαμπάσηδων αναφέρει και ο Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2005, σ. 93-159.

[838] Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, σ. 87-98.

[839] Βλ. John C. Alexander, *Toward a history of post Byzantine Greece: the Ottoman kanunnames for the Greek lands (circa 1500-circa 1600)*, Athens 1985, σ. 193 κ.ε., 370.

[840] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά. Η σημασία της μεταφοράς μιας περιφερειακής πρωτεύουσας στον 18ο αιώνα», *Ο Ερανιστής*, ΙΑ/1974.

Σύμφωνα με τις γενικές γνώσεις, το όνομα «κοτζάμπασης» έγινε είδος τίτλου μετά τη δεύτερη κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς, όπως οι γέροντες επικεφαλής των χωριών άρχισαν να αποκαλούνται «δημογέροντες» μάλλον κατά τον 18ο αιώνα. Κάτι ανάλογο θα πρέπει να έγινε με τους Οθωμανούς κτηματίες. Από τον 17ο αιώνα, οι Οθωμανοί αγιάνηδες βαθμιαία κατακτούσαν τσιφλικικά δικαιώματα σε περιοχές τις οποίες έλεγχαν ως τιμάρια μέλη της παλαιάς οθωμανικής τάξης των σπαχήδων ιππέων, αφαιρώντας επιπλέον από τους τελευταίους και τις τοπικές διοικητικές τους αρμοδιότητες. Όταν οι αγιάνηδες λάμβαναν εξουσιοδότηση εκπροσώπησης στο συμβούλιο διακυβέρνησης του πασαλικιού, αποκτούσαν τον τίτλο του «Αγά», αν και ο τίτλος γρήγορα κατέληξε σε ένα είδος γενικευμένης τιμητικής προσφώνησης.[841] Οι διαφορές μεταξύ ενός τυπικού προεστού ραγιά και ενός Οθωμανού αγιάνη εντοπίζονται στο καθεστώς υποτέλειας των χριστιανών, στη γλώσσα και στο θρήσκευμα, παρότι αρκετοί Οθωμανοί μιλούσαν κάποια ελληνικά, και αντιστρόφως αρκετοί Έλληνες κάποια τουρκικά. Κατά τα άλλα, αμφότεροι ήταν κτηματίες, υπενοικιαστές φόρων ή δανειστές· έλεγχαν τις εσωτερικές αγορές της Πελοποννήσου και, από το 1715 τουλάχιστον, μετείχαν στη διακυβέρνηση της περιφέρειάς τους από κοινού. Να θυμίσω ότι από όλο αυτό το σύστημα εξαιρέθηκε η περιοχή της Μάνης, όπου όμως καθιερώθηκε ανάλογο διοικητικό σύστημα. Μέχρι το 1770 η Μάνη διοικήθηκε από περίπου έξι έως δέκα ισχυρούς τοπικούς καπετάνιους, με επικεφαλής έναν εκπρόσωπο, συνήθως της ισχυρότερης οικογένειας. Στη συνέχεια, πιθανότατα λόγω της αναδιοργάνωσης της αυτονομίας της περιοχής, ο εκάστοτε επικεφαλής καπετάνιος διέθετε τον τίτλο και τις δικαιοδοσίες χαμηλόβαθμου μπέη, ο οποίος ήταν υπεύθυνος ενώπιον των Οθωμανών για την κατανομή των φόρων στους ραγιάδες της Μάνης, αλλά αναφερόταν απευθείας στον Οθωμανό στόλαρχο.[842]

Θεωρητικά, ένας ισχυρός τοπάρχης ραγιάς ονομαζόταν κοτζάμπασης της επαρχίας εφόσον εκλεγόταν από το συμβούλιο της επαρχίας, από τους υπόλοιπους δηλαδή προεστούς επικεφαλής χωριών, τους δημογέροντες. Μοιάζει συνεπώς να είχε οποιοσδήποτε προεστός την τυπική δυνατότητα να αποκτήσει τον τίτλο της κεφαλής της επαρχίας. Ένα τμήμα της ελληνικής ιστοριογραφίας συγχέει την τυπική με την πραγματική δυνατότητα ορισμού ενός προεστού σε θέση κοτζάμπαση.[843] Η δυνατότητα αυτή, όπως είπαμε, απέρρεε στην πραγματικότητα από την οικονομική και πολιτική δύναμη που

[841] Τη συζήτηση για τις τοπικές εξουσίες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία διαφωτίζει η Suraiya Faroqhi, «Coping with the central State, coping with local power: Ottoman Regions and Notables from the sixteenth to early nineteenth century», in Fikret Adanir and Suraiya Faroqhi (eds), *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*, Brill, Leiden 2002, σ. 366-371.

[842] Περιγραφή των αρμοδιοτήτων του μπέη της Μάνης βλ. Νικόλαος Γ. Μοσχοβάκης, *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον επί Τουρκοκρατίας*, Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Εν Αθήναις 1882, σ. 105-112.

[843] Την εξέλιξη των βασικότερων ερμηνειών που διατυπώθηκαν από την ελληνική ιστοριογραφία για τους κοτζαμπάσηδες καθώς και τη γενική δομή της κυριαρχίας τους αναλύει ο Dionysios D. Tzakis, «Intégration et révolte: élites chrétiennes et musulmanes dans le Péloponnèse sous la domination ottomane (XVIIIe début du XIXe siècle)», in Maria Efthymiou (ed.), *La société grecque sous la domination ottomane. Économie, identité, structure sociale et conflits*, Hêrodotos, Athènes 2010, σ. 173-178.

διέθεταν οι περίπου εκατό ισχυρές οικογένειες της Πελοποννήσου, πιθανότατα με τη συνεπικουρία και των μικρότερων προεστών. Συνεπώς, αντί εκλογής ενός οποιουδήποτε στο αξίωμα του κοτζάμπαση, πρέπει ρεαλιστικότερα να δεχτούμε ότι το εκάστοτε συμβούλιο δημογερόντων της κάθε επαρχίας, πιθανόν και μέρος των μικρότερων προεστών, απλώς επευφημούσαν τον αρχηγό της ισχυρής οικογένειας που προτεινόταν για κοτζάμπασης του καζά.[844] Ο τρόπος επιλογής είναι μάλλον προφανής, αν κρίνει κανείς από τη μακροβιότητα των ίδιων σχεδόν οικογενειών στο αξίωμα, παρά το γεγονός μάλιστα ότι κοτζάμπασης έπρεπε να ορίζεται κάθε χρόνο.[845] Οι ανταγωνισμοί για τον έλεγχο των επαρχιών οδήγησαν στη διαμόρφωση δύο συστημάτων επιρροής, σε δύο φατρίες.[846]

Το επίδικο αντικείμενο για το οποίο ανταγωνίζονταν μεταξύ τους οι οικογένειες των τοπικών υποτελών αρχόντων ήταν, όπως είπαμε, η επέκταση του ελέγχου τους στον παραγωγικό πληθυσμό που κατοικούσε στην περιοχή όπου εδραζόταν η ισχύς του κάθε προεστού. Προς το τέλος του 18ου αιώνα, οι ισχυρότεροι από τους ισχυρούς προεστούς επιδίωκαν την επέκταση της επιρροής τους με επιγαμίες και με αγορές κτημάτων εκτός της επαρχίας τους.[847] Αυτοί οι υποτελείς άρχοντες δεν διέθεταν στρατό ανάλογο με εκείνον που διέθεταν οι Βορειοευρωπαίοι βαρόνοι ή οι Έλληνες πρωτοκαπετάνιοι, ούτε άλλους μηχανισμούς άμεσης επιβολής της προσωπικής τους κυριαρχίας.[848] Για την άσκηση της κυριαρχίας του καθενός στα όρια της περιοχής της οικογενειακής του ισχύος, ήταν απαραίτητο να διαμεσολαβούν οι μικροί αυθέντες των χωριών και των συνοικιών των αστικών κέντρων, οι δημογέροντες και οι αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου· διαθέσιμοι βέβαια ήταν και ελάχιστοι –χωρίς αρμοδιότητες– ένοπλοι σωματοφύλακες (κάποι), φρουροί της οικογένειας και της περιουσίας του κάθε προεστού.[849] Τα μέσα με

[844] Νικόλαος Γ. Μοσχοβάκης, *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον*, σ. 82-84.

[845] Βλ. ενδεικτικά την ιστορική βιογραφία του ισχυρού προεστού της Καλαμάτας Π. Μπενάκη στο Δημήτριος Παπασταματίου, *Οι οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί και το προυχοντικό φαινόμενο*, σ. 68-73. Επίσης τη σύντομη βιογραφία της οικογένειας Δεληγιάννη της Αρκαδίας στο Γιώργος Β. Νικολάου, «La famille Deliyannis: un exemple de notables chrétiens du Péloponnèse central (XVIIIe-dèbut du XIXe siècle), in *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου. Από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, πρόλογος Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, Ηρόδοτος, Αθήνα 2009, και τέλος τη βιογραφία της οικογένειας Περούκα στο Άργος στο Όλγα Δ. Καραγεώργου-Κουρτζή, *Οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στη βόρεια Πελοπόννησο την εικοσαετία 1800-1820 (Με βάση το Αρχείο της Οικογένειας Περούκα του Άργους)*, Σύλλογος Αργείων «Ο Δαναός», Πάτρα 2010, σ. 31-52.

[846] Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, σ. 63-66. (Τίτλος πρωτοτύπου *Die Politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, München 1992).

[847] Για τις γνωστές επιγαμίες βλ. τον κατάλογο στο Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου*, σ. 151-156. Ένα παράδειγμα για την επέκταση του καλαματιανού προεστού Π. Μπενάκη σε περιοχές της Πάτρας, βλ. Δημήτριος Παπασταματίου, *Οι οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί*, σ. 307-308. Μια ενδιαφέρουσα συλλογιστική για τις επενδύσεις στη γη στην Πελοπόννησο τον 18ο αιώνα βλ. Stathis Tsotsoros, «La pratique financière publique et ses effets sur le mouvement des capitaux. Péloponnèse (1800-1828)», in Actes, *Économies méditerranéennes: Équilibres et Communication XIIIe-XIXe siècles*, τ. II, σ. 206-209, CRN/FNRS, Athènes 1985.

[848] Ανάλυση των σχέσεων κυριαρχίας κάνει ο Dionysios D. Tzakis, «Intégration et révolte», σ. 178 κ.ε.

[849] Για τους κάπους βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Νέα στοιχεία περί του θεσμού των κάπων εν Πελοποννήσω», *Δελτίον Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας*, ΙΑ/1956

τα οποία επιβάλλονταν οι ραγιάδες προεστοί επί του πληθυσμού ήταν, συνεπώς, ήπια, και τα πολιτικά και οικονομικά χαρακτηριστικά τους θεμελιώνονταν σε πατριαρχικούς δεσμούς με τις τοπικές κοινωνίες των χωρικών. Ταυτοχρόνως, οι τοπικές οικογενειακές αρχοντίες της Πελοποννήσου, μάλλον οι ισχυρότερες από αυτές, συγκροτούσαν μια περιοδική συνεύρεση, ένα είδος άτυπου συμβουλίου, στο οποίο συχνά έπαιρναν μέρος και οι τοπικοί αξιωματούχοι της ορθόδοξης αριστοκρατίας του κλήρου. Τυπικά, σκοπός αυτού του συμβουλίου ήταν οι διαβουλεύσεις για να επιλεγούν αντιπρόσωποι στο περιφερειακό σώμα διακυβέρνησης υπό τον πασά. Το συμβούλιο των προεστών αποτελούσε πιθανότατα ένα όργανο ενταγμένο στις τυπικές πληρεξούσιες αρμοδιότητες του καθενός. Η λειτουργία του όμως μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι οι προεστοί διέθεταν συνείδηση της διαφοροποίησής τους τόσο από τον πληθυσμό των ραγιάδων τον οποίο έλεγχαν, όσο και από τους Οθωμανούς. Άλλωστε ήταν, όπως είπαμε, ραγιάδες.

Ας τονιστεί ξανά ότι οι πληρεξούσιες αρμοδιότητες που διέθετε η κάθε κεφαλή επαρχίας ήταν κοινοτικού τύπου. Ο κάθε κοτζάμπασης έκανε την κατανομή των φόρων στα χωριά όπως τους είχε καθορίσει η Πύλη, διατηρούσε ταμείο φόρων της περιοχής, επέβαλλε εκκλησιαστικούς και κοινοτικούς φόρους και άλλες επιβαρύνσεις.[850] Δηλαδή, ένας τυπικός κοτζάμπασης αντιπροσώπευε στην επαρχία του τον κεντρικό διαχειριστή του φορολογικού μηχανισμού που διέθετε το οθωμανικό κράτος, δηλαδή τον μηχανισμό χρηματοδότησης της οθωμανικής κυριαρχίας. Με βάση αυτήν την τυπική αρμοδιότητα διεύρυνε τις άτυπες δυνατότητές του.

Μετά την αναβάθμιση του ρόλου των ραγιάδων προυχόντων από το 1715, η ισχύς τους θα πρέπει να αυξήθηκε βαθμιαία. Το διαπιστώνουμε από τον ρόλο τους στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-1774, συγκεκριμένα στη συμμαχία τους με τη Ρωσία. Ο πόλεμος αυτός αποτέλεσε ένα δεύτερο σημείο καμπής για τους ραγιάδες προεστούς της Πελοποννήσου, κυρίως από πολιτική άποψη. Σε πολλές περιοχές της οθωμανικής επικράτειας προς το τέλος του 18ου αιώνα, ισχυροί Οθωμανοί αγάδες κτηματίες διοικούσαν de facto τις περιοχές τους, διατηρώντας υψηλό βαθμό αυτονομίας από την Πύλη. Στην Πελοπόννησο, αρκετοί ραγιάδες προεστοί επιδίωξαν πιο ριζοσπαστικά, και μάλιστα για δεύτερη φορά, να αποσπάσουν τη χερσόνησο προκειμένου αυτή να μετατραπεί σε ρωσικό προτεκτοράτο – όπως είχαν επιδιώξει οι πρόγονοί τους στο τέλος του 17ου αιώνα, αλλά συμμαχώντας με τους Βενετούς. Τώρα προώθησαν την ίδια επιδίωξη ως συμμαχία μεταξύ ορισμένων προεστών και Μανιατών καπεταναίων αφενός και της Ρωσίας αφετέρου, την οποία αντιπροσώπευαν επί τόπου οι αδελφοί Ορλώφ.[851] Η μείζων ρωσική επιδίωξη, που είχε τη στήριξη της Αγγλίας, ήταν να κατακτήσει

[850] Την περιγραφή των τυπικών αρμοδιοτήτων αναπτύσσει ο Νικόλαος Γ. Μοσχοβάκης, *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον*, σ. 94-96. Για τη διαδικασία κατανομής των φόρων ανά περιφέρεια από την Υψηλή Πύλη βλ. Linda T. Darling, *Revenue-raising and legitimacy*, σ. 81 κ.ε.

[851] Περιγραφή των συγκρούσεων στην Πελοπόννησο το 1770 από έναν Γάλλο αυτόπτη μάρτυρα παρουσιάζει

τις περιοχές της σημερινής Ουκρανίας στα βόρεια της Μαύρης Θάλασσας, ώστε να αποκτήσει η Ρωσία δίοδο στη Μεσόγειο. Υπήρχε όμως στο σχέδιο και μία δευτερεύουσα επιδίωξη (ενδεχομένως, απλός αντιπερισπασμός) που ήταν η κατάκτηση της Πελοποννήσου. Το τμήμα του ρωσικού σχεδίου που αφορούσε την Πελοπόννησο, οι Ρώσοι το στήριξαν στη συμμαχία με κοτζαμπάσηδες και Μανιάτες καπετάνιους, οι οποίοι όμως προφανώς πίστευαν πως οι Ρώσοι θα ανέπτυσσαν στις περιοχές τους σημαντική στρατιωτική δύναμη.[852] Το σώμα των λίγων εκατοντάδων Ρώσων που αποβιβάστηκε από μία μικρή μοίρα πλοίων σε λιμάνι της Μάνης οδήγησε πολλούς κοτζαμπάσηδες, εμπειρότατους στη διαχείριση συσχετισμών δύναμης, να αποσυρθούν εξαρχής από το εγχείρημα απόσχισης της περιοχής τους. Αυτό δεν περιόρισε τις πολεμικές συγκρούσεις, οι οποίες επεκτάθηκαν, όπως είπαμε, και σε άλλες περιοχές, όπως στο Μεσολόγγι, και ήταν σκληρότατες.[853]

Σε κάθε περίπτωση, ανεξάρτητα από την αποτυχημένη έκβασή της, η απόπειρα απόσχισης δηλώνει τον ικανό βαθμό δύναμης που διέθετε η πελοποννησιακή ελίτ των ραγιάδων, όπως επίσης και το σημαντικό χάσμα μεταξύ μεγάλου τμήματος αυτών των ελληνόφωνων ελίτ και των Οθωμανών. Τελικά, οι λίγες οικογένειες κοτζαμπάσηδων οι οποίες πήραν μέρος στον πόλεμο με το μέρος των Ρώσων, όπως οι Νοταραίοι της Κορίνθου, ο αρχικαπετάνιος της Μάνης Μαυρομιχάλης και άλλοι, ηττήθηκαν. Ορισμένοι σκοτώθηκαν, άλλοι εκτελέστηκαν ή μετανάστευσαν εκτός Πελοποννήσου, αλλά τα αντίποινα από την πλευρά των Οθωμανών (σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στο Μεσολόγγι από τους Δουλτσινιώτες) δεν πρέπει να ήταν σοβαρά, αν κρίνουμε από την αδιάσπαστη συνέχεια των οικογενειών τους και τη διατήρηση των τίτλων τους.[854] Αντίθετα, ο απλός πληθυσμός υπέστη εκτεταμένες λεηλασίες από τα άτακτα σώματα εξισλαμισμένων Αλ-

ο Γιώργος Β. Νικολάου, «Η επανάσταση του 1770 στην Πελοπόννησο όπως την είδε και την κατέγραψε ο γενικός πρόξενος της Γαλλίας στην Κορώνη André-Alexandre Lemaire», *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου*, ό.π.

[852] L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, εισαγ. Traian Stoianovich, C. Hurst & Co, Λονδίνο ²2000 σ. 189-190.

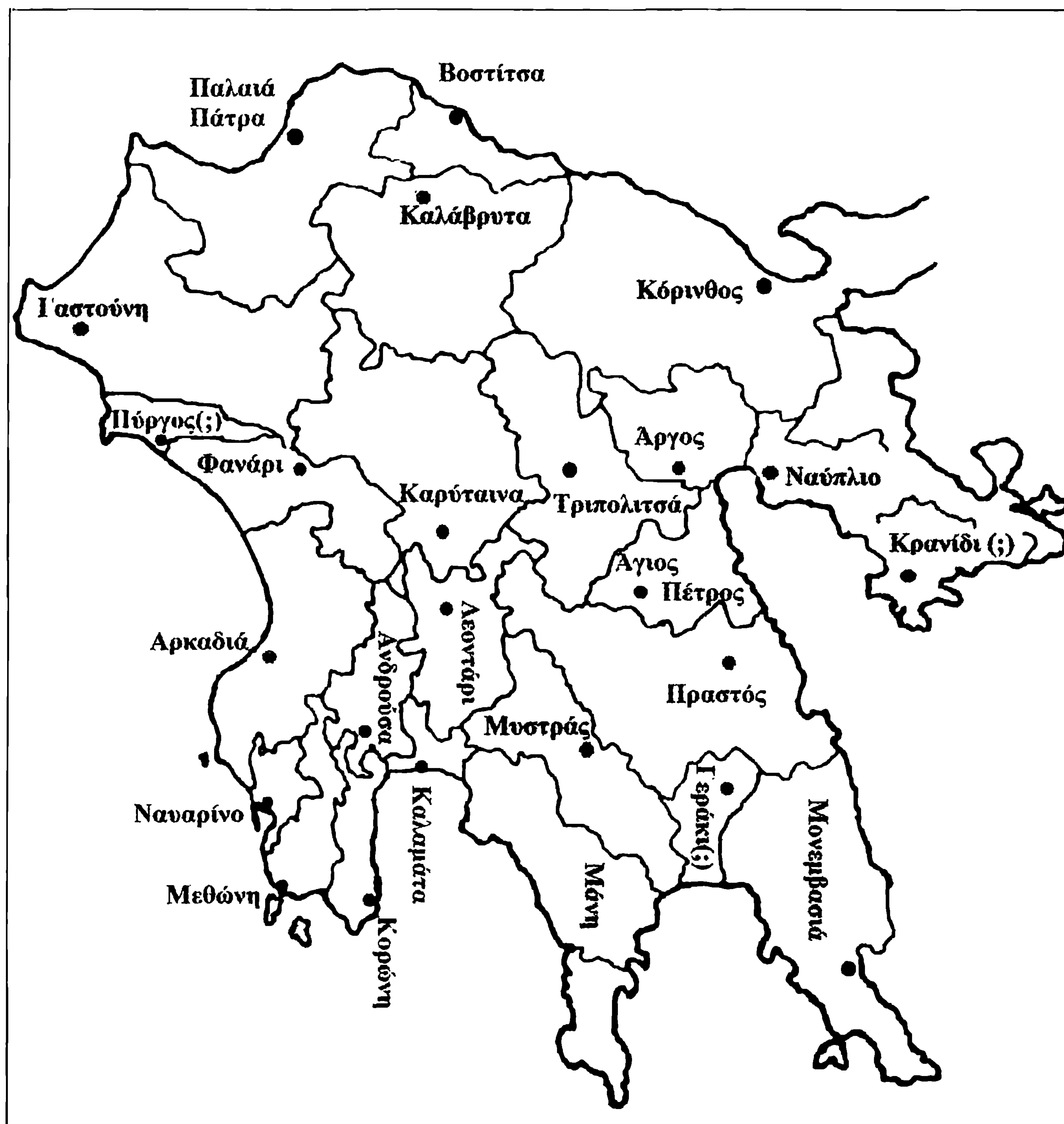
[853] Είναι πολύ ενδιαφέρον να αντιπαραβληθούν δύο αφηγήσεις για τα Ορλωφικά: μία τυπική μυθοποιητική εθνοκεντρική, όπως του Τάκη Χ. Κανδηλώρου, *Ο αρματωλισμός της Πελοποννήσου 1500-1821*, Δεναξά και Σία, Εν Αθήναις 1924, σ. 68-83 (Επανέκδοση από τις εκδόσεις Καραβία 1980), και μία ενός Οθωμανού αξιωματούχου δημοσιευμένη από τον Νεοκλή Σαρρή, *Προεπαναστατική Ελλάδα και οσμανικό κράτος από το χειρόγραφο του Σουλεϋμάν Πενάχ εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 1993, σ. 176-207. Στην ελληνική ιστοριογραφία το επεισόδιο αυτό του Ρωσοτουρκικού πολέμου και όσα ακολούθησαν μέχρι το τέλος του αιώνα, όπως η δράση του κουρσάρου Λάμπρου Κατσώνη για λογαριασμό της Ρωσίας, θεωρήθηκαν κρίκοι σε μια τελεολογικά αρθρωμένη αλυσίδα των απελευθερωτικών αγώνων των Ελλήνων εναντίον των Οθωμανών. Την άποψη αυτή έχει διατυπώσει η ευρωπαϊκή ρομαντική ιστοριογραφία ήδη από τον 19ο αιώνα και την έχει υπερακοντίσει ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής. Αντιπροσωπευτική ρομαντική αφήγηση είναι αυτή των Brunet de Presle et Alexandre Blanchet, *Grèce depuis la conquête romaine jusqu'a nos jours*, Firmin Didot, Παρίσι 1860, σ. 385-396. Κριτική αναδρομή στην ελληνική ιστοριογραφία για αυτό το θέμα κάνει ο Νίκος Β. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Βιβλιόραμα, Θεσσαλονίκη 2007.

[854] Ένα παράδειγμα είναι η οικογένεια των Νοταραίων βλ. Γιώργος Β. Νικολάου, «Νοταραίοι εξ αίματος και αγχιστείας: προυχοντικές οικογένειες στην Κορινθία κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα», *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου*, ό.π.

βανών που είχε μισθώσει ο πασάς της Πελοποννήσου για να καταστείλει την εξέγερση, σώματα που τελικά απομάκρυνε το 1779 το στράτευμα που έστειλε εναντίον των Αλβανών ατάκτων ο νέος σουλτάνος.[855]

Χάρτης 9ος

Οι καζάδες και τα όριά τους στο πασαλίκι της Πελοποννήσου τον 18ο αιώνα

Πηγές: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί*, σ. 161, 165, 189. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, σ. 93-113, 255-259.

---

[855] Gilles Veinstein, «Les provinces balkaniques (1606-1774)», σ. 317-318.

Ο μηχανισμός ελέγχου της παραγωγής από τις τοπικές αρχοντίες

Το καθεστώς των κοτζαμπάσηδων διατηρήθηκε όπως ήταν πριν από την εξέγερση. Αλλά η ήττα, που περιόρισε τη διαπραγματευτική τους ικανότητα, και η γενικότερη ανάγκη της Πύλης για μετρητά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, οδήγησε σε σταθερή αύξηση των ονομαστικών φόρων για το σύνολο της Πελοποννήσου έως το 1820.

Να υπενθυμίσω στον αναγνώστη ότι στο κεφάλαιο για την αναπαραγωγή του οθωμανικού κράτους αναφερθήκαμε στην υπενοικίαση της είσπραξης των φόρων, η οποία λειτουργούσε ως σύστημα δικτύων προς όλα τα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: ξεκινούσε κεντρικά από τις πλειοδοτικές δημοπρασίες της Υψηλής Πύλης και καταμεριζόταν με ατέρμονες αλυσίδες υπενοικιαστών σε όλες τις περιοχές της οθωμανικής επικράτειας. Οι πλειοδότες, είτε των κεντρικών δημοπρασιών είτε ανά περιφέρεια, αποκτούσαν την εξουσιοδότηση είσπραξης των φόρων. Οργάνωναν τη συγκέντρωση των αντίστοιχων ποσών όταν οι φόροι καταβάλλονταν σε χρήμα, ή των αγαθών όταν οι φόροι καταβάλλονταν σε είδος, αν και η φοροενοικίαση είχε πάντοτε ως επιδίωξη την άμεση εξασφάλιση ρευστού χρήματος. Σε αυτό το πλαίσιο, είχαν το δικαίωμα να τεμαχίσουν τους φόρους κατά περιοχή ή κατά κατηγορία, ώστε να υπενοικιάσουν σε άλλους ιδιώτες ή αξιωματούχους υποσύνολα του μεριδίου που είχαν οι ίδιοι ενοικιάσει. Επρόκειτο για ένα είδος φθίνουσας αλυσιδωτής υπεργολαβίας, η οποία γινόταν ακόμα περισσότερο πολυπλόκαμη και κατακερματισμένη όσο πλησίαζε την κοινωνική βάση των άμεσων παραγωγών. Με αυτόν τον τρόπο οργανωνόταν ο φορολογικός μηχανισμός του οθωμανικού κράτους. Από την άποψη που συζητάμε εδώ, οι φόροι κατά τον 18ο αιώνα αυξάνονταν βαθμιαία, ενώ αντιστρόφως ανάλογα έφθινε η αποτελεσματικότητα του ρυθμιστικού ρόλου της κεντρικής εξουσίας, δηλαδή του σουλτάνου, και ωφελούνταν οι περιφερειακοί αξιωματούχοι, καθώς και οι περιφερειακές και τοπικές πληρεξούσιες υποτελείς αρχοντίες. Νομίζω ότι αυτές οι δύο αντίστροφες γενικές τάσεις που χαρακτηρίζουν την εξέλιξη του ίδιου του οθωμανικού κράτους εντονότερα από τον 18ο αιώνα, διαμόρφωναν τις προϋποθέσεις για τη διαρκή αύξηση των ονομαστικών φόρων. Αλλά η ονομαστική αύξηση εντεινόταν περαιτέρω με την ανάθεση του μηχανισμού σε ιδιώτες μέσω του συστήματος πλειοδοτικής δημοπρασίας.

Στην Πελοπόννησο, όπως και σε όλες τις περιφέρειες της αυτοκρατορίας, το ετήσιο φιρμάνι όριζε το σύνολο των φόρων. Τον επιμερισμό τους, όπως είπαμε, στις επαρχίες, στα χωριά και στις οικογένειες τον αναλάμβαναν οι περιφερειακές Αρχές, οι κοτζαμπάσηδες (στα χωριά της επαρχίας του καθενός) και οι δημογέροντες (στις οικογένειες των χωριών). Επρόκειτο για έναν πολυσχιδή μηχανισμό, η αντίστροφη ροή του οποίου μετέφερε προσόδους από τον παραγωγικό πληθυσμό προς όλες τις βαθμίδες αξιωματούχων, Οθωμανών και πληρεξούσιων ραγιάδων. Οι πρόσοδοι αυτές κατανέμονταν στους τιμαριούχους, με κύριο κριτήριο τη θέση τους στην κρατική ιεραρχία. Οι συνολικοί

φόροι για την Πελοπόννησο, μάλλον ως αναγνώριση προς τις υπηρεσίες των κεφαλών της περιοχής, ήταν μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα χαμηλοί, μισό εκατομμύριο γρόσια, αλλά άρχισαν βαθμιαία να αυξάνονται, και λίγο πριν από τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-1774 έφταναν περίπου τα δύο εκατομμύρια.[856] Μετά τον πόλεμο πλησίασαν τα τέσσερα εκατομμύρια γρόσια, έως το 1815 έφτασαν τα δεκαπέντε, αν και με υποτιμημένο το νόμισμα αυτό κατά δύο πέμπτα περίπου.[857] Σε ποιο βαθμό καταβάλλονταν αυτοί οι ονομαστικοί φόροι εξ ολοκλήρου;

Γνωρίζουμε τη σχέση προϋπολογισθέντων και καταβληθέντων φόρων για δύο καζάδες και έναν ναχιγιέ. Τις χρονιές 1811 και 1817-18 ο καζάς Άργους κατέβαλε το σύνολο των φόρων που είχαν κατανεμηθεί στους κατοίκους.[858] Στον ναχιγιέ του Ναυπλίου, παρότι οι πληροφορίες δεν είναι πλήρεις, οι φόροι που είχαν επιβληθεί στους ραγιάδες της περιοχής αυτής για το 1820 καταβλήθηκαν, παρά τη φυγή μικρών τμημάτων του πληθυσμού.[859] Το ίδιο διαπιστώνουμε και για τον καζά Αγίου Πέτρου (εν πολλοίς τη σημερινή Γορτυνία στην Αρκαδία) για τις χρονιές 1819 και 1820.[860] Ασφαλώς, αυτή η τεκμαιρόμενη αποτελεσματικότητα στην είσπραξη των φόρων οφειλόταν στο γεγονός ότι υπενοικιαστές της διαδικασίας είσπραξης ήταν οι άρχουσες ομάδες της Πελοποννήσου, Οθωμανοί αξιωματούχοι και κτηματίες, οι χριστιανοί κοτζαμπάσηδες, αξιωματούχοι της ορθόδοξης εκκλησίας της Πελοποννήσου και καπετάνιοι της Μάνης.[861]

Από τα εκάστοτε συνολικά ποσά των φόρων, τα τέσσερα πέμπτα τα κατέβαλλαν οι χριστιανοί ραγιάδες, οι οποίοι αντιπροσώπευαν, όπως είπαμε, τη μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού. Οι φόροι απορροφούσαν μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα τουλάχιστον το ένα τέταρτο του μεικτού εισοδήματος των ραγιάδων.[862] Με βάση τα μεγέθη του πληθυσμού και των φόρων, μπορούμε απλώς να εκτιμήσουμε πως ο γενικός μέσος όρος φόρων ανά οικογένεια, από δεκαπέντε γρόσια ετησίως, τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, αυξήθηκε έως το 1820 σε περίπου εκατόν είκοσι. Εξακολουθούσε άραγε να αντιπροσωπεύει το ένα τέταρτο τουλάχιστον της συνολικής αξίας της παραγωγής τους; Αν κρίνουμε από μία ιδιαιτέρως επιμελημένη εκτίμηση της γενικής αξίας της πα-

856 Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, σ. 73.

857 *Στο ίδιο*. Για την εξέλιξη της ισοτιμίας του γροσιού βλ. Sevket Pamuk, *A monetary history of the Ottoman Empire*, σ. 168.

858 Γιώργος Β. Νικολάου, «Φορολογικές επιβαρύνσεις και δαπάνες του καζά Άργους κατά την τελευταία προεπαναστική δεκαετία με βάση δεφτέρια του 1811 και του 1817/1818», στο *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου*, ό.π.

859 Γιώργος Β. Νικολάου, «Οικισμοί, γαιοκτησία και φορολογία στην περιοχή Ναυπλίου κατά την ύστερη τουρκοκρατία», στο *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου*, σ. 489-491.

860 Τα στοιχεία αυτά έχει δημοσιεύσει ο Τάκης Χ. Κανδηλώρος, «Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της Γορτυνίας επί τουρκοκρατίας. Από του Οκτωβρίου 1819 μέχρι του Σεπτεμβρίου 1820». *Αρκαδική Επετηρίς*, Β/1906, αλλά έχει επεξεργαστεί ο Stathis Tsotsoros, «La pratique financière publique et ses effets », σ. 201-210.

861 Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, σ. 93 κ.ε. Γενικευτικά, τη λειτουργία αυτή των κοινοτήτων των ραγιάδων στα Βαλκάνια βλ. στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», ό.π.

862 Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό.π.

ραγωγής της Πελοποννήσου σε σχέση προς το σύνολο των φόρων κατά τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης, τότε η αναλογία της φορολογικής επιβάρυνσης προς τη συνολική αξία της παραγωγής φαίνεται ότι αυξήθηκε σε πάνω από το ένα τρίτο.[863] Όμως, αν λάβουμε υπ' όψη τις προϋποθέσεις εκείνες που διαμόρφωναν τη φοροδοτική δυνατότητα του πληθυσμού ανά θρήσκευμα και κατά κοινωνική κατηγορία, τότε αυτός ο μέσος όρος εκπίπτει σε εικονική πραγματικότητα. Οι καλλιεργούμενες περιοχές, οι οποίες μαζί με τα χωράφια σε αναβαθμούς στις πλαγιές των βουνών θα μπορούσαν να φτάνουν δυνητικά στα δύο τρίτα της επιφάνειας της χερσονήσου, ήταν κατανεμημένες εξαιρετικά άνισα. Στις αρχές του 19ου αιώνα, οι μουσουλμάνοι, που αντιπροσώπευαν όπως είδαμε το 10% του πληθυσμού, έλεγχαν σχεδόν το 65% της καλλιεργούμενης γης, ενώ οι χριστιανοί ραγιάδες που αποτελούσαν το 90% του πληθυσμού νέμονταν το υπόλοιπο.[864] Μια ακόμη παράμετρος, η παραχώρηση μέρους της παραγωγής σε τσιφλικούχους (τσιφλικικά δικαιώματα) παρόξυναν περαιτέρω τις ανισότητες γενικά, και ειδικότερα αύξαναν τις κάθε είδους επιβαρύνσεις των καλλιεργητών και κτηνοτρόφων.

Με μετριοπαθείς παραδοχές, λαμβάνοντας ως δεδομένο τα απογραφικά στοιχεία του 1645 για την Πελοπόννησο, οι οικισμοί που εντάσσονταν σε καθεστώς τσιφλικιού έφταναν το 43%, ενώ στην επαρχία του Ναβαρίνου με την απογραφή του 1716 το αντίστοιχο ποσοστό ξεπερνούσε τους μισούς οικισμούς.[865] Σε ό,τι αφορά την κατανομή τσιφλικικών δικαιωμάτων μεταξύ Οθωμανών και χριστιανών τσιφλικούχων, υποθέτουμε με βάση πενήντα επτά χωριά της περιοχής του Ναυπλίου ότι το 75% από τα τσιφλικικά δικαιώματα της περιοχής, το εισέπρατταν κατά τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης Οθωμανοί, και το υπόλοιπο Έλληνες προεστοί.[866] Οι χωρικοί καλλιεργητές των τσιφλικιών λάμβαναν από την καθαρή συγκομιδή το ένα τρίτο, και ενίοτε το ένα τέταρτο. Αυτό το χαμηλό επίπεδο εισοδήματος καθιστούσε δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να καλύψουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις –όχι τόσο της παραγωγής, όσο ιδίως τον κεφαλικό φόρο, καθώς και τους κοινοτικούς και εκκλησιαστικούς φόρους– επειδή τυπικά οι φόροι καταβάλλονταν σε χρήμα, ιδίως ο κεφαλικός. Η αδυναμία τους ίσχυε ακόμη

[863] Για τεκμαιρόμενη συνολική αξία της παραγωγής της Πελοποννήσου ύψους 60 εκατομμυρίων γροσίων στην οποία αναλογούσαν 15 εκατομμύρια φόροι, βλ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, σ. 270.

[864] *Στο ίδιο*, σ. 49. Αυτή η γενική κατανομή επιβεβαιώνεται με εύλογες διαφοροποιήσεις για τον 18ο αιώνα από το παράδειγμα της Γορτυνίας, βλ. Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο*, σ. 68-70. Για την επαρχία Ναυαρίνου από την οθωμανική απογραφή του 1716 βλ. Farisa Zarinebaf, John Bennet and Jack I. Davis, *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece*, σ. 56-110. Τέλος, για μια περιοχή του Ναυπλίου στις αρχές του 19ου αιώνα βλ. Γιώργος Β. Νικολάου, «Οικισμοί, γαιοκτησία και φορολογία στην περιοχή Ναυπλίου», σ. 476-481.

[865] Για την απογραφή του 1645 βλ. Evangelia Balta, «Settlements and Population in the Morea in 1645», *Osmanlı Araştırmaları/ Journal of Ottoman Studies*, XXIV/2004, πίνακας 2, σ. 58. Για την επαρχία Ναυαρίνου βλ. Farisa Zarinebaf, John Bennet and Jack I. Davis, *ό.π.* Ορισμένες ανάλογες υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε και για την περιοχή της Μονεμβασίας, βλ. Evangelia Balta, «Venetians and Ottomans in the Southeast Peloponnese (15th-18th Century)», στο Halil İnalcık Armağani-I', *Tarih Araştirmalari*, Doğu Bati, Άγκυρα 2009, σ. 201-203.

[866] Γιώργος Β. Νικολάου, «Οικισμοί, γαιοκτησία και φορολογία στην περιοχή Ναυπλίου», σ. 480-481.

και όταν η εύφορη γη επέτρεπε σχετικά υψηλές αποδόσεις των καλλιεργειών.[867] Σε κάθε περίπτωση, η αδυναμία αφορούσε σχεδόν αποκλειστικά τους χριστιανούς ραγιάδες, επειδή αυτοί, σε αντίθεση με τους μουσουλμάνους, ήταν υπόχρεοι να καταβάλλουν σε μετρητά τους επιπλέον φόρους που προαναφέρθηκαν.

Οι σφοδρές κοινωνικές ανισότητες αποτελούσαν, λοιπόν, την κύρια αιτία που ωθούσε τους χωρικούς στον δανεισμό. Η επί σειρά ετών ανακύκλωση του δανείου και των τόκων ανάγκαζε τελικά αρκετούς χωρικούς να εντάξουν τους οικογενειακούς τους κλήρους σε καθεστώς τσιφλικικών δικαιωμάτων προς τρίτους έναντι του χρέους τους. Αυτή η σχεδόν αναγκαστική επιλογή απομείωνε το εισόδημά τους, χωρίς ωστόσο να οδηγεί χωρικούς σε καθεστώς ακτημοσύνης, παρά μόνο περιθωριακά. Εκτός από τους χωρικούς εκείνους που ο κλήρος τους ήταν επιβαρυμένος με δικαιώματα σε τσιφλικά, θα πρέπει να δεχτούμε ότι συνυπήρχαν ίσως ισάριθμες οικογένειες των οποίων οι κλήροι λειτουργούσαν με το παλαιό σύστημα του σχετικά αυτόνομου Çift-hane.

Η δεύτερη αιτία που ωθούσε τους χωρικούς στον δανεισμό ήταν δομική και αφορούσε το σύνολο σχεδόν του παραγωγικού πληθυσμού, ανεξαρτήτως καλλιεργητικής σχέσης, αλλά με διαφορετική ένταση ανά κατηγορία. Οι χωρικοί ιδίως της πολύ καθυστερημένης κοινωνικά Πελοποννήσου, ακόμη περισσότερο της Μάνης, όπως άλλωστε και όλων των αντίστοιχων περιοχών της Ευρώπης, διέθεταν ασήμαντες ποσότητες μετρητών. Η σχέση τους με την αγορά περιοριζόταν στον μικρό τους τόπο, ενώ συχνά πραγματοποιούσαν στο τοπικό παζάρι ανταλλαγές σε είδος. Έτσι, οι χωρικοί που διατηρούσαν το συνολικό εισόδημα από τον κλήρο τους, όσο και οι επιβαρυμένοι με τσιφλικικά δικαιώματα, πλήρωναν κατά κανόνα όλους τους φόρους σε είδος, αδιακρίτως αν οι κρατικές προβλέψεις απαιτούσαν καταβολή ορισμένων φόρων σε χρήμα. Συνεπώς, μπορούσαν να πληρώσουν μόνο την εποχή της ετήσιας συγκομιδής, επειδή τότε διέθεταν ικανές ποσότητες προϊόντων. Την αναντιστοιχία μεταξύ της απαίτησης για καταβολή φόρων σε χρήμα και της προσφοράς φόρων σε είδος, καθώς και τη χρονική αναντιστοιχία μεταξύ της εποχής συγκομιδής και του χρόνου απαίτησης των φόρων, κάλυπταν τα έντοκα δάνεια σε χρήμα που συνομολογούσε η κοινότητα, ουσιαστικά ο κοτζάμπασης.

Αυτές οι δύο κύριες αντινομίες μάς επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η επιβάρυνση της παραγωγής για την πληρωμή των φόρων είχε διευρυνθεί εξαιτίας της απόλυτης αύξησής τους σε σχέση με το παραγόμενο εισόδημα. Η επιβάρυνση είχε όμως αυξηθεί επιπλέον από τις παρενέργειες του οθωμανικού φορολογικού συστήματος (δανεισμός, τσιφλικικά δικαιώματα, αυθαιρεσίες κτλ.)

Σημαντικό μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας θεωρεί ότι τα δάνεια συνάπτονταν κατά κανόνα μεταξύ ισχυρών δανειστών και μεμονωμένων χωρικών. Δανειστής μπορούσε να είναι ο οιοσδήποτε χριστιανός ή μουσουλμάνος, αξιωματούχος ή όχι, αξιωμα-

---

[867] Για τις σχέσεις και τις αποδόσεις σε συνάρτηση με τους φόρους βλέπε επεξεργασίες στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, σ. 91 κ.ε., και για ορισμένα χωριά της Πελοποννήσου, σ. 115 κ.ε.

τούχος του ορθόδοξου κλήρου ή μοναστήρι, και άτομα από άλλες περιοχές εκτός της Πελοποννήσου, καθώς φυσικά και διάφοροι Έλληνες ή Ευρωπαίοι έμποροι. Ασφαλώς, απευθείας σχέσεις δανεισμού που αφορούσαν ελάχιστα γρόσια υπήρξαν σε ατομικές περιπτώσεις χωρικών. Μάλλον όμως είτε αποτελούν το καλύτερα κρυμμένο μυστικό των ιστορικών αρχείων ή απλώς ήταν περιορισμένο το είδος αυτών των ατομικών δανείων. Με βάση έναν σύντομο γνωστό κατάλογο δανείων, διάσπαρτων στην Πελοπόννησο, μπορούμε να συγκρίνουμε τον μέσο απευθείας ατομικό δανεισμό χωρικών με τον αντίστοιχο δανεισμό διαφόρων κεφαλών επαρχιών και χωριών, για να πληρώσουν τους φόρους που αναλογούσαν στην περιοχή τους.[868] Το μέσο ποσό που δανειζόταν ατομικά ένας χωρικός τη δεκαετία του 1810 ήταν σχεδόν ίδιου ύψους με εκείνο που διαπιστώσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο να δανείζονται χωρικοί από τον μπακάλη της περιοχής της Θήβας πριν από σχεδόν έναν αιώνα. Το κρίσιμο είναι πως σε κάθε γρόσι δανείου για μεμονωμένους χωρικούς αντιστοιχούσαν τουλάχιστον εξήντα γρόσια δανεικών για τις κοινότητες.[869] Βέβαια, φαίνεται εύλογο τα ατομικά δάνεια να είναι σε μικρά ποσά ανά δανειζόμενο, ωστόσο η μεγάλη διαφορά μεταξύ του ατομικού δανεισμού των χωρικών και του κοινοτικού δανεισμού επιτρέπει να δεχτούμε με βεβαιότητα ότι ο κύριος όγκος χρηματικής κυκλοφορίας μέσω των δανείων πραγματοποιούνταν στο επίπεδο των κοτζαμπάσηδων και των δημογερόντων, και πολύ λιγότερο στο επίπεδο των μεμονωμένων χωρικών. Επρόκειτο δηλαδή για κοινοτικά δάνεια. Συνεπώς, πρέπει να αλλάξουμε οπτική γωνία για να ερμηνεύσουμε τα ζητήματα του δανεισμού.

Η κατάλληλη οπτική γωνία είναι να αναλύσουμε τον δανεισμό υπό το πρίσμα της αρμοδιότητας για την κατανομή των φόρων στον πληθυσμό της επαρχίας, αρμοδιότητα που κατείχαν οι Έλληνες κοτζαμπάσηδες και αντιστοίχως οι Οθωμανοί αγιάνηδες στο επίπεδο των καζάδων, και οι δημογέροντες στο επίπεδο των οικογενειών των χωριών. Η ευθύνη όλων αυτών έναντι της κεντρικής εξουσίας ήταν να καταβάλλονται οι φόροι εγκαίρως και πλήρως, ευθύνη που τους ωθούσε να δανείζονται και να δανείζουν. Το δάνειο συνομολογούσαν οι κοτζαμπάσηδες. Στη συνέχεια, το κατένεμαν μαζί με τους τόκους και τους φόρους στα χωριά της επαρχίας τους και στις οικογένειες των χωρικών που αφορούσε ο δανεισμός.[870] Οι υπόλοιπες οικογένειες, που μπορούσαν να πληρώσουν εγκαίρως και σε μετρητά τους φόρους, δεν αναλάμβαναν τις επιβαρύνσεις που προέρχονταν από τον κοινοτικό δανεισμό. Το ποσό του λεγόμενου κοινοτικού δανεισμού

---

868 Stathis Tsotsoros, «La pratique financière publique et ses effets», Πίνακες 1, 2, σ. 216-217.

869 Βλ. κατάλογο κοινοτικών δανείων της οικογένειας Περούκα, προεστών του Άργους, από το 1769 έως το 1820 στο Όλγα Δ. Καραγεώργου-Κουρτζή, *Οικονομικές*, σ. 147-151, και σειρά δανείων από το 1769 έως το 1820 βλ. πίνακα I, σ. 156. Για τα αντίστοιχα δάνεια του Π. Μπενάκη για την επαρχία της Καλαμάτας βλ. Δημήτριος Παπασταματίου, *Οι οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί*, σ. 303-306.

870 Νικόλαος Βέης, «Τοπικά νομικά έθιμα Βυτίνης και των περιχώρων αυτής και της επαρχίας Τριπόλεως (της Αρκαδικής)» *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, 20/1945, σ. 68 κ.ε. Γνωρίζουμε ότι ανάλογη πρακτική ίσχυε στη Χίο την ίδια περίοδο, βλ. Νίκη Παπαηλιάκη, *Μια αιχμάλωτη κοινότητα. Επιστολές από την Χίο πριν την καταστροφή*, Σπ. Ι. Ασδραχάς (εισ.), Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 54-57.

μπορούσε να είναι άτοκο για τριάντα ημέρες, εφόσον ο δανειζόμενος ήταν κάποιος ισχυρός τοπάρχης. Ωστόσο, πρέπει να υποθέσουμε με σχετική βεβαιότητα ότι κάποιος τόκος χρεωνόταν στις οικογένειες των άμεσων παραγωγών, επειδή οι περισσότερες, όπως είπαμε, πλήρωναν σε είδος το ποσό που αναλογούσε για όλους τους φόρους, και το πλήρωναν την εποχή της σοδειάς, δηλαδή αρκετά αργότερα.[871]

Έχουμε λοιπόν δύο παραμέτρους που πρέπει να σκεφτούμε. Πρώτη παράμετρος είναι ότι η κυκλοφορία των δανείων πραγματοποιείται από και προς όλες τις κατευθύνσεις με στόχο την πληρωμή των φόρων, είτε άτοκα όταν είναι βραχύβιας διάρκειας, είτε με τόκο, που φαίνεται ότι σταθμιζόταν κατά κανόνα στο μέγιστο επισήμως επιτρεπτό 20%, χωρίς να αποκλείεται η υπέρβαση.[872] Η δεύτερη παράμετρος είναι ο τρόπος πληρωμής των φόρων από τους άμεσους παραγωγούς, μαζί με τις επιβαρύνσεις των δανείων. Όταν οι κοτζαμπάσηδες έκαναν την κατανομή των φόρων στα χωριά, και ακολούθως οι δημογέροντες στις οικογένειες, το ποσό ήταν υψηλότερο από τους φόρους που είχε ορίσει η κεντρική οθωμανική εξουσία, επειδή συμπεριλάμβανε τις επιβαρύνσεις του κοινοτικού δανείου και τους κοινοτικούς και εκκλησιαστικούς φόρους. Στην επακόλουθη συρρίκνωση του εισοδήματος και την υποβάθμιση της εργασίας των άμεσων παραγωγών που προκαλούσε το φορολογικό σύστημα, ερχόταν να προστεθεί μία ακόμη επιβάρυνση: ο τρόπος ρύθμισης των τιμών των προϊόντων τους. Τη στιγμή της συγκομιδής, το προϊόν της εργασίας των χωρικών τιμολογούνταν με χαμηλές τιμές, επειδή πρόσκαιρα διαμορφωνόταν σχετική αφθονία προϊόντων, αφού η συγκέντρωση της σοδειάς από όλους τους παραγωγούς κάθε περιοχής γινόταν σχεδόν ταυτοχρόνως.[873]

Ένας ισχυρός Πελοποννήσιος Οθωμανός αξιωματούχος, ο οποίος διατηρούσε το παλαιό πνεύμα ενός «homme d'État», αν και με πολλές αυταπάτες για τη δίκαιη κατανομή των φόρων και την αποτελεσματικότητα του κεντρικού κράτους, διεκτραγωδούσε σε μια αναφορά του προς την Πύλη το 1785 την κατάσταση που είχαν προξενήσει οι προεστοί στην Πελοπόννησο με το σύστημα που μόλις αναλύσαμε.[874] Τα ίδια φαινόμενα υπήρχαν

[871] Για τη Γορτυνία βλ. Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί*, σ. 144-149. Για την περιοχή του Άργους βλ. Γιώργος Β. Νικολάου, «Φορολογικές επιβαρύνσεις και δαπάνες του καζά Άργους», σ. 435-436. Για την περιοχή της Καρύταινας βλ. Κατερίνα Γαρδίκα, «Δανεισμός και φορολογία στα χωριά της Καρύταινας 1917-1821», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης του Νεότερου Ελληνισμού*, Ακαδημία Αθηνών, Α/1998. Διάσπαρτα δάνεια για διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου βλ. στο Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες*, σ. 174-180.

[872] Βλ. Stathis Tsotsoros, «La pratique financière publique et ses effets», σ. 203, και πίνακας 1, σ. 216. Τον υπολογισμό αυτό επιβεβαιώνει από διαφορετικές πηγές και η Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία», σ. 80, καθώς και η Όλγα Δ. Καραγεώργου-Κουρτζή, *Οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες*, πίνακας ΙΙ, σ. 157.

[873] Τον πλήρη μηχανισμό αναλύει αφαιρετικά ο Spyros Asdrachas, «Le surplus rural dans les régions de la Méditerranée orientale. Les mécanismes», in Actes. *Économies méditerranéennes: Équilibres et Communication XIIIe-XIXe siècles*, τ. II, CRN/FNRS, Athènes 1986, σ. 29-57.

[874] Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και οσμανικό κράτος*, σ. 252 κ.ε.

βεβαίως και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, άλλωστε παντού ίσχυε ο ίδιος μηχανισμός είσπραξης των φόρων.[875] Ωστόσο, φαίνεται πως αποτελούσε κοινό μυστικό ότι η Πύλη δεν είχε άλλη δυνατότητα παρά να περιορίζεται σε καταστολή των συμπτωμάτων. Αλλιώς, αν επιδίωκε να ακυρώσει τις αιτίες, θα έπρεπε να επιλέξει τη ριζική μεταρρύθμιση αυτού του ακρογωνιαίου λίθου της κυριαρχίας της. Καμία αξιοπαρατήρητη μεταρρύθμιση του οθωμανικού κράτους δεν επήλθε έως τα μέσα του 19ου αιώνα, με εξαίρεση την καθιέρωση της διά βίου υπενοικίασης της είσπραξης των φόρων. Πιθανότατα όμως και αυτή επιδείνωσε τις αντινομίες του φορολογικού συστήματος και πολλαπλασίασε τις αυθαιρεσίες των αξιωματούχων.[876] Άλλωστε, η πρακτική της Πύλης σε όλες τις περιπτώσεις δυσλειτουργιών του κράτους ήταν να διευθετεί κατά περίπτωση τις διαφορές μεταξύ των πλέον αντινομικών συμφερόντων που είχαν ποικίλες ανταγωνιζόμενες ομάδες στους κόλπους της κυρίαρχης μουσουλμανικής κοινωνίας. Οι ανταγωνισμοί αφορούσαν συνήθως τις θέσεις στην κρατική νομενκλατούρα και τη συνεπαγόμενη νομή των εισοδημάτων που απέρρεαν από τη φορολογία.

Εντέλει πρέπει να πάρουμε αποστάσεις από τις δραματικές ερμηνείες που έχουν κατά καιρούς διατυπώσει οι ιστορικοί σχετικά με τη δανειστική πρακτική των κοτζαμπάσηδων σε βάρος των ραγιάδων χωρικών.[877] Πρέπει δηλαδή να σκεφτούμε πως ο δανεισμός αποτελούσε χρηματοπιστωτικό παράγωγο που κάλυπτε βέβαια τις αντινομίες του φορολογικού συστήματος, αλλά σε βάρος του παραγωγικού πληθυσμού. Ξεκινούσε από την κορυφή των μεγάλων ενοικιαστών στην πρωτεύουσα, εκείνους δηλαδή που δανείζονταν από τους τραπεζίτες του Γαλατά (sarrafs), προκειμένου να καταβάλλουν τα δικαιώματα ενοικίασης της είσπραξης σε ευτελές νόμισμα. Κατέληγε αλλάζοντας λειτουργία έως την πολύ μικρή κλίμακα του κάθε κοτζάμπαση ή δημογέροντα χωριού, οι οποίοι δανείζονταν κυρίως για να καταβάλλουν εγκαίρως και πλήρως τους φόρους που αναλογούσαν στις επαρχίες και στα χωριά τους. Αυτή ήταν η πολιτική τους ευθύνη έναντι του κράτους. Στην αντίθετη περίπτωση, αν δεν έχαναν το κεφάλι τους ως καταχραστές, θα έχαναν σίγουρα το αξίωμά τους και τις περιουσίες τους.

Ο κοινοτικός δανεισμός, συνεπώς, εξασφάλιζε πρωταρχικά τη σταθερή ροή καταβολής των φόρων κάθε είδους, άρα και την ισορροπία των σχέσεων μεταξύ υποτελών και κυρίαρχων. Εντός αυτής της ισορροπίας κατοχυρωνόταν η αναπαραγωγή της τοπικής θέσης ισχύος των κοτζαμπάσηδων. Δανείζονταν από τρίτους ή δάνειζαν οι ίδιοι στους

[875] Βλ. την περίπτωση της Χίου στο Χρίστος Β. Μαυρόπουλος, *Τουρκικά έγγραφα αφορώντα την ιστορίαν της Χίου*, Π. Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1920, σ. 80-81.

[876] Για την εξέλιξη των συνολικών δομών του οθωμανικού κράτους και τις μεταρρυθμίσεις στη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα βλ. Robert Mantran, «L'État ottoman au XVIIe siècle: stabilisation ou déclin» in *Histoire de l'Empire ottoman*, σ. 227 κ.ε., και «L'État ottoman au XVIIIe siècle: la pression européenne», *στο ίδιο*, σ. 265 κ.ε.

[877] Ορισμένες ιδέες για τη διαμόρφωση αυτών των αποστάσεων παίρνω από τη Linda T. Darling, *Revenue-raising and legitimacy*, σ. 119 κ.ε.

ραγιάδες της επαρχίας τους, και στη συνέχεια, μαζί με τους φόρους, κατένεμαν και τους τόκους του δανείου στις οικογένειες των χωρικών που κατοικούσαν στην επαρχία της αρμοδιότητάς τους. Με βάση αυτήν την αμφίπλευρη σχέση, ένας δανειστής είχε το περιθώριο να επωφεληθεί από τους τόκους δανεισμού, εάν τα χρήματα προέρχονταν από τον ίδιο. Επιπλέον, εφόσον κάποιοι χωρικοί δεν μπορούσαν να εξοφλούν κάθε χρόνο τις φορολογικές επιβαρύνσεις και το δάνειο, η παραγωγική τους δραστηριότητα ίσως να επιβαρυνόταν με τσιφλικικά δικαιώματα έναντι του χρέους που είχαν προς τον δανειστή προεστό.

Πριν λοιπόν μιλήσουμε για γενικευμένη ασυδοσία των τοπικών αρχοντιών, πρέπει να αναλογιστούμε τις θεμελιώδεις συστατικές αντινομίες του φορολογικού και εισπρακτικού συστήματος της αυτοκρατορίας. Επρόκειτο για ένα σύστημα με πυρήνα το αρχικό πολιτικό συμβόλαιο μεταξύ κυρίαρχων Οθωμανών και υποτελών: προστασία και ανοχή έναντι φόρων και υποτέλειας. Ένα σύστημα που αντιμετώπιζε την παραγωγή ως απλή πηγή εσόδων για το κεντρικό κράτος, για τους περιφερειακούς και τοπικούς Οθωμανούς αξιωματούχους, καθώς και για όλους τους ενδιάμεσους ενοικιαστές που μεσολαβούσαν στην είσπραξη. Παρά το ελάχιστο μέγεθος της κάθε τοπικής αρχοντίας και των αντίστοιχων τοπικών υποενοικιαστών, το τεράστιο οθωμανικό κράτος αναπαρήγε την κυριαρχία του ξεκινώντας από αυτήν την πολύ μικρή τοπική κλίμακα του κοτζάμπαση και του δημογέροντα. Ωστόσο, επρόκειτο για σύστημα που λειτουργούσε παρασιτικά προς την εν γένει παραγωγή. Αλλά σε ποιο βαθμό;

Ο Στάθης Τσοτσορός υπολογίζει ότι οι φόροι και οι τόκοι δανεισμού –θα πρόσθετα και τις αυθαιρεσίες– έφταναν να αποσπούν από την παραγωγή των χωρικών και κτηνοτρόφων της Πελοποννήσου οπωσδήποτε το 50%.[878] Κάτι αντίστοιχο φαίνεται να ίσχυε και για την περιοχή της Μάνης, παρότι σε σύγκριση με την υπόλοιπη Πελοπόννησο οι Μανιάτες, ιδίως της Κάτω Μάνης, είχαν σημαντικά χαμηλότερο υλικό επίπεδο βίου και σε αντιστάθμισμα είχαν αναπτύξει την πρακτική της αρπαγής σε βάρος απόμακρων γειτόνων.[879] Σίγουρα, η επιβάρυνση της παραγωγής κατά 50% δεν προκαλούσε συνθήκες καταχρέωσης και άρα αποπτώχευσης των άμεσων παραγωγών, παρά μόνο σε περιπτώσεις πρόσθετης υψηλής αυθαιρεσίας κάποιας τοπικής αρχοντίας έναντι φτωχών χωρικών, ιδίως σε τσιφλίκια και περιοχές όπου η αποδοτικότητα του εδάφους ήταν αρκετά χαμηλή, κάτω από το ένα (μέρος για τη σπορά) προς πέντε (για τη συγκομιδή).[880]

Απέναντι στη φορολογική και δανειστική πίεση, οι χωρικοί διέθεταν ορισμένα υπολογίσιμα αντισταθμίσματα, τα οποία θα ενεργοποιούσαν όποτε η φορολογική ή άλλη πίεση έτεινε να μετατραπεί σε συνθλιβή. Διέθεταν μικρές καλλιέργειες για αυ-

[878] Stathis Tsotsoros, «La pratique financière publique et ses effets», σ. 203-204.

[879] Eleftherios P. Alexakis, «Fluidité des modes de production et surplus social dans le Magne», in Actes. *Économies méditerranéennes: Équilibres et Communication XIIIe-XIXe siècles*, τ. II, σ. 59-74, CRN/FNRS, Athènes 1986.

[880] Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, σ. 91.

τοκατανάλωση, τις οποίες διατηρούσαν χωριστά από την κυρίως καλλιέργεια του εμπορευματικού αγαθού, ακόμη και στα τσιφλίκια. Διέθεταν επίσης τη «λύση» να διοχετεύουν στη μικρή τοπική αγορά ένα μεγαλύτερο μέρος της κύριας καλλιέργειάς τους σε βάρος της διατροφής τους. Είχαν επίσης κάποιες υποτυπώδεις δυνατότητες συμπληρωματικής εργασίας με ημερομίσθιο σε κτηματίες. Επίσης, μπορούσαν να διαμαρτυρηθούν σε Οθωμανό δικαστή, κάτι όχι και τόσο σπάνιο. Επιπλέον, εκτός από τις υπαρκτές αυθαιρεσίες προεστών χριστιανών και μουσουλμάνων στον δανεισμό και τους φόρους, γνωρίζουμε και αρκετές περιπτώσεις όπου οι χωρικοί προστατεύονταν από την επικεφαλής αρχοντική οικογένεια του τόπου τους – οι παλαιότερες ιδίως τοπικές οικογενειακές αρχοντίες είχαν πολλούς λόγους να διατηρούν πατερναλιστικές σχέσεις προστασίας με τον πληθυσμό της περιοχής τους.[881] Μάλιστα, δεν απουσίαζε το φαινόμενο ορισμένοι προεστοί να καταγγέλλουν άλλους, ακόμη και Οθωμανούς, προφανώς ανταγωνιστές τους, για φορολογικές αυθαιρεσίες σε βάρος των χωρικών· και ο ανταγωνισμός αυτός αποτελούσε έναν επιπλέον μηχανισμό σχετικής εξισορρόπησης των αυθαιρεσιών.[882]

Όλα αυτά τα χρέη η ελληνική κυβέρνηση τα διέγραψε το δεύτερο έτος της Επανάστασης, ακύρωσε επίσης το καθεστώς των τσιφλικιών στις περιοχές που είχαν ελευθερωθεί με τα όπλα. Έως τότε, ο περίπλοκος μηχανισμός (α) κατανομής των φόρων δανεισμού, (β) υποθήκευσης της παραγωγής, (γ) καταβολής των φόρων, έβρισκε κάθε χρόνο τους ραγιάδες και Οθωμανούς προεστούς, και ειδικότερα τους τιτλούχους κοτζαμπάσηδες και αγιάνηδες, είτε να δανείζονται για λογαριασμό της κοινότητας ή να της δανείζουν οι ίδιοι και να εξοφλούνται κατά κανόνα σε είδος την εποχή της συγκομιδής. Αυτή η συγκομιδή έπρεπε να πουληθεί για να μετατραπεί σε χρήμα, ώστε να εξοφληθούν τα οφειλόμενα και να ξεκινήσει ο ίδιος κύκλος. Μαζί με τα προϊόντα από τους φόρους και τον δανεισμό, έπρεπε να πουληθεί και η δική τους σοδειά, αυτή που προερχόταν από τα κτήματά τους, και η άλλη που συγκέντρωναν από τα τσιφλικικά διακαιώματα. Ας μην το ξεχνάμε, στη βάση της κοινωνικής τους δύναμης βρισκόταν ένα δεδομένο πρωταρχικής σημασίας, ότι ήταν κτηματίες.

Η παραγωγή και το εμπόριο της Πελοποννήσου

Οι συνθήκες παραγωγής εξαρτώνται, σε κάθε περίπτωση και σε πολύ μεγάλο βαθμό, από το καθεστώς που επικρατεί στις σχέσεις κατοχής του μέσου με το οποίο πραγμα-

---

[881] Βλ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Σύμμεικτα αρκαδικά», *Γορτυνιακά*, τ. Α΄, σ. 174, και Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων», σ. 81.

[882] John C. Alexander, *Brigandage and public order in the Morea (1685-1806)*, Athens 1985, σ. 122, και Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα*, σ. 259. Για τις αυθαιρεσίες ευρύτερα στην αυτοκρατορία από τον 17ο αιώνα βλ. Linda T. Darling, *Revenue-raising and legitimacy*, σ. 246 κ.ε.

τοποιείται η παραγωγή. Στην Πελοπόννησο, όπως σε όλη την αυτοκρατορία, το μέσο ήταν η καλλιεργούμενη γη. Οι χωρικοί, όσοι διατηρούσαν στο ακέραιο τα δικαιώματα επί της παραγωγής του δικού τους οικογενειακού κλήρου, και εφόσον μπορούσαν να πληρώσουν τους φόρους αυτοτελώς χωρίς δανεισμό, σχημάτιζαν ένα πολύ ισχυρό σύστημα σταθερότητας, ή μάλλον ασφάλειας· τόσο, ώστε αυτό το σύστημα σχεδόν να εξασφαλίζει την αναπαραγωγή τους, με απειροελάχιστες αλλαγές από γενιά σε γενιά. Κάτι ανάλογο ίσχυε και για τις οικογένειες χωρικών που τα μέλη τους είχαν μετατραπεί σε κολίγους επειδή είχαν παραχωρήσει δικαιώματα της παραγωγής τους σε κάποιον τσιφλικούχο, είτε για λόγους δανεισμού είτε απλώς για προστασία από κάποιον άλλον προεστό διώκτη τους. Από την άλλη πλευρά, οι δομικές αντινομίες του φορολογικού συστήματος έτειναν να αποσταθεροποιήσουν αυτήν τη σχεδόν αρχέγονη καλλιεργητική δομή υψηλής ασφάλειας των χωρικών, ενώ συγχρόνως ευνοούσαν μέσω αυτών των ιδιότυπων σχέσεων την εμπορευματοποίηση.

Ο Σπύρος Ασδραχάς έχει ανακαλύψει ότι η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής στα οθωμανικά Βαλκάνια περνούσε πρωτίστως μέσα από τους φόρους, ήταν δηλαδή εξαναγκαστική στην αφετηρία της. Αυτό ίσχυε σε μεγάλο βαθμό στην Πελοπόννησο, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι σημαντικό μέρος του αγροτικού πλεονάσματος, τουλάχιστον 50%, έφτανε στις αγορές μέσω του μηχανισμού των φόρων και της εξόφλησης του δανεισμού με είδος. Μήπως στο επίπεδο των τσιφλικούχων διαμορφωνόταν κάποιο καθεστώς σταθερότητας και ασφάλειας για αυτούς, εφόσον νέμονταν δικαιώματα από την παραγωγή χωρικών; Θα πρέπει να θυμηθούμε ότι μετά τη δεύτερη κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς το 1715, η διανομή της γης –ειδικότερα εκείνης που βρισκόταν ήδη σε καθεστώς τσιφλικιού πριν από τον Βενετοτουρκικό πόλεμο του τέλους του 17ου αιώνα– έγινε με αμιγώς θρησκευτικά πολιτικά κριτήρια, και δόθηκε πρώτα σε Οθωμανούς προύχοντες και δευτερευόντως σε ραγιάδες. Ας μου επιτραπεί συνεπώς να αμφισβητήσω ότι το τσιφλίκι εξασφάλιζε κάποια σταθερότητα στον κάτοχό του, δεδομένου ότι δεν ήταν ιδιοκτησία κατοχυρωμένη, εκτός εάν διευρύνουμε τόσο τον όρο «ιδιοκτησία», ώστε να εμπεριέχει κάθε μορφή κατοχής. Ας θυμηθούμε ότι στην Πελοπόννησο, όπως και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, αρκετοί Οθωμανοί αγιάνηδες, πολύ ισχυρότεροι μάλιστα από τους Πελοποννήσιους, έχασαν κατά καιρούς τα κεφάλια και τα τσιφλίκια τους.[883] Έως ότου η ιστορική έρευνα εντρυφήσει ορθολογικά στο ζήτημα του τσιφλικιού (και όχι κατά αντιγραφή του ευρωπαϊκού φεουδαλισμού), δεχόμαστε ότι η διατήρηση των δικαιωμάτων ενός τσιφλικά δεν ήταν επί της γης αλλά επί της παραγωγής. Η διατήρηση αυτών των δικαιωμάτων αποτελούσε σε σημαντικό βαθμό ζήτημα συσχετισμού

[883] Canay Şahin, *The Rise and fall of an Ayan family in Eighteenth century Anatolia: The Caniklizades (1737-1808)*, Ph. D in the Department of History, Bilkent University, Ankara 2003. Γενικότερα βλ. Gilles Veinstein, «Trésor public et fortunes privées dans l'Empire ottoman», ό.π.

δυνάμεων ή, αλλιώς, καλών σχέσεων με τον εκάστοτε περιφερειακό πασά και την Πύλη. Δεν επρόκειτο συνεπώς για κάποια μορφή κατοχυρωμένης ιδιοκτησίας, αφού άλλωστε τα περισσότερα τσιφλικικά δικαιώματα επιβάλλονταν σε δημόσιες γαίες, δηλαδή σε γαίες που ανήκαν κατεξοχήν στην αρμοδιότητα του σουλτάνου.[884] Οι κολίγοι χωρικοί διατηρούσαν κατά τα άλλα τη γη τους, αλλά χωρίς πλήρη δικαιώματα επί της παραγωγής τους. Στην Πελοπόννησο, όπου οι Οθωμανοί αγιάνηδες ήταν σχετικά αδύναμοι, επειδή δεν διέθεταν ένοπλα σώματα όπως αλλού οι Οθωμανοί κτηματίες, τα τσιφλίκια πρέπει να θεωρηθούν ως ανακλητή νομή ενός μέρους της παραγωγής μιας ή πολλών οικογενειών χωρικών, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου μία ισχυρή οικογένεια διατηρούσε για κάποιες γενιές αυτό το δικαίωμα νομής. Στο επίπεδο λοιπόν της συγκέντρωσης δικαιωμάτων επί της παραγωγής πολλών χωρικών ή ολόκληρων χωριών σε λίγους κατόχους, Οθωμανούς και χριστιανούς ραγιάδες, ίσχυε κατά αναλογία η θεσμική ρευστότητα, και συνεπώς η συστατική ανασφάλεια που είδαμε να ισχύει για τους εμπόρους στην Ήπειρο, όπως και παντού στην αυτοκρατορία, ως προς την κατοχύρωση της ιδιοκτησίας των ατομικών κεφαλαίων και περιουσιών.

Αν δούμε αυτήν την ανατολική οθωμανική αγροτική δεσποτεία υπό το πρίσμα των γενικών σχέσεων που διαμορφώνονταν μεταξύ των κοινωνικών και πολιτικών δομών του πασαλικιού της Πελοποννήσου, σχηματίζουμε μια γενική εικόνα κοινωνικής στασιμότητας στο επίπεδο των παραγωγικών πληθυσμών, ενώ αντίθετα στο επίπεδο των προεστών θα πρέπει να εκδηλωνόταν διαρκώς τοπική και περιφερειακή ένταση. Οι αιτίες της έντασης αυτής ήταν συστατικά στοιχεία του οθωμανικού συστήματος. Απέρρεαν από το γεγονός ότι όλες οι βασικές δομές εξουσίας, κεντρικές και περιφερειακές, ήταν απόλυτες και προσωποπαγείς· ισχυρές, αλλά εξαιρετικά ευεπίφορες σε πιέσεις και ανταγωνισμούς τρίτων ισχυρών προσώπων που επιδίωκαν την ανατροπή προηγούμενων αποφάσεων προς όφελός τους. Έτσι, οι καθ' όλα ισχυρές προσωποπαγείς εξουσίες θα πρέπει να παρουσίαζαν υψηλή αστάθεια ως προς τη διάρκεια ισχύος των αποφάσεών τους, αλλά όχι φυσικά ως προς τα θεμελιώδη της αυτοκρατορικής κυριαρχίας.[885] Για να αντισταθμίσουν οι παραγωγικοί πληθυσμοί τον υψηλό κίνδυνο που προκαλούσε η εξάρτηση των πάντων από το οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας, σταθεροποιούσαν τις αρχέγονες οικογενειακές δομές, επειδή αυτές μάλλον παρείχαν υψηλή ασφάλεια, ταυτοχρόνως όμως αναπαρήγαν τη στασιμότητα, την καθήλωση. Το παρελθόν διαγραφόταν

---

[884] Να υπενθυμίσω δύο μελέτες παραδειγματικών περιπτώσεων Οθωμανών προκρίτων, Yuzo Nagata, «Ayan in Anatolia and the Balkans During the Eighteenth and Nineteenth Centuries: A Case Study of the Karaosmanoglu Family», στο Antonis Anastasopoulos (ed.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete V. Και Suraiya Faroqhi, «Exporting Grain from the Anatolian South-West: The Power and Wealth of Tekelioglu Mehmed Aga and his Magnate Household», *στο ίδιο*.

[885] Βλ. John Haldon, «The Ottoman state and the question of state autonomy: Comparative perspectives», *ό.π.*, και Ilkay Sunar, «Anthropologie politique et économique: l'Empire ottoman et sa transformation», *Annales. E.S.C.*, 3/1980. Βλ. και τη νεότερη εκδοχή της ίδιας μελέτης: του ίδιου, «State and economy in the Ottoman Empire» in Huri Islamoglou-Inan (ed.), *The Ottoman Empire*.

ως μέλλον. Η αντιμετώπιση της συστατικής έντασης και της ανασφάλειας από την πλευρά των ραγιάδων προεστών ήταν κυρίως πολιτική. Διαρκώς καλλιεργούσαν εσωτερικές συμμαχίες με τους εκπροσώπους τους στην Πύλη, ενώ σταθερός τους στόχος ήταν η απόσχιση από την αυτοκρατορία σε κάθε ευκαιρία. Με αυτόν τον στόχο ξανά κατά νου, το 1808, οι Έλληνες προεστοί μαζί με τους κοτζαμπάσηδές τους εκμεταλλεύτηκαν τις σοβαρές διενέξεις μεταξύ των Οθωμανών Πελοποννήσιων αγιάνηδων και του νεοδιορισμένου πασά της Πελοποννήσου Βελή (γιου του Αλή Πασά της Ηπείρου). Οι προσπάθειές τους απέβλεπαν για μια ακόμη φορά στην απόσχιση της Πελοποννήσου, με σκοπό τη μετατροπή της χερσονήσου σε προτεκτοράτο της Γαλλικής Δημοκρατίας, με εσωτερικούς κυρίαρχους αυτούς τους ίδιους.[886]

* * *

Τα λίγα που γνωρίζουμε για την εν γένει αγροτική παραγωγή της Πελοποννήσου από τις αρχές του 18ου έως τις αρχές του 19ου αιώνα αποτελούν ενδείξεις, μετριοπαθείς εκτιμήσεις με βάση άλλες εκτιμήσεις της εποχής, που διασώζονται στις ιστορικές πηγές. Στη διάρκεια αυτού του αιώνα, η συνολική αγροτική παραγωγή της Πελοποννήσου φαίνεται ότι είχε σχεδόν τριπλασιαστεί.[887] Κάτι ανάλογο ίσχυε μάλλον και για τις δύο περιοχές της Μάνης, ιδίως για το κύριο προϊόν της, το λάδι.[888] Η μεγέθυνση της παραγωγής και των δύο περιοχών ακολουθεί σχεδόν πιστά την αύξηση του πληθυσμού, όπως ήδη είπαμε. Η αύξηση της παραγωγής της χερσονήσου δεν θα πρέπει συνεπώς να εκληφθεί ως αποτέλεσμα κοινωνικών και τεχνικών αλλαγών – αυτές είναι γνωστό ότι δεν υπήρξαν. Όπως έχει τονίσει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, η μεγέθυνση της παραγωγής στην Πελοπόννησο ήταν απλή συνέπεια του υπερδιπλασιασμού του πληθυσμού, ο οποίος επέκτεινε τα καλλιεργούμενα εδάφη αυτής της οθωμανικής περιφέρειας, αναπαράγοντας κατά τα άλλα αρχέγονες κοινωνικές δομές, αντίστοιχες καλλιεργητικές τεχνικές και εργαλεία.[889]

Εδώ δεν θα είχε νόημα να αναζητήσουμε τους κύριους κατόχους του πλεονάσματος με όρους ανάλυσης της γαιοπροσόδου. Αυτό που ρύθμιζε τον κοινωνικό έλεγχο του

---

[886] Βλ. τα γαλλικά και ελληνικά αρχειακά έγγραφα, καθώς και την περιγραφή της απόπειρας απόσχισης της Πελοποννήσου στο Νικόλας Βερνίκος, *Το σχέδιο αυτονομίας της Πελοποννήσου υπό γαλλική επικυριαρχία*, Τολίδης, Αθήνα 1997, σ. 59 κ.ε.

[887] Για τη βενετική περίοδο έως το 1715 βλ. ορισμένες ενδείξεις στο Peter Topping, «Premodern Peloponnesus: The land and the People under Venetian Rule (1685-1715)», in *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Toward a Perspective on the Ethnography of Greece*, Annals of the New York Academy of Sciences, 268/1976. Για την εκτίμηση της παραγωγής της Πελοποννήσου στις αρχές του 19ου αιώνα βλ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, σ. 263-274.

[888] Κώστας Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 21-36.

[889] Vassilis Panagiotopoulos, «Au XVIII siècle en Péloponnèse l'absorption des ressources économiques et humaines par le développement de l'agriculture», in *Le force du travail dans les cites méditerranéennes du milieu du XVIIIe au milieu du XIXe siècle*, Cahiers de la Méditerranée 3, Université de Nice, 1975.

κύριου όγκου της αγροτικής παραγωγής της χερσονήσου ήταν η φορολογική πρόσοδος, έτσι όπως προσαυξανόταν με τους τόκους δανεισμού που προαναφέραμε, συν τις αυθαιρεσίες – εν πολλοίς εθιμικά καθιερωμένες. Είναι σχεδόν αδύνατο να υπολογιστούν αυτά ως ορθολογικά μεγέθη, με οικονομετρική μάλιστα ταξινόμηση. Μπορούμε όμως κατά προσέγγιση να εκτιμήσουμε, με βάση τις αποδόσεις γαιών ορισμένων χωριών της κεντρικής Πελοποννήσου, ότι οι κάτοχοι τσιφλικικών δικαιωμάτων μετά την καταβολή των φόρων ιδιοποιούνταν πάνω από το μισό της παραγωγής, στο οποίο θα πρέπει να προσθέσουμε την επιβάρυνση από τους τόκους δανεισμού.[890] Οι αυθαιρεσίες αφορούσαν τους πάντες, ενίοτε μάλιστα ήταν χειρότερες για όσους διέθεταν πλούτο.[891] Θα ήταν ψευδές να ορίσουμε το ακριβές ποσοστό της ετήσιας παραγωγής (για παράδειγμα τις ογδόντα εννέα εκατομμύρια οκάδες δημητριακών ή τις εννέα χιλιάδες χιλιόλιτρα σταφίδας, κ.ο.κ.) που υποτίθεται πως έφτανε στα χέρια των τσιφλικούχων και άλλων μετά την καταβολή των φόρων. Είναι εύλογο όμως να θεωρήσουμε ότι στα μισά περίπου χωριά της Πελοποννήσου που υπάγονταν σε καθεστώς τσιφλικιού, η μισή και πλέον ποσότητα των παραγόμενων αγροτικών προϊόντων κατέληγε μετά από κάθε συγκομιδή στα χέρια των τσιφλικούχων πρωτίστως. Η επόμενη κοινωνική ομάδα που μετά από κάθε συγκομιδή αποκτούσε ένα μικρότερο μέγεθος αγαθών, ήταν οι απλοί κτηματίες, ας πούμε οι μεγάλοι χωρικοί. Ακολούθως, ένα μικρότερο μέρος περνούσε στα χέρια των οικογενειών χωρικών, κυρίως εκείνων που δεν είχαν υπαχθεί σε κάποιο τσιφλίκι και συνεπώς διέθεταν πλήρη δικαιώματα επί της παραγωγής του κλήρου τους. Τελευταίοι απέμεναν οι κολίγοι.

Μετά την ολοκλήρωση κάθε κύκλου παραγωγής, έως τη στιγμή κατά την οποία η μεγαλύτερη ποσότητα αγροτικών προϊόντων έφτανε στα χέρια των προεστών, Οθωμανών και Ελλήνων, οι μηχανισμοί για την ιδιοποίηση του πλεονάσματος της παραγωγής λειτουργούσαν με αμιγώς πολιτικούς όρους, παρότι μεσολαβούσε το χρήμα για τον δανεισμό. Εντέλει οι προύχοντες, στη δική τους μικρή κλίμακα, αναπαρήγαν με προσαρμογές το αρχικό πολιτικό συμβόλαιο της οθωμανικής κατάκτησης: προστασία και ανοχή, έναντι δανεισμού, τόκων και δικαιωμάτων επί της παραγωγής των χωρικών. Αυτοί οι μηχανισμοί δεν έχουν καμία σχέση με ό,τι ορίζουμε γενικώς ως οικονομία ή ειδικότερα ως αγορά, όπως στην περίπτωση των εμπορικών ελίτ. Οι σχέσεις αγοράς (πέραν των τοπικών παζαριών που ήταν σχεδόν για όλους) εισέρχονταν στο παιχνίδι της κυκλοφορίας του πλεονάσματος μόνο από τη χρονική στιγμή που το πλεόνασμα αγροτικών προϊόντων έπρεπε να πουληθεί, να μετατραπεί δηλαδή σε χρήμα. Σε αυτές τις σχέσεις αγοράς, όπως είδαμε στις περιπτώσεις των μικρών τοπικών εμπόρων του Γυθείου, της Θήβας και της Λειβαδιάς, εισέρχονταν όλοι όσοι διέθεταν κάποιο

---

[890] Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, σ. 96-110.

[891] Τις πρακτικές τις οποίες ορίζουμε ως αυθαιρεσίες των Οθωμανών περιγράφει συνοπτικά αλλά πυκνά ο Félix Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797*, τ. 2, A. A. Renouard, Παρίσι 1800, σ. 208-209.

πλεόνασμα: ένας χωρικός με ελεύθερο από τσιφλικικές σχέσεις κλήρο[892] διέθετε μικρό πλεόνασμα, ενώ ένας μεγάλος τσιφλικάς, Έλληνας ή Οθωμανός, αξιωματούχος ή όχι, διέθετε αρκετά μεγαλύτερες ποσότητες αγροτικών αγαθών κάθε χρόνο. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρούμε και στη Μάνη. Όχι όμως επειδή απαγορευόταν το εμπόριο χωρίς την άδεια του μπέη, όπως έχουν υποστηρίξει διάφοροι περιηγητές της εποχής και έχουν υιοθετήσει ιστορικοί. Απλώς, αυτοί οι προύχοντες, ως υπεύθυνοι έναντι του Οθωμανού στόλαρχου για την κατανομή και είσπραξη των φόρων από τον πληθυσμό της Μάνης, αλλά και ως δανειστές των χωρικών, συγκέντρωναν κάποιες ποσότητες προϊόντων από την ισχνή παραγωγή της Μάνης, τις οποίες ακολούθως εμπορεύονταν.[893] Με την ολοκλήρωση του ετήσιου κύκλου συγκέντρωσης του κάθε προϊόντος, ξεκινούσε η κυκλοφορία του στην αγορά, και εντέλει στο εξωτερικό εμπόριο της χερσονήσου. Κύριοι, αλλά όχι αποκλειστικοί, φορείς της προσφοράς προϊόντων προς το εμπόριο ήταν οι προεστοί. Ειδικά αυτοί είχαν απόλυτη ανάγκη να μετατρέψουν τα συγκεντρωμένα δημητριακά, τα λάδια, τη σταφίδα, το μετάξι και άλλα προϊόντα σε χρήμα, ώστε να καταβάλουν τους φόρους και να βρεθούν ξανά εντός του κύκλου «φόροι-δανεισμός των χωρικών».

Τι μπορεί να σήμαιναν οι σχέσεις αγοράς για μια πλειάδα τοπικών κοινωνιών οι οποίες αναπαράγονταν με επάλληλες στρώσεις πατριαρχικών σχέσεων κυριαρχίας; Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, τουλάχιστον, οι σχέσεις αγοράς θα πρέπει να αποτελούσαν απλώς αναγκαίο παραπλήρωμα για την αναπαραγωγή των καθαυτό αρχέγονων σχέσεων κυριαρχίας. Οι κοινωνικές σχέσεις τις οποίες επέβαλλε το οθωμανικό πολιτικό συμβόλαιο της κατάκτησης με τους υποτελείς πληθυσμούς, εν προκειμένω της Πελοποννήσου, μπορούσαν να αναπαράγονται σχεδόν αδιατάρακτα, όσο δεν παρενέβαιναν εξωτερικοί παράγοντες που να τις διαβρώνουν. Οι πόλεμοι και οι απόπειρες απόσχισης της χερσονήσου που έως το 1808 επιχειρούσαν κάθε τόσο οι κοτζαμπάσηδες, δεν περιλάμβαναν ούτε καν προθέσεις αλλαγής αυτών των σχέσεων.

Ας πάμε πάλι στον 18ο αιώνα, και ειδικότερα στο δεύτερο μισό. Τότε, ορισμένοι Έλληνες προεστοί της χερσονήσου, οι ισχυροί της εποχής, ξεκίνησαν την ίδρυση των πρώτων εμπορικών επιχειρήσεων. Από τους πρώτους ήταν ο ισχυρός προεστός της Καλαμάτας Παναγιώτης Μπενάκης, ο οποίος ίδρυσε μια εμπορική εταιρεία το 1761.[894] Πέρα από το στερεοτυπικό βλέμμα που κοιτάζοντας νομίζει ότι βλέπει παντού εμπορικές πράξεις νεοτερικού τύπου, το ενδιαφέρον είναι ότι το κεφάλαιο που κατέθεσε ο

[892] Βλ. ορισμένες περιπτώσεις χωρικών, παραγωγών σταφίδας, στο Όλγα Δ. Καραγεώργου-Κουρτζή, *Οικονομικές και κοινωνικές*, σ. 82-85.

[893] Γνωρίζουμε δύο τέτοιου είδους συμφωνητικά μεταξύ του προξένου της Ολλανδίας στην Πάτρα και του εμπορικού οίκου Ράλλη στο Λιβόρνο με τον μπέη της Μάνης το 1805, βλ. B. J. Slot, «Συμφωνητικό πωλήσεως ελαιολάδου Μάνης», *Λακωνικαί Σπουδαί*, 8/1986.

[894] Δημήτριος Παπασταματίου, *Οι οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί*, σ. 160 κ.ε.

ισχυρός αυτός Έλληνας προεστός ήταν σε είδος, εν προκειμένω ήταν μετάξι αποτιμημένο σε οκτώ χιλιάδες γρόσια.[895] Προφανώς ήταν προϊόν συγκεντρωμένο από φόρους και από τη δική του παραγωγή. Σύντομα ακολούθησαν και άλλοι, όπως ο ισχυρός προεστός της Τρίπολης Γεώργιος Βάρβογλης, δανειστής και υπενοικιαστής είσπραξης φόρων και αυτός. Με εμπορικά συμβόλαια που κάλυπταν μεμονωμένες εμπορικές πράξεις, ο Βάρβογλης εξήγε κυρίως δημητριακά σε περιοχές γύρω από το Αιγαίο και στη Γαλλία.[896] Το ίδιο και οι προεστοί της περιοχής Πατρών αδελφοί Ζαΐμη.[897] Γνωρίζουμε ότι αυτή η πρακτική επαναλαμβανόταν έως τις αρχές του 19ου αιώνα, στην πραγματικότητα έως την Επανάσταση.[898]

Παρά την ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου που προκάλεσε τη δημιουργία σχετικών εταιρειών, κατά κανόνα της μίας εμπορικής πράξης, η Πελοπόννησος παρουσίαζε ένα παράδοξο κοινωνικό φαινόμενο. Σε αντίθεση με τους άλλους εμπορικούς πόλους των Βαλκανίων (την Ήπειρο, τη Μακεδονία, τα νησιά του Αιγαίου), και σε εντονότερη αντίθεση με εμπορικές πόλεις-αγορές (τη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, την Αθήνα), εδώ, στη χερσόνησο, δεν αναπτύχθηκαν ισχυρές εμπορικές ελίτ, όπως είπαμε στην αρχή. Οι εμπορικές εταιρείες αποτέλεσαν εμπορικές συμπράξεις προεστών, κυρίως Ελλήνων και λιγότερο Οθωμανών, που αποσκοπούσαν στη διοχέτευση του πλεονάσματος που συγκεντρωνόταν από τα κτήματά τους, από την ενοικίαση της είσπραξης των φόρων και από τον δανεισμό που τους επέστρεφαν οι χωρικοί σε είδος. Αυτές τις εισπράξεις εμπορευματοποιούσαν κατά κανόνα. Το επιβεβαιώνει και το γεγονός ότι στην Πελοπόννησο οι Έλληνες έμποροι, όπως ήδη είπαμε, ήταν συνήθως απλοί αντιπρόσωποι Ηπειρωτών, Ελλήνων της Βενετίας και Αθηναίων· ήταν επίσης Γάλλοι έμποροι, εγκατεστημένοι σε διάφορα εμπορικά κέντρα της χερσονήσου, αρχικά στη Μεθώνη και την Κορώνη, και αργότερα στο Ναύπλιο, στην Καλαμάτα και στην Πάτρα.[899] Ήταν κατά κανόνα αντιπρόσωποι (commis) ισχυρών εμπόρων άλλων περιοχών, ενώ κάτι ανάλογο ίσχυε και για τους Άγγλους.[900] Την ίδια διαπίστωση για την άσκηση του εμπορίου έκανε και ο F. Pouqueville κατά την περιήγησή του στην Πελοπόννησο λίγο πριν από τον 19ο αιώνα.[901] Στη Μάνη δεν εντοπίζονται καν εγκα-

---

[895] Σωκράτης Β. Κουγέας, «Συμφωνητικό καλαματιανής εμπορικής εταιρείας του Παναγιώτη Μπενάκη προ διακοσίων ετών», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, Η/1964, σ. 6.

[896] John C. Aleexander, *Brigandage*, σ. 122-123.

[897] Λουκία Δρούλια, «Η "εμποροεταιρεία" των αδελφών Ζαΐμη, Παν. Χειλόπουλου και Σπ. Κανέλλου, Πάτρα 1814-1816», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Γ/1981-82, Αθήνα.

[898] Ελένη Κ. Γιανναχοπούλου, «Το εμπόριον εις την Πελοπόννησον κατά τη Β΄ πενταετίαν του 19ου αιώνος», *Πελοποννησιακά*, ΙΒ/1976-77.

[899] Για τους Έλληνες, Άγγλους καθώς και εμπόρους όλων των άλλων εθνοτήτων βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου*, σ. 269-321. Για τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα βλ. Του ίδιου, *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο 1793-1821*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σ. 48-50.

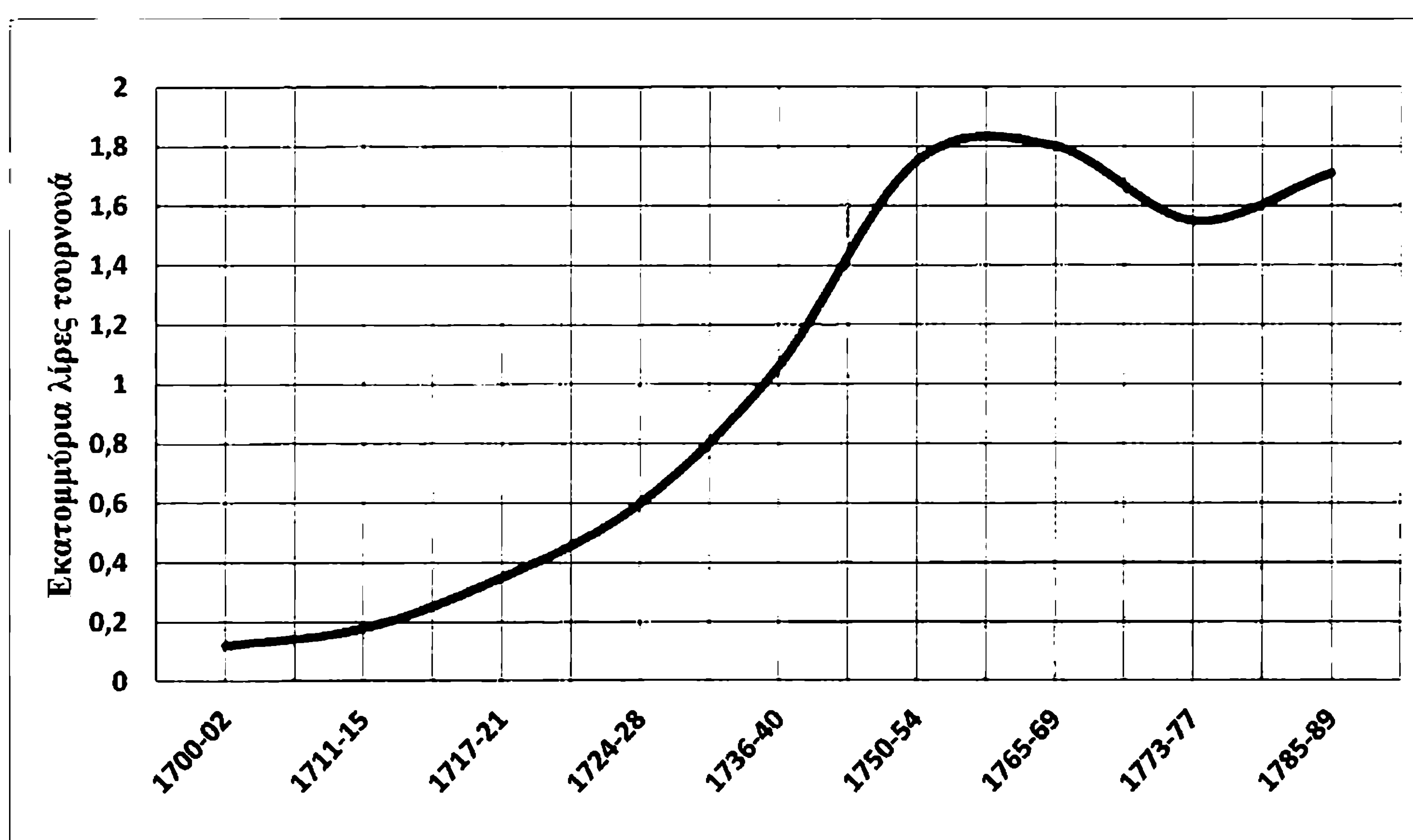
[900] Για την παρουσία Γάλλων εμπόρων στην Πελοπόννησο βλ. Robert Paris, *Histoire du commerce*, σ. 488-490.

[901] François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plu-*

τεστημένοι εμπορικοί αντιπρόσωποι. Εδώ οι καπετάνιοι, ως υπεύθυνοι της κατανομής και της είσπραξης των φόρων, δανειστές ενός πολύ φτωχού πληθυσμού χωρικών, συγκέντρωναν ποσότητες προϊόντων, πρωτίστως λάδι, και τις εμπορεύονταν στη συνέχεια οι ίδιοι λειτουργώντας ως διάμεσοι.[902]

Διάγραμμα 13ο

Εξαγωγές της Πελοποννήσου στη Μασσαλία 1700-1789

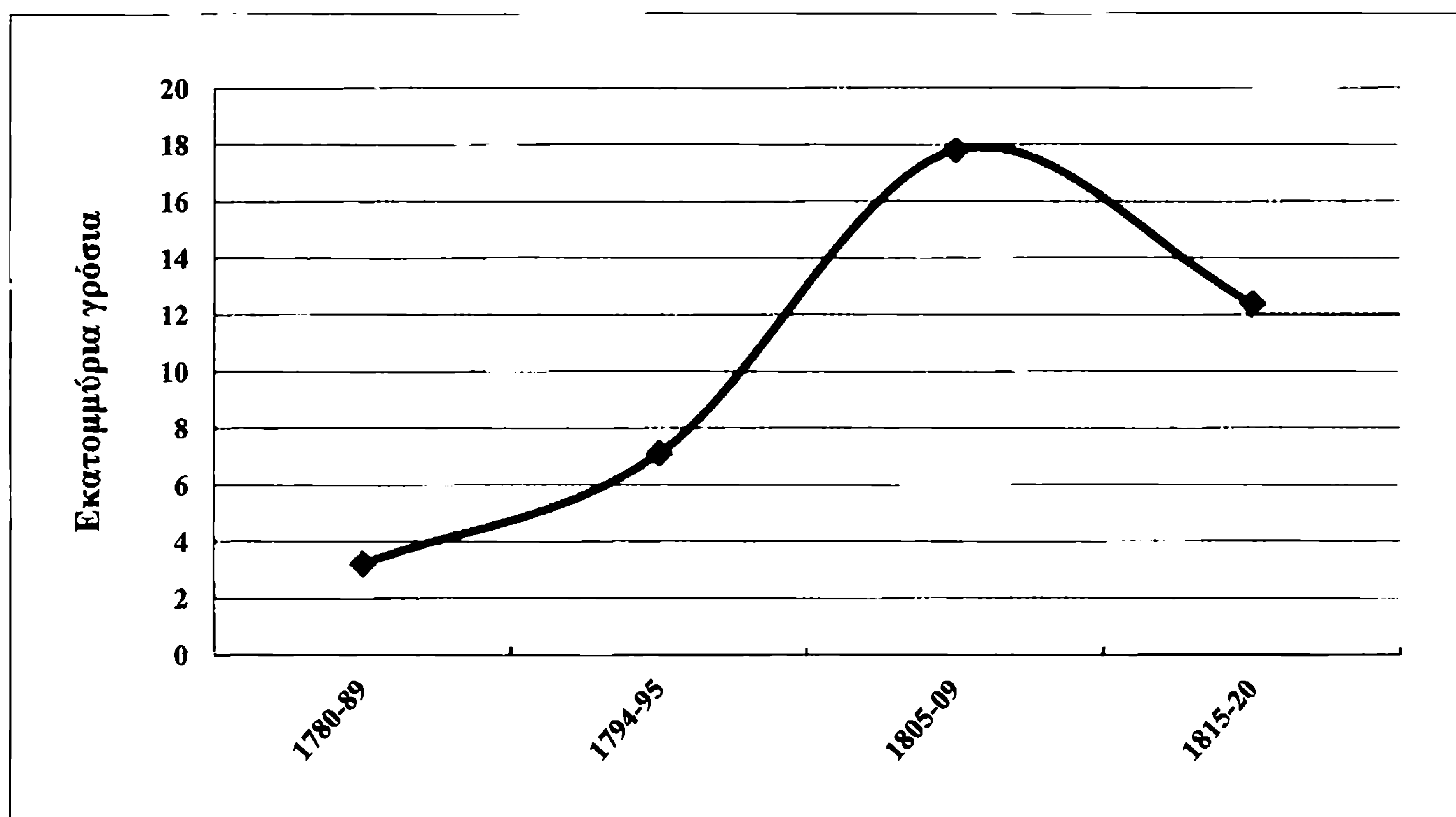
Πηγές: Robert Paris, *Histoire du commerce*, σ. 488-49. Μεγέθη σταθμισμένα με τα δεδομένα που δημοσιεύουν ο Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου*, σ. 220-21, 226-27, 347-49, και ο Σεραφείμ Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, σ. 150, 155.

sieurs autres parties de l'Empire ottoman pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801, τ. 1, Gabon, Παρίσι 1805, σ. 459-460.

[902] B. J. Slot, «Συμφωνητικό πωλήσεως ελαιολάδου Μάνης», *ό.π.*

Διάγραμμα 14ο

Εκτίμηση της αξίας του συνολικού εξωτερικού εμπορίου της Πελοποννήσου με μεσογειακές και ευρωπαϊκές αγορές (18ος-19ος αι.)

Πηγές: Βασίλης Κρεμμυδάς, *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο 1793-1821*, σ. 63, 68, Θεμέλιο, Αθήνα 1980. Μεγέθη σταθμισμένα με ενδείξεις από τον Stathis Tsotsoros, «La pratique financière publique et ses effets sur le mouvement des capitaux», *ό.π.*, και Paul Masson, *Histoire du commerce*, σ. 451, 626 υποσημ. αρ. 2.

Μια συγκροτημένη περιφερειακή αρχοντία

Να λοιπόν μια περιφερειακή ελληνόφωνη ηγετική ομάδα υποτελών με δισυπόστατο χαρακτήρα. Αρχοντία η οποία συμπύκνωνε στην ίδια τη σύσταση και τη δράση της τις θεμελιώδεις αντινομίες του οθωμανικού εξουσιαστικού συστήματος. Οικονομικά, τροφοδοτούσε από κυριαρχική θέση ένα σχετικά ανθηρό εξωτερικό εμπόριο. Πολιτικά, ήταν πλήρως ενσωματωμένη, με υψηλή μάλιστα αποτελεσματικότητα, στο οθωμανικό εξουσιαστικό σύστημα του πασαλικιού της Πελοποννήσου. Επιπλέον, διατηρούσε εμπράκτως ιστορικά σταθερή την επιθυμία απόσχισης από την αυτοκρατορία. Ας δούμε τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των Πελοποννήσιων προεστών με τη σειρά.

Ο Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντης, υψηλός αξιωματούχος του κεντρικού οθωμανικού κράτους, του οποίου αναφέραμε ήδη ορισμένες κρίσεις για τους προεστούς, έγραφε στην ίδια αναφορά του προς την Πύλη το 1785 για την Πελοπόννησο πως «καθότι λόγω απερισκεψίας του κράτους σε κάθε καζά, οι δικαστές και οι αγιάνηδες και οι

κοτζαμπάσηδες είναι ένα είδος οχλοκρατίας, δίνουν και παίρνουν τις χώρες σαν να είναι κληρονομιά των πατεράδων τους. Και ο ραγιάς μοιάζει να μην έχει καθόλου κύριο. Το υψηλό κράτος δεν παίρνει καθόλου χαμπάρι από αυτούς και από τις δουλειές τους».[903] Ο Οθωμανός αξιωματούχος προφανώς ανησυχούσε επειδή το πασαλίκι είχε ξεφύγει από τον έλεγχο του κεντρικού κράτους και είχε φανερά περάσει de facto στα χέρια των προεστών της χερσονήσου. Τι ακριβώς έλεγχαν αυτές οι τοπικές αρχοντίες;

Οι Έλληνες προεστοί-κτηματίες, όπως και οι Οθωμανοί ομόλογοί τους, είχαν μετατρέψει την τοπική πληρεξουσιότητα που τους παραχωρούσε το κεντρικό κράτος σε περιφερειακή ηγεμονία επί των πληθυσμών των χωριών. Εάν δεν διαμεσολαβούσαν οι ίδιοι στην τοπική κλίμακα της κάθε επαρχίας, ήταν αδύνατο να αναπαραχθεί το πολιτικό συμβόλαιο κυριαρχίας του οθωμανικού κράτους με τους τοπικούς πληθυσμούς. Η διαμεσολάβηση επέτρεπε στους προεστούς να ιδιοποιούνται σημαντικό μέρος της παραγωγής των καλλιεργητών, χωρίς να αλλάζουν στο ελάχιστο τις εξουσιαστικές σχέσεις του οθωμανικού κράτους με τις τοπικές κοινωνίες χωρικών. Όλη η δομή αναπαραγωγής του εξουσιαστικού οθωμανικού συστήματος σε όλες τις τοπικές κοινωνίες της Πελοποννήσου, στην κάθε μία χωριστά και ταυτοχρόνως σε όλη την χερσόνησο, επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι το χρήμα από το εξωτερικό εμπόριο ξαναγύριζε πίσω στον γνωστό μας κύκλο: υπενοικίαση της είσπραξης των φόρων – δανεισμός με υποθήκη την παραγωγή των χωρικών – διοχέτευση στην αγορά των εσόδων σε είδος – είσπραξη των μετρητών, και ξανά από την αρχή. Σε αυτή τη μηχανική που εξασφάλιζε την απλή αναπαραγωγή των τοπικών και, διά μέσου αυτών, των κεντρικών εξουσιαστικών σχέσεων στην Πελοπόννησο, οι Έλληνες κοτζαμπάσηδες και λοιποί προεστοί, καθώς και οι αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου της περιοχής, ενσωμάτωσαν βαθμιαία το εξωτερικό εμπόριο ως μια σημαντική λύση για τη ρευστοποίηση του πλούτου που έφτανε στα χέρια τους εν πολλοίς σε είδος. Η συνεχής αύξηση του πληθυσμού και της παραγωγής, όπως είδαμε, η συνεχής άνοδος των φόρων και συνεπώς του δανεισμού, και η σταθερή αρμοδιότητά τους να κατανέμουν τους φόρους, σε συνδυασμό με τη δυνατότητά τους να υπενοικιάζουν μέρος της είσπραξής τους, διεύρυνε τις δυνατότητες για ιδιοποίηση σημαντικού μέρους από την παραγωγή των χωρικών της χερσονήσου. Θα πρέπει να δεχτούμε ότι οι προεστοί με επικεφαλής τους κοτζαμπάσηδες οδηγούνταν στο εμπόριο όχι για να συγκροτήσουν, ούτε βέβαια να αναπαραγάγουν κάποιο κεφάλαιο, όπως οι κλασικοί έμποροι της εποχής. Για να είμαστε ακριβείς πρέπει να ορίσουμε την ανάμειξή τους στις διεθνείς αγορές ως ρευστοποίηση των αγαθών που κατέληγαν στην κατοχή τους λόγω κυρίως των πληρεξούσιων, δηλαδή κρατικών, αρμοδιοτήτων τους. Μαζί με αυτά ρευστοποιούσαν και τα προϊόντα παραγωγής των κτημάτων τους, τα οποία επίσης νέμονταν σε σημαντικό βαθμό με ανάλογα κριτήρια, όπως άλλωστε και

[903] Απόσπασμα από το πρωτότυπο σε ελληνική μετάφραση στο Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα*, σ. 264.

οι Πελοποννήσιοι Οθωμανοί προεστοί. Αυτή η εξαιρετικά καλά ενσωματωμένη δομή της τοπικής εξουσίας των Ελλήνων προεστών στη γενικότερη οθωμανική απαιτούσε, πρώτα από όλα, πληρότητα στην άσκηση των πληρεξούσιων αρμοδιοτήτων τους. Και θεμελιώδης προϋπόθεση για εξασφάλιση της πληρότητας αυτής ήταν η ικανοποιητική διαθεσιμότητα μετρητών. Η σύνδεση με το εξωτερικό εμπόριο διαμόρφωνε, και για αυτούς, την καλύτερη δυνατή πηγή για προμήθεια μετρητών.

Όταν μετά από κάθε συγκομιδή συγκέντρωναν τα προϊόντα στα χέρια τους και εισέρχονταν στις σχέσεις αγοράς για να τα ρευστοποιήσουν, τότε χάνονταν οι πολιτικοί καταναγκασμοί που έως τη στιγμή συγκέντρωσης των αγροτικών αγαθών τούς ωφελούσαν. Εδώ άρχιζε να λειτουργεί ο κανόνας της διακύμανσης των τιμών των εμπορευμάτων για όλους. Οι τιμές των αγροτικών προϊόντων παρουσίαζαν, όσο γνωρίζουμε, μεγάλες διακυμάνσεις σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Η σημαντικότερη όμως ένδειξη για διακύμανση των τιμών που πρέπει να τονιστεί τώρα είναι άλλη. Από τα τέλη του 18ου αιώνα έως το 1820, οι τιμές τουλάχιστον των κύριων εξαγωγικών προϊόντων (δημητριακά, λάδι, σταφίδα) σχεδόν συνέπιπταν με τις τιμές της Μασσαλίας.[904] Αυτή η σχετική σύμπτωση πιστεύω ότι πρέπει να γίνει αντιληπτή ως απόδειξη ενσωμάτωσης του πελοποννησιακού εξαγωγικού εμπορίου στο διεθνές. Πράγματι, τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, περισσότερο από το 70% της αξίας των εξαγωγών της Πελοποννήσου κατέληγαν σε δεκαεννέα ευρωπαϊκές και μεσογειακές πόλεις-αγορές, οι περισσότερες από τις οποίες ήταν αρκετά σημαντικές.[905]

Το παιχνίδι του εμπορίου, ακριβώς επειδή ήταν διεθνές, τους επηρέαζε τουλάχιστον φέρνοντάς τους σε κάποια έστω έμμεση επαφή με τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό κόσμο. Το ίδιο θα πρέπει να τους επηρέαζε και το παιχνίδι διαμόρφωσης των τιμών στους πελοποννησιακούς τόπους κυριαρχίας τους. Από τον 18ο αιώνα βαθμιαία, αργά, οι προεστοί της Πελοποννήσου θα πρέπει για πρώτη φορά στην ιστορία τους να άρχισαν σποραδικά μέσω της αγοράς προϊόντων να υπόκεινται σε κανόνες που δεν προέρχονταν από τους Οθωμανούς, δεν τους διαμόρφωναν οι ίδιοι, ούτε καν τους ανέφεραν οι ιερές γραφές, ούτε σχετίζονταν εντέλει με ό,τι συγκροτούσε τον κόσμο τους.

Χάρη σε αυτήν την εμπορική δράση των χριστιανών και Οθωμανών προεστών, η Πελοπόννησος φαίνεται ότι άρχισε μόλις μετά το 1715 να εξέρχεται αμυδρά από έναν μακραίωνο μεσαίωνα, στη διάρκεια του οποίου οι εναλλασσόμενες κυριαρχίες Βενετών και Οθωμανών, καθώς και η εξαιρετικά ισχυρή παράδοση κυριαρχίας των προυχόντων της, καθιστούσαν τις κοινωνίες της από τις πλέον καθηλωμένες των Βαλκανίων.

---

[904] Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου*, σ. 206-232, 234-235, και Του ίδιου, *Συγκυρία και εμπόριο*, σ. 115, 121-122, 126.

[905] *Στο ίδιο*, σ. 90-91. Ευρωπαϊκές πόλεις-αγορές όπως Τεργέστη, Λιβόρνο, Άμστερνταμ, Βενετία, Λονδίνο, Μασσαλία, Νάπολη και άλλες.

Οι οικογένειες των ραγιάδων προυχόντων ήταν εξαιρετικά καλά αρθρωμένες με το οθωμανικό πολιτικό συμβόλαιο της κατάκτησης, όπως και αναμεταξύ τους. Η δύναμή τους προερχόταν όχι μόνο από την παράδοση που συνέχιζαν ως τοπικές αρχοντίες των ελληνόφωνων κοινωνιών που διαφέντευαν επί αιώνες, αλλά και από το ότι αντιπροσώπευαν τα εννέα δέκατα του πληθυσμού της χερσονήσου. Κρίνοντας από τη συγκρότηση και την περιοδική σύναξη του συμβουλίου των ισχυρών οικογενειών, όσων δηλαδή αναλάμβαναν τις διαπρεπείς θέσεις των μοραγιάννηδων και των βεκίληδων, πρέπει να δεχτούμε ότι οι οικογένειες προυχόντων διέθεταν πλήρη συνείδηση της κοινωνικής τους θέσης, την οποία φρόντιζαν να διατηρούν. Η ασταθής συμμαχία τους με τους Οθωμανούς προεστούς της Πελοποννήσου οφειλόταν στο γεγονός ότι οι μουσουλμάνοι αγιάνηδες αντιπροσώπευαν την εγκατεστημένη κυριαρχία, ενώ οι ραγιάδες χριστιανοί προεστοί τη μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού του πασαλικιού. Ωστόσο, παρατηρούμε μία επιπλέον διαφορά μεταξύ των Ελλήνων προεστών και των Οθωμανών, πέρα από το θρήσκευμα και το καθεστώς υποτέλειας. Οι Έλληνες προεστοί ενσωμάτωναν πολύ καλύτερα τα νεοτερικά στοιχεία που προέκυπταν κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα στις σχέσεις αναπαραγωγής της τοπικής και περιφερειακής κυριαρχίας τους. Ενσωμάτωναν δηλαδή καλύτερα το εξαγωγικό εμπόριο αγαθών, το παιχνίδι των τιμών και κάποια ευρύτερα στοιχεία της νεοτερικότητας, όπως ήταν η ίδρυση βραχύβιων έστω εμπορικών εταιρειών. Περισσότερο δηλωτική όμως είναι η αξία που προσέδιδαν στη μόρφωση. Όπως μας πληροφόρησε ήδη ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, οι ραγιάδες προεστοί της Πελοποννήσου δεν είχαν στενές σχέσεις με τον γραπτό λόγο. Ωστόσο, όπως θα δούμε αργότερα μιλώντας για τον αστικό πληθυσμό, φαίνεται να διέθεταν αρκετά καλύτερες σχέσεις με τη διαμεσολαβημένη μόρφωση μέσω των παιδιών τους. Είναι πολύ ενδεικτικό ότι όλες σχεδόν οι οικογένειες Ελλήνων προεστών, ακόμη και των καπεταναίων της Μάνης, έστελναν από τα μέσα του 18ου αιώνα ένα τουλάχιστον παιδί τους (προφανώς αγόρι) να σπουδάσει σε κάποιο ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο. Φυσικά, το γεγονός αυτό δηλώνει πως είχε προηγηθεί η φροντίδα για τη βασική του εκπαίδευση επί τόπου ή σε κάποιο από τα νέα σχολεία. Ακόμη, φρόντισαν για τη δημιουργία αυτών των στοιχειωδών σχολείων, καθώς και δύο σχολείων υψηλότερου επιπέδου· απασχολούσαν δασκάλους και έκαναν επενδύσεις σε στοιχειώδεις μεταποιητικές δραστηριότητες· όλα αυτά αργά, βαθμιαία από τα μέσα του 18ου αιώνα.[906] Η κρίσιμη συνεπώς διαφοροποίηση των Ελλήνων προεστών από τους Οθωμανούς ομολόγους τους ήταν κυρίως πολιτιστική, και, μαζί με τη διαφορά μεγέθους εκπροσώπησης του πληθυσμού, η διαφοροποίηση αυτή διαμόρφωνε ένα δυνητικό προβάδισμα ισχύος στους χριστιανούς ραγιάδες προεστούς της Πελοποννήσου.

[906] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Οι απαρχές της πυριτιδοποιίας στη Δημητσάνα», *Τα Ιστορικά*, 16/1992.

Συνδιοικώντας οι Έλληνες προεστοί την Πελοπόννησο με τους όρους που αναφέραμε, θεωρούσαν ότι η ηγεμονική τους θέση στη χερσόνησο τούς έθετε μόλις ένα βήμα πριν από τη μετεξέλιξή τους σε αυτόνομη πολιτική εξουσία σε ολόκληρο το πασαλίκι. Αυτήν την επιδίωξη την εκδήλωναν εμπράκτως κάθε φορά που ένας μεγάλος πόλεμος καθιστούσε την Πελοπόννησο άμεσα ή δυνητικά επίδικο χώρο κυριαρχίας για το οθωμανικό κράτος και κάποιο άλλο ισχυρό. Ωστόσο, σε όλες τις περιπτώσεις, ο πολιτικός τους ορίζοντας περιοριζόταν μόνο στην εσωτερική κυριαρχία στη χερσόνησο. Για τούτο πρόσφεραν την Πελοπόννησο ως προτεκτοράτο στην εκάστοτε δύναμη, μέσω της οποίας επιδίωκαν απόσχιση της χερσονήσου από το οθωμανικό κράτος. Αναζητούσαν δηλαδή σε κάθε ευκαιρία τους επωφελέστερους όρους υποτέλειας.

Αυτά ήταν τα βασικά χαρακτηριστικά της αυτοαντίληψης και της πολιτικής που διέθεταν οι προύχοντες της Πελοποννήσου. Έτσι άρχισαν να συντάσσονται στην επαναστατική οργάνωση των Ελλήνων από το 1818, τη Φιλική Εταιρεία. Τέσσερα χρόνια αργότερα εντάχθηκαν στην Επανάσταση ως πατριαρχικές τοπικές κοινωνίες μαζί με τους πληθυσμούς των επαρχιών τους, ενώ οι ισχυρότεροι από αυτούς ανέλαβαν ηγετικές θέσεις στους πρώτους επαναστατικούς πολιτικούς θεσμούς. Η πρώτη αμφισβήτηση που δέχτηκαν οι Πελοποννήσιοι προεστοί εκδηλώθηκε λίγους μήνες μετά την έναρξη της Επανάστασης του 1821. Προήλθε από τμήματα των πρώην ραγιάδων χωρικών οι οποίοι ξεσηκώθηκαν εναντίον τους για τα χρέη και τη γη. Η επαναστατική κυβέρνηση θα παραγράψει τα χρέη και θα εθνικοποιήσει τις πρώην κρατικές οθωμανικές γαίες. Αλλά ορισμένοι από τους προεστούς της Πελοποννήσου, και μάλιστα κάποιοι από τους ισχυρότερους, όπως η οικογένεια Δεληγιάννη, σε συμμαχία με πρώην σωματοφύλακές τους οι οποίοι είχαν μετεξελιχθεί τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης σε ισχυρούς στρατηγούς, όπως ο Κολοκοτρώνης, επέμειναν στην παλαιή επιδίωξη απόσχισης του κόσμου τους. Την επανέλαβαν στο τέλος της άνοιξης του 1824, όταν οι επιτυχίες των Ελλήνων βρίσκονταν στο απόγειό τους. Τότε, με διεθνή αναφορά μια πρόταση της Ρωσίας για δημιουργία προτεκτοράτων στην Πελοπόννησο, πρόταση που απέβλεπε στην καθήλωση των Ελλήνων σε νέο καθεστώς υποτέλειας, αποπειράθηκαν την απόσχιση από το εθνικό κράτος που βρισκόταν σε διαδικασία συγκρότησης. Ο εμφύλιος που εξαπέλυσαν ως απάντηση οι ριζοσπάστες φιλελεύθεροι, οι οποίοι απαρτίζονταν από νησιώτες, εμπόρους και διανοούμενους, ενταφίασε οριστικά τα σχέδια των λίγων ισχυρών Πελοποννήσιων προεστών, εκείνων που διατηρούσαν αναλλοίωτο επί ενάμιση αιώνα το παλαιό αποσχιστικό τους όνειρο.

Δ. ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΝΑΥΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ
Από τον 17ο έως τις αρχές του 19ου αιώνα

Πώς και για ποιο λόγο τα περισσότερα ελληνικά ναυτιλιακά κέντρα, αυτά που θα γίνουν σημαντικά κατά τον 18ο αιώνα, ξεκίνησαν σχεδόν όλα σε μικρούς έρημους όρμους και μικρά νησιά, αρκετά από τα οποία ήταν σχεδόν ξεροί βράχοι;

Το Γαλαξίδι και το Μεσολόγγι, από τους πρώτους ελληνικούς ναυτότοπους, αλλά και μικρότερα μέρη, όπως το σημερινό Λεωνίδιο, χτισμένα σε επιφάνεια που μετά βίας μπορεί να χαρακτηριστεί κοιλάδα, με συμπαγή βουνά να ορθώνονται γύρω τους, είχαν μία μόνο διέξοδο ανάπτυξης, τη θάλασσα. Αυτή είναι η προφανής απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα, αλλά η απάντηση με μοναδικό κριτήριο τη γεωγραφία δεν αρκεί. Οι άνθρωποι τότε δεν στρέφονταν εύκολα προς τη θάλασσα, επειδή τη θεωρούσαν στοιχείο επικίνδυνο. Ας βγούμε λοιπόν έξω από αυτούς τους παραλιακούς οικισμούς που αναφέραμε, ώστε να τους εντάξουμε στο αμέσως ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον τους. Έτσι θα τους καταλάβουμε καλύτερα. Σχεδόν όλοι οι ναυτότοποι ξεφύτρωσαν ως κέντρα για μικρές παραπληρωματικές δραστηριότητες, στο περιθώριο μιας τοπικής εμπορευματικής αγροτικής παραγωγής, η οποία είδαμε πως αναπτυσσόταν δυναμικά κατά τον 16ο αιώνα. Για παράδειγμα, το Γαλαξίδι εξυπηρετούσε με μικρά πλοιάρια τη μεταφορά αγροτικών προϊόντων της κοιλάδας των Δελφών, μάλλον και των γύρω κτηνοτροφικών περιοχών. Κάτι ανάλογο ίσχυε για το Τρίκερι στην είσοδο του Παγασητικού και για το Λεωνίδιο στην παραλιακή Κυνουρία. Όλα αυτά τα μικρά κέντρα ασκούσαν παραλλήλως κάποια μικροπειρατεία τοπικής κλίμακας. Άλλα ναυτιλιακά κέντρα, όπως το Μεσολόγγι και το αρκετά μικρότερο Αιτωλικό, είχαν αναπτύξει κάποια απλή ναυτική μεταφορική τεχνογνωσία με αφετηρία την αλιεία· το πρώτο για τον υδρόβιο πλούτο της λιμνοθάλασσας και το αλάτι· το δεύτερο αναπτύχθηκε εντός ενός πολύ πλούσιου από τη φύση και προστατευμένου από τους καιρούς όρμου, με κάποια μικροπειρατεία ως παραπλήρωμα.[907]

Το Γαλαξίδι έχει μια τυπική ιστορία συγκρότησης ναυτιλιακού κέντρου σε παράλιο τόπο ηπειρωτικής ελληνικής περιοχής, αλλά επιπλέον αποτελεί ευτυχές παράδειγμα για την ιστορική έρευνα, επειδή συνοδεύεται από έναν θρύλο που σώζεται. Ήδη από τις αρχές του 17ου αιώνα, το Γαλαξίδι διέθετε βάρκες για μεταφορές προϊόντων από την κοιλάδα των Δελφών απέναντι, στην Πελοπόννησο, και σε παραπλήσιους όρμους. Αυτή ήταν η εμβέλεια του μικρού παράλιου χωριού με το όνομα Γαλαξίδι, που κάθε τόσο καταστρεφόταν από ποικίλους πειρατές. Το *Χρονικό του Γαλαξιδίου*, επειδή διασώζει τον θρύλο, δεν αποτελεί το είδος της πηγής από όπου θα αντλούσαμε συγκεκριμένες ποσοτικές πληροφορίες. Είναι κυρίως μια δίοδος για να εισέλθουμε εντός

[907] Κ. Α. Στασινόπουλος, *Το Μεσολόγγι*, Θ. Τζαβέλλα, Εν Αθήναις 1925, σ. 61-69 για το Αιτωλικό, και 71-87 για το Μεσολόγγι.

της μικρής κοινωνίας των βαρκάρηδων, μεταφορέων, ψαράδων και μικροπειρατών του μικρού αυτού τόπου. Οι Γαλαξιδιώτες, λοιπόν, σύμφωνα με το *Χρονικό*, από αιώνες «εκάμανε και μερικά μικρά πλεούμενα διά να κουβαλούν σιταριαίς και πραγματείαις μέσα στον κόρφο [...] και από το πέλαγο εζούσανε γιατί ο τόπος δεν εύγαινε εις γεννήματα, όσπρια και κάθε λογής τρωγούμενα».[908] Στα μέσα του 17ου αιώνα ο κουρσάρος Ντουρατζίμπεης, διαπιστευμένος των Οθωμανών, επιτέθηκε στο Γαλαξίδι προκαλώντας ποικίλες καταστροφές. Κάποιοι από τους κατοίκους αντιστάθηκαν κατορθώνοντας να τον νικήσουν σε μια μικρή ναυτική σύγκρουση. Αυτός επανήλθε λίγα χρόνια αργότερα και κατέστρεψε ολοσχερώς το χωριό, μαζί και τα πλεούμενα. Οι κάτοικοι που γλίτωσαν εγκατέλειψαν το χωριό τους και εγκαταστάθηκαν στα βουνά.[909] Να όμως που κάποια χρόνια αργότερα, γύρω στο τέλος του 17ου αιώνα, εμφανίστηκε στον ύπνο ενός Γαλαξιδιώτη ναυτικού, ορεσίβιου φυγά πλέον, ο Άγιος Γιάννης και τον πρόσταξε να γυρίσουν πίσω στο χωριό τους και να κάνουν όσα πρέπει, οπότε ξαναχτίζεται το Γαλαξίδι στο τέλος του 17ου αιώνα, αποκτώντας, από ό,τι φαίνεται, περίπου ενενήντα οικογένειες οι οποίες «σε δέκα χρόνια εγενήκασι με την ευλογία του Κυρίου διπλαίς, και εφυκιάσασι κάμποσα μικρά πλεούμενα».[910]

Χρειαζόταν να μετουσιωθεί σε όνειρο η επιθυμία κάποιων φυγάδων Γαλαξιδιωτών για επιστροφή –ή να επινοηθεί το όνειρο–, ώστε με τη μορφή μιας εξώκοσμης και άρα ανυπέρβλητης εντολής ενός αγίου να νομιμοποιηθεί στα μάτια των πολλών διστακτικών η επιστροφή από το βουνό στην παραλία του παλαιού τους χωριού. Ας μην πάρουμε τους αριθμούς στην ονομαστική τους αξία. Για τον συντάκτη του *Χρονικού* τα κρίσιμα είναι οι κάτοικοι και τα πλεούμενα, συνεπώς αυτή είναι η σημαίνουσα μαρτυρία του. Αυτή η μαρτυρία μάς δίνει την αφετηρία να μιλήσουμε για έναν γενικό κοινωνικό καταμερισμό των έργων στις ελληνικές περιοχές, ο οποίος άρχισε να αλλάζει από τις παρυφές των αγροτικών και ποιμενικών κοινωνιών περί τα μέσα του 17ου αιώνα.

Σε πολλά παρόμοια σημεία των ηπειρωτικών ελληνικών ακτών, όπως ήταν ο Πειραιάς στο παράλιο στόμιο του αθηναϊκού λεκανοπεδίου, ίσως με παρόμοιες περιπέτειες, αναπτύχθηκαν στη διάρκεια του 18ου αιώνα κωμοπόλεις των δύο έως οκτώ χιλιάδων κατοίκων, πλήρως εξειδικευμένες στη ναυπήγηση πλοίων και την εμπορική ναυτιλία.[911] Αυτά τα ναυτικά κέντρα, καθώς επεκτείνονταν με τη δραστηριότητα που ασκούσαν

---

[908] Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Χρονικό ανέκδοτον Γαλαξειδίου ή ιστορία Αμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδωρικίου και των περιχώρων*, Ιω. Κασσανδρέως, Αθήνησιν 1865, σ. 201-202.

[909] *Στο ίδιο*, σ. 215-221.

[910] *Στο ίδιο*, το παράθεμα σ. 220.

[911] Για τα ναυπηγεία των μικρών ναυτιλιακών τόπων βλ. Αικ. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, *Οθωμανικά ναυπηγεία*, 112-121. Για το ναυτιλιακό δυναμικό του Πειραιά, κατά κανόνα μικρά πλεούμενα της τάξης των δέκα τόνων στην ακμή του, βλ. Ιωάννης Β. Λυκούρης, *Η διοίκησις και δικαιοσύνη των τουρκοκρατούμενων νήσων. Αίγινα, Πόρος, Σπέτσαι, Ύδρα κλπ.*, Παράρτημα Επιστημονικής Επετηρίδος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήναι 1954, σ. 44.

για λογαριασμό τους, επέτρεψαν στους χερσαίους εμπόρους την αυτόνομη διέξοδο στις αγορές, αλλά επίσης διεύρυναν κοινωνικά τις εμπορικές ελίτ με την ανάδειξη των εμπόρων της θάλασσας, των καραβοκυραίων. Να θυμίσω στον αναγνώστη ότι αναφερόμενοι στο εμπορικό πόλο της Ηπείρου συζητήσαμε εκτενώς για το Μεσολόγγι. Εκεί κατασκεύαζαν μέχρι τον 17ο αιώνα βάρκες για αλιεία στη λιμνοθάλασσα και μικρομεταφορές. Φαίνεται πως οι Μεσολογγίτες δεν χρησιμοποίησαν παρά μόνο τις γνώσεις τους για να μετεξελιχθούν σε μικρούς μεταφορείς προϊόντων από τις γύρω περιοχές, με λίγο μεγαλύτερα πλεούμενα, «περαματάρικα» ή τρεχαντήρια μήκους οκτώ έως δώδεκα μέτρων, με ένα μικρό πανί. Χάρη σε δάνεια Οθωμανών αξιωματούχων που απέβλεπαν στη βεβαιότητα της τοποθέτησής τους με τόκο, αλλά κυρίως χάρη στις επενδύσεις των Ελλήνων εμπόρων της Ηπείρου, το Μεσολόγγι εξελίχθηκε σε ναυτιλιακό κέντρο που αποδέσμευσε τον εμπορικό πόλο της Ηπείρου από την εξάρτηση της γαλλικής και έπειτα της αγγλικής ναυτιλίας, επιτρέποντας στους Ηπειρώτες εμπόρους να επεκταθούν αυτόνομα στα λιμάνια αρχικά της Αδριατικής, και ακολούθως ολόκληρης της Μεσογείου. Στην καμπή προς τον 19ο αιώνα, το Μεσολόγγι ήταν το όγδοο σε μέγεθος ελληνικό ναυτιλιακό κέντρο, με τον εμπορικό κύκλο εργασιών μόνο μέσα στην πόλη να κυμαίνεται γύρω στο 1,5 εκατομμύριο γρόσια τον χρόνο.[912]

Το ερώτημα για τα νησιά είναι πιο πολύπλοκο. Τι σήμαινε «νησί» πριν από την ανάδυση των ναυτιλιακών κέντρων στο Αιγαίο, δηλαδή πριν από τον 18ο αιώνα; ποια νησιά ήταν σημαντικά και τι τα έκανε να αξιολογούνται ως τέτοια;[913]

Φυσικά, ορισμένα νησιά είχαν πολύ μεγάλη στρατιωτική σημασία. Για παράδειγμα, η Κρήτη και η Κύπρος διέθεταν σημαντική γεωπολιτική θέση, οπότε ήταν κρίσιμα για τον έλεγχο της ανατολικής Μεσογείου από το οθωμανικό κράτος. Από τα μικρότερα νησιά, κατά τους αιώνες που προηγήθηκαν του 18ου, σημαντικά ήταν όσα διέθεταν αξιόλογη αγροτική παραγωγή: η Χίος και η Λέσβος, η Πάρος και η Νάξος, η Σίφνος του Πέτρου Ρόζα με την πολυσχιδή παραγωγή της, η Σάμος και άλλα. Αυτού του τύπου τα νησιά ήταν σημαντικά, κυρίως επειδή διέθεταν παραγωγικό πληθυσμό, σε αντίθεση με τους επιπλέοντες βράχους όπου αναπτύχθηκαν τα σημαντικότερα κέντρα της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας στο Αιγαίο.

Αντιπροσωπευτικοί επιπλέοντες βράχοι: η Κάσος, η Ύδρα, κάποτε πευκόφυτη, τα Ψαρά, η Μύκονος, η Σκόπελος· κάπως λιγότερο ξερά νησιά, οι Σπέτσες και η Σαντορίνη· ακόμη λιγότερο, ο Πόρος και η Τήνος, για να περιοριστούμε σε αυτά μόνο από

912 Για την ιεράρχηση των ελληνικών ναυτιλιακών κέντρων βλ. Gelina Harlaftis and Sophia Laiou, «Ottoman State Policy», σ. 15. Για το μέγεθος του κύκλου εργασιών στο Μεσολόγγι βλ. François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. 4, σ. 269.

913 Για τον νησιωτικό επικαθορισμό των κοινωνιών των ναυτικών νησιών βλ. τη σχετική προβληματική, ίσως την πλέον ενδιαφέρουσα και δημιουργική, Émile Y. Kolodny, *La population des îles de la Grèce. Essai de géographie insulaire en Méditerranée orientale*, τ. I, Édisud, Aix-en-Provence 1974, σ. 13-49.

τα είκοσι εννέα ναυτιλιακά κέντρα του Αιγαίου, τα οποία άρχισαν να διαθέτουν πλοία μέσου εκτοπίσματος τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα.[914] Εκτός από τα ναυτικά κέντρα, υπήρχαν πολλοί μικροί ή ακόμη μικρότεροι ναυτότοποι με τρεχαντήρια κάτω των τριάντα τόνων, ή ακόμα μικρότερα, και πολλές φορτωτικές κωπήλατες βάρκες με ένα υποτυπώδες πανί, οι οποίες εξυπηρετούσαν τις γύρω μικρομεταφορές και το εμπόριο προϊόντων ακολουθώντας την ακτογραμμή.[915] Ο αριθμός αυτών των πλοιαρίων μπορεί να υπολογιστεί μόνο κατά προσέγγιση σε ορισμένες χιλιάδες. Στην πράξη, τα πλοιάρια αναπλήρωναν εν μέρει την απουσία αμαξιτών οδών στα κεντρικά και νότια Βαλκάνια. Συχνά συγκέντρωναν από παράλιους όρμους πολλές μικρές ποσότητες αγροτικών προϊόντων τις οποίες μετέφεραν σε μεγάλα εμπορικά πλοία που δεν μπορούσαν να προσεγγίσουν τις ακτές.[916]

Τα περισσότερα από τα μετέπειτα σημαντικά ναυτικά εμπορικά κέντρα του αιγαιακού αρχιπελάγους ξεκίνησαν τη ναυτιλιακή τους καριέρα ως μικρά ναυτικά παραπληρώματα που διακινούσαν την πλούσια αγροτική παραγωγή γειτονικών περιοχών. Έτσι, τα Ψαρά εξυπηρετούσαν τη Χίο, η Ύδρα, οι Σπέτσες και ο Πόρος την ανατολική Πελοπόννησο, η Σκόπελος, νησί κτηνοτροφικό και τόπος εξορίας, την παραγωγή του Πηλίου. Η Κάλυμνος, αντίθετα, ήταν ένα νησί όπου την κύρια εμπορευματική καλλιέργεια αποτελούσαν οι ελιές. Η ελαιοπαραγωγή γινόταν στις πολύ μικρές κοιλάδες της Πόθιας και του Βαθύ, στο εξίσου μικρό οροπέδιο του Άργους και σε αναβαθμούς (*δαμάκια*) στις πλαγιές.[917] Η σπογγαλιεία ήταν παλαιά αλλά περιθωριακή οικονομικά δραστηριότητα. Άρχισε να μετεξελίσσεται σε κυρίαρχη και να αποφέρει πλούτο στο νησί κατά τις αρχές του 18ου αιώνα. Έως τις αρχές του 19ου, η Κάλυμνος είχε ολοκληρώσει τη μετάβασή της και είχε εξελιχθεί από μικρή, κλειστή, φτωχή αγροτική κοινωνία, εξαρτημένη από τη Μονή της Πάτμου, σε αυτόνομο οικονομικό κέντρο αλιείας, επεξεργασίας και εμπορίας σφουγγαριών με προορισμό πολλές ευρωπαϊκές αγορές.[918] Ίσως επίσης οι κάτοικοι της Κάσου, οι οποίοι ήταν ακόμη πιο φτωχοί από τους Καλύμνιους, να δοκίμασαν τις πρώτες ναυτικές και εμπορικές εμπειρίες τους κατά την εξόρυξη γύψου σε πλαϊνή βραχονησίδα, τα Αρμάθια, από όπου τον μετέφεραν με πλοιάρια για να τον πουλήσουν σε κέντρα της Μικράς Ασίας.[919]

---

[914] Βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας*, σ. 78-79.

[915] Για τα σημεία φόρτωσης βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη και Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, Κέδρος, Αθήνα 2013, χάρτης 1.3 σ. 74.

[916] Paul Masson, *Histoire du commerce*, σ. 625.

[917] Σακελλάρης Ν. Τρικοίλης, *Νεότερη ιστορία της Καλύμνου. Κοινωνική διαστρωμάτωση*, Λιβάνης, Αθήνα 2007, σ. 99-118. Για τα Δωδεκάνησα δεν θα πρέπει να παραλείψει κανείς το βιβλίο του Μιχάλη Σκανδαλίδη, *Ο νησιωτικός μικρόκοσμος του δωδεκανησιακού αρχιπελάγους. Νησίδες, νησίδια (βραχονησίδες), βράχοι, γεωγραφική, ιστορική και ονοματολογική προσέγγιση*, Αιχμή, Αθήνα 1994.

[918] *Στο ίδιο*, σ. 165-167, 239-252.

[919] Μάρκος Μαλλιαράκης, *Επίτομος περιγραφή της νήσου Κάσου*, Ι. Κ. Λαγουδάκη, Εν Αλεξανδρεία, 1894, σ. 26.

Η πρωταρχική ναυτική τεχνογνωσία των κατοίκων αυτών των νησιών δεν προήλθε ασφαλώς από την υποχρεωτική ναυτολόγηση πληρωμάτων στον οθωμανικό στόλο, δεδομένου ότι αυτοί οι νησιώτες δεν γνώριζαν τίποτε από ναυτιλία, και μάλιστα από πλοία μεγάλα, σαν τα πολεμικά των Οθωμανών. Οι πρώτες γνώσεις ορισμένων κατοίκων των μικρών και φτωχών αυτών νησιών για τα ναυτικά πράγματα, στα φτωχότερα μάλιστα νησιά, προήλθαν από περιοδική συμμετοχή ορισμένων νησιωτών σε πειρατικά πλοία, όταν αυτά αγκυροβολούσαν στις ακτές τους και ναυτολογούσαν –εξαναγκαστικά ή εθελοντικά– βοηθητικά μέλη των πληρωμάτων τους. Ναυτική τεχνογνωσία αποκτούσαν οι φτωχοί νησιώτες και σε περιπτώσεις που πολεμικά πλοία ναυτικών κρατών καταλάμβαναν τέτοια πειρατικά πλοία, γεγονός που οδηγούσε συχνά τους συλληφθέντες πειρατές σε γαλέρες ή σε καταναγκαστικά έργα σε ναυπηγεία.

Με εξαίρεση την Τήνο, τα νησιά του Αιγαίου κατακτήθηκαν από τους Οθωμανούς τα πρώτα εξήντα χρόνια του 16ου αιώνα.[920] Είναι πολύ πιθανό οι πόλεμοι αυτοί, υπερβολικά μεγάλοι και παρατεταμένοι για τα μέτρα μικροσκοπικών, φτωχών, ξεχασμένων πληθυσμών, να βύθισαν αυτούς τους επιπλέοντες βράχους σε ακόμη βαθύτερη υλική ένδεια. Θα υποστήριζα πως μόλις με το τέλος αυτών των πολέμων ξεκινούσε η προϊστορία της νεότερης περιόδου τους.[921] Οι αμυδρές απαρχές της ιστορίας τους και οι πρώτες μικρές πράξεις ορισμένων κατοίκων τους σε σχέση με τη ναυτιλία εντοπίζονται αργά, ανάλογα με το νησί, από τα μέσα του 17ου αιώνα έως τις αρχές του επόμενου.[922] Τη μετάβαση αυτών των νησιών από την ανώνυμη προϊστορία τους στη λαμπρή ναυτιλιακή ιστορική τους περίοδο την εντοπίζουμε αρχικά στην εξέλιξη του πληθυσμού τους. Παρότι τα μεγέθη του 16ου και του 17ου αιώνα που παρουσιάζουμε στον πίνακα (αρ. 2) προέρχονται από απλές περιγραφές περιηγητών, ωστόσο η ικανοποιητική βεβαιότητα για το μέγεθος του πληθυσμού το 1820, που συμπληρώνει τον πίνακα, επιτρέπει να διατυπώσουμε με σχετική βεβαιότητα την ακόλουθη ερμηνεία: Αν παρατηρήσουμε την κίνηση του πληθυσμού των νησιών στον πίνακα (αρ. 2) από την οπτική της οικονομικής δραστηριότητας, τότε σχηματίζονται δύο διαφορετικοί δημογραφικοί νησιωτικοί τύποι. Ο πρώτος τύπος

920 Elizabeth Zachariadou, «Changing masters in the Aegean», in J. Chrysostomides, C. Dendrinos, J. Harris (eds), *The Greek Islands and the Sea*. Proceedings. Royal Holloway, University of London, Λονδίνο 2001. Για τα συμβαντολογικά δεδομένα βλ. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, ιδίως τον πρώτο τόμο.

921 Émile Y. Kolodny, *La population des îles de la Grèce*, σ. 171-176.

922 Βλ. σχετικά με την κατάσταση ορισμένων από αυτά τα νησιά κατά τον 16ο και 17ο αιώνα κάποιες γενικές αλλά ενδιαφέρουσες περιγραφές στα ακόλουθα: Για τις Σπέτσες, Ανάργυρος Ανδρέου Χατζηαναργύρου, *Τα σπετσιώτικα. Συλλογή ιστορικών εγγράφων αφορώντων τα κατά την ελληνικήν Επανάστασιν του 1821. Εκ των αρχείων της νήσου Σπετσών και του κράτους*, τ. 2, Εφ. Σφαίρα, Εν Πειραιεί 1925, σ. 19-24. Για την Ύδρα, Γεώργιος Δ. Κριεζής, *Ιστορία της νήσου Ύδρας προ της (Ελληνικής) Επαναστάσεως του 1821*, Α. Σ. Αγαπητού, Εν Πάτραις 1860, σ. 10-12. Για τα Ψαρά, Κωνσταντίνος Νικόδημος, *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τ. Α΄, Δ. Μαυρομμάτη, Εν Αθήναις 1862, σ. 11-15. Για την Κάσο, Μάρκος Μαλλιαράκης, *Επίτομος περιγραφή*, σ. 42 κ.ε., και για την Κάλυμνο, Σακελλάρης Ν. Τριχοίλης, *Νεότερη ιστορία*, σ. 49-50, 239-241.

αποτελείται από τα νησιά εκείνα που ήταν εμπορικά και αγροτικά, αλλά η εμπορική ναυτιλία αποτελούσε μόνο συμπληρωματική δραστηριότητα. Τέτοια νησιά αντιπροσωπευτικά ήταν η Χίος, η Λέσβος, η Πάρος, η Σίφνος, η Σάμος και η Νάξος. Αυτά αύξησαν τον πληθυσμό τους μέχρι δυόμισι φορές έως το 1820. Ο δεύτερος τύπος διαμορφώνεται από τα νησιά τα οποία είτε με τη σπογγαλιεία και τη μικρή εμπορική ναυτιλία –όπως η Κάλυμνος– είτε με μεικτές ναυτιλιακές και εμπορευματικές αγροτικές καλλιέργειες –όπως ο Πόρος, η Κάσος και η Σκόπελος– είτε, τέλος, με την αποκλειστική εξειδίκευση στο ναυτικό εμπόριο –όπως οι Σπέτσες, η Ύδρα και τα Ψαρά– πολλαπλασίασαν τον πληθυσμό τους κατά την ίδια περίοδο από επτά έως είκοσι έξι φορές.

Πίνακας 2ος

Κατοίκηση αντιπροσωπευτικών νησιών του Αιγαίου ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο

Κατηγορίες	Νησιά	16ος αι. (Προσέγγιση)	17ος αι. (Προσέγγιση)	1820 (Απογραφή Καποδίστρια)	Αύξηση με βάση τον 17ο αιώνα
Αγροτικά νησιά	Χίος	95	71	154	*2,2*
	Λέσβος	18	13	24	*1,8*
	Πάρος	30	25	40	*1,6*
	Σίφνος	64	38	77	*2*
	Σάμος	–	21	52	*2,5*
	Νάξος	23	16	30	*1,9*
Μικρά και μεγάλα ναυτιλιακά κέντρα του 18ου αι.	Κάλυμνος	7	5	55	*11*
	Κάσος	–	10 (;)	98	*10*
	Σπέτσες	–	45	360	*8*
	Ύδρα	2	14	363	*26*
	Πόρος	4 (;)	43	304	*7*
	Σκόπελος	3	9	73	*8*
	Ψαρά	Ακατοίκητα (;)	19	200	*10,5*

Πηγή: Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος-αρχές 19ου αιώνα*, Χίος σ. 288-96, Λέσβος σ. 273-78, Πάρος σ. 215-17, Σίφνος σ. 223-26, Σάμος σ. 284-87, Νάξος σ. 211–14, Κάλυμνος σ. 303, Κάσος σ. 306-07, Σπέτσες σ. 247-48, Ύδρα σ. 249-51, Πόρος σ. 244, Σκόπελος σ. 259-61, Ψαρά σ. 297-98, Τετράδια Εργασίας αρ. 27, ΕΙΕ/ΚΝΕ, Αθήνα 2004. Γεώργιος Δ. Κριεζής, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, σ. 10–13. Émile Y. Kolodny, *La population des îles de la Grèce*, ό.π.

Διαπιστώνουμε, συνεπώς, ότι από τα μέσα προς το τέλος του 17ου αιώνα και έως το 1820 αναπτύχθηκε εντυπωσιακά ο πληθυσμός στο έδαφος ορισμένων μικρών νησιών του Αιγαίου, τα οποία αρχικά ήταν σχεδόν ακατοίκητα. Αυτή η πληθυσμιακή απογείωση είναι προφανές ότι δηλώνει την ανάδυση νέων κοινωνικών ομάδων που ειδικεύονταν στο εμπόριο της θάλασσας και τις κατασκευές πλοίων, δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν σε νησιά τα οποία καθαυτά είχαν σχεδόν μηδενικό οικονομικό και πολιτικό ενδιαφέρον για την οθωμανική εξουσία, αλλά και για κάθε άλλη, μέχρι σχεδόν τις αρχές του 18ου αιώνα.

Οι γενεαλογίες των ελληνικών ναυτικών κοινωνιών

Για τη γενεαλογία τους νοιάζονται μόνο οι οικογένειες εκείνες που έχουν να υπερασπιστούν ειδικά μεγάλα συμφέροντα, μεταξύ αυτών την υστεροφημία τους – σημαντική παράμετρο στο παιχνίδι των σύγχρονων ανταγωνισμών ισχύος. Οι υπόλοιποι ενδεχομένως μαθαίνουν προφορικά για τους πρόσφατους προγόνους τους.

Η ανάλυση με όρους γενεαλογίας προσφέρει την ευκαιρία να τονίσω ξανά ορισμένες συγκρίσεις που μας διευκολύνουν να καταλάβουμε καλύτερα πως ενώ οι ελληνικοί πληθυσμοί είναι από τους αρχαιότερους στον πλανήτη, αντίθετα, η νέα ελληνική κοινωνία είναι σχετικά πρόσφατο ιστορικό φαινόμενο, που αναδύθηκε μέσα από μια τεράστια, πολυεθνική και αλλόγλωσση αυτοκρατορία. Αν, για παράδειγμα, ένας σημερινός Άγγλος λόρδος ή κάποιος απόγονος καταργημένων Γάλλων αριστοκρατών –μεγαλοαστοί πλέον σήμερα, αν δεν έχουν ξεπέσει– μπορούν να καταμετρήσουν στο γενεαλογικό τους δέντρο προγόνους επί έξι ή και οκτώ αιώνες, οι ελληνικές μεγάλες ναυτιλιακές οικογένειες, όπως άλλωστε και οι χερσαίοι έμποροι, άρχισαν να εμφανίζονται μόλις τον 17ο αιώνα. Θα πρέπει να υπενθυμίσω, όχι χωρίς κάποια αυταρέσκεια, πως οι πρόγονοι των Γάλλων πρώην αριστοκρατών και των Άγγλων νυν, βρέθηκαν κατά κανόνα στις εθνικές επαναστάσεις των χωρών τους με το αντίπαλο στρατόπεδο από εκείνο των επαναστατημένων. Αντίθετα, στην περίπτωση των Ελλήνων κεφαλαιούχων, η υστεροφημία που οδήγησε στη σύνταξη ορισμένων βιογραφιών και γενεαλογικών δέντρων ισχυρών οικογενειών συνδέεται με την Ελληνική Επανάσταση. Σε αυτήν, σχεδόν όλες οι ναυτιλιακές οικογένειες, όπως άλλωστε και πολλές του χερσαίου εμπορίου, έπαιξαν σημαίνοντα πολιτικό και στρατιωτικό ρόλο, και επιπλέον υπήρξαν από τους μεγάλους χρηματοδότες των επαναστατικών πολέμων και του κράτους. Ωστόσο, το κοινό χαρακτηριστικό όλων των ισχυρών οικογενειών στον κόσμο είναι πως έχουν ξεκινήσει από ταπεινούς προπάτορες, όπως είδαμε ήδη για τους βογιάρους και τους Φαναριώτες. Το ίδιο ίσχυε και για τις μεγάλες ναυτικές οικογένειες των Σπετσών στα τέλη του 18ου αιώνα. Είχαν αρχίσει να εγκαθίστανται στο νησί από τα μέσα του 17ου αιώνα και ασκούσαν όλες την επιβιωτική κτηνοτροφία και γεωργία, ήταν αλβανικής προέλευσης και βαθμιαία, μάλλον

πολύ γρήγορα, εξελληνίστηκαν.[923] Τα ίδια κοινωνικά και εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά είχαν και οι πρώτοι έποικοι της Ύδρας και του Πόρου· και αυτοί ήταν Αλβανοί ποιμένες και καλλιεργητές που εγκαταστάθηκαν στα νησιά του Αργοσαρωνικού.[924] Στη Σκόπελο, τα Ψαρά, την Κάσο και την Κάλυμνο οι πληθυσμοί ήταν εν πολλοίς ελληνικοί, όπως και σε πολλά άλλα νησιά του Αιγαίου, αποτελούμενοι κατά κανόνα από μικρούς ποιμένες και καλλιεργητές.[925]

Οι μεγάλες ναυτιλιακές οικογένειες –όπως των Μπόταση, Μέξη, Πινότση, Γκιώνη, Λάζαρη, Ανάργυρου και άλλες– ξεκίνησαν την εγκατάστασή τους στις Σπέτσες γύρω στα μέσα του 17ου αιώνα. Τότε οι πρόγονοι αυτών των οικογενειών δεν ήταν ακόμη παρά μικροί αγροτοποιμένες που για να επιβιώσουν σχημάτιζαν στα νησιά οικογενειακούς οικισμούς, κατάλληλους για μια διευρυμένη πατριαρχική οικογένεια.[926] Το ίδιο ισχύει και για τους προγόνους των οικογενειών των μετέπειτα ισχυρών Υδραίων εφοπλιστών, όπως των Βούλγαρη, Σαχτούρη, Κριεζή, Τσαμαδού, Κουντουριώτη, Μπουντούρη, Βώκου (Μιαούλη), Κοκκίνη και άλλων.[927]

Για ποιο λόγο άραγε κατέφευγαν κάποιοι χωρικοί σε αυτά τα μικροσκοπικά νησιά, όπου το μόνο που μπορούσαν να εξασφαλίσουν ήταν μια υποτυπώδης, αν όχι άκρως δυσχερής επιβίωση; Να δούμε ένα παράδειγμα που, αν του αφαιρέσουμε τα πολύ ειδικά χαρακτηριστικά, συνιστά γενικευτική απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα. Οι γιοι της οικογένειας Μπουντούρη, Αλβανοί χωρικοί από το χωριό Γκαράντσα της Μεσσηνίας, σκότωσαν γύρω στο τέλος του 17ου αιώνα πέντε Βενετούς επειδή είχαν βιάσει μια γυναίκα της οικογένειάς τους. Αμέσως όλα τα μέλη της οικογένειας έφυγαν από το χωριό. Γνωρίζουμε πως ο ένας αδελφός εντάχθηκε ως παλικάρι σε αρματολικό σώμα

---

923 Ανάργυρος Ανδρέου Χατζη-Αναργύρου, *Τα σπετσιώτικα*, τ. 2, σ. 24 κ.ε.

924 Για την αλβανική προέλευση των κατοίκων των νησιών του Αργοσαρωνικού βλ. Μιχαήλ Γ. Λαμπρυνίδης, *Οι Αλβανοί κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον. Ύδρα Σπέτσαι*, Εστία, Εν Αθήναις 1907, σ. 27 κ.ε. Αντίρρηση για την αλβανική προέλευση των κατοίκων των ναυτικών νησιών έχει διατυπώσει ένας από τους απογόνους των λίγων Ελλήνων κατοίκων που βρίσκονταν στα νησιά αυτά κατά την εγκατάσταση Αλβανών ποιμένων τον 17ο αιώνα, βλ. Αναστάσιος Κ. Ορλάνδος, *Περί της νήσου Πέτσας ή Σπετσών*, Ν. Ρουσόπουλου, Εν Αθήναις 1878, σ. 28-29. Συστηματικότερες αναφορές υπέρ της εποίκισης αρκετών νησιών του Αιγαίου από Αλβανούς βλ. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του εποικισμού της Ύδρας*,. Ε. Ι. Χατζηϊωάννου, Εν Αθήναις 1934, σ. 16-34.

925 Για τα Ψαρά βλ. Κωνσταντίνος Νικόδημος, *Υπόμνημα*, τ. Α', σ. 11-15. Για την Κάσο βλ. Μάρκος Μαλλιαράκης, *Επίτομος περιγραφή*, σ. 42 και την επιστολή του Γάλλου Savary για το νησί. Για την Κάλυμνο βλ. Σακελλάρης Ν. Τρικοίλης, *Νεότερη ιστορία*, ό.π.

926 Ανάργυρος Ανδρέου Χατζή-Αναργύρου, *Τα σπετσιώτικα*, τ. 2, σ. 24-28.

927 Δημήτριος Α. Μαυριδερός, «Γενεαλογικά θέματα από την Ύδρα», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, αρ. 5, Αθήναι 1985, σ. 121-134, 151 κ.ε. Του ίδιου, *ό.π.*, αρ. 6, σ. 21-23, 28-31, 33-34. Του ίδιου, *ό.π.*, αρ. 7, Αθήναι 1988, σ. 86 κ.ε., 108-109. Αντ. Ε. Κοκκίνης, «Η οικογένεια Κοκκίνη της Ύδρας 1448-1821. Γενεαλογική και ιστορική έρευνα», *ό.π.*, αρ. 11, Αθήναι 2001. Επίσης Ιωάννης Θ. Παπαμανώλης, *Η οικογένεια Βούλγαρη της Ύδρας, Σκιαγραφίαι, άγνωστοι σελίδες, αναμνήσεις*, Ι. Σορώτου, Εν Πειραιεί 1930. Για τον τρόπο χειρισμού των βιογραφιών βλ. το παράδειγμα που έχει μελετήσει η Αγλαΐα-Νέλλη Κάσδαγλη, «Ο Ανδρέας Μιαούλης βιογραφούμενος από τον γιο του. Σελίδες από το αρχείο του Τόμας Γκόρντον», *Μνήμων*, 17/1995.

κάπου στη Στερεά Ελλάδα και σκοτώθηκε σε κάποια μάχη, ο άλλος εγκαταστάθηκε στη Χαλκίδα της Εύβοιας όπου εξελίχθηκε σε σημαντικό κτηματία, ενώ ο τρίτος κατέφυγε στην Ύδρα.[928] Μέλη της δεύτερης γενιάς του φυγά στο μικρό νησί του Αργοσαρωνικού μετεξελίχθηκαν σε μικρούς καραβοκυραίους ήδη πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα, εξελληνίζοντας το όνομά τους σε Βουδούρη, ενώ προς το τέλος του ίδιου αιώνα η τρίτη γενιά περιλαμβανόταν στους ισχυρούς προεστούς που διοικούσαν την Ύδρα.[929]

Οι αιτίες που ώθησαν στο θαλάσσιο εμπόριο αυτούς τους κατεξοχήν εξαρτημένους από τη γη χωρικούς, έχουν επισήμως διατυπωθεί ήδη με το τέλος της Ελληνικής Επανάστασης, όταν πλέον ήταν επαξίως ήρωες νικητές. Όλες οι αιτίες συνοψίζονται στο αδιέξοδο της επιβίωσης σε νησιά μικρά και άγονα.[930] Σε αυτήν την περίπτωση, η επίσημη ερμηνεία είναι ορθή, αλλά υπερβολικά γενική. Οι δρόμοι από τη μικρή γεωργία προς τη θάλασσα, ακόμη περισσότερο οι ίδιοι οι θαλάσσιοι δρόμοι, ήταν πολλοί, ποικίλοι και δύσβατοι.

Πολύ πριν ενταχθούν αυτά τα σχεδόν άγνωστα νησιά στο σύστημα ετήσιας υποχρεωτικής έμμισθης στρατολόγησης ναυτικών που επέβαλλε το οθωμανικό κράτος σε ναυτικά κέντρα προκειμένου να επανδρώνει τα πολεμικά του πλοία, οι νησιωτικές μικροκοινωνίες είχαν επινοήσει άλλους τρόπους πρόσβασης στη θάλασσα. Είδαμε τις ανάγκες για ψάρεμα, μικρομεταφορές και μικροπειρατεία στο Μεσολόγγι και το Γαλαξίδι. Κάπως συστηματικότερα, τρεις μικροί προεστοί παραλιακών οικισμών της βόρειας Κρήτης συνάπτουν συμβόλαιο το 1538 για να αρματώσουν ένα μικρό πλοίο με σκοπό να ασκήσουν πειρατεία (*κούρσο*), συμφωνώντας ότι θα μοιράζονται εξίσου κέρδη και ζημίες· την ίδια χρονιά ένας άλλος, ονόματι Τζηνικόλας, έδινε δανεικά σε έναν πειρατή προκειμένου να ξεκινήσει τις ναυτικές του επιχειρήσεις.[931] Αντίστοιχα συμβάντα συναντάμε στην Πάρο, στα Ψαρά, στην Κίμωλο και σε άλλα νησιά του Αιγαίου τον 17ο αιώνα.[932] Αν παραλείψουμε τους μεγάλους κουρσάρους, οι οποίοι συνήθως ήταν εντεταλμένοι αξιωματούχοι κρατών προκειμένου να δρουν σε βάρος πλοίων ή περιοχών των αντιπάλων τους, καθώς επίσης και τους μεγάλους πειρατές, οι οποίοι ασχολούνταν συνήθως με τόπους που συγκέντρωναν πλούτο, όλα τα διοικητικά έγγραφα για τη μικρή πειρατεία δηλώνουν πως, παρότι εκτεταμένη, η κλίμακα δρά-

---

928 Κωνσταντίνος Α. Γουναρόπουλος, «Περί της εν Ελλάδι οικογένειας των Μπουντουραίων», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 1/1883, σ. 261-263.

929 Χριστίνα Βάρδα (επιμ.), *Αρχείο οικογένειας Μπουντούρη/Βουδούρη. Ευρετήριο*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1995, σ. 3-5.

930 Πέτρος Σκυλίτζης-Ομηρίδης, *Συνοπτική ιστορία των τριών ναυτικών νησιών, Ύδρας, Πετσών και Ψαρών καθόσον συνέπραξαν υπέρ της ελευθερίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος το 1821 και πρώτον έτος της ελληνικής αυτονομίας*, Ε. Αντωνιάδου, Εν Ναυπλία 1831, σ. 1-3.

931 Γιάννης Μ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 148 (2/3 έως 31/8 του 1538)*, τ. Β΄, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006.

932 Βλ. σχετικά Α. Κατσουρός, «Η πειρατεία στο Αιγαίο», *Παριανά*, 8/1982, και Ν. Κεφαλληνιάδης, «Χρονικόν των κατά της Κιμώλου (Argentiera) πειρατικών επιδρομών κατά τον 17ο-19ο αιώνα», *Κιμωλιακά*, 4/1974.

σης του κάθε πειρατικού πλοίου ήταν κατά κανόνα ελάχιστη. Συνήθως περιοριζόταν σε αρπαγές τροφίμων και ρουχισμού από τις γύρω περιοχές το καλοκαίρι, για να εξασφαλιστεί η επιβίωση τον χειμώνα.[933]

Νομίζω ότι οι χωρικοί των νησιών και των άλλων μικρών τόπων ωθούνταν στην πειρατεία από την υλική ένδεια, που συχνά ήταν ακραία. Αυτήν την πειρατεία πρέπει να τη δούμε ως περιοδική κινητικότητα μικρής κλίμακας. Τέτοια περίπτωση είναι εκείνος ο χωρικός της Σκοπέλου, ο Αντωνάκης Γιερόνδας, ο οποίος ζήτησε επισήμως από τους δημογέροντες του χωριού του στις αρχές του 18ου αιώνα να επιστρέψει μετά από μια πειρατική θητεία με μαλτέζικη σημαία, ώστε να ενταχθεί στο χωριό ως κανονικός ραγιάς.[934] Το αίτημά του έγινε δεκτό.

Ο ένας δρόμος λοιπόν για απόκτηση στοιχειώδους ναυτικής τεχνογνωσίας ήταν η μικροπειρατεία, ο άλλος η αιχμαλωσία εξαιτίας πειρατικής ή άλλης δράσης. Σε περίπτωση σύλληψης επιβάλλονταν στους πειρατές καταναγκαστικά έργα σε ναυπηγεία. Για παράδειγμα, ο προπάτορας της υδραίικης οικογένειας Κριεζή, αιχμάλωτος των Βενετών στην Κρήτη, απέκτησε στοιχειώδεις γνώσεις ναυπηγικής σε βενετικό κάτεργο και, όταν εγκαταστάθηκε στην Ύδρα γύρω στο 1650, τις εφάρμοσε.[935] Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, το πρώτο πλεούμενο στην Ύδρα που ξεπερνούσε το απλό μονόξυλο με κουπιά επειδή διέθετε ένα μικρό πανί, κατασκευάστηκε την ίδια δεκαετία για τις ανάγκες εμπορικής επικοινωνίας με τις ακτές της Πελοποννήσου, και το πρώτο ταξίδι που έκανε ήταν μέχρι το Ναύπλιο, απόσταση περίπου εικοσιπέντε ναυτικά μίλια.[936] Στα Ψαρά, στις Σπέτσες, στον Πόρο, στην Αίγινα, στην Κάσο και σε άλλα νησιά, τα πλοία κατασκευάζονταν επί τόπου με βάση μια στοιχειώδη εμπειρική γνώση, με αποτέλεσμα να είναι στην αρχή αρκετά παράδοξα. Στο μεταξύ, διαπιστώνοντας κάποια ζήτηση, είχαν αρχίσει να κυκλοφορούν σε αυτά τα νησιά Έλληνες εμπειροτέχνες ναυπηγοί, καραβομαραγκοί τεχνίτες με πολύ παλαιά παράδοση στο Αιγαίο, οι οποίοι είχαν αποκτήσει ικανοποιητικές γνώσεις σε οθωμανικά και βενετικά ναυπηγεία.[937]

---

[933] Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ελληνική πειρατεία και κούρσος τον ΙΗ΄ αιώνα και μέχρι την ελληνική επανάσταση (βάσει των ελληνικών και γαλλικών αρχείων)*, Εστία, Αθήνα 1998, σ. 314-315, 324-325, 328-338, 340, 343-346, 346-347. Για τον τρόπο που είδαν οι Ευρωπαίοι ναυτικοί την πειρατεία στο Αιγαίο βλ. Jean-Pierre Farganel, «La navigation vers le Levant à l'époque moderne (1545-1715) vue à travers l'exemple de quelques voyageurs français» in *Making Waves in the Mediterranean*, ό.π., σ. 9-18.

[934] Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, κ.ά., *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου. Τα ελληνικά κείμενα*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 2011, σ. 349. Γενικότερα για την πειρατεία στο Αιγαίο βλ. Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1538-1699*, τ. 2, Εστία, Αθήνα 1998 [²2014].

[935] Δημήτριος Α. Μαυριδερός, «Γενεαλογικά», αρ. 7, σ. 86.

[936] Γεώργιος Δ. Κριεζής, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, σ. 18-19.

[937] Για τις Σπέτσες βλ. Ανάργυρος Ανδρέου Χατζη-Αναργύρου, *Τα σπετσιώτικα*, τ. 2, σ. 111 κ.ε. Για τα Ψαρά, Κωνσταντίνος Νικόδημος, *Υπόμνημα*, τ. Α΄, σ. 69-74. Για τους πρώτους Έλληνες τεχνίτες ναυπηγούς βλ. Ιωάννης Β. Λυκούρης, «Ποίοι οι πρώτοι Έλληνες ναυπηγοί», *Κήρυξ της Αιγίνης*, Εν Αιγίνη 1947, τ. Γ΄, σ. 174, τ. Δ΄, σ. 3, 46-48. Για το ίδιο θέμα Αικατερίνη Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, *Οθωμανικά ναυπηγεία*, σ. 138-149.

Την ίδια περίοδο, έως τις αρχές του 18ου αιώνα, η ναυτική τεχνολογία των ευρωπαϊκών κρατών ήταν εξαιρετικά ανεπτυγμένη. Κατασκεύαζαν εμπορικά πλοία άνω των πεντακοσίων τόνων, με τα οποία διέπλεαν σχεδόν όλες τις θάλασσες του κόσμου. Στο πλαίσιο που καθόριζε η μεγάλη ευρωπαϊκή εμπορική ναυτιλία, οι αρχάριοι ναυτικοί των νησιών του Αιγαίου, προς το τέλος του 17ου αιώνα και στις αρχές του επόμενου, στα μέτρα των μικρών αρχικά δυνατοτήτων τους, επέλεξαν τύπους μικρών σκαφών, όπως τα τρεχαντήρια που μετεξελίχθηκαν σε μπρατσέρες, και λίγο αργότερα τις σαΐτες – ως εάν να ήθελαν να δηλώσουν την αποφασιστικότητα με την οποία επιτάχυναν γεωμετρικά τον ιστορικό τους χρόνο. Τα πρώτα πλεούμενα, μήκους δέκα-δώδεκα περίπου μέτρων, αρχικά με κουπιά και πανιά, ενίοτε ψάθινα, έφταναν το πολύ έως δεκαπέντε-είκοσι τόνους. Με αυτά μπορούσαν στο Αιγαίο να διαπλέουν μικρές αποστάσεις σε ανοικτή θάλασσα, χωρίς να περιορίζονται στην παράκτια πλεύση. Σε αντίθεση με την προηγμένη χαρτογραφία και τις πολύπλοκες τεχνικές πλοήγησης των Ευρωπαίων, τα ταξίδια στα ελληνικά ναυτικά νησιά πραγματοποιούνταν αρχικά μόνο τη νύκτα, με αμιγώς αρχέγονες γνώσεις πλεύσης, ακολουθώντας τα άστρα.[938] Παρά τον απόλυτο εμπειρισμό στις κατασκευές πλοίων, την πλοήγηση και την άσκηση του εμπορίου, η Ύδρα προς το τέλος του 17ου, και τα υπόλοιπα νησιά στις αρχές του 18ου αιώνα, είχαν κατορθώσει να ξεπεράσουν το επίπεδο της παράκτιας ναυσιπλοΐας στις πλησίον στεριές. Είχαν πλέον ανοίξει τους πρώτους δρόμους του δικού τους ναυτικού εμπορίου στα όρια του Αιγαίου. Θα πρέπει να εκμεταλλεύτηκαν τα διάκενα των δρόμων του ναυτικού εμπορίου που άφηναν τα εμπορικά πλοία των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών, με άλλα λόγια οι νησιώτες εμπορεύονταν αρχικά τις μικρές εκείνες ποσότητες σε μικρούς τόπους που το μεγάλο ευρωπαϊκό ναυτικό εμπόριο παρέκαμπτε στο πέρασμά του.

* * *

Ας πάρουμε κάποια απόσταση από αυτήν τη μικρή γοητευτική κλίμακα των απαρχών των ναυτικών κοινωνιών. Έτσι θα μπορέσουμε να αντιληφθούμε το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο άρχισαν να εμφανίζονται από τα μέσα του 17ου αιώνα τα μικρά ναυτικά κέντρα, άγνωστα μέχρι πρότινος και αδιάφορα για τον κόσμο της εποχής τους.

Το πρωταρχικό γενικό πλαίσιο είναι η απώλεια ελέγχου του θαλάσσιου εμπορίου της ανατολικής Μεσογείου από τους Οθωμανούς, με εξαίρεση τις αραβικές περιοχές της αυτοκρατορίας, απώλεια που συμπαρέσυρε και τη ναυτική τεχνογνωσία μετά τα τέλη του 16ου αιώνα.[939] Οι ναυτικές δυνάμεις οι οποίες έλεγχαν με τα πλοία τους το περιορισμένο βαλκανικό εξωτερικό εμπόριο έως τον 17ο αιώνα ήταν η γαλλική, η βρετανική,

---

[938] Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του εποικισμού*, σ. 34.

[939] Xavier de Planhol, «Islam and the Sea. The causes of a failure», in Hastings Donnan (ed.), *Interpreting Islam*, Sage, Λονδίνο 2002, σ. 130-139.

η ολλανδική και η βενετική. Ο έλεγχος του ναυτικού εμπορίου είχε παραχωρηθεί στα ευρωπαϊκά κράτη από το οθωμανικό και είχε επικυρωθεί με τις αντίστοιχες διομολογήσεις. Το περιορισμένο εσωτερικό εμπόριο στις βαλκανικές περιοχές ελεγχόταν από τους ντόπιους εμπόρους, οι οποίοι αρκούνταν στο εσωτερικό εμπόριο λόγω του ελέγχου που ασκούσαν οι ευρωπαϊκές ναυτικές δυνάμεις στο εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανίων και την αντίστοιχη ναυτιλία.

Από τα μέσα του 17ου αιώνα έως τις πρώτες δεκαετίες του 18ου είχαν μόλις αρχίσει να αναδύονται ναυτικά κέντρα πολύ μικρής κλίμακας. Σχεδόν όλα φύτρωναν στις παρυφές μιας αγροτικής παραγωγής που αναζητούσε εμπορική διέξοδο σε περιοχές όπου δεν υπήρχαν δρόμοι, ιδίως αμαξιτοί. Αυτό ήταν ένα από τα πρωταρχικά κίνητρα για να μετατραπούν οι βαρκάρηδες του Μεσολογγίου, του Αιτωλικού και του Γαλαξιδίου σε μεταφορείς προϊόντων μικρών αποστάσεων ή ακόμη να ασκήσουν οι ίδιοι μικρό εμπόριο.[940] Ίσως επίσης οι βιοτικές ανάγκες των φτωχών αγροτοποιμένων οικιστών των μικρών νησιών που εξελίχθηκαν σε ναυτικά κέντρα να αποτέλεσαν κάποια ακόμη πρωταρχικά κίνητρα που ώθησαν προς τη θάλασσα. Σε κάθε περίπτωση, οι άνθρωποι αυτών των πολύ μικρών τόπων, κινούμενοι στα διάκενα που άφηνε η ευρωπαϊκή εμπορική ναυτιλία στην ανατολική Μεσόγειο, πραγματοποίησαν μια εντυπωσιακή μετάβαση. Από περιθωριακοί παραλιακοί και νησιωτικοί οικισμοί που ήταν έως τα μέσα του 17ου αιώνα, μετεξελίχθηκαν έως τις αρχές του 18ου σε κέντρα ναυτικού εμπορίου μικρής κλίμακας.

Βρισκόμαστε λοιπόν ενώπιον ενός φαινομένου ανάλογου με εκείνο των αναδυόμενων εμπόρων που οργάνωναν τις διατοπικές αγορές με στόχο το εξωτερικό εμπόριο. Επιπλέον, τα δύο φαινόμενα συμπίπτουν απολύτως χρονικά. Οι κάτοικοι των αναδυόμενων ναυτικών κέντρων του Αιγαίου, όπως και των ηπειρωτικών παραλίων, στην καμπή του 18ου αιώνα, έπαιρναν μέρος κατά πάσα πιθανότητα ως έμποροι και μεταφορείς οι οποίοι εξυπηρετούσαν τις διατοπικές αγορές που παρακολουθήσαμε να διαμορφώνουν οι αναδυόμενοι τοπικοί έμποροι. Δεν έχουμε επαρκείς αποδείξεις για αυτήν τη σχέση, διαθέτουμε όμως ισχυρές ενδείξεις. Να θυμίσω πως συζητώντας για τους εμπλεκόμενους συνεργάτες στα δίκτυα των διατοπικών αγορών που σχημάτιζαν οι αναδυόμενοι τοπικοί έμποροι κατά τον 17ο αιώνα, διαπιστώσαμε για δύο από αυτούς ότι το 14% των συνεργατών τους ήταν ναυτικοί, καπετάνιοι. Το ίδιο διαπιστώσαμε συζητώντας για τον εμπορικό πόλο της Ηπείρου στη σχέση που ανέπτυξε με το μεσολογγίτικο εμπορικό ναυτικό προς τα μέσα του 18ου αιώνα, όπως και για τις εμπορικές σχέσεις των βορειοανατολικών περιοχών της Πελοποννήσου με το άλλο ναυτικό κέντρο, το Γαλαξίδι.

Το χρονικό διάστημα που απαιτήθηκε ώστε να αποσπαστούν οι φτωχοί νησιώτες από το βάρος της υλικής ένδειας αιώνων, από τον ελάχιστο ορίζοντα των οικισμών τους

[940] Διασώζονται ορισμένα εμπορικά συμφωνητικά του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα ανάμεσα σε εμπόρους γύρω περιοχών και νησιών του Ιονίου και σε καραβοκυραίους του Μεσολογγίου, τα οποία δημοσιεύει ο Κ. Α. Στασινόπουλος, *Το Μεσολόγγι*, σ. 68-69, 79-83.

και την περιθωριακή θέση τους στον κόσμο, ξεκίνησε περί τα μέσα προς τα τέλη του 17ου αιώνα και, ανάλογα με το νησιωτικό ή παραλιακό ναυτικό κέντρο, ολοκληρώθηκε μεταξύ 1720 και 1750. Η δεύτερη περίοδος θα συνεχιστεί αδιαλείπτως έως το 1820, στην πραγματικότητα και αρκετές δεκαετίες μετά. Αυτό που ορίζουμε ως δεύτερη περίοδο ξεκίνησε από την Ύδρα γύρω στο 1720, όταν οι Υδραίοι άρχισαν να δανείζονται, μάλλον από προεστούς της Πελοποννήσου, προκειμένου να κατασκευάσουν μεγάλα πλοία στο νησί τους, περίπου διακοσίων τόνων, ενώ συνέχισαν να εφαρμόζουν το σύστημα των από κοινού ναυτικών επενδύσεων, τη *σερμαγιά*.[941] Στόχος τους ήταν να πραγματοποιήσουν εμπορικά ταξίδια αρχικά σε λιμάνια της Αδριατικής. Πολύ σύντομα ακολούθησαν ταξίδια σε όλα σχεδόν τα λιμάνια της Μεσογείου, της βόρειας Ευρώπης και, προς το τέλος του 18ου αιώνα, στην κεντρική Αμερική.

Η ανάπτυξη των ελληνικών ναυτικών κοινωνιών

Σε αρκετά από τα νησιά του Αιγαίου απαγορευόταν να εγκατασταθούν Οθωμανοί. Ανεξάρτητα πάντως από την απαγόρευση, οι Οθωμανοί, λόγω έλλειψης φρουράς σε αυτά τα νησιά, και επειδή ζούσαν κατά κανόνα από τις προσόδους της γης που παρήγε η εργασία των ραγιάδων, απέφευγαν τα μικρά και βραχώδη νησιά. Οι πληθυσμοί των ναυτικών νησιών του Αιγαίου ήταν υποτελείς, υπάγονταν στο καθεστώς του ραγιά. Η οργάνωση των σχέσεων με την Υψηλή Πύλη, συνήθως μέσω του εκάστοτε Οθωμανού στόλαρχου, μπορεί να διαφοροποιούσε τον τρόπο φορολόγησης, όχι όμως και την ουσία των σχέσεων υποτέλειας.[942] Συνήθως πέντε τοπικοί προεστοί με έναν επικεφαλής αποτελούσαν το συμβούλιο διοίκησης του κάθε νησιού, που διέθετε τους εκπροσώπους του στην Πύλη, τους βεκίληδες. Το συμβούλιο επιτηρούσε το καθεστώς και τις υποχρεώσεις των ραγιάδων του κάθε νησιού έναντι του οθωμανικού κράτους. Οι προεστοί που αποτελούσαν το συμβούλιο ορίζονταν από τους υπόλοιπους προεστούς του κάθε νησιού. Μόνο τα μέλη της πρώτης τιμοκρατικής τάξης, οι προεστοί, είχαν αυτό το δικαίωμα. Οι φόροι πληρώνονταν στους Οθωμανούς κάθε χρόνο όπως καθορίζονταν από τις υπηρεσίες της Πύλης, και η κατανομή τους στους κατοίκους του ναυτικού νησιού ήταν αρμοδιότητα του συμβουλίου των προεστών. Παρότι με μια πρώτη σκέψη θα υποστήριζε κανείς ότι και εδώ το σύστημα εσωτερικής διοίκησης ήταν αριστοκρατικό, όπως στα αρματολίκια, ωστόσο στα νησιά οι προεστοί λειτουργούσαν μάλλον ως δημοκρατία των οικονομικά ισχυρών, συγκεκριμένα των πλοιοκτητών Α΄ τάξεως ή αρχόντων, χωρίς

[941] Γεώργιος Δ. Κριεζής, *Ιστορία*, σ. 20.

[942] Σχετικά με τις δευτερεύουσες ιδιαιτερότητες των σχέσεων των νησιών του Αιγαίου με την Υψηλή Πύλη βλ. Nicolas Vatin, «Îles grecques? Îles Ottomans? L'insertion des îles de l'Égée dans l'Empire ottoman a la fin du XVIe siècle», in N. Vatin, G. Veinstein (eds), *Insularités ottomanes*, Maisonneuve & Larose, Institut français d'études anatoliennes, Παρίσι 2004.

να απολαμβάνουν κάποια ειδικά προνόμια πέραν της οικονομικής δύναμης που διέθεταν.[943] Σε αυτό το σύστημα διοίκησης των νησιών του Αιγαίου υπήρχαν παραλλαγές, ανάλογα με την υπαγωγή τους είτε στον Οθωμανό στόλαρχο είτε σε κάποιον ανώτατο αξιωματούχο της Πύλης, αλλά η βασική δομή ήταν κοινή για όλα.[944]

Αρκετά από τα νησιά του Αιγαίου, ιδίως τα ναυτικά, διαμόρφωσαν στην πορεία τους ορισμένες παραλλαγές στην τοπική διοίκηση, οι οποίες τα διαφοροποιούσαν από την αντίστοιχη των ηπειρωτικών περιοχών. Η πρώτη παραλλαγή αφορούσε την απονομή εσωτερικής δικαιοσύνης, στην οποία αρκετά γρήγορα, ίσως εξαρχής, τα ναυτικά νησιά ξεπέρασαν τις δικαστικές αρμοδιότητες των ορθόδοξων εκκλησιαστικών αξιωματούχων, αναπτύσσοντας βαθμιαία μια δικαιοσύνη λαϊκού χαρακτήρα, που την απένεμε αποκλειστικά το συμβούλιο προεστών κάθε νησιού.[945] Η δεύτερη ήταν ο προορισμός των φόρων, οι οποίοι καταβάλλονταν υπέρ της κάθε νησιωτικής κοινότητας. Κοινοτικοί φόροι επιβάλλονταν με διάφορους τρόπους σε όλα τα Βαλκάνια, όμως στα ναυτικά νησιά είχαν τη μορφή τελωνειακών και λιμενικών δασμών στο εμπόριο και, το κυριότερο, προορίζονταν συνήθως για βελτίωση των υποδομών της κάθε νησιωτικής κοινωνίας.[946] Οι τελωνειακοί και λιμενικοί δασμοί υπέρ του κοινού, αλλά και ο έλεγχος της εσωτερικής δικαιοσύνης από τους λαϊκούς άρχοντες, αποτελούν θεσμικές ρυθμίσεις που μας προϊδεάζουν για προσπάθειες να συγκροτηθεί τοπική κοινωνία σε κάθε νησί, ή τουλάχιστον όπου η ναυτική ισχύς κάλπαζε κατά τον 18ο αιώνα. Πράγματι, από το 1740 εμφανίζονται οι πρώτες εσωτερικές ρυθμίσεις των σχέσεων μεταξύ των κατοίκων, αρχικά στην Ύδρα. Οι ρυθμίσεις αυτές πήραν τη μορφή εσωτερικών κανόνων.[947] Οι Υδραίοι προεστοί αρχικά, λίγο αργότερα οι Σπετσιώτες και οι Ψαριανοί, συνέταξαν τους πρώτους κανονισμούς για τις εργασιακές και εμπορικές σχέσεις, για το ύψος των τελωνειακών και λιμενικών δασμών που έπρεπε να κατατεθούν στην «κάσα του κοινού» του κάθε νησιού, για τον προορισμό, καθώς και για τη διαχείριση αυτών των χρηματικών ποσών.[948] Ήταν καταστατικοί όροι δεσμευτικοί για όλους τους κατοίκους του κάθε νησιού. Εγγυητές

[943] Βλ. ορισμένες σχετικές παρατηρήσεις του Ιωάννου Β. Λυκούρη, *Η διοίκησις*, σ. 53-54. Για τον τρόπο συγκρότησης της Συνόδου των Αρχόντων βλ. Περικλής Αργυρόπουλος, *Η Δημοτική Διοίκησις εν Ελλάδι*, τ. 1, Εκ της Φιλολάου τυπογραφίας, Εν Αθήναις 1843, σ. 37-38.

[944] Βλ. σχετικά Δημήτρης Σιάτρας, *Ο κοινοτικός πολιτισμός της τουρκοκρατούμενης νησιωτικής Ελλάδας*, Παρισιάνου, Αθήνα 2007.

[945] Νικόλαος Γ. Μοσχοβάκης, *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον*, σ. 125. Γενικότερα για τα «κοινοτικά» δικαστήρια βλ. Δημήτρης Σιάτρας, *Ελληνικά κοινοτικά δικαστήρια κατά την Τουρκοκρατία*, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου, Βόλος 1997.

[946] Για το ύψος των τελωνειακών δασμών της Ύδρας τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα βλ. Αντώνιος Λιγνός, *Ιστορία της Νήσου Ύδρας*, τ. 1, Αθήνα 1946, σ. 78. Για τα αντίστοιχα έσοδα της «κάσας μετρητών» και τη διαχείρισή της στα Ψαρά βλ. Βασίλης Σφυρόερας, *Αρχείον Ψαρών (1821-1827)*, τ. Α΄, Παράρτημα Β΄, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1974, σ. 491-605. Για τον αρκετά πιο αρχέγονο τρόπο των χαραβοχυραίων της Κάσου να συγκεντρώνουν χρήματα για το «κοινό» βλ. Μάρκος Μαλλιαράκης, *Επίτομος περιγραφή*, σ. 48-50.

[947] Νικόλαος Γ. Μοσχοβάκης, *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον*, σ. 130-148.

[948] Γεώργιος Δ. Κριεζής, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, σ. 71-72. Αναστάσιος Κ. Ορλάνδος, *Περί της νήσου Πέτσας*, σ. 49 κ.ε.

για την τήρησή τους από το σύνολο του πληθυσμού ήταν τα συμβούλια προεστών, ενώ την εφαρμογή τους παρακολουθούσε ένα είδος έμμισθου αστυνομικού που οριζόταν από την κοινότητα.[949]

Δεν πρόκειται, συνεπώς, για τις συνήθεις κοινότητες των καζάδων με επικεφαλής έναν κοτζάμπαση, οι οποίες επέβαλλαν, όπως είδαμε, φόρους στους ραγιάδες για ίδιον όφελος των προεστών και των ορθόδοξων εκκλησιαστικών αξιωματούχων. Εδώ, στα ναυτικά νησιά, η «κάσα του κοινού» αποσκοπούσε περισσότερο στην αναδιανομή των φόρων προς όφελος όλων, ενώ η απονομή δικαιοσύνης, εφόσον το αδίκημα δεν ενέπιπτε στις αρμοδιότητες των Οθωμανών ιεροδικών, ξεπερνούσε κατά πολύ τα ιεροκρατικά κριτήρια των ορθόδοξων αξιωματούχων του κλήρου. Στην πραγματικότητα, το συμβούλιο κάθε ναυτικού νησιού ρύθμιζε τα ζητήματα της ναυτιλίας και εξέδιδε ταξιδιωτικές άδειες. Ιδίως το συμβούλιο της Ύδρας κανόνιζε τις οικονομικές, επαγγελματικές και άλλες σχέσεις μεταξύ των κατοίκων, και επεκτεινόταν σε ζητήματα οικιστικά και δημόσιας υγείας, ενώ προς το τέλος του 18ου αιώνα άρχισε να παρεμβαίνει σε ζητήματα εκπαίδευσης – μάλλον στοιχειώδους επιπέδου.[950] Αρκετά από τα ναυτικά νησιά, συνεπώς, παρουσιάζουν τάση υπέρβασης του εθιμικού προφορικού δικαίου που ήταν κυρίαρχο στις περισσότερες ηπειρωτικές περιοχές. Ξεκίνησαν να διαμορφώνουν κανόνες προσαρμοσμένους στις ανάγκες της δικής τους τοπικής κοινωνίας, κανόνες οι οποίοι πιθανότατα αποτελούσαν σύνθεση εθιμικού δικαίου και διατάξεων του αντίστοιχου ευρωπαϊκού.[951]

Αν λοιπόν σκεφτούμε την καλπάζουσα αύξηση του πληθυσμού των ναυτικών νησιών από τον 18ο αιώνα, τις εσωτερικές λειτουργίες που οι ηγετικές ομάδες κάθε ναυτικής νησιωτικής κοινωνίας καθόριζαν με γραπτούς κανόνες για όλους τους κατοίκους, και τους τρόπους εγγύησης αυτών των κανόνων, είναι φανερό πως βρισκόμαστε ενώπιον ενός φαινομένου ανάπτυξης νησιωτικών και παραλιακών πόλεων και κωμοπόλεων, πλήρως διαφοροποιημένων από την αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή. Θα υποστήριζα ότι επρόκειτο για κοινότητες ενός ιδιαίτερου αστικού τύπου. Ακόμη περισσότερο, η επέκταση των αρμοδιοτήτων του συμβουλίου κάθε ναυτικού νησιού σε ποικίλα οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα επιτρέπει να δεχτούμε ότι συγκροτούνταν οιονεί νησιωτικά κράτη.[952]

Οι ναυτικές αυτές κοινωνίες αναπτύσσονταν υπό διπλό επικαθορισμό: υπάγονταν μεν στην οθωμανική κυριαρχία με τους κανόνες της, από γεωφυσική δε άποψη ήταν

---

[949] Νικόλαος Γ. Μοσχοβάκης, *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον*, ό.π.

[950] Dimitris Dimitropoulos, «Les sociétés insulaires de la mer Égée au temps de la domination ottoman. Routes communes et trajectoires séparées», *La Revue Historique*, 1/2004, σ. 119-120. Επίσης Νικόλαος Γ. Μοσχοβάκης, *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον*, ό.π. Σχετικά με τις οικιστικές ρυθμίσεις βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Δόμηση και κοινοτική παρέμβαση στα νησιά του Αιγαίου, 17ος – αρχές 19ου αιώνα», *Μνήμων*, 23/2001.

[951] Βλ. διάσπαρτα για διάφορα νησιά στο Ιωάννου Β. Λυκούρη, *Η διοίκησις και δικαιοσύνη*, ό.π.

[952] Dimitris Dimitropoulos, «Les sociétés insulaires», σ. 119.

νησιά, και μάλιστα συχνά πολύ μικρά και άγονα.[953] Απέναντι σε αυτόν τον διπλό επικαθορισμό, οι πληθυσμοί ορισμένων ναυτικών κέντρων ανέπτυξαν μια δράση αυτοοργάνωσης με πρωτοβουλία των ισχυρών. Η αυτοοργάνωση αναπτύχθηκε σε δύο άξονες. Πρώτος άξονας ήταν η οργάνωση της συμβίωσης σε μικρά νησιά που βαθμιαία αποκτούσαν πολύ υψηλή πυκνότητα κατοίκησης, και δεύτερος άξονας ήταν τα κατεξοχήν έργα τους, δηλαδή οι κατασκευές πλοίων και το ναυτικό εμπόριο. Στη δεύτερη ακμή τους, από το 1780 έως την Ελληνική Επανάσταση, τα τρία ισχυρότερα ναυτικά νησιά απασχολούσαν στη ναυτιλία σχεδόν το σύνολο του ενεργού πληθυσμού τους.[954] Το ίδιο διαπιστώνουμε για την πόλη του Μεσολογγίου, όπου κατοικούσαν αποκλειστικά ναυτικοί, αλιείς, τεχνίτες και φυσικά έμποροι.[955] Για το Γαλαξίδι δεν έχουμε στοιχεία, αλλά νομίζω πως ίσχυε ακριβώς ό,τι και στο Μεσολόγγι.

* * *

Παρά την αδιαμφισβήτητη λαμπρότητά τους, η οποία έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ιστορικών, τα ναυτικά κέντρα με πληθυσμό απολύτως εξειδικευμένο στις κατασκευές πλοίων και στο εμπόριο της θάλασσας δεν ήταν πάνω από πέντε, και συγκεκριμένα η Ύδρα, οι Σπέτσες, τα Ψαρά, το Μεσολόγγι και το Γαλαξίδι. Σε όλα τα υπόλοιπα ναυτικά κέντρα του Αιγαίου οι κατασκευές πλοίων, η συντήρησή τους και το θαλάσσιο εμπόριο συνυπήρχαν με την αγροτική, συχνά και με την κτηνοτροφική παραγωγή, όπως στην Τήνο, τη Σαντορίνη, τον Πόρο. Ο κανόνας της μεικτής οικονομίας, με τον αντίστοιχο κοινωνικό καταμερισμό, ίσχυε τόσο για σχετικά ισχυρότερα ναυτιλιακά νησιά, όπως η Κάσος, όσο και για τα ιδιαιτέρως φτωχά νησιά, όπως η Κίμωλος. Σε αυτό το νησί των Κυκλάδων, βραχώδες και μικροσκοπικό, το 27% των αρχηγών οικογενειών ασχολούνταν με τη ναυτιλία, το 35% με τη γεωργία και το 7% ήταν έμποροι, ενώ κατά πάσα βεβαιότητα όλοι διέθεταν κάποια στοιχειώδη καλλιεργήσιμη γη, μάλλον στα όρια της αυτοκατανάλωσης.[956] Κάτι ανάλογο ίσχυε και για την Κάσο, σημαντικό ναυτιλιακό κέντρο ήδη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Τα νησί διέθετε στις αρχές του 19ου αιώνα 22 πλοία των τριακοσίων τόνων και, επιπλέον, 62 μικρού και μεσαίου μεγέθους έως εκατό τόνων, σχεδόν όλα κατασκευασμένα στο νησί.[957] Παρά τη ναυτική τους δύναμη,

---

953 Émile Y. Kolodny, *La population*, ό.π.

954 Οι αριθμοί των κατοίκων που αναφέρονται το 1808 από τον Auguste de Jassaud, *Mémoire sur l'état physique et politique des isles d'Hydra, Spécié, Poro et Ipséra en l'année 1808*, εισαγωγή Κ. Δ. Σβολόπουλος, Ν. Καραβίας Αθήνα 1978 (επανέκδοση), σ. 94-95, και για το 1812 από τον F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 6, σ. 307, 309-10, 350, είναι αποδεδειγμένα υπερβολικοί. Αλλά είναι, πιστεύω, εύστοχη η παρατήρηση και των δύο για τη σχεδόν αποκλειστική απασχόληση του συνόλου του ενεργού πληθυσμού στη ναυτιλία. Επιβεβαίωση αυτής της ερμηνείας έρχεται από τα *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 4, σ. 254.

955 *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 4, σ. 251.

956 Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό*, σ. 86.

957 Μάρκος Μαλλιαράκης, *Επίτομος περιγραφή*, σ. 45.

οι Κάσιοι διατηρούσαν παράλληλα τα επιφανειακά ορυχεία γύψου σε παραπλήσια νησίδα, τη γεωργία και την κτηνοτροφία, δραστηριότητες οργανωμένες με ένα αρχέγονο εθιμικό σύστημα μεταβίβασης της γης και των κοπαδιών αποκλειστικά στους πρωτότοκους, ώστε να μην κατακερματίζονται, σύστημα το οποίο όμως δεν εφαρμοζόταν για τις ναυτικές περιουσίες.[958]

Ο Πόρος είναι το ναυτικό και αγροτικό νησί για το οποίο διαθέτουμε ονομαστικούς καταλόγους του πληθυσμού από τις πρώτες απογραφές του ελληνικού κράτους το 1828. Νησί εύφορο ο Πόρος, γνωρίζουμε ότι εξήγαγε το 1808 αγροτικά προϊόντα (λάδι και οπωρικά) των οποίων η αξία ανερχόταν σε επτακόσιες χιλιάδες γρόσια, ενώ ταυτοχρόνως διέθετε δέκα σχετικά μεγάλα εμπορικά πλοία άνω των διακοσίων τόνων, και είκοσι επιπλέον με χωρητικότητα έως τριάντα τόνους.[959] Από τα στοιχεία της απογραφής (πίνακας αρ. 3) προκύπτουν δύο κύρια χαρακτηριστικά των δραστηριοτήτων του πληθυσμού του νησιού αυτού: σχεδόν τα δύο τρίτα των αρχηγών των οικογενειών απασχολούνταν στην εμπορική ναυτιλία, ενώ ταυτόχρονα όλες σχεδόν οι οικογένειες διέθεταν καλλιεργήσιμη γη. Φαίνεται, συνεπώς, ότι με εξαίρεση τα κέντρα που ήταν πλήρως εξειδικευμένα στη ναυτιλία, σε πολλά από τα υπόλοιπα ναυτικά νησιά του Αιγαίου η αγροτική και συχνά η κτηνοτροφική παραγωγή δεν αποτελούσαν έναν κόσμο ξεχωριστό από τη ναυτιλία, αλλά συνιστούσαν απλώς δραστηριότητες παράλληλες για κάθε οικογένεια ναυτικών και εμπόρων. Για την ταυτόχρονη διεκπεραίωση γεωργίας και ναυτιλίας θα πρέπει να είχε διαμορφωθεί ένας προσαρμοσμένος καταμερισμός των έργων μεταξύ των μελών της κάθε οικογένειας, ώστε να είναι δυνατή η πραγματοποίηση των έργων και στους δύο κλάδους συγχρόνως. Ενώ οι άντρες αρχηγοί των οικογενειών απασχολούνταν στην πλήρως εχρηματισμένη ναυτιλία και το εμπόριο τους έξι με οκτώ μήνες του χρόνου, τα υπόλοιπα μέλη της κάθε οικογένειας καλλιεργούσαν τον οικογενειακό κλήρο. Τα μέλη ισχυρότερων οικονομικά οικογενειών υποθέτουμε ότι επόπτευαν τις αγροτικές εργασίες που πραγματοποιούσαν ενδεχομένως οι ελάχιστοι χειρώνακτες του νησιού ή μεροκαματιάρηδες από τις απέναντι ακτές τις Αργολίδας. Αυτός ο οικογενειακός καταμερισμός των έργων μεταξύ των μελών της οικογένειας επέτρεπε ιδίως στους πιο μικρούς από τους ναυτικούς, δηλαδή στους απλούς ναύτες, να προσπορίζονται εισόδημα ταυτοχρόνως και από τη ναυτιλία και από τις καλλιέργειες.

Πρόκειται για μεικτές οικονομικές δραστηριότητες, οι οποίες αναπτύσσονταν ανεξάρτητα η μία από την άλλη, αλλά εντός της κάθε οικογένειας. Αυτή η δομή εξασφάλιζε στους πάντες, κυρίως στους πολυάριθμους μικρούς ναυτικούς, ιδιαίτερη αυτονομία έναντι κάθε αρνητικής οικονομικής συγκυρίας ή ατυχήματος. Τέλος, να προσθέσω πως η ανάπτυξη ναυτιλιακών κέντρων μετέτρεπε αγρότες παραπλήσιων χωριών σε

---

958 *Στο ίδιο*, σ. 23-26, 34-35.

959 Auguste de Jassaud, *Mémoire*, σ. 74, 93-94. Συμπληρωματικά για τα μικρά πλοία βλ. Ιωάννης Β. Λυκούρης, *Η διοίκησις*, σ. 44.

ναυτικούς, όπως συνέβη στην Ερμιόνη, όπου το 29% των αρχηγών οικογενειών είχαν μετεξελιχθεί σε απλούς μάλλον ναύτες για τα καράβια της Ύδρας, διατηρώντας παράλληλα τις αγροτικές τους δραστηριότητες με τον ίδιο καταμερισμό που διαπιστώσαμε και για τον Πόρο.[960]

Μπορούμε, συνεπώς, να δεχτούμε πως κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα αναπτύχθηκαν δύο γενικοί τύποι ελληνικών ναυτικών κοινωνιών. Προηγούνταν οι ναυτότοποι που είχαν ειδικευτεί στις κατασκευές και το εμπόριο της θάλασσας –η Ύδρα, τα Ψαρά, οι Σπέτσες, το Γαλαξίδι και το Μεσολόγγι–, με τους τέσσερις πρώτους να αποτελούν τους ισχυρότερους ελληνικούς ναυτιλιακούς τόπους. Ακολουθούσαν τα υπόλοιπα εικοσιπέντε περίπου νησιωτικά ναυτικά κέντρα και τα δέκα παραλιακά, τα οποία ήταν ποικίλων μεγεθών, αλλά συγκροτημένα όλα με το μεικτό κοινωνικό και οικονομικό σύστημα που περιλάμβανε αγροτικές και ναυτιλιακές εμπορικές δραστηριότητες ταυτοχρόνως.

Πίνακας 3ος

Κοινωνικές και επαγγελματικές κατηγορίες αρχηγών οικογενειών
Πόρος 1828

Κοινωνικές και επαγγελματικές κατηγορίες	**% στο σύνολο των αρχηγών οικογενειών**	**Ποσοστό κατοχής γης ανά κατηγορία**
Έμποροι	9 %	98 %
Ναυτικοί	63 %	95 %
Γεωργοί	7 %	100 %
Τεχνίτες	7 %	88 %
Χήρες	10 %	85 %
Βοσκοί	2 %	30 %
Άλλοι	2 %	0 %

Πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο περιόδου Κυβερνήτη Καποδίστρια - Έκτακτοι Επίτροποι και προσωρινοί Διοικητές. *Επιστολές και υπηρεσιακά έγγραφα*, φάκ. 025, λήψεις 100-131, Αρχειομνήμων.

Σε καμία από αυτές τις κοινωνίες, τις αμιγώς ναυτιλιακές ή τις μεικτές, οι πληθυσμοί ή οι ηγήτορές τους δεν ήταν προετοιμασμένοι από κάποια μακραίωνη πείρα, ούτε

[960] ΓΑΚ, «Κατάλογος ονομαστικός, αριθμητικός ως και επαγγελματικός όλων των κατοίκων της κωμοπόλεως ταύτης Ερμιόνης τη 15η Μαρτίου 1829», Αρχείο περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια. Γενική Γραμματεία (1819-1838), φάκ. 191, λήψεις 305-310, Αρχειομνήμων.

από σπουδές ή μόρφωση. Ασφαλώς, η πείρα σωρευόταν με τη δραστηριότητα. Αλλά ούτε ειδικές τεχνικές και εμπορικές γνώσεις διέθεταν αυτές οι κοινωνίες, ούτε και κάποιου είδους μόρφωση, πέρα από τον στοιχειώδη εγγραμματισμό μικρού τμήματος του πληθυσμού.[961] Χαρακτηριστικό είναι ότι στις απαρχές των εμπορικών τους δραστηριοτήτων, τα ξερά κουκιά στις εμπορικές συναλλαγές δεν αποτελούσαν βέβαια γενικό ισοδύναμο, όπως οι σπόροι κακάου στους Αζτέκους. Αποτελούσαν όμως το ποσοτικά ισάριθμο των νομισμάτων που θα εισέπρατταν πουλώντας κάποια καθορισμένη ποσότητα εμπορεύματος.[962] Ο ίδιος πρωτόλειος εμπειρισμός, όπως είπαμε, αποτέλεσε αρχικά τον κανόνα και στις τεχνικές πλοήγησης σε ανοικτή θάλασσα έως περίπου το 1757. Τότε εισάγεται στην Ύδρα για πρώτη φορά η ναυτική πυξίδα. Αν και σε όλα σχεδόν τα ναυτικά κέντρα τα πληρώματα οργάνωναν τα ταξίδια τους χρησιμοποιώντας προφανώς σημάδια οπτικά, για όλους όμως οι ναυτικοί χάρτες και ο εξάντας αποτελούσαν αντικείμενα παιγνιώδους περιέργειας, άρα και μάθησης.[963] Είναι, νομίζω, εμφανές ότι επρόκειτο για κοινωνίες οι οποίες συγκροτήθηκαν επί το έργον· όπως δηλαδή εκπαίδευαν από πολύ μικρά τα παιδιά στα βασικά της ναυτιλίας, χωρίς φροντίδα μορφωτική ή άλλη, που να διέφευγε από το άμεσο αντικείμενο του ναυτικού εμπορίου ή της μεικτής οικονομίας.[964] Ασφαλώς, ο εμπειρικο-πρακτικός ορίζοντας δεν αρκούσε, οπότε για κάθε τι που απαιτούσε ειδικές τεχνικές γνώσεις ή γενική μόρφωση προσλάμβαναν ειδικούς, όπως είδαμε να συμβαίνει με τους ναυπηγούς. Η μάθηση στην πράξη είχε όπως πάντα περιορισμένα όρια. Ωστόσο, σε ό,τι αφορά ειδικότερα τα πλοία που κατασκεύαζαν, κατόρθωσαν να τα βελτιώσουν τόσο, ώστε να είναι πιο ευέλικτα και γρήγορα από τα ισομεγέθη ευρωπαϊκά που είχαν χρησιμοποιήσει αρχικά ως μοντέλα.[965] Από την άλλη, η απουσία μόρφωσης δεν τους επέτρεψε να ενταχθούν σε ευρωπαϊκά χρηματοπιστωτικά δίκτυα μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα, παρότι δεν γνωρίζουμε αν πράγματι τους ήταν απαραίτητα.[966]

Οι ναυτικές κοινωνίες του Αιγαίου και των παράλιων κέντρων αναδύονταν από τα μέσα του 17ου αιώνα και αποκτούσαν πιο συγκροτημένη μορφή από τις αρχές του 18ου αιώνα, χωρίς να έχουν στο παρελθόν υπάρξει ως πόλεις, όπως τα Ιωάννινα και

[961] Κωνσταντίνος Νικόδημος, *Υπόμνημα*, σ. 79-81. Ανάργυρος Ανδρέου Χατζη-Αναργύρου, *Τα σπετσιώτικα*, σ. 83.

[962] Αναστάσιος Κ. Ορλάνδος, *Περί της νήσου Πέτσας*, σ.64.

[963] Auguste de Jassaud, *Mémoire*, σ. 42, βλ. και τα σχόλια του επιμελητή της έκδοσης στην υποσημείωση αρ. 16. Βλ. επίσης Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του εποικισμού*, σ. 35.

[964] Ο Auguste de Jassaud είναι ο πλέον οξυδερκής παρατηρητής των μορφωτικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών στις κοινωνίες των τριών μεγαλύτερων ναυτικών νησιών, βλ. για την Ύδρα σ. 37-39, για τις Σπέτσες σ. 60-61, για τα Ψαρά σ. 86 και γενικευτικά σ. 89-93.

[965] Νικόλαος Γ. Σβορώνος, «Η ελληνική οικονομία και κοινωνία το 1820. Ένα γαλλικό υπόμνημα», *Ο Ερανιστής*, σ. 392, 11/1974 (Ανάτυπο αρ. 216).

[966] *Στο ίδιο*, σ. 396.

η Αθήνα, ή νησιά όπως η Χίος. Φαίνεται από τη ραγδαία ανάπτυξή τους πως αντί της γνώσης στηρίζονταν στην ευφυΐα που γεννάει η δράση και η τόλμη. Ακόμη, θεμελιώνονταν στη βεβαιότητα που χτίζεται με τις συσσωρευμένες επιτυχίες από γενιά σε γενιά. Με αυτόν τον δυναμισμό ως κύρια παράδοση, κατόρθωσαν από τις λίγες μπρατσέρες του τέλους του 17ου αιώνα να συγκροτήσουν εμπορικούς στόλους, οι οποίοι για το σύνολο των ναυτικών κέντρων, και μεταξύ των ετών 1812-1816, αριθμούσαν το λιγότερο 600 πλοία χωρητικότητας έως πεντακόσιους-εξακόσιους τόνους, δηλαδή πλοία ικανά να πλεύσουν στις θάλασσες του κόσμου.[967] Νεότερες έρευνες, μάλιστα στα οθωμανικά αρχεία, έρχονται να προσθέσουν σε αυτόν τον αριθμό επιπλέον 1.423 «ελληνόκτητα» πλοία όλων των μεγεθών, τα οποία είχαν εγγραφεί από το 1804 έως το 1821 στο νηολόγιο των λιμενικών αρχών της Κωνσταντινούπολης.[968] Παρά τη μεγάλη δυσκολία που παρουσιάζει η μέτρηση του συνόλου των ελληνικών εμπορικών πλοίων και η χρονολογική του εξέλιξη, πρέπει, σύμφωνα με όλες τις νέες ερευνητικές αποδείξεις, να δεχτούμε πως ο συνολικός αριθμός των πλοίων αυτών με χωρητικότητα από είκοσι-τριάντα τόνους έως περίπου τους εξακόσιους, ανερχόταν τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα τουλάχιστον σε χίλια ιστιοφόρα.[969] Σε συνάρτηση με το μέγεθός τους, είχαν την τεχνική δυνατότητα να πλεύσουν σε ανοικτές διαδρομές στο Αιγαίο και τη Μαύρη Θάλασσα, και να διανύσουν μέχρι και μεγάλες υπερωκεάνιες αποστάσεις. Πρόκειται ασφαλώς για εντυπωσιακό μέγεθος, πολύ περισσότερο αν σκεφτούμε το εντελώς υποτυπώδες επίπεδο της αφετηρίας τους. Δηλαδή, σε διάστημα μόλις πέντε-έξι γενεών ο αριθμός, η χωρητικότητα και οι δυνατότητες των πλοίων αυξήθηκαν αλματωδώς.

Στην περίπτωση των ελληνικών ναυτιλιακών κέντρων, όπως άλλωστε και στις εμπορικές πόλεις, η δύναμη της κάθε τοπικής ναυτικής κοινωνίας καθόριζε τις σχέσεις με τα άλλα ναυτικά κέντρα. Η Ύδρα από νωρίς, περίπου από τα μέσα του 18ου αιώνα, αναδείχθηκε σε κύρια και αδιαμφισβήτητη ναυτική δύναμη, ενώ ακολούθησαν τα Ψαρά και οι Σπέτσες. Η στρατηγική των Υδραίων για την ανάπτυξη της ναυτιλίας τους είχε στόχο την επέκταση σε όλη τη Μεσόγειο και πολύ πέρα από αυτήν. Αυτή η στρατηγική μπορούσε να εξυπηρετηθεί με πολλά, αλλά πρωτίστως με μεγάλα πλοία. Οι Υδραίοι, ναυτική δύναμη με εκατόν είκοσι ιστιοφόρα ήδη το 1780, κατόρθωσαν να αυξήσουν θεαματικά τη μέση χωρητικότητα των πλοίων τους κατά έξι έως οκτώ φορές μέχρι το 1812, οπότε τα μεγαλύτερα από τα πλοία του νησιού έφταναν τους πεντακόσιους τόνους και τα

[967] Για την κριτική επεξεργασία του αριθμού αυτού των ελληνόκτητων εμπορικών πλοίων τον οποίο παραδίδει ο F. C. H. L. Pouqueville βλ. Γεώργιος Λεονταρίτης, *Η ελληνική εμπορική ναυτιλία*, σ. 60. επίσης, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατά τας παραμονάς του Αγώνος της Ανεξαρτησίας. Ανέκδοτος πίνακας του F. Pouqueville», *Ο Ερανιστής*, 1/1973. Για τη στάθμιση της μέσης χωρητικότητας των ελληνικών εμπορικών πλοίων βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η ελληνική ναυτιλία*, τ. 2, σ. 42.

[968] Gelina Harlaftis and Sophia Laiou, «Ottoman State Policy», σ. 27-28, πίνακες αρ. 5 και 6.

[969] Για το μέγεθος του εμπορικού στόλου άλλων ευρωπαϊκών ναυτικών κρατών και πόλεων από όπου εξαιρούνται τα μικρά πλοία βλ. στο ίδιο, σ. 3-6.

μικρότερα κυμαίνονταν κατά μέσο όρο στους ογδόντα.[970] Την ίδια στρατηγική ακολούθησαν και τα άλλα δύο σημαντικά ναυτικά νησιά, καθώς και το Γαλαξίδι, το Μεσολόγγι, η Κάσος, το Τρίκερι, η Σκόπελος, η Λήμνος, κέντρα της Κρήτης και άλλα, φτάνοντας ανά πλοίο σε μέσο όρο χωρητικότητας τους εκατόν πενήντα έως διακόσιους πενήντα τόνους, άρα διέθεταν μεσαία προς μεγάλα ιστιοφόρα.[971] Δίπλα σε αυτά τα ναυτιλιακά κέντρα διαμορφώθηκαν και πολυάριθμα μικρά, όπως η Αίγινα με τα εβδομήντα ιστιοφόρα της, το 1820, που δεν ξεπερνούσαν τη μέση χωρητικότητα των είκοσι τόνων, καθώς και μικρότερα κέντρα, όπως ο Πειραιάς με σαράντα πλοία ακόμη λιγότερων τόνων, και, τέλος, πολύ μικρά κέντρα, όπως η Κίμωλος και άλλα.[972]

Οι ελληνικές ναυτικές κοινωνίες, παρά τις χαλαρές μεταξύ τους σχέσεις, είχαν διαμορφώσει μια άτυπη ιεραρχία ισχύος, αποδεκτή λίγο πολύ από όλες. Από τις πληροφορίες για τα μεγέθη των στόλων ανά ναυτικό τόπο διαπιστώνουμε ότι την κορυφή σχημάτιζαν τα κέντρα με αποκλειστική εξειδίκευση στο ναυτικό εμπόριο. Η Ύδρα βρισκόταν στην αιχμή αυτής της κορυφής, νησί που εξελίχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα ναυτικά κέντρα ολόκληρης της Μεσογείου. Ακολουθούσαν στην αμέσως μικρότερη κλίμακα ισχύος, αλλά με ανάλογη εμβέλεια, τα Ψαρά, οι Σπέτσες, το Γαλαξίδι και το Μεσολόγγι. Σε ακόμα χαμηλότερες βαθμίδες αυτής της άτυπης πυραμίδας ως προς τη συγκέντρωση ναυτικής δύναμης, τοποθετούνται τα νησιά και τα παράλια κέντρα που διατηρούσαν ταυτοχρόνως την αγροτική παραγωγή, περίπου τριάντα πέντε τον αριθμό. Τέλος, η βάση της σχηματιζόταν από πολυάριθμα πολύ μικρά ναυτικά κέντρα με μικρότερο αριθμό πλοίων ανά τόπο και πολύ χαμηλή μέση χωρητικότητα, της τάξης των ενός-δύο έως δεκαπέντε τόνων. Ο συνολικός αριθμός αυτών των πολύ μικρών ναυτικών κέντρων είναι άγνωστος. Με βάση τους τόπους φόρτωσης, όπως θα δούμε αργότερα, μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι στο σύνολό τους ανέρχονταν τουλάχιστον στα διακόσια πενήντα προς το τέλος του 18ου αιώνα.

Τα ναυτικά αυτά κέντρα όλων των μεγεθών αναπτύσσονταν και πολλαπλασιάζονταν αριθμητικά σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου, γεννώντας διαρκώς νέα κοινωνικά στρώματα με τη μορφή τοπικών κοινωνιών ειδικευμένων ή ημι-ειδικευμένων στην εμπορική ναυτιλία. Έτσι όπως ξεφύτρωναν διαρκώς επί έναν και πλέον αιώνα και αναπτύσσονταν κερδίζοντας συνεχώς εμπορικό αντικείμενο και θαλάσσιο χώρο στη Μεσόγειο από τις μεγάλες ευρωπαϊκές ναυτικές δυνάμεις της εποχής, φαίνεται σαν να είχαν πέσει από τον ουρανό. Φυσικά, επρόκειτο για αποτέλεσμα που οφείλεται καθαρά στην επινοητικότητα και τη δράση των ανθρώπων τους. Τα χαρακτη-

[970] Αντώνιος Λιγνός, *Ιστορία της Ύδρας*, τ. 1, σ. 102-109, και Του ίδιου (επιμ.), *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας*, τ. 4, σ. 124, 130, 210-11, τ. 5, σ. 233.

[971] Για τα Ψαρά και τις Σπέτσες βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η ελληνική ναυτιλία*, τ. 2, σ. 47. Για τη Σκόπελο και άλλα ναυτικά κέντρα βλ. τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε στον F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 6, σ. 294-297.

[972] Για την Αίγινα και τον Πειραιά βλ. Ιωάννης Β. Λυκούρης, *Η διοίκησις*, σ. 44.

ριστικά αυτά εκδηλώνονταν εξωτερικά με τη ναυτιλιακή και εμπορική επέκταση, και εσωτερικά με τη διαρκή αυτοοργάνωσή τους. Ας δούμε ξανά τα ναυτικά κέντρα από δύο διαφορετικές αλλά πολύ κρίσιμες όψεις: την όψη της εσωτερικής επιχειρηματικής οργάνωσης και της ναυτικής εμπορικής επέκτασης.

Από το Αιγαίο στις θάλασσες του κόσμου

> «...τα καράβια μας δεν δουλεύουν μόνο την Άσπρην θάλασσαν [Αιγαίο], αλλ' όλας τας θάλασσας, και λεβάντε και πουνέντε, και έξω του Στρέτου τον Ωκεανόν, Αμερικήν, Ολλάνδιαν και Ιγγλατέραν, και τη Βαλτική θάλασσαν, και πέρυσι εζήτησαν πραγματευταί καράβια μας να αναυλωθούν δια Ινδίας...»
>
> *Αρχείον Κοινότητος Ύδρας*, 1804

Οι άνθρωποι κάθε μικρής ή μεγαλύτερης κοινωνίας, κατά την ιστορική διαδικασία της ανάδυσής τους, ενσωματώνουν γνώσεις και άλλους ανθρώπους ως έχουν και υφίστανται την κάθε στιγμή. Σε κάθε απαρχή δεν βρίσκονται άνθρωποι εκ των προτέρων έτοιμοι για έναν σκοπό, αλλά πρόσωπα που θέλουν και επιδιώκουν εμπράκτως να τον πραγματοποιήσουν. Είδαμε ότι οι αγράμματοι πρωτοπόροι ναυτικοί των ελληνικών ναυτιλιακών κέντρων χρησιμοποίησαν στο ξεκίνημά τους την τεχνογνωσία της αρχέγονης πλεύσης, ενώ στη συνέχεια ενσωμάτωσαν σε κάποιο βαθμό ορισμένες από τις σύγχρονες για την εποχή τους τεχνικές ναυσιπλοΐας. Κατασκεύασαν αρχικά κάποια παράδοξα, χονδροειδή για την ακρίβεια, πλεούμενα, αλλά στη συνέχεια αντέγραψαν και τελικά βελτίωσαν σημαντικά υφιστάμενες ευρωπαϊκές γνώσεις ναυπήγησης πλοίων. Όντας ραγιάδες, οργάνωναν τις τοπικές κοινωνίες τους στο πλαίσιο των παλαιών οθωμανικών συντεταγμένων κυριαρχίας, όμως τις διαφοροποιούσαν θεσμικά, ενίοτε σε σημαντικό βαθμό, με στόχο τις δικές τους προτεραιότητες, όπως έπρατταν κατ' αναλογία και τα αστικά κέντρα της βόρειας Ευρώπης από τον 13ο, 14ο αιώνα. Το ίδιο πνεύμα ακολουθούσαν στον τρόπο που έκαναν επενδύσεις, τόσο για τις κατασκευές των πλοίων τους όσο και για τα εμπορικά ταξίδια. Στο δικό τους πολιτισμικό πλαίσιο, στον δικό τους κόσμο και με τον τρόπο που ασκούνταν το εμπόριο στα Βαλκάνια, προσάρμοσαν στις δικές τους ανάγκες μια αρκετά διαδεδομένη (ίσως αρχαία) εμπορική πρακτική, ένα είδος εταιρικών σχέσεων μεταξύ ιδιωτών, το οποίο οι ίδιοι οι ναυτικοί αποκαλούσαν «σερμαγιά».[973] Σερμαγιά [τουρκ. sermay(e)], δηλαδή «ρεφενές», είναι

[973] Γιώργος Ε. Ροδολάκης, «Το "βλησίδι" και η "σερμαγιά" στο εμπόριο κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 33/1997. Γενικότερα βλ. D. Gofas, «Esquisse d'une histoire du droit commercial grec sous la domination ottomane» in *La formazione storica del diritto moderno in Europa*. Πρακτικά, τ. III, Φλωρεντία 1977.

μια εμπορική πρακτική όπου πολλοί μαζί τοποθετούν για έναν κοινό σκοπό τη σερμαγιά τους, την προσωπική τους αποταμίευση, το ατομικό χρηματικό τους περίσσευμα ή την εργασία τους, ή και τα δύο, και ωφελούνται ή ζημιώνονται κατά το μερίδιο με το οποίο μετέχουν.[974]

Θα ήταν χονδροειδής αναχρονισμός να αντιληφθούμε τη σερμαγιά σαν σχηματισμό μετοχικού κεφαλαίου, όπως στην Αγγλία και τη Γαλλία από το τέλος του 17ου αιώνα, ακόμη χειρότερα σαν συνεταιρισμό κεφαλαίου και εργασίας. Όταν το σύστημα της σερμαγιάς άρχισε να εφαρμόζεται στα ναυτικά κέντρα, στην αρχή της ανάδυσής τους, δεν υπήρχε κοινωνικά διαφοροποιημένο κεφάλαιο, πόσο μάλλον μετοχικό σύστημα σε αυτές τις τοπικές κοινωνίες των αγροτοποιμένων. Άλλωστε, και στην Ευρώπη την ίδια εποχή, οι ανώνυμες εταιρείες ήταν είδος σχετικά περιθωριακό σε σχέση με τις εταιρείες που είχαν ιδρυθεί με βασιλικό προνόμιο. Αντίθετα, αν κάτι δηλώνει το σύστημα της σερμαγιάς που καθιερώθηκε και επεκτάθηκε σε όλες σχεδόν τις αναδυόμενες ελληνικές ναυτικές κοινωνίες κατά τον 18ο αιώνα, είναι η εύλογη αδυναμία εξεύρεσης οποιασδήποτε χρηματοδότησης στο ξεκίνημά τους. Η σερμαγιά, ως σύστημα σχέσεων επιχειρηματικής συνεργασίας, είχε κάτι το ιδιοφυές για αυτούς που ξεκινούσαν με ελάχιστες δυνατότητες. Πρώτα, εξασφάλιζε την αυτοχρηματοδότηση στο ξεκίνημα. Έπειτα, διέσπειρε τη ναυτική και εμπορική διακινδύνευση (τα riska maritima) και τα οφέλη της σε πολλούς συμμετόχους. Ένα καλό παράδειγμα είναι ο καραβοκύρης Χατζή Παναγιώτης Πολίτης στο παραλιακό Λεωνίδιο της σημερινής Αρκαδίας, μικρό προς μεσαίο ναυτικό κέντρο στο τέλος του 18ου αιώνα. Ο Πολίτης, την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, διέθετε στις ναυτιλιακές του επιχειρήσεις πενήντα πέντε συνεταίρους, οι οποίοι είχαν επενδύσει συνολικά 63.672 γρόσια, κατανεμημένα ανά άτομο από λίγες δεκάδες έως λίγες χιλιάδες. Συνεταίροι του ήταν διάφοροι κάτοικοι της κωμόπολης, απλοί ναυτικοί και άλλοι καραβοκυραίοι, ενώ ο ίδιος ο Πολίτης είχε επενδύσει σε δικές τους ναυτιλιακές επιχειρήσεις.[975] Έτσι συγκροτήθηκαν τα πλοία-επιχειρήσεις των ναυτικών κέντρων. Απαρτίζονταν από κατόχους μεριδίων του ίδιου του πλοίου, πλοιάρχους και συντροφοναύτες, πλήρωμα ναυτολογημένο για το κάθε ταξίδι ξεχωριστά. Αυτή η ναυτική παραλλαγή της σερμαγιάς είχε στενή συνάφεια, αν δεν εμπνεόταν ευθέως από αυτήν, με την οργάνωση των σχέσεων που είχαν μεταξύ τους τα μέλη πληρωμάτων των πλοίων με σκοπό το κούρσο.

Το σύστημα της σερμαγιάς το χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή των πλοίων. Σε αυτήν την περίπτωση αποτελούσε επιχειρηματική συνεργασία που διαρκούσε όσο η ζωή του πλοίου, δεκαπέντε έως εικοσιπέντε χρόνια, αν όλα πήγαιναν καλά. Το ίδιο

[974] Για τη σχετική ορολογία της εποχής βλ. Δικαίος Β. Βαγιακάκος, *Συμβολή εις την μελέτην των ναυτικών, εμπορικών και οικονομικών όρων του ελληνικού χώρου: Γλωσσικόν σχεδίασμα*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1990.

[975] Βασίλης Κρεμμυδάς, «Όψεις της Τσακώνικης κοινωνίας (1784-1821)», *Χρονικά των Τσακώνων*, 3/1969.

σύστημα συμμετοχής εφάρμοζαν και στην επένδυση, αλλά για το κάθε εμπορικό ταξίδι και μόνο για όσο αυτό διαρκούσε.[976] Οι σχέσεις σερμαγιάς είναι μάλλον βέβαιο ότι ίσχυαν τόσο για τα καράβια όταν ήταν απλώς ναυλωμένα για μεταφορά ενός φορτίου, κάτι που συνέβαινε μόνο σε περιόδους εμπορικής κάμψης, όσο και για τα καράβια που εμπορεύονταν για λογαριασμό των συμμετόχων.[977] Το σύστημα αυτό το τελειοποίησαν οι Υδραίοι. Τους κανόνες της σερμαγιάς τούς ενσωμάτωσαν στους εσωτερικούς κανονισμούς δικαίου για τη λειτουργία της κοινωνίας τους, έτσι ώστε να αποτελούν θέσφατα για όλους στο νησί.[978] Έως τις αρχές του 19ου αιώνα, το σύστημα αυτό των επιχειρηματικών σχέσεων και η ενσωμάτωσή τους ως κανόνων δικαίου στους εσωτερικούς κανονισμούς των ναυτικών κέντρων είχε ολοκληρωθεί ως προς τη μορφή και τις ρυθμιστικές προβλέψεις του.[979] Την ίδια περίοδο άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτοι μεγάλοι αποκλειστικοί ιδιοκτήτες πλοίων και ίσως επίσης οι απαρχές έμμισθων σχέσεων με ορισμένα μέλη του πληρώματος – αν και μάλλον επρόκειτο για σύστημα αμοιβών μικρού μέρους των πληρωμάτων μεικτό, με μισθό και συμμετοχή στα κέρδη ή τις ζημίες.[980]

Νομίζω πως όλη αυτή η δομή σχέσεων, την οποία συνοψίζουμε περισσότερο από θαυμασμό στον όρο της εποχής «σερμαγιά», θα πρέπει να γίνει νοητή ως πυρήνας ενός ανυπέρβλητου μηχανισμού εσωτερικής συνοχής των ναυτικών τοπικών κοινωνιών, νησιωτικών και παράλιων. Τα πατριαρχικά χαρακτηριστικά των κοινωνιών αυτών –όπως άλλωστε και όλων τα άλλων στα Βαλκάνια και την Ευρώπη, καθώς και των απολυταρχικών κρατών όπου η οθωμανική δεσποτεία υπερέβαινε τους πάντες σε πατριαρχική επιβολή– δεν θα ήταν αρκετά για την κοινωνική τους συνοχή σε μια εποχή πολυσχιδών ανοιγμάτων, γεωγραφικών, ιδεολογικών, οικονομικών και άλλων. Εδώ, στις ελληνικές τοπικές ναυτικές κοινωνίες, οι εθιμικοί κανόνες, οι εσωτερικοί κανονισμοί και οι επιχειρηματικές συνεργασίες διαμόρφωναν ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων όπου το κάθε άτομο είχε κοινή θεσμική ένταξη με το σύνολο του πληθυσμού. Ταυτόχρονα, όλος ο πληθυσμός, αδιακρίτως κοινωνικής ιεραρχίας, υπαγόταν στο καθεστώς του ραγιά, διατηρώντας πλάι στην εσωτερική οικονομική και κοινωνική διαφοροποίηση έναν ισοπεδωτικό εξωτερικό επικαθορισμό, κοινό για όλους. Ακόμη, η κάθε ναυτική οικογένεια είχε

---

[976] Δ. Χ. Γκόφας, «Θαλασσοδάνεια, Σερμαγιές, Βλησίδια. Τρεις μορφές χρηματοδότησης της θαλάσσιας επιχείρησης στα μεταβυζαντινά χρόνια», *Πειραϊκή Νομολογία*, τ. 7, Αθήναι 1985.

[977] Γεώργιος Ε. Ροδολάκης, «Καράβια "εις ναύλον" και καράβια "σερμαγελίδικα" στο Αιγαίο (μέσα 17ου - πρώτο τέταρτο 19ου αιώνα)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 41/2008.

[978] Ιωάννης Π. Μανιατόπουλος, *Το ναυτικόν δίκαιον της Ύδρας (1757-1821)*, Καλλέργης, Αθήναι 1939.

[979] Βλ. τη θαυμάσια μελέτη του πλοιάρχου Τρύφωνος Π. Κωνσταντινίδου, *Καράβια, καπετάνιοι και συντροφοναύται 1800-1830. Εισαγωγή εις την ιστορίαν των ναυτικών επιχειρήσεων του αγώνος*, Ιστορική Υπηρεσία Βασιλικού Ναυτικού, Αθήναι 1954.

[980] Ιωάννης Β. Λυκούρης, *Η διοίκησις*, σ. 240-244, και Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η ελληνική ναυτιλία*, τ. 2, σ. 83 κ.ε.

κοινό, αν και διαφοροποιημένο, υλικό συμφέρον με το μεγαλύτερο μέρος των μελών της τοπικής κοινωνίας. Αυτοί οι κοινωνικοί δεσμοί, αρκετά προφανείς στους εσωτερικούς κανονισμούς, στον λαϊκό χαρακτήρα της απονομής δικαιοσύνης, στη λειτουργία της «κάσας του κοινού» και το σύστημα της σερμαγιάς, μας επιτρέπουν να δεχτούμε πως στις τοπικές ναυτικές κοινωνίες οι εσωτερικοί οικονομικοί ανταγωνισμοί ήταν άκρως αμβλυμμένοι. Ή, για να το θέσω άμεσα, ο εσωτερικός επιχειρηματικός και, ακόμη γενικότερα, ο εσωτερικός οικονομικός ανταγωνισμός δεν έπαιξαν κανέναν ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη αυτών των κοινωνιών. Η κοινωνική συνοχή των ελληνικών ναυτικών κέντρων είχε ως πυρήνα τις συνεργατικές σχέσεις που περιγράφονται στο σύστημα της σερμαγιάς. Η θεσμοθέτησή του διαμόρφωσε ένα σύστημα ασφάλειας κοινό για όλους, οικονομικά ισχυρούς και αδύναμους. Επρόκειτο εντέλει για μια κοινωνική δομή τόσο συνεκτική, ώστε οι μικρές αυτές τοπικές κοινωνίες κατόρθωσαν να εξελιχθούν πολύ γρήγορα από αγροτοποιμενικές σε ναυτιλιακά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου, λιγότερο ή περισσότερο ισχυρά.

* * *

Έχω ασκήσει αρκετή κριτική σε ένα μέρος της ιστοριογραφίας, ιδίως στην ελληνική, αλλά νομίζω πως υπάρχει ακόμη περιθώριο. Έτσι λοιπόν, σχεδόν ομόφωνα, η ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού, είτε από τη σκοπιά αρκετών Ελλήνων ιστορικών, είτε από τη σκοπιά Τούρκων και λίγων Ρώσων που έχουν ασχοληθεί, είναι συχνά υπερπολιτικοποιημένη, ενώ πάντα συνοδεύεται από έντονο θετικιστικό σύνδρομο. Είδαμε αναφερόμενοι στον πόλο της Ηπείρου και στην περίπτωση του Αλή Πασά ότι οι χρονολογικές οριοθετήσεις των οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων γίνονται από αυτού του είδους την ιστοριογραφία με βάση τα αμιγώς πολιτικά συμβάντα, ενώ παραλλήλως κατατίθεται το γράμμα των πηγών, σαν να μπορούσε να αποτελεί από μόνο του απόδειξη της χρονολογικής οργάνωσης των κοινωνικών φαινομένων. Αίφνης, κάθε ανάπτυξη των ελληνικών ναυτικών κοινωνιών αποδίδεται από τους εν λόγω ιστορικούς στην περίφημη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή μετά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-74, και ακολούθως στη Γαλλική Επανάσταση και τους Ναπολεόντειους Πολέμους. Ασφαλώς, η περίοδος από τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο έως το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων, σχεδόν μισός αιώνας, αποτέλεσαν μια παρατεταμένη συγκυρία, ή ακριβέστερα μια αλυσίδα ιστορικών συγκυριών που διευκόλυναν εκ των πραγμάτων την ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας. Αλλά σε καμία περίπτωση δεν την προκάλεσαν ούτε την καθόρισαν. Θέλω να υποστηρίξω το μάλλον προφανές, ότι το φαινόμενο που εξετάζουμε σε αυτό το κεφάλαιο, με όλα τα εντυπωσιακά χαρακτηριστικά του, διήρκεσε πολλές δεκαετίες μετά το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων, μάλιστα αναπτυσσόμενο, ενώ εκδηλώθηκε άλλες τόσες νωρίτερα από τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-74, πάλι σε διαρκή ανάπτυξη, και μάλιστα κατά

περιόδους αλματώδη. Θα θυμάται ο αναγνώστης ότι εξακριβώσαμε πως το ξεκίνημα της μεσολογγίτικης ναυτιλίας τοποθετείται στις δεκαετίες του 1730-40 και προκάλεσε σοβαρές ανησυχίες στον Γάλλο πρόξενο της Άρτας. Το διαπιστώσαμε επίσης όταν εξετάσαμε τον αριθμό πλοίων των ναυτικών κέντρων του Αργοσαρωνικού, των Ψαρών και της Κάσου, ακόμη τη μετάβαση των Καλυμνίων από τη γη στη θάλασσα για σπογγαλιεία, και φυσικά την ανάπτυξη των υπόλοιπων ισχυρών νησιωτικών κέντρων.

Ένας άλλος Γάλλος πρόξενος, στην Πελοπόννησο αυτός, τόνιζε σε μία αναφορά του στις αρχές της δεκαετίας του 1760 ότι τα διακόσια περίπου πλοία των νησιών του Αργοσαρωνικού που εμπορεύονταν στις ακτές της Πελοποννήσου «δεν αρκούνταν σε έναν απλό ανταγωνισμό, θέλουν να κυριαρχήσουν».[981] Ήδη πολύ πριν από τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο, τα ναυτικά κέντρα τα οποία ο πρόξενος αποκαλούσε «αρβανίτικα», είχαν περάσει από το εμπόριο που ασκούσαν στα διάκενα των ναυτιλιακά ισχυρών κρατών, σε απευθείας ανταγωνισμό με την εμπορική ναυτιλία των ευρωπαϊκών κρατών για τον έλεγχο του ναυτικού εμπορίου, ιδίως του γαλλικού, στο Αιγαίο και σε περιοχές της ανατολικής Μεσογείου. Όλα τα ελληνικά ναυτικά κέντρα είχαν ξεκινήσει τις πρώτες απολύτως κρίσιμες εμπορικές και ναυτικές επεκτάσεις τους, πολλά από αυτά είχαν συγκροτήσει τους πρώτους δικούς τους θεσμούς, κοινωνικούς και επιχειρηματικούς, πολύ πριν από τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο και τις πολιτικές συγκυρίες που ακολούθησαν επί σχεδόν μισό αιώνα, έως το 1815 με την πτώση του Ναπολέοντα. Όταν οι Ρώσοι φτάνουν στα νησιά του Αιγαίου το 1669-70, συντάσσουν αναφορές από τις οποίες βεβαιώνεται ότι υπήρχαν ήδη οργανωμένα ελληνικά ναυτιλιακά κέντρα, με σημαντικούς εμπορικούς στόλους σε διάφορα νησιά, με τον αριθμητικά μεγαλύτερο στην Ύδρα, περίπου εκατόν ογδόντα πλοία.[982] Θα δούμε στη συνέχεια τη σημασία που είχαν για την ελληνική εμπορική ναυτιλία αυτές οι αλυσωτές πολιτικές συγκυρίες επί μισό σχεδόν αιώνα. Τώρα το σημαντικό ερώτημα είναι άλλο. Ποια ήταν η θέση ισχύος των ελληνικών ναυτιλιακών κέντρων, όχι μόνο στο Αιγαίο, αλλά σε ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο;

Οι κρίσιμες χρονιές για την επέκταση των ελληνικών ναυτικών κέντρων στα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου τοποθετούνται στο τέλος της δεκαετίας του 1770. Παράδειγμα, τα αιγυπτιακά λιμάνια της Δαμιέττης και, πολύ σημαντικό, της Αλεξάνδρειας. Σε αυτά τα δύο παράλια εμπορικά κέντρα, τα ελληνικά πλοία ήταν σχεδόν ανύπαρκτα το 1776, ενώ τα γαλλικά κυριαρχούσαν συντριπτικά. Δέκα όμως χρόνια αργότερα, τα ελληνικά με οθωμανική ή ελληνοοθωμανική σημαία αντιπροσώπευαν το 58% του συνόλου των πλοίων που εμπορεύονταν στα αιγυπτιακά λιμάνια.[983] Το

---

[981] Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου*, σ. 308-309.

[982] Grigori Arsh, «Τα νησιά του Αρχιπελάγους, μεταξύ των οποίων η Σαντορίνη σύμφωνα με τις εκθέσεις των Ρώσων προξένων στην περίοδο της Μεγάλης Αικατερίνης», in *Ρώσοι διπλωμάτες τον 18ο αι. στο Αρχιπέλαγος*, Πρακτικά, Σαντορίνη 2006, σ. 4.

[983] Paul Masson, *Histoire du commerce*, σ. 599. Οι πληροφορίες αυτές επιβεβαιώνονται, παρότι με ελαφρώς διαφοροποιημένα ποσοστά, και από τη σύγχρονη έρευνα του Daniel Panzac, «Les échanges maritimes dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle», *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, σ. 177, 39/1985.

υπόλοιπο ποσοστό κάλυπταν πλοία ιδίως γαλλικά, ραγουζαίικα, ελάχιστα αγγλικά, ρωσικά και βενετσιάνικα. Επιπλέον σημαντικό δεδομένο είναι ότι, με εξαίρεση τα τέσσερα ρωσικά και αγγλικά πλοία, τα ιστιοφόρα όλων των άλλων κρατών είχαν μέση χωρητικότητα σχεδόν ίδια με τα ελληνικά.[984] Η κυριαρχία των ελληνικών εμπορικών πλοίων στην Αλεξάνδρεια δεν ήταν περιστασιακή. Από αρχειακές πληροφορίες, γαλλικές και αγγλικές, γνωρίζουμε ότι έως το 1816 τα ελληνικά εμπορικά πλοία εξακολουθούσαν να κυριαρχούν στο σημαντικό αυτό λιμάνι καλύπτοντας το 35% έως 69% της συνολικής ναυτιλιακής κίνησης.[985] Βορειότερα στην οθωμανική Μεσόγειο, στο λιμάνι των Χανίων Κρήτης, τα ελληνικά εμπορικά πλοία κατείχαν το 1776 το ένα τρίτο της συνολικής ναυτιλιακής κίνησης, προς το τέλος του αιώνα αύξησαν τον έλεγχό τους στο μισό, ενώ την πρώτη δεκαετία του 19ου εκτινάχθηκαν στο 70%, και ακόμη ψηλότερα την επόμενη.[986] Βορειότερα, στα λιμάνια της Πάτρας και της Θεσσαλονίκης, παρότι τα στοιχεία μας προέρχονται μόνο από τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, το ποσοστό των ελληνικών πλοίων στη συνολική κίνηση των δύο αυτών λιμανιών κυμαινόταν κατά μέσο όρο στο 80%.[987]

Η ελληνική εμπορική ναυτιλία από το 1720 έως το 1790 απέκτησε κυριαρχική θέση στο οθωμανικό εμπόριο. Αρχικά περιοριζόταν στο Αιγαίο, αλλά πολύ γρήγορα επεκτάθηκε στην ανατολική Μεσόγειο, κάνοντας παράλληλα διαρκή εξαγωγικά ανοίγματα προς ευρωπαϊκά λιμάνια, πρώτα της Αδριατικής και της Μάλτας. Τα προϊόντα που διακινούσαν τα ελληνικά πλοία προέρχονταν κυρίως από τις ηπειρωτικές περιοχές γύρω από το Αιγαίο και τις ακτές του Ιονίου πελάγους, ενώ στο τέλος της δεκαετίας του 1770 προστέθηκαν, όπως είδαμε, λιμάνια της νότιας ανατολικής Μεσογείου. Έτσι διαμόρφωσαν ένα είδος ενοποίησης της αγροτικής παραγωγής με το χερσαίο εμπόριο και το αντίστοιχο θαλάσσιο, και σε αυτόν τον χώρο κατόρθωσαν να κυριαρχήσουν.[988] Η ιστορική διαδικασία ενοποίησης των αγορών εμπορευμάτων (όπως κατ' αναλογία είδαμε στο κεφάλαιο όπου συζητήσαμε για την ανάδυση των Ελλήνων τοπικών χερσαίων εμπόρων) υπάκουε στη λογική της σύνδεσης των πολύ μικρών δικτύων θαλάσσιου εμπορίου με τα μεγάλα, μέσω των μικρών δορυφορικών ναυτιλιακών κέντρων όπου κατέληγε η παραγωγή από τις βαλκανικές αγροτικές ενδοχώρες.[989] Το Μεσολόγγι διέθετε μικρά δορυφορικά ναυτικά κέντρα όπως το Αιτωλικό και ο Αστακός.[990] Το

---

984 *Στο ίδιο*, υποσημείωση αρ. 3. Για τη μέση χωρητικότητα των εμπορικών πλοίων άλλων ευρωπαϊκών κρατών και πόλεων βλ. Gelina Harlaftis and Sophia Laiou, «Ottoman State Policy», σ. 3-6.

985 Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η ελληνική ναυτιλία*, τ. 1, σ. 39.

986 *Στο ίδιο*, σ. 98.

987 *Στο ίδιο*, σ. 93-97, 101-104.

988 Βλ. τη σχετική ανάλυση και τους χάρτες στο Τζελίνα Χαρλαύτη και Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων*, χάρτες αρ. 1.5-1.8.

989 Για τη σημασία των μικρών δορυφορικών ναυτικών κέντρων γενικά βλ. Gordon Jackson, «The significance of unimportant ports», *International Journal of Maritime History*, 13-2/2001.

990 Katerina Papakonstantinou, «The Port of Messolonghi», σ. 281

Γαλαξίδι διέθετε αντίστοιχα κέντρα στον ανατολικό Κορινθιακό κόλπο. Η Ύδρα και αργότερα οι Σπέτσες διέθεταν το Χέλι (σημερινό Πόρτο Χέλι), το Ναύπλιο, το Λεωνίδιο, την Αίγινα, τη Σαλαμίνα, τον Πειραιά και άλλα.

Κατά την πρώτη περίοδο της εμφάνισής τους από τα τέλη του 17ου αιώνα έως περίπου το 1720, οι Έλληνες ακτοπλόοι, μικροί ακόμη, οικονομικά και τεχνολογικά αδύναμοι, δεν μπορούσαν παρά να εμπορεύονται στα διάκενα που άφηναν τα μεγάλα εμπορικά δίκτυα των ισχυρών ευρωπαϊκών ναυτικών κρατών που ασχολούνταν κυρίως με τα μεγάλα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Φαίνεται πως τα ελληνικά ναυτικά κέντρα δεν εγκατέλειψαν τελείως αυτήν την τακτική. Το 80% των τόπων φόρτωσης των ελληνικών εμπορικών πλοίων στις αρχές ακόμη του 19ου αιώνα ήταν εκτός των μεγάλων λιμανιών της οθωμανικής Μεσογείου, για την ακρίβεια επρόκειτο για 257 τόπους φόρτωσης μικρούς, έως απλά αγκυροβόλια σε έρημους υπήνεμους όρμους.[991] Μπορούμε εν είδει διανοητικού πειράματος να φανταστούμε τα σαράντα μικρά πλοιάρια του Πειραιά ή της Σαλαμίνας να συγκεντρώνουν αγροτικά εμπορεύματα από όρμους της εύφορης ανατολικής Αττικής και στη συνέχεια να τα μεταφέρουν στην έδρα τους, ώστε να φορτωθούν σε μεγαλύτερα υδραίικα πλοία. Το ίδιο μπορούμε να φανταστούμε και για την παραγωγή της Αργολίδας. Για παράδειγμα, το λάδι Κρανιδίου να φτάνει στο παραλιακό Χέλι για τους Σπετσιώτες καραβοκυραίους. Από εκεί και ύστερα, τα εμπορεύματα μπορούσαν να προωθηθούν οπουδήποτε στη Μεσόγειο και έξω από αυτήν, με τα πλοία των μεγάλων ελληνικών ναυτικών κέντρων. Χάρη στην τακτική αυτή, τα ελληνικά ναυτικά κέντρα, αντί να ανταγωνιστούν απευθείας τα πλοία των ευρωπαϊκών κρατών, εγχείρημα αδύνατο έως τα μέσα του 18ου αιώνα, παρέκαμψαν αρχικά τις δυνάμεις αυτές, που κυριαρχούσαν επί αιώνες στο Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο. Αλλά όπως μας επισήμανε ο Γάλλος πρόξενος της Πελοποννήσου, τα ελληνικά ναυτικά κέντρα άρχισαν να ανταγωνίζονται απευθείας τους Ευρωπαίους από το 1760, δηλαδή όταν ήταν πλέον σε θέση να διεκδικήσουν τον γενικό έλεγχο των αγορών της οθωμανικής Μεσογείου.

Ένα από τα θεμέλια ισχύος των ελληνικών ναυτικών κέντρων κατά τον ανταγωνισμό τους με τους Ευρωπαίους στις ελληνικές περιοχές ήταν η στενή συνάφεια και οι εμπορικές σχέσεις τους με τους Έλληνες χερσαίους εμπόρους και με άλλους κατόχους πλεονάσματος της αγροτικής παραγωγής· πιθανότατα και η στενότατη πολιτισμική συνάφεια. Μας ενδιαφέρει, συνεπώς, σε αυτό το σημείο να θυμηθούμε πως το δεύτερο κύμα επέκτασης των δικτύων των Ελλήνων χερσαίων εμπόρων σε ευρωπαϊκές πόλεις-αγορές ξεκίνησε γύρω στο 1760-70, αφού οι πρώτες ελληνικές ναυτικές κοινωνίες είχαν επιτύχει την πρόσβαση σε λιμάνια κυρίως της Αδριατικής και της κεντρικής

[991] Τζελίνα Χαρλαύτη και Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων*, χάρτης αρ. 1.3, σ. 74.

και δυτικής Μεσογείου. Ένα καλό παράδειγμα του τρόπου επέκτασης των Ελλήνων χερσαίων εμπόρων και της σχέσης τους με την ελληνική εμπορική ναυτιλία αποτελεί ακριβώς το μεγάλο γαλλικό μεσογειακό λιμάνι. Οι ελάχιστοι Έλληνες έμποροι που ήταν εγκατεστημένοι στη Μασσαλία από την εποχή του Colbert ενισχύθηκαν με νέους παροίκους από το 1760 και ξεκίνησαν να εμπορεύονται ως ανταποκριτές των συγγενών τους στις οθωμανικές περιοχές. Χάρη σε αυτές τις σχέσεις κέρδιζαν τμήματα του εξωτερικού εμπορίου με την Ανατολή, το οποίο έλεγχαν έως τότε Γάλλοι έμποροι.[992] Το σύστημα συναλλαγών, ακριβώς επειδή διεξαγόταν μεταξύ συγγενών, εξασφάλιζε υψηλή εμπιστοσύνη. Επιπλέον, ανταλλασσόταν εμπόρευμα έναντι εμπορεύματος χωρίς να μεσολαβεί χρήμα, παρά μόνο στην τελική πώληση. Αυτή η μέθοδος εμπορίου που ακολουθούσαν οι Έλληνες οδηγούσε τους Γάλλους να χάνουν τον ανταγωνισμό στη ναυτιλία και γενικότερα στο εμπόριο με την ανατολική Μεσόγειο, και μάλιστα μέσα στο ίδιο το λιμάνι τους, από Έλληνες και Εβραίους, τόσο ώστε να απαιτήσουν στη Μασσαλία την απαγόρευση φόρτωσης πλοίων που δεν ανήκαν σε Γάλλους.[993] Οι Γάλλοι έμποροι της Μασσαλίας δεν αντιδρούσαν τυχαία, αφού οι Έλληνες έμποροι και καραβοκυραίοι είχαν ήδη κερδίσει τον έλεγχο του εμπορίου σε όλα σχεδόν τα νησιά του Αιγαίου όπου είχαν προκληθεί σημαντικές πτωχεύσεις γαλλικών εταιρειών, όπως είχαν κερδίσει και στην Αλεξάνδρεια.[994] Επίσης, γνώριζαν ότι το ίδιο είχε συμβεί και με το εμπόριο των Ολλανδών στη Σμύρνη, το οποίο είχαν κερδίσει Έλληνες έμποροι, ενώ είχαν χάσει πλήρως τον εμπορικό έλεγχο που διέθεταν από τον 17ο αιώνα στην Αθήνα.[995]

Μέχρι το 1789, οι Έλληνες χερσαίοι έμποροι είχαν αναπτυχθεί τόσο, ώστε έλεγχαν εν πολλοίς το εξωτερικό εμπόριο μεγάλων βαλκανικών περιοχών, με δίκτυα ανταποκριτών σε πολλές ρωσικές και ευρωπαϊκές πόλεις αγορές. Οι ελληνικές ναυτικές κοινωνίες είχαν αντιστοίχως εδραιώσει σημαντικό βαθμό ελέγχου στο Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο, ενώ είχαν ταυτόχρονα διαμορφώσει σταθερές προσβάσεις σε όλα τα λιμάνια της δυτικής Μεσογείου και σε πολλά των βόρειων ακτών της Ευρώπης.

Η χρονιά που σηματοδοτεί την αφετηρία ευνοϊκότερων ως προς το παρελθόν πολιτικών συγκυριών για το ελληνικό εξωτερικό εμπόριο και την αντίστοιχη ναυτιλία, είναι το 1789. Εκείνη την εναρκτήρια χρονιά της Γαλλικής Επανάστασης, οι Ρώσοι, στο πλαίσιο του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1787-92, επικύρωσαν την κατάκτηση των παράλιων περιοχών της Ουκρανίας, όπου στο τέλος του αιώνα ιδρύθηκε η Οδησσός. Στο λιμάνι αυτό, πριν καν ιδρυθεί επισήμως, άνοιξε μια τεράστια πηγή προμηθειών, κυρίως δη-

---

992 Paul Masson, *Histoire du commerce*, σ. 130.

993 *Στο ίδιο*, σ. 135.

994 *Στο ίδιο*, σ. 134-135.

995 *Στο ίδιο*, σ. 375-378. Για την Αθήνα βλ. Δημήτρης Νικ. Καρύδης, *Πολεοδομικά των Αθηνών της Τουρκοκρατίας*, σ. 199. Γενικότερα βλ. Elena Frangakis-Syrett, «Greek mercantile activities in the eastern Mediterranean, 1780-1820», *Balkan Studies*, 28-1/1987.

μητριακών και άλλων προϊόντων, από την πλευρά της τότε νότιας Ρωσίας στη Μαύρη Θάλασσα. Από την άλλη, η Γαλλική Επανάσταση διαμόρφωσε έναν πόλο υψηλής ζήτησης αγροτικών αγαθών, αποτέλεσμα των αλλεπάλληλων ναυτικών και ηπειρωτικών αποκλεισμών, τους οποίους έσπαγαν οι Έλληνες ναυτικοί.[996] Οι αλυσωτές συγκυρίες, αν συμπεριλάβουμε και την περίοδο των Ναπολεόντειων Πολέμων, διήρκεσαν πολλά χρόνια. Όμως οι κρίσιμες χρονιές για το ελληνικό ναυτικό εμπόριο τοποθετούνται μεταξύ 1793 και 1797. Σε αυτά τα πέντε χρόνια, η διακινδύνευση κατά την τροφοδοσία της επαναστατημένης Γαλλίας με δημητριακά ήταν τόσο υψηλή, ώστε Έλληνες καραβοκυραίοι μπορούσαν να έχουν κέρδος ή απώλεια ένα πλοίο σε κάθε ταξίδι. Βεβαίως, αυτή η περίοδος δεν θα είχε καμία σημασία για τις ελληνικές ναυτικές κοινωνίες, εάν οι ίδιες δεν ήταν ήδη ισχυρές και δικτυωμένες σε όλη σχεδόν τη Μεσόγειο, τη Μαύρη Θάλασσα και τη βόρεια Ευρώπη.

Η συγκυρία λοιπόν αποτέλεσε μάλλον μια μεγάλη αλλά σύντομη ευκαιρία για τους Έλληνες καραβοκυραίους να αποκομίσουν σε ελάχιστο χρόνο υψηλά κέρδη. Αυτά εκτιμούμε ότι επενδύθηκαν όχι τόσο στην αύξηση του αριθμού πλοίων του στόλου τους, όσο στη διεύρυνση μεγέθους των ιστιοφόρων τους. Το μεγάλο μέγεθος, παρότι τελούσε υπό περιορισμό από τις οθωμανικές αρχές, ήταν ωστόσο αυτό που επέτασσαν τα ευρύτερα και μακροχρόνια σχέδιά τους, πέρα και ανεξάρτητα από την ευνοϊκή συγκυρία που δημιουργούσε η Γαλλική Επανάσταση. Διαπιστώνουμε με ευχέρεια ότι τα σχέδιά τους εφαρμόζονταν ήδη την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, όταν πραγματοποίησαν τα πρώτα ταξίδια προς τα λιμάνια της βόρειας Ευρώπης και της κεντρικής Αμερικής, τα οποία έκτοτε πύκνωναν διαρκώς.[997] Επίσης, τα ελληνικά εμπορικά πλοία σχεδόν έλεγχαν το ναυτικό εμπόριο μιας κρίσιμης πηγής εμπορευμάτων, της Οδησσού και άλλων μικρότερων γύρω λιμανιών. Από το 1801 έως το 1820 αντιπροσώπευαν κατά μέσο ετήσιο όρο το 60% του συνόλου της ναυτιλιακής κίνησης αυτής της νέας πόλης, καταγράφοντας μάλιστα ορισμένες χρονιές σχεδόν αποκλειστική παρουσία, αποκλείοντας όλα τα ευρωπαϊκά ναυτικά κράτη.[998] Τεκμήριο για την αποτελεσματικότητα της στρατηγικής των μεγάλων ανοιγμάτων των ελληνικών ναυτικών κοινωνιών, ιδίως των ισχυρών, αποτελούν τα εκτιμώμενα κέρδη, τα οποία μόνο για την Ύδρα γνωρίζουμε πως τη δεκαετία του 1810 ανήλθαν σε σαράντα ένα εκατομμύρια γρόσια περίπου.[999]

---

[996] Για το ζήτημα αυτό από την πλευρά των Ελλήνων εμπόρων του Λιβόρνου βλ. Katerina Galani, «The Napoleonic Wars», ό.π.

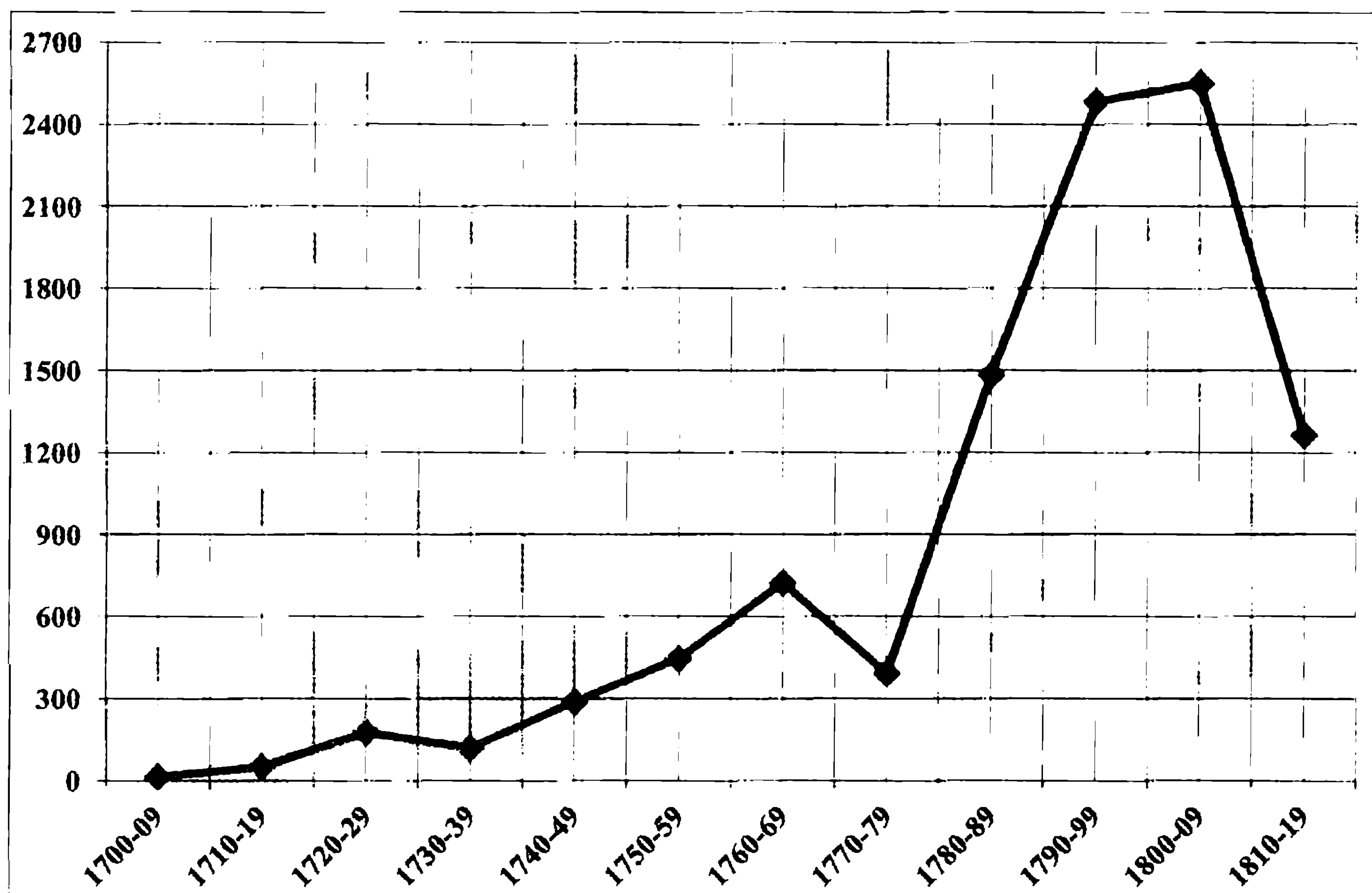
[997] Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, *Ναυτιλία των Ελλήνων*, χάρτες αρ. 1.3 και 1.4, σ. 74.

[998] Βασίλης Κρεμμυδάς, *Ελληνική ναυτιλία*, τ. 1, σ. 73. Η βασική σημαία με την οποία έπλεαν οι Έλληνες ήταν η οθωμανική και η ελληνοοθωμανική σε ποσοστό άνω του 80%, ενώ η ρωσική, η αγγλική και άλλες ήταν μάλλον περιθωριακής ή ευκαιριακής χρήσης. Βλ. Gelina Harlaftis and Sophia Laiou, «Ottoman State Policy», σ. 28.

[999] Αντώνιος Λιγνός, *Η ιστορία της νήσου Ύδρας*, τ. 1, σ. 100-101, 120-135, 239-247

Διάγραμμα 15ο

Αφίξεις ελληνικών πλοίων σε δυτικά λιμάνια 1700-1819
(Βενετία, Τεργέστη, Μάλτα, Λιβόρνο, Γένοβα, Μασσαλία, Μπαρτσελόνα, Μάλαγα, Κάδιξ)

Πηγή: Τζελίνα Χαρλαύτη (επιστημονική υπεύθυνη), *Βάση δεδομένων «Αμφιτρίτη»*, (Ερευνητικό Πρόγραμμα του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου), *Ναυτιλιακή Ιστορία των Ελλήνων, 1700-1821*). Τα συγκεκριμένα δεδομένα δημοσιεύτηκαν στο Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, *Ναυτιλία των Ελλήνων*, ό.π.

Συμπεράσματα: Ο νέος ελληνικός κοινωνικός και οικονομικός χώρος

Ας απομακρυνθούμε από τις ελληνικές ναυτικές κοινωνίες και την αξιοθαύμαστη ιστορική τους δυναμική, για να σκεφτούμε γενικότερα ζητήματα. Αναφερόμαστε συνέχεια στις αγορές. Τι είναι λοιπόν αυτό το πράγμα που στην περίοδο του τέλους του 20ού αιώνα και τις αρχές του 21ου εκφωνείται από τα μέσα ενημέρωσης σαν να πρόκειται για φυσικό φαινόμενο; Τι είναι επιτέλους αυτές οι αγορές που τόσο έχουν ταλαιπωρήσει τους λαούς ιδίως του ευρωπαϊκού Νότου, ενώ άλλους, όπως της κεντρικής Αφρικής, τους έχουν καταστρέψει; Δεν πρόκειται για το ίδιο φαινόμενο. Οι διαφορές με την αγορά χρήματος και εργασίας, δηλαδή με τις σκληρές αγορές του

βιομηχανικού και του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού του 19ου και του 20ού αιώνα, είναι θεμελιώδεις. Ακόμη, πρόκειται για ριζικά άλλο φαινόμενο από την αγορά χρηματοπιστωτικών παραγώγων, δηλαδή τη φούσκα που διαμόρφωσε η πλανητική αγορά πλασματικών χρηματοπιστωτικών αξιών από το τέλος του 20ού και τις αρχές του 21ου αιώνα.

Οι αγορές στις οποίες αναφερόμαστε για την περίοδο από τον 16ο έως τις απαρχές του 19ου αιώνα, εδώ στα Βαλκάνια, στην ανατολική Μεσόγειο, και σε μεγάλο βαθμό στην Ευρώπη, ήταν αγορές εμπράγματων αγαθών: προϊόντων αγροτικών, κτηνοτροφικών και μεταποιημένων από βιοτεχνίες, συχνά σε εργαστήρια τεχνιτών και οικοτεχνίες. Ακόμη, η αγοραπωλησία του χρήματος ως εμπορεύματος αποτελούσε αγορά πράγματος, επειδή κάθε μεταλλικό νόμισμα έφερε το ίδιο την αξία του σε πολύτιμο μέταλλο. Αυτού του τύπου οι αγορές, όπως έχει αποδείξει ο Fernand Braudel, συγκροτούνται από δίκτυα ανθρώπων ως τεράστιες πολυσχιδείς αλυσίδες προσωπικών σχέσεων, όπου τα μέσα –τα καραβάνια, τα πλοία, τα αξιόγραφα– επεκτείνουν τις εμπορικές σχέσεις στον χώρο, δηλαδή σε κοινωνίες άλλες από την ελάχιστη τοπική κλίμακα, φτάνοντας έως τα πέρατα του πλανήτη, και ταυτοχρόνως επιταχύνοντας την κυκλοφορία αξιών κάθε μορφής. Ας δούμε ποια ήταν η κοινωνική και ιστορική σημασία αυτού που αποκαλούμε «αγορές εμπορευμάτων» στις ελληνικές περιοχές.

Τα ανθρώπινα δίκτυα επέκτασης των ελληνικών εμπορικών ελίτ στις διεθνείς αγορές αναλύονται από την ιστοριογραφία με υπερβάλλοντα εμπειρισμό και αποκαλούνται με το κάπως άσχετο όνομα «ελληνική διασπορά». Είδαμε πώς αναπτύσσονταν τα δίκτυα των εμπόρων της Ηπείρου και της Μακεδονίας, από τη Ρωσία έως την κεντρική Ευρώπη και τις ιταλικές πόλεις. Ανάλογες επεκτάσεις δικτύων είχαμε και από άλλες ελληνικές περιοχές, όπως συνέβη για παράδειγμα με τις μετακινήσεις εμπόρων προς την Οδησσό, λίγο πριν ιδρυθεί η πόλη, στο τέλος του 18ου αιώνα, η οποία πολύ σύντομα αναδείχθηκε στη μεγαλύτερη παροικία Ελλήνων στην ευρωπαϊκή ήπειρο, με είκοσι περίπου χιλιάδες άτομα στην ακμή της. Όλες οι ελληνικές εμπορικές παροικίες σε ευρωπαϊκές και ρωσικές πόλεις, εκτός από τους ποικίλους φοιτητές, μικροεπαγγελματίες και αβαντουρίστες που συγκέντρωναν, λειτουργούσαν ως έδρες παραρτημάτων για τους ανταποκριτές επιχειρήσεων των Ελλήνων ραγιάδων εμπόρων που ήταν εγκατεστημένοι σε πόλεις της οθωμανικής επικράτειας. Ελάχιστες ατομικές εξαιρέσεις διέφυγαν από τον κανόνα αυτό. Για παράδειγμα, ο τυχοδιώκτης Ψαριανός Ιωάννης Βαρβάκης, που εγκαταστάθηκε στο Αστραχάν, στις εκβολές του Βόλγα στην Κασπία θάλασσα. Εκεί, η Μεγάλη Αικατερίνη τού πρόσφερε ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες του φεουδαλικά δικαιώματα. Παρότι μεγάλο μέρος της ιστοριογραφίας και οι εθνικοί λαϊκοί θρύλοι ενδιαφέρονται μάλλον για εξαιρέσεις σαν τον Ιωάννη Βαρβάκη ή τον τραπεζίτη Σίμωνα Σίνα στη Βιέννη, το μεγάλο και ιστορικά καθοριστικό φαινόμενο για την ανάπτυξη του Νέου Ελληνισμού δεν ήταν ούτε οι ελάχιστοι εκ των υστέρων διάσημοι Έλληνες, ούτε οι παροικίες αυτές καθαυτές.

Έως τη δεκαετία του 1780 είχαν διαμορφωθεί στο Αιγαίο και σε παράλιες αστικές συγκεντρώσεις κάποιες τοπικές ναυτιλιακές ελίτ, επικεφαλής αντίστοιχων ναυτικών κοινωνιών. Επρόκειτο για νέου τύπου τοπικές κοινωνίες, άγνωστες μέχρι πριν από εκατό χρόνια στα Βαλκάνια. Μόνο κατ' εκτίμηση, με βάση τα στοιχεία του πληθυσμού των νησιών που προηγήθηκαν, μπορούμε να υπολογίσουμε πως το σύνολο του πληθυσμού των ελληνικών ναυτικών κοινωνιών ανερχόταν στις εκατό χιλιάδες άτομα. Οι ελληνικές ναυτικές κοινωνίες, όλες εμπορικού χαρακτήρα και όχι απλώς μεταφορικού, βρίσκονταν πλέον κατά τη δεκαετία του 1780 σε πολύ στενή συνάφεια με τις μικρές αλλά και με τις ισχυρότερες ελληνικές ηγετικές κοινωνικές ομάδες, αυτές τους προμήθευαν εμπορεύματα. Αναφέρομαι στις ομάδες που ήδη γνωρίζουμε από όσα συζητήσαμε για τους ελληνικούς εμπορικούς πόλους, δηλαδή για τους Έλληνες χερσαίους εμπόρους των πόλεων, τους προεστούς-κατόχους αγροτικού πλεονάσματος, τους κτηνοτρόφους των ορεινών περιοχών, αλλά και Οθωμανούς κτηματίες ή αξιωματούχους. Η αυτονόμηση των Ελλήνων χερσαίων εμπόρων από τον έλεγχο της ναυτιλίας των ευρωπαϊκών κρατών, και η μετεξέλιξή τους από ισχυρούς μεταπράτες σε αυτοτελείς διεθνείς εμπόρους, πραγματοποιήθηκε μέσω της ανάπτυξης των ελληνικών ναυτικών κοινωνιών. Οι τελευταίες, με τη σειρά τους, ενισχύθηκαν και κατίσχυσαν στην ανατολική Μεσόγειο χάρη στην εμπορική συμμαχία που διαμόρφωσαν με τους Έλληνες χερσαίους εμπόρους, καθώς και με τους προεστούς που κατείχαν αγροτικό πλεόνασμα.

Αν λοιπόν η ανάπτυξη των ελληνικών ναυτικών κοινωνιών μάς επισημαίνει ένα μείζον ιστορικό ζήτημα, αυτό είναι ότι βρισκόμαστε ενώπιον ενός τυπικού φαινομένου κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεγάλης κλίμακας και διάρκειας. Η δράση των ελληνικών χερσαίων και ναυτικών εμπορικών ελίτ δημιουργούσε νέα κοινωνικά στρώματα, κατά κανόνα αστικά, έως και ολόκληρες νέες τοπικές κοινωνίες, τις ναυτικές. Ταυτόχρονα, η δράση χερσαίων και ναυτικών Ελλήνων εμπόρων ασκούσε ισχυρή, σχεδόν βαρυτική, έλξη στους μικρούς και μεγάλους προεστούς των πόλεων στις αγροτικές και κτηνοτροφικές περιοχές, οδηγώντας τους να προσανατολίζονται στο εμπόριο. Ο βαθμός αυτής της έλξης στον καθαυτό αγροτικό παραγωγικό πληθυσμό είναι άγνωστος, αλλά λογικά είναι αδύνατον να μην είχε επηρεάσει και τους παραγωγούς αυτούς. Το φαινόμενο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης απέκτησε εντατικά χαρακτηριστικά από τα μέσα του 18ου αιώνα, όταν η ανερχόμενη εμπορική ναυτιλία των ελληνικών νησιών αποδέσμευε τους χερσαίους Έλληνες εμπόρους από την εξάρτηση των ναυτικών ευρωπαϊκών κρατών, αυξάνοντας ταυτοχρόνως τη δική της οικονομική και κοινωνική δύναμη. Η σχέση των χερσαίων Ελλήνων εμπόρων στους πόλους ισχύος του Νέου Ελληνισμού, που ήδη συζητήσαμε, με τους αντίστοιχους καραβοκυραίους, και ακολούθως αυτών των δύο ελίτ με τους προεστούς των αγροτικών και κτηνοτροφικών περιοχών στους αντίστοιχους πόλους, αποτέλεσαν το κοινωνικό θεμέλιο επί του οποίου οι Έλληνες έμποροι έλεγξαν αρχικά το εσωτερικό βαλκανικό οθωμανικό εμπόριο, στη συνέχεια εκείνο της ανατολικής Μεσογείου και, τέλος, το εξωτερικό εμπόριο με την ευρωπαϊκή ήπειρο.

Αν δούμε αυτό το πολύπλεγμα των δικτύων από διαφορετική οπτική, διαπιστώνουμε πως οι σχέσεις μεταξύ χερσαίων εμπόρων, καραβοκυραίων και προεστών διαμόρφωσαν τις αδρές γραμμές του συστήματος σχέσεων μεταξύ πόλεων και υπαίθρου, όπως και μεταξύ αγροτικών και αστικών ελληνικών πληθυσμών. Αυτό το πολύπλεγμα σχέσεων μεταξύ των ηγετικών ελίτ του Νέου Ελληνισμού αφενός, και αυτών με τον εν γένει παραγωγικό πληθυσμό αφετέρου, αποτέλεσε τον ευρύ πυρήνα ενός νέου χώρου που αναδυόταν μέσα από τις δομές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αμυδρά από τον 17ο αιώνα, και με αύξουσα ένταση από τα μέσα του 18ου. Αυτόν τον χώρο ορίζουμε ως *κοινωνικό και οικονομικό χώρο των Νέων Ελλήνων*. Ασφαλώς, εσωτερικά δεν αποτελούσε μια ομογενοποιημένη κοινωνία – όπως είδαμε συζητώντας για τους πόλους ισχύος του Νέου Ελληνισμού που απάρτιζαν τον κοινωνικό και οικονομικό χώρο των Νέων Ελλήνων. Τον συναποτελούσε μια πλειάδα τοπικών κοινωνιών και ηγετικών ομάδων με ποικίλα χαρακτηριστικά, οι οποίες όμως ενοποιούνταν από τη δράση των χερσαίων και θαλάσσιων εμπόρων πρωτίστως, και δευτερευόντως από τη δράση των διαφωτιστών διανοουμένων. Η ισχύς που συγκέντρωναν οι ελληνικές εμπορικές αστικές ελίτ διαμορφωνόταν με βάση την εμπορευματοποίηση της παραγωγής των πόλων ισχύος. Αλλά μεγεθυνόταν γεωμετρικά από την πολύ δυναμική εξωστρέφεια στη Μεσόγειο, τη Μαύρη Θάλασσα και τη Ρωσία, την κεντρική και βόρεια Ευρώπη κυρίως, φτάνοντας σε αρκετά μικρότερο βαθμό έως και την κεντρική Λατινική Αμερική. Η διαρκής συγκέντρωση ισχύος προσέδιδε ιδίως στις ελληνικές αστικές εμπορικές ομάδες και τους διανοούμενους περαιτέρω δυνατότητες πολυσχιδούς διαφοροποίησης από το οθωμανικό σύστημα, διαφοροποίησης όχι μόνο οικονομικής, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια. Νευραλγικά κέντρα της συγκέντρωσης ισχύος και των διαδικασιών διαφοροποίησης αποτελούσαν οι πόλεις και οι κωμοπόλεις όπου ήταν εγκατεστημένες οι ελληνικές ηγετικές ομάδες.[1000]

[1000] Βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», ό.π.

Χάρτης 10ος

Οι κυριότεροι χερσαίοι και θαλάσσιοι εμπορικοί δρόμοι της ανατολικής Μεσογείου 18ος αιώνας

Πηγή: Τζελίνα Χαρλαύτη και Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, χάρτης αρ. 7.8.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΣΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

Από το 1780 έως το 1820

Εισαγωγικά

Ο μοχλός διαμόρφωσης του οικονομικού και κοινωνικού χώρου των Νέων Ελλήνων και της σχετικής ενοποίησής του ήταν οι ελληνικοί αστικοί πληθυσμοί, κυρίως στα κεντρικά και νότια ηπειρωτικά Βαλκάνια και στα νησιά του Αιγαίου. Τη δύναμη κατείχαν και διαχειρίζονταν Έλληνες και εξελληνισμένοι έμποροι, καραβοκυραίοι και διανοούμενοι, σε ορισμένες περιοχές προεστοί και αρματολοί. Οι πόλεις και οι κωμοπόλεις ήταν οι έδρες τους.

Το ίδιο ίσχυε και για τους Οθωμανούς κρατικούς αξιωματούχους. Η δικτύωση των εξουσιαστικών θεσμών του οθωμανικού κράτους ήταν αναπτυγμένη στις πόλεις και τις κωμοπόλεις, σχεδόν αποκλειστικά, και συνεπώς οι διοικητικές και στρατιωτικές λειτουργίες καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό την ταυτότητα και τη λειτουργία των αστικών συγκεντρώσεων. Στα αστικά κέντρα, μικρά και μεγαλύτερα, που αποτελούσαν τις πρωτεύουσες των τετρακοσίων περίπου καζάδων στα Βαλκάνια, αντιστοιχούσαν ισάριθμες έδρες Οθωμανών αξιωματούχων, τις οποίες πρέπει να αυξήσουμε περίπου κατά το ένα τρίτο για να συμπεριλάβουμε και τις έδρες των ναχιγιέδων, όπου επίσης έδρευαν χαμηλόβαθμοι αξιωματούχοι.[1001] Το ίδιο ίσχυε και για τις αμέσως μεγαλύτερες διοικητικές ενότητες, τα σαντζάκια και τα πασαλίκια, που ο αριθμός τους κυμάνθηκε στα Βαλκάνια από την περίοδο της κατάκτησης έως τις αρχές του 19ου μεταξύ είκοσι εννέα και τριάντα πέντε, με αντίστοιχες πρωτεύουσες – παρότι συχνά συνέπιπταν με τις έδρες των καζάδων.[1002] Σε αυτό το δίκτυο των αστικών κέντρων που αποτελούσαν έδρες του κράτους, πρέπει να συμπεριλάβουμε τις στρατιωτικές φρουρές, καθώς και τις έδρες των ορθόδοξων εκκλησιαστικών αξιωματούχων, ώστε να αντιληφθούμε πως το εξουσιαστικό δίκτυο του οθωμανικού κράτους στις βαλκανικές αστικές συγκεντρώσεις ήταν ιδιαιτέ-

---

[1001] Ιωάννης Γ. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος*, σ. 43-52.

[1002] Βλ. Nikolaj Todorov – Asparuh Velkov, *Situation démographique*, σ. 9, και τον χάρτη της διαίρεσης του βαλκανικού χώρου σε σαντζάκια στο παράρτημα.

ρως πυκνό.[1003] Στην πραγματικότητα, με εξαίρεση λίγες νησιωτικές, δεν υπήρχε βαλκανική πόλη που να μην είχε διοικητική, δικαστική και στρατιωτική λειτουργία, όπου ο κάθε Οθωμανός αξιωματούχος αντιπροσώπευε σε κάθε μικρό τόπο το κεντρικό κράτος.[1004]

Να τονίσω λοιπόν πως για τους Οθωμανούς οι αστικές συγκεντρώσεις αποτελούσαν αποκλειστικά χώρους στους οποίους ασκούσαν τον κρατικό έλεγχο. Αντίθετα, οι πόλεις για τους Έλληνες, όπως και για τους υπόλοιπους Βαλκάνιους αστούς, είχαν σημασία οικονομική και κοινωνική. Οι διαχειριστές του γενικού κανόνα της κυριαρχίας και των ποικίλων ειδικών διατάξεων της Πύλης για κάθε μία πόλη ξεχωριστά ήταν οι τοπικοί αξιωματούχοι του οθωμανικού κράτους.

Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή συνολικό αριθμό των ελληνικών αστικών πληθυσμών. Με την προσέγγιση που προαναφέραμε, οι ελληνικοί αστικοί πληθυσμοί, από τις πόλεις της Μακεδονίας έως την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου, δεν αντιπροσώπευαν ως τάξη μεγέθους κάτι περισσότερο από το 10% έως 15% στο σύνολο των πληθυσμών που συγκροτούσαν τον κοινωνικό και οικονομικό χώρο των Νέων Ελλήνων.

Το σώμα των ραγιάδων κατοίκων, σε ορισμένες τουλάχιστον αστικές συγκεντρώσεις με ελληνικό κυρίως πληθυσμό, ήταν χωρισμένο σε τέσσερις τιμοκρατικές κατηγορίες με κριτήρια την περιουσία, τα εισοδήματα και φυσικά την οικογενειακή προέλευση. Θα πρέπει να υποθέσουμε πως οι τέσσερις τιμοκρατικές κοινωνικές κατηγορίες ήταν εσωτερική υπόθεση των κατοίκων των πόλεων, αλλά το γεγονός ότι οι Οθωμανοί δεν τις αναγνώριζαν στο δικό τους θεσμικό πλαίσιο δεν τις καθιστούσε άτυπες. Ας θυμίσω πως η διατήρηση της υπάρχουσας τοπικής κοινωνικής ιεραρχίας ανήκε στις παραχωρήσεις των Οθωμανών προς τους πληθυσμούς των χριστιανών ραγιάδων, ήδη από την εποχή της κατάκτησης. Αυτόν τον διαχωρισμό σε τιμοκρατικές τάξεις, μάλλον τον διατηρούσαν ως δικαίωμα σε παλαιά αστικά κέντρα (Αθήνα, Ιωάννινα) οι παλαιότερες οικογένειες των προεστών, ώστε να διαχωρίζονται από τον υπόλοιπο πληθυσμό των ραγιάδων και να παραμένουν εκείνοι που μπορούσαν να ορίζουν αποκλειστικά από την τάξη τους τα μέλη του συμβουλίου της πόλης και τον επικεφαλής προεστό. Τα μέλη της πρώτης τάξης συγκροτούσαν την τοπική αρχοντία και διατηρούσαν τον τίτλο του άρχοντα ή προεστού. Στη δεύτερη κατατάσσονταν οι επικεφαλής των συντεχνιών, η πλειονότητα των εμπόρων οι οποίοι δεν προέρχονταν από αρχοντικές οικογένειες, και οι μικρότεροι κτηματίες που κατοικούσαν στην πόλη. Αυτοί αποκαλούνταν «οικοκυραίοι» ή προσφωνούνταν ο καθένας ως «κυρ» (κύριος) στην καθημερινότητα, προσφώνηση η οποία επιτρέπει να αντιληφθούμε πως επρόκειτο για κατόχους των μέσων υλικής εξασφάλισης του βίου, χωρίς να

[1003] Dimitris Dimitropoulos, «Limites intérieures dans l'espace grec au temps de la domination ottomane. L'aspect géographique des administrations politiques et ecclésiastiques», *The Historical Review / La Revue Historique*, V/2008.

[1004] Για τις έδρες των Οθωμανών ιεροδικών βλ. Bruce McGowan, *Economic life in Ottoman Europe*, σ. 92, χάρτης αρ. 13. Για τις έδρες της διοίκησης στην Πελοπόννησο βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, σ. 161, πίνακας αρ. 19.

προσφεύγουν για τούτο σε βαριά ή «βρόμικη» χειρωνακτική εργασία. Στην τρίτη τάξη εντάσσονταν κυρίως οι τεχνίτες, οι μαγαζάτορες, οι πολύ μικροί πλοιοκτήτες και μικρέμποροι, οι οποίοι προσφωνούνταν βάσει του επαγγέλματός τους (καπετάνιος, μάστορας κτλ.), ενώ στην τέταρτη εντάσσονταν χωρίς καμία προσφώνηση οι εργάτες, οι ενδεείς, συχνά φτωχές χήρες, ορφανά και οι «εργόδουλοι», δηλαδή οι μεροκαματιάρηδες.[1005]

Μπορούμε να θεμελιώσουμε μια πρώτη πολύ γενική αντίληψη για την κοινωνικοεπαγγελματική σύνθεση του πληθυσμού του οικονομικού και κοινωνικού χώρου των Νέων Ελλήνων, στηριζόμενοι στις απαντήσεις που είχε δώσει ο κυβερνήτης Καποδίστριας το 1828 στο ερωτηματολόγιο της γαλλικής επιστημονικής αποστολής. Γεωργοί και ποιμένες στη συντριπτική τους πλειονότητα οι Έλληνες· ακολούθως, έμποροι και τεχνίτες στις μικρές και μεγαλύτερες χερσαίες πόλεις· έμποροι, ναυτικοί και τεχνίτες στα ναυτικά νησιωτικά ή παράλια κέντρα, μαζί με γεωργούς στον περίγυρο της πόλης· ορισμένοι «θαλάσσιοι» στη Μάνη με αλιείς σε λίγα μέρη· αρματολοί και πολεμικοί ποιμένες στις ορεινές περιοχές της κεντρικής Ελλάδας· φυσικά, κληρικοί· τέλος, δύο μικρές κατηγορίες, ειδικά στα δυτικά Άγραφα και στο Λιδωρίκι, οι «ψωμοζήται» και οι «αγύρται» αντιστοίχως – προφανώς οι φτωχότεροι μεταξύ των φτωχών.[1006]

Αυτό ήταν το γενικό φάσμα καταμερισμού των έργων εντός του κοινωνικού και οικονομικού χώρου των Νέων Ελλήνων. Παρότι ο Καποδίστριας στην απάντησή του παρέλειψε να περιλάβει τα επαγγέλματα των διανοουμένων γενικά, τους δασκάλους ειδικότερα, τους κτηματίες σε ορισμένες περιοχές και τους κληρικούς σε άλλες, ωστόσο η απάντησή του είναι βέβαιο ότι περιλάμβανε τουλάχιστον το 90% του πληθυσμού. Το πρώτο, συνεπώς, πολύ γενικό χαρακτηριστικό του ελληνικού πληθυσμού είναι πως επρόκειτο για έναν κόσμο σχεδόν αμιγώς παραγωγικό και εμπορικό, με ελάχιστο αριθμό πληθυσμού που ασκούσε παρασιτικά επαγγέλματα, και ταυτοχρόνως πληθυσμό ο οποίος εσωτερικά ήταν σχετικά διαφοροποιημένος.

Θα αναζητήσουμε τις διαφοροποιήσεις και τις στασιμότητες στο εσωτερικό του ελληνικού αστικού κόσμου, συζητώντας ταυτόχρονα ορισμένες σημαίνουσες πληροφορίες που διαθέτουμε για τους ισχυρότερους μεταξύ των μελών του αγροτικού κόσμου.

Για τους τεχνίτες και τους μικρούς μαγαζάτορες

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κάθε τεχνίτης, σε κάθε πόλη ή κωμόπολη ξεχωριστά, όσο μικρή και να ήταν, ανήκε σε ένα ομοιοεπαγγελματικό σινάφι (συντεχνία). Για την

[1005] Για τις προσφωνήσεις των ατόμων στην Αθήνα σύμφωνα με την τιμοκρατική τάξη στην οποία ανήκαν βλ. μια ενδιαφέρουσα πρόταση του Δημητρίου Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων*, τ. Γ', Α. Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1890-92, σ. 139. Η πρόταση του Δ. Γ. Καμπούρογλου εμπλουτίζει τις αντίστοιχες παρατηρήσεις για τους αστούς των Ιωαννίνων του Henry Holland, *Travels*, σ. 165.

[1006] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 4, σ. 251-254.

τήρηση των όρων λειτουργίας του σιναφιού υπεύθυνοι ήταν οι επικεφαλής του, μέλη της δεύτερης τιμοκρατικής τάξης. Οι τελευταίοι ελέγχονταν από τους τοπικούς Οθωμανούς αξιωματούχους και κάθε διαφορά εκδικαζόταν από τον μουσουλμάνο ιεροδικαστή. Αυτό ήταν το γενικό πλαίσιο σχέσεων για τα τεχνικά επαγγέλματα, πλαίσιο το οποίο, όπως θα δούμε, ήταν έντονα περιοριστικό όπως και στις ευρωπαϊκές μεσαιωνικές πόλεις, αλλά χωρίς τη σχετική αυτονομία στην αστική οργάνωση που διέθεταν τα ισχυρά αστικά στρώματα εκεί. Ας αρχίσουμε όμως να κατανοούμε κάπως καλύτερα τα τεχνικά και τα μικρά επαγγέλματα, με πρώτα παραδείγματα τους παντοπώλες και τους φουρναραίους. Τους παντοπώλες τους συναντήσαμε να περιλαμβάνονται στους μικρούς προμηθευτές λαδιού του τοπικού εμπόρου στο Γύθειο και κάπου στα χωριά της Βοιωτίας, όπου διαπιστώσαμε από το κατάστιχο ενός μπακάλη ότι αυτός είχε εξελιχθεί σε ένα είδος εμπόρου αισθητά διαφοροποιημένου από τον μικρό τυπικό προμηθευτή στοιχειωδών αγαθών. Στην Αθήνα, πόλη των έντεκα περίπου χιλιάδων κατοίκων το 1820, πρέπει να υπήρχαν αρκετοί, τουλάχιστον δέκα, παντοπώλες, όπως και ανάλογος αριθμός φούρνων.[1007] Το ίδιο και στον Πόρο, παρότι το ναυτικό αυτό νησί διατηρούσε στο ακέραιο την αγροτική του παραγωγή – χωρίς να ξεχάσουμε και τους γνωστούς φουρναραίους των Ιωαννίνων.[1008] Οι φούρνοι και τα παντοπωλεία ήταν μικροί διάσπαρτοι επαγγελματικοί χώροι που συναντούμε σε όλες σχεδόν τις αστικές συγκεντρώσεις. Η παρουσία τους αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι ο εκχρηματισμός των συναλλαγών στους ελληνικούς αστικούς πληθυσμούς είχε φτάσει σχεδόν σε επίπεδο καθημερινού βίου, τουλάχιστον για τους ευκατάστατους κατοίκους.

Οι σημαντικές ελληνικές συντεχνίες που μεσουράνησαν για μία περίοδο κατά το τέλος του 18ου έως τις αρχές του 19ου αιώνα ήταν όλες επαγγελματικές συσσωματώσεις παραγωγικών τεχνιτών. Οι υφαντουργοί και οι ραφτάδες, τεχνίτες που κατασκεύαζαν αντιστοίχως μάλλινα υφάσματα και κάπες, ιδίως στα Ιωάννινα, οι αργυροχόοι και οι χρυσοχόοι, οι νηματουργοί των Αγράφων, τους οποίους συναντήσαμε, επίσης οι βαφείς στα γνωστά Αμπελάκια, οι βυρσοδέψες, διάσπαρτοι σε όλες σχεδόν τις κτηνοτροφικές περιοχές, ανέπτυξαν για μία περίοδο την παραγωγή τους τόσο, ώστε να μπορούμε να μιλούμε για αρχόμενες τάσεις πρωτοεκβιομηχάνισης. Όμως, το γεγονός είναι πως καμία από αυτές δεν κατόρθωσε να σταθεροποιήσει τη θέση της στις ευρωπαϊκές αγορές αντίστοιχων εμπορευμάτων, και η σημαντικότερη ακόμη μεταξύ αυτών, τα Αμπελάκια, χάθηκε. Οι κατηγορίες τεχνιτών οι οποίες όχι μόνο αναπτύχθηκαν αλλά επίσης εδραιώθηκαν, ήταν όλες εκείνες που αφορούσαν κατασκευές πλοίων, οικιών, γεφυρών κ.ο.κ., ευνοημένες ασφαλώς από το ευρύτερο περιβάλλον ανάπτυξης των αντίστοιχων κλάδων.[1009] Αλλά διατείνομαι πως σταθεροποίησαν την αναπτυξιακή τους δυναμική για

[1007] Βλ. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Αι Παλαιαί Αθήναι*, Αθήναι 1922, σ. 443-446.

[1008] Για τον Πόρο βλ. ΓΑΚ, Αρχείο περιόδου Κυβερνήτη Καποδίστρια - Έκτακτοι Επίτροποι και προσωρινοί Διοικητές. *Επιστολές και υπηρεσιακά έγγραφα*, φάκ. 025, ό.π.

[1009] Βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος, «Κουδαραίοι Μακεδόνες και Ηπειρώτες μαΐστορες»

τον επιπλέον λόγο ότι σε κάθε έργο που αναλάμβαναν συγκροτούσαν ομάδες οι οποίες αναγκαία περιέκλειαν ποικίλες τεχνικές ειδικεύσεις. Φυσικά, επιβίωσαν πολλά τεχνικά επαγγέλματα, αλλά κυρίως ως ατομικές δραστηριότητες περιορισμένες στο εύρος ενός μικρού εργαστηρίου ή ακόμη ενός πλανόδιου τεχνίτη που χειριζόταν στοιχειώδεις ανάγκες.

Οι τεχνίτες και οι μικρομαγαζάτορες γύρω στο 1820 αντιπροσώπευαν το 7% έως 15% στο σύνολο των ελληνικών αστικών πληθυσμών.[1010] Κρίνοντας ενδεικτικά με βάση την Πρέβεζα, εμπορική πόλη ανερχόμενη τον 18ο αιώνα, ο αριθμός των τεχνιτών της πόλης ίσως να αυξανόταν διαρκώς, ξεπερνώντας το ανώτερο ποσοστό που αναφέραμε.[1011] Σε κάθε περίπτωση, το εύρος αυτών των κοινωνικών κατηγοριών στον πληθυσμό δεν ήταν ευκαταφρόνητο, ιδίως σε ό,τι αφορούσε τους τεχνίτες, πόσο μάλλον αν συνυπολογίσουμε ότι οι περιβάλλουσες αγροτικές κοινωνίες διέθεταν τους δικούς τους μαστόρους, συνήθως περιφερόμενους, για τις ανάγκες τους.

Παρά τον ικανό τους αριθμό, είναι αμφίβολο αν, ιδίως οι τεχνίτες, διέθεταν κάποια δυναμική διαφοροποίησης των οικονομικών και κοινωνικών τους χαρακτηριστικών, εκτός των εξαιρέσεων που αναφέραμε. Η απουσία δυναμικής πρέπει να αποδοθεί στην κοινωνική δομή οργάνωσης της εργασίας τους. Επρόκειτο για ακραία μορφή απλής εμπορευματικής παραγωγής, προστατευόμενη ταυτόχρονα από κρατικές ρυθμίσεις, σε τέτοιο βαθμό ώστε σχεδόν απαγορευόταν η μετεξέλιξη σε μια δυναμικότερη μορφή οργάνωσης της εργασίας.[1012] Ο γενικός απαρέγκλιτος κανόνας ήταν η ακραία εξειδίκευση ανά τεχνίτη και ανά συντεχνία στην οποία ανήκε. Κάθε συντεχνία διέθετε σε κάθε πόλη ή κωμόπολη το μονοπώλιο του εν λόγω επαγγέλματος, τόσο ώστε είχε το δικαίωμα να εμποδίσει τη δημιουργία νέων τεχνιτών, ακόμη και τη διαφοροποίηση των παραγόμενων προϊόντων.[1013] Στο Ναύπλιο το 1825, παρά το γεγονός ότι τα τεχνικά

στο Παύλος Κυριαζής (επιμ.), *Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου απελευθέρωσης*, Τεχνικό Επιμελητήριον της Ελλάδος, Αθήνα 1976. Για τον τρόπο αναμετάδοσης της γνώσης βλ. Χρήστος Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Αθήνα 1987.

[1010] Για την Αθήνα βλ. Ιωάννης Ν. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήναι 1960, σ. 232-233. Για τον Πόρο βλ. την απογραφή ΓΑΚ, Αρχείο περιόδου Κυβερνήτη Καποδίστρια - Έκτακτοι Επίτροποι και προσωρινοί Διοικητές. *Επιστολές και υπηρεσιακά έγγραφα*, φάκ. 025, ό.π. Για το Ναύπλιο βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Αγώνος. *Μινιστέριο-Γραμματεία-Υπουργείο της Αστυνομίας*, φάκ. 33, λήψεις από 149 έως 212, Αρχειομνήμων. Η απογραφή αυτή έχει δημοσιευτεί από τον Χρήστο Κ. Ρέππα, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη*, 9/1982-1984. Δυστυχώς, απαιτήθηκε να αποδελτιωθεί εξαρχής από το πρωτότυπο αρχείο και να αναδιαταχθούν τα δεδομένα, επειδή η παραπάνω δημοσιευμένη απογραφή είναι πολύ αβέβαιη. Για την Πρέβεζα βλ. Rodi-Angélique Stamoulis, *Population urbaine et alphabétisation en Grèce au XVIIIème siècle: l'exemple de Prévéza d'après les actes de ses notaires*, πίνακας III, Διδακτορική Διατριβή, Etudes néo-helléniques, Πανεπιστήμιο Paris 4, 1981, σ. 16 κ.ε.

[1011] Rodi-Angélique Stamoulis, *Population urbaine*, ό.π.

[1012] Βλ. σχετικά Omer Lütfi Barkan, «Les principes économiques et sociaux de l'industrie urbaine et ses cadres corporatifs», in *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-est européen*, VI, Αθήνα 1981, και Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Οι συντεχνίες στην Τουρκοκρατία», *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

[1013] Για τα τεχνικά επαγγέλματα σε ενδεικτικές πόλεις βλ. για την Αθήνα, Δημήτριος Α. Γέροντας, «Η

εργαστήρια και τα μικρομάγαζα αντιπροσώπευαν στο σύνολο των ακινήτων το 24,5% των κτισμάτων της πόλης, τόσο τα επαγγέλματα που αναφέρει η απογραφή του 1825, όσο και η ποιοτική μαρτυρία ενός αυτόπτη μάρτυρα, περιγράφουν εργαστήρια που είχαν προσανατολισθεί στις ανάγκες των μαχητών της Επανάστασης, διατηρώντας όμως στο ακέραιο την παλαιά λογική της ακραίας εξειδίκευσης. Συγκεκριμένα, εκτός από τους δεκατέσσερις ανεμόμυλους, τα επτά μηχανουργεία (διαμορφωμένα για τις ανάγκες του πολέμου) και ένα τυπογραφείο που είχε εγκαταστήσει η επαναστατική κυβέρνηση, κατά τα άλλα, τα περισσότερα εργαστήρια κατασκεύαζαν και πουλούσαν από ένα μόνο προϊόν το καθένα, μάλλον ευτελές, όπως τσακμακόπετρες για όπλα, ένα είδος σπάγγου, επικρουστήρες, θειάφι, «πέτρες της κολάσεως» (ορυκτό νιτρικό άργυρο για πρόχειρη απολύμανση πληγών) και άλλα παρόμοια.[1014] Οι μικρομαγαζάτορες ήταν και αυτοί κατακερματισμένοι σε εμπορικές εξειδικεύσεις, το ίδιο και οι συντεχνίες τους. Παράδειγμα, οι ταβερνιάρηδες ήταν χωρισμένοι σε εκείνους που πουλούσαν καυσόξυλα και κρασί, και εκείνους που πουλούσαν μόνο φαγητό με κρασί. Κύρια εξαίρεση στους μικρομαγαζάτορες αποτελούσαν οι παντοπώλες με τις σχετικά πολυσχιδείς δραστηριότητές τους, εξαίρεση που οφειλόταν σε ό,τι δηλώνει το όνομα του επαγγέλματος. Ο ίδιος κανόνας ίσχυε, φυσικά, και για τις συντεχνίες των μουσουλμάνων. Από τις αρχές του 18ου αιώνα, οπότε πολλές μουσουλμανικές συντεχνίες τέθηκαν υπό την προστασία και τα συμφέροντα των γενιτσάρων, οι συνθήκες κατακερματισμού παγιώθηκαν, αν δεν επιδεινώθηκαν.[1015]

Η ακραία εξειδίκευση των τεχνιτών και οι κρατικές ρυθμίσεις, με εξαίρεση τα τεχνικά επαγγέλματα που προαναφέραμε, συνιστούν από μόνες τους ιστορική μαρτυρία και συνάμα απόδειξη της καθήλωσης των τεχνιτών σε χαμηλό επίπεδο γνώσεων, εργαλείων και προϊόντων. Ένα εργαστήριο, συνήθως, δεν ήταν παρά μια υποτυπώδης δομή την οποία συγκροτούσε ένα πρόσωπο με τρεις ρόλους: τεχνίτης, μαγαζάτορας και μέλος της ανάλογης συντεχνίας αποτελούσαν ένα και το αυτό πρόσωπο. Σε λίγες τεχνικές εξειδικεύσεις, όπως στους ραφτάδες ή τους μεταλλουργούς, το εργατικό δυναμικό του εργαστηρίου διευρυνόταν με ελάχιστους βοηθούς (*τσιράκια*, τουρκ. *çırak*),

Στακτοθήκη. Ο λόφος της βιομηχανικής ακμής», *Αθηναϊκά*, 3/1956. Για το Ναύπλιο, ΓΑΚ, Αρχείο Αγώνος. *Μινιστέριο-Γραμματεία-Υπουργείο της Αστυνομίας*, ό.π, Αρχειομνήμων. Για τα Ιωάννινα, Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ίδρυμα Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, Ιωάννινα 1988. Για τη Θεσσαλονίκη, Β. Α. Μυστακίδης, «Τα εσνάφια, ήτοι ρουφέτια της Θεσσαλονίκης», στο *Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης*, εκδ. Μερόπης Π. Τσιώμου, Θεσσαλονίκη 1932.

1014 Για τα τεχνικά επαγγέλματα και τα καταστήματα βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Αγώνος. *Μινιστέριο-Γραμματεία-Υπουργείο της Αστυνομίας*, ό.π., Αρχειομνήμων. Για τη μαρτυρία βλ. Βασίλης Κ. Δωροβίνης, «Ο σχεδιασμός του Ναυπλίου κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-33)», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος*, Πρακτικά, τ. Α΄, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 289-90.

1015 Gabriel Baer, «The administrative, economic and social functions of Turkish guilds», *International Journal of Middle East Studies*, 1/1970. Επίσης Του ίδιου, «Μονοπώλιο και περιοριστικές πρακτικές των τουρκικών συντεχνιών» στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή*, ό.π.

κατά προτεραιότητα τα παιδιά του μάστορα.[1016] Αυτό το πολύ κλειστό και ταυτοχρόνως κατακερματισμένο σύστημα οργάνωσης των τεχνικών επαγγελμάτων είχε, όπως είπαμε, θεσμικές κατοχυρώσεις. Μερικά από τα βασικά δικαιώματα που είχαν παραχωρηθεί από το οθωμανικό κράτος στις συντεχνίες ήταν η διατήρηση του κλειστού χαρακτήρα του επαγγέλματος και η ρύθμιση των τιμών του προϊόντος που κατασκεύαζαν τα μέλη της. Διαμορφωνόταν, συνεπώς, ένα κλειστό σύστημα στο επίπεδο αναπαραγωγής του επαγγέλματος, των γνώσεων, στο εύρος και το είδος της παραγωγής, καθώς και στις τιμές των προϊόντων· όλες αυτές οι περιχαρακώσεις ίσχυαν για κάθε επαγγελματική συντεχνία, σε κάθε αστική συγκέντρωση ξεχωριστά. Για την τήρηση αυτών των ρυθμίσεων αρμοδιότητα είχαν οι επικεφαλής της κάθε συντεχνίας, ενώ επιτηρητές της τήρησής τους ήταν οι επιτόπιοι Οθωμανοί αξιωματούχοι, κυρίως οι ιεροδίκες. Σε αυτό το πλαίσιο, οι εκάστοτε νέοι τεχνίτες δεν μπορούσαν παρά να ακολουθούν την πεπατημένη των πατροπαράδοτων πρακτικών. Ή, για να το θέσω εξ αντιδιαστολής, ήταν πολιτισμικά ακατανόητο για έναν τεχνίτη να πειραματιστεί ώστε να επινοήσει, για παράδειγμα, ένα νέο αδράχτι για λεπτότερα υφάσματα, όπως οι υφαντουργοί του Γιορκσάιρ· ή να επινοήσει καλύτερες κάνες στα όπλα, όπως οι οπλουργοί των Βερσαλλιών τον 17ο αιώνα· ή, μια νέα σύνθεση γυαλιού και άλλες μορφές υαλικών, όπως οι υαλουργοί της Βενετίας. Κατά κανόνα οι Έλληνες τεχνίτες δεν κατόρθωσαν να ξεπεράσουν το επίπεδο του ατομικού οικογενειακού εργαστηρίου, ούτε καν εκείνο των στοιχειωδών γνώσεων, εργαλείων και πρακτικών που ήταν εμπεδωμένα από αιώνες.

Τα εργαστήρια που συγκέντρωναν ποικίλες τεχνικές ειδικεύσεις άλλαζαν τις γνώσεις, τα εργαλεία, το προϊόν και τις σχέσεις εργασίας. Για παράδειγμα, οι κατασκευές ιστιοφόρων αποτέλεσαν εξαιρέσεις στο σύνολο των τεχνικών επαγγελμάτων στα Βαλκάνια. Από τις υπόλοιπες κατασκευαστικές συντεχνίες, ιδίως εκείνες που επεξεργάζονταν δέρματα ή έφτιαχναν νήματα, μάλλινα υφάσματα και χοντρά ρούχα από αυτά, απογειώθηκαν χάρη στις παραγγελίες που έδιναν οι Έλληνες έμποροι. Εκεί, στο επίπεδο της αγοράς προϊόντων, εμφανίζονταν εμπράκτως οι αδυναμίες της παραγωγικής δομής των τεχνιτών. Τα προϊόντα τους μπορούσαν να υποκατασταθούν από παρόμοια φτηνότερα και ενδεχομένως καλύτερα εισαγόμενα. Ή μπορούσε απλώς να εξαντληθεί η ζήτηση για το ένα μοναδικό προϊόν που παρήγαν. Αυτό έγινε με τις μάλλινες κάπες των Ιωαννίνων, που αντικαταστάθηκαν στην αγορά από τα κερωμένα βαμβακερά της Αγγλίας, τα οποία ήταν φτηνότερα. Το ίδιο συνέβη και με τα βαφεία στα Αμπελάκια, παρά το πλεονέκτημα ότι διέθεταν δικούς τους εμπορικούς αντιπροσώπους σε οθωμανικές και ευρωπαϊκές πόλεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις, αντί της αναπροσαρμογής στις περιόδους πτώσης της ζήτησης, οι τεχνίτες οδηγούνταν στη συρρίκνωση της παραγωγής. Ο τρόπος οργάνωσης της εργασίας τους, το χαμηλό επίπεδο γνώσεων και

[1016] Γιώργος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ός αι.)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986, σ. 19 κ.ε.

οι κρατικοί κανόνες συγκροτούσαν μια τόσο εσωστρεφή και ανελαστική δομή, που απέτρεπε τη μετεξέλιξη της παραγωγής τους σε άλλα παρεμφερή προϊόντα, αλλά και σε άλλες μορφές οργάνωσης της εργασίας.

Οι νέες κοινωνικές ομάδες των εγγράμματων

«Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα. Η πατρίς έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και θηλυκά παιδία. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη».

Ρήγας (Φεραίος) Βελενστινλής,
Τα Δίκαια του Ανθρώπου, 1797

Ανεβαίνοντας στην κοινωνική ιεραρχία των ελληνικών αστικών πληθυσμών, συναντούμε γόνους των δύο πρώτων τιμοκρατικών τάξεων, κοινωνικές ομάδες που ασκούσαν επαγγέλματα πολύπλοκα. Αν προς στιγμήν παρακάμψουμε την κοινωνική προέλευση των φορέων τους, τα άτομα αυτά δεν κατατάσσονται σε καμία από τις τιμοκρατικές τάξεις που προαναφέραμε με βάση το επάγγελμα. Είναι μεταξύ άλλων γιατροί, επάγγελμα θεμελιωμένο με σπουδές σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Ανάμεσά τους, γιατροί με σημαίνουσα μόρφωση, όπως ο Ιωάννης Βηλαράς, γεννημένος το 1771 στα Κύθηρα, από τους θεμελιωτές της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ή ο Γεώργιος Σακελλάριος, γεννημένος το 1765, πολύγλωσσος μεταφραστής ποικίλων έργων του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.[1017] Πλάι στους γιατρούς με ολοκληρωμένες σπουδές, συναντούμε πολλούς απλούς χειρούργους με σχετικά περιορισμένη εγκύκλια μόρφωση, όχι αναγκαστικά και καλλιέργεια. Επίσης, συναντούμε νέου τύπου δασκάλους, εκτός από τους παλαιούς κληρικούς ιεροδιδασκάλους υποτυπώδους εγγραμματοσύνης. Επάγγελμα παλαιό, που όμως τον 18ο αιώνα διευρυνόταν διαρκώς με πρόσωπα τα οποία κατείχαν νεοτερικές γνώσεις από τα γυμνάσια που ίδρυσαν έμποροι, όπως ο δάσκαλος Ιωάννης Μπενιζέλος της σχολής Ντέκα στην Αθήνα από το 1774, και άλλοι με σπουδές στην Ευρώπη.[1018] Ακόμη, υπάρχουν λίγοι μηχανικοί, απόφοιτοι ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, όπως ο Μιχαήλ Κοκκίνης, δάσκαλος μαθηματικών στη σχολή του Βουκουρεστίου και σχεδιαστής κατά την Επανάσταση των οχυρώσεων του Μεσολογγίου. Λίγοι επίσης ναυπηγοί με σύγχρονες για την εποχή γνώσεις, πλάι στους παλαιούς εμπειροτέχνες. Τέλος, υπήρχαν πολλοί γραμματικοί, δηλαδή γενικώς εγγράμματοι, για τις ανάγκες των εμπόρων και, όπως είδαμε, των αρματολών. Γραμματικοί, οι οποίοι, όπως οι γιατροί και οι μηχανικοί, μπορούσαν κατά

[1017] Για τον Σακελλάριο βλ. William Martin Leake, *Travels*, τ. I, σ. 354-355.

[1018] Μ. Ι. Μανούσακας, «Ιωάννης Μπενιζέλος (1735 ci - 1807). Βιογραφικό σημείωμα», στο Ιωάννης Μπενιζέλος, *Ιστορία των Αθηνών*, σ. κγ΄-λ΄.

περίπτωση να γίνουν δάσκαλοι σε κάποιο σχολείο ή τοπικοί διερμηνείς, γενικότερα βοηθοί σε κάποιον από τους προξένους των ευρωπαϊκών κρατών, αλλά και σε περιφερειακούς Οθωμανούς αξιωματούχους.

Μεταξύ 1780 και 1820, στις ελληνικές πόλεις διαβιούσαν τουλάχιστον τρεις χιλιάδες απόφοιτοι ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, στην πλειονότητά τους γιατροί και φυσικοί επιστήμονες. Ακολουθούσε πολλαπλάσιος αριθμός αποφοίτων των μέσων καλών ελληνικών σχολείων που ίδρυαν οι έμποροι. Τέλος, συναντούμε έναν πολύ μεγαλύτερο αριθμό ατόμων με στοιχειώδη εγγραμματοσύνη.[1019] Για την τελευταία κατηγορία, που είναι πολύ δύσκολο να εντοπιστεί και να καταμετρηθεί, μπορούμε να καταφύγουμε ξανά στην ενδεικτική περίπτωση της Πρέβεζας. Σε αυτήν την πόλη η έρευνα εκτιμά με βάση τις υπογραφές σε δικαιοπρακτικά έγγραφα ότι έως τη δεκαετία του 1780 το ποσοστό του πληθυσμού που διέθετε στοιχειώδη εγγραμματοσύνη ξεπερνούσε το μισό των ενήλικων αντρών της πόλης.[1020] Μάλιστα, είναι πιθανό πως όσο αυξάνονταν οι αστικές ομάδες με αντίστοιχα επαγγέλματα στην πόλη αυτή, τόσο διευρυνόταν και ο αριθμός των στοιχειωδώς εγγραματισμένων κατοίκων. Θα παραμείνουμε για λίγο στο επίπεδο των κατόχων στοιχειώδους εγγραμματοσύνης, επειδή σε έναν κόσμο προφορικού πολιτισμού αυτή η κατηγορία αποτελούσε τον οδηγό για την κοινωνική επέκταση της γραφής και ιδίως της ανάγνωσης, συρρικνώνοντας σε κάποιο βαθμό τον κόσμο της προφορικότητας.

Στην Πελοπόννησο είναι βέβαιο πως στοιχειωδώς εγγράμματοι ήταν αρκετοί από τους απλούς παπάδες. Ανέρχονταν στις δυόμισι χιλιάδες το 1828, είχαν εισόδημα που δεν ξεπερνούσε τα τριακόσια γρόσια τον χρόνο, ανήκαν συνήθως στην τέταρτη τιμοκρατική τάξη, και η εγγραμματοσύνη τους περιοριζόταν στην ανάγνωση προσευχών και συναφών κειμένων, καθώς και στη στοιχειώδη γραφή, όχι όμως πάντα.[1021] Οι παπάδες που αντιπροσώπευαν τους κατεξοχήν φορείς της παλαιού τύπου υποτυπώδους εγγραμματοσύνης, είχαν ξεπεραστεί αρκετά πριν από το τέλος του 18ου αιώνα. Στην Πελοπόννησο, όπου από παράδοση η πλειονότητα των προεστών άρχισε να εκδηλώνει ενδιαφέρον για τη μόρφωση πολύ αργότερα από ό,τι οι άλλες ομάδες ισχύος του Νέου Ελληνισμού, ιδρύθηκε το Φροντιστήριο Ελληνικών Γραμμάτων, γνωστότερο ως Σχολή της Δημητσάνας. Ήταν ανώτερο ιεροδιδασκαλείο που λειτουργούσε σε μοναστήρι από

[1019] Πέτρος Πιζάνιας (δ/ντής έρευνας), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, (Βάση προσωπογραφικών δεδομένων), ό.π. Τις εκτιμήσεις αυτές διαμορφώνουμε με βάση τις πληροφορίες για τα 4.287 στελέχη της Επανάστασης, τα 1.532 μέλη της Φιλικής Εταιρείας και τους 483 διανοούμενους, αφαιρώντας όσα πρόσωπα υπάρχουν και στις τρεις κατηγορίες λόγω των πολλαπλών ρόλων τους.

[1020] Rodi-Angélique Stamoulis, *Population urbaine*. Τη βασική μέθοδο ανάλυσης του εγγραμματισμού του πληθυσμού της Πρέβεζας και τα κύρια συμπεράσματα συνοψίζει η Ρόδη Σταμούλη στο «Ο αλφαβητισμός στην Πρέβεζα κατά τον 18ο αιώνα (1742-1784)», *Ο Ερανιστής*, 17/1981.

[1021] J. B. G. M. Bory de Saint-Vincent, *Relation du voyage de la Commission Scientifique de Morée dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique*, Παρίσι 1836, σ. 309-310. Ανάλογες αναλυτικές πληροφορίες για τον κλήρο της Πελοποννήσου και τα εισοδήματά του βλ. François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. 6, σ. 201-202.

το 1764. Έως το τέλος του ίδιου αιώνα κατόρθωσε να τριπλασιάσει τους μαθητές του, φτάνοντας περίπου τους εκατόν σαράντα, συγκρότησε μια εντυπωσιακή βιβλιοθήκη, εισήγαγε επιστημονικά μαθήματα, όπως τα ανώτερα μαθηματικά, που τόσο εντυπωσίασαν έναν φωτισμένο προεστό της οικογένειας Περούκα, ώστε να ιδρύσει το 1780 μια παρόμοια σχολή στο Άργος αναλαμβάνοντας το χρηματικό κόστος.[1022] Το ενδιαφέρον των Πελοποννήσιων προεστών για τη μόρφωση εντοπίζεται καλύτερα στους περίπου εκατόν πενήντα γιους προεστών που είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια έως τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα, στην πλειονότητά τους γιατροί.[1023] Στην πραγματικότητα αντιστοιχούσε ένα άτομο με βασική πανεπιστημιακή μόρφωση για κάθε οικογένεια προεστών, των μικρών και των ισχυρών.

Στα ναυτικά νησιά ιδρύονται από το τέλος του 18ου αιώνα σχολεία, μάλλον στοιχειώδη ή των κοινών γραμμάτων όπως τα αποκαλούσαν τότε, όπου η γραφή, η ανάγνωση και η αριθμητική προέχουν στις παρεχόμενες γνώσεις. Αντίστοιχα φαινόμενα είχαμε και σε άλλες πόλεις ελληνικών περιοχών, όπως επίσης στις ελληνικές παροικίες ευρωπαϊκών πόλεων και στη Ρωσία.[1024] Σε κωμοπόλεις της Θεσσαλίας ιδρύθηκαν μεταξύ 1780 και 1820 δεκατέσσερα κοινά σχολεία με το πρόγραμμα που αναφέραμε ήδη, και αυτός ο αριθμός ήταν σχεδόν ίδιος με όσα είχαν ιδρυθεί από επισκόπους στο διάστημα των δυόμισι και πλέον αιώνων που είχαν προηγηθεί.[1025] Ωστόσο, τα γυμνάσια, δηλαδή τα μέσα ελληνικά σχολεία τα οποία παρείχαν υψηλού επιπέδου επιστημονική μόρφωση, όπως εκείνα στα Ιωάννινα, την Αθήνα, τη Χίο, τη Σμύρνη, τη Δημητσάνα, τη Ζαγορά και αλλού, παρέμεναν περιορισμένα σε αριθμό. Σε αυτήν την περίοδο, ο οργασμός στην εκπαίδευση –με την αύξηση των σχολείων και των μαθητών χάρη σε δωρεές εμπόρων και δευτερευόντως προεστών– ο οποίος είχε ενθουσιάσει τον Κοραή, αφορούσε κυρίως τα κοινά σχολεία βασικού εγγραμματισμού. Λειτουργούσαν σχεδόν πάντοτε σε πόλεις και κωμοπόλεις, η διδασκαλία ήταν οργανωμένη με ένα πρόγραμμα μαθημάτων σημαντικά εκσυγχρονισμένο, που απείχε από την παλαιά διδασκαλία των «θείων και ιερών γραμμάτων».

Η ισχυρή τάση δημιουργίας σχολείων των κοινών γραμμάτων στη σύγχρονη νεοτερική εκδοχή τους διατήρησε τη δυναμική της και σε δύσκολες συνθήκες. Στη διάρκεια της Επανάστασης δημιουργήθηκαν πολλά σχολεία σε πόλεις και κωμοπόλεις. Από αυτά γνωρίζουμε δεκαεννέα αλληλοδιδακτικά βασικού εγγραμματισμού τα οποία ιδρύθηκαν

[1022] Για τους μαθητές βλ. Αναστάσιος Α. Γριτσόπουλος, *Σχολή Δημητσάνης*, Αθήνα 1962, σ. 36-40, και για τα μαθήματα βλ. Του ίδιου, «Τα εν τη Σχολή της Δημητσάνης διδασκόμενα μαθήματα», *Αθηνά. Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας*, 66/1962. Για την οικογένεια Περούκα και την ίδρυση της σχολής του Άργους βλ. Όλγα Καραγεώργου-Κουρτζή, *Οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες*, ό.π.

[1023] Πέτρος Πιζάνιας (δ/ντής έρευνας), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, ό.π.

[1024] Την πληρέστερη καταγραφή των σχολείων για τους Έλληνες βρίσκουμε στο Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, και στους δύο τόμους, αν και με υπερβάλλουσα αισιοδοξία ως προς τον αριθμό και τη σημασία τους, ιδίως τον 16ο και 17ο αιώνα.

[1025] Θεόδωρος Α. Νήμας, *Η εκπαίδευση*, σ. 327.

μεταξύ 1824 και 1828 στις πρωτεύουσες δεκατριών νησιών των Κυκλάδων και του Αργοσαρωνικού.[1026] Οι δεκαεννέα δάσκαλοι ήταν ηλικίας δεκαέξι έως πενήντα ετών, με τρεις μόνο κληρικούς ανάμεσά τους.[1027] Προέρχονταν από τελείως διαφορετικές περιοχές σε σχέση με τον τόπο εγκατάστασης για διδασκαλία, ενώ το σύνολο των μαθητών σε όλα αυτά ανερχόταν στα 1.152 άτομα ηλικίας έως δεκαέξι ετών.[1028]

Η πύκνωση του ενδιαφέροντος για εγγραμματισμό που επέδειξαν οι ελληνικοί αστικοί πληθυσμοί είναι ένα φαινόμενο με ποικίλες όψεις. Μία όψη είναι η πολύ μεγάλη χρονική καθυστέρηση της πύκνωσης του μορφωτικού ενδιαφέροντος στις ελληνικές περιοχές σε σύγκριση με το αντίστοιχο φαινόμενο στη βόρεια Ευρώπη. Αυτή η οπτική, τυπικά ορθή, έχει το μειονέκτημα ότι απαξιώνει σχεδόν το φαινόμενο στις ελληνικές περιοχές υπό το διαθλαστικό πρίσμα ιστορικών δυναμικών σε άλλες κοινωνίες. Το εντεινόμενο ενδιαφέρον για εγγραμματισμό στις ελληνικές περιοχές έχει ιδιαίτερη σημασία επειδή από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, και εντονότερα από το τέλος του, άρχισε να επεκτείνεται σε διακεκριμένες ομάδες, όπως οι προεστοί της Πελοποννήσου, παρότι αυτοί δεν είχαν στενές σχέσεις με τα γράμματα. Επίσης, άρχισε να αφορά και ενδιάμεσα κοινωνικά στρώματα, όπως οι μικρότεροι αστοί. Γενικότερα, το έντονο ενδιαφέρον για εγγραμματισμό αποκτά αυτοτελή σημασία αν αναλογιστούμε τη συντριπτική κυριαρχία που είχε όλους τους προηγούμενους αιώνες η προφορική πρόσληψη του κόσμου και του εαυτού στους ελληνικούς και γενικότερα τους βαλκανικούς πληθυσμούς. Τελικά, αυτή η στροφή προς τον βασικό εγγραμματισμό μάς επισημαίνει ότι σε τμήματα των ελληνικών αστικών πληθυσμών νέες αξίες, συνδεδεμένες επιπλέον με διαδικασίες ατομικής κοινωνικής διαφοροποίησης μέσω της μόρφωσης, κέρδιζαν διαρκώς κοινωνικό χώρο.

Σε διάστημα σαράντα χρόνων, έως το 1820, ταυτόχρονα με την επικράτηση των Ελλήνων εμπόρων στο εξωτερικό εμπόριο προς την Ευρώπη και τη Ρωσία, παγιώθηκαν νέες μορφωμένες αστικές ομάδες, εκείνες που παρακολουθήσαμε να αναδύονται αμυδρά κατά τον 17ο αιώνα και να αναπτύσσονται όλο τον 18ο. Πρόκειται για ανατροπή των πολιτισμικών οριζόντων, την οποία έχει σημασία να αναλύσουμε στο επίπεδο της μικρής κοινωνικής κλίμακας, προκειμένου να διαπιστώσουμε τα νέα ιστορικά ποιοτικά χαρακτηριστικά της μόρφωσης σε σχέση με τα παλαιά. Για να το επιτύχουμε, θα πραγματοποιήσουμε ένα νοητικό πείραμα με τις πληροφορίες που διαθέτουμε. Θα συγκρίνουμε δύο τυπικές διαδρομές ατομικής κοινωνικής διαφοροποίησης μέσω της μόρφωσης, τις οποίες ακολούθησαν άτομα προερχόμενα από δύο ριζικά διαφορετικές

[1026] ΓΑΚ, «Écoles d'enseignement mutuel», Αρχείο περιόδου Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, Γενική Γραμματεία (1819-1838), φ. 162, λήψη 015, Αρχειομνήμων.

[1027] *Στο ίδιο.*

[1028] *Στο ίδιο.*

κοινωνικές ομάδες. Η πρώτη αντιπροσωπεύεται από την παραδοσιακή αρχετυπική μορφή, όπως την περιγράφει με καρτεσιανή ακρίβεια και γαλατική τρυφερότητα ένας από τους επικεφαλής αξιωματικούς της γαλλικής επιστημονικής αποστολής, ο Bory de Saint-Vincent. Πρόκειται για τον τρόπο με τον οποίο γινόταν κάποιος παπάς. Οι απλοί παπάδες της ορθόδοξης εκκλησίας είχαν κατά κανόνα προέλευση ταπεινή, και εν πολλοίς παρέμεναν χωρικοί. Για να ανέλθει κάποιος αυτήν την ελάχιστη κοινωνική κλίμακα που χώριζε έναν απλό χωρικό από έναν παπά, έπρεπε να διανύσει μία στοιχειώδη κοινωνική διαδρομή: από το χωριό του να βρεθεί σε ένα μοναστήρι υποτακτικός σε κάποιον καλόγερο. Ο τελευταίος, αν κάτι ελάχιστο γνώριζε από γραφή και ανάγνωση, συνήθως συλλαβισμό λίγων προσευχών και κάποια στοιχειώδη γραφή, έπρεπε να τα διδάξει στον μαθητευόμενο, ώστε αυτός στη συνέχεια να γίνει βοηθός παπά σε κάποια εκκλησία. Εκεί, θα μάθαινε τα στοιχειώδη για τις βασικές τελετές, γάμους, βαφτίσια, κηδείες, εξορκισμούς. Ακολούθως, με την προϋπόθεση ότι του το επέτρεπε ο επίσκοπος, θα μπορούσε να ονομαστεί παπάς για να λειτουργεί σε μια εκκλησία, εφόσον την έβρισκε. Σε αυτήν θα έμενε πιθανόν σε όλη του τη ζωή, ενώ τα έσοδα που θα συγκέντρωνε από τους πιστούς όφειλε να τα μοιράζεται με τον επίσκοπο, για να καταλήξει τελικά σε ένα εισόδημα ταπεινό, όπως η διαδρομή του, τριακόσια γρόσια, όταν ο διορισμός και μόνο ενός Πατριάρχη απαιτούσε εκατοντάδες χιλιάδες κάθε τρία σχεδόν χρόνια.[1029] Αυτός ο παπάς θα μπορούσε επιπλέον να διδάσκει σε παιδιά τα ελάχιστα γράμματα που γνώριζε έναντι αμοιβής σε είδος, συνήθως σε τρόφιμα. Υψηλότερα από τον παπά βρισκόταν ο μέσος τυπικός ορθόδοξος επίσκοπος. Αυτός ασφαλώς γνώριζε καλά γραφή, ανάγνωση, τα ιερά κείμενα και τα συναφή, αλλά «κατά πράξιν», όπως πληροφορηθήκαμε ήδη από τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη και τον Παλαιών Πατρών Γερμανό.[1030] Δηλαδή η μόρφωση του μέσου επισκόπου ήταν κατά κανόνα εμπειρική και εξειδικευμένη, όπως ήταν κατά αναλογία των τεχνιτών, χωρίς κάποιον άλλον ορίζοντα μόρφωσης, πόσο μάλλον ευρύτερη καλλιέργεια.

Η δεύτερη τυπική διαδρομή ήταν εκείνη που έπρεπε κάποιος να διατρέξει προκειμένου να γίνει δάσκαλος νέου τύπου. Επιλέγουμε πληροφορίες από τη βάση προσωπογραφικών δεδομένων *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων* για πρόσωπα τα οποία δίδασκαν μόνο σε κοινά σχολεία. Αυτοί είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους μετακινούμενοι συνήθως μακριά από τους γενέθλιους τόπους τους με αποκλειστικό στόχο τη μόρφωση σε γυμνάσιο. Ολοκληρώνοντας τις σπουδές τους μπορούσαν να διδάξουν ανάγνωση, γραφή και αριθμητική, αρχές φιλοσοφίας, φυσικής και μαθηματικών. Στη συνέχεια, θα

[1029] Τις πληροφορίες για τον τρόπο που γινόταν κανείς παπάς βλ. J. B. G. M. Bory de Saint-Vincent, *Relation du voyage*, ό.π.

[1030] Θεόδωρος Κ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής*, ό.π. και Γερμανός Π. Πατρών Μητροπολίτης, «Εισαγωγή των αρχιερέων, πνευματικών, ιεροκηρύκων και ιερέων», δημοσιευμένο στα *Απομνημονεύματα επιγραφόμενα*, έκδοση και πρόλογος Γεωργίου Ι. Παπούλα, επιμ. Δημητρίου Γρ. Καμπούρογλου, Σπύρου Τσαγγάρη, Εν Αθήναις 1900 (τρίτη έκδοση) σ. 175-176.

λέγαμε, έβγαιναν στην αγορά των σχολείων οπουδήποτε υπήρχε ζήτηση, ενώ ορισμένοι από αυτούς λειτουργούσαν ως οικοδιδάσκαλοι ή τοπικοί διερμηνείς προξένων ή γραμματικοί εμπόρων. Η ζήτηση για εγγραμματισμό είναι βέβαιο ότι ήταν αρκετά υψηλή. Το διαπιστώσαμε από τη συνεχή ίδρυση κοινών σχολείων, το επιβεβαιώνει επίσης η τάση αύξησης στους μισθούς των μορφωμένων δασκάλων. Μεταξύ 1750 και 1820, οι μισθοί των δασκάλων που γνωρίζουμε εξαπλασιάστηκαν, φτάνοντας τις τρεις χιλιάδες γρόσια τον χρόνο για τον δάσκαλο πρώτης τάξης, τα δύο τρίτα για τον δεύτερο και το ένα τρίτο για τον βοηθό.[1031] Η μέση παραμονή τους σε κάθε πόλη κυμαινόταν από τρία έως έξι χρόνια, και ακολούθως μετακινούνταν σε άλλη.

Σε αναλογία προς τον επίσκοπο που ήταν μορφωμένος με τα κριτήρια της εκκλησίας, θα πρέπει να θέσουμε έναν νέο Έλληνα με πανεπιστημιακή μόρφωση, ιδιαίτερα κάποιον που, όπως οι περισσότεροι, είχε σπουδάσει ιατρική. Για γίνει κανείς γιατρός διέτρεχε ασφαλώς μια πολυπλοκότερη διαδρομή. Έπρεπε να σπουδάσει σε ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο, αφού είχε προηγουμένως ολοκληρώσει την εκπαίδευσή του σε κάποιο από τα μέσα σχολεία ή με οικοδιδάσκαλο. Ολοκληρώνοντας τις σπουδές του, μπορούσε να λειτουργεί ως δάσκαλος ή γιατρός, ενταγμένος σε αυλές περιφερειακών Οθωμανών αξιωματούχων ή αρματολών, αν και τελικά οι ρόλοι τους ήταν ποικίλοι και οι αμοιβές τους ανέρχονταν γύρω στις έξι χιλιάδες γρόσια ετησίως.[1032]

Γιατροί που γίνονταν δάσκαλοι ή και διερμηνείς· δάσκαλοι που μπορούσαν να είναι γραμματικοί, διερμηνείς ή οικοδιδάσκαλοι, ενώ αρκετοί από αυτούς μετέφραζαν βιβλία ή έγραφαν. Ακόμη, προσκαλούνταν σε καλά σπίτια εμπόρων ή προεστών προκειμένου να ρητορεύσουν, δηλαδή να εκφωνήσουν με αμοιβή μία διάλεξη για ένα θέμα γενικού μορφωτικού ενδιαφέροντος.[1033] Στην πραγματικότητα, ασκούσαν ποικίλες δραστηριότητες, οι οποίες στο σύνολό τους είχαν ως κοινό παρονομαστή τη μόρφωση την οποία κατείχαν και εξακολουθούσαν να καλλιεργούν μετά τις σπουδές τους.

Οι πολλοί επαγγελματικοί ρόλοι που μπορούσε να αναλάβει ένας μορφωμένος Έλληνας αστός, φαντάζουν ενδεχομένως σαν λειτουργίες σε έναν χαμηλού επιπέδου καταμερισμό των κοινωνικών έργων. Νομίζω πως αυτή είναι λάθος οπτική. Το κύριο είναι ότι ένας τυπικός μορφωμένος Έλληνας αστός, από το τέλος του 18ου αιώνα, αντιπροσώπευε έναν νέο τύπο κοινωνικού ατόμου. Η διαφοροποίησή του πρέπει να εκτιμηθεί όχι με βάση κάποιο αφηρημένο πρότυπο, αλλά συγκεκριμένα, μέσα στην κοινωνία του, και ειδικότερα με πρότυπο εκείνους που κατείχαν τη γνώση εν γένει, πριν από την εμφάνιση και τον πολλαπλασιασμό αυτού του τυπικού μορφωμένου Έλληνα αστού. Έτσι λοιπόν, ο μορφωμένος Έλληνας αστός αποτελούσε έναν ριζικά νέο τύπο μορφωμένου

[1031] Άλκης Αγγέλου, «Η εκπαίδευση», σ. 318.

[1032] Βλ. αναφορά για αμοιβή ιατρών στο Henry Holland, *Travels*, σ. 164.

[1033] «Αμοιβαί δασκάλων και ρητόρων επί τουρκοκρατίας», *Νέος Ελληνομνήμων*, έκδοση και σύνταξη Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, τ. 9, Αθήνησιν 1912, σ. 195-196.

προσώπου σε σύγκριση με τον αντίστοιχο μορφωμένο αξιωματούχο του ορθόδοξου κλήρου, τον μέσο επίσκοπο ή μητροπολίτη. Η απόσταση μεταξύ τους ήταν πολύ μεγάλη, ενώ από τον παλαιό δάσκαλο των «θείων και ιερών γραμμάτων» ή τον αντίστοιχο καλόγερο, τεράστια. Ο ένας αντιπροσώπευε τον κόσμο της βαλκανικής νεοτερικότητας, ο άλλος τον κόσμο των κυρίαρχων και την αρχή της πίστης χωρίς έρευνα, την οποία επιπλέον εκφωνούσε σε μια γλώσσα που ελάχιστοι πιστοί αντιλαμβάνονταν. Όπως θα δούμε, οι διανοούμενοι του ελληνικού Διαφωτισμού της δεύτερης περιόδου, της επαναστατικής, ακόμη και όσοι από αυτούς ήταν κληρικοί, προήλθαν από τους μορφωμένους Έλληνες αστούς. Μπορούμε κατά προσέγγιση να υποστηρίξουμε ότι στις αρχές του 19ου αιώνα, στις ελληνικές περιοχές, οι Έλληνες αστοί οι οποίοι κατείχαν συγκροτημένη μόρφωση επιπέδου των μέσων καλών ελληνικών σχολείων, δηλαδή των γυμνασίων και ορισμένων «ελληνικών», μαζί με τους λιγότερους οι οποίοι είχαν σπουδάσει σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, θα πρέπει να αντιπροσώπευαν κατ' εκτίμηση το 15% των ελληνικών αστικών πληθυσμών στα Βαλκάνια, ενώ άγνωστος είναι ο αριθμός όσων σπούδαζαν την ίδια περίοδο σε ευρωπαϊκές πόλεις και στη Ρωσία. Ακόμη, οι κάτοχοι στοιχειώδους εγγραμματοσύνης στα όρια του ελληνικού αστικού πληθυσμού είχαν αυξηθεί σημαντικά, ίσως όσο διαπιστώσαμε για την Πρέβεζα, ήταν δηλαδή περισσότεροι από το μισό του αστικού πληθυσμού.

Μια ικανοποιητική απόδειξη για το εύρος της εγγραμματοσύνης του αστικού πληθυσμού κατά κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες, καθώς επίσης και του αγροτικού ελληνικού πληθυσμού, έχει συγκροτηθεί με τις πληροφορίες της βάσης προσωπογραφικών δεδομένων *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*. Πρόκειται σχεδόν για τα δύο τρίτα του σώματος των μαχητών πολιτοφυλάκων της Επανάστασης, 37.183 άτομα, για τα οποία γνωρίζουμε πλήρως τα βιογραφικά στοιχεία καθενός. Προέρχονταν πρωτίστως από την Πελοπόννησο, την Κεντρική Ελλάδα, την Ήπειρο και τα νησιά του Αιγαίου, και δευτερευόντως από τη Μικρά Ασία, τη Μακεδονία, την Κρήτη και τα Επτάνησα, ιδίως τη Ζάκυνθο. Η διαπίστωση της εγγραμματοσύνης του καθενός ήταν σχετικά εύκολη για την έρευνα, δεδομένου ότι τα έγγραφα του Αρχείου *Αριστεία* από τα οποία προέρχονται οι πληροφορίες είναι ατομικά, ενώ σε κάθε ένα αναφέρεται ρητά ή έμμεσα αν διέθετε ή όχι γνώσεις γραφής και ανάγνωσης.[1034] Πρόκειται αποκλειστικά για άντρες, αφού αυτοί πολεμούσαν. Από τα δεδομένα του πίνακα (αρ. 4) στον οποίο συμπυκνώνονται τα στοιχεία της έρευνας, εμφανίζεται ένα διπλό φαινόμενο. Πρώτον, η σημαντική επέκταση της εγγραμματοσύνης στα μέσα και ανώτερα στρώματα του αστικού αντρικού πληθυσμού, εκτός από τους ναυτικούς, στους οποίους η διάδοση της στοιχειώδους μόρφωσης ήταν μάλλον περιορισμένη. Ταυτόχρονα, διαπιστώνουμε τον εξαιρετικά χαμηλό βαθμό εγγραμματοσύνης στα μικρά αλλά αρκετά πολυπληθέστερα κοινωνικά στρώματα της υπαίθρου, χωρικούς, κτηνοτρόφους και απλούς κληρικούς. Κρίνοντας με βάση την κλί-

---

[1034] Βλ. Πηγές στον Πίνακα αρ. 4, στο κείμενο.

μακα των ηλικιών, η εγγραμματοσύνη είχε αρχίσει να διαδίδεται από τα τέλη του 18ου αιώνα σε αυτούς τους ταπεινούς του κοινωνικού και οικονομικού χώρου των Νέων Ελλήνων, και το ίδιο πρέπει να ίσχυε τουλάχιστον για τους αδύναμους των ναυτικών κοινωνιών.

Πίνακας 4ος

Ποσοστό βασικού εγγραμματισμού του πληθυσμού ανά κοινωνικές κατηγορίες το 1820
(Σύνολο δείγματος 37.183 άτομα)

	Κατηγορίες πληθυσμού το 1820	**Μέγεθος δείγματος**	**% εγγράμματων**	**Μέση ηλικία το 1820**
Πληθυσμός της υπαίθρου	Χωρικοί	17.378	3,4 %	22,5 ετών
	Κτηνοτρόφοι	8.914	3,1 %	
	Παπάδες-καλόγεροι	201	37 %	
	Αρματολοί (χαμηλή ιεραρχία)	1.651	3.5 %	
	Κτηματίες	402	40,55 %	–
Πληθυσμός των πόλεων	Έμποροι (μικροί)	1.853	69,75 %	24.9 ετών
	Τεχνίτες	1.125	3,78 %	–
	Διανοούμενοι (Δάσκαλοι, γιατροί, γραμματικοί κτλ.)	460	100 %	24,3 ετών
Νησιώτες	Ναύτες, ναύκληροι, πυροβολητές, μούτσοι, καπετάνιοι	2.143	5.45 %	23.8 ετών
Μέσος και ανώτερος κλήρος	Αρχιμανδρίτες, ηγούμενοι, επίσκοποι, μητροπολίτες	23	100 %	Άνω των 35 ετών
Προεστοί	Πελοποννήσου, Στερεάς και νησιών Αιγαίου	3.033	60,5 %	Άνω των 29 ετών

Πηγή: Πέτρος Πιζάνιας (δ/ντής έρευνας), Βασίλης Αρβανιτάκης (έρευνα), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, ενότητα «μαχητές-πολιτοφύλακες», ό.π. Η συγκεκριμένη ενότητα έχει συσταθεί με βάση το σύνολο των εγγράφων του Αρχείου *Αριστεία*, ΓΑΚ, Αρχειομνήμων.

Σχετικά με τη συγκέντρωση εμπορικού κεφαλαίου και χρηματικού πλούτου

Οι ελληνικοί αστικοί πληθυσμοί διέθεταν αφθονία εμπόρων, χερσαίων και ναυτικών. Ωστόσο, το εμπόριο δεν ήταν υπόθεση μόνο δική τους. Είδαμε πρωτοκαπετάνιους αρματολικιών να επενδύουν σε βιοτεχνική παραγωγή για την εμπορική διάθεση των προϊόντων, επίσης Πελοποννήσιους προεστούς να ιδρύουν εμπορικές εταιρείες για μία εμπορική συναλλαγή. Επίσης, αναφερθήκαμε στην αξία του συνολικού εμπορίου δύο κατεξοχήν αγροτικών πόλεων, της Λειβαδιάς και της Θήβας, με αξιοπαρατήρητο κύκλο εμπορικών εργασιών, ενώ το ίδιο παρατηρήσαμε και για κτηνοτροφικά κέντρα όπως τα Σάλωνα, περιοχές των Αγράφων και της Ευρυτανίας. Τέλος, υπενθύμισα τις λίγες συντεχνίες τεχνιτών που απογείωσαν την παραγωγή τους από την πίεση της εμπορικής ζήτησης. Από τον 18ο αιώνα βαθμιαία, και πολύ εντονότερα προς το τέλος του αιώνα αυτού έως το 1820, εμπλέκονταν στο εμπόριο πολλές κοινωνικές ομάδες, ισχυρές και αδύναμες, αστικές και επαρχιακές αρχοντίες, πιθανότατα καλλιεργητές και κτηνοτρόφοι. Όμως δεν ήταν όλοι έμποροι. Οι χριστιανοί προεστοί κυρίως, και οι μουσουλμάνοι ομόλογοί τους, αυτές οι πανταχού παρούσες αγροτικές τοπικές αρχοντίες –στην Πελοπόννησο και την πεδινή Στερεά, στη Θεσσαλία, στην Ήπειρο και στα αγροτικά νησιά– είχαν κατορθώσει να ελέγχουν σε σημαντικό βαθμό το πλεόνασμα της παραγωγής, χάρη στον δανεισμό, τις τσιφλικικές και άλλες σχέσεις, γεγονός που τους δημιουργούσε την ευχέρεια να το διαθέτουν προνομιακά στους εμπόρους. Αλλά ούτε εμπορικά δίκτυα διέθεταν, ούτε μέσα εμπορίου, κυρίως όμως δεν κατείχαν τη σχετική γνώση. Αυτά όλα ήταν υπόθεση των εμπόρων, χερσαίων και θαλάσσιων, επειδή αυτοί διέθεταν όλα τα παραπάνω και ιδίως τη γνώση οικονομικού χειρισμού των εμπορευμάτων, του χρήματος και των αγορών. Με δυο λόγια, μπορεί κάποιοι ισχυροί αγρότες, όπως οι σταφιδοπαραγωγοί, κάποιοι κτηματίες και κτηνοτρόφοι να διέθεταν χρήμα που τους έκανε σχετικά ευκατάστατους, μπορεί ακόμη αρκετοί προεστοί να ήταν πλούσιοι, αλλά κεφαλαιούχοι ήταν μόνο οι έμποροι της στεριάς και της θάλασσας. Πάντως, όλοι ήταν προσανατολισμένοι σε ό,τι συνοπτικά αποκαλούμε γενικό εμπόριο, από διαφορετικές ωστόσο θέσεις.

Είδαμε πως από τον 17ο αιώνα, οπότε οι Έλληνες έμποροι άρχισαν να αναδύονται, ήταν σταθερά προσανατολισμένοι στο γενικό εξωτερικό εμπόριο, ενώ τον ίδιο ακριβώς προσανατολισμό είχαν και οι Έλληνες έμποροι της θάλασσας. Ο προσανατολισμός τους στο γενικό εμπόριο ήταν αντίθετος με το γενικό πνεύμα που επικρατούσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία – το σύστημα αυτό ήθελε τους πάντες εξειδικευμένους και ευκρινώς αναγνωρίσιμους.[1035] Στην πραγματικότητα, το γενικό εξωτερικό

[1035] Για ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις βλ. Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, «Μορφές συντεχνιακής οργανώσεως των Ελλήνων ναυτικών και εμπόρων στην ύστερη Τουρκοκρατία», στο *Μελέτες προς τιμήν Νικολάου Α. Δελούκα*, Αθήνα-Κομοτηνή 1989.

εμπόριο στο οποίο επιδίδονταν οι Έλληνες προσέλκυε άτομα από ποικίλες κοινωνικές προελεύσεις. Ένας ισχυρός μπακάλης μπορούσε σχετικά γρήγορα να μετεξελιχθεί σε γενικό έμπορο, όπως και ένας μικρός τοπικός έμπορος σε μεγάλο εξαγωγέα. Επίσης, στο εμπόριο περνούσαν άτομα που προέρχονταν από τοπικές αρχοντικές οικογένειες, παρότι αυτή η δραστηριότητα ασκούνταν παραδοσιακά από πρόσωπα χαμηλότερων τάξεων. Το ίδιο ίσχυε και για τους πολύ μικρούς καραβοκυραίους, καθώς τους παρακολουθούσαμε να εξελίσσονται σε μεγάλους θαλάσσιους εμπόρους και να χτίζουν ναυτικές κοινωνίες.

Από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα διαμορφωνόταν βαθμιαία ένα είδος κοινωνικής όσμωσης μεταξύ σημαντικών εμπόρων και παλαιών τοπικών αρχόντων, που ενίοτε συμπεριλάμβανε μέλη της τρίτης τιμοκρατικής τάξης. Η Αθήνα και τα Ιωάννινα ήταν αντιπροσωπευτικές παραδοσιακές εμπορικές πόλεις που διοικούνταν από αυτό το κοινωνικό μείγμα εμπόρων και προεστών, ισχυρών του εμπορικού κεφαλαίου μαζί με τους ισχυρούς της γης, της ενοικίασης είσπραξης των φόρων και της διακεκριμένης οικογενειακής προέλευσης. Γνωρίζουμε πενήντα τέσσερις άρχοντες ραγιάδες πρώτης τάξης που περιλαμβάνονταν στους εκλέκτορες του συμβουλίου προεστών των Ιωαννίνων τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα.[1036] Σε αυτούς συνυπάρχουν αμιγώς κτηματίες, όπως ο αρχηγός της οικογένειας Μέτζου, με εισόδημα είκοσι χιλιάδες γρόσια τον χρόνο, και πολλοί μεγάλοι έμποροι κεφαλαιούχοι που έλεγχαν εκτεταμένα εμπορικά δίκτυα από τη Ρωσία έως την Ευρώπη, όπως οι οικογένειες Σταύρου, Ζωσιμά, Πάνου και άλλες.[1037] Το ίδιο και στην Αθήνα. Συνυπάρχουν ο τοπικός φιλοβενετός προεστός και κτηματίας Μάκολας, από οικογένεια της οποίας συναντήσαμε έναν νεαρό μορφωμένο πρόγονο στους αναδυόμενους Έλληνες νεοτερικούς διανοούμενους τον 17ο αιώνα· ο προεστός Προκόπιος, αγνώστων λοιπών στοιχείων, ο οποίος κατέβαλε για την απελευθέρωσή του από οθωμανικές φυλακές στο τέλος του 18ου αιώνα ένα μεγάλο ποσό· οι Αθηναίοι προεστοί Παλαιολόγοι και μαζί η οικογένεια χρηματιστών και εμπόρων Περούλη.[1038] Φαίνεται πως οι τίτλοι των παλαιών τοπικών αρχοντιών είχαν αρχίσει να υποχωρούν ενώπιον της οικονομικής δύναμης των διαρκώς ανερχόμενων εμπόρων. Γόνοι μάλιστα αρχοντικών οικογενειών επέλεγαν το εμπόριο. Αυτή η όσμωση, από την οποία δεν έλειπαν, καθόλου μάλιστα, οι εντάσεις, δηλώνει ότι το επίπεδο της κεφαλαιουχικής συσσώρευσης που είχαν επιτύχει οι έμποροι και οι καραβοκυραίοι ήταν σημαντικό, αν όχι σημαντικότερο, σε σύγκριση με το επίπεδο του πλούτου και των τοπικών αξιωμάτων που διέθεταν οι προεστοί. Βασιζόμενοι σε αρχειακά ευρήματα μπορούμε να διαπιστώσουμε συγκεκριμένα τα μεγέθη του κεφαλαίου εμπόρων,

---

[1036] Παναγιώτου Αραβαντινού Π[άργειου], *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Β', σ. 269-272.

[1037] Για το εισόδημα του Μέτζου βλ. Henry Holland, *Travels*, σ. 153.

[1038] Σύντομες βιογραφίες για τις οικογένειες Μάκολα, Ροΐδη, Παλαιολόγου, βλ. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία της Ιστορίας*, τ. 3, σ. 247-256. Για τον Προκόπιο *στο ίδιο*, τ. 2, σ. 72. Για την οικογένεια Περούλη βλ. Κωνσταντίνος Α. Χρηστομάνος, *Γενεαλογικά μελετήματα*. ό.π.

και παράλληλα του χρηματικού πλούτου που διέθεταν παραδοσιακές τοπικές αρχοντίες σε ποικίλες ελληνικές περιοχές, καθώς και την κατάσταση ισχυρών αγροτών.

Η καταγραφή των πλέον «ευκαταστάτων Ελλήνων» την οποία είχε στο γραφείο του ο Ι. Καποδίστριας, παρότι είχαν προηγηθεί άλλες ατελείς, είναι εμφανές πως αφορούσε τη διερεύνηση της διαθεσιμότητας σε μετρητά των προσώπων που αποτελούσαν την εν γένει ηγεσία της Ελληνικής Επανάστασης. Τα στοιχεία που παραθέτουμε στον πίνακα (αρ. 5) δεν περιλαμβάνουν κατά κανόνα γη, ακίνητα, κοπάδια των προεστών, ούτε εμπορεύματα και πλοία των εμπόρων. Η μέτρηση των περιουσιών των «ευκαταστάτων Ελλήνων» έγινε το 1827-28, ο αριθμός τους ορίστηκε με ακρίβεια στους 229, αλλά τα περιουσιακά στοιχεία που έχει νόημα να περιληφθούν στους υπολογισμούς μας αφορούν τους 184 (βλ. πίνακα αρ. 4). Ο στόχος της καταμέτρησης των «ευκαταστάτων Ελλήνων» ήταν πολιτικός, και μάλλον για τούτο δεν καταγράφηκαν οι εμπράγματες περιουσίες – άλλωστε, ήταν τεχνικά αδύνατο.[1039]

Ο Ι. Καποδίστριας, πλάι στα πολιτικά τους χαρακτηριστικά, ήθελε επιπλέον να γνωρίζει τη χρηματική ευχέρεια των οικονομικά ισχυρότερων Ελλήνων, επειδή αυτοί αποτελούσαν την εν γένει πολιτική ηγεσία της Επανάστασης. Οπότε, αυτοί οι 229, όπως και πολλοί άλλοι λιγότερο ισχυροί, αλλά σχεδόν όλοι μέλη των Εθνοσυνελεύσεων, καταγράφηκαν με βάση τις πολιτικές τους θέσεις, την επιρροή που ασκούσαν, την ένταξή τους στη μία ή την άλλη πολιτική ομάδα. Με δυο λόγια, καταγράφηκαν τα οικονομικά χαρακτηριστικά του καθενός προκειμένου να διαπιστωθούν οι εσωτερικοί συσχετισμοί αυτών των 229 ηγετικών προσώπων. Είναι εύλογο ότι ο Καποδίστριας, μάλλον και οι αντιπροσωπείες των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων της εποχής, ήθελαν να γνωρίζουν ποιοι ήταν αυτοί οι οικονομικά ισχυροί Έλληνες, οι οποίοι ως πολιτικοί ηγέτες της Επανάστασης την είχαν φέρει σε πέρας επιτυχώς έως τη χρονιά της καταγραφής, ποια τέλος πάντων ήταν αυτή η ελληνική ηγετική τάξη και πώς θα τη χειρίζονταν.

1039 Βλ. την πηγή στον πίνακα αρ. 5, ενταύθα.

Πίνακας 5ος

Συγκέντρωση κεφαλαίου και πλούτου με βάση τους οικονομικά ισχυρότερους Έλληνες το 1828

	Τόποι	Ασημένια ισπανικά δίστηλα των οκτώ ρεαλίων	Αριθμός ατόμων	Επίσημη αντιστοιχία σε γρόσια το 1828
Πλοιοκτήτες	Ύδρα	1.415.000 *	30	21.225.000
	Σπέτσες	425.000	30	6.375.000
	Ψαρά	251.000	30	3.765.000
Έμποροι	Ερμούπολη	534.000	78	8.010.000
Προεστοί	Πελοπόννησος -Στερεά Ελλάδα	415.000	16	6.225.000
Σύνολα		***3.040.000***	***184***	***45.600.000***

Πηγή: ΓΑΚ Νομού Κερκύρας, «Κατάλογος ευκαταστάτων και εμπόρων της Ελληνικής επικράτειας», Αρχείο Ι. Α. Καποδίστρια, φ. 474, εγγ. 18, (με δύο ένθετα δύο σελίδων το καθένα χωρίς αρίθμηση).

**Από το συνολικό κεφάλαιο των τριάντα Ύδραίων το 42% ανήκε στην οικογένεια Κουντουριώτη.*

Θα παρακάμψουμε τις επιδιώξεις του Ι. Καποδίστρια να μάθει κάτι που θα έπρεπε να του είναι γνωστό πολύ νωρίτερα, ώστε να μείνουμε στα δικά μας ερωτήματα. Ο βαθμός κεφαλαιουχικής συσσώρευσης των Ελλήνων εμπόρων της θάλασσας και της στεριάς ήταν υψηλός, το ίδιο και ο πλούτος των προεστών, αν λάβουμε μάλιστα υπ' όψη ότι απουσιάζουν από την πηγή μας, όπως είπαμε, τουλάχιστον τα κυριότερα εμπράγματα περιουσιακά στοιχεία. Οι ιδιαιτέρως ισχυροί ήταν ορισμένοι Ύδραίοι, η οικογένεια Κουντουριώτη με εννέα εκατομμύρια γρόσια μετρητά χωρίς τα πλοία, και οι οικογένειες Γκίκα με τρία εκατομμύρια γρόσια χωρίς τα υπόλοιπα κεφαλαιουχικά τους αγαθά, η οικογένεια Βουδούρη με ενάμισι εκατομμύριο γρόσια και ο Εμμανουήλ Ξένος από την Πάτμο με δύο εκατομμύρια γρόσια.[1040] Από τους υπόλοιπους, οι δεκαοκτώ διέθεταν χρηματική περιουσία που κυμαινόταν από μισό έως ένα εκατομμύριο, ενώ σχεδόν όλοι οι υπόλοιποι κατείχαν μετρητά από πενήντα χιλιάδες γρόσια έως μισό εκατομμύριο. Να συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι η καταμέτρηση έγινε αφότου οι οικονομικά ισχυροί Έλληνες είχαν χρηματοδοτήσει την Επανάσταση τα πρώτα χρόνια, μέχρι να οριστικοποιηθεί η λειτουργία του φορολογικού συστήματος, να εξασφαλιστούν τα δύο πρώτα δάνεια και να αποφέρουν αποτελέσματα οι ευρωπαϊκοί και

[1040] ΓΑΚ, «Κατάλογος ευκαταστάτων», ό.π.

οι εγχώριοι έρανοι.[1041] Τα ναυτικά νησιά του Αργοσαρωνικού, για παράδειγμα, εκτιμάται ότι είχαν διαθέσει σε μετρητά πάνω από δώδεκα εκατομμύρια γρόσια στους πολέμους των πρώτων χρόνων της Επανάστασης.[1042]

Σε ποιο επίπεδο οικονομικής ισχύος μπορούμε να τοποθετήσουμε αυτούς τους Έλληνες κεφαλαιούχους, καθώς και τους πλούσιους προεστούς; Η σύγκριση με άλλους Βαλκάνιους κεφαλαιούχους και προεστούς μπορεί να μας διαφωτίσει. Παρότι η πηγή αναφέρεται σε δεδομένα του τέλους του 18ου αιώνα, η οικογένεια Κουντουριώτη μόνη της διέθετε σχεδόν τριπλάσιο χρηματικό κεφάλαιο από τους δεκατέσσερις ισχυρότερους ενοικιαστές φόρων της Κωνσταντινούπολης, ενώ οι άλλες δύο οικογένειες Ελλήνων εκατομμυριούχων διέθεταν η κάθε μία το ίδιο ή το μισό από την ίδια ομάδα ισχυρών ενοικιαστών φόρων.[1043] Οι υπόλοιποι Υδραίοι μπορούν να συγκριθούν με τους συγχρόνους τους Ευρωπαίους κεφαλαιούχους της Θεσσαλονίκης και της Σμύρνης· οι κεφαλαιούχοι των Ψαρών, των Σπετσών και της Ερμούπολης μπορούν να συγκριθούν με τους μεσαίους προς μεγάλους κεφαλαιούχους των δύο παραπάνω μεγάλων πόλεων.[1044] Από τους προεστούς της Πελοποννήσου και της Στερεάς που περιλαμβάνονται στον «κατάλογο», μόνο οι έξι μικρότεροι διέθεταν περιουσία ισάξια ή λίγο μικρότερη από εκείνη του ισχυρού αγιάνη Caniklizâde της Ανατολίας, περίπου 150.000 γρόσια, ο οποίος αποκεφαλίστηκε ως επικίνδυνα ισχυρός από τον σουλτάνο το 1808 και κατασχέθηκε η περιουσία του.[1045] Επίσης, ένας μικρότερος Οθωμανός μπέης στην ίδια ευρύτερη περιοχή είχε παρόμοιο ετήσιο εισόδημα με έναν μικρό Έλληνα προεστό στο Δραγαμέστο (Αστακός), επτά έως οκτώ χιλιάδες γρόσια ετησίως.[1046]

Υπήρχαν ασφαλώς και άλλες ισχυρές εμπορικές ομάδες Ελλήνων, ιδίως της Κωνσταντινούπολης, αλλά δεν γνωρίζουμε τίποτε για την κεφαλαιουχική τους ισχύ την περίοδο αυτή.

Η συγκέντρωση κεφαλαίων και πλούτου αποτελούν δύο πολύ καλούς δείκτες της πολύ μεγάλης κοινωνικής διαφοροποίησης που είχαν κατακτήσει οι ηγετικές ομάδες του κοινωνικού και οικονομικού χώρου των Νέων Ελλήνων, ιδίως οι αστικές. Πολιτιστικά και ιδίως ιδεολογικά διαφοροποιημένες, οι ελληνικές ελίτ είχαν κερδίσει στο πεδίο της οικονομίας μια πολύ ευδιάκριτη θέση ισχύος στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας, το

[1041] Symeon Bozikis, «The Political Demarcations and the Tax Mechanism During the Greek Revolution of 1821», in Petros Pizanias (ed.), *The Greek Revolution of 1821. A European event*, Isis Press, Istanbul 2011.

[1042] *Αναφορά των Υδραίων περί των του Αγώνος απαιτήσεων*, εν Ύδρα τη 30 Νοεμβρίου 1851. Οι πρώην της Ύδρας Πρόκριτοι και λοιποί συνεισενεγκόντες (υπογραφή στη σ. 12).

[1043] Η σύγκριση γίνεται με τα στοιχεία που αναφέρει ο Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire*, σ. 108.

[1044] Η σύγκριση γίνεται με τα δεδομένα που παραθέτει ο Νικόλαος Γ. Σβορώνος, «Η ελληνική οικονομία και κοινωνία το 1820», σ. 409.

[1045] Για τον αγιάνη και την περιουσία του βλ. Canay Şahin, *The Rise and fall of an* Ayan *family*, σ. 208.

[1046] Για το εισόδημα του Οθωμανού αγιάνη βλ. *στο ίδιο*, σ. 116, 202, και για το εισόδημα του Έλληνα προεστού βλ. William Martin Leake, *Travels*, τ. 4, σ. 7.

αργότερο από το τέλος του 18ου αιώνα. Γιατί όμως να ξεχωρίσουν οι Έλληνες και όχι άλλοι βαλκανικοί λαοί, ιδίως οι μουσουλμάνοι Οθωμανοί υπήκοοι, οι οποίοι εκτός από τη διοίκηση κατείχαν επιπλέον και πολιτική δύναμη; Η ερώτηση, που έχει ήδη θέσει η ιστοριογραφία, χαρακτηρίζεται από κάποια αυταρέσκεια, χωρίς για τούτο να στερείται ενδιαφέροντος. Οι Οθωμανοί προτιμούσαν τον τοκισμό των χρημάτων τους σε Έλληνες εμπόρους και καραβοκυραίους, μάλλον επειδή το εμπόριο, ακόμη περισσότερο η ναυτιλία, απαιτούσαν εργασία και γνώσεις, απαιτήσεις οι οποίες πολιτισμικά τους ξεπερνούσαν. Κυρίως οι Οθωμανοί είχαν τη δυνατότητα της αυθαιρεσίας και έπαιρναν αμοιβή για διαμεσολάβηση (*μπαχτσίσι*), ώστε να αποφεύγουν οι Έλληνες έμποροι επιπτώσεις από ενέργειες που οι ίδιοι μουσουλμάνοι αξιωματούχοι θα μπορούσαν να προκαλέσουν. Με δυο λόγια, οι Οθωμανοί, διατηρώντας ακόμη στις αρχές του 19ου αιώνα αρκετές μεταλλαγμένες εκφάνσεις της παλαιάς λεηλατικής λογικής τους, διέθεταν εύκολες πηγές χρηματικών πόρων, τους οποίους επιπλέον χρησιμοποιούσαν για πολιτικούς σκοπούς. Αυτή η πολιτιστική δομή προκαλούσε τη δική τους καθυστέρηση.

* * *

Το χερσαίο και θαλάσσιο εμπόριο, η μόρφωση, τα νέα επαγγέλματα που καλλιέργησε ο ελληνικός αστικός πληθυσμός, οι τεχνικές συντεχνίες, όσες διέφυγαν για ένα διάστημα από τον κανόνα της καθήλωσης, και, τέλος, ποικίλες άλλες αστικές δραστηριότητες αποτέλεσαν τα εφαλτήρια διαφοροποίησης των ελληνικών αστικών κοινωνικών ομάδων, οι οποίες διαρρήγνυαν τη συνετή και μεσαιωνικά εύτακτη κοινωνική κατηγοριοποίηση σε άρχοντες και λοιπές τιμοκρατικές κοινωνικές κατηγορίες. Πρόκειται για ένα φαινόμενο εσωτερικής κοινωνικής διαφοροποίησης των αστικών ηγετικών κοινωνικών ομάδων του Νέου Ελληνισμού, που ανελίσσονταν κοινωνικά σε μακρά χρονική διάρκεια. Η κοινωνική διαφοροποίηση αυτών των ομάδων συμπυκνώθηκε, σταθεροποιήθηκε και απέκτησε εντονότερη δυναμική μεταξύ 1780 και 1820. Παρακολουθήσαμε ήδη την άνοδο των χερσαίων εμπόρων, τον τρόπο που κέρδιζαν το εξωτερικό εμπόριο από τους Ευρωπαίους, την ανάπτυξη των δικτύων τους σε πόλεις της Ρωσίας και ολόκληρης της ευρωπαϊκής ηπείρου. Ακόμη, συζητήσαμε την εντυπωσιακή ανοδική κοινωνική διαφοροποίηση των καραβοκυραίων και των ναυτικών κοινωνιών ως συνόλων. Διαπιστώσαμε τη στροφή των παραδοσιακών προεστών και των αρματολών προς τις οικονομικές, ιδίως τις εμπορικές, δραστηριότητες και, τέλος, την εξίσου εντυπωσιακή κοινωνική άνοδο ειδικά των Ελλήνων διανοουμένων, και ευρύτερα των μορφωμένων αστών. Εδώ έχει περισσότερο νόημα να βυθιστούμε για μια ακόμη φορά σε ορισμένες από τις μικρές ελληνικές αστικές κοινωνίες, επειδή μόνο σε αυτές μπορούμε να διαπιστώσουμε εάν και κατά πόσο η κοινωνική και οικονομική άνοδος των Νέων Ελλήνων περιλάμβανε χαμηλότερα στρώματα των ελληνικών αστικών πληθυσμών σε μικρές πόλεις και εάν ενδεχομένως διαμόρφωνε ισχυρούς αγρότες.

Πρώτο παράδειγμα, μια μικρή εμπορική κωμόπολη, το Χέλι, το σημερινό Πόρτο Χέλι απέναντι από τις Σπέτσες, με ένα εντυπωσιακό φυσικό λιμάνι και με συνολικό πληθυσμό μόλις εφτακοσίων πενήντα ατόμων. Σε αυτήν την κωμόπολη οι οικονομικά ισχυροί αντιπροσώπευαν το 1820 το ένα τρίτο του πληθυσμού, οι ευκατάστατοι της δεύτερης τάξης το ένα δέκατο, τεχνίτες και μαγαζάτορες το ένα τρίτο, ενώ οι φτωχοί της τέταρτης τάξης το ένα τέταρτο.[1047] Παράδοξη κωμόπολη, όπου η ευμάρεια ήταν τόσο διάχυτη στους κατοίκους, ώστε οι οικονομικά ισχυροί και οι ευκατάστατοι να πλησιάζουν το μισό του πληθυσμού της. Η υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε, βασισμένοι σε πολλές μικρές ενδείξεις, είναι πως η πρώτη και η δεύτερη από τις τιμοκρατικές τάξεις είχαν σχεδόν συγχωνευτεί από οικονομική και κοινωνική άποψη, αλλά η πρώτη τάξη διατηρούσε το προνόμιο να ελέγχει το συμβούλιο προεστών της κάθε πόλης, καθώς και τον ορισμό του κοτζάμπαση από τους κόλπους της. Μήπως βρισκόμαστε ενώπιον μιας δευτερογενούς αντινομίας μεταξύ της παλαιάς δομής των τιμοκρατικών τάξεων και της νέας κοινωνικής πραγματικότητας που είχε δημιουργηθεί από την έντονη κοινωνική διαφοροποίηση τμημάτων των ελληνικών αστικών πληθυσμών;

Είναι, πιστεύω, σχεδόν βέβαιο ότι η ιεραρχία των τιμοκρατικών τάξεων των πόλεων είχε υπερφαλαγγιστεί από την κοινωνική άνοδο των εμπόρων της δεύτερης τάξης και από τη διαφοροποίηση παλαιών αρχοντικών οικογενειών των πόλεων, επειδή αρκετά από τα μέλη τους είχαν εξελιχθεί σε ισχυρούς εμπόρους. Ιστοριοδίφες της πόλης των Αθηνών μάς μεταφέρουν από τα τελευταία χρόνια του 18ου αιώνα μια ανατροπή της πρώτης τιμοκρατικής τάξης της πόλης, την οποία προκάλεσαν μέλη της δεύτερης με τη βοήθεια ορισμένων από την τρίτη· βεβαίως, η σύγκρουση διεξήχθη αυστηρά μέσα στο πλαίσιο της ίντριγκας των θεσμών.[1048] Στη διάρκεια της Επανάστασης, οπότε τα πνεύματα και ο λόγος είχαν απελευθερωθεί, επιτετραμμένοι του ελληνικού κράτους στη Σίφνο και στην Ίο αρνήθηκαν να κατατάξουν πολλούς παλαιούς κτηματίες της πρώτης τάξης στους ευκατάστατους ισχυρούς των δύο νησιών, όπως ζητούσαν οι ίδιοι, επειδή δεν διέθεταν τις προϋποθέσεις. Και πρόσθεταν πως «ονομάσθησαν καταχρηστικώς τοιούτοι [...] επειδή δεν γνωρίζουν καμμίαν άλλην τέχνην διά της οποίας να πορίζωνται τα προς το ζην».[1049] Οπότε, οι εν λόγω κτηματίες έχασαν τη δυνατότητα να θέσουν υποψηφιότητα από θέση ισχύος στις τοπικές εκλογές.

Τελικά, ευκατάστατοι υπήρχαν. Καταγράφηκαν για διάφορους λόγους τα πρώτα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης από τους πολιτάρχες κάθε αστικής συγκέντρωσης

[1047] ΓΑΚ, «Ψυχομέτρημα Χελίου», Αρχείο περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια. *Έκτακτοι Επίτροποι και προσωρινοί Διοικητές*, φ. 016, λήψη 072-076. Αρχειομνήμων.

[1048] Για τις διενέξεις αυτές στην Αθήνα βλ. τις μαρτυρίες δύο συγχρόνων που ήταν και οι δύο μέλη της δεύτερης τάξης, Παναγής Σκουζές, *Απομνημονεύματα. Η τυραννία του Χατζή Αλή Χασεκή στη τουρκοκρατούμενη Αθήνα (1772-1796)*, επιμέλεια-εισαγωγή Θ. Παπαδόπουλος, Κέδρος, Αθήνα 1975 (πρώτη έκδοση 1848), σ. 85-90. Επίσης Ιωάννης Μπενιζέλος, *Ιστορία των Αθηνών*, τ. 2, σ. 269.

[1049] Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες*, σ. 83.

που περιλαμβανόταν στις ελεύθερες ελληνικές περιοχές. Για την αγροτική και κτηνοτροφική Άνδρο διαθέτουμε τη σχετική απογραφή της χώρας, αλλά δυστυχώς όχι για το νεότερο εμπορικό ναυτικό κέντρο του νησιού, το Κόρθι. Στη Χώρα του νησιού καταγράφηκαν 108 οικογένειες ευκατάστατων, ή κατ' εκτίμηση το 28% του πληθυσμού, και προέρχονταν όλοι ταυτοχρόνως από την πρώτη και τη δεύτερη παλαιά τιμοκρατική τάξη.[1050] Στην αγροτική Πάρο, στις Κυκλάδες, γνωρίζουμε τις ευκατάστατες οικογένειες της Χώρας, δηλαδή της Παροικιάς, τριών χωριών από τα περίπου είκοσι πέντε του νησιού, καθώς και της Αντιπάρου, δεν γνωρίζουμε όμως κάτι σχετικό για τη Νάουσα, το σημαντικότερο αγροτικό κέντρο της Πάρου.[1051] Σε αυτό το νησί των Κυκλάδων, οι ευκατάστατες οικογένειες ανέρχονταν για τις περιοχές που αναφέραμε σε 213. Οι δεκαπέντε από αυτές προέρχονταν από την πρώτη παλαιά τιμοκρατική τάξη της Παροικιάς και της Αντιπάρου, και οι τριάντα εννέα από τη δεύτερη. Η έκπληξη έρχεται από τρία χωριά, μεταξύ αυτών και ο Τζιπίδος, ένα είδος προβιομηχανικού βιοτεχνικού κέντρου με δεκάδες ανεμόμυλους, όπου οι ευκατάστατοι που καταγράφηκαν ανέρχονταν στους 159 και προέρχονταν από τις τέσσερις παλαιές τάξεις αδιακρίτως – κάτι που προκάλεσε την έκπληξη του καταγραφέα, τόσο ώστε να το τονίσει ξανά με μία εμφατική σημείωση στο τέλος της καταγραφής. Στη Μύκονο, που την εποχή της καταγραφής ήταν ναυτικό κέντρο όχι ιδιαίτερα σημαντικό, αλλά συγχρόνως νησί ξερό, φτωχό, με πολλούς αγροτοποιμένες, οι ευκατάστατες οικογένειες που καταγράφηκαν ανέρχονταν στις σαράντα εννέα, με προέλευση από τις δύο πρώτες παλαιές τάξεις.[1052] Τέλος, στη Νάξο, νησί με έντονη αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, καταγράφηκαν στη Χώρα 211 οικογένειες ευκατάστατων ορθοδόξων και καθολικών, ή το 32% του συνόλου των οικογενειών.[1053] Οι οικογένειες αυτές προέρχονταν από τις τρεις πρώτες παλαιές τιμοκρατικές τάξεις· η τρίτη μάλιστα συμμετείχε στον κύκλο των ευκατάστατων με εξήντα εννέα οικογένειες.[1054] Στο ίδιο νησί καταγράφηκαν, στα είκοσι δύο από τα τριάντα πέντε χωριά του, 109 οικογένειες ευκατάστατων νοικοκυραίων.[1055]

Φυσικά, όλοι αυτοί οι ευκατάστατοι είχαν τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις τους, συγκέντρωναν δηλαδή διαφορετικά μεγέθη πλούτου ή απλώς άνεσης. Την κοινωνική σημασία του χαρακτηρισμού «ευκατάστατος» τη διαμορφώνουμε αν αναλογιστούμε, για παράδειγμα, ότι στη Νάξο όπου καταγράφηκαν όλοι, η σχετική έως υψηλή ευμάρεια είχε διαχυθεί σε ορισμένους κατοίκους χωριών, προφανώς ισχυρούς χωρικούς ή κτηματίες.

[1050] ΓΑΚ, «Κατάλογος ευκαταστάτων της νήσου Άνδρου», Αρχείο περιόδου Ι. Καποδίστρια. *Γενική Γραμματεία* (1819-1838), φάκ. 35. λήψεις 032. 035, Αρχειομνήμων.

[1051] ΓΑΚ, «Κατάλογος των ευκαταστάτων της νήσου Πάρου», λήψεις 029-031, Αρχειομνήμων.

[1052] ΓΑΚ, «Κατάλογος των ευκαταστάτων της νήσου Μυκώνου», λήψεις 024-025.

[1053] ΓΑΚ, «Κατάλογος ευκαταστάτων της νήσου Νάξου», Αρχείο περιόδου Ι. Καποδίστρια. *Γενική Γραμματεία* (1819-1838), φάκ. 35, λήψεις 026-028, 032-033, Αρχειομνήμων. Για τον αριθμό των οικογενειών της Χώρας Νάξου βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες*, σ. 214.

[1054] ΓΑΚ, «Κατάλογος ευκαταστάτων της νήσου Νάξου», ό.π.

[1055] *Στο ίδιο.*

Το ίδιο και στην Πάρο, όπου οι επαγγελματίες δανειστές της Παροικιάς διαφωνούσαν με την καταμέτρηση, υποστηρίζοντας ότι οι ευκατάστατοι ήταν πολύ περισσότεροι από όσους είχαν εγγράψει στους καταλόγους οι επιτετραμμένοι του ελληνικού κράτους.[1056] Το γεγονός όμως ότι ήταν επαγγελματίες δανειστές, έκανε τους επαναστάτες να αρνηθούν ακόμη και να τους ακούσουν.

Για την πλειονότητα των χωρικών δεν γνωρίζουμε κάτι συγκεκριμένο, τόσο επειδή οι αδύναμοι άνθρωποι, παρότι σηκώνουν τον κόσμο στις πλάτες τους, αφήνουν ελάχιστα ίχνη από την ιστορία τους, όσο και επειδή οι ιστορικοί ελάχιστα έχουμε καταφέρει να τους βγάλουμε από τη σιωπή των πηγών για να τους αποδώσουμε ιστορικό λόγο. Ωστόσο, από τα δεδομένα που αναλύσαμε γίνεται εμφανές πως ο πλούτος ή η σχετική ευμάρεια είχαν διαχυθεί σχεδόν στο σύνολο των μελών των δύο πρώτων τιμοκρατικών τάξεων, σε αξιοπαρατήρητο βαθμό στα μέλη της τρίτης, και είχαν αγγίξει οικογένειες χωρικών ώστε να μετεξελιχθούν σε ισχυρούς τους χωριού τους.

Στις νησιωτικές κοινωνίες η ανατροπή ήταν εξαρχής πολύ εντονότερη. Θυμίζω ότι ακόμη και ένας απλός ναυτικός που ανήκε έως το 1820 στην τέταρτη τάξη, με το σύστημα της σερμαγιάς μπορούσε να είναι ταυτοχρόνως κάτοχος λίγων πόντων σε ένα καράβι, καθώς επίσης και μικρός συνεταίρος σε κάθε εμπορικό ταξίδι όπου συμμετείχε. Ανάλογο καθεστώς ίσχυε, επί παραδείγματι, για έναν τυπικό Αγραφιώτη υφαντουργό που στην οικοτεχνία του παρήγε για την αγορά μεγάλες ποσότητες υφάσματος ή νήματος, συνεταιριζόμενος ταυτόχρονα με εξαγωγείς εμπόρους. Στη συνέχεια ακολουθούν ερωτήματα για τα προφανή, όπως για την κοινωνική βαθμίδα στην οποία θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε έναν γιατρό ή έναν επιφανή δάσκαλο.

Ασφαλώς, φτωχοί υπήρχαν, ακόμη και στην τρίτη τιμοκρατική τάξη, όπως εκείνοι οι τεχνίτες του Ναυπλίου που πουλούσαν τσακμακόπετρες ή ένα είδος σπάγγου. Ωστόσο, το σύστημα κοινωνικής οργάνωσης με βάση τις τέσσερις τιμοκρατικές τάξεις είχε διαρραγεί και είχε de facto αντικατασταθεί από μια νέα ιεραρχία που περιλάμβανε οικονομικά και μορφωτικά κριτήρια, κριτήρια ιδεολογικής ταυτότητας, καθώς και μια ευέλικτη κινητικότητα μεταξύ μελών των παλαιών τιμοκρατικών τάξεων, ιδίως των τριών πρώτων. Η παλαιά ιεραρχία της κοινωνικής οργάνωσης των ραγιάδων στις πόλεις είχε σε σημαντικό βαθμό διαρραγεί από τη μακροχρόνια εσωτερική κοινωνική διαφοροποίηση. Η νέα πραγματικότητα του ελληνικού αστικού πληθυσμού διαμορφωνόταν σε αστικά κέντρα όπου συγκεντρωνόταν οικονομική ισχύς σε ποικίλους βαθμούς, ενώ ταυτοχρόνως εκδηλωνόταν διευρυμένη ιδεολογική και ευρύτερα πολιτισμική διαφοροποίηση σημαντικών τμημάτων του κόσμου αυτού.

[1056] ΓΑΚ, «Κατάλογος των ευκαταστάτων της νήσου Πάρου», φάκ. 35, λήψεις 036-037.

Η διαφοροποίηση των Νέων Ελλήνων από το οθωμανικό σύστημα και οι πηγές της δύναμής τους

Πριν περάσουμε στην καθαυτό γενικευτική ερμηνεία όσων συζητήσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, ας μου επιτρέψει ο αναγνώστης να κάνω μια σύντομη ανακεφαλαίωση, προκειμένου να θυμίσω τα κύρια χαρακτηριστικά της ανάδυσης των Νέων Ελλήνων. Η μικρή λοιπόν αλλαγή που ξεκίνησε τον 17ο αιώνα και διευρύνθηκε σε όλη τη διάρκεια του 18ου συντελέστηκε πρωτίστως στο πλαίσιο του ελληνικού αστικού κόσμου. Η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης και επιπλέον η πολιτιστική και ιδεολογική διαφοροποίηση δεν περιορίστηκαν σε κάποιους μεγιστάνες, ούτε μόνο στους γενικώς ισχυρούς. Το εμπορικό κεφάλαιο πρωτίστως, ο πλούτος επίσης, αλλά και οι εκδηλώσεις απλής ευμάρειας είχαν διαχυθεί σε σημαντικό βαθμό στον αστικό πληθυσμό, όπως και στις αγροτικές παρυφές του. Η πολιτιστική διαφοροποίηση –όπως μπορούμε να την εντοπίσουμε σε δύο από τις διαστάσεις της, τον εγγραμματισμό και τον αυτοπροσδιορισμό με το όνομα «Έλληνας»– ήταν ασφαλώς πιο περιορισμένη από την οικονομική επέκταση, είχε ωστόσο διαχυθεί προς το τέλος του 18ου αιώνα στην πλειονότητα του αστικού πληθυσμού και είχε μόλις αρχίσει να περιλαμβάνει μικρά τμήματα του αγροτικού. Σε αυτήν τη διαδικασία σχηματισμού και διαφοροποίησης του κοινωνικού και οικονομικού χώρου των Νέων Ελλήνων, η κοινωνική ομάδα των νεοτερικών διανοουμένων διαμορφωνόταν με τη δράση της, με την οποία χάραζε έναν νέο πολιτιστικό χώρο για τον κόσμο των νεοτερικών ιδεών και της μόρφωσης, νέους ορίζοντες προσανατολισμού, διαφοροποιημένους από το καθεστώς της θεοκρατίας και της δεσποτείας.

Μια άλλη διαδικασία διαφοροποίησης εντοπίζεται σε τμήματα των επαρχιακών αρχοντιών, αλλά για διαφορετικές αιτίες και με διαφορετικά χαρακτηριστικά από εκείνα των αστικών ομάδων. Οι τοπικές αρχοντίες των αρματολών, σχεδόν στο σύνολό τους, όπως επίσης και τμήματα προεστών των επαρχιών, πλάι στην παλαιά τάση ελέγχου –αν όχι απόσχισης– των περιοχών τους, συνάντησαν στην ιστορική τους πορεία κατά τον 18ο αιώνα τη δυνατότητα σχηματισμού πλούτου που μπορούσε να τους προσπορίσει η συμμετοχή στο γενικό εμπόριο, και μαζί έναν ιδεολογικό αυτοκαθορισμό στο όνομα «Έλληνας». Και φαίνεται πως σε κάποιο βαθμό, συγκριτικά περιορισμένο, συνάντησαν επίσης τη σημασία της μόρφωσης, τουλάχιστον για τα παιδιά τους.

Η διαφοροποίηση των ελληνικών αστικών πληθυσμών και των επαρχιακών αρχοντιών, προϊόντος του 18ου αιώνα, διαμόρφωνε σταθερά μια απόκλιση όλων αυτών των ομάδων από το οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας. Η απόκλιση αυτή άρχισε να αποκτά χαρακτηριστικά σχίσματος από το τέλος του αιώνα του Διαφωτισμού, επειδή η συγκέντρωση δύναμης, κοινωνικής και οικονομικής, είχε καταστεί πλέον σημαντική. Επίσης, τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά που είχαν καλλιεργήσει κυρίως οι καθαυτό ελληνικοί

αστικοί πληθυσμοί, ήταν τόσο εμφατικά διακριτά από την εν γένει Οθωμανική Αυτοκρατορία, ώστε όχι μόνο νομιμοποιούσαν το σχίσμα, αλλά του έδιναν χαρακτηριστικά έντασης. Μπορούμε να μορφοποιήσουμε περαιτέρω το σχίσμα αυτό, ορίζοντάς το ως πόλωση ή δυϊσμό της ισχύος, που απόκτησε αμετάκλητο χαρακτήρα τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Ο δυϊσμός μάλλον ενεργοποίησε μια παλαιά αντινομία, η οποία κατά την ίδια περίοδο γινόταν όλο και πιο προφανής σε διαρκώς περισσότερους Έλληνες αστούς. Η αντινομία απέρρεε από τη δύναμη και την πολιτιστική διαφοροποίηση: οι ελληνικές ηγετικές ομάδες ήταν πολύ ισχυρές στους τόπους τους και ορισμένες σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ενώ στο οθωμανικό καθεστώς δεν ήταν παρά υποτελείς, ραγιάδες. Ακόμη, ήταν Έλληνες ως προς τη γλώσσα και κάτοικοι αρχαίων ελληνικών περιοχών, τις οποίες ωστόσο κατείχαν Οθωμανοί, ενώ επιπλέον η ορθόδοξη εκκλησία θεωρούσε αυτήν την ιστορική τους ταυτότητα ως κατεξοχήν ειδωλολατρική.

Η σφαιρική διαφοροποίηση των Ελλήνων αστών και εν μέρει των επαρχιακών αρχοντιών, καθώς και μικρών τμημάτων ισχυρών αγροτών, είχε μια ακόμη διάσταση αρκετά αφανή: τον συσχετισμό δύναμης. Το σχίσμα ή ο δυισμός ισχύος δεν αφορούσε το σύνολο των αστών της αυτοκρατορίας, ούτε καν των Βαλκανίων, όπως δεν αφορούσε τους Φαναριώτες ούτε την ορθόδοξη εκκλησία. Το σχίσμα γεωγραφικά εκδηλωνόταν στα όρια των ελληνικών πόλων ισχύος και κοινωνικά μεταξύ των ισχυρών ελληνικών ομάδων και του αυτοκρατορικού συστήματος. Σε αυτό όμως το σχίσμα ο ελληνικός αστικός κόσμος και οι επαρχιακές αρχοντίες γνώριζαν πως από πάνω τους ορθωνόταν το οθωμανικό κρατικό σύστημα, δηλαδή ένα κράτος τεράστιο σε έκταση, εδραίο και σχετικά συνεκτικό, παρά την κρίση του· τέλος, ένα κράτος συγκεντρωτικό, σε αντίθεση με τον κοινωνικό και οικονομικό χώρο των Νέων Ελλήνων ο οποίος ήταν συγκροτημένος σε τοπικές κοινωνίες, διασυνδεδεμένες όμως με δίκτυα μορφωτικά-πολιτισμικά, καθώς επίσης και εμπορικά.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα συζητήσουμε πιο συστηματικά την πολιτιστική και ιδεολογική διαφοροποίηση των Νέων Ελλήνων αστών και των άλλων κοινωνικών ομάδων του Νέου Ελληνισμού. Εδώ, θα επιμείνω στα εμπορικά δίκτυα, επειδή αποτελούσαν το καθαυτό υλικό στοιχείο της ισχύος των Νέων Ελλήνων αστών.

Τα εμπορικά δίκτυα, χερσαία και θαλάσσια, από περιγραφικός όρος τείνουν στη διεθνή ιστοριογραφία να αναχθούν σε ερμηνευτική πανάκεια. Αυτά λοιπόν τα δίκτυα πρέπει, πριν από οποιαδήποτε ενδιαφέρουσα ή αδιάφορη θεωρία, να γίνουν εδώ κατανοητά στην απλή υλική τους υπόσταση. Πρόκειται για δρομολόγια ή διαδρομές που ακολουθούσαν τα εμπορεύματα από χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους. Τα μέσα διακίνησης (καραβάνια, πλοία και άλλα) ας θυμίσω ότι δεν ήταν παρά οργανικό μέρος του εμπορικού κεφαλαίου, ανεξάρτητα αν στον καταμερισμό της εργασίας ήταν άλλοι οι αγωγιάτες και άλλοι οι καθαυτό έμποροι, άλλοι ήταν ναυτικοί και άλλοι διοικούσαν από το σπίτι τους τα μεγάλα εμπορικά δίκτυα που κατείχαν. Τα δρομολόγια, θαλάσσια και χερσαία, για την πραγματοποίηση των εμπορικών συναλλαγών, χαρτογραφούν τα

δίκτυα των κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούσαν το εμπόριο, είτε αυτό ασκούνταν χέρι με χέρι, είτε σε τεράστιες αποστάσεις. Εντέλει τα δρομολόγια χαρτογραφούν το γεωγραφικό εύρος επέκτασης των εμπορικών δραστηριοτήτων των αντίστοιχων ελίτ του Νέου Ελληνισμού και έμμεσα τον βαθμό της συγκεντρωμένης ισχύος από αυτές.

Θα επιμείνω επαναλαμβάνοντας ότι το εύρος των εμπορικών δικτύων υποδηλώνει ανάλογο εύρος οικονομικής και κοινωνικής δύναμης των ομάδων που τα κατέχουν, και κατ' επέκταση του εν γένει πληθυσμού που εμπλέκεται με οποιονδήποτε τρόπο σε αυτά. Είδαμε συζητώντας για τον εμπορικό πόλο της Ηπείρου ότι οι έμποροι των Ιωαννίνων, ορισμένοι από αυτούς μεγιστάνες στον τόπο τους, προμηθεύονταν κυρίως από τις περιοχές τους τα εμπορεύματα που διοχέτευαν στο εξαγωγικό εμπόριο. Στις περιοχές αυτές, εκτός από την Ήπειρο, περιλαμβάνονταν τα δυτικά τμήματα της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Στερεάς. Το εμπορικό δίκτυο της Αθήνας προς το τέλος του 18ου αιώνα περιλάμβανε, εκτός από τη Θεσσαλονίκη και τη Σμύρνη, δεκαεννέα πόλεις της κεντρικής Ελλάδας, καθώς και νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη· φυσικά, αλληλοεπικαλυπτόταν με εμπορικά δίκτυα άλλων πόλεων, όπως της Λειβαδιάς, των Τρικάλων και των Ιωαννίνων.[1057] Το εμπορικό δίκτυο της Πάτρας την ίδια περίοδο κάλυπτε σχεδόν πλήρως την Πελοπόννησο, αλλά επίσης εκτεινόταν στα Ιόνια νησιά και τη δυτική Στερεά, επικαλυπτόταν με τα μικρότερα δίκτυα του Ναυπλίου και της Καλαμάτας, ενώ τα δίκτυα της Πάτρας συμπλέκονταν με άλλες δεκαεννέα ελληνικές πόλεις εκτός της χερσονήσου.[1058] Το ίδιο, σε αρκετά μεγαλύτερη κλίμακα, ίσχυε για τη Θεσσαλονίκη.[1059] Στις αρχές του 19ου αιώνα τα εμπορικά δίκτυα των Ελλήνων κατείχαν δεσπόζουσα θέση στο βαλκανικό εμπόριο, επίσης στις βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας, και εν πολλοίς στην ανατολική Μεσόγειο. Με βάση αυτήν την κυριαρχία, όπως είπαμε ήδη, επεκτείνονταν σε όλη τη βόρεια και μεσογειακή Ευρώπη, και δευτερευόντως σε λιμάνια του Ατλαντικού.[1060]

Τα εμπορικά δίκτυα, όπως είναι αυτονόητο, είναι πολυπλόκαμα, επικαλυπτόμενα και με πολυσχιδείς λειτουργίες, παρότι τα ορίζουμε μονοσήμαντα (οικονομίστικα;) ως εμπορικά. Τα δίκτυα αυτά αποτελούσαν ένα ενιαίο σύστημα ανταλλαγών, κυκλοφορίας προσώπων, αγαθών και αξιών· διεύρυναν τις προσδοκίες και τους νοητικούς ορίζοντες. Δεν θα είχε κάποια αναλυτική αξία να τα χωρίσουμε σε κλίμακες μεγεθών με βάση τις αποστάσεις. Για παράδειγμα, να θυμίσω στον αναγνώστη την παραγγελία που πήρε εκείνος ο έμπορος στην Αθήνα από τη Βενετία για μια σημαντική ποσότητα λαδιού με προορισμό την ιταλική πόλη και την Αγγλία. Ο Αθηναίος το διαβίβασε σε έναν μικρό

1057 Δημήτρη Ν. Καρύδη, *Πολεοδομικά των Αθηνών*, χάρτης ό.π.

1058 Βασίλης Κρεμμυδάς, *Συγκυρία και εμπόριο*, σ. 80, 84, 253.

1059 Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, σ. 406, χάρτης αρ. 2.

1060 Για τον κοσμοπολιτισμό των Ελλήνων εμπόρων και εφοπλιστών, βλ. Athanasios (Sakis) Gekas, «Class and cosmopolitanism: the historiographical fortunes of merchants in Eastern Mediterranean ports», *Mediterranean Historical Review*, 24-2/2009.

έμπορο του Γυθείου. Αυτός με τη σειρά του προμηθεύτηκε το λάδι από άλλους μικρότερους ή μεγαλύτερους πωλητές της γύρω περιοχής του, ενώ ο Αθηναίος είχε ήδη παραγγείλει μια συμπληρωματική ποσότητα στη Μυτιλήνη.

Αυτό το παράδειγμα του Αθηναίου εμπόρου, όπως και πολλά άλλα που θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε, επιβεβαιώνουν πως τα εμπορικά δίκτυα τον 18ο αιώνα, επειδή τότε ισχυροποιούνταν στις ελληνικές περιοχές, λειτουργούσαν ως αγορές για τους εμπόρους και ταυτοχρόνως ως σύστημα σχέσεων μεταξύ των εμπορικών πόλεων και της παραγωγικής υπαίθρου. Με την εξής διαφορά: ότι διαμεσολαβητές για τη διοχέτευση του αγροτικού πλεονάσματος από τους παραγωγούς προς τους εμπόρους ήταν συνηθέστατα οι προεστοί. Από αυτήν τη θέση ενεπλάκησαν οι προεστοί στο εμπόριο, χωρίς για τούτο να γίνουν έμποροι, χωρίς ποτέ να εγκαταλείψουν τα τοπικά θεμέλια της ισχύος τους. Αυτό το σύστημα δικτύων, ή πιο γενικευτικά το σύστημα σχέσεων πόλεων-υπαίθρου, διαμόρφωνε εντός του οθωμανικού πλαισίου εκείνον τον διακριτό χώρο τον οποίο ορίσαμε ως κοινωνικό και οικονομικό χώρο των Νέων Ελλήνων. Ο χώρος αυτός, με την τοπική κοινωνική του διάταξη, ήταν εξωστρεφής οικονομικά, στον βαθμό που όλα τα αγαθά του προορίζονταν για πολλές εσωτερικές οθωμανικές αγορές και ταυτοχρόνως για εξωτερικό εμπόριο με την ευρωπαϊκή ήπειρο πρωτίστως, και δευτερευόντως πέρα από αυτήν.

Το ερώτημα που παραμένει είναι γενικότερο. Αφορά τη σημασία που είχε ο σχεδόν αμιγής ευρωπαϊκός προσανατολισμός ενός ολόκληρου συμπλέγματος των ελληνικών τοπικών ηγετικών αστικών ομάδων. Ας προσπαθήσουμε να το απαντήσουμε.

Συζητώντας τον όρο «οικονομία-κόσμος» του Fernand Braudel σε αντιδιαστολή με τον όρο «αυτοκρατορία-κόσμος» που απέδωσε ο Immanuel Wallerstein στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Suraiya Faroqhi προτείνει τη δεύτερη ως πλησιέστερη στην ιστορική πραγματικότητα της Αυτοκρατορίας του Σουλτάνου.[1061] Αυτή η κάπως σχολαστική ονοματολογία διευκρινίζεται από τους Immanuel Wallerstein και Resat Kasaba όταν υποστηρίζουν ότι τμήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εντάχθηκαν από το 1750 στην ευρωπαϊκή «οικονομία-κόσμο».[1062] Το ερώτημα που αναφύεται από αυτήν .την ερμηνεία είναι με ποιους όρους εντάχθηκαν στην ευρωπαϊκή οικονομία τα τμήματα της αυτοκρατορίας και ποια ήταν αυτά. Εντάχθηκαν ως προσαρτήματα όπως παλαιότερα η Πελοπόννησος στη Βενετία, ως οιονεί αποικίες όπως περιοχές της βόρειας Αφρικής (Maghreb) στη Γαλλία; Νομίζω ότι αυτού του τύπου οι ερμηνείες, όσο διανοητικό ενδιαφέρον κι αν παρουσιάζουν, διατηρούν ορισμένα βασικά μειονεκτήματα. Πρώτον, αντιμετωπίζουν τις εμπορικές και γενικότερα τις οικονομικές

[1061] Suraiya Faroqhi, «Crisis and Change 1590-1699», *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 2, σ. 474-480. Βλ. επίσης Fernand Braudel, «L'Empire Turc est-il une économie-monde?», *ό.π.*

[1062] Immanuel Wallerstein – Resat Kasaba, «Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1889», in J.-L. Bacqué-Grammont – P. Dumont (διεύθυνση), *Economies et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe - début du XIXe siècle)*, CNRS αρ. 601, Παρίσι 1983, σ. 335-354.

σχέσεις μεταξύ ευρωπαϊκών χωρών και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως ενιαίο σύνολο, κάτι το οποίο δεν ίσχυε. Επίσης, ο τρόπος θέασης των εμπορικών σχέσεων έχει έναν ισχυρό γεωγραφικό επικαθορισμό, ενώ λανθανόντως θέτει ζητήματα ηθικής. Η ηθική εγείρεται από την ευρωπαϊκή οικονομική κυριαρχία, έτσι όπως απέληξε στην αποικιοκρατική επιβολή σε ορισμένες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από την άλλη, δεν μπορεί να μην αναρωτηθούμε γιατί να αποτελεί πρόβλημα μόνο η ευρωπαϊκή αποικιοκρατία και όχι η δεσποτική κυριαρχία και η λεηλατική λογική του οθωμανικού κράτους.

Το ζήτημα όμως δεν είναι ηθικό. Πιστεύω ότι θα βρεθούμε εγγύτερα στις ρεαλιστικές ιστορικές πραγματικότητες που εξετάζουμε, εάν σκεφτούμε τη δυναμική των εσωτερικών δομών καθενός από αυτά τα δύο οικονομικά συστήματα, του οθωμανικού της «αυτοκρατορίας-κόσμος», και του ευρωπαϊκού της «οικονομίας-κόσμος». Η εσωτερική δυναμική του καθενός μετρήθηκε μόνο όταν τα δύο αυτά συστήματα άρχισαν να ανταγωνίζονται όχι με όρους πολιτικούς ή ευθέως στρατιωτικούς, αλλά με όρους οικονομικούς και πολιτισμικούς. Ο ανταγωνισμός του ευρωπαϊκού προς το οθωμανικό σύστημα άρχισε να εκδηλώνεται με κάποια αύξουσα ένταση όχι πριν από τα μέσα του 17ου αιώνα. Σε αυτόν τον ανταγωνισμό, οι οθωμανικές οικονομικές δομές αποκαλύφθηκαν περισσότερο παρά ποτέ μεσαιωνικές και αρχέγονες, δηλαδή στοιχειώδεις – όχι in abstracto, αλλά έναντι των βορειοευρωπαϊκών. Το γεγονός ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία έχανε σε αυτόν τον ανταγωνισμό, οφειλόταν πρωτίστως στις ίδιες τις θεμελιώδεις δομές της, στη λεηλατική οικονομική λογική επί της οποίας θεμελίωνε την κυριαρχία της επί αιώνες. Φυσικά, έχανε γεωγραφικές περιοχές, εδάφη, όμως αυτό δεν αποτελούσε ειδικό γνώρισμα της Αυτοκρατορίας του Σουλτάνου. Το κρίσιμο μέγεθος που άρχισε να χάνει η Οθωμανική Αυτοκρατορία από τον 17ο αιώνα, με διαρκώς αυξανόμενη ένταση έκτοτε, ήταν η απόλυτη κυριαρχία επί τμημάτων του πληθυσμού των ραγιάδων, μαζί και η προνεοτερικού τύπου συναίνεσή τους. Τα αστικά τμήματα του πληθυσμού των Ελλήνων ραγιάδων παρέμεναν, όπως όλα εντός της οθωμανικής επικράτειας, υποτελή στον σουλτάνο. Ωστόσο εκεί, στους τόπους τους, διαφοροποιούνταν σε ποικίλα πεδία σχέσεων της κοινωνικής λειτουργίας (οικονομικά, κοινωνικά, ιδεολογικά και εν γένει πολιτιστικά). Κατά την ιστορική διαδικασία της διαφοροποίησής τους ενσωματώνονταν βαθμιαία στην ευρωπαϊκή «οικονομία-κόσμο», διαμορφώνοντας ταυτοχρόνως ιδιαίτερες αυτοαναφορικές ταυτότητες, οι οποίες ήταν μεν δικές τους, αλλά και συγγενείς προς τις ευρωπαϊκές. Αναφέρομαι στις ελληνικές εμπορικές και ναυτιλιακές ελίτ πρωτίστως, φυσικά στους διανοούμενους, δευτερευόντως στους προεστούς – όλοι τους ραγιάδες. Οι ελληνικές τοπικές ομάδες ισχύος, ιδίως οι έμποροι, μέσω της εξαιρετικής εμπορευματικής διεξόδου που διαμόρφωναν οι ίδιοι σε σχέση με το αναπτυσσόμενο ευρωπαϊκό εμπόριο στις βαλκανικές περιοχές, μετεξελίσσονταν βαθμιαία από εύποροι τοπικοί παράγοντες ή, όπως οι καραβοκυραίοι, από απλοί χωρικοί, σε κατόχους εμπορικού κεφαλαίου – και όχι πλούτου. Οι ελληνικές λοιπόν

ομάδες ισχύος στα Βαλκάνια και στο Αιγαίο παρέμεναν στην οθωμανική επικράτεια υπό το καθεστώς του ραγιά, συγκροτώντας ταυτοχρόνως κρίσιμα διαφοροποιημένους τοπικούς κόσμους που άλλαζαν λίγο έως ριζικά τις τοπικές κοινωνίες. Τις άλλαζαν επειδή ανέπτυσσαν με βάση τα δικά τους κριτήρια, τις δικές τους ιδιαίτερες απαιτήσεις και δυνατότητες, την ευρωπαϊκή «οικονομία-κόσμο» επί τόπου στα Βαλκάνια, σωρεύοντας εμπορικό κεφάλαιο με τις διαρκείς επεκτάσεις των ευρωπαϊκών και ρωσικών εμπορικών τους δικτύων· επιπλέον, αναδείκνυαν ή στήριζαν μορφωμένα στρώματα του αστικού πληθυσμού γενικά, ειδικότερα τους διανοούμενους, που είχαν σημαίνουσα πολιτιστική λειτουργία. Ακόμη, σε αυτόν τον αστικό κόσμο διαχεόταν μια αυτόνομη ιδεολογία αυτοκαθορισμού ποικίλων εκφάνσεων, η οποία συμπυκνωνόταν συμβολικά στην ταυτότητα «Έλληνας». Η ταυτότητα αυτή, με τη σειρά της, διέθετε αυτοτελή ιστορία, διακριτή από την ιστορία όλων των άλλων λαών· ιστορία η οποία, στο επίπεδο των προσλήψεων του εαυτού σε σχέση με τους άλλους, έθετε σημαντικά τμήματα των ελληνικών αστικών πληθυσμών σε θέση δυνητικής ανεξαρτησίας. Στον βαθμό λοιπόν που ανακάλυπταν, διαμόρφωναν και ενσωμάτωναν την ιστορία των Ελλήνων, τοποθετούσαν νομιμοποιημένα τους Οθωμανούς στο καθεστώς του ξένου κατακτητή. Η ιστορική ταυτότητα των Ελλήνων αστών, εχθρική προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τον ορθόδοξο οικουμενισμό (όχι όμως αναγκαστικά εχθρική και προς τη θρησκευτική πίστη), προβαλλόταν αντλώντας ταυτοχρόνως νομιμοποίηση από την ταύτισή της με τις χώρες της βόρειας Ευρώπης. Εκεί, ανεξάρτητα από τους Έλληνες αστούς, η ελληνική αρχαιότητα, όπως και η ρωμαϊκή, αποτελούσε ιδεατό πρότυπο.[1063]

Ας συνοψίσουμε. Η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης και η εν γένει πολιτιστική διαφοροποίηση σημαντικών τμημάτων των ελληνικών αστικών πληθυσμών, εδραιωμένη παραλλήλως σε μια ριζικά ανεξάρτητη ιστορική ταυτότητα, είχε δημιουργήσει από το τέλος του 18ου αιώνα έναν πλήρως διακριτό νέο ελληνικό κόσμο εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο κόσμος αυτός διέθετε ηγεσίες οι οποίες εν πολλοίς είχαν διαφοροποιηθεί κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά από το οθωμανικό πλαίσιο κυριαρχίας, ενώ ταυτόχρονα παρέμεναν ραγιάδες. Αυτή η συνθήκη, όπως είπαμε προηγουμένως, συνιστούσε τη θεμελιώδη αντινομία μεταξύ των ελληνικών αστικών πληθυσμών και της οθωμανικής κυριαρχίας, ένα είδος δυισμού της ισχύος. Το αντικειμενικό δεδομένο του δυισμού, και όλα τα οικονομικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά που το προκαλούσαν, μας επισημαίνουν ότι οι Έλληνες αστοί, στην πλειονότητά τους, είχαν διαμορφώσει εντός του οθωμανικού πλαισίου έναν δικό τους ευρωπαϊκό κόσμο με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, οικονομικά και πολιτιστικά. Άλλωστε, σε ενίσχυση των καταγωγικών ιστορικών τους αναφορών στους Έλληνες της αρχαιότητας, η Ευρώπη

[1063] Για την άνοδο των αστικών ελίτ γενικότερα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford University Press, 1996.

αποτελούσε ταυτόχρονα το πεδίο της διευρυμένης αναπαραγωγής της οικονομικής τους δύναμης, της εν γένει πολιτισμικής τους διαφοροποίησης και της νομιμοποίησης όλων αυτών. Τον δυισμό της ισχύος μεταξύ των Νέων Ελλήνων αστών και του οθωμανικού συστήματος θα τον ερμηνεύσει και θα του προσδώσει ιδεολογική και πολιτική μορφή, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ένα νέο ρεύμα, που πρωτοεμφανίζεται στους κόλπους των διανοουμένων του ελληνικού Διαφωτισμού από το 1780. Οι ιδέες του συμπυκνώνονταν στην απαίτηση για ελευθερία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΤΡΟΠΗ

Από το 1780 έως το 1820

«L'homme crie où son fer le ronge
Et sa plaie engendre un soleil
Plus beau que les anciens mensonges».

Louis Aragon, *Les Poètes*

Προοίμιο: Η αρχαιολογία των συλλογικών συνειδήσεων

Μία από τις μεγαλύτερες μεθοδολογικές αδυναμίες της ιστορικής επιστήμης είναι ότι δεν μπορεί να διαπιστώσει τις διαδρομές σχηματισμού των συνειδήσεων, να ανακαλύψει δηλαδή τις αλυσώσεις των αιτιών, που είναι συνήθως απρόβλεπτες. Οπότε, περιοριζόμαστε στα αποτελέσματα, όταν έχουν λίγο πολύ αποκρυσταλλωθεί. Πώς έβλεπαν οι άνθρωποι τον κόσμο τους στην περίοδο που συζητάμε, ποια ήταν τα χαρακτηριστικά του νέου είδους ατόμου το οποίο αναδυόταν από τις ελληνικές τοπικές ομάδες ισχύος; Αυτά περιλαμβάνονται στα πολύ δύσκολα ερωτήματα. Οι πιθανές απαντήσεις τους είναι σχετικά προσιτές στο επίπεδο των υποθέσεων, αλλά παρουσιάζουν μεγάλη δυσκολία να αποδειχτούν – παρά τη σημαντική καλλιέργεια των ιστορικών μεθόδων. Η παραδοσιακή ιστοριογραφία νομίζει ότι έλυσε αυτό το επιστημονικό πρόβλημα προσφεύγοντας στην τελεολογία: ό,τι γίνεται στο παρελθόν έχει εκ των προτέρων ενσωματωμένο έναν μελλοντικό σκοπό.[1064] Δεν έχει κανένα νόημα αυτός ο αφελής εγελιανισμός, ακόμη κι όταν ενδύεται τον μανδύα των σταδίων του ιστορικού υλισμού.

Όταν από τα μέσα του 17ου αιώνα εμφανίζονται ξανά οι παλαιές ταυτίσεις αρχαιολατρικού τύπου, αυτές δεν αφορούν πλέον κάποιους αριστοκράτες, όπως τον Πλήθωνα Γεμιστό στον ύστερο Μεσαίωνα, αλλά ελληνόφωνους ραγιάδες εμπόρους και ορισμένους προεστούς σε βαλκανικές πόλεις. Παρότι οι ταυτίσεις είχαν πρωτίστως ως αναφορά τις πόλεις τους, ωστόσο το φαινόμενο της αρχαιολατρικής συνείδησης ήταν γεωγραφικά διάσπαρτο και όμοιο παντού. Το δηλώνει η γεωγραφία των σχετικών πράξεών τους, όπως η γεωγραφική διασπορά των κληροδοτημάτων για ίδρυση σχολείων, οι χορηγίες για

[1064] Ο Νίκος Β. Ροτζώκος στο βιβλίο του *Εθναφύπνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, αναλύει κριτικά την τελεολογική προσέγγιση της δημόσιας ελληνικής ιστορίας, σύμφωνα με την οποία κάθε δράση χριστιανών προεστών υπέρ των Ρώσων ή των Βενετών είχε μελλοντικές εθνικοαπελευθερωτικές επιδιώξεις.

έκδοση βιβλίων και η προέλευση των μετακινούμενων νέων για σπουδές σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Όλα αυτά επιβάλλουν να δεχτούμε με ικανοποιητική βεβαιότητα ότι σε τμήματα των αστικών κοινωνικών στρωμάτων οι νέες συνειδήσεις και οι πρακτικές τους δηλώνουν τις απαρχές της νέας ελληνικής κοινωνίας, η οποία αναδύθηκε τον 17ο αιώνα, ενώ ο 18ος οδήγησε σε πολυσχιδή δυναμική εξέλιξη τα νέα αυτά αστικά στρώματα.

Την ίδια στιγμή που διαπιστώνουμε τις πρώτες εκδηλώσεις πύκνωσης της νέας ελληνικής κοινωνίας τον 17ο αιώνα σε κάποιες πόλεις, ολόκληρες περιοχές, δηλαδή ολόκληροι πληθυσμοί καθ' όλα ελληνόφωνοι, ήταν έξω από αυτές τις νέες ταυτίσεις. Αίφνης, όταν το 1684 ξεκίνησε η αντεπίθεση της Ιερής Συμμαχίας προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι ραγιάδες προεστοί της Πελοποννήσου δεν ασχολούνταν με τις συνειδήσεις τους, αλλά ανέλαβαν απλώς μια πρωτοφανή πολιτική δράση. Συμμάχησαν με τη Βενετία για να τη βοηθήσουν να αποσπάσει την Πελοπόννησο από τους Οθωμανούς, και μόλις δύο δεκαετίες αργότερα, πολύ δυσαρεστημένοι από τους Βενετσιάνους συμμάχους τους, έπραξαν εξίσου δημόσια το ακριβώς αντίθετο. Οι αποσχιστικές επιδιώξεις των Πελοποννήσιων ραγιάδων προεστών, καθ' όλα ορθόδοξων χριστιανών και ελληνόφωνων, ήταν ένα αυθεντικό πολιτικό πάθος που δεν κατασίγασε έως τις αρχές του 19ου αιώνα, για ορισμένους ούτε κατά τα πρώτα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης. Την ίδια λοιπόν περίοδο που διάφοροι ελληνόφωνοι αστοί αυτοπροσδιορίζονταν ως Έλληνες, οι προεστοί της Πελοποννήσου, «απελέκητοι» μέχρι τον ύστερο 18ο αιώνα, εισέβαλαν στην πολιτική χωρίς καμία νεοτερική ανησυχία. Πρόσφεραν υποτέλεια στη Βενετία ζητώντας ως αντάλλαγμα τον δικό τους έλεγχο στην εσωτερική διοίκηση της χερσονήσου. Το ίδιο ακριβώς μοτίβο θα επαναλάβουν οι προεστοί της Πελοποννήσου με τους Ρώσους, προς το τέλος του 18ου αιώνα και, τέλος, στις αρχές του 19ου με τον Ναπολέοντα. Στο μυαλό τους οι προεστοί θα πρέπει να είχαν ένα είδος συλλογικής «βασαλικής» σχέσης, ένα «συμβόλαιο» το οποίο θα εξασφάλιζε ευνοϊκότερους όρους υποτέλειας. Στην αρχή αυτού του βιβλίου είδαμε ότι τέτοια σχέση συνήπταν οι μικροί Βυζαντινοί προνοιάριοι με τους εκάστοτε επελαύνοντες ισχυρούς, ασχέτως θρησκείας, Οθωμανούς ή Λατίνους ή Βυζαντινούς, κατά την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης. Σε περιοχές όπως τα Βαλκάνια, όπου ανεξάρτητα από τις παραλλαγές του, το αυτοκρατορικό φαινόμενο ήταν επί αιώνες σταθερό, το πολιτικά εύλογο ήταν οι τοπικές αρχοντίες να μην μπορούν να σκεφτούν άλλη πολιτική εκτός από τη διαπραγμάτευση της εκάστοτε επωφελέστερης υποτέλειάς τους σε κάποιον ισχυρό.

Ο ελληνικός Διαφωτισμός έφτασε στην Πελοπόννησο κάπως πιο αργά από ό,τι σε άλλες ελληνικές περιοχές, και η υποδοχή του ήταν σχετικά αδύναμη. Εκεί οι διαφωτιστές συνάντησαν ένα προ πολλού εδραίο σύστημα σχέσεων συνεργασίας και ταυτόχρονα ανυπακοής των Πελοποννήσιων προεστών προς τους Οθωμανούς. Αυτές οι σχέσεις δηλώνουν σαφή απόρριψη των Οθωμανών από τους Έλληνες ραγιάδες προεστούς, όχι όμως για λόγους που σχετίζονταν με την ελευθερία και το έθνος. Οι επιρροές του Διαφωτισμού στις πελοποννησιακές τοπικές ηγετικές ομάδες, η σταδιακή έξοδος της

Πελοποννήσου στις διεθνείς αγορές τον 18ο αιώνα, νομίζω όμως και η επανειλημμένη αποτυχία του αποσχιστικού πάθους των Πελοποννήσιων προεστών, τους οδήγησαν μάλλον μετά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-1774 να προσεγγίσουν απλώς τις νεοτερικές ιδέες. Η έμπρακτη και επαναλαμβανόμενη ανυπακοή των Πελοποννήσιων προεστών λειτουργούσε ως υποδοχή στοιχείων της νέας συνείδησης και αναδιαμόρφωνε το πάθος απόσχισης, χάρη στη διαφοροποιημένη εικόνα του εαυτού που προσέδιδε η ταύτιση με τους αρχαίους Έλληνες. Την ίδια ταύτιση είχαν ήδη εκδηλώσει αρκετές ομάδες εμπόρων, αλλά πολύ νωρίτερα, ήδη από τον 17ο αιώνα και, όπως είδαμε στο επεισόδιο με το γαλλικό πλοίο στη Σμύρνη και τη γιορτή της Δημοκρατίας προς το τέλος του 18ου αιώνα, η ίδια συνείδηση ήταν ήδη εδραία και καλλιεργημένη από καιρό.

Παρόμοια πολιτική πρακτική, περιορισμένης όμως διάρκειας και έντασης, εκδηλώθηκε και από τις ένοπλες σουλιώτικες πατριές προς το τέλος του 18ου αιώνα στις νότιες περιοχές της Ηπείρου.[1065] Σε μια ακτίνα λίγων δεκάδων χιλιομέτρων γύρω από τα χωριά τους, διαμόρφωσαν έναν πόλο ισχύος και απέσπασαν την προστασία που παρείχαν οι Οθωμανοί στους ραγιάδες κατοίκους των περιοχών αυτών προσφέροντας τη δική τους, αποσπώντας βεβαίως οικονομικά ανταλλάγματα από τους πληθυσμούς. Οι Σουλιώτες προέτασσαν επίσης μια αντιοθωμανική ιδεολογική νομιμοποίηση, την αποδέσμευση δηλαδή των χριστιανών από τους «άπιστους» Οθωμανούς. Μια παραλλαγή του μοτίβου των Σουλιωτών ήταν ήδη παλαιότερη κατά δυόμισι αιώνες. Την είχαν εφαρμόσει, όπως είδαμε, στις αρχές του 16ου αιώνα οι ισχυροί ελληνόφωνοι ορεσίβιοι ποιμένες, κερδίζοντας για τις περιοχές τους τον θεσμό του Αρματολικιού στους ορεινούς όγκους της κεντρικής Στερεάς Ελλάδας και των Αγράφων, της ορεινής Θεσσαλίας και της δυτικής Μακεδονίας. Η δεκαετής εξέγερση των αρματολών έως το 1694 στη διάρκεια του Βενετοτουρκικού πολέμου, ιδίως των αρματολών της ορεινής Στερεάς Ελλάδας, σηματοδότησε μια σημαντική απελευθερωτική συνειδησιακή και κοινωνική καμπή για τους ένοπλους ορεσίβιους αριστοκράτες, αλλά άσχετη με τη νεοτερικότητα.

Πότε συνάντησαν αυτές οι σχετικά αρχέγονες κοινωνικές ομάδες ισχύος την ιδέα του Έλληνα; Πολύ αργότερα. Θα χρειαστεί να αποκτήσουν ευρύτερη ισχύ κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, οι Σουλιώτες να ηττηθούν, και μάλιστα συντριπτικά, από τον Αλή Πασά στις αρχές του 19ου αιώνα, και οι αρματολοί να χάσουν σε κάποιο βαθμό την ισχύ που είχαν αποκτήσει, ώστε άλλοι να ενταχθούν ως μισθοφόροι στα γαλλικά ή αργότερα στα αγγλικά τακτικά στρατεύματα των Επτανήσων, και άλλοι να αργούν. Θα χρειαστεί ακόμη να τους προσεγγίσουν στελέχη της επαναστατικής οργάνωσης των Ελλήνων, της Φιλικής Εταιρείας, να τους πλησιάσουν διαφωτιστές διανοούμενοι, να τους γράφει επιστολές ο Αδαμάντιος Κοραής, για να πιστέψουν ξανά ότι ήταν άξιοι ενός πιθανού λαμπρού μέλλοντος, αν και κάπως ακατανόητου, καθότι πολύ διαφορετικού από την ανταρσία τοπικών ένοπλων αρχόντων που γνώριζαν να κάνουν έως τότε. Αλλά στην τρομερή περι-

---

[1065] Βάσω Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, ό.π.

δίνηση των συνειδήσεων που προκάλεσε η Επανάσταση, θα μετεξελιχθούν σε λαμπρούς πολεμιστές, και ορισμένοι αρχηγοί τους σε μείζονες στρατηγούς του ελληνικού έθνους.

Το συμβολικό πρότυπο «Έλληνας» διεύρυνε την επιρροή του διαρκώς από τον 17ο αιώνα έως τουλάχιστον και την Ελληνική Επανάσταση, αλλά για πολύ διαφορετικές αιτίες και με διάφορες χρονικότητες από τη μία κοινωνική ηγετική ομάδα στην άλλη, από τον ένα τόπο στον άλλο.

Οι απαρχές της νέας συνείδησης για ένα μέρος των ελληνόφωνων διακεκριμένων ραγιάδων εμπόρων, με κεντρική συμβολική αναπαράσταση την ταύτιση προς τους αρχαίους Έλληνες, και η απαρχή της ίδιας της κοινωνικής τους ανόδου κατά τον 17ο αιώνα συνέπεσαν με τους πρώτους τριγμούς στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους. Δεν πρέπει όμως να αποδώσουμε καμία απολύτως αιτιακή σχέση – πρόκειται για τελείως ανεξάρτητες διαδικασίες, τουλάχιστον έως τις αρχές του 18ου αιώνα. Στη διάρκεια αυτού του αιώνα, ορισμένοι Οθωμανοί αγιάνηδες ή αργότερα και ισχυροί περιφερειακοί αξιωματούχοι στα Βαλκάνια, όπως ο Αλή Πασάς, εξελίχθηκαν και αυτοί σε ισχυρούς τοπάρχες που διεκδικούσαν αυτονομία από την Πύλη, ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις σε ένα είδος χωροδεσποτών με δικό τους στρατό και αύταρκες θησαυροφυλάκιο.[1066] Οι παροξύνσεις των αντιφάσεων εντός του οθωμανικού κράτους διευκόλυναν ασφαλώς τις ενέργειες ανυπακοής, όπως αυτές των Πελοποννήσιων κοτζαμπάσηδων, των Σουλιωτών και των αρματολών. Τις επέτεινε ακόμα περισσότερο το γεγονός ότι κανείς από τους σουλτάνους που ανέβηκαν στον θρόνο δεν κατόρθωσε να επιβάλει με οριστικό και τελεσίδικο τρόπο τη θέληση του κεντρικού κράτους στις ποικίλες περιφερειακές ημιαυτονομίες. Απέτυχαν ακόμη και οι σοβαρότερες προσπάθειες του κεντρικού κράτους να αποκαταστήσει τον έλεγχο στις περιφέρειες της αυτοκρατορίας, όπως οι προσπάθειες που κατέβαλλε ο σουλτάνος Σελίμ Γ' (ο Μεταρρυθμιστής), από το σημαδιακό 1789 έως το 1808, οπότε τον εκθρόνισαν και τον εκτέλεσαν οι γενίτσαροι. Φυσικά, κάθε αστάθεια της κεντρικής εξουσίας πάντοτε διευκολύνει, όταν πολύ περισσότερο δεν απελευθερώνει ευθέως τη δράση μικρότερων κοινωνικών ομάδων ισχύος, όπως οι ελληνικές. Εξάλλου, οι συνειδησιακές διαφοροποιήσεις τους προϋπήρχαν, ανεξάρτητα από την κρίση του οθωμανικού κράτους, και συνιστούσαν αυτοτελείς κινητήριες κοινωνικές και ψυχοδιανοητικές δυναμικές.

Θα εμβαθύνουμε στη συνέχεια στη σφαιρικότητα με την οποία σχημάτιζαν και διέδιδαν τις νεοτερικές αξίες οι διανοούμενοι του ελληνικού Διαφωτισμού. Ας τονίσω στο μεταξύ ότι έως το 1820, αλλά και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, οι διανοούμενοι

[1066] Ειδικότερα για τους Βαλκάνιους αγιάνηδες βλ. Robert Zens, «Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)», *History Studies - International Journal of History*, τ.3, τχ.3/2011, και Yuzo Nagata, «Ayan in Anatolia and the Balkans During the Eighteenth and Nineteenth Centuries: A Case Study of the Karaosmanoglu Family», στο Antonis Anastasopoulos (επιμ.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete V, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2006.

αποτέλεσαν μια ραγδαία αναπτυσσόμενη ομάδα επιρροής. Τόσο εκείνοι της πρώτης περιόδου, όπως και οι πνευματικοί τους επίγονοι, κράτησαν τα σκήπτρα της πολιτικής, ιδεολογικής, μορφωτικής και εκπαιδευτικής νεοτερικότητας, διαμορφώνοντας τα δικά τους δίκτυα επιρροής. Το πιο απαιτητικό ερώτημα αφορά τους εμπόρους και τους καραβοκυραίους, δύο ελληνικές κοινωνικές ομάδες ισχύος διαρκώς αναπτυσσόμενες. Λίγο πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα, οι δύο αυτές ελληνικές οικονομικές ομάδες ισχύος, με εντυπωσιακή αλληλεπίδραση μεταξύ τους, απέκτησαν ραγδαία δυναμική. Το ερώτημα είναι πιο απαιτητικό επειδή, σε στενή κοινωνική συνάφεια με τους Έλληνες διαφωτιστές διανοούμενους, οι δύο κοινωνικές ομάδες που διακρίνονταν ως κάτοχοι εμπορικού κεφαλαίου, εκδήλωσαν την πλέον σφαιρική διαφοροποίηση σε σύγκριση τόσο με τις ομάδες των κοτζαμπάσηδων και των αρματολών, όσο και με το εν γένει πνευματικό καθεστώς που κυριαρχούσε στις χώρες τους. Ας επιμείνουμε λοιπόν στους εμπόρους και τους καραβοκυραίους.

Φαίνεται ως εάν ένα λεπτό και αδιόρατο νήμα αιτιακής σχέσης να συνδέει τους πρώτους Έλληνες αρχαιολάτρες του 17ου αιώνα με τους ουμανιστές Βυζαντινούς λογίους της εποχής του Πλήθωνα Γεμιστού. Το νήμα αυτό δεν ήταν η άμεση επαφή με τα κείμενα των Βυζαντινών λογίων, τέτοιου είδους σύνδεση δεν διαπιστώνεται. Περισσότερο διαισθητικά και λιγότερο αποδεικτικά, διατείνομαι ότι το αδιόρατο νήμα που συνδέει τις δύο αυτές ομάδες, εκτός από την κοσμικού χαρακτήρα κατάφαση στον ιδεότυπο του «Έλληνα», είναι η γλώσσα ως επιχείρημα αναφοράς στην αρχαιότητα και η συνακόλουθη ταύτιση.[1067] Ένας σχετικά καλλιεργημένος ελληνόφωνος Βαλκάνιος ραγιάς είχε αρκετά ερεθίσματα που θα του επέτρεπαν να διαφύγει από τις παραδοσιακές ταυτίσεις και να μεταστραφεί προς την αρχαιότητα. Μία από αυτές τις διαφυγές προκαλούσαν τα ερεθίσματα που δεχόταν από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές αρχαιολατρικές ιδέες με τις οποίες ερχόταν σε επαφή κατά την εξαγωγική εμπορική του δραστηριότητα.[1068] Νομίζω όμως ότι η κρισιμότερη απόδειξη επαναλαμβανόταν όταν μιλούσε και πολύ περισσότερο όταν διάβαζε και έγραφε στην κοινή νέα ελληνική γλώσσα. Η γλώσσα λοιπόν ήταν η απόδειξη και όχι η αιτία. Για να επαναφέρω ως επιχείρημα τον Georg Lukacs του *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, όσοι έμποροι δήλωναν δημόσια τον νέο τους αυτοπροσδιορισμό, όπως έκαναν στους προλόγους των διαφόρων βιβλίων, σήμαινε ότι είχαν διαβεί συνειδητά τον Ρουβίκωνα και είχαν περάσει στις νεοτερικές ταυτίσεις. Δηλαδή είχαν δεσμευτεί δημόσια ως νέου τύπου ατομικά υποκείμενα. Η γλώσσα καθαυτή ήταν ερέθισμα, δεν αποτελούσε όμως την κινητήρια αιτία αλλαγής συνειδησιακών προτύπων

[1067] Alexandra Sfini, «De l'Empire ottoman à l'État grec», σ. 175-176. Νομίζω ότι μιλώντας για ταυτοποίηση του ατομικού υποκειμένου με την ιστορία και μέσω της γλώσσας, θα πρέπει να έχουμε κατά νου και το κείμενο του Yanni Kakridi, «The Religious Roots of Linguistic Nationalism», *The Historical Review / La Revue Historique*, τ. 5/2008 Αθήνα, σ. 11-12.

[1068] Για το θέμα γενικότερα βλ. Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας*, ό.π.

για τον εαυτό και τους άλλους. Οι ελληνόφωνοι μάλλον δεν συγκροτούσαν αυτό που στη γλωσσολογία ορίζεται ως «γλωσσική κοινότητα». Άλλωστε, επί αιώνες, ποικίλοι ελληνόφωνοι βαλκανικοί πληθυσμοί μιλούσαν ελληνικά, κάποια ελληνικά, και για πάνω από έναν αιώνα μετά την καμπή του δεύτερου μισού του 17ου αιώνα εξακολουθούσαν πολλοί πληθυσμοί να μιλάνε ελληνικά, χωρίς για τούτο να αυτοαναγνωρίζονται στο όνομα «Έλληνας». Αυτό δεν διαπιστώσαμε, για παράδειγμα, με τους πληθυσμούς χωρικών, όταν αναφερόμασταν στους θρύλους για τους Έλληνες;

Η γλώσσα δεν ήταν λοιπόν η αιτία μεταστροφής ώστε να αυτοαναγνωρίζεται κάποιος στο όνομα «Έλληνας», αλλά το επιχείρημα προς εαυτόν και προς τρίτους. Για να ενεργοποιηθεί η νέα ταύτιση στο όνομα «Έλληνας» απαιτούνταν άλλες προϋποθέσεις, αμιγώς κοινωνικές, δηλαδή η έντονη κοινωνική διαφοροποίηση από την ευρύτερη τοπική κοινωνία. Τη διαφοροποίηση κινούσε η εμπορική δραστηριότητα, ο σχηματισμός εμπορικών δικτύων και η έκφρασή της σε ένα μοναδικό μέσο, το εμπορικό κεφάλαιο. Αυστηρά και μόνο εφόσον η κοινωνική διαφοροποίηση αυτή είχε συντελεστεί επιτυχώς στο κοινωνικό πλαίσιο του παλαιού κόσμου, δηλαδή όταν αναγνωριζόταν από ισχυρούς τρίτους –από τους τοπικούς προεστούς και κτηματίες, καθώς και από εμπόρους άλλων τόπων–, τότε και μόνο μπορούσε να τεθεί στο ατομικό υποκείμενο ζήτημα νομιμοποίησης της εδραιωμένης κοινωνικής του θέσης, επειδή ήταν διαφορετική από όλες τις άλλες. Τότε δηλαδή μπορούσε το ατομικό υποκείμενο να διερωτηθεί εάν θα διατηρήσει τη διαφοροποιημένη κοινωνική του θέση ή θα την ενσωματώσει στον παλαιό κοινωνικό κόσμο, όπως έκαναν αρκετοί έμποροι προς τη μία ή προς την άλλη κατεύθυνση.

Το ερώτημα που έρχεται στο μυαλό ως συνέπεια των παραπάνω είναι ασφαλώς σχετικό με τις βαθύτερες αιτίες διαφοροποίησης των ραγιάδων εμπόρων - οργανωτών των διατοπικών αγορών και, ακολούθως, των καραβοκυραίων. Θα μπορούσαμε να κλείσουμε την απάντηση περιοριζόμενοι στον ορισμό του εμπορικού κεφαλαίου ως μοναδικής πηγής διαφοροποίησης. Αλλά έτσι θα κινδυνεύαμε να υποπέσουμε ταυτοχρόνως στα αμαρτήματα του οικονομισμού και της ταυτολογίας. Νομίζω ότι η διαφοροποίηση προέκυπτε πρωτίστως από τον τρόπο με τον οποίο έχτιζαν την ιδιαίτερη κοινωνική τους θέση στο οθωμανικό κοινωνικό σύμπαν, άρα από τον τρόπο με τον οποίο έστηναν τα εμπορικά δίκτυα και συγκέντρωναν το κεφάλαιο: οι έμποροι εργάζονταν. Σε έναν κοινωνικό σχηματισμό σαν τον οθωμανικό, όπως συνέβαινε και στον προγενέστερο βυζαντινό, οι κάθε είδους ελίτ (κεντρικές αυτοκρατορικές και μικρής τοπικής κλίμακας) απείχαν από την εργασία και την περιφρονούσαν όσο και τους παραγωγούς υλικών αξιών. Μάλιστα, για την ιδεολογικά κυρίαρχη χριστιανική πίστη η εργασία ήταν θεϊκή τιμωρία, αποτέλεσμα του προπατορικού αμαρτήματος, και από αυτά οι εκκλησιαστικές ελίτ ειδικότερα εξαιρούνταν λόγω της γειτνίασής τους με την αγιοσύνη. Σε αυτόν τον γενικό συμβολικό και κοινωνικό καταμερισμό των έργων, η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού (χωρικοί, κτηνοτρόφοι, τεχνίτες, μαγαζάτορες, ναυτικοί)

τοποθετούνταν στα κατώτερα στρώματα της ιεραρχίας του κοινωνικού σχηματισμού – συμβολικά αλλά και κυριολεκτικά για τους περισσότερους, οι παραγωγοί κάθε είδους υλικής αξίας ήταν περιφρονημένοι και οι πλέον αδύναμοι. Οι τοπικοί ραγιάδες έμποροι, όπως και οι καραβοκυραίοι αργότερα, αποτέλεσαν τις πρώτες κοινωνικές ομάδες σε τοπική κλίμακα οι οποίες απέκτησαν ισχύ χάρη στη δική τους εργασία. Χάρη στην εργασία τους αξιοποιούσαν με οικονομικούς όρους την εργασία ή και τον πλούτο άλλων κοινωνικών κατηγοριών.

Για να αξιοποιήσουν τη δουλειά των άλλων, οι έμποροι όφειλαν κατά τη διαδικασία της σχεδόν καθημερινής δικής τους εργασίας να σχεδιάσουν και να υπολογίσουν τα ενδεχόμενα των ενεργειών τους. Με δυο λόγια, να εκτιμήσουν αφηρημένα τις πιθανότητες της επιτυχίας τους σε γεωγραφική και κοινωνική κλίμακα που ξεπερνούσε κατά πολύ τον τόπο του κάθε εμπόρου, ακόμη και τα έως τότε γνωστά σε αυτόν εμπορικά δίκτυα. Πιστεύω λοιπόν ότι η εργασία και ο σχεδιασμός αποτέλεσαν τα θεμέλια της δικής τους διαφοροποίησης. Μόνο εφόσον ο κάθε τοπικός έμπορος πετύχαινε και αναγνωριζόταν κοινωνικά, μπορούσε να εδραιώσει και να αναπαραγάγει το νέο μέσο ισχύος που ήταν το εμπορικό του κεφάλαιο. Από το σημείο εδραίωσης της κοινωνικής του διαφοροποίησης, της νέας κοινωνικής του θέσης, η εξίσου νέα αυτοαναγνώρισή του ως «Έλληνα» προέκυπτε σχετικά αβίαστα μέσω δύο βασικών δρόμων. Για παράδειγμα, στις ιταλικές πόλεις-αγορές οι Βαλκάνιοι έμποροι ασκούνταν σε συνεχείς επαφές με σχετικά ανοικτές κοινωνίες όπου ομόλογοί τους βρίσκονταν λίγο πολύ υπό την πνευματική επιρροή της ευρωπαϊκής Αναγέννησης, και μάλιστα σε ένα από τα σημαντικά κέντρα της, τη Βενετία. Οι Ευρωπαίοι έμποροι γνωρίζουμε ότι έβλεπαν απέναντί τους πρόσωπα που μιλούσαν ελληνικά. Με τα αναγεννησιακά πολιτιστικά τους κριτήρια τούς θεωρούσαν Έλληνες. Αυτό προκύπτει σαφώς από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα συναλλαγών μεταξύ ραγιάδων και Βενετών εμπόρων στα οποία το όνομα Greci εμφανίζεται με πυκνή συχνότητα. Σε αυτήν την επιρροή ερχόταν να προστεθεί η επενέργεια που ασκούσε ο μορφωμένος γιος όταν επέστρεφε στα Βαλκάνια μετά από τις σπουδές του στην Ευρώπη. Θεμέλιο, λοιπόν, των μικρών τοπικών, εμπορικά δικτυωμένων μεταξύ τους, νέων ελληνικών κόσμων ήταν η πολυσχιδής διαφοροποίηση από το κοινωνικό τους περιβάλλον, και συγχρόνως η νέου τύπου περιρρέουσα ιδεολογική αλλαγή των οργανωτών των διατοπικών αγορών. Τα υπόλοιπα (η δημιουργία σχολείων με κληροδοτήματα και δωρεές, οι σπουδές στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, οι εκδόσεις βιβλίων) δεν αποτέλεσαν κάποιο εποικοδόμημα βασισμένο σε κάποια οικονομική υποδομή, αλλά περαιτέρω διαφοροποίηση της ίδιας δομής. Ήταν, δηλαδή, ενέργειες που απέρρεαν από το γεγονός ότι αυτού του τύπου ο έμπορος άρχισε να ορίζεται ως Έλληνας και είχε άλλες πολιτισμικές απαιτήσεις για τον εαυτό, την οικογένειά του και τον κόσμο του.

Η ακόμη εντονότερη πολιτισμική διαφοροποίηση που σηματοδοτείται με τη μετάβαση από την αρχαιολατρία προς τη νεοτερικότητα, δεν πραγματοποιήθηκε από τους ίδιους τους εμπόρους. Το πέρασμα από την αρχαιολατρία στη νεοτερικότητα ήταν μια

ιστορική διαδικασία την οποία πραγματοποίησε μια νέα κοινωνική ομάδα. Η διαμόρφωση αυτής της ομάδας ήταν αποτέλεσμα της μορφωτικής δράσης ραγιάδων εμπόρων και λίγων προεστών. Πρόκειται για τους Έλληνες νεοτερικούς διανοουμένους, με αφετηρία τον μαθηματικό Μεθόδιο Ανθρακίτη. Οι Έλληνες νεοτερικοί διανοούμενοι αποτέλεσαν κρίσιμη ομάδα για την ανάπτυξη του Νέου Ελληνισμού, επειδή μορφοποιώντας τον νέο κόσμο στο πεδίο της γνώσης και των ιδεών, άλλαζαν σταδιακά αλλά καταλυτικά τον εσωτερικό μορφωτικό, ιδεολογικό, εντέλει τον συμβολικό καταμερισμό των μικρών νέων ελληνικών κόσμων στους τόπους των αστών. Η κοινωνική ομάδα των μορφωμένων επιστημόνων, δασκάλων, γιατρών, που διαμορφώθηκε βαθμιαία από τα μέσα του 17ου αιώνα και σε όλη τη διάρκεια του 18ου, μπόρεσε να έχει επίδραση επειδή τα ίδια τα μέλη της προσδιόριζαν το περιεχόμενο των βιβλίων, της διδασκαλίας και εν γένει της δράσης τους, και μάλιστα παρά την εξάρτησή τους από τη χρηματοδότηση των εμπόρων. Με δυο λόγια, οι Έλληνες νεοτερικοί διανοούμενοι διατηρούσαν έντονη αυτοτέλεια στον καθορισμό των στόχων τους, για τούτο άλλωστε τους ορίζουμε εδώ ως διανοούμενους και όχι ως λόγιους γενικώς. Μπορεί οι διανοούμενοι του είδους να μην ήταν πολλοί σε σύγκριση με ευρωπαϊκές κοινωνίες, μπορεί ακόμη να είχαν το μειονέκτημα ότι ξεκινούσαν σχεδόν από το μηδέν για να δημιουργήσουν τα πάντα, στηριζόμενοι στους υποστηρικτές και στις δικές τους δυνάμεις. Επίσης, οι Έλληνες νεοτερικοί διανοούμενοι απευθύνονταν σε κοινωνίες με κλειστούς πνευματικούς πόρους, πολύ εντονότερα και αποπνικτικότερα θεοκρατικές σε σχέση με τις ευρωπαϊκές. Ωστόσο, οι πνευματικές και ιδεολογικές τομές που προκάλεσαν σε τμήματα των βαλκανικών αστικών κοινωνιών ήταν τομές μη αναστρέψιμες. Σχολεία, βιβλία, διδασκαλία, συγκρούσεις ιδεών διαμόρφωσαν χώρο για ελευθερία της σκέψης και της δημόσιας έκφρασής της. Οι νεοτερικοί Έλληνες διανοούμενοι εγκατέστησαν και διέδωσαν σε αστικά κοινωνικά στρώματα, και για πρώτη φορά στα Βαλκάνια, μετά την κλασική Αθήνα, μια μορφή ελευθερίας, την ελευθερία της σκέψης και της δημόσιας έκφρασής της, και βέβαια τον νεοτερικό ορθολογισμό. Φυσικά, για να δούμε συγκριτικά και συνεπώς να σταθμίσουμε το φαινόμενο του ελληνικού Διαφωτισμού, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι σε ορισμένες ηγετικές ελίτ των πόλεων της βόρειας ιταλικής χερσονήσου, η πολιτική ελευθερία και η δημόσια έκφρασή της ήταν επίδικο αντικείμενο ήδη από τρεις και πλέον αιώνες.

Παρότι, όπως είδαμε, στο οικονομικό πεδίο έμποροι, κτηματίες και προεστοί συναντήθηκαν νωρίς λόγω κοινών συμφερόντων, ωστόσο αυτό δεν σημαίνει κατά κανέναν τρόπο ότι υπήρξε αντίστοιχος αυτοματισμός στην ιδεολογική και ευρύτερα πολιτισμική ταύτιση μεταξύ τους. Για τους εμπόρους ιδίως, το νόημα της ελευθερίας, πριν γίνει αξία καθαυτή, διαμορφωνόταν σταδιακά από την καθημερινή τους εργασία· από την ανάγκη δηλαδή να οργανώνουν τη δραστηριότητά τους με τον εκκολαπτόμενο οικονομικό τους ορθολογισμό, να κάνουν τις εμπορικές επιλογές τους ελεύθερα, με δικά τους οικονομικά κριτήρια, να μετακινούνται ελεύθερα και να συνάπτουν ιδιωτικές συμβάσεις, όλα χωρίς κανέναν απολύτως άλλο επικαθορισμό έξω από τις δικές τους στοχεύσεις και την

εξασφάλιση της κοινωνικής αναπαραγωγής τους. Αυτά τα χαρακτηριστικά αποτελούσαν θεμελιώδη συστατικά στοιχεία της ίδιας της κοινωνικής τους ύπαρξης ως εμπόρων. Τα ίδια χαρακτηριστικά συνέβαλαν ώστε οι διαφοροποιημένες συνειδήσεις αρκετών εμπόρων να βρίσκουν στα ευρωπαϊκά πολιτικά, οικονομικά και μορφωτικά πρότυπα το πραγματωμένο και συγχρόνως ιδεατό παράδειγμα για εκείνο που ήταν και ήθελαν να γίνουν οι ίδιοι, αυτό που θα μπορούσε να σημαίνει κοινωνικά και πολιτικά «Έλληνας». Κάτι ανάλογο ίσχυσε ασφαλώς και για τους καραβοκυραίους, για τους οποίους η ελευθερία στη ναυτιλιακή δραστηριότητά τους αποτελούσε την κατεξοχήν προϋπόθεση.

Η ανάδυση, λοιπόν, της ελευθερίας στα Βαλκάνια είχε ποικίλες κοινωνικές πηγές, έπαιρνε στις συνειδήσεις περισσότερες μορφές και διέθετε συγκεκριμένες απτές προβολές νομιμοποίησης στον ευρωπαϊκό κόσμο. Σημαντικά τμήματα από τις τρεις ηγετικές ομάδες που για διαφορετικούς λόγους είχαν επινοήσει μέσα από τα έργα και τις ανάγκες τους μορφές ελευθερίας και ταυτοχρόνως είχαν συγκεντρώσει ισχύ (νεοτερικοί διανοούμενοι, έμποροι και αργότερα καραβοκυραίοι) αποτέλεσαν τον σχεδόν συμπαγή κοινωνικό πυρήνα συγκρότησης του Νέου Ελληνισμού, δηλαδή τους δημιουργούς και οργανωτές του κοινωνικού και οικονομικού χώρου των Νέων Ελλήνων. Μια κοινωνία συγκροτημένη από διάσπαρτες γεωγραφικά τοπικές ηγετικές ομάδες, αλλά με πολύ ισχυρές ομοιότητες αλληλοαναγνώρισης, με παρόμοιο κοινωνικό, οικονομικό και αξιακό προσανατολισμό, και σε επικοινωνία με πυκνά δίκτυα εμπορίου και δίκτυα ιδεών και γνώσης. Η κοινωνία του Νέου Ελληνισμού αναδυόταν από τον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό και διαφοροποιούνταν ποικιλοτρόπως από αυτόν. Το αρχέτυπο «Έλληνας» αποτελούσε απλώς την κορυφαία συμβολική αναφορά τους, δεν εξαντλούσε όμως με κανέναν τρόπο τη διαφοροποίησή τους. Για τούτο, η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία έσπευσε επανειλημμένα να ορίσει την Ευρώπη ως «τόπο μιαρό» και να απειλήσει ότι οι «φιλόσοφοι είναι αντίχριστοι και οι ελληνόφρονες άξιοι μαχαίρας».[1069]

Πιστεύω πως αν προς στιγμήν δούμε μακροσκοπικά τη δυναμική της εξέλιξης των κοινωνικών ομάδων του Νέου Ελληνισμού σε συνάρτηση με το οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας, τότε εντοπίζουμε τον σχηματισμό και, προϊόντος του 18ου αιώνα, την παρόξυνση της δομικής ιστορικής αντινομίας για την οποία μιλήσαμε. Ως Έλληνες στη συνείδησή τους, είχαν πλέον περάσει στον χώρο της ιδεολογικής και ευρύτερα πνευματικής αποδέσμευσης από τον ετεροκαθορισμό τους ως υποτελών. Ακόμη, ως οικονομικά ισχυροί συνειδητοποιούσαν ότι ήταν υποτελείς ενός κράτους ασταθούς, βουλησιαρχικού και αυθαίρετου στην άσκηση εξουσίας, ακραία απόξενου από τα δικά τους επιτεύγματα και τις βλέψεις τους, τόσο ώστε να κινδυνεύει σε κάθε στιγμή η δική τους δύναμη, αν όχι και η κοινωνική τους ύπαρξη. Στο πολύ εύφορο έδαφος αυτής της δομικής ιστορικής

[1069] Λέανδρος Βρανούσης, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1975, σ. 448-450.

αντινομίας άρχισαν να θεμελιώνονται οι αξίες τις οποίες οι Ευρωπαίοι και οι Έλληνες νεοτερικοί διανοούμενοι όρισαν ως φυσικά και ιστορικά δικαιώματα. Από τον 17ο αιώνα αμυδρά, εντονότερα στην πορεία του 18ου και για δεύτερη φορά μετά την περίοδο των Βυζαντινών ουμανιστών λογίων, όλο και περισσότεροι διακεκριμένοι Έλληνες αρχίζουν να θεωρούν τους Οθωμανούς αλλόδοξους και αλλόγλωσσους δεσπότες, κατακτητές των τόπων που ήταν δικοί τους από την αρχαιότητα.[1070]

Τι ήταν ένας Έλληνας επαναστάτης διανοούμενος του Διαφωτισμού;

Ο Ιταλός διανοούμενος κομμουνιστής Antonio Gramsci θέτει, από το ξεκίνημα της γνωστής μελέτης του για τους διανοουμένους και την οργάνωση της κουλτούρας, το βασικό μεθοδολογικό ερώτημα: «Ποια είναι τα μέγιστα όρια της έννοιας *διανοούμενος*;»

Κάθε άνθρωπος στο έργο του είναι διανοούμενος, απαντάει ο ίδιος. Καθένας, στην απλούστερη ακόμη μορφή εργασίας ή κάποιας ενέργειας, διαθέτει ορισμένες τεχνικές γνώσεις, τηρεί λίγο πολύ κάποια αφαιρετική διαδικασία, αξιολογεί κριτικά τα αποτελέσματα των ενεργειών του. Συνεπώς, διαθέτει γνώσεις και αφαιρετική σκέψη. Αυτά ισχύουν απολύτως για όλους, και για τους αγράμματους ανθρώπους και για εκείνους που συναντήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, όπως τους χωρικούς, τους μικρούς τεχνίτες, τους κτηνοτρόφους και τους ναύτες. Το ίδιο ισχύει και για τους εγγράμματους εμπόρους με τις πολύπλοκες εκτιμήσεις και υπολογισμούς, καθώς και για τους καραβοκυραίους, την περίοδο ακόμη που δεν χρησιμοποιούσαν τα σύγχρονα εργαλεία πλοήγησης της εποχής τους. Ωστόσο, όπως όλοι όσοι ασχολούνταν με το εμπόριο δεν ήταν έμποροι, κατά αναλογία δεν είναι διανοούμενοι όλοι οι άνθρωποι επειδή απλά γνωρίζουν να σκέφτονται λίγο πολύ συγκροτημένα.

Ο διανοούμενος επιτελούσε και επιτελεί μια κοινωνική λειτουργία που κατακτούν άτομα λίγο ή πολύ προικισμένα, συχνά και με εφόδια από την οικογένειά τους, πρωτίστως όμως με πολλή και διαρκή προσπάθεια για υπέρβαση του κοινού νου, κριτική αναδιοργάνωση, ακόμη και ανακάλυψη της γνώσης του κόσμου. Αυτά ισχύουν για όλα τα είδη διανοουμένων, ισχύουν και για τους δασκάλους, εφόσον μάλιστα ορισμένοι από αυτούς είχαν σπουδάσει στα μέσα ελληνικά σχολεία ή και σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Ειδικότερα, οι διανοούμενοι εκείνοι που θέτουν ζητήματα συνολικής κριτικής ερμηνείας του κόσμου, και ενίοτε άρνησής του υπέρ ενός επιθυμητού καλύτερου –ας τους ορίσουμε καθολικούς ανατρεπτικούς διανοούμενους– διαθέτουν επιπλέον ένα είδος αυξημένου θάρρους, ώστε να υπερβούν τον φόβο δημόσιας εκφώνησης της κριτικής

[1070] Fatma Müge Göcek, *Rise of the bourgeoisie*, σ. 86 κ.ε.

στους εγκατεστημένους κοινούς τόπους, στα κατά συνθήκη ιδεολογικά και πολιτικά ψεύδη που συσκοτίζουν τις θεμελιώδεις αντινομίες κάθε κοινωνίας. Αυτού του είδους οι διανοούμενοι, οι «δημόσιοι» όπως αποκαλούνται, προβάλλουν απρόσκλητοι στον δημόσιο χώρο, όπως τονίζει ο Jean-Paul Sartre, δηλαδή χωρίς κανείς να τους το ζητήσει, και επιτελούν μια μείζονα λειτουργία: την κριτική των θεμελιωδών αντινομιών του κόσμου τους και των επιπτώσεών τους σε ομάδες και τάξεις ανθρώπων.[1071] Ας το τονίσω ξανά: ακόμα και ένας δάσκαλος που δίδασκε φυσική, μαθηματικά και γλώσσα, δεν έπαυε να είναι διανοούμενος. Στο πλαίσιο όμως της ίδιας κοινωνικής λειτουργίας επιτελούσε μια ειδικότερη δράση μεταβίβασης, αν και αρκετοί από τους Έλληνες δασκάλους ήταν ήδη συγγραφείς και μεταφραστές βιβλίων με σπουδές σε πανεπιστήμια της Ευρώπης. Όμως, επειδή τα πάντα στον κόσμο των ανθρώπων υπάγονται στον κανόνα της ιστορικότητας, επιβάλλεται να αναρωτηθούμε για το συγκεκριμένο είδος κοινωνικής λειτουργίας που επιτελούσαν οι Έλληνες διανοούμενοι διαφωτιστές κατά τη δεύτερη περίοδο του ελληνικού Διαφωτισμού από το 1780 έως το 1820. Ας αρχίσουμε, όπως συνήθως, από την αρχή.

Ιστορικοί προπάτορες των Ελλήνων διαφωτιστών διανοουμένων –της πρώτης περιόδου του κινήματος, που ξεκίνησε με τον μαθηματικό Μεθόδιο Ανθρακίτη, και της δεύτερης περιόδου, που ξεκίνησε από το 1780 με τον Ιώσηπο Μοισιόδακα και τον Ρήγα Βελεστινλή– ήταν εκείνοι που εξελίχθηκαν σε άμεσους αντιπάλους τους, δηλαδή η συντριπτική πλειονότητα των αξιωματούχων του ορθόδοξου κλήρου. Μείζων αντίπαλος ήταν η οθωμανική δεσποτεία. Όμως οι ορθόδοξοι αξιωματούχοι του κλήρου διαχειρίζονταν επί αιώνες τη γνώση του κόσμου με βάση τον έλεγχο της γραφής και της ανάγνωσης, τη θεολογία, την παράδοση των ιερών κανόνων, αλλά και τα εν γένει συμφέροντά τους. Ήταν τόσο συντριπτική η κυριαρχία αυτής της ομάδας των διανοουμένων της πίστης επί αιώνες, στην Ευρώπη και στα Βαλκάνια, ώστε αξιωματούχοι του κλήρου και εκκλησιαστικοί διανοούμενοι είχαν συμμειχθεί σε μία ενιαία και αδιαίρετη κοινωνική ομάδα ισχύος, γνώση του κόσμου και θεολογικός λόγος είχαν ενοποιηθεί. Ήταν εύλογο, επομένως, οι πρώτοι που προκάλεσαν ρωγμές σε αυτό το συντριπτικά κυρίαρχο μονοπώλιο της (θεολογικής) γνώσης του κόσμου, να είναι και αυτοί κληρικοί. Θα θυμάται ο αναγνώστης πως την πρώτη περίοδο του ελληνικού Διαφωτισμού, από τις αρχές του 18ου αιώνα, όλοι οι Έλληνες διαφωτιστές που καλλιέργησαν τη νεοτερική σκέψη στα Βαλκάνια με εκδόσεις και διδασκαλία ήταν πολύ μορφωμένοι και σχεδόν όλοι χαμηλόβαθμοι κληρικοί. Επρόκειτο για πρόσωπα που είχαν επιλέξει την επιστημονική γνώση και την ελευθερία της έκφρασης, αντί για την ενσωμάτωση στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Αυτοί οι πολύ μορφωμένοι διανοούμενοι Έλληνες διαφωτιστές διαχειρίζονταν

[1071] Βλ. το εξαίσιο δοκίμιο του Jean-Paul Sartre, *Plaidoyer pour les intellectuels*, Gallimard, Παρίσι 1972, και την ωραία μετάφραση του Άγγελου Ελεφάντη στις εκδόσεις Ο Πολίτης το 1994 με τίτλο *Υπέρ διανοουμένων συνηγορία*.

την ορθολογική, ιδίως την επιστημονική, γνώση και την ελεύθερη έκφρασή της. Προς το τέλος της πρώτης περιόδου του ελληνικού Διαφωτισμού, λίγο μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, εμφανίστηκαν οι πρώτες ριζοσπαστικές πολιτικές ιδέες για την αρχή του νόμου έναντι της βουλησιαρχίας της οθωμανικής δεσποτείας – ό,τι εξελίχθηκε ιστορικά στο κράτος δικαίου. Προϊόντος του αιώνα του Διαφωτισμού, οι Έλληνες κοσμικοί διανοούμενοι διαφωτιστές πολλαπλασιάζονταν τόσο, ώστε προς το τέλος του η σχέση κοσμικών προς κληρικούς διαφωτιστές διανοουμένους να διαμορφωθεί περίπου σε πέντε προς ένα.

Οι πρώτοι Έλληνες επαναστάτες διαφωτιστές εμφανίστηκαν μόλις πριν από τη Γαλλική Επανάσταση στη δεκαετία του 1780. Πιστεύω πως στους προδρόμους αυτών των Ελλήνων επαναστατών διανοουμένων πρέπει να εντάξουμε τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, χάρη στο έργο του *Περί παίδων αγωγής* που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1779, και ιδίως χάρη στην *Απολογία* του 1780.[1072] Στην ίδια κατηγορία πρέπει να εντάξουμε και τον *Ανώνυμο του 1789*, και φυσικά τον Ρήγα Φεραίο με το *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών*.[1073] Όσοι δημόσια, με κάποια έκδοση, δήλωσαν τη στροφή τους προς ανατρεπτικές επιλογές, ήταν ασφαλώς λίγοι, μας επιτρέπουν ωστόσο να υποθέσουμε πως υπήρχαν περισσότεροι που σιωπούσαν ή που δεν τους γνωρίζουμε – αυτός είναι πάντα ο κανόνας. Η Γαλλική Επανάσταση απογείωσε αυτήν την υφιστάμενη κατάσταση των πνευμάτων σε κάποιους Έλληνες διαφωτιστές διανοουμένους. Διεύρυνε την επιρροή τους δραστικά, με γεωμετρική πρόοδο, επειδή με τη δύναμή της νομιμοποίησε ό,τι πριν ήταν ιδεολογικά απαράδεκτο, και εμπέδωσε πολιτικά από το 1789 την ελευθερία ως κοινό παρονομαστή των επιστημών, των τεχνών, της πολιτικής και φιλοσοφικής σκέψης.[1074] Ακόμη, η Γαλλική Επανάσταση ως παράδειγμα θα προτρέψει στην πολιτική επαναστατική δράση πολλούς διανοουμένους σε όλη την Ευρώπη. Πρωτοπόρος της πολιτικής επαναστατικής δράσης για την ιστορία των Βαλκάνιων και των Νέων Ελλήνων ήταν ο Ρήγας Βελεστινλής. Θα τον περιβάλουν αρχικά και θα ακολουθήσουν το παράδειγμά του στη συνέχεια και άλλοι διανοούμενοι, έως τη συμμετοχή πολλών από αυτούς στην Ελληνική Επανάσταση.

Γνωρίζουμε πολύ καλά τα βιογραφικά στοιχεία 146 Ελλήνων διαφωτιστών διανοουμένων, οι οποίοι ήταν όλοι άντρες και έδρασαν με ποικίλους τρόπους μεταξύ 1780 και 1820, ενώ οι περισσότεροι συμμετείχαν και στην Επανάσταση.[1075] Όσοι από αυτήν

[1072] Paschalis Kitromilides, «Cultural Change and Social Criticism: The Case of Iossipos Moisiodax», *History of European Ideas*, 10-6/1989.

[1073] Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Ο "Ανώνυμος του 1789"», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., Επίσης Νίκος Μαυρέλος, «Η μνήμη των ειδών στον χρονότοπο της "Επαρχίας της Ανυπάρκτου" (Ανώνυμος του 1789)», στο Ζαχαρίας Σιαφλέκης (επιμ.), *Γραφές της μνήμης: Σύγκριση, αναπαράσταση, θεωρία*, Gutenberg, Αθήνα 2011.

[1074] Michel Vovelle, «La diffusion des idées révolutionnaires dans le Sud-est européen», in *Rhigas Velestinlis (1757-1789). Intellectuel et combattant de la liberté*. Actes. Unesco-Ed. Desmos, Παρίσι 2002.

[1075] Πέτρος Πιζάνιας (δ/ντής έρευνας), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, ενότητα: «Στελέχη της Επανάστασης».

την ομάδα ζούσαν αλλά δεν πήραν μέρος, όπως δύο από τους διαπρεπέστερους, ο Αδαμάντιος Κοραής και ο Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, έγιναν τελικά υποστηρικτές της.[1076] Νομίζω ότι η αντιπροσωπευτικότητα των μελών αυτού του δείγματος είναι ικανοποιητική. Όλοι αυτοί οι διανοούμενοι εκτιμούμε πως αντιπροσωπεύουν το 20% του τεκμαιρόμενου συνόλου των Ελλήνων διαφωτιστών διανοουμένων. Πάντως, σε αυτούς τους 146 περιλαμβάνονται σχεδόν όλοι οι επιφανείς, μέρος των ελασσόνων και αρκετοί επαγγελματίες δάσκαλοι και έμποροι που παράλληλα ενεργούσαν ως διανοούμενοι, γιατροί και γραμματικοί, όλοι από διάφορες ηλικιακές ομάδες. Ωστόσο, ας το τονίσω ξανά, το κύριο χαρακτηριστικό με βάση το οποίο τους ορίζουμε ως επαναστάτες ήταν ότι στην πλειονότητά τους πήραν μέρος από διάφορες θέσεις, συχνά υψηλές, στην ιδεολογική και οργανωτική προετοιμασία, και ακολούθως στην ίδια την Ελληνική Επανάσταση.

Από το σύνολο αυτής της ομάδας διανοουμένων, το 94% είχε γεννηθεί σε πόλεις και κωμοπόλεις, και οι υπόλοιποι σε χωριά. Το 46% ήταν γιοι εμπόρων και το 26% παιδιά προεστών. Το υπόλοιπο 28% του δείγματος περιλαμβάνει διανοούμενους από τους οποίους οκτώ (5,5%) προέρχονταν από φτωχές αγροτικές οικογένειες και σπούδασαν με έξοδα συγγενών τους. Οι υπόλοιποι ήταν γιοι γιατρών, Φαναριωτών, δασκάλων και Επτανήσιων τιτλούχων αστών. Στο σύνολο των 146, μόνο οι 29 ήταν χαμηλόβαθμοι κληρικοί, αποκομμένοι από την εκκλησία, όχι όμως από την πίστη, όπως οι γεωγράφοι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς, ή ο φυσικός Βενιαμίν Λέσβιος.[1077] Υψηλόβαθμος κληρικός ήταν μόνο ο μητροπολίτης Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας, με ταπεινή κοινωνική καταγωγή, εγκατεστημένος στην Πίζα μετά από ποικίλες μετακινήσεις, ο οποίος ανήκει στους εμπειρικούς σχεδιαστές της εξωτερικής πολιτικής της Ελληνικής Επανάστασης.[1078] Σε ό,τι αφορά τη μόρφωση των ατόμων αυτού του δείγματος, πρέπει να τονίσω πως όλοι είχαν φοιτήσει σε κάποιο από τα καλά ελληνικά σχολεία ή είχαν οικοδιδασκάλους, και από αυτούς το 66% είχε ολοκληρώσει τις σπουδές του σε κάποιο ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο· κατά κανόνα επρόκειτο για σπου-

---

Η συγκεκριμένη ενότητα έχει συγκροτηθεί με βάση τα Αρχεία του Αγώνα - Εκτελεστικόν Σώμα, και τα *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* για τα ονόματα και τα αξιώματα, καθώς επίσης και από πληθώρα πηγών για τα υπόλοιπα βιογραφικά στοιχεία.

[1076] Φίλιππος Ηλιού (επιμ.), *Σταμάτης Πέτρου. Γράμματα από το Άμστερνταμ*, Ερμής, Αθήνα 1976, και την πολύ μετριόφρονα σύντομη αυτοβιογραφία: *Βίος Αδαμαντίου Κοραή συγγραφείς παρά του ιδίου*, Εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Εν Παρισίοις 1833. Για τον Κ. Κούμα βλ. Δαυίδ Αντωνίου, «Αναζητώντας καθηγητές για το πανεπιστήμιο: η περίπτωση του Κωνσταντίνου Κούμα», *Μνήμων*, 13/1991.

[1077] Για τους Δημητριείς βλ. την εισαγωγή της Αικατερίνης Κουμαριανού στο Της ίδιας (επιμ.), *Δανιήλ Φιλιππίδης – Γρηγόριος Κωνσταντάς, «Γεωγραφία Νεωτερική»*, Ερμής, Αθήνα 1988. Για τον Βενιαμίν Λέσβιο βλ. G. P. Henderson, «Η φυσική φιλοσοφία του Βενιαμίν Λέσβιου», *Αιολικά Γράμματα*, 4/1974, και Άννα Ταμπάκη, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδόου αιώνα*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2003.

[1078] Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος. Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828). Βιογραφία*, τ. Ι, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1959, και Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *Τα Ιστορικά*, 5/1986

δές ιατρικής ή φυσικών επιστημών, με εξαίρεση τέσσερις που είχαν σπουδάσει νομικά και δύο μηχανικούς.[1079]

Τα επαγγέλματα των διανοουμένων που επέστρεψαν σε ελληνικές περιοχές εκτείνονται σε όλο το φάσμα των πνευματικών δραστηριοτήτων. Ήταν σχολάρχες και δάσκαλοι των μέσων καλών ελληνικών σχολείων, γιατροί και μηχανικοί, γραμματικοί και έμποροι που επιδίδονταν σε λόγιες δραστηριότητες. Από αυτούς, ορισμένοι διέμεναν μόνιμα σε ευρωπαϊκές πόλεις, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής στο Παρίσι και οι εκδότες αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου στη Βιέννη. Οι περισσότεροι μετακινούνταν κατά διαστήματα μεταξύ οθωμανικών περιοχών και ευρωπαϊκών πόλεων, όπως ο γεωγράφος κληρικός Άνθιμος Γαζής, πρώτος εκδότης του σημαντικότερου περιοδικού του ελληνικού Διαφωτισμού *Ερμής ο Λόγιος* έως το 1814. Τον διαδέχτηκε ο χαμηλόβαθμος κληρικός και σημαίνων διανοούμενος Θεόκλητος Φαρμακίδης, και ακολούθως ο ποιητής και μεταφραστής Κωνσταντίνος Κοκκινάκης, ο οποίος φυλακίστηκε στις αυστριακές φυλακές έως το 1825, κατηγορούμενος για ανατρεπτική δράση.[1080]

Οι δραστηριότητες των Ελλήνων διανοουμένων του Διαφωτισμού αυτής της περιόδου ήταν πολυσχιδείς και πυκνές. Τις ασκούσαν μεταξύ των ευρωπαϊκών και βαλκανικών πόλεων όπου διαρκώς μετακινούνταν. Είχαν πυκνή αλληλογραφία, έγραφαν βιβλία, μετέφραζαν και δίδασκαν, εξέδιδαν περιοδικά· αρκετοί ασκούσαν εμπορικές δραστηριότητες και μετείχαν σε οργανώσεις πολιτιστικού ή και πολιτικού χαρακτήρα. Όπως θα δούμε, από το 1814 όλο και περισσότεροι εντάσσονταν στη Φιλική Εταιρεία.[1081]

Οι διανοούμενοι λοιπόν διαμόρφωναν έναν χώρο δράσης που εκτεινόταν σε πολλές πόλεις της ευρωπαϊκής ηπείρου και σε περιοχές των Βαλκανίων και του Αιγαίου. Ο χώρος δηλαδή της δράσης τους ανταποκρινόταν εν πολλοίς στον βασικό προσανατολισμό του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου. Με τη διαφορά ότι υπάκουε σε μια ροπή αντίστροφη από εκείνη του εξωτερικού εμπορίου. Με βάση ποικίλες ευρωπαϊκές πόλεις και ορισμένες ρωσικές, όπου εξέδιδαν το σύνολο των βιβλίων και των περιοδικών τους, οι διανοούμενοι του ελληνικού Διαφωτισμού δρούσαν με στόχο τις ελληνικές περιοχές, στις οποίες διοχέτευαν μεγάλο όγκο του εκδοτικού τους έργου και της αλληλογραφίας τους, καθώς και την εκπαιδευτική τους δράση στον μεγαλύτερο βαθμό.

[1079] Τα πλήρη κείμενα των βιβλίων πολλών διανοουμένων, ιδίως των φυσικών επιστημών, είναι αναρτημένα στην ιστοσελίδα *Ελληνομνήμων* χάρη στην επιμέλεια του καθηγητή Κώστα Γαβρόγλου.

[1080] Βλ. Σωτήρης Φουρνάρος, *Η πειραματική φιλοσοφία κατά τον Άνθιμο Γαζή. Ο ελληνισμός της Διασποράς και η νεοτερικότητα*, Τραυλός, Αθήνα 2009. Για τον Θεόκλητο Φαρμακίδη βλ. Του ίδιου, *Απολογία*, έκδοσις δευτέρα, αμετάβλητος, Α. Αγγελίδου, Εν Αθήναις 1840. Ορισμένα στοιχεία για τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη βλ. Κωνσταντίνος Άμαντος, *Τα γράμματα εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν, 1566-1822 (Σχολεία και λόγιοι)*, Πειραιεύς 1946.

[1081] Μία εξαιρετική ιστορική βιογραφία, από τις ελάχιστες ολοκληρωμένες που διαθέτουμε, στην οποία αναδεικνύεται μεταξύ άλλων η πολυσχιδής δραστηριότητα ενός αντιπροσωπευτικού Έλληνα διανοουμένου αστού, είναι του Γιάννη Κόκκωνα, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης*, ό.π.

Η κοινωνική επιρροή του ελληνικού Διαφωτισμού από το 1780

Πώς θα εντοπίσουμε το εύρος της κοινωνικής επιρροής των ιδεών των Ελλήνων διαφωτιστών διανοουμένων; Τα μέλη αυτού του κινήματος εκφράζονταν πρωτίστως με τον γραπτό δημόσιο λόγο και τη διδασκαλία· αυτά ήταν τότε τα μέσα διάδοσης των ιδεών και των στόχων τους. Με δεδομένο το μεγάλο εύρος που κατείχε ο προφορικός πολιτισμός στον κοινωνικό και οικονομικό χώρο των Νέων Ελλήνων και των βαλκανικών πληθυσμών εν γένει, θα πρέπει να δεχτούμε προς στιγμήν αξιωματικά πως υπήρχαν γενικά δύο κύκλοι κοινωνικής διάχυσης των βασικών ιδεών που διατύπωναν οι Έλληνες διανοούμενοι διαφωτιστές: εκείνος που οριζόταν από τους εγγράμματους και ένας ασαφής αλλά πολύ ευρύτερος. Θα ξεκινήσουμε πρώτα από τον μικρότερο κύκλο διάδοσης, εκείνον που περιγράφεται από τα όρια κυκλοφορίας των έντυπων μέσων στους εγγράμματους.

Κατά την ακμή της πρώτης περιόδου του Διαφωτισμού, μεταξύ 1750 και 1775, ο μέσος ετήσιος αριθμός τίτλων που είχαν εκδοθεί ανερχόταν σε 26,6 βιβλία κάθε περιεχομένου.[1082] Κατά την πρώτη περίοδο του ελληνικού Διαφωτισμού, δηλαδή έως το 1780, διαπιστώσαμε μέσω των συνδρομητών για την έκδοση βιβλίων ότι οι αναγνώστες εντύπων νεοτερικού περιεχομένου ανήκαν κοινωνικά στα διακεκριμένα αστικά στρώματα των Ελλήνων. Στην ακμή της δεύτερης περιόδου, και συγκεκριμένα μεταξύ 1801 και 1820, ο μέσος όρος ετήσιας έκδοσης βιβλίων είχε σχεδόν τριαπλασιαστεί φτάνοντας στους 67,2 τίτλους.[1083] Κρίνοντας από όσα είναι γνωστά, τα αντίτυπα ανά έκδοση κάθε βιβλίου ανέρχονταν κατά προσέγγιση στα πεντακόσια έως χίλια πεντακόσια, ποσότητα καθόλου ευκαταφρόνητη.[1084] Από την πρώτη λοιπόν στη δεύτερη περίοδο αιχμής του Διαφωτισμού, παρατηρούμε αύξηση του μέσου ετήσιου αριθμού εκδόσεων βιβλίων. Η πραγματική απογείωση του αριθμού εκδόσεων βιβλίων συντελέστηκε, φυσικά, στο ελληνικό κράτος κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ωστόσο, πριν από το ελληνικό κράτος, στην ακμή της δεύτερης περιόδου του ελληνικού Διαφωτισμού έως το 1820, παρατηρούμε επιπλέον σημαντική ποιοτική διαφοροποίηση του περιεχομένου των εκδόσεων σε σύγκριση με την ακμή της πρώτης περιόδου. Όπως ήδη είχαμε την ευκαιρία να τονίσουμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο συζητώντας για τις απαρχές της χειραφέτησης των Νέων Ελλήνων αστών, στην πρώτη περίοδο του ελληνικού Διαφωτισμού, τα κοσμικά βιβλία κάθε είδους αναλογούσαν σε ένα προς σχεδόν τρία εκκλησιαστικά

[1082] Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. 1, σ. 558-577, τ. 2, σ. 229-286. Στον υπολογισμό συμπεριέλαβα μόνο τα βιβλία στα ελληνικά.

[1083] Φίλιππος Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, σ. 61, πίνακας 3.

[1084] Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία και αριθμοί. Η μαρτυρία των τραβηγμάτων», *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, σ. 407, πίνακας 2.

και θρησκευτικά. Στη δεύτερη περίοδο η σχέση αυτή είχε ανατραπεί, φτάνοντας σε 1,2 κοσμικά βιβλία προς ένα εκκλησιαστικό κάθε είδους.[1085] Είναι λοιπόν βέβαιο πως η τάση των Ελλήνων διανοουμένων του Διαφωτισμού να διαμορφώνουν τον δικό τους χώρο έντυπου δημόσιου λόγου, σε αντίθεση με εκείνον της ορθόδοξης εκκλησίας, είχε ξεκινήσει, όπως είδαμε, κατά την πρώτη περίοδο του Διαφωτισμού, αλλά συνεχίστηκε πολύ δυναμικότερα έως το 1820. Η περαιτέρω ποιοτική διαφοροποίηση, που είναι ιστορικά η πλέον σημαίνουσα, συνίσταται στη γλώσσα και στο περιεχόμενο των βιβλίων. Γραμμένα στη μεγάλη πλειονότητά τους στην κοινή νέα ελληνική, τα βιβλία των Ελλήνων διαφωτιστών είχαν ταυτοχρόνως διευρύνει σημαντικά τον χώρο της υψηλής κοσμικής γνώσης. Συγκεκριμένα, τα βιβλία φυσικής, μαθηματικών, γεωγραφίας, ιστορίας, ακόμη βιβλία αρχαιομάθειας, καθώς και λεξικά για διάφορες γλώσσες, φυλλάδια για τα γλωσσικά ζητήματα της ελληνικής, όλα ξεπερνούσαν το 20% της συνολικής παραγωγής έντυπου δημόσιου λόγου. Επιπλέον, ένα 7,5% αντιπροσώπευαν τα βιβλία λόγιας λογοτεχνίας.[1086] Αυτά νομίζω συνιστούσαν τη σημαντικότερη ποιοτική αλλαγή που είχε συντελεστεί κατά τη δεύτερη περίοδο.

Η σύνταξη και οι εκδόσεις βιβλίων αποτελούσαν για τους Έλληνες διαφωτιστές διανοούμενους το σημαντικότερο μέσο διάχυσης των ιδεών τους. Τα βιβλία στο σύνολό τους εκδίδονταν σε τυπογραφεία είκοσι οκτώ ευρωπαϊκών πόλεων, πρωτίστως στη Βενετία, και κατά δεύτερο λόγο στη Βιέννη και στο Παρίσι.[1087] Το άλλο σημαντικό μέσο διάδοσης των ιδεών τους ήταν οι εφημερίδες και τα περιοδικά. Η πρώτη απόπειρα έκδοσης ελληνικής εφημερίδας, και μάλιστα με εβδομαδιαία συχνότητα, έγινε εντυπωσιακά νωρίς, το 1784, και η εφημερίδα είχε τίτλο *Ταχυδρόμος της Βιέννης*, αλλά κυκλοφόρησαν μόλις δύο φύλλα και στη συνέχεια απαγορεύτηκε η έκδοσή της από την αστυνομία της Βιέννης. Εκδότης ήταν ένας Ζακύνθιος δάσκαλος με σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, ο Γεώργιος Βεντότης.[1088] Τη δεκαετία του 1780 στη Βιέννη, στο ίδιο τυπογραφείο, δύο άλλοι Έλληνες, οι αδελφοί Γεώργιος και Πούλιος Μάρκου (Μαρκίδες), παιδιά εμπόρου από τη Σιάτιστα, έμποροι και οι ίδιοι, είχαν ξεκινήσει να ασχολούνται με την τυπογραφία στον ίδιο αυστριακό εκδοτικό οίκο με τον Γ. Βεντότη, και το 1790 εξέδωσαν το πρώτο φύλλο της εφημερίδας με τον ομώνυμο τίτλο, *Εφημερίς*.[1089] Με διακηρυγμένη από το πρώτο φύλλο τη χρήση της κοινής νέας

[1085] Φίλιππος Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής», *ό.π.*, σ. 95-98.

[1086] Στο ίδιο, σ. 95-97.

[1087] Φίλιππος Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής», *ό.π.*, σ. 69, διάγραμμα, και σ. 70 πίνακας 5.

[1088] Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Η πρώτη ελληνική εφημερίδα, ο Ταχυδρόμος της Βιέννης (1784) των Βεντότη και Baumeister, και η δημιουργία μιας αστικής δημοσιότητας στους Νέους Χρόνους», *Κονδυλοφόρος*, 8/2009.

[1089] Αναφορικά με όλα τα σχετικά έντυπα βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός προεπαναστατικός τύπος. Βιέννη-Παρίσι 1784-1821*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995.

ελληνικής γλώσσας, η *Εφημερίς* εκδιδόταν συνήθως δύο φορές την εβδομάδα, αρχικά σε λίγες σελίδες και πολύ σύντομα σε δώδεκα σελίδες, που περιλάμβαναν κάθε είδους ειδήσεις από όλο τον κόσμο.[1090] Οι ίδιοι τυπογράφοι είχαν εκδώσει πολλά από τα έργα του Ρήγα Βελεστινλή, και αυτό θα οδηγήσει στο κλείσιμο του τυπογραφείου και της εφημερίδας το 1797, με τη σύλληψη του Έλληνα επαναστάτη. Μαζί με τον Ρήγα φυλακίστηκε και στη συνέχεια εξορίστηκε ο ένας από τους δύο αδελφούς, ο Γεώργιος, ενώ ο άλλος διέφυγε αρχικά στη Λειψία, ακολούθως στο Παρίσι και τέλος στη Βενετία.[1091] Μία ακόμη ελληνική εφημερίδα με τίτλο *Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη* εκδόθηκε στη Βιέννη το 1811 και διέκοψε την έκδοσή της σε έξι μήνες, σε αυτήν την περίπτωση μάλλον λόγω αποτυχίας των εκδοτών.[1092] Με τη διακοπή της κυκλοφορίας της έκλεισε ο κύκλος εκδόσεων ελληνικών εφημερίδων. Η επόμενη ήταν η *Σάλπιγξ Ελληνική* στην Καλαμάτα τον Ιούνιο του 1821 από τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, με τυπογράφο τον Κωνσταντίνο Τόμπρα, η οποία τυπωνόταν στο μικρό πιεστήριο που είχε φέρει μαζί του ο Δημήτριος Υψηλάντης από την Τεργέστη μαζί με όπλα, πυρομαχικά και χρήματα. Το τυπογραφείο ήταν και αυτό όπλο.

Από το 1811 ξεκίνησε ο κύκλος εκδόσεων των περιοδικών του ελληνικού Διαφωτισμού. Πρώτα εκδόθηκε ο *Ερμής ο Λόγιος*, κατεξοχήν όργανο του πολιτικοποιημένου Διαφωτισμού, τον επόμενο χρόνο ο *Ελληνικός Τηλέγραφος*, στην ίδια λογική με το προηγούμενο, και αρκετά χρόνια αργότερα, το 1819, το ιδιαιτέρως συντηρητικό περιοδικό *Καλλιόπη* με υπεύθυνο τον Αθανάσιο Σταγειρίτη, όλα με έδρα τη Βιέννη. Την ίδια χρονιά εκδόθηκε για πρώτη φορά ελληνικό περιοδικό στο Παρίσι, η *Αθηνά*. Ήταν το πλέον επαναστατικό. Ακολούθησε η έκδοση του ιδεολογικά αντίστοιχου περιοδικού από τον Κερκυραίο διανοούμενο Σ. Κόνδο με τίτλο *Μέλισσα*, και, τέλος, το ιδιαιτέρως συντηρητικό περιοδικό *Μουσείον*.[1093] Τα περιοδικά αποτελούσαν στην πραγματικότητα έκφραση ρευμάτων του ελληνικού Διαφωτισμού και όργανα ιδεολογικών και επιστημονικών συγκρούσεων μεταξύ των κύριων εκφραστών αυτών των ρευμάτων. Ένα από τα ζητήματα το οποίο προκάλεσε σκληρές αντιπαραθέσεις, ήταν ο καθορισμός της μορφής της ελληνικής γλώσσας που θα ήταν η προσφυέστερη για τον γραπτό λόγο και τη μόρφωση των Ελλήνων.[1094] Ζήτημα αρκετά κρίσιμο, αν σκεφτούμε πως τα

[1090] Βλ. την αναστατική έκδοση των σωζόμενων φύλλων, *Εφημερίς*, Βιέννη 1791-1797, εκδότες: Μαρκίδες Πούλιου. Λέανδρος Βρανούσης (ανασυγκρότηση της σειράς, εκδοτική φροντίδα, προλεγόμενα και σημειώσεις), Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1995.

[1091] Λέανδρος Βρανούσης, «Εισαγωγή», *Εφημερίς*, ό.π.

[1092] Για τα αναλυτικά περιεχόμενα της εφημερίδας αυτής βλ. Ρωξάνη Αργυροπούλου – Άννα Ταμπάκη, (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά: ευρετήρια Γ΄: Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη 1811, Ελληνικός Τηλέγραφος 1812-1836, Φιλολογικός Τηλέγραφος 1817-1821*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1983.

[1093] Για τα αναλυτικά περιεχόμενα των παραπάνω περιοδικών βλ. Εμμανουήλ Φραγκίσκος, (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά: ευρετήρια Β΄: Ερμής, ο Λόγιος 1811-1821*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1976. Και Αγγελική Γαβαθά-Παναγιωτοπούλου (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά: ευρετήρια Α΄: Αθηνά, Καλλιόπη, Μέλισσα, Το Μουσείον*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1971.

[1094] Νομίζω ότι το σημαντικότερο επιστημονικό κείμενο το οποίο έχει γραφτεί σχετικά με τις διαμά-

εκκλησιαστικά βιβλία ήταν και, όπως είπαμε, παραμένουν μέχρι σήμερα σε μια αρχαιοπρεπή εκδοχή της ελληνικής, ώστε οι πιστοί να μην πολυκαταλαβαίνουν τον λόγο του θεού τους. Το μακράν σημαντικότερο περιοδικό, ο *Ερμής ο Λόγιος*, ακολούθως ο *Ελληνικός Τηλέγραφος* και η *Μέλισσα*, και το πλέον επαναστατικό, η *Αθηνά*, υιοθετούσαν κάποια εκδοχή της κοινής νέας ελληνικής γλώσσας. Κρισιμότερο είναι ότι και τα τρία αυτά περιοδικά ανήκαν στο ρεύμα του επαναστατικού φιλελευθερισμού της εποχής, και πλάι στις ιδεολογικές τους αναλύσεις ασκούσαν πολύπλευρη μορφωτική και ενημερωτική λειτουργία.

Νομίζω ότι είναι η στιγμή να έλθουμε στον διαχωρισμό που τέθηκε ως αξιωματική παραδοχή στην αρχή αυτού του υποκεφαλαίου. Είπαμε πως η κοινωνική διάχυση των βασικών ιδεών των Ελλήνων διανοούμενων δεν μπορεί να περιοριστεί στη μέτρηση του αριθμού εκδόσεων βιβλίων και περιοδικών. Είναι μάλλον εύλογο πως σε έναν πληθυσμό όπου η μεγάλη πλειονότητα, όπως είδαμε, δεν είχε καν περάσει στο καθεστώς του στοιχειώδους εγγραμματισμού, οι πολύπλοκες αναλύσεις των επαναστατών, αλλά και των συντηρητικών, ήταν απρόσιτες. Ακόμη, όσοι από τους Έλληνες αστούς γνώριζαν γραφή και ανάγνωση, δεν σήμαινε ότι διέθεταν στο σύνολό τους την αντίστοιχη σκευή για την κατανόηση των πολυεπίπεδων πολιτικών, φιλοσοφικών και επιστημονικών αναλύσεων που διατύπωναν οι διανοούμενοι στα βιβλία και τα περιοδικά τους. Ωστόσο, γνωρίζουμε, όπως θα δούμε στη συνέχεια για τις ναυτικές κοινωνίες, ότι οι ιδέες αυτές κυκλοφορούσαν ακόμη και σε κοινωνικές ομάδες χαμηλού ή μηδενικού εγγραμματισμού. Το ερώτημα που τίθεται, συνεπώς, αφορά την πραγματική κοινωνική διάχυση των ιδεών του Διαφωτισμού, σε απλουστευμένη μορφή και ανεξάρτητα από όσα μας υποδεικνύουν οι κυκλοφορίες των βιβλίων και των περιοδικών. Θα ξεκινήσουμε τη διερεύνηση από την εκλαΐκευση, την οποία θα πρέπει να ασκούσαν εκ των πραγμάτων, αυθόρμητα, οι μικρής εμβέλειας διαφωτιστές διανοούμενοι.

Οι δάσκαλοι αποτελούσαν την πλέον προφανή δίοδο απλουστευμένης μεταβίβασης αυτών των ιδεών. Ωστόσο, εκτός από την προφανή λειτουργία των δασκάλων, σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διανοούμενοι που έγραφαν και δημοσίευαν απλουστευμένα νεοτερικά κείμενα, καθιστώντας έτσι κάποιες από τις ιδέες του Διαφωτισμού και κάποιες γνώσεις προσιτές σε απλά μυαλά, που ενδιαφέρονταν όμως για τα τεκταινόμενα. Μία ενδεικτική περίπτωση ελάσσονος διανοούμενου ήταν ο Γεώργιος Λασσάνης, γιος εμπόρου από την Κοζάνη, με σπουδές στην πόλη του και στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας. Έγραφε σχολικά βιβλία, ιστορία και ποίηση. Δίδασκε και ανέβαζε θεατρικά

χες μεταξύ Ελλήνων διαφωτιστών διανοουμένων για την ελληνική γλώσσα είναι του Γιάννη Κόκκωνα, «Η ελληνική συζήτηση για τη γλώσσα στα βιβλία του Διαφωτισμού και η "απάντηση" της Επανάστασης», στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, ό.π. Βλ. επίσης Του ίδιου, «Συγγραμματάκι παιγνηδιάρικον. Ιστορία ενός φυλλαδίου του Παναγιωτάκη Κοδρικά», *Μνήμων*, 26/2004. Για το γλωσσικό ζήτημα βλ. την εποπτική μελέτη του Peter Mackridge, *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*, Oxford University Press, 2010, σ. 80 κ.ε. (Το βιβλίο αυτό έχει εκδοθεί στα ελληνικά από τις εκδόσεις Πατάκη.)

έργα στα οποία έπαιζε και ο ίδιος. Έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας από το 1818 και πήρε μέρος στην εξέγερση της Μολδοβλαχίας.[1095] Υπήρχαν και άλλοι μικρής εμβέλειας, πολύ δραστήριοι επαναστάτες διαφωτιστές διανοούμενοι, όπως ο Ικέσιος Λάτρις, δημοσιογράφος και συγγραφέας από τη Σμύρνη, ο Καλλίνικος Κριτοβουλίδης από την Κρήτη, ο Γεώργιος Ρουσιάδης από την Κοζάνη και άλλοι, ηλικίας μεταξύ 18 και 32 ετών το 1820.[1096] Το συγγραφικό και διδακτικό έργο των περισσότερων είναι γνωστό ελάχιστα ή αποσπασματικά. Μπορούμε όμως να εκτιμήσουμε, με αναφορά στην προσωπογραφική βάση δεδομένων *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, πως σε κάθε έναν σημαίνοντα Έλληνα επαναστάτη διανοούμενο αναλογούσαν κατά μέσο όρο δεκαπέντε μικρής εμβέλειας. Αυτοί με το έργο τους ως δάσκαλοι και συγγραφείς απλοποιούσαν, μεταβίβαζαν και συχνά ανέπλαθαν σε απλούστερη μορφή τις βασικές ιδέες των κορυφαίων του ελληνικού και του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Αυτός ήταν ένας δρόμος κυκλοφορίας των επαναστατικών προταγμάτων και γενικά των ιδεών του Διαφωτισμού προς κοινωνικά στρώματα με χαμηλή μόρφωση και περιορισμένη σκευή.

Πέρα από αυτήν την αυθόρμητη εσωτερική λειτουργία της ομάδας των Ελλήνων διαφωτιστών διανοουμένων, υπήρχαν και άλλες εκδηλώσεις της νεοτερικότητας με περισσότερο πρακτικό πνεύμα, για τούτο μπορούμε να τις αποκαλούμε απλώς εκσυγχρονιστικές. Καλό παράδειγμα αυτής της εκδοχής του Διαφωτισμού αποτελούν οι αρκετοί μικροί και αποτελεσματικοί στη δράση τους διανοούμενοι, με διαφορετική λειτουργία από εκείνην που είχαν οι μείζονες και ελάσσονες ιδεολόγοι της ελευθερίας των Ελλήνων. Αν επιστρέψουμε, για παράδειγμα, στη δεκαετία του 1790, θα συναντήσουμε τον Μακεδόνα Θωμά Δημητρίου. Νεοτερικός άνθρωπος με αμιγώς πρακτικό ορίζοντα, δημοσίευσε το 1793 ένα πρακτικό εμπορικό εγχειρίδιο με τίτλο *Χειραγωγός Έμπειρος εις τας Πραγματείας*, και τον αμέσως επόμενο χρόνο ένα άλλο βιβλίο, τη *Σκριττούρα Δόππια*, έναν χρηστικό οδηγό του διπλογραφικού συστήματος για την τήρηση των εμπορικών λογαριασμών στα λογιστικά βιβλία.[1097] Αυτό το πνεύμα πρακτικού νεοτερικού εκσυγχρονισμού στο εμπόριο θα αλλάξει επίπεδο στις αρχές του 19ου αιώνα, όταν οι ίδιοι Έλληνες έμποροι της Κωνσταντινούπολης και άλλων πόλεων υιοθέτησαν για τις διεθνείς συναλλαγές τους τον Γαλλικό Εμπορικό Κώδικα απευθείας στο πρωτότυπο.[1098] Ο Κώδικας αυτός μεταφράστηκε στα ελληνικά αργότερα, το 1817, και υιοθετήθηκε ως επίσημος εμπορικός κώδικας του ελληνικού κράτους στην Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου

1095 Λάζαρος Παπαϊωάννου, *Γεώργιος Λασσάνης 1793-1870. Ο Φιλικός, ο πολεμιστής, ο λόγιος*, Θεσσαλονίκη 1973.

1096 Πέτρος Πιζάνιας (δ/ντής έρευνας), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, ενότητα: «Στελέχη της Επανάστασης», ό.π. Για τον Γ. Ρουσιάδη βλ. ειδικότερα Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Ο Κοζανίτης λόγιος έμπορος Γεώργιος Ρουσιάδης», *Δωδώνη*, 21-1/1995.

1097 Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και η εμπορική εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδόπουλου», *Μνήμων* (Παράρτημα), σ. 21, 36, 52, 5/1991.

1098 Γιώργος Ε. Ροδολάκης, «Η αποδοχή του Γαλλικού Εμπορικού Κώδικα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 29-30/1982-1990.

τον Ιανουάριο του 1822. Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1815, ένας άλλος νεοτεριστής ειδικός διανοούμενος, ο Νικόλαος Παπαδόπουλος, ξεκίνησε την έκδοση ενός άλλου είδους *Ερμή* μετά από εκείνον των ιδεολόγων επαναστατών. Ήταν ο *Ερμής ο Κερδώος*, μια σημαντική τετράτομη εμπορική εγκυκλοπαίδεια, εξαιρετικός οδηγός για κάθε έμπορο.[1099]

Οι Έλληνες έμποροι της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης που χρηματοδοτούσαν μεταξύ άλλων τις εκδόσεις με αποκλειστικά εμπορικό ενδιαφέρον, είχαν αναγνωριστεί επισήμως ως συντεχνία με διαπιστεύσεις που τους είχε παραχωρήσει ο σουλτάνος Σελίμ Γ' το 1806, και έκτοτε αποτελούσαν *μπερατλήδες* εμπόρους (διαπιστευμένους), ένα είδος ισχυρού εμπορικού κατεστημένου. Αν και συντηρητικοί συγκριτικά με τους συναδέλφους τους των ελληνικών περιοχών, οι ενέργειές τους δηλώνουν ότι δεν δίσταζαν να ενσωματώνουν στο εμπόριό τους σημαντικές νεοτερικές καινοτομίες και να σχεδιάζουν μορφωτικές δράσεις επωφελείς για όλους, εντελώς ανεξάρτητες από τα εμπορικά τους οφέλη.[1100] Ανάλογο πνεύμα, αν και όχι τόσο πρακτικό, συναντάμε στις διάφορες μορφωτικές και πολιτιστικές εταιρείες, ενδεχομένως τεκτονικού χαρακτήρα, οι οποίες ιδρύθηκαν από τις αρχές του 19ου αιώνα, με σημαντικότερη τη Φιλόμουσο Εταιρεία των Αθηνών από το 1813.[1101]

Έως εδώ παρακολουθήσαμε την κυκλοφορία των ιδεών και των γνώσεων, παραμένοντας στα όρια των Ελλήνων αστών που διέθεταν από απλό εγγραμματισμό έως συγκροτημένη μόρφωση. Όμως οι διαδρομές κυκλοφορίας των νεοτερικών ιδεών δεν εξαντλούνταν με κανέναν τρόπο στα κοινωνικά όρια που μπορούσε να καλύψει ο γραπτός λόγος, είτε στην πολύπλοκη είτε στην απλούστερη μορφή του. Υπήρχαν και άλλοι δίαυλοι διάδοσης των ιδεών αυτών, ιδίως η ομιλία, το κατεξοχήν μέσο επικοινωνίας του προφορικού πολιτισμού. Η ανθρωπολογία έχει διατυπώσει τους γενικούς κανόνες διάχυσης των ιδεών χωρίς τη χρήση γραπτού λόγου, αν και για ζώσες, ελάχιστης κλίμακας, φυλετικές και απομονωμένες κοινωνίες. Πώς να εντοπίσουμε στην περίπτωσή μας αυτούς τους διαύλους επικοινωνίας αφού δεν αφήνουν ίχνη;

Για να διευκρινίσω με ένα παράδειγμα τι σήμαιναν αυτοί οι προφορικοί δίαυλοι διάδοσης ιδεών, να θυμίσω πως η ορθόδοξη εκκλησία, όπως και οι άλλες, είχε αντιμετωπίσει ανά τους αιώνες το καθεστώς της προφορικότητας με δύο τρόπους. Ο ένας ήταν να διατηρεί τη γνώση της γραφής και της ανάγνωσης σχεδόν αποκλειστικά για

[1099] Βλ. την ανατύπωση του έργου με το παράρτημα: Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Ερμής, ο κερδώος, ήτοι εμπορική εγκυκλοπαίδεια, Βενετία 1815-1817*, επιμέλεια Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, Παράρτημα της ανατύπωσης, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1989. Βλ. επίσης Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας», ό.π.

[1100] Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τα "συστήματα των εμπόρων" της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης (1806-1820)» στο *Ο έξω-ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη, 1800-1922 πνευματικός και κοινωνικός βίος*, Επιστημονικό συμπόσιο, Αθήνα 2000.

[1101] Για τη Φιλόμουσο Εταιρεία των Αθηνών, τους σκοπούς της, την εκπαιδευτική της δράση, τη Βιβλιοθήκη της βλ. Τηλέμαχος Θ. Βελιανίτης, *Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών*, Σ. Δ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993.

λογαριασμό της. Ακολούθως, υπερέβη το εμπόδιο μεταβίβασης των ιδεών της προς αυτούς που ήθελε να ευαγγελίσει, με τη σταδιακή διαμόρφωση ενός εντυπωσιακού συστήματος προφορικής διάδοσης της πίστης. Οι κληρικοί κατέληξαν να διαθέτουν μια ολοκληρωμένη επεξεργασία της προφορικής επικοινωνίας τόσο υψηλή και τόσο αναλυτική, ώστε να εκφωνούν τις θρησκευτικές ιδέες τυποποιημένα με προσευχές, ψαλμούς, τελετές, με κάθε είδους προφορικές απαγγελίες για κάθε ατομική και κοινωνική εκδήλωση των μελών του ποιμνίου και για όλη τη διάρκεια της ζωής κάθε πιστού. Αυτό το σύστημα μεταβίβασης έφτανε σε επίπεδα εντελούς αποτελεσματικότητας επειδή η εκκλησία αποτελούσε ταυτοχρόνως εξουσία, συνεπώς μπορούσε να πειθαναγκάζει υπέρ των ιδεών της. Οι διαφωτιστές διανοούμενοι δεν διέθεταν παρόμοια αποτελεσματικότητα, ούτε κατά διάνοια. Γνωρίζουμε όμως από διάφορα υλικά αποτυπώματα που υπαινιχθήκαμε στο προοίμιο αυτού του κεφαλαίου, ότι κατόρθωναν, παρ' όλα αυτά, να μεταδίδουν τις δικές τους διαφωτιστικές ιδέες μέσω των διαύλων της προφορικότητας.[1102] Η υψηλή γεωγραφική κινητικότητα των δασκάλων στους οποίους αναφερθήκαμε επανειλημμένα, τους καθιστούσε ασφαλώς φορείς διάδοσης αυτών των ιδεών. Αλλά οι δάσκαλοι σε σχέση με τον εν γένει πληθυσμό του κοινωνικού και οικονομικού χώρου των Νέων Ελλήνων ήταν λίγοι, όπως είδαμε και από την εκτεταμένη αγραμματοσύνη στους χωρικούς, τους ναυτικούς και τους τεχνίτες. Επιπλέον, οι μετακινήσεις για το εμπόριο θα πρέπει να άσκησαν ανάλογη επιρροή στις προφορικές κοινωνίες.

Νομίζω ότι σε αυτό το σημείο θα διευκόλυνε την κατανόηση του φαινομένου που συζητάμε εάν αλλάζαμε οπτική. Εάν δηλαδή εγκαταλείπαμε τη διάχυτη, σχεδόν μεταφυσική, πίστη στην επικοινωνιακή δύναμη που διαθέτει ο έντυπος γραπτός λόγος. Το πιθανότερο είναι πως οι έμποροι και οι καραβοκυραίοι, πρωτίστως αυτοί, δέχονταν τις νεοτερικές ιδέες και ιδίως την αξία της ελευθερίας σε δικές τους νοητικές έδρες πρόσληψης του κόσμου. Έδρες διαμορφωμένες εμπειρικο-πρακτικά από τη δική τους εμπορική δράση. Από αυτή τη συνάντηση ανάμεσα στις εμπειρικο-πρακτικές μορφές των ιδεών των εμπόρων και τις αφαιρετικές, τις οποίες διατύπωναν οι διανοούμενοι, διαμορφώθηκαν πολλά επίπεδα, πολλά κατώφλια προσλήψεων των βασικών ιδεών του Διαφωτισμού. Όλες αυτές οι προσλήψεις, και για όλους σχεδόν, συνοψίζονταν στο δικαίωμα των Ελλήνων στην ελευθερία. Στους Έλληνες αστούς εμπόρους των πόλεων εύκολα διαπιστώνεται αυτή η πεποίθηση από τις ενέργειές τους υπέρ της μόρφωσης με την ίδρυση σχολείων, έκδοση βιβλίων και τα σχετικά. Μπορούμε όμως να εξακριβώσουμε την ίδια ιδεολογία του Διαφωτισμού αποτυπωμένη με απλό, συμβολικό και ρητό τρόπο σε επιλογές αστικών πληθυσμών περιορισμένου εγγραμματισμού, όπως οι ελληνικές ναυτικές κοινωνίες.

[1102] Ορισμένες πολύ ενδιαφέρουσες σκέψεις κάνει ο Αλέξης Πολίτης, «Διερευνώντας τις δομές του λαϊκού πολιτισμού: τα επάλληλα πολιτισμικά στρώματα», *Τα Ιστορικά*, 20/1994.

Πρώτα να θυμίσω ότι όλες οι ελληνικές ναυτικές κοινωνίες πήραν μέρος στην Ελληνική Επανάσταση, και μάλιστα μαζικά, συχνά στην πρώτη γραμμή, και πάντοτε με τα μέσα που ήταν πολυτιμότερα για αυτές, τα πλοία τους. Για την πρώτη περίοδο ανάδυσης της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας γνωρίζουμε τα ονόματα εβδομήντα οκτώ πλοίων που ναυπηγήθηκαν από τις απαρχές της μεσολογγίτικης ναυτιλίας έως το 1770. Εκτός από τέσσερα πλοία με γυναικεία ονόματα, όλα τα άλλα είχαν ονόματα αγίων, ορισμένα μάλιστα είχαν ονόματα αγίων από μοναστήρια της ευρύτερης περιοχής – ενδεχομένως οι ηγούμενοι να είχαν επενδύσει στη ναυπήγηση.[1103] Δεν γνωρίζουμε τη συνέχεια της ονοματοδοσίας των πλοίων αυτού του λιμανιού. Στις αρχές του 19ου αιώνα, σε ένα άλλο ναυτικό νησί με μικρή ναυτιλία, στη Σάμο, από τα οκτώ πλοία που γνωρίζουμε, κανένα δεν είχε όνομα αγίου, αντίθετα δύο είχαν αρχαία ελληνικά ονόματα, δύο με πειρατική συνήχηση (Σκύλα και Στρίγγλα) και τα υπόλοιπα διέθεταν ονόματα γυναικών (Χαρίκλεια, Σκορδούλα κτλ.).[1104] Μετά έρχεται η Κάσος. Γνωρίζουμε δεκαέξι ονόματα πλοίων του νησιού για τις αρχές του 19ου αιώνα, και από αυτά, τα δύο είχαν ονόματα αγίων, άλλα δύο διέθεταν ονόματα τόπων και τα υπόλοιπα, αρχαία ελληνικά.[1105] Στις Σπέτσες, τα αρχαία ελληνικά ονόματα εμφανίζονται στα ακρόπρωρα των πλοίων του νησιού γύρω στο 1780, αλλά δεν γνωρίζουμε τους ακριβείς αριθμούς. Αργότερα, τα πρώτα είκοσι εννέα σπετσιώτικα πλοία που πολέμησαν τον πρώτο μήνα της Ελληνικής Επανάστασης είχαν όλα αρχαία ελληνικά ονόματα, εκτός από επτά που είχαν βαφτιστεί με ονόματα Ευρωπαίων ηγεμόνων.[1106] Ας μη μακρηγορήσουμε. Τις χρονιές 1827-28 ναυπηγήθηκαν 337 εμπορικά πλοία για τα οποία διαθέτουμε πλήρη στοιχεία, επειδή όλα αδειοδοτήθηκαν από το ελληνικό κράτος.[1107] Προέρχονταν από ογδόντα τρεις παράλιες και νησιωτικές περιοχές των ελεύθερων ελληνικών περιοχών και αναρτούσαν ελληνική σημαία. Στην πλειονότητά τους ήταν πολύ μικρά ιστιοφόρα του ενός έως πέντε τόνων, εκτός από το 8% που έφταναν έως τους δεκαπέντε, μικρά και αυτά. Πρόκειται, συνεπώς, για ιστιοφόρα που το πολύ μικρό τους μέγεθος επιτρέπει να θεωρήσουμε με βεβαιότητα ότι ανήκαν σε χαμηλής κοινωνικής τάξης ναυτικούς, ανθρώπους οι οποίοι, σύμφωνα με όσα είπαμε για τον εγγραμματισμό ανά κοινωνική κατηγορία, ανήκαν στους αγράμματους. Τα πλοία αυτά είχαν κατά 64% αρχαία ελληνικά ονόματα, και μάλιστα ποικίλα, προερχόμενα από πρόσωπα των ηρωικών μύθων, της πολιτικής, της φιλοσοφίας, των τεχνών, και ονόματα αρχαίων τόπων. Ακολουθούσαν τα θρησκευτικά ονόματα, που αντιπροσώπευαν το 22% του συνόλου. Τα υπόλοιπα

[1103] Νίκος Στ. Βλασσόπουλος, *Το ναυτικό του Μεσολογγίου*, πίνακας Η', σ. 104. κ.ε.

[1104] Νικόλαος Ι. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, Εκ του Ηγεμονικού τυπογραφείου, Εν Σάμω 1899, σ. 60.

[1105] Μάρκος Μαλλιαράκης, *Επίτομος περιγραφή*, σ. 45-46.

[1106] Ανάργυρος Ανδρέου Χατζη-Αναργύρου, *Τα Σπετσιώτικα*, τ. 2, σ. 121-123, 328-329.

[1107] ΓΑΚ-Κ.Υ/Αρχείο περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, *Γενική Γραμματεία* [1819-1838], φάκ. 180, λήψη 315-317 / φάκ. 186, λήψη 220-221 / φάκ. 197, λήψη 910-911 / φάκ. 204, λήψη 111-116 / φάκ. 206, λήψη 621-623 / φάκ. 207, λήψη 825-829 / φάκ. 208, λήψη 019 / φάκ. 217, λήψη 817-818 / φάκ. 218, λήψη 344-346, Αρχειομνήμων.

είχαν ονόματα γυναικών, ψαριών, ονόματα με πειρατικές συνηχήσεις, τέλος ονόματα ευρωπαϊκών χωρών, καθώς και της ίδιας της Ευρώπης, κοσμικά και αυτά.

Οι νεοτερικές ιδέες και οι γνώσεις δεν διακινούνταν μόνο μέσω των εντύπων. Δεν παράγονταν καν αποκλειστικά από τους κορυφαίους διανοούμενους για να διοχετευτούν στη συνέχεια κατά βαθμίδα κοινωνικής και μορφωτικής κλίμακας σε απλούστερες μορφές, σε απλούστερα μυαλά. Οι δρόμοι κοινωνικής διάχυσης των νέων ιδεών ήταν πολλοί, και ταυτόχρονα οι κοινωνικές εστίες παραγωγής τους ήταν ποικίλες και ανεξάρτητες μεταξύ τους, άσχετα από το ποιοτικό επίπεδο των ιδεών. Στις εστίες αυτές περιλαμβάνονται οι εμπειρικές μορφές ιδεών, όπως προέκυπταν από τις πρακτικές των εμπόρων, οι γνώσεις από χρηστικές συνόψεις, όπως τα εμπορικά εγχειρίδια, οι εκπαιδευτικές διαδικασίες μεταβίβασης και οι συζητήσεις ή ομιλίες σε σπίτια ευκατάστατων, αλλά, κατά πάσα βεβαιότητα, και η ανάγνωση βιβλίων από έναν εγγράμματο για να ακούν πολλοί αγράμματοι. Όλοι αυτοί οι δρόμοι, και άλλοι που δεν υποψιαζόμαστε, αποτελούσαν ταυτόχρονα διαδικασίες παραγωγής και μεταβίβασης γνώσης και ιδεολογίας, της νέας πρόσληψης του κόσμου, την οποία ο καθένας όχι μόνο αντιλαμβανόταν, αλλά κυρίως συσχέτιζε με ανάλογες δικές του εμπειρίες και παραστάσεις. Συνεπώς, οι Έλληνες διαφωτιστές διανοούμενοι, μετριοπαθείς και επαναστάτες, δεν αποτελούσαν ομάδες κλειστές στις κοινωνίες τους, ούτε αποτελούσαν αυτοί αποκλειστικά το κέντρο παραγωγής των νέων ιδεών. Άλλοτε συμπύκνωναν αφαιρετικά τις ιδέες που ήδη κυκλοφορούσαν σε άλλες κοινωνικές ομάδες του ελληνικού αστικού κόσμου, και άλλοτε εισήγαν νέες. Όλες τους όμως κυκλοφορούσαν στις κοινωνίες των πόλεων όπου συναντιόνταν και την ίδια στιγμή διαχέονταν, διαμορφώνοντας διαρκώς ποικίλα επίπεδα πολυπλοκότητας και απλούστευσης. Οι μόνες ιδέες που ήταν σχετικά κοινές για όλους και σε όλα τα επίπεδα του αστικού κόσμου, ανεξαρτήτως του βαθμού εγγραμματοσύνης, και συνεπώς διαμόρφωναν την ιδεολογική συνοχή σε αυτήν τη μεγάλη ποικιλία των προσλήψεων νεοτερικών ιδεών, ήταν η αυτοαναγνώριση στην ταυτότητα «Έλληνας» και η επιθυμία της ελευθερίας.

Η διαμόρφωση του επαναστατικού πνεύματος

> «Όχι αθλία πατρίς! [...] Πώς να σε στολίσω, εν ω είσαι καχεκτική! Την υγείαν σου, την ζωήν σου ζητώ. Θέλεις την εύρει, όταν ο πραγματευτής, ο τεχνίτης, ο γεωργός σου έχουν όσον ενδέχεται λογικών ζώων άξια φρονήματα, όταν μάθουν ότι είναι υποκείμενα και όχι πράγματα...»
>
> Ανώνυμος, *Στοχασμοί του Κρίτωνος*, 1819

Στην ελληνική ιστοριογραφία ένα επίθετο χαρακτηρίζει, και προφανώς ερμηνεύει, την περίοδο που εδώ ορίζουμε ως δεύτερη περίοδο του ελληνικού Διαφωτισμού, δηλαδή

από το 1780 έως το 1820. Είναι το επίθετο «ριζοσπαστικός», καθιερωμένο στη σχετική ιστοριογραφία ως περιγραφικός όρος.[1108] Ο όρος «ριζοσπαστικός» δηλώνει υπερβολικά έμμεσα την επαναστατική στροφή μιας σημαντικής μερίδας Ελλήνων διαφωτιστών διανοουμένων. Μάλιστα, αντί του όρου «διανοούμενοι» προτιμάται από την ίδια ιστοριογραφία ο όρος «λόγιοι». Πρόκειται για όρους ιδεολογικά ασφαλείς, αλλά με κόστος την επιστημονική αοριστία. Οι δύο αυτοί όροι σπέρνουν ασάφεια στα κριτήρια περιοδολόγησης των φαινομένων που εξετάζουμε, και αφήνουν αδιευκρίνιστα κύρια χαρακτηριστικά του ελληνικού Διαφωτισμού. Για παράδειγμα, δεν πιστεύω ότι ήταν λιγότερο ριζοσπαστικοί οι πρώτοι νέοι μορφωμένοι Έλληνες αστοί που εξέδιδαν τον 17ο αιώνα βιβλία μόνο και μόνο για να γράφουν στους προλόγους «είμαι Έλληνας», «οι Οθωμανοί είναι βάρβαροι». Ούτε ασφαλώς ο Μεθόδιος Ανθρακίτης ήταν λιγότερο ριζοσπάστης όταν εισήγαγε τη μαθηματική επιστήμη στα Βαλκάνια και ασκούσε την ελεύθερη έκφραση. Επιπλέον, άκρως συντηρητικοί διανοούμενοι, αντιδραστικοί θα λέγαμε σήμερα, όπως ο Παναγιωτάκης Κοδρικάς και ο Δημήτριος Καταρτζής, είχαν πτυχές ριζοσπαστισμού στις απόψεις τους για τη γλώσσα και την εκπαίδευση. Πιστεύω, λοιπόν, πως ο όρος «ριζοσπαστικός» είναι ανεπαρκής ως προς την πραγματικότητα που θέλει να ορίσει, και πολύ περισσότερο ανεπαρκής είναι ο όρος «λόγιοι». Ενώ ο όρος «ιδεολογική στροφή» που θέλει να περιγράψει την επαναστατική τροπή ενός τμήματος των Ελλήνων διανοουμένων διαφωτιστών, βαθμιαία από το 1780, είναι έμπλεος αοριστίας. Η διαφορά, λοιπόν, των ριζοσπαστών από τους επαναστάτες ήταν ότι οι δεύτεροι επιδίωξαν και οργάνωσαν μαζί με άλλους την ολική ανατροπή της οθωμανικής δεσποτείας στους ελληνικούς τόπους, και με βάση αυτόν τον προσανατολισμό ως κριτήριο ορίζουμε εδώ και την περιοδολόγηση του ελληνικού Διαφωτισμού.

Πώς γεννιέται το επαναστατικό πνεύμα σε Έλληνες διαφωτιστές διανοούμενους, ποια ήταν τα πρωταρχικά ελατήρια της ιδεολογικής διαφοροποίησης σημαντικής μερίδας τους; Είναι προφανές, αγαπητέ αναγνώστη, πως τα πρόσωπα τα οποία εμείς γνωρίζουμε ως Έλληνες διαφωτιστές διανοούμενους, ούτε είχαν μορφωθεί στα ελληνικά σχολεία ή στα πατρικά τους σπίτια από οικοδιδασκάλους, ούτε είχαν σταλεί σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια προκειμένου να γίνουν πεπεισμένοι επαναστάτες. Τίποτε δεν προείκαζε την εξέλιξη του Ρήγα και του Κοραή. Και το πρώτο πολύ μετριοπαθές βιβλίο με τίτλο *Αληθής Πολιτική* του Έλληνα μαθηματικού αρχικά, και φιλόσοφου στη συνέχεια, Χριστόδουλου Παμπλέκη, το 1781 δεν άφηνε να διαφανεί πως από το 1786 στη Λειψία θα συντάξει και θα μεταφράσει κείμενα τα οποία στο σύνολο της γραμματείας του ελληνικού Διαφωτισμού ήταν από τα πλέον αντικληρικαλιστικά και υπέρ της αθεΐας.[1109] Τα πρόσωπα αυτά μετεξελίχθηκαν σε επαναστάτες διανοούμενους επειδή

[1108] Τον όρο «ριζοσπαστικός Διαφωτισμός» εισήγαγε το 1964 ο Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς. «Ο Ελληνικός Διαφωτισμός», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 12, και στη συνέχεια απαντάται συχνά σε άλλα κείμενα του ίδιου.

[1109] Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 89 κ.ε. Για τη θέση του Χριστόδουλου

διέθεταν προϋποθέσεις που δεν γνωρίζουμε, αν και μπορούμε να υποστηρίξουμε γενικά πως δέχτηκαν επιρροές τόσο ριζικές, ώστε να τους οδηγήσουν σε υψηλού επιπέδου ατομική χειραφέτηση. Για να κατανοήσουμε αυτή τη διαδικασία χειραφέτησης, δεν θα πρέπει να ξεκινήσουμε τη συζήτησή μας, όπως γίνεται συνήθως, από την επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης.[1110] Άλλωστε, αν δεν προϋπήρχαν στους Έλληνες επαναστάτες διανοούμενους κάποιες ιδεολογικές προϋποθέσεις δικές τους, διαμορφωμένες από αυτούς τους ίδιους και το περιβάλλον τους, δύσκολα θα μπορούσε να τους επηρεάσει το επαναστατικό πνεύμα του 1789, όπως άφησε αδιάφορους, μάλλον επειδή φόβισε, άλλους μορφωμένους Έλληνες, καθώς και Ευρωπαίους. Ας ξεκινήσουμε, συνεπώς, από τα θεμελιώδη ανθρώπινα κίνητρα, και συγκεκριμένα από το θεμελιωδέστερο, την ικανοποίηση της ανθρώπινης επιθυμίας, η απελευθέρωση της οποίας αποτελεί πάντοτε την κατεξοχήν προϋπόθεση για την ατομική χειραφέτηση.

Όταν το 1771 ο Αδαμάντιος Κοραής, είκοσι τριών ετών τότε, ξεκίνησε από τη Σμύρνη για να πάει στο Άμστερνταμ ώστε να επεκτείνει εκεί τα δίκτυα της εμπορικής επιχείρησής του, ήταν ένας συντηρητικός ανατολίτης με ικανοποιητική μόρφωση, ρούχα βαριά και πολλά, ανάλογα με τα υπερβολικά αυστηρά ήθη, κοινωνικότητα περιορισμένη στο πλαίσιο της ευρείας οικογένειας και του επαγγέλματος, σχέσεις με το γυναικείο φύλο αυστηρά στην προοπτική του γάμου, «όντως χριστιανός ορθόδοξος», όπως έγραψε ο παραγιός του.[1111] Στο Άμστερνταμ θα ανακαλύψει μια άλλου είδους γνώση και θα την κατακτήσει με άλματα. Μαζί, θα υιοθετήσει τα ελαφριά και στενά ευρωπαϊκά ρούχα, τους χορούς, το ξενύχτι και το αλκοόλ, το φλερτ με γυναίκες, την ελεύθερη έκφραση και πολλά που δεν ξέρουμε. Σιγά σιγά άρχισε να εγκαταλείπει και τις εμπορικές δραστηριότητες. Αργότερα, μετά από διάφορες μετακινήσεις στην Ευρώπη, εγκαταστάθηκε στο Μονπελιέ, όπου σπούδασε ιατρική, και κατέληξε στο Παρίσι, ενώ στην καμπή προς τον 19ο αιώνα είχε εξελιχθεί σε αυτό που ξέρουμε, στον επαναστάτη διανοούμενο του ελληνικού Διαφωτισμού μετά τον Ρήγα και τον Μοισιόδακα.

Ο Ρήγας Βελεστινλής, μάλλον γόνος ευκατάστατης οικογένειας, γεννήθηκε το 1757 στο Βελεστίνο της Θεσσαλίας. Σπούδασε στον τόπο του και άσκησε το επάγγελμα του δασκάλου, αλλά σύντομα έφυγε για την Κωνσταντινούπολη, στη συνέχεια πήγε στις ηγεμονίες και, τέλος, στη Βιέννη.[1112] Εκεί, γύρω στο 1785 προετοίμασε και το

Παμπλέκη στον ελληνικό Διαφωτισμό βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Η σιωπή για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη», *Τα Ιστορικά*, 4/1985.

1110 Όπως εύστοχα υποδεικνύει η Νάσια Γιακωβάκη, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (δ/νση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 2, σ. 56-58.

1111 Για τον Α. Κοραή βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Από την παράδοση στο Διαφωτισμό: Η μαρτυρία ενός παραγιού», στο Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμ. Φίλιππος Ηλιού, Ερμής, Αθήνα 1976. Η φράση στη σ. ζ'. Και E. G. Vallianatos, *From Graikos to Hellene. Adamantios Koraes and the Greek Revolution*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1987.

1112 Για τον Ρήγα η βιβλιογραφία είναι εκτεταμένη. Εδώ βλ. Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας. Έρευνα*,

1790 εξέδωσε τα πρώτα έργα του. Το πρώτο ήταν η μετάφραση και σε κάποιο βαθμό διασκευή, με τον δικό του τίτλο *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, έργο ερωτικού περιεχομένου με κείμενα επιλεγμένα από το τεράστιο έργο του ελευθεριακού Γάλλου συγγραφέα Nicolas Edme Restif de La Bretonne. Ο Ρήγας φαίνεται να εμπνεύστηκε τον δικό του πρωτότυπο τίτλο από την όπερα του Μότσαρτ *Έτσι κάνουν όλες, ήτοι Το σχολείον των εραστών*, που είχε ανέβει στη Βιέννη την εποχή που ο Ρήγας ήταν εκεί.[1113] Υπήρχαν και άλλα ελευθεριακού περιεχομένου έργα του Ρήγα τα οποία εκδόθηκαν μετά τον θάνατό του.[1114]

Οι Έλληνες διανοούμενοι συναντούσαν αυτή την ελευθερία στις ευρωπαϊκές πόλεις και με πολλούς άλλους τρόπους. Όπως, για παράδειγμα, στις στοές των ελευθεροτεκτόνων. Εκεί, αρκετοί Έλληνες ανακάλυπταν έναν κοινωνικό χώρο όπου η ισότητα και η ατομική ελευθερία αποτελούσαν φυσιολογικό κανόνα.[1115] Με δυο λόγια, οι ευρωπαϊκές πόλεις λειτούργησαν για τους Έλληνες διανοούμενους διαφωτιστές ως πεδίο αναπαραγωγής, και μάλιστα πολυεπίπεδο. Σπουδές, γνωριμίες, εργασία, εκδόσεις των έργων τους, συνάντηση και επικοινωνία σχεδόν εξ επαφής με ιδέες και γνώσεις που ασφαλώς θα γνώριζαν κάπως στους οθωμανικούς τους τόπους. Όλα αυτά όμως πολλαπλασιάζονταν με κάτι ελάχιστα γνωστό στην Ανατολή: τη σχεδόν καθημερινή βιωματική σχέση με την ατομική ελευθερία. Και αυτή απελευθέρωνε την κάθε είδους επιθυμία. Οι Έλληνες αστοί διανοούμενοι ενστερνίζονταν λοιπόν τα νέα ήθη, που συνιστούσαν κυριολεκτικά άσκηση στην ατομική ελευθερία, ήθη που κατέλυαν ατομικές και κοινωνικές συμπεριφορές αιώνων. Για αυτά οι οπαδοί του Διαφωτισμού διεκδικούσαν τη φιλοσοφική και ηθική ορθότητα. Ο ίδιος ο Ρήγας στον πρόλογο του *Σχολείου* έγραφε πως οι ηδονικές αναγνώσεις και ευφραίνουν και επανορθώνουν τα ήθη, κάνοντας μάλλον αναφορά στον Diderot και στον Rousseau.

Έκρινα σκόπιμο να αναφέρω αυτά τα γνωστά παραδείγματα, ώστε να τονίσω πως οι Έλληνες διανοούμενοι διαφωτιστές, μάλιστα δύο από τους κορυφαίους της δεύτερης περιόδου, είχαν περάσει μια διαδικασία ατομικής χειραφέτησης. Η χειραφέτηση συνίστατο στην ατομική απελευθέρωση από το διάχυτο και μάλλον αποπνικτικό πνεύμα

συναγωγή και μελέτη, Δαίδαλος, Αθήνα 1954. Επίσης βλ. την εξαντλητική μελέτη Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα 2003, όπου και το σύνολο της βιβλιογραφίας έως την έκδοση. Για τη Χάρτα του Ρήγα βλ. το εξαιρετικό αφιέρωμα στο ψηφιακό περιοδικό *e-Perimetron. International web journal on sciences and technologies affined to history of cartography and maps*, 3-3/2008 (www.e-perimetron.org/Vol_3_3).

[1113] Ελένη Τσαντσάνογλου, «*Σχολείον των ντελικάτων εραστών*. Μια απρόσμενη συνάντηση του Ρήγα με τον Μότσαρτ», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, 1/1989. Για το βιβλίο βλ. Λέανδρος Βρανούσης, «Εκδόσεις και χειρόγραφα του *Σχολείου ντελικάτων εραστών*», *Ερανιστής*, 8/1970.

[1114] Σχετικά με το *Σχολείον* του Ρήγα και τα υπόλοιπα ελευθεριακά του κείμενα βλ. Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής*, σ. 173-221.

[1115] Σχετικά με τη συμμετοχή Ελλήνων στις στοές ελευθεροτεκτόνων στην Αυστροουγγαρία και τις γερμανικές πόλεις βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα. Οι γερμανόφωνες μαρτυρίες*, Περίπλους, Αθήνα 2010.

συντηρητισμού των πατριαρχικών σχέσεων που έφεραν από τους τόπους καταγωγής τους, αν και στις βαλκανικές πόλεις είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται κάποιες αλλαγές στα ήθη κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα.[1116] Θα υποθέσουμε πως πολλοί από τους Έλληνες διανοούμενους του Διαφωτισμού είχαν χειραφετηθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να φτάσουν ένα υψηλό επίπεδο εξατομίκευσης της προσωπικότητάς τους· είχαν δηλαδή συγκροτηθεί σε ατομικά υποκείμενα. Ως πρόσωπα τα οποία απελευθερώνονταν, ανακάλυπταν το πολύπλεγμα ορθολογικής γνώσης, νεοτερικής καλλιέργειας και επαναστατικών ιδανικών της εποχής τους. Όλα αυτά είχαν κοινό παρονομαστή την ελευθερία ως οικουμενική αξία και την ανθρώπινη ευτυχία ως επιδίωξη. Η νέα γενιά μορφωμένων Ελλήνων διανοουμένων διαφωτιστών, με τα πόδια τους να πατάνε σταθερά στα επιτεύγματα της Γαλλικής Επανάστασης, άρχισαν να σκέφτονται τη δική τους επανάσταση. Στόχοι της σύγκρουσης –την οποία ξεκίνησαν ιδεολογικά ο Ι. Μοισιόδακας και πολιτικά ο Ρήγας, καθώς και η σαρκαστική και καταλυτική κοινωνική κριτική του *Ανώνυμου του 1789*– ήταν η οθωμανική τυραννία και ο εκκλησιαστικός σκοταδισμός. Σύγκρουση διαρκής και ιδεολογικά ανηλεής, σύγκρουση δύο εχθρικών κόσμων.

Η υποτελής ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, το ίδιο μάλιστα το Πατριαρχείο, είχαν αντιληφθεί ήδη από την εποχή του Μεθόδιου Ανθρακίτη τον κίνδυνο που απειλούσε την ιδεολογική ηγεμονία τους. Από το 1759 και κατά περιόδους έως το 1779, ένας φανατικός ιεραπόστολος καλόγερος, ο Κοσμάς Αιτωλός, περιηγήθηκε πολλές ελληνικές περιοχές διακηρύσσοντας στους χριστιανούς ραγιάδες ότι είχε μάθει από τον Χριστό «πως με την χάριν του Κυρίου μας Ιησού Χριστού και Θεού δεν είσθε Έλληνες, δεν είσθε ασεβείς, αιρετικοί, άθεοι, αλλ' είσθε ευσεβείς ορθόδοξοι χριστιανοί».[1117] Το ορθόδοξο Πατριαρχείο δεν θα αρκεστεί σε αυτές τις ενέργειες. Από το 1778 και διαρκώς κατά τις επόμενες δεκαετίες υπενθύμιζε στους ανερχόμενους νησιώτες αστούς με αλλεπάλληλες εγκυκλίους ότι πρέπει να τηρούν την υποτέλεια στον σουλτάνο επειδή ήταν θέλημα του Θεού.[1118] Το 1798 κυκλοφόρησε το γνωστό εκκλησιαστικό φυλλάδιο με τίτλο *Πατρική Διδασκαλία*, μια θερμή διακήρυξη της ορθόδοξης εκκλησίας υπέρ της υποτέλειας των ραγιάδων στους Οθωμανούς. Την ίδια χρόνια ο Αδαμάντιος Κοραής απάντησε με την *Αδελφική Διδασκαλία*, προσπαθώντας να πείσει τους αξιωματούχους του κλήρου για τις νεοτερικές ιδέες, χρησιμοποιώντας όμως τα λόγια των Αποστόλων του χριστιανισμού. Επρόκειτο για προσπάθεια του Κοραή να πείσει του αξιωματούχους της ορθόδοξης εκκλησίας με τα δικά τους θεμελιώδη κείμενα, αλλά μάλλον κατάλαβε και ο

[1116] Roxane Argyropoulos, «Modifications du mode de vie et rôle des mentalités dans les Balkans (XVIIIe et XIXe siècles)», *Etudes balkaniques*, 1/1991.

[1117] Αυγουστίνος Ν. Καντιώτης, Μητροπολίτης Φλωρίνης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Έκδοσις Ορθοδόξου Ιεραποστολικής Αδελφότητος "Ο Σταυρός", Αθήναι 2007, σ. 101.

[1118] Μια πολύ ενδιαφέρουσα συλλογή εγκυκλίων της ορθόδοξης εκκλησίας όπου εκδηλώνεται όλο το πνεύμα δίωξης του ελληνικού Διαφωτισμού και οι προτροπές υπέρ της υποτέλειας βλ. Περικλής Γ. Ζερλέντης, «Πατριαρχών γράμματα διατακτικά προς τους νησιώτας περί δουλικής υποταγής εις τους κρατούντας», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 9/1926.

ίδιος την αστοχία του, αντιλήφθηκε ότι η σύγκρουση των Ελλήνων διαφωτιστών με την ορθόδοξη εκκλησία ήταν απελευθερωτική και ιδεολογικά αναγκαία για τους στόχους τους.[1119] Πράγματι, η ορθόδοξη εκκλησία θα αντιδρά με όλα τα μέσα στην άνοδο του ελληνικού Διαφωτισμού. Με απειλές, αφορισμούς, προειδοποιήσεις, καλοπιάσματα, εκβιασμούς, αφορισμό και διαπόμπευση του Χριστόδουλου Παμπλέκη· θα αναμειχθεί στη σύλληψη και εκτέλεση του Ρήγα, ακολούθως θα τον αφορίσει, θα απειλήσει με «μάχαιρα», όπως είπαμε, τους «ελληνόφρονες», θα πολεμήσει όπου είχε περιθώριο τα νεοτερικά σχολεία, θα καταραστεί την Ευρώπη και, τέλος, θα αφορίσει και την Ελληνική Επανάσταση, αφού είχε προηγηθεί η Γαλλική.[1120] Μετά την ήττα του Ναπολέοντα το 1815, η διαμάχη μεταξύ ορθόδοξου Πατριαρχείου και Ελλήνων διανοουμένων επαναστατών εντάθηκε τόσο, ώστε στους κύκλους των τελευταίων συζητιόταν πως αξιωματούχοι του Πατριαρχείου διερευνούσαν το ενδεχόμενο δολοφονίας ορισμένων διανοουμένων ώστε να φρονηματιστούν οι υπόλοιποι.[1121] Ας κάνουμε μια παύση.

Πράγματι, η πολιτική ιδεολογία της υποτέλειας, την οποία εξέφραζε επιθετικά η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, σοκάρει τον αναγνώστη σήμερα. Αυτή η επιθετική εθελοδουλία της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας φαίνεται απλή απόρροια των προνομίων που κατείχε στο οθωμανικό κράτος. Πράγματι, ήταν έτσι. Απέρρεε όμως και από θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ των κοσμοαντιλήψεων της εκκλησίας και των διαφωτιστών. Οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι της ιεραρχίας του ορθόδοξου Πατριαρχείου εξακολουθούσαν να ευαγγελίζονται τη γνώση του κόσμου με τη θεολογία, και πολιτικά την υποταγή στην οθωμανική κυριαρχία, την οποία όριζαν και αυτή ως προϋπόθεση για τη σωτηρία της ψυχής που θα εξασφάλιζε σε κάθε πιστό μια θέση στον παράδεισο. Αντίθετα, οι επαναστάτες Έλληνες διανοούμενοι πρότασσαν μια νέα κοσμική αξία γύρω από την οποία θα περιστρέφονταν όλες οι αναλύσεις τους: την ελευθερία γενικά, και την ελευθερία των Ελλήνων συγκεκριμένα. Η ορθόδοξη εκκλησία και οι αξιωματούχοι της αγνοούσαν πλήρως τη σημασία της ζωής των πιστών και, όπως είναι ο κανόνας στην ορθόδοξη θεολογία, τη θεωρούσαν ένα μάταιο πέρασμα από τη γέννηση προς τη λύτρωση που ξεκινούσε με τον θάνατο. Διαμετρικά αντίθετα, οι Έλληνες επαναστάτες διανοούμενοι διαφωτιστές, όπως πρώτοι οι Ευρωπαίοι, θεωρούσαν τον θάνατο απλό φυσικό τέλος του ατόμου, χωρίς να αναιρείται η θεμελιώδης αρχή της ελευθερίας και ο αυτοκαθορισμός των ανθρώπων εν ζωή. Για τους διαφωτιστές η ευτυχία του ανθρώπου στη διάρκεια της ζωής του εξασφαλιζόταν μόνο από την ελευθερία. Αυτή η μείζων αξία θα έπρεπε να καθορίζει τη ζωή κάθε

[1119] Για τη σύγκρουση των Ελλήνων διαφωτιστών διανοουμένων με την ορθόδοξη εκκλησία βλ. Παναγιώτης Δ. Τσόλιας, *Η κριτική της θρησκείας στον νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Προσκήνιο, Αθήνα 2010.

[1120] Ενδεικτικά βλ. Φίλιππος Ηλιού, «"Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου". Οι προεπαναστικές κρίσεις και ο Ν. Σ. Πίκκολος», *Ο Ερανιστής*, 11/1974. Ειδικότερα για τον Ρήγα βλ. Του ίδιου, «Η πατριαρχική καταδίκη του Ρήγα», *Αντί*, 652/1998.

[1121] Φίλιππος Ηλιού, «"Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου"», σ. 617 κ.ε.

ατόμου, όπως και την πολιτική και κρατική οργάνωση κάθε κοινωνίας. Για τούτο επιδίωκαν τη λύτρωση από τις πολιτικές τυραννίες και τον εκκλησιαστικό σκοταδισμό. Σε αντίθεση λοιπόν με την εκκλησία, που αντιμετώπιζε μεταφυσικά (αλλά όχι εμπράκτως) τη ζωή ως μάταιο πέρασμα, και τον θάνατο ως αφετηρία της λύτρωσης, οι διανοούμενοι του Διαφωτισμού εκκοσμικεύοντας τον κόσμο και τη ζωή είχαν ήδη οικειοποιηθεί τον διαφωτιστικό υλισμό ως θεμελιώδη φιλοσοφική κοσμοθεωρία και τον είχαν δημιουργικά προσαρμόσει στα καθέκαστα των Ελλήνων.[1122]

* * *

Το κατεξοχήν χαρακτηριστικό γνώρισμα κάθε επαναστάτη σε όλες τις ιστορικές περιόδους είναι η πολιτική πράξη και οι ιδεολογικές και θεωρητικές θεμελιώσεις των στόχων, όπως εκφράζονται σε κείμενα. Το ίδιο ίσχυε και για τους Έλληνες διαφωτιστές επαναστάτες. Ο Ρήγας Βελεστινλής, πρώτος αυτός, εισήγαγε τον ελληνικό επαναστατικό Διαφωτισμό στο πεδίο της πολιτικής πράξης, και αυτό μόνο τον καθιστά επικεφαλής των πρωτοπόρων σε όλα τα Βαλκάνια. Όλο το έργο του (τα επαναστατικά θούρια, τα συντάγματα, η Χάρτα και η πολιτική σύλληψη της Ελληνικής Δημοκρατίας στα όρια των Βαλκανίων) δεν είχε δημιουργηθεί για να συμβάλει στη θεμελιώδη γνώση, αλλά ήταν λόγος με αποκλειστικό προορισμό να στηρίζει και να προωθεί την πολιτική πράξη για την ελευθερία.[1123] Η συντηρητική εθνικιστική ελληνική ιστοριογραφία έχει βασανιστεί επί δεκαετίες σε χιλιάδες σελίδες προκειμένου να φέρει τον Ρήγα στα μέτρα της επίσημης εθνικής και καθεστωτικής ιδεολογίας. Είναι απλώς μάταιο. Μάλιστα, διαπιστώνεται εύκολα με μια μόνο ματιά στη Χάρτα, στις αλλεπάλληλες αναφορές σε όλες τις εθνοπολιτισμικές ομάδες των Βαλκανίων, και τέλος στους βαλκανικούς λαούς, για τους οποίους αυτός ο επαναστάτης πρόβλεπε ρητά ότι θα περιλαμβάνονταν στο σχέδιό του για την Ελληνική Δημοκρατία. Ο Ρήγας ήταν πρωτίστως αντισκοταδιστής, αντιοθωμανός, μαχητής της ελευθερίας. Όταν αναφερόταν σε Έλληνες, είχε στον νου του τον ορισμό των Ελλήνων κατά την ελληνική αρχαιότητα, αρκετά εξιδανικευμένο, όπως ήταν ο κανόνας στην εποχή του. Δηλαδή, όπως οι Αθηναίοι, οι Σπαρτιάτες, οι Θηβαίοι και άλλοι διατηρούσαν στο ακέραιο την ταυτότητα της κάθε πόλης-κράτους, χωρίς για τούτο να παύουν να ορίζονται όλοι μαζί ως Έλληνες, κατ' αναλογία οι βαλκανικοί λαοί θα μπορούσαν να συνυπάρξουν σε ένα είδος κοινοπολιτείας, οργανωμένης με θεμέλιο την ελευθερία και την αρχή του Νόμου. Το δεύτερο σκέλος της στρατηγικής του Ρήγα

[1122] Για τον υλισμό στους Έλληνες διαφωτιστές βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, «Το πρόβλημα του υλισμού στη φιλοσοφία του ελληνικού διαφωτισμού». *Ο Ερανιστής*, 17/1981.

[1123] Για τα έργα του Ρήγα βλ. Λέανδρος Βρανούσης (συναγωγή κειμένων, φιλολογική επεξεργασία και παρουσίαση), *Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος*, τ. Α-Β. Αθήνα 1968-1969. Τα Άπαντα του Ρήγα έχει εκδώσει σε ψηφιακό δίσκο ο Δρ. Δημήτρης Καραμπερόπουλος (επιμέλεια-εισαγωγή-ευρετήρια), *Άπαντα τα έργα του Ρήγα Βελεστινλή*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2007.

ήταν αμιγώς πολιτικό. Αφορούσε τη συμμαχία με το ισχυρό κράτος που θα στήριζε μια παρόμοια στρατηγική για τα Βαλκάνια. Ήταν εύλογο τότε να περιλαμβάνει στην πολιτική του σκέψη την αναζήτηση μιας συμμαχίας με ισχυρό ευρωπαϊκό κράτος, είτε προσβλέποντας στον πάγιο εχθρό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τη Ρωσία, είτε στους αναδυόμενους απελευθερωτές των ευρωπαϊκών λαών, τους Γάλλους επαναστάτες, οι οποίοι άλλωστε είχαν προωθηθεί έως τα Επτάνησα το 1797. Το ζήτημα που έθεσε ο Ρήγας με τον σχεδιασμό των διεθνών συμμαχιών που θα έπρεπε να συνάψουν οι βαλκανικοί λαοί προκειμένου να κατακτήσουν την ελευθερία τους, απέρρεε από ένα πασιφανές δεδομένο. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρά την κρίση της, παρά τον χαρακτήρα ομοσπονδίας περιφερειακών τοπαρχών που έτεινε να λάβει το αυτοκρατορικό κράτος, παρέμενε μία μεγάλη δύναμη. Το ζήτημα των διεθνών συμμαχιών που θα άλλαζε τον συντριπτικά άνισο συσχετισμό δύναμης για τους βαλκανικούς λαούς, ήταν τόσο σοβαρό, ώστε να διατρέχει τις σκέψεις και τα σχέδια πολλών διανοουμένων, φυσικά και της ελληνικής επαναστατικής ηγεσίας κατά τη διάρκεια του 1821. Όμως η στρατηγική απελευθέρωσης των βαλκανικών λαών από την οθωμανική κυριαρχία, όπως την είχε συλλάβει και επιδίωκε να την εφαρμόσει ο Ρήγας, ξεπεράστηκε γρήγορα από τις ιστορικές εξελίξεις, καθώς θα δούμε αμέσως. Αυτές τις συνέλαβε και τις εξέφρασε ο άλλος πολιτικός σχεδιαστής της ελευθερίας, ο Αδαμάντιος Κοραής.

Για την ελευθερία των Ελλήνων

Ο βαλκανικός ορίζοντας του πολιτικού σχεδίου του Ρήγα παραμερίστηκε. Ο λόγος δεν ήταν η σύλληψη και η εκτέλεσή του στις αρχές του 1798, όσο οι ριζικές ανατροπές σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ανατροπές τις οποίες είχαν προκαλέσει οι δύο πρώτες φάσεις της Γαλλικής Επανάστασης. Ας κάνουμε μια πολύ σύντομη παρέκβαση, προκειμένου να θυμηθούμε τα δεδομένα της εποχής.

Κατά την πρώτη περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης, από το 1789 έως τον Αύγουστο του 1792, εγκαθιδρύθηκε στη Γαλλία η Συνταγματική Μοναρχία. Επρόκειτο για ένα καθεστώς άκρως ασταθές, αλλά για πρώτη φορά είχε αφαιρεθεί από τον βασιλιά η απόλυτη εξουσία. Στο εξής, ο μονάρχης θα μοιραζόταν την εξουσία με ένα μικρό μέρος του γαλλικού λαού που είχε αποκτήσει πολιτικά δικαιώματα, τα οποία εξέφραζε η εκλεγμένη εθνοσυνέλευση. Το δεύτερο κύμα της Επανάστασης τον Αύγουστο του 1792 και η ανακήρυξη της γαλλικής République ήταν μια δεύτερη επανάσταση μέσα από την πρώτη. Οι εκλογές, με γενικευμένο το δικαίωμα ψήφου για όλους τους ενήλικους άνδρες, και χωρίς πλέον το κριτήριο του εισοδήματος, ανέδειξαν τη νέα εθνοσυνέλευση η οποία ανέλαβε όλες τις εξουσίες. Ακολούθησε η νικηφόρα μάχη του Βαλμύ και άλλες, όπου οι Γάλλοι επαναστάτες νίκησαν τους Πρώσους και τους Αυστριακούς, οπότε εμπεδώθηκε μια πρώτη μορφή της γαλλικής République. Η νέα μορφή πολιτικής οργάνωσης

των Γάλλων εδραιώθηκε κατά την περίοδο της Επιτροπής Κοινής Σωτηρίας με την εκτέλεση του Βασιλιά το 1793, και ολοκληρώθηκε με τη νίκη του Ναπολέοντα τον Οκτώβριο του 1797 επί του Πρώτου Συνασπισμού των μοναρχικών δυνάμεων της Ευρώπης. Η νέα μορφή πολιτικής οργάνωσης της γαλλικής κοινωνίας ήταν το εθνικό κράτος. Σε αυτήν την άγνωστη έως τότε μορφή κρατικής και πολιτικής οργάνωσης, οι πρώην υπήκοοι του βασιλιά και μέχρι πρότινος δουλοπάροικοι απέκτησαν σε πλήρη έκταση τη θεσμική υπόσταση του πολίτη. Με αναφορά στις φιλοσοφικές αρχές του Ρουσώ, οι πολίτες ως θεσμικό σώμα συγκροτούσαν τη λαϊκή κυριαρχία, τη μόνη πηγή εξουσίας του έθνους, ενώ το κράτος, στη θέση του παλαιού βασιλιά, αποτελούσε τον μόνο εγγυητή της δημοκρατικής νομιμότητας. Το εθνικό κράτος ήταν πλέον γεγονός. Και άρχισε να δείχνει την τεράστια δυναμική του από την πρώτη ιστορική του καριέρα με τους Ναπολεόντειους Πολέμους, όπως άλλωστε επί δύο και πλέον αιώνες στη συνέχεια.

Ο Αδαμάντιος Κοραής ήταν ο πρώτος Έλληνας διανοούμενος που αντιλήφθηκε την τεράστια σημασία αυτών των αλλεπάλληλων ανατροπών μεγάλης ιστορικής κλίμακας.[1124] Το 1800, ήδη εγκατεστημένος στο Παρίσι, εξέδωσε ένα φυλλάδιο με τίτλο *Άσμα Πολεμιστήριον*, μια επαναστατική προτροπή σε έμμετρο λόγο, όπως ο *Θούριος* του Ρήγα, προτρέποντας τους Έλληνες της Αιγύπτου να πολεμήσουν τους Οθωμανούς από τις τάξεις του Ναπολέοντα.[1125] Δύο χρόνια πριν, είχε ξεκινήσει η Μεσογειακή Εκστρατεία της Γαλλίας, με στόχο να ελέγξει κρίσιμες περιοχές της κλειστής θάλασσας, και ο Κοραής ξανά, έναν χρόνο μετά το πρώτο του φυλλάδιο, κυκλοφόρησε και δεύτερο, με τίτλο *Σάλπισμα πολεμιστήριον*.[1126] Σε αυτό προέτρεπε τους Έλληνες να συνταχθούν με το στράτευμα του Γάλλου απελευθερωτή.

Ο Κοραής, από το πρώτο φυλλάδιο, δεν απευθυνόταν στις βαλκανικές εθνότητες, παρά αποκλειστικά και μόνο στους Έλληνες. Η στρατηγική για τη βαλκανική κοινοπολιτεία δεν εμφανίζεται σε κανένα σημείο στα γραπτά του. Οι Έλληνες είχαν ήδη πάρει την αποκλειστική θέση που μέχρι μόλις πριν από τέσσερα χρόνια κατείχαν όλοι οι βαλκανικοί λαοί μαζί, στο απελευθερωτικό σχέδιο του Ρήγα. Ο Κοραής, πολύ σύντομα, το 1803, με πρότυπο τον *Ιστορικό πίνακα των προόδων του ανθρώπινου πνεύματος* του Κοντορσέ, είχε καταμετρήσει τις κοινωνικές δυνάμεις, τις οικονομικές και άλλες προόδους των Ελλήνων αστών, και παρουσίασε στο Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας τα επιτεύγματα του ελληνικού λαού, για να αποδείξει ότι άξιζε την ελευθερία του.[1127] Μόλις δύο χρόνια αργότερα, το 1805, δημοσίευσε τη γνωστή μπροσούρα

[1124] Βλ. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Ο Κοραής και η εποχή του», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π.

[1125] Αδαμάντιος Κοραής, *Άσμα πολεμιστήριον των εν Αιγύπτω περί ελευθερίας μαχομένων Γραικών*, Εν τη κατ' Αίγυπτον ελληνική τυπογραφία, 1800.

[1126] Αδαμάντιος Κοραής, *Σάλπισμα πολεμιστήριον*, Εκ της ελληνικής τυπογραφίας Ατρομήτου του Μαραθωνίου, Εν Αλεξανδρεία 1801.

[1127] *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, lu à la Société des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803)*. Par Coray, docteur de Médecine, et Membre de Ladite Société, Firmin Didot, Παρίσι 1803.

του για το τι έπρεπε να κάνουν οι Έλληνες ακούγοντας «τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος».[1128]

Ο Κοραής έβλεπε την απελευθέρωση των Ελλήνων, όχι όλων των Βαλκάνιων. Από τα σχέδια του Ρήγα είχε όμως διατηρήσει το ζήτημα των διεθνών συμμαχιών. Σύμφωνα με τον Κοραή, οι Έλληνες δεν μπορούσαν παρά να συμμαχήσουν με μια μεγάλη δύναμη για να στηρίξουν την απελευθέρωσή τους – αν δεν τους απελευθέρωνε κιόλας από μόνη της η μεγάλη αυτή δύναμη. Για τον Κοραή, η επιλογή της επαναστατικής Γαλλίας ως αποκλειστικού συμμάχου προκειμένου να επιτευχθεί η ελευθερία των Ελλήνων, δεν συνιστούσε απλώς συγκυριακή επιλογή που απέρρεε από τις επιτυχείς εκστρατείες του Ναπολέοντα, αλλά στρατηγική. Με την επικράτηση της Γαλλικής Επανάστασης, η αναδιάταξη των ιδεολογικών μετώπων μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών ήταν τόσο ριζική, ώστε σύμφωνα με το σχέδιο του Κοραή οι Έλληνες δεν θα μπορούσαν και δεν θα έπρεπε να περιμένουν βοήθεια από κανένα απολυταρχικό ευρωπαϊκό κράτος – και με κανέναν τρόπο από την τσαρική Ρωσία. Αντίθετα, για τον Κοραή, η επαναστατική Γαλλία ήταν το κράτος το οποίο απελευθέρωνε τους λαούς της Ευρώπης από τους δεσπότες και τους μονάρχες, επειδή ήταν θεμελιωμένο στο ιδανικό της ελευθερίας του ανθρώπου. Άλλωστε, εκείνες τις χρονιές που ο Κοραής δημοσίευε τις επαναστατικές προτροπές προς τους Έλληνες, στα γαλλικά επιτελεία συζητιόταν η δημιουργία ενός είδους ενιαίου γαλλοελληνικού κράτους, μάλλον με τμήματα της Πελοποννήσου ως προγεφυρώματα για τη Μεσογειακή Εκστρατεία των Γάλλων.[1129] Προφανώς επρόκειτο για τύπο επικυριαρχίας ανάλογο με αυτόν που είχαν εφαρμόσει οι Γάλλοι στα Επτάνησα, και που οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου αντιμετώπιζαν πολύ θετικά.

Από την κοινοπολιτεία των βαλκανικών λαών που σχεδίασε ο Ρήγας έως τη στροφή στην ελευθερία των Ελλήνων με τη στήριξη, αν όχι την πρωτοβουλία, της Γαλλίας του Ναπολέοντα, όπως την καθιέρωσε ο Κοραής, είχαν μεσολαβήσει μόλις τέσσερα χρόνια. Και από την πρώτη προτροπή του Κοραή προς τους Έλληνες το 1800 να πολεμήσουν στο πλευρό του Γάλλου στρατηλάτη, διατυπώθηκε μόλις έξι χρόνια αργότερα μια στρατηγική διαφοροποίηση ως προς τις συμμαχίες των Ελλήνων.[1130] Ο ελληνικός εθνικός προσανατολισμός της ελευθερίας, όπως τον είχε καθιερώσει ο Κοραής, παρέμεινε στο εξής σταθερός για όλους τους Έλληνες επαναστάτες. Αντίθετα, το ζήτημα της ευρωπαϊκής δύναμης που θα στήριζε τον αγώνα τους, αποτελούσε επίδικο πολιτικό ζήτημα. Μέσα από τις ιδεολογικές διαμάχες για την ελευθερία των Ελλήνων και την αναζήτηση

[1128] Αδαμάντιος Κοραής, *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις. Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας όταν ήκουσαν τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος*. Εκ της τυπογραφίας Χρυσίππου του Κριτοβούλου, εις την Βενετίαν 1805.

[1129] Νικόλας Βερνίκος. *Το σχέδιο αυτονομίας της Πελοποννήσου*, ό.π.

[1130] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η εμφάνιση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης στη νεότερη Ελλάδα». *Τα Ιστορικά*, 10/1989.

ευρωπαϊκών συμμαχιών που θα τη στήριζαν, άρχισε να αναφύεται στους κύκλους των Ελλήνων επαναστατών διανοουμένων μια πολιτική σκέψη ουσιωδέστερη από τη σκέψη του Κοραή. Αυτή έστρεφε το ενδιαφέρον των αναλύσεων στις ίδιες τις ελληνικές κοινωνικές δυνάμεις. Τις χώριζε σε εκείνες που λόγω της ενσωμάτωσής τους στο οθωμανικό κράτος θα έπρεπε να αποκλειστούν, επειδή δεν ανήκαν με κανέναν τρόπο στους Έλληνες, και στις ελληνικές, που θα έπαιρναν μέρος στο σχέδιο για την ελευθερία.[1131] Ποιες μπορούσαν να είναι αυτές οι κοινωνικές δυνάμεις, σύμφωνα με τις σκέψεις και τα σχέδια των Ελλήνων επαναστατών;

Το πρώτο σχετικό κείμενο που έθεσε ρητά, αν και πολύ σχηματικά, την προβληματική αυτή, ήταν *Ο Ρωσσαγγλογάλλος*.[1132] Γράφτηκε σε έμμετρο λόγο και θα πρέπει να κυκλοφόρησε το 1805, σχεδόν παράλληλα με το προτρεπτικό κείμενο του Κοραή προς τους Έλληνες να συνταχθούν με τον Ναπολέοντα. Ο συγγραφέας του κειμένου παρέμεινε ανώνυμος, επειδή ήταν καταλυτικά κριτικός προς όλες τις ομάδες ισχύος της εποχής του. Ο *Ρωσσαγγλογάλλος* διαλέγεται με εκπροσώπους τεσσάρων ομάδων ισχύος, έναν ορθόδοξο μητροπολίτη, έναν Έλληνα μεγαλέμπορο, έναν Φαναριώτη ηγεμόνα και έναν Έλληνα κοτζάμπαση. Και οι τέσσερις εκφράζονται στους διαλόγους αδιάφορα για τον «τουρκικό ζυγό», ενώ ο μητροπολίτης και ο Φαναριώτης δηλώνουν ρητά πως ο ζυγός αυτός είναι προς το συμφέρον τους. Αυτό συνοπτικά είναι το επίπεδο της κοινωνικής κριτικής που ασκεί ο Ανώνυμος στους ισχυρούς της εποχής του. Το δεύτερο επίπεδο είναι η αμφίσημη στάση απέναντι στις τρεις μεγάλες δυνάμεις της εποχής (Γαλλία, Ρωσία και Αγγλία). Ο συγγραφέας του *Ρωσσαγγλογάλλου* περισσότερο επιθυμούσε και λιγότερο αναζητούσε τα πραγματικά πολιτικά δεδομένα μιας πιθανής ένωσης των τριών δυνάμεων εναντίον των Οθωμανών, προκειμένου να απελευθερώσουν τους Έλληνες. Πρόσμενε δηλαδή έξωθεν ισχυρή βοήθεια, όπως ο Κοραής από τους Γάλλους, και μαζί εξέφραζε θυμό για την αδιαφορία των δυνάμεων αυτών απέναντι στους Έλληνες. Ο θυμός του επιτρέπει να διαφανούν οι πρώτες αμφιβολίες για τη στήριξη της μίας ή της άλλης ευρωπαϊκής δύναμης, και ασφαλώς οι αρχικές σκέψεις να στηριχτούν οι Έλληνες στις δικές τους δυνάμεις.[1133] Αυτές οι σκέψεις θα εκφραστούν για πρώτη φορά ρητά και συστηματικά τον επόμενο χρόνο, το 1806, με ένα βιβλίο-σταθμό για τον ελληνικό επαναστατικό Διαφωτισμό. Ήταν η *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας*, γραμμένη από ανώνυμο Έλληνα, και πιστεύω ότι αυτό το βιβλίο πρέπει να θεωρούμε ως ιδεολογικό μανιφέστο και οδηγό της πολιτικής στρατηγικής της Ελληνικής Επανάστασης.[1134]

[1131] Βλ. σχετικά Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ένα σχόλιο στον "Ρωσσαγγλογάλλο"», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1994.

[1132] Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ο Ρωσσαγγλογάλλος*, Κριτική έκδοση με επιλεγόμενα, Πορεία, Αθήνα 1990.

[1133] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ένα σχόλιο», σ. 83-86.

[1134] Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος Περί Ελευθερίας*... Συντεθείς τε και Τύποις

Η *Ελληνική Νομαρχία*, ένας τόμος 260 σελίδων αφιερωμένος στον Ρήγα, ήταν το πρώτο κείμενο στο οποίο αναζητούνται μεθοδικά οι αιτίες της «δουλείας» των Ελλήνων. Στο βιβλίο αναπτύσσεται όλη η κριτική του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, προσαρμοσμένη στην οθωμανική τυραννία, τη βουλησιαρχική εξουσία του σουλτάνου και τον σκοταδισμό της ορθόδοξης εκκλησίας.[1135] Σε ένα από τα κεφάλαια («βιβλία», όπως τα ορίζει ο συγγραφέας), ο Ανώνυμος απευθυνόταν ρητά και συγκεκριμένα στις ελληνικές ηγετικές ομάδες, για να κρίνει τη στάση τους έναντι της οθωμανικής τυραννίας και να τους υπαγορεύσει το καθήκον που απέρρεε από την επαναστατική ιδεολογία της εποχής, τον πατριωτισμό. Σε αυτό το κεφάλαιο εισήγαγε σε ένα σημείο το βασικό σύνθημα των Ιακωβίνων: «Πώς, λοιπόν, να μην προκρίνη ο ελεύθερος χίλιας φοράς καλλιότερα τον θάνατον από μίαν τοιαύτην ζωήν».[1136] Ο λόγος του Ανωνύμου εδώ είναι λόγος ενός ανεξάρτητου διανοούμενου επαναστάτη, και ίσως για να διατηρήσει την ανεξαρτησία του λόγου του είχε χρηματοδοτήσει ο ίδιος την έκδοση του βιβλίου του. Απευθυνόταν χωρίς κανένα πρόσχημα, χωρίς καμία περιστροφή, στις ηγετικές ομάδες των Ελλήνων, στις οποίες ασκούσε κριτική. Αν και σε αντίθεση με τον συγγραφέα του *Ρωσσαγγλογάλλου*, η κριτική του ήταν αρκετά διαφοροποιημένη για κάθε κοινωνική ομάδα. Εκείνες που θεωρούσε ότι μπορούσαν να ενταχθούν στο σχέδιο της ελευθερίας των Ελλήνων (εμπόρους, καραβοκυραίους και αρματολούς), τις καθοδηγούσε επιτακτικά να στραφούν προς το πατριωτικό τους καθήκον, που αποτελούσε απόρροια της ελληνικής ιστορίας και της ηθικής της ελευθερίας. Για τον Ανώνυμο της *Νομαρχίας*, οι έμποροι ξεχώριζαν από τις υπόλοιπες ελληνικές κοινωνικές ομάδες ισχύος, για το έργο τους υπέρ της προόδου. Στον αντίποδα στέκονταν οι ορθόδοξοι κληρικοί, οι Φαναριώτες, καθώς και οι καλόγεροι, τους οποίους θεωρούσε «συνεργούς της τυραννίας» προς ίδιον όφελος. Ειδικότερα τους αξιωματούχους του κλήρου τους ορίζει ως «αμαθές [...] και διεφθαρμένον ιερατείον».[1137] Οι κοτζαμπάσηδες δέχτηκαν επίσης, λιγότερο έντονα, τις κριτικές του Ανώνυμου. Στο τέλος εκφράζει τον θαυμασμό του και μάλιστα επιχειρεί να καταμετρήσει συγκεκριμένα τις δυνάμεις των ενόπλων, δηλαδή τους αρματολούς και τους Σουλιώτες.

Η ανάλυση του Ανωνύμου της *Νομαρχίας* κινείται σε πολλά επίπεδα. Είναι έργο θεωρητικό και ιστορικό, με πυκνές αναφορές σε όλες τις αξίες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, και κυρίως στην αξία της ελευθερίας και της ανθρώπινης ευτυχίας που επιφέρει.

εκδωθείς ιδίοις αναλώμασι προς ωφέλειαν των Ελλήνων παρά Ανονίμου του Έλληνος, Εν Ιταλία 1806. Σχετικά με την *Ελληνική Νομαρχία*, βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Για την Ελληνική Νομαρχία», *Τα Ιστορικά*, 46/2007. Επίσης Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, «Ελληνική Νομαρχία: Ήτοι λόγος περί του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού. Η γέννηση της νεοελληνικής πολιτικής σκέψης στις απαρχές του 19ου αιώνα», στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, ό.π.

1135 *Ελληνική Νομαρχία*, «Τύραννοι και δούλοι», βιβλίο δεύτερο, και η «Ελλάδα στα δεσμά της», βιβλίο τρίτο.

1136 *Στο ίδιο*, «Οι συνεργοί της τυραννίας», βιβλίο τέταρτο.

1137 *Στο ίδιο*, για τον κλήρο από 163 κ.ε., για τους Φαναριώτες σ. 202-203.

Κινείται στο επίπεδο της καταλυτικής κριτικής έναντι της οθωμανικής τυραννίας και των «συνεργών της» ορθόδοξων κληρικών, των Φαναριωτών και δευτερευόντως των κοτζαμπάσηδων. Περιγράφει τις συνθήκες ζωής των χωρικών και των τεχνιτών τονίζοντας πως «φρίττει το πνεύμα [...] εις το να διηγηθώ την ζωήν τους» στο οθωμανικό καθεστώς, και τέλος καταμετράει τις κοινωνικές δυνάμεις, ιδίως των εμπόρων, καθώς και τις ένοπλες των αρματολών και των Σουλιωτών, που θα μπορούσαν να σηκώσουν το ένοπλο βάρος της επανάστασης των Ελλήνων.[1138] Όλοι οι συλλογισμοί και οι αναλύσεις του θεμελιώνονται σε μια πλειάδα ιστορικών παραδειγμάτων και φιλοσοφικών αξιώσεων, και ξεκινούν από την πρώτη σελίδα με μια αναφορά στον Καρτέσιο: «Στοχάσου και αρκεί». Τέλος, ο Ανώνυμος θέτει και αυτός το ζήτημα των ευρωπαϊκών συμμαχιών των Ελλήνων, όμως για πρώτη φορά το τέμνει ριζικά. Γράφει: «Και ποίος στοχαστικός άνθρωπος ημπορεί να πιστεύση ότι όποιος από τους αλλογενείς δυνάστας ήθελε κατατροπώσει τον οθωμανόν, ήθελε μας αφήσει ελευθέρους; Ω απάτη επιζήμιος! Μην είσθε, αδελφοί μου, τόσον ευκολόπιστοι».[1139] Αυτή η κριτική προς όσους ανέμεναν την απελευθέρωση των Ελλήνων από κάποια ευρωπαϊκή δύναμη, ασφαλώς και προς τον Κοραή, ολοκληρώνεται με το ρητορικό ερώτημα: «Διατί, αδελφοί μου, να θέλωμεν να αλλάξωμεν κύριον όταν μόνοι μας ημπορούμεν να ελευθερωθώμεν; Νομίζετε να είναι ελαφρότερος ο ζυγός μιας ξένης δυναστείας; Δεν στοχάζεσθε, ότι πάλιν ζυγός είναι;»[1140]

Ο Ανώνυμος άλλαξε σχεδόν ριζικά την κατεύθυνση που θα έπρεπε να πάρει η δράση για την ελευθερία των Ελλήνων. Με το βιβλίο του προέτρεπε τους Έλληνες να στηριχθούν στις δικές τους δυνάμεις, και αυτές τις δυνάμεις τις κατονόμαζε, τις έκρινε και τις καταμετρούσε. Φιλοσοφικά και ιδεολογικά, η σκέψη του ασφαλώς βρισκόταν στο κέντρο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ιδίως του γαλλικού, ενώ συγχρόνως ήταν προσαρμοσμένη στα ελληνικά πραγματικά δεδομένα. Πολιτικά, προέτρεπε τους Έλληνες να στηριχθούν στις δικές τους δυνάμεις. Επιπλέον, τη στιγμή που έγραφε το βιβλίο του, οι Σέρβοι υπό τον Γεώργη Καραγεώργη είχαν μόνοι τους εξεγερθεί από το 1804, χωρίς να αναμένουν προκαταβολικά την εξασφάλιση κάποιας εξωτερικής βοήθειας.

Δεν γνωρίζουμε με αριθμούς τον βαθμό διάδοσης των ιδεών του Ανωνύμου, αλλά όπως είπαμε δεν είναι καθοριστικοί. Αν κρίνουμε όμως από τον ζήλο με τον οποίο η Φιλική Εταιρεία διαφύλασσε την αυτονομία της, από τις συμμαχίες που διαμορφώθηκαν μεταξύ των ελληνικών ηγετικών ομάδων πριν από την Επανάσταση στο πλαίσιο της Φιλικής, αλλά και από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης χωρίς προηγούμενη εξωτερική βοήθεια, δεχόμαστε με βεβαιότητα πως το πολιτικό σχέδιο που εκδιπλωνόταν στις σελίδες της *Ελληνικής Νομαρχίας* είχε επικρατήσει.

1138 *Στο ίδιο*, σ. 137 κ.ε.
1139 *Στο ίδιο*, σ. 198.
1140 *Στο ίδιο*, σ. 199.

Τα κείμενα που συντάσσονταν ή μεταφράζονταν από Έλληνες επαναστάτες διανοουμένους μετά τη *Νομαρχία*, επικεντρώνονταν στην ιδεολογική κριτική και την καλλιέργεια της σκέψης. Για παράδειγμα, ο *Λίβελλος κατά των Αρχιερέων* το 1810.[1141] Αυτό το κείμενο, παρότι παρέμεινε χειρόγραφο, θα πρέπει να είχε ευρεία διάδοση, και πέραν της σκληρότατης κριτικής στην ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία ο συγγραφέας του διατύπωνε τη βασική ιδέα πως η χριστιανική ταυτότητα πρέπει να παραγκωνιστεί για χάρη της προόδου των Ελλήνων.[1142] Μετά τον *Λίβελλο* ακολούθησαν πολλά κείμενα. Τρία από αυτά δηλώνουν τη διαρκή ανάπτυξη της επαναστατικής σκέψης. Το πρώτο, αρκετά αγνοημένο από την ιστοριογραφία, ήταν γραμμένο από έναν Έλληνα που υπέγραφε με αρχικά. Κυκλοφόρησε το 1817 και επρόκειτο για ένα απλό, πρωτότυπο και μαχητικό μανιφέστο που ανέλυε την επαναστατική ιδεολογία της εποχής, με τίτλο *Δοκίμιον περί Πατριωτισμού*.[1143] Πρόκειται για ένα βιβλίο εξήντα τεσσάρων σελίδων, όπου αναλύεται ο πατριωτισμός ως η επαναστατική ιδεολογία της εποχής από το πρίσμα των Ελλήνων. Η θεμελίωσή της προέκυπτε με παραδείγματα που είχαν αντληθεί από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα. Έναν χρόνο αργότερα, εκδόθηκε για πρώτη φορά στα ελληνικά ένα από τα θεμελιώδη φιλοσοφικά έργα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, συγκεκριμένα το βιβλίο του Ρουσώ για τις *Απαρχές και τα θεμέλια της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων*, μεταφρασμένο από τον Φιλικό Σπυρίδωνα Ν. Βαλέτα με ψευδώνυμο.[1144] Το 1819 εκδόθηκε στο Παρίσι ένα άλλο πολύ σημαντικό πρωτότυπο ελληνικό έργο με τίτλο *Στοχασμοί του Κρίτωνος*.[1145]

Η ανωνυμία όλων των παραπάνω Ελλήνων διανοουμένων πρέπει να ήταν επιβεβλημένη από το περιεχόμενο των βιβλίων τους, εφόσον αυτά κυκλοφορούσαν σε ένα δεσποτικό περιβάλλον βαλκανικό και απολυταρχικό, όπου μετά την πτώση του Ναπολέοντα αυτές οι ιδέες διώκονταν σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Οι συντάκτες τους είχαν δίκιο να φυλάγονται, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι ο τότε Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ αφόρισε ειδικότερα τους *Στοχασμούς του Κρίτωνος* και έκαψε το βιβλίο σε δημόσια πυρά στην αυλή του Πατριαρχείου.[1146] Οι *Στοχασμοί* ήταν ένα ιδεολογικό μανιφέστο στηριγμένο στις ιδέες του Ρουσώ, ένα κήρυγμα υπέρ της δημοκρατίας του κράτους των Ελλήνων, του οποίου μάλιστα η

[1141] Πρώτη αναφορά και δημοσίευση αποσπασμάτων έκανε ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικές συνέπειες της κοινωνικής διαμάχης στη Σμύρνη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 3/1982.

[1142] Παναγιώτης Δ. Τσολιάς, *Η κριτική της θρησκείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, σ. 116-121.

[1143] (Νικόλαος Σκούφος;) *Δοκίμιον περί πατριωτισμού προς τους κατοίκους των Ιονικών επτά νήσων*. Αφιερωθέν υπό Ε. Φ., Εν Φιλαδελφία, Εκ του ελληνικού τυπογραφείου, 1817. Για το βιβλίο και τον συντάκτη βλ. Δέσποινα Κατηφόρη, *Νικόλαος Σκούφος. Σχεδίασμα βιογραφίας*, ΕΜΝΕ/ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 1990.

[1144] Δημήτριος Αριστομένης (Σπυρίδων Ν. Βαλέτας), *Ιωάννου Ιακώβου Ρουσσώ του εκ Γενεύης. Λόγος περί αρχής και βάσεως της ανισότητος των ανθρώπων προς αλλήλους*, μεταφρασθείς εκ της γαλλικής γλώσσης υπό Δημητρίου Αριστομένους, δαπάνη του τιμιωτάτου και φιλογενούς Κυρίου Παλαιολόγου Λεμονή, Παρίσι 1818. Βλ. επίσης Γιάννης Κόκκωνας, «Μια αθησαύριστη αγγελία του Ν. Σ. Πίκκολου (1818). Μαρτυρία για τη συμβολή του στη διάδοση των ιδεών του Ρουσώ», *Τετράδια Εργασίας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1988.

[1145] Ανώνυμος, *Στοχασμοί του Κρίτωνος*, εκ της Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, Εν Παρισίοις 1819.

[1146] Φίλιππος Ηλιού, «"Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου"», σ. 615-616.

δημιουργία βρισκόταν επί θύραις, κατά τον συγγραφέα. Το βιβλίο αυτό, ενσωματώνοντας στις σελίδες του την ηθική, ιδεολογική και πολιτική κριτική που είχαν διατυπώσει και οι προηγούμενοι διανοούμενοι στα επαναστατικά τους κείμενα, προσθέτει πως η οθωμανική δεσποτεία και ο κληρικός σκοταδισμός αποτελούσαν εμπόδια, όχι μόνο για την πολιτική και ηθική ανάπτυξη των Ελλήνων, αλλά και για την οικονομική τους πρόοδο.[1147]

Η οργάνωση της πολιτικής πράξης

Σε όλο το έργο των διανοουμένων του Διαφωτισμού, το εκπαιδευτικό και το έντυπο, το μεταφρασμένο και το πρωτότυπο, στις επιστολές τους και –υποθέτουμε– στις συζητήσεις μεταξύ τους, επικρατούσε το πάθος για ανακάλυψη της ιστορίας και της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας των Ελλήνων και του κόσμου. Η γνώση της πραγματικότητας αποτέλεσε το βάθρο στήριξης για τις κριτικές που συνοφίζονταν στον ανήθικο χαρακτήρα του καθεστώτος της υποτέλειας, της πολιτικής δεσποτείας και του πνευματικού σκοταδισμού. Η γνώση και η κριτική της οθωμανικής πραγματικότητας, συγκροτημένες με τα εργαλεία του διαφωτιστικού ορθολογισμού, αποτέλεσαν τα διανοητικά μέσα για την εκδήλωση της θέλησης να ανατραπεί αυτή η κατάσταση των πραγμάτων, ώστε να επικρατήσει η ελευθερία. Έτσι γεννήθηκαν από την εποχή του Ρήγα τα πρώτα πολιτικά σχέδια για την ελευθερία.

Η ομορφιά της δικής μας εποποιίας του ελληνικού Διαφωτισμού δεν θα πρέπει να μας εμποδίσει να δούμε ότι ο κόσμος των Ελλήνων διανοουμένων διαφωτιστών δεν γέννησε Νεύτωνες, Βολταίρους και Καρτέσιους, ούτε Ρουσώ και Λοκ.[1148] Επίσης, η καλλιτεχνική του δημιουργία ήταν ελάχιστη και απλή. Ωστόσο, ως αναπόσπαστο τμήμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, αποτέλεσε τη δύναμη που συνέβαλε στη διαμόρφωση της γραπτής γλώσσας των Ελλήνων, ζήτημα ιδιαιτέρως κρίσιμο για έναν πληθυσμό ο οποίος, ανεξάρτητα από τις ελληνικές διαλέκτους, δεν διέθετε επί αιώνες μια ενιαία γραπτή γλώσσα αναφοράς, αντιληπτή από τους πολλούς. Εξίσου σημαντικό έργο είναι πως σε έναν πληθυσμό καθηλωμένο επί αιώνες στον προφορικό πολιτισμό, οι Έλληνες διαφωτιστές διέδωσαν την εγγραμματοσύνη, τη σημασία και την πράξη της μόρφωσης, και πρώτοι αυτοί την ενσωμάτωσαν και την αναπαρήγαγαν στις ελληνικές περιοχές. Επίσης, μέσα σε ένα διπλό και πανίσχυρο θεοκρατικό σύστημα, κυρίαρχο επί αιώνες από το Βυζάντιο, ο ελληνικός Διαφωτισμός διαμόρφωσε δημόσιο χώρο για την κοσμική σκέψη και την αυτογνωσία θεμελιώνοντας τις πρώτες βασικές ιστορικές αναφορές του ελληνικού πληθυσμού, ώστε οι Έλληνες από ανώνυμοι κατακερματισμένοι πληθυσμοί

[1147] Παναγιώτης Δ. Τσολιάς, *Η κριτική της θρησκείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, σ. 121-126.

[1148] Βλ. Dimitrije Djordjevic, «Balkan Versus European Enlightenment: Parallelism and Dissonances», *East European Quarterly*, 9-4/1975.

να μετεξελιχθούν αργότερα σε πολιτικά και ιστορικά επώνυμο λαό. Τέλος, διατύπωσε όλες τις παραμέτρους της πολιτικής ιδεολογίας για την ελευθερία των Ελλήνων, και η επαναστατική του πτέρυγα τη μετέτρεψε σε σκοπό και πολιτικό σχέδιο για τη πραγμάτωση αυτής της ελευθερίας, καθώς και σε κανόνες κρατικής και πολιτικής οργάνωσης για όλους στο μέλλον. Με δύο λόγια, οι Έλληνες επαναστάτες διαφωτιστές επινόησαν και μορφοποίησαν ένα μέλλον για τους Έλληνες.

Το πρώτο και αποφασιστικό βήμα για την πολιτική οργάνωση των επαναστατικών ιδεών προκειμένου να εκδιπλωθεί η σχετική δράση, πρέπει να το αποδώσουμε στον Ρήγα Βελεστινλή. Παρότι οι πληροφορίες είναι ανεπαρκείς και πολλοί ιστορικοί ερίζουν για το θέμα, είναι προφανές πως αυτός συγκρότησε την πρώτη επαναστατική οργάνωση. Το πνεύμα της πολιτικής ανυπακοής ή ακόμη και της ένοπλης εξέγερσης ενάντια στην οθωμανική κυριαρχία και στην ορθόδοξη εκκλησία, το οποίο καλλιέργησε ο Ρήγας, εκδηλωνόταν βαθμιαία αλλά ενεργά και δημόσια από τα τέλη του 18ου αιώνα. Ανεξάρτητα από τα ειδικότερα αίτια της κάθε αντίδρασης προς τους Οθωμανούς ξεχωριστά, στην ανάδυση της ενεργού ανυπακοής πρέπει να εντάξουμε τους πολέμους των Σουλιωτών με τον Αλή Πασά έως την ήττα τους το 1803· τις προσδοκίες ορισμένων Ελλήνων και τις συνεργασίες τους με τον κουρσάρο Λάμπρο Κατσώνη, ο οποίος δρούσε για λογαριασμό της Ρωσίας· την αυτόνομη εξέγερση των Σέρβων από το 1804, η οποία συνεχίστηκε για έξι περίπου χρόνια και επανήλθε από το 1814. Στη Σάμο συγκρούονταν οι αστοί του νησιού με τους προεστούς.[1149] Στη Θεσσαλία είχαν περάσει στη δράση ορισμένοι κατεξοχήν άνθρωποι των όπλων, όπως ο Θύμιος Βλαχάβας και ο Νικοτσάρας. Ακολούθως, στο πλευρό των εξεγερμένων Σέρβων βρέθηκαν ένοπλοι όπως ο Γεωργάκης Ολύμπιος. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης μεσολαβούσε στον Γάλλο διοικητή των Επτανήσων εκ μέρους του εξεγερμένου Αλή Φαρμάκη για τα σχέδια ενός ελληνογαλλικού κράτους, όπως και αρκετοί Πελοποννήσιοι προεστοί, μάλλον και ο Κοραής. Επιπλέον, οι προεστοί των ισχυρών ναυτικών νησιών φαίνεται ότι συζητούσαν κάτι ανάλογο με τον Γάλλο επιτετραμμένο Auguste de Jasseau το 1808.[1150] Εκτός από την εξέγερση των Σέρβων και τις συγκρούσεις των Σαμιωτών, όλες οι υπόλοιπες, και παρά το γεγονός ότι δημιουργούσαν ένα πλαίσιο δυνατοτήτων δράσης, διεύρυναν μεν το πνεύμα της εξέγερσης, αλλά καθορίζονταν από την παλαιότερη πολιτική εκδοχή της ελευθερίας των Ελλήνων, που η τύχη της εξαρτιόταν από την παρέμβαση κάποιας μεγάλης ευρωπαϊκής δύναμης.[1151] Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας το 1814 σηματοδότησε

[1149] Για τη Σάμο βλ. Sophia Laiou, «Political Processes on the Island of Samos prior to the Greek War of Independence and the Reaction of the Sublime Porte: The Karmanioloi-Kallikantzaroi Conflict» in Antonis Anastasopoulos (ed.), *Political Initiatives "from the bottom up' in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete VII, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 2012.

[1150] Βλ. ιδίως την εισαγωγή του Κ. Σβολόπουλου στο Auguste de Jassaud, *Mémoire*, ό.π.

[1151] Για όλα τα παραπάνω γεγονότα ανυπακοής και εξέγερσης βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, «Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις», στο *Ιστορία του ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', ό.π.

την έμπρακτη ρήξη με το αδιέξοδο πνεύμα αναμονής ενός ελευθερωτή των Ελλήνων έξω από τους ίδιους.[1152]

Η πολιτική της Φιλικής ταυτιζόταν με το πνεύμα της *Ελληνικής Νομαρχίας*, με τη στρατηγική δηλαδή που υπαγόρευε ότι οι Έλληνες πρέπει να στηρίξουν την κατάκτηση της ελευθερίας τους στις δικές τους δυνάμεις.[1153] Ποιοι ίδρυσαν τη Φιλική Εταιρεία; Η ελληνική ιστοριογραφία φαίνεται να έχει αποδεχτεί με αρκετή σιγουριά την απάντηση ότι επρόκειτο για τους τρεις Έλληνες εμπόρους που είχαν εγκατασταθεί στην Οδησσό, τον Α. Τσακάλωφ, τον Ν. Σκουφά και τον Ε. Ξάνθο. Χωρίς να αμφισβητήσουμε αυτή την εκδοχή, επειδή δεν θα είχε νόημα, πιστεύω πως πρέπει να σκεφτούμε τη Φιλική ουσιαστικά, δηλαδή κοινωνικά και πολιτικά.

Η ίδρυση μιας επαναστατικής οργάνωσης την εποχή εκείνη, και οι συνωμοτικοί κανόνες που χρειάζονταν οι εκτός νόμου, ζώντας στον κόσμο των διώξεων που είχε διαμορφώσει η Ιερή Συμμαχία, δεν ήταν επινόηση των Ελλήνων που ίδρυσαν τη Φιλική Εταιρεία.[1154] Οι επαναστατικές ή και ριζοσπαστικές οργανώσεις που απαρτίζονταν συνήθως από λίγες δεκάδες ή εκατοντάδες μέλη, ήταν γενικευμένο φαινόμενο στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Λίγα χρόνια πριν από τη Γαλλική Επανάσταση και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, συστήνονταν «εταιρείες των φίλων» που είχαν συνήθως πολιτικό περιεχόμενο, συχνά υπό τον μανδύα της αλληλεγγύης· ιδρύονταν στις ιταλικές περιοχές επαναστατικές εταιρείες ανθρακέων (Carbonari) καθώς και Δεκεμβριστών στη Ρωσία· επαναστατικές λέσχες Μπαμπεφικών στη Γαλλία και Ιακωβίνων σε όλη την Ευρώπη, ακόμη και μετά την ήττα του Ναπολέοντα· ομάδες ριζοσπαστών Σαινσιμονιστών, όπως και νόμιμες κοινωνικές λέσχες ελευθεροτεκτόνων, όπου με παράδοξες ιεροτελεστίες λατρευόταν η ελευθερία και η ισότητα.[1155] Η Φιλική Εταιρεία ήταν λοιπόν κάτι σημαντικότερο επειδή δεν αποτέλεσε μεμονωμένη πρωτοβουλία κάποιων Ελλήνων. Οι ιδρυτές της Φιλικής ήταν συμμέτοχοι σε ένα ευρύτατο ευρωπαϊκό πολιτικό φαινόμενο, μέσα στο οποίο είχε διαμορφωθεί ένα ισχυρό ρεύμα που επιδίωκε την εγκαθίδρυση των αρχών της ελευθερίας μέσω της ένοπλης ανατρεπτικής δράσης εναντίον των απολυταρχιών.

Από ποια κοινωνικά στρώματα προέρχονταν αυτοί οι ρηξικέλευθοι Έλληνες που διακινδύνευαν τις κοινωνικές τους επιτυχίες και τις ζωές τους στο όνομα των ιδεών τους; Τα στοιχεία της απάντησης πρέπει να διέπονται από ακρίβεια και επιστημονική βεβαιότητα. Όχι μόνο επειδή οι αποδείξεις είναι τα θεμέλια της επιστημονικής έρευνας, αλλά για τον επιπλέον λόγο ότι η εθνικιστική ελληνική ιστοριογραφία, με σκοπό να

[1152] Για τη Φιλική Εταιρεία βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», στο Του ίδιου (δ/νση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3, ό.π.

[1153] Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Α. Γκαρπολά, Αθήναι 1845, σ. 3.

[1154] Για τον τρόπο συγκρότησης των επαναστατικών οργανώσεων της εποχής βλ. διάφορα απομνημονεύματα επαναστατών στο Ανώνυμος (πιθανώς ο Jakob Bertoldi), *Memoirs of the secret Societies of the South of Italy: Particularly the Carbonari* (μετάφραση από τα ιταλικά), John Murray, London 1821.

[1155] Βλ. σχετικά μια εκτενή περιγραφή όλων αυτών των οργανώσεων από τον Thomas Frost, *The Secret Societies of the European Revolution 1776-1876*, 2 τόμοι, Tinsley Bros, London 1876.

εντάξει οποιονδήποτε στο επαναστατικό σχέδιο των Φιλικών ώστε να τον νομιμοποιήσει εκ των υστέρων, ισχυρίζεται αβάσιμα πως μέλη της Φιλικής ήταν ακόμη και οι εχθροί της ελευθερίας των Ελλήνων, όπως ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄.

Με βάση την έρευνα του καθηγητή Γεωργίου Φράγκου, αναπτύξαμε και εμπλουτίσαμε το σώμα των μελών της Φιλικής Εταιρείας. Στη βάση προσωπογραφικών δεδομένων *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων* καταλήξαμε με βεβαιότητα σε 1.452 μέλη που συγκρότησαν το σκέλος της Φιλικής.[1156] Φυσικά, τα μέλη της Φιλικής ήταν περισσότερα, αν και πολλά από αυτά αδρανή. Ωστόσο, αυτά που παρουσιάζουμε εδώ αποτελούν ένα ικανοποιητικό δείγμα για την υποστήριξη των συμπερασμάτων μας. Οι πρώτοι έμποροι, λοιπόν, που έγιναν μέλη της Φιλικής Εταιρείας τα τρία πρώτα χρόνια από την ίδρυσή της ανήκαν στην κατηγορία των σχετικά επιτυχημένων. Παραδείγματα, ο Αθανάσιος Σέκερης, ο Μάνθος Ριζάρης και ο Αντώνιος Πεντεδέκας, ενώ στους πρώτους διανοούμενους περιλαμβάνονταν ο Άνθιμος Γαζής και οι νεαροί Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και Γεώργιος Σέκερης.

Η Φιλική Εταιρεία, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, θα πρέπει να κατατριβόταν τα πρώτα χρόνια με εσωτερικά ζητήματα, να ήταν καθηλωμένη σε μια μικρή ομάδα τριάντα έως πενήντα μελών και να έπασχε από σημαντική έλλειψη χρηματικών πόρων.[1157] Ίσως σε αυτό το πλαίσιο των αρχικών δυσκολιών να επανήλθε η ιδέα ότι οι Έλληνες θα μπορούσαν να απελευθερωθούν μόνο από μια μεγάλη ευρωπαϊκή δύναμη. Το παλαιό αυτό πολιτικό σχέδιο επανέφερε μάλλον ο Νικόλαος Γαλάτης όταν οργανώθηκε στη Φιλική το 1816. Ο Γαλάτης ήρθε αυτοβούλως σε επαφή με τον Καποδίστρια, τότε Γραμματέα των Εξωτερικών του Τσάρου, τον συνέλαβε η ρωσική αστυνομία, τον ανέκρινε και τον άφησε ελεύθερο δίνοντάς του ένα χρηματικό ποσό.[1158] Η ηγεσία της Φιλικής τον θεώρησε προδότη και τον εκτέλεσε, όπως ακριβώς έγινε αργότερα με τον Πελοποννήσιο έμπορο στην Κωνσταντινούπολη Κυριάκο Καμαρηνό, ο οποίος επίσης ως Φιλικός είχε έρθει αυτοβούλως σε επαφή με τον Καποδίστρια. Αυτά τα δύο συμβάντα νομίζω πως δηλώνουν ότι η ηγεσία της Φιλικής υπεράσπιζε με ζήλο την αυτονομία της και τη γραμμή της αυτοτελούς δράσης των Ελλήνων. Αλλά αυτό δεν αρκούσε για να ξεπεράσει τις αδυναμίες της.

Το 1818 ο Νικόλαος Σκουφάς, μάλλον ο ιθύνων νους της Φιλικής έως τότε, κατόρθωσε να οργανώσει τον μεγάλο από τους αδελφούς Σέκερη, τον Παναγιώτη, ο οποίος

[1156] Βλ. George D. Frangos, *The Philike Etaireia, 1814-1821: A Social and Historical Analysis*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Harvard University 1971. Μια δημοσίευση με τις βασικές θέσεις της διδακτορικής διατριβής βλ. στο Του ίδιου, «The Philike Etaireia: A Premature National Coalition», in R. Clogg (ed.), *The Struggle for Greek Independence*, Hamden, Connecticut 1973. Στα ελληνικά βλ. Γεώργιος Φράγκος, «Φιλική Εταιρεία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, ό.π.

[1157] Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 10.

[1158] Για την ιστορία του Ν. Γαλάτη βλ. Ε. Μωραϊτίνης Πατριαρχέας, *Νικόλαος Γαλάτης ο Φιλικός. Ιστορική μονογραφία*, Κέδρος, Αθήνα 2002, αν και ο συγγραφέας επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην ιστορική δικαίωση του Γαλάτη.

ήταν ισχυρός οικονομικά και εξασφάλισε σχεδόν μόνος του για μεγάλο διάστημα τη χρηματοδότηση της αναδιοργάνωσης της Φιλικής.[1159] Ο Νικόλαος Σκουφάς, πριν πεθάνει την ίδια χρονιά, με την άνεση της χρηματοδότησης, εφάρμοσε ένα νέο οργανωτικό σχέδιο επέκτασης της Φιλικής. Το σχέδιο περιλάμβανε τη συγκρότηση συλλογικής ηγεσίας της οργάνωσης, την κεντρική Εφορεία των αποστόλων, αποτελούμενη από δέκα έως δεκαπέντε στελέχη, που το καθένα ανέλαβε μια βαλκανική γεωγραφική περιοχή προκειμένου να δημιουργήσει νέες οργανώσεις, κατά προτίμηση με σημαίνοντα πρόσωπα κάθε τόπου.[1160] Οι απόστολοι ήταν έμποροι, όπως ο Κωνσταντίνος Πεντεδέκας και ο Αντρέας Λουριώτης· επαγγελματίες στρατιωτικοί όπως ο Δημήτριος Ίπατρος, ο Αναγνωσταράς και ο Δημήτριος Βατικιώτης· αρματολοί όπως ο Ιωάννης Φαρμάκης και ο μορφωμένος Γεωργάκης Ολύμπιος, και αρκετοί είχαν συμμετάσχει στις διάφορες εξεγέρσεις που είχαν προηγηθεί της στρατολόγησής τους στη Φιλική.[1161] Το 1818 τα μέλη της νέας ηγεσίας, σχεδόν επαγγελματίες, πραγματοποίησαν μια τομή στην πορεία ανάπτυξης της Φιλικής Εταιρείας. Κατόρθωσαν να οργανώσουν ορισμένους από τους πιο ισχυρούς εκπροσώπους των ελληνικών ηγετικών ομάδων, και προφανώς αυτή ακριβώς ήταν η αποστολή τους. Έτσι, εκείνη τη χρονιά οργανώθηκαν ισχυροί Πελοποννήσιοι προεστοί, όπως ο Ανδρέας Λόντος και οι Νοταραίοι, Μανιάτες καπεταναίοι όπως ο Πέτρος Μαυρομιχάλης, ισχυροί καραβοκυραίοι όπως ο Ιάκωβος Τομπάζης και ο Αντώνιος Κριεζής, και ο ισχυρότερος κληρικός της Πελοποννήσου, ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών Γερμανός.[1162] Παράλληλα με τη δράση των μελών της ηγεσίας, γνωρίζουμε ότι αναπτύσσονταν και άλλα δίκτυα ένταξης μελών στη Φιλική, και από άλλες κοινωνικές ομάδες. Διανοούμενοι, κυρίως δάσκαλοι, γιατροί και γραμματικοί, κατά κανόνα νέοι κάτω των είκοσι τεσσάρων ετών, αντιπροσώπευαν έως το 1817 το 21,6% στο σύνολο των γνωστών μελών της οργάνωσης, ενώ έως τους δύο πρώτους μήνες του 1821 έφταναν το 23,5%.[1163]

Θα πρέπει να κάνω μια παρένθεση για να τονίσω πως αρκετοί από τους διανοούμενους που γνωρίζουμε ότι οργανώθηκαν στη Φιλική Εταιρεία, δεν ανήκαν σε εκείνους που εξέφραζαν δημόσια τις θέσεις τους στα περιοδικά του Διαφωτισμού ή σε βιβλία. Αρκετοί διανοούμενοι, λοιπόν, παρότι δεν είχαν εκφραστεί δημόσια με κάποιο κείμενο έως το 1821, ανέλαβαν σημαίνοντα ή και κορυφαίο ρόλο αργότερα στην Επανάσταση, όπως ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο Ιωάννης Κωλέττης, ο Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας), ο Θεόδωρος Νέγρης, ο Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης. Αντίθετα, κορυφαίοι δια-

---

[1159] Γεώργιος Φράγκος, «Φιλική Εταιρεία», σ. 430.

[1160] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία», σ. 23-26.

[1161] Για τον πιο άγνωστο μεταξύ αυτών βλ. Στέφανος Ι. Παπαδοπούλος, «Ο φιλικός Δημήτριος Ίπατρος. Συμβολή στην Ιστορία της δράσης των αποστόλων της Φιλικής Εταιρείας», *Ελληνικά*, 16/1958.

[1162] Πέτρος Πιζάνιας (δ/νση) – Θεοδώρα Μανωλοπούλου (έρευνα), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, ενότητα: «Μέλη της Φιλικής Εταιρείας», ό.π.

[1163] *Στο ίδιο.*

νοούμενοι του Διαφωτισμού, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής και ο Κωνσταντίνος Κούμας, απέφυγαν οι ίδιοι να οργανωθούν στη Φιλική.

Εκτός από τους διανοούμενους, η κοινωνική ομάδα ισχύος που διέθετε μεγάλο αριθμό μελών στην οργάνωση εξαρχής, ήταν οι χερσαίοι έμποροι. Στο σύνολο των γνωστών μελών, οι χερσαίοι έμποροι ανέρχονταν στο 44%, ενώ οι καραβοκυραίοι αντιπροσώπευαν το 9,2% έως τους δύο πρώτους μήνες του 1821.[1164] Τα μέλη των ηγετικών ομάδων των εμπόρων, χερσαίων και θαλάσσιων, καθώς και οι διανοούμενοι, αποτελούσαν κατά πάσα βεβαιότητα τη μεγάλη πλειονότητα των μελών της Φιλικής, περισσότερο από τα δύο τρίτα του συνόλου. Ακολουθούσαν οι κοτζαμπάσηδες και οι αρματολοί με 8,1% και 8,9% αντίστοιχα στο σύνολο των μελών, και τέλος οι αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου, ιδίως από την Πελοπόννησο και τη Στερεά, με 2,1%. Το μικρό υπόλοιπο περιλάμβανε τεχνίτες, κτηματίες, δύο μουσικούς, επαγγελματίες στρατιωτικούς, απλούς κληρικούς και άλλους.[1165] Οι αριθμοί αυτοί είναι ακόμη προσωρινοί, επειδή η έρευνα συνεχίζεται. Ωστόσο, καθιστούν με βεβαιότητα σαφές ότι στην τελική κοινωνική σύνθεση της Φιλικής, όπως αποκρυσταλλώθηκε τους δύο πρώτους μήνες του 1821, η οργάνωση είχε συγκροτηθεί σχεδόν αποκλειστικά από μέλη των ηγετικών ομάδων του κοινωνικού και οικονομικού χώρου των Νέων Ελλήνων, και μάλιστα από τα πλέον ισχυρά.

Το γεγονός ότι από το 1818 εντάσσονταν βαθμιαία στη Φιλική τα ισχυρότερα μέλη των ελληνικών ηγετικών ομάδων σήμαινε ότι η Φιλική Εταιρεία αποκτούσε με τη σειρά της πολιτική δύναμη στους τόπους που έλεγχαν οι ηγεσίες των ελληνικών ελίτ. Μέσω των ισχυρών μελών άρχισε να διαθέτει τις πρώτες οικονομικές και στρατιωτικές δυνατότητες για αυτοτελή εφαρμογή των στόχων της. Η ένταξη ισχυρών στην οργάνωση προκάλεσε σημαντική μετατόπιση των γεωγραφικών κέντρων ισχύος που ασκούσαν έως τότε αποφασιστική επιρροή στις αποφάσεις της οργάνωσης. Στο εξής, αντί της Οδησσού, της Κωνσταντινούπολης και των παραδουνάβιων ηγεμονιών, τα αναδυόμενα κέντρα ισχύος της Φιλικής διαμορφώνονταν στην Πελοπόννησο, στα ναυτικά νησιά, κυρίως τα τρία ισχυρά, και στην Πίζα της Ιταλίας, όπου ο μητροπολίτης Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος επηρέαζαν πολλούς Έλληνες διανοούμενους του Διαφωτισμού, διάσπαρτους σε ευρωπαϊκές πόλεις, πολλοί από τους οποίους διαδραμάτισαν αργότερα σημαίνοντες ρόλους στην Επανάσταση.[1166]

[1164] *Στο ίδιο.*

[1165] *Στο ίδιο.*

[1166] Για τον ρόλο της ηγετικής ομάδας των Φιλικών στην Πίζα βλ. Γεώργιος Κ. Θεοδωρίδης, «Ο "κύκλος" του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και η πολιτική στρατηγική του κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821», στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, ό.π. Για τους προεστούς των ναυτικών νησιών βλ. τα σχετικά έγγραφα στο Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης, *Συνοπτική ιστορία των τριών ναυτικών νησιών*, σ. 10 κ.ε.

Η Φιλική Εταιρεία ήταν ασφαλώς μια επαναστατική οργάνωση των Ελλήνων η οποία είχε ως αντικείμενο την ελευθερία τους. Σε αντίθεση με αντίστοιχες οργανώσεις άλλων ευρωπαϊκών χωρών, τα οργανωτικά της δίκτυα ήταν απλωμένα και είχαν απήχηση σε όλες σχεδόν τις ελληνικές και τις άλλες βαλκανικές περιοχές, σε ρωσικές και ευρωπαϊκές πόλεις, ακολουθώντας σε κάποιο βαθμό κατά τη διάρκεια της συγκρότησής της τα εμπορικά δίκτυα των Ελλήνων.[1167] Αν και η γεωγραφική διασπορά της οργάνωσης αμβλυνόταν εν μέρει από την κινητικότητα πολλών μελών της, να τονίσω πως το 49% των τοπικών οργανώσεών της είχαν ιδρυθεί έξω από τα οθωμανικά σύνορα, ιδίως σε πόλεις των βορείων ιταλικών περιοχών, στην κεντρική Ευρώπη και τη Ρωσία, αλλά ως προς το σύνολο των μελών που γνωρίζουμε, το 68% ήταν εγκατεστημένο το 1820 σε ελληνικές περιοχές.[1168]

Εντέλει ποια ήταν η σημασία αυτής της οργάνωσης, όπου συλλειτουργούσαν αρματολοί, προεστοί, απλοί κάποι, αστοί καραβοκυραίοι, έμποροι και διανοούμενοι, δηλαδή τοπικοί παράγοντες με παράδοση ενσωμάτωσης στο οθωμανικό κράτος μαζί με μορφωμένους Έλληνες κοσμοπολίτες;

Ο καθηγητής Γεώργιος Φράγκος έχει ορίσει τη Φιλική Εταιρεία ως εθνική συμμαχία. Θα πρέπει να διορθώσουμε αυτή τη γενικώς ορθή, όμως μονόπλευρη, ερμηνεία. Πιστεύω πως η κοινωνική σύνθεση της Φιλικής Εταιρείας επιβάλλει να την ορίσουμε πρώτα από όλα ως συνασπισμό των ελληνικών κοινωνικών ομάδων ισχύος, ως μια συνεκτική μορφή πολιτικής συμμαχίας μεταξύ τμημάτων των ελληνικών ελίτ. Αυτές οι ελίτ δεν συνέπιπταν σε όλα τα ιδεολογικά και πολιτικά ζητήματα, παρά σε δύο θεμελιώδη: ιδεολογικά, όλα τα μέλη της αυτοαναγνωρίζονταν ως Έλληνες· και πολιτικά, επιδίωκαν την κατάλυση της οθωμανικής δεσποτείας. Πέραν αυτών των δύο ταυτίσεων, η αξία της ελευθερίας και η οργάνωσή της σε ένα ελληνικό εθνικό κράτος αποτελούσε εν πολλοίς κοινή στρατηγική για τους διανοούμενους και τους εμπόρους, χερσαίους και θαλάσσιους. Από την πλευρά τους, οι αρματολοί, οι κοτζαμπάσηδες και οι αξιωματούχοι κληρικοί στην πλειονότητά τους, εξαιτίας της παράδοσης που διαμόρφωνε ο τύπος της εξουσίας που κατείχαν στο οθωμανικό πλαίσιο επί αιώνες, δεν είχαν αποσαφηνίσει το είδος του κράτους στο οποίο απέβλεπαν, ούτε τις αρχές με τις οποίες θα μπορούσε αυτό να συγκροτηθεί. Οι αποκλίσεις γύρω από το πολιτικό νόημα της ελευθερίας και τη μορφή του κράτους διαμόρφωναν τα εσωτερικά ρεύματα στη Φιλική Εταιρεία. Αυτά εκδηλώθηκαν ανταγωνιστικά στη διάρκεια της Επανάστασης. Έως τότε, οι πολιτικές και ιδεολογικές διαφορές αλλά και οι συγκλίσεις, συνεπικουρούμενες από τις κοινωνικές και πολιτιστικές διαφορές μεταξύ των μελών (συχνά πολύ έντονες) δηλώνουν ότι η Φιλική υπήρξε μια πολιτική οργάνωση που δεν αποτελούσε ένα απλό άθροισμα ιδιαίτερων κοινωνικών ομάδων, αλλά ήταν σχετικά ομογενοποιημένη.

[1167] Πέτρος Πιζάνιας (δ/νση) – Θεοδώρα Μανωλοπούλου (έρευνα), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, ενότητα «Μέλη της Φιλικής Εταιρείας», ό.π.

[1168] *Στο ίδιο.*

Τμήματα λοιπόν των ελληνικών κοινωνικών ομάδων ισχύος μετασχηματίστηκαν σε πολιτικό υποκείμενο. Αυτός ο μετασχηματισμός της κοινωνικής και οικονομικής ισχύος σε πολιτική ηγεσία σηματοδότησε την απαρχή μιας θεμελιωδέστερης ανατροπής. Η Φιλική Εταιρεία εκκοσμίκευσε για πρώτη φορά μετά από αιώνες την πολιτική στα Βαλκάνια. Για πόσους αιώνες οι πολιτικές εξουσίες στην Ευρώπη, στα Βαλκάνια και αλλού στον κόσμο, νομιμοποιούσαν την ισχύ τους επί των πληθυσμών στο όνομα του Θεού; Στα Βαλκάνια οι αλληλοδιάδοχες αυτοκρατορίες, η Βυζαντινή και η Οθωμανική, παρά την αλλαγή της θρησκείας από την πρώτη στη δεύτερη, συγκροτούσαν εξουσίες που η νομιμότητά τους απέρρεε από τον Θεό. Κάθε ασκούμενη πολιτική θεωρούνταν ιερή, για τούτο στη διαχείρισή της είχαν σημαίνοντα λόγο οι αξιωματούχοι του κλήρου ως επιτηρητές των πληθυσμών. Η Φιλική Εταιρεία υπήρξε η πρώτη πολιτική οργάνωση στα Βαλκάνια η οποία προκάλεσε μια τομή σε αυτήν τη μακραίωνη θεοκρατική δομή της πολιτικής εξουσίας, καθώς και στον τρόπο νομιμοποίησης της πολιτικής καθαυτής. Οι πολιτικοί της στόχοι ήταν επιδιώξεις των ανθρώπων, οι ιδέες και η ιδεολογία της επίσης, η νομιμοποίηση της δράσης και των στόχων της θεμελιώνονταν στην ιστορία. Δεν έχει και πολλή σημασία ότι ορισμένα από τα μέλη της Φιλικής ήταν πιστοί ορθόδοξοι, όπως οι κληρικοί, ενώ άλλοι ήταν σκληροί αντικληρικαλιστές και ορισμένοι άθεοι, όπως αρκετοί διανοούμενοι. Σημασία έχει ότι οι λίγοι κληρικοί μαζί με πολλούς λαϊκούς σχεδίασαν και άσκησαν μια πολιτική στρατηγική, ξεκίνησαν την Ελληνική Επανάσταση, με δυο λόγια συγκρότησαν ένα πολιτικό υποκείμενο του οποίου η σύλληψη, η δράση, οι στόχοι και η νομιμοποίηση ήταν απολύτως εκκοσμικευμένα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η διδασκαλία του Πυθαγόρα [...] πολέμησε στην Ιταλία το παράλογο και ολέθριο καθεστώς της θεοκρατίας, ενώ από την πλευρά τους, οι επτά σοφοί της κυρίως Ελλάδας καταπολεμούσαν στις δικές τους πατρίδες την τυραννία, την κατατρόπωναν, και τοποθετούσαν την ισχύ των νόμων υπεράνω του κύρους των χρησμών. [...] Το γόητρο της θεοκρατίας καταλύθηκε από τη φιλοσοφία, και η σημιτική λέξη «τύραννος», που εμφανίστηκε μετά τον Τρωικό Πόλεμο και χρησιμοποιήθηκε ως συνώνυμο μιας άλλης λέξης επίσης σημιτικής, «βασιλεύς», αφορούσε αποκλειστικά τους ηγεμόνες που παραβίαζαν τους νόμους. Οι καθαρά δημοκρατικές κυβερνήσεις, όπως οι μικτές, διαδέχτηκαν τις θεοκρατικές είτε στην Ελλάδα είτε σε ένα τμήμα της Ιταλίας· αλλά οι νέες αυτές κυβερνήσεις, καθώς τους έλειπε η αναγκαία για τη διατήρησή τους ισορροπία, στο τέλος καταστραφήκαν μόνες, και ο θεοκρατικός δεσποτισμός ξαναπήρε τη θέση με απείρως μεγαλύτερη βία από ό,τι στο παρελθόν· όσο αύξανε μάλιστα η επιτυχία του, τόσο πολλαπλασιαζόταν το θράσος και η αυθαιρεσία του. Ο Αλέξανδρος ισχυριζόταν πως είναι γιος του Άμμωνος Διός· οι Ρωμαίοι [και οι Βυζαντινοί] *φάνηκαν ακόμη πιο αναιδείς: σφετερίζονταν ατιμώρητα την προσηγορία «Θεοί».*

Αργότερα ήρθε ο Μωάμεθ [...] που υπήρξε ο ιδρυτής και αρχηγός μιας νέας θρησκείας. Από όλες τις θεοκρατικές κυβερνήσεις, η κυβέρνηση του Μωάμεθ στάθηκε η πιο αυθαίρετη, η πιο βίαιη, η πιο παράλογη, η πιο εξευτελιστική για το ανθρώπινο γένος. [...] Έχοντας οικειοποιηθεί εν ονόματι του Θεού την απόλυτη εξουσία, έχοντας στηρίξει όλη του τη δύναμη στην θρησκεία [...] κατείχε, πίστευαν, το δικαίωμα να τους μεταχειρίζεται [τους δούλους υπηκόους] *σύμφωνα με το θέλημα του Θεού, που δεν αποκαλυπτόταν παρά μονάχα σε αυτόν και μέσω αυτού στους διαδόχους του, του χαλίφηδες [...] Ο Οσμάν ή Οθωμανός [...] υπήρξε ένας από τους πιο φιλόδοξους κατακτητές, και ένας δεσπότης πιο σθεναρός, όπως έδειξε το μέλλον παρά απ' ό,τι φαινόταν στον καιρό του· προσπάθησε να αποκαταστήσει την αρχική ισχύ της θεοκρατικής εξουσίας: έθεσε ως αδιαμφισβήτητο νόμο του στέμματός του οι υπήκοοί του να στερούνται γενικά το δικαίωμα ζωής και ιδιοκτησίας. Είπε: «Κάθε ιδιοκτησία ανήκει στον σουλτάνο». Είπε: «Του σκλάβου ο τράχηλος είναι πιο λεπτός από την τρίχα». Μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους, όλους τους υπηκόους τούς έβλεπε σκλάβους του...* [1169]

[1169] Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Κριτική ανάλυση τους συγγράμματος που επιγράφεται Τουρκική Χάρτα*, B. Bouvier – Α. Δ. Λαζαρίδου (έκδ.), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2013 (δίγλωσση έκδοση, στα γαλλικά του πρωτοτύπου με ελληνική μετάφραση).

Αυτή είναι, πολύ σύντομα, η ερμηνεία της ιστορίας που έκαναν οι Έλληνες διαφωτιστές διανοούμενοι, ιδίως οι επαναστάτες, όπως συντάχθηκε από τον πρώτο Έλληνα, πιστεύω, ιστορικό του Νέου Ελληνισμού, τον Ιακωβάκη Ρίζο Νερουλό. Με το παραπάνω απόσπασμα δεν θέλω να τονίσω τα σημεία στα οποία ένας σημερινός ιστορικός θα μπορούσε να κάνει εμβριθείς παρατηρήσεις, αλλά να καταστήσω προφανές ότι οι Έλληνες διανοούμενοι διαφωτιστές είχαν διαμορφώσει μια γενική ιστορική ερμηνεία ορθολογική και διαυγή, στην οποία θεμελίωναν την εθνική τους ταυτότητα και τα δικαιώματα στην ελευθερία.

Αντίθετα, σήμερα, ο κανόνας που επικρατεί στην κοινωνία μας για τη σχέση μας με τη δική μας ιστορία είναι η σύγχυση. Οι Ελληνίδες και οι Έλληνες πολίτες, μπερδεμένοι με το παρελθόν, διατηρούν μαζί του μια σχέση επετειακή και καταγωγική, και μάλιστα με όρους εθνοφυλετικούς. Το περιεχόμενο αυτής της σχέσης με το παρελθόν και την ιστορία είναι η ετήσια αναπαραγωγή καταγωγικών στερεοτύπων, πλαισιωμένων από έναν επίσημο δημόσιο λόγο για την ιστορία εντυπωσιακά ανορθολογικό. Παλαιότεροι σοφοί Έλληνες συνόψισαν όλα αυτά τα στερεότυπα για την επίσημη δημόσια ιστορία στον χλευαστικό όρο «προγονοπληξία». Πώς οδηγήθηκε η πρόσληψη της ιστορίας των Ελλήνων σε μια γκροτέσκα ερμηνεία;

Η ιστορία των Ελληνίδων και των Ελλήνων, με αφετηρία το γλωσσικό ζήτημα, άρχισε να παρουσιάζει από το τέλος του 19ου αιώνα μια μετατόπιση του νοήματός της, όταν ακριβώς ο Κ. Παπαρρηγόπουλος είχε αρχίσει να αμφιβάλλει σοβαρά για την ορθότητα του αφηγηματικού μυθεύματος της τρισχιλιετούς συνέχειας και του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Από την ελευθερία, που ήταν έως τότε το επίτευγμα και η περηφάνια των προηγούμενων γενεών των Νέων Ελλήνων, την οποία οργάνωνε και εγγυόταν το εθνικό κράτος, ξεκίνησε η μεταλλαγή προς ένα είδος μεταφυσικού έθνους και καταγωγής. Σε αυτήν τη διαδικασία εκπτωτικής μετακύλισης, το ελληνικό εθνικό κράτος, από αποτέλεσμα της Επανάστασης του '21 –κατά τη διάρκεια της οποίας οι ραγιάδες χριστιανοί έγιναν Έλληνες πολίτες και κυρίαρχος λαός– έπαψε βαθμιαία να συνιστά έργο και εγγυητή της ελευθερίας των Ελλήνων, και μετεξελίχθηκε σε αυθύπαρκτη εξωϊστορική οντότητα. Από αποτέλεσμα πολυσχιδούς ιστορικής διαδικασίας και επαναστατικής πάλης, από μέσο οργάνωσης και εγγύησης της ελευθερίας και των δικαιωμάτων των πολιτών, το ελληνικό έθνος εξέπεσε σε κάτι σαν δώρο της θείας πρόνοιας σε έναν δήθεν περιούσιο λαό. Δεν απέμενε παρά να το λατρεύουν άκριτα, σαν να επρόκειτο για θεότητα, αφού παρουσιαζόταν σαν αυθύπαρκτο, έξω και ανεξάρτητα από τους πολίτες και τα δικαιώματά τους. Αυτή η μεταφυσική του ελληνικού έθνους, συμπυκνωμένη στο ελληνοχριστιανικό ιδεολόγημα και στον φυλετικό ισχυρισμό για την αδιάλειπτη συνέχεια των Ελλήνων από την αρχαιότητα, κρύβει τις χονδροειδείς αντινομίες και εντέλει τον ιρασιοναλισμό της κυρίαρχης αφήγησης για τον ορισμό του ελληνικού έθνους. Να τονίσω ότι επρόκειτο ακριβώς για αφήγηση, όχι για λόγο συγκροτημένο, και επομένως άφηνε όλα τα περιθώρια στη λογική και αποδεικτική αυθαιρεσία. Με αυτόν τον τρό-

πο συστήθηκε η κυρίαρχη εθνική ιδεολογία, η οποία τυποποιήθηκε οριστικά και έγινε κρατική ιδεολογία κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά. Επρόκειτο για μια ιδεολογία φοβική και περιχαρακωμένη από τον κόσμο, τη σκέψη και την επιστήμη.

Το ιδεολόγημα του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού και το μύθευμα της τρισχιλιετούς συνέχειας επανήλθαν με πολύ πιο άτεγκτους καθεστωτικούς όρους και καθιερώθηκαν ως κριτήρια του επίσημου εθνικού φρονήματος βαθμιαία από το 1945. Αμέσως μετά την απελευθέρωση από τη ναζιστική κατοχή, τον λόγο αυτόν χρησιμοποιούσαν οι δωσίλογοι ως ιδεολογικό άλλοθι της συνεργασίας τους με τους κατακτητές. Σύντομα, με την επίσημη έναρξη του ένοπλου Εμφυλίου πολέμου από το 1947, το αφήγημα περί αδιάλειπτης ιστορικής συνέχειας και περί ελληνοχριστιανισμού έγινε ο επίσημος ιστορικός λόγος της ελληνικής δεξιάς. Από το 1952, οπότε ενσωματώθηκε οριστικά ο Εμφύλιος πόλεμος στο θεσμικό πλαίσιο της χώρας, οι κυρίαρχοι ενέταξαν αυτήν την αφήγηση στο ιδεολογικό τους οπλοστάσιο, και με αυτό, μεταξύ άλλων, μετρούσαν τα κοινωνικά, πολιτικά και εθνικά φρονήματα των Ελλήνων πολιτών έως το 1974. Σε αυτήν την περίοδο το έθνος είχε ταυτιστεί με το σύστημα εξουσίας του θεσμοθετημένου εμφυλίου, και η αμφισβήτησή του ισοδυναμούσε με αμφισβήτηση της εξουσίας αυτής, και αντίστροφα.

Ο φιλόσοφος Κορνήλιος Καστοριάδης έχει πει σε μια συνέντευξή του ότι η ελληνοχριστιανική ερμηνεία του παρελθόντος διαμορφώνει σχιζοειδή χαρακτηριστικά στις σχέσεις των Ελλήνων, και ιδίως του κράτους, με το παρόν. Τι θέλει να μας επισημάνει ο φιλόσοφος με αυτήν την πρόταση; Νομίζω ότι ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός νομιμοποίησε στην Ελλάδα έναν εκκωφαντικό πολιτικό και θεσμικό ιρασιοναλισμό, επειδή στο επίπεδο των ιδεολογικών αναπαραστάσεων του έθνους έθετε την εκκλησιαστική αρχή και τη χριστιανική πίστη ως υπέρτερη της λαϊκής κυριαρχίας, των δικαιωμάτων και των εγγυήσεών τους από το κράτος. Πρόκειται, συνεπώς, για μια ιδιότυπη θεοκρατία, προσαρμοσμένη βαθμιαία από την τέταρτη δεκαετία του 20ού αιώνα στο εθνικό πλαίσιο. Σε αυτό το πλαίσιο η ορθόδοξη εκκλησία, στο όνομα του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, αναλάμβανε να νομιμοποιεί ποικίλα καθεστώτα και πολιτικές δυνάμεις μερικής ή ολικής εκτροπής από τις δημοκρατικές κατακτήσεις των Ελλήνων, και κατά καιρούς έχει διεκδικήσει (και εν μέρει κατοχυρώσει) ανάλογο ρόλο σε περίοδο πλήρους δημοκρατικής λειτουργίας του πολιτεύματος.

Και η ιστορία των Ελλήνων; Οι Έλληνες πράγματι περιλαμβάνονται μεταξύ των αρχαίων πληθυσμών του πλανήτη και υπήρξαν δημιουργοί ενός λαμπρού πολιτισμού. Όμως εξέπεσαν πολιτικά επειδή έχασαν την κυριαρχία τους. Μπορεί ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός να επέζησε μέσα από τον ρωμαϊκό, αλλά δεν αναπαραγόταν, δεδομένου ότι οι φορείς του είχαν εξαλειφθεί ιστορικά, αμετάκλητα. Ο χριστιανισμός χρησιμοποίησε την ελληνική γλώσσα στις αντίστοιχες περιοχές, ιδίως από την εποχή του Αποστόλου Παύλου. Παράλληλα, μετατράπηκαν τα υλικά κατάλοιπα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, καθώς και το είδωλό του, που διατηρούσε ακόμη κάποια λάμ-

ψη, σε κατεξοχήν ιδεολογικό εχθρό του χριστιανισμού, με τις αντίστοιχες συνέπειες. Οι ελληνικοί πληθυσμοί συνέχισαν ασφαλώς να αναπαράγονται και να μιλάνε κάποιες ελληνικές διαλέκτους ή ιδιώματα. Όμως δεν είχαν πλέον σχέση με τον αρχαίο πολιτισμό και κυρίως δεν διέθεταν καμία δική τους πολιτική υπόσταση.

Αρχικά λοιπόν οι Μακεδόνες και στη συνέχεια οι Ρωμαίοι εξάλειψαν την πολιτική κυριαρχία των αρχαίων ελληνικών πόλεων-κρατών, ενώ πολιτιστικά ο χριστιανισμός ενσφήνωσε τις ιδέες, τους ήρωες-αγίους του, τις εορτές και τις ιεροτελεστίες του, ακόμη και τους ναούς του, στα συμβολικά και υλικά κατάλοιπα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, εξαλείφοντας ό,τι είχε απομείνει από το είδωλό του. Ένας νέος πολιτικός πολιτισμός είχε γεννηθεί, αυτός του θεοκρατικού Βυζαντίου. Μαζί του είχε κατισχύσει συντριπτικά μία νέα γνώση του κόσμου, η γνώση των θεολόγων, των στοχαστών του χριστιανισμού. Ο φορέας αυτής της γνώσης, η χριστιανική εκκλησία, από την ενοποίησή της μετά τις πρώτες οικουμενικές συνόδους, απέκτησε μαζί με την ιδεολογική –και γενικότερα πνευματική– επικυριαρχία, και ένα τμήμα της πολιτικής εξουσίας, έγινε οργανικό στοιχείο του κράτους.

Με την επικυριαρχία της χριστιανικής ανατολικής Ρώμης, οι Έλληνες κατέληξαν σε μία από τις πολλές εθνοπολιτισμικές ομάδες της αυτοκρατορίας. Αδιαφοροποίητοι, εξέπεσαν στο καθεστώς των διάσπαρτων τοπικών κυριαρχούμενων πληθυσμών, χωρίς κανένα ευδιάκριτο χαρακτηριστικό. Ούτε από τη θρησκεία μπορούσαν να ξεχωρίζουν, δεδομένου ότι χριστιανικοί –έως το σχίσμα, και ορθόδοξοι χριστιανοί μετά από αυτό– ήταν πολλοί πληθυσμοί, πολυάριθμων εθνοπολιτισμικών ομάδων και γεωγραφικών περιοχών.

Οι Έλληνες επανήλθαν στο προσκήνιο της ιστορίας ως σύμβολα από τον Πλήθωνα Γεμιστό και άλλους αριστοκράτες ουμανιστές διανοουμένους του Βυζαντίου. Και μάλιστα, ως σύμβολα τα οποία βοηθούσαν στην άρνηση του βυζαντινού αυτοκρατορικού καθεστώτος, στην απόκρουση των Οθωμανών, στη διαφοροποίηση από τους Λατίνους, και όλα αυτά ερήμην του χριστιανισμού. Οι αρχαίοι λοιπόν Έλληνες ξαναγεννήθηκαν, κατά κάποιον τρόπο, μέσα από την εκτεταμένη κρίση, για να αποτελέσουν κοσμικά επιχειρήματα μιας νέας ιδεολογικής και ευρύτερα πολιτισμικής διαφοροποίησης. Επρόκειτο για ανάδυση του πρώτου Νέου Ελληνισμού στην καμπή προς τον 15ο αιώνα, ενός ελληνισμού με ισχυρά κοσμικά στοιχεία, ευδιάκριτου πλέον από όλο τον θεοκρατικό πολιτικό του περίγυρο. Αυτή η εκδοχή του Νέου Ελληνισμού ηττήθηκε και χάθηκε από τις βαλκανικές και τις ελληνικές περιοχές.

Με την ολοκλήρωση των βασικότερων οθωμανικών κατακτητικών πολέμων, το αυτοκρατορικό σύστημα ανασυγκροτήθηκε στο τέλος του 14ου αιώνα, αυτή τη φορά από τους Οθωμανούς. Η επικράτηση των Οθωμανών είχε και μία επιπλέον ιστορικά κρίσιμη συνέπεια. Όλες οι βυζαντινές ελίτ έπαψαν να έχουν αυτοτελή υπόσταση, είτε επειδή ηττήθηκαν, είτε γιατί ενσωματώθηκαν στο οθωμανικό κράτος. Πλάι στις πολλές μεμονωμένες ατομικές περιπτώσεις που προσχώρησαν στους Οθωμανούς, η μόνη βυζαντι-

νή ηγετική ομάδα που παρέμεινε σχεδόν άθικτη ήταν η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία. Αυτή αναδιοργανώθηκε με βάση τα προνόμια που πρόσφερε ο Μωάμεθ ο Πορθητής, μετεξελίχθηκε σε υποτελή αριστοκρατία και αποτέλεσε οργανικό τμήμα του οθωμανικού αυτοκρατορικού συστήματος κυριαρχίας. Η ενσωμάτωση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας στο οθωμανικό κράτος, με τη συνδρομή της οικουμενικής ιδεολογίας της, λειτούργησαν ως αιτίες που την έθεσαν εξαρχής στους αντίποδες και εντέλει έξω από το φαινόμενο του Νέου Ελληνισμού, ήδη από την εποχή του Πλήθωνα. Το ίδιο ακριβώς ίσχυσε αργότερα για τη μεγάλη πλειονότητα των Φαναριωτών. Εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι και Φαναριώτες αποτέλεσαν, εντέλει, τις δύο ελληνόφωνες μεν κοινωνικές ομάδες ισχύος, οι οποίες όμως δεν μετείχαν –όταν ευθέως δεν τις αντιπάλευαν– στις ποικίλες εκφάνσεις ανάδυσης του Νέου Ελληνισμού, στο όνομα της πίστης αλλά και της τήρησης της υποτέλειας στην οθωμανική κυριαρχία.

Οι ελληνικοί πληθυσμοί άρχισαν να σχηματίζουν ιστορικά νέες ελίτ, σχεδόν από το μηδέν, σε μικρούς τόπους ελληνικών πόλεων από τον 17ο αιώνα. Επρόκειτο για ηγετικές ομάδες οι οποίες ήδη από την εμφάνισή τους διέφεραν ριζικά από κάθε είδους βυζαντινή ηγετική ομάδα που είχε προηγηθεί. Ήταν νέου τύπου έμποροι και διανοούμενοι, κάτοχοι νέων μορφών οικονομικής δύναμης και γνώσης, ραγιάδες όλοι. Άρχισαν αμυδρά να διαφοροποιούνται οικονομικά και πολιτισμικά από τον δικό τους κοινωνικό και θεοκρατικό περίγυρο, διακηρύσσοντας ότι ήταν Έλληνες. Με αυτόν τον τρόπο διεκδικούσαν μια δική τους ιδιαίτερη ιστορικότητα. Η μετατόπιση από τον κόσμο του θεού σε εκείνον της ιστορίας των ανθρώπων, με την οποία ξεκίνησε την ιστορική του καριέρα ο εμπορικός Νέος Ελληνισμός, σήμαινε ταυτοχρόνως την πρώτη αρχική μετάβαση από τα θεοκρατικά κριτήρια ετεροκαθορισμού του εαυτού προς έναν αυτοπροσδιορισμό αρχόμενου κοσμικού τύπου. Το φαινόμενο αυτής της κοινωνικής και πολιτισμικής διαφοροποίησης αφορούσε τμήματα αστικών πληθυσμών. Ήταν η πρώτη ελάχιστη ρωγμή στο οθωμανικό δεσποτικό θεοκρατικό σύστημα, και συγχρόνως μια τολμηρή, αν και άρρητη, αντίθεση προς την ορθόδοξη εκκλησία, δεδομένου ότι «Έλληνας» σήμαινε ανυπερθέτως ειδωλολάτρης.

Αν συγκριθεί με τους ευρύτερους γείτονες στην ευρωπαϊκή ήπειρο, τότε ο Νέος αστικός Ελληνισμός –όπως άλλωστε και όλοι οι άλλοι βαλκανικοί– εμφανίζει τις απαρχές του περίπου τέσσερις και πλέον αιώνες αργότερα από τις αντίστοιχες κύριες ευρωπαϊκές αστικές ηγετικές ομάδες. Για τη σύγκριση αυτή αρκεί να θυμηθούμε τις βόρειες ιταλικές πόλεις και την αδιάλειπτη πολιτική τους ανάπτυξη από τον 12ο αιώνα, τις πόλεις των Κάτω Χωρών ή τις γαλλικές. Υπάρχουν όμως καθοριστικότερες διαφορές, δομικές. Οι βορειοευρωπαϊκές αστικές ελίτ άρχισαν να αναδύονται σχεδόν ταυτόχρονα με την αρχόμενη κεντρική βασιλική εξουσία. Στην παράλληλη ιστορική πορεία τους, και εξαιτίας των πολλών και ανταγωνιστικών πόλων ισχύος που αναπτύχθηκαν στις φεουδαλικές ευρωπαϊκές κοινωνίες, αστοί και κεντρικό βασιλικό κράτος διαλέγονταν, έχοντας οι πρώτοι κατοχυρώσει πλάι στο δικαίωμα αυτοδιοίκησης και την κοινωνική τους

θέση, μαζί και τη θεσμική κατοχύρωση του κεφαλαιουχικού τους έχειν. Αποκορύφωμα υπήρξε η μερκαντιλιστική περίοδος, όταν το κάθε κεντρικό βασιλικό κράτος πρωτοστάτησε στην εσωτερική οικονομική ανάπτυξη αλλά και στην επέκταση των εμπορικών ελίτ της χώρας του ανά τον πλανήτη, για να καταλήξει στην αποικιοποίηση περιοχών του κόσμου, πάλι προς όφελος των ελίτ, αλλά και του κάθε κράτους ταυτόχρονα. Αντίθετα, οι Νέοι Έλληνες έμποροι αστοί, ύστεροι ούτως ή άλλως στην ιστορία του ευρωπαϊκού εμπορικού καπιταλισμού, βρέθηκαν ήδη από τις απαρχές της ανάδυσής τους σε κατάσταση μεμονωμένων αστικών ομάδων, όπως και στην Ευρώπη, αλλά έναντι ενός καθεστώτος εδραίας αυτοκρατορικής δεσποτείας, έναντι ενός κράτους κεντρικού και πολύ ισχυρού, ταυτόχρονα αλλόθρησκου και αλλόγλωσσου. Το οθωμανικό κράτος, σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές απολυταρχίες, ήταν εν πολλοίς αδιάφορο για την όποια οικονομική επέκταση στον πλανήτη, δεδομένου ότι τα εισοδήματά του εξασφαλίζονταν από την ενύπαρκτη λεηλατική του λογική, η οποία ήταν προσανατολισμένη στο εσωτερικό του, προς τους υποτελείς πληθυσμούς του.

Σε αυτό το δεσποτικό πλαίσιο, η σχετική αυτονομία των Ελλήνων αστών εμπόρων, χερσαίων και της θάλασσας, περιοριζόταν ασφυκτικά στον μικρό βαθμό ανακλητής ανοχής που έδειχνε το οθωμανικό κράτος προς όλους, όχι μόνο προς τους Έλληνες. Επιπλέον, η θεσμική κατοχύρωση της κοινωνικής τους δύναμης και του κεφαλαιουχικού τους έχειν ήταν ανύπαρκτη λόγω του δεσποτικού χαρακτήρα του οθωμανικού κράτους, οπότε αρκούνταν στην ανακλητή ανοχή, και σε αυτό το δεδομένο προσαρμόστηκαν.

Αν οι Έλληνες είναι ιστορικά νεόφερτοι στον ευρωπαϊκό εμπορικό καπιταλισμό, πόσο μάλλον το ελληνικό κράτος στον πολιτικό χάρτη της Ευρώπης. Η εμφάνιση οποιουδήποτε τύπου ελληνικού κράτους, δηλαδή μιας πολιτικής και εδαφικής κυριαρχίας ελληνικής, εκδηλώθηκε για πρώτη φορά και κυρίως εδραιώθηκε χάρη στις ελίτ των Νέων Ελλήνων, μόλις με την Επανάσταση το 1821. Μόνο τότε άρχισε για πρώτη φορά να θεμελιώνεται μια ελληνική πολιτική κυριαρχία. Σε αντίθεση με τα ευρωπαϊκά κράτη, το ελληνικό δεν διέθετε επί είκοσι και πλέον αιώνες κανένα απολύτως κρατικό προηγούμενο – μοναρχικό, απολυταρχικό, τοπικό, περιφερειακό ή οποιοδήποτε άλλο. Η μόνη του αναφορά ήταν η αρχαιότητα. Το ελληνικό κράτος, σε αντίθεση με όλα τα ευρωπαϊκά, ξεκίνησε να χτίζεται ιστορικά και θεσμικά σχεδόν από το μηδέν, και πολλούς αιώνες αργότερα από τα ευρωπαϊκά. Και ξεκίνησε απευθείας ως νεοτερικό εθνικό κράτος, για να ενταχθεί εξαρχής σε έναν προ πολλού διαμορφωμένο ευρωπαϊκό πολιτικό χάρτη ισχύος και γεωπολιτικών επιρροών. Με αυτά υπ' όψη μας ας γυρίσουμε ξανά πίσω.

Έως την Επανάσταση διαμορφώθηκαν, όπως είναι ευνόητο, οι αντινομίες του Νέου Ελληνισμού, όπως αυτός αναπτύχθηκε εντός ενός πανίσχυρου εκτεταμένου δεσποτικού και θεοκρατικού κράτους. Είδαμε τις ελληνικές εμπορικές αστικές ελίτ να ισχυροποιούνται, να πολλαπλασιάζονται σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα και να αναπαράγονται. Οι τρεις βασικές κοινωνικές ομάδες του Νέου Ελληνισμού (έμποροι,

καραβοκυραίοι και διανοούμενοι) ήταν οι ηγετικές ομάδες που σχημάτισαν με τη δράση τους τον κοινωνικό και οικονομικό χώρο των Νέων Ελλήνων, αλλά εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εντός αυτού του χώρου συμπαρέσυραν τις παραδοσιακές ελίτ (κοτζαμπάσηδες, αρματολούς και άλλους λιγότερο ισχυρούς). Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης και η σωρευτική ιδεολογική και ευρύτερα πολιτισμική τους διαφοροποίηση από το δικό τους παρελθόν και από τον θεοκρατικό περίγυρο απέκτησε τόση ένταση και πυκνότητα, ώστε να σχηματίζεται μία θεμελιώδης αντινομία μεταξύ της ισχύος που κατείχαν και του καθεστώτος του ραγιά. Ακόμη, γεννήθηκε ένα δεύτερο σχίσμα μεταξύ του αυτοκαθορισμού τους ως Ελλήνων που απαιτούσαν τα φυσικά και ιστορικά τους δικαιώματα αφενός, και της ορθόδοξης εκκλησίας αφετέρου, τόσο επειδή αυτή λειτουργούσε ως πνευματικός επιτηρητής της οθωμανικής κυριαρχίας, όσο και επειδή το όνομα Έλληνας αποτελούσε σύμβολο ειδωλολατρικό, αντίθεση στον εκκλησιαστικό οικουμενισμό.

Αυτά τα σχίσματα είναι μάλλον προφανή, αν σκεφτούμε πως στη Φιλική Εταιρεία δεν οργανώθηκαν απλοί άνθρωποι που δεν κατείχαν δύναμη – εκτός από ελάχιστους. Στελέχη και μέλη αυτής της οργάνωσης ήταν σχεδόν αποκλειστικά μέλη των ελληνικών ηγετικών ομάδων, και μάλιστα από τα ισχυρότερα. Κινητοποιημένοι από τα ιδεολογικά τους κίνητρα, αλλά και παρωθημένοι από τη θεμελιώδη αντινομία που προξενούσαν τα παραπάνω σχίσματα, συνέπηξαν με την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας μια πολιτική συμμαχία μεταξύ τους, προκειμένου να αποκτήσουν το αγαθό χωρίς το οποίο όλα τα άλλα θα ήταν ασήμαντα: την ατομική και πολιτική τους ελευθερία, οργανωμένη σε ένα αυτόνομο κράτος. Η μεγάλη σημασία που έδιναν στο αγαθό της ελευθερίας αποδεικνύεται από το γεγονός ότι έθεσαν όλα τα υλικά αγαθά που διέθεταν, όπως και τους εαυτούς τους, στην υπηρεσία της Επανάστασης. Σημαντικά τμήματα των ηγετικών ομάδων των Νέων Ελλήνων αποφάσισαν και τελικά προκάλεσαν και επέβαλαν την Επανάσταση του '21, επειδή ήταν ήδη πολύ ισχυρά πριν από αυτήν.

Κατά τη σύμπηξη της συμμαχίας στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας, άρχισε να συγκροτείται μια δυνάμει άρχουσα τάξη των Νέων Ελλήνων. Ποια ήταν τα δομικά χαρακτηριστικά της;

Οι ηγετικές ομάδες του κοινωνικού και οικονομικού χώρου των Νέων Ελλήνων, σχεδόν αυτούσιες, από κοινωνικά και οικονομικά άρχουσες τοπικές ομάδες ισχύος που ήταν έως την ίδρυση της Φιλικής, μετεξελίχθηκαν σε πολιτικό υποκείμενο όταν συγκροτήθηκε η οργάνωση, και ακολούθως σε πολιτική ηγεσία της Επανάστασης του '21, εντέλει του ελληνικού έθνους. Με δυο λόγια, μετέτρεψαν την κοινωνική και οικονομική τους δύναμη σε πολιτική, και την ιδεολογία τους σε πράξη.

Εντός αυτής της υπό διαμόρφωση άρχουσας τάξης, οι τρεις από τις πέντε κύριες ομάδες που τη συγκροτούσαν είχαν χαρακτήρα κοσμοπολίτικο, αλλά όχι με την κοινή μεταφορική σημασία. Οι χερσαίοι έμποροι με τα τεράστια οικογενειακά εμπορικά δίκτυα που χτίζονταν όλο τον 18ο αιώνα και τον επόμενο, καθώς και οι καραβοκυραίοι

που θεμελίωναν την ισχύ τους στα εμπορικά ταξίδια σε πολλές από τις θάλασσες του κόσμου, έχτιζαν κατά τον αιώνα του Διαφωτισμού έναν εξωστρεφή προσανατολισμό. Η εξωστρέφεια ήταν θεμελιώδης για την κοινωνική ύπαρξή τους, επειδή από αυτήν εξαρτιόταν η διευρυμένη αναπαραγωγή της κεφαλαιουχικής και κοινωνικής τους δύναμης στους οθωμανικούς τόπους, στις έδρες τους. Το ευρύ επίκεντρο αυτού του εμπορικού κοσμοπολιτισμού ήταν η Ευρώπη.

Θέλω να τονίσω ότι τα ευρωπαϊκά πρότυπα που οικειοποιούνταν οι τρεις βασικές κοινωνικές ομάδες ισχύος του Νέου Ελληνισμού, δεν θα πρέπει να γίνουν νοητά ως αντιγραφή και μεταφορά στις ελληνικές περιοχές, όπου κάθε ψεγάδι ως προς το πρωτότυπο δύναται να κατακεραυνωθεί ως κακέκτυπο. Η προβολή στα ευρωπαϊκά πρότυπα σημαίνει ότι σημαντικά τμήματα των τριών αυτών ηγετικών ομάδων των Νέων Ελλήνων ξεκίνησαν από τις δικές τους ανάγκες και αναζητήσεις, όπως είχαν διαμορφωθεί ιστορικά με τις ποικίλες διαφοροποιήσεις τους, και αυτές συναντήθηκαν με θεμελιώδεις αρχές που είχαν γεννηθεί και οπωσδήποτε μορφοποιηθεί ολοκληρωμένα στην Ευρώπη. Επέλεξαν αρχές που και οι ίδιοι είχαν διαμορφώσει με τη δική τους δράση, ιδίως την εκκοσμίκευση, την πολιτική και ατομική ελευθερία. Έτσι σχημάτισαν τη δική τους εκδοχή νεοτερικής κοινωνίας στις ελληνικές περιοχές, εκδοχή η οποία ούτως ή άλλως εγνωσμένα δεν διεκδικούσε να γίνει αντίγραφο κάποιας ευρωπαϊκής. Η ελληνική νεοτερικότητα περιέκλειε τις δικές της σημαίνουσες δυναμικές και αντινομίες, όπως είχαν διαμορφωθεί ιστορικά. Οι αντινομίες, αρκετά αργότερα, θα οριστούν από Έλληνες ιστορικούς και κοινωνιολόγους είτε ως ελληνικές ιδιοτυπίες, είτε ως βαλκανικές παρεκκλίσεις από τα ευρωπαϊκά αρχέτυπα, όπως αυτά είχαν τυποποιηθεί από τις ισχυρές ευρωπαϊκές χώρες. Όμως ο ορισμός της ελληνικής νεοτερικότητας ως ιδιότυπης ή παρεκκλίνουσας οφειλόταν στη θέαση των Ελλήνων ως ειδώλων τα οποία δεν αποτελούσαν το ακριβές ομοιότυπο του ευρωκεντρισμού, όπως τον είχαν διαμορφώσει οι Ευρωπαίοι για τον εαυτό τους και τον υιοθετούσαν άκριτα διάφοροι Έλληνες ως μέτρο αξιολόγησης της κοινωνίας τους.

Ψήγματα ευρωπαϊκού προσανατολισμού είχαν ασφαλώς αποκτήσει και οι άλλες δύο ισχυρές ομάδες αυτής της ελληνικής άρχουσας τάξης, δηλαδή οι προεστοί των ηπειρωτικών ελληνικών τόπων και οι αρματολοί των αντίστοιχων ορεινών. Ωστόσο, οι δύο αυτές ομάδες, μαζί με τις δευτερεύουσες ένοπλες τοπικές αριστοκρατίες (ιδίως τους Μανιάτες) έφεραν το βάρος τής πολύ παλαιάς πρόσδεσης σε μικρούς τόπους. Αν ήταν αποσπασμένοι από τους προαιώνιους τόπους τους, η δύναμή τους θα περιοριζόταν μόνο σε ενδεχόμενη προσωπική επιρροή. Αλλά τέτοια επιρροή διέθεταν ελάχιστοι προεστοί ή αρματολοί. Επιπρόσθετα, εκτός από τη στενά τοπική πρόσδεση της ισχύος τους, οι προεστοί, οι αρματολοί, όπως άλλωστε και οι λίγοι αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου που εντάχθηκαν στη Φιλική, έφεραν τις νοοτροπίες τής πολύ παλαιάς λειτουργίας που ασκούσαν ως πληρεξούσιες υποτελείς αρχοντίες του οθωμανικού κράτους.

Ποια ήταν τα περαιτέρω περιθώρια διαφοροποίησης των επιμέρους ομάδων αυτής της άρχουσας τάξης έως το 1820; Το ερώτημα αυτό τίθεται συνήθως για τους Έλληνες εμπόρους, άλλοτε ανιστόρητα, ορίζοντάς τους ως κοινούς μεταπράτες, και άλλοτε πιο περίτεχνα, αναζητώντας γιατί δεν μετεξελίχθηκαν σε παραγωγικούς κεφαλαιούχους. Σε αυτό και σε παρεμφερή ερωτήματα, όπως το ερώτημα περί κέντρου και περιφέρειας, η ελληνική ιστοριογραφία έχει αναλώσει σημαντικές νοητικές δυνάμεις, προκειμένου να εξηγήσει γιατί η Ελλάδα δεν έγινε μια καθαρόαιμη ευρωπαϊκή χώρα. Θα παρακάμψω το ερώτημα, επειδή οι ιστορικοί που το έχουν διατυπώσει πενθούν για την απώλεια ενός πράγματος που δεν υπήρξε ποτέ. Θα θυμίσω το προφανές, πως οι Έλληνες αναδύθηκαν μέσα από το οθωμανικό πλαίσιο. Και αυτό είχε τα δικά του ιδιαίτερα πολιτικά, θεσμικά και ιστορικά χαρακτηριστικά, τα οποία διέφεραν ριζικά από όλα τα ευρωπαϊκά. Αν στις περισσότερες ευρωπαϊκές πόλεις τον ύστερο Μεσαίωνα, ιδίως αργότερα, κατά την περίοδο των απολυταρχικών κρατών, η ιδιοκτησία ήταν εν πολλοίς σεβαστή από τις κεντρικές εξουσίες, τρεις και πλέον αιώνες προτού καθιερωθεί ως ατομικό δικαίωμα από τις εθνικές επαναστάσεις, αντιθέτως, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τα πάντα ήταν ανακλητά: περιουσίες, κεφάλαια, πλούτος, αξιώματα και ενίοτε η ίδια η ζωή, πρωτίστως των ισχυρών. Η πλήρης απουσία κατοχύρωσης της κοινωνικής θέσης και της περιουσίας δεν αφορούσε ειδικά τους Έλληνες, αλλά τους πάντες, ακόμη και τους Οθωμανούς αξιωματούχους. Επιπλέον, σε αντίθεση με τα ευρωπαϊκά γαιοκτητικά δεδομένα, το πλέον δύσκολο να ανακληθεί στο οθωμανικό καθεστώς ήταν ο οικογενειακός κλήρος ενός ραγιά χωρικού οποιουδήποτε θρησκεύματος. Το οθωμανικό σύστημα, συνεπώς, παρήγε σταθερά έναν πολύ υψηλό βαθμό ανασφάλειας για τους ισχυρούς, στους οποίους ανήκαν και οι Έλληνες έμποροι και καραβοκυραίοι. Οι Βαλκάνιοι, και ιδίως οι Έλληνες έμποροι, προσαρμόστηκαν σε αυτήν τη γενική δομή με αξιοθαύμαστο τρόπο. Έλεγξαν την εσωτερική αγροτική παραγωγή των ευρύτερων περιοχών τους προς όφελος, λίγο πολύ, όλων των εμπλεκομένων, χωρίς να παρέμβουν στο γαιοκτητικό καθεστώς που διαμόρφωνε ο οικογενειακός κλήρος και τα τσιφλικικά δικαιώματα – άλλωστε δεν μπορούσαν, επειδή ο οικογενειακός κλήρος αποτελούσε το βάθρο χρηματοδότησης του οθωμανικού κράτους και των τσιφλικικών σχέσεων. Την παραγωγή –ορθότερα, το πλεόνασμα– το έλεγξαν έμμεσα, παρακάμπτοντας το γαιοκτητικό καθεστώς, και το διοχέτευσαν με χερσαία και θαλάσσια εμπορικά δίκτυα στις αγορές του κόσμου της εποχής τους. Με δεδομένο, συνεπώς, το γαιοκτητικό σύστημα και την ανασφάλεια των κεφαλαίων, των περιουσιών και των ίδιων των κατόχων τους στο οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας, η μόνη διαθέσιμη διέξοδος για τους κεφαλαιούχους ήταν η πλήρης εξωστρέφεια – επιλογή η οποία διαμόρφωσε τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα των Ελλήνων εμπόρων. Από την άλλη πλευρά, και εξαιτίας του πολιτισμικού σκοταδιστικού καθεστώτος που επέβαλλαν οι Οθωμανοί και οι αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου και των άλλων εκκλησιών, οι Έλληνες διανοούμενοι έπρεπε να μετακινηθούν στην Ευρώπη, απλώς

για να βρουν πανεπιστήμια και τυπογραφεία, πόσο μάλλον ελευθερία της έκφρασης. Οπότε, οι τρεις κύριες νεοτερικές κοινωνικές ομάδες αυτής της ελληνικής δυνάμει άρχουσας τάξης, όπως σχηματιζόταν κατά τον 18ο αιώνα, παρότι επικέντρωναν τη δράση τους στις ελληνικές περιοχές έως το 1820, εξασφάλιζαν τη διευρυμένη αναπαραγωγή τους έξω από αυτές, πρωτίστως στις πόλεις της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Για να το θέσω κάπως θεωρητικά, η Ευρώπη πρόσφερε στις τρεις ηγετικές ομάδες του Νέου Ελληνισμού το πέρασμα από την απλή αναπαραγωγή τους –την οποία εξασφάλιζαν στους οθωμανικούς τόπους– στη διευρυμένη υλική και μη υλική αναπαραγωγή της ισχύος τους. Επομένως, η ισχύς που κατείχαν στους τόπους τους πολλαπλασιαζόταν εκθετικά με ό,τι ορίζουμε εδώ ως κοσμοπολιτισμό. Αντίθετα, η δύναμη των κοτζαμπάσηδων, των αρματολών και των λίγων αξιωματούχων του κλήρου που πέρασαν με το μέρος των Νέων Ελλήνων, καθώς και η αναπαραγωγή τους, ήταν ταυτισμένη με τους τόπους τους. Και στηρίζονταν αποκλειστικά στους μικρούς αγροτικούς πληθυσμούς τους οποίους διαφέντευαν επί αιώνες, με πολιτικές συντεταγμένες που είχαν καθοριστεί από την πολύ παλαιά θέση που κατείχαν ως πληρεξούσιες υποτελείς αρχοντίες του οθωμανικού κράτους.

Στο εσωτερικό, συνεπώς, αυτής της ελληνικής άρχουσας τάξης, σχηματίστηκαν εξαρχής δύο αντίρροπες δυναμικές, μία κοσμοπολίτικη και μία αρκούντως τοπικιστική, με όλες τις αντικρουόμενες πολιτισμικές και κοινωνικές συνδηλώσεις. Φυσικά, στη διάρκεια της Επανάστασης, οι ιδεολογικές και κοινωνικές περιδινήσεις –που είτε προκάλεσαν οι ίδιοι οι άνθρωποι της άρχουσας αυτής τάξης, είτε προκλήθηκαν από τα πράγματα, άμβλυναν αυτές τις αποκλίσεις μεταξύ των δύο πόλων. Όχι όμως τόσο ώστε να μην εκδηλωθούν οι στρατηγικές διαφορές μεταξύ τους, ιδίως στον εμφύλιο το 1824. Όπως άλλωστε και λίγο αργότερα, όταν χωρίστηκαν σε υπέρμαχους και πολέμιους των προσπαθειών του Ι. Καποδίστρια να εγκαθιδρύσει ένα βοναπαρτικό καθεστώς εξουσίας από το 1829. Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, οι φυγόκεντρες τάσεις των κοσμοπολιτών συνεχίστηκαν, ενώ οι παλαιές τοπικές ομάδες ισχύος παρουσίασαν, όπως ήταν εύλογο, μια κεντρομόλο τάση, με πόλο έλξης το εθνικό κράτος. Έτσι σχηματίστηκε η θεμελιώδης αντινομία η οποία διέτρεχε το ελληνικό κράτος σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Οι χωρικοί και οι κτηνοτρόφοι, οι πληθυσμοί δηλαδή που απάρτιζαν τη μεγάλη πλειονότητα του κοινωνικού και οικονομικού χώρου των Νέων Ελλήνων –και αργότερα του ελληνικού κράτους– αυτοί είχαν άραγε διαφοροποιηθεί; Ο Σπύρος Ι. Ασδραχάς μάς έχει θυμίσει ότι η ιστορία της εργασίας αποτελεί έναν από τους σκληρούς πυρήνες της ιστορικής επιστήμης. Όμως πώς να εισχωρήσουμε άμεσα σε αυτόν τον απέραντο κόσμο του προφορικού πολιτισμού; Οι τσιφλικικές σχέσεις, οι φόροι, ο δανεισμός και η εμπορευματοποίηση της παραγωγής τους, οι σχέσεις τους με την εκκλησία και το οθωμανικό κράτος, όλες αυτές οι προσεγγίσεις που εδώ αναπτύξαμε, αποτελούν

την οπτική γωνία για να δούμε τον κόσμο των χωρικών ως προς την υπαγωγή τους σε ισχυρότερους, έξω από αυτούς τους ίδιους. Αυτό είναι ένα σοβαρό μεθοδολογικό μειονέκτημα των ιστορικών του νέου ελληνισμού και των οθωμανολόγων: αφήνουμε έναν ολόκληρο κόσμο σε συνθήκη βουβής, αν όχι αόρατης, ιστορίας. Στο βιβλίο αυτό παρακολουθήσαμε τους χωρικούς, ενίοτε και σε επίπεδο χωριού, να διαφοροποιούν τις καλλιέργειές τους τον 16ο αιώνα σε εμπορευματικές, με εντυπωσιακή ταχύτητα και αποτελεσματικότητα, και να σχηματίζουν πόλεις. Το ίδιο συζητήσαμε και για τον 18ο αιώνα. Πρέπει ωστόσο να δεχτούμε πως οι πληθυσμοί αυτοί ήταν εγκλωβισμένοι στην πλειονότητά τους σε κοινωνικούς κόσμους ελάχιστης γεωγραφικής και πληθυσμιακής κλίμακας, την ίδια στιγμή που ένας μέσος έμπορος επέκτεινε τα δίκτυά του σε ευρωπαϊκές αγορές. Οι χωρικοί ήταν οριοθετημένοι σε ελάχιστους πνευματικούς ορίζοντες, κυρίως επειδή ορίζονταν από την προφορική παράδοση, δηλαδή την πλήρως ετεροκαθοριζόμενη μεταβίβαση γνώσης και αναπαραστάσεων, την ίδια στιγμή που ένας νέος αστός πήγαινε να σπουδάσει σε κάποιο ελληνικό σχολείο ή και σε ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο.

Πλάι στην εγγενή αδυναμία αυτού του πληθυσμού να αφήνει πίσω του πρωτογενή τεκμήρια της ζωής του, παρά μόνο ό,τι αργότερα θεωρήθηκε φολκλόρ, πιστεύω πως οι πληθυσμοί χωρικών και ποιμένων ζούσαν στις παρυφές των οθωμανικών και εκκλησιαστικών θεσμών. Αν για το σύνολο των ραγιάδων το οθωμανικό κράτος ήταν πολιτισμικά απόξενο και οργανωτικά κλειστό, για τους πληθυσμούς χωρικών και κτηνοτρόφων του κοινωνικού και οικονομικού χώρου των Νέων Ελλήνων, όπως και όλων των βαλκανικών περιοχών, αυτό το καθεστώς εξουσιαστικών σχέσεων ήταν καταλυτικά εντονότερο. Η ορθόδοξη εκκλησία από την πλευρά της διατηρούσε εξίσου απόμακρες σχέσεις με αυτούς τους πληθυσμούς, ακόμη και γεωγραφικά. Ένας επίσκοπος εγκατεστημένος σε κάποια πόλη ή κωμόπολη επικοινωνούσε σπανίως με τους χωρικούς της επισκοπής του, και μόνο μέσω των απλών παπάδων. Αλλά οι παπάδες, όπως είδαμε, ήταν και αυτοί εν πολλοίς χωρικοί, και τα χαρακτηριστικά που θα τους διαφοροποιούσαν από τους ομοίους του ποιμνίου τους ήταν ασήμαντα, πράγμα που ίσχυε και για τους καλόγερους.

Η καθαυτό εσωτερική ιστορία των ελληνικών πληθυσμών χωρικών και ποιμένων απομένει να γραφτεί. Οι μόνες πρωτογενείς πηγές αυτής της ιστορίας πιθανόν να βρίσκονται στα οθωμανικά και μοναστηριακά αρχεία. Λανθάνει επίσης και η ερμηνεία των φολκλορικών αντικειμένων ως «κειμένων» που έχουν μείνει κατάλοιπα από τους πολλούς αιώνες του παρελθόντος τους. Έως τότε, η πιθανότερη υπόθεση είναι πως οι πληθυσμοί αυτοί κατά τη νεότερη περίοδο, την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, δεν αναγκάστηκαν να διηθήσουν, και συνεπώς να αναπροσαρμόσουν, τις αρχέγονες πρακτικές και νοοτροπίες τους, ούτε κατά την περίοδο απογείωσης των Νέων Ελλήνων αστών. Κανένας θεσμός με κοινωνική και χωροταξική προς αυτούς εγγύτητα δεν τους ώθησε να διαφοροποιηθούν, ιδίως πολιτισμικά. Η δε αριστοκρατία του ορθόδοξου

κλήρου, αφού πάλεψε με όλα τα μέσα ώστε να μη μεταφραστούν τα ιερά κείμενα σε κάποια εκδοχή της κοινής νέας ελληνικής γλώσσας, στέρησε από τους πληθυσμούς αυτούς ακόμη και την απλή δυνατότητα να αντιλαμβάνονται με στοιχειώδη επάρκεια τα λόγια της πίστης τους. Έτσι διέσχισαν τους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας οι ελληνικοί πληθυσμοί χωρικών και ποιμένων, φτάνοντας έως τη δεκαετία του 1780, ως φορείς νοοτροπιών και πρακτικών πολλών αιώνων, σχεδόν αδιαφοροποίητοι. Μόνο από τότε, χάρη κυρίως στους εμπόρους και τους διανοουμένους του Διαφωτισμού, ένα μικρό τμήμα των πληθυσμών αυτών άρχισε να ανακαλύπτει τον στοιχειώδη εγγραμματισμό. Μόλις τότε κάποιοι λίγοι δικοί τους άνθρωποι ξεκίνησαν ιστορικά να αποκτούν τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις, ώστε να αρχίσουν να σκέφτονται τον κόσμο με το δικό τους μυαλό.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αρχεία

Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, Α΄. Οργάνωση-λειτουργία, 3. *Πρακτικά Συνεδριάσεων*, Κατάστιχο 3, φφ. 71v-73r, (ψηφιοποιημένο).

–, Ε΄. Οικονομική Διαχείριση, 1. *Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές*, αρ. 118, Θήκη 5, «Απολογισμός εσόδων και εξόδων από την αποστολή εμπορευμάτων που έφθασαν στο Ναύπλιο από τη Βενετία. 22 Ιουνίου 1714, Ναύπλιο», έγγρ. 42, (ψηφιοποιημένο).

–, 24 Σεπτεμβρίου 1574, Ηράκλειο, Ε΄. Οικονομική Διαχείριση, 1. *Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές*, αρ. 172β, Θήκη 1, φάκ. 3, «Κατάλογος εισοδημάτων του φεουδαρχικού οίκου Corner», έγγρ. 164, φφ. 101r-105r, (ψηφιοποιημένο).

–, 10 Οκτωβρίου 1651, Β΄, Εκκλησία, 3. *Μητρόπολη Φιλαδελφείας*, Θήκη 2α΄, φάκ. 3, «Κατάλογος της ακίνητης περιουσίας του Αθανασίου Βαλεριανού στα Κύθηρα», έγγρ. 71, (ψηφιοποιημένο).

–, Ε΄. Οικονομική Διαχείριση, 1. *Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές*, αρ. 170, Κατάστιχο 14, «Κατάστιχο φορτωτικών του εμπορικού οίκου Σελέκη και Σάρου, 28 Ιουνίου 1723 - 12 Μαρτίου 1728», φφ. 1r-151v, (ψηφιοποιημένο).

–, Ε΄. Οικονομική Διαχείριση, 1. *Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές*, αρ. 170, Κατάστιχο 34, «Βιβλίο πληρωμών του εμπορικού οίκου Σελέκη και Σάρου, 28 Ιουνίου 1723 - 22 Ιουνίου 1734», φφ. 1r-99v, (ψηφιοποιημένο).

–, Ε΄. Οικονομική Διαχείριση, 1. *Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές*, αρ. 170, Θήκη 1, «Φορτωτική από τη Μάνη για τη Βενετία. 1 Οκτωβρίου 1724. Βαθύ Μάνης», έγγρ. 85, (ψηφιοποιημένο).

–, A. S. V., *Archivio Privato Perouli*, B15, CIMP, αρ. 1, 3, 4, 9, 14, 18, 29, 31 και B19, αρ. 4.

–, A. S. V., *Archivio Privato Perouli*, CCP, B10, Fasc. 13, έγγρ. 1-3.

–, A. S. V., *Archivio Privato Perouli*, B. 24/5΄.

–, CGMP, B15, αρ. 21 και B18, Fasc. 5, χ.α.

Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Κερκύρας, Ι. Α. Καποδίστριας, *Statistiques de Péloponèsse (Στατιστικά Πελοποννήσου)*, φ. 477, «Stato delle Principali Produzione e Commercio di un anno della Morea e contiquo Golfo di Lepanto», έγγ. 10.

–, Αρχεία Νομού Κερκύρας, Αρχείο Ι. Α. Καποδίστρια, φ. 474, «Κατάλογος ευκαταστάτων και εμπόρων της Ελληνικής επικράτειας», έγγρ. 18, (με δύο ένθετα, δύο σελίδων το καθένα, χωρίς αρίθμηση).

–, Αρχεία Νομού Κερκύρας, Εξερχόμενα, Β΄ ενότητα: Α(γουστίνος). Α. Καποδίστριας, φάκ. 578, *Statistiques de la Grèce (Στατιστικά της Ελλάδος)*, «Tableau des habitants, des Propriétés, et des impôts levés sur les provinces de la Grèce Orientale par le Sultan», έγγ. αρ. 11.

–, *Αρχείο Αγώνος. Μινιστέριο – Γραμματεία – Υπουργείο της Αστυνομίας*, φάκ. 33, λήψεις από 149 έως 212. Αρχειομνήμων.

–, Αρχείο περιόδου Ι. Καποδίστρια. *Γενική Γραμματεία* (1819-1838), φάκ. 35, «Κατάλογος ευκαταστάτων της νήσου Άνδρου», λήψεις 032, 035. Αρχειομνήμων.

–, Αρχείο περιόδου Ι. Καποδίστρια. *Γενική Γραμματεία* (1819-1838), φάκ. 35, «Κατάλογος ευκαταστάτων της νήσου Νάξου», λήψεις 026-028, 032-033. Αρχειομνήμων.

–, Αρχείο περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια. *Γενική Γραμματεία* (1819-1838), φάκ. 191, «Κατάλογος ονομαστικός, αριθμητικός ως και επαγγελματικός όλων των κατοίκων της κωμοπόλεως ταύτης Ερμιόνης τη 15η Μαρτίου 1829», λήψεις 305-310. Αρχειομνήμων.

–, Αρχείο περιόδου Ι. Καποδίστρια. *Γενική Γραμματεία* (1819-1838), φάκ. 35, «Κατάλογος των ευκαταστάτων της νήσου Πάρου», λήψεις 029-031, 036-037. Αρχειομνήμων.

–, Αρχείο περιόδου Ι. Καποδίστρια. *Γενική Γραμματεία* (1819-1838), φάκ. 35, «Κατάλογος των ευκαταστάτων της νήσου Μυκώνου», λήψεις 024-025. Αρχειομνήμων.

–, Αρχείο περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια. *Έκτακτοι Επίτροποι και προσωρινοί Διοικητές*, φάκ. 016, «Ψυχομέτρημα Χελίου», λήψη 072-076. Αρχειομνήμων.

–, Αρχείο περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, *Γενική Γραμματεία* [1819-1838], φάκ. 180, λήψη 315-317 / φάκ. 186, λήψη 220-221 / φακ. 197, λήψη 910-911 / φάκ. 204, λήψη 111-116 / φάκ. 206, λήψη 621-623 / φάκ. 207, λήψη 825-829 / φάκ. 208, λήψη 019 / φάκ. 217, λήψη 817-818 / φάκ. 218, λήψη 344-346. Αρχειομνήμων.

–, Αρχείο περιόδου Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, *Γενική Γραμματεία* (1819-1838), φάκ. 162, «Écoles d'enseignement mutuel ... », λήψη 015. Αρχειομνήμων.

–, Αρχείο περιόδου Κυβερνήτη Καποδίστρια – *Έκτακτοι Επίτροποι και προσωρινοί Διοικητές. Επιστολές και υπηρεσιακά έγγραφα*, φάκ. 025, «Συνοπτική επαναρίθμησις των εγκατοίκων της Νήσου Πόρρου, 25 Ιουνίου 1828», λήψεις 100-131. Αρχειομνήμων.

–, *Μικρές Συλλογές*, Κ. 18 α, β, Ιδιωτικά, φάκ. 2, έγγρ. 000,181 και 000.068.

–, *Μικρές Συλλογές*, φάκ. Κ, 49 γ.

–, *Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη*, φάκ. 11, 12, 15.

Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων, *Φάκελοι οικογένειας Τράκα*, έγγ. αρ. 16811.

2. Δημοσιευμένα αρχεία και έντυπα

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τ. 4, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1973.

Ανδρέου Χατζη-Αναργύρου, Ανάργυρος, *Τα σπετσιώτικα. Συλλογή ιστορικών εγγράφων αφορώντων τα κατά την ελληνικήν Επανάστασιν του 1821. Εκ των αρχείων της νήσου Σπετσών και του κράτους*, τ. Α΄-Β΄, Εφ. Σφαίρα, Εν Πειραιεί, 1925.

Δημητρόπουλος, Δημήτρης, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος - αρχές 19ου αιώνα*, Τετράδια Εργασίας 27, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004.

Δρακάκης, Α. Θ., «Θηραϊκή διαθήκη του 17ου αιώνος», στο Μιχάλης Α. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη*, Αθήναι 1971.

Εφημερίς, Βιέννη 1791-1797, εκδότες: Μαρκίδες Πούλιου. Λέανδρος Βρανούσης (ανασυγκρότηση της σειράς, εκδοτική φροντίδα, προλεγόμενα και σημειώσεις), Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1995.

Ζερλέντης, Περικλής Γ., «Πατριαρχών γράμματα διατακτικά προς τους νησιώτας περί δουλικής υποταγής εις τους κρατούντας», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 9/1926.

Ζώης, Λ. Χ., «Διαθήκη του αρχιεπισκόπου Καρπάθου Ιωάσαφ Αβούρη», *Δωδεκανησιακή Επιθεώρηση* 1/1947.

Καμπουρίδης, Κωνσταντίνος Ε., *Η νεότερη Ελλάδα μέσα από οθωμανικές αρχειακές πηγές. Οικονομία, θεσμοί και κοινωνία στη Θεσσαλία του 17ου αιώνα*. Α. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2009.

Κανδηλώρος, Τάκης Χ., «Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της Γορτυνίας επί Τουρκοκρατίας. Από του Οκτωβρίου 1819 μέχρι του Σεπτεμβρίου 1820», *Αρκαδική Επετηρίς*, τ. Β΄/1906

Κουγέας, Σωκράτης Β., «Συμφωνητικό καλαματιανής εμπορικής εταιρείας του Παναγιώτη Μπενάκη προ διακοσίων ετών», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, τ. Η΄/1964.

Λάμπρος, Σπυρίδων Π., «Διαθήκη εκ Μήλου γραφείσα εν έτει 1748», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. Ε΄, τχ. Δ/1908.

Λιγνός, Αντώνιος (επιμ.), *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας (Α.Κ.Υ.), 1778-1832*, τ. Α΄, Εν Πειραιεί 1926.

Μαυρομάτης, Γιάννης Μ. (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 148 (2/3 έως 31/8 του 1538)*, τ. Β΄, [Σειρά: Βενετικές πηγές της κρητικής ιστορίας 7] Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006.

Μέρτζιος, Κωνσταντίνος Δ., «Μεθόδιος Μορώνης», *Ο Μικρός Ελληνομνήμων*, τχ. 2, ανάτυπο από την *Ηπειρωτική Εστία*, Ιωάννινα 1960.

–, «Μία διαθήκη εκ Σίφνου του 1662», *Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας του Δικαίου*, τ. 8/1958.

–, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον. Κεφάλαιον Α΄. Διαθήκη Λάνθου Μονδάνου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 11/1936.

–, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον. Κεφάλαιον Α΄. Απόστολος Τσιγαράς», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 11/1936.

–, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον. Κεφάλαιον Β΄. Επιφάνειος Ηγούμενος», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 11/1936.

–, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον. Κεφάλαιον Ε΄. Εμμανουήλ Μάνος Γκιόνμας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 11/1936.

–, *Πατριαρχικά: ήτοι ανέκδοτοι πληροφορίαι σχετικαί προς τους Πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως από του 1556-1702*, Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 15, Αθήναι 1951.

–, «Διάφορα έγγραφα των χρόνων της Τουρκοκρατίας», *Μακεδονικά*, 2/1941-1952, Θεσσαλονίκη 1953.

–, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον. Κεφάλαιον Θ΄. Η οικογένεια Μαρούτζη», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 11/1936.

–, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον. Κεφάλαιον ΙΘ΄. Ιωάννινα-Βενετία. Εμπορική αλληλογραφία των ετών 1723-1730», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 11/1936.

Παπαγεωργίου, Στέφανος (επιμ.), *Το Αρχείο Γιαννάκη Ράγκου*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1982.

Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Λυδία (εισ.-επιμ.), *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου. Τα ελληνικά κείμενα*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 2011.

Πετρόπουλος, Γεώργιος Α., «Νομικά έγγραφα της Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη», *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Γ΄, Εν Αθήναις 1956.

Πλουμίδης, Γεώργιος, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών της Παδούης (Μέρος Α΄. Artisti) Συμπλήρωμα (έτη 1674-1701)», *Θησαυρίσματα*, 8/1971.

–, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης, Συμπλήρωμα (έτη 1674-1701)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. ΛΖ΄/1969-70, και τ. ΛΗ΄/1971.

–, «Οι Έλληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας», *Δωδώνη*, τ. ΙΒ΄ (ανάτυπο), Ιωάννινα 1983.

Πολέμης, Δημήτριος Ι., «Είκοσι διαθήκαι εξ Άνδρου (1678-1831)», *Πέταλον*, τχ. 1, Άνδρος 1977.

Ρέππας, Χρήστος Κ., «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη*, τ. Θ΄, 1982-1984.

Σάθας, Κωνσταντίνος Ν., *Χρονικό ανέκδοτον Γαλαξειδίου ή ιστορία Αμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδωρικίου και των περιχώρων*, Ιω. Κασσανδρέως και Σίας, Αθήνησιν 1865.

Σταματιάδης, Νικόλαος Ι., *Σαμιακά, ήτοι Ανέλιξις της νεωτέρας ιστορίας της Σάμου δι' επισήμων εγγράφων, ων προτάσσονται αι βιογραφίαι των Λογοθέτου Λυκούργου και Κωνσταντίνου Λαχανά*, Εκ του Ηγεμονικού τυπογραφείου, Εν Σάμω 1899.

Σιδέρη, Αλόη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας*, τ. Β΄, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1989.

Σκοπετέας, Σταύρος Χ., «Διαθήκαι εκ της δυτικής Μάνης», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 6/1955.

–, «Έγγραφα ιδιωτικά εκ Δ. Μάνης των ετών 1547-1830», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 3/1950.

Στεφανίδου, Αλεξάνδρα, «Η οικογένεια των Συρίγων-Βασάλων της Σαντορίνης τον 16ο και 17ο αιώνα», *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, 11/2001, σ. 238-251.

Σφυρόερας, Βασίλης, *Αρχείον Ψαρών (1821-1827)*, τ. Α΄, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1974.

Slot, B. J., «Συμφωνητικό πωλήσεως ελαιολάδου Μάνης», *Λακωνικαί Σπουδαί*, 8/1986.

Τριανταφύλλου, Κώστας Ν., «Εξ διαθήκαι Παλαιών Πατρών αποκείμεναι εις Μονήν Ομπλού», *Αθηνά, Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας*, 71/1969-1970.

Τσακόπουλος, Αιμιλιανός, επίσκοπος Μιλήτου, «Επισκοπικοί κατάλογοι κατά τους κώδικας των υπομνημάτων του αρχειοφυλακείου του Οικουμενικού Πατριαρχείου», *Ορθοδοξία*, 31/1956.

Todorov, Nikolaj – Velkov, Asparuh, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. début du XVIe s.)*, Académie Bulgare des Sciences, Sophia 1988.

Plumidis, Giorgio, «Gli scolari "Oltramarini" a Padova nei secoli XVI e XVII». *Revue des Etudes sud est Européennes* X-2/1972.

Zarinebaf, Farisa et al., *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece. The Southwestern Morea in the 18th Century*, The American School of Classical Studies at Athens, 2005.

3. Βάσεις δεδομένων

Βερνίκος, Νικόλαος (επιστημονική δ/νση), *Δρόμοι της Πίστης - Ψηφιακή Πατρολογία*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας. Πρόκειται για την ελληνική σειρά Series Graeca της έκδοσης *Patrologiae Cursus Completus* του J.P. Migne. http://patrologia.ct.aegean.gr/pkleida.htm

Γαβρόγλου, Κώστας (επιστημονική δ/νση), *Ελληνομνήμων*. Αναρτημένα βιβλία των Ελλήνων διαφωτιστών και άλλων: http://www.lib.uoa.gr/hellinomnimon/

Euratlas, (Ιστορική γεωγραφία. Αρχείο ψηφιακών χαρτών): http://www.euratlas.net/history/europe/1100/index.html

Πιζάνιας, Πέτρος Θ. (επιστημονική δ/νση έρευνας), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων 1700-1832*. Βάση προσωπογραφικών δεδομένων για τους Έλληνες διαφωτιστές, τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας, τα στελέχη και τους ένοπλους αγωνιστές της Επανάστασης του 1821. Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Ιστορική έρευνα, Διδακτική και Νέες τεχνολογίες», Τμήμα Ιστορίας - Τμήμα Πληροφορικής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Χαρλαύτη, Τζελίνα (επιστημονική δ/νση), *Αμφιτρίτη. Βάση δεδομένων για την ελληνική ναυτιλία 1700-1821*, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

4. Κείμενα περιηγητών, συλλογές επιστολών, βιβλία της εποχής, απομνημονεύματα, αναφορές κ.ά.

Ελληνικά

Αναγνώστης, Ιωάννης, *Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της Θεσσαλονίκης*, εισαγωγή-μεταγραφή Μ. Κεκροπούλου, Ενάλιος, Αθήνα 1998.

Αναφορά των Υδραίων περί των του Αγώνος απαιτήσεων, Ύδρα 1851.

Ανθρακίτης, Μεθόδιος, *Επίσκεψις πνευματική, ήτοι με ποίον τρόπον χρεωστεί ο πνευματικός να επισκέπτεται τους ασθενείς, να εξετάζη την συνείδησιν, και να διορθώνη τας ψυχάς των εξομολογουμένων*, 1707, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, Ενετίησιν 1780.

–, *Βοσκός λογικών προβάτων, ήτοι περί του καθήκοντος τω πνευματικώ ποιμένι και πώς δει ποιμένειν το εμπιστευθέν αυτώ λογικόν ποίμνιον*, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, Ενετίησιν 1708.

–, *Οδός μαθηματικής, ήτοι σειρά βαθμηδόν προϊούσα, περιεκτική των κατ' είδος κυριωτέρων της μαθήσεως πραγματειών*, (τ. 3, με την επιμέλεια του μαθητή του Κοσμά Μπαλάνου Βασιλόπουλου), Εν τη Τυπογραφία Αντωνίου του Βόρτολι, Ενετίησιν 1749.

Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος Περί Ελευθερίας, δι' ού αποδεικνύεται πόσον είναι καλλιότερα η Νομαρχιακή Διοίκησις από τας λοιπάς, ότι εις αυτήν μόνον φυλάττεται η Ελευθερία του ανθρώπου. Τι εστί Ελευθερία, οπόσων μεγάλων κατορθωμάτων είναι πρόξενος, ότι τάχιστα η Ελλάς πρέπει να συντρίψη τας αλύσσους της, ποίαι εστάθησαν αι αιτίαι οπού μέχρι της σήμερον την εφύλαξαν δούλην και οποίαι είναι εκείναι όπου μέλλει να την ελευθερώσωσι*, Συντεθείς τε και Τύποις εκδωθείς [sic] ιδίοις αναλώμασι προς ωφέλειαν των Ελλήνων παρά Ανωνίμου [sic] του Έλληνος, Εν Ιταλία 1806.

Ανώνυμος, *Στοχασμοί του Κρίτωνος*, Εκ της Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, Εν Παρισίοις 1819.

Αριστομένης, Δημήτριος (Σπυρίδων Ν. Βαλέτας), *Ιωάννου Ιακώβου Ρουσσώ του εκ της Γενεύης, Λόγος περί αρχής και βάσεως της ανισότητος των ανθρώπων προς αλλήλους*, μεταφρασθείς εκ της γαλλικής γλώσσης υπό Δημητρίου Αριστομένους, δαπάνη του τιμιωτάτου και φιλογενούς, Κυρίου Παλαιολόγου Λεμονή, Εν Παρισίοις 1818.

Βούλγαρης, Ευγένιος, *Σχεδίασμα περί της ανεξιθρησκείας, ήτοι περί της ανοχής των ετεροθρήσκων*, Λειψία, 1768 (Επανέκδοση: εκδόσεις Στάχυ 2001).

Κασομούλης, Νικολάος Κ., *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. Α', Α. Ι. Βάρσου, Αθήναι 1940.

Κολοκοτρώνης, Θεόδωρος Κωνσταντίνου υπαγόρευσε, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Αθήνησιν 1846.

Κονταρής, Γεώργιος, *Ιστορίαι παλαιαί και πάνυ ωφέλιμοι της περιφήμου πόλεως Αθήνης*, Παρά Ανδρέα τω Ιουλιανώ, Ενετίησιν 1675.

Κοραής, Αδαμάντιος, *Άσμα πολεμιστήριον των εν Αιγύπτω περί ελευθερίας μαχομένων Γραικών*, Εν τη κατ' Αίγυπτον ελληνική τυπογραφία, 1800.

–, *Βίος Αδαμαντίου Κοραή συγγραφείς παρά του ιδίου*, Εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Εν Παρισίοις 1833.

–, *Σάλπισμα πολεμιστήριον*, Εκ της ελληνικής τυπογραφίας Ατρομήτου του Μαραθωνίου, Εν Αλεξανδρεία 1801.

–, *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις. Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας όταν ήκουσαν τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος*, Εκ της τυπογραφίας Χρυσίππου του Κριτοβούλου εις την Βενετίαν, 1805.

–, *Άτακτα*, τ. 4, Κ. Εβεράρτου εν Παρισίοις 1832.

Κούμας, Κωνσταντίνος, Μ., *Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, εκ παλαιών απανθισθείσαι, και τα νεώτερα εξ αρίστων Γερμανών ιστοριογράφων ελευθέρως μεταφρασθείσαι, υπό Κ. Μ. Κούμα*, τ. ΙΒ', Εκ της Τυπογραφίας Αντωνίου Αϋκούλου, Εν Βιέννη της Αυστρίας 1832.

Μάκολας, Ιωάννης ο Αθηναίος, *Βιβλίον ιστορικόν καλούμενον Ιουστίνος. Μεταφρασθέν εκ της Λατινίδος φωνής εις απλήν φράσιν παρά Ιωάννου Μάκολα του αθηναίου, προσέτι δε και τινές μύθοι μεταφρασθέντες και αυτοί εκ της Λατινίδος φωνής εις την κοινήν γλώσσαν παρ' αυτού. Εν δε τω τέλει της αυτής βίβλου τυγχάνει και τις διδασκαλία Χριστιανική*, Παρά Μιχαήλ Αγγέλω τω Βαρβωνίω, Ενετίησιν 1686.

Μελέτιος, (Μήτρου, Μητροπολίτης Αθηνών), *Γεωγραφία παλαιά και νέα. Συλλεχθείσα εκ διαφόρων συγγραφέων παλαιών τε και νέων, και εκ διαφόρων επιγραφών*, Παρά Νικολάου Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, Ενετίησιν 1728.

Μοισιόδαξ, Ιώσηπος, *Ηθική Φιλοσοφία*, [μετάφραση από τα ιταλικά], Παρά Α. Βόρτολι, Ενετίησιν 1761.

–, *Θεωρία της Γεωγραφίας*, Τυπογράφω Ιωάννη Θωμά, Βιέννη 1781.

–, *Πραγματεία περί παίδων Αγωγής ή Παιδαγωγία*, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, Ενετίησι 1779.

Μπενιζέλος, Ιωάννης, *Ιστορία των Αθηνών*, προλεγόμενα Ιωάννου Γενναδίου, επιμ. Ι. Κοκκώνα - Γ. Μπώκου, επ/κή εποπτεία και παρουσίαση Μ. Ι Μανούσακα, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986.

Μπουνιαλής, Μαρίνος Τζάνε, *Διήγησις διά στίχων του πολέμου Κρήτης*, Giuliano Andrea, Ενετήισιν 1681. (Επανέκδοση: *Ο Κρητικός Πόλεμος 1645-1649*, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1995.)

Ξάνθος, Εμμανουήλ, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας*, Α. Γκαρπολά, Αθήναι 1845.

Π. Πατρών, Γερμανός Μητροπολίτης, «Εισαγωγή των αρχιερέων, πνευματικών, ιεροκηρύκων και ιερέων», στο *Απομνημονεύματα επιγραφόμενα. Απομνημονεύματά τινα της κατά του τυράννου των Ελλήνων οπλοφορίας, καί τινων πολιτικών συμβεβηκότων εν Πελοποννήσω κατά την πρώτην της διοικήσεως περίοδον*, έκδοση και πρόλογος Γεωργίου Ι. Παπούλα, επιμέλεια Δημήτριου Γρ. Καμπούρογλου, Σπύρου Τσαγγάρη, Εν Αθήναις [3]1900.

Παπαδόπουλος, Νικόλαος, *Ερμής ο κερδώος, ήτοι εμπορική εγκυκλοπαίδεια, Βενετία 1815-1817*, Παράρτημα της ανατύπωσης, επιμέλεια Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης – Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1989.

Πλήθων, Γεώργιος Γεμιστός, «Εις Μανουήλ Παλαιολόγον περί των εν Πελοποννήσω πραγμάτων», έκδοση Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Γ', Αθήνα 1912-1930.

Σκουζές, Παναγής, *Χρονικό της σκλαβωμένης Αθήνας στα χρόνια της τυρανίας του Χατζαλή γραμμένο στα 1841 από τον αγωνιστή Παναγή Σκουζέ (1772-1796)*, Γ. Βαλέτας (επιμ. με πρόσθετο τίτλο *Απομνημονεύματα*), Α. Κολολού, Αθήνα 1948 (επανέκδοση: Κέδρος 1975).

Σκούφος, Νικόλαος, *Δοκίμιον περί πατριωτισμού προς τους κατοίκους των Ιονικών επτά νήσων*. Αφιερωθέν υπό Ε. Φ., Εκ του ελληνικού τυπογραφείου, Εν Φιλαδελφία 1817.

Σκούφος, Φραγκίσκος, *Τέχνη Ρητορικής Φραγκίσκου Ιερέως του Σκούφο[sic] Κρητός του εκ Κυδωνίας, Φιλοσοφίας και Ιεράς Θεολογίας Διδασκάλου, τη Μητρί και Παρθένω Γονυπετώς αφιερωθείσα*, Παρά Μιχαήλ Αγγέλω τω Βαρβωνίω, Ενετίησιν 1680.

Σκυλίτζης Ομηρίδης, Πέτρος, *Συνοπτική ιστορία των τριών ναυτικών νησιών, Ύδρας, Πετσών και Ψαρών καθόσον συνέπραξαν υπέρ της ελευθερίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος το 1821 και πρώτον έτος της ελληνικής αυτονομίας*, Ε. Αντωνιάδου, Εν Ναυπλία 1831.

Σοφιανός, Νικόλαος, *Παιδαγωγός*, Zanetti Bartolomeo, Βενετία 1544 (μετάφραση του βιβλίου *Περί παίδων αγωγής* του Ψευδο-Πλουτάρχου).

Τσελεμπί, Εβλιγιά, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα. Πελοπόννησος, Νησιά Ιόνιου, Κρήτη, Νησιά Αιγαίου (1668-1671)*, επιμ. Δημήτρης Λούπης, Εκάτη, Αθήνα 2006 [α' εκδ. 1994].

Φαρμακίδης, Θεόκλητος, *Απολογία*, έκδοσις δευτέρα, αμετάβλητος, Εκ της Τυπογραφίας Αγγέλου Αγγελίδου, Εν Αθήναις 1840.

Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκης), *Περί Φιλοσόφου, Φιλοσοφίας, Φυσικών, Μεταφυσικών, Πνευματικών και Θείων Αρχών*, Τυπογραφία Ι. Βάουμ, Εν Βιέννη της Αουστρίας 1786.

Χριστόφορος, Άγγελος, *Εγχειρίδιον περί της καταστάσεως των σήμερον ευρισκομένων Ελλήνων. Πόνος Χριστοφόρου του Αγγέλου Έλληνος*. Ex Officina Cantrelli Legge, Academiae Cantabrigiensis Typographi. M.DC.XIX. (Πρώτη έκδοση το 1619. Συλλεκτική επανέκδοση από τις Εκδόσεις του Φοίνικα 2008).

Χρυσολωράς, Μανουήλ, *Λόγος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο*, εισαγωγή και έκδοση Χ. Γ. Πατρινέλη και Δ. Ζ. Σοφιανού, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2001.

Ψύλλας, Γεώργιος, *Απομνημονεύματα του βίου μου*, εισαγωγή Νικολάου Λούρου, έκδοση και σημειώσεις Ελευθερίου Πρεβελάκη, Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΙΝΕ, Αθήναι 1974.

Ξενόγλωσσα

(Anonymous), *Lettres édifiantes et curieuses. Écrites par des missionnaires de la Compagnie de Jésus, Mémoires du Levant*, 2 tomes en vol., Imprimerie de Béthune Gaume frères, Paris 1829.

Beaujour, Louis-Auguste-Félix de, *Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797*, t. 1-2, A. A. Renouard, Paris 1800.

Carrel, Armand, *Résumé de l'histoire des Grecs modernes, depuis l'envahissement de la grèce par les Turcs jusqu'aux derniers événements de la Révolution actuelle*, Lecointe, Παρίσι 1825.

Chiaro, Anton-Maria de, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia: con la descrizione del paese; natura, costumi, riti, e religione degli abitanti; annessavi la tavola topografica di quella provincia, dove si vede ciò, che èrstato nella Valachia agli Austriaci nel congresso di passarovitza*, Antonio Bortoli, Venezia 1714.

Coray, (Adamantios), *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, lu à la Société des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803)*. Par Coray, docteur de Médecine, et Membre de Ladite Société, Firmin Didot, Paris 1803.

Bawr, Wilhelm Friedrich, von, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie: Avec un prospectus d'un atlas géographique & militaire de la dernière guerre entre la Russie & la Porte Ottomane*, H. L. Broenner, Frankfurt-Leipzig 1778.

Holland, Henry, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813*, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1815.

Jassaud, Auguste de, *Mémoire sur l'état physique et politique des isles d'Hydra, Spécié, Poro et Ipséra en l'année 1808*, εισαγωγή Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, σχόλια, ευρετήριο Δ. Ν. Καραβίας, Αθήνα 1978 (αναστατική έκδοση).

Leake, William Martin, *Travels in Northern Greece*, vol. IV, J. Rodwell, London 1835.

Pachymère, George, *Relations historiques*, A. Feiller, Paris 1984.

Pouqueville, François C.H.L., *Voyage dans la Grèce*, vol. V, Firmin Didot, Paris 1826.

–, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire ottoman pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801*, t. 1, Gabon, Paris 1805.

Saint-Vincent J. de, *Relation du voyage de la Commission Scientifique de Morée dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique*, Librairie de F. G. Levrault, Paris 1836.

5. Βιβλιογραφία στα ελληνικά

Αγγέλου, Άλκης (επιμ.), *Ιώσηπος Μοισιόδακας. Απολογία*, Ερμής, Αθήνα 1976.

–, «Η δίκη του Μεθόδιου Ανθρακίτη», στο *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον εις μνήμην Χρίστου Σούλη*, Αθήνα 1956.

–, «Η εκπαίδευση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.

–, «Οι απαρχές του Ελεύθερου Τεκτονισμού στον Νέον Ελληνισμό (Σμύρνη-Κωνσταντινούπολη)», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 9/1961.

Άμαντος, Κωνσταντίνος, *Τα γράμματα εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν, 1566-1822 (Σχολεία και λόγιοι)*, Πειραιεύς 1946.

Αναστασίου, Ιωάννης Ε., «Οι μονές του ελληνικού χώρου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.

Άντερσον, Πέρυ, *Το απολυταρχικό κράτος*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Οδυσσέας, Αθήνα 2008.

Αντωνίου, Δαυίδ, «Αναζητώντας καθηγητές για το πανεπιστήμιο: η περίπτωση του Κωνσταντίνου Κούμα», *Μνήμων*, 13/1991.

Ανωγιάτης-Πελέ, Δημήτρης, «Σχέσεις δρόμου και χωριών στη Βαλκανική χερσόνησο τον 18ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 4/1985.

–, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993.

Αξελός, Λουκάς, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα 2003.

Αποστολόπουλος, Δημήτρης Γ. – Μιχαηλάρης, Παναγιώτης Δ., *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου*, ΕΙΕ/ΚΝΕ, Αθήνα 1987.

– Αποστολόπουλος, Δημήτρης Γ. – Παΐζη-Αποστολοπούλου, Μ., «Η ορθόδοξη εκκλησία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία 1700-1821», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (δ/νση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

– Αποστολόπουλος, Δημήτρης Γ., «"Νέοι Έλληνες". Ο νεολογισμός και τα συνδηλούμενά του στα 1675», *Ο Ερανιστής*, 25/2005.

–, *Η εμφάνιση της Σχολής του Φυσικού Δικαίου στην «τουρκοκρατούμενη» ελληνική κοινωνία. Η ανάγκη μιας νέας ιδεολογίας*, τόμοι 1-2, Αθήνα 1980.

Αραβαντινός, Παναγιώτης Στ., *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1960.

–, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1984 (Αρχική έκδοση 1856).

–, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών*, τ. Β΄, Εν Αθήναις 1857.

Αργυρόπουλος, Περικλής, «Οι Έλληνες εις την υπηρεσίαν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», στο *L'Hellénisme Contemporaine, Αναμνηστικός τόμος, 1453-1953. Η πεντακοσιοστή επέτειος από της Αλώσεως της Κωνσταντινούπολης*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1953.

–, *Δημοτική Διοίκησις εν Ελλάδι*, τ. Α΄, Εκ της Φιλολάου τυπογραφίας, Εν Αθήναις 1843.

Αργυροπούλου, Ρωξάνη – Ταμπάκη, Άννα (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά: ευρετήρια Γ΄: Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη 1811, Ελληνικός Τηλέγραφος 1812-1836, Φιλολογικός Τηλέγραφος 1817-1821*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1983.

Αρναούτογλου, Ηλίας Ν., «"Σιδηροκέφαλα ήτοι αθάνατα και αδιάφθορα". Οικονομική και νομική συνέχεια στις συμβάσεις κτηνοληψίας», *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω*, Θεσσαλονίκη 2010 (ανάτυπο).

Arsh, Grigori, «Τα νησιά του Αρχιπελάγους, μεταξύ των οποίων η Σαντορίνη σύμφωνα με τις εκθέσεις των Ρώσων προξένων στην περίοδο της Μεγάλης Αικατερίνης», στο *Ρώσοι διπλωμάτες τον 18ο αι. στο Αρχιπέλαγος*. Πρακτικά της Ημερίδας του Κέντρου Ελληνο-Ρωσικών ιστορικών ερευνών, Σαντορίνη Σεπτέμβριος 2006.

Ασδραχάς, Σπύρος, Ι. (επιμ.), *Η οικονομική και κοινωνική δομή των Βαλκανικών χωρών ΙΕ΄- ΙΘ΄ αιώνας – Στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: ΙΕ΄-ΙΘ΄αιώνας*, Μέλισσα, Αθήνα 1979.

– κ.ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄-ΙΘ΄αι.*, τ. Α΄, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.

–, «Για την Ελληνική Νομαρχία», *Τα Ιστορικά*, 46/2007.

–, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», *Τα Ιστορικά*, 8 και 9/1988.

–, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα 1988.

–, *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

–, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνες*, Ερμής, Αθήνα 1982.

Βαγιακάκος, Δικαίος Β., *Συμβολή εις την μελέτην των ναυτικών, εμπορικών και οικονομικών όρων του ελληνικού χώρου: Γλωσσικόν σχεδίασμα*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1990.

Βακαλόπουλος, Απόστολος, «Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.

–, «Ο αρματολός Μεϊντάνης», *Ελληνικά*, 13-1/1954.

–, «Οι Φαναριώτες ως φορείς πολιτικής και διοικητικής εξουσίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.

–, «Προβλήματα της ιστορίας του παιδομαζώματος», *Ελληνικά*, 13/1954.

Βαλαωρίτης, Αριστοτέλης, *Αθανάσιος Διάκος - Αστραπόγιαννος*, έκδ. Π. Λάμπρου, Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Αθήναι 1867.

Βαξεβάνογλου, Αλίκη, «Η εκπαίδευση στην Ελλάδα: Το εφήμερο και οι δομές», *Νέα Παιδεία*, 121/Ιανουάριος-Μάρτιος 2007.

Βάρδα, Χριστίνα (επιμ.), *Αρχείο οικογένειας Μπουντούρη/Βουδούρη. Ευρετήριο*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1995.

Βασιλείου, Ι. Π., «Το αρματολίκι των Αγράφων», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 13/1956.

Baer, Gabriel, «Μονοπώλιο και περιοριστικές πρακτικές των τουρκικών συντεχνιών», στο Σπ. Ι. Ασδραχάς κ.ά., *Η οικονομική και κοινωνική δομή των Βαλκανικών χωρών ΙΕ΄- ΙΘ΄ αιώνας - Στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, Μέλισσα, Αθήνα 1979.

Βέης, Νικόλαος, «Τοπικά νομικά έθιμα Βυτίνης και των περιχώρων αυτής και της επαρχίας Τριπόλεως (της Αρκαδικής)», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 20/1945.

Βελιανίτης, Τηλέμαχος Θ., *Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών*, Ιστορικές Εκδόσεις Σ. Δ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993.

Βερνίκος, Νικόλας, *Το σχέδιο αυτονομίας της Πελοποννήσου υπό γαλλική επικυριαρχία*, Τολίδης, Αθήνα 1997.

Βέτσιος, Ελευθέριος Λ., «Η δασμολογική πολιτική των Βενετών στην περιοχή του Αμβρακικού κόλπου στις αρχές του 18ου αιώνα (με βάση τα βενετικά αρχεία)», *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, 37-38/2001.

–, «Το εμπόριο στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα», *Σκουφάς*, 96- ΙΒ/Άρτα 2004.

–, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα*, Α. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2007.

Βισβίζης, Ιάκωβος Τ., «Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εις την Χίον κατά την τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 1/1948.

–, «Δικαστικαί αποφάσεις του 17ου αιώνος εκ της νήσου Μυκόνου», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 7/1957.

Βλάμη, Δέσποινα, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, Θεμέλιο, Αθήνα 2000.

Βλασσόπουλος, Νίκος Στ., *Το ναυτικό του Μεσολογγίου τον 18ο αιώνα*, Τζέι & Τζέι Ελλάς, Πειραιάς 2005.

Βρανούσης, Λέανδρος, «Εκδόσεις και χειρόγραφα του "Σχολείου ντελικάτων εραστών"», *Ερανιστής* 8/1970.

–, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.

–, (συναγωγή κειμένων, φιλολογική επεξεργασία και παρουσίαση), *Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1968-1969.

–, *Ρήγας. Έρευνα, συναγωγή και μελέτη*, Δαίδαλος, Αθήνα 1954.

Βρικόλακας, Κωσταντάρας, Αστραπόγιαννος. Οι μεγάλοι Αγιαθυμιώτες Αρματολοί του 18ου αιώνα, Έκδοση Συλλόγου Αγιοευθυμιωτών, Αθήνα 2003 (αναδημοσίευση κειμένου του Κωνσταντίνου Σάθα).

Βρυώνης, Σπύρος, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

Γαρδίκα, Κατερίνα, «Δανεισμός και φορολογία στα χωριά της Καρύταινας 1917-1821», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης του Νεότερου Ελληνισμού*, Ακαδημία Αθηνών, τ. Α΄/1998.

Γεδεών, Μανουήλ Ι., «Οικονομικά της Μεγάλης Εκκλησίας από της αλώσεως μέχρι του ΙΗ΄ αιώνος», *Οικονομική Επιθεώρησις*, έτος 5ον, φύλ. 60/1878.

–, *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Ερμής, Αθήνα 1976.

–, *Παιδεία και πτωχεία παρ' ημίν κατά τους τελευταίους αιώνας*, τυπ. Νεολόγου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1893.

Γερασίμου, Στέφανος, «Η επανοίκιση της Κωνσταντινούπολης μετά την άλωση», στο Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *1453, Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006.

–, «Οι Φαναριώτες στα οθωμανικά αρχεία», στο *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ημάς Ανατολής, Αθήνα 2002.

Γέροντας, Δημήτριος Α., «Η Στακτοθήκη. Ο λόφος της βιομηχανικής ακμής». *Αθηναϊκά*, 3/1956.

Γεωργιάδης Αρνάκης, Γεώργιος, *Οι πρώτοι Οθωμανοί. Συμβολή στο πρόβλημα της πτώσης του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1282-1337)*, Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2008 (επανέκδοση).

Γιακωβάκη, Νάσια, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (δ/νση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

–, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος-18ος αιώνας*, Εστία, Αθήνα 2006.

Γιαννακοπούλου, Ελένη Κ., «Ηπειρώτες έμποροι στην Ιταλία κατά το 18ο αιώνα (Νέα αρχειακά στοιχεία)», *Ο Ερανιστής* - Μνήμη Λ. Βρανούση, 21/1997.

–, «Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο στα τέλη του 18ου αιώνα. Ένα γαλλικό υπόμνημα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 28/1986-87.

–, «Το εμπόριον εις την Πελοπόννησον κατά τη Β΄ πενταετίαν του 19ου αιώνος», *Πελοποννησιακά*, τ. ΙΒ΄/1976-77.

–, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1982.

Γιαννικόπουλος, Ηλίας, «Ο μητροπολίτης Κορίνθου Ζαχαρίας Β΄ (1783-1819) και τα προβλήματα της κληρονομιάς του», *Παρνασσός*, 49/2007.

Γιαννόπουλος, Ιωάννης Γ., *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), Συμβολή εις την μελέτην της επαρχιακής διοικήσεως του κυρίαρχου Οθωμανικού κράτους*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ-Φιλοσοφική Σχολή, Εν Αθήναις 1971.

Γιαννούλης Ν.Κ., Το Αρματολίκι Ασπροποτάμου και οι Στορναραίοι, *Η΄ Ιστορικά Τρικάλων*, Εκδόσεις Ε.Μ.Ο.Τ. - «Μετέωρα», Αθήνα 1981.

Cicanci, Olga, «Ρουμάνικα πολιτικά προβλήματα στην ελληνική ιστοριογραφία του 18ου αιώνα», http://www.eens-congress.eu/pdf/36.pdf.

Γκιόλιας, Μάρκος Α., *Ιστορία της Ευρυτανίας στους νεότερους χρόνους (1393-1821)*, Πορεία, Αθήνα 1999.

–, *Το παραδοσιακό δίκαιο και η οικονομία του τσελιγκάτου*, Πορεία, Αθήνα 2004.

Γκόφας, Δ. Χ., «Θαλασσοδάνεια, Σερμαγιές, Βλησίδια. Τρεις μορφές χρηματοδότησης της θαλάσσιας επιχείρησης στα μεταβυζαντινά χρόνια», *Πειραϊκή Νομολογία*, τ. 7, Αφιέρωμα: Μνήμη Δημητρίου Μαρκιανού, Αθήναι 1985.

Γούδας, Αναστάσιος Ν., *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ. Γ΄, Μ. Π. Περίδου, εν Αθήναις 1870, τ. Δ΄, Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Αθήναι 1871, και τ. Η΄, Τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας, εν Αθήναις 1876.

Γουλανδρής, Νίκος, *Βιβλιογραφικό μελέτημα Δημήτρη Χατζή (1930-1989)*, Γνώση, Αθήνα 1991.

Γουναρίδης, Πάρις, «Ιωσήφ Βρυέννιος, προφήτης της καταστροφής», στο Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *1453, Η άλωση της Κωνσταντινούπολης*, ό.π.

Γουναρόπουλος, Κωνσταντίνος Α., «Περί της εν Ελλάδι οικογενείας των Μπουντουραίων», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 1/1883.

Γριτσόπουλος, Αναστάσιος Α., «Διάγραμμα της ιστορίας των σχολείων των Αθηνών κατά την Τουρκοκρατίαν», *Αθηναϊκά*, 28-29/1964.

–, «Ο Στασινός της Άκοβας και η οικογένεια Λαμπαρδοπούλου της Δημητσάνης», *Ελληνικά* 13/1954, Θεσσαλονίκη.

–, «Τα εν τη Σχολή της Δημητσάνης διδασκόμενα μαθήματα», *Αθηνά, Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας*, 66/1962.

–, *Σχολή Δημητσάνης*, Αθήνα 1962.

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, τ. Α΄-Β΄, Ίκαρος, Αθήνα 1948-9.

–, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1980.

– (επιμέλεια), *Ο Ρωσσαγγλογάλλος*, Κριτική έκδοση με επιλεγόμενα, Πορεία, Αθήνα 1990.

Δημητρακάκης, Δημήτριος, *Τα οικονομικά του Μεσολογγίου (1740-1826)*, Αθήναι 1939.

Δημητρόπουλος, Δημήτρης, «Δόμηση και κοινοτική παρέμβαση στα νησιά του Αιγαίου, 17ος - αρχές 19ου αιώνα», *Μνήμων*, 23/2001.

–, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1997.

Διαμαντής, Απόστολος, *Τύποι εμπόρων και μορφές συνείδησης στη νεώτερη Ελλάδα*, Εστία, Αθήνα 2007.

Δρούλια, Λουκία, «Η "εμποροεταιρεία" των αδελφών Ζαΐμη, Παν. Χειλόπουλου και Σπ. Κανέλλου, Πάτρα 1814-1816», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ΄/1981-82.

Δωροβίνης, Βασίλης Κ., «Ο σχεδιασμός του Ναυπλίου κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-33)», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος*, Πρακτικά, τ. Α΄, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985.

Ευαγγελίδης, Τρύφων Ε., *Ιστορία του εποικισμού της Ύδρας*, Ε. Ι. Χατζηϊωάννου, Εν Αθήναις 1934.

–, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας, Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*. Τόμοι Α΄-Β΄, Καραβίας, αναστατική έκδοση 2008. (α΄ έκδ. Αθήνα 1936.)

Ζακυθηνός, Διονύσιος, «Ειδήσεις περί της εμπορικής κινήσεως των λιμένων της Αττικής κατά τα μέσα του ΙΖ΄ αιώνος», *Ελληνικά*, 7/1934.

–, *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Δωδώνη, Αθήναι 1978.

Ζαμπέλιος, Σπυρίδων, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*, Κέρκυρα 1852.

Ζάνου, Κωνσταντίνα, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός και η Νεότερη Ιστορία της Ελλάδας», *Μνήμων*, 30/2009.

Ζαχαριάδου, Ελισάβετ Α., *Δέκα τουρκικά έγγραφα για τη Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Πηγές, αρ. 2, Αθήνα 1996.

–, *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών σουλτάνων 1300-1400*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999.

–, «Εφήμερες απόπειρες για αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον ΙΔ' και ΙΕ' αιώνα», Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου, *Αριάδνη*, 5/1989.

Ζερλέντης, Περικλής Γ., «Αρχιεπίσκοποι Σίφνου και Μυκόνου 1647-1797», στο *Ιστορικαί έρευναι περί τας εκκλησίας των νήσων της Ανατολικής Μεσογείου Θαλάσσης*, Ερμούπολις 1913.

Genc, Mehmet, «Συγκριτική μελέτη των στοιχείων της ισόβιας εκμίσθωσης προσόδων και του όγκου των εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980.

Ζώρας, Γεώργιος, «Αι προ και μετά την άλωσιν διαμορφωθείσαι ιδεολογικαί και πολιτικαί κατευθύνσεις», στο *L'Hellénisme Contemporaine. Le Cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople*, έτος 7ο, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1953.

Henderson, G. P., «Η φυσική φιλοσοφία του Βενιαμίν Λέσβιου», *Αιολικά Γράμματα*, 4/1974.

Hering, Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α', μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004.

Ηλιού, Φίλιππος, «"Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου". Οι προεπαναστικές κρίσεις και ο Ν. Σ. Πίκκολος», *Ο Ερανιστής*, 11/1974.

–, «Η πατριαρχική καταδίκη του Ρήγα», *Αντί*, 652/1998.

–, «Η σιωπή για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη», *Τα Ιστορικά*, 4/1985.

–, «Συγχωροχάρτια», *Τα Ιστορικά*, 1/1983 και 3/1985.

–, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδοτική φροντίδα Α. Ματθαίου – Σ. Μπουρνάζος – Π. Πολέμη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.

–, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, μετάφραση Ιωάννα Πετροπούλου, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων, Αθήνα 1981.

– (επιμ.), *Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα από το Amsterdam*, Ερμής, Αθήνα 1976.

Iorga, Nicolae, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, πρόλ. Νίκος Σβορώνος, μτφρ. Γιάννης Καράς, Gutenberg, Αθήνα 1989.

Κακριδής, Ιωάννης Θ., *Οι αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997.

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, «Ένοπλα ελληνικά σώματα στη δίνη των Ναπολεόντειων πολέμων (1798-1815)», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (δ/νση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 1, ό.π.

Καμπουρίδης, Κωνσταντίνος Ε., «Η επαρχία των Αγράφων τον 17ο αιώνα με βάση οθωμανικές αρχειακές πηγές», στο *Προσεγγίσεις στην πολιτισμική ιστορία στον μουσειακό ορίζοντα μιας ημιορεινής θεσσαλικής κοινότητας: Πορτίτσα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.

Καμπούρογλου, Δημήτριος Γρ., *Αι Παλαιαί Αθήναι*, Γενικόν Βιβλιοπωλείον Μιχαήλ Δεπάστα, Αθήναι χ.χ. [1922].

–, *Αρματωλοί και κλέφτες (1453-1821)*, Άγκυρα Αθήνα χ.χ.[1913].

–, *Θεόδωρος Γρίβας: Βιογραφικόν σχεδίασμα επί τη βάσει ανεκδότων εγγράφων και σημειωμάτων*, Π. Λεωνή, Εν Αθήναις 1896 (Αναστατική έκδοση Καραβίας, Αθήνα 2006).

–, *Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων*, τ. Γ΄ Τουρκοκρατία - Επανάστασις, Α. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1892.

Κανδηλώρος, Τάκης Χ., *Ο αρματωλισμός της Πελοποννήσου 1500-1821*, Δεναξά και Σία, Εν Αθήναις 1924 (Αναστατική έκδοση, Καραβίας, Αθήνα 1980).

Καντιώτης, Αυγουστίνος Ν., Μητροπολίτης Φλωρίνης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Έκδοσις Ορθοδόξου Ιεραποστολικής Αδελφότητος "Ο Σταυρός", Αθήναι 2007.

Καπετάνιος, Ανδρέας, «Χώρος και χρόνος στη Δυτική Ικαρία: διαδικασίες μετάβασης και μετασχηματισμού», αναρτημένο στο: http://cambridge.academia.edu/AndreasKapetanios/Papers/922091/_

Καραγεώργου-Κουρτζή, Όλγα, *Οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στη βόρεια Πελοπόννησο την εικοσαετία 1800-1820. (Με βάση το αρχείο της οικογένειας Περούκα του Άργους)*, Σύλλογος Αργείων «Ο Δαναός», Άργος 2011.

Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1992.

Καρακώστα-Αηδόνη, Αλεξάνδρα, *Κλέφτες και αρματολοί του ορεινού Βάλτου*, Αγρίνιο 2004.

Καραμπερόπουλος, Δημήτρης, *Άπαντα τα έργα του Ρήγα Βελεστινλή σε ψηφιακό δίσκο (cd-rom)*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Εκδόσεις Σταμούλη, Αθήνα 2007.

Καρανάτσης, Κωνσταντίνος, «Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος-18ος αι.): συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης», *Τα Ιστορικά*, 21/1994.

Καραπιδάκης, Νίκος Ε., «Αντί του έθνους η πόλη: η ιστορία πριν από τα Φώτα», *Ο Ερανιστής*, Μνήμη Λέανδρου Βρανούση, 21/1997.

–, «Εισαγωγή», στο Κωνσταντίνου Σάθα, *Οι Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει*, επανέκδοση, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993.

Καράς, Γιάννης, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Έργα των Φυσικών-Θετικών επιστημών, Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. 3, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1992-1994.

Καρμής, Αθανάσιος, *Ευγένιος Βούλγαρης και οι πνευματικές ζυμώσεις του ΙΗ΄αιώνα*, Παρρησία, Αθήνα 2008.

Κατσιαρδή-Hering, Όλγα, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1986.

Καρύδης, Δημήτρης Ν. – Kiel, Machiel, «Το Σαντζάκι του Ευρίπου 15ος-16ος αι. Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και των χωριών», *Τετράμηνα*, 28-29/1985.

Καρύδης, Δημήτρης Ν., *Πολεοδομικά των Αθηνών της Τουρκοκρατίας*, Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων - ΕΜΠ, Αθήνα 1981. Αναρτημένο στο thesis.ekt.gr/.

Κασαπίδης, Δημήτριος Ν., «Η οικογένεια Δαργέντα (D'Argenta) της Σαντορίνης και οι ιερατικές

κλίσεις (16ος-19ος αι.). Συμβολή στη μελέτη της γενεαλογίας και εκκλησιαστικής ιστορίας του νησιού», *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, 11/2001.

Κάσδαγλη, Αγλαΐα-Νέλλη, «Ο Ανδρέας Μιαούλης βιογραφούμενος από τον γιο του. Σελίδες από το αρχείο του Τόμας Γκόρντον», *Μνήμων*, 17/1995.

Kaser, Karl, «Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό χώρο της δυτικής Βαλκανικής (14ος - αρχές 20ού αιώνα)», στο Β. Νιτσιάκος – Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον, Αθήνα 2000.

Κατηφόρη, Δέσποινα, *Νικόλαος Σκούφος. Σχεδίασμα βιογραφίας*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων, Αθήνα 1990.

Κατσουρός, Α., «Η πειρατεία στο Αιγαίο», *Παριανά*, 8/1982.

Καψωμένος, Ερατοσθένης, «Από τη βυζαντινή στη νεοελληνική πολιτισμική φάση. Αξιολογικά πρότυπα στα λαϊκότροπα μεταβυζαντινά κείμενα», στο N. M. Panayotakis (ed.) *Origini della letteratura neogreca*. Atti, τ. I, Βενετία 1993.

Κεφαλληνιάδης, Ν., «Χρονικόν των κατά της Κιμώλου (Argentiera) πειρατικών επιδρομών κατά τον 17ο-19ο αιώνα», *Κιμωλιακά*, 4/1974.

Κιουσοπούλου, Τόνια, *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την άλωση*, Πόλις, Αθήνα 2007.

–, *Οι «αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αιώνας)*, Πόλις, Αθήνα 2013.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., «Ιδεολογικές συνέπειες της κοινωνικής διαμάχης στη Σμύρνη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 3/1982.

–, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Διάττων, Αθήνα 1990.

–, *Ιώσηπος Μοισιόδακας. Οι συντεταγμένες της δυτικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.

–, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

Κοεμτζόμπουλος, Κίμων Γ., *Οι Λαζαίοι του Ολύμπου και απόγονοι*, Δωδώνη, Αθήνα 1994.

Κοκκίνη, Αντ. Ε., «Η οικογένεια Κοκκίνη της Ύδρας 1448-1821. Γενεαλογική και ιστορική έρευνα», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, 11/2001.

Κόκκωνας, Γιάννης, «Η ελληνική συζήτηση για τη γλώσσα στα βιβλία του Διαφωτισμού και η "απάντηση" της Επανάστασης», στο Πιζάνιας Πέτρος (εισ. - επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα, Κέδρος 2009.

–, «Μια αθησαύριστη αγγελία του Ν. Σ. Πίκκολου (1818). Μαρτυρία για τη συμβολή του στη διάδοση των ιδεών του Ρουσώ», *Τετράδια Εργασίας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1988.

–, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872*, Μνήμων, Αθήνα 2003.

–, «Συγγραμματάκι παιγνηδιάρικον. Ιστορία ενός φυλλαδίου του Παναγιωτάκη Κοδρικά», *Μνήμων*, 26/2004.

Κόμης, Κωνσταντίνος, «Ο πληθυσμός της Πρέβεζας το 17ο και 18ο αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 31/1994.

–, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, [σειρά *Δωδώνη*, Παράρτημα 57], Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1995.

Κομνηνός-Υψηλάντης, Αθανάσιος, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα βιβλίον Η', Θ' και Ι', ήτοι Τα μετά την Άλωσιν (1453-1789), εκ χειρογράφου ανεκδότου της Ι. Μονής του Σινά*, εκδιδόντος αρχιμ. Γερμανού Αφθονίδου Σιναΐτου. (Μετά παραρτήματος περιέχοντος τα λείποντα τη εκδόσει του Αθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως), εν Κωνσταντινουπόλει 1870. (Αναστατική έκδοση στις εκδόσεις Καραβίας 1972).

Κονδύλης, Παναγιώτης, «Το πρόβλημα του υλισμού στη φιλοσοφία του ελληνικού διαφωτισμού», *Ο Ερανιστής*, 17/1981.

–, *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

Κονόρτας, Παρασκευάς, «Ορθόδοξοι ιεράρχες στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης», στο *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, Αθήνα 2002.

–, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17ος - αρχές 20ού αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

Κοντογιάννης, Παντελής Μ., *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης Β' Ρωσσοτουρκικόν Πόλεμον 1768-1774*, Αθήνα 1905. (Αναστατική έκδοση, Καραβίας, Αθήνα 2006.)

Κορδάτος, Γιάννης, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήναι 1924.

Κοταρίδης, Νίκος Γ., *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1993.

Κουμαριανού, Αικατερίνη (επιμ.), *Δανιήλ Φιλιππίδης - Γρηγόριος Κωνσταντάς, «Γεωγραφία Νεωτερική»*, Ερμής, Αθήνα 1988.

–, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος. Βιέννη-Παρίσι 1784-1821*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995.

Κουμπουρλής, Γιάννης, «Η επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας», στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμέλεια-εισαγωγή), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, ό.π.

Κουρνούτος, Γεώργιος, *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Ζαχαρόπουλος, Αθήναι 1956.

Κραντονέλλη, Αλεξάνδρα, *Ελληνική πειρατεία και κούρσος τον ΙΗ' αιώνα και μέχρι την ελληνική επανάσταση (βάσει των ελληνικών και γαλλικών αρχείων)*, Εστία, Αθήνα 1998.

–, *Ιστορία της πειρατείας. Στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1538-1699*, τόμ. 2, Εστία, Αθήνα ²2014.

Κρεμμυδάς, Βασίλης, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792), (Με βάση τα γαλλικά αρχεία)*, χ.ό., Αθήνα 1972.

–, «Ιστορία του ελληνικού εμπορικού οίκου της Βενετίας Σελέκη και Σάρου. Μια στατιστική προσέγγιση», *Θησαυρίσματα*, 12/1975.

–, «Όψεις της Τσακώνικης κοινωνίας (1784-1821)», *Χρονικά των Τσακώνων*, 3/1969.

–, *Ελληνική ναυτιλία 1776-1835*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985.

–, *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο 1793-1821*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980.

Κριεζής, Γεώργιος Δ., *Ιστορία της νήσου Ύδρας προ της (Ελληνικής) Επαναστάσεως του 1821*, Α. Σ. Αγαπητού, Εν Πάτραις 1860.

Κυπραίου, Λ., *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη στην Κέρκυρα*. Κέρκυρα 1994.

Κυριακόπουλος, Κωνσταντίνος Θ., *Μελέτιος (Μήτρου) Αθηνών, ο Γεωγράφος (1661-1714)*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ – Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 1990.

Κωνσταντινίδης, Τρύφων Π., *Καράβια, καπετάνιοι και συντροφοναύται 1800-1830. Εισαγωγή εις την ιστορίαν των ναυτικών επιχειρήσεων του αγώνος*, Ιστορική Υπηρεσία Βασιλικού Ναυτικού, Αθήναι 1954.

Κωνσταντινόπουλος, Χρήστος Γ., *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987.

Κωτσιόπουλος, Κωνσταντίνος, *Το κίνημα των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης (1342-1349). Ιστορική, θεολογική και κοινωνιολογική προσέγγιση*, Διδακτορική διατριβή, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1995.

Λαΐου, Σοφία, «Τα Τρίκαλα στα τέλη του 17ου αιώνα με βάση δύο κατάστιχα κεφαλικού φόρου», *Μνήμων*, 28/2006-2007.

Λαΐου-Θωμαδάκη, Αγγελική, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.

Λαμνής, Στέλιος, *Τα μαθηματικά και ο νεοελληνικός Διαφωτισμός επί τουρκοκρατίας*, Δίον, Αθήνα 2002.

Λάμπρος, Σπυρίδων Π., «Αμοιβαί διδασκάλων και ρητόρων επί τουρκοκρατίας», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. Θ΄, Αθήνησιν 1912.

Λαμπρυνίδης, Μιχαήλ Γ., *Οι Αλβανοί κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον. Ύδρα - Σπέτσαι*, Εστία Κ. Μάισνερ και Καργαδούρη, Εν Αθήναις 1907.

Λάππας, Τάκης, *Η κλεφτουριά της Ρούμελης και τα τραγούδια της*, Ατλαντίς, Αθήνα 1978.

–, «Χειρόγραφη ιστορία της οικογένειας Τράκα», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 23/1980.

Λεονταρίτης, Γεώργιος, *Η ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Μνήμων, Αθήνα 1981.

Λιάτα, Ευτυχία Δ., «Ειδήσεις για την κίνηση του ελληνικού βιβλίου στις αρχές του 18ου αιώνα», *Ο Ερανιστής*, 14, Αθήνα 1977.

–, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο 15ος-19ος αιώνας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1996.

Λιγνός, Αντώνιος, *Ιστορία της Νήσου Ύδρας*, τ. Α΄, Αθήνα 1946.

Λίτσας, Ευθύμιος Κ., *Το ομιλητικό έργο του Μελετίου Πηγά Πατριάρχη Αλεξανδρείας (1590-*

1601) και η χειρόγραφη παράδοσή του, Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ, τ. Β΄, παράρτημα 1, Θεσσαλονίκη 1992.

Λουκόπουλος, Δημήτρης, *Γεωργικά της Ρούμελης*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων αρ. 14, Αθήναι 1938.

–, *Ο ρουμελιώτης καπετάνιος του 1821 Ανδρίτσος Σαφάκας και το αρχείο του*, Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη 11, Αθήναι 1931.

–, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Εν Αθήναις 1930.

Λυκούρης, Ιωάννης Β., «Ποίοι οι πρώτοι Έλληνες ναυπηγοί», *Κήρυξ της Αιγίνης*, τ. Γ΄- Δ΄, Εν Αιγίνη 1947 και 1948.

–, *Η διοίκησις και δικαιοσύνη των τουρκοκρατουμένων νήσων. Αίγινα, Πόρος, Σπέτσαι, Ύδρα κλπ. επί τη βάσει εγγράφων του ιστορικού αρχείου Ύδρας και άλλων*, Παράρτημα Επιστημονικής Επετηρίδος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήναι 1954.

Μαλλιαράκης, Μάρκος, *Επίτομος περιγραφή της νήσου Κάσου και η περί αυτής επιστολή του Γάλλου περιηγητού Σαβαρή*, Ι. Κ. Λαγουδάκη, Εν Αλεξανδρεία 1894.

Μανιατόπουλος, Ιωάννης Π., *Το ναυτικόν δίκαιον της Ύδρας (1757-1821)*, Καλλέργης, Αθήναι 1939.

Μανούσακας, Μ., «Η αυτοβιογραφία του εμπόρου του Λιβόρνο Αλέξανδρου Πατρινού και οι εντυπώσεις του από το Παρίσι (1810)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 63-1/1988, Αθήνα.

Μάξιμος, Σεραφείμ, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, Αθήνα 1945 (επανέκδοση εκδόσεις Στοχαστής).

–, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, (επανέκδοση) Στοχαστής, Αθήνα 1976.

Μαυρέλος, Νίκος, «Η μνήμη των ειδών στον χρονότοπο της "Επαρχίας της Ανυπάρκτου" (Ανώνυμος του 1789)», στο Ζαχαρίας Σιαφλέκης (επιμ.), *Γραφές της μνήμης: Σύγκριση, αναπαράσταση, θεωρία*, Gutenberg, Αθήνα 2011.

Μαυριδερός, Δημήτριος Α., «Γενεαλογικά θέματα από την Ύδρα», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος*, 5/1985, 6 και 7/1988.

Μαυροειδή, Φανή, *Ο ελληνισμός στο Γαλατά (1453-1600). Κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες*, Ιωάννινα 1992.

Μαυρόπουλος, Χρίστος Β., *Τουρκικά έγγραφα αφορώντα την ιστορίαν της Χίου*, Π. Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1920.

Μελετιάδης, Χάρης Ν., *Αναγεννησιακές τάσεις στην ελληνική λογιοσύνη: Νικόλαος Σοφιανός*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006.

Meyendorff, John, «Η μητρόπολη της Ρωσίας: από το Κίεβο στη Μόσχα», στο Παπαδάκης Αρ., *Η χριστιανική Ανατολή και η άνοδος του Παπισμού. Η Εκκλησία από το 1071 ως το 1453*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003.

–, «Οι βαλκανικές εκκλησίες», στο Παπαδάκης Αρ., *Η χριστιανική Ανατολή και η άνοδος του Παπισμού. Η Εκκλησία από το 1071 ως το 1453*, ό.π.

Μηλιαράκης, Αντώνιος. *Οικογένεια Μαμωνά. Ιστορική και γενεαλογική μελέτη της οικογενείας Μαμωνά από της εμφανίσεως αυτής εν τη ιστορία μέχρι σήμερον (1248-1902)*, Π. Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1902 (αναστατική έκδοση Καραβία 1988).

Μητροφάνης, Γιώργος Ν., *Η φορολογία της πρωτογενούς παραγωγής στην Ελλάδα (1828-1862)*, Διδακτορική Διατριβή, Νομική Σχολή - ΕΚΠΑ, Αθήνα 1992.

Μιχαηλάρης, Παναγιώτης, «Η εμπορική εταιρική συνεργασία του βενετικού οίκου Ταρωνίτη-Θεοτόκη και των αδελφών Γ. και Θ. Γεωργίβαλων (1732-1737). Ο ρόλος και η δράση του εμπορικού πράκτορα Δ. Χαμόδρακα», *Μνήμων*, 8/1980-1982.

–, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1997.

Μιχαλόπουλος, Δημήτρης, *Οπτασία του Μακαρίου Ιερωνύμου Αγαθαγγέλου*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

Μοσχοβάκης, Νικόλαος Γ., *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον επί Τουρκοκρατίας*, Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Εν Αθήναις 1882.

Μουρούτη-Γκενάκου, Ζ., *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) και η συμβολή αυτού εις την παιδείαν του γένους*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 1979.

Μουτσόπουλος, Νικόλαος Κ., «Κουδαραίοι μακεδόνες και ηπειρώτες μαΐστορες», στο Παύλος Κυριαζής (επιμ.), *Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου απελευθέρωσης*, Τεχνικό Επιμελητηρίον της Ελλάδος, Αθήνα 1976.

Μπαλτά, Ευαγγελία, «Ενδείξεις για την κίνηση πληθυσμού και εισοδήματος. Το παράδειγμα της Εύβοιας στα τέλη του 15ου και αρχές του 16ου αιώνα», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*, 26/1984-1985.

Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, Αικ., *Οθωμανικά ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994.

Μπενάκης, Λίνος, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού αριστοτελισμού στον ελληνικό χώρο. Αμφισβήτηση και υπεράσπιση του φιλοσόφου στον 18ο αιώνα. Νικόλαος Ζερζούλης, Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία*, 7/1977.

Μπεχράκης, Θεόδωρος Ε. – Νικολαΐδης, Θύμιος, *Στατιστική ανάλυση λεξικών δεδομένων. Οι πρόλογοι βιβλίων των θετικών επιστημών την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, ΕΚΚΕ-ΚΝΕ, Αθήνα 1990.

Μπόγκας, Ευάγγελος, «Δύο ιστορικά ενθυμήματα του 15ου αιώνα εκ Βορείου Ηπείρου», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 13/1959.

Μπόμπου-Σταμάτη, Βασιλική, «Ο Μεθόδιος Ανθρακίτης και τα "Τετράδια"», *Ελληνικά*, 45/1995.

–, *Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Εργογραφία, 1700-1754*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998.

Μπώκος, Γιώργος Δ., *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ' ημάς Ανατολής», (1627-1827)*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1998.

Μυστακίδης, Β. Α., «Τα εσνάφια ήτοι ρουφέτια της Θεσσαλονίκης», στο *Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης*, Μερόπης Π. Τσιώμου (εκδ.), Θεσσαλονίκη 1932.

Μωραϊτίνης Πατριαρχέας, Ε., *Νικόλαος Γαλάτης ο Φιλικός, Ιστορική μονογραφία*, Κέδρος, Αθήνα 2002.

Νάκος, Γεώργιος Π., *Το νομικό καθεστώς των τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών 1821-1912*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1984.

Νήμας, Θεόδωρος Α., *Η εκπαίδευση στη δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1995.

Νικόδημος, Κωνσταντίνος, *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τ. Α΄, Δ. Μαυρομμάτη, Εν Αθήναις 1862.

Nicol, Donald M., *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, μτφρ. Στάθης Κομνηνός, Παπαδήμα, Αθήνα 2012.

Νικολαΐδης, Θεοδόσης, *Είδωλα του Μακιαβέλλι. Η πολεμική γύρω από τον «μακιαβελλισμό», στην Γαλλία μεταξύ 1572 και 1643*, Εστία, Αθήνα 2003.

Νικολάου, Γιώργος Β., *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου. Από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2009.

Ντόκος, Κωνσταντίνος, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον Ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1689) και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήναι 1975.

Ορλάνδος, Αναστάσιος Κ., *Περί της νήσου Πέτσας ή Σπετσών*, Ν. Ρουσόπουλου, Εν Αθήναις 1878 (αναστατική έκδοση Καραβία 1976).

Παΐζη-Αποστολοπούλου, Μάχη, *Ο θεσμός της πατριαρχικής εξαρχίας 14ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 1995.

Παναγιωτάκης, Νικόλαος Μ., *Κρητική αναγέννηση, Μελετήματα για τον Βιτσέντζο Κορνάρο*, Στιγμή, Αθήνα 2002.

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, «Από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά. Η σημασία της μεταφοράς μιας περιφερειακής πρωτεύουσας στον 18ο αιώνα», *Ο Ερανιστής*, ΙΑ΄/1974.

–, «Δημογραφικές εξελίξεις», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, ό.π.

–, «Ένα δοκίμιο για τον Αλή Πασά», στο Του ίδιου (έκδοση, σχολιασμός, ευρετήρια [με τη συνεργασία Δ. Δημητρόπουλου και Π. Μιχαηλάρη]), *Αρχείο Αλή Πασά*, τ. Δ΄, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2009.

–, «Ένα σχόλιο στον "Ρωσσαγγλογάλλο"», *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1994.

–, «Η εμφάνιση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης στη νεότερη Ελλάδα», *Τα Ιστορικά*, 10/1989.

–, «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (δ/νση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, ό.π.

–, «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *Τα Ιστορικά*, 5/1986.

–, «Νέα στοιχεία περί του θεσμού των κάπων εν Πελοποννήσω», *Δελτίον Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας*, τ. ΙΑ΄/1956.

–, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», *Επιλογή*, Αθήνα 1993, (ανάτυπο).

–, «Οι απαρχές της πυριτιδοποιίας στη Δημητσάνα», *Τα Ιστορικά*, 16/1992.

–, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Ιστορικό Αρχείο-Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1987.

Παναγιωτοπούλου-Γαβαθά, Αγγελική (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά: ευρετήρια Α΄: Αθηνά, Καλλιόπη, Μέλισσα, Το Μουσείον*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1971.

Πανουργιάς, Πανουργιάς Στ., *Πανουργιάδες. Η ιστορία μιας οικογένειας από τα χρόνια της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Ίκαρος, Αθήνα 2012.

Πανταζόπουλος, Νικόλαος Ι. (συνεργασία Τσούρκα-Παπαστάθη Δεσποίνης), «Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης ιζ΄-ιθ΄ αι.», *Δικαιϊκά Μεταβυζαντινά Μνημεία*, τχ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1974.

– Πανταζόπουλος, Νικόλαος Ι. «Συνύπαρξη και αντιπαράθεση στις βαλκανικές κοινωνίες 17ος-19ος αιώνας», στο Π. Πετρίδης – Ε. Πρόντζας (επιμ.) *Δίκαιο, ιστορία και θεσμοί. Τιμητικό αφιέρωμα στον Ν. Ι. Πανταζόπουλο*, Θεσσαλονίκη 2000.

–, «Μορφές συντεχνιακής οργανώσεως των Ελλήνων ναυτικών και εμπόρων στην ύστερη τουρκοκρατία», στο *Μελέτες προς τιμήν Νικολάου Α. Δελούκα*, Αθήνα-Κομοτηνή 1989.

Παπαγεωργίου, Γεώργιος, «Ο Κοζανίτης λόγιος έμπορος Γεώργιος Ρουσιάδης», *Δωδώνη*, 21-1/1995.

–, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ίδρυμα Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, Ιωάννινα 1988.

–, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ός αι.)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986.

Παπαγεωργίου, Στέφανος Π., *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή*, Παπαζήσης, Αθήνα 1990.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας 13ος-18ος αι.*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, Βενετία 2008.

Παπαδόπουλος, Θ. Ι., *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800). Τόμος Α΄. Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών τ. 48, Αθήνα 1984.

–, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800). Τόμος Β΄. Παράρτημα. Προσθήκαι-Συμπληρώσεις*-Διορθώσεις, Αθήναι, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1986.

Παπαδόπουλος, Στέφανος Ι., «Ο φιλικός Δημήτριος Ίπατρος. Συμβολή στην Ιστορία της δράσης των αποστόλων της Φιλικής Εταιρεία», *Ελληνικά*, 16/1958.

Παπαδόπουλος, Χρυσόστομος, *Κύριλλος Λούκαρις*, Εν Αθήναις 1939.

Παπαηλιάκη, Νίκη, *Μια αιχμάλωτη κοινότητα. Επιστολές από τη Χίο πριν την καταστροφή*, πρόλογος Σπύρος Ασδραχάς, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2001.

Παπαϊωάννου, Δημήτρης Γ., *Η πολιτική των επισκόπων στην Τουρκοκρατία. Ιστορικοκανονική προσέγγιση*, Ελευθεροτυπία, Αθήνα 1991.

Παπαϊωάννου, Λάζαρος, *Γεώργιος Λασσάνης 1793-1870. Ο Φιλικός, ο πολεμιστής, ο λόγιος*, Θεσσαλονίκη 1973.

Παπακυριάκου, Σωφρόνιος, «Ιδιόχειροι σημειώσεις αρματολών και κλεφτών», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 9/1926.

Παπακώστα, Χριστίνα Ε., «Οι εμπορικοί πρόξενοι στη δυτική Στερεά και Ήπειρο. Το βενετικό προξενείο της Άρτας (1720-1797)», *Θησαυρίσματα*, 32/2002.

Παπαμανώλης, Ιωάννης Θ., *Η οικογένεια Βούλγαρη της Ύδρας, Σκιαγραφίαι, άγνωστοι σελίδες, αναμνήσεις*, Ι. Σορώτου, Εν Πειραιεί 1930.

Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος, *Περί της εποικήσεως σλαβικών τινών φύλων εις την Πελοπόννησον*, Εν Αθήναις 1843 (Αναστατική έκδοση, Καραβίας, Αθήνα 1986).

–, *Προλεγόμενα*, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Ερμής, Αθήνα 1970.

Παπασταματίου, Δημήτριος, *Οι οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί και το προυχοντικό φαινόμενο στην οθωμανική Πελοπόννησο του 18ου αιώνα: η περίπτωση του Παναγιώτη Μπενάκη*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας - ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2009.

Παπαχρήστου, Κωνσταντίνος, «Πού εγεννήθη ο Αθανάσιος Διάκος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. ΙΔ', Εν Αθήναις 1939.

Παρανίκας, Ματθαίος Κ., *Σχεδίασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ιθ') εκατονταετηρίδος*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1867 (Αναστατική έκδοση, Καραβίας, Αθήνα 1969).

Πατηνιώτης, Μανώλης, «Οι Έλληνες λόγιοι του 18ου αιώνα και οι επιστήμες του Διαφωτισμού», αναρτημένο, *Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών*, http://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Patiniotis_Manolis.pdf

Πατρινέλης, Χρίστος Γ., «Γεώργιος Κονταρής, λόγιος του ΙΖ' αιώνα από τα Σέρβια», στο *Η Κοζάνη και η περιοχή της. Ιστορία - Πολιτισμός*, Πρακτικά, Κοζάνη 1997.

–, *«Η οργάνωση του Γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του. Η γεωγραφική έκταση της δικαιοδοσίας και η διοικητική διάρθρωση του "κλίματος" του Οικουμενικού Πατριαρχείου»*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ', ό.π.

–, «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821», στο *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Πρακτικά. Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ημάς Ανατολής, Αθήνα 2002.

Πελαγίδης, Ευστάθιος, «Η συνοδική απόφαση για την "αποκατάσταση" του Μεθόδιου Ανθρακίτη», *Μακεδονικά*, τ. ΚΓ'/1983.

Πετρώφ, Ιωάννης, *Περίδοξος κλεφτουριά της Μακεδονίας. Βιογραφίαι 28 κλεφταρματολών*, επιμέλεια Γ. Χ. Χιονίδης, Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1972.

Πέτσιος, Κωνσταντίνος Θ., «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) και Petrus van Musschenbroek (1692-1761). Νέα στοιχεία», *Ο Ερανιστής*, 23/2001.

Πιερής, Μιχάλης, *Τ' αδόνιν κείνον που γλυκά θλιβάται. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της δημώδους ελληνικής λογοτεχνίας στο πέρασμα από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση 1400-1600*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 2002.

Πιζάνιας, Πέτρος, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του καπιταλιστικού κέντρου και της υπανάπτυκτης περιφέρειας στην ελληνική ιστοριογραφία», *Μνήμων*, 11/1987.

–, *Χρόνοι των ανθρώπων. Θεωρήσεις για την ιστορία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.

Πιτσάκης, Κωνσταντίνος Γ. (επιμ.), *Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, Δωδώνη, Αθήνα 1971.

Πλουμίδης, Γεώργιος Σ., «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας (1603-1797)», *Θησαυρίσματα*, 9/1972.

Πολέμη, Πόπη κ.ά. (επιμ.), *Διά του Γένους τον φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821). Από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού*, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2008.

Πολίτης, Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1978.

Πολίτης, Αλέξης (επιμ.), *Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, Ερμής, Αθήνα 1976.

–, «Διερευνώντας τις δομές του λαϊκού πολιτισμού: τα επάλληλα πολιτισμικά στρώματα», *Τα Ιστορικά*, 20/1994.

Πούχνερ, Βάλτερ, «Και άλλες ειδήσεις για θεατρικές παραστάσεις στην Κωνσταντινούπολη το 17ο αιώνα. Καπουκίνοι και Ιησουίτες το 1665/1666», *Θησαυρίσματα*, 29/1999.

Πρωτοψάλτης, Εμμανουήλ Γ., *Ιγνάτιος. Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828). Βιογραφία*, τ. Γ', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1959.

Πύλια, Μάρθα, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)», *Μνήμων*, 23/2001.

Ρίζος Νερουλός, Ιάκωβος, *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις νεωτέροις Έλλησι*, μεταφρασθείσα υπό Ολυμπίας Ι. Ν. Άμποτ, τυπ. Περρή-Βάμπα, Αθήνησι 1870.

–, *Κριτική ανάλυση τους συγγράμματος που επιγράφεται Τουρκική Χάρτα*, εισαγωγή, έκδοση, μετάφραση, ευρετήρια B. Bouvier – Α. Δ. Λαζαρίδου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2013 (δίγλωσση έκδοση: γαλλικά του πρωτοτύπου και ελληνική μετάφραση).

Ροδολάκης, Γεώργιος Ε., «Καράβια "εις ναύλον" και καράβια "σερμαγελίδικα" στο Αιγαίο (μέσα 17ου - πρώτο τέταρτο 19ου αιώνα)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 41/2008.

–, «Το "βλησίδι" και η "σερμαγιά" στο εμπόριο κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 33/1997.

–, «Η αποδοχή του Γαλλικού Εμπορικού Κώδικα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 29-30/1982-1990.

Ροτζώκος, Νίκος Β., *Εθναφύπνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

Ροτζώκος, Νίκος Β. – Τζάκης, Διονύσης, «Ο "μισέλλην" φιλέλληνας Γεώργιος Φίνλεϋ: στοιχεία για την πρόσληψη του έργου του από την ελληνική ιστοριογραφία», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (υπό έκδοση).

Σάθας, Κωνσταντίνος Ν., «Το ελληνικόν εμπορικόν ναυτικόν του Μεσολογγίου κατά τας εκθέσεις των προξένων της Ενετικής Δημοκρατίας», *Οικονομική Επιθεώρησις*, Δεκέμβριος 1878 και Ιανουάριος 1879.

–, *Βιογραφικόν σχεδίασμα περί του πατριάρχου Ιερεμίου Β΄ (1572-1594)*, Α. Κτενά και Σ. Οικονόμου, Εν Αθήναις 1870.

–, *Η κατά τον 17ον αιώνα επανάστασις της Ελληνικής φυλής, 1684-1715*, Εκ της Χρυσαλλίδος, Αθήναι 1865.

–, *Τουρκοκρατουμένη Ελλάς, ιστορικόν δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821)*, Α. Κορομηλά, Αθήνησι 1869.

Σακελλαρίου, Μιχαήλ Β., *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ερμής, Αθήνα 2000.

Σαραφίδης, Έκτορας, *Έλληνες ιατροί εν Ρουμανία*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 1-12/1940.

Σαρρής, Νεοκλής, *Οσμανική πραγματικότητα. Συστημική παρά-θεση δομών και λειτουργιών, Το δεσποτικό κράτος*, τ. Ι, Αρσενίδης, Αθήνα 1990.

–, *Προεπαναστατική Ελλάδα και οσμανικό κράτος από το χειρόγραφο του Σουλεϋμάν Πενάχ εφέντη του Μωραΐτη (1785)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 1993.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατά τας παραμονάς του Αγώνος της Ανεξαρτησίας. Ανέκδοτος πίνακας του F. Pouqueville», *Ο Ερανιστής*, 1/1973.

Σβορώνος, Νικόλαος Γ., «Η ελληνική οικονομία και κοινωνία το 1820. Ένα γαλλικό υπόμνημα», *Ο Ερανιστής*, 11/1974 (Ανάτυπο αρ. 216).

–, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.

–, «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη Νεοελληνική ιστορία», στο *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982.

–, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μετάφραση Αικατερίνη Ασδραχά, Θεμέλιο, Αθήνα 1975.

–, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, προλεγόμενα Σπ. Ι. Ασδραχάς, φιλολογική επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Πόλις, Αθήνα 2004.

Σειρηνίδου, Βάσω, *Έλληνες στη Βιέννη (18ος - μέσα 19ου αιώνα)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2011.

Σιάτρας, Δημήτρης, *Ελληνικά κοινοτικά δικαστήρια κατά την Τουρκοκρατία*, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου, Βόλος 1997.

–, *Ο κοινοτικός πολιτισμός της τουρκοκρατούμενης νησιωτικής Ελλάδας*, Παρισιάνου Α.Ε., Αθήνα 2007.

Σιορόκας, Γεώργιος Α., *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1981.

Σκανδαλίδης, Μιχάλης, *Ο νησιωτικός μικρόκοσμος του δωδεκανησιακού αρχιπελάγους. Νησίδες, νησίδια (βραχονησίδες), βράχοι, γεωγραφική, ιστορική και ονοματολογική προσέγγιση*, Αιχμή, Αθήνα 1994.

Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Αγγελική, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων επί Τουρκοκρατίας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1994.

Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος Ε., «Ο Σπυρίδων Βλαντής και η ιδιωτική διδασκαλία Piano di Studi/Έκθεσις μαθημάτων: Βενετία 1794», Μνημόσυνο Μανούσου Μανούσακα, *Θησαυρίσματα*, 34/2004.

–, «Τα "συστήματα των εμπόρων" της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης (1806-1820)», στο Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Ο έξω-ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη, 1800-1922, πνευματικός και κοινωνικός βίος*, Πρακτικά, Σχολή Μωραΐτη, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2000.

–, «Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και η εμπορική εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδόπουλου», *ΕΜΝΕ/Μνήμων* (Παράρτημα), 5/1991.

Σκοπετέα, Έλλη, *Το "Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

–, *Φαλμεράϋερ. Τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997.

Σμαρνάκης, Γιάννης, «Αρχαία Ιστορία και ερμηνευτικές στρατηγικές στον Πλήθωνα», στο Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *1453, Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006.

Sugar, Peter F., *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία*, Σμίλη, Αθήνα 1994.

Σούτζος, Δημήτριος Σκ., *Οι Έλληνες ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας*, χ.ό., Αθήνα 1972.

Σπανός, Κώστας, *Άγνωστοι Θεσσαλοί κλεφταρματολοί αγωνιστές κατά την επανάσταση του 1821*, Α. Σταμούλη, Αθήνα 2005.

Σπεράντσας, Θ., *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη. Μερική Γεωγραφία - Βιβλίον Ηθικόν*, Αθήνα 1978.

Σταματόπουλος, Δημήτριος Α., *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος. Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

Σταμέλος, Δημήτρης, *Η Δωρίδα στην τουρκοκρατία. Συμβολή στη μελέτη του νεότερου Ελληνισμού*, Γλάρος, Αθήνα 1986.

–, *Ο Κατσαντώνης, Η αποθέωση της παλικαριάς: Μυθιστορηματική βιογραφία ιστορικά και βιβλιογραφικά τεκμηριωμένη*, Εστία, Αθήνα 2004.

Σταμούλη, Ρόδη, «Ο αλφαβητισμός στην Πρέβεζα κατά τον 18ο αιώνα (1742-1784)», *Ο Ερανιστής*, 17/1981.

Στασινόπουλος, Κ. Α., *Το Μεσολόγγι*, Θ. Τζαβέλλα, Εν Αθήναις 1925.

Στεφανής, Ι.Ε. – Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη Νίκη (επιμ.), *Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού, Επιστολές*, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ., Περίοδος Β', Παράρτημα 1, Θεσσαλονίκη 1992.

Στουρνάρας, Γρηγόρης Ι., «Οθωμανική Θεσσαλία: Οι διαδικασίες συγκρότησης του Kaza Ermiye (Αλμυρού) μέσα από τις πηγές του 15ου-18ου αιώνα», *Θεσσαλικά Μελετήματα*, 1/2011.

Συμεωνίδης, Σίμος Μ., «Βασίλειος Λογοθέτης. Ο μεγαλέμπορος Σίφνου και των Κυκλάδων», *Σιφνιακά*, τ. ΣΤ', Αθήναι 1996-1998.

Σφοίνη, Αλεξάνδρα, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά, 15ος-17ος αιώνας, Ιστορική προσέγγιση του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου*, πρόλογος Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών 3, ΚΝΕ/ΕΙΕ 84, Αθήνα 2003.

Σωτηρόπουλος, Δημήτρης Π., «Ελληνική Νομαρχία: Ήτοι λόγος περί του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού. Η γέννηση της νεοελληνικής πολιτικής σκέψης στις απαρχές του 19ου αιώνα», στο Πιζάνιας, Πέτρος (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, ό.π.

Ταμπάκη, Άννα, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδόου αιώνα*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2003.

Τερδήμου, Μαρία, «Γεωμετρία versus Άλγεβρας. Αρχαιοελληνικά και δυτικά μαθηματικά: παράλληλες ή διασταυρούμενες επιλογές από τους Έλληνες λογίους του 18ου αιώνα;», *Κριτική/Επιστήμη και Εκπαίδευση*, 5/2007.

Τζάκης, Διονύσης, «Γεώργιος Καραϊσκάκης, Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας», *Τα Νέα* - Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009.

–, «Οπλαρχηγοί και προεστοί. Κοινωνικές κινητικότητες και οικογενειακές στρατηγικές στον ορεινό χώρο», *Νέα Εστία*, 1857/2013.

–, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας - Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1997.

Τόλιας, Γιώργος, *Οι ελληνικοί ναυτικοί χάρτες πορτολάνοι. 15ος-17ος αιώνας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ - Ολκός, Αθήνα 1999.

Τοντόροφ, Νικολάι, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, τόμ. 2, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.

Τραυλός, Ιωάννης Ν., *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήναι 1960.

Τριανταφύλλου, Κώστας Ν., *Οι κώδικες γάμων και βαπτίσεων της Ελληνικής Κοινότητος Λιβόρνου (1760 κ.εξ.)*, Εκδόσεις Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Πελοποννήσου, αρ. 2, Πετράκη, Πάτραι 1986.

Τρικοίλης, Σακελλάρης Ν., *Νεότερη ιστορία της Καλύμνου. Κοινωνική διαστρωμάτωση*, Λιβάνης, Αθήνα 2007.

Τσαντσάνογλου, Ελένη, «"Σχολείον των ντελικάτων εραστών". Μια απρόσμενη συνάντηση του Ρήγα με τον Μότσαρτ», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, 1/1989.

Τσιρπανλής, Ζαχαρίας Ν., *Το ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700)*, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1980.

Τσολιάς, Παναγιώτης Δ., *Η κριτική της θρησκείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Προσκήνιο, Αθήνα 2010.

Τσοτσορός, Στάθης Ν., *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Γορτυνία (1715-1828)*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.

Τυπάλδος, Ε. Γ., «Οι απόγονοι των Παλαιολόγων μετά την Άλωσιν», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. Η'/1923.

Υψηλάντης, Α. Κ., *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα, βιβλίον η', θ' και ι', ήτοι Τα*

μετά την άλωσιν (1453-1789), Ι. Α. Βρεττού, Εν Κωνσταντινουπόλει 1870 (Αναστατική έκδοση Καραβία, Αθήνα 1972).

Van Boeschoten, Riki, «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», *Μνήμων*, 13/1991.

Wittek, Paul, *Η γένεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μετάφραση Ε. Μπαλτά, Πορεία, Αθήνα 1988.

Φόρτης, Σπυρίδων Γ., *Βιογραφία Αθανασίου Διάκου*, Α. Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1892.

Φουρνάρος, Σωτήρης, *Η πειραματική φιλοσοφία κατά τον Άνθιμο Γαζή. Ο ελληνισμός της Διασποράς και η νεοτερικότητα*, Τραυλός, Αθήνα 2009.

Φραγκίσκος, Εμμανουήλ Ν. (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά: ευρετήρια Β΄: Ερμής ο Λόγιος 1811-1821*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1976.

Φράγκος, Γεώργιος, «Φιλική Εταιρεία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, ό.π.

Φωτόπουλος, Αθανάσιος Θ., *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2005.

Χαλατσάς, Δημήτρης Χ., «Το δίκαιο στα ορεινά χωριά της κεντρικής Ρούμελης επί Τουρκοκρατίας», *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο*, 1968-1970.

Χαρλαύτη, Τζελίνα, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας 19ος-20ός αιώνας*, Νεφέλη, Αθήνα 2001.

Χαρλαύτη, Τζελίνα – Παπακωνσταντίνου, Κατερίνα (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, Κέδρος, Αθήνα 2013.

Χασιώτης, Ιωάννης Κ., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

Χατζηαντωνίου, Γεώργιος, *Η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση του Δέκατου Έκτου Αιώνα*, Ο Λόγος, Αθήνα 1995.

Χατζημιχαήλ, Δημήτριος Κ. (επιμέλεια, μετάφραση), *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων. Νόμων Συγγραφή. Ένα όραμα για μια ιδανική πολιτεία*, Ζήτρος, Αθήνα 2005.

Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Ίλια, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα. Οι γερμανόφωνες μαρτυρίες*, Περίπλους, Αθήνα 2010.

–, «Η πρώτη ελληνική εφημερίδα, ο Ταχυδρόμος της Βιέννης (1784) των Βεντότη και Baumeister, και η δημιουργία μιας αστικής δημοσιότητας στους Νέους Χρόνους», *Κονδυλοφόρος*, 8/2009.

Χατζής, Δημήτρης, *Το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού. Διαλέξεις και δοκίμια*, επιμέλεια Βενετία Αποστολίδου, Το Ροδακιό, Αθήνα 2005.

Χατζόπουλος, Κωνσταντίνος Κ., *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.

Χατζοπούλου, Λίτσα, *Α. Ρ. Ραγκαβής: ένας "στρατευμένος" στον 19ο αιώνα*, Τόπος, Αθήνα 2009.

Χρηστομάνος, Κωνσταντίνος Α., *Γενεαλογικά μελετήματα. Εξ ανεκδότου πραγματείας, Το Αθηναϊκόν αρχοντολόγιον και ο βυζαντινισμός εν Αθήναις, Α΄ Το γένος Λιμπόνα, Γενεαλογικός πίναξ Α΄*, τυπογραφείο Α. Παπαγεωργίου, Εν Αθήναις 1887.

Χρήστου, Παναγιώτης Κ., «Μεθόδιος Ανθρακίτης. Βίος-Δράσις-Ανέκδοτα έργα», *Ηπειρωτική Εστία*, 12/1953.

Ψιμούλη, Βάσω Δ., *Σούλι και Σουλιώτες*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1998. (Επανέκδοση: Βιβλιοπωλείον της Εστίας 2005).

6. Βιβλιογραφία ξενόγλωσση

Abel, Wilhelm, *Crises agraires en Europe XIIIe-XXe siècle*, Flammarion, Paris 1973.

Ács, Zoitan, «Les Marchands grecs en Hongrie aux 17e-18e siècles», *Études Historiques Hongroises*, Ethnicity and Society in Hungary, vol. II, 44/1990.

Acun, Fatma, «The Other Side of the Coin: Tax Exemptions within the Context of Ottoman Taxation History», *Bulgarian Historical Review - Revue bulgare d'Histoire*, 1-2/2002.

Adanir, Fikret, «Heiduckentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Rauberwesen in Südosteuropa», *Südost-Forschungen*, 41/1982.

Ahrweiler, Hélène, *L'idéologie politique de l'Empire byzantine*, P.U.F, Paris 1975.

Alexakis, Eleftherios P., «Fluidité des modes de production et surplus social dans le Magne», in *Économies méditerranéennes: Équilibres et Communication XIIIe-XIXe siècles*, Actes, vol. II, Athènes 1985.

Alexander, John C., *Brigandage and public order in the Morea (1685-1806)*, Athens 1985.

–, *Toward a history of post Byzantine Greece: the Ottoman kanunnames for the Greek lands (circa 1500 - circa 1600)*, Athens 1985.

Al-Qattan, Najwa, «Dhimmis in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination», *International Journal of Middle East Studies*, 31/1999.

Angiolini, Franco et Roche, Daniel (eds), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne*, EHESS, Paris 1995.

Anoyatis-Pele, Dimitris, «Intervention du transport terrestre en Grèce dans l'économie au XVIIIe siècle», in *Le monde rural dans l'aire méditerranéenne*, Actes des congres franco hellénique, CNRS-FNRS, Athènes 1988.

Antonetti, Claudia, «*Agraioi* et *agrioi*. Montagnards et bergers: un prototype diachronique de sauvagerie», *Dialogues d'histoire ancienne*, 13/1987.

Argyropoulos, Roxane, «La communauté grecque de Smyrne au temps des Lumières», *Etudes balkaniques*, 1/2002.

–, «Modifications du mode de vie et rôle des mentalités dans les Balkans (XVIIIe et XIXe siècles)», *Etudes balkaniques*, 1/1991.

Asdrachas, Spyros, «Histoire de la Grèce post-byzantine», in *Annuaire 1975-1976, École pratique des hautes études, 4e section, Sciences historiques et philologiques*, Paris 1976.

–, «Le surplus rural dans les régions de la Méditerranée orientale: Les mécanismes», in *Économies méditerranéennes, équilibres et intercommunications XIIIe-XIXe siècles*, Actes, vol. II, Athènes 1985.

Babinger, Franz, *Mehmed the Conqueror and His Time*, translated from the German by Ralph Manheim, and edited, with a preface, by William C. Hickman, Princeton University Press, 1992.

Baer, Gabriel, «The administrative, economic and social functions of Turkish guilds», *International Journal of Middle East Studies*, 1/1970.

Balard, Michel, *Gênes et l'Outre-Mer*, EHESS, Paris 1973.

Balta, Evangelia, «Settlements and Population in the Morea in 1645», *Osmanlı Araştırmaları/ Journal of Ottoman Studies*, XXIV/2004.

–, «Venetians and Ottomans in the Southeast Peloponnese (15th-18th Century)», in Halil İnalcık Armağani - I', *Tarih Araştirmalari*, Doğu Bati, Ankara 2009.

Barkan, Omer Lütfi, «Les principes économiques et sociaux de l'industrie urbaine et ses cadres corporatifs», in *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-est européen*, VI, Athènes 1981.

–, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVI siècles», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 32- 1/1957.

Barkey, Karen, «In different times: Scheduling and social control in the Ottoman Empire, 1550 to 1650», *Comparative studies in society and history*, 38-3/1996.

–, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, New York 1994.

Beaurepaire, Y. P. (dir.), *La plume et la toile. Pouvoirs et réseaux de correspondance dans l'Europe des Lumières*, Artois Presses Université, Arras 2002.

Beldiceanu, Irène «Les débuts: Osman et Orkan», in R. Mantran (dir.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Fayard, Paris 1989.

Beldiceanu, Nicoară, «L'organisation de l'Empire ottoman (XIVe XVe siècles)», in R. Mantran (dir.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Fayard, Paris 1989.

–, *Le Monde Ottoman des Balkans (1402-1566): Institutions, Société, économie*, Ashgate Publishing, London 1975.

–, *Le Timar dans l'Etat Ottoman: Début XIVe-début XVIe siècle*, Wiesbaden 1980.

Berktay, Halil, «Three Empires and the Societies they Governed: Iran, India and the Ottoman Empire», *The Journal of Peasant Studies*, 18/3-4, 1991.

Bintliff, John L. – Stöger, Hanna, «Population and Settlement in Post-Medieval Doris Central Greece», in *Medieval and Post-Medieval Greece. The Corfu Papers*, BAR International Series (2023), Oxford 2009.

Bintliff, John L., «Considerations for Creating an Ottoman Archaeology in Greece», in S. Davies – J. L. Davis (eds), *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, The American School of Classical Studies at Athens, Hesperia Supplement, vol. 40, Athens 2007.

–, «Regional Field Surveys and Population Cycles», in John Bintliff – Kostas Sbonias (eds), *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe (3000 BC - AD 1800)*, Oxbow Books, Oxford 1999.

–, «The history of the Greek countryside: As the wave breaks, prospects for future research», in P. Doukellis and L.G. Mendoni (eds), *Structures rurales et sociétés antiques*. Colloque de Corfou, Annales. Littéraires de l'Université de Besançon 508, Belles Lettres, Paris 1994.

Bojovič, Boško, «Entre Venise et l'Empire ottoman, les métaux précieux des Balkans (XVe-XVIe siècle)», *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 6/2005.

Bommeljé, Sebastiaan et al., «An Early Modern Subsistence Economy: Aetolia since 1821», in S.Bommeljé – P. K. Doorn (eds), *Aetolia and the Aetolians - Towards the Interdisciplinary Study of a Greek region*, Parnassus Press, Utrecht 1987.

Bonney, Richard, *The European Dynastic States, 1494-1660*, Oxford University Press, 1991.

Bouchard, Jacques, «Les lettres fictives de Nicolas Mavrocordatos à la manière de Phalaris: une apologie de l'absolutisme», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 13/1975.

Bozarslan, Hamit, «Réflexions sur l'économie de l'Empire ottoman et le passage à la révolution industrielle», *Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien*, 5/1988.

Bozikis, Symeon, «The Political Demarcations and the Tax Mechanism During the Greek Revolution of 1821», in Petros Pizanias (ed.), *The Greek Revolution of 1821, A European event*, Isis Press, Istanbul 2011.

Braudel, Fernand, «L'Empire Turc est-il une économie-monde?», in *Mémorial ÖmerLûtfi Barkan*, 39-50, Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul, vol. XXVIII, A. Maisonneuve, Paris 1980.

–, «Misère et banditisme au XVIe siècle», *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations* 2/1947.

–, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe XVIIIe siècle*, 3 vol., A. Colin, Paris 1979. (Στα ελληνικά κυκλοφορούν δύο τόμοι με τον τίτλο Braudel, Fernand, *Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός, 15ος - 18ος αιώνας*, τμ. Α΄ μτφρ. Κατερίνα Ασδραχά, τ. Β΄ μτφρ. Φίλιππος Δρακονταειδής, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα τ. Α΄ 1995, τ. Β΄ 1998.)

–, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 2 vol., A. Colin, Paris 1966. (Στα ελληνικά κυκλοφορεί με τον τίτλο Braudel, Fernand, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, μετάφραση Κλαίρη Μιτσοτάκη, τρεις τόμοι, ΜΙΕΤ, Αθήνα, Α΄ τ.[1]1991, Β΄ τ. [1]1997, Γ΄ τ. [1]1998.)

Braunstein, Philippe, «À propos de l'Adriatique, entre le XVIe et le XVIIIe siècle», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 6/1971.

Bréhier, Luis, *Vie et mort de Byzance*, Albin Michel, Paris 1969.

Bruneau, Michel (et al. eds), *Arméniens et Grecs en diaspora: Approches comparatives*. Colloque, École Française d'Athènes, Champs Helléniques Modernes et Contemporains, no. 6, Athènes 2007.

Burnham, Philip, «Spatial mobility and political centralization in pastoral societies», in *Pastoral production and society, Production pastorale et société*, Cambridge University Press - Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1979.

Buti, Gilbert, «Aller en caravane: le cabotage lointain en Méditerranée, XVIIe et XVIIIe siècles», *Revue d'histoire Moderne et Contemporaine*, 52-1/2005.

Çagatay, Neşet, «Riba and interest concept and banking in the Ottoman Empire», *Studia Islamica*, 32/1970.

Cameron, Euan, *The European Reformation*, Clarendon Press, Oxford 1991.

Cantacuzino, Jean Michel, *Mille ans dans les Balkans. Chronique des Cantacuzène dans la tourmente des siècles*, Christian, Paris 1992.

Carrière, Charles, «Réflexion sur le problème des monnaies et des métaux précieux en Méditerranée Orientale au XVIII siècle», in *Commerce de gros, commerce de détail dans les pays méditerranéens*, Université de Nice, Nice 1976.

Cernovodeanu, Paul, «Les marchands balkaniques, intermédiaires du commerce entre l'Angleterre, la Valachie et la Transylvanie durant les années 1660-1714», in *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud est Européennes*, III, Éditions de l'Académie Bulgare des Sciences, Sophia 1969.

Certeau, Michel de, *L'écriture de l'histoire*, Gallimard, Paris 1975.

Chaunu, Pierre, *Le temps des Réformes. Histoire religieuse et système de civilisation*, Fayard, Paris 1996.

Cheynet, Jean Claude, «L'aristocratie byzantine (VIIIe-XIIIe siècle)», *Journal des Savants*, juillet-décembre 2000.

–, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Byzantina Sorbonensia n° 9, Paris 1990.

Ciganci, Olga, «Médecins grecs, anciens étudiants des Universités européennes aux XVIIe et XVIIIe siècles», *Revue Roumaine d'Histoire*, vol. 3-4, XXXVI/1997.

Cizakca, Murat, «Tax-farming and financial decentralization in the ottoman economy, 1520-1697», *Journal of European Economic History*, 22/1993.

–, *A comparative evolution of business partnerships: the Islamic world and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives*, Brill, Leyden 1996.

Cottret, Monique, *Culture et politique dans la France des Lumières (1715-1792)*, Arman Colin, Paris 2004.

Crouzet, François, «Angleterre et France au XVIIIe siècle: Essai d'analyse comparée de deux croissances économiques», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 2/1966.

–, *La guerre économique franco-anglaise du XVIIIe siècle*, Fayard, Paris 2008.

Cvetkova, Bistra, «Le crédit dans les Balkans, XVI XVIII siècles», in J. L. Bacqué-Grammont – P. Dumont (eds), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Turcica III/1981, Peeters Publications, Louvain 1981.

–, «Recherches sur le système d'affermage (iltizam) dans l'Empire Ottoman au cours du XVIe-XVIIIe siècles par rapport aux contrées bulgares», *Rocznik Orientalistyczny*, 27- 2/1964.

Dagron, Gilbert, *Empereur et prêtre. Etude sur le césaropapisme byzantin*, Gallimard, Paris 1996.

Darling, Linda T., *Revenue-raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Brill, Leiden 1996.

Demetriades, Vassilis, «Some Thoughts on the Origins of the Devsirme», in Elizabeth A. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Halcyon Days in Crete I, Crete University Press, Rethymno 1994.

Dennis, George T., «Defenders of the Christian People: Holy War in Byzantium», in Angeliki E. Laiou – Roy P. Mottahedeh (eds), *Byzantium and the Muslim World. The Crusades from the Eastern Perspective*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2000.

Desprez, Maurice, «La Moldo-Valachie et le mouvement roumain», *Revue des Deux Mondes*, 1/ Janvier 1848.

Di Vita, Fabio P., «Greek ships in Sicily during the 18th century: health practices and commercial relationships», in M. D'Angelo, G. Harlaftis, C. Vassallo (eds), *Making waves in the Mediterranean, Proceedings*; Istituto di Studi Storici "Gaetano Salvemini", Messina 2010.

Dimitropoulos, Dimitris, «Les sociétés insulaires de la mer Égée au temps de la domination ottoman. Routes communes et trajectoires séparées», *The Historical Review / La Revue Historique* 1/2004.

–, «Limites intérieures dans l'espace grec au temps de la domination ottomane. L'aspect géographique des administrations politiques et ecclésiastiques», *The Historical Review / La Revue Historique* 5/2008.

–, «On the Settlement complex of Central Greece: An early Nineteenth Century Testimony», *The Historical Review / La Revue Historique* 7/2010.

Djordjevic, Dimitrije, «Balkan Versus European Enlightenment: Parallelism and Dissonances», *East European Quarterly*, 9-4/1975

Doorn, Peter K.– Bommeljé, L. S., «Transhumance in Aetolia, Central Greece: a mountain economy caught between storage and mobility», in R. Maggi (et al. eds), *Archeologia della pastorizia nell'Europa meridionale*, Atti. Rivista di Studi Liguri, vol. I/1-4, Bordighera 1991.

Doom, Peter K., «Geographical Location and Interaction Models and the Reconstruction of Historical Settlement and Communication: The Example of Aetolia, Central Greece», *Historical Social Research*, 18-3/1993.

–, «Population and Settlements in Central Greece: Computer Analysis of Ottoman registers of the Fifteenth and Sixteenth Centurys», in P. Denley (et al. eds), *History and Computing II*, Manchester University Press, 1989.

Duba, William O., «The Status of the Patriarch of Constantinople after the Fourth Crusade», in Beihammer – Parani – Schabel (eds), *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500. Aspects of Cross-Cultural Communication*, Brill, Amsterdam 2000.

Ducellier, Alain – Ganchou, Thierry, «Les élites urbaines dans l'Empire d'Orient à la fin du Moyen-Age: Noblesse de service ou groupes de pression?», in *Les Élites urbaines au Moyen Age-XXVIIe*, Publications de la Sorbonne, Paris 1997.

Ducellier, Alain, «Idéologie autocratique, Byzance et notre temps: quelques réflexions», in A. Dierkens – J.M. Sansterre (eds), *Byzantion*, t. L-XI/1991.

–, «Le rôle de la fortune foncière à l'époque de la conquête turque», in X. A. Μαλτέζου (επιμ.), *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1997.

Dvornik, Francis, *Byzance et la primauté romaine*, Les éditions du Cerf, Paris 1964.

Eldem, Edhem et al., *The Ottoman City between East and West. Aleppo, Izmir and Istanbul*, Cambridge University Press, New York 2005.

Eldem, Edhem, *French trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, Brill, Leyden 1999.

Elias, Norbert, *The Symbol Theory*, Sage Puplications, London 1991. (Στα ελληνικά το βιβλίο κυκλοφορεί με τον τίτλο Norbert Elias, *Η θεωρία του Συμβόλου*, μτφρ. Ρεβέκκα Πέσσαχ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010.)

Elisabeth A. Zachariadou, «Constantinople se repeuple», in Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *1453, Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.

e-Perimetron. International web journal on sciences and technologies affined to history of cartography and maps, vol. 3, 3/2008. Αφιέρωμα στη Χάρτα του Ρήγα: www.e-perimetron.org/Vol_3_3.

Erdoğdu, Teyfur A., «Provincial Elites in the Ottoman Empire», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 51-4/2008.

Albert Failler, «Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymères (livres VII à XIII)», *Revue des études byzantines*, 48/1990.

Farganel, Jean-Pierre, «La navigation vers le Levant à l'époque moderne (1545-1715) vue à travers l'exemple de quelques voyageurs français», in M. D'Angelo, G. Harlaftis, C. Vassallo (eds), *Making waves in the Mediterranean, Proceedings*, Istituto di Studi Storici "Gaetano Salvemini", Messina 2010.

–, «Les échelles du Levant dans la tourmente des conflits méditerranéens au XVIIIe siècle: la défense des intérêts français au fil du temps», *Cahiers de la Méditerranée*, 70/2005.

–, «Les sujets du grand seigneur entre liberté et esclavage: la société ottomane vue par les français au Levant à l'époque moderne», *Cahiers de la Méditerranée*, 65/2002.

Farinetti, Emeri – Sbonias, Kostas, «Fields of Wheat Back to the Land. A GIS Environment for the Study of Medieval Village History in Central Greece», in *Enter the Past*. Proceedings, Bar International Series 1227, Oxford 2004.

Faroqhi, Suraiya, «Coping with the central State, coping with local power: Ottoman Regions and Notables from the sixteenth to early nineteenth century», in F. Adanir and S. Faroqhi (eds), *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*, Brill, Leiden 2002.

–, «Crisis and Change 1590-1699», in H. Inalcik - D. Quataert (eds), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1600-1914*, Cambridge University Press, United Kingdom 2004.

–, «Exporting Grain from the Anatolian South-West: The Power and Wealth of Tekelioglu Mehmed Aga and his Magnate Household», in Antonis Anastasopoulos (ed.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete V, Crete University Press, Rethymno 2006.

–, «Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35-1/1992.

–, «The early history of the balkan fairs», *Südost-Forschungen*, 37/1978.

–, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650*, Cambridge University Press, New York 1984.

Fattal, Antoine, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Imprimerie catholique, Beirut 1958.

Favier, René, «L'intégration urbaine des populations migrantes a Vienne au XVIII siècle», in *Actes du colloque sur les migrations en Méditerranée occidentale du XVIe au XXe siècles*, Université de Nice, 1981.

Febvre, Lucien – Martin, Henri-Jean, *L'apparition du livre*, Albin Michel, Paris 1958.

Fettah, Samuel, «Temps et espaces des trafics portuaires en Méditerranée: le cas du port franc de Livourne (XVIIe-XIXe siècle)», *Ricerche Storiche*, XXVIII, 2/1998.

Fine, Van Antwerp John Jr., *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, 1994.

Finlay, George, *History of Greece from its Conquest by the Romans to the present time B.C. 146 to A.D. 1864*, Oxford at the Clarendon Press 1877.

Fleet, Kate, *European and Islamic trade in the early Ottoman state: the merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, London 1999.

Foucault, Michel, «What is Enlightenment?», in Paul Rabinow, *The Foucault reader*, Pantheon Books, New York 1984. (Στα ελληνικά κυκλοφορεί με τον τίτλο Foucault, Michel, *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Έρασμος, Αθήνα 2003.)

Frangakis-Syrett, Elena, «Greek mercantile activities in the eastern Mediterranean, 1780-1820», *Balkan Studies*, 28-1/1987.

–, *The commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Centre for Asia Minor Studies, Athens 1992.

Frangos, George D., «The Philike Etaireia: A Premature National Coalition», in R. Clogg (ed.), *The Struggle for Greek Independence*, Hamden, Connecticut 1973.

–, *The Philike Etaireia, 1814-1821: A Social and Historical Analysis*, unpublished Ph. D., Harvard University 1971.

Friedman, Jonathan, «Tribes, states and transformations», in M. Bloch (ed.), *Marxist Analyses and Social Anthropology*, Malaby Press, London 1975.

Frijhoff, Willem, «Patterns», in W. Rüegg – H. De Ridder-Symoens (eds), *A History of the University in Europe*, vol. II, *Universities in Early Modern Europe, 1500-1800*, Cambridge University Press, 1996.

Frost, Thomas, *The Secret Societies of the European Revolution 1776-1876*, Tinsley Bros, London 1876.

Fusaro, Maria, «Les Anglais et les Grecs. Un réseau de coopération commerciale en Méditerranée», *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 3/2003.

Galani, Katerina, «The Napoleonic Wars and the Disruption of Mediterranean Shipping and Trade: British, Greek and American Merchants in Livorno», *The Historical Review / La Revue Historique*, 7/2010.

Gallotta, Aldo, «Venise et l'Empire ottoman, de la paix du 25 janvier 1479 à la mort de Mahomet II (1481)», *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 39/1985.

Garisson, Janine, *L'homme protestant*, Complexe, Paris 2000.

Gegaj, Athanase, *L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle*, Recueil de travaux publiés par les membres des Conférences d'histoire et de philologie, Université de Louvain, 1937.

Gekas, Athanasios (Sakis), «Class and cosmopolitanism: the historiographical fortunes of merchants in Eastern Mediterranean ports», *Mediterranean Historical Review*, 24 - 2/2009.

Göçek, Fatma Müge, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford University Press, United Kingdom 1996.

Gofas, D., «Esquisse d'une histoire du droit commercial grec sous la domination ottomane», in *La formazione storica del diritto moderno in Europa*. Atti, vol. III, Firenze 1977.

Greene, Molly, A *Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton University Press, New Jersey 2000. (Το βιβλίο αυτό έχει κυκλοφορήσει στα ελληνικά με τίτλο *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεώτερων χρόνων*, μετάφραση Ελ. Γκαρά, Θέμις Γκέκου, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2005.)

Greenwood, William, *The Great Anatolian Rebelion 1591-1611*, K. Schwartz, Berlin 1983.

Grosrichard, Alain, *Structure du sérail: la fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique*, Seuil, Paris 1979.

Guerreau, Alain, «Fief, féodalité, féodalisme. Enjeux sociaux et réflexion historienne», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 1/1990.

Guillou, André, *La civilisation byzantine*, Arthaud, Paris 1990.

Gounaridis, Paris, «Grecs, Hellènes et Romains dans l'État de Nicée», στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. Α', Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1986.

Hadjiantoniou, George A., *Protestant Patriarch. The life of Cyril Loukaris 1572-1638, Patriarch of Constantinople*, s.n., Richmond, USA 1961.

Haldon, John, «The Ottoman State and the Question of State Autonomy: Comparative Perspectives», in H. Berktay – S. Faroqhi (eds), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, Journal of Peasant Studies, 3-4, 18/1991.

Halstead, P., «Present to past in the Pindhos: diversification and specialisation in mountain economies», in R. Maggi (et al. eds), *Archeologia della pastorizia nell'Europa meridionale*, Atti. Istituto Internazionale di Studi Liguri, Rivista di Studi Liguri, vol. I, 1-4, Bordighera 1991.

Harlaftis, Gelina – Laiou, Sofia, «Ottoman State Policy in Mediterranean Trade and Shipping, c.1780 - c.1820: The rise of the Greek owned Ottoman Merchant Fleet», in Mark Mazower (ed.), *Networks of Power in Modern Greece. Essays in Honour of John Campbell*, C. Hurst Co., London 2008.

Harris, Jonathan and Porphyrio, Heleni, «The Greek diaspora: Italian port cities and London, c.1400-1700», in Donatella Calabi and Stephen Christensen (eds), *Europe: 1400-1700, Cities and Cultural Transfer*, Cambridge 2007.

– Harris, Jonathan, *Greek Émigrés in the West, 1400-1520*, Camberley: Porphyrogenitus Ltd, UK 1995.

Hatzopoulos, Marios, «Oracular Prophecy and the Politics of toppling Ottoman Rule in South-East Europe», *The Historical Review / La Revue Historique* 8/2011.

Holton, David (ed.), *Literature and Society in Renaissance Crete*, Cambridge University Press, Cambridge 1991. (Στα ελληνικά κυκλοφορεί με τίτλο *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. David Holton, μτφρ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο [1]1997.)

Housley, Norman, *The Later Crusades, 1274-1580: From Lyons to Alcazar*, Oxford University Press, London 1992.

Imber, Colin, «The legend of Osman Gazi», in Elizabeth A. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Halcyon Days in Crete I, Crete University Press, Rethymno 1994.

–, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The structure of Power*, Palgrave Macmillan, Hampshire 2002.

İnalcık, Halil, «Jews in Ottoman Economy and finances 1450-1500», in C. E. Bosworth (et al. eds), *The Islamic World: From Classical to Modern Times*, Darwin Press, Princeton New Jersey 1989.

–, «The Emergence of Big Farms, çiftliks: State, Landlords and Tenants», in J. L. Bacqué-Grammont – P. Dumont (eds), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Collection Turcica III/1981, Peeters Publications, Louvain 1981.

–, «The Ottoman Çift-hane System and Peasant taxation», *Balkan Studies*, 1/2007.

–, «The Ottoman decline and its effect upon the Reaya», in H. Birnbaum – S. Vryonis (eds), *Aspects of the Balkans, Continuity and Change*, Mouton, Hague 1972.

–, «The Ottoman State: Economy and Society 1300-1600», in H. Inalcik – D. Quataert (eds), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1600*, Cambridge University Press 1997 (Κυκλοφορεί στα ελληνικά με τίτλο *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008.)

–, «The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City», *Dumbarton Oaks Papers*, 23-25/1969-1970.

–, «The question of the emergence of the Ottoman State», *International Journal of Turkish Studies*, vol. II-2 /1981-1982.

–, «The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans», *Turcica*, vol. 21-23/1991.

–, «The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role», in R. Pinner – W. D. Denny (eds), *Oriental Carpet and Textile Studies II: Carpets of the Mediterranean Countries, 7400-7600*, Hali Magazine, 1986.

–, *The Ottoman Empire. Conquest, Organisation and Economy*, Variorum Reprints, London 1978.

–, « L'Empire Ottoman», in *Actes du Premier Congres International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Europeennes* Vol. III, Sophia 1969.

Iorga, Nicolae, *Histoire des États Balcaniques jusqu'à 1924*, J. Gamper, Paris 1925.

Isaacs, Ann Katherine – Prak, Maarten, «Les villes, la bourgeoisie et l'Etat», in Wolfgang Reinhard (ed.), *Les élites du pouvoir et la construction de l'Etat en Europe*, Puf, Paris 1996.

Jackson, Gordon, «The significance of unimportant ports», *International Journal of Maritime History*, 13-2/2001.

Jacoby, Tim, «The Ottoman State: A Distinct Form of Imperial Rule?», *Journal of Peasant Studies*, 2 - 35/2008.

Janos, Damien, «Panaiotis Nicousios and Alexander Mavrocordatos: The Rise of the Phanariots and the Office of Grand Dragoman in the Ottoman Administration in the Second Half of the Seventeenth Century», *Archivium Ottomanicum*, 23/2005-2006.

Kakridis, Yannis, «The Religious Roots of Linguistic Nationalism», *The Historical Review / La Revue Historique*, 5/2008.

Kapetanios, Andreas, *Beyond Environmental and Economic Determinism: The Social Role of Animal Production in Ikaria, Crete and Epirus in an Ethnoarchaeological Perspective*, Ph. D, Peterhouse, Cambridge 2011.

Karpat, Kemal H. (ed.), *The Ottoman State and its place in the World History*, Brill, Leiden 1976.

Kasaba, Resat, «L'Empire ottoman, ses nomades et ses frontières aux XVIIIe et XIXe siècles», *Critique internationale*, 12/2001.

Kévorkian, Raymond H., «Le livre imprimé en milieu arménien ottoman aux XVne et XVIne siècles», *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, 87-88/1999.

Kiel, Machiel – Sauerwein, Friedrich, «Ost-Lokris in türkischer und neugriechischer Zeit (1460-1981)», *Passauere Mittelmeerstudien 6*, Passavia Universitätsverlag, Passau 1994.

– Kiel, Machiel, «Central Greece in the Süleymanic Age, Preliminary notes on population growth, economic expansion and influence on the spread of Greek Christian culture», in Gilles Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son temps*, École du Louvre, Paris 1992.

–, «Remarks on the administration of the Poll tax (cizye) in the Ottoman Balkans and value of the Poll tax registers (cizye defterleri) for demographic research», *Etudes balkaniques*, 4/1990.

–, «The Ottoman Imperial Registers: Central Greece and Northern Bulgaria in the 15th-19th century; the Demographic Development of two Areas Compared», in John Bintliff – Kostas Sbonias (eds), *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe (3000 BC - AD 1800)*, Oxbow Books, Oxford 1999.

–, «The Rise and Decline of Turkish Boeotia, 15th-19th Century», in John Bintliff (ed.), *Recent Developments in the History and Archaeology of Central Greece, Proceedings of the 6th International Boeotian Conference*, BAR International Series 666, Oxford 1997.

Kitromilides, Paschalis, «Cultural Change and Social Criticism: The Case of Iossipos Moisiodax», *History of European Ideas*, 10 - 6/1989.

Kogălniceanu, Mihail, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, tome première (1241-1792), Librairie de B. Behr, Berlin 1837.

Kolodny, Émile Y., *La population des îles de la Grèce. Essai de géographie insulaire en Méditerranée orientale*, Édisud, Aix-en-Provence 1974.

Konortas, Paraskevas, «Les Contributions ecclésiastiques "patriarchikè zèteia et basilikon charatzion". Contribution à l'histoire économique du Patriarcat œcuménique aux XVe et XVI siècles», in *Economies méditerranénnes: équilibres et intercommunications XIIIe-XIX siècles*, Actes, vol. IIIe, FNRS/CRN, Athènes 1986.

–, *Les rapports juridiques et politiques entre le Patriarcat Orthodoxe de Constantinople et l'Administration Ottomane de 1453 à 1600 (D'après les documents grecs et ottomans)*, Thèse doctorat, Université Panthéon - Sorbonne Paris I, Paris 1985.

Koster, Harold A., «Yours, Mine, and Ours: Private and Public Pasture in Greece», in P. Nick Kardulias and Mark T. Shutes (eds), *Aegean Strategies. Studies of Culture and Environment on the European Fringe*, Rowman and Littlefield Pub., Boston 1977.

Koumpourlis, Yiannis, «Géorgios Skliros et la première critique marxiste du discours nationaliste grec», in Πετμεζάς, Σ. – Grivaud, G. (eds), *Byzantina et Moderna. Mélanges en l'honneur d'Hélène Antoniadis-Bibicou*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007.

Krader, Lawrence, «The origin of the state among the nomads of Asia», in *Production pastoral et société*, Cambridge University Press – Editions de la Maison des Science de l'Homme, Paris 1976.

Kunt, Metin, «Sultan, Dynasty and State in the Ottoman Empire: Political Institutions in the Sixteenth Century», *The Medieval History Journal*, 6/2003.

Labrousse, Ernest, *Le prix du froment en France au temps de la monnaie stable (1726-1913). Réédition de grands tableaux statistiques*, S. E. V. P. E. N.-EPHE VIe Section, Paris 1970.

Ladurie, Le Roy, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Flammarion, Paris 1983.

Laiou, Angeliki (ed.), *Urbs capta. The Fourth Crusade and its consequences. La IVe Croisade et ses conséquences*, Lethielleux, Paris 2005.

Laiou, Sofia, «Christian Women in an Ottoman World: Interpersonal and Family Cases Brought Before the Shari'a Courts, Seventeenth-Eighteenth Centuries (Cases Involving the Greek Community)», in Irvin C. Schick and Amila Buturovic (eds), *Women in the Ottoman Balkans, Gender, Culture and History*, I.B. Tauris, London - New York 2007.

–, «Political Processes on the Island of Samos prior to the Greek War of Independence and the Reaction of the Sublime Porte: The Karmanioloi-Kallikantzaroi Conflict», in Antonis Anastasopoulos (ed.), *Political initiatives "from the bottom up" in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete VII, Crete University Press, Rethymno 2012.

–, «Some Considerations Regarding çiftlik Formation in the Western Thessaly. Sixteenth-Nineteenth Centuries», in S. Laiou – E. Kolovos (ed.), *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*, Isis Press, Istanbul 2007.

–, «The Levends of the Sea in the Second Half of the 16th Century: Some Considerations», *Archivum Ottomanicum. Mélanges en l'honneur d'Elizabeth A. Zachariadou*, 23-6/2005.

–, «Between Pious Generosity and Faithful Service to the Ottoman State: Nikolaos Mavrogenis' Vakif (End of the 18th Century)», in R. Deguilhem – S. Saliba (eds), *Christian and Jewish waqf in the islamic world* (υπό δημοσίευση).

Lassithiotakis, Michel, «Le rôle du livre imprimé dans la formation et le développement de la littérature en grec vulgaire (XVIe-XVIIe siècles)», *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 87-88/1999.

Layton, Evro, «Nikodemos Metaxas, the First Greek Printer in the Eastern World», *Harvard Library Bulletin* XV/1967.

Le Gall, Jean-Marie, *Les Humanistes en Europe XVe-XVIe siècle*, Ellipses, Paris 2008.

Lemercier-Quelquejay, Chantal-Bennigsen, Alexandre, «Les marchands de la cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, 3-11/1970.

Lesure, Michel, *La bataille de Lépante*, Gallimard, Paris 1973.

–, *Lépante, la crise de l'Empire Ottomane*, Julliard, Paris 1972.

Levi-Strauss, Claude, *La pensée sauvage*, Plon, Paris 1962.

Lewthwaite, J., «The idea of transhumance: post-positivist perspectives and problematic», in R. Maggi (et al. eds), *Archeologia della pastorizia nell'Europa meridionale.* Atti. Istituto Internazionale di Studi Liguri, Rivista di Studi Liguri, vol. I/1-4, Bordighera 1991.

Livanios, Dimitris, «The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece (1453-1913)», *The Historical Review / La Revue Historique* 3/2006.

Lowry, Heath W., *The Nature of the early Ottoman State*, State University of New York Press, New York 2003.

Mackridge, Peter, *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*, Oxford University Press, Oxford 2010. (Και σε ελληνική μετάφραση: *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, μτφρ. Γρηγόρης Κονδύλης, Πατάκης, Αθήνα 2013.)

Mantran, Robert (dir.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Fayard, Paris 1989.

– Mantran, Robert, «Commerce maritime et économie dans l'Empire Ottoman au XVIIIe siècle», in J. L. Bacque-Grammont – P. Dumont (eds), *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman, fin du XVIIIe-début du XXe siècles*, C.N.R.S. 601, Paris 1983.

–, «L'Empire ottoman et le commerce atlantique au XVIe et au XVIIe siècle», in D. S. Richards (ed.), *Islam and the trade of Asia*, University of Pennsylvania, Philadelphia 1970.

–, «La navigation vénitienne et ses concurrentes en Méditerranée orientale aux XVIIe-XVIIIe siècle», in *Mediterraneo e Oceano Indiano*, Venezia 1962.

–, «L'Empire ottoman: une conception pragmatique du pouvoir», *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 137e année, 3/1993.

–, «The transformation of trade in the Ottoman Empire in the eighteenth century», in Th. Naff

– R. Owen (eds), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Feffer and Simons, London 1977.

Masson, Paul, *Histoire du commerce francais dans le Levant au XVIIIe siècle*, Hachette, Paris 1911.

Mathiex, Jean, «Trafic et prix de l'Homme en Méditerranée au 17e et 18e siècles», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 2/1954.

Mc Evedy, Colin, *The Penguin Atlas of Medieval History*, Penguin 1973.

McGowan, Bruce, *Economic life in Ottoman Europe. Taxation, trade and the struggle for land 1600-1800*, Cambridge University Press – Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris 1981.

Melikoff, Irene, «L'origine sociale des premiers Ottomans», in Elizabeth A. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Halcyon Days in Crete I, Crete University Press, Rethymno 1994.

Menage, V. L., «Some Notes on the Devsirme», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 29-1/1966.

Meyendorff, John, *The Byzantine legacy in the Orthodox Church*, St. Vladimir's Seminar Press, New York 2001.

Mézin, Anne, *Les consuls de France au siècle des Lumières (1715-1792)*, Direction des Archives et de la Documentation, Ministère des Affaires étrangères, Paris 1997.

Miller, Barnette, *The Palace School of Muhammad the Conqueror*, Harvard University Press, 1941.

Moacanin, Nenad, «The Poll-Tax and Population in the Ottoman Balkans», in C. Imber – Keiko Kiyotaki (eds), *Frontiers of Ottoman studies: state, province, and the West*, I. B. Tauris, London 2005.

Molho, Anthony – Ramada Curto, Diogo, «Les réseaux marchands à l'époque moderne», *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 3/2003.

Mollat, Michel – Wolff, Philippe, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles*, Calmann Levy, Paris 1970.

Morineau, Michel, «Les frappes monétaires française de 1726 à 1793. Premières considérations», in John Day (ed.), *Etudes d'histoire monétaire XIIe-XIXe siècle*, Presse Universitaire de Lille, Lille 1984.

–, «Naissance d'une domination. Marchands européens, marchands et marchés du Levant aux XVIIIe et XIXe siècles», in *Commerce de gros, commerce de détail dans les pays méditerranéens, XVe-XIXe siècles*, Université de Nice, Nice 1976.

Moutoukias, Zacharias, «Réseaux personnels et autorité coloniale: Les négociants de Buenos Aires au XVIIIe siècle», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 4-5/1992.

Nagata, Yuzo, «Ayan in Anatolia and the Balkans During the Eighteenth and Nineteenth Centuries: A Case Study of the Karaosmanoglu Family», in Antonis Anastasopoulos (ed.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete V, Crete University Press, Rethymno 2006.

Pagratis, Gerassimos D., «Shipping enterprise in the eighteenth century: the case of the Greek subjects of Venice», *Mediterranean Historical Review*, 1-25/2010.

Pamuk, Sevket, «Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800», *Journal of Interdisciplinary History*, 35-2/ 2004.

–, *A monetary history of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

Panagiotopoulos, Vassilis, «Au XVIII siècle en Péloponnèse l'absorption des ressources économiques et humaines par le développement de l'agriculture», in *Le force du travail dans les cites méditerranéennes du milieu du XVIIIe au milieu du XIXe siècle*, Cahiers de la Méditerranée/3, Université de Nice, Nice 1975.

Pantazopoulos, Nikolaos J., *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1967.

Panzac, Daniel (ed.), *Les Villes dans l'Empire Ottoman: Activités et Sociétés*, 2 vol., Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1991, 1994.

–, «Activité et diversité d'un grand port Ottoman: Smyrne dans la première moitié du XVIIIe siècle», in Daniel Panzac (ed.), *Commerce et navigation dans l'Empire Ottoman au XVIIIe siècle, Analecta Isisiana*, XXII, Isis, Istanbul 1996.

–, «Les échanges maritimes dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle», *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 39/1985.

Papakonstantinou, Katerina, «Malta and the Rise of the Greek Owned Fleet in the 18th Century», in M. D'Angelo, G. Harlaftis, C. Vassallo (eds), *Making waves in the Mediterranean*, Proceedings, Istituto di Studi Storici "Gaetano Salvemini", Messina 2010.

–, «The Port of Messolonghi: spatial allocation and Maritime Expansion in the Eighteenth Century», *The Historical Review / La Revue Historique*, 7/2010.

Paris, Robert, *Histoire du commerce de Marseille. De 1660 à 1789, Le Levant*, t. V, Plon, Paris 1957.

Parry, John Horace, *The Establishment of the European Hegemony, 1415-1715: Trade and Exploration in the Age of the Renaissance*, Harper & Row, New York 1961.

Patiniotis, Manolis, «Scientific travels of the Greek scholars in the 18th century», in A. Simões, A. Carneiro, M. P. Diogo (eds), *Travels of learning. A geography of science in Europe*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2003.

Patlagean, Evelyne, «"Economie paysanne" et "féodalité byzantine"», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 6/1975.

–, *Un Moyen Âge grec: Byzance, IXe-XVe siècle*, Albin Michel, Paris 2007. (Σε ελληνική μετάφραση με τίτλο *Ο ελληνικός Μεσαίωνας, Βυζάντιο 9ος-15ος αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα 2014.)

Păun, Radu G., «La circulation des pouvoirs dans les pays Roumains au XVIIe siècle. Repères pour un modèle théorique», *New Europe College Yearbook*, 06/1998-1999.

–, «Les grands officiers d'origine gréco-levantine de Moldavie au XVIIe siècle. Offices, carrières et stratégies de pouvoir», *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, XLV, 1-4/2007.

Pissis, Nikolas, «Investments in the Greek Merchant Marine (1783-1821)», in S. Faroqhi – G. Veinstein (eds), *Merchants in the Ottoman Empire*, Turcica XV, Peeters Publications, Louvain 2008.

Pitcher, Donald Edgar, *An Historical Geography of the Ottoman Empire. From earliest times to the end of the sixteenth century*, Brill, Leiden 1972.

Pizanias, Petros, «Revenus paysans et rapports sociaux en Grèce au XIXe siècle», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 1/1990.

–, *Les colonies des grecs en Russie 1700-1821*, (αδημοσίευτη μελέτη).

Planhol, Xavier de, «Islam and the Sea. The causes of a failure», in Hastings Donnan (ed.), *Interpreting Islam*, Sage, London 2002.

Plumidis, Giorgio, «Gli scolari "Oltramarini" a padova nei secoli XVI e XVII», *Revue des Etudes sud est Européennes*, X-2/1972.

Politis, Alexis, «Brigandage – excédents économiques – élevage», in *Économies méditerranéennes: Équilibres et intercommunication XIIIe-XIXe siècles*, Actes, vol. II, FNRS/CRN, Athènes 1986. (Ελαφρώς επεξεργασμένο και σε ελληνική μετάφραση με τίτλο «Ληστεία, οικονομικά πλεονάσματα, κτηνοτροφία. Υποθέσεις για το πλέγμα που τις συνδέει, 18ος-19ος αιώνας», *Νέα Εστία*, 1857/2013.)

Porčić, Marko, «Nomadic Pastoralism in the Early Bronze Age of the Central Balkans Evaluation of Background Knowledge», *Balcanica*, XXXIX/2009.

Presle, Brunet de – Blanchet, Alexandre, *Grèce depuis la conquête romaine jusqu'a nos jours*, Firmin Didot, Paris 1860.

Pylia, Martha, *Les notables moréotes, fin du XVIIIe début du XIXe siècle: fonctions et comportements*, Thèse doctorat, Université Panthéon - Sorbonne Paris I, Paris 2001.

Runciman, Steven, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge University Press, London 1968.

Rangabé, Eugène Rizo, *Livre d'or de la noblesse phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Athènes 1904.

Raulet, Gérard (ed.), *Aufklärung. Les Lumières allemandes*, Flammarion, Paris 1995.

Raymond, André, «Alep à l'époque ottomane (XVIe-XIXe siècles)», *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 62/1991.

–, «La conquête ottomane et le développement des grandes villes arabes», *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 27/1979.

–, *Artisans et commerçants au Caire au XVII siècle*, vol. I, Institut Français, Damascus 1973.

Regnault, Elias, *Histoire politique et sociale des principautés danubiennes*, Paulin et le Chevalier, Paris 1855.

Ridders-Symoens, Hilde de, «Mobility», in Walter Rüegg – H. De Ridder-Symoens (eds), *A History of the University in Europe*, vol. II, *Universities in Early Modern Europe, 1500-1800*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

Rizescu, Oana, «Un jeu politique avec trois partenaires. La corruption ou le ver dans le fruit», in *International Roundtable of the Marie Curie program for European Ph.D. in Comparative History, Theory and Anthropology of European Legal Systems*, Barcelona 2005. http://www.iini.ro/pers/oanarizescu.htm

Rizo Néroulos, Jacovaky, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'Empire d'Orient*, Abraham Cherbuliez, Geneve 1828.

Rizos Ragavis, A., *Histoire littéraire de la Grèce Moderne*, II vol., Calmann Lévy, Paris 1877.

Roberts, R. J., «The Greek Press at Constantinople in 1627 and its Antecedents», *Harvard Library Bulletin*, XXII-5/1967.

Romano, Rouggiero, *Commerce et Prix du Blé à Marseille au XVIIIe siècle*, A. Colin, Paris 1956.

Roure, Claude, «La réglementation du commerce français au Levant sous l'Ambassade du Marquis de Villeneuve 1728-1741», in J. P. Filippini et al., *Dossiers sur le commerce en Méditerranée orientale au XVII siècle*, PUF, Paris 1976.

Şahin, Canay, *The Rise and fall of an Ayan family in Eighteenth century Anatolia: The Caniklizade (1737-1808)*, Unpublished Ph.D. in the Department of History, Bilkent University, Ankara 2003.

Salzmann, Ariel, *Tocqueville in the Ottoman Empire. Rival Paths to the Modern State*, Brill, Leiden-Boston 2004.

White, Sam, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

Sartre, Jean-Paul, *Plaidoyer pour les intellectuels*, Gallimard, Paris 1972.

Sbonias, Kostas, «Material Remains and Past Ethno-Cultures in Greek Archaeology: The Contribution of Landscape Archaeology», in John Bintliff – H. Stöger (eds), *Medieval and Post-Medieval Greece. The Corfu Papers*, BAR International Series 2023, Oxford 2009.

Seni, Nora, «Dynasties de drogmans et levantinisme a Istanbul», in F. Hitzel (ed.), *Istanbul et les langues orientales*, Isis Press, Istanbul, 1997.

Serbanö, Constantin, «Les préliminaires de l'époque phanariote», στο *Η Εποχή των Φαναριωτών*, Συμπόσιον, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1974.

–, «La suzeraineté ottomane a l'égard des pays roumains dans le contexte des relations internationals européennes (sec. XVI-XVII)», *Tarih Dergisimm*, 32/1979.

Setton, Kenneth M., *The Papacy and the Levant (1204-1571). The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, vol. I, American Philosophical Society, Philadelphia 1976-1978.

–, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, The American Philosophical Society, Philadelphia 1991.

Sfini, Alexandra, «De l'Empire ottoman à l'État grec: la formation du vocabulaire politique», in Radoslav Katicic (ed.), *"Herrschaft" und "Staat". Untersuchungen zum Zivilisationswortschatz im südosteuropäischen Raum 1840-1870. Eine erste Bilanz*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Vienna 2004.

Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Empire of the Gazis*, vol. I, Cambridge University Press, Cambridge 1976.

Sinarellis, Maroula, «La mer Egée au XVIIe siècle. Parcours, liens familiaux et recomposition sociale», *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 4/2007.

–, «Construction sociale de l'espace égéen au XVIIe siècle», in A. Αργυρίου, Πρακτικά, *La Grèce des îles, de la domination franque à nos jours*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.

Slot, B. J., *Archipelagus turbatus: Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c.1500-1718*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, Leyden 1982.

Soutzo, Alexandre, *Histoire de la révolution grecque*, Firmin Didot, Paris 1829.

Stahl, Henri H., *Les anciennes communautés villageoises roumaines. Asservissement et pénétration capitaliste*, Académie de la République socialiste de Roumanie-Centre National de la Recherche Scientifique, Bucarest-Paris 1969.

Stamoulis, Rodi-Angélique, *Population urbaine et alphabétisation en Grèce au XVIIIème siècle: l'exemple de Prévéza d'après les actes de ses notaires*, Thése de doctorat, Etudes néo-helléniques, Paris 4, Paris 1981.

Stathi, Pinelopi, «Provincial Bishops of the Orthodox Church as Members of the Ottoman Elite (Eighteenth-Nineteenth Centuries)», in Antonis Anastasopoulos (ed.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete V, Crete University Press, Rethymno 2006.

Stavrianos, L. S., *The Balkans since 1453*, C. Hurst & Co, London 2002. (Σε ελληνική μετάφραση με τίτλο *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά*, μτφρ. Ελ. Δελιβάνη, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007.)

Sternhell, Zeev, *Les anti-Lumières. Du XVIIIe siècle à la guerre froide*, Fayard, Παρίσι 2006. (Στα ελληνικά το βιβλίο κυκλοφορεί με τον τίτλο Zeev Sternhell, *Ο αντι-διαφωτισμός*, μτφρ. Άννα Καρακατσούλη, Πόλις, Αθήνα 2009.)

Stoianovich, Traian, «Commerce et industrie ottomans et maghrébins: pôles de diffusion, aires d'expansion», in J. L. Bacqué-Grammont – Paul Dumont (eds), *Contribution à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Collection Turcica III, Peeters Publications, Louvain 1983.

–, «Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, 20/1960. (Δημοσιευμένο στα ελληνικά στο Σπ. Ι. Ασδραχάς [επιμ.], *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών*, Μέλισσα 1979.)

–, «Europe and the Balkans: An Asymmetry of Economies 1500-1900», H.C.E.S., *The European Community and the Balkans*, Proceedings, A. N. Σάκουλας, Αθήνα 1995.

–, «Model and mirror of the Premodern Balkan City. La ville balkanique Xve-XIXe ss», *Studia Balcanica*, 3/1970.

–, «Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de bazar», *Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen – Bulletin*, 12-2/1974.

–, *A study in Balkan Civilisation*, A. A. Knopf, New York 1966.

Sturdza, Mihail Dimitri, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, M.-D. Sturdza 1983.

Sunar, Ilkay, «Anthropologie politique et économique: l'Empire ottoman et sa transformation», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 3/1980.

–, «State and economy in the Ottoman Empire», in Huri Islamogu-Inan (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press – Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris 1987.

Tambrun, Brigitte, «L'Être, l'Un et la pensée politique de Pléthon», in Benakis, L.G. – Baloglou, Ch. P. (eds), *Proceedings of the International Congress on Plethon and his Time*, Mystras, Athènes 2003.

–, *Pléthon: Le retour de Platon*, Vrin, Paris 2006.

Todorova, Maria, «Was There a Demographic Crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century», *Etudes balkaniques*, 2/1988.

Toledano, E. R., «The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research», in Ilan Pappe-Moshe Ma'oz (eds), *Middle Eastern Politics and Ideas. A History from Within*, Tauris Academic Studies, London 1997.

Topping, Peter, «Premodern Peloponnesus: The land and the People under Venetian Rule (1685-1715)», in *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Toward a Perspective on the Ethnography of Greece*, Annals of the New York Academy of Sciences, 268/1976.

–, «The post classical documents», in William A. McDonald and G.R. Rapp Jr. (eds), *The Minnesota Messenia expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, University of Minnesota, Oxford University Press, London 1972.

Tsotsoros, Stathis, «La pratique financière publique et ses effets sur le mouvement des capitaux. Péloponnèse (1800-1828)», in *Économies méditerranéennes: Équilibres et Communication XIIIe-XIXe siècles*, Actes, vol. IIe, FNRS/CRN, Athènes 1986.

Tzakis, Dionysios D., «Intégration et révolte: élites chrétiennes et musulmanes dans le Péloponnèse sous la domination ottomane (XVIIIe début du XIXe siècle)», in Maria Efthymiou (ed.), *La société grecque sous la domination ottomane. Économie, identité, structure sociale et conflits*, Hêrodotos, Athènes 2010.

Vakalopoulos, A. E., *Origins of the Greek Nation 1204-1461*, New Jersey 1970.

Valensi, Lucette, *Venise et la Sublime Porte. La naissance du despote*, Hachette, Paris 1987.

Vallianatos, E. G., *From Graikos to Hellene. Adamantios Koraes and the Greek Revolution*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1987.

Vatin, Nicolas, «Îles grecques ? Îles ottomanes? L'insertion des îles de l'Égée dans l'Empire ottoman a la fin du XVIe siècle», in N. Vatin – G. Veinstein (eds), *Insularités ottomanes*, Institut français d'études anatoliennes, Maisonneuve & Larose, Paris 2004.

Veinstein, Gilles, «Le patrimoine foncier de Panayote Bénakis kocabasi de Kalamata», *Journal of Turkish Studies*, 11/1987.

–, «The Ottoman Administration and the Problem of Interpreters», in K. Cicek (ed.), *The Great Ottoman Turkish Civilization* 3, Yeni Turkiye, Ankara 2000.

–, «Trésor public et fortunes privées dans l'Empire ottoman (milieu XVIe-début XIXe siècles)», *Cahiers de la Méditerranée*, 80/2010. (http://cdlm.revues.org/index5268.html).

Vernier, Bernard, «Filiation, transmission des biens, règles de résidence et pouvoir domestique dans les îles de la mer Égée», in G. Ranis Giordani (ed.), *Femmes et patrimoine dans les sociétés rurales de l'Europe méditerranéenne*. Actes, CNRS, Paris 1987.

Veyne, Paul, «Qu'était-ce qu'un empereur romain?», in Paul Veyne, *L'empire gréco-romain*, Seuil, Paris 2005. (Το βιβλίο κυκλοφορεί στα ελληνικά με τίτλο Πωλ Βεν, *Η ελληνορωμαϊκή αυτοκρατορία*, μτφρ. Ειρήνη Μητούση, Εστία, Αθήνα 2013.)

Vovelle, Michel, «La diffusion des idées révolutionnaires dans le Sud-est européen», in *Rhigas Vélestinlis (1757-1789). Intellectuel et combattant de la liberté*, Actes, Unesco – Ed. Desmos, Paris 2002.

Vucinich, W. S. «The Nature of Balkan Society under Ottoman Rule», *Slavic Review*, 12 /1962.

Wallerstein, Immanuel – Kasaba, Resat, «Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1889», in J.-L. Bacqué-Grammont – P. Dumont (eds), *Economies et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe- début du XIXe siècle)*, CNRS, Paris 1983.

Wallerstein, Immanuel, «The incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy», in Huri Islamogu-Inan (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press – Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris 1987.

–, *Le système du monde du XVe siècle à nos jours. Le mercantilisme et la consolidation de l'économie-monde européenne 1600-1750*, vol. I, Flammarion, Paris 1980.

Wittek, Paul, «De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople», *Revue des études islamiques*, XII/1938.

–, «Devshirme and Shāri'a», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 7/1955.

Zachariadou, Elisabeth A. (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Halcyon Days in Crete I, Crete University Press, Rethymno 1994.

–, «Constantinople se repeuple», in Zachariadou, Elisabeth A., Aldershot [u.a.], *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*, Variorum Collected Studies Series/882, 2007.

–, «Changing masters in the Aegean», in J. Chrysostomides, C. Dendrinos, J. Harris (eds), *The Greek Islands and the Sea*. Proceedings of the First International Colloquium Held at The Hellenic Institute, University of London, London 2001.

Zallony, Marc-Philippe, *Traité sur les princes de la Valachie et de la Moldavie sortis de Constantinople, connus sous le nom Fanariotes*, Arthus Bertrand, Paris 1830.

Zei, Eleftheria, *Paros dans l'Archipel grec XVIIe-XVIIIe siècle. Les multiples visages de l'insularité*, Thése de doctorat, Université Paris I, 2001.

Zens, Robert, «Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)», *International Journal of History*, 3-3/2011.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

(Οι τίτλοι βιβλίων και χειρογράφων που αναφέρονται στο κείμενο δεν περιλαμβάνονται στον παρόντα κατάλογο.)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ, ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΧΑΡΤΩΝ

Πίνακες:

Διαγράμματα:

Χάρτες:

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ Θ. ΠΙΖΑΝΙΑ *Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ 1400c. ΕΩΣ ΤΟ 1820* ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΑ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ «ΙΩΑΝ. ΣΑΝΤΟΡΙΝΑΙΟΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.». ΟΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ ΔΩΡΑΣ ΚΑΡΑΦΥΛΛΗ. ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΣΧΕΔΙΑΣΕ Η ΙΩΑΝΝΑ ΚΟΜΠΙΛΙΡΗ. ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ Η ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΕΓΙΝΕ ΣΤΙΣ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΓΙΩΤΑΚΟΣ» ΚΑΙ Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΣΤΗΝ «Α. ΣΑΛΤΟΡΙΑΔΗΣ & ΥΙΟΙ Ο.Ε.» ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2014 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ.

ISBN: 978-960-05-1622-7

Ποιοι ήταν οι Νέοι Έλληνες; Πώς εμφανίστηκαν και πώς σχηματίστηκε ιστορικά το φαινόμενο το οποίο ορίζουμε ως Νέο Ελληνισμό; Μέσα από ποιες ιστορικές διαδικασίες διαφοροποιήθηκαν οι Νέοι Έλληνες από το οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας και ταυτοχρόνως ξεχώρισαν από τις υπόλοιπες βαλκανικές εθνοπολιτισμικές ομάδες;

Το βιβλίο πραγματεύεται την πορεία γέννησης και διαμόρφωσης ποικίλων κοινωνικών ομάδων και πληθυσμών, οι οποίοι –με διαφορετικές ιστορικές διαδικασίες– διαμόρφωσαν το φαινόμενο του Νέου Ελληνισμού. Το γενικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται κάθε επιμέρους ανάλυση είναι οι σχέσεις μεταξύ Ελλήνων υποτελών, Οθωμανών κυρίαρχων και Ευρωπαίων, στις εκάστοτε ιστορικές εκδηλώσεις τους. Στο πλαίσιο αυτό, οι Νέοι Έλληνες διαμορφώθηκαν ιστορικά με αλλεπάλληλες διαφοροποιήσεις από το οθωμανικό πλαίσιο, χωρίς να διαθέτουν μεταξύ τους ομοιογενή χαρακτηριστικά εξαρχής.

Στο βιβλίο αναλύονται όλες οι μορφές διαφοροποιήσεων –κοινωνικές, οικονομικές, ιδεολογικές, ευρύτερα πολιτισμικές– για κάθε κοινωνική ομάδα και σε κάθε ευρύτερη γεωγραφική περιοχή ξεχωριστά. Η δράση των ομάδων αυτών σε κάθε περιοχή διαμόρφωσε εντέλει έναν διακριτό οικονομικό και πολιτιστικό χώρο στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τον χώρο του Νέου Ελληνισμού.

Η παρούσα μελέτη έχει συνταχθεί με τρόπο ώστε, στο μέτρο του δυνατού, να επιτρέπει στους αναγνώστες να μετέχουν νοερά στη συγκρότηση της προβληματικής, όπως αναπτυσσόταν κατά τη διάρκεια της έρευνας. Σε αυτή τη νοερή συμμετοχή διευκολύνει η αναφορά των ερωτημάτων που τέθηκαν ούτως ή άλλως, παρότι ορισμένα από αυτά μένουν αναπάντητα λόγω έλλειψης αποδείξεων. Τη διευκολύνει επίσης ο αναγκαίος σε κάθε έρευνα αναστοχασμός ή η κριτική απόρριψη ορισμένων βασικών ερμηνειών της ελληνικής και ξενόγλωσσης ιστοριογραφίας για τους Νέους Έλληνες. Τέλος, καλό είναι να γνωρίζει ο αναγνώστης ότι ο γενικός στόχος αυτού του βιβλίου είναι, κατά τη γενική του σημασία, πολιτικός. Δηλαδή, παρέμβαση στο παρόν, με επιδίωξη τη διαμόρφωση μιας ιστοριογραφικής πρότασης που μπορεί να συμβάλει στη συγκρότηση ορθολογικής, κριτικής ιστορικής συνείδησης των Ελληνίδων και των Ελλήνων πολιτών σήμερα.

Εικόνα εξωφύλλου:
Γκραβούρα αγνώστου. Από το περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, τομ. 1817

ISBN 978-960-05-1622-7
